B 1,761,302

SOCIALIST

JULY-30
1938

HK
8
.S67

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

HX
8
.S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Mich.
JAN 20 1983
Current Serials

7-8
1980

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 300 dinara. Za inostranstvo 600 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIII 1980 Broj 7—8

Studije i članci

Živojin Rakočević
Ka reformi jugoslovenskog bankarstva (I deo) 3

Lojze Sočan
Uticaj razvojne strategije na upravljanje privredom 27

Ivan A. Rankov
Materijalna osnova i položaj društvene privrede Jugoslavije 39

Vučina Vasović
Država i samoupravna socijalistička demokratija 68

Neca Jovanov
Pledoaje za dijalog o državi u socijalizmu 79

Ferenc Bodrogvári
Dominacija kao potreba i samoupravljanje kao dominacija 104

Milenko Perović
Disput o socijalističkom moralu 112

Prilozi

Boro Petkovski
Integracijom ka asimilaciji 140

Milan Bajec
Odlučniji zaokret u ekonomskoj politici 159

Darko Marinković
Neki društveno-politički aspekti predstavki i žalbi radnika 172

Prilozi istoriji SKJ

Smiljana Đurović
Osnovni metodološki problemi u radu na sintetičkom tekstu Istorije SKJ 187

Orde Ivanovski
Makedonska nacionalna i socijalna revolucija u strategiji i taktici KPJ u periodu između dva rata 212

Osvrti

Jovan Korubin
Makedonski rečnik sociološke terminologije 228

Milan Petrović
Međunarodno finansiranje privrednog razvoja 236

Ilindenka Petruševa — Đorđe Vasilevski
Obnovljeno vreme Miltona Manakija 242

Prikazi 246

Digitized by Google

83 5 140885 2 013 1 SN 3166

Содержание

Научные работы и статьи

Живойин Ракочевич
К реформе югославского банкового дела (I часть) 3

Лойзе Сочан
Воздействие стратегии развития на управление экономикой 27

Иван А. Ранков
Материальный базис и положение общественного хозяйства Югославии 39

Вучина Васович
Государство и самоуправляемая социалистическая демократия 68

Неца Иованов
Вступительное слово к диалогу о государстве при социализме 79

Ференц Бодрогвари
Доминация как требование и самоуправление как доминация 104

Миленко Перович
Диспуты о социалистической морали 112

Очерки

Боро Петковский
Посредством интеграции к ассимиляции 140

Милан Баец
Более решительный поворот в экономической политике 159

Дарко Маринкович
Некоторые социально-политические аспекты докладных записок и жалоб трудящихся 172

Очерки по истории СКЮ

Смиляна Джурович
Основные методологические проблемы работы над синтетическим текстом Истории СКЮ 187

Орде Ивановский
Македонская национальная и социальная революция в стратегии и тактике КПЮ в период между двумя войнами 212

Обзоры

Иован Корубин
Македонский словарь социологической терминологии 228

Милан Петрович
Международное финансирование экономического развития 236

Илинденка Петрушева — Джордже Василевский
Ренесанс эпохи Милтона Манакии 242

Рецензии 246

Contents

Studies and Articles

Živojin Rakočević
Towards the Reform of Yugoslav Banking (Part I) 3

Lojze Sočan
The Influence of Developmental Strategy on the Management of the Economy 27

Ivan A. Rankov
Material Basis and Position of the Socialist Sector of Yugoslavia's Economy 39

Vučina Vasović
The State and Socialist Democracy Based on Self-Management 68

Neca Jovanov
The Case for a Dialogue on the State in Socialism 79

Ferenc Bodrogvári
Domination as a Need and Self-Management as Domination 104

Milenko Perović
Disputation on Socialist Ethics 112

Contributions

Boro Petkovski
Through Integration Towards Assimilation 140

Milan Bajec
Decisive Turning-point in Economic Policy 159

Darko Marinković
Socio-Political Aspects of the Applications and Complaints of Workers 172

Contributions to the History of the LCY

Smiljana Đurović
Basic Methodological Problems Involved in Work on the Synthetic Text of the History of the LCY 187

Orde Ivanovski
Macedonian National and Social Revolution in the Strategy and Tactics of the Communist Party of Yugoslavia in the Period Between the Two World Wars 212

Surveys

Jovan Korubin
Macedonian Dictionary of Sociological Terminology 228

Milan Petrović
International Financing of Economic Development 236

Ilindenka Petruševa — Đorđe Vasilevski
Resuscitated Time of Milton Manakee 242

Reviews 246

Digitized by Google

Živojin Rakočević

Ka reformi jugoslovenskog bankarstva

(I deo)

Može li se govoriti o ekonomskoj osnovici bankarstva u doba okretanja valuta oko nacionalne politike? Ako data nacionalna ekonomska politika nije prekoračila vlastitu pragmatičku granicu, — šta osim *države*, odnosno državnih dugova i fiskusa može da bude osnovica ili centar gravitacije nacionalnog novčano-kreditnog sistema, a u njegovim okvirima i specifične bankarske ekonomije?

Jedna dosledno marksistička, odnosno naučna teorija bankarstva trebalo bi da uzme u obzir sve relevantne elemente i momente savremenog novca i kredita u njihovoj unutrašnjoj povezanosti i iskustvenom pojavljivanju. Banke bi se u takvom »kontekstu« verovatno pokazale kao vrlo složene finansijske institucije u kojima se ukrštaju i razilaze različite društvene tendencije i čak formacije.

Udruživanje rada na »zemljištu robne proizvodnje« i uz »pomoć« državnog regulisanja novca i kredita jeste *protivurečnost;* i to »teška«, zbiljska društvena protivurečnost. Bankarstvo u »službi« udruživanja rada — samo je krajnje izveden i otuđen oblik te protivurečnosti.

Može li se sprovesti *ukidanje* (poništavanje) bankarstva dok *traje* pomenuta protivurečnost? Ako ne može; a praksa uveliko

Digitized by Google

»govori« i opominje da ne može, — da li je moguće sprovesti *reformu* bankarstva?

Novčano-kreditni procesi bankarstvom posredovani

Način proizvodnje relativno udruženog rada ulazi u fazu u kojoj počinje da »otkriva samoga sebe«; i to tako što stvara realnu dispoziciju da bude analitički (naučno) shvaćen. Razvitak specifičnih novčano-kreditnih odnosa i institucija uveliko doprinosi tom »razotkrivanju« i »samoispitivanju«. Prvenstveno zato jer se u novčano-kreditnoj sferi, a specijalno u okvirima bankarske ekonomije, odvija proces napuštanja, odnosno negacije »modela natural-ne privrede«.

Materijalna proizvodnja, odnosno proizvodna delatnost miliona ljudi javlja se u novoj dimenziji — u specifičnom društvenom određenju *proizvodnje vrednosti*. Ljudski proizvodni rad stiče (ima) dvostruko određenje, karakteristično za *robnu* proizvodnju i za egzistenciju robâ kao materijalnih »predstavnika« društveno određenog rada.

Robe kao *vrednosti* predstavljaju i »realizuju« odnose ljudi u društvenoj proizvodnji; i to samo zato jer deluju protivurečnosti savremenog socijalizma (prelaznog perioda) i što se robama »dopušta« samostalan (fantazmagoričan) život u velikoj prometnoj oblasti društvenog reprodukcionog procesa. U toj se oblasti i same robe međusobno odnose (uzajamno idealno mere) i zbiljski promeću — uz posredničku i anticipativnu ulogu novca, kredita i bankarstva.

Specifične bankarske operacije deluju (uzajamno povratno) na novčano-kreditne odnose i instrumente reproduktivnih organizacija udruženog rada (OUR), a preko ovih i na funkcionisanje celokupnog sistema robne ekonomije relativno udruženog rada. Ta i takva delovanja i unutrašnje povezanosti društvene reprodukcije tek treba da budu podrobnije ispitani i tačno objašnjeni. Različite ekonomske tablice, matrice i metodi matematičke ekonomije mogu doprineti razjašnjenju ekonomskih zagonetki savremenog socijalizma upravo zato što u sebi nužno sjedinjuju, drže u »savezništvu« takozvanu monetarnu i »realnu« ekonomsku analizu; što, dakle, ne mogu ostaviti po strani specifične vrednosne pokazatelje, a da pri tome ne dovedu u pitanje same sebe kao (inače delotvorne) metode analize i sinteze, i sebe kao oblik »ekonomičnog« predstavljanja najsloženijih ekonomskih procesa i situacija.

Međutim, različiti ekonometrijski programi (moderne matematičke teorije plus službene statistike i statističke tehnike) nisu dovoljni sami po sebi. Oni su zapravo samo dijamantsko sečivo na oruđima ekonomske analize. Ova oruđa pretpostavljaju sigurne ruke naučnog istraživača, odnosno »slobodnu invenciju duha koji shvata suštinu stvari« (Einstein) i koji ume da sa ravni fenomenoloških osmatranja »pređe na *spekulativni metod*, da istražuje

Digitized by Google

osnovnu strukturu« novčano-kreditnih odnosa i pretežno »metafizički« ustrojenog bankarstva.

Dve glavne struje (skupine teorija) bore se u oblasti koju ovde razmatramo: (a) takozvana metalistička, odnosno materijalistička struja (teorije) i (b) nominalistička, odnosno kartalistička struja (teorije). Ovu podelu ne smemo uzeti doslovno, a još manje kao pouzdan kriterijum za razvrstavanje nebrojenih monetarnih teorija i planova za reformu novčano-kreditnih sistema, nacionalnih bankarstava i međunarodnih finansijskih institucija.

Retrospektivno posmatrano, struje postoje i struje se nadboravaju već od vremena Platona i Aristotela. Uz napomenu da u delima oba ta mislioca ima ambivalentnih stavova prema novcu uopšte, a napose prema zlatu i srebru u različitim funkcijama »apsolutne robe«, te da je Platon bio naklonjen novcu *opšteg poverenja* i helenskom novcu kao simbolu i pukom tehničkom sredstvu u prometnom procesu, a da je Aristotel u kritičko-empirič-kom proučavanju indirektne (robno-novčane) razmene našao da su metali (zlato i srebro) najprikladniji za uloge: (a) prometnog sredstva (usled delovanja »pravilâ ekvivalencije«), (b) »mere vrednosti« i (c) »zalihe vrednosti« (kao merila vrednosti kod odgođenih plaćanja).

Aristotelova *hrematistika* sadrži u sebi elemente obeju glavnih struja mišljenja o novcu i kreditu. Novac je u hrematistici »prazna stvar«; i zato ima *zakonsko važenje*, — ali novac je i *uslov* indirektne razmene, a ova je »koeficijent« društvenog bogatstva. Aristotelova »teorija logičkog porekla novca može proći na ispitu — uz malo dobre volje«, kaže Jozef Šumpeter; i to samo zato što je »proverljiva teorija *istorijskog* porekla novca«.

Aristotelov »princip sredine« ili *sredina* kao paradigma za »pravedno delanje« u zbiljskom ekonomskom životu i napose u »igri razmene« — sasvim se dobro podnosi s njegovom tezom o novcu kao zajedničkom merilu vrednosti. Štaviše, »novac čini sve stvari *merljivim*, jer se njime sve meri« — kaže Aristotel.

Vrednost samome novcu i idealnoj jedinici mere novca daje čas *konvencija* (nominalističko-kartalistička teza), a čas ona zavisi od veličine i težine plemenitih metala (teorijski metalizam).

Aktualitet i »dimenzije« glavnog teorijskog sukobljavanja

Kvantitativna teorija novca (nezavisno od njenih različitih verzija i »popravki«) izoluje i fiksira novac u njegovoj formalno-ekonomskoj određenosti *prometnog sredstva;* i zato, *stricto sensu*, nije teorija novca, već teorija jedne njegove funkcije i objašnjenje jednog fragmenta, u inače vrlo složenoj fenomenologiji novca i kredita. Ipak, ova teorija dominira savremenom monetarnom scenom. Za patente njenih otkrića i pronalazaka otimaju se sve države i njihove centralne banke. Ni naše centralno bankarstvo u tom pogledu »nije od raskida«. Prigrlilo je jednu noviju verziju te

Digitized by Google

čudesne teorije koja ništa ne kaže o novcu kao novcu, to jest o novcu kao društvenom odnosu proizvodnje podignutom »na n-ti stepen«, ali utoliko više govori o njegovim različitim »učincima« i »distributivnim udelima« u složenim situacijama privrednoga rasta, inflacije — deflacije, takozvane stagflacije, zaposlenosti itd.

U ovom radu interesuju nas prvenstveno ključne teze »monetarista« takozvane čikaške monetarne škole i »iverje« njenih »kontrarevolucionarnih« ideja i tehnika analize, koje je dospelo čak do prakse naše centralne banke ili bar do njenog analitičkog odeljenja.

Ključne teze monetarista

U svetskoj ekonomskoj praksi došlo je do dramatičnog rascepa; stvorena je gotovo nepremostiva pukotina u odnosima proizvodnje vrednosti i napose u novčano-kreditnim procesima posredovanim »delovanjem egzistencije« poslovnog i centralnog bankarstva.

Proces stvaranja vrednosti ne uključuje više »automatsko« ili stihijsko »stvaranje novca«. Proces otuđivanja robe i metamorfoziranje njenih različitih egzistencijalnih oblika neprestano su narušavani *spolja*, to jest sa strane *države* i njenih monetarnih vlasti koje drže pod kontrolom centralnu banku, a ova je i dalje stožer, odnosno nervni centar i glavna komanda savremenog bankarstva.

»Nervni centar« savremenog svetskog novca nalazi se na Zapadu; bliže locirano, u SAD, u Vašingtonu. A takav centar i njemu odgovarajuća »linija komandovanja« ne bi se smeli nalaziti ni tu niti na bilo kojoj drugoj izolovano uzetoj empirijskoj (geopolitičkoj) tački u svetu, a ipak i tu i na svakoj drugoj tački gde se stvara i realizuje robna vrednost i gde se događa proces otuđivanja robe i udvostručavanje robe u robu i novac.

Jer, *jedna* strateška tačka u svetu finansija; jedan »nervni centar« i jedna »linija komandovanja« u kretanju »svetske valute« nužno pretpostavljaju postojanje doslednog *consensusa* nacionalnih ekonomija, odnosno samostalnih država. A za takav »model« finansijskih odnosa i takav način uređivanja i regulacije *svetskih* novčano-kreditnih odnosa i oblika danas su kudikamo manji izgledi nego za neki veliki »povratak« međunarodnom zlatnom standardu.

Takozvana kejnzijanska revolucija u političkoj ekonomiji »dala je analitičku osnovu za skupno upravljanje tražnjom« (Peter Oppenheimer); i to upravo posredstvom pretežno inkonvertibilnog papirnog novca s prinudnim (državnim) tečajem i planiranih (podešavanih) varijacija u eskontnoj stopi, a takozvana čikaška monetaristička škola (Milton Friedman, Philip Cagan, Eugene Lerner, Arthur Burns i drugi) tvrdi i insistira da je »monetarna baza« procesa stvaranja dohotka (apstraktnog društvenog bogatstva) takozvani primarni novac koji »autohtono« stvara i reguliše (podržavljena) centralna banka.

Digitized by Google

Prema monetaristima svih nacionalnih boja u svetu (ima ih i u nas; ponajviše u centralnoj banci), monetarne vlasti mogu imati presudan uticaj na »monetarnu bazu« — pod uslovom da se država pobrine da svojim protekcionističkim merama isključi uticaje iz inostranstva.

Ključne teze monetarista:

a) Centralna banka određuje »monetarnu bazu« pod režimom *fleksibilnih* deviznih kurseva; dakle, pri pretpostavci etatističke dezintegracije robne vrednosti i birokratskog konflikta sa zakonom vrednosti.

b) Takozvana monetarna baza savremenih novčano-kreditnih sistema — stvorena metafizičkim dekovanjem centralne banke — u presudnom stepenu određuje količinu i strukturu novca u opticaju broj I i II. Poslovne banke i ostali subjekti sistema mogu i ne moraju vršiti kreditnu ekspanziju u obliku poznatih i novih vrsta kredita, uključujući i »kamatno indukovano« (odnosno motivisano) pretvaranje *á vista* depozita u oročene ili štedne depozite, poništavanje (demonetizaciju) kreditnog novca i slično, — pošto su najvažniji »monetarni impulsi« već dati delovanjem centralne banke.

c) Stopa rasta novčane mase uslovljava i čak veličinski određuje porast nominalnog nacionalnog dohotka i društvenog bruto proizvoda. »Transmisija« bankarske, odnosno društvene aktive, — u koju, pored »primarnog« novca, spadaju još i hartije od vrednosti s fiksnom kamatom, a zatim i akcije, robe i radna snaga uposlenih, — multiplikuje efekte onih početnih monetarnih podsticaja.

d) Emisija »primarnog« novca i stupnjevi »transmisije« finansijske i nefinansijske aktive treba da budu *konstantni*. To je osnovni uslov i način da se izbegne prekomerno povećanje količine novca, a time i inflacija troškova i cena.

Ovaj monetaristički »postulat« važi, međutim, samo na dužu stazu. U okviru kraćih rokova reprodukcije, a naročito za vreme trajanja specifičnih faza industrijskog, odnosno poslovnog ciklusa, neminovne su promene u brzini opticaja novca i njegovo različno segmentiranje i »poništavanje«, odnosno povlačenje iz opticaja broj I i II.

Monetaristi su preduzeli i delimično sproveli analizu faktora koji determinišu količinu novca u opticaju. Različito na takozvanom analitičkom (apstraktno-teorijskom) nivou od analize na sirovo-empirijskom nivou. Dospeli su do generalizacije »kojom se kaže da promene u željenoj realnoj količini novca (u tražnji novca) imaju tendenciju da se javljaju polagano ili postepeno, ili da budu posledica zbivanja koja su pokrenuta i podstaknuta prethodnim promenama u *ponudi novca*, dok se, naprotiv, znatne promene u toj ponudi, odnosno u raspoloživoj *nominalnoj* količini novca, mogu vršiti *nezavisno* — i često se vrše nezavisno — od ma kakve promene u tražnji novca. Zaključak je da su znatne pro-

Digitized by Google

mene u cenama ili nominalnom dohotku gotovo neizostavno posledica promena u nominalnoj raspoloživoj količini novca«[1].

Ova *monetaristička kontrarevolucija* pojavljuje se neposredno posle Drugog svetskog rata kao reakcija na paroksizme, promašaje i nedovoljnost »politike jeftinog novca« u SAD, Engleskoj i drugim zapadnim zemljama.

Monetaristi su tvrdili i danas tvrde da je monetarna politika u ekonomskom životu društva »dominantan faktor«. Monetarnu politiku i praksu posmatraju (analiziraju) odvojeno od fiskalne politike i prakse, premda priznaju njihovu međusobnu povezanost i uslovljenost.

Pošto smo već izložili »ključne postavke monetarizma«, vredi pomenuti da je Milton Fridman bio svestan ograničenosti privrednih »predviđanja na osnovu korišćenja monetarnih agregata«, a da je sklonost ka preuveličavanju uloge monetarne politike i težnju ka »diskrecionim odlukama« u ovoj politici unekoliko i sâm kritikovao ili predlagao da se za sve to »sačekaju bolja vremena« i iznađu »savršenija pravila nego što je »pravilo o konstantnoj stopi rasta novca««, koje je on predlagao.

Opšta primedba: »Pošto je *količina novca* u opticaju tobože samo »egzogena varijabla« (modifikovanog, to jest podržavljenog) kapitalističkog sistema; jer je — po istovetno pogrešnom shvatanju Dž. M. Kejnza i Miltona Fridmana — »data delovanjem organa monetarnih vlasti«, to će sračunato žrtvovanje pravila zlatnog važenja i uravnoteženog državnog budžeta imati za rezultat povećanje efektivne tržišne tražnje na svim onim tačkama na kojima država preduzima velike javne radove, »rektifikuje« (nasilnim putem pokriva) deficite u svom budžetu i daje kreditne olakšice privatnom kapitalu — posredstvom centralnog bankarstva. Zato ovakva praksa monetarnih vlasti ne dopušta više spontano uspostavljanje privredne ravnoteže — na nekom nivou ispod »pune zaposlenosti rada i kapitala«. Deluje, dakle, suprotno pretećoj opasnosti izjednačenja »granične efikasnosti kapitala« s prosečnom kamatnom stopom.«[2]

Empirijska »baza« bankarstva

Podrobna analiza jugoslovenskog bankarskog sistema izlazi izvan plana ovoga rada. Samo srazmerno mali broj momenata, metoda i oblika specifičnog bankarskog »proizvođenja« i regulisanja novca i kredita može da posluži glavnoj svrsi: ispitivanju i objašnjenju opštih karakteristika ekonomskog procesa udruživanja rada.

Pri posmatranju *celine* procesa društvene reprodukcije; isto kao i pri posmatranju reprodukcije njenog ćelijskog oblika, odnosno reproduktivnog preduzeća, nužno se polazi od *novčanog* ili

[1] Milton Friedman, *Teorija novca i monetarna politika*, izdanje »Rad«, Beograd, 1973, str. 149, *kurziv* — Ž. R.

[2] Ž. Rakočević, *Politička ekonomija*, izdanje »Privredni pregled«, Beograd, 1978, str. 360.

Digitized by Google

(alternativno) od *robnog* oblika društvenog proizvoda u minuloj reprodukcionoj godini. Ako se pođe od robnog proizvoda — polazi se *de facto* od postignute veličine i strukture vrednosti društvenog proizvoda. Tako su postupali i postupaju »ekonometričari« i teoretičari društvene reprodukcije, — ukoliko je ova i proizvodnja vrednosti, odnosno *robna* proizvodnja. Među njima i oni najveći: Fransoa Kenej, David Rikardo i Karl Marks.

Drukčije nije moguće. U neposrednom procesu proizvodnje, pa bio ovaj pod vlašću kapitaliste ili udruženja radnika, tehnologija i telesne metamorfoze elemenata proizvodnje apsolutno su sve što zanima njegove aktere. Vrednost sredstava za proizvodnju, odnosno vrednosna egzistencija minulog rada i struktura prodajne cene robnog proizvoda interesuju ekonomiste-bilansiste i komercijaliste, a kapitaliste-preduzetnike, odnosno (relativno) udružene radnike jedino u tim njihovim specifičnim društvenim (ekonomskim) ulogama i uvek *pre* ili *posle*, odnosno *izvan* neposrednog procesa proizvodnje.[3]

Funkcija banke (bankarskog sistema) sastoji se i u tome što predujmljuje novac prometnom procesu; premda u nas najčešće *fiktivno* ili pak samo nominalno.

Pozajmljivanje i takozvana zajednička ulaganja između reproduktivnih OUR neprestano se prepliću s predujmljivanjem novca, kreditnog kapitala i deviza — koje njima čine bankari i samostalni proizvodni radnici, odnosno građani — posredstvom banaka.

U nekim bankarskim operacijama predujmljivanje je uglavnom nominalno, u nekim fiktivno, a tek u izuzetnim slučajevima i stvarno, — mada i antiustavno, odnosno suprotno načelima kreditiranja sadržanim u Zakonu o udruženom radu.

Razmotrimo te različite situacije pod opštom pretpostavkom da kroz bankarstvo prolazi i da se u njemu delimično i privremeno zadržava sve apstraktno bogatstvo našega društva.

Bankarski depoziti igraju tada dvostruku ulogu: prvo, pozajmljuju se kao tečno otuđiva kvanta apstraktnog bogatstva — uz utvrđene kamate i naplatu troškova (*faux frais* bankarske delatnosti), i drugo, s obzirom na delovanje takozvanih monetarnih multiplikatora — fungiraju oni najčešće samo idealno, dakle, u bankarskim knjigama — kao čisto knjiški stavovi i računske promene; i to ukoliko se međusobna potraživanja depozitara izravnavaju čekovima na njihove depozite i tako jedna za druge *otpisuju*.

---

[3] Profesor Miladin Korać misli o tome drukčije; zapravo, suprotno — kada ima na umu »reprodukcioni ciklus u socijalističkom preduzeću i promet vrednosti (obrt) materijalnih činilaca proizvodnje« i takozvanu socijalističku robnu proizvodnju u njenome »totalitetu« (uporedi: »Ekonomska politika«, br. 1171 od 9. septembra 1974, str. 30. i 35). Po svoj prilici, dr Korać je pomešao funkcije novca kao apsolutne robe sa specifičnim funkcijama novca kao novčanog kapitala. Ukoliko, naravno, nisu posredi »polemički aspekti metodološkog kreda« ili jednostavno — nerazumevanje fenomenologije i suštine novca. Na ovu »vruću« i »pretovarenu« tačku navratićemo se još jednom.

Digitized by Google

Bitna pretpostavka za takvu ulogu depozita jeste *konvertibilnost* »primarnog« novca; ili bar izvestan srazmerno visok stepen transferabilnosti dinarskih nota.

Opšta »formula« prometnog sredstva; veličine currencies

Pod opštim pretpostavkama proizvodnje vrednosti i datim »režimom« konvertibilnosti valute, a uz delovanje specifične društvene formule troškova proizvodnje i *faux frais,* količinu novca u opticaju određuju — u krajnjoj liniji — zakoni opšteg robnog prometa. Poznate formule za izračunavanje količine novca u opticaju važe za stvarni i dosledno konvertibilni papirni novac.

Pomenuti zakoni važe u svim savremenim društvima — pod uslovom da specifične prometne procese savremenog kapitalizma i načina proizvodnje relativno udruženog rada posmatramo u njihovom zajedničkom *residuumu:* na razini proizvodnje vrednosti i procesa udvostručavanja robe u robu i novac; dakle, u strateškoj pozadini novčano-kreditnih sistema, jer se u ovoj sadrže sve elementarne apstraktne odredbe i funkcionalni oblici novca i kredita. Drukčije rečeno, ukoliko su ti procesi u isto vreme i nizovi momenata u razvitku specifičnog bankarskog novca iz komercijalnog novca i iz međusobnog kreditiranja reproduktivnih preduzeća u različitim društvenim sistemima, a ne ukoliko novčano-kreditna zbivanja sačinjavaju funkcionalno određene faze kružnog kretanja individualnih industrijskih i robnotrgovinskih kapitala, odnosno reproduktivnih OUR.

Pojednostavljenja radi, možemo zamisliti situaciju sa tri međusobno povezana segmenta optičućeg novca; u datoj reprodukcionoj godini i uz prvobitno značenje izraza (pojma) *currency,* to jest opticaja: (a) segment promptnih metamorfoznih nizova — novac u funkciji prometnog sredstva, (b) segment terminskih metamorfoznih nizova — novac kao platežno sredstvo i (c) segment u kojem isti komadi (odnosno apoeni valute) vrše te različite uloge. Pojednostavljenje podrazumeva različne brzine, odnosno delotvornost prometnih sredstava i platežnih sredstava, na jednoj strani, i razliku frekvencije promena funkcionalnih određenja tečnog novca od neke prosečne brzine stvarnog (metalnog), odnosno »primarnog« novca u obe te funkcije, na drugoj strani.

Pod izloženim pretpostavkama važi sledeća formula:

$$\frac{\Sigma rc + \Sigma dp - \Sigma pk - kliring}{Q} = \Sigma N^*$$

* Objašnjenje simbola:
Σrc = suma robnih cena
Σdp = suma dospelih plaćanja
Σpk = suma prodaja na kredit s terminima po isteku date reprodukcione godine
Q = ponderisani prosek triju brzina optičućeg novca

Digitized by Google

Samofinansiranje i međusobno kreditiranje reproduktivnih OUR kao osnovica bankarskog novca i kredita

Promet trgovinskog novca (analogno prometu robe) polazi od nebrojenih empirijskih tačaka i vraća se na beskonačno mnogo takvih tačaka. Vučenje menica, to jest pretvaranje robe u oblik komercijalnog novca, te poslovi eskontovanja i reeskontovanja nestalnih vrednosnica, to jest proces pretvaranja trgovinskog novca u bankarski novac, a ovoga dalje u novac centralne banke, jeste »bankarstvom posredovani promet« i tendencija policentričkog ili »multigravitacionog« kretanja viših oblika kreditnog novca od banaka ka reproduktivnim preduzećima i povratak toga novca sa svih tačaka reproduktivne oblasti ka tim specifičnim finansijskim centrima.

Cilj eskontovanja i reeskontovanja jesu viši (konvertibilni) oblici bankarskog novca i naposletku novčanice i *á vista* depoziti centralne banke. Ukoliko bi to u nas bilo »dopušteno« (moguće) — cilj bi vrlo često bio i novac svetskog tržišta, to jest konvertibilne valute, »papirno zlato« MMF-a itd.

U granicama robnosocijalističkog oblika društvene reprodukcije svaka proizvođačka i trgovinska OUR ima (ili treba da ima) relativnu samostalnost. Odavno je ukinuta ili uveliko poništena »jedna linija komandovanja« u ekonomskom životu. Poništeni su odnosi dominacije i subordinacije koji su činili osnovno obeležje starog administrativno-centralističkog sistema.

Najdublji uzrok i trajno »jemstvo« tog velikog preokreta jeste pokretanje zakona robne proizvodnje i tržišta.

Robna proizvodnja i »igra razmene« podrazumevaju *novac;* ne prosto medijum razmene, »prometnu mašineriju«, platežno sredstvo ili idealnu novčanu jedinicu (merilo cena), već novac kao »višedimenzionalni« i »višeslojni« *društveni odnos,* kao svojevrsnu genezu različitih vrednosnih oblika, kao *celinu* njegovih funkcionalnih odredaba i oblika.

U takvom »kontekstu« kvantitativna teorija novca — u svim njenim verzijama, modalitetima i implikacijama novčano-kreditne politike— mora da ustupi mesto Marksovoj (naučnoj) »genetičkoj« teoriji novca i kredita.

Marksova je velika zasluga što se na komercijalni i bankarski novac i kredit gleda danas kao na različne i međusobno povezane momente društvene reprodukcije, što se — idući linijama saznanja Marksovog učenja — može dospeti do rešenja zagonetke savremenog pretežno simboličkog i apstraktnog novca, što se protivurečna empirijska baza takvog novca i metafizičkog konstruisanja (umnožavanja) bankarskih depozita traži i uvek može naći u reproduktivnoj sferi, a ne u državi ili osamostaljenom delovanju centralnih banaka, što se novac i kredit posmatraju u njihovom međusobno povratnom (reverzibilnom) odnosu, različitim sukcesivnim fazama, povremenim napetostima, paroksizmima, specifičnim krizama.

Digitized by Google

Veliku iluziju količinske teorije novca — po kojoj *količina* prometnih sredstava gotovo automatski određuje cene; a prema fridmanovskoj verziji (izvodima) — čak i nivo zaposlenosti, visinu stope privrednog rasta, okolnost da li će privreda zapasti u krizu hiperprodukcije ili u situaciju nedovoljne proizvodnje itd., pokopava ili bar dovodi u pitanje pomenuta genetička teorija.

Pa ipak, sve to ne smeta domaćim monetaristima stacioniranim u centralnoj banci i u nekim krupnim osnovnim i udruženim bankama da ispredaju bajke o »reformulisanoj« kvantitativnoj teoriji Miltona Fridmana kao »osnovnom jezgru jednog širokog pristupa monetarnoj teoriji«; naravno, i novčano-kreditnoj politici i praksi — u koje je ta teorija odavno prodrla.

To što su Marks i niz talentovanih teoretičara koji su sledili Marksa na onim strateškim linijama saznanja bezbrojnim argumentima osporavali tu staru monetarnu dogmu i taj čudni neopozitivistički i idealistički način rezonovanja za naše visokoučene a beznadežno kratkovide monetariste ne znači ništa ili gotovo ništa. Oni imaju vazda spremne odgovore da je Marks imao u vidu novac 19. veka (kao da novac nema višehiljadugodišnju istoriju i kao da je novac 20. veka stvoren iz ničega; *ex nihilo*, — kako to neki od njih i doslovno kažu!), da se Marks bavio filozofijom ekonomije, odnosno kritikom građanske političke ekonomije, a ne specijalnim pitanjima novca i kredita, da danas *država* ima tako reći apsolutnu vlast i autoritet u svetu finansija, dok svi ostali akteri (privredni subjekti) imaju da igraju kako ona svira i slično. Ako se, pak, u njihovom prisustvu pomenu društveno samoupravljanje i udruživanje rada, slegnuće ramenima, izgovoriti neku prigodnu blagonaklonu frazu i nastaviti da uveravaju takve »laike« i »primitivce« da je Fridmanova teorija »proverena i dokazana« kvantitativnim podacima i mnogobrojnim empirijskim istraživanjima. Oni pri tom zaboravljaju jednu »sitnicu«. Takozvane monetarne činjenice i količinski podaci u empirijskom istraživanju postaju prave činjenice i podaci tek metodskim obrađivanjem. Metodsko obrađivanje podrazumeva izvesnu liniju saznanja, gnoseologiju. Gnoseologija podrazumeva filozofiju, odnosno određeni naučni pogled na svet, društvo, ekonomska zbivanja itd. A valjda se u tom pogledu bitno razlikuje Fridman od Marksa?!

Ostavimo Fridmana i domaće monetariste da i dalje žive u iluziji da stvaraju novac i kredit *ex nihilo* — uz svesrdnu pomoć i saradnju državne administracije. Neka i dalje polaze od stare apsurdne hipoteze količinske teorije novca da se u prometnom procesu susreću robe bez vrednosti i cena (novčanih izložitelja) i novac bez vrednosti — te da se tek tu »*određen deo robne kaše* razmenjuje za određeni deo *metalne planine*«, odnosno mase savremenih prometnih sredstava. Razmotrimo šta još bitno — i relevantno za tematiku ovoga rada — pruža Marksovo učenje o novcu i kreditu. Osobito u povezanosti s njegovim uvidom u zakonitosti društvene reprodukcije i u »metodičko vladanje« toga totaliteta nad pojedinačnim momentima novca i kredita.

Digitized by Google

1) U razmatranju zakona opšteg robnog prometa i temeljnih oblika prometnog procesa celokupnog industrijskog kapitala polazi se od novca kao *metalnog* novca; u prvoj fazi analize, odnosno kritičkog teorijskog izlaganja monetarnog problema ostavljaju se po strani specifične (izvedene) zakonitosti apstraktno-simboličkog i kreditnog novca. Puki znakovi vrednosti, spekulativne (metafizičko-finansijske) menice i čekovi, imaginarni depoziti i bankarski metodi umnožavanja takvih depozita, nestalne i »gilt edged« vrednosnice i slično — mogu se razmatrati tek u povezanosti s procesima mobilizacije novčanog kapitala i kapitalizacije prenosivih dohodaka, javnog (državnog) duga itd. Dakle, tek u kontekstu analize modernih novčano-kreditnih sistema i bankarstva u užem smislu.

2) »Takozvana kreditna privreda i sama je samo jedan *oblik* novčane privrede, ukoliko obe oznake označavaju *funkcije* ili *načine saobraćanja* među samim proizvođačima.«[4]

3) Strani novac, a na izvestan način i pod određenim pretpostavkama i savremeni »primarni« novac centralnog bankarstva, jeste »društveni rad fiksiran u jednom obliku u kome jednostavno služi kao prometna mašina« na domaćem i svetskom tržištu.

Takav novac je i čisti prometni trošak *(faux frais) robne* proizvodnje uopšte, a osobito kapitalističke proizvodnje u fazi slobodne konkurencije i međunarodnog zlatnog standarda. Ti *faux frais* rastu s razvitkom i rasprostiranjem robne proizvodnje, a smanjuju se (naravno, samo relativno) s razvitkom kreditnog sistema i njegovih oruđa.

4) Moguće su situacije da latentni novčani kapital (u nas: latentni novčani dohoci ili novčana akumulacija reproduktivnih OUR) postoji samo *u znacima vrednosti* (i kad se ne uzme u obzir bankarski kreditni novac). To su situacije kada su fakture — zahtevi (pravne pretenzije) »reproduktivaca« *konstatovani* legalnim dokumentima, to jest hartijama od vrednosti koje se temelje na robnoj vrednosti i novčanom ekvivalentu *in spe*. Ali te situacije pretpostavljaju bar dva momenta: prvo, konvertibilnost i relativnu stabilnost respektivne nacionalne valute i, drugo, postojanje one specifične formule troškova — izvedene iz sprege robne vrednosti i određujućih odnosa u proizvodnji i raspodeli datog društva.

5) »Po zakonu robnog prometa, *novčana masa* mora biti jednaka novčanoj masi zahtevanoj za promet, plus količina novca koja se nalazi u obliku blaga i koja se, prema *kontrakciji* ili *ekspanziji* prometa, uvećava ili smanjuje, a osobito pak služi za obrazovanje potrebnih *rezervnih fondova platežnih sredstava*. Ono što se mora platiti u novcu — ukoliko ne bude *prebijanja plaćanja*, — jeste vrednost robâ.«[5]

Otkuda dolazi novac za *unovčenje* celokupnih godišnjih robnih proizvoda proizvođačkih OUR? U čijim se sve rukama (i kako raspoređen) nalazi novac pre no što počne novi ciklus proizvod-

[4] K. Marks, *Kapital*, II, str. 79.
[5] Isto, str. 333.

Digitized by Google

nje i razmene? To su pitanja na koja tek podrobna kritičko-empirijska istraživanja treba da pruže valjane odgovore.

U kapitalizmu situacija u tom pogledu je kristalno jasna. Kapitalistička klasa je i danas *polazna* tačka novčanog prometa. Novčano-kreditne transakcije i operacije reproduktivnih kapitalista jesu strateško težište tog prometnog procesa — uprkos državi i delanju ekstraprivilegovane (uveliko podržavljene) centralne banke.

U »pakleni krug« svetskih novčano-kreditnih odnosa, transakcija i operacija spada i proizvodnja zlata i proces raspoređivanja novoproizvedenih kontingenata zlata na mnogobrojne tačke gde se ono pretvara u novac (»monetizuje«) ili pak postaje fungibilni predmet berzanske delatnosti.

Glavni proizvođači zlata u svetu (uključujući i SSSR) ne ubacuju zlato u svetski promet kao novac, nego *radi* novca; dakle, u cilju pretvaranja zlata u sume svetskih znakova vrednosti koji neposrednije gravitiraju ka proizvodnji vrednosti.

Ta proizvodnja i taj proces leže u osnovici prividnog paradoksa da izvesne frakcije kapitalističke klase, odnosno zemlje proizvođači zlata neprestano ubacuju u prometni proces veće sume vrednosti materijalizovane u zlatu = potencijalnom novcu nego što odatle izvlače vrednosti u obliku sredstava za proizvodnju i životnih namirnica za svoje radnike. Ta pozitivna razlika egzistira tada dvostruko: (a) kao priraštaj metalnog blaga na različitim tačkama svetske prometne oblasti i (b) kao novostvorene sume vrednosnih znakova, čija je namena dvovrsna: jedan deo će biti kapitalizovan, to jest pretvoren u novčanu akumulaciju, a drugi će deo, kao dohodak, biti definitivno izdat, odnosno potrošen.

6) Brzina novčanog opticaja jeste posledica (a ne uzrok) brzine robnih metamorfoza i njihovog međusobnog povezivanja, preplitanja. Ista novčana masa može da izvrši (realizuje) neku veću masu transakcija samo ako se uporedo s brzinom (ritmom) metamorfoziranja robâ i proizvodnih usluga poboljšaju tehnička dispozicija i oruđa novčanog opticaja.

7) U zbiljskom kretanju prometne mašinerije nastaju i ove karakteristične situacije:

— Povećava se masa transakcija, s ovom — uz istu ili nešto povećanu brzinu — i količina novca u opticaju. Ali sve to ne izražava promene u stvarnom robnom prometu. Tada su zacelo povećani diferencijalni poslovi na berzama i spekulativni bankarski manevri.

— Novčani opticaj otpada na svim onim tačkama ili segmentima društvene proizvodnje gde »reproduktivci« sami sebe finansiraju i gde bez bankarskog posredovanja zajednički investiraju vlastitu akumulaciju.

8) Proizvodnja zlata u monetarne svrhe jeste teška pozicija u *faux frais*. Ti se troškovi smanjuju s razvitkom kreditnog sistema i njegovih tehničkih instrumenata. Smanjuju se, naime, intervencije *stvarnog novca*, a »pojačava funkcionalna sposobnost one novčane mase koja stvarno funkcioniše«[6]. Otuda je besmisleno

[6] Isto, str. 277.

Digitized by Google

pitanje: može li kapitalistička reprodukcija bez kreditnog sistema i njegovih pomoćnih oruđa. Ona, zapravo, osim na samim istorijskim počecima, nije mogla biti bez kreditnog sistema, bez određenih elemenata kreditnog mehanizma i bez različitih vrsta kreditnog novca, jer bi u suprotnom bila saterana u prokrustovski uske granice određene volumenom rezervi zlata i srebra i obimom proizvodnje plemenitih metala.

Ova empirijska okolnost služi monetaristima i neokejnzijancima kao polazna tačka i »alibi« za njihove monetarne bajke i mitske predstave o proizvodnoj moći papirnog novca i kreditnog kapitala.

9) Novčani kapital, odnosno novac u funkciji kapitala i dohotka jeste »primus motor« i »kontinuelni motor kapitalističke reprodukcije«. Na izvestan način, novac je to i u sistemu robne ekonomije relativno udruženog rada — ukoliko ova »ima posla« s protivurečnostima različitih materijalnih interesa, svetskim tržištem, transferom tehnologije pod otuđenim ekonomskim oblicima, takozvanom sekundarnom eksploatacijom u prometnoj oblasti itd.

10) Robnim proizvođačima koji u prometni proces »ubacuju« i novac, ovaj im se vraća pošto izvrši sve funkcije radi kojih je predujmljen prometu. Naravno, samo »pri normalnom toku robnog prometa«, odnosno društvene reprodukcije. Ukoliko, pak, iza nekog »reproduktivca« stoji banka (koja ga »prati« — predujmljuje svoja platežna i prometna sredstva), tada krajnja tačka povratka neće biti džep »reproduktivca«, nego ta banka.

U poslednjem slučaju, masa novca koja se kreće u prometu pripada specijalnom odeljku novčanog kapitala koji je organizovan i koncentrisan u obliku banaka (Marks).

U svakom slučaju, reč je o posredovanju razmene opticajem stvarnog, odnosno »primarnog« novca i o njegovom karakterističnom kružnom toku.

11) Kreditni sistem uspostavlja veze između takozvanih otvorenih novčanih tržišta i materijalne proizvodnje.

»Obrtni periodi kapitala plasiranih u industriji određeni su dužinom njihovih radnih perioda, a ovi poslednji — pod neizmenjenim ostalim uslovima — materijalnom prirodom ili tehnologijom proizvodnje. Na kapitalističkoj osnovici, voluminozne proizvodne operacije s dužim trajanjem zahtevaju srazmerno velika ulaganja novčanog kapitala za duže vreme. U prvi mah, takve operacije zavise od razmera novčane akumulacije unutar individualnog reproduktivnog preduzeća. Tu prvu ekonomsku granicu reprodukcije provaljuje ili uveliko relativizira kreditni sistem. A u okviru tog sistema, naročito, *udruživanje kapitala,* tj. akcionarska društva, transnacionalne industrijske korporacije i drugi konkretni oblici društvenog preduzeća.

Veći poremećaji na otvorenim novčanim tržištima u svetu parališu i jako ograničavaju takve poslove, a ekspanzija tih po-

Digitized by Google

slova, sa svoje strane, izaziva ozbiljne poremećaje na tim novčanim tržištima.

Reč je ovde ne samo o ulozi kredita u pripremanju i finansiranju krupnih operacija u oblasti tzv. infrastrukture, tj. u finansiranju izgradnje osnovne putne mreže, velikih kanala, irigacionih radova u oblasti poljoprivrede, elektroprivrede i slično, već i o finansiranju velikih izvoznih poslova i investicionih radova u inostranstvu, koji se danas, po pravilu, vrše pomoću specijalnih srednjoročnih i dugoročnih kredita, odnosno kreditnih aranžmana; dakle, uz veliko angažovanje celokupnog bankarskog sistema.«[7]

»Na bazi *društvene proizvodnje* ima se odrediti razmer u kome ove operacije, koje kroz duže vreme odvlače radnu snagu i sredstva za proizvodnju a da za to vreme ne pružaju neki proizvod kao korisni učinak, mogu biti izvođene, a da se ne čini šteta onim granama proizvodnje koje kontinuelno ili više puta preko godine ne samo odvlače radnu snagu i sredstva za proizvodnju, nego i liferuju životna sredstva i sredstva za proizvodnju. I pri društvenoj kao i pri kapitalističkoj proizvodnji, u poslovnim granama gde su radni periodi kraći, radnici će i dalje odvlačiti proizvode samo za kraće vreme, ne dajući proizvod u zamenu; dok poslovne grane s dugim radnim periodima za duže vreme neprekidno odvlače pre no što vrate. Ova okolnost proističe, dakle, iz s t v a r n i h uslova dotičnog procesa rada, a ne iz njegovog društvenog oblika. Pri društvenoj proizvodnji *otpada novčani kapital.* Društvo raspodeljuje radnu snagu i sredstva za proizvodnju na razne poslovne grane. Što se mene tiče mogu proizvođači dobijati *papirne uputnice* na koje će iz društvenih rezervi potrošnje izvlačiti neku količinu koja odgovara njihovom radnom vremenu. Te uputnice nisu novac. One ne cirkulišu.«[8]

U rezimeu i komentaru ove krucijalne Marksove teze naglasićemo sledeće:

— različitim tehnološkim rokovima reprodukcije u različitim granama proizvodnje odgovara elastičnost novčanog prometa i kreditnih »mehanizama«;

— proces se odvija uz izvesna »trenja«, napetosti, poremećaje i povremene krize;

— nužan je društveni proračun (planiranje)... u socijalizmu na znatno višem stupnju nego što je to već danas u kapitalizmu;

— postoje ekonomske granice za proces investiranja; ozbiljnije prekoračenje tih granica ugrožava akumulaciju u postojećim reproduktivnim preduzećima, odnosno granama proizvodnog rada, a smanjena akumulacija dovodi u pitanje proces investiranja... pravi začarani krug — s različitim društvenim implikacijama u savremenim ekonomskim sistemima;

— Marks je anticipirao dosledno socijalističku proizvodnju bez robe, novca, igre razmene itd. Reč je o predvorju načina proizvodnje *slobodno* i dosledno udruženog rada. Tek u tom i takvom

[7] Ž. Rakočević, op. cit., str. 252.

[8] K. Marks, *Kapital*, II, str. 287—288, *kurziv* — Ž. R.

Digitized by Google

načinu reprodukcije — udruženje raspoređuje rad i sredstva, vrši »materijalnu i duhovnu razmenu stvari«, ukida klasne razlike, odnosno klasna obeležja manuelnog i intelektualnog rada, proizvodnog i neproizvodnog rada itd., priprema teren za slobodno proizvodno i kulturno stvaralaštvo bez spoljašnje prisile (osim, naravno, one koja proističe iz zakonitosti prirode i autoriteta nove tehnologije) te utire put za slobodno prisvajanje predmeta lične potrošnje i ljudsku dokolicu.

Zaključak: takozvana socijalistička robna proizvodnja — sa »socijalističkom« (neprotivurečnom i transparentnom) robom, novcem kao pukim tehničkim instrumentom, bankom kao tehničkim servisom reproduktivnih OUR i mestom gde se vrši »automatska i nekreditna monetizacija potraživanja« itd., jeste ideološki zastor kojim se prikrivaju stvarne protivurečnosti savremenog socijalizma. U izvesnom smislu, to je i metafizička buba jedne struje (»škole mišljenja«!?) u političkoj ekonomiji koja je »protumačila« Rikardovo i Marksovo učenje na *prudonistički* način.

Specifična razlika i specifične ograničenosti načina proizvodnje relativno udruženog rada su: (a) robna proizvodnja i proces tržišne valorizacije proizvodnog rada, (b) tendencija raspodele prema radu — tržišnim procesom posredovana i (c) odnosi i parametri društvenog dohotka involvirani u specifičnoj »formuli« troškova i stope »isplativosti« društvene proizvodnje.

Ograničenosti i »nezgodni momenti« odnosâ raspodele dohotka *ulaze* u samu društvenu proizvodnju kao specifične društvene određenosti koje su nad njom i koje njome *dominiraju*. Implikacije su mnogostruke; pokatkad i zabrinjavajuće, odnosno negativne.

Robna proizvodnja i igra razmene jesu rezultat i bitna pretpostavka tog naročitog istorijskog obilka razotuđenja rada. Analogno tome i država, koja svoje delovanje upravlja pretežno na odnose raspodele i novčano-kreditnu oblast.

Imanentni ekonomski zakoni ovog prelaznog načina proizvodnje primuđavaju ljude na (a) neprestano razvijanje proizvodnih snaga društva i (b) da se u granicama pomenutih ograničenosti stvaraju klice i dispozicija za još više društvene oblike.

12) Uporedo s razvitkom kreditnog sistema i njegovih oruđa postaje sve izraženija uloga banaka u procesu sakupljanja, koncentracije i mobilizacije »neorganske mase« raspoloživog društvenog kapitala.

Koncentrisane »neorganske mase« društvenog bogatstva upućuju banke prema pojedinačnim i udruženim industrijskim i robnotrgovinskim kapitalima (u nas: prema reproduktivnim OUR) — u kojima postoje realni nadražaji — potrebe za akumulacijom, to jest proširenom reprodukcijom.

Banke srazmerno tačno uočavaju, registruju i procenjuju takve signale — poruke »reproduktivaca« kao i njihovu sposobnost proizvodne primene novčanog kapitala (takozvanu kreditnu sposobnost).

Realna dispozicija za takvo kretanje novčanog kapitala i novčanog dohotka postoji na obe strane. Na strani bankarske ekono-

Digitized by Google

mije — njena logika i praksa da s tuđim i vlastitim kapitalom jednako dobro postiže dobit (»kamatno indukovana« ponuda novca i kredita), a na strani »reproduktivaca« — nedovoljnost vlastite akumulacije i profit, odnosno »maksimalizacija novčanog dohotka« kao neposredna svrha njihove delatnosti.

Postoji skala realnih potreba za dopunskim novčanim kapitalom (novčanom akumulacijom) — pored redovne potražnje za platežnim sredstvima kao potražnje za pretvorljivošću komercijalnog novca u bankarski novac i dalje u novac svetskog tržišta.

Ove poslednje sekvence u međusobnim odnosima banaka i reproduktivnih preduzeća proističu iz dve ključne okolnosti, na koje je ukazao već Marks: »Prvo, što je uopšte n o v a c onaj oblik u kome svaki individualni kapital (ne uzimajući u obzir kredit) mora nastupiti da bi se pretvorio u proizvodni kapital; ovo proizlazi iz suštine kapitalističke proizvodnje, r o b n e proizvodnje uopšte.[9] Drugo, veličina potrebnog

[9] Neće biti na odmet ako u vezi s ovom okolnošću produžimo primedbu broj 3. Profesor M. Korać je napravio principijelnu (strašno ozbiljnu) razliku između »socijalističke robne proizvodnje« i kapitalističke robne proizvodnje u tački gde ta razlika zapravo ne postoji. Pošto je »konstatovao« da je svrha robne proizvodnje u našem društvu »egzistencija proizvođača, a ne oplodnja kapitala«, — dr Korać ovako komentariše vlastitu nepreciznu i dezultornu »konstataciju«, tvrdnju, tezu: »Naime, zbog postojanja društvene svojine i samoupravljanja neposrednih proizvođača u socijalističkoj robnoj proizvodnji (čitalac bi trebalo da obrati pažnju na reč »postojanje« kojom dr Korać društvenoj svojini, samoupravljanju i socijalističkoj robnoj proizvodnji pridaje značenje stvarnih pretpostavki analize specifičnog reprodukcionog ciklusa), sredstva za proizvodnju i novac prestaju da funkcionišu kao kapital, a radna snaga prestaje biti roba. Zato ni analiza procesa reprodukcije u socijalističkom preduzeću kojim upravljaju radnici, ne može započeti kao u kapitalizmu sa novcem koji se kupovinom radne snage i sredstava za proizvodnju od strane kapitalista, pretvara u proizvodni kapital« i tako dalje. Iza ovih globalnih »konstatacija« sledi primedba broj 3 pomenutog članka kojom dr Korać »ilustruje« navodne teorijske stranputice »najvećeg broja naših autora«. »Oni« (pomenuti su samo dr Ljubisav Marković i Stojan Andov) »pristupaju analizi reprodukcionog procesa socijalističkog samoupravnog preduzeća upravo na ovakav *neprihvatljiv* (!?) način.«

Već sámo *prikazivanje* reprodukcionog procesa koje ne bi počelo s *proizvodnjom*, to jest s neposrednim procesom proizvodnje, nego s »*novcem* kao prvim članom njegovog niza«, — *neizbežno* bi, prema dr Koraću, »tretiralo« taj proces kao »proces oplodnje novca kao *kapitala*«!?

Ipak, dr Korać ratuje s vetrenjačama. Da prilikom ponovnog čitanja prvog odeljka II toma *Kapitala* nije »previdео« — preskočio rečenice u kojima Marks eksplicite izlaže i potanko obrazlaže (naučno dokazuje) razlike između novca i odnosa kapitala, verujem da ne bi od ovog fantom-problema pravio društvenu aferu.

Između ostalih, »ilustrativna« je sledeća Marksova misao: »Nije novac onaj sa čijom prirodom je taj odnos (*odnos kapitala* — prim. Ž. R.) dat; naprotiv, postojanje toga odnosa jeste ono što jednu prostu novčanu funkciju može pretvoriti u funkciju kapitala« (uporedi: *Kapital*, II, str. 9).

Vidimo, dr Korać se grdno »ogrešio« o gornje kristalno jasne Marksove stavove i potpuno »ignorisao« — »previdео« *dijalektiku* rob-

Digitized by Google

novčanog *predujma* proističe iz okolnosti što se kroz duže vreme od društva stalno izvlači radna snaga i sredstva za proizvodnju, a da mu se za to vreme ne daje natrag neki proizvod koji se može ponovo pretvoriti u novac. Prva okolnost, da se kapital koji se ima predujmiti mora predujmiti u novčanom obliku, ne ukida se samim oblikom toga novca, time da li je *metalni* ili *kreditni* novac, znak vrednosti i tako dalje. A drugu okolnost ni na koji način ne dodiruje pitanje, pomoću kojeg se novčanog sredstva ili pomoću kojeg *oblika proizvodnje* (kapitalističke, državno-kapitalističke, ultraetatističke ili socijalističko-samoupravne — prim. Ž. R.) izvlače rad, životna sredstva i sredstva za proizvodnju ne bacajući natrag u promet neki ekvivalenat.«[10]

U recesivnim i drugim kriznim situacijama »reproduktivci« ne traže zajmovni kapital da bi proširili proizvodnju koja je tada stavljena pod teško pitanje. Ono što oni tada traže jesu *sredstva plaćanja* da bi se izmirile urgentne obaveze, izbegao stečaj, otklonila totalna dekapitalizacija. »I ništa više od toga« — kaže Marks.

»Potražnja za platežnim sredstvima prosto je potražnja za pretvorljivošću u *novac*, ukoliko trgovci i proizvođači mogu da pruže dobra jemstva; ona je potražnja za *novčanim kapitalom*, ukoliko to nije slučaj, dakle, ukoliko im predujam platežnih sred-

---

ne proizvodnje i procesa razmene. Donekle se čak »ogrešio« i o vlastite stavove koji su prećutno sadržani u njegovim *Tezama za teoriju socijalističke robne proizvodnje* (uporedi: »Socijalizam«, br. 1/1961) i u *Teoriji socijalističke robne proizvodnje* (uporedi: »Naša stvarnost«, br. 12/1962). Naime, u *Tezama*... dr Korać ističe da mu je poznat Marksov »metod analize objektivne stvarnosti« i da je socijalističko preduzeće (fabrika) kao robni proizvođač — polazna osnova (polazna tačka) globalnog pristupa i analize reprodukcionog ciklusa. Prema *tadašnjem* Koraćevom shvatanju, Marksova analiza procesa proizvodnje robe jeste »*opštevažeća* za svaki istorijski oblik robne proizvodnje«. Ova pretpostavka važi i »pri analizi procesa reprodukcije u socijalističkom preduzeću«!!

Indikativni su, »ilustrativni« i za ovu raspravu interesantni i sledeći Koraćevi stavovi iz pomenutih radova: »*stihijski* proces regulisanja« troškova, cena itd., *vrednosna* merila »koja *podređuju* upotrebnu vrednost robe njenoj vrednosti« i slični. Relevantno je i njegovo ukazivanje na »karakteristike i funkcije trgovine i novčanog prometa (banaka i kredita) u socijalističkoj robnoj privredi« i njegovo obećanje da će ta pitanja uključiti u plan svojih istraživanja naše društveno-ekonomske stvarnosti, koje obećanje, međutim, nije do danas ispunio.

Ostaje tajna zašto je dr Korać promenio osnovicu svojih teza i stao da protivureči onome čime je započeo celo istraživanje. Njemu je moralo biti jasno da se u neposrednom procesu proizvodnje događaju isključivo telesne metamorfoze kroz koje prolaze različni elementi društvenog minulog rada i da proces proizvodnje čini kontinuelnim proces društvene reprodukcije, a da *različito držanje* takozvanih osnovnih sredstava (mašina, opreme itd.), sirovina, pomoćnih materijala i živoga rada u procesu stvaranja vrednosti jeste ishodište (skupina stvarnih polaznih tačaka) njihovog različitog formalno-ekonomskog kretanja (»metamorfoziranja« — promene ekonomskih oblika) — koje će se tek pokazati u vrlo složenom i protivurečnom *prometnom procesu*, uključiv i specifične novčano-kreditne procese.

[10] K Marks, *Kapital*, II, str. 288, *kurziv* — Ž. R.

Digitized by Google

stava ne daje samo *novčani oblik*, nego *ekvivalenat* za plaćanje, ma u kome obliku bio, a koji im nedostaje.«[11]

U izvanredno sadržajnim primedbama i plodonosnom obliku Engels komentariše ove Marksove kritičke teze o ključnom merilu — »kamenu mudrosti« modernog bankarstva, — naglašavajući sledeće momente i kretanja:

a) *Prividno:* »bankar uvek stoji kao neko koji »predujmljuje kapital«, a njegova mušterija kao onaj koji od njega traži »kapital««.

»Bankar se toliko mnogo navikao da figuriše kao razdeljivač — u obliku pozajmljivanja — društvenog kapitala raspoloživog u novčanom obliku da mu se svaka funkcija pri kojoj daje novac iz ruke čini kao pozajmljivanje. Svaki novac koji isplaćuje čini mu se kao neki predujam.«

b) Bankarski novac direktno izdat kao zajam jeste predujam. I to u strogom značenju toga izraza.

c) Novac plasiran u meničnom eskontu jeste predujam samo do trenutka dospeća menice:

d) »Zbunjujuće sporno pitanje: da li je ono što bankar svojoj poslovnoj mušteriji stavlja na raspolaganje u gotovom novcu kapital ili samo novac, prometno sredstvo, currency?« — Odgovor: odobri li banka svome klijentu zajam na njegov *lični* kredit, bez zaloge s njegove strane, klijent »bezuslovno dobija vrednosti kao dodatak svome dotle primenjivanom kapitalu«. Dobija novac i novčani kapital.

Ako je klijentu (»reproduktivcu«) dat predujam na zalogu vrednosti papira itd., »onda je ovo predujam u tome smislu da mu je isplaćen novac s ograničenjem da ga on vrati«. To nije predujam kapitala, jer su vrednosni papiri specifičan oblik kapitala, odnosno instrumenti fiktivnog kapitala. Štaviše, reproduktivno preduzeće dobija manji iznos kapital-vrednosti nego što zalaže. To čini jer mu je potreban bankarski ili »primarni« novac, a ne kapital.

e) »Ako se predujam daje na eskontovanu menicu, onda iščezava i *oblik* predujma.« U ovom slučaju reproduktivno preduzeće ostaje »kraće« za razliku u kamati (diskont) i proviziju koju mora da plati bankaru. »Putem *endossementa* menica prelazi u svojinu banke, novac, naprotiv, u svojinu klijenta; nema govora da ovaj to vrati.«

Predujmljivanje bankarskog kapitala putem eskontovanja i reeskontovanja menica i ostalih komercijalnih vrednosnica događa se samo u slučajevima spekulantskih, odnosno »uslužnih« menica, fiktivnih računa o robi (u nas, takozvane fakturisane realizacije) i sličnih, a svega toga se klone solidne banke.

Poučna su jugoslovenska privredna iskustva iz 1966. i 1967. godine. Prva faza ekonomske reforme vremenski se podudarila s velikom privrednom recesijom u zapadnim zemljama. Naše neprilike sa svetskim tržištem proisticale su iz tendencije padanja tamošnjih nacionalnih profitnih stopa, neočekivanog porasta ka-

[11] K. Marks, *Kapital*, III, str. 476, *kurziv* u tekstu.

Digitized by Google

mata na glavnim tržištima novčanog kapitala, opšte devalvacije robâ i nenovčanih oblika kapitala i burne apresijacije zapadnih valuta u odnosu na dinar.

Naši privrednici i državna administracija našli su se u vrlo složenoj situaciji i teškoj dilemi: ako produže linijom (kursem) reforme — moraju dopustiti da domaće cene robâ i usluga padaju koliko i svetske, a ako sasvim odustanu od reforme — povratak na administrativno-centralistički način privređivanja bio bi neminovan. Pronađeno je srednje — kompromisno rešenje: takozvani stabilizacioni programi.

Međutim, bilo je i drugih mogućnosti. Skraćeno rečeno, znatno veće smanjivanje nekih vidova takozvane opšte i zajedničke potrošnje, likvidacija »crnih tačaka« u materijalnoj proizvodnji i dosledna akcija i mere u pravcu revalorizacije i društvene afirmacije proizvodnog rada i pravog kulturnog stvaralaštva — moglo je biti rešenje u onoj situaciji.

Ako neki »stabilizacioni program« ne osujećuje ili ne zaustavlja opšti pritisak na banke kao proste razdeljivače kreditnog kapitala i takozvanih kreditnih prava; ako se, dakle, od banaka i dalje traži i dobija finansijska potpora za *svaku* proizvodnju, onda takav program nije stabilizator sistema. Program u tom slučaju svojom kontradikcijom »lupa sebe po nosu«, a banke su i dalje u poziciji da emisionom delatnošću (umnožavanjem fiktivnih depozita i štampanjem dinarskih nota) pretvaraju nerentabilna preduzeća u preduzeća sposobna za plaćanje.

13) »Bazični je princip kapitalističke proizvodnje da se novac, kao samostalna forma vrednosti, nalazi u opreci prema robama, ili da prometna vrednost mora u novcu dobiti samostalni oblik; i ovo je moguće samo kada neka određena roba postane materijal čija vrednost postaje mera svih ostalih roba, tako da ona time postaje opšta roba, roba *par excellence* — u suprotnosti prema svima ostalim robama.«[12]

Važi li taj princip i u velikom prelaznom periodu od kapitalizma ka socijalizmu, odnosno u nizu prelaznih perioda koji se zbivaju u okvirima državnog kapitalizma, administrativno-centralističkog sistema kontrole i upravljanja društvenom proizvodnjom i sistema robne ekonomije relativno udruženog rada? Ako važi, a mnogobrojne činjenice društvenog života upućuju na takav zaključak, — na koji se način to načelo probija kroz svoje konsekvence i konkretne oblike?

---

[12] K. Marx, *Capital*, Volume Three, izdanje Lawrence and Wishart, London, 1974, str. 516.

Vredi pomenuti da podnaslov ovog Marksovog dela u ovom izdanju glasi: »Kritička analiza kapitalističke proizvodnje« (»A Critical Analysis of Capitalist Production«). Podnaslov u originalnom (nemačkom) izdanju upućuje na kritičko-teorijska razmatranja problemâ nauke političke ekonomije, a tek u drugom planu — posredstvom *kritike* političke ekonomije — na kritičko istraživanje stvarnih problema kapitalističke reprodukcije.

Digitized by Google

Razmotrimo ukratko »jugoslovenski slučaj«. Kreditnim operacijama i kreditnim novcem uveliko se nadoknađuju »deficiti« u novcu centralnog bankarstva i novcu svetskog tržišta. U vreme recesija ili većih neprilika sa svetskim tržištem komercijalni kredit se srozava, a s ovim i kredit, odnosno kreditni novac poslovnog bankarstva. Nastupa ili bi trebalo da nastupi veliki preokret kreditnog sistema u monetarni sistem. »Bazu« ovog poslednjeg sačinjavaju emisiona delatnost centralne banke i kretanje službenih rezervi u svetskom novcu.

»Primarni« novac istupa tada prema robama analogno novcu svetskog tržišta; tako reći *apsolutno*, to jest kao tendencijski »jedino platežno sredstvo i istinska egzistencija vrednosti robâ« (K. Marks).

To su bile prilike, odnosno situacije kada se *mogla* ostvariti tečna konvertibilnost dinara.

Međutim, sve takve prilike su propuštene ili krajnje nedovoljno iskorišćene. Zašto? — Najsažetiji odgovor glasi: novčano-kreditni sistem, a u okviru ovoga — bankarski sistem, okretao se i okreće oko *države*, a ne oko »sunca rada«, — to jest oko proizvodnog stvaralaštva i procesa proizvodnje vrednosti relativno udruženog rada. Zato kreditni novac u nas nije zastupao niti zastupa stvarni, odnosno »primarni« novac plus određenu kvotu novca svetskog tržišta — u iznosu njihove nominalne vrednosti koju zahteva društveni reprodukcioni proces, već zastupa pretežno iracionalne i stalno rastuće pretenzije države i neproizvodnih slojeva društva na sadašnje i buduće rezultate materijalne proizvodnje udruženih radnika. Preraspodela i prisvajanje dohotka od otuđenja — makar i posredstvom enormne inflacije, odnosno obezvređivanja funkcionalne vrednosti dinara, a ne osiguranje »istinite egzistencije vrednosti robâ« i nenovčanih oblika društvenog minulog rada, — jeste ono što neprestano lebdi pred očima državne administracije, bankarskih stručnjaka i industrijskih rukovodilaca koji »hvataju brze vozove« u opštem pohodu na Federaciju i njenu centralnu banku.

Ako su u davna vremena *laissez faire* privatne ekonomije lažna zakonodavstva i lažne monetarne teorije služili interesima rentijera, onda sadašnja »lažna« zakonodavstva i monetarističke teorije služe državi, velikim »nacionalnim«, odnosno »transnacionalnim« preduzećima, finansijskoj oligarhiji.

Preneto na međunarodni plan, takve teorije i zakonodavstva služe danas pretežno zemljama »Kluba desetorice«; u prvom redu, Sjedinjenim Američkim Državama — kojima od 1971. godine više nisu odgovarali devizni kursevi »izračunati na bazi zvanične cene zlata«, a koju su države članice MMF-a bile dužne da prijavljuju ovom zametnom obliku svetske (»supranacionalne«) centralne banke.

Podsetimo se na prorokovanje Miltona Fridmana iz 1968. godine:

»Mada izgleda paradoksalno, fluktuiranje kurseva i ukidanje kontrole (misli se na deviznu kontrolu pod režimom fiksnih kur-

Digitized by Google

seva — prim. Ž. R.) možda će se baš pokazati kao najefikasniji način za jačanje uloge Njujorka kao finansijskog centra.«[13] Tu svoju »prognozu« zasnovao je, pored ostalog, na činjenici da se trgovci — *spekulatori* kroz terminske transakcije na berzama najlakše zaštićuju protiv nesigurnosti u pogledu cena stranih valuta u sistemu slobodno fluktuirajućih kurseva, kao i na »konstataciji« da nestabilnost plivajućih deviznih kurseva proističe iz službene monetarne politike zemalja u pitanju, a ne iz tog krajnje otuđenog i iracionalnog »tržišta u tržištu«.

Pa ipak, osiguranje osnovnih uslova pretvorljivosti kreditnog novca u primarni novac centralne banke, a ovog poslednjeg u novac svetskog tržišta, ne smeju dovesti u pitanje ni postojeći režimi, odnosno praksa plivajućih i »prilagodljivih« (podešavanih) deviznih kurseva. Različite teorijske »osnovice« novčano-kreditnih sistema uslovljene su »*osnovom* samog načina proizvodnje« (Marks), to jest procesom stvaranja vrednosti i zakonima opšteg robnog prometa. »Kakvo *obezvređenje* kreditnog novca (a da i ne spominjemo neko njegovo, uostalom samo imaginarno, *raznovčenje)* potreslo bi sve postojeće odnose. Zato se vrednost robâ žrtvuje da bi se osigurala fantastična i samostalna egzistencija te vrednosti u novcu. Kao novčana vrednost ona je osigurana uopšte samo dok je novac osiguran. Zato se za nekoliko miliona novca moraju žrtvovati mnogi milioni robâ.«[14]

Šta u svetlosti ovih saznanja znače izvozne premije, poreske refakcije, primovi, višestruki (diferencijalni i implicitni) devizni kursevi, popusti u cenama kada se robe na domaćem tržištu prodaju za devizna sredstva, devizne kamate na depozite u devizama i slično? Da li je sve to posledica razlika u nivou i strukturi proizvodnih i prometnih troškova između naših i inostranih reproduktivnih preduzeća, to jest neka zbiljska mera tihe devalvacije domaćih robâ i proizvodnih usluga u odnosu na robe i usluge u industrijski i finansijski nadmoćnijim zemljama, ili se tom skrivenom i teško izmerljivom elementu u praksi pridružuje i ona stara ekonomska potreba da se po svaku cenu »osigura fantastična i samostalna egzistencija vrednosti u novcu«, a da se opet ova čudesna novčana egzistencija društvenog bogatstva osigura izvesnom postojanošću funkcionalne vrednosti dinara i njegovog koliko-toliko realnog kursa razmene za »čvrste« valute? Nije li u svemu tome prisutna tendencija olakog zaduživanja u inostranstvu i one gotovo apsurdne pretenzije na kvote budućeg deficita u bilansu plaćanja s inostranstvom?!

Druga strana medalje: traže se visoke zaštitne carine; katkad i kontingentiranje i potpune zabrane uvoza, a, pored toga, i forsiranje takozvanih političkih fabrika, potpuna »supstitucija« uvoza nekih roba i usluga domaćim (po pravilu mnogo skupljim) proizvodima i uslugama itd.

---

[13] M. Friedman, *Free Exchange Rates*, članak u knjizi *Dollars and Deficits, Inflation, Monetary Policy and the Balance of Payments*, izdanje Englewood Cliffs, N. J., Prentice — Hall, Inc., 1968.

[14] K. Marks, *Kapital*, III, str. 477, *kurziv* — Ž. R.

Digitized by Google

Različiti spekulativni poslovi sa devizama (međubankarsko i »crno« devizno tržište) i »ucene na devizni način« u reproduktivnoj sferi spadaju takođe u naličje procesa osiguranja novčane egzistencije proizvodnje vrednosti. Zaštitne carine, kontingentiranje itd., na jednoj strani, izvozne premije, poreske refakcije itd., na drugoj, vrlo često se u praksi pretvaraju u »metod da se eksploatišu *zemljaci*«[15]. To je način i manevar da se neka preduzeća ili cele industrijske grane *izuzmu* iz delovanja zakonâ svetskog tržišta, — na račun ostalih (od države nezaštićenih) preduzeća, odnosno grana.

Stalnost i prekomernost zaštite i premiranja izvoza robâ i usluga znači monopol, privilegiju, sinekuru — pa makar se sve to u ideološkoj sferi naduvavalo do »nacionalnog« ili »opštedruštvenog« interesa, »podviga«, »žrtve« ...

Mnogi naši eksporteri i reeksporteri naduvani su u tom pogledu do neslućenih visina. Njima na ruku idu takozvani selektivni reeskont centralne banke i opšta inflatorna navijenost domaćih cena, odnosno tiha devalvacija dinara.

Tako se poznati paradoks: moć nekih naših reproduktivnih preduzeća u okviru domaćeg tržišta i njihova nemoć na svetskom tržištu — razrešava »u prisustvu vlasti«, a ne nekim »nedostojnim torbarenjem« po svetu niti trgovanjem na civilizovan način.

Izuzimanje iz delovanja svetskog tržišta *svih* robnih proizvođača moguće je samo ako se unutar jugoslovenskih carinskih granica udruženi radnici oslobode »napasti« robne proizvodnje i razmene i ako sami budu u stanju da izgrađuju vlastitu tehnologiju i industriju, nezavisno od inostranstva. Takvo »oslobađanje« mogu oni postići vraćanjem na stari ultraetatistički privredni sistem. Drugi put i način isključivanja iz tokova savremene svetske civilizacije verovatno i nije moguć?!

Totalno obuzdavanje konkurencije koja dolazi *spolja* moguće je samo ukidanjem konkurencije *unutra*. Ukidanje — poništavanje i poslednjih elemenata i oblika konkurencije u okviru jugoslovenskog tržišta otvara široka vrata takozvanom samoupravljačkom voluntarizmu. Takav *voluntas* — podrobno već pripremljen (»podastrt«) metafizičkim i normativističkim koncepcijama prozračne i neprotivurečne socijalističke robne proizvodnje — »prerašće« vremenom u totalni »birokratski konflikt sa zakonom vrednosti« (B. Kidrič).

14) U svakoj društvenoj proizvodnji koja se još »podnosi« s robnom vrednošću, novcem, kreditom itd. »posebna proizvodnost rada« u nekoj njenoj grani ili industrijskom preduzeću jeste stvarna ekonomska osnovica ekstradohotka, tehnološke rente i slično.

Pomenuta osnovica je najtešnje povezana s proizvodnjom vrednosti, međusobnom konkurencijom relativno samostalnih re-

[15] Uporedi Marksovu kritiku nemačkog *protekcionizma* i kritiku protekcionističkih shvatanja Fridriha Lista. Marksov manuskript (objavljen u »Voprosy istorii KPSS«, br. 12/1971) odnosi se na Listov *Nacionalni sistem političke ekonomije*, objavljen 1840. godine.

Digitized by Google

produktivnih preduzeća, načinom i oblicima formiranja troškova, regulativnim ekonomskim prosecima itd.

Prosečni, odnosno regulativni društveni dohodak (ako se znaju bar najjednostavniji elementi prodajne cene date robe, odnosno robnog proizvoda neke OUR) i ekstradohodak s plus-minus predznacima jesu gotovo matematički tačan dokaz zašto se proizvođačke OUR u međusobnoj konkurenciji ne potvrđuju samo kao lažne sestre, već i kao iskrene družbenice čiji je ekonomski savez (samoupravno »udruživanje rada i sredstava«) upravljen kako protiv etatizma, odnosno preteranog mešanja države u ekonomske poslove društva, tako i protiv ekonomskog partikularizma, grupnosvojinskih odnosa, profiterskog podešavanja troškova proizvodnje i troškova prometa, otuđenih centara finansijske moći itd.

Ekstradohodak je u takvim odnosima posledica procesa ekonomske realizacije tehničkih novina, novih tehnoloških postupaka i sličnog. Naravno, samo pod elementarnom pretpostavkom da patenti i otkupljene licence novih tehnoloških postupaka ne postanu nepremostiva prepreka u transferu nove tehnologije u okviru jugoslovenskog tržišta. Kada novi izumi i tehnološki postupci uđu u redovnu proizvodnju odlučujuće većine reproduktivnih OUR u datoj industriji, odnosno grani privrede, tada i prestaje (iščezava) ekstradohodak; naravno, samo do sledećih tehničkih pronalazaka i njihove industrijske primene.

Mnoge poslovne banke (osobito one »udružene«) vode računa o ovoj krucijalnoj društvenoj činjenici, odnosno bazičnom ekonomskom procesu. I ne samo što vode računa o tome, već i same — vlastitim metodima i sredstvima — posreduju u okviru tržišne realizacije posebne produktivnosti rada. Zašto i u čijem interesu one to rade?

Pitanje nije jednostavno, premda izvesna domišljanja i eufemistički odgovori, kao i spremnost svake banke da ih upotrebi kad god ustreba, stvaraju privid jednostavnosti ovog problema.

Naime, neke udružene banke proglasile su dohodak organizacija udruženog rada polaznom tačkom i stožerom vlastitog »samoupravnog« preobražaja. »Propustile« su reći da li taj dohodak ima neki odnos prema proizvodnji vrednosti, procesu tržišne valorizacije proizvodnog rada, ekonomskoj realizaciji posebne produktivnosti rada, odnosno neizbežnim diferencijama u produktivnosti rada njihovih članica, svetskom tržištu i još nekim »sitnicama«.

Za te naše pseudosamoupravne banke dohodak OUR je, navodno, neprikosnoven. Proglašavaju ga »integralnim« i »neotuđivim«. Ne postavljaju mu granice. »Banka ne stvara i ne maksimizira dohodak OUR« — glasi jedna od »samoupravnih teza« o reformi bankarstva. Ali sve to ne smeta da država, samoupravne interesne zajednice i same banke neprestano »prerasporeduju« i bez ekvivalenta prisvajaju srazmerno velike kvote društvenog dohotka i time sve više istanjuju i onako tanku vlastitu akumulaciju proizvođačkih OUR. Država to čini fiskusom, interesne zajednice — »doprinosiranjem«, a banke prevelikim provizijama, kamata-

Digitized by Google

ma, »dobrovoljnim« oročavanjem depozita i sličnim metodima i manevrima iz prebogatog arsenala savremenog bankarstva.

Stvarni problem je u sledećem: ekstraproduktivne OUR nastoje da za sebe zadrže rezultate (tekovine) naučno-tehnološkog razvitka; naročito u svim onim slučajevima kada su i same morale podneti izvesne ekonomske žrtve da se do tih rezultata dođe ili, pak, ako moraju plaćati *royalties* inostranim korporacijama. Drugo, svaki kolektiv pre ili kasnije dolazi do saznanja da porast produktivnosti rada u jednoj grani (odnosno u preduzeću u okviru te grane) dovodi do porasta produktivnosti rada u drugim granama, odnosno preduzećima. Naravno, ne linearno, bez izvesnog trenja, i ne preko noći. Treće, banke su po pravilu u simultanom odnosu prema mnogobrojnim reproduktivnim preduzećima na različitom stupnju tehnološkog razvitka i s različitim i međusobno izukrštanim ekonomskim interesima. One neprestano moraju da vode računa o svim tim realnim okolnostima i interesima.

Metodski postavljeno, rešenje te složene i protivurečne situacije sastoji se u tome što će banke kompetentno utvrditi i reći na kojim se tačkama društvene proizvodnje može ići na srazmerno velika ulaganja i visoku tehnologiju, makar i uz graničnu ili privremeno izostalu rentabilnost proizvodnje, a na kojim tačkama će ulaganja imati brže i veće ekonomske efekte.

Naravno, takav stepen koherencije među reproduktivnim OUR i takva pozicija i uloga banaka pretpostavljaju dosledno »postavljenu« proizvodnju vrednosti s odgovarajućim obrascem troškova proizvodnje i troškova prometa, a zatim i povezanost svake OUR sa svetskim tržištem, znatno jeftiniju i kompetentniju državnu administraciju, bitnu promenu u načinu mišljenja — u smislu, odnosno značenju o kojem je napred bilo reči.

(U drugom delu članka biće razmatrani problemi monetizacije potraživanja)

Digitized by Google

Lojze Sočan

Uticaj razvojne strategije na upravljanje privredom

I. Vizija razvoja

1. *Razvojna strategija*

Razvojna strategija određuje osnovne ciljeve dugoročne razvojne vizije, a istovremeno određuje i ekonomski mehanizam za ostvarivanje tih ciljeva. Koncept i sadržaj razvojne strategije jedne privrede zavisi u prvom redu od stepena njene privredne i društvene razvijenosti, uz uvažavanje i spoljašnjih (svetskih) i unutrašnjih uticaja.

Privrede se na svom razvojnom putu međusobno razlikuju ne samo po proizvodnoj strukturi i visini ostvarenog dohotka po stanovniku, već prvenstveno po neophodnom kvalitativnom preobražaju privredne strukture i samog razvojnog mehanizma na prelazu od nižeg ka višem stepenu razvijenosti. Taj proces kvalitativnog razvojnog preobražaja u današnjem svetu obično vodi od najnižeg stepena razvijenosti, na kojem privreda još nije u stanju da sama trasira svoju razvojnu strategiju (možda i usled političkih pritisaka i monopolnog uticaja transnacionalnih firmi), zatim

Digitized by Google

preko stepena razvijenosti koji je karakterističan po politici ubrzane industrijalizacije, pa do umerene privredne razvijenosti, u kojoj upravo industrija najčešće postaje najznačajniji privredni sektor, i u proizvodnji i u međunarodnoj razmeni. Sledeći, kvalitativno novi stepen u razvoju je privredna razvijenost (i visoka privredna razvijenost). Na tom stepenu su privrede, za razliku od svih prethodnih stepena razvijenosti, sposobne da same, odnosno da u relativno ravnopravnoj međusobnoj zavisnosti, osvajaju, dopunjavaju i razvijaju efikasna tehnološka rešenja i proizvodne programe koje zahteva domaće i svetsko tržište[1].

Jugoslovenska privreda je, osim nekih manje razvijenih područja, dostigla umerenu privrednu razvijenost i nalazi se pred svojim sledećim kvalitativnim preobražajem, koji bi mogao pojednostavljeno da se nazove prelaz s izgradnje fabrika na osvajanje tehnoloških rešenja i njihov sopstveni razvoj.

To znači kvalitativni preobražaj od povećavanja proizvodnje i društvenog proizvoda pomoću ekstenzivnog zapošljavanja nove radne snage, niske stope obrade prirodnih bogatstava, niže efikasnosti društvenih sredstava, energetskih izvora itd. na kvalitativnije upravljanje privredom i privredni rast na osnovu efikasnijeg angažovanja društvenih sredstava i prerade prirodnih bogatstava, ostvarivanjem višeg kvaliteta proizvoda i usluga, kao i stalnim porastom produktivnosti rada.

2. *Spoljašnji i unutrašnji uticaji*

Sadašnji proces privredno-političkog osvešćivanja zemalja u razvoju, u nastojanjima za afirmaciju novog ekonomskog poretka, dolazi do izražaja u prvom redu u nastojanju većine čovečanstva na smanjivanju dosadašnjeg visokog stepena privredne i razvojne zavisnosti od razvijenog sveta. Taj globalni proces koče razni monopoli, među kojima su najznačajniji tehnološki i energetski monopol (njima možemo u većoj ili manjoj meri da dodamo i monopol na području hrane).

Izvoz nafte pruža ubrzane mogućnosti razvoja malom broju zemalja, dok većini zemalja u razvoju takve mogućnosti znatno smanjuje brz porast cena nafte i odlivanje viška dohotka u razvijene zemlje.

Koncentracija znanja i tehnoloških rešenja u razvijenom svetu[2] i monopol koji imaju razvijene zemlje, a naročito transnacionalne kompanije, na taj proizvodni faktor predstavlja, u periodu odlučujućeg uticaja tehnologije na produktivnost, konkurentsku sposobnost i time na raspodelu dohotka na svetskom tržištu, veliku kočnicu u razvoju čitavog manje razvijenog sveta. Jugoslavija

[1] Ovaj problem je detaljnije razrađen u knjizi: L. Sočan, *Pot v gospodarsko razvitost*, »Delavska enotnost«, Ljubljana, 1978.

[2] Prema poslednjim podacima UNESCO-a, razvijeni svet raspolaže sa 97% postojećih tehnoloških rešenja i 92% istraživačkih kadrova.

Digitized by Google

raspolaže skromnim energetskim i sirovinskim mogućnostima, ali ima povoljne mogućnosti za proizvodnju hrane. Međutim, upravo njen napredak u tehnološkom razvoju biće od odlučujućeg značaja za uspeh kvalitativnog preobražaja Jugoslavije u razvijenu privredu.[3]

Sadašnji prelazni period u razvoju jugoslovenske privrede, sa politike opšte industrijalizacije na selektivnu industrijsku i razvojnu politiku, zasniva se na dostignutom stepenu razvijenosti. Mi raspolažemo dovoljnom (iako ne obilnom) razvojnom osnovom za kvalitativni preobražaj, u prvom redu potencijalom znanja, kvalifikovanim radom i iskustvom u vođenju i upravljanju privredom. Na toj osnovi možemo da postavimo ambiciozne ciljeve razvojnog preobražaja. Nastavljanje s dosadašnjim ekstenzivnim upravljanjem privredom, neselektivnim razvojem, uravnilovkom i zatvorenošću ranije ili kasnije će nam doneti prekid dosadašnjeg razvojnog ritma[4] i dalje pogoršanje položaja u međunarodnoj podeli rada.

Ekonomska afirmacija Jugoslavije danas je neophodnija nego ikada. Kao što će, na jednoj strani, naš napredni društveni sistem moći i dalje da se afirmiše u zemlji i u svetu samo uz veću privrednu i razvojnu prodornost, tako, na drugoj strani, suviše visoka stopa privredne zavisnosti podriva temelje odbrambene i razvojne sposobnosti naše zemlje.

Zato je privredna razvijenost cilj koji se ne može postići samo adekvatnom stopom privrednog rasta. Taj cilj zahteva i viši stepen proizvodne, tehnološke, razvojne i konceptivne samostalnosti u upotrebi svojih razvojnih potencijala, kao i ravnopravniji položaj u međunarodnoj podeli rada.

3. *Razvojna vizija*

Vizija kvalitativnog preobražaja u privrednu razvijenost zahteva nove impulse razvoja u jugoslovenskoj privredi. Osnovni impuls dosadašnjeg privrednog rasta u obliku ekstenzivnog povećavanja proizvodnje za relativno zatvoreno domaće tržište u velikoj meri je već iscrpen.[5] Na ostvarenom stepenu razvijenosti Jugoslavije daljem uspešnom privrednom rastu mogu odlučno da doprinesu u prvom redu dohodovno priznanje inovativnosti s ubrzanim te-

[3] Tehnološki monopol će ranije ili kasnije da se proširi i na energetsko područje (atomska energija, naročito reaktori na oplemenjeno gorivo, sunčana, geotermalna energija itd.), zatim na područje prirodnih bogatstava (materijali za zamenu), sve do novih tehnologija u proizvodnji hrane.

[4] Sve veće teškoće u platnom bilansu jasno potvrđuju navedeno stanovište.

[5] U tome se krije značajan razlog za sve veće pritiske za lokalno zatvaranje unutar jugoslovenskog tržišta, kako bi nosioci ekstenzivno organizovane proizvodnje što duže koristili prednosti neselektivnog i zatvorenog domaćeg tržišta, makar samo na užem lokalnom području.

Digitized by Google

hnološkim razvojem i izvoz. Značaj i obim tih impulsa lepo pokazuju neki rezultati međunarodnih poređenja uspeha privređivanja u Jugoslaviji. Ostvareni društveni proizvod po zaposlenom u jugoslovenskoj mašinogradnji 2,5 do 6 puta zaostaje za rezultatima te delatnosti u razvijenim zemljama. Kod izvoza oko 100 pozicija[6] modernih proizvodnji (prvenstveno mašinogradnja, vozila, elektrokompleks, hemijska industrija) u EEZ, Jugoslavija dostiže od 2 do 5 puta niže izvozne cene po toni proizvoda u poređenju s cenama uvoznih pozicija iz tih zemalja. Reč je u prvom redu o razlikama u asortimanu, kvalitetu i tehnološkim rešenjima. To je cena koju jugoslovenska privreda plaća za postojeću, suviše visoku stopu tehnološke, uvozne i razvojne zavisnosti od razvijenog sveta, do koje ne dolazi samo usled nižeg stepena razvijenosti (s čime se sreću i druge privrede razvijene u toj meri), već sve više usled zakašnjenja u preobražaju dosadašnje, ekstenzivno koncipirane razvojne strategije jugoslovenske privrede u pravcu kvalitativnog razvojnog preobražaja.[7] Ekstenzivna prerada domaćih i uvoznih prirodnih bogatstava (uključno s energijom) u sadašnjim uslovima porasta cena prirodnih bogatstava i energije, uz ostvarivanje minimalnog dohotka, konačno znači i ugrožavanje dugoročnih razvojnih mogućnosti naše privrede. Možemo da konstatujemo da smanjenje visoke stope tehnološke, uvozne i razvojne zavisnosti jugoslovenske privrede od razvijenog sveta i istovremena snažnija sopstvena tehnološko-razvojna dostignuća predstavljaju glavni cilj dugoročne razvojne vizije jugoslovenske privrede.

Jugoslovenska privreda je dostigla nivo razvijenosti na kojem je sposobna da izradi i kvalitetne i tehnološki komplikovane proizvode, ali najčešće uz prethodni uvoz tehnoloških rešenja, opreme i tehnološki komplikovanih materijala za reprodukciju. To znači da je porast udela tehnološki komplikovanih proizvodnji u DP, a naročito porast njihovog izvoza u SEV i ZUR, povezan s porastom tehnološki složenog uvoza iz visokorazvijenog sveta. To potvrđuje struktura dugoročne robne razmene Jugoslavije sa razvijenim svetom, a posebno s Evropskom ekonomskom zajednicom.

Za strukturu međunarodne razmene Jugoslavije karakteristična su dva jezgra deficita. Prvo se nalazi na području energije i sirovina i ono je, s obzirom na skromnija prirodna bogatstva i industrijalizaciju naše zemlje, logično. Drugo i odlučujuće jezgro deficita proističe iz tehnološkog zaostajanja Jugoslavije i koncen-

[6] Po metodologiji ECE 'Evropska ekonomska komisija) za analizu strukture i tokova vrednosti međunarodne razmene između Istočne i Zapadne Evrope.

[7] Kao zakašnjenje u kvalititivnom preobražaju razvojne strategije jugoslovenske privrede možemo sigurno da smatramo sedamdesete godine (prelom u dinamici međunarodne razmene Jugoslavije), a najverovatnije čitav period posle sadržajno neizvedene privredne reforme sredinom šezdesetih godina.

Digitized by Google

trisano je na razmenu tehnološki složenih proizvodnji, a regionalno na razmenu s EEZ.

Osnovni razlog za hronično nepovoljnu razmenu s EEZ, pa čak i slabljenje odnosa između izvoza i uvoza, međutim, leži u tehnološkom zaostajanju jugoslovenske privrede. Tako se u toku dve decenije (1958—1978) pokrivanje uvoza izvozom u sektoru tehnološki složenih proizvodnji poboljšalo sa 0,05 na svega 0,14, dok je trgovinski manjak tog sektora u 1958. godini iznosio 159 miliona $, 1965. godine 512 miliona $, 1975. godine 1.472 miliona $, a 1978. godine 2,5 milijardi dolara.

Kod svih ostalih sektora (sirovine i goriva, sirovinski intenzivne proizvodnje, radno intenzivne proizvodnje, poljoprivredni proizvodi) stopa pokrivanja uvoza izvozom se kreće od 60 do 100 odsto. Pošto nema objektivnih mogućnosti za dovoljno veliko povećanje izvoza tih proizvodnji u EEZ, rešenje se krije u prvom redu u razvoju odgovarajućeg broja projekata u sektoru tehnološki složenih proizvodnji (kooperacije, viši oblici privredne saradnje), pomoću kojih Jugoslavija može da poveća stopu pokrivanja uvoza u tom sektoru bar na 50 odsto. Ostali manjak bi mogao da se pokriva nerobnim stavkama.

Hronična nesrazmera u razmeni Jugoslavije s EEZ kod tehnološki složenih proizvodnji ne znači samo opštu uvoznu zavisnost. To je, u suštini, i jezgro tehnološke, razvojne, a potencijalno i privredno-političke zavisnosti jugoslovenske privrede od visokorazvijenih privreda.

Izvozni i opšti razvojni prodor jugoslovenske privrede možemo očekivati samo na osnovu zdravih proizvodnih kapaciteta, koji po proizvodno-programskim, tehnološkim, razvojnim, organizacionim, troškovnim i drugim osobinama neće bitno zaostajati za konkurentima razvijenog sveta. Međutim, srazmerno mala jugoslovenska privreda nema dovoljno snaga (znanje i tehnologija, kadrovi, kapital itd.) za takvo razvojno sazrevanje svih proizvodnih programa, a kamoli da ti programi polaze od nepovezanih i tehnološki-razvojno različitih republičkih ili lokalnih koncepcija. Dalji selektivni razvoj jugoslovenske privrede uslovljavaju, dakle, postignuti stepen razvijenosti i objektivni uslovi savremene međunarodne podele rada. U pravcu ostvarenja tog cilja u jugoslovenskoj privredi treba motivisati u prvom redu koncepciju udruživanja znanja i razvojnih nastojanja, dok će tom procesu normalno slediti povezivanje, odnosno udruživanje proizvodnih programa, sredstava, rada i dohotka.

Dosadašnja razvojna strategija ekstenzivnog privrednog rasta ne samo što ne može da podstiče kvalitativni preobražaj jugoslovenske privrede na sadašnjem stepenu njene razvijenosti, već ona taj proces koči i onemogućava. U tome je razlog što ona mora suštinski da se izmeni.

Digitized by Google

II. Ekonomski mehanizam

4. *Privredno-politička i razvojna motivacija kvalitativnog preobražaja*

Koncept razvojne strategije kvalitativnog preobražaja jugoslovenske privrede mora da se zasniva na elementima koji povezuju interese različito razvijene višenacionalne Jugoslavije. Zato razvojni mehanizam na taj način zacrtane razvojne strategije mora da skrene dosadašnju osnovnu pažnju s regionalne podele dohotka, akumulacije i jevtinog i nemobilnog društvenog kapitala na motivaciju povećavanja društvenog proizvoda, dohotka i akumulacije u svim područjima Jugoslavije, kao i na motivisanost za povezivanje koncepcije razvojnih nastojanja nosilaca proširene reprodukcije.

Nije važan broj privrednih mera koje obezbeđuju motivaciju za ubrzani tehnološki razvoj i izvoz kao osnovu ostvarivanja zadovoljavajuće stope rasta jugoslovenske privrede u idućem dugoročnom periodu. Važno je da te mere bar izjednače uslove izvoza s uslovima prodaje na domaćem tržištu, ako ih već ne poboljšavaju. U čemu je suština i objektivna neophodnost tako koncipiranog ekonomskog mehanizma za jugoslovensku privredu na sadašnjem stepenu razvijenosti?

Prvo pitanje koje se postavlja pred nas jeste: gde početi i šta preduzeti da tako zasnovana razvojna strategija preraste postojeće i druge spone ekstenzivnog upravljanja privredom i da oživi? Reč je u prvom redu o preobražaju postojećeg ekonomskog mehanizma. Naše, a i svako drugo društvo može deklarativno da usvoji i prizna inovacioni proces[8] kao osnovni pokretač razvoja i kao odlučujući faktor u tom razvoju; društvo može i da izdvaja sve veća sredstva za školstvo, nauku i razvoj tehnologije, ali društveni sistem privrednih mera (razvojni mehanizam) ne priznaje taj razvojni faktor. Ili — Marksovim rečima — uključivanje tehnologije u proizvodni proces nije samo tehnički proces stvaranja upotrebne vrednosti, već i društveni proces, proces stvaranja vrednosti. U suštini je reč o tome da li društvo sa svojim sistemom privrednih mera dohodovno priznaje kvalitativne faktore upravljanja privredom i nosioce razvojnog preobražaja: osvajanje i sopstveni razvoj uspešnih tehnoloških rešenja, kvalitet, dizajn, funkcionalnost proizvoda, izvoz itd. ili pretežno administrativnim cenama i merama raspodele i preraspodele dohotka ne priznaje te kvalitativne faktore i ne omogućava im onu ulogu u privredi koja im pripada na određenom stepenu razvijenosti. Jugoslovenska privreda je dostigla tu granicu na kojoj kvalitativne faktore upravljanja privredom treba ne samo ravnopravno priznati, već ih čak i natprosečno

[8] »Buržoazija ne može da egzistira bez stalnog revolucionisanja proizvodnih sredstava i time odnosa u proizvodnji i čitavom društvu. Naprotiv, održavanje starih načina proizvodnje u nepromenjenom obliku predstavljalo je osnovni uslov za postojanje svih predindustrijskih klasa« (Marks i Engels, *Sabrana dela*, englesko izdanje, 1951, str. 36).

Digitized by Google

unapređivati. Tako će dosadašnje zakašnjenje biti brže nadoknađeno, a dugoročni efekat razvoja ranije ostvaren. Na taj način možemo da stvorimo objektivne uslove za put u privrednu razvijenost.

U čemu je, dakle, sadržajna razlika između razvojnog mehanizma opšte i ubrzane industrijalizacije[9] i razvojnog mehanizma razvojne i izvozne selekcije? Da bismo dobili odgovor na to pitanje, ubrzan privredni (naročito industrijski) razvoj treba uklopiti u dva tipična perioda.

U prvi period spadaju razvojna nastojanja još nerazvijenih privreda na što uspešnijoj preradi prirodnih bogatstava i na osvajanju tehnološki manje složenih proizvodnji[10] do ostvarene opšte industrijalizacije određene privrede. Razvojni mehanizam na tom stepenu se zasniva najčešće na relativno visokoj carinskoj zaštiti i često oštrim količinskim uvoznim ograničenjima.

Po obliku zaštite, takav razvojni mehanizam predstavlja intervenciju države u poslednjoj fazi proizvodnog ciklusa. Ona štiti domaće proizvođače koji imaju nižu produktivnost, više troškove i cene i često niži kvalitet proizvoda i omogućava im domaće tržište i razvoj povećavanjem cena konkurentnijoj uvoznoj ponudi ili čak zabranom uvoza. Cenu tako postavljenog ekstenzivnog rasta plaća domaći potrošač, što do određenog razvojnog stepena ne ograničava brz rast privrede.

U drugi period spada ubrzani razvoj tehnološki složenih proizvodnji i delatnosti koje predstavljaju ključnu proizvodnu, razvojnu i izvoznu strukturu visokorazvijenih privreda. Razvojni mehanizam unapređivanja takve (tehnološki složene) privredne strukture, koja se zasniva u prvom redu na dinamičnom inovacionom procesu s brzim osvajanjem i sopstvenim razvojem tehnologije, počiva prvenstveno na dva osnovna motiva podsticanja razvoja. Prvi motiv su velika i stalna ulaganja u razvoj takvih delatnosti; drugi su razni oblici smanjivanja dugoročnih razvojnih, proizvodnih i izvoznih rizika proizvođača (planske domaće porudžbine, kreditiranje, učešće u ulaganjima itd.) kod tako postavljene selektivne proizvodne i izvozne usmerenosti.

Mere unapređivanja tehnološki složenih delatnosti su po svom obliku usmerene pretežno ka samom procesu planiranja, stvaranja tehnološke, razvojne i tržišne osnove za uspešan razvoj takvih proizvodnji. Takav razvojni mehanizam omogućava tehnološki složenim delatnostima smanjivanje troškova razvoja, proizvodnje i marketinga, uz istovremeno povećavanje njihovog kvaliteta i funkcionalnosti. Sve to povećava konkurentsku sposobnost tehnološki složenih proizvodnji; visoka carinska zaštita i količinska uvozna

---

[9] Opštu i ubrzanu industrijalizaciju jugoslovenske privrede je, posle uspešne posleratne obnove, teorijski i praktično u najvećoj meri postavio B. Kidrič. U toku dobre dve decenije ta strategija je jugoslovenskoj privredi omogućavala uspešan rast i razvoj, a istovremeno stvorila i objektivne (strukturne, kadrovske, spoljnotrgovinske) uslove za njen kvalitativni preobražaj.

[10] Većina njih može da se osvoji već nabavkom uspešne proizvodne opreme.

Digitized by Google

ograničenja u takvim uslovima najčešće postaju suvišna, tako da je njihov razvojni i zaštitni značaj bitno smanjen.

Ako, međutim, u skladu s razvojem privrednih kapaciteta (kadrovi, znanje, vladanje tehnologijom, proizvodna struktura itd.) ne dođe do odgovarajuće promene u privrednom mehanizmu, onda visoki stepen zaštite u vidu carinskih dažbina i količinskih ograničenja dozvoljava i povećava u prvom redu visoke proizvodne troškove domaćim proizvođačima i time smanjuje njihovu konkurentsku sposobnost na domaćem tržištu i u izvozu. Pošto su tehnološki složene proizvodnje prvenstveno proizvodna oprema i važni reproduktivni materijali, takvu »razvojnu zaštitu« ne plaća standard, već pre svega sama privreda svojom smanjenom konkurentskom i reproduktivnom sposobnošću. Carinska zaštita suviše dugo zadržanog protekcionističko-subvencionističkog mehanizma dobija karakteristične fiskalne osobine, a količinska ograničenja često podstiču monopolne težnje uskog tržišnog zatvaranja tehnološki i razvojno zaostalih nosilaca domaćih proizvodnij. U takvim uslovima i plan i tržište gube svoju moć postavljanja i ostvarivanja selektivne razvojne usmerenosti privrede. U tome je suština kašnjenja jugoslovenske privrede u kvalitativnom preobražaju razvojne strategije i time privredno-političkog mehanizma. Preobražaj razvojne strategije istovremeno predstavlja ključni zadatak u formiranju dugoročne, a i srednjoročne razvojne usmerenosti naše privrede.

5. *Razvojni kriterijumi ekonomskog mehanizma*

Polaznu tačku u formiranju kriterijumâ ekonomskog mehanizma kvalitativnog preobražaja predstavljaju napred navedeni principi motivacije na dostignutom stepenu umerene razvijenosti. U suštini, reč je o približavanju razvojnih kriterijuma, uslovâ privređivanja i radnih rezultata uslovima svetskog tržišta u većoj meri, a prvenstveno u troškovima, cenama, nivou produktivnosti i konkurentske sposobnosti. To znači da naše delatnosti moraju konkurentski da sazrevaju u proizvodno-programskom, razvojno-tehnološkom, troškovnom i organizacionom smislu i da dostignu nivo uspešnih ponuđača na svetskom tržištu. Tek kad svetskom produktivnošću i konkurentskom sposobnošću naših proizvodnih kapaciteta budemo ostvarivali značajne izvozne rezultate, moći ćemo da se približimo ravnopravnoj razmeni obima rada oprednećenog u našem izvozu obimom rada oprednećenim u našem uvozu. Tek u takvim uslovima dinar može da postane valuta koju će da prizna svetsko tržište.

Pri takvoj razvojnoj i privredno-političkoj usmerenosti ne samo što koncept uvozne supstitucije ne možemo da izjednačavamo sa konceptom selektivne izvozne prodornosti i razvojnog sazrevanja čitave privredne strukture, već je koncept opšte uvozne supstitucije (postojećeg jugoslovenskog tipa) postao sistemska kočnica kvalitativnog razvojnog preobražaja jugoslovenske privrede.

Digitized by Google

Ta pojava zahteva preciznije obrazloženje sadržajne razlike između koncepta uvozne supstitucije[11] i selektivne izvozne usmerenosti, koja se zasniva na procesu tehnološkog i razvojnog sazrevanja čitave privrede.

Savremeni svetski razvoj, kako pokazuju iskustva većeg broja zemalja u razvoju, potvrđuje da je koncept uvozne supstitucije, po pravilu, uspešan u početnoj fazi industrijalizacije i da je organski povezan s visokom stopom opšte zatvorenosti (protekcionizma) u odnosu na konkurenciju razvijenijih privreda. Pomoću adekvatnog subvencioniranja niže produktivnosti i drugih neracionalnosti privreda može da ostvaruje i zadovoljavajuću stopu porasta izvoza (primer Jugoslavije u toku šezdesetih godina).

Koncept uvozne supstitucije nailazi na teškoće čim dođe do primarne zasićenosti tražnje na domaćem tržištu za proizvodima široke potrošnje[12], pa za nastavljanje visoke stope rasta treba bitno povećati stopu izvozne usmerenosti tih proizvodnji, a pogotovo još kada se bitno poveća udeo tehnološki složenih proizvodnji u društvenom proizvodu (primer Jugoslavije u toku sedamdesetih godina). Manje privrede se mnogo ranije suočavaju s tim teškoćama nego velike.

Takvu konstataciju potvrđuju razvojne karakteristike koncepta opšte uvozne supstitucije, među koje spadaju u prvom redu sledeće:

— koncept opšte uvozne supstitucije, povezan sa sistemom opšte uvozne zaštite, po pravilu, daje dobru osnovu za ubrzan proces industrijalizacije u zemljama u razvoju;

— usled unutrašnjeg kriterijuma ulaganja uslovi privređivanja takve privrede se, po pravilu, sve više udaljuju od kriterijuma troškova, cena i produktivnosti na svetskom tržištu;

— što su proizvodnje tehnološki složenije i razvojno intenzivnije (povećanje potreba za znanjem i razvojnim radom) i što više

---

[11] Teorijski je uvozna supstitucija zamenjivanje uvoza domaćom proizvodnjom finalnih proizvoda i u slučajevima kada domaća privreda ne raspolaže dovoljnim ili povoljnim prirodnim izvorima sirovina, odnosno drugim potrebnim proizvodnim faktorima za proizvodnju finalnih proizvoda za kojima postoji tražnja na domaćem tržištu. Karakter uvozne supstitucije dobijaju i sve one proizvodnje u kojima znanje, inovacioni proces i tehnološka rešenja postaju osnovni proizvodni faktor afirmacije u savremenoj međunarodnoj podeli rada. Suviše dugotrajna privredna zatvorenost i izolovanost od uticaja svetske privrede na domaću proizvodnju uslovljava sve veće zaostajanje takve privrede u procesu tehnološko-razvojnog sazrevanja, to jest u u procesu kvalitativnog preobražaja u razvijenu privredu.

[12] Socijalističke zemlje, članice SEV-a, nisu osetile problem snažne zatvorenosti prvo na području proizvodnji za široku potrošnju, jer tu do primarne zasićenosti uopšte nije došlo, zato što su svesno snažnije razvijale bazične proizvodnje. One osećaju problem zatvorenosti pred svetskim tržištem u obliku niže stope racionalnosti, produktivnosti i opšte konkurentske sposobnosti. Pri tome im nije mnogo pomogla ni prostranost tržišta te regionalne grupacije, iako je sigurno da njegove dimenzije nisu uspešno iskorišćene. Učešće tih zemalja u svetskom izvozu kapitalnih dobara u sedamdesetim godinama iznosi svega oko 10%, a još se smanjuje.

Digitized by Google

dolazi do izražaja ekonomija obima proizvodnje, utoliko manje je taj razvojni koncept u stanju da konkurentski proizvodi;

— na zatvorenom i neselektivnom domaćem tržištu inovaciona delatnost (poboljšanje kvaliteta, funkcionalnost, tehnološka rešenja, smanjenje troškova itd.), znanje i produktivnost rada ne mogu da postanu osnova za razvojnu prodornost nosilaca proizvodnje, već u većoj meri pritisak na administrativno povećanje zaštite od inostrane konkurencije i povećanje domaćih cena;

— uvozna zaštita (sve carinske dažbine i količinska ograničenja) počinje sve više da povećava proizvodne troškove i domaće cene što više raste udeo proizvodnje domaće opreme i reproduktivnih materijala;

— zbog zatvorenosti pred inostranom konkurencijom i neselektivnosti domaćeg tržišta najčešće se zadržava investicioni koncept izgradnje često lokalnih i uže regionalnih kapaciteta i u kapitalno i razvojno složenim proizvodnjama;

— takve nisu u stanju da samostalno osvajaju i razvijaju odgovarajuća tehnološka rešenja i da iskorišćavaju ekonomiju obima, pa se zato najčešće razvijaju po cenu visoke stope tehnološke, uvozne i razvojne zavisnosti od velikih inostranih kapitala i na taj način se uključuju u njihove razvojne koncepte i time onemogućavaju, odnosno remete izgradnju homogenog reprodukcionog ciklusa u jugoslovenskoj privredi;

— zaostajanjem u porastu efikasnosti i produktivnosti privreda se sve više izdvaja iz međunarodne razmene na području izvoza (godine 1960, 1965, 1969, 1974. i 1977. Jugoslavija je ostvarivala sledeći udeo u svetskom izvozu/uvozu: 0,44/0,62; 0,58/0,65; 0,54/0,74; 0,48/0,82 i 0,47/0,84);

— koncept uvozne supstitucije u uslovima opšte zatvorenosti od svetskog tržišta, u principu, nije u stanju da reši platnobilansni problem, jer sistemski (neselektivno tržište i ulaganja po unutrašnjem kriterijumu) u proizvodnom procesu smanjuje uticaj najprodornijeg proizvodnog faktora savremenog privređivanja — znanja i razvoja tehnologije;

— i konačno, zemlje koje su blagovremeno i odlučno izvršile preusmeravanje od koncepta opšte uvozne supstitucije na koncept selektivne izvozne prodornosti i razvojnog sazrevanja privrede sa selektivnom uvoznom supstitucijom ostvaruju ne samo visoku stopu porasta izvoza (i time međunarodnu likvidnost i platnu sposobnost), već i najviše stope privrednog rasta (na primer, Južna Koreja, Brazil, Meksiko, a slede Malezija, Filipini itd.).

Možemo da zaključimo da je jugoslovenski koncept uvozne supstitucije sistemski povezan s ekstenzivnim privređivanjem i opštom zatvorenošću pred svetskim tržištem. To, međutim, danas smanjuje uticaj inovacionog procesa i ubrzani razvoj tehnoloških rešenja kao ključnog proizvodnog faktora za porast produktivnosti, efikasnosti i izvozne prodornosti u savremenoj svetskoj privredi. Zato se kod nas primarna raspodela (formiranje cena) i opšti uslovi privređivanja formiraju u prvom redu kroz pritisak na povećanje domaćih cena i efikasniju zaštitu od uvoza. Tu se kratkoročni interesi pro-

Digitized by Google

izvodnje povezuju sa fiskalnim karakterom ukupnih carinskih dažbina i konceptom razrastanja kvantitativnih ograničenja u cilju rešavanja teškoća u platnom bilansu. Razume se, takav razvojni koncept se ranije ili kasnije lomi na izvoznoj neefikasnosti i prevelikoj tehnološkoj, uvoznoj i razvojnoj zavisnosti, što u svojoj krajnjoj fazi vodi smanjenju opšte stope privrednog rasta.

Ekonomski mehanizam rešavanja postojećeg položaja zasniva se na tržišno-planskom sistemu jugoslovenske privrede. Na jednoj strani, mere ekonomskog mehanizma moraju sve više da polaze od uslova privređivanja na svetskom tržištu, što znači da on mora u mnogo većoj meri da ima u vidu ekonomske zakonitosti i da time odlučujuće poboljša selektivnost domaćeg tržišta. Na drugoj strani, osnovni zadatak plana je da selektivno izgrađuje i kvalitativno usavršava privrednu strukturu, odnosno cilj njegovih nastojanja je u stalnom razvojnom sazrevanju i dugoročnom poboljšavanju konkurentske sposobnosti jugoslovenske privrede.

Takve razvojne polazne tačke ekonomskog mehanizma su na sadašnjem stepenu razvijenosti jugoslovenske privrede, u svojoj suštini, u suprotnosti s ekstenzivnim privređivanjem i visokom stopom opšte zatvorenosti pred uticajem svetske privrede. To znači da je postojeći ekonomski mehanizam, u kojem na stvaranje i podelu dohotka (uslovi privređivanja) odlučujuće utiču mere i postupci kao što su:

— visoka stopa zatvorenosti u odnosu na svetsku privredu i sve veće lokalno zatvaranje unutar jugoslovenske privrede;

— veća potrošnja (od lične, opšte i zajedničke do investicione) u odnosu na ostvarenu proizvodnju;

— crpenje dohotka iz inflacije uz osiromašavanje reproduktivne osnove;

— nedovoljna povezanost produktivnosti rada s ličnim dohocima;

— nedovoljna zavisnost dohotka društvene nadgradnje od uspešnosti poslovanja privrede;

— suviše snažno administrativno formiranje cena;

— suviše snažno administrativno usmeravanje međunarodne razmene, s naglaskom na uvoznim ograničenjima, a ne na unapređivanju izvoza;

— socijalizacija gubitaka;

— potcenjenost i nemobilnost društvenog kapitala;

— suviše nizak udeo emisije u produktivne i razvojno dinamične svrhe;

— preveliko finansiranje društvenog standarda na račun akumulacije privrede i u korist lične potrošnje, što još dodatno smanjuje akumulativnu i reproduktivnu sposobnost privrede (na primer, neekonomske stanarine, prenizak udeo stanovništva u izgradnji transportne, PTT i ostale infrastrukture) itd., zastareo u odnosu na evoluciju privredne strukture i stepen razvijenosti.

Novi ekonomski mehanizam treba da omogući najprodornijim faktorima rasta i razvojnog sazrevanja kao što su: produktivnost rada, inovacioni proces s tehnološkim rešenjima, izvoz, efi-

Digitized by Google

kasnost upravljanja privredom, kvalitet itd. — odlučujući uticaj na ostvarivanje i raspodelu dohotka i time na proces selektivnije razvojne i izvozne usmerenosti jugoslovenske privrede. Problem je i u tome što ni samo selektivnije usmeravanje akumulacije ka pojedinim delatnostima u cilju proizvodno-programskog, tehnološko-razvojnog, organizacionog i troškovno-cenovnog sazrevanja najčešće nije u stanju da spreči monopolno držanje nosilaca razvoja, ukoliko kreditno-investiciona i opšta privredno-politička pomoć razvojnom sazrevanju nije istovremeno povezana sa skladnim procesom povećavanja konkurentskog uticaja svetskog tržišta — dakle, s približavanjem uslovima privređivanja na svetskom tržištu. Taj proces omogućuje selekciju nosilaca razvoja (s obzirom na njihova razvojna nastojanja i kvalitet), kao i povećanje mobilnosti društvenog kapitala u jugoslovenskoj privredi.

Među ključne probleme kvalitativnog preobražaja ekonomskog mehanizma spada i postojeća organizaciona struktura jugoslovenskog ekonomskog sistema. Ona nije u stanju da izvede takav kvalitativni preobražaj ne samo zbog svojih kvaliteta, već još više zbog neadekvatnog načina organizacije. U kvalitet spada opterećenost njegovih nosilaca (institucija i pojedinaca) ekstenzivnim načinom dosadašnjeg usmeravanja jugoslovenske privrede. Njegova organizaciona nemoć, međutim, ne leži toliko u neusklađenim ciljevima i informisanju, već pre svega u nedovoljnoj koordinaciji akcija nosilaca prilikom donošenja i sprovođenja osnovnih mera ekonomskog mehanizma. To znači da bi trebalo razviti kvalitativno nove, koordinativne poluge novog ekonomskog mehanizma, gde bi bar nosioci tehnološko-razvojne politike, politike ulaganja (usmeravanje akumulacije), politike ekonomskih odnosa s inostranstvom i nosioci formiranja primarne raspodele činili neraskidive sastavne delove jedinstvene privredne, a naročito industrijske politike Jugoslavije.

Na sadašnjem stepenu privredne razvijenosti Jugoslavije, u suštini, reč je o samoupravnom društvenom konsensu o budućem dugoročnom kvalitativnom preobražaju postojeće razvojne strategije, u skladu s dosadašnjom evolucijom domaće privredne baze i odlučujućim izmenama u uslovima privređivanja u svetskoj privredi. Jugoslavija je pre tri decenije usvojila po svom značaju jednako smelu, odgovornu i dugoročnu revolucionarnu odluku, kad je ova ekonomski zaostala i u ratu postradala zemlja prihvatila strategiju ubrzane opšte industrijalizacije. Ako je sadašnja odluka privredno-politički podjednako teška, današnji materijalni uslovi Jugoslavije za uspešan kvalitativni preobražaj u privredno razvijenu zemlju daleko su povoljniji u poređenju sa stanjem pre tri decenije.

Digitized by Google

Ivan A. Rankov

Materijalna osnova i položaj društvene privrede Jugoslavije

*(Bilansno-materijalni odnosi privrede pružaju mogućnost uspostavljanja efikasnijih ekonomsko-finansijskih tokova društvene reprodukcije)**

U poslednje vreme se mnogo govori i piše o nestabilnim društveno-ekonomskim odnosima, o sve slabijoj reproduktivnoj sposobnosti materijalne osnove udruženog rada, deficitu platnog bilansa i, s tim u vezi, o uspesima i neuspesima privrede u celini. Pri tom treba dodati da mnogi misle da je naša privreda zapala u dosta težak položaj zbog nesklada između kretanja ličnih dohodaka i produktivnosti rada, to jest da produktivnost u nas čak i opada. Osim toga, pominje se i tvrdnja da se naša privreda razvijala, a i danas se razvija, pretežno na bazi domaćih i inostranih kredita, što de fakto znači — manje iz sopstvenih izvora, te da stoga i nije sposobna da se, bez pomoći sa strane, nesmetano uključuje u međunarodnu podelu rada.

O tako značajnim ekonomskim pitanjima, na raznim skupovima i u sredstvima informisanja, iz dana u dan, nedokumento-

* Pored tabela u tekstu, na kraju članka je priloženo sedam tabelarnih pregleda.

Digitized by Google

vano se iznose divergentne ocene o privrednoj situaciji u Jugoslaviji. Na osnovu bilansnih odnosa, međutim, dokumentovano se mogu zasnivati sasvim suprotne ocene, što će se videti iz narednog izlaganja o stvarnom stanju naše privrede.

Zvanični podaci, registrovani u bilansima stanja i bilansima uspeha osnovnih organizacija udruženog rada, u proteklih deset godina dokumentovano potvrđuju da su uspesi jugoslovenske privrede vrlo veliki na svim značajnijim ekonomskim područjima. Ti efekti se ogledaju u permanentnom jačanju materijalne baze, u poboljšanju ekonomskog položaja i u sve većim materijalno-finansijskim rezultatima društvene privrede.

Materijalna baza osnovne organizacije udruženog rada proizlazi iz veličine društvene imovine. Ekonomski položaj zavisi od obima ukupnog prihoda i novostvorene vrednosti, a reproduktivna sposobnost privrede od toga kako je novostvorena vrednost raspoređena. Pri tom treba naglasiti da navedeni ekonomski efekti u mnogome zavise i od produktivnosti rada, efikasnosti ukupno raspoloživih sredstava, kao i načina na koji se i kako koriste ostvareni materijalno-finansijski rezultati, to jest gde se i kako plasiraju.

Analizirajući pojedinačno pomenute ekonomske elemente i način njihovog korišćenja, s pravom se može zaključiti da su uspesi društvene privrede Jugoslavije zaista vrlo veliki. U prilog tome dokumentovano govore zvanični bilansni podaci osnovnih organizacija udruženog rada. Naime, prema tim podacima se jasno vidi da se vrednost društvene imovine od oko 533 milijarde dinara u 1970. godini povećala na 3,857 milijardi dinara u 1979. godini, ili za 7,2 puta više u odnosu na 1970. godinu. Osnovna sredstva u upotrebi u 1979. godini veća su za preko 8,6 puta, takođe u odnosu na 1970. godinu. Ovako velik porast imovine verovatno da nije zabeležila ni jedna privreda u svetu.

Obrćući ovaj kapital, u deset pomenutih godina, naša privreda je povećala ukupan prihod za 8,1 puta, a novostvorenu vrednost čak za preko 10,2 puta. Prema tome, s pravom se može konstatovati, i to na bazi cifarskih bilansnih podataka, da ovako veliko povećanje finansijskog rezutlata nije bilo moguće ostvariti bez znatnijeg porasta i produktivnosti rada.

Prema zvaničnim podacima Službe društvenog knjigovodstva u 1979. godini, bilansno utvrđena novostvorena vrednost, u iznosu od preko 1,370 milijardi dinara, u smislu važećih propisa, raspoređena je ovako:

— na ime neto ličnih dohodaka 321 milijardu dinara, ili za 7,4 puta više u odnosu na 1970. godinu;

— na ime reproduktivne sposobnosti društvene privrede 262 milijarde dinara, ili za 7,7 puta više u odnosu na 1970. godinu;

— na ime svih društvenih obaveza preko 497 milijardi dinara, ili za preko 10,1 puta više mereno u odnosu na 1970. godinu.

Ostatak novostvorene vrednosti utrošen je na ime raznih materijalnih »troškova«, koji se u nas, prema važećim propisima, izjednačuju sa materijalnim troškovima za reprodukciju.

Digitized by Google

Napred navedeni bilansni podaci dokumentovano ukazuju da neto lični dohoci, u posmatranom periodu, beleže najnižu stopu rasta — mereno u odnosu na napred navedene ekonomske pokazetelje, i to za nekoliko procentnih poena. Oni istovremeno ukazuju na to da se i na ime reproduktivne sposobnosti društvene privrede, iz godine u godinu, izdavaja znatniji deo sredstava novostvorene vrednosti. Sredstva izdvojena za ovu namenu takođe dokumentovano dokazuju da se stopa metamorfoze osnovnih sredstava, u posmatranom periodu, kretala između najmanje 18 i najviše 33 procenta. Ovako visoka stopa reproduktivne sposobnosti društvene privrede obezbeđuje zamenu osnovnih sredstava za najmanje 3 godine, odnosno najduže 5 godina, a to de fakto, mora se priznati, postiže samo visoko akumulativna privreda.

Međutim, sasvim je drugo pitanje kako se ti materijalni efekti koriste, a to ćemo nastojati da pokažemo ukupnom analizom podataka na osnovu završnih računa organizacija udruženog rada Jugoslavije.

Struktura osnovnih sredstava

Napred navedene rezultate rada, prema bilansnim podacima, društvena privreda je ostvarivala u uslovima veoma nepovoljno plasiranih sredstava osnovnih organizacija udruženog rada. Struktura društvene imovine, sa gledišta plasmana ukupno raspoloživih sredstava, u 1969. godini izgledala je ovako: 44,6 odsto obrtnih sredstava i 55,4 odsto osnovnih sredstava (od ukupnih sredstava društvene privrede). Ovaj odnos se menja u 1978. godini, i to u korist osnovnih sredstava. Tako, na primer, učešće obrtnih sredstava pada na 40,7 odsto, a osnovnih raste na 59,3 odsto ukupnih sredstava. U 1979. godini struktura ovih sredstava se dalje poboljšava u korist osnovnih sredstava, s tendencijom daljeg poboljšavanja ovih odnosa. Učešće obrtnih sredstava u 1979. godini dalje pada, i to na 39,8 odsto, a osnovnih sredstava se penje na 60,8 odsto. Pri tom bi trebalo naglasiti da su još Marks i njegovi prethodnici utvrdili granicu ekonomskog rentabiliteta »strukture« ukupno raspoloživih sredstava i tom prilikom rekli da se ona može kretati u okvirima najmanje 80 odsto osnovnih i 20 odsto obrtnih sredstava (u ukupnim sredstvima industrije), a kod poljoprivrede ovaj odnos se toleriše na 60 odsto osnovnih i 40 odsto obrtnih sredstava u ukupnim sredstvima.

Pored ovako nepovoljne strukture ukupno raspoloživih sredstava, treba istaći da je, prema bilansnim podacima, i struktura osnovnih sredstava takođe nepovoljna. Naime, učešće osnovnih sredstava u upotrebi, to jest u funkciji, u ukupnim sredstvima društvene privrede kreće se između 32,5 odsto u 1978. godini i 33,3 odsto u 1979. godini. Ovako nepovoljno učešće osnovnih sredstava u upotrebi u ukupnim sredstvima ukazuje na to da se nedovoljno ulaže u izgradnju novih kapaciteta i drugih vidova dugoročnih ulaganja (rekonstrukcija, modernizacija i slično). To istovremeno

Digitized by Google

pokazuje da se novčani deo osnovnih sredstava i sredstava fondova neracionalno koristi ili se koristi u plasmane čiji je efekat korišćenja sveden na minimum, odnosno plasiran u izgradnju objekata vanprivredne delatnosti.

I plasmani osnovnih sredstava drugih namena takođe zauzimaju znatnije mesto u strukturi ukupno raspoloživih sredstava društvene privrede. Tako, na primer, u izgradnji novih kapaciteta permanentno leži blokirano više od 7 odsto ukupnih sredstava, ili oko 20 odsto osnovnih sredstava. To znači da je u nas veoma dug period izgradnje osnovnih sredstava, a zatim da se ovako izgrađeni objekti sporo aktiviraju, naročito oni koji se nalaze van funkcije u materijalnoj proizvodnji.

Raspoloživi bilansni podaci takođe pokazuju da se znatniji deo osnovnih sredstava — sredstava u novčanom obliku — nalazi u plasmanima van organizacija udruženog rada. Tu spadaju pre svega plasmani koji su uplaćeni, odnosno uloženi u depozite, hartije od vrednosti, kredite drugima i slično. Učešće ovih plasmana u 1978. i 1979. godini kretalo se između 16,5 i 17,1 odsto od ukupno raspoloživih sredstava društvene privrede. Ilustracije radi, treba reći da je na ime ovih plasmana u 1969. godini bilo angažovano samo oko 29 milijardi dinara, a u 1979. godini preko 659 milijardi dinara, ili 22 puta više u odnosu na 1969. godinu.

Sve to vrlo ubedljivo pokazuje da naša privreda iz godine u godinu izdavaja znatniji deo sredstava novostvorene vrednosti na ime proširene reprodukcije. Međutim, iako su ova sredstva strogo namenjena za razvojne potrebe društvene privrede, ona se putem preraspodele koriste i u druge svrhe. Raspoloživi podaci pokazuju da se ona u mnogome koriste van okvira osnovnih organizacija udruženog rada. Tako, na primer, kad bi se sva ta sredstva vratila udruženom radu, u tom slučaju bi društvena privreda mogla da poveća postojeće kapacitete, to jest osnovna sredstva u upotrebi, za preko 51,4 odsto, a to praktično znači za više od polovine vrednosti postojećih kapaciteta. Prema tome, s pravom se može konstatovati da se problemi proste i proširene reprodukcije društvene privrede ne kriju u izvorima sredstava za tu namenu, već, naprotiv, u preraspodeli ovih sredstava, to jest u načinu njihovog korišćenja i vremenu plasmana sa 20 i više godina. Ove konstatacije su iznete radi što preciznijeg sagledavanja problema sa kojima se sukobljava društvena privreda.

Struktura obrtnih sredstava

Iako se u diskusijama prenaglašava nedostatak sredstava za obrtne potrebe društvene privrede, bilansni podaci i materijalno pokazuju da se i ona vrlo neracionalno koriste i da su velikim delom zamrznuta u plasmanima koji čekaju na pokriće više godina. U tim plasmanima, prema bilansnim podacima za 1979. godinu, od ukupnog iznosa od 1,534 milijarde dinara, u plasmanima koji čekaju na pokriće leži zamrznuto više od 1,097 milijardi di-

Digitized by Google

nara, ili 71,5 odsto obrtnih sredstava. Praktično, to znači da funkciju obrtnih sredstava obavlja samo 437 milijardi dinara, ili 28,5 odsto od njihovog ukupnog obima. Pri tom treba istaći da je od ovog iznosa 350,7 milijardi dinara angažovano u zalihama, a da se samo 86,2 milijarde dinara, ili 5,6 odsto obrtnih sredstava nalazi u novčanom obliku na žiro-računima i blagajnama društvene privrede.

Prema tome, u nas su sredstva za obrtne potrebe gotovo sva (devet i po desetina) angažovana u plasmanima sa rokom vraćanja dužim od godine dana. Takvo korišćenje ovih sredstava nesumnjivo ima veliki uticaj na likvidnost privrede i nedostatak obrtnih sredstava za normalno funkcionisanje materijalno-finansijskih tokova, tim više ako se zna da je svaki plasman ovih sredstava čiji je opticaj duži od obračunskog dugoročno ulaganje. Bez obzira na to što to ulaganje predstavlja društvenu imovinu, ono je sa stanovišta obračuna »fiktivno«, otuđeno i, po pravilu, retko se ponovo vraća u obrtna sredstva.

Upravo zbog toga što se obrtna sredstva ovako nekontrolisano koriste, društvena privreda u nas nema dovoljno novčanih sredstava, iako je učešće obrtnih sredstava u ukupnim sredstvima veoma visoko. Tako je, na primer, društvena privreda, prema bilansnim podacima u 1979. godini, raspolagala samo sa oko 2,2 odsto ukupnih sredstava u novčanom obliku, to jest u novcu, iako je u svetu poznato pravilo da minimum neophodnog novca iznosi 6 odsto. Ovakvo angažovanje obrtnih sredstava ima i te kako velik uticaj na opticaj novca, likvidnost privrede i zastoj kružnog kretanja sredstava za obrtne potrebe.

I, naposletku, treba istaći da se tako plasirana obrtna sredstva, iako su praktično zamrznuta i stavljena van opticaja, u nas koriste, putem raznih računica, za povećanje bankarskih potencijala i, što je najgore, za povećanje dohotka (!?). Takvo korišćenje obrtnih sredstava stvara prostor — »crnu rupu«, odnosno stalnu potrebu za sve većim obrtnim sredstvima, iako su ta sredstva u nas, u pogledu obima, prevazišla svaku meru. Upravo na taj način i dolazi do veštačkog nedostatka obrtnih sredstava, a praktično je reč o nepokrivenoj potrošnji koja je u 1979. godini dostigla visinu od preko 1.824 milijarde dinara, ili oko 47 odsto od ukupno raspoloživih sredstava društvene privrede.

Sve to nedvosmisleno govori o tome da se problemi obrtnih sredstava nalaze u prvom redu u njihovom nekontrolisanom korišćenju i u nerešenim pitanjima vezanim za njihovo kružno kretanje, a ne u nedostatku sredstava za obrtne potrebe i prostu i proširenu reprodukciju. Prema tome, društvenu akciju bi trebalo usmeriti u pravcu deblokiranja zamrznutih obrtnih sredstava, a ne u pravcu traženja dopunskih izvora i u njihovom povećanju na neki drugi način. To stoga što se učešće obrtnih sredstava u ukupnim sredstvima društvene privrede još nalazi »iznad granice« ekonomskog rentabiliteta, a to znači iznad 20 odsto od ukupno raspoloživih sredstava društvene imovine.

Digitized by Google

Struktura izvora dugoročnih sredstava

Bilansni podaci pokazuju da naša privreda raspolaže povoljnom strukturom izvora sredstava. Struktura izvora sredstava u 1979. godini izgledala je ovako: oko 65 odsto su dugoročni i 35 odsto izvori kratkoročnih sredstava. Tako povoljnu strukturu izvora sredstava nema veliki broj privreda ni daleko razvijenijih zemalja. Taj odnos se u svetu kreće najviše do nešto preko 50 odsto od ukupnog kapitala na ime dugoročnih izvora, a nešto ispod 50 odsto na ime izvora kratkoročnih sredstava. Prema tome, društvena privreda Jugoslavije de fakto ima za 14 procentnih poena povoljniju strukturu izvora ukupno raspoloživih sredstava mereno u odnosu na svetske razmere, a to, mora se priznati, nije mala razlika. Istovremeno treba naglasiti da je upravo tako povoljna struktura izvora sredstava društvene imovine i doprinela da su materijalno-finansijski tokovi kako-tako funkcionisali, iako su obrtna sredstva u nas velikim delom zamrznuta u plasmanima van okvira udruženog rada.

I u pogledu razvojnih mogućnosti društvene privrede — bilansni podaci dokumentovano ukazuju na veliku potencijalnu ekonomsku moć udruženog rada. Naime, prema tim podacima, učešće izvorâ dugoročnih kredita (stranih i domaćih) koje koristi naša privreda jedva dostiže oko 20 odsto ukupnih sredstava društvene imovine (u 1978. godini 19,4 odsto, a u 1979. godini 18,7 odsto). Prema tome, i to je jedan od bitnih pokazatelja koji i materijalno potvrđuje da se u nas proširenje materijalne osnove udruženog rada finansira pretežno iz sopstvenih izvora, a ne iz izvora stranih i domaćih kredita, kako se to najčešće na raznim skupovima iznosi. Sve to dosta tvrdoglavo ukazuje na činjenicu da se pravi problemi ne kriju u nedostatku sopstvenih izvora sredstava, već, naprotiv, u neekonomskom korišćenju i preraspodeli tih sredstava i sredstava kojima raspolaže i upravlja društvena privreda.

Struktura formiranja ukupnog prihoda

Polazeći od Marksa i njegovih prethodnika, ukupan prihod kao standardna ekonomska kategorija i u našim uslovima privređivanja trebalo bi da predstavlja ukupnu masu sredstava koju je osnovna organizacija udruženog rada ostvarila na tržištu prodajom robe i usluga, koje su proizvod uloženih sredstava i živog ljudskog rada. To, u principu, pretpostavlja da se društvena sredstva ne mogu koristiti za prisvajanje tuđeg viška rada niti za stvaranje uslova za takvo prisvajanje (član 12, stav 3. Ustava SFRJ). Osim toga, radnici u udruženom radu ne mogu u ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima sticati materijalne koristi i druga preimućstva koja nisu zasnovana na njihovom radu (član 15, stav 2. Ustava SFRJ).

Praktično, to znači da je formiranje ukupnog prihoda i sticanje dohotka vezano za tržište i za proizvod kao rezultat ulože-

Digitized by Google

nih sredstava i živog ljudskog rada, a ne i za prihod koji se stiče putem preraspodele novostvorene vrednosti. Naime, u nas, u smislu važećih propisa, ukupan prihod se sastoji, osim realizacije proizvoda i proizvodnih usluga, još i od prihoda iskazanih po osnovu interne realizacije, zajedničkih prihoda, prometa trgovine i ostalih prihoda, a što se može videti iz narednog pregleda podataka izraženih u relativnim odnosima:

Realizacija	1978	1979	Indeks
1. Na domaćem tržištu	36,6	35,8	128
2. Na inostranom tržištu	4,3	3,8	113
3. U okviru OOUR — interna	10,8	10,0	120
4. Od zajedničkih prihoda	6,2	8,2	171
5. Od prodate robe u trgovini	36,6	36,8	131
6. Od ostalih prihoda	5,5	5,4	129

Ovako formiran ukupan prihod osnovne organizacije udruženog rada očigledno se sastoji, osim od prihoda koji je proizvod uloženih sredstava i živog ljudskog rada, i od prihoda koji je ostvaren putem normativnih akata sistemskog karaktera. U ukupan prihod se, dakle, svrstavaju i prihodi ostvareni po osnovu sredstava plasiranih u vidu kredita, kamata, premija, regresa i slično. Za ovakve i slične prihode veoma je teško naći najpogodnija ekonomska merila za raspodelu, s obzirom na to da u stvaranju tog prihoda nije učestvovao živi ljudski rad, već samo uložena društvena sredstva koja su bila plasirana u namene van osnovne organizacije udruženog rada. Prema tome, ekonomski bi bilo pravilnije ovakve i slične prihode usmeravati na povećanje reproduktivne sposobnosti društvene imovine (član 18. Ustava SFRJ), jer je samo ona i učestvovala u stvaranju odnosnog prihoda, ali ih, u principu, ne treba otuđiti od organizacije udruženog rada koja ih je ostvarila.

Navedeni podaci istovremeno pokazuju da je realizacija ostvarena na osnovu prodaje roba i usluga u ukupnom prihodu učestvovala u 1978. godini sa 40,9 odsto, a u 1979. godini sa 39,6 odsto. Učešće prihoda na osnovu internih odnosa i u jednoj i u drugoj godini kretalo se oko 10 odsto od ukupnog prihoda. Pri tom treba istaći da ovi prihodi unose subjektivizam u raspodelu, jer se odnosi u razmeni rada i materijalnih dobara ne potvrđuju na tržištu. Svaka razmena rada i materijalnih dobara mimo tržišta unosi nesigurnost u stvaranje prihoda, s jedne strane, i pruža mogućnost da se ta razmena izvrši na teret trećih lica koja se kasnije uključuju u lanac tako izvršene razmene dobara, s druge strane.

Realizacija obavljenog prometa u trgovini, prema važećim propisima, sastavni je deo ukupnog prihoda trgovine, ail treba istaći da je istovremeno i odbitna stavka kao materijalni trošak za nabavnu vrednost trgovačke robe i otpadaka. Prema tome, s pravom se može zaključiti da pravni institut koji reguliše tu materiju

Digitized by Google

de fakto ne pravi razliku između vrednosti ukupnog prihoda i vrednosti obavljenog prometa. Ovo stoga što se novododatoj vrednosti rezultata rada uloženog u trgovinu još jednom dodaje vrednost materijalnih troškova reprodukcije, koja se u obračunu, prilikom utvrđivanja finansijskog rezultata, odbija od ukupnog prihoda, ali sada kao nabavna vrednost i slično. Prema tome, s pravom se može zaključiti da bi zaista drugačije izgledali ostvareni rezultati rada, a samim tim i pojedini ekonomski elementi ukupnog prihoda, kad se ne bi, prilikom njegovog formiranja, još jednom uzimala u obzir nabavna vrednost trgovačke robe i otpadaka, upravo zato što je ta vrednost već jednom bila iskazana pri realizaciji proizvoda i proizvodnih usluga. Praktično, to znači da bi prilikom formiranja ukupnog prihoda trebalo uzimati u obzir samo vrednost rezultata novododatog rada i uloženih sredstava trgovine, a ne celokupnu vrednost obavljenog prometa u trgovini. U tom slučaju ukupan prihod i ostvareni odnosi pojedinih ekonomskih pokazatelja u strukturi ukupnog prihoda bili bi daleko realnije prikazani. I, na kraju, treba istaći da nerealno iskazivanje ukupnog prihoda obezvređuje pojedine ekonomske učinke (kategorije) sadržane u njemu i na taj način prividno pokazuje da su ostvareni rezultati rada nepovoljniji nego što oni de fakto jesu. Upravo zbog toga i treba izvršiti izmene u načinu formiranja ukupnog prihoda društvene privrede Jugoslavije.

Osim pomenutih realizacija koje u nas čine ukupan prihod prilikom njegovog formiranja, treba pomenuti i razne druge prihode, koji, prema važećim propisima, takođe čine ukupan prihod osnovne organizacije udruženog rada. Reč je, na primer, o prihodima kao što su dotacije, subvencije, premije, regresi, naknade i drugi prihodi, kamate i slično.

Ove konstatacije i navedeni bilansni podaci ukazuju na deformacije koje proizlaze iz takvog načina formiranja ukupnog prihoda, tim više ako se ima u vidu materijalna, pa i strukturna, razlika koja proizlazi iz raspodele i obračuna ukupnog prihoda. Tako, na primer, formiranje ukupnog prihoda prema važećim propisima daje jedne rezultate, dok bi se primenom standardnih marksističkih ekonomskih kategorija dobili sasvim drugi rezultati i u apsolutnim iznosima i u relativnim odnosima. Sve dotle dok se ne otklone uočene deformacije u formiranju ukupnog prihoda i njegovoj raspodeli, društvena privreda, iako relativno vrlo pozitivno posluje, imaće devalviranu vrednost rezultata svoga rada.

Raspodela ukupnog prihoda

Ukupan prihod se, po Marksu, sastoji od uložene vrednosti minulog rada i novostvorene vrednosti nastale ulaganjem živog ljudskog rada. Ekonomski principi i naša politička opredeljenja zapisana u Ustavu SFRJ, u vezi sa ukupnim prihodom, takođe polaze od tako utvrđenih načela. Prema tim odredbama, ukupan prihod se i u nas sastoji od prenesene vrednosti minulog rada u vidu

Digitized by Google

materijalnih troškova i amortizacije i novostvorene vrednosti u vidu dohotka. Polazeći od ovako utvrđenih ekonomskih principa u raspodeli ukupnog prihoda društvene privrede, u nas se prateći propisi nisu upuštali u klasifikovanje i tumačenje pojedinih ekonomskih pokazatelja ni minulog ni živog rada. Prema tim tumačenjima, u procesu proizvodnje, pored materijalnog oblika minulog rada, u nas se menja i vrednost proizvodnje, i to na štetu novostvorene vrednosti ostvarene živim radom. Osim toga, naročito treba istaći da je u nas, prema važećim propisima, dohodak obračunska kategorija, a ne rezultat novostvorene vrednosti. Upravo zbog toga prava vrednost rezultata rada, odnosno dohotka i zavisi od mnogih faktora, što praktično znači da se u nas preko obračuna dohotka rađaju problemi koji nekontrolisano rasturaju ono što se u procesu reprodukcije stvara.

Kako se u nas, prema važećim propisima, vrši raspodela ukupnog prihoda i utvrđuje dohodak u osnovnim organizacija udruženog rada, kao i šta takva raspodela znači za ekonomski položaj i materijalnu bazu društvene privrede, može se zaključiti iz podataka bilansa uspeha u raspodeli ukupnog prihoda u 1979. godini na osnovu propisanih elemenata:

Elementi	1976	1977	1978	1979
1. Ukupni troškovi stvoreni u obračunskom periodu	85,9	83,9	80,8	80,3
2. Nepokriveni deo troškova prenet preko zaliha	5,5	5,3	4,5	3,9
3. Troškovi pokriveni iz ukupnog prihoda	80,4	78,6	76,3	76,4
4. Deo ukupnog prihoda za dohodak društvene privrede	19,6	21,4	23,7	23,6
Ukupan prihod (3+4)	100,0	100,0	100,0	100,0

Ukupni materijalni troškovi stvoreni i plaćeni u obračunskom periodu zaista zauzimaju vrlo veliko učešće u ukupnom prihodu. Istovremeno treba istaći i to da je učešće ovih troškova u ukupnom prihodu u prethodnim godinama bilo i veće. Međutim, od 1976. godine, iz godine u godinu, učešće navedenih troškova sve je manje. Uštede na bazi smanjenja ovih troškova, prema iznetim podacima, samo u 1979. godini dostižu visinu od preko 162 milijarde dinara. Praktično, to znači da je naša privreda u ovoj godini ostvarila uštedu ravnu iznosu sredstava koja su izdvojena za fondove privrede u celini (za fondove privrede u 1979. godini izdvojeno je ukupno 163 milijarde dinara). Prema tome, s pravom se može konstatovati da to nije tako mali efekat.

U pogledu kretanja nepokrivenih troškova — podaci ukazuju i na tendenciju njihovog smanjenja. Tako, na primer, učešće ovih troškova u ukupnom prihodu u 1976. godini od 5,5 odsto pada na 3,9 odsto u 1979. godini. Posebno treba istaći da u našim uslovima utvrđivanja dohotka od visine nepokrivenih troškova zavisi

Digitized by Google

koliki će iznos troškova biti pokriven sredstvima ukupnog prihoda. Takođe, od obračuna i nepokrivenih troškova, a ne od rezultata rada, zavisi koliki će iznos ukupnog prihoda ostati za dohodak osnovne organizacije udruženog rada. Sve to jasno pokazuje u kolikoj je meri dohodak materijalno vezan za obračun i kretanje ovih troškova. Otuda se s pravom može zaključiti da su navedeni ekonomski pokazatelji veoma čvrsto međusobno povezani i da je povećanje jednog vezano za kvantificiranje drugog. Praktično, to izgleda ovako: što su veći preneti, a manji pokriveni troškovi, veći je i dohodak, i to za isti iznos. Ova konstatacija se veoma lako može uočiti na bazi kretanja napred navedenih ekonomskih pokazatelja.

Sve to veoma ozbiljno skreće pažnju na značaj koji u nas ima utvrđivanje dohotka na bazi obračuna, jer se putem obračuna dohotka stvara mogućnost da se potroši i ono što u tom momentu nema materijalnog pokrića. Raspodela ukupnog prihoda i utvrđivanje dohotka omogućavaju društvenoj privredi da se pod vidom materijalnih troškova nekontrolisano potroši i ono što de fakto ne postoji, a da pri tom osnovna organizacija udruženog rada ne iskaže gubitak. Na žalost, to je u našim uslovima korišćenja društvene imovine i bilansiranja sredstava moguće zahvaljujući ogromnim sredstvima za obrtne potrebe i međusobnom kreditiranju, to jest utvrđivanju dohotka na bazi obračuna i ukupnom prihodu ostvarenom na osnovu samo uloženih sredstava i obavljenog prometa.

Analiza ukupnih materijalnih troškova pokazuje da je njihovo učešće u ukupnom prihodu veoma visoko i sa ekonomskog gledišta neopravdano. To učešće se u posmatranom periodu kretalo i do 86 odsto ukupnog prihoda, a ostatak ukupnog prihoda praktično predstavlja dohodak društvene privrede. Upoređenja radi, u 1979. godini trgovina je u nas ostvarila stopu marže veću od 15,8 odsto od iskazanog ukupnog prihoda. Podatak o prosečnoj stopi marže u trgovini je naveden da bi se što realnije ocenio uticaj nekontrolisane »materijalne« potrošnje na ekonomski položaj i materijalnu bazu društvene privrede. Prema tome, i to je još jedan dokaz koji i materijalno pokazuje da su baš u tome stvarni uzroci sporova i nenormalnih ekonomskih odnosa koji mogu i vrlo pozitivnu privredu da dovedu u težak položaj.

Valja reći i to da se na neadekvatan način određuje i to šta su sve utrošena sredstva, a šta dohodak u procesu ukupne reprodukcije društvene privrede. Naime, treba naglasiti da u nas mnoge vrste troškova, koji se propisima priznaju kao takvi, po svojoj ekonomskoj sadržini i funkciji to de fakto nisu, jer se ti troškovi pokrivaju sredstvima novostvorene vrednosti prilikom raspodele ukupnog prihoda. Prema tome, s pravom se može konstatovati da upravo preko tih troškova nastaje faktičko prelivanje novostvorene vrednosti, odnosno (prividno) smanjenje dohotka, a samim tim i smanjenje rezultata rada društvene privrede.

Nekontrolisano trošenje sredstava novostvorene vrednosti na ime raznih »troškova« iskrivljava pravu sliku ekonomskog polo-

Digitized by Google

žaja društvene privrede, koja najčešće izlaz traži u povećanju cena, dotacijama, regresu, subvencijama i slično, a ne u ukidanju ili obaranju raznih troškova. U prilog tome jasno govore i uporedni bilansni podaci o strukturi ukupnog prihoda u nas i u nekim zemljama Evrope:

Elementi	Jugoslavija	Holandija	Švajcarska
Ukupan prihod	100,0	100,0	100,0
1. Materijalni troškovi	44,1	51,8	50,3
2. Bruto lični dohoci	18,7	41,3	28,1
3. Razni troškovi	25,7	3,1	15,6
4. Porezi	4,7	1,6	2,6
5. Fondovi — dobit	6,7	2,2	3,4

Prema navedenim podacima, u ukupnom prihodu najniže učešće vrednosti minulog rada, to jest materijalnih troškova za reprodukciju i za amortizaciju, beleži društvena privreda Jugoslavije. Prema tim podacima, u 1979. godini prosečno učešće navedenih troškova dostiže visinu od 44,1 odsto od ukupnog prihoda društvene privrede Jugoslavije. Ti troškovi za 6,2 procentna poena beleže veće učešće u ukupnom prihodu privrede Švajcarske, a u privredi Holandije učešće ovih troškova je veće čak za 7,7 procentnih poena — mereno u odnosu na privredu Jugoslavije. Pri tom treba istaći da uočene konstatacije istovremeno izražavaju kako politiku korišćenja tako i politiku cena koja se vodi u navedenim zemljama u pogledu materijalnih troškova za reprodukciju i amortizaciju kapitala.

Bruto lični dohoci u ukupnom prihodu, prema iznetim podacima, učestvuju sa 18,7 odsto u privredi Jugoslavije, 28,1 odsto u privredi Švajcarske, a u privredi Holandije čak sa 41,3 odsto! Najniže učešće u ukupnom prihodu beleže, dakle, bruto lični dohoci organizacija udruženog rada u jugoslovenskoj privredi. To učešće bruto ličnih dohodaka u ukupnom prihodu privrede Švajcarske je veće za 9,4 procentna poena u odnosu na društvenu privredu Jugoslavije, dok je u Holandiji veće čak i za preko 22,6 procentnih poena. Prema tome, sredstva za ličnu potrošnju u nas ne narušavaju bilansnu ravnotežu u celokupnom procesu društvene reprodukcije. Naprotiv, pre bi se moglo reći da u nas nisko učešće lične potrošnje i te kako ima velikog uticaj na zastoj realizacije proizvoda za ovu namenu, a to praktično znači da zbog ovakvih odnosa navedenih pokazatelja u strukturi raspodele ukupnog prihoda i dohotka može doći i do zastoja, pa čak i do obustave proizvodnje proizvoda i usluga za ove potrebe.

Međutim, takozvani razni materijalni troškovi, prema iznetim podacima, beleže daleko najveće učešće u ukupnom prihodu društvene privrede Jugoslavije. Tako, na primer, učešće tih troškova u ukupnom prihodu jugoslovenske privrede veće je za preko 22,6 procentnih poena u odnosu na privredu Holandije, a za 10,1 pro-

Digitized by Google

centni poen u odnosu na privredu Švajcarske. Pri tom valja napomenuti da i inostrani poslovni partneri u svojim kalkulacijama takođe imaju, pored stvarnih materijalnih troškova reprodukcije i amortizacije, i razne druge materijalne troškove, kao što su reklama, reprezentacija, usluge drugih, premije osiguranja, razni dodatni porezi, prirezi i doprinosi, kamate, dnevnice i slično, ali u neuporedivo smanjenom obimu. Sredstva za finansiranje tih rashoda inostrani poslovni subjekti obezbeđuju unapred putem raspodele ukupnog prihoda, odnosno novostvorene vrednosti, a dok se ta sredstva ne utroše, ona se najčešće koriste za obrtne potrebe.

Sredstva za pokriće tih materijalnih troškova društvena privreda u nas ne obezbeđuje unapred prilikom raspodele ukupnog prihoda. Za te namene u nas se koriste pre svega sredstva za obrtne potrebe, sredstva kratkoročnih bankarskih kredita, a i sredstva do kojih se dolazi putem međusobnog kreditiranja. Praktično, u nas se za te namene anticipirano troše strogo namenska sredstva — gotovo bez ikakve računice, i to još u toku procesa reprodukcije, na račun buduće realizacije, a tek na kraju godine, prilikom raspodele ukupnog prihoda, putem obračuna se izdvajaju sredstva iz novostvorene vrednosti za njihovo pokriće, bez obzira na obim i ostvarenu strukturu te vrednosti. Prema tome, društvena privreda u nas, osim što za te namene angažuje ogromna sredstva, ima zbog toga i dodatne troškove, pa čak i velike štete, upravo zato što takvi rashodi svom svojom težinom utiču na rast i obim ukupnih materijalnih troškova, s jedne, i na smanjenje dohotka osnovne organizacije udruženog rada, s druge strane. Otuda u nas i ostvareni rezultati rada, u krajnjoj liniji, u mnogome zavise od kretanja raznih troškova i njihovog pokrića, a često mnogo manje od produktivnosti rada, efikasnosti korišćenja sredstava i slično. Nije, dakle, reč o stvarnim materijalnim proizvodnim troškovima, nego o onim raznim troškovima koji opterećuju cenu proizvoda i usluga, a de fakto nisu materijalni troškovi proizvodnje.

Koliki je uticaj tih raznih troškova na ukupne materijalne troškove i dohodak, najbolje se može oceniti na bazi podataka koji nedvosmisleno pokazuju da je u 1979. godini samo na ime »ostalih troškova«, dnevnica i »najostalijih troškova« bilo utrošeno preko 86,3 milijarde dinara. Na drugoj strani, u istoj godini, iz raspodele dohotka u poslovni fond je izdvojeno 67,8 milijardi dinara, a za potrebe narodne odbrane u 1980. godini budžetom je obezbeđeno 73,5 milijardi dinara. Sve to nedvosmisleno pokazuje da se u nas praktično unapred utroši više sredstava novostvorene vrednosti na kojekakve troškove nego što se izdvaja u poslovni fond, fond zajedničke potrošnje, rezervni fond ili se daje za potrebe narodne odbrane.

I roba u prometu, koja podleže oporezivanju, prema iznetim podacima, gotovo dvostruko više je opterećena porezom na promet nego što je to slučaj u navedenim zemljama Evrope. To veliko opterećenje materijalnih dobara raznim porezima i drugim dažbinama trebalo bi imati u vidu prilikom ocene ravnoteže od-

Digitized by Google

nosa opšte, lične i investicione potrošnje u celokupnom procesu društvene reprodukcije, stoga što upravo i ti odnosi imaju veliki uticaj na uravnoteženo kretanje materijalno-finansijskih tokova. U 1979. godini, na primer, porez na promet je u ukupnom prihodu privrede Jugoslavije učestvovao sa 4,7 odsto, u privredi Švajcarske sa 2,6 odsto, a u privredi Holandije samo sa 1,6 odsto. Prema tome, u pogledu deformacija odnosa među navedenim pokazateljima, najveće dejstvo poreza na promet beleži društvena privreda Jugoslavije. Praktično, to znači da su za utvrđene razlike robe jugoslovenske privrede manje konkurentno sposobne od roba navedenih zemalja Evrope u momentu njihovog pojavljivanja na svetskom tržištu. Ako se tome dodaju i mnogi drugi doprinosi i obaveze kojima su opterećene organizacije udruženog rada, onda se ta konkurentna sposobnost još više smanjuje.

U pogledu izdvajanja sredstava novostvorene vrednosti, odnosno dohotka, na ime fondova, to jest dobiti, bilansni podaci pokazuju da jugoslovenska privreda za te namene izdvaja čak i nekoliko puta više nego što izdvajaju poslovni subjekti u nekim zemljama Evrope. U prilog tome jasno govore podaci prema kojima se s pravom može zaključiti da se učešće sredstava fondova izdvojenih iz dohotka u ukupnom prihodu društvene privrede Jugoslavije u 1979. godini u proseku kretalo i preko 6,7 odsto, u Švajcarskoj 3,4 odsto, a u Holandiji samo 2,2 odsto! I pored neadekvatnih odnosa u strukturi raspoređenog ukupnog prihoda, naša privreda još uvek izdvaja znatnija sredstva dohotka na ime jačanja materijalne osnove udruženog rada — mereno u odnosu na inostrane privredne subjekte.

Raspodela dohotka

Dohodak osnovne organizacije udruženog rada, po svojoj ekonomskoj sadržini, trebalo bi da predstavlja na tržištu realizovanu vrednost rezultata živog ljudskog rada (član 17. i 18. Ustava SFRJ). Pri tom treba naglasiti da je u nas, i pored tog političkog opredeljenja, dohodak u praksi, prema važećim propisima, de fakto samo *ostatak* ukupnog prihoda, koji se utvrđuje na osnovu obračuna. Tako utvrđen dohodak praktično i nema takvu ekonomsku osnovu koja bi mogla da ga izrazi kao novostvorenu vrednost, njegov ekonomski značaj u strukturi ukupnog prihoda i u ostvarenim rezultatima rada. Upravo zbog toga je i celishodnije ostvarene rezultate rada ocenjivati na bazi raspodele novostvorene vrednosti, a ne na bazi dohotka. Jer podaci o kretanju dohotka praktično ništa ne pokazuju, s obzirom na to da su izvedeni putem obračuna, a ne na osnovu stvarnog stanja utvrđenog na bazi vrednosti stvarnih utrošaka minulog i živog ljudskog rada.

Ilustracije radi, prikazaćemo raspodelu dohotka na elementima utvrđenim propisima i raspodelu novostvorene vrednosti na elementima koji se pokrivaju sredstvima novostvorene vrednosti, kao i dejstvo na njihove međusobne odnose. Tako prikazan raspo-

Digitized by Google

red ostvarenih rezultata ima za cilj da ukaže na razlike koje će se tim putem utvrditi.

Dohodak utvrđen u smislu važećih propisa, prema podacima bilansa uspeha društvene privrede Jugoslavije, raspoređen je na osnovne ekonomske veličine, iskazane u relativnim odnosima:

Elementi	1978	1979	Indeks
Raspodela dohotka	100,0	100,0	129
1. Na ime obaveza ukupno	44,5	44,0	128
2. Na ime neto ličnih dohodaka	38,3	37,1	126
3. Na ime svih fondova	17,2	18,9	142

Odmah pada u oči da se žarište neravnoteže odnosa nalazi u prevelikom zahvatanju dohotka društvene privrede mnogim obavezama prema društvu. Navedeni podaci istovremeno pokazuju da i sredstva za lične dohotke imaju velikog uticaja na ravnotežu navedenih ekonomskih odnosa, a samim tim i na ekonomski položaj i materijalnu bazu društvene privrede Jugoslavije. Ali, na ravnotežu tih odnosa najvećim delom su uticale obaveze prema društvu, a zatim, u manjoj meri, sredstva izdvojena za lične dohotke. Drugih konstatacija, prema ovim podacima, nema, a ne može ih ni biti, jer se dohodak, prema važećim propisima, raspoređuje samo na ova tri dela.

Međutim, ti bilansni odnosi, analizirani na bazi standardnih ekonomskih kategorija koje su sastavni delovi novostvorene vrednosti, pokazuju sasvim drugačiju sliku stanja odnosa u raspoređenoj novostvorenoj vrednosti. Takva konstatacija najbolje se može oceniti na bazi bilansa uspeha osnovnih organizacija udruženog rada, datih u relativnim odnosima:

Elementi	1978	1979	Indeks
Novostvorena vrednost	100,0	100,0	129
1. Na ime obaveza ukupno	36,2	36,3	130
2. Na ime neto ličnih dohodaka	24,3	23,5	126
3. Na ime svih fondova	11,0	11,9	142
4. Na ime raznih troškova	28,5	28,3	129

Uporedni pregledi podataka o raspodeli dohotka i novostvorene vrednosti pokazuju da u nas praktično postoji dualizam pri utvrđivanju finansijskog rezultata, odnosno rezultata rada, u odnosnom obračunskom periodu. Tako, na primer, uporedni pregled podataka ostvarenih rezultata rada utvrđen na bazi raspodele dohotka daje jedne rezultate, a na bazi raspodele novostvorene vrednosti — sasvim druge. Pri tom treba istaći da i u prvom i u drugom uporednom pregledu podataka navedeni ekonomski pokazatelji ne menjaju efekte izražene u apsolutnim iznosima. Cifarski rečeno, to znači da su izvori podataka navedenih pokazatelja i u

Digitized by Google

prvom i u drugom pregledu potpuno isti, upravo zbog toga što su uzeti iz bilansa stanja osnovnih organizacija udruženog rada.

Međutim, iako su apsolutni iznosi pojedinih ekonomskih pokazatelja u navedenim pregledima de fakto ostali nepromenjeni, relativni odnosi pokazuju sasvim različite veličine pri sagledavanju bilansne ravnoteže celokupnog procesa društvene reprodukcije. Tako, na primer, društvene obaveze učestvuju u raspodeli dohotka sa oko 44 odsto, a sa 36 odsto u novostvorenoj vrednosti privrede u celini, ili za 8 procentnih poena niže u odnosu na učešće u dohotku. To učešće društvenih obaveza i nije baš tako visoko, mereno prema raspodeli rezultata rada, kao što to na prvi pogled izgleda. Prema tome, žarište neravnoteže odnosa među navedenim ekonomskim veličinama i ne ispoljava se tako drastično samo u prevelikim društvenim obavezama, kao što je to slučaj u raspodeli dohotka.

Navedeni podaci o raspodeli novostvorene vrednosti takođe pokazuju da je i učešće neto ličnih dohodaka u ostvarenim rezultatima rada daleko niže nego što je to prilikom raspodele dohotka konstatovano. Tako, na primer, prema navedenim podacima, neto lični dohoci učestvuju sa oko 38 odsto u raspoređenom dohotku, a samo sa oko 24 odsto u novostvorenoj vrednosti, ili za preko 14 procentnih poena niže u odnosu na njihovo učešće u dohotku. Praktično, to znači da se u nas samo nešto više od jedne trećine sredstava dohotka izdvaja na ime ličnih dohodaka, a od novostvorene vrednosti čak manje od jedne četvrtine. Blago je reći da se tako velike razlike ni u kom slučaju ne mogu potcenjivati.

Te konstatacije istovremeno ukazuju i na činjenicu da je na ime ličnih dohodaka u 1979. godini manje izdvojeno sredstava dohotka za oko 6 procentnih poena, a od novostvorene vrednosti čak za 12 procentnih poena manje, mereno u odnosu na izdvojena sredstva novostvorene vrednosti na ime obaveza za potrebe društva u celini. Upoređujući tako utvrđene razlike, kako u relativnim odnosima, tako i u apsolutnim iznosima, s pravom se može reći da su te obaveze prema društvu veće za preko 55 odsto od sredstava za lične dohotke. To se najbolje može videti iz upoređenja sredstava za društvene namene sa sredstvima za lične dohotke. U 1979. godini je na ime društvenih potreba izdvojen iznos od oko 496 milijardi dinara, a na ime ličnih dohodaka 321 milijarda dinara (496 — 321 = 175). Otuda se, s čisto ekonomskog gledišta, s pravom može zaključiti da se nedovoljno izdvaja za lične dohotke. Prema tome, svi oni koji skrivene rezerve vide u sredstvima za lične dohotke očito greše u svojim ocenama, a zatim nesmotreno skreću pažnju na izvore sredstava čijom bi daljom preraspodelom lična potrošnja bila dovedena u još teži položaj. Upravo zbog toga se predlaže da ubuduće akciju treba usmeravati na usporavanje rasta društvenih obaveza i na smanjenje nematerijalne potrošnje u korist povećanja ličnih dohodaka i sredstava fondova. Jer mesto ličnih dohodaka je najviše narušeno i pogođeno u raspodeli ukupnih rezultata rada. Tako izvršena preraspodela novostvorene vrednosti u korist ličnih dohodaka bi, i eko-

Digitized by Google

nomski i materijalno, zainteresovala radničku klasu da brže i bolje radi i stvara — u cilju povećanja ukupnih rezultata društvenog rada, a samim tim i povećanja svih vidova potrošnje, odnosno stvaranja uslova da se oni kreću u objektivnim ekonomskim okvirima.

I, najzad, treba sasvim glasno reći da je na poremećene odnose u raspodeli ostvarenih rezultata rada, osim prevelikih društvenih obaveza, u celini, najveći uticaj imala enormno visoka takozvana nematerijalna potrošnja, u vidu kojekakvih troškova koji opterećuju proizvodnju (u krajnjoj liniji i — cene!), a čije učešće u novostvorenoj vrednosti dostiže i preko 30 odsto ukupnog prihoda. U prirodi tih troškova, odnosno u društvenoj poziciji onih meritornih subjekata na osnovu čijih odluka se i »proizvode« ti troškovi — najreljefnije i najdrastičnije se ogleda birokratsko-tehnokratski odnos prema višku rada radničke klase i radnih ljudi, pri čemu politička birokratija ima izuzetno mesto. Kad se ti rashodi uporede sa sredstvima dohotka, vidi se da su oni veći za oko 20 odsto od samog dohotka, a kad se uporede sa sredstvima za lične dohotke — čak za preko 132 odsto. Ali, navedeni podaci pokazuju i to da se sve teškoće i problemi ne kriju samo u obavezama prema društvu, nego i u nekontrolisanim raznim troškovima i sumnjivim rashodima i u samim osnovnim organizacijama udruženog rada, pa je stoga potrebno i njima skrenuti pažnju na rezerve koje se kriju i u tim rashodima, a da i ne pominjemo one »neregistrovane rashode«, to jest privredni kriminal.

Sve to daje osnova da se ustvrdi da je u našim uslovima privređivanja zavladao dualizam pri utvrđivanju rezultata rada. Višestruko i kontradiktorno iskazivanje ostvarenih rezultata rada unosi nesigurnost u međusobne poslovne odnose. Jer svako, znajući kako i šta radi, misli da je putem formiranja cena doveden u položaj da bude oštećen. Praktično, to znači da u nas postoji sumnja u realnost kalkulacija pomoću kojih se izvode cene pojedinih proizvoda i usluga. Sumnja u realnost kalkulacija se javlja otuda što, de fakto, ukidanjem cene koštanja ne postoji novi instrument kojim bi se na bazi standardnih ekonomskih merila odredilo »šta je šta« u strukturi cene u uslovima privređivanja u kojima se rezultat živog rada pokušava izdvojiti iz materijalnih troškova za reprodukciju. Naime, treba priznati da je cena koštanja svojevremeno bila veoma standardan instrument kontrole, koji je ekonomskim merilima jasno odvajao troškove za reprodukciju i troškove rada od finansijskog rezultata rada. Međutim, ukidanjem ovog instrumenta, ekonomski gledano, trebalo je predložiti novi instrument koji bi u nas ovu materiju tako regulisao da se elementi cene sastoje od uložene vrednosti minulog rada, u vidu materijalnih troškova za reprodukciju i vrednosti rezultata živog rada, u vidu novostvorene vrednosti — dohotka. Samo tako uspostavljeni materijalno-finansijski odnosi, u uslovima udruživanja rada i sredstava, mogli bi da garantuju da rezultati rada moraju ostati tamo gde su ostvareni.

Digitized by Google

Izmenjeni karakter radne snage u uslovima robne proizvodnje u odnosima socijalističkog samoupravljanja unosi i neke novine u ekonomske zakonitosti kružnog kretanja društvenih sredstava u ukupnom ciklusu reprodukcije. U našoj robnoj proizvodnji, naime, udruženi neposredni proizvođači predstavljaju kolektive robnih proizvođača koji na tržištu nabavljaju samo sredstva za proizvodnju potrebna za otpočinjanje procesa rada. Prema tome, društveno-ekonomski odnosi socijalističkog društva koji se uspostavljaju u takvim uslovima privređivanja moraju biti usaglašeni sa ekonomskim interesima tog socijalističkog društva.

Međutim, u praksi se ne odvija sve baš tako. I danas, uglavnom, sve naše osnovne organizacije udruženog rada, kao i druge organizacije, unapred troše znatniji deo nerealizovane vrednosti. To trošenje počinje još u samom toku procesa proizvodnje, pored raznih materijalnih troškova i drugih potreba, i za isplatu ličnih dohodaka na bazi klasičnih startnih osnova, kao i svih doprinosa koji su vezani za te isplate — nezavisno od toga kakav je kvalitet uloženog rada i kolika je društveno priznata vrednost rezultata tog rada. Ova konstatacija nedvosmisleno pokazuje, iako radna snaga u našim uslovima privređivanja nije roba, da je de fakto sam akt isplate prividno čini robom, jer, u datom momentu kada radnik prima taj dohodak, on se ne bazira na adekvatno uloženom kvantitetu i kvalitetu uloženog rada, pošto proizvodi u koje se ulaže odnosni rad nisu završeni, pa prema tome ni ta isplaćena veličina dohotka nije dobila društveno priznanje na pretpostavljenom, to jest ukalkulisanom nivou.

Takvi odnosi u raspodeli dohotka unose nesigurnost i otuda pojava da se pojedinci ne odnose prema društvenim sredstvima kao prema sopstvenim sredstvima za proizvodnju, jer njihov lični dohodak u datom momentu ne izražava pravu cenu uloženog rada, pa zbog toga i dobijaju utisak da ih neko eksploatiše. U principu, naši radni ljudi se ne mogu pojavljivati kao najamni radnici, pa prema tome, u takvim društveno-ekonomskim odnosima, i isplate ličnih dohodaka radnika morale bi uslediti tek pošto prethodno u procesu rada stvore novu vrednost i nakon njene realizacije na tržištu mogu učestvovati u raspodeli dela dohotka srazmerno radu određenog kvaliteta i kvantiteta koji je uložio svaki pojedinac. Takva raspodela dohotka u suštini menja odnos proizvođača prema društvenim sredstvima za proizvodnju, jer samo u takvim uslovima privređivanja neposredni proizvođač može shvatiti da — udružujući svoju radnu snagu sa sredstvima za proizvodnju — stvara dohodak i da iz tih razloga mora ta sredstva čuvati kao svoja, u protivnom će ostati bez sredstava za svoj život i život svoje porodice. To implicitno znači da u nas ne postoje troškovi radne snage, pa prema tome ni cena koštanja. Dakle, prva faza kružnog toka procesa reprodukcije (N — R) u nas se suštinski razlikuje od one u kapitalističkoj robnoj proizvodnji. Ali, pri tom treba naglasiti da druga faza kružnog toka reprodukcije, sam proces rada, odnosno proizvodnje, u kome se vrši spajanje radne

Digitized by Google

snage i sredstava za proizvodnju, jeste jedinstven za svaki oblik robne proizvodnje nezavisno od karaktera društvenih odnosa.

Relacija novac — roba — radna snaga (N — R — Rs) u našim uslovima privređivanja, dakle, iščezava, jer ona ima za pretpostavku najamni karakter radne snage, pa prema tome i kalkulacija proizvoda i usluga, a i sama struktura cene u nas, morala bi pretrpeti promene u smislu napred utvrđenih konstatacija.

Kako se to de fakto u praksi odvija, može se najbolje videti iz naredne analize o kretanju ukupnog prihoda i njegove raspodele na bazi kružnog kretanja toka sredstava u nas, odnosno na bazi kružnog kretanja kapitala u uslovima robnog privređivanja, služeći se pri tom proporcijama koje su Marks i njegovi prethodnici utvrdili. Naime, analiza podataka na bazi kružnog toka kapitala pokazuje da je kapitalista za sumu od 1.000 dinara kupio robu čija je vrednost takođe 1.000 dinara, i to robe radne snage 500 dinara i robe sredstava za proizvodnju 500 dinara. Pošto se u procesu proizvodnje ne menja vrednost materijalnih troškova za reprodukciju, već samo oblik, vrednost proizvodnje takođe će iznositi 1.000 dinara. Ali, kako radnička klasa stvara višak vrednosti, recimo, kako to Marks kaže, 100 odsto, vrednost robe (R_1) u tom slučaju mora iznositi 1.500 dinara. Pošto se roba, po pravilu, po toj vrednosti uglavnom i realizuje, novac (N_1) takođe će iznositi 1.500 dinara. Ako se od ovako realizovane mase novca oduzme vrednost troškova proizvodnje u iznosu od 1.000 dinara, u tom slučaju kapitalisti ostaje na raspolaganju iznos od 500 dinara koji je rezultat u procesu proizvodnje stvorila radnička klasa i on se ekonomskim rečnikom zove višak vrednosti. Za organizaciju takvog procesa proizvodnje kapitalista je uložio, u vidu predujmljenog kapitala, samo 1.000 dinara, a naplatio 1.500 dinara.

Pri tom treba istaći da i kapitalista takođe ima potrebe za raznim troškovima, ali on te svoje troškove pokriva iz sredstava viška vrednosti. Praktično, to znači da čak ni on ne dozvoljava da se ovi rashodi mešaju sa materijalnim troškovima za reprodukciju, kao što je to slučaj u nas, gde se ovi i slični troškovi finansiraju iz predujmljenih sredstava, u vidu dodajnog ulaganja, iz sredstava za obrtne potrebe, kratkoročnih bankarskih kredita ili putem međusobnog kreditiranja, što će se daleko bolje videti iz analize podataka kružnog kretanja sredstava u našim uslovima privređivanja na bazi bilansnih podataka iz 1979. godine.

Kružno kretanje sredstava u našim uslovima privređivanja, iako su izmenjeni društveno-ekonomski odnosi, nije dalo novi kvalitet mada se promenilo. Ali, promenilo se utoliko što se, prema našim propisima, u procesu proizvodnje može menjati ne samo oblik, nego i sama vrednost proizvodnje! Praktično, tu i nastaju teškoće i poremećaji u odnosima opšte i zajedničke potrošnje, lične i investicione potrošnje. Jer u toku kružnog kretanja sredstava, to jest u procesu spajanja rada i sredstava, praktično nemamo standardna ekonomska merila koja bi u toku procesa proizvodnje vrednosno pratila kretanja pojedinih kategorija po-

Digitized by Google

trošnje, usled čega i nastupa prelivanje sredstava u korist ili na štetu odnosnih potrošnji.

Izneti podaci o ukupnom prihodu i njegovoj raspodeli jasno pokazuju da i osnovne organizacije udruženog rada ulaze u proizvodnju sa predujmljenim sredstvima, ali sa hipotetičkim iznosom od 942 dinara, i to 662 dinara za sredstva za proizvodnju i 280 dinara za akontaciju takozvanih klasičnih startnih osnova i bruto ličnih dohodaka neposrednih proizvođača. Prema zvaničnim bilansnim podacima, kao i na toj osnovi utvrđenim proporcijama, dokumentovano je konstatovano da se u našim uslovima privređivanja ostvaruje višak rada u proseku čak i preko 199 odsto, mereno u odnosu na bruto lične dohotke. Praktično, to znači, krećući se u Marksovim proporcijama, da je i u nas vrednost robe (R_1) ravna 1.500 dinara. S obzirom na to da se i u nas roba realizuje po toj vrednosti, novac (N_1) će takođe iznositi 1.500 dinara.

Ako se sledi ta logika analize, onda ispada da je naša osnovna organizacija udruženog rada za organizaciju procesa proizvodnje uložila u vidu predujmljenih sredstava samo 942 dinara, a naplatila 1.500 dinara, što očito ukazuje na jednu prednost od oko 58 dinara u pogledu angažovanja sredstava (1.000 — 942 = 58). Navedeni podaci ukazuju i na razliku koja se pojavljuje u ostvarenim rezultatima rada (viška rada) takođe u iznosu od 58 dinara (558 — 500 = 58).

U cilju što plastičnijeg sagledavanja stvarnih relacija između osnovnih ekonomskih odnosa i ostvarenih rezultata rada u 1979. godini — navodimo pregled ukupnog prihoda i njegove raspodele u apsolutnim iznosima i na toj osnovi utvrđenih proporcija u nas i u Marksovoj šemi:

Elementi	Apsolut. iznosi	Ostvar. proporc.	Izvedene proporc.	Marksove proporc.
Ukupan prihod	2,452	1000	1500	1500
1. Prenesena vrednost	1,082	441	662	500
2. Bruto lični dohoci	459	187	280	500
Predujmljeni kapital	1,541	628	942	1000
3. Višak rada — vrednosti	911	372	558	500

Prema tome, ovaj pregled je još jedan dokaz koji i materijalno potvrđuje da nedostatak sredstava nije osnovni problem (njih je — ekonomski govoreći — čak i dovoljno), a da ni rezultati rada ne izostaju: oni su, štaviše, bolji nego što znamo i mislimo. Ali, pri tom treba posebno naglasiti da stvarno ne znamo zašto se, a naročito kako se i gde troši dobar deo navedenih rezultata, odnosno viška rada. Osim toga, navedeni podaci verno pokazuju da računica raspoređenog ukupnog prihoda ne odražava pravu vrednost koju ostvaruje udruženi proizvođač u vidu viška rada, pa zbog toga ni obračun produktivnosti rada u nas nije adekvatan ostvarenim rezultatima rada. Navedene konstatacije o ostvarenim rezultatima rada u nas utvrđene su na osnovu podataka bilansa

Digitized by Google

uspeha društvene privrede i raspodele ukupnog prihoda na bazi standardnih ekonomskih kategorija u vidu prenesene vrednosti troškova za reprodukciju i novostvorene vrednosti.

Međutim, kako to u nas praktično izgleda, može se videti iz analize podataka napred navedenog pregleda koji nedvosmisleno ukazuju na deformacije u materijalnim odnosima koji se uspostavljaju u našim uslovima privređivanja. Analiza uloženih sredstava na bazi kružnog kretanja, prema tim podacima, izgledala bi ovako:

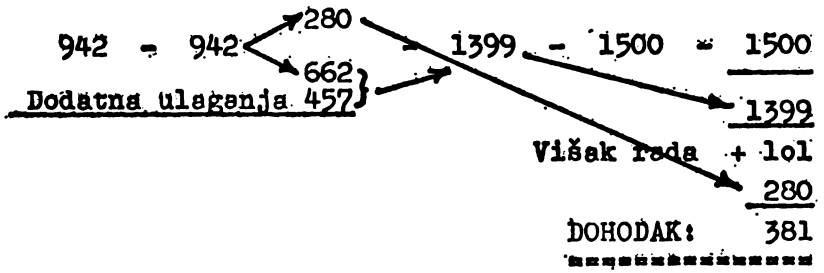

Kao što je to već jednom konstatovano, i ova analiza materijalno pokazuje da naša privreda pozitivno privređuje, jer naši rezultati rada ništa ne zaostaju iza tih rezultata u nekim zemljama Evrope, štaviše — i bolji su. Međutim, zbog samog načina finansiranja procesa proizvodnje, prometa i usluga, načina korišćenja ukupno raspoloživih sredstava i načina utvrđivanja finansijskog rezultata, kao i načina na koji se troše ostvareni rezultati, — naša privreda je dovedena u dosta težak položaj iako pozitivno privređuje.

Prema navedenim podacima i prema tome što se unapred, u vidu kojekakvih troškova, angažuju ogromna obrtna sredstva, društvena privreda u nas ulazi u proizvodnju — umesto sa 942 dinara — sa 1.399 dinara! A to, mora se priznati, nije baš tako mala razlika. Upravo zbog takvog načina finansiranja procesa proizvodnje naša privreda je prisiljena da unapred angažuje znatnija sredstva za obrtne potrebe, čija je visina u 1979. godini dostigla sumu od preko 747 milijardi dinara, ili preko 30 odsto ukupnog prihoda. Sve to vrlo negativno utiče na stvaranje nepotrebnih troškova, koje inostrano tržište ne priznaje, a istovremeno utiče i na stvarne potrebe u sredstvima, kao i na materijalne mogućnosti u cilju podmirenja razvojnih, društvenih i drugih potreba. Prema tome, samo izmenom instrumenata raspodele ukupnog prihoda i načina finansiranja procesa proizvodnje naša privreda bi mogla da oslobodi oko 1.100 milijardi dinara, a to bi dalo efekat od neprocenjive vrednosti.

Koliko na deformaciju sistema utiču neusaglašeni društveno-ekonomski odnosi, najbolje ukazuje često ponavljana činjenica: svaki novčani prihod koij nema ekvivalentno pokriće u robi, kada se pojavi na tržištu, vrši odgovarajući poremećaj u ravnoteži rob-

Digitized by Google

nih i kupovnih fondova. Prema tome, to znači da isplaćeni lični dohoci i svi doprinosi koji su vezani za tu isplatu, kao i isplate po osnovu raznih materijalnih i drugih troškova i mnoge druge isplate koje se prema našim propisima tako tretiraju, a finansiraju se iz sredstava za obrtne potrebe, kratkoročnih kredita ili međusobnih kreditiranja, — de fakto u datom momentu nemaju odgovarajuće pokriće i time narušavaju robno-novčanu ravnotežu. Pokriće takvih isplata imalo bi ekonomskog smisla samo u tom slučaju kada bi se vršilo u okviru ostvarenih i raspoloživih sredstava, koja su raspodelom dohotka već izdvojena za date namene. U tom slučaju naša privreda bi pokazala jedan ogroman višak sredstava koja bi se slobodno mogla iskoristiti za stvarne razvojne mogućnosti i potrebe ili povući iz opticaja, a u cilju ukidanja ili smanjenja troškova koji se stvaraju putem kamata i bankarskih usluga.

Sa gledišta oživljavanja strateških društveno-ekonomskih ciljeva i racionalnijeg privređivanja, mnogo veći efekti bi se postigli ako bi se instrumentima raspodele dohotka obezbedilo da neposredni proizvođači direktno odlučuju o raspodeli dela dohotka koji će se angažovati za pokriće raznih materijalnih troškova i drugih isplata vezanih za proizvodnju. Time bi se neposredni proizvođači orijentisali ne samo na smanjenje troškova direktno vezanih za proces proizvodnje, nego i onih materijalnih troškova koji logički čine deo novostvorene vrednosti, a koji nisu neposredno vezani za vreme, obim i veličinu proizvodnje, promet i usluge. To utoliko pre što takvi troškovi, a i isplate u vezi s njima, poslednjih godina imaju tendenciju naglog porasta, što pokazuje da ti rashodi i navedene isplate izmiču kontroli neposrednih proizvođača.

Imajući u vidu napred utvrđene konstatacije, s pravom se može zaključiti da ni kreditno-monetarna politika, u opisanim materijalno-finansijskim odnosima, nema realne osnove da bi mogla, u skladu sa ekonomskim zakonitostima, uravnoteženo regulisati emisiju novca za normalno funkcionisanje materijalno-finansijskih tokova. Upravo zbog toga je potrebno izvršiti analizu stanja i bankarskih sredstava da bi se što realnije sagledali problemi i sa stanovišta potreba za odgovarajućom količinom novca u opticaju, odnosno uspostavljao sklad između objektivnih ekonomskih mogućnosti privrede i planirane anticipativne emisione politike.

Nakon onoga što je napred konstatovano, takođe se s pravom može zaključiti da ni spoljnoekonomski odnosi u stvorenim uslovima privređivanja ne mogu normalno funkcionisati. Jer nesređene prilike na domaćem tržištu, po pravilu, iziskuju povećanje troškova koje inostrano tržište ne priznaje. Otuda i potreba za sve većim sredstvima za premiranje izvoza, s jedne, a takva spoljnoekonomska politika nužno stvara barijere uvozu, s druge strane. Ali, zbog postojećih negativnih razlika u troškovima domaće izvozne i inostrane uvozne proizvodnje, uvoz se, mada to možda nekome i paradoksalno zvuči, stalno javlja kao jevtiniji od izvoza. Prema tome, u nas praktično i nema onih pravih ekonomskih ograničenja koja bi u postojećim uslovima mogla da zaustave

Digitized by Google

uvoz. Politički apeli, pa ni centralizovana administrativna i strogo restriktivna politika uvoza, ne mogu dati efikasne rezultate, bar ne na duži rok, pogotovo ne u uslovima kada je izvoz znatno »skuplji« od uvoza. Sve to ukazuje na potrebu dubljeg izučavanja i sektora uvoza i izvoza i njegovog vezivanja za celinu politike i strategije u ekonomskom i društvenom razvoju.

I, najzad, treba naglasiti da se, na bazi bilansnih podataka, može izvesti zaključak da privreda u nas pozitivno privređuje, ali da je zbog neusklađenosti i nedovoljne kontrole, posebno kad je reč o korišćenju ukupno raspoloživih sredstava i nekontrolisanim isplatama na ime nematerijalnih i drugih rashoda, praktično dovedena u položaj ozbiljnog zastoja u kružnom kretanju sredstava. Izlaz iz takve situacije u ovom momentu trebalo bi potražiti pre svega u smanjenju društvenih obaveza privrede

Razume se, rigorozno smanjenje tih obaveza ne bi se, verovatno, moglo izvršiti preko noći, a da se mnogi, naročito vanprivredni, subjekti ne bi osetili pogođenim. Isto tako, promena postojećih propisa na osnovu kojih se vrši formiranje ukupnog prihoda, te obračun pojedinih ekonomsko-finansijskih pokazatelja kojima se iskazuju ekonomski efekti i rezultati, posebno raspodela novostvorene vrednosti i dohotka, a za koju smo se zalagali u ovom napisu, — ne bi mogli biti samo puka, neutralna knjigovodstvena operacija koja ne bi ujedno menjala i uticala na proizvodnu i poslovnu orijentaciju organizacija udruženog rada, ponašanje društveno-političkih zajednica i uopšte kretanje ekonomsko-finansijskih tokova privrede. Ali, ni smanjenje društvenih obaveza privrede i promena načina utvrđivanja ekonomsko-finansijskih rezultata privrede ne bi predstavljali nikakvo principijelno odstupanje od načelâ Ustava i Zakona o udruženom radu. Naprotiv, to bi bilo samo efikasnije »raščišćavanje terena«, stvaranje mnogo povoljnijih uslova za njihovu primenu u ekonomskoj praksi, a to znači i za jačanje i brži razvoj socijalističkog samoupravljanja u celini.

Imajući na umu realitete naših ukupnih odnosa, a i želju da subjekti i u privredi i van nje ne budu bitno oštećeni, možda je najprihvatljivije poći od nekog minimuma. A on bi se, po nama, sastojao u sledećem: ići tri do četiri godine na stalno, ali postepeno smanjenje društvenih obaveza privrede, posebno smanjenje obaveza svih subjekata prema saveznom budžetu, s tim da se potrebe JNA finansiraju iz emisije novca Narodne banke Jugoslavije. Efekat ovog poslednjeg predloženog rešenja iznosio bi preko 73 milijarde dinara, a takvom merom posebno niko ne bi bio zakinut u svojim potrebama, odnosno teret bi podneli svi, cela zajednica, a Armija je tako locirana da može u datom momentu najbolje realizovati takvu emisiju i da pri tom čak i potpomogne normalno funkcionisanje materijalno-finansijskih tokova društvene privrede. Kreditno-monetarnom politikom za 1980. godinu predviđena je emisija novca u visini od preko 84 milijarde dinara, što praktično znači da bi takva mera imala i materijalnog pokrića i nesmetano bi mogla biti izvršena. Na taj način bi se, na drugoj

Digitized by Google

strani, privredi smanjile obaveze, a samim tim povećala reproduktivna sposobnost iznad iznosa izdvojenog u poslovni fond u 1979. godini (67 milijardi dinara). Osim toga, u osnovnim organizacijama udruženog rada sa tom masom novca, kao i efektima od smanjenja drugih obaveza, otvorio bi se proces kružnog kretanja sredstava koja se nalaze zamrznuta u mnogim plasmanima koji čekaju na pokriće. A to bi bio pravi put za uspostavljanje stabilnijih i uravnoteženijih ekonomsko-finansijskih tokova i odnosa i za oživljavanje privredne aktivnosti na njoj imanentnim zakonitostima.

Prilog 1

Bilans stanja sredstava društvene imovine plasiranih u osnovne i obrtne potrebe — iskazanih u apsolutnim iznosima i relativnim odnosima za 1978. i 1979. godinu u milionima dinara

Elementi	Apsolutni iznosi		Relativni odnosi		
	1978	1979	1978	1979	Indeks
A. UKUPNO OSNOVNA SREDSTVA	1,803.940	2,323.170	59,3	60,2	129
1. Osnovna sredstva	1,276.099	1,635.063	42,0	42,4	128
— Osnovna sredstva u upotrebi	988.701	1,283.943	32,5	33,3	130
— Osnovna sredstva u izgradnji	235.819	286.766	7,8	7,4	120
— Osnovna sredstva van funkcije	51.579	66.354	1,7	1,7	129
2. Izdvojena sredstva fondova	527.841	688.107	17,3	17,8	130
— Plasirana sredstva fondova	503.443	659.750	16,5	17,1	131
— Raspoloživa sredstva fondova	24.398	28.357	0,8	0,7	116
B. OBRTNA SREDSTVA	1,236.487	1,534.792	40,7	39,8	124
1. Novčana sredstva	258.827	358.147	8,5	9,3	138
2. Zalihe ukupno*	387.609	493.127	12,8	12,8	127
3. Neplansko korišćenje sredstava	589.892	683.518	19,4	17,7	115
— Potraživanja	237.533	312.228	7,8	8,1	131
— Sredstva u obračunu	352.359	371.290	11,6	9,6	104
UKUPNA AKTIVA	3,040.427	3,857.962	100,0	100,0	127
* = Specifikacija:					
Struktura, vrednosti zaliha	387.609	493.127	100,0	100,0	127
1. Preneti troškovi	123.424	142.549	31,8	28,9	115
2. Nabavna vrednost zaliha	264.185	350.578	68,2	71,1	132

Digitized by Google

Prilog 2

Bilans stanja izvora sredstava društvene imovine u apsolutnim iznosima i relativnim odnosima za 1978. i 1979. godinu u milionima dinara

Elementi	Apsolutni iznosi		Relativni odnosi		
	1978	1979	1978	1979	Indeks
A. IZVORI DUGOROČNIH SREDSTAVA	2,004.765	2,503.058	65,9	64,9	125
1. Izvori poslovnih sredstava	1,736.937	2,151.129	57,1	55,8	124
— Poslovni fond	1,119.993	1,391.554	36,8	36,1	124
— Udružena sredstva	28.387	37.562	0,9	1,0	132
— Dugoročni krediti	588.557	722.013	19,4	18,7	122
2. Izvori sredstava fondova	267.828	351.929	8,8	9,1	131
— Izvori sredstava rezervi	53.416	69.464	1,8	1,8	130
— Izvori sredstava zajedničke potrošnje	201.531	265.410	6,6	6,8	131
— Izvori ostalih fondova	12.881	17.055	0,4	0,4	132
B. IZVORI KRATKOROČNIH SREDSTAVA	1,035.662	1,354.904	34,1	35,1	131
1. Kratkoročni krediti	199.345	266.288	6,6	6,9	134
— Kratkoročni bankarski krediti	198.603	264.301	6,5	6,8	133
— Ostali kratkoročni krediti	742	1.987	0,1	0,1	267
2. Izvori neplanskih sredstava	836.317	1,088.616	27,5	28,2	130
— Dobavljači	421.218	590.032	13,9	15,3	140
— Obaveze iz dohotka	65.565	97.254	2,1	2,5	148
— Izvori sredstava u obračunu	349.534	401.330	11,5	10,4	115
UKUPNO PASIVA	3,040.427	3,857.962	100,0	100,0	127

Digitized by Google

Prilog 3

Utvrđivanje ukupnog prihoda društvene privrede u apsolutnim iznosima i relativnim odnosima za 1978. i 1979. godinu u milionima dinara

Realizacija	Apsolutni iznosi		Relativni odnosi		
	1978	1979	1978	1979	Indeks
1. Na domaćem tržištu	1,013.683	1,295.892	36,6	35,8	128
2. Na inostranom tržištu	120.071	136.172	4,3	3,8	113
3. U okviru OOUR-a — interna	299.516	360.331	10,8	10,0	120
4. Zajednički prihodi	172.547	296.246	6,2	8,2	171
5. Prodaja trgovine	1,011.500	1,327.905	36,6	36,8	131
6. Ostali prihodi	150.891	195.168	5,5	5,4	129
UKUPAN PRIHOD	2,768.208	3,611.714	100,0	100,0	130
1. Osnovna sredstva u upotrebi	988.701	1,283.943	2,8	2,8	130
2. Vrednost društvene imovine	3,040.427	3,857.962	0,91	0,94	127

Digitized by Google

Prilog 4

Raspodela ukupnog prihoda i dohotka društvene privrede u apsolutnim iznosima i relativnim odnosima za 1978. i 1979. god. u milionima dinara

Elementi	Apsolutni iznosi		Relativni odnosi		
	1978	1979	1978	1979	Indeks
A. UKUPAN PRIHOD	2,769.684	3,613.682	100,0	100,0	130
1. Nabavna vrednost trgovinske robe	976.730	1,292.165	35,3	35,8	132
2. Stvarni ukupan prihod	1,792.954	2,321.517	64,7	64,2	129
— Porez na promet	82.530	115.931	—	—	140
— Razlika u raspodeli dohotka	12.203	14.523	—	—	119
B. SVEGA UKUPAN PRIHOD	1,887.687	2,451.971	100,0	100,0	130
1. Stvarni materijalni troškovi	752.613	984.007	39,9	40,1	131
2. Amortizacija	78.124	98.240	4,1	4,0	126
PRENESENA VREDNOST	830.737	1,082.247	44,0	44,1	130
NOVOSTVORENA VREDNOST	1,056.950	1,369.724	56,0	55,9	130
3. Razni troškovi	576.472	746.893	30,5	30,5	130
4. Dohodak za raspodelu	480.478	622.831	25,5	25,4	130
a. Bruto lični dohoci	365.359	459.221	19,4	18,7	126
— Neto lični dohoci	255.751	321.455	13,6	13,1	126
— Doprinosi iz ličnih dohodaka	109.607	137.766	5,8	5,6	126
b. Fondovi — ukupno	115.119	163.610	6,1	6,7	142

Digitized by Google

Prilog 5

Uporedni pregled raspodele novostvorene vrednosti na obaveze privrede iz dohotka prema društvu i na lične dohotke, fondove i ostalo u okviru društvene privrede

Elementi	Apsolutni iznosi		Relativni odnosi		
	1978	1979	1978	1979	Indeks
NOVOSTVORENA VREDNOST	1,050.950	1,369.724	100,0	100,0	130
1. Doprinosi iz dohotka	188.224	243.001	17,9	17,7	129
2. Savezni P.P.P.	82.530	115.931	7,9	8,5	140
3. Doprinosi iz ličnih dohodaka	109.607	137.766	10,4	10,1	126
UKUPNO OBAVEZE	380.361	496.698	36,2	36,3	130
OSTATAK PRIVREDI	670.589	873.026	63,8	63,7	130
4. Neto lični dohoci	255.751	321.455	24,3	23,5	126
5. Fondovi	115.119	163.610	11,0	11,9	142
6. Razni troškovi*	299.719	387.961	28,5	28,3	129
* = *Specifikacija:*					
1. Preneti troškovi	118.353	124.195	27,6	23,4	105
2. Proizvodne usluge	208.480	274.920	48,6	51,8	132
3. Reklame	3.995	4.953	0,9	0,9	124
4. Reprezentacija	2.027	2.379	0,5	0,4	117
5. Ostalo	24.[illegible]	30.508	5,7	5,7	125
6. Neproizvodne usluge	26.280	33.354	6,1	6,3	127
7. Dnevnice	19.456	25.764	4,5	4,9	132
8. Troškovi oko udruženog zemljoradnika	2.850	4.356	0,7	0,8	152
9. Sve ostalo	23.269	30.077	5,4	5,7	129
UKUPNO RAZNI TROŠKOVI	429.137	530.506	100,0	100,0	124
10. Preneti nepokriveni troškovi	123.424	142.549	28,8	26,9	115
11. Pokriveni troškovi	305.713	387.957	71,2	73,1	127

Digitized by Google

Prilog 6

Uporedni pregled sredstava reproduktivne sposobnosti društvene privrede po republikama i pokrajinama, odnosno za Jugoslaviju u celini, u apsolutnim iznosima i relativnim odnosima u milionima dinara

Elementi	Jugoslavija	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	Kosovo	Vojvodina
10. Amort. po propis. stopama	98.240	14.836	2.638	25.043	5.966	16.504	21.184	2.793	9.271
59. Ekonomska amortizacija	6.492	608	20	1.876	118	3.194	276	14	383
77. Sred. dohotka izdvojena u poslovni fond	67.893	7.436	690	20.524	2.470	13.158	15.415	413	7.783
SVEGA IZVORI	172.625	22.880	3.348	47.443	8.554	32.856	36.875	3.220	17.437
DOSPELE OTPLATE	136.821	17.455	2.158	36.986	6.105	22.139	34.883	2.572	14.508
VIŠAK SREDSTAVA	+35.804	+5.425	+1.190	+10.457	+2.449	+10.717	+1.992	+648	+2.929
1. Porez na promet proizvoda	73.597	9.273	1.545	18.768	4.268	11.923	19.136	1.545	7.139
2. Ukupno raspoloživa	246.222	32.153	4.896	66.211	12.822	44.779	56.011	4.765	24.576
3. Višak sredstava	+109.401	+14.698	+2.735	+29.225	+6.717	+22.640	+21.128	+2.193	+10.068
Stopa 1	20,7	23,7	35,5	22,0	28,6	32,6	5,4	20,1	16,8
Stopa 2*	44,4	45,7	55,9	44,1	52,4	50,6	37,7	40,0	41,0

*Pod uslovom da se JNA finansira iz primarne emisije Narodne banke Jugoslavije.

Digitized by Google

Uporedni pregled kretanja ekonomskih pokazatelja pomoću kojih se ocenjuju ostvareni rezultati rada za period od poslednjih 10 godina, izraženi u apsolutnim iznosima i relativnim odnosima u milionima dinara

Redni broj	Godina	Aktivna vrednost imovine	Osnovna sredstva u upotrebi	Ukupan prihod	Novostvorena vrednost	Neto LD	Amortizacija i fondovi	Obaveze društvu	Reproduktivna sposobnost	Vek otpisa	Rentabilnost I	Rentabilnost II
1	1970	533	149	444	134	43	34	49	22,8	4,4	0,83	3,0
2	1971	727	245	576	168	55	53	56	21,6	4,6	0,79	2,4
3	1972	822	262	705	209	66	64	70	24,4	4,1	0,86	2,7
4	1973	1.040	281	880	299	81	79	94	28,1	3,6	0,85	3,1
5	1974	1.318	298	1.303	412	108	99	127	33,2	3,0	0,99	4,4
6	1975	1.941	559	1.632	561	137	104	162	18,6	5,4	0,84	2,9
7	1976	2.210	627	1.839	652	170	113	203	18,0	5,5	0,83	2,9
8	1977	2.516	795	2.249	815	197	152	431	19,1	5,2	0,89	2,9
9	1978	3.040	988	2.769	1.057	255	193	380	19,5	5,1	0,91	2,8
10	1979	3.857	1.284	3.614	1.370	321	262	497	20,4	4,9	0,94	2,8
Stopa	1979 / 1970 =	7,2	8,6	8,1	10,2	7,4	7,7	10,1	—	—	—	—

Digitized by Google

Vučina Vasović

Država i samoupravna socijalistička demokratija

(T e z e)

Moćna otkad postoji, gotovo svemoćna i sveprisutna u savremenom svetu, protivrečna i uvek u centru društvenih zbivanja i borbe, država je, nesumnjivo, bila, danas više nego ikad, predmet stalnog i velikog interesovanja osnovnih društvenih snaga, oštrih konfrontacija, različitih tumačenja i racionalizacija. Svoje dvostruko biće, u vidu reprezentanta opštih društvenih interesa instrumenta klasne vladavine, država je, zavisno od niza istorijskih uslova i odnosa klasnih snaga, pokazivala javnosti u različitim izrazima i kombinacijama; po pravilu, nikad potpuno. Vođena interesom svojih upravljača, ona je najčešće nastojala da prikrije svoje pravo lice ili svoje parcijalno biće i da se predstavi što je moguće više u svetlosti svoje socijalne funkcije ne bi li dobila karakter opšteprihvatljive, neophodne i večne društvene pojave.

Istorija zaista predstavlja, pored ostalog, i neprekidno menjanje oblika u kojima se državna vlast zaogrtala velom legitimnosti i ne mnogo više od jednog kretanja od starih religijskih i

Digitized by Google

mitoloških ka novim sekulariziranim i ideologiziranim formama mistifikacije.

Daje li socijalizam realne osnove za prevazilaženje ili za nove racionalizacije i mistifikacije države i vlasti? Šta je to uopšte socijalistička država i koji su to osnovni problemi na koje nailazi socijalistička teorija i praksa i da li su ti problemi dovoljno priznati i artikulisani? Stiče se utisak da socijalizam i socijalističke zemlje još uvek nemaju sasvim razvijenu teoriju odumiranja države. Opšte ili načelne ideje i smerovi razvoja u tom pogledu nisu dovoljni. Ovo utoliko pre što projekt odumiranja države dobrim delom utiče na karakter i konkretnu egzistenciju države, odnosno radijus njenog dejstva.

Isto tako, treba imati u vidu da ideja prevazilaženja države traži relativno jasan koncept države i kriterije na osnovu kojih se ona može razlikovati od drugih, nedržavnih, poludržavnih, paradržavnih ili samoupravnih formi organizovanja i odlučivanja. Sve to, naravno, zahteva i dublja saznanja o uslovima i mogućnostima odumiranja države i vlasti i u vezi s tim o mogućnosti zasnivanja i delovanja samoupravnih oblika odlučivanja. Nevođenje računa o uslovima, nedovoljna saznanja, improvizacije, nesporazumi i drugi faktori, naravno, u ovom području, mogu da budu izvori dvostrukih zabluda i propusta: iluzija da je moguće osloboditi se države i u onim oblastima gde nisu stvoreni objektivni uslovi za to ili, pak, propusta da se produži državna intervencija i čvrst oslonac na državu i u onim slučajevima gde je moguće njeno brže prevazilaženje i stvaranje drugih oblika i instrumenata upravljanja društvenim poslovima. Bez postavljanja i promišljanja ovih pitanja i traženja odgovora na njih teško je graditi odgovarajuću iole konzistentniju koncepciju samoupravne socijalističke demokratije, koja predstavlja, pored ostalog, sistem odumiruće države.

Ma koliko nedovršen, nesavršen i stvaran pomoću i oko države, postojeći socijalizam »tera« socijalističku misao da se prvi put u svojoj istoriji pozabavi i da promisli pitanje svoje sopstvene države. Ovo je najveći izazov koji je dvadeseti vek učinio marksističkoj i uopšte socijalističkoj političkoj teoriji, posebno teoriji demokratije. U njegovom znaku protiče veliki broj krupnih rvanja i kontroverzi. Dalji napori i doprinosi demokratske i političke misli biće vezani za ovaj problem.

Ovde ćemo pokušati, više u vidu teza, da naznačimo samo neka pitanja ili aspekte složene problematike države i njenog odnosa prema socijalističkoj, posebno samoupravnoj demokratiji.

1. »Kvadratura« državnog kruga

Socijalizam je, nesumnjivo, otvorio novu stranicu istorije države i traži, reklo bi se, i novu problematizaciju ove velike teme. Za sada se, na tragu ovog zahteva, čini moguće izdvojiti tri kompleksa pitanja s velikim teorijskim, metodološkim i praktičnim

Digitized by Google

implikacijama. Jedan se tiče karaktera socijalističke države i njenog odnosa prema demokratiji. Drugi je vezan za određivanje suštine i odnosa između države, politike i društva. Ovo na izgled apstraktno pitanje ima dalekosežne praktične implikacije. Treći kompleks pitanja se odnosi na problem empirijske identifikacije socijalističke odumiruće države. Bez brižljive analize i traženja odgovora na ova pitanja rasprava o odumiranju države postaje apstraktna i dobrim delom neplodotvorna.

Kad je reč o karakteru države i njenom odnosu prema demokratiji u socijalizmu, nije teško otkriti mnoge teškoće i kontroverze. Kao ideja, marksizam je otkrio društvenu suštinu ili istinu o državi i »objavio« mogućnost i potrebu njenog dokidanja. Kao delimično ostvareni marksizam i društvena empirija, socijalizam je pokazao i svu složenost države i vlasti, a kroz to i teškoće svog demokratskog konstituisanja. Socijalističko iskustvo je već pokazalo svu iluzornost anarhističke orijentacije prevremenog ukidanja države i politike, a time i demokratije, bolje reći — anarhističkog razlaganja države u društvu ili identifikacije politike i društva. Ni relativno stara, danas u različitim formama obnovljena, individualistička tradicija, koja stepen demokratičnosti meri dužinom rastojanja građanina od države, ne nalazi svoju potvrdu u praksi, iako katkad može izražavati demokratske zahteve. Vrlo je interesantno da ni već gotovo klasični marksistički stav o klasnom karakteru države ne nalazi svoju doslednu primenu upravo u jednom delu socijalističkog iskustva. Možda je ovo jedna od onih tačaka gde su razlike između pojedinih socijalističkih sistema i koncepcija najizrazitije. Dok sovjetska koncepcija opštenarodne države u prvi plan ističe socijalne funkcije države i govori o prijateljskim klasama, dotle se u kineskoj teoriji, sve do skoro, ostajalo pri tumačenju države kao izraza klasnih antagonističkih polarizacija i zaoštravanju klasnih suprotnosti uz podvrgavanje oštroj kritici teorije opštenarodne države. Samoupravna orijentacija je nastojala da prevaziđe ograničenost ova dva pomenuta pogleda na državu. Ona vezuje državu za određene klasne suprotnosti i podele, ali je svesna i toga da sama država, u određenim okolnostima, može postati osnovni ili dodatni izvor podela i suprotnosti. Sasvim je jasno da je i samoupravna demokratija sistem koji nastoji da obezbedi vladajuću poziciju radničke klase i radnih ljudi u procesu upravljanja društvenim poslovima. No, pri tom ova demokratija traži puteve i način da radnička klasa i radni ljudi ne ostvaruju svoju vladajuću poziciju isključivo, pa ni pretežno preko države, već i preko drugih, neposrednijih i slobodnijih formi odlučivanja. Ovaj sistem se ne konstituiše i ne egzistira u kontrapoziciji državi, ali ni u okviru države. Samoupravna demokratija je širi i slobodniji sistem odlučivanja i upravljanja koji se ne može svesti na državu, ali koji se, isto tako, ne može ostvariti niti egzistirati bez države. Za razliku od koncepcije opštenarodne države, samoupravna orijentacija ne postavlja državu kao okvir demokratije niti veruje da proces odumiranja države treba da teče tokom njenog sopstvenog jačanja. De-

Digitized by Google

mokratija se ovde postavlja kao politički sistem prelaznog perioda koji je okvir prevazilaženja, ali i delovanja države.

Ako se ne može svesti na državu, sistem socijalističke samoupravne demokratije se ne može identifikovati s društvom niti, pak, sa mehanizmom koji reguliše odnos između države i društva. Izjednačavanje socijalističke demokratije sa ovakvim mehanizmom značilo bi da je politički sistem samoupravne demokratije privremena pojava i da traje dok traje i država, a zatim se utapa i nestaje u društvu. Politika se u tom slučaju svodi na državu ili nešto što je vezano za nju. I država i politika su izraz klasnih i antagonističkih protivrečnosti i sa nestankom klasa nestaje potreba i za njima. Pretpostavlja se da će društvo jednostavno lako i bez neke manje ili više specijalizovane i posebne političke organizacije moći da rešava sva pitanja upravljanja i usmeravanja. Ovo, kako je već nagovešteno, čini izlišnim pitanje kako bi trebao da izgleda jedan politički sistem postdržavnog društva, jer se polazi od pretpostavke da su politika i politički sistem otuđene sfere društva i prema tome privremena i prolazna pojava. Nama izgleda da upravo ovakva linija rezonovanja može biti jedan od osnovnih izvora nesporazuma i problema u koncipiranju jednog relativno jasnijeg i konzistentnijeg sistema socijalističke samoupravne demokratije. Čini se neophodno jasnije konceptuološko razlikovanje između države i politike. Stoga smo i smatrali da je za ozbiljniju raspravu odnosa države i socijalističke demokratije potrebno jasnije i nešto šire određenje politike ili nešto jasnije i doslednije određenje odnosa između države, politike i društva.

Ne ulazeći dublje u raspravu brojnih pitanja složenog pojma politike, ovde se može reći da najprihvatljivija izgledaju ona određenja koja politiku vezuju za proces autoritativnog upravljanja društvenim poslovima, pri čemu se autoritet ne svodi na državnu prinudu niti razlaže u magli nekog neuhvatljivog opšteg društvenog autoriteta. Ovako određena politička sfera predstavlja mehanizam izražavanja i regulisanja društvenih protivrečnosti i konflikata koji mogu biti antagonistički ili neantagonistički, ali koji u svakom slučaju traže njihovo rešavanje. Teško je verovati da je moguće postojanje političke sfere bez njenog funkcionalnog, a dobrim delom i institucionalno-strukturnog oblikovanja. Ali, *hic Rhodos, hic salta.* Koje su to neantagonističke protivrečnosti i sukobi koji se ne mogu rešavati uspešno i efikasno bez postojanja određene političke sfere ili političkog sistema društva? Kakav je odnos antagonističkih i neantagonističkih protivrečnosti u sadašnjem empirijskom sistemu i koliko se uopšte može ići na favorizovanje one nedržavne političko-regulacione sfere odnosa? Procena prirode podela i sukoba nije ni malo jednostavna i ne zavisi, ni isključivo, a ni preteżno, od sposobnosti analize ili saznanja, već i od niza drugih faktora i momenata. Upravo se u tom području nalaze velike mogućnosti manipulisanja, iako na površini to ne izgleda tako. Ovakva ili onakva procena podela ili zaoštrenosti sukoba, naglašavanje jednih, a prenebregavanje i potiskivanje drugih može da bude samo način opravdanja ili racionalizacije ovak-

Digitized by Google

vog ili onakvog smera politike ili političkog poteza. Spolja može da izgleda da je određeno političko ponašanje osnovnih subjekata odlučivanja bilo objektivno uslovljeno društvenom situacijom ili stanjem društvenih podela i sukoba, a malo se obraća pažnja da takvo stanje sukoba može biti izazvano kao osnov odgovarajućih političkih intervencija. Drugim rečima, strukturiranje ili modeliranje sukoba zavisi dobrim delom i od konkretnog viđenja, pa i interesa političkog vrha ili vladajućih političkih snaga. Bilo bi, naravno, krajnje uprošćeno i netačno misliti da samo ili da prvenstveno volja i interes upravljačkog personala određuje dubinu i širinu društvenih sukoba. Ovde se samo upozorava na mogućnost manipulisanja društvenim sukobima i potrebu da se te tendencije i pojave blagovremeno otkrivaju i da se vodi stalna borba protiv njih. Mora se priznati i istaći da socijalistička teorija nema razvijeniju teoriju društvenih sukoba. Bez toga su, čini se, teško mogući dublji zahvati u suštinu politike i političkog sistema, pa i u onaj još uvek nedovoljno elaboriran odnos države i socijalističke demokratije.

Samo dublja i preciznija, koliko je to, naravno, moguće, teorija društvenih sukoba može odgovoriti na ono ključno pitanje: gde je tačka maturacije novog, socijalističkog bića na kojoj ono traži novo organizovanje i prelazi u »polje mogućeg« organizovanja slobodne zajednice ljudi i na kojoj zbog toga dolazi u sukob sa sve užim državno-pravnim omotačem stvorenim za konstitutivnu ili formativnu fazu svog razvoja.

Za nas je danas taj odnos društvenih protivrečnosti i samoupravne političke organizacije od vanrednog značaja. Dublji uvid u prirodu protivrečnosti može, bar delimično, da objasni zašto se država ponekad javlja ili vraća u preobraženim vidovima i onamo gde se jasno stalo na stanovište da se ona zameni drugim, samoupravnim formama upravljanja i odlučivanja. Pored toga, čini se izuzetno značajno bliže određenje politike i s njom nerazdvojno vezane teorije sukoba i za jasnije određivanje odnosa države i prava, odnosno države ili prava i samoupravnog prava. Nama izgleda da vezivanje samoupravnog prava za društvene sukobe, koji ne moraju biti klasnog karaktera, i shodno tome za političku sferu, u smislu u kome je napred određena, pruža okvir za situiranje fenomena prava i samoupravnog prava u opšti koncept i kontekst samoupravne socijalističke demokratije.

Samoupravna socijalistička demokratija pretpostavlja postojanje mnoštva tačaka odlučivanja i borbu mišljenja, ali i jasne tokove finalizacije dijaloga i utvrđivanja određenih smerova politike. Država se pojavljuje samo kao jedan, ali veoma značajan, u nizu političkih instrumenata i subjekata političkog procesa. Pored nje, postoji mnoštvo samoupravnih formi odlučivanja i društveno-političkih organizacija i zajednica. Bitno je istaći da suština i mogućnosti ove demokratije leže u sposobnosti i mogućnosti radničke klase i radnih ljudi da se služe ovim instrumentima i oblicima organizovanja na optimalan način. Koliko je dogmatski i opasno sabijati socijalizam u uske okvire države i partije, koja

Digitized by Google

u određenim okolnostima postaje samo najuže jezgro države, isto tako se čini iluzornim lišiti socijalizam i posebno radničku klasu mogućnosti oslonca na državu u određenim okolnostima. Zadatak je političke teorije i progresivnih snaga da bliže specificiraju uslove u kojima je ovo oslanjanje nužno i poželjno. Da li snažna partija koja je »umetnuta« ili »raspeta« između države i klase doprinosi jačanju jedne ili druge i da li je uopšte moguće i poželjno da se preko partije posreduje i održava ovaj suptilni i protivrečni odnos ili balans između države i klase? Kako se klasa može obezbediti da partija ne postane privesak ili trajni supstitut odumiruće države? Da il je moguće i potrebno naporedno odumiranje države i jačanje partije? Kakve to efekte ostavlja na razvoj i uopšte funkcionisanje demokratije?

Najzad, treći krug pitanja je vezan za problem empirijske identifikacije države. Da li je i koliko moguće u praktičnom životu odrediti državnu pojavu ili čestice državnosti ako se zna da su mnogi odnosi i procesi dualnog karaktera? Već smo duže vremena svedoci koliko grubog i vidljivog ospoljavanja države u licu totalitarne diktature ili mača toliko i onog »finog« neformalizovanog i nevidljivog pulsiranja državnosti, čiji podsticaji dolaze iz »mračnih« komora krupnog kapitala ili nedovoljno osvetljenih kutaka neformalnih grupa i zakulisnih aranžerija. U socijalističkim zemljama je na pomolu i stvaranje jednog novog političkog menadžmenta čija moć neće biti ni u maču ni u kesi, već u funkcijama upravljanja i političkog usmeravanja. Razmere i efekti ove pojave mogu biti različiti, ali u svakom slučaju lošiji za socijalizam nego za bilo koje drugo društvo. Svemu tome treba dodati sposobnost države da se pojavljuje u preobraženim oblicima ili zaogrće plaštom adržavne, pa i antidržavne legitimnosti. Stoga prava i objektivna analiza mora imati u vidu da nije nedržavno ili samoupravno sve ono što se kao takvo deklariše, kao što nije etatističko i nedemokratsko sve ono što se veže, poziva ili oslanja na državu.

2. Nesigurnost merila empirijskog određivanja-prepoznavanja države i državnosti

Interesantno je da, ma koliko brojne i raznovrsne, opšte teorije i pogledi na državu ne daju dovoljno osnova za njeno bliže određivanje u praksi. Najveći deo savremene građanske teorije je sklon da sadržaj i suštinu države traži u jednom užem političko-upravljačkom telu ili aparatu, što je u svakom slučaju ograničeno i nedovoljno za otkrivanje onih brojnih i »razbacanih« u širem socijalnom prostoru elemenata državnosti. Anarhizam, koji je najrezolutnije tražio hitno odumiranje, odnosno ukidanje države, nije sasvim precizan u definisanju države. Doduše, ne treba prenebregavati da je on možda više od nekih drugih orijentacija činio napore, pa i uspevao, da bliže odredi sadržaj i pojavne oblike države. Tu, svakako, treba pomenuti prinudu, hijerarhiju i

Digitized by Google

centar. S druge strane, njegova je ograničenost u tome što u svakoj prinudi, hijerarhiji i centru vidi negativne vrednosti i sve one koncepcije koje uključuju ove elemente proglašava nehumanim. Tako se i neke utopističke orijentacije, iz kojih inače anarhizam crpe mnoge svoje inspiracije, proglašavaju krutim i totalitarnim. Evrokomunističko shvatanje i ne pokušava da bliže odredi državu, iako je to za njegov razvoj i ostvarenje od presudnog značaja. Moguće je očekivati veće napore evrokomunista u ovom pravcu u bliskoj budućnosti. Već pomenuti koncept opštenarodne države je dosta protivrečan. Država je sveprisutna i svemoćna i teško ju je u praktičnom životu razlikovati od drugih društveno-političkih organizama. Iako institucionalno-strukturno ograničena najvećim delom na državni aparat, u širem smislu, ona je funkcionalno sveprisutna i prožima celo društvo ili sve značajnije društvene funkcije. Ma koliko bila svesna međusobne povezanosti države i samoupravljanja, samoupravna orijentacija i sistem socijalističke demokratije u Jugoslaviji činili su znatne napore da, koliko je to moguće, što jasnije razlikuju ove dve kategorije. Tako i Ustav SFRJ iz 1974. nastoji da što preciznije odredi delokrug države. Mora se priznati da, i pored svih tih napora, još uvek nisu sasvim pouzdana i precizna merila za identifikovanje države u empirijskom životu.

Kad se sve to sabere, ipak bi se moglo navesti, uz sve rizike simplifikacije, nekoliko merila, elemenata, osobina ili izraza državnosti. Tu spada pre svega prinuda, organizovana i oslonjena na državne organe. Drugo, prisustvo hijerarhije, koja se ogleda posebno u moći i zapovedanju viših i poslušnosti nižih nivoa upravljanja i organizacije. Treće, neposredno povezano s drugim, suprematija centra ili vladajuće grupe, koja može biti institucionalizovana i fizički kompaktna, odnosno koncentrisana ili disperzirana. Četvrto, država se može kristalisati i izražavati kako u nekim institucionalno-strukturnim formama tako i u neformalnom delovanju određenih centara moći. Peto, po pravilu, ona izražava interes neke parcijalne strukture ili je u mogućnosti da nametne taj interes. Doduše, u praksi je vrlo teško prepoznati kad država zaista radi u opštedruštvenom interesu, a kad pozivanje na opšti interes služi samo kao sredstvo legitimizacije užeg interesa upravljača. Šesto, pomoć u otkrivanju »državnosti« biće, svakako, i uvid u oštrinu društvenih sukoba u svakoj pojedinačno uzetoj situaciji. Verovatno će veće nejednakosti i oštriji sukobi između pojedinih subjekata više naginjati državno-pravnom regulisanju njihovih odnosa u određenim okolnostima. Pri tome treba imati u vidu da će u određenim uslovima, pri različitoj količini moći subjekata u procesu odlučivanja, jačim subjektima odgovarati više slobodna utakmica i uklanjanje bilo kakvih širih i preciznijih okvira ponašanja. Paradoksalno je da se u praksi, ne retko, upravo kao protivnici državne intervencije javljaju moćnije organizacije i subjekti, a da oni sa skromnijom količinom moći traže i očekuju oslonac na državu. Očekivalo bi se upravo obrnuto: da država služi moćnijima i da je ona prvenstveno njihovo sredstvo. I to

Digitized by Google

je, naravno, tačno u određenim situacijama, kao što može biti tačno i to da u određenim okolnostima država može biti oslonac slabijih. Za analitičara je ovde dubina nejednakosti i oštrina sukoba samo prvi indikator postojanja moguće »državnosti« u određenim odnosima.

Ako delimično doprinose određivanju države u praktičnom životu, nesigurnost ovih merila je očigledna. I kad se država veže za prinudu, u praksi nije uvek jednostavno prepoznati oblike i izraze te prinude. Nije prinuda samo ono što dolazi od nekog državnog organa, već i ono što potiče od niza drugih formalnih ili neformalnih izvora moći. Ova druga prinuda može biti isto tako opresivna i nedemokratska kao i ona prva ili još gora od nje. Ni Veberovo određivanje države i vlasti kao legitimne prinude ne kazuje mnogo, jer upravo pitanje šta je to legitimno ostaje u praksi velikim delom otvoreno. Nije uvek najbolji način traženja države u centru i nalaženja puteva demokratizacije ili deetatizacije u pomeranju tačaka uticaja ili pukoj pluralizaciji centara odlučivanja. Već je istaknut dualni karakter i vrhovnih političkih institucija u jednom sistemu samoupravne socijalističke demokratije, te je njihovo identifikovanje sa državom sumnjivo.

Sve u svemu, problem empirijske identifikacije države ostaje još uvek velikim delom otvoren i pravo područje na kome politička misao može pokazati i potvrditi svoju kreativnost. Treba, svakako, reći da to nije ni lako niti je vezano samo za kreativnost i napore političke misli.

Već je rečeno da je postojanje i delovanje države i u jednom samoupravnom sistemu uslovljeno dubljim socijalnim razlozima, prvenstveno prirodom osnovnih društvenih odnosa i protivrečnosti. Država u ovakvom sistemu nije postavljena samo kao mehanizam opresije, već ima i funkciju čuvanja i razvijanja opštih uslova za razvoj samoupravljanja i samoupravne demokratije. Time, naravno, nisu uklonjene opasnosti birokratske kontrarevolucije i pretvaranja države u novi izvor podela i dubokih društvenih protivrečnosti.

3. Opasnosti novog levijatana i iluzornost anarhističkih fikcija

I samo površan pogled na komparativno iskustvo, i na osnovu onih već iznetih dosta skučenih merila »državnosti«, ubrzo će nam otkriti snažne tendencije jačanja države i etatizacije savremenog društva. Toj tendenciji nije izmakao ni savremeni socijalizam. Štaviše, u nekim socijalističkim zemljama to se uzima kao normalno i zakonito. To jačanje države se ogleda i potvrđuje višestruko. Porast državnog budžeta i izdataka, širenje državnih funkcija i organa, porast državnog aparata samo su neki indikatori tog jačanja. Sićušnost građanina prema tom novom levijatanu postaje sve očiglednija. Negativne implikacije i posledice tih pojava i tendencija više puta su u praksi pokazane, a u teoriji isti-

Digitized by Google

cane i obrađivane. Možda najveća opasnost za socijalizam od tako moćne države leži u stvaranju dosta široke upravljačke strukture, koja se počinje osamostaljivati i uobražavati da je ona jedini nosilac i garant društvenog razvoja. Moćna i relativno izdvojena od šire socijalne osnove, i u uslovima još uvek oskudice, ta struktura postepeno počinje graditi svoju sopstvenu integralnost i distancu prema drugim delovima populacije. Tendencija da se takvo stanje suprematije upravljačkog sloja, oslonjenog na široke funkcije države, produži — postaje izvor mnogih već poznatih birokratskih deformacija i vraćanja točka istorije nazad.

S druge strane, iskustvo je već delimično pokazalo i iluzornost ili opasnosti anarhističkog ignorisanja i brzopletog »preskakanja« države. Ko danas može zanemariti međunarodni kontekst koji postoji i deluje kao sklop država, a ne kao skup bezdržavnih zajednica? Je li moguće prenebreći oštrinu društvenih sukoba u pojedinim zemljama i periodima i posle uspešno izvedene socijalističke revolucije? Kao što snaženje države može da jača političko posredovanje i stepen opresije nad radničkom klasom tako i jednosmerno razvlašćivanje države, u određenim okolnostima, može da znači prepuštanje vršenja određenih društveno neophodnih funkcija faktički moćnim, često i neformalnim i nedovoljno legitimnim grupama i pojedincima.

Savremeno komparativno iskustvo pokazuje da otpor aktivnijoj državi, ne retko, ne dolazi od siromašnijih i slobodarskih delova populacije niti iz slobodarskih pobuda, već iz najmoćnijih i konzervativnih delova društva. Zaustavljanje porasta ili stagniranje državne administracije u SAD, uprkos naraslim funkcijama države, može da izgleda rezultat napora demokratskih snaga da tako ograničenu državu mogu lakše kontrolisati. Međutim, razlozi su upravo obrnuti. To »zamrzavanje« oficijelnog državnog aparata bilo je rezultat pritiska moćnih korporacijskih i privatnih krugova i bilo je praćeno »delegiranjem« niza državnih delatnosti privatnim agencijama, institutima i institucijama. Mnogi progresivno orijentisani autori se danas pitaju: koliko je ispravno delegirati javne poslove buržoaziranim i skupim privatnim birokratijama? Osnovna parola konzervativnih, uglavnom desnih snaga u SAD, okupljenih oko bivšeg kalifornijskog guvernera, a sadašnjeg pretendenta na predsednički položaj (Regana), jeste borba protiv aktivne države i za više slobode biznisu. Progresivne snage i siromašni slojevi u Meksiku su jedva izborili da država dobije legitimno pravo da »interveniše u ekonomski život nacije« u određenim slučajevima. Oštra reakcija biznismena bila je izražena u zahtevu da se »vlada bavi politikom, a privredu neka prepusti biznismenima«. U stvari, pokazuje se da koncentrisani državni aparat i aktivna država, u određenim uslovima, mogu biti manje poželjni za moćne i vladajuće krugove nego prenošenje državnih funkcija na druge, vandržavne strukture ili birokratiju privatnih kompanija.

U određenim okolnostima i u po nečemu slična situacija može biti i u socijalizmu. Nije isključeno da prenošenje određenih dru-

Digitized by Google

štvenih funkcija sa države na druge strukture bude praćeno jačanjem moći tih struktura, njihovom hijerarhizacijom, pa i birokratizacijom. Od takvih tendencija nije imuno ni naše društvo danas. Porast birokratije i tendencije monopolizacije pluralizovanih i razmnoženih tačaka odlučivanja bili su jedno vreme očigledni. Posebno je pitanje da li je ta disperzirana i mikrobirokratija isto toliko opasna koliko i koncentrisana velikim delom centralizovana državna makrobirokratija. Isto tako, moguće je da brojni vandržavni mehanizmi regulisanja društvenih odnosa ostanu van ikakve kontrole javnosti. U osnovi toga leži pogrešna pretpostavka da birokratske opasnosti dolaze iz centra i odozgo, a ne sa »periferije« ili odozdo. Nije isključeno da ti mehanizmi budu i mnogo skuplji od koliko-toliko uhodane državne administracije. Neke računice pokazuju da je cena »vandržavnog« obavljanja određenih javnih funkcija u oblasti obrazovanja, zdravstva i socijalne zaštite u nekim zemljama bila i po sedam puta veća od cene državnih službenika koji bi u tom sektoru radili puno radno vreme.

Negativne posledice prenebregavanja države mogu se ogledati i u dualizmu odlučivanja, koji uvek ostavlja loše tragove naročito na moralno zdravlje jednog društva. Umesto državne i institucionalizovane vlasti, može se, usled nepostojanja odgovarajućih uslova, dobiti mnogo gora personalizovana i nekontrolisana voluntaristička vlast, koja deluje iza formalno proklamovanih legitimnih političkih mehanizama. Treba li naglašavati da priroda nekih odnosa i protivrečnosti još uvek ne dozvoljava slanje države u muzej starina.

Ukazivanje na nužnost nekih državnih funkcija nema nameru da baci u zasenak samoupravne procese i potrebu bržeg prevazilaženja države onamo gde je to moguće i potrebno. Ono samo nastoji da se država u svojoj složenoj i protivrečnoj prirodi što je moguće bolje shvati i prozrači u onim tačkama gde je ona nužna i tako prozračena i jasno dimenzionirana stavi pod kontrolu najširih društvenih snaga i u funkciju razvoja socijalističkog samoupravljanja. U protivnom, obračun sa državom može koristiti različitim snagama i biti sredstvo i način manipulisanja, koji može doprinositi stvaranju više fasadne nego istinske demokratije. U tom smislu treba shvatiti i napore Edvarda Kardelja da specificira funkcije i područja delovanja države.

Otuda za razvoj samoupravne socijalističke demokratije postaje suštinsko pitanje: kako uspostaviti odgovarajući komplementarni odnos između države i samoupravljanja i istovremeno obezbediti samoupravnu transformaciju države i njeno »supstituiranje« drukčijim pozitivnim i funkcionirajućim sistemom društveno-političkih odnosa? Nama izgleda da bi se optimalno rešenje moglo tražiti u razvijanju takvog političkog sistema koji će obezbediti sledeće tokove kretanja: prvo, prenošenje određenih društvenih funkcija sa države na druge, slobodne i samoupravne oblike organizovanja; drugo, demokratizacija i transformacija države iznutra, kroz uvlačenje najširih slojeva društva u proces upravljanja društvenim poslovima; danas delegatski sistem pred-

Digitized by Google

stavlja jedan od načina ostvarenja ovog zahteva; treće, demokratska kontrola države »spolja«, od strane drugih organa, organizacija i oblika demokratije; i četvrto, obezbeđenje socijalističkog sadržaja države u onim područjima gde ona ostaje. Država bi se u takvom sistemu pojavljivala u trostrukoj funkciji: prvo, u ulozi čuvara opštih uslova funkcionisanja i daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja; drugo, u ulozi faktora upravljanja, zajedno s drugima, naravno — onim društvenim poslovima koji su joj striktno Ustavom povereni; i treće, u funkciji interventnog faktora u slučajevima kad odgovarajući samoupravni organi i oblici odlučivanja ne deluju u skladu sa očekivanjima i funkcijama koje su im poverene.

Nije teško primetiti da ovakvi tokovi razvoja političkog sistema Jugoslavije nailaze na niz teškoća i da je potrebno još više napora da se ovakav projekat demokratskog razvoja realizuje u praksi sa više doslednosti.

Na kraju da još jednom napomenemo da su ovde izneta samo neka pitanja, problemi i teze koji se tiču složenog odnosa države i socijalističke samoupravne demokratije.

Digitized by Google

Neca Jovanov

Pledoaje za dijalog o državi u socijalizmu

O problemima savremene države može se pisati na više načina — sa stanovišta pojedinih ili više naučnih disciplina, može se pisati o problemima jednog ili više određenih tipova savremene države, može se pisati o problemima savremene države uopšte (dakle, van određenog vremena i prostora), a može se pisati i o problemima jedne konkretne države. Razume se da svi ovi raznovrsni načini pisanja ne isključuju jedan drugog. Naprotiv, mogu biti komplementarni i podsticajni za javni dijalog. Ja sam se opredelio da na neuobičajeni način pišem o problemima socijalističke države u savremenom jugoslovenskom društvu. Moje opredeljenje je motivirano stalnom multiplikacijom situacije jugoslovenskog društva u kojoj je državu sve teže identifikovati i stalno nalaziti izlaza, iz zapleta sadašnje situacije, kojim će se prevazilaziti svi oblici države kao »posebne sile iznad društva«. Namera mi je da, u granicama mojih misaonih mogućnosti, identifikujem probleme ne samo socijalističke države u njenom klasičnom obliku, nego i one druge zaplete situacija koji su u neposrednoj vezi sa državom, a o kojima je javni dijalog elementarna pretpostavka da se mogu tražiti putevi ka ostvarivanju vrednosne orijentacije ko-

Digitized by Google

munističkog i radničkog pokreta. Iako se u tekstu ne govori mnogo izričito o državi, u njemu su sadržani i problemi države i pledoaje za javni dijalog o njima.

I

1. Identifikacija prave prirode socijalističke države stvarane tokom socijalističke revolucije i nakon završetka njenog oružanog dela

Radnička klasa, zajedno sa ostalim potlačenim slojevima, i Komunistička partija, kao njeno revolucionarno jezgro, je socijalističkom revolucijom rešavala pre svega pitanje *političke vlasti*. Prema tome, novostvorena socijalistička država, kao formalizovana faktička vlast Komunističke partije, je snagom svoje političke vlasti izvršila nacionalizaciju sredstava za proizvodnju, banaka, trgovine, sprovela agrarnu reformu i time postala vlasnik sredstava za proizvodnju, i kao formalizovana stvarna vlast Partije tako organizovala društvo kako bi snagom političke vlasti Partije i države vladala celim društvom i potčinjavala ga sebi — Partiji i državi.

Iz ovakvog redosleda nastanka političke, ekonomske i ukupne vlasti i ostvarivanja države kao »posebne sile iznad društva« postavlja se, ne formalno-logički, nego suštinski problem — da li proces odumiranja države kao simbol stvarne vlasti Partije mora da otpočne najpre kao proces razaranja monopola političke vlasti Partije i države ili taj proces odumiranja države treba da otpočne najpre na području vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Zbog toga bih najpre predirao za raspravu o jednom problemu teorijske prirode, koji, istina, nije nov, ali bih ga ovom prilikom potencirao za raspravu jer za to ima puno razloga. Motivisan sam za potenciranje problema, koji ću malo kasnije formulisati, zbog relativno višegodišnjeg konstatovanja postojanja dve činjenice koje su kao fakta u direktnoj suprotnosti sa oficijelnim političkim stavovima. Te dve činjenice su sledeće: prvo, po svim analizama Službe društvenog knjigovodstva Jugoslavije, relativno dugo godina se konstatuje višak sredstava u bankama, društveno-političkim zajednicama svih nivoa, samoupravnim interesnim zajednicama, u zajednicama za osiguranje imovine i lica, u spoljnoj trgovini i njima sličnim organizacijama i zajednicama, i, drugo, istovremeno se, takođe na osnovu analize Službe društvenog knjigovodstva Jugoslavije, a i nekih drugih saveznih državnih organa (Savezni zavod za planiranje itd.), konstatuje druga, za javni dijalog o državi veoma relevantna činjenica, a to je da se reproduktivna sposobnost privrede uopšte, a naročito njenog proizvodnog dela, takođe relativno dugo nalazi na nivou proste reprodukcije.

To dalje znači da se i samoupravljanje radnika, naročito u proizvodnom delu privrede, svodi ili iscrpljuje na stvaranje dohotka, koji se zatim jednim već sasvim uhodanim i, naglašavam,

Digitized by Google

sa pravnog gledišta potpuno legalnim sistemom isisava iz privrede u osamostaljene centre moći — državu i druge posredničke institucije i njene faktičke političke i ekonomske pogone, do te mere da materijalna osnova samoupravljanja radnika u proizvodnom delu privrede već desetak i više godina manje ili više stoji na nivou proste reprodukcije. Ove dve činjenice stoje u jugoslovenskim razmerama kad se svedu na prosek, a to znači da od toga proseka ima znatnih oscilacija i da je uprosečavanje ove dve činjenice relativne vrednosti, kao i bilo koje drugo svođenje društvene pojave na prosek.

Problem koji sada želim formulisati na osnovu ove dve činjenice glasi: da li će politički i samoupravno organizovana radnička klasa u organizacijama udruženog rada moći da ovlada političkom pozornicom jugoslovenskog društva, svim njegovim samoupravnim, političkim i državnim organizacijama, zajednicama, institucijama do nivoa globalnog društva, ako pre toga u osnovnim organizacijama udruženog rada ne ovlada celinom novostvorene vrednosti i svim tokovima i procesima društvene reprodukcije ili stvari stoje obrnuto? Da li radnička klasa mora najpre politički ovladati svim samoupravnim, političkim, finansijskim i državnim institucijama, organizacijama i zajednicama, i to na svim horizontalnim i vertikalnim linijama političke, državne i samoupravne organizacije društva, pa da onda snagom svoje *političke* vlasti vrši proces podruštvljavanja sredstava za proizvodnju i ovladava uslovima i rezultatima svoga rada i života, da ovladava i ovlada celinom novostvorene vrednosti i svim tokovima i procesima društvene reprodukcije? Ovako formulisan problem nije formalne prirode. On proizlazi baš iz ranije navedene dve činjenice, odnosno iz konstantne ekonomske nadmoći, zasnovane ili izvedene iz političke vlasti, političko-teritorijalnih organizacija, zajednica i institucija nad radnicima u organizacijama udruženog rada u celini, a naročito nad njihovim dohotkom.

Očigledno je da političko-teritorijalne organizacije, zajednice i institucije snagom svoje političke vlasti imaju odlučujući uticaj na raspodelu celokupne novostvorene vrednosti, na uslove za njeno stvaranje (kako privrednici obično kažu — na uslove privređivanja) i, prema tome, na doziranje ekonomske moći samoupravljanja radnika u organizacijama udruženog rada, a to istovremeno znači i na doziranje reproduktivne sposobnosti proizvodnog dela privrede i materijalne osnove samoupravljanja radnika u njoj. Naglašavam da država ili društveno-političke zajednice i druge političko-teritorijalne zajednice, organizacije i institucije formalno nisu vlasnici sredstava za proizvodnju kao fizičkih predmeta, ali je evidentno da svoju političku nadmoć nad radnicima u organizacijama udruženog rada vrlo efikasno pretvaraju i u svoju izrazito ekonomski jaču poziciju nad radnicima u organizacijama udruženog rada i dohotkom koji stvaraju proizvođači, naročito u proizvodnom delu privrede. Ovako formulisan problem potenciram za raspravu i zbog jedne tradicionalne i uhodane teze koja se svodi na to da samoupravno organizovana radnička klasa u orga-

Digitized by Google

nizacijama udruženog rada može osvojiti ili, tačnije, ovladati svim političko-teritorijalnim, državnim, finansijskim i drugim institucijama, organizacijama i zajednicama jugoslovenskog društva samo ako pre toga ovlada ukupnim prihodom, dohotkom i čistim dohotkom u osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Iskustvo iz prošlih godina motivisalo me je da u ovom tekstu izložim obrnutu tezu i plediram za javni dijalog o njoj. Svestan sam da je dilema koju sam formulisao previše pojednostavljena, a jedan jedinstven istorijski proces formalno rascepljen na dve komplementarne polovine. Verovatno bi bilo bolje ako bismo sa teorijskog gledišta, zanemarujući iskustvo i sadašnju praksu, postavili tezu da je taj proces ovladavanja radničke klase novostvorenom vrednošću i političkom pozornicom (strukturom) jugoslovenskog društva jedinstven istorijski proces i da se teorijski teško može braniti rešavanje problema kako sam ga formulisao, a koje se svodi na dilemu ili — ili. Verovatno je teorijski tačnije razmišljati ne o dilemi ili — ili, nego i — i.

2. Odnos pokreta i poretka i moguća analiza ostvarivanja dve opasnosti po vlast radničke klase (od razvlašćene buržoazije i sopstvene birokratije)

Samoupravljanje kao integralni društveni sistem vlasti radničke klase, kao *poredak*, nastaje onda i samo u onoj meri u kojoj se masovni politički organizovan revolucionarni *pokret* radničke klase za sopstveno oslobođenje i faktički samoupravni produkcioni odnos zasnovan na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju pravno i politički institucionaliziraju — kada se pretvore u *poredak*, sistem vlasti. To znači da između samoupravljanja kao masovnog politički organizovanog revolucionarnog *pokreta* radničke klase za vlastito oslobođenje i kao stvarnog samoupravnog produkcionog odnosa, s jedne strane, i samoupravljanja kao integralnog društvenog sistema vlasti radničke klase *poretka*, s druge strane, nema znaka jednakosti. U prvom slučaju se radi o *pokretu* kao istorijskom procesu čiji je nosilac politički organizovana radnička klasa i kao stvarnim samoupravnim produkcionim odnosima koji su dinamični, živi, stalno u pokretu, promenljivi, a u drugom slučaju se radi o društvenom sistemu vlasti radničke klase, *poretku*, kao relativno statičnoj pojavi.

To sada nužno podrazumeva raspravu o odnosu masovnog politički organizovanog revolucionarnog *pokreta* radničke klase za vlastito oslobođenje i integralnog društvenog sistema vlasti *(poretka)* radničke klase zasnovanog na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju — u skraćenoj verziji radi se o odnosu *pokreta* i *poretka*.

Na ovu dilemu pokušaću da odgovorim pomoću analize ostvarivanja dve opasnosti po vlast radničke klase koje postoje posle završetka oružanog dela socijalističke revolucije. Poznato je da su klasici marksizma upozoravili da radničkoj klasi posle socija-

Digitized by Google

ističke revolucije prete dve opasnosti — prva od razvlašćene buržoazije i druga od vlastite birokratije. I jedna i druga opasnost po vlast radničke klase je manje ili više potvrđena u svim zemljama u kojima je sprovedena socijalistička revolucija ili na neki drugi način srušena vlast buržoazije.

U slučaju svih socijalističkih revolucija razvlašćena buržoazija sama ili i potpomognuta spolja, koristeći se svim sredstvima, teži da ponovo postane vlasnik sredstava za proizvodnju i da povrati izgubljenu političku vlast u društvu. Time ona (buržoazija) ugrožava vlast radničke klase, odnosno tekovine socijalističke revolucije. Nije suvišno ukazati da je u slučaju nekih zemalja oružana i politička borba radničke klase protiv razvlašćene buržoazije bila teža i vremenski duže trajala nego što je to bilo sa samim činom oružanog dela socijalističke revolucije ili na neki drugi način svrgavanja buržoazije sa vlasti.

Druga opasnost po vlast radničke klase na koju su klasici marksizma upozoravali je opasnost po vlast radničke klase od vlastite birokratije. I ova opasnost po vlast radničke klase je manje ili više u svim zemljama koje se nazivaju socijalističke empirijski, na žalost, dokazana, odnosno potvrđena. Zbog prirode teme o kojoj pišem smatram da je vrlo značajno analizirati i teorijski moguće i realno ostvarljive načine ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije. Samo ovom analizom moći ćemo rešiti dilemu o odnosu *pokreta* i *poretka*.

Ukoliko se socijalističko društvo više vremenski udaljava od samog čina oružanog dela socijalističke revolucije, utoliko opasnost po vlast radničke klase od razvlašćene buržoazije biva sve manja i relativno brzo, ali ne i lako, prevladana. Međutim, stvar sa opasnošću po vlast radničke klase od vlastite birokratije stoji drugačije — ukoliko se društvo vremenski više udaljava od oružanog dela socijalističke revolucije, utoliko opasnost po vlast radničke klase od vlastite birokratije teorijski i objektivno može da jača i da kao opasnost postane trajna.

Time sam hteo kazati da prava drama komunističkog i politički organizovanog revolucionarnog pokreta radničke klase za vlastito oslobođenje nastaje i da zaplet situacija u *pokretu* i u društvu uopšte raste, u stvari, nakon što je ova klasa osvojila vlast oružanom socijalističkom revolucijom ili na neki drugi način.

U vezi sa ove dve opasnosti po vlast radničke klase ukazujem da opasnost po vlast radničke klase od razvlašćene buržoazije objektivno postoji *nestajući*. Međutim, opasnost po vlast radničke klase od vlastite birokratije postoji samo kao embrion razvijajući se, dakle, kao opasnost u *nastajanju*. Ovakvo razlikovanje ove dve opasnosti smatram veoma značajnim, jer i teorijski i realno objektivno postojeći klasni sukob između radničke klase i njene partije i socijalističke države, s jedne strane, i razvlašćene buržoazije, s druge strane, može pre ili kasnije da bude zamenjen klasnim sukobom između radničke klase i vlastite birokratije. Da li će uopšte i kada doći do ove zamene, zavisi od odnosa snaga u klasnom sukobu, ali pre svega od toga da li će i u kojoj meri

Digitized by Google

revolucionari koji su izveli oružani deo socijalističke revolucije odoleti kasnije opisanoj zamci i iskušenju, da li će, dakle, izbegavajući tu zamku i odolevajući tom iskušenju, biti sposobni ne samo da očuvaju tekovine oružanog dela socijalističke revolucije, nego i da budu nosioci socijalne revolucije — onog istorijskog procesa u kome će se objektivno razarati, dakle, ne odjednom razoriti, društvo u kome caruju bilo kakvi oblici »carstva nužnosti«, stvarajući istovremeno društvo u kome će se ostvarivati, dakle, ne u vremenski određenom ili ograničenom roku, »carstvo slobode«, istorijski proces u kome će se bilo kakvi oblici vladavine jednih ljudi nad drugima zamenjivati »upravljanjem stvarima i procesima proizvodnje«.

Sa ovog stanovišta smatram da pravi revolucionari nisu oni koji idu u oružanu socijalističku revoluciju boreći se za autentične interese radničke klase kao celine i ostvarivanje njene istorijske uloge samo onda kada »nemaju šta da izgube osim svojih okova«, nego koji se isto tako bore za autentične interese radničke klase kao celine i ostvarivanje njene istorijske uloge i onda kada su svesni da u toj borbi (socijalnoj revoluciji) imaju šta da izgube — materijalne i druge privilegije stečene po osnovu nivoa funkcije nezavisno od svojih stvarnih i realizovanih misaonih i akcionih sposobnosti da budu avangardni, dakle, revolucionari i u procesu ostvarivanja socijalne revolucije.

Za temu rasprave smatram značajnim da se pokušaju identifikovati vidovi *ostvarivanja* opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije nakon oružanog dela socijalističke revolucije ili na neki drugi način svrgavanja buržoazije sa vlasti i stvaranja socijalističke države.

3. Četiri vida (oblika, načina) ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije

Prvi i najgrublji vid ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije nastaje onda kada se masovni politički organizovan revolucionarni pokret radničke klase za vlastito oslobođenje u celini pravno i politički institucionalizuje i na taj način se u *celini pretvori u poredak*, sistem vlasti, odnosno kada poredak »pojede« pokret. U tom slučaju komunistička partija sa svim raspoloživim »pogonima« svu svoju energiju iscrpljuje u takozvanom učvršćivanju i stabilizaciji sistema *(poretka)*, u stvari, u njegovom okoštavanju. Kada se pokret i poredak potpuno identifikuju u poretku, onda u tom društvu nastaje stanje koje su klasici marksizma kvalifikovali: »Kada se diktatura proletarijata oliči u državnom i partijskom aparatu *(poretku* — opaska N. J.), onda se ona objektivno sama po sebi pretvara u diktaturu nad proletarijatom.« U tom slučaju je pre ili kasnije neminovan klasni sukob između radničke klase i vlastite birokratije, koji se, po pravilu, razrešava snagom oružja vojske i policije — bilo samo domaće ili i inostrane. Takvih sukoba je bilo u nekoliko

Digitized by Google

socijalističkih zemalja. Akteri tih sukoba su bili radnička klasa i vlastita birokratija. Teorijski moguće ishodište sukoba radničke klase i vlastite birokratije je:

1) gušenje akcije radničke klase pobedom vlastite (političke, državne, privredne) birokratije uz izdašnu pomoć snage oružja vojske i policije — samo svoje ili jedne ili više drugih zemlja;

2) pobeda radničke klase nad vlastitom birokratijom, nad birokratiziranim poretkom — državom i partijom;

3) kompromis snaga u sukobu — radničke klase vlastite birokratije;

4) pobeda kontrarevolucije čiji su nosioci svoju akciju tako osmislili i ukomponovali u otvoreni sukob između radničke klase i vlastite birokratije da se nosioci kontrarevolucije samo prividno nalaze na strani radničke klase.

Klasičan primer ostvarivanja ove opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije jeste društveni sistem označen kao staljinizam. Zbog toga ću na primeru nastanka staljinizma pokušati da objasnim izvore ostvarivanja ovog najgrubljeg i po socijalizam uopšte najfatalnijeg vida ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije.

U vreme pripremanja Oktobarske revolucije i neposredno nakon završetka oružanog dela revolucije koncentrisana je politička, vojna, policijska i ekonomska moć u rukama malog broja ljudi koji su bili na čelu Oktobarske revolucije. Tome dodajem da je neposredno posle završetka oružanog dela Oktobarske revolucije dovršena vrtoglavom brzinom koncentracija celokupne društvene moći — vlasti, pre svega političke, vojne i ekonomske, u personalnoj uniji malog broja partijskih, vojnih, policijskih i državnih funkcionera, pa je time istovremeno stvoren jedan centralistički sistem vlasti koji je bio *nužan* radi odbrane tekovina Oktobarske revolucije, koje je ugrožavala kontrarevolucija u samom Sovjetskom Savezu, izdašno potpomagana spoljnim intervencijama. Ta koncentracija celokupne društvene moći, apsolutne vlasti u personalnoj uniji malog broja partijskih, vojnih i državnih funkcionera bila je nužna radi likvidiranja one opasnosti za koju su klasici marksizma rekli da je vlast radničke klase nakon socijalističke revolucije ugrožena od razvlašćene buržoazije.

Sada, zapravo, nastaje *zamka* i *iskušenje* tog centralističkog sistema i koncentracije društvene moći, apsolutne vlasti u personalnoj uniji malog broja partijskih, vojnih, državnih i policijskih funkcionera. Oni revolucionari koji su bili misaono i revolucionarno jezgro Oktobarske revolucije uspešno su odbranili tekovine Oktobarske revolucije likvidirajući i kontrarevoluciju u samom Sovjetskom Savezu i spoljnu vojnu i političku intervenciju. Naglašavam da se radi o koncentraciji društvene moći, apsolutne vlasti u personalnoj uniji malog broja partijskih, vojnih, državnih i policijskih funkcionera kao uslovu odbrane tekovina Oktobarske revolucije. Sada, zapravo, nastaje zamka i iskušenje za taj sistem i tu personalnu uniju malog broja partijskih, državnih i vojnih

Digitized by Google

funkcionera, koja je (zamka i iskušenje), po mom mišljenju, za analizu od istorijske vrednosti.

Dilema je, dakle, bila u tome da li će taj centralistički sistem političke, vojne i ekonomske vlasti, dakle, apsolutna vlast personalne unije malog broja visokih funkcionera, ostati *trajni* oblik društvenog sistema ili će početi da prestaje onog trenutka kada likvidira opasnost po vlast radničke klase od razvlašćene buržoazije i spoljne intervencije, kada, zapravo, očuva tekovine Oktobarske revolucije time što u potpunosti likvidira kontrarevoluciju potpomognutu spoljnom intervencijom. To iskušenje i tu zamku nije ni jedan komunistički i radnički pokret izdržao niti u potpunosti mimoišao i prevladao. Staljin je u tu zamku potpuno upao stvarajući od jednog privremeno nužnog centralističkog sistema trajni oblik političkog sistema vlasti, apsolutne vlasti personalne unije malog broja najviših funkcionera i njemu odgovarajući trajni oblik državne socijalističke svojine nad sredstvima za proizvodnju kao niži oblik socijalističke svojine. Dilema odnosa *pokreta* i *poretka* u ovom slučaju je rešena na takav način što se pokret u celini pretvorio u poredak kao trajni oblik centralističkog društvenog sistema — apsolutne vlasti Partije i države oličene u personalnoj uniji malog broja partijskih, državnih, vojnih i policijskih funkcionera.

Tu, zapravo, nastaje začetak i razvoj ove druge opasnosti po vlast radničke klase, za koju su klasici marksizma rekli da vlast radničke klase posle oružanog dela socijalističke revolucije *može*, dakle, ne mora, biti ugrožena od vlastite birokratije. Budući da se pokret u celini pretvorio u poredak i da se potpuna koncentracija vlasti našla u rukama personalne unije malog broja partijskih, državnih, vojnih i policijskih funkcionera, i da je konstituisan centralistički politički sistem vlasti, apsolutna vlast Partije i države oličena u personalnoj uniji malog broja najviših i najmoćnijih funkcionera *kao trajno rešenje*, onda se, u stvari, i realizovala ta opasnost po vlast radničke klase od vlastite birokratije. Naime, centralistički sistem i prejaka koncentracija političke, ekonomske, vojne i policijske moći, dakle, apsolutne vlasti u personalnoj uniji malog broja političkih, državnih, vojnih i policijskih funkcionera koji su najpre odbranili tekovine Oktobarske revolucije da bi kasnije i sami, zadržavajući svoju apsolutnu vlast u celom društvu, a i nad globalnim društvom i svim njegovim segmentima, doveli u pitanje opstanak tekovina Oktobarske revolucije i za relativno duže vreme bitno usporili ili sasvim odložili (onemogućili) socijalnu revoluciju kao istorijski proces pretvaranja društva u kome caruje »carstvo nužnosti« u društvo »carstva slobode«.

Postoji vladajuće shvatanje u marksističkoj literaturi da je politička vlast buržoazije izvedena iz njenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Međutim, mislim da je u slučaju društva nastalog posle oružanog dela socijalističke revolucije redosled stvari obrnut. Radnička klasa, zajedno sa svojim socijalnim i ideološkim saveznicima, i komunistička partija, kao njeno (njihovo)

Digitized by Google

revolucionarno jezgro i misaona i akciona avangarda, je socijalističkom revolucijom rešavala najpre pitanje osvajanja *političke* vlasti stvarajući socijalističku državu, a zatim snagom osvojene političke vlasti, oličene i formalizovane u stvorenoj socijalističkoj državi, vrši nacionalizaciju sredstava za proizvodnju, banaka, trgovine, sprovodi agrarnu reformu itd., dakle, radnička klasa i partija snagom osvojene *političke* vlasti, oličene i formalizovane u socijalističkoj državi, i zbog toga socijalistička država u ime radničke klase postaje vlasnik sredstava za proizvodnju, a personalna unija malog broja partijskih, državnih, vojnih i policijskih funkcionera snagom svoje političke vlasti osvaja ne samo ekonomsku, nego i celokupnu vlast u društvu.

U slučaju staljinizma najpre se uspostavljala apsolutna *politička* vlast Partije i države, oličena u personalnoj uniji malog broja vrhovnih partijskih, državnih, vojnih i policijskih funkcionera, koji najpre u potpunosti potčinjavaju sebi ekonomiju — stvaraju državnu socijalističku svojinu kao vladajući oblik svojinskih odnosa — a zatim društvo u celini. Iz tog redosleda stvari slede sve ostale konzekvence. Pre svega to da je nasilje tog političkog sistema vlasti — apsolutne vlasti Partije i države, personalne unije njenih vrhova — nad ekonomijom bitno obeležje, a ne neka njegova stranputica.

Dakle, staljinizam je najpre doveo u pitanje tekovine Oktobarske revolucije i bitno usporio ili za relativno duže vreme onemogućio (odložio) radikalnije otvaranje istorijskog procesa ostvarivanja *socijalne revolucije* kao, inače, logičnog nastavka oružanog dela socijalističke revolucije. To je onda podrazumevalo i njegovo nasilje i političku i fizičku likvidaciju najpre revolucionara koji su izveli Oktobarsku revoluciju i koji su potencijalno mogli ugroziti i ličnu vlast Staljina i koncentraciju vlasti u personalnoj uniji malog broja partijskih, državnih i vojnih funkcionera, a zatim političku i fizičku likvidaciju svih onih koji su potencijalno mogli ponuditi druga rešenja, odnosno alternative staljinizmu i svemoći Staljina i njegovih stalno promenljivih saradnika.

Eto, to je ta zamka i iskušenje komunističkog i radničkog pokreta koji je izveo socijalističku revoluciju, a čija bi analiza, svakako, imala istorijsku vrednost. To je, zapravo, taj paradoks da jedna ista manja ili veća skupina revolucionara organizuje i izvede socijalističku revoluciju, zatim likvidira opasnost od razvlašćene buržoazije, njene kontrarevolucije i spoljne intervencije snagom, vrtoglavom brzinom uspostavljene, koncentracije partijske, vojne, državne i policijske vlasti u personalnoj uniji malog broja funkcionera, stvarajući od jednog privremeno nužnog centralističkog sistema vlasti, apsolutne vlasti Partije i države — u stvari, personalne unije njenih najviših funkcionera, manje ili više trajni oblik društvenog sistema koji u svojoj suštini manje ili više ima obeležje apsolutne vlasti posebnog profesionalnog i privilegisanog upravljačkog sloja i samim tim i sam kasnije dovodi u pitanje tekovine vlastite socijalističke revolucije i uspostavlja

Digitized by Google

takav poredak — apsolutnu vlast Partije i države — koji bitno usporava ili za relativno duže vreme pomera mogućnost radikalnijeg otvaranja istorijskog procesa ostvarivanja socijalne revolucije.

Ako staljinizam uzmemo kao klasičan primer pretvaranja *pokreta* u celini u *poredak*, onda za njega u potpunosti važi već citirana kvalifikacija: »Kada se diktatura proletarijata oliči u državnom i partijskom aparatu, onda se ona objektivno sama po sebi pretvara u diktaturu nad proletarijatom.« Konzekvence ovog najgrubljeg vida ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije samo su delimično skicirane. Nisam ih izvodio do kraja i zbog toga što su one manje ili više poznate, a i zbog ograničenog prostora. Možda bismo u slučaju staljinizma, kao najgrubljeg vida ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije, mogli manje ili više poznatoj formuli da »revolucija (ne) jede svoju decu« dati i drugo značenje — da deca revolucije (ne) jedu tekovine vlastite revolucije. Obe ove formule, a naročito ova druga, mogu biti u izvesnoj meri sinonim za staljinizam, jer je on, objektivno dovodeći u pitanje tekovine Oktobarske revolucije, i za relativno duže vreme odložio ili bitno usporio radikalniji proces ostvarivanja socijalne revolucije.

U vezi sa staljinizmom činim dve značajne napomene.

Prvo, u ovom tekstu nije vršena analiza staljinizma u celini. Nisam imao ni ambicije da to u ovom tekstu činim. Imao sam nameru da ukažem samo na ona obeležja staljinizma koja proizlaze iz potpunog pretvaranja pokreta u poredak i apsolutne identifikacije pokreta i poretka u poredak oličen u apsolutnoj vlasti personalne unije malog broja vrhovnih funkcionera čiji je stub bio Staljin.

Drugo, između staljinizma i sadašnjeg društvenog sistema u Sovjetskom Savezu ne može se staviti znak jednakosti — između njih postoje značajne razlike. U ovom tekstu pišem o staljinizmu kao sinonimu za period apsolutne vlasti Staljina u Sovjetskom Savezu i društvenog sistema čiji je on, sa svojim, istina, stalno promenljivim neposrednim saradnicima (u zavisnosti od niza okolnosti nekada se stvarno radilo o njegovim saradnicima, a nekada u bukvalnom smislu o njegovim neposrednim podanicima), neposredni tvorac.

Drugi vid ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije nastaje onda kada *poredak nadjača pokret*. To je stanje društva kada se ključne poluge društvenog razvoja nalaze u *poretku* i njegovim institucijama, a pokret formalno postoji, ali je gurnut u predsoblje ili čak dvorište poretka i njegovih institucija u kojima se donose ključne odluke o društvenom razvoju. Radi se o stanju društva u kome pokret formalno postoji, ali je gurnut na periferiju društvenog zbivanja, jer je poredak do te mere ojačao, ali i okoštao, da je po svojoj društvenoj moći u potpunosti nadvladao pokret. Manifestacije tog stanja pokazaću na primeru partije i sindikata.

Partija se u slučaju ostvarivanja ove opasnosti nalazi u predsoblju poretka i njegovih institucija, iscrpljuje svoju energiju u

Digitized by Google

svom unutrašnjem političkom životu, baveći se sama sobom, svojom »organizaciono-političkom izgradnjom« i time objektivno postaje sama sebi i cilj i sredstvo, dakle, svrha postojanja. Pored bavljenja samom sobom, partija zatim ili istovremeno iscrpljuje svoju energiju u pisanju apstraktnih zaključaka, rezolucija, preporuka itd. i obavlja neku vrstu prepiske ili lične komunikacije sa poretkom i njegovim institucijama koje u svojim rukama drže ključne poluge društvenog razvoja. Time se može objasniti činjenica da partija relativno dugo donosi sadržinski često potpuno iste, ali apstraktne i za poredak i njegove institucije neobavezujuće dokumente — rezolucije, zaključke, preporuke itd.

Sindikat je po mogućnosti uticaja na donošenje odluka još dalje od poretka i njegovih institucija. Grubo rečeno, za razliku od partije koja se nalazi u predsoblju poretka, sindikat je gurnut u dvorište i, kao što je poznato, iscrpljuje svoju energiju pretežno na platama radnika (ne i rukovodilaca), jer je to tradicionalno njegov »delokrug rada«, a i poredak i njegove institucije raspodelu plata radnicima rado prepuštaju sindikatu, jer je za njegove institucije bavljenje platama radnika prilično nepopularno i »nevažno«. Drugo područje na kome sindikat iscrpljuje svoju energiju su socijalna pitanja i tradicionalne proslave radnika — nabavljanje zimnice (poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda) za radnike po jeftinijim cenama, zatim proslave Prvog maja, Nove godine, Osmog marta itd. Sindikat je, dakle, još dalje od predsoblja institucija poretka koje drže ključne poluge društvenog razvoja, pa je time i mogućnost njegovog jačeg uticaja na ključna pitanja razvoja društva objektivno mala, ponekad skoro beznačajna.

Da ne bi bilo zabune, ovde se ne radi ni u celini o partiji ni u celini o sindikatu. Radi se o onom delu partije i sindikata koji se objektivno nalazi ne samo van poretka i njegovih institucija, nego na periferiji faktičkog procesa odlučivanja o ključnim pitanjima društvenog razvoja. Zbog toga se može govoriti da ima i partijskih i sindikalnih funkcionera koji su i formalno-pravno, a i faktički u poretku i njegovim institucijama i koji su se identifikovali sa poretkom i njegovim institucijama, pa su izgubili svojstvo partijskih i sindikalnih funkcionera, dobivajući svojstvo državnih funkcionera, odnosno pripadnika poretka i njegovih institucija.

Zbog toga o partiji i sindikatu koji formalno čine pokret, ali koji je poredak po svojoj društvenoj moći potpuno nadvladao, možemo govoriti kao ostatku, odnosno onom delu partije i sindikata koji se nije identifikovao sa poretkom i njegovim institucijama. Ova činjenica, razume se, podrazumeva velike razlike u posedovanju društvene moći između onih partijskih i sindikalnih funkcionera koji su se identifikovali sa poretkom i njegovim institucijama i faktički postali državni funkcioneri i onih članova

Digitized by Google

partije i sindikata koji se nalaze i faktički formalno van poretka i njegovih institucija.

Treći vid ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije je stalno reprodukovanje *pojedinačnih* institucija poretka koje se, kao pojedinačne institucije, do te mere osamostaljuju od pokreta i vlastitog socijalnog izvorišta — radničke klase — da se birokratski izvitopere u vlast bilo nad pokretom u celini i radničkom klasom kao vlastitim socijalnim izvorištem ili nad najznačajnijim delovima pokreta i pojedinim delovima radničke klase. Naglašavam da se ovde radi o stalnom reprodukovanju pojedinačnih institucija poretka kao od radničke klase otuđenih i osamostaljenih centara društvene moći, a ne o poretku u celini. U našem slučaju radi se o poslovnim bankama i Narodnoj banci, u izvesnoj meri o skupštinama samoupravnih interesnih zajednica, spoljnotrgovinskim organizacijama itd.

Četvrti vid ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije nastaje onda kada one institucije, zajednice i organizacije poretka koje su po teorijskoj, političkoj i ustavno-pravnoj koncepciji autentične radničko-samoupravne donose odluke koje su po svojim posledicama u direktnom sukobu ili/i sa interesima radničke klase kao celine ili/i sa interesima onih radnika ili delova radničke klase čiji su delegati glasali za te odluke. (Ovaj vid ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase bio je potpuno nepredvidljiv, pa je za analizu i najsloženiji. Ovaj najzagonetniji vid ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije analiziraću kasnije.) Radi se o većima udruženog rada skupština opština, pokrajina i republika i skupštinama samoupravnih interesnih zajednica, o skupštinama poslovnih banaka, o delegacijama i institucijama formalno-pravno izvedenim iz delegatskog sistema i ćelija samoupravljanja (osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica i opština, pa u izvesnoj meri i samih radničkih saveta).

Ova četiri vida ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije u manjoj ili većoj meri ostvarivana su pre svega u Staljinovoj koncepciji i praksi socijalizma, u manjoj ili većoj meri u svim socijalističkim zemljama, ali su neki od navedenih vidova u manjoj ili većoj meri, u izvesnim vremenskim intervalima, ali i kao tendencija za duži vremenski period ostvarivani i u našoj zemlji. Od procene u kojoj meri su ovi (i koji) vidovi ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije kao tendencija u našoj zemlji, dakle, ne samo kao trenutno stanje, nego kao objektivno postojeća tendencija za duži vremenski period, zavisi da li ćemo imati mogućnosti da u istorijskom smislu reči ostvarujemo samoupravljanje kao jedini način prevladavanja bilo kojeg vida opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije.

Digitized by Google

4. Moguće rešenje dileme odnosa pokreta i poretka

Imajući u vidu da posle oružanog dela socijalističke revolucije opasnost po vlast radničke klase od vlastite birokratije, i teorijski i realno, može jačati i kao opasnost trajno postojati — onemogućavanje ostvarivanja ove opasnosti nalazi se u rešavanju dileme odnosa *pokreta* i *poretka*.

Politički organizovan masovni i revolucionarni *pokret* radničke klase za vlastito oslobođenje mora samoupravljanje kao integralni društveni sistem vlasti radničke klase, *poredak*, uvek držati na distanci i prema njemu (poretku) uvek se odnositi kritički. Komunistička partija kao avangarda radničke klase je revolucionarno jezgro njenog pokreta i sindikati kao masovne autentične radničko-klasne organizacije koje »nose« pokret radničke klase za vlastito oslobođenje moraju svojim misaonim i akcionim sposobnostima osigurati da se *pokret* nikada u celini ne pretvori u *poredak* i ne identifikuje sa organizacijama, zajednicama i institucijama poretka, to jest sa društvenim sistemom vlasti radničke klase ili vlasti u ime radničke klase. To je uslov da masovni politički organizovan revolucionarni pokret radničke klase za vlastito oslobođenje zauvek očuva svoju revolucionarnu radničko-klasnu autentičnost i autonomiju i u odnosu na poredak da zauvek očuva *politički jaču poziciju*. Ta autentičnost i autonomija pokreta i, naročito, njegova politički jača pozicija prema poretku, samoupravljanju kao društvenom sistemu vlasti, treba stalno da onemogućava ostvarivanje bilo kakvog vida opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije. Takav odnos pokreta prema poretku, njegovim organizacijama, zajednicama i institucijama mora odlučujuće uticati da i sam poredak i njegove organizacije, zajednice i institucije budu dinamični, živi, u stalnim preobražajima, promenama i sa stalno novim, istorijskoj ulozi radničke klase i njenim interesima adekvatnim institucionalnim rešenjima. Zbog toga nužne promene u poretku, česte reorganizacije organizacija, zajednica i institucija samoupravljanja kao poretka nisu elementarna nepogoda, kako se to ponekad kaže, već nužnost u razvoju samoupravljanja kao sistema vlasti radničke klase i bitna pretpostavka sprečavanja birokratizacije i njenog izrođavanja u *vlast nad radničkom klasom*.

Ovim nije ni približno iscrpena rasprava o odnosu pokret — poredak. Problem postaje komplikovaniji kada se ima u vidu da su političke organizacije radničke klase koje »nose«, tačnije, iznutra razvijaju njen politički pokret za samoupravljanje takođe podložne birokratizaciji i objektivnom izlaženju iz pokreta i ulaženju u celini u poredak, pri čemu se identifikuju sa njegovim organizacijama, zajednicama i institucijama i na taj način objektivno se izdvajaju iz radničke klase i otuđuju od nje.

Kao odgovor na postavljeno pitanje odnosa *pokret — poredak* mogao bi biti ovaj: *masovni politički organizovan revolucionarni pokret radničke klase za vlastito oslobođenje mora zauvek ostati*

Digitized by Google

pokret i revolucionaran i masovno politički organizovan i kao takav zauvek sačuvati svoju autonomiju i u odnosu na poredak zauvek zadržati politički jaču poziciju. To je uslov da se spreči ostvarivanje bilo kog teorijski mogućeg vida opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije. Smatram da je ovako formulisan odnos pokreta i poretka *istorijska* i trajna nužnost, dakle, vremenski neograničena politička prevaga pokreta nad *svakim* oblikom poretka.

U prilog ovom odgovoru može nam poslužiti sledeća Marksova misao: »Komunizam za nas *nije stanje* koje treba da bude uspostavljeno — ideal prema kome stvarnost treba da se upravlja. Mi nazivamo komunizmom *stvarni pokret* koji ukida sadašnje stanje. Uslovi ovoga proizlaze iz sada postojećih pretpostavki.«

Ranije dat odgovor na pitanje šta samoupravljanje teorijski jeste i šta bi u praksi trebalo da bude[1] i sada skicirano rešenje odnosa pokreta i poretka može da spreči ne samo ostvarivanje bilo kog vida opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije, nego i teorijski i realno može da u istorijskom procesu slabi i sve druge alternative suprotne samoupravljanju. Ovo tim pre što samoupravljanje kao istorijski proces nije ugroženo samo od političke i državne birokratije, nego ga naizmenično ili, pak, istovremeno ugrožavaju i druge raznovrsne alternative suprotne samoupravljanju.

II

1. Institucionalizacija jugoslovenskog društva i njene konzekvence

Potpuno je izvesno da je jugoslovensko društvo preinstitucionalizovano i da je hiperprodukcija institucija postala ograničavajući faktor ostvarivanja socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa i samoupravljanja uopšte. Ukazujem na uvećavanje, i to sa progresijom, skupština samoupravnih interesnih zajednica, njihovih jedinica, u izvesnoj meri poslovnih banaka i njihovih filijala. Hiperprodukcija institucija nužno je povukla za sobom hiperprodukciju državnih i samoupravnih normi, a ova je morala za sobom da povuče nagli porast administrativno-upravnog aparata na svim nivoima organizacije jugoslovenskog društva — od Federacije do osnovne organizacije udruženog rada.[2] Kao argument navodim da

[1] Vidi: Neca Jovanov, *Aspekti teorijske koncepcije samoupravljanja*, »Kulturni radnik«, Zagreb, br. 2/1979, str. 3—51, naročito str. 21—31.

[2] Napominjem da u teoriji nije prevaziđen »terminološki« spor o tome da li je u pitanju udruživanje rada ili udruživanje radnika, da li se udružuje rad ili se udružuju radnici i, prema tome, da li su u pitanju organizacije udruženog rada ili organizacije udruženih radnika.

Smatram da je u pitanju istorijski proces *samoupravnog* organizovanja radnika i da se, prema tome, može govoriti o samoupravnim organizacijama radnika ili o organizacijama samoupravno organizo-

Digitized by Google

su skupštine socijalističkih republika za prve četiri godine trajanja delegatskog sistema donele u proseku između tri stotine i pet stotina zakona, a da je svaka osnovna organizacija udruženog rada zakonima obavezana da donese između dvadeset i četrdeset samoupravnih opštih akata.

Hiperprodukcija institucija produkovala je hiperprodukciju državnih i samoupravnih normi, a i jedno i drugo je hipertrofiralo potražnju ljudi koji stvaraju institucije i norme, koji rade u njima i koji stvaraju i primenjuju sredstva da institucije funkcionišu i da se ljudi ponašaju po državnim i samoupravnim normama. To je logično na skali vrednovanja rada postavilo stvari sa nogu na glavu — po materijalnoj i moralnoj vrednosti izbio je na prvo mesto onaj rad koji stvara institucije i norme i koji obezbeđuje funkcionisanje institucija i ponašanje ljudi po državnim i samoupravnim normama. Istovremeno je, kao logična posledica, u maksimalno mogućoj meri materijalno i moralno obezvređen onaj rad koji stvara materijalna, kulturna i duhovna dobra. Posledice su jasne. Proizvodnju materijalnih dobara masovno napuštaju inženjeri i tehničari, a zatim visokokvalifikovani i kvalifikovani radnici. Proizvodnim radom danas se bavi uglavnom onaj ko drugih alternativa za posao nema. Zato se najpre nagomilava rukovodeći i administrativno-upravni aparat i režijsko osoblje u samim organizacijama udruženog rada, a zatim u socijalno privilegisanim organizacijama i institucijama i od radničke klase otuđenim centrima društvene moći. Oni koji tu šansu nemaju, odlaze u više škole. Mogli bismo sa izvesnom rezervom zaključiti da proizvodno, a u izvesnoj meri i revolucionarno jezgro onog dela radničke klase koji radi u materijalnoj proizvodnju masovno izlazi iz nje (materijalne proizvodnje) žrtvujući svoju struku, a u izvesnoj meri i ideologiju radničke klase u korist boljeg socijalnog statusa.

2. Formalno-pravna i faktička priroda institucija

Hiperprodukovane institucije o kojima je reč formalno-pravno su samoupravne institucije (one atribut *samoupravne* imaju i u svom nazivu) delegatskim sistemom izvedene iz ćelija samoupravljanja, ali su faktički pupčanom vrpcom vezane za državu i objektivno su njeni politički pogoni. Zbog toga se ove institucije objektivno pretvaraju u *posredničke* institucije i kao takve pre ili kasnije,

---

vanih radnika. Na ovo ukazujem zbog toga što su udruživanje radnika i samoupravno organizovanje radnika sadržinski dva različita pojma. U svakom slučaju, ne može se udruživati rad i, prema tome, ne može postojati niti udruženi rad niti organizacija udruženog rada. Isto tako mislim da nije u pitanju »oslobađanje rada«, već samoupravljanje kao istorijski proces samodelatnosti radničke klase, a samoupravna aktivnost radnika kao samooslobađajuća akcija i da se, prema tome, radi o istorijskom procesu oslobađanja *radnika*, stvaranja »carstva slobode« *čoveka*, a ne rada.

Digitized by Google

umesto normativne koncepcije da povezuju nosioce raznovrsnih, protivrečnih i klasno suprotstavljenih interesa, objektivno ostvaruju svoju *dominaciju* (vlast) nad *svim* nosiocima interesa između kojih posreduju. Radi se, dakle, o onim posredničkim institucijama koje ustavno-pravno pripadaju radničkoj klasi, ali su, ostvarujući svoju dominaciju nad njom (radničkom klasom u celini ili pojedinim njenim delovima) upravo snagom svoje političke i ekonomske moći, glavna prepreka ostvarivanju autentičnih interesa radničke klase kao celine i njene istorijske uloge. Ove brojne posredničke i od radničke klase otuđene i osamostaljene institucije između sebe su, u borbi za političku i ekonomsku vlast, vrlo često konkurentne, ali su u odnosu na radničku klasu kao celinu socijalno povlašćene i politički homogene. Ove institucije su u odnosu na radničku klasu kao celinu socijalno povlašćene i politički homogene. Ove institucije su u odnosu na radničku klasu socijalno povlašćene i politički homogene jer imaju politički jaču poziciju (dominaciju) nad radničkom klasom i na toj političkoj dominaciji ili iz nje izveden u odnosu na radničku klasu ostvaren privilegisan socijalni i materijalni položaj. U ove posredničke institucije ne ubrajam samo državu i njene klasične institucije, nego i one institucije koje su po ustavno-pravnoj koncepciji *samoupravne* institucije i koje su normativno delegatskim sistemom izvedene iz organizacije udruženog rada i koje normativno pripadaju radnicima, a koje su, ponavljam, faktički pupčanom vrpcom i dalje ili naknadno vezane uz državu kao najjaču posredničku instituciju i od radničke klase najviše otuđenu i osamostaljenu silu i faktički su politički pogoni države i njeno pomoćno sredstvo u ostvarivanju dominacije nad radničkom klasom i njenim interesima. Ta činjenica znatno otežava identifikovanje onih sa kojima je radnička klasa u klasnom sukobu, kako nama istraživačima tako ili još u znatno većoj meri samoj radničkoj klasi.

Ovaj problem institucija, koje su teorijski i normativno samoupravne, a faktički su politički pogoni države, dakle, kao i država jednako od radničke klase otuđeni i osamostaljeni centri društvene moći, potenciram i kao problem teorijske prirode. Za mene više nije sporno da *posrednička* institucija *mora*, pre ili kasnije, da ostvari svoju dominaciju nad onima između kojih ona posreduje (sasvim je svejedno da li je u pitanju država i klasične državne institucije ili su u pitanju institucije koje se teorijski i formalno-pravno nazivaju samoupravne institucije). Ovaj zaključak sam izveo analizom odnosa banaka čija je dominacija nad radnicima ostvarena pre deset i više godina ostala i danas potpuno netaknuta, iako je formalno-pravno (zakonima, a i političkim stavovima) kompletan bankarski sistem prestao da bude državni i postao samoupravni. Pod istu formulu se mogu podvesti i skupštine samoupravnih interesnih zajednica, koje su svojim odlukama stvorile tako jak administrativno-upravni aparat koji je po svojoj društvenoj moći nadvisio najpre samu skupštinu samoupravne interesne zajednice i preko skupštine ostvario svoju do-

Digitized by Google

minaciju nad onim organizacijama udruženog rada privrede i društvenih delatnosti koje formalno-pravno skupština treba da povezuje, a faktički ona između njih *posreduje* — dakle, ona se objektivno uobličava kao posrednička institucija i već je ostvarila svoju dominaciju nad *svima* onima između kojih posreduje.

3. Posledice preteranog pravnog normiranja ponašanja samoupravljača

Pravne norme (državne i samoupravne) uvećavaju se u toj meri da, ako bi se, naročito one norme koje su namenjene ponašanju ljudi uopšte, a posebno samoupravljačima, *sve* u praksi i sprovodile, onda pravog društvenog prostora za akciju samoupravljača kao samooslobađajuće delatnosti, u stvari, i nema. Ako bi se samoupravljači i stvarno ponašali po svim normama koje su njima namenjene, onda bi to više bilo programirano ponašanje robota, a ne stvaralačka aktivnost ljudi. Time je istovremeno uvećan prostor za aktivnost nosilaca raznovrsnih objektivno postojećih i realno mogućih faktičkih alternativa suprotnih samoupravljanju. Mislim da bismo, u stvari, morali više institucionalno i pravnim normama i akciono politički (a ne politički-propagandno, agitaciono) onemogućavati ostvarivanje i postojećih i realno mogućih raznovrsnih alternativa suprotnih samoupravljanju, a samo samoupravljanje kao istorijski proces jačati više moralnim nego pravnim normama, stvarati akcijom, a ne propagandom samoupravnom društvu odgovarajući sistem moralnih vrednosti.

Na ovo ukazujem zbog toga što smatram da samoupravljanje, u svakoj varijanti njegovog definisanja, mora značiti materijalno i moralno motivisanje celokupnog radno sposobnog ljudskog potencijala za razvoj stvaralačke sposobnosti za istovremeno stvaranje materijalnih, kulturnih i duhovnih dobara i razvijanje koncepcije i prakse samoupravljanja. Pod pretpostavkom da se postojeće norme primenjuju, tog prostora za razvijanje stvaralačkih sposobnosti ljudi, u stvari, i nema. Samoupravljanje, isto tako u svakoj varijanti njegovog definisanja, podrazumeva stalno širenje društvenog prostora mogućnosti samoupravljačima da svoje stvaralačke sposobnosti za stvaranje materijalnih, kulturnih i duhovnih dobara i za razvijanje koncepcije i prakse samoupravljanja i realizuju.

Umesto toga, njihova aktivnost je manje ili više svedena na stvaranje institucija i normi, a društveno-političke organizacije manje ili više svoju energiju iscrpljuju najpre u stvaranju institucija i normi, a zatim u obaveznosti ponašanja ljudi po tim normama. Samoupravna aktivnost ljudi jeste samooslobađajuća samo utoliko ukoliko je ona pre svega stvaralačka aktivnost kao svoja, a ne spolja nametnuta potreba, dakle, ne kao aktivnost u »carstvu nužnosti«, već kao aktivnost u »carstvu slobode«.

Digitized by Google

Mora se postaviti pitanje i tražiti odgovor na njega — šta se, zapravo, desilo sa jugoslovenskim komunističkim i radničkim pokretom posle čina oružane socijalističke revolucije? Nije li taj *pokret stalno*, manje ili više, sve vreme pretežan deo svoje energije iscrpljivao da stvori model društvenog sistema (poretka) i da, u stvari, objektivno *pokret* u celini modelira u društveni sistem. Druga faktička strana ovog procesa je — iscrpljivanje energije komunističkog i radničkog pokreta na izgradnji sistema vlasti koji se, kada okošta objektivno, sam po sebi, može okrenuti protiv vlastitog socijalnog izvorišta — radničke klase, iz koje je taj sistem — *poredak* — i izrastao.

Na taj način smo, u stvari, dobili hiperprodukciju posredničkih institucija i normi koje manje ili više žive vlastitim životom, a »ispod« njih postoji dosta drugačiji realan život i društvena praksa koja opet živi životom svoje unutrašnje logike. Dakle, s jedne strane, imamo naglo uvećavanje *posredničkih* institucija, a s druge — realan život i društvenu praksu, između kojih postoji ne baš mala provalija. Promene u institucionalnom i normativnom sistemu su neuporedivo brže nego što su promene u odnosu snaga u realnoj strukturi političke i ekonomske moći u korist radničke klase i njenih faktičkih radničko-klasnih samoupravnih institucija.

*

Mogao bih dosadašnje izlaganje sumirati: *razvoj samoupravljanja je doveden u pitanje jer istovremeno jača proces birokratizacije jugoslovenskog društva — »proširena reprodukcija« države, ali ne u njenom klasičnom obliku, nego hiperprodukcijom onih p o s r e d n i č k i h i n s t i t u c i j a koje su samo formalno-pravno radničko-samoupravne i formalno-pravno delegatskim sistemom izvedene iz ćelija samoupravljanja, a koje su faktički pupčanom vrpcom vezane uz državu, njoj potčinjene i, prema tome, objektivno su njeni politički pogoni. Država se, dakle, umesto samoupravljanja, uz političku podršku Partije ili njene prethodne političke odluke, snagom svoje (i partijske) p o l i t i č k e vlasti samoobnavlja u proširenom obimu, ali ne više kao klasična država, već se samoobnavlja onim p o s r e d n i č k i m institucijama, zajednicama i organizacijama koje su samo formalno-pravno samoupravne, ali su faktički stvarane odozgo (snagom državnog zakona i političkim stavom partijskih rukovodstava) i objektivno su politički pogoni države i pod njenom (i partijskom) kontrolom iako su formalno-pravno samoupravne i samo formalno-pravno delegatskim sistemom izvedene iz ćelija samoupravljanja — radnika osnovnih organizacija udruženog rada i građana mesnih zajednica. Neformalna povezanost i međusobna zavisnost države i ovih p o s r e d n i č k i h institucija kao horizontalna veza i međuzavisnost je mnogo jača i odnela je prevagu nad vertikalnom samo formalno-pravnom vezom i formalno-pravnom međuzavisnošću između radnika osnovnih organizacija udruženog rada i građana mesnih zajednica, s jedne*

Digitized by Google

strane, i svih onih zajednica, organizacija i institucija koje su formalno-pravno delegatskim sistemom izvedene iz ovih ćelija samoupravljanja, s druge strane, a zbog toga što su se faktički uobličile u p o s r e d n i č k e organizacije, zajednice i institucije, faktički su, iako ne formalno, paradržavne jer su faktički uz nju vezane ili su u odnosu na nju faktički međuzavisne. Zbog toga su ove *posredničke* institucije kao i takozvane samoupravne opšte akte radnici organizacija udruženog rada i građani mesnih zajednica samo formalno-pravnim glasanjem njih stvarali i usvajali i time formalizovali obavezu nametnutu od države kao faktički njenu potrebu, a ne stvarnu potrebu radnika organizacija udruženog rada i građana mesnih zajednica. Zbog toga su se radnici i građani u procesu osnivanja ovih institucija i usvajanja samoupravnih opštih akata osećali i ponašali kao izvršioci nametnute obaveze, a ne ostvarivanja vlastitih osmišljenih potreba. *To je, mislim, najsloženiji problem države u savremenom jugoslovenskom društvu.*

Time ne tvrdim da socijalističku državu u savremenom jugoslovenskom društvu treba ukinuti. Svestan sam značenja Marksovog upozorenja da se »buržoaska država *ukida*«, a da »socijalistička država *odumire*«, da je, dakle, odumiranje socijalističke države i ostvarivanje samoupravljanja jedinstven istorijski proces koji se vremenski ne može oročiti — čiji se vremenski kraj ne može uopšte utvrditi.

Možda se sada taj istorijski proces nalazi u onoj fazi kada je došao do kulminacije sukob (konkurentnost) između države i samoupravljanja, pa je zbog oscilirajućih praktično-političkih akcija Partije između države i samoupravljanja i njene definitivne praktično (akciono) političke neopredeljenosti u tom sukobu države i samoupravljanja proizašla (produkovana) istovremeno i kriza (nemoć) države da ostvaruje one još uvek nužno *njene* funkcije i kriza (nemoć) samoupravljanja da se *samoobnavlja* i da potčini sebi državu, ostvari političku i ekonomsku prevagu nad njom (državom).

Naučno pouzdanija dijagnoza istovremene krize i države i samoupravljanja nužno podrazumeva analizu i javni dijalog o stvarnim i realizovanim misaonim i akcionim sposobnostima Saveza komunista da se ostvaruje kao avangarda radničke klase i revolucionarno jezgro njenog politički organizovanog pokreta za ostvarivanje njene istorijske uloge i njenih autentičnih tekućih i istorijskih interesa, dakle, za ostvarivanje samoupravljanja kao istorijskog procesa prevazilaženja ne samo države kao »posebne sile iznad društva«, nego i svih onih posredničkih institucija i normi koje ograničavaju ili usporavaju samoupravnu aktivnost radničke klase, čoveka uopšte kao stvaralačke i samooslobađajuće akcije. To takođe podrazumeva i javni dijalog o misaonim i akcionim sposobnostima Saveza komunista kao integrativnog faktora kohezije radničke klase i njene misaone i akcione sposobnosti da se bori za ostvarivanje svoje istorijske uloge i za autentične tekuće i istorijske interese radničke klase kao celine.

Digitized by Google

4. Socijalna dezintegracija radničke klase i politiziranje parcijalnih interesa pojedinih njenih delova

Uz dosta opreznosti i rizika izlažem tezu podložnu javnom dijalogu — verovatno se radi više o hipotezi koju bi empirijskim istraživanjem trebalo proveravati. Nije li na području materijalne proizvodnje ostao onaj deo radničke klase za koji ne možemo biti sasvim sigurni da može biti osnovni subjekt revolucionarnih promena — osnovni subjekt i nosilac socijalne revolucije — jer je ono što je misaono i proizvodno bilo najvrednije na području materijalne proizvodnje, a imalo šansu da iz nje ode, otišlo najpre u režiju, zatim u direkciju, pa u administrativno-upravni aparat skupština samoupravnih interesnih zajednica, u banke, u profesionalne političke, državne i druge funkcionere, gde se ostvaruje plata koeficijentom merenim nivoom funkcije, a ne stvarnim i realizovanim misaonim i akcionim sposobnostima, na školovanje itd.

Zbog toga se meni problem identifikovanja osnovnog subjekta socijalne revolucije čini danas najsloženijim. Teorijski nije sporno da radnička klasa treba da bude, ili već jeste, subjekt socijalne revolucije, jer jedino ona treba da izvrši tu istorijsku ulogu da, oslobađajući sebe, oslobodi celo društvo i čoveka uopšte. Otvorio bih pitanje za raspravu — da li je ovog trenutka onaj deo radno sposobnog stanovništva koji je ostao da radi u materijalnoj proizvodnji misaono i akciono stvarno sposoban da bude revolucionarno jezgro klase i osnovni subjekt socijalne revolucije?

Nije li taj deo radničke klase najpre preko onih tridesetak hiljada pravno važećih investicionih odluka u maksimalno mogućoj meri socijalno iskonfrontiran? Nisu li ti parcijalni interesi formalizovani u investicionim odlukama sa duplim i trostrukim kapacitetima istovremeno i kao parcijalni interesi politizirani političkim odlukama o trošenju akumulacije — otvorili ne samo socijalne, nego i političke frontove unutar same radničke klase? Ako je, dakle, radnička klasa sa svojim interesima i institucionalno najpre isparcelisana, pa zatim iskonfrontirana, a političkim pokrićem investicionih odluka njeni parcijalni interesi pretvoreni u političke interese — socijalno i politički do te mere iskonfrontirana, veliko je pitanje da li ona u tom slučaju objektivno može biti osnovni subjekt socijalne revolucije ili ne?

*

Problem o kome je nužan javni dijalog je podudarnost (vremenska) hiperprodukcije *posredničkih* institucija i državnih i samoupravnih normi, hipertrofirane tražnje ljudi koji stvaraju institucije i norme, po materijalnoj i moralnoj vrednosti izbijanja na prvo mesto onog rada koji stvara institucije i norme uz istovremeno u maksimalno mogućoj meri moralno i materijalno obezvređivanje onog rada koji stvara materijalna, kulturna i duhovna dobra, s jedne strane, i socijalne, ideološke i političke de-

Digitized by Google

zintegracije radničke klase, s druge strane. To je, verovatno, najveći zaplet savremenog jugoslovenskog društva, za čiju dijagnozu i izlaženje iz tog zapleta je neophodan *javni* dijalog vođen na intelektualno i ljudski pošten način i bez ikakvog osećanja nelagodnosti dijaloga o tom zapletu.

U ovoj složenosti savremenog jugoslovenskog društva su, po mom mišljenju, sadržani i problemi socijalističke države i njene poželjne i stvarne uloge u savremenom jugoslovenskom društvu.

III

1. Ostvarivanje samoupravljanja kao istorijskog procesa u svakom slučaju znači odumiranje države

Država najpre uvodi samoupravljanje »odozgo« i ona snagom svoje i partijske *političke* vlasti dozira političku i ekonomsku moć samoupravljanja i ima odlučujući uticaj na njegov razvoj. Zatim se između države i samoupravljanja uspostavlja konflikt, čije razrešavanje zavisi od odnosa snaga u već otvorenom ili potencijalnom klasnom sukobu između radničke klase i političke i državne birokratije. To je raskršće od istorijskog značaja za intenzitet tog jedinstvenog istorijskog procesa koji smo označili kao istovremeno odumiranje države i ostvarivanje samoupravljanja.

Mislim da je zakonsko uvođenje samoupravljanja »odozgo« bilo jedino moguće rešenje 1949—1950. godine. Ne prihvatam shvatanje da sve slabosti samoupravljanja proizlaze iz te činjenice. Pravi problem je, po meni, u tome što se pre svega Komunistička partija, odnosno Savez komunista nije definitivno razveo od države i usidrio u svoje socijalno izvorište — radničku klasu, da bi se u njoj samoj ostvarivao kao avangarda radničke klase i revolucionarno jezgro njenog masovnog politički organizovanog pokreta za vlastito oslobođenje, i što se nije snagom politički organizovane akcije radničke klase borio za ostvarivanje samoupravljanja i stvaranje takvih institucija i normi koje bi faktički bile autentične radničko-klasne institucije i norme i čijim bi se odlukama ostvarivali pre svega autentični interesi radničke klase kao celine i njena istorijska uloga.

Dakle, problem je u tome što se manje ili više i u savremenom jugoslovenskom društvu stvaraju takozvane radničko-klasne samoupravne institucije snagom političke vlasti države i od nje nerazvedenog partijskog rukovodstva skoro na isti način kako su se stvarali prvi radnički saveti 1949—1950. godine. Sa tog stanovišta ne prihvatam relativno rasprostranjenu tezu da »država i danas treba da štiti i garantuje samoupravljanje«. Isto tako smatram nužnim obnavljanje dijaloga o teorijski spornoj tezi »proletarijat organizovan kao država«, koja se interpretira kao jedan od oblika ostvarivanja samoupravljanja kao vlasti radničke klase.

Digitized by Google

2. Odumiranje države ne mora u svakom slučaju da znači istovremeno i ostvarivanje samoupravljanja

Jugoslovensko iskustvo je pokazalo da je država formalno-pravno napustila neke svoje ranije klasične funkcije i institucije, a da te funkcije i institucije (mislim zbog još neproučenih i neidentifikovanih razloga) radnička klasa i njene autentične radničko-klasne institucije i samoupravljanje uopšte nisu *istovremeno* preuzeli. Zbog toga je u različitim vremenskim intervalima postojao prazan prostor između države i samoupravljanja, koji su, po pravilu, popunjavale raznovrsne alternative faktički suprotne samoupravljanju. Po pravilu se radilo ili o stvaranju novih centara društvene moći ili su ojačali postojeći državni mikro organizmi. I jedni i drugi su po svojoj društvenoj moći nadvisili samoupravljanje i za relativno dugi period vremena postali ograničavajući faktor njegovog razvoja. Radi se o kompletnom bankarskom sistemu, kasnije skupštinama samoupravnih interesnih zajednica itd. kao klasičnim faktički posredničkim institucijama koje su samo formalno-pravno samoupravne, a faktički — po svojoj dominaciji nad radničkom klasom i samoupravljanjem — državne. Između ovih posredničkih institucija (banaka, skupština samoupravnih interesnih zajednica, zajednica za osiguranje imovine i lica itd.) i klasične socijalističke države postoji borba za podelu političke i ekonomske vlasti — one su, dakle, između sebe u borbi za vlast konkurentne, ali u odnosu na samoupravljanje politički i ekonomski uvek ujedinjene, jer je ta sprega uslov njihovog opstanka i očuvanja njihove dominacije nad samoupravljanjem. U osnovi zadržavanja i jačanja svoje dominacije nad radničkom klasom, njenim stvarnim samoupravnim institucijama postoji potreba ljudi koji rade u ovim državnim i drugim posredničkim institucijama da očuvaju i uvećavaju svoj povlašćen i materijalno privilegovan položaj.

Povodom ovoga mogli bismo otvoriti raspravu — ko u savremenom jugoslovenskom društvu faktički čini državu, a ko faktički čini samoupravljanje — pomoću kojih kriterija možemo raspoznavati i državu i samoupravljanje? Nije suvišno i za temu ove rasprave nije bez značaja konstatovati da Jugoslavija danas po broju posredničkih institucija i po broju pravnih normi (državnih, paradržavnih ili kvazisamoupravnih i stvarno samoupravnih) u odnosu na broj stanovnika zauzima prvo mesto u svetu. Jedna ista činjenica može se potpuno divergentno kvalifikovati — za neke ljude je postojanje dva i po miliona ljudi u delegatskom sistemu merilo demokratičnosti jugoslovenskog društva, za druge ljude (uglavnom i za mene) je taj isti broj ljudi kojima se može manipulisati. To je isti slučaj i sa takozvanom radničkom većinom, koja je za neke ljude merilo radničko-klasnog karaktera društveno-političkih organizacija, zajednica i samoupravnih i drugih institucija, za druge ljude radnička većina može biti legalizacija manipulacije radničkom klasom, radnicima i njihovim autentičnim interesima. Nije mali broj odluka koje su formalno-pravno

Digitized by Google

donele institucije u kojima je ostvarena radnička većina, a one — institucije — ipak donose relativno veliki broj odluka koje su po svojim posledicama u direktnom sukobu najpre sa interesima radnika čiji su delegati *glasali* (a ne odlučivali) za te odluke, a zatim i u sukobu sa autentičnim interesima radničke klase kao celine. U toj činjenici je, između ostalog, sadržano potpuno izgubljeno razlikovanje »klase po sebi« i »klase za sebe«. Zbog toga (neostvarena) radnička većina nije pitanje većine bilo kojih radnika, već radnika iz onih delova radničke klase koji su se u maksimalno mogućoj meri već oformili kao »klasa za sebe«, koji, dakle, imaju pravu svest o istorijskoj ulozi radničke klase i njenim tekućim i istorijskim interesima i koji imaju istovremeno i misaonu i akcionu sposobnost da se kao politički i samoupravno organizovani kao klasa bore za ostvarivanje autentičnih interesa radničke klase kao celine.

IV

Decentralizacija, demokratizacija, dezintegracija

Iako u nas postoji različita interpretacija, poimanje značenja dezintegracije, decentralizacije i demokratizacije, mislim da je nužan dijalog o tome šta je u savremenom jugoslovenskom društvu preovladalo.

1) Vertikalna decentralizacija — Federacija — republike, odnosno pokrajine — zajednice opština — opština — mesna zajednica — je manje ili više bila praćena vertikalnom dezintegracijom. Nabrojane društveno-političke zajednice su manje ili više najpre politički, a u izvesnoj meri i ekonomski *zatvoreni* krugovi. Zbog toga je, verovatno, samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje na vertikalnoj liniji dobilo u praksi obeležje pravljenja »trulih« kompromisa političke, državne i privredne birokratije, koja manje ili više vlada »svojom« društveno-političkom zajednicom. S pravom se može postaviti pitanje za raspravu — da li su društveno-političke zajednice način i oblik odumiranja države — podruštvljavanja državnih funkcija ili se one uobličavaju kao države u malom? Sa tog stanovišta bi bilo značajno istraživati prave razloge stalne konfliktnosti između društveno-političkih zajednica i dosta sporog, nekada i vremenski neograničenog, sporazumevanja i dogovaranja između nosilaca njihovih protivrečnih interesa.

2) Horizontalna decentralizacija nadležnosti Federacije na šest republika i dve autonomne pokrajine, zatim decentralizacija nadležnosti republike na zajednice opština i na opštine, zatim decentralizacija nadležnosti opštine na mesne zajednice i decentralizacija nadležnosti opštine na organizacije udruženog rada je stvarala najpre političko-teritorijalne organizme, a zatim organizacije u kojima ljudi imaju radni odnos kao *zatvorene krugove*. Takozvano samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje između

Digitized by Google

ovih političko-teritorijalnih zajednica i organizacija udruženog rada faktički ima obeležje dogovaranja i sporazumevanja njihovih vrhova — političke, državne i privredne birokratije. Ishodište (kompromis) nosilaca (subjekata) tog dogovaranja i sporazumevanja, po pravilu, više zavisi od odnosa snaga njihove političke moći nego od odnosa snaga argumenata njihovih protivrečnih interesa.

3) Vertikalna i horizontalna decentralizacija sama po sebi nije značila i demokratizaciju jugoslovenskog društva. Ukoliko je opisani proces vertikalne i horizontalne decentralizacije tačan, onda se može kazati da je, umesto željene demokratizacije jugoslovenskog društva (ostvarivanja samoupravljanja), preovladala njegova dezintegracija — stvoren je relativno veliki broj raznovrsnih organizama kao relativno zatvorenih krugova. Zbog toga je stalna konfliktnost između ovih *zatvorenih krugova* u porastu potpuno zamaglila klasno-socijalnu strukturu jugoslovenskog društva i klasno-socijalni karakter stvarnih ili samo potencijalnih sukoba. To, razume se, znatno otežava intenziviranje procesa transformisanja radničke »klase po sebi« u radničku »klasu za sebe« i slabi njenu misaonu i akcionu sposobnost da se efikasnije bori protiv raznovrsnih nosilaca alternativa suprotnih samoupravljanju.

*

Nekoliko zaključnih napomena:

1) Tekst pledira (u stvari, poziva) na javni dijalog o problemima socijalističke države u savremenom jugoslovenskom društvu. Koliko god sam mogao, težio sam da pre svega identifikujem probleme o kojima je javni dijalog elementarna pretpostavka njihovog rešavanja. To, razume se, podrazumeva i javni dijalog o mogućoj identifikaciji problema sadržanih u ovom tekstu, a i javni dijalog o ponuđenim rešenjima.

2) U tekstu nisu identifikovani neki problemi veoma značajni za javni dijalog. U te probleme, svakako, spada neposredno okruženje Jugoslavije različitim društvenim sistemima, kao i uopšte međunarodno okruženje Jugoslavije, odnosno položaj Jugoslavije u savremenom svetu uopšte. S obzirom na to da Jugoslavija nije izolovano ostrvo, identifikacija njenog neposrednog i uopšte međunarodnog okruženja je činjenica veoma značajna za kompleksnije sagledavanje problema socijalističke države u savremenom jugoslovenskom društvu.

3) Iako je tekst poziv za javni dijalog o problemima socijalističke države u savremenom jugoslovenskom društvu, u njemu su pravljene izvesne misaone ekskurzije van prostora Jugoslavije. Tim misaonim ekskurzijama niukom slučaju nisam želeo niti sam pravio vrednovanje društvenog sistema Jugoslavije u odnosu na društvene sisteme drugih socijalističkih zemalja. Inače, mislim da se različiti društveni sistemi ne mogu vrednovati njihovom uporednom analizom, jer bi primena takvog metoda vrednovanja dru-

Digitized by Google

štvenih sistema u svojoj biti bila antimarksistička, dakle, metodološki naučno nevaljana. Eventualna primena takvog metoda nužno vodi ka pronalaženju jednog socijalističkog društvenog sistema kao univerzalnog za različite istorijske situacije i jedino naučno valjanog socijalističkog društvenog sistema. Krajnja konzekvenca primene takvog metoda je negiranje istorijski nužnih različitih puteva u socijalizam i uspostavljanje dominacije jedne socijalističke zemlje nad socijalizmom kao svetskim procesom.

Zbog toga mislim da je primena Marksovog metoda u vrednovanju svakog pojedinačnog socijalističkog društvenog sistema uporedna analiza istorijske situacije svake pojedinačne socijalističke zemlje i njenog društvenog sistema — dakle, svaki pojedinačni društveni sistem može se naučno valjano vrednovati samo uporednom analizom tog sistema i istorijske situacije svake pojedinačne socijalističke zemlje. Primena ovakvog metoda u vrednovanju društvenog sistema nužno vodi ka objektivno postojećim nje u Jugoslaviji jedan od realno nužno višemogućih oblika socijalizam kvalifikuje kao istorijski proces socijalne revolucije, onda su ti oblici socijalne revolucije i načini njenog ostvarivanja nužno bitno različiti. Sa tog stanovišta smatram da je samoupravljanje u Jugoslaviji jedan od realno nužno višemogućih oblika socijalne revolucije i načina njenog ostvarivanja, kao i nužno različitih nosilaca socijalne revolucije. Ovim ukazivanjem izražavam svoje javno neslaganje sa onima koji smatraju da je samoupravljanje u Jugoslaviji univerzalni model za sve socijalističke zemlje i da se jedino u Jugoslaviji ostvaruje socijalna revolucija, odnosno da je samoupravljanje u Jugoslaviji jedini moguć način ostvarivanja socijalne revolucije.

Digitized by Google

Ferenc Bodrogvári

Dominacija kao potreba i samoupravljanje kao dominacija*

Cilj ovog napisa je identifikacija samoupravljanja[1] kao načina zadovoljavanja čovekove generičke potrebe za dominacijom radi ispoljavanja — razvijanja stvaralačkih moći čovekove generičke suštine.

Po svom karakteru, dakle, tekst ima pretenziju da bude filozofsko ispitivanje društveno-ontološke utemeljenosti samoupravljanja, a po svojoj teorijskoj i metodološkoj usmerenosti želi da bude u okviru misaonog nasleđa Karla Marxa.

Mogući praktični značaj ovog teksta zavisi od njegove kritičke recepcije; u svakom slučaju može doprineti traženju alternativa slobodnijeg, humanijeg zajedničkog življenja. Ako je promašaj, onda je upozorenje. Ako nije potpun fijasko, onda neki njegovi elementi mogu da budu predmet dalje kritičke analize.

---

* Ovaj tekst nedavno preminulog dr Ferenca Bodrogvárija, docenta Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, pisan je neposredno pred njegovu smrt, odnosno poslednji je njegov rad, verovatno i nedovršen.

[1] U celom tekstu pod »samoupravljanjem« podrazumeva se socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji u sedamdesetim godinama dvadesetog veka, kao egzistentni način dominacije radničke klase.

Digitized by Google

Argumentacija ovde iznetih polaznih pretpostavki zahteva da se prvo u sažetom vidu odrede one osnovne kategorije na kojima se eksplikacija zasniva.

Ako je samoupravljanje vid zadovoljavanja potrebe za dominacijom radi razvijanja stvaralačkih moći čovekove generičke suštine, onda je neophodno da se prvo naznači pojam generičke suštine.

Generička suština čoveka je ona *differentia specifica* po kojoj se čovek razlikuje od svih drugih bića. Ona se konstituiše i istorijski razvija kao totalizacija rada, svesti, zajedništva i univerzalnosti u *praxisu*. Čovekova generička suština je, dakle, vrhovna vrednost i kriterijum istine.[2]

Čovekova generička suština se manifestuje putem dominacije. Dominacija je potreba čovekovog samopotvrđivanja kao »izuzetnog bića« u totalitetu bitka.

Pojam dominacije identifikuje se sa pojmom posedovanja.

Kant je bio u pravu utvrdivši da, ukoliko čovek ne poseduje, onda ne dominira, a time više nije čovek, nego posedovano i manipulisano sredstvo. (Drugo je pitanje što je Kantov pojam slobode formalan, jer se njegov pojam dominacije i posedovanja iscrpljuje u formalno-pravnoj afirmaciji čoveka kao *citoyena* i ne zadire u analizu *bourgeoiske* biti čovekovog bivstvovanja.)

Čovekova dominacija i posedovanje ontološki se manifestuje u njegovoj društveno-istorijskoj objektivaciji. Ostvarivanje dominacije nad prirodom u isto vreme je ostvarivanje čoveka kao društvenog bića; vladanje sobom i posedovanje samoga sebe. Čovek je svoj sopstveni subjekt-objekt (1. Marxova teza o Feuerbachu).

Tokom društveno-istorijskog razvitka dominacija se realizuje na otuđen način. Čovekova objektivacija je istoriotvorna, a otuđenje objektivacije je istorijska pojava. Otuđenje nastaje kao partikularno-privatno, umesto univerzalno-zajedničkog posedovanja; kao relacija između pasivno-manipulisanog objekta i aktivno-manipulantnog subjekta, umesto samosavlađivanja kao subjekt-objekt relacije u totalitetu zajedništva, kao klasni odnos umesto besklasne relacije.

Primenjujući distinkciju koju Attila Szám (37, 39) pravi između autentičnih i otuđenih potreba, otuđenje dominacije kao potrebe manifestuje se u sledećem:

Autonomnost dominacije pretvara se u heteronomnost. (Čovek postaje sredstvo; nastaje objekt-objekt relacija.) Usaglasenost dominacije sa budućnošću pretvara se u ograničenost sadašnjošću. (Čovekove teleološke projekcije obesnažuju se u kauzalne ekstrapolacije onoga što je »dato«.) Društvenost dominacije pretvara se u parcijalnost. (Posedovanje je klasno-eksploatatorski uslovljeno.) Raznovrsnost dominacije pretvara se u uniformnost. (Čovek je uniformno sredstvo i zbog toga je univerzalno upotrebljivo; u bilo koju svrhu /Marx u *Grundrisse*.../.) Dakle, umesto

[2] Sve detaljnije argumentacione reference nalaze se na kraju ovog napisa.

Digitized by Google

da bude čovekovo samopotvrđivanje, dominacija postoji kao represivna, alhumana moć čovečanstva nad prirodom i klasnog društva nad individuom, odnosno jedne klase nad drugom klasom.

Dominacija ne može biti ukinuta. Pošto je ona čovekova generička potreba, postoji *sub specie aeternitatis*, to jest sve dok postoji čovek kao društveno biće.

Otuđena dominacija ne može da bude ukinuta »spolja«. Pretpostavke o neotuđenoj »spoljašnjoj« moći koja bi mogla da ukine postojeću formu čovekove otuđene objektivacije su pretpostavke o postojanju »kosmološke teleologije« (Lukács u *Ontologiji)* i perpetuiraju status čoveka kao manipulisanog objekta.

Revolucionarna transcendencija otuđenog bivstvovanja moguća je jedino »iznutra«; iz samog otuđenog bivstvovanja, u njemu samom, putem same otuđene dominacije i otuđenog posedovanja (klasnom borbom protiv klasnosti).

Subjekt revolucije je radnička klasa. Radnička klasa je društveni partikularitet čija se potreba za dominacijom i posedovanjem jedina podudara sa generičkom potrebom dominacije i posedovanja, pošto ni jedna druga društvena klasa nije »pod pretnjom propasti« zainteresovana da se zadovolji generička potreba za dominacijom.

Samoupravljanje je dominacija radničke klase radi ukidanja otuđene dominacije. Pošto je proces razotuđivanja, samoupravljanje je i samo-ontološki-otuđeno.

Istraživanje ontološke utemeljenosti samoupravljanja opravdano je zbog potrebe da se pronađu adekvatne alternative razotuđivanja.

Valjanost značenja ovih kategorija moguće je verifikovati jedino putem analize egzistentne strukture i funkcije kapitalističkog načina proizvodnje. Za ovo postoje dva osnovna razloga: (1) način proizvodnje određuje strukturu i funkciju svih objektivacija; ljudi su ono »šta i kako« oni proizvode (Karl Marx); (2) preovlađujući način proizvodnje u savremenom svetu je kapitalistički. Socijalistička društva su »prelazni period«.

U kapitalističkom načinu proizvodnje dominacija ima sledeću opštu karakteristiku: »Lična nezavisnost zasnovana na stvarnoj nezavisnosti je drugi veliki oblik u kojem se tek izgrađuje sistem opće društvene razmjene materije, univerzalnih odnosa, svestranih potreba i univerzalnih moći« (Marx, 54—55). Stvarnu zavisnost obezbeđuje kapital i »...izražava sumu onih povezanosti, odnosa u kojima se te individue međusobno nalaze« (Marx, 89). Suma tih povezanosti je kapitalističko društvo *(Gesellschaft)*, to jest nije stvarna zajednica slobodnih ličnosti *(Gemeinschaft)*, već realna zajednica novca — kapitala — kao realne, suštinske i potencijalne zajednice čovekovog društvenog bivstvovanja *(Geldgemeinwesen)*. (Uporedi: Marx, 68, 71, kao i Tökei).

Osnova proizvodnje su potrebe (Marx, 16). Međutim, »proizvodnja ne dostavlja samo materijal potrebi, nego i potrebu materijalu« (Marx, 17). Stoga u zajednici novca, gde je »materijal« potreba novac, potrebe se transformišu shodno imanentnim zako-

Digitized by Google

nitostima kapitala, to jest shodno »materijalu« eksploatatorske dominacije na osnovu privatnog posedovanja. Zadovoljenje radnikovih potreba ograničeno je posedovanim kvantitetom, to jest mogućim rasponom dominacije, to jest novcem. Zbog toga »krug njegovih užitaka nije kvalitativno ograničen, već samo kvantitativno« (Marx, 103). Kvantitativno ograničenje zadovoljavanja radnikove potrebe za dominacijom i posedovanjem je posledica onog načina univerzalizacije čoveka kao *citoyena*, koji su buržoaske revolucije uspostavile u formalnoj jednakosti pred zakonom, to jest zakonskim regulisanjem »slobode dogovora« u procesu razmene radne snage kao robe.

Proširivanje »kvantitativnih mogućnosti« (veća najamnina, manje globalnog radnog vremena, više raspoloživog vremena, veće mogućnosti za posedovanje, raznovrsnije mogućnosti zadovoljavanja materijalnih i duhovnih potreba koje zavise od potrebe dominacije itd.) samo je jedan od neophodnih uslova za stvaranje stvarne ljudske zajednice ili »slobodne asocijacije slobodnih ličnosti, proizvođača«, odnosno *Gemeinwesen* (Marx, 55, 59—60). Potiskivanje »kvantitativnih granica« *(The Affluent Society)* još nije revolucija, jer nije izmena kapitalističkog kvaliteta. To je samo ekstrapolacija kapitalističkog kvaliteta. Povećana moć radnikove dominacije i posedovanja (najamnine) koristi se za posedovanje materijalnih i duhovnih dobara koja služe zadovoljavanju takozvanih »kvantitativnih« potreba (Heller). Ova usmerenost perpetuira stvarno osiromašenje ljudske biti radničke klase i sve više okamenjuje njenu eksploatisanu suštinu, »euforiju u nesreći« (Marcuse).

Pošto je biće radnika kvantativno određeno (on je određena suma novca, najamnine, on je sredstvo), radnik je ograničen u kvalitetu svoje egzistencije. On je konstituent kapitala. Dakle, radnička klasa »po sebi« je kvantitet (partikularitet) kapitala kao jedinog dominantnog kvaliteta ili subjekta. Stoga »kvalitativna neograničenost« radnikovih potreba postaje iluzija, jer se radi o mogućnosti zadovoljavanja potreba jedino u okviru »datog« kvaliteta. Ukidanje »kvalitativnih granica« značilo bi ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje. Marx je kategoričan: »Ali ono što je bitno, to je da je za radnika svrha razmjene zadovoljenje njegove potrebe. Predmet njegove razmjene je neposredni predmet potrebe, a ne razmjenska vrijednost kao takva... Zbog toga što on razmjenjuje nije razmjenska vrijednost, nije bogatstvo, već životna sredstva, predmeti za održanje njegovog života, za podmirenje njegovih potreba općenito, fizičkih, društvenih itd. To je određeni ekvivalent u životnim sredstvima, u opredmećenom radu, mjeren troškovima proizvodnje radnikovog rada« (Marx, 104). Radnik, dakle, daje kvalitet, a dobija surogate, a čak je ograničen u njihovoj potrošnji.

Dominacija kao generička potreba, prema tome, identifikuje se sa dominacijom radničke klase, pošto dominacija radničke klase znači da ona sama stvara i sama zadovoljava svoje »kvalitativne« potrebe, to jest da je ona ontološki subjekt-objekt pro-

Digitized by Google

izvodnje. Kvalitativne potrebe označavaju sve sadržaje i forme čovekovog društvenog samopotvrđivanja pod uslovom postojanja dominacije i vlasništva radničke klase nad svojim proizvodima. Prema tome, kvantitativne granice zadovoljavanja vrsta i sadržaja potreba su određene u jednom mogućem slobodnom društvu na dva osnovna načina. S jedne strane, granice zadovoljavanja potreba zavise od kvantuma, obima posedovanja opredmećenog rada (»carstvom nužnosti«, Marx). S druge strane, osim ove slobode »od« (kauzalne nužnosti), granice zadovoljavanja potrebe za dominacijom i posedovanjem zavise od kompetencije i obima moći prisvajanja radničke klase, to jest od odlučivanja o ciljevima i načinima upotrebe ovog poseda. Da li će, na primer, posedovanje vikendice ili posedovanje sposobnosti (i vremena) za uživanje u klasičnoj muzici itd. biti »kvantitativna« (otuđena) ili »kvalitativna« (autentična) potreba, zavisi od smisla dominacije kao generičke potrebe. Ako je ovo posedovanje perpetuiranje eksploatacije, onda je otuđeno; u slučaju da služi samom proizvođaču, ono je slobodno. Prema tome, pošto je dominacija generička potreba, ona nije *hybris* otuđenog čoveka i ne može da bude prepreka revolucionarne transcendencije otuđenosti. (Ovde samo usput upozoravam na pogrešno razumevanje Marcuseove kritike dominacije uopšte i njegove kritike Marxa koji je »zadržao nešto od *hybrisa* dominacije čoveka u odnosu na prirodu« (Marcuse). Marcuse ne dovodi u pitanje dominaciju uopšte, nego je njegova kritika usmerena protiv otuđene dominacije. Stoga njegova teza o »estetičkoj dimenziji pomirenja čoveka s prirodom« nije odricanje od svake moguće dominacije, jer bi to značilo čovekovu dezintegraciju kao »ljudskog prirodnog, dakle, društvenog bića«. Konkluzivno, sve teorije koje slobodu uslovljavaju apsolutnim odricanjem od dominacije, a, shodno tome, koje u postojećoj društvenoj organizaciji, posebno u samoupravljanju, negiraju potrebe dominacije itd., predstavljaju *hybris*, utopističke alternative i time postaju antirevolucionarne).

Prema tome, samoupravljanje se konstituiše kao dominacija i vlasništvo radničke klase nad samom sobom. Govoreći o vlasništvu u smislu atributa čovekove generičke suštine, Marx navodi: »Vlasništvo, dakle, prvobitno ne znači ništa drugo nego čovjekovo odnošenje prema svojim prirodnim uvjetima proizvodnje kao uvjetima koji mu pripadaju, kao prema svojim vlastitim, kao prema uvjetima pretpostavljenim s njegovim vlastitim postojanjem; odnošenjem prema ovima kao prema prirodnim pretpostavkama sebe samoga koje, tako reći, čine samo njegovo produženo tijelo. On se zapravo ne odnosi prema svojim uvjetima proizvodnje; nego on postoji dvostruko, kako subjektivno on sam, tako i objektivno u tim anorganskim uvjetima svoje egzistencije« (Marx, 203). Opis se odnosi na prvobitnu zajednicu, gde su čovekove »granice« određene njegovom nerazvijenošću, ali gde se zajednica nije pocepala na antagonističke klase. U »zajednici novca« čovek se prema anorganskim uslovima svoje egzistencije odnosi kao prema neprijateljskim moćima; njegovo kvalitativno samopotvrđivanje je ne-

Digitized by Google

moguće već zbog ovog osnovnog *attitudea*. Iz ovog osnovnog odnosa sledi objekt-objekt relacija u društvu, gde je jedini subjekt kapital. Stoga prisvajanje — razotuđenje generičke suštine zahteva prisvajanje dominacije u smislu ukidanja čovekove sredstvenosti. Socijalistička revolucija i uspostavljanje samoupravljanja je, dakle, nužan ontološki uslov prevazilaženja egzistentnog ahumaniteta, to jest otuđenog humaniteta koji se konstituiše izopačeno, kao humanizam (u smislu eksploatatorske supraindividualne organizacije).

Ovaj proces je složen; proleterske revolucije »... stalno iznova uzmiču pred neodređenom gorostasnošću svojih sopstvenih ciljeva sve dok nije stvorena situacija koja onemogućuje svaki povratak...« (Marx, *Osamnaesti brumaire...*) Dijalektika ovog procesa zahteva da prilikom razvijanja samoupravljanja vodimo računa o ontološkim determinantama radničke klase. Faktor perpetuiranja »kvantitativnih« potreba je upijen u pore postojeće radničke klase »po sebi«, a svest o »kvalitativnim potrebama« (pretvaranje potrebe iz neodređene težnje u svesno doživljeni motiv) rađa se jedino u materijalnoj izmeni društvene strukture i funkcije, a »ne pada iz svoje čistote«, to jest iz sfere uzvišenih moralnih ideala na nekakvo »plodno radničko tle«. Otuda je važno upozorenje i usmerenje: »Mi se još uvijek nalazimo u prelaznom periodu, sa protivrječnostima iz kojih mogu lako nastajati tendencije i pojave suprotne socijalističkom sadržaju društvenih odnosa, ako se ne suzbiju svjesnom organizovanom akcijom revolucionarnih snaga« (Tito, 32).

Ostvarivanje samoupravljanja kao dominacije radničke klase ne može da bude svedeno na prosto negiranje svojine kao kvantifikovano omeđenog posedovanja opredmećenog rada. U savremenom društvu ovakav oblik svojine je nužna granica i mera zadovoljavanja potreba. I u samoupravljanju posedovanje određuje polje moći prisvajanja živog rada putem tržišne razmene, bez obzira na njene razne varijante. Ako se akt revolucije svodi na eliminisanje »privatnih posednika«, na čije mesto stupa neko drugo »kolektivno telo«, a ta zamena nije praćena sadržinskom preraspodelom moći odlučivanja o prisvajanju totaliteta društvenih odnosa, onda nisu ukinuti odnosi otuđene vladavine zajednice novca, *Geldgemeinwesen*. Tada se samoupravljanje u suštini izvitoperi u situaciju gde radnička klasa ne poseduje, ali ima formalno vlasništvo *(citoyensko)*, ili se uspostavlja moderna repriza prvobitne zajednice u formi totalitarizma, gde ljudi »... još samo poseduju, a nemaju vlasništvo« (Marx, 28). I u jednom i u drugom slučaju samoupravljanje se svodi na »participaciju«, na *Mitbestimmung*.

Lefébvreova misao o tome da je radnička klasa revolucionarna po svojoj ontološkoj suštini, ali da nije uvek revolucionarna po svojoj društvenoj funkciji upozorava na opasnost od formalizovanja samoupravljanja u smislu puke društvene (političke) funkcije. Uslov revolucionisanja samoupravljanja je ona klasna svest koja radi na ukidanju posedovanja koje moć odlučivanja

Digitized by Google

strogo vezuje za neproizvođačku, ali upravljačku strukturu. Ova svest, zapravo, insistira na zadovoljavanju generičke potrebe za dominacijom; na »subjekt-objekt« statusu proizvođača-upravljača. Uslovljavanje samoupravnog razvitka beskonačnom progresijom tehničko-tehnološkog usavršavanja predstavlja pokušaj univerzalizacije čoveka kao *bourgeoisa*. Veruje se da potiskivanje »kvantitativnih« granica briše razliku između društvenih klasa (zapravo: stratuma). Između takvih »klasa« mogu da postoje samo kvazi-ideološke razlike kao fermenti vrenja sindikalističke ili parlamentarne igre koja u uslovima samoupravnog (zapravo: kvazisamoupravnog!) *establishmenta* vodi do horizontalne i vertikalne društvene dinamike. To je takozvani tehnokratski koncept samoupravljanja iz kojeg je radničko-klasna suština potpuno izlučena.

Na ovu tezu se nadovezuje koncepcija o »metropoli«, gde radnička klasa postaje integrisani deo eksploatatorsko-dominantne celine, koja se suprotstavlja eksploatisanoj »periferiji«. Ova koncepcija insistira na »nivelaciji« samoupravnog razvitka, dakle, na potrebi lišavanja, štedljivosti, »na izbalansiranom rastu« itd. U jezgru ove teze je pojam »kosmološke teleologije« i insistiranje na »prokletoj skromnosti« radničke klase, koju je Marx odbacio zajedno sa teorijom »nivelirajućeg komunizma« (uporedi: Tökei).

Tehnokratska koncepcija samoupravljanja je izdanak teze koja pad kapitalizma očekuje od spontanih, imanentnih kriza koje nastaju usled determinizma same »ekonomije obilja« *(largescale industries)*, ali u suštini se poklapa sa tezom o antagonizmu »metropole« i »periferije«. Naime, ni jedna od tih koncepcija ne vodi računa o ontološkoj suštini radničke klase kao »subjekt-objekta« dominacije. Ako revolucionarnost radničke klase zavisi jedino od »potiskivanja kvantitativnih granica potreba«, onda materijalni prosperitet dovodi do iščezavanja radničke klase, to jest onda u »metropoli nema više radničke klase«. S druge strane, insistiranje na materijalnoj retardiranosti radničke klase u »periferiji« čini pojam radničke klase neodređenim, pošto baratanje sa »geografskim« pojmom periferije briše razliku između »eksploatisanih« stratuma (revolucionarne snage postaju heterogeni skup ambivalentno sprečavanih socijalnih grupacija). Postaje, dakle, problematično poreklo one »revolucionarne iskre« koja treba da zapali vatru slobode. Izgleda da takva iskra može da postoji u neutemeljenom, idealnom »trebanju« *(Sollen)* apstraktnog humaniteta koji ni na koji način ne može da bude konkretizovan.

Prema tome, preostaje insistiranje i istrajavanje pri trećoj mogućoj alternativi. To je borba za odvajanje moći odlučivanja u totalitetu društvenih odnosa od one društvene strukture koja ima funkciju upravljača-posednika. Ova borba, međutim, pretpostavlja postojanje i aktivnu ulogu revolucionarne avangarde radničke klase, u našem slučaju ulogu Saveza komunista. Međutim, time je i uloga ove avangarde ontološki uslovljena. Ona postaje objektivno primorana da ne bude »regulator sa pozicije teorijski opravdanog, ali praktički još nedovoljno verifikovanog »trebanja« *(Sollen)*«. Prisvajanje prava odlučivanja, to jest samosavlađivanja je objek-

Digitized by Google

tivni proces u kome radnička klasa postaje sve kompetentnija za odlučivanje, kako subjektivno tako i objektivno. Sam praktični proces prisvajanja odlučivanja (unutar onog polja mogućnosti i moći koju dozvoljava razvijenost poseda, to jest opredmećenog rada) deluje kao proces vaspitanja, jačanja klasne svesti. Savez komunista je inicijator i usmerivač ovog procesa i odgovoran je svojoj klasi. Odgovornost avangarde je merilo razvoja samosvesnosti same klase i obrnuto: avangarda postaje odgovornija jednoj sve kompetentnijoj klasi.

Ovo načelo, *mutatis mutandis*, treba da važi i u strategiji odnosa između radničke klase i drugih socijalistički orijentisanih socijalnih slojeva i klasa. U svim istorijskim slučajevma gde je uspostavljena hijerarhija interesa, to jest gde su ideološkim putem izoštrene nazovi suštinske razlike između interesa radničke klase i, na primer, seljaštva itd., došlo je do kriznih situacija. Tada se i avangarda pretvorila u »vlasnika bez poseda«, ali sa stvarnom koncentracijom sveukupne društvene moći; u personifikaciju otuđenosti. Međutim, analiza tih slučajeva prelazi okvir ovog osvrta koji je imao nameru da bude suprapolitičke prirode, te nužno iziskuje kritiku od strane politike.

Izvori

Marx, Karl, *Temelji slobode*, »Naprijed«, Zagreb (Fragmenti iz *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie).*
Marx, K. — Engels, F., *Izabrana dela*, I tom, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 227.
Tito, Josip Broz, *Referat predsednika Tita i rezolucije X kongresa SKJ*, »Komunist«, Beograd, 1974, str. 32.
Atila Sam, *Kriza i revolucionarni subjekt*, RU Subotica, 1980.

Digitized by Google

Milenko Perović

Disput o socijalističkom moralu

Sudbina teorije socijalističkog morala do sada je bila takva da je uvijek iznova vodila u razočaranje, čak i onda, bez obzira koliko to izgledalo paradoksalno, kada je zagovarala zlatno doba ovoga moralnog sistema. Ona je uvijek ispoljavala dozu prezira prema ovostranosti moraliteta i rastvarala se u naivnim proročanstvima nastupajuće idile bez mjere i granice. Razočarana i nesrećna svijest ove teorije gradila je spektakularne građevine humanizma oslonjene na ovozemaljsko blato i »umor zemaljski«. Sentimentalna i rezignirana u trenutku dolaženja do sebe, ona je uviđala da se stvarnost ne kreće po njenim konceptima, već po svojoj autonomnoj logici. Od nastavljanja moralističkog brbljanja nju je mogla spašavati samo mudra i cinična šutnja ili tirada slogana: Utoliko gore po stvarnost!; ili ničeovsko gađenje pri pomenu svega što vonja moralom i moralistikom. Plač nad nesavršenstvom ljudske vrste nije bivao niti sada biva ništa drugo nego savršenstvo plača ljudskih jedinki obučenih u ruho bivših i sadašnjih zabrinutih mudrijaških moralista, savršenih grobara što sahranjuju lešinu morala ili još savršenijih čudotvoračkih medikusa koji u svojim torbacima nose svekolike travke za okrepljenje čovjekovog bolesnog moralnog čula. Etika »s onu stranu čovjeka«,

Digitized by Google

zapravo, o čovjeku nije ni vodila računa ukoliko to nije bio čovjek-etičar, čovjek-zvijer ili čovjek-bog, čovjek potpuno izbačen iz sebe i iz istorije, čovjek slijepljen sa efemerjem, čovjek-frankenštajnska nakaza koja se može oblikovati kako to padne na pamet moćnima i etičarima-programerima i, konačno, još-ne-čovjek. Đavolski jaz koji je moderna etika iskopala između čovjeka-novca, čovjeka-interesa, čovjeka-sredstva i zanesenjaka čovjeka-zajednice-slobode-ljubavi, uvijek opsjednuta morom prastarog manihejskog polariteta dobra i zla, nastanjuje puki, svakodnevni čovjek ne mareći mnogo za zabrinuti pogled etičara. Čovjek izvan etičkih šema živi životom raspeća koje mu je imanentno ili na koje ga je prikovala istorija, tradicija, ekonomija, kultura, politika i ideologija. Njegova etička istorija nije ništa drugo doli svakodnevica jaza koja se opire jednostranom življenju.

»Što bi drvo htjelo više gore, u visinu i svjetlost, utoliko snažnije njegovo korijenje teži k zemlji, naniže, u tamu, dubinu — u zlo«, veli Niče u *Zaratustri*. Ali nije od velike koristi traganju u etici antropološka i etička metafizika koja u čovjekovoj prirodi nalazi polaritet dobra i zla, moralnosti i nemoralnosti, premda se ni ona ne može nikada do kraja odbaciti, već lebdi kao slutnja, intuicija i posljednje slovo etičkih bukvara. Ekonomski, socijalni i ideološki korijen moralnog fenomena je zapravo jedino što stoji »pod rukom« istraživača kao stanovita masa koja se može razumijevati i masa koja do izvjesnog stepena dopušta preoblikovanje, dakako ne aktima moći, ne dlijetom sentimentalizma i prizivanja filantropije, ne razgranavanjem idilolatrije, ne podaništvom fantomskom carstvu voluntasa, ne masovnom psihologijom pridobijanja, čak ne ni racionalnim kalkulacijama egaliteta. Razbijanje starih ploča vrijednosti u moralnom fenomu, kao, uostalom, u drugih ljudskim fenomenima, i stvaranje novih, željama primjerenih, ploča vrijednosti, bivali su činjeni rukom dublje ekonomske i socijalne imanencije. Logos te imanencije nepogrješivo je bilježio svoje autentične znake, svoju moralnu abecedu, na ploče duha svakoga vremena do sada i svakome vremenu od sada se ne može proricati drugačija sudbina. Koliko su ovi korijeni pronicali u plodnu tamu i dubinu ahumaniteta, kazuje istorija ljudske amoralnosti, neslobode, moralističkih jadikovki, moralne bijede, hipokrizije. Surovi hod moralnog fenomena po kaljuzi istorije, u nakaznosti konkretnih istorijskih oblika, bivao je ništa drugo nego razvijanje i kultivisanje čula posjedovanja, čula egoizma, nakaznog doživljavanja drugog čovjeka, perverzija ljudskosti, zakrivljavanje i mistifikacija ljudskih potreba. Nepogrješiva aritmetika istorije intuitivno ili osvjedočeno kazuje prostu istinu svega dosadašnjeg moraliteta: što je dublja brazda satanske amoralnosti, to su kreposnije zbirke riječi što bivaju izbačene na vidjelo, to bujnije stasaju stabljike opravdavanja, kodeksa, »moralnog kinđurenja«, moralnog samopotvrđivanja, šarenila cvjećnjaka što pokrivaju moralne utrine. Ni jedno društvo nikada, čak ni u doba najdubljeg i najiskonskijeg varvarstva, nije loše stajalo sa moralnim vrijednostima i normama, ali je stajalo loše sa moralom ostva-

Digitized by Google

rivanja vrijednosti i adekvatnim ispunjenjem normi, toliko loše da je moralna istorija društava zapravo istorija suvišnih vrijednosti i praznih normi (ako se izuzme njihova smišljena mimikrijska suština i finkcija). Moralni kodeksi, manje ili više, nikada nijesu bili problematični, čak ni kao normativni »rad« kodeksa (kakav bi on bio ako ne sladunjav i čovjekoljuban). Problematičan je bio njihov ukupan praksis, empirijski rad moralnog kodeksa, empirijsko ozbiljenje moraliteta. Ta dimenzija moraliteta pokazuje stalno istorijsko perpetuiranje: moć moralnih vrijednosti i moralnih normi pokazuje svoj suštinski lik — vrijednost moći i normu moći, kao vrijednost i normu moći pojedinca, grupe, staleža, klase, društva, koliko u sebi i prema sebi, toliko i prema spoljašnjosti. Sila morala poznaje jednu jedinu istorijsku formu — moral sile, slabost morala jedino — moral slabosti. Sve izvan toga je osrednjaštvo, kukavičluk, nerazumijevanje, bezavičajnost i ubogost.

Etika između mistifikacija i mimikrija

Na terenu neposredne datosti, ovdje i sada, pokazuje se živa konfuzija starih i novih misli o moralu, starih nalickanih etika i etika koje još sriču svoju nerazgovjetnu lekciju, željnih da razotkriju ili sakriju šifre moralnih fenomena, starih i novih mudrih spomenarskih i sentimentalno-ciničnih sentencija, etika koje već sve unaprijed znaju i plahovito peglaju tehničko-moralnu pohabanost čovjeka. Etička zvonjava i estradna najava »novoga čovjeka«, a ovoga puta »socijalističkog čovjeka« ili, ako se hoće, »čovjeka na visini zadatka epohe« i »čovjeka koji treba da bude subjektivni odraz socijalističkog načina proizvodnje i produkcionog odnosa« koliko zaboravlja da su takvi porođajni činovi često na svijet donosili mrtvorođenčad ili nakaze kojih su se poslije stidjele epohe, toliko svojom galamom onemogućava da se oslušne i čuje šta je sa stvarnim čovjekom koji još uvijek nije nov koliko nije nova ni epoha u kojoj boravi. Dok ona pouzdano zna trenutak nadolaska oćovječenog čovjeka, dotle postojećeg onečovječenog čovjeka ugoni u stid od samoga sebe postavljajući mu na čelo znak trenutnog nesavršenstva, obilježje prolaznosti i mračne predistorije čovječnosti. Etička ljubav za potomka koji se maglovito odslikava na horizontu trebanja u totalnom sjaju moralnosti praćena je, dakle, mržnjom i zgražanjem prema savremenom nesrećniku koji nije na visini etičkih ideala. »Duh težine« ovakvih etičkih fantazmagorija pokazuje ništa drugo do njenu malu težinu duha. Glorifikacija moralnog trebanja i prezira moralnog bića savremenog čovjeka ukazuje na biće morala i moralni fenomen toga čovjeka kome se na slabašna pleća tovari teški hrastov krst moraliteta, veselog odricanja, egzaltiranog robovanja i bauk veličanstvene istorijske misije. Cinična i mizantropski raspoložena prema svome »predmetu«, ova etička misao pluta između revolta, mržnje i plitke

Digitized by Google

anticipacije. Ako se zanemari konjunkturno-estradni smisao ove etike i njena koketno-potrošačko-profitna funkcija i fizionomija, onda se njen pravi lik pokazuje kao »servisna funkcija« dubljeg smisla i razloga postojanja. Onda se ona pojavljuje sa dva imena koja se na kraju sažimaju u jedno: bilo da je apstraktno neistorijsko trabunjanje o čovjekovom moralnom fenomenu bilo da je apologija, sakrivanje i opravdavanje. Čovjek je onda tu bolji ili lošiji nego što stvarno jeste, podložniji ili nepodložniji oblikovanju nego što je to stvarno moguće, izbačen iz istorije i društva ili teorijski-nasilno apliciran istoriji i društvu, pri čemu se kao na vašarskom slikanju postavlja ispred istorijskih kulisa koje mogu biti kakve mu drago ili kakve nekome odgovaraju. Tako snimljena moralna fotografija čovjeka po potrebi se »retuširа« u odgovarajućem dijapazonu od smeška i razdraganosti do namrštenosti, očaja i turobnosti. Naravno, to više nije prilog školi relativizma, nego prilog istoriji kamuflaže ili kamuflaži istorije.

Tu onda, očigledno, ima šta da se sakrije. Tu se kriju manje ili više tanani konci mreža, sile, vlasti, moći, otuđenosti, jednom riječju — uzroci i faktori koji objektivno sputavaju pozitivni razvoj moralnog fenomena. Etika, u svojoj apologetskoj roli, svoj filantropski gnjev nije kalila niti kali na satanskom zvonu objektiviteta koje je poklopilo glavu zlosrećne jedinke, već na »smišljenoj i namjernoj« nesavršenosti i nemoralnosti te jedinke. Ona se nije usudila na cijepanje ove mreže koja se zategnula oko vrata jedinke morala, već na nadmoćno i nadmeno cijepanje idiosinkrazije jedinke. To je najsigurnije, najjednostavnije, bez obzira što je u osnovi — kucanje na otvorena vrata. Nju, svakako, treba razumjeti. Njoj nije namjera da bude etika društvenog statusa jedinke. Njoj je u pameti društveni status etike (etičara-jedinke). Od sve kritike i dijagnostike njoj je preostala kritika i dijagnostika jedinke. Kad, i pored ružičastog poveza preko očiju, otkrije rupu na mreži objektiviteta, ona je krpi nitima fraza, ciničnih i bez-obraznih objašnjenja i objašnjenjima djelovanja nekog drugog, stranog i na odru trzajućeg objektiviteta, ili, pak, ćuti i nemoćno sliježe ramenima, čekajući ozarena i servilna da još ktitori isplate objašnjenje ili šutnju ne uzmu za zlo. Posljednji korak ovoga krasnog licemjerja je čuđenje što jedinka, konačno, »već jednom» ne uzme svoju sudbinu u svoje ruke, što konačno ne postane »autentični subjekt moraliteta«, što ne prigrli veličanstvenu istorijsku misiju koja joj je namijenjena i dodijeljena (ako već »čovjek može sve«). Vjera u moć subjektiviteta je drugo ime ovoga licemjerja, ime za paradu, za efektni završetak svakog etičkog traktata, za optimističku prigodu i veselje, za praznično ushićenje raskošnim moralitetom novoga čovjeka. Kao da prljava retorta društva, u kojoj se začinje embrion »istinskog humaniteta« i »novoga moralnog senzibiliteta čovjeka«, može tako lako da se razbije prostom i programiranom snagom subjektiviteta i odbaci na smetlište istorije?! Kao da to rođeno biće ne prati čitavog života kob toksikacije koju je asimilovalo bujajući i rastući u posteljici društva? Kainov znak kojim je obilježen subjekt ne može se izbri-

Digitized by Google

sati niti prepokriti nikakvom kozmetikom, čak ni kozmetikom etike.

Konačno, poštena etička misao, neposredno suočena sa svojim predmetom, mora sebi postaviti kapitalno pitanje: može li socijalizam, po sebi, donijeti i učiniti radikalni preokret u poimanju, doživljavanju, ispunjavanju (epohalnom i svakodnevnom) i manifestovanju moralnog fenomena? Može li on, na neposredan način, »privesti« čovjeka biću humaniteta i isključivo pozitivnim ospoljenjima ljudske rodne suštine? Ako se čini da su ova pitanja utemeljena na etičkoj eshatologiji oposredovanoj jednim optimističkim pogledom na svijet i jednom globalnom vrijednosnom orijentacijom, onda izlaze iz opsega tematike mogućeg spora i misaone polarizacije (ukoliko ova ne bi posezala za metafizičkom argumentacijom ili hipostaziranjem neposrednih interesa, doživljenih iskustava i generalizacija efemernog). Međutim, ako se ovaj optimistički pogled na svijet i globalna vrijednosna orijentacija koriste kao mimikrijska sredstva za prosuđivanje moralnog fenomena, ovdje i sada, ili ako se ovaj tumači trenutnom disharmonijom objektiviteta, onda je to najpouzdaniji put za ulazak u misaonu i praktičnu konfuziju koja je, zapravo, misaono opravdavanje neke određene ili moguće prakse. U tom slučaju blokirana je mogućnost ne samo odgovora na upitnost objektiviteta, već i mogućnost za pitanja o objektivitetu. Zahvaljujući takvoj mistifikaciji objektiviteta, onda više nema pitanja o njemu ukoliko ne lešinare po prošlosti, po avetinjskim gradovima zastarelih etičkih sistema ili po neobaveznoj sladunjavosti budućnosti. Na scenu, dakle, stupa beskrvna akademska pedanterija, budalasti praktičizam, male zdravorazumske pitalice o moralu okićene mudrijaškom stručnošću, meta-etičke čačkalice, jednim slovom, stara i nova skleroza etike. A stvarnost ide svojim tokom, mimo znanja, predviđanja i dopuštenja etičara i njihovih ktitora. Zanovijetanje o stvarnosti moralnog fenomena svodi se tako na fenomenološku stvarnost zanovijetanja u službi određenog morala. Kad se akademska etika kočoperno i nadmeno izdigne iznad stvarnosti, čak toliko da sa gnušanjem odbacuje pomisao da bi joj se moglo desiti da svoje lakovane cipelice uprlja u blatu stvarnosti, onda taj upražnjeni prostor parazitski nastanjuje nekakva sub-etika, kobajagi-etika, čija je jedina stvarna osobina — savršeni idiotizam. To je kič-etika u službi apologije najjeftinije vrste, čak toliko apologetska i stupidna da svojom pažnjom kompromituje i prlja sve čega se dotakne. Njen gešteterski misaoni smrad uvjerljivo kazuje o niskim misaonim i motivacionim porivima koji je vode brukanju čak i najelementarnije ljudske duhovnosti (a sve to, opet, u ime duha i u ime moralnosti!). Ekstaze čovjekoljublja kojima zapljuskuje ova »etika« svoj korijen nemaju ni u čemu drugom doli u sitnom, podmuklom, mešetarskom i šićardžijskom proračunu. Niska ekonomska cijena ove etike »za sitne pare«, proizvedene iz niskih pobuda, gle paradoksa (?!), ima visoku prodajnu cijenu (da nije u pitanju nizak nivo kultivisanosti duha i morala potražnje?). I opet, za svaku narednu sezonu ona ima odgovarajuće

Digitized by Google

traktate čiji se blanko-formulari popunjavaju signalima trenutnih ideja i idejica, programa, akcija.

Treći prisutni etički model, sa stanovišta ciničnog hedonizma, prosipa svoju žuč po moralnom fenomenu, frivolan do kuloarske poze, sa crnim povezom, protraćenih i jeftino uhljebljenih nada, preko očiju, sa izgubljenom savješću i samosviješću. Kao da je imao pred očima upravo ovaj »etički« stalež, Niče piše: »Ah, poznavao sam plemenite koji su izgubili svoju najvišu nadu. I tada su klevetali sve visoke nade. Živjeli su zatim drsko, u trenutnim nasladama i jedva su još znali cilj svojih dana. »Duh je također razvratnost« — tako su govorili. Tada se skrhaše krila njihovu duhu: sad taj duh puže naokolo i prljavo grize. Mislili su nekada da će postati heroji: sad su pohotljivci. Heroj je za njih jad i groza« *(Zaratustra)*. Upravo ova etika postavila je pohotljivost kao svoj intimni kriterijum vrijednosti, manje ili više, javno ga propovijedajući kao prirodnost pred kojom treba da ustukne svaka nada, svaki visoki ideal, herojstvo, svaki čin transcendencije postojećeg i svaka kritika postojećeg u moralnom fenomenu. Kukavičluk ovjekovječavanja postojećeg moralnog kontingenta čovjeka ovu etičku misao promoviše u ovjekovječeni kukavičluk, kao sitni preplašeni zabran malograđanske sreće. Ova misao počinje mladalačkom avangardnošću i revolucionarnošću, a završava činovničkim strahovanjima na suženom horizontu sitne duše i sitnog posjeda. Odbrana duha ovdje je evoluirala u odbranu malih i ekskluzivnih zadovoljstava, podaničke psihologije i slabića koji štreca pred sopstvenom sjenom. To, zapravo, nije ništa drugo nego prirodna geneza malograđanskog duha, koji svoje vjerne glasnogovornike nalazi u domenu nauke kao objektivaciju svoje svijesti i pogleda na svijet.

Socijalizam, način proizvodnje i moral

Ako se pođe od pretpostavke da postoji određeni konsenzus u određenju pojma socijalističkog morala, ako ni u čemu drugom a ono u domenu najapstraktnijih određenja i etičkih imperativa koje postavlja Marksova teorija, onda se nužno mora stići do pitanja njegovog istorijskog, društvenog i empirijskog realiteta, do neposredne etičko-humanističke problematike socijalizma ovdje i sada. Rutinsko pitanje u kome se spajaju upitni laicitet neposredno egzistirajućih subjekata i teorijska svijest koja pretenduje na ozbiljnu analitiku tiče se odnosa između onoga što jeste i onoga što se proklamuje kao treba-da-bude. Stalna misaona i praktična tenzija dvaju podvojenih entiteta, jednog, empirijskog, neposredno doživljavanog i, drugog, apstraktnog normativnog i projektovanog, vodi stalnoj, koliko laičkoj, toliko i teorijskoj, potrebi rasterećenja, razrješenja i sinteze. Bez obzira da li je riječ o traganju za klicom trebanja u biću ili obrnuto, za elementom bića u projekciji trebanja, stalno odmjeravanje odnosa između njih, bez obzira iz koga se polariteta izvode kriterijumi, potreba je i teorije

Digitized by Google

i prakse. Radikalni preokret moralnog fenomena kao neposredni pratilac i sastavni dio ideje i prakse socijalizma mora se nalaziti pod lupom upitnosti kao istorijska projekcija jedne ideje i njeno poniranje u svijet datosti. Odatle mora slijediti pitanje koje se bavi empirijskom egzistencijom ove ideje: da li se u ovoj fazi razvitka socijalizma u svijetu i kod nas može govoriti o socijalističkom moralu kao realitetu i o humanizmu kao stanju aktualnih odnosa među ljudima? Neposredni »snimak« realiteta i tendencija razvitka koje se u njemu ispoljavaju ovo pitanje izdvaja iz kandži etičke metafizike, a jednako toliko i od postojećih i mogućih mistifikacija jedne eshatologije. Dakako, ovdje se pod socijalizmom ne može podrazumijevati zaokruženi etički ideal, ali se može istraživati elemenat teorijske dograđenosti i praktične ostvarenosti etičkog ideala u okviru jednog složenog i protivrječnog društvenog, istorijskog, ekonomskog i političkog fenomena. Lik protivrječja, koji je socijalizam poprimio u fazi svoga rođenja kao politički i ideološki čin što u obilju istorijskih protivrječja izrasta na temeljima građanske stvarnosti, zahtijeva da se adekvatno njemu posmatra i razumijeva fenomen socijalističkog morala. Sublimacija različitih epoha i realiteta socijalizma, pri čemu se neke od njih pojavljuju u sasvim mistifikovanim formama stvarajući na momente teško razumljiv istorijski galimatijas, koliko na nivou određenja prakse socijalizma zahtijevaju razumijevanje logosa imanencije i imenovanje njegovog stvarnog lika, toliko etičku misao obavezuju na neposredno razlaganje moralnog fenomena, utvrđivanje svega onoga što je njim obuhvaćeno i što predstavlja njegova istorijska, ekonomska i socijalna ishodišta i temelje.

Ako se pođe od stvarnosti još uvijek dominantne vladavine građanskog načina proizvodnje i duhovne dominacije građanskog svijeta uopšte, biva potpuno otvorenim pitanje: u kojoj mjeri ona, u uslovima nominalnog socijalističkog realiteta, proizvodi stvarno svoju socijalističku negaciju na globalnom planu i, posebno, humanih odnosa među ljudima? Dalje, u kojoj mjeri socijalizam dovodi do razaranja terena na kome izrastaju, uslovno rečeno, istorijski prethodni moralni i vrijednosni sistemi? Može li se u neposrednoj praksi primijetiti nastajanje moralne svijesti koja bi bila adekvatna onome što se naziva istorijskom misijom socijalizma? Konačno, kakvo je zapravo *in actu* moralno biće čovjeka?

Mnoštvo istorijskih faktora determiniše onaj proces koji se uobičajeno naziva procesom prelaza iz jedne istorijske formacije u drugu. Stoga se taj proces mora pojavljivati u nesamjerljivom fenomenološkom šarenilu koje zamagljuje često njegovu pravu suštinu. Prava suština toga procesa je, zapravo, duboki antagonizam koji se uspostavlja u biću građanske stvarnosti i građanskog načina proizvodnje, pri čemu je njegov antagonizam prema socijalizmu tek antagonizam drugog reda, dakako, ako se pod ovim razumije politički i ideološki čin koji ne dopire dalje od političke revolucije, ne vrši neposrednu socijalnu revoluciju i ne revolucioniše sam način proizvodnje, ili je, pak, površna mistifikacija građanske stvarnosti koja hoće da se prikaže bitno drugačijom

Digitized by Google

nego što to zapravo jeste. Mistifikacije iskrivljene svijesti, koja u realitetu nalazi stalno bitno-novo i postojeću fazu socijalizma razumijeva na isti način apstrahujući tako stvarni i bitni elemenat građanskog u njoj, posljedice su stvarnosti građanskog svijeta koja se odijeva u ruho socijalističkog. Pravo ime ovoga odnosa je kapital-odnos, a odrednica ove svijesti je fetišizirana svijest kapital-odnosa. Premda je ovaj odnos prekriven naslagama voluntarizma i subjektiviteta, svojstvenim postojećoj socijalističkoj praksi, on svoju istorijsku, društvenu i ekonomsku suštinu ipak manifestuje u oblicima primjerenim vremenu i mjestu. U tom smislu, ni fenomen ekvivalentne moralne svijesti i humanih relacija u odnosima među ljudima, obuhvaćenim ovim istorijskim procesom, ne može se posmatrati izvan konteksta građanske stvarnosti ukoliko se ne želi fetišiziranje, mistifikacija, iznurivanje u kategorijama trebanja, svjesna ili nesvjesna obmana. Pošto se građanski način proizvodnje u realitetu socijalizma ovdje i sada reprodukuje u cjelokupnom bogatstvu svojih istorijskih oblika, reprodukujući tako i svoju svijest, jednako toliko proizvodi i ekvivalente svoje moralne svijesti, prema svojoj mjeri i mjeri društvenog prostora u kome postoji. Naravno, tu ne može biti govora o jednom i jedinstvenom moralno-vrijednosnom sistemu, već o koegzistirajućem pluralitetu moralno-vrijednosnih sistema. Taj pluralitet je, u osnovi, posljedica osnovnih antagonizama građanske stvarnosti i moralno-fenomenalna implikacija polarizacije društva koja u istom datom momentu kumulira u sebi protivrječja predgrađanske, građanske i postgrađanske epohe. Dakako, tu se ne radi o prostom temporalnom stapanju vremenskih dimenzija življenja u trenutku savremenosti, već je to temporalno stapanje posljedica životnosti i istorijske žilavosti različitih načina proizvodnje, njima odgovarajućih odnosa proizvodnje i duhovne nadgradnje. Uobličavanje moralnih svijesti ove životnosti proizvodi istovremenu egzistenciju različitih vrijednosnih sistema koji se među sobom odnose kao implikacija međusobnih odnosa između njihovih ekonomskih i socijalnih nosilaca. Polarizacija građanskog svijeta u domenu ekonomije, socijalne klasno-slojne stratifikacije, političkih i ideoloških predstava podrazumijeva i implikuje polarizaciju njihovih moralnih ekvivalenata. Razlike sistema vrijednosti odražavaju različitosti u socijalnom biću društva koje nikada nije monolitne konfiguracije, već znači stalnu procesualnu heterogenost.

Činjenica postojanja i prožimanja nekoliko cjelovitih moralno-vrijednosnih sistema i podsistema u nas, činjenica je jedne građanske stvarnosti. U tom smislu može se izdvojiti i prepoznati nekoliko dominantnih sistema: patrijarhalni, stari i novi malograđanski, građanski i proleterski moralno-vrijednosni sistem, kao i nekoliko vrijednosnih podsistema: birokratski, tehnokratski, politokratski i liberalistički podsistem. U izvjesnoj mjeri ovi podsistemi se mogu podvesti pod građanski moralno-vrijednosni sistem kao njegove specifične i vremenu primjerene varijacije bez obzira što se fenomenalno pojavljuju kao proklamovane negacije građan-

Digitized by Google

skog moralno-vrijednosnog sistema. Doduše, momenat proklamacije nije isključivo pronalazak i formula za mistifikaciju suštine ovih podsistema, već se sa manje ili više umješnosti primjenjuje i kod ostalih vrijednosnih sistema. Dva su osnovna razloga za mistifikovano pojavljivanje i nastupanje ovih vrijednosnih sistema. S jedne strane, u elementu čiste građanske stvarnosti organizovanje u oficijelne građanske institucije oni sakrivaju svoju suštinu prije svega zato što građanskoj klasi koja je svoju epohu započela parolama: Sloboda, Bratstvo i Jednakost, kasnije surovo praktično iznevjeravanje tih ideala znači jednu duboku hipokriziju institucija građanskog morala pocijepanih između proklamovanog humanističkog i filantropskog morala i surovog ahumanog i vučjeg morala u neposrednoj stvarnosti. Dva lica morala, humanističko i ahumanističko, prožimaju se u građanskom moralu u fenomenalnosti svih mogućih čudovišnih oblika, dakako, uvijek odjevenih u perfekcionističku košuljicu humaniteta. Ova, zapravo, nije ništa drugo nego mistifikacija vučjeg realiteta građanske stvarnosti, na čijem tlu se oblikuju čisti građanski, stari i novi malograđanski vrijednosni sistemi, kao i varijacije pomenutih podsistema. Moral laži o građanskom svijetu javlja se kao laž osnovnih morala građanskog svijeta. Na drugoj strani, socijalizam ovdje i sada, temeljno se oslanjajući na građanski svijet, direktno preuzima i ovu laž morala građanskog svijeta, njeno moralno građansko licemjerje. Taj tribut građanskom svijetu socijalizam, između ostalog, mora platiti i u domenu moralnog fenomena nasljeđujući ga bez suštinskih transformacija u njegovom samosvojnom biću. Pošto tle socijalizma nije trusne prirode kada su u pitanju pojave građanske stvarnosti, već u specifikumu uslova čak pogoduju ekstrapolaciji njegovih osnovnih tendencija, onda se i ukupan kontingent građanskog moralnog svijeta ne smanjuje, nego, zapravo, tendira ka svom totalnom iživljavanju, iz sebe, bez ozbiljnijih zapreka socijalističke stvarnosti. Ako se ovoj pojavnosti pridoda svijet moralnih proklamacija koje donosi socijalistička revolucija, pod vidom novog moralnog senzibiliteta, onda je šarenilo pojavljivanja moralnog fenomena u socijalizmu kompletirano. Novi moralni senzibilitet čovjeka socijalizma već sam po sebi znači jednu mistifikaciju.

S jedne strane, opreke koje tom senzibilitetu postavlja građanska stvarnost ne mogu se prevazići vještačkim moralističkim »ispiranjem mozga« i moralne svijesti čovjeka čistim voluntarističkim aktima. Rušenje opreka građanske stvarnosti na putu realizacije totalnog humaniteta biva tek posljedica totalnog rušenja građanskog svijeta. Takve dobre namjere socijalističke moralistike uvijek se moraju saplitati o stamenu barijeru objektivnih zakonitosti građanske stvarnosti koja svemu oko sebe, a time i moralnom fenomenu, daje svoj pečat. Ova moralistika stoga nužno upada u naivitet projekcija kojima stvarnost izmiče uvijek za jedan korak ili im se tvrdoglavo suprotstavlja. To je, dakle, naivna praznina socijalističkog morala i mišljenja o moralu ili naivistička produkcija mistifikacije morala. Na drugoj strani, produkuje se

Digitized by Google

mistifikacija koja nije naivna niti je produkt nerazumijevanja evolucije moralnog fenomena, već je smišljeno u funkciji određenog morala i nosilaca određenih moralno-vrijednosnih sistema. Tu se javlja nova istorijska varijacija na temu stvarnog identiteta morala u trenutku kada se suočavaju krupne ideološke projekcije moraliteta i neposredna stvarnost u kojoj se te projekcije zakrivljavaju. Neposredna datost moralnog bića čovjeka na najneposredniji način se kolidira sa moralističkim sloganima koji su bili uvod i pratilja revolucionarnog istorijskog čina. Sa stanovišta datosti ova kolizija uslovljava dubiozu prema realitetu čina, stvara osjećaj iznevjerenosti i istorijske prevare. Istorijsko razlaganje revolucionarnog čina u njegove samosvojne politokratske, birokratske i tehnokratske segmente opravdava dubiozu koja se korijeni u neposrednoj datosti. Sam čin u neposrednoj praksi djeluje svojim osnovnim segmentima, zaokružujući se u dvoličnu moralnu nadgradnju. S jedne strane, on sam sebe verifikuje jer mogućnost verifikacije kao pravo neposredne datosti odbacuje kao hegelovsko otuđivanje ideje u »prljavštini prakse« koja nije dorasla mogućima verifikabilnosti. Pošto je na praksu utisnut već takav žig nestasalosti, onda ona, pored svojih samosvojnih moralnih kriza, može poprimiti i funkciju »žrtvenog jarca« za svaku moralnu krizu i svaku moralnu hipokriziju koja se dešava u krilu nasljednika revolucionarnog čina. Funkcija odgovornosti u moralnom fenomenu se svaljuje na pleća objekata moralnog fenomena i sitnu sudbinu podanika. Moralna kriza i hipokrizija koju svojim postojanjem stvaraju nasljednici revolucionarnog čina prenosi se na cjelinu društvenosti. To je, onda, koliko katarza savjesti ovih nasljednika, toliko i mistifikacija stvarne uloge koju oni igraju u čudovišnoj pojavnosti moralnog fenomena. »Žrtveni jarci« njihove moralne kritike i profetske kritike morala nalaze se onda u slojevima patrijarhalnog, novog i starog malograđanskog, proleterskog i intelektualnog moralnog senzibiliteta. Transfer moralne dekadencije onda je funkcija opravdavanja društvene prakse koja proizvodi moralnu dijaboliku (ideoloških i političkih mehanizama koji je kreiraju) ekonomskog i socijalnog realiteta na čijem se tlu vriježi moralna disharmonija. S druge strane, istorijska epoha socijalizma nasljeđuje neke kapitalne protivrječnosti građanskog svijeta nadograđujući na njih svoje »autentične« protivrječnosti, to jest protivrječnosti koje su primjerene njegovom biću i neposredni izraz toga bića. Jedna od manifestacija ovakve sinteze protivrječnosti je novi model socijalno-klasne stratifikacije, koji je poprimio neka obilježja socijalizma a da pri tome nije izgubio svoja građanska obilježja. Socijalistička fenomenalnost dopunjava tako građansku suštinu. Na planu moralnog fenomena to se reflektuje u dva lika moralnosti: kao čvrsti građanski moral u objektivitetu, subjektivno, ideološki, politički, emocionalno i voluntaristički obojen socijalističkim projekcijskim premazom. Debljina i funkcionalna upotrebljivost ovoga premaza zavisi od količine ideološke indoktrinacije, farisejskog rada centara društvene moći i, dakako,

Digitized by Google

naiviteta društvenih slojeva kojima je namijenjena ovakva fetišizacija morala. Pošto se ovakva funkcija socijalističkog morala iscrpljuje u opravdavanju političkog, ekonomskog, socijalnog i moralnog *statusa quo*, onda je njegova unutrašnja strukturiranost fleksibilna do improvizacije ili čak do praznine koja se popunjava efemernim normativitetom shodno trenutnim ideološkim i političkim potrebama. Kako kodeks toga morala ne izvire neposredno iz same stvarnosti, već je ideološko-politički institucionalne naravi, nužno mora biti neprirodan kao nasilje nad stvarnošću koja se nastoji »ugurati« u normativnu tjeskobu kodeksa. To je onda apsolutno neprirodno perpetuiranje mogućnosti nastajanja i ovladavanja socijalističkog moralno-vrijednosnog sistema. Pošto su mogućnosti njegovog nastajanja i samoorganizovanja podsječene ili sužene na veoma ograničeno područje, dakle, prirodni put njegovog nastajanja »odozdo« praktično je odložen za »bolja« istorijska vremena ili je usporen u odnosu na proklamovana očekivanja, onda se proklamovana očekivanja nastoje vještački zadovoljiti ideološkim surogatima socijalističkog morala dirigovanim »odozgo«, iz sfere otuđene društvene moći. Umjesto spontaniteta samoorganizovane moralne svijesti, javlja se surogatska moralna svijest bez realnog oslonca, bez praktičnog utemeljenja, kao lebdeća maglina za ideološki alibi čovjekovih dušebrižnika ili instrument za političku borbu. Spontana moralna svijest koja postoji u realitetu onda neminovno mora pokazivati visoki stepen diskrepancije u odnosu na surogatsku moralnu svijest koja je tek prividno vladajuća premda svoju fantomsku suštinu ne može uspješno sakriti.

Jedna od velikih zabluda, koja se smišljeno ili nesvjesno potiranjuje, sastoji se u nastojanjima da se moralni kodeks i uopšte vrijednosni sistem stvara, koliko *ad hoc*, toliko i direktno bez mukotrpnog rada istorije, društva i kulture, toliko i bez neophodnog rada pripremanja sistema. Izostajanje političke i teorijske prolegomene moralnog sistema može se pojmiti jedino, ili prije svega, kao nedostajanje ekonomske, socijalne, psihičke i kulturne prolegomene u očekivani i najavljivani moralni fenomen. Doduše, teorijska priprema moralnih sistema nije najproblematičnija. Osnovni problem je u istorijskoj pripremi za njih. Koliko teoriji morala nedostaje cio niz posredovanih momenata za izvođenje humanističke biti društvenosti, još više, i mnogo presudnije, samoj praksi nedostaju nezaobilazna praktično-empirijska posredovanja u centralnim oblastima društvenosti. Teorijsko-politički voljni akt u kreaciji moralnog fenomena može nastupati tek kao sistematika *post festum*, kao teorijsko i političko uobličavanje praktičnog fenomena, tek kao hegelovska Minervina sova koja stiže u suton da sažme, shvati i obuhvati »dnevni rad« empirije. Djelovanje toga akta, po prirodi stvari, mora biti naknadno ili u najboljem slučaju paralelno sa empirijom moralnog fenomena. Ukoliko ta Minervina sova etike stiže u zoru empirije, onda neće ništa razumjeti, ništa neće vidjeti u jutarnjoj izmaglici rađanja nečega što unaprijed ne može da obuhvati. Može joj preostati jedino nagađanje,

Digitized by Google

prazno prorokovanje, projektovanje svakojakih spekulativnih konstrukcija ili ljutnja pred empirijom koja neće plodotvorno da razotkrije svoj skelet za njeno znatiželjno oko. U tom slučaju socijalističkog morala, *de facto*, u praksi uglavnom nema, a njegova teorija fantomski lebdi nad realitetom spotičući se na najstupidnijem prakticizmu ili, pak, na najmaglovitijim spekulacijama. Preostaje, dakle, puka fraza bez sadržaja, smisla i vrijednosti. Tako se majeutičkom vještinom teorije socijalističkog morala iz utrobe društva uvijek iznova »izvlači« ili mrtvo dijete moraliteta ili pjena koja se u dodiru sa ovozemaljskim vazduhom odmah raspada ili nakaza socijalističkog morala koja odgovara svim mogućim kriterijumima samo ne najopštijim kriterijumima socijalističkog morala. Na ovaj način, teorijsko-politički voljni akt, izbacujući »metak socijalističkog morala« namijenjen tijelu građanske stvarnosti, promašuje cilj (jer, zapravo, i želi da ga promaši ukoliko nije opterećen naivitetom). Taj »pucanj u prazno« uistinu oglašava osnovnu nemoć socijalističke etike i daleki horizont autentičnog humaniteta.

Moral etike »ostataka prošlosti«

Etika socijalizma ovdje i sada, uglavnom, na sasvim pogrešan način tumači i konstruiše sistem socijalističkog morala. Njen pristup nije ništa drugačiji ni kada je riječ o svim ostalim moralno-vrijednosnim sistemima, čija se dominacija, i pored najboljih želja i namjera, ne može obavijati velom ignorancije i prešutkivanja. Varijanta tumačenja koja kriterijum »ostataka prošlosti« tretira kao presudan u određenju egzistencije ovih sistema, koliko je nedjelotvorna za analizu, toliko je u osnovi i lažna. Tvrditi da su ovi sistemi samo mora prošlosti koja po nekakvoj imanentnoj inerciji pritiska glave savremenika nedjelotvorno je do toga stepena da zatvara problem mnogo prije nego što on zapravo treba da se otvori.

S druge strane, tvrđenje o djelovanju prošlosti koja nije uspjela do kraja da se iživi u savremenosti, koliko je uistinu tačno, toliko može opservaciju da uputi na lažni kolosijek. Naime, uvijek postoji mogućnost da se spekulira sa kvantitetom i kvalitetom toga »ostatka« prošlosti, prije svega na razini i oko kriterijuma onoga što se mora smatrati »ostatkom«. Ako se pribjegava jednoj apriornoj istorijskoj konstrukciji društvenog razvitka i razvitka moralnog fenomena, konstrukciji očekivanja, onda se cio postojeći realitet može potisnuti spekulativno kao navodna prošlost projekcije i mračni istorijat ostvarivanja ideje. Takvo, dakle, spekulativno potiskivanje realiteta od njega samoga stvara sopstvenu prošlost, a sve primarne tendencije njegovog razvitka mogu se potiskivati u njegovu sopstvenu predistoriju. Ako se izuzme objektivno-tendencijski stvarno iživljena prošlost realiteta, dakle,

Digitized by Google

sav fosilni sastav realiteta, onda će se, shodno ovom pristupu, ono što je živo, bitno i determinirajuće u realitetu, ono što čini objektivnu potku konstitucije i razvoja realiteta, cijepati na dva međusobno suprotstavljena realiteta. Kriterijum cijepanja biva sasvim subjektiviziran, ne temelji se na naučnoj analizi primarnih tendencija razvoja, biva zasnovan na efemernim svrhama onih koji ga uspostavljaju, nije više potreba za istinom realiteta, već istina potreba koje se nastoje zadovoljiti u realitetu. Funkcija cijepanja živog u realitetu može onda voditi samo na misao o nerazumijevanju ili na misao o odricanju od kompromitujućeg sastava realiteta. Subjektivizirani spekulativni akt, otpisujući u realitetu sve ono što ga negira ili dovodi u sumnju, manipuliše onda samo jednim dijelom stvarnosti vještački ga razvlačeći na cjelinu stvarnosti dok ne stigne upravo do iskrivljene slike stvarnosti sa jasnim ideološkim predznacima.

Spekulativno odbacivanje jednog dijela živog realiteta vodi također spekulativnom odbacivanju svih moralno-vrijednosnih sistema koji su bitno drugačiji od sistema konstrukcije socijalističkog morala. Subjektivno-ideološki akt ih je, dakle, subjektivno ukinuo, bez obzira na njihovu objektivnu egzistenciju i, sasvim subjektivno, priključio fosilnom sastavu realiteta. Iz toga ne može slijediti ništa drugo nego visoko subjektivizirana tendencija potiskivanja i brisanja svega navodno fosilnog u moralnom fenomenu, jedna emocionalna katarza na spekulativnoj transcendenciji empirijskog materijala. Međutim, postojanje ovih moralno-vrijednosnih sistema ne može se dokinuti ovakvim naporom zasnovanim na krajnjoj ideologizaciji predstava koje pothranjuju ili utemeljuju iluzije o moralnom fenomenu. Verbalna negacija ovih sistema ne čini, zapravo, ni jedan korak u pravcu njihove stvarne negacije niti negacije objektivnog društvenog tla na kojem izrastaju i temelje se. Za njih same ovakva atmosfera prećutkivanja, verbalnog negiranja i mistifikacijskog prakticizma pogoduje bez obzira koliko da se postavljaju na stub srama. Svaka akcija koja ne potkopava njihove socijalne, ekonomske i ideološke temelje apsolutno je bezazlena. Jedini efekat koji na njih ostavlja subjektivistička propaganda socijalističkog moraliteta je usložnjavanje mimikrijske građe koju ovi oko sebe koncentrišu neutrališući tako totalitet mogućnosti dejstvovanja ove propagande, a prividno joj dajući za pravo. Ovi sistemi su stvarnost koja se oblači u ruho očekivanih projekcija socijalističkog morala. Prema trenutnim potrebama oni podešavaju svoj spoljni lik, ne odstupajući ni u jednom trenutku od svoje prave suštine. Njihovo licemjerje nastupanja u funkciji je održavanja. Istina, jedini mogući poraz ovih sistema može biti samo epohalni poraz, samo epohalno ukidanje njihovih socijalno-ekonomskih i klasnih nosilaca. Zabluda je da »epohalna« frazeologija može biti egzekutor ovih moralno-vrijednosnih sistema i njihovih prirodnih nosilaca. Ona je upravo sjena ispod koje ovi sistemi nesmetano bujaju.

Digitized by Google

Moral u »devijantnom obliku postojanja«

Duh pravdanja *statusa quo* u realitetu i moći humanističke projekcije u opreci prema vladajućim moralno-vrijednosnim sistemima, koji su, dakako, »s onu stranu« sistema socijalističkog morala, često se koncentriše oko objašnjenja ovih sistema kao devijacija od vladajućeg trenda razvoja moralnog fenomena i humaniteta uopšte. Kroz objašnjenje se odstupa od teze o »ostacima prošlosti«, da bi se stiglo do jednog višeg nivoa priznavanja egzistencije ovih sistema, do svođenja na devijantni oblik postojanja. To priznavanje je, svakako, u funkciji negacije, ali je na izvjestan način i približavanje istini realiteta. Međutim, to još uvijek nije istina sama. Još uvijek se ne pristupa izučavanju objektivnih osnova postojanja ovih sistema. Ukoliko se smisao devijacije temelji na praksi opravdavanja postojeće prakse, onda je teza o devijaciji i teorijski i praktično nedjelotvorna jednako koliko i teza o »ostacima prošlosti«. Opet je riječ o mistifikaciji stvarnog stanja, pri čemu se proboj iz njega traži u mistifikacijskim sredstvima. Ishod je podjednako lažan, bez obzira da li se devijacija subjektivizira ili objektivizira. Ukoliko se subjektivizira, onda nastupaju retoričke fraze o »nestasalosti« subjekta istorijskom činu i blaćenje subjekta zbog subjektiviteta. Subjekt se svodi na voluntas sa predznakom koji je negativan u odnosu na navodni pozitivni očekivani trend razvoja moralnog bića čovjeka. Insistiranje na izmjeni smjera djelovanja subjekta i »pravilnom« usmjeravanju njegove voljno-moralne energije, kao čin istorijskog preobraćanja, socijalizacije i privođenja istorijskoj misiji, u osnovi se ne razlikuje od naivnog mistično-religijskog akta prevođenja pagana u krilo oficijelne konfesije. Ubjeđivačka moć ove konfesionalnosti je nešto što neodoljivo podsjeća na plitke agitacije i pritiske namijenjene moralnom čulu čovjeka. Subjektivizirajući devijantne oblike postojanja moralno-vrijednosnih sistema, borci za moralno-socijalističku čistotu čovjeka posežu, dakle, za subjektiviziranim sredstvima razlaganja i neutralisanja te devijantnosti. Čak taj licemjerno-naivni čin ide do toga stepena da sebe dijeli na faze, samoposmatra se u isfabrikovanim rezultatima vukući steg »odlučne« borbe za novoga čovjeka, te svaki trenutak svog postojanja proglašava epohalnim i autentičnim, a svaki svoj prividni rezultat oglašava kao epohalni rezultat, samozadovoljno se posmatrajući u ogledalu sopstvene konstrukcije.

Činu objektiviziranja navodno devijantnog postojanja pluraliteta moralno-vrijednosnih sistema pristupa se u onim situacijama kad rad empirijskog materijala približava sebe stvarnoj slici, ne samo moralnog fenomena, nego i ostalih društvenih fenomena. Taj čin je istovremeno implicitni oblik priznavanja nemoći subjektivizirane moralistike koja nije u stanju da porodi prihvatljiv rezultat opservacije moralne situacije. Kao oblik mistifikacije subjektiviteta političkog voluntarizma ovaj čin pristupa objektivističkim sredstvima i objektivističkim pravdanjima. Krijući u sebi osnovne oblike građanske postvarenosti, otuđenosti političke i društvene

Digitized by Google

moći i dominaciju fetiških odnosa u svim domenima društvenog života, ovaj čin ih, na sasvim paradoksalan način, proglašava zbilja postojećim i djelujućim. Taj paradoks, na prvi pogled, dobiva oblik objektivne istine o stvarnosti jer polazi od najdubljih djelovanja osnovnih tendencija postojanja, strukturiranja i razvoja društva. Međutim, on tu zastaje na pola puta. Izgovarajući »A«, on nije u stanju da implikuje »B«, bez obzira da li to neće ili ne može. Prirodni put implikacije koja hoće i može da izdrži sopstveni rezultat bio bi u samoidentifikovanju i samopronalaženju revolucionarnog čina u ambijentu građanske stvarnosti, svijeta postvarenosti i fetiških odnosa. Njegovo istorijsko »B«, naravno, ne bi bilo ništa što se radikalno razlikuje od zakonomjernih tendencija postojanja i razvoja građanske stvarnosti i građanskog načina proizvodnje. Međutim, taj čin je otperećen osjećanjem samozaljubljenosti, samodopadljivosti, ubjeđenjem da je upravo jedino on zbiljsko radikalno ukidanje građanske stvarnosti i načina proizvodnje. On sebe želi da vidi i prikaže kao oazu nove, socijalističke stvarnosti, novoga načina proizvodnje i novog istorijskog humanističkog senzibiliteta. To je njegov ideologizirani i politizirani odbrambeni mehanizam kojim se opire stvarnoj identifikaciji.

Počevši svoju istorijsku misiju kao svijest istorijskog radikalizma, ovaj čin, po čudnovatoj inerciji, formu te svijesti i dalje održava, premda se ona, kako vrijeme odmiče, pojavljuje u sve neprirodnijim oblicima i sve udaljenija od svoje iskonske suštine. Sadržina empirijske društvenosti koja ovu formu sve više dovodi u pitanje nastoji se tumačiti kao objektivistička devijacija, kao vihor pustinjskih vjetrova što nanosi blatnjavi pijesak u idilu oaze (a eto, još se nije uspjelo u kultivisanju pustinje) ili kao porozna membrana koja živi organizam dijeli od surove i neprijateljske okoline, ali ne uspijeva da spriječi prodor nekih štetnih materija iz okoline u tkivo organizma. Objektivističko tumačenje stvarnosti ne privodi sebe objektivnom tumačenju, jer onda bi moralo početi da sumnja u sebe, i da sebe izlaže bespoštednoj kritičkoj analitici, bez straha od mogućih rezultata. Međutim, upravo ovaj strah od rezultata pristup stvarnosti ograničava na jedno suženo, po mogućnosti, strano područje. Kritika stvarnosti ne može dospjeti do cjeline, do sveobuhvatnosti, te na samom početku gubi istinonosne determinante. Oaza stvarnosti koju je izgradio politički i ideološki čin izdvaja se iz cjeline kao neprikosnoveni zabran za kritičko promišljanje, da bi se onda iz toga zabrana odapinjale otrovne strijele na sve što okružuje sam zabran. Duh nedodirljivosti i zabranski mentalitet političkog čina beznadežno ga udaljavaju od istine, ukoliko to nije istina o nečemu drugom što nije u tijesnoj vezi sa njim samim. Taj duh, koliko zna biti otvoren, agresivan i istinonosan kad je riječ o nekom drugom realitetu, toliko je mračno zatvoren, doktrinaran, dogmatičan, preplašen i »lažnonosan« kada se samoopservira ili kad opservira stvarnost na kojoj izrasta. Za sebe će grabiti sve atribucije moralnosti i humanizma, duhovne i moralne čistote i čestitosti, do-

Digitized by Google

bronamjernosti i čovjekoljubija, dok će svemu izvan sebe pripisivati moralnu i duhovnu prljavštinu, mizantropiju, ahumanizam i zle namjere u pogledu čovjeka. Sebi neće postaviti pitanje: može li, zapravo, takav duh, čak i kad bi zbilja bio takav, opstati neokaljan u ambijentu prljavštine? Ili je on, uistinu, iz sebe emanirao svu svoju sopstvenu prljavštinu preslikavajući se na projekcionom platnu istorije i vjerujući da se tako pročistio i rasteretio. Istiskujući iz sebe, posve spekulativno, zlu kob i zle namjere, on ih je pridružio kvantumu zla koje već i tako postoji u stvarnosti, vjerujući u krajnji uspjeh obmane i samoobmane katarze. Zapravo, on nije ništa drugačiji od zlokobne stvarnosti na koju je upravio svu svoju kritičku energiju. U moralnom pogledu on nije novi moralno-vrijednosni sistem, već je inkorporiran u sve postojeće moralno-vrijednosne sisteme. On nije njihova transcendencija, nego apologija dubljeg smisla i značenja. Uistinu, on je izraz postojanja i vladanja tih sistema i njegova jedina prirodna sisteza je sinteza sa tim sistemima. Revolucionarno-politički čin je prirodni nasljednik građanskih vrijednosnih sistema, bez obzira koliko nastupa kao otpadnik od njih. U najboljem slučaju njegov mentalitet otpadništva može se razumjeti kao nasljedništvo koje prvo neće da prihvati ostavljenu baštinu, čak srčano hoće da je razori u uvjerenju da je to njegovo istorijsko poslanje i misija; zatim živi sa tom baštinom shvatajući da je čistim aktom subjektiviteta ne može ukloniti sa lica zemlje, da bi se, konačno, stišalo u činu pomirenja sa onim s čim se mora pomiriti, preuzelo bogatstvo logike i mentalitet baštine i postalo njen fanatični zaštitnik. Rodno mjesto kome se vratilo, posle jednog afasferskog ciklusa kretanja, prigrlilo je kao svoj stvarni identitet, a ono, uistinu, i jest njegov stvarni identitet.

Problem odnosa između proleterskog i socijalističkog morala

Dalja implikacija koja slijedi iz naprijd pomenutog je formalna identifikacija proleterskog i socijalističkog morala. U čisto teorijskom obliku socijalistički moral se može razumjeti kao epohalna operacionalizacija proleterskog morala, ali samo pod uslovom da se proletarijat shvata u smislu Marksovog određenja, kao primarni nosilac opštečovječanske emancipacije i očovječenog društva. Moral time biva inkorporiran u njegovu istorijsku misiju kao nešto neodvojivo, nešto što se po sebi podrazumijeva, dakle, kao imanencija istorijskog čina direktno implikovana dubljim slojevima te iste imanencije. Dakle, nije riječ o moralnom fenomenu kao aplikaciji, nego kao o imanenciji. Formalni plan identifikacije proleterskog i socijalističkog morala zapada u dvostruku grešku. S jedne strane, računajući na »gvozdeni zakon nužnosti« te imanencije, čije je ostvarenje i ospoljenje revolucionarni čin, on mehanički identifikuje i prenosi parcijalnost (društvenu, klasnu) proleterskog morala na totalitet socijalističkog morala. Ono što je

Digitized by Google

uzeto kao daleka vizija i projekcija (totalitet moralnog bića čovječanstva) naglo se spekulativno prevodi u stanje aktualnosti, te se njim raspolaže kao gotovom činjenicom. Time se zaobilazi činjenica da sam revolucionarni čin po sebi ne može nikakvim istorijskim automatizmom, tako reći preko noći, izvršiti prevođenje jednog moralnog sistema iz stanja parcijaliteta u stanje totaliteta, ukoliko to ne bi bila klasična ideološka zabluda i zakrivljavanje istorijske svijesti. Nedostaje, dakle, čitava građevina istorijskih posredovanja. Pri tome stvarnosti ne preostaje ništa drugo doli da stalno bude lažna, a projekciji da bude istinita. Manuduktori ove imanencije idu čak dotle da kodeks proleterskog morala ideološkim skalpelom odvajaju od njegovog prirodnog nosioca, te sami postaju njegovi licemjerni nosioci kao funkcije manipulacije. Tako su u mogućnosti da nameću sistem predstava o totalitetu socijalističkog morala bez obzira što ovaj ne može izbjeći sudbinu lažnog totaliteta.

Druga greška identifikacije sastoji se u aplikativnom postupku koji se, mimo logike i tendencija razvoja stvarnosti, primjenjuje na samu stvarnost. Tu proklamovani identitet proleterskog i socijalističkog morala biva socijalističko-moralistički ukras na tijelu građanske stvarnosti. Mehanizmu ove nasilne aplikacije korespondira mehanizam sistematske indoktrinacije i političkih zakletvi. Takav moralni surogat nema druge svrhe doli moralističke i ideološke poštapalice, »opšteg mjesta« i sentimentalnih jadikovki nad sudbinom društva kome ispod ukrasne raskoši viri skelet jednog drugog moralnog bića. Naravno, bilo bi pogrešno pretpostaviti da taj surogat ima odnos ignorancije prema stvarnosti. Premda je on jedna spekulativna konstrukcija, direktno neutemeljena u realitetu i kao takva imaginativna manipulacija, u svom samokonstruisanju i te kako osluškuje glas stvarnosti i prema tome glasu se modifikuje, poprimajući uvijek nove oblike. Takva njegova fleksibilnost vodi računa o pulsiranju bila moralnog bića u realitetu, da bi mu se bolje dodvorila, uzela na sebe za realitet najprihvatljiviji oblik i produbila iluziju prirodnog srastanja sa realitetom. Pulsiranje stvarnog moralnog bića zahtijeva adekvatno pulsiranje ove aplikacije. Bez te reakcije aplikacija bi bila samo prazna forma koja se na očigledan način prislanja uz stvarnost. Stvarnost bi je onda odbacivala kao nepotrebni suvišak koji bezrazložno pritiska glave ljudi. Iako taj pritisak, uistinu, postoji, stvarnost ga ne odbacuje *in toto*, zahvaljujući mimikrijskom radu apliciranja koji se u mistifikovanim formama prilagođava samoj stvarnosti.

Praktična operacionalizacija proleterskog morala putem socijalističkog moralnog kodeksa i moralnog praksisa javlja se kao predmet mogućeg spora. Društvena praksa, kao što je naprijed rečeno, odbacuje njihovu identifikaciju bilo da se ova javlja kao rad imanencije ili kao rad aplikacije. Nju taj identitet nije uspio realno da zahvati niti je ona sama postala retorta u kojoj se kristališe kodeks i praksis socijalističkog morala. Mnogo je bliža istini tvrdnja da ona vrši manje ili više nesmetanu kristalizaciju

Digitized by Google

drugih moralno-vrijednosnih sistema, moralnih kodeksa i moralne prakse, a da kristalizacija socijalističkog morala proizvodi ili neznatne ili lažne kristale. To nije devijacija prakse, već njena prirodnost. Na toj prirodnosti, koja segmentarno dijeli praksu, izrastaju odgovarajući segmenti moralnog bića društva. Dakako, van spora je činjenica da identifikaciju proleterskog i socijalističkog morala ne mogu izvršiti nikakvi moralisti nikakvim čistim aktom subjektiviteta. Taj identitet je moguć tek kao konkretni identitet postignut u neposrednoj društvenoj praksi, gdje bi subjektivitet bio samo jedan korektivni elemenat prakse u kontekstu svojih realnih istorijskih moći, a nikako jedini i isključivi spiritus transcendencije.

Socijalistički moral je najvećim svojim dijelom imaginarna vrijednosna kategorija. Redukovanje te imaginarnosti, koliko zavisi od uslova uspostavljanja pomenutog identiteta, toliko zavisi i od tempa prevazilaženja svih istorijskih zapreka koje stoje na putu toga uspostavljanja. Njegova egzistencija u sferi trebanja postoji u onoj mjeri u kojoj u sferi bića egzistiraju drugi moralno-vrijednosni sistemi. Doduše, obostrana »infekcija« je moguća i prirodna, a odvija se po unutrašnjoj zakonomjernosti odnosa između bića i trebanja. Dakle, tu je riječ o projekciji vrijednosti, pri čemu se racionalni, emocionalni, imaginativni i voljni elementi prepliću u zavisnosti od društvene pozicije i neposrednih interesa društvenih grupa koje stvaraju takve projekcije. Otuda se u kodeksu socijalističkog morala javlja uobičajeni pluralizam projekcija, koji često vodi njihovoj unutrašnjoj neusaglašenosti i, čak, koliziji. Nije u pitanju samo nivelacija i nijansiranje unutar jedinstvenog snopa vrijednosti, nego i različite koncepcije subordinacije i odnosa među vrijednostima. Takva praksa onemogućava uspostavljanje jedinstvenog i cjelovitog sistema vrijednosti ukoliko se taj pluralizam ne bi na nasilno-normativno-apstraktan način objedinjavao. Međutim, i tada bi kriterijum takvog normativno-apstraktnog objedinjavanja bio sporan i svodljiv, putem relativizacije, na dubiozno tretiranje ili na moguću zamjenu drugim kriterijumima. Koncepcijske slabosti projektovanja jedinstvenog sistema socijalističkog morala mogu se otkloniti normativističkim totalitarizmom, čime se opet otvara mogućnost novih slabosti. Druga krajnost otklanjanja ovih slabosti, kojoj se najčešće pribjegava, sastoji se u spontanom prećutkivanju razrade sistema, pri čemu se sistem uzima kao gotova pretpostavka, toliko maglovita i uopštena da se o njoj ne treba sporiti. Tako se postulati sistema ostavljaju u magli nedodirljivosti, a dedukcija iz sistema uzima improvizacijski karakter. Takva dedukcija onda nije ništa drugo nego dedukcija iz ničega-koje-se-pretpostavlja ili iz ničega-koje-se-naslućuje. Obrnuto, indukcija iz moralnog praksisa uzdiže se do magle postulata koji se konstituišu *ad hoc*, prema diktatu praksisa ili protiv diktata praksisa. U oba slučaja dolazi se do konfuzije promišljanja moralnog fenomena, do konfuzije kriterijuma i konfuzije moralnog prosuđivanja. Konfuzija normi, cjeline kodeksa, moralne svijesti i savjesti biva implikacijom ovih generalnih konfuzija. Bilo

Digitized by Google

kako bilo, razrađeni sistem moralnih vrijednosti ne postoji ukoliko se ne miješa sa normativističkim projekcijama i jednom širom ciljnošću koja se ne da jednostavno operacionalizovati i prevesti u stanje aktualiteta.

Međutim, ovakva neegzistencija socijalističkog moralno-vrijednosnog sistema ne podrazumijeva potpuno odsustvo elemenata adekvatnog moralnog kodeksa i moralne prakse. Ti elementi se fragmentarno javljaju u određenim domenima društvene prakse, posebno u onim segmentima moralnog fenomena u kojima je akumulacija tradicijskih iskustava i odnosa sačuvala svoja najpozitivnija moralna obilježja. Univerzalnost moralnog iskustva i moralnog prosuđivanja omogućava generacijsko taloženje jednog moralnog entiteta koji stupa u vezu sa humanističkim obrascima epohe. Takva humanistička podloga neposredno oslonjena na univerzalno biće morala, nezavisna od moralne podloge realiteta, u odnosu na tu podlogu i u sintezi sa humanističkim elementom u njoj, realizuje se kao savremeni fragment humaniteta. Takva sinteza produkuje elemente moralnog kodeksa, koji su po sebi transcendencija vladajućih moralnih kodeksa, i praksu morala koja se nalazi u opreci prema vladajućoj cjelini moralne prakse. Konačno, to je jedini prirodni put spontanog nastajanja moralnog fenomena i mogućnost za čin subjektiviteta koji je spiritus ove sinteze. To je suština morala »s onu stranu« normativiteta i improvizacijskog voluntarizma.

Drugo, afirmativno obilježje kodeksa i prakse socijalističkog morala nalazi se u kategoriji želje. Zapravo, ova kategorija želje je primarni vid stvarne egzistencije ovoga kodeksa i prakse. Želja je praćena mogućnošću nade i nadom u mogućnost realizovanja i objektiviranja takvog socijalističkog moralnog sistema. Taj egzistentni objektivitet morala, prije svega kao iracionalne kategorije, ima mogućnost društvenog nastupanja u isto takvim iracionalnim kategorijama. Kategorija želje se može razumjeti prije svega kao emocionalni stav prema postojećoj stvarnosti. U tom slučaju emocija je negativno ukidanje postojeće stvarnosti. Ona se najčešće iscrpljuje u negativnoj negaciji postojećeg moralnog praksisa. Kao takva je nekreativna, zamarajuća, upućuje na moralnu skepsu, na anemiju življenja, zatupljuje moralno čulo čovjeka i vodi duhovnom i moralnom beznađu. Njeno posljednje slovo je stav beznađa koji nije ništa drugo nego pristajanje na postojeću društvenu i moralnu praksu. Želja koja se na taj način emocionalno iscrpljuje u sebi vodi neistorijskim spekulacijama, traumatičnosti epohalne svijesti, nesrećnoj svijesti koja je izgubila tle pod nogama i u traganju za tim tlom preostaje joj obično varijanta etabliranja u postojeći sistem (dakako, u strahu od svojih spekulativnih varijacija). Emocionalni stav želje ima smisla jedino ukoliko je pozitivno ukidanje postojeće moralne prakse. To je moguće samo ukoliko se želja operacionalizuje, ukoliko računa na »koeficijent neprijateljstva stvari«, dakle, ukoliko vodi jednom akcionom racionalitetu. Tu emocija gubi pretenziju na totalitet razumijevanja i transcendiranja postojećeg, a zadržava obilježja hegelovske stra-

Digitized by Google

sti koja se nalazi u pozadini akcionog racionaliteta i koja je njegov humani stimulans i istorijska energija. Tek na taj način je moguć istorijski uzlet emocionalnog stava čovjeka u moralnoj praksi, koji polazi od postojeće stvarnosti, ne etablira se u nju, ne izdiže se u maglinu neistorijskih spekulacija, nego kreira jedan racionalitet okrenut aproksimaciji novog istorijskog sadržaja moralnog fenomena. To je model realnog istorijskog optimizma koji računa sa pozitivnom emocionalnošću, nade, s onu stranu moralnog beznađa i beskrvne eshatologije.

S druge strane, drugo iracionalno obilježje kategorije želje je voluntarizam moralne svijesti i moralnog prosuđivanja. Njegovo negativno obilježje biva stalno živo i prisutno jednim sljepilom voljne energije koja se priziva i aktivira bez pravog smisla i podsticaja. Takvo sljepilo aktivizma volje, koliko je realno nedjelatno, jer se ne zasniva na jasnoj ciljnosti, toliko površno pluta na razini moralnog fenomena. Pošto se logos toga voljnog aktivizma motiviše iz sebe samoga, onda sam sebi postaje svrha i cilj. Voljna energija takvog tjelesnog tonusa bez glave troši se u sumanutoj aktivnosti koja u neposrednosti društvene prakse nema nikakvih stvarnih efekata doli stvaranja privida dubljeg humanističkog moralnog angažmana nosilaca ovakvog stupidnog voluntasa i njegovih zagovornika.

Posebni aspekt ovakvog superaktivizma je čudnovati mehanizam koji stvarnu voljnu energiju, koja bi u nekom kontekstu zbilja donosila moralne rezultate, rastvara u antiefekat ili u efekat pogrešne namjene. Antiefektivno djelovanje voljne energije zasniva se na racionalitetu koji se okreće sebi, pri čemu ta energija samu sebe ukida i neutrališe. Njeno socijalno trošenje čak ne ostavlja nikakvu brazdu na tijelu društvenosti, ako se zanemari uobičajena mistifikacijska brazda koju svaki aktivizam okrenut samom sebi nastoji da oglasi na sva zvona, jer do društvenog angažmana ne stiže upravo zbog samoopsesije ili dirigovane opsesije. Zapravo, obično samoopsesiji logički i temporalno prethodi dirigovana opsesija čije stvarne namjere i smisao voluntarizirani subjekt obično nije u stanju da pojmi.

Drugi efekat voljnog aktivizma koji se ovdje označava kao efekat pogrešne namjene u biti je srodan antiefektu jer mu se smisao ciljnosti zakrivljuje do te mjere da proizvodi surogate moralnog angažmana, a isto tako je izložen podsticajima dirigovane opsesije. Međutim, u prvom slučaju namjera ovoga dirigovanja je preuzimanje duhovnog vođstva nad voljnom energijom da bi se ukrotila njena eventualna rušilačka potencija okrenuta protiv dirigovanja, a u drugom slučaju riječ je o penetriranju konkretno političkih ciljeva dirigovanja u voljnu energiju, za političke potrebe dirigovanja. Tu je energija mistifikacijska ili u službi kratkoročnih efemernih ciljeva politiziranog subjekta. Stvarne istorijske ciljnosti ona svakako nema ukoliko svoju efemernu ciljnost ne proglašava takvom. Zbog odsustvovanja jasne ciljnosti nju će neminovno pratiti zla istorijska sudbina, pogrešni rezultat ili djelimičnost, razočaranje i iznevjerene nade. Voljna okrenutost sebi

Digitized by Google

tako se zakrivljuje u okrenutost volje protiv sebe. Ovdje, dakako, ne treba zanemariti kontekst društvene prakse koji u osnovi determinira strukturu, pravac djelovanja i fizionomiju voljne energije, premda jednim dijelom djeluje i obrnuti proces. U krajnjoj liniji, jasna istorijska ciljnost društvene prakse biva prevashodno determinantna i na razini upotrebe i određivanja smjera voljne energije. Jasna ciljnost i svrhovitost društvenog procesa po sebi nužno vodi akumulaciji adekvatne voljne energije koja izbjegava kob mistifikacija, pogrešnih efekata, sljepila djelovanja i razlaganja. Voljni aktivizam, po sebi i za sebe, nije ništa ukoliko se ne temelji na tim pretpostavkama. Stoga moralističke jadikovke kojima se direktno ili indirektno priziva duh voluntarizma, onaj voluntarizam iz »herojskih« vremena, koliko više nemaju istorijskog opravdanja, toliko su u suštini cinično opredijeljene i prema takvom voluntarizmu i prema vremenu u koje hoće nasilno i vještački da ga apliciraju. Kada se metod djelovanja izrastao iz jednog vremena i adekvatan potrebama toga vremena nastoji »preseliti« i primijeniti na drugo vrijeme i druge odnose, biće ne samo smiješan svojim zastarjelim kanonima, istorijski neprimjeren, izgubljen u novom prostoru, nego i djelatan koliko kostur dinosaurusa kojega se savremenici plaše u svojim imaginacijskim projekcijama u prošlost. Istorijska preživjelost metoda staroga voluntarizma, kao sjeni prošlosti, koji se priziva u novu društvenu praksu, svojom ispraznošću kazuju samo činjenicu potrebe za novim voluntarizmom koji je adekvatan novoj društvenoj praksi. Ukoliko se kao vid novog voluntarizma pokušava plasirati surogat staroga voluntarizma, rezultat mu neće biti drugačiji od rezultata koji proizvodi fosil starog voluntarizma. Međutim, breme zabluda o stvarnom društvenom angažmanu koje slaže ovakav surogatski angažman neće se rasteretiti, već, naprotiv, uvećavati do visokog nivoa akcijskog stupidarijuma, koji, opet, nije ništa drugo nego funkcija kvazikontinuiteta i instrument političkog efemerja. Briga za kontinuitet samo je kontinuitet briga.

Ako se konstatuje da društvena praksa ima upravo onakav voluntas kakav i zaslužuje, to će biti koliko istinito, toliko i nedjelatno. Time je rečena jedna sterilna istina koja ne motiviše na transcendenciju, doli na etabliranje ili robinsonijadu jedinke. Radi se upravo o tome da se u društvenoj praksi pronađu motivi i instrumenti transcendencije i adekvatan senzibilitet voluntasa koji bi imao stvarnog istorijskog smisla. Ukoliko to nije voluntas koji je nihilistički okrenut prema svim elementima i fragmentima postojećih moralno-vrijednosnih sistema i njihovim ekonomskim, socijalnim i političkim nosiocima, onda mu ne preostaje ništa drugo nego skeptična šutnja. Tek iz takvog nihilističkog negativiteta, koji je sklon razaranju čvrste strukture građanskog realiteta, može se rađati model novog moralnog bića i nove društvene stvarnosti. Volja za transcendiranjem koja je očišćena od kvazivolje za transcendiranjem nužno mora tragati za svojim ekonomskim, socijalnim i političkim entitetom, za novim modelom klasnosti i klasnog aktivizma, za novom istorijskom ciljnošću u koju se ne

Digitized by Google

penetriraju strane, pogrešne i nakazne ciljnosti. Ona mora biti radikalan raskid sa voljom za etabliranje, strast novog akcionog racionaliteta i nova istorijska energija. Ona ne može biti kvazirevolucionaran hibrid koji se kao istorijski bauk nameće realitetu, nego istorijska moć samoga realiteta koji razara građansku klonulost u sebi.

Moral i volja za transcendiranjem

Model razaranja građanske klonulosti društvenog realiteta i sistema građanskog licemjerja mora se tražiti, dakle, u samom društvenom realitetu. Riječ je o realitetu (o onom dijelu realiteta) u kome je volja za transcendiranjem dostigla stupanj kategorije želje za novim humanitetom. Razumije se da se kategorija želje ne može tretirati *an bloc*, nego da se njena unutrašnja struktura i svojstva moraju anatomski secirati da bi se utvrdio stvarni akt volje. Naime, u istoj onoj mjeri u kojoj volja za transcendiranjem formira kategoriju želje, toliko i kvazivolja za transcendiranjem formira kategoriju kvaziželje. Te dvije kategorije u realitetu je teško razlučiti pošto su na fenomenalnom planu identične. Konfuzija fenomenalnog šarenila kategorije želje utoliko je veća ukoliko se šarenilu želja pridružuju i drugi vrijednosni sistemi njihovi nosioci čija kvazivolja za transcendiranjem nije ništa drugo nego moć vrijednosnog parcijaliteta koji hoće da se prometne u vrijednosni totalitet, da postane vlast jednog vrijednosnog sistema koji je potisnuo sve konkurentske vrijednosne sisteme. Takvi afiniteti nosilaca građanskih sistema vrijednosti nijesu uvijek razgovjetni, između ostalog, i zato što su skloni da parazitiraju na tijelu frazeologije socijalističkog vrijednosnog sistema mistifikujući sebe kao jedinu istinu i mogućnost toga vrijednosnog sistema. Kriterijum djelatnosti u neposrednoj društvenoj praksi nije uvijek do kraja pogodan za demistifikaciju takvih parazitskih činova, pošto su ti činovi često u mogućnosti da društvenoj praksi nameću svoje, za sebe prihvatljive i afirmativne, kriterijume verifikacije. Iz svega toga biva jasnom heterogenost kategorije želje za novim humanitetom. U osnovi, ta heterogenost se javlja kroz dva lika. U prvom slučaju ta želja je zagovorništvo lažnog humanizma i lažnog socijalističkog morala koje vodi potrebi za lažnim humanitetom i lažnim socijalističkim moralitetom. Smisao takve epohalne laži morala sasvim je identičan smislu laži građanskog humanizma i građanske moralne situacije, do toga stepena da se, zapravo, radi o istom smislu koji se javlja u dvije pojavnosti sličnih građanskih stvarnosti ili o kontinuitetu jedne zakonitosti koja nije dokinuta, te i dalje živi kao istorijska farsa. To što se ovaj lažni humanitet nastanjuje u krletku socijalističke moralike, kazuje koliko o njegovoj parazitskoj prilagodljivosti, toliko o nepromijenjenoj suštini i duši koja je ostala duboko građanska, te joj navodno neprijateljski ambijent ni malo ne smeta. Hipokrizijski karakter lažnog humanizma u izvjesnim situacijama i faza-

Digitized by Google

ma društvenog procesa nastupa, manje ili više, otvoreno preplavljujući opštu društvenu i moralnu svijest cjelinama ili fragmentima svojih vrijednosnih sistema u karakterističnoj samozaljubljenosti njihovih nosilaca. Tako građanski elemenat realiteta manifestuje svoju političku moć ne libeći se počesto da se nazove pravim imenom. Njegova želja za humanitetom, u karakterističnom elementu građanske hipokrizije, pokazuje se u pravoj svjetlosti kao želja za parcijalnim humanitetom, humanitetom rezervisanim za one slojeve (klase) koji su nosioci građanskog entiteta. Kao i svaki građanski humanizam, i ovaj parcijalni humanizam želi sebe da univerzalizuje te da očuva društveni *status quo*. Potrebu za univerzalizovanjem plaćaće neznatnim tributom, formalno-kategorijalnim odredbama sistema socijalističkog morala, da bi ispod te mimikrijske košuljice nesmetano razvijao model građanske restauracije. Čitav njegov *raison d'être* je građanska restauracija koja se odvija metodama čišćenja društvenog realiteta od hibridnih ideološko-političkih naslaga koncepata novoga, socijalističkog humaniteta ili strpljivog čekanja da se taj hibrid sam kompromituje u društvenom realitetu.

Drugi lik kategorije želje za novim humanitetom mogao bi se označiti kao pošteno zagovorništvo socijalističkog humaniteta koje hoće stvarni i neposredni socijalistički humanitet. To je zagovorništvo »s onu stranu« prljavštine građanskog morala i moralnog licemjerja hibridnog socijalističkog moraliteta. Ono je istorijski pozitivno ospoljenje i anticipacija novoga humaniteta, svjedočanstvo sopstvene nevoljne istorijske sudbine koja ga je već jednom rastvorila u građanski sistem vrijednosti i mogućnost novoga istorijskog nadolaska. Nosilac novoga, socijalističkog moralnog senzibiliteta mora biti ona društvena klasa, adekvatna društveno i klasno tradicionalnom proletarijatu, na kojoj se »lome kola« socijalne i klasne polarizacije društva. Ta klasa, pritisnuta anemičnom psihologijom građanskih odnosa i građanskih mistifikacija, kao ekonomski, socijalno i politički ugroženi pol građanske polarizacije, mora doći do svijesti o svojoj klasno-istorijskoj poziciji i objektivirati se u novi entitet klasne snage koji je jedini sposoban za radikalno dokidanje građanske stvarnosti. Trenutak njene klasno-socijalne, ekonomske, političke i ideološke anemije objašnjava nemoć konstituisanja socijalističkog vrijednosnog sistema *in actu*. Trenutak njenog istorijskog mamurluka objašnjava izostanak objektivacije njene društvene svijesti koja se nije pretočila u sistem predstava novoga moralnog senzibiliteta koji bi bio adekvatan njenoj klasno-istorijskoj ulozi. Nova klasa još uvijek pluta na površini konfuzije svijesti i istorijskog iščekivanja samoosvješćivanja. Njena samospoznaja tek treba da razbije ljusku istorijskih mistifikacija kojima je čvrsto okovana. Ako se objašnjenje za teški proboj iz ljuske građanske stvarnosti traži u ideološkom momentu, onda će ono biti djelimično tačno. Pokazuje se djelatnim, i u ovom istorijskom odnosu, mehanizam koji ideologiju vladajuće klase rasprostire kao vladajuću ideologiju društva. Ta ideologija se još uvijek nije iz sebe istrošila i

Digitized by Google

pokazala u pravoj svjetlosti, te stav odbijanja, nje kao takve, nema jasnu i čvrstu osnovu. Duhovna dominacija te ideologije, bogato začinjena snažnom indoktrinacijom, još uvijek ne djeluje kvijetivno, jer ona još nije do kraja iživjela i kompromitovala svoju motivsku osnovu. Stav privlačenja i prihvatanja temelji se na iščekivanju zrelog doba te ideologije, a tamne manifestacije njenoga lika tolerišu se kao njene dječje bolesti koje će se po navodnoj istorijskoj nužnosti neminovno prevazići.

Objektivna stvarnost i bitno promišljanje moraliteta

Dublji plan objašnjenja za nemogućnost proboja ovoga moraliteta mora se tražiti u društvenom, ekonomskom i socijalnom tlu na kome izvire ova ideologija. Premda je riječ o društvu prelaznog perioda, činjenica je da njegov građanski postament još uvijek stoji neokrunjen, jednako koliko ni sam građanski način proizvodnje nije iz sebe dokinut, koliko nije dokinut ni djelovanjem spoljnih faktora. Realitet »zajednice novca«, premda formalno doveden u pitanje, ni za jedan korak nije doveden do sopstvene negacije, nego, naprotiv, »radi« svoju istorijsku radnju odslikavajući se u mnoštvu građanskih fenomena, na veliko čuđenje naivno poštenog uma. Također, ne može se negirati činjenica da je novac još uvijek osnovna spona među ljudima. Da konfuzija pojavnosti bude veća, čini se da društvena praksa jednim dijelom živi čak istorijski u predfazi zajednice novca, u etosu patrijarhaliteta koji tek treba da stupi u etos građanskih odnosa; zapravo, njegova sudbina, koja će ga vrlo brzo stići, mora proći žlijebom građanskih odnosa. Balast izmiješanih istorijskih etosa kao mora pritiska duh savremenosti ne dopuštajući mu dolazak do sebe samoga niti trenutak cjelovite prezentnosti koja je raskinula sa istorijski mrtvim u tradiciji. Galimatijas etosa tako se temelji na jednom, dijelom stvarnom, dijelom prividnom, paradoksu: ono što je istorijsko-tradicijski mrtvo zapravo nije još ni rođeno (a već se pokušava prikazati kao muzejski eksponat) ili se nalazi u nekoj od faza života (manje ili više krepkog zdravlja). Zapravo, i tu se ponavlja odnos između imanencije i aplikacije. Misterija aplikacije prepokriva stvarnost imanencije do te mjere da imanenciju proglašava mrtvom, a samu aplikaciju imanentnom.

Druga varijanta iste misterije imanenciju proglašava aplikacijom, aplikacijskim čirom istorije koji se uvijek može odstraniti ideološko-političkim skalpelom (ali, eto, navodni duh superiornosti i tolerantnosti zadržava skalpel od krvavog reza?!). Ovakva čudovišna izokrenutost stvari dovodi do zbunjenosti pred etosom realiteta, do ideološko-političkog, emocionalnog i voljnog grča društvene prakse koja više ne zna kako da se samoopservira.

To perpetuiranje odnosa koje se događa u društvenoj svijesti, do stadijuma teorijskih fantazmagorija, ne može se objasniti drugačije nego kao duhovna dominacija građanskog svijeta koja, po

Digitized by Google

sebi, produkuje fetiška stanja duha. Čak se tu ne mora posezati za dubljim analizama građanskog konteksta društvenosti, jer društvena praksa produkuje takvo fenomenalno šarenilo koje u posljedičnoj vezi i analogiji već ukazuje na suštinu stvari. Dakle, po posljedicama se može uočavati analogija između dvije društvene svijesti jednake po manifestacijama, uzroku nastajanja i suštini. Naravno, to niukoliko ne umanjuje teorijsku i praktičnu tegobu proboja društvene svijesti iz krletke fetiša, proboja koji treba da je dovede do samorazumijevanja bez samozaljubljenosti i pristrasnosti. Svijest o svijesti, društvena samosvjesnost, izvjesno je, luta u lavirintu fetiša koji je teško razoriti, ali joj zato ostaje obezbijeđena udobna, talmudistička hipertrofija sterilnog duhovnog lavirinta. Globalno posmatrano, ona se još uvijek nije primakla stavu razočarane svijesti, čak nije iživjela ni svoju »očaranost« svijetom, već samozadovoljno muca nad realitetom koji pokušava shvatiti na svoj lakirovski način kao »najbolji od svih svjetova«. On za nju *de facto* i jeste najbolji sve dok može plaćati sitni iznos tributa za apologiju. On je za nju duhovni Kerber zadužen za čuvanje i opravdavanje reprodukcije građanskog polariteta u sistemu proizvodnje, socijalno-klasne stratifikacije, ideoloških, političkih i moralnih predstava(kako bi se, inače, održala svijest i praksa polariteta različitih moralno-vrijednosnih sistema kad Kerberi jednim dijelom praktično učestvuju u održanju te polarizacije?!). On je simptom i produkt podijeljenog rada i svih polarizacija koje takva podijeljenost proizvodi, produkt koji u podjeli tradicionalno dobro prolazi, te je cinična sva njegova galama koja bi htjela da premosti tu podijeljenost, dakako, cinična prema zatočenicima te podijeljenosti. Od realiteta koji proizvodi takvu svoju svijest ne može se očekivati ništa drugo nego dugovjeka ekstrapolacija duhovne dominacije građanskog svijeta. Građanski duh tu ne može djelovati kvijetivno bez obzira koliko se formalno pokušava izbjeći njegovo prokletstvo ili mu se pripisati egzistencija predistorije koja je nekim slučajnim reliktima zaostala u savremenosti. Naprotiv, taj duh mora djelovati privlačno i opsesivno, ne zbog trošnog i povodljivog karaktera koji je podložan da mu se predaje i ne samo zbog razgranatog carstva interesa, nego prije svega zbog toga što je on faza duhovne istorije koja ne dozvoljava da bude preskočena, zaobiđena ili dirigovano sažeta u kratki kontingent vremena koji se ukida političko-voljnim aktom.

Ovdje nije u pitanju sablast prošlosti koja plaši djecu savremenosti dok ne nađe mir i spokoj u carstvu onostranosti ili prošlosti. Tu ne pomaže glogov kolac indoktrinacije, voluntarizma ni političke (čak i dobronamjerne) emocije. Ako se građanska faza razvoja jednog društva tretira kao faza njegovog sazrijevanja, onda je ovdje riječ o društvu koje nije u svim elementima do kraja iživilo svoj ekonomski, socijalni, ideološki, politički i moralni pubertet. U uvjerenju da je preživljavanje toga razdoblja stvar prevladane istorije, društvo se stalno suočava sa praktičnim djelovanjem toga razdoblja. U namjeri za nekakvim lepršavim uzletima

Digitized by Google

ono biva stalno grubo vraćano na tle djelovanjem ove istorijske gravitacije kojoj savremeno razdoblje ni malo ne slabi osnovnu moć i snagu. Posebni aspekt neproživljenog puberteta društva reflektuje se u onim nitima moralnog fenomena koje su upletene u mrežu istorijske gravitacije i gravitacije tradicije. Naravno, dejstvo ovih gravitacija ne može se razumijevati kao nekakav anahronizam vremena, kao moć mrtve sile koja opsijeda živeći subjektivitet i vraća ga čistim voluntarističko-emocionalnim aktom u krilo svoga logosa. Da je temelj zračenja te gravitacije baziran samo na tom elementu, onda bi po prirodi stvari vrlo lako bio zatrpan mnoštvom savremenih fenomena, a njegovo zračenje bi se neutralisalo na širokom prostoru društvene prakse i istorijskog raspona koji ne bi mogao premošćivati. Vještački i radikalni skok društva kojim se nastoji izbrisati potreba za mnogim stupnjevima istorijske posredovanosti obično završava na sopstvenoj tački odraza. Njegov rezultat često je samo iluzija skoka. Takav iluzijski efekat, koliko biva motiv za samodopadljivost, toliko je kvijetiv za prirodne puteve i načine razaranja istorijsko-tradicijske gravitacije. Misaono dokidanje ili, češće, ignorancija tradicijsko-istorijske gravitacije još uvijek nije simptom namjere za praktičnim dokidanjem. Misaoni postulat njene dokinutosti ili priznanja njenog anahroničnog djelovanja i teorijski i praktično je štetan; niti se zasniva na njenoj spoznaji niti je u stanju da prema njoj zauzme pravce strategijskog i taktičkog djelovanja. Dok se ti misaoni postulati bave sami sobom, stvarnosti ostavljaju da se razvija po svojoj imanentnoj logici sve do alarmantnih čvornih tačaka razvoja na koje se reaguje histeričnim voluntarizmom, naprosto zato što se imanencija razvoja nije spoznavala ili se ignorisala u ime nekakve druge spekulativne konstrukcije stvarnosti i »razvoja« te iste konstrukcije. Apriorizam odnosa prema stvarnosti ne može voditi ničemu drugom nego nerazumijevanju stvarnosti i građenju spekulativno-dopadljive slike neke druge stvarnosti koja *de facto* postoji samo u normativitetu, u prizivanju kategorije trebanja, mistifikacijskoj funkciji ili dobroj namjeri.

Jedan segment ovoga apriorizma je apriorizam u etici, a njegov rezultat je nebuloza koja je u ime istoričnosti izgubila svaki osjećaj za istoričnost. Ona je u ime šeme društveno-moralne konstrukcije izgubila uvid u stvarnost društvenog i moralnog fenomena (objašnjavajući to dobrim namjerama). Takva etička dogmatika, koja ima obraza da se predstavlja kao humanistička misao, stvarnost je podredila apriornoj šemi, a sam onaj ogromni kontingent stvarnosti, koji se prirodno opire ovoj spekulativnoj šemi, indignirano odbacuje da ne bi rušio ružičastu sliku stvarnosti. Dokidanje etičke dogmatike znači zahtjev za okretanjem od etičkih šema prema stvarnosti moralnog fenomena, od etičke konstrukcije koja se bavi sobom samom ka opservaciji neposrednog stanja morala, od *Sollen*-humanizma prema humanizmu-ovdje-i-sada, od spekulativne konstrukcije nekakvog novog moralno-vrijednosnog sistema prema opstrukciji postojećih moralno-vrijednosnih sistema, od sentimentalne jadikovke nad vučjom stvarnošću

Digitized by Google

moralnog fenomena prema praktičnom dokidanju korijena vučjeg moralnog stanja. Ni jedan program prevrednovanja svih vrijednosti, pa i moralnih vrijednosti, nema nikakvog istorijskog smisla ukoliko nije prethodno »raščistio« sa starim i postojećim vrijednostima, ukoliko nije pojmio njihov društveni i istorijski logos i uslove dokidanja toga logosa. Sve što zaobilazi ovu spoznaju osuđeno je na fantaziju, plač i uzaludan posao.

Injekcija ubrzanog sazrijevanja društvenih procesa i prevazilaženja pubertetskih trauma društva ne može ništa učiniti ako se puni rastvorom verbalizma, fantazija i priželjkivanja. Njoj mora prethoditi nepristrasna spoznaja postojećeg realiteta moralnog fenomena i razumijevanje razvojnih procesa globalnog sistema vrijednosti. Postojeći realitet moralnog fenomena karakteriše dominacija, uslovno rečeno, starih moralnih sistema, sa apsolutnom supremacijom patrijarhalnog, malograđanskog i građanskog moralno-vrijednosnog sistema. Osnovna tendencija kretanja globalnog vrijednosnog sistema u razdoblju koje se označava predznacima socijalističkog posjedovala je dva iskristalisana pola: vrijednosni sistem revolucionarnog asketizma i vrijednosni sistem građanskog hedonizma. Odnos između realiteta moralnih sistema i tendencije strukturiranja vrijednosnih sistema može se razumijevati jedino kao odnos uzajamne zavisnosti, uslovljavanja i prožimanja. U tom smislu primarna i determinantna relacija uticaja totaliteta društvene prakse na globalni sistem vrijednosti, sa cjelinom povratnog djelovanja, implicirala je razvoj svakog konkretnog moralnog sistema.

Realitet moralnog fenomena nije anahroničnog karaktera. To je njegova primarna karakteristika koja je presudna za svako dalje promišljanje njegovo. Na kraju krajeva, ono što je u realitetu anahronično sasvim je irelevantno za promišljanje cjeline moralne situacije. Anahroničnim se, dakako, ne mogu tretirati oni moralni fenomeni i oni moralni sistemi koji u spekulativnoj konstrukciji socijalističkog morala bivaju njegova spekulativna predistorija koja bi se šematski dokidala oglašavanjem ove spekulativne konstrukcije važećom. Prije bi se moglo tvrditi da je anahronična sama spekulativna konstrukcija socijalističkog morala. Dakle, dominantni moralni sistemi su duboko utemeljeni u realitetu društvene prakse. Ukoliko ova praksa istovremeno živi i svoju savremenost i svoju istorijsku prošlost, utoliko se u moralnom fenomenu sintetišu ove dvije vremenske dimenzije. Tu se najprezentnije očituje galimatijas etosa koji je posljedica sabijanja različitih društvenih formacija u jedan jedini društveni entitet, sažimanja različitih epoha u posljednjoj epohalnoj fazi. Svaka od tih epoha u savremenoj epohi živi na umnogostručeni način. S jedne strane, one čuvaju svoj logos, svoje korijene, pogled na svijet, svoju društvenu i ekonomsku osnovu, svoj mentalitet i idiosinkraziju čovjeka koja im je adekvatna, svoje sisteme vrijednosti. S druge strane, djelovanje svih društvenih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i moralnih faktora primjerenih savremenoj epohi kao i evolutivnih i revolutivnih faktora postojeće društvene

Digitized by Google

prakse postupno razara tkivo tih epoha; to razaranje ima promjenljive uspjehe, a najčešće razbija spoljni omotač minulih epoha privodeći ih sebi apliciranjem spoljnih obilježja. Dakle, ili se te epohe dokidaju ili se oblače u odoru »modernih« tendencija, što je modernizovana pojavnost stare suštine. S treće strane, istovremeno egzistiranje različitih epoha nužno vodi njihovom prožimanju. Tako se elementi pogleda na svijet jednih epoha uvlače u tkivo pogleda na svijet drugih epoha, i obrnuto. Elementi sistema vrijednosti se razlažu objedinjavajući se kasnije u velikom broju različitih kombinacija, već prema tome kakve su kombinacije vrijednosnih sistema potrebne određenim društvenim slojevima i klasama. Tako, dakle, odnosi između različitih vrijednosnih sistema poprimaju različite forme: jednom je to parazitizam jednog vrijednosnog sistema na tijelu drugog; drugi put, simbioza u više varijacija; treći put, konflikt koji se ne može prevazići.

Svi ovi odnosi, pozicije, varijacije i stanja moralno-vrijednosnih sistema prezentni su u sadašnjem trenutku društvene prakse. Otuda je moguće objasniti cjelinu i razuđenost fenomenskog šarenila moralnog bića čovjeka, ovdje i sada, a istovremeno stati na tezi o dominaciji triju moralnih sistema: patrijarhalnog, malograđanskog i građanskog. Tu, dakako, nije riječ o mehaničkom preživljavanju ovih sistema, koji su, navodno, usljed određenih istorijskih okolnosti nadživjeli prirodne istorijske granice svojih epoha i postali relikt prošlosti na tlu savremenosti. Kao što društvena praksa nije transcendirala ove epohe, nego je zapravo otelovljenje tih epoha i njihov neposredni realitet, tako i ovi moralni sistemi čine neposredni ekvivalent dominantnih društvenih odnosa; zapravo, oni su moralna manifestacija temelja društvene prakse. Dakle, oni nijesu ni bolji niti lošiji od postamenta na kome postoje, već su njegov neposredni izraz. Kao što društvena stvarnost biva šifrom razumijevanja moralnog fenomena, tako i totalitet moralnog fenomena može u dobroj mjeri otključavati bravu razumijevanja totaliteta društvene prakse. Nužnost ove spoznajne implikacije ne može biti sporna, kao što nije sporna ni materijalna ekvivalencija totaliteta društvenog i moralnog fenomena.

Digitized by Google

Boro Petkovski

Integracijom ka asimilaciji

Zemlje imigracije Zapadne Evrope, posebno naglašeno posle 1973. godine, sve organizovanije prilaze izučavanju kompleksa pitanja radno-pravnog, društveno-ekonomskog, političkog, socijalnog i drugog položaja stranih radnika, njihovih porodica, a posebno njihove dece. Uglavnom su završene pripreme za donošenje potrebnih zakonskih propisa koji će omogućiti širu integraciju stranih radnika u društveno biće ovih zemalja. Neke od tih zemalja donele su deo tih propisa. Sve je ovo izraz dubljih društveno-ekonomskih, političkih i drugih kretanja u zemljama imigracije Zapadne Evrope.

U složenim migracionim i imigracionim procesima koji su već desetinu godina vrlo intenzivno prisutni u Evropi, društveno-ekonomski položaj stranih radnika, osposobljavanje i uključivanje u rad njihove dece zauzima jedno od centralnih mesta. U suštini, reč je o društveno-ekonomskim (i mnogim drugim) uslovima u kojima strani radnici žive i rade, o prisutnim asimilatorskim tendencijama koje se sve neposrednije osećaju u takozvanim integracionim merama.

Analiza pozicije stranih radnika i njihove dece u zemljama imigracije Zapadne Evrope i utvrđivanje osnovnih smernica i društvenih sadržaja njihovog integrisanja u društveno biće tih zemalja predmet je neposrednog angažovanja najviših predstavnič-

Digitized by Google

kih, upravnih i raznih drugih društvenih činilaca tih zemalja. Potpunije oblikovanje politike zemalja imigracije Zapadne Evrope prema stranim radnicima i njihovoj deci dobilo je jedno od najzapaženijih mesta u svakodnevnom radu pomenutih društvenih struktura tih zemalja. Angažovanje u kreiranju ove politike, međutim, sve više prelazi nacionalne granice zemalja imigracije Zapadne Evrope. Problemima stranih radnika, a posebno njihove dece, intenzivno se bave i razne regionalne organizacije Zapadnoevropske ekonomske zajednice. U usaglašavanju stavova zemalja imigracije Zapadne Evrope u cilju integrisanja dece i omladine stranih radnika u njihove društvene sisteme najšire je angažovan Evropski savet. Ali, ne samo on.

Osnovni društveni sadržaji i pravci delovanja prema stranim radnicima i njihovoj deci u svim zemljama imigracije Zapadne Evrope, osim u nekim ne tako bitnim nijansama, skoro su svuda isti. Suština njihovog zajedničkog stava prema stranim radnicima i njihovoj deci je stvaranje materijalnih, društvenih, političkih, obrazovnih i drugih pretpostavki za njihovo potpuno integrisanje u društvene sisteme tih zemalja. Izuzetak su Francuska i Švedska. Ove zemlje su sebe ranije, pre započetih intenzivnih migracionih i imigracionih procesa, proglasile za useljeničke zemlje. Sve druge zemlje imigracije Zapadne Evrope nisu prihvatile useljenički status. Međutim, mere koje poslednjih godina preduzimaju u odnosu na strane radnike i njihovu decu sve više imaju useljeničke karakteristike.

Skretanje pažnje najodgovornijih društvenih činilaca zemalja imigracije Zapadne Evrope u prvom redu prema deci i omladini stranih radnika uslovljeno je negativnim ekonomskim kretanjima, nepovoljnim stanjem u celokupnoj sferi rada i zapošljavanja, odnosno tržišta rada. Ta kretanja su već više godina prisutna u svetu. Ali, to je jedna strana problema. Moraju se imati u vidu i mnogi društveno-politički i drugi činioci koji proizlaze iz konkretnih kretanja u dotičnim zemljama i koji sa njima čine određeno dijalektičko jedinstvo. Ti drugi društveni činioci imaju i svoju sopstvenu logiku izražavanja i uticanja na celokupan tok društveno-ekonomskih, političkih, obrazovno-kulturnih i drugih kretanja u svakoj zemlji posebno i u Zapadnoj Evropi u celini.

Sve to ukazuje na činjenicu da se u politici zemalja imigracije prema stranim radnicima uočavaju značajne promene koje traže obuhvatniju analizu. Mnogi novi momenti koji se sve više ispoljavaju u odnosima zemalja imigracije prema stranim radnicima samo su delom rezultat promena koje se dešavaju na tržištu rada. Prema svemu izgleda da je reč o dugoročnim ekonomskim, političkim, socijalnim, demografskim, obrazovno-kulturnim i drugim potrebama i interesima tih zemalja, od kojih neki dolaze u direktan sukob sa elementarnim nacionalnim i drugim pravima stranih radnika.

Izučavanje osnovnih uzroka pojačanih mera integracije stranih radnika koje preduzimaju zemlje imigracije Zapadne Evrope upućuje na potrebu svestranijih analiza ukupnih migracionih i

Digitized by Google

imigracionih procesa u Zapadnoj Evropi. U ovim razmatranjima naše pretenzije su daleko skromnije. Ne upuštajući se u dublja sagledavanja, daćemo samo određene komentare nekih bitnih sadržina ovih procesa, koji treba da nam pomognu u objašnjavanju značajnijih elemenata osnovnih tendencija integracije, odnosno asimilacije stranih radnika i njihove dece u društveno biće zemalja u kojima rade.

I

1. Nepovoljna privredna kretanja u zemljama Zapadne Evrope započeta intenzivnijim naglaskom u 1973. godini kontinuirano su nastavljena do današnjeg dana. Ta kretanja imaju tendenciju stalnog proširivanja i zaoštravanja. Njihova osnovna karakteristika ogleda se, između ostalog, u neostvarivanju planiranih stopa rasta, naglašenim inflatornim tendencijama, usporenom porastu bruto društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka, stalnom povećavanju platnog deficita, smanjivanju mogućnosti za novo zapošljavanje itd. Kao posledica svega toga je i stalan porast nezaposlenosti, a u tom sklopu u prvom redu stranih radnika, posebno mladih.

Računa se da je u maju 1975. godine samo u zemljama Zapadne Evrope bilo preko 4,5 miliona nezaposlenih, a to je 50 procenata više nego u isto vreme u 1974. godini. U tom broju značajan je udeo nezaposlenih stranih radnika u zemljama imigracije Zapadne Evrope. Stopa nezaposlenosti stranih radnika svake godine je viša nego stopa nezaposlenosti domaćih radnika. Ta se razlika konstantno sve više povećava.

Prema podacima OECD, krajem 1977. godine u svetu je bilo oko 100 miliona nezaposlenih (reč je samo o registrovanoj nezaposlenosti, a ako bi se uračunala i latentna nezaposlenost prisutna posebno u zemljama u razvoju, ta bi se cifra povećala više nego dvostruko) — od čega samo na 24 najrazvijenije zemlje (članice OECD) otpada oko 17, a na zemlje Evropske ekonomske zajednice oko 6 miliona ili 5,7 procenata radno sposobnog stanovništva. Od devet članica Evropske ekonomske zajednice četiri su već nekoliko godina, svaka posebno, suočene sa nezaposlenošću od po 1 milion lica (Velika Britanija, Italija i Savezna Republika Nemačka). Savezna Republika Nemačka je u 1977. godinu ušla sa oko 1,1 milion nezaposlenih. Krajem januara te godine broj nezaposlenih povećao se na 1,248.000 (stopa porasta 5,5 procenata).

Imajući u vidu takva nepovoljna kretanja, zapadnoevropske zemlje u 1977. godini nastavile su ranije preduzete mere u cilju značajnijih izmena u svojoj imigracionoj politici. Sve te izmene su bile usmerene na štetu stranih radnika. Donele su više novih zakona i drugih mera u kojima se daje apsolutni prioritet pri zapošljavanju domaćim u odnosu na strane radnike. Te mere obuhvataju samo one strane radnike koji su došli iz zemalja izvan Evropske ekonomske zajednice. Suština mera je ograničavanje

Digitized by Google

prava koja stranim radnicima suvereno pripadaju po osnovu rada. Uostalom, ta prava su zajednički utvrdili potpisnici helsinških i mnogih drugih međunarodnih dokumenata. Može se slobodno reći da je danas društveno-ekonomski položaj stranih radnika u zemljama imigracije Zapadne Evrope u odnosu na domaće radnike zadržao ne samo nepovoljne elemente iz prethodnih godina, već u sebi nosi i određene tendencije pogoršavanja. Tržište rada u zapadnoevropskim zemljama ostalo je i dalje zatvoreno za radnike iz zemalja van ove Zajednice.

U toku 1978. godine nastavljeni su ranije započeti procesi smanjivanja zaposlenosti.

Nezadovoljavajuća privredna kretanja, poremećaji na tržištu rada, kao rezultat tih kretanja, u većini imigracionih zemalja Zapadne Evrope i dalje su bila prisutna i značajno su uticala na smanjivanje obima zaposlenosti, odnosno zadržavanje zabrane zapošljavanja radnika iz zemalja van Evropske ekonomske zajednice. Pored toga, u zemljama imigracije Zapadne Evrope pribegava se i drugim merama, kao što su skraćivanje radnog vremena, zatvaranje brojnih radnih mesta i pretežna orijentacija na sezonsko zapošljavanje stranih radnika. Te mere su rezultat jednostrane politike imigracionih zemalja za ublažavanje problema nezaposlenosti velikog obima (samo u zemljama Evropske ekonomske zajednice u 1978. godini bilo je oko 6 miliona nezaposlenih) i prebacivanje posledica te nezaposlenosti na strane radnike i zemlje iz kojih oni dolaze. Nastavljeno je davanje prioriteta zapošljavanja domaćim radnicima na račun stranih. Osnovni smisao mera bio je i jeste smanjivanje broja stranih radnika van zapadnoevropskih zemalja u optimalne okvire. Takvo zatvaranje tržišta rada za strane radnike ne odnosi se, međutim, na stručnjake i radnike deficitarnih zanimanja za koje su zainteresovane pojedine imigracione zemlje Zapadne Evrope. Prema tome, ceo ovaj problem ima širi društveno-ekonomski smisao. Između ostalog, on sadrži mnoge elemente transfera naučnih i stručnih radnika iz manje razvijenih u razvijene zapadnoevropske zemlje. To su i putevi odlivanja nacionalnog bogatstva izraženog u odlasku kreativnih kadrova u razvijene zemlje, u čiju su izgradnju manje razvijene zemlje uložile veliki deo svog nacionalnog dohotka.

U zemljama OECD krajem 1978. godine bilo je 16,5 miliona nezaposlenih, a u zemljama Evropske ekonomske zajednice više od 6 miliona. U 1979. godini u zemljama OECD bilo je preko 17 miliona nezaposlenih. Krajem 1978. godine u Italiji je bilo nezaposlenih preko 1,654.000, u Velikoj Britaniji 1,483.000, u Francuskoj 1,210.000, u Saveznoj Republici Nemačkoj oko 1 milion, u Holandiji 205.000, u Danskoj 90.000, u Švedskoj 86.000 itd.

Računa se da u zemljama OECD ima 7, a u zemljama Evropske ekonomske zajednice preko 2,5 miliona nezaposlenih lica ispod 25 godina starosti. U tim okvirima relativno je najveći broj stranih radnika omladinaca.

Osnovni pravac mera koje preduzimaju zemlje OECD i Evropske ekonomske zajednice da bi se sanirala takva ekonomska

Digitized by Google

situacija usmeren je na nekoliko ključnih pitanja. Privredi se daju subvencije, u vidu vrlo povoljnih kredita, da bi se održao nivo zaposlenosti i otvarala nova radna mesta. Krediti se koriste i za unapređivanje tehničko-tehnološkog nivoa proizvodnje. Međutim, dosadašnja iskustva ukazuju na činjenicu da to još naglašenije podstiče procese novog otpuštanja već zaposlenih radnika i na taj način na širem planu dovodi se u pitanje postojeća struktura i ostvareni obim zaposlenosti. Neka vrlo realna predviđanja signaliziraju da će u narednom periodu, ako se nastavi samo sa jednostranom orijentacijom na unapređivanju tehničko-tehnološke organizacije i opremljenosti procesa proizvodnje, doći do daljeg smanjivanja radnih mesta, odnosno zapošljavanja. To je suprotno onome što se želi postići na planu stabilizacije, u prvom redu zaposlenosti. Ovo navodimo samo radi toga da bismo ukazali na činjenicu da je pitanje negativnih ekonomskih trendova u zemljama imigracije Zapadne Evrope deo krize u ukupnom svetskom ekonomskom sistemu.

Zemlje imigracije Zapadne Evrope stalno dograđuju svoje sisteme zapošljavanja. Suština mera koje preduzimaju odnosi se na dovođenje broja stranih radnika u strogu zavisnost od obima i strukture potreba tih zemalja. Međutim, to u osnovi znači prebacivanje glavnog tereta negativnih ekonomskih kretanja, odnosno nezaposlenosti na strane radnike i njihove zemlje. U svemu tome treba tražiti uzroke vrlo naglašene prisutnosti novih elemenata neravnopravnosti stranih radnika sa radnicima zemalja imigracije Zapadne Evrope. Tako su strani radnici koji su u periodu brzog ekonomskog razvoja Zapadne Evrope bili jedan od vrlo značajnih kreativnih činilaca došli u situaciju da danas, u eri ekonomskih teškoća u tim zemljama, budu u poziciji da nose glavni teret tih teškoća.

Prve zabrane zapošljavanja stranih radnika u zemljama imigracije Zapadne Evrope iz 1973. godine prisutne su i sada. Koriste se brojne mogućnosti, koje pružaju novi zakonski propisi, za davanje otkaza onim stranim radnicima čije prisustvo u proizvodnim procesima više nije neophodno ili na čije mesto može da dođe nezaposleni domaći radnik.

U periodu od 1973. godine, kada su prve zabrane zapošljavanja strane radne snage stupile na snagu, skoro u svim imigracionim zemljama Zapadne Evrope doneti su zakonski propisi koji u velikoj meri diskriminišu strane radnike u odnosu na domaće. Sve se to manifestuje u mogućnostima takozvanog prioritetnog otpuštanja stranih radnika sa posla, zatim u njihovom poluprisilnom povratku u svoju zemlju, u neobnavljanju dozvola za rad i boravak stranim radnicima ili u njihovom vrlo otežanom dobijanju itd.

Radi ilustracije samo nekih društvenih sadržaja diskriminacije stranih radnika u odnosu na domaće navešćemo nekoliko primera. Prema jednom propisu Savezne Republike Nemačke koji se primenjivao od 1. aprila 1975. godine (propis je važio godinu dana), prilikom zapošljavanja stranih radnika u pojedinim prenaseljenim pokrajinama svi okruzi u kojima je udeo stranaca u

Digitized by Google

ukupnom broju stanovnika bio veći od 12 procenata proglašeni su za prenaseljena područja (»zone prinude«), a ona područja u kojima se udeo stranaca kretao od 6 do 12 procenata mogla su u svako doba po odluci Pokrajine biti proglašena za prenaseljene zone, odnosno izuzete od ovog propisa (»alternativne zone«). Kada se ima u vidu da je zabrana zapošljavanja doneta 1973. godine, onda je jasno da je ta dopunska mera trebala da onemogući kretanje stranih radnika iz jednih u druge krajeve zemlje u cilju njihovog zapošljavanja. Od tog ograničenja bili su izuzeti državljani zemalja članica Evropske ekonomske zajednice.[1]

2. U iznetoj društveno-ekonomskoj konstelaciji u zemljama imigracije Zapadne Evrope odvijali su se i procesi zapošljavanja naših radnika. Ta stanja su diktirala intenzitet procesa migracije i imigracije i ostvarivanje najbitnije sadržine društveno-ekonomskog položaja i prava stranih radnika koja proističu iz radnog odnosa. Obim, sadržaj i intenzitet ostvarivanja prava bio je uslovljen u prvom redu ekonomskim i političkim merama koje su preduzimali i preduzimaju državni i drugi organi zemalja imigracije Zapadne Evrope. Polazna osnova tih mera uvek su bile potrebe tržišta rada, ali i mnoge druge potrebe i interesi tih zemalja.

Zapošljavanje naših radnika u zemljama Zapadne Evrope u periodu posle 1973. godine je u procesu stalnog relativnog opadanja. U 1973. godini, kao što je poznato, bio je postignut maksimalan nivo zaposlenosti naših radnika u inostranstvu (preko 1,1 milion).

Krajem 1976. godine na radu u inostranstvu bilo je oko 800.000 jugoslovenskih radnika, od čega u zemljama Zapadne Evrope 675.456. To znači da se u periodu od 1973. do 1976. godine broj zaposlenih jugoslovenskih radnika smanjio za oko 300.000. Uzroci takvog smanjenja su različiti. S jedne strane, ono je bilo diktirano društveno-ekonomskim stanjem u zemljama imigracije, a, s druge strane, proširenim mogućnostima zapošljavanja u našoj zemlji. Sve je to uslovilo intenzivniji povratak naših radnika i vrlo naglašeno smanjivanje broja onih koji su odlazili na rad u inostranstvo.

U toku 1976. godine na privremeni rad u inostranstvo organizovanim putem (posredstvom samoupravnih interesnih zajednica zapošljavanja) otišlo je oko 12.000 naših radnika. Neorganizovano (uglavnom kao sezonski radnici) u 1976. godini na rad u inostranstvo otišao je veći broj radnika. Nasuprot takvom intenzitetu zapošljavanja povratni tokovi su bili daleko naglašeniji. U zemlju se vratilo oko 80.000 radnika.

U 1977. godini intenzitet povratka naših radnika sa rada u inostranstvu se nešto blago smiruje. Krajem te godine na privremenom radu u inostranstvu bilo je 825.000 naših građana, od čega u zemljama imigracije Zapadne Evrope 615.000 ili 75 proce-

[1] Izvor: Savezni biro za zapošljavanje, Beograd, decembar 1975. godine, »Kretanja na inostranom tržištu rada sa aspekta zapošljavanja i povratka jugoslovenskih građana u 1975. godini«.

Digitized by Google

nata (u Saveznoj Republici Nemačkoj 42,4 procenta, Austriji 14,6 procenata, Francuskoj 7 procenata), a u vanevropskim zemljama 210.000 ili oko 25 procenata.[2] U 1977. godini, prvi put posle 1973. godine, ostvareno je smanjenje broja lica koja se vraćaju sa privremenog rada iz inostranstva u odnosu na prethodnu, 1976. godinu. Računa se da se iz inostranstva vratilo ukupno 70.000 ljudi, što je u odnosu na 1976. godinu (85.000) manje za 15.000 ljudi ili za 17,6 procenata.

Neke produbljenije analize imigracionih kretanja ukazuju na činjenicu da se u 1977. godini, u suštini, završava prvi talas masovnijeg vraćanja stranih radnika (i naših) u svoje zemlje. Taj masovni talas vraćanja rezultat je mnogih činilaca: s jedne strane, nepovoljnih ekonomskih kretanja, a, s druge strane, došla je do izražaja negativna selekcija pri otpuštanju stranih radnika uključujući i jugoslovenske. Najveći broj radnika vratio se iz Savezne Republike Nemačke (42,7 procenata), Austrije (35,3 procenata) i Švajcarske (12,8 procenata). Međutim, treba imati u vidu činjenicu da je na obim povratka naših radnika iz stranih zemalja uticalo i njihovo sezonsko zapošljavanje.

U 1978. godini nastavljeni su ranije započeti procesi zapošljavanja naših radnika u inostranstvu. U toj godini u zemljama imigracije Zapadne Evrope bilo je 675.000 radnika. Broj njihovih porodica iznosio je 375.000, što je za 200.000 više nego u prethodnim godinama.

Migracioni tokovi u 1978/79. godini bili su opterećeni mnogim negativnim sadržajima. Procenjuje se da je procenat odlaska članova porodica naših radnika na privremenom radu u zemljama imigracije Zapadne Evrope bio relativno veći u odnosu na ukupna smanjivanja zapošljavanja naših radnika. Osnovni društveni sadržaj ukupnih migracionih kretanja (uključujući i radnike i članove njihovih porodica) u poslednjih nekoliko godina može se oceniti tako da je odlazak članova porodica naših radnika na privremenom radu (u osnovi radno neaktivnih) bio sa jače naglašenim intenzitetom, da se smanjenje radno aktivnog dela naših radnika na radu u inostranstvu odvijalo sa slabije naglašenim intenzitetom. To znači da su ti migracioni tokovi bili društveno nepovoljni za nas, jer se u imigracionim zemljama Zapadne Evrope relativno brže povećavao broj naših građana radno neaktivnih — dece i žena, koji su društveno daleko manje otporni raznim integracionim i asimilatorskim tendencijama.

Prosečno vreme boravka naših radnika, posebno u zemljama imigracije Zapadne Evrope, iznosi oko oko 8 godina. U 1977. godini preko 100.000 naših radnika nalazilo se duže od 8 godina na radu u inostranstvu, a 400.000 duže od 5 godina; 65 procenata naših građana u inostranstvu je preko 6 godina, a 15 procenata preko 15 godina. U okviru ovih pokazatelja treba imati u vidu

[2] Izvor: Skupština SFRJ, »Izveštaj o ostvarivanju politike zaposlenosti i zapošljavanja u inostranstvu i postepeno vraćanje jugoslovenskih građana sa privremenog rada u inostranstvu 1977. godine«.

Digitized by Google

činjenicu da je broj dece naših radnika na radu u inostranstvu premašio cifru od 200.000.

II

1. Politika zemalja imigracije Zapadne Evrope za ostvarivanje naglašenije integracije stranih radnika i njihovih porodica u njihove društvene sisteme ima dublje društvene korene u svim prethodno naznačenim društveno-ekonomskim i drugim stanjima u ovim zemljama. Ali, politika integracije nije pasivni izraz promena koje su nastale i nastaju u ukupnoj društveno-ekonomskoj strukturi, odnosno u imigracionoj politici tih zemalja. Ona je sastavni deo svih tih promena i sadržaja imigracione politike i faktor koji ima vrlo značajan, rekli bismo, i odlučujući uticaj na odvijanje tih promena i ostvarivanje pomenute politike.

Društvena suština integracije stranih radnika u društvene sisteme zemalja imigracije Zapadne Evrope nije samo političkog karaktera. Ona ima i dublje društveno-ekonomske i mnoge karakteristike, o kojima će kasnije biti više govora.

Za razliku od načina preduzimanja mera na planu radikalnijeg blokiranja zapošljavanja stranih radnika, zemlje imigracije Zapadne Evrope procese promena u svojoj politici integrisanja radnika ostvaruju postepeno, obazrivo, stalno naglašavajući da se ne radi o integraciji koja zadire u nacionalni i širi kulturni identitet stranih radnika. Politika integracije stranih radnika ima i to obeležje što se ostvaruje i vrlo sistematično. U njeno sprovođenje u život uključen je vrlo veliki broj društvenih činilaca. Pored državnih organa kao neposrednih realizatora politike integracije stranih radnika, u ovoj aktivnosti su prisutni i prosvetni, naučni i mnogi društveni činioci savezne države i pokrajina. Reč je o vrlo širokoj društvenoj akciji u koju su uključeni svi oni društveni činioci koji mogu da doprinesu uspešnom realizovanju strateškog opredeljenja za potpuniju integraciju stranih radnika.

Organizovano otvaranje procesa integracije stranih radnika u društveno biće zemalja imigracije Zapadne Evrope, odnosno građenje ukupnih društveno-ekonomskih i političkih sadržaja te integracije, od početka su bili ne samo predmet angažovanja državnih i širih društvenih činilaca pojedinih zemalja, već i predmet dugotrajnih razmatranja i usaglašavanja stavova i akcija u raznim regionalnim organima i organizacijama Zapadnoevropske ekonomske zajednice. Na tom planu najzapaženija je bila aktivnost Evropskog saveta.

Analizi proširivanja sadržaja pojma integracije stranih radnika u društveno biće zemalja imigracije, međutim, moramo prilaziti sa još širih aspekata i dublje zalaziti u njene bitne društveno-ekonomske, političke i druge sadržaje.

Pre desetinu i više godina, kada su ekonomski razvijenije zemlje Zapadne Evrope bile u naponu svog ekonomskog i tehničko-

Digitized by Google

-tehnološkog razvitka, pojmu integracije stranih radnika u novim društvenim sredinama strane zemlje davane su »samo« ekonomske sadržine. Tada je isticana samo potreba za »ekonomskom integracijom«, i to, u prvom redu, kao nužnost prilagođavanja stranih radnika novim tehničko-tehnološkim i odgovarajućim organizacionim uslovima rada. U toj fazi razrešavanja pitanja integracije, odnosno prilagođavanja »ekonomskim« uslovima rada, saradnja organa zemalja imigracije i organa zemalja iz kojih su dolazili radnici bila je dosta uspešna. U zemljama migracije postojala su i zajednička radna tela nazvana delegacije (kod nas su pri Saveznom birou za zapošljavanje postojale — Nemačka, Francuska delegacija i dr.), koje su zajednički sa jugoslovenskim organima radile na rešavanju kompleksa pitanja koja su se odnosila na naše radnike, pre svega, na njihov odlazak na rad u te zemlje. Pre nekoliko godina sve je to ukinuto.

Ali, vratimo se genezi sadržaja pojma integracije. Ima već nekoliko godina kako se u državnim, širim društvenim činiocima, naučnim i drugim sredinama zemalja imigracije Zapadne Evrope pojmu integracije stranih radnika daju daleko šira određenja. Na primer, prema tim određenjima društvena sadržina integracije treba da bude usmerena ka stalnom »olakšavanju« položaja stranih radnika u domaćoj, odnosno stranoj (za radnika) sredini. To »olakšavanje« položaja treba, navodno, da onemogući eventualne socijalne, političke i druge sukobe sa domaćom sredinom i da doprinese zadržavanju strane radne snage u cilju rešavanja ekonomskih i demografskih problema zemlje imigracije.

Ovo su opšte odrednice proširivanja društveno-ekonomske i političke sadržine pojma integracije, kako se sada shvataju u zemljama imigracije Zapadne Evrope. Kakve su sve implikacije u praktičnom ostvarivanju ovih odrednica?

U zemljama imigracije Zapadne Evrope u zvaničnoj interpretaciji pojmu integracije stranih radnika daju se samo oni sadržaji koji ne ističu elemente asimilacije. U Saveznoj Republici Nemačkoj decidno se naglašava stav da se u proširivanju mogućnosti svestrane integracije stranih radnika u njeno društveno biće ne radi o asimilaciji, odnosno »germanizaciji«. Međutim, realna stanja, mere koje se preduzimaju ili su preduzete govore nešto drugo.

Politika integracije stranih radnika, na primer, u Saveznoj Republici Nemačkoj, onako kako je koncipirana i kako se u javnosti prezentira, otvara široke mogućnosti za takvu daljnju zakonodavnu, društveno-političku i drugu delatnost koja stimuliše asimilaciju i vodi neposredno njoj. Ta politika je vrlo određena i po svojoj usmerenosti i po svom sadržaju. Osnovni objekt integracije, odnosno asimilacije je onaj deo stranih radnika koji je potreban njenoj privredi i koji se već, na određen način, uklopio u neposrednu radnu i širu društvenu sredinu, zatim mlada generacija stranih radnika, u prvom redu »druga i treća generacija«. Znači, onaj deo ukupne radne populacije stranih radnika na koji se računa da će se najlakše integrisati, odnosno asimilirati.

Digitized by Google

Takva usmerenost integracionih mera ima još neke dublje društvene sadržine. Naime, ona se ne odnosi, kao što smo napomenuli, na celu populaciju stranih radnika. Ona je selektivna. Želi da integriše onaj deo stranih radnika koji je ekonomski najproduktivniji, najperspektivniji prema starosnoj dobi i koji će se najcelovitije integrisati u društveno-političku strukturu strane zemlje.

Ta orijentacija u integracionoj politici zemalja imigracije ne sprovodi se jednostranim merama. Ona se ostvaruje kao sveobuhvatan zahvat svih značajnih područja rada i života stranih radnika, i to u sferi zapošljavanja, obrazovanja, u oblasti sticanja državljanstva zemlje rada i drugih statusnih pitanja.

Ne ulazeći u analizu realizacije tih osnovnih sadržina politike integracije koju sprovode zemlje imigracije Zapadne Evrope, posebno za svaku zemlju, prikazaćemo neka prisutna stanja i mere koje se pripremaju ili su donete u Saveznoj Republici Nemačkoj.

Kompleksnija finalizacija dugoročnih priprema za radikalnije promene u ukupnoj društvenoj sadržini integracije stranih radnika u nemačko društvo izvršena je u Memorandumu[3], u kome su obrađena stanja, utvrđeni putevi i sadržaji procesa integracije stranih radnika i njihovih porodica u društveni život Savezne Republike Nemačke. U čemu je suština Memoranduma?

Dokument, između ostalog, predviđa: »jačanje integracionih mera, pre svega, dece i omladine; ukidanje svih segregacionih mera u školskom sektoru, na primer »nacionalnih razreda« i sličnih nastavnih oblika. Pravo mladih rođenih i odraslih u Saveznoj Republici Nemačkoj na izbor državljanstva; jačanje političkih prava stranih radnika sa priznavanjem opštinskog biračkog prava nakon određenog boravka u Nemačkoj; potreba osposobljavanja dovoljnog broja kvalifikovanih lica za rad u dečjim grupama raznih nacionalnosti... bržim putem osposobljeni pedagoški »laici« mogu uspešno da rade sa stranom decom...; zbog toga što samo 50 procenata strane dece dobiva diplomu osnove škole... težište novih integracionih mera mora biti... usmereno mladoj generaciji i, shodno tome, da se zasniva pre svega na predškolskom i školskom sektoru i na području stručnog obrazovanja...; politika obrazovanja bez ograničavanja mora da bude usmerena ka *trajno (kurziv* — B. P.) integraciji stranih učenika u naš obrazovni sistem; strana deca i omladina moraju imati mogućnost za nesmetano uključivanje u nemački obrazovni sistem... prinudna germanizacija ne dolazi u obzir; potrebno je osposobiti oko 5.000 nastavnika u cilju jačanja mera za unapređivanje strane dece i omladine...; maternji jezik uvesti kao prvi ili drugi strani jezik u mešovitoj nastavi; nadzor nad nastavom maternjeg jezika treba da obavljaju nemački školski organi«.

[3] Ovaj dokument za potrebe vlade Savezne Republike Nemačke pripremio je Hajnc Kin, opunomoćenik vlade Savezne Republike Nemačke. Dokument nosi naslov: »Stanje i dalja integracija stranih radnika i njihovih porodica u Saveznoj Republici Nemačkoj«, septembar 1979. godine.

Digitized by Google

Ovo je samo deo sadržaja Memoranduma. O drugim njegovim delovima biće reči kasnije, kada šire razmotrimo problem »druge generacije« stranih radnika.

Memorandum i druge mere koje se preduzimaju i koje su najviši organi zemlje prihvatili u suštini predstavljaju razradu koncepta daljeg razvoja politike integracije prema stranim radnicima na radu u Saveznoj Republici Nemačkoj. Na bazi osnovnih sadržaja mera utvrđeni su i sledeći orijentacioni pravci delovanja: težište se mora staviti na socijalnu integraciju »druge i treće generacije« stranaca. To znači, puna integracija dece stranaca u nemačka dečja obdaništa i škole, »odgovarajuća« integracija strane omladine u stručni život i olakšanje sticanja prava državljanstva stranaca koji su odrasli. U vezi s državljanstvom treba navesti da se u ovoj orijentaciji ističe potreba saradnje i punog razumevanja sa vladama država iz kojih su radnici došli. U vezi s utvrđivanjem politike obrazovanja stoji se na stanovištu da mešovite međudržavne komisije treba da daju poseban doprinos.

Proklamovana orijentacija integracije stranih radnika vrlo decidno podržava sadržaj mera zapošljavanja stranaca u Saveznoj Republici Nemčkoj usvojenih kao politika vlade 1973. godine. Ističe se da zabranu zapošljavanja stranih radnika treba bez ograničavanja i dalje zadržavati, uključujući u tu zabranu i davanje dozvola za strane sezonske radnike. Naglašava se da zabrana zapošljavanja stranih radnika, u suštini, predstavlja osnovu za uspešnije realizovanje integracionih mera.

Čini nam se da je potrebno pozitivno oceniti one aspekte pomenute orijentacije koji se mogu svesti na to da je integraciona politika prihvatljiva za strane radnike i njihovu decu samo onda ako nema za cilj otuđenje dece i omladine od nacionalnog i kulturnog bića njihove domovine. Ail, želimo napomenuti da dalji zaključak u ovoj orijentaciji već odudara od svega onoga što se ističe kao prihvatljivo. Naime, orijentacija predviđa stav — da se nastava na maternjem jeziku odvija pod nemačkim nadzorom i da se prizna maternji jezik umesto obaveznog stranog jezika. Reč je o tome da društveni sadržaj nadzora treba sasvim jasno precizirati i da »bude prihvatljiv za zemlje porekla« i sasvim određeno se opredeliti da se maternji jezik ne može izučavati kao jedan ili kao prvi strani jezik.

Orijentacija obuhvata i neka druga suštinska pitanja sadržana i u ranije pomenutom Memorandumu. Između ostalih, zaslužuju pažnju sledeća pitanja: usvojen je niz mera za poboljšanje obrazovnih šansi dece stranih radnika, omladine i odraslih. Među njima se posebno ističu one mere koje se odnose na stranu omladinu bez završene obavezne osnovne škole i na mlade ljude koji su u Saveznu Republiku Nemačku kasnije došli. Potrebno je poboljšati savetovališta za izbor zanimanja za mlade strance i socijalnu službu za strance.

Posebno je interesantno isticanje stava da program integracije stranaca treba da olakša dobijanje prava državljanstva i polaganje prava na dozvolu rada za mlade strance.

Digitized by Google

U Saveznoj Republici Nemačkoj postoji čvrsta orijentacija za davanje prava državljanstva svim licima koja su odrasla i dobila pretežan deo svog školskog obrazovanja u ovoj zemlji. Stoji se čak na stanovištu, ukoliko savezni parlament ne prihvati već upućen predlog zakonskih propisa za davanje prava državljanstva pomenutim stranim licima, da onda savezni ministar za unutrašnje poslove u saglasnosti sa pokrajinama izmeni uputstvo za sticanje državljanstva u tom smislu što bi se omogućilo da deca stranih radnika mogu sticati nemačko državljanstvo.

Preduzimaju se mere za promenu propisa o dozvolama za rad. Suština tih promena je u tome da mladi stranci koji su kasnije došli kod svojih roditelja u Saveznu Republiku Nemačku, a završili su obaveznu nemačku školu ili viši završni ispit, ili su završili stručno obrazovanje, ili su redovno učestvovali u stručno-pripremnim merama sa punim brojem časova koje po propisu traju godinu dana ili stupaju u učenički odnos za izučavanje zanimanja, — mogu da steknu pravo na dobijanje dozvole za rad.

2. Poseban komentar na ove osnovne sadržine politike integracije dece i omladine stranih radnika nije potreban. Međutim, potrebno je da se ceo ovaj problem sagleda i sa jednog drugog, šireg društvenog aspekta.

Počećemo od sledeće konstatacije: najnovije pojave u migracionim i imigracionim kretanjima u Zapadnoj Evropi, odnosno mere koje se pripremaju ili su u toku sprovođenja u život u imigracionim zemljama, potvrđuju našu konstataciju da deca predškolskog i osnovnoškolskog uzrasta stranih radnika su polazni i najpogodniji, a omladina ili, kao što se neadekvatno naziva, »druga generacija«, završni je punkt asimilacije. Bitka protiv asimilacije se gubi ili dobiva u prvom redu kod dece predškolskog uzrasta, a onda i kod osnovnoškolske dece i omladine.

Do sada, u odnosu na predškolsku decu naših radnika na privremenom radu u inostranstvu, skoro ništa nismo učinili. Kod osnovnoškolskog uzrasta napravljen je značajan prodor — dopunskom nastavom na maternjem jeziku obuhvaćeno je oko 60 procenata ove dece. Za omladinu, isto tako, nije ništa učinjeno.

Ovaj prazan prostor sve više postaje osnovno poprište borbe za asimilaciju dece i omladine naših radnika. Naša društvena akcija mora da vodi računa o ovoj činjenici. Suština naše društvene angažovanosti ne treba da se orijentiše na to da popunjava ovaj prazan prostor, već da pomogne našim radnicima, samoorganizovanim u svoje klubove, društva i udruženja, da se organizuje odgovarajuća nastava za njihovu decu angažovanjem naših obrazovnih organizacija, odnosno da se pomaže našim radnicima za vraćanje njihove dece u domovinu radi završavanja osnovnog i usmerenog obrazovanja. Jednostavno rečeno, borba treba da se vodi u prvom redu za vraćanje dece u našu zemlju. Ovo je zajednička dužnost i roditelja, a i naše zajednice u celini.

Zbog ovakve situacije težište analize u daljem razmatranju stavićemo na omladinu (»druga generacija«).

Digitized by Google

Pojava »druge generacije« zatekla je i nas, ali i sve zemlje migracije, da tako kažemo, na spavanju. Ponovimo i ovde — broj dece stranih radnika u zemljama imigracije Zapadne Evrope u 1974. godini iznosio je oko 4 miliona, od kojih 1,6 miliona su bila deca mlađa od 7 godina, 1,6 miliona dece između 7 i 16 godina i 0,8 miliona omladinaca od 17 do 21 godine. Prema nekim podacima, u 1979. godini broj dece stranih radnika u zapadnoevropskim zemljama iznosio je oko 6 miliona.

Zaslepljeni intenzivnim ekonomskim i tehničko-tehnološkim razvitkom, velikim profitima, odnosno relativno jeftinom radnom snagom, u zemljama imigracije Zapadne Evrope nije se vodilo računa o problemima dece, omladine i porodica stranih radnika, odnosno o širem aspektu njihovih radnih, životnih i drugih društvenih pitanja. U krajnjoj liniji, ovo su samo refleksi delovanja zakona profita. Sve je bilo orijentisano na to da se od stranih radnika izvuče što više profita. Odnos prema stranim radnicima, u krajnjoj liniji, bio je isti kao i prema drugim činiocima procesa rada (repromaterijali, mašine i dr.), koji se pretežnim delom dobijaju iz zemalja »trećeg sveta«, odnosno nesvrstanih zemalja.

Prema tome, i pitanje radne snage bilo je i jeste u istom odnosu kao drugi činioci proizvodnje, posmatrano u celini. Reč je o problemu odnosa u ukupnom svetskom ekonomskom sistemu.

Moramo priznati i to da je društvena oštrina problema »druge generacije«, koja je u nekoliko poslednjih godina došla do punog izražaja, i nas zatekla nedovoljno pripremljene. Iznenadila nas je ukupna oštrina izražavanja problema »druge generacije«.

Postavlja se principijelno pitanje — da li problem dece i omladine stranih radnika treba, može i sme da rešava samo zemlja u kojoj stranci rade, odnosno da li je to samo njen problem? U svakom slučaju nije.

Ohrabruje, samo u izvesnom smislu, činjenica da se počinje priznavati da to nije problem samo zemalja imigracije, već i zemalja migracije. Rekli bismo, rešavanje problema »druge generacije« je stvar u prvom redu zemlje migracije. Ali, zemlje imigracije, isto tako, imaju velike obaveze.

Kad ističemo potrebu menjanja ovog redosleda obaveza i mesta u organizovanju obrazovanja i osposobljavanja za rad i život stranih radnika, odnosno njihove dece, imamo u vidu i nacionalni aspekt i društvenu širinu kulturnog identiteta strane dece i omladine. To znači, na prvom mestu su obaveze zemlje migracije. Pri ovom našem fundamentalnom opredeljenju imamo u vidu i činjenicu da je pojava »druge generacije« produkt intenzivnog ekonomsko-tehničko-tehnološkog razvitka ekonomski razvijenijih zemalja Zapadne Evrope. Taj razvitak i razvitak proizvodnih snaga u svetu u celini rodio je »drugu generaciju« stranih radnika. Lavovski doprinos tom razvitku dali su strani radnici, roditelji dece i omladine o čijoj se životnoj sudbini danas radi. Prema tome, ako problem posmatramo samo sa ekonomskog aspekta, tada su zemlje u kojima rade strani radnici dužne da obezbede potrebna materi-

Digitized by Google

jalna sredstva za šire društveno osposobljavanje ovog vitalnog dela stranih radnika.

Međutim, kada problem posmatramo sa društveno-političkog i obrazovno-kulturnog aspekta, onda zemlje imigracije Zapadne Evrope ne mogu preduzimati jednostrane mere u odnosu na decu i omladinu stranih radnika bez dogovora sa organima zemalja migracije. U krajnjoj liniji, na takvo ponašanje obavezuju ih međunarodni dokumenti. Kad ovo potenciramo, tada, između ostalog, mislimo i na onaj deo ranije citiranog Memoranduma (ali, nije reč samo o njemu) u kome se ističe da se ne radi o »asimilaciji«, odnosno »germanizaciji« dece i omladine stranih radnika.

Nije reč, napomenimo, o tome da li treba verovati onome šta piše u Memorandumu, već o pravom pitanju, a to je — stvaraju se takve mogućnosti i pretpostavke koje procese integracije stimulišu ka asimilaciji. Suština je u akcijama, u preduzetim merama i svim drugim zahvatima za integraciju stranih radnika.

Postavlja se, prema tome, pitanje: mogu li i smeju li, poštujući međunarodne dogovore, konvencije i slično, zemlje imigracije (zemlje »uvoznice« radne snage) jednostrano da preduzimaju mere u odnosu na decu stranih državljana bez dogovora sa zemljom čiji su državljani ta deca, odnosno njihovi roditelji? Ovo utoliko više što se radi o radnicima koji su u najvećoj meri došli u stranu zemlju na osnovu određenih međudržavnih dogovora.

Kada je reč o »drugoj generaciji« stranih radnika, znači o omladini koja je stasala za zapošljavanje ili koja je na pragu zapošljavanja, problem ima i dublju društveno-ekonomsku, ali i političku suštinu. O tom aspektu »druge generacije« valja više razmišljati, jer se tu krije najveći deo odgovora na pravi smisao mera koje se preduzimaju u zemljama imigracije Zapadne Evrope.

Od trenutka saznanja o društveno-ekonomskim, političkim i drugim problemima »druge generacije« u svim imigracionim zemljama Zapadne Evrope prisutna su opredeljenja da njeno osposobljavanje za rad i život treba rešavati na bazi potreba »tržišta radne snage«. Ovo je bila polazna osnova svih dosadašnjih zvaničnih stavova ovih zemalja.

U poslednje vreme isticane potrebe »tržišta radne snage«, kada se govori o nužnosti integracije »druge generacije«, stavljaju se, zavisno od jedne do druge zemlje, u zadnji plan. Zašto? Šta je uslovilo da nastanu ovakve promene u opredeljenjima o suštini potrebe »tržišta radne snage«? Ili, da li se zaista radi o suštinskim promenama ili je reč o promenama redosleda činilaca ukupne društvene sadržine mera koje se preduzimaju u zemljama imigracije Zapadne Evrope u odnosu na decu i omladinu stranih radnika?

Odgovor treba tražiti u mnogim oblastima vrlo složenih migracionih i imigracionih kretanja u Evropi. Opredeljujemo se samo za neka, po našem mišljenju, vitalna pitanja.

Zemlje imigracije Zapadne Evrope ne naglašavaju ili manje naglašavaju u odnosu na ranije godine potrebu »tržišta radne snage« kao društvenu osnovu rešavanja složene pozicije »druge

Digitized by Google

generacije«, odnosno njenog osposobljavanja za rad i život. Takvo njihovo opredeljenje, u svakom slučaju, polazi od saznanja da politika koja se oslanja isključivo na potrebe »tržišta radne snage« danas više ne odgovara osnovnim društveno-ekonomskim tokovima u svetu, a posebno u Evropi. Tu politiku je potpuno bojkotovala ogromna većina strane omladine. Naime, vrlo je mali broj dece stranih radnika koji je prihvatio kratkoročne mere svoga osposobljavanja za rad, koje su nudili organi zemalja imigracije Zapadne Evrope. Zbog toga počinje sve više da preovlađuje saznanje da se integracija stranih radnika, a pre svega njihove dece i omladine (»druge i treće generacije«), ne može vršiti na bazi potreba »tržišta radne snage«, odnosno slepim delovanjem ekonomskih zakonitosti.

Prema nekim podacima, preko 90 procenata »druge generacije« stranih radnika u zemljama imigracije Zapadne Evrope nema osnovnu školu, nisu stručno osposobljeni, a ni zaposleni. Jednom rečju, ogroman deo omladine je ostao bez konkretne radne i životne perspektive. Ne treba posebno isticati da se u ovakvim okolnostima deo omladine nalazi pod udarom raznih političkih i drugih pritisaka i vrbovanja. U kriminalističkoj evidenciji, prema nemačkim izvorima, kao delikventi se vode više hiljada omladinaca — dece stranih radnika.

Stav da problem »druge generacije« treba rešavati na bazi potreba »tržišta radne snage« praktično znači takvo životno i radno opredeljenje ove omladine koje se svodi na poslove (takozvane prljave) na kojima ne želi da radi domaća omladina.

Ovde je bitan i jedan drugi momenat. Na primer, za realizaciju stava da potrebe »tržišta radne snage« treba automatski da rešavaju pitanja stručnog osposobljavanja i zapošljavanja »druge generacije« predviđa se organizovanje niza kratkoročnih kurseva u cilju osposobljavanja omladine za njeno početno zapošljavanje. Znači, osposobljavanje kao priučenih radnika. Na taj način, a to je ne samo društveno-ekonomsko, već i vrlo značajno političko pitanje, omladina naših radnika na privremenom radu u inostranstvu u životu startuje od istog stručnog i društvenog statusa u stranoj zemlji kao i njeni roditelji pre više godina. Ovo je društvena suština pitanja.

Moramo konstatovati da je odnos zemalja imigracije Zapadne Evrope prema stranim radnicima pre 8, 10 i više godina bio daleko bolji i društveno korektniji nego danas prema njihovoj deci. Tada je u ovim zemljama trebala masovna radna snaga. Tada su molili da se otvore što širi prostori kretanja radne snage u Evropi. Ulagali su određena materijalna sredstva u centrima naših tadašnjih zavoda za zapošljavanje za početno stručno osposobljavanje naših radnika koji su odlazili na rad u te zemlje.

Sada su se, kao što smo videli, okolnosti i potrebe izmenile. Smireni su ili stagniraju tokovi ekonomskog razvoja. Kod svih su prisutna, sa jače ili slabije izraženim intenzitetom, recesiona kretanja u ekonomskom životu. Potrebe privrednog razvitka više ne traže masovnu radnu snagu. Zbog toga se više godina zaoštra-

Digitized by Google

vaju ekonomske, pa i društvene mere prema stranim radnicima. Zemlje imigracije Zapadne Evrope menjaju i svoj odnos prema »drugoj generaciji«.

Promena odnosa ovih zemalja prema »drugoj generaciji« stranih radnika ima još dublje društveno-ekonomske, političke i druge razloge. Naime, reč je o suštinskom pitanju — *»druga generacija« stranih radnika postala je rezervna radna snaga u zemljama imigracije Zapadne Evrope.* Broj ovih omladinaca već iznosi više miliona. Ali, udimo malo dublje u društvenu suštinu ove rezervne radne snage. Ona nije ni minimalno osposobljena da kao rezervna radna snaga uskoči, kada zatreba, u proces proizvodnje. Takva rezervna radna snaga je, u krajnjoj liniji, ekonomski neracionalna za zemlje imigracije Zapadne Evrope. Nju ne može ni ekonomski najrazvijenija zemlja da izdržava. Kapitalizmu je potrebna osposobljena rezervna radna snaga.

Tu, u najvećoj meri, treba tražiti korene praktičnih poteza za integraciju stranih radnika i njihove dece koji se preduzimaju u zemljama imigracije Zapadne Evrope. U suštini, opet se ponavlja sve ono što je bilo prisutno pre desetinu godina, ali u drugom obliku i sa drugim društveno-ekonomskim sadržinama, kada su naši radnici masovno odlazili na rad u inostranstvo. Logika delovanja zakona vrednosti počela je da diktira praktične poteze koje preduzimaju zemlje imigracije Zapadne Evrope na planu integracije stranih radnika u svoje društveno biće. Sada, svakako, u izmenjenom sadržaju, obliku i smeru. Tim zemljama nije više potrebna radna snaga koju bi dovodili iz zemalja migracije. Stvorena je rezervna radna snaga u krilu one strane radne snage koja je pre više godina došla na rad u te zemlje. Ovu rezervnu radnu snagu treba društveno-ekonomski i politički čvrsto uključiti u njihov društveni sistem. Integracija, u onom smislu kako se objašnjava u zemljama imigracije, nije suština poteza koje one preduzimaju. Asimilacija je osnovna sadržina svih njihovih integracionih zahvata.

Dejstvo ekonomskih zakona nije spontano dovelo do sadašnjeg odnosa zemalja imigracije prema stranim radnicima i njihovoj deci. To dejstvo je bilo prisutno, kao što smo ranije videli, i ono je kontinuirano podsticalo na preduzimanje određenih dalekosežnijih mera, koje su ove zemlje preduzimale naročito naglašeno posle 1973. godine, kada je počelo vidljivije ispoljavanje posledica stagnantnih kretanja u ekonomskom životu.

Memorandum pripremljen za vladu Savezne Republike Nemačke u ovoj složenoj situaciji odnosa zemalja imigracije Zapadne Evrope prema stranim radnicima, odnosno »drugoj generaciji«, unosi jedan nov elemenat. Naime, više se ne ističe, ili se ne naglašava u meri kao što je ranije činjeno, potreba »tržišta radne snage« kao bitnog činioca za rešavanje problema »druge generacije« stranih radnika. Ta potreba se ne negira, ali se više ne potencira kao primarna. Memorandum u ovom pogledu je potpuno određen. U njemu stoji: »do sada je bila orijentacija na politiku zapošljavanja na osnovu potreba tržišta radne snage, ovo je posledica

Digitized by Google

shvaćanja da je kod migracije reč o privremenosti i odatle mišljenje za potrebu tržišta radne snage«.

Kao što se vidi, ovde se unosi novi društveno-ekonomski kvalitet — migracija nije privremena. To znači da za Saveznu Republiku Nemačku (i druge zemlje imigracije Zapadne Evrope) migracija je dugoročan proces. Ali, u kom smislu dugoročan? Ne u smislu otvaranja mogućnosti da iz zemalja migracije dolazi nova radna snaga, već da se u njihov društveno-ekonomski život što bezbolnije i što organizovanije i trajno integrišu, odnosno asimiliraju onih nekoliko miliona dece i omladinaca stranih radnika koji su već u Nemačkoj i drugim zemljama Zapadne Evrope. Suština je u tome da se omladina i deca stranih radnika, kao rezervna radna snaga, kontinuirano uključuju u društveno-ekonomski život onim intenzitetom kakav će diktirati njihov društveno-ekonomski i politički razvitak tih potreba.

Svi ti migracioni i imigracioni procesi, odnosno mere integracije imaju i druge, isto tako, dalekosežne posledice. Reč je o potrebi da integracija dece i omladine stranih radnika omogući i trajnije rešavanje problema neodgovarajućeg ostvarivanja nataliteta u imigracionim zemljama Zapadne Evrope.

U ranije pomenutom Memorandumu precizno se analizira i kretanje nataliteta stranih radnika. Nastoji se da se umire svi oni u Saveznoj Republici Nemačkoj koji se plaše previsokog nataliteta stranih radnika. U vezi s ovim u ovom dokumentu susrećemo sledeću misao: »generalno ponašanje stranog stanovništva približava se ponašanju nemačkog stanovništva; tako, na primer, natalitet kod stranih radnika nema u budućnosti natprosečno da raste. Sada u Saveznoj Republici Nemačkoj 7 procenata mladih stranaca su između 16 i 18 godina, u 1995. godini (predviđanja) taj procenat će iznositi 20. Ovom broju dece treba dodati još toliko dece koja su potencijalni kandidati — njih će u međuvremenu u Saveznu Republiku Nemačku dovesti njihovi roditelji«.

U Memorandumu se navodi i podatak da je od 1974. godine do danas porast dece stranih radnika u Saveznoj Republici Nemačkoj iznosio 25 procenata. Krajem 1978. godine u Saveznoj Republici Nemačkoj bilo je skoro 700.000 dece stranih radnika mlađih od 10 godina. Jugoslovenske dece rađa se godišnje u ovoj zemlji od 10 do 15.000.

Natalitetom porodica stranih radnika intenzivno se bave i međunarodne organizacije. Tako, na primer, Karlos Kastro u »Međunarodnoj reviji rada« (118, br. 6, XI—XII, 1979, izdanje Međunarodne organizacije rada u Ženevi) piše da natalitet stranih porodica doprinosi prirodnom povećanju stanovništva zemalja »uvoznica radne snage« u Zapadnoj Evropi. On iznosi podatak da je u 1976. godini u Saveznoj Republici Nemačkoj rođeno 86.953 dece u porodicama stranih radnika ili 14,4 procenta od svih novorođenih u ovoj zemlji. Ovaj procenat u nekim pokrajinama Savezne Republike Nemačke, kao što je Baden Virtemberg, iznosio je 19,7, a u Bremenu 17,8.

Digitized by Google

Generalno drugačiji odnos u vezi s ulogom »tržišta radne snage« u rešavanju pitanja obrazovanja i osposobljavanja za rad i život dece stranih radnika, odnosno njihova integracija u društveni sistem Savezne Republike Nemačke još je reljefnije izražena na jednom drugom mestu u Memorandumu. Tu se kaže sledeće: »Odgovornost (Nemačke — B. P.) prema ljudima koji danas žive ovde, a u prošlosti su bili angažovani od ekonomskog interesa ne može različito da se odmerava u zavisnosti od situacije tržišta rada... iluzorno je mišljenje da su ranije zaposleni stranci posebno mobilna manevarska masa tržišta rada.«

Strategija Memoranduma je dalekosežnija. Ona vrlo realno sagledava sadašnje stanje u migracionim i imigracionim procesima, ali imajući u vidu isključivo potrebe i interese Savezne Republike Nemačke. Memorandum daje određenu viziju i za ono šta sve asimilacioni procesi, u suštini, znače za Saveznu Republiku Nemačku. Na primer, u vezi s tim Memorandum prezicira: »Demografska predviđanja očekuju da kao posledica velikog opadanja nataliteta poslednjih godina — krajem 80-tih godina doći će do vidljivijih promena na tržištu rada. S druge strane, u pogledu strukture stranog stanovništva i njihovog generičkog ponašanja, koje se do sada razlikovalo od nemačkih prilika, očekuje se pozitivno kompenzaciono delovanje.«

III

U 1970. godini započela je nešto organizovanija vaspitno-obrazovna delatnost sa decom osnovnoškolskog uzrasta u zemljama gde naši radnici privremeno rade. To je dopunski deo osnovnog obrazovanja koje deca dobijaju u stranim osnovnim školama. Dopunska nastava se izvodi na 8 jezika naroda i narodnosti naše zemlje. Od 167.000 učenika u školskoj 1977/78. godini, našom dopunskom nastavom bilo je obuhvaćeno 31.788 dece (47,7 odsto) sa 705 angažovanih nastavnika. Iz zemlje je poslato 269 nastavnika. U 1978/79. godini dopunskom nastavom bio je obuhvaćen 51 procenat dece. Procenjuje se da u školskoj 1979/80. godini dopunsku nastavu sluša preko 61 procenat naše dece.

Za decu predškolskog uzrasta i za omladinu naših radnika (starost 15 godina — sa završenim ili nezavršenim osnovnim obrazovanjem) do sada skoro ništa nije učinjeno. Naši radnici, uz pomoć samoupravnih interesnih zajednica za dečju zaštitu iz nekih naših republika, organizovali su nekoliko dečjih vrtića. Oni uspešno rade. Za omladinu u Saveznoj Republici Nemačkoj organizovano je nekoliko razreda usmerenog obrazovanja. Kod omladine i njihovih roditelja postoji veliki interes za proširivanje mreže ovakvih razreda.

Organizovano je i preko 100 obrazovnih centara za obrazovanje odraslih. Nastavu u ovim centrima izvodi 27 obrazovnih organizacija koje su upućene iz zemlje. U ovim centrima je obuhva-

Digitized by Google

ćeno oko 40.000 radnika, a osposobljavaju se za više od 100 raznih zanimanja iz struka, uglavnom za potrebe naše privrede.

*

Posebne zaključke, na bazi svih prethodnih razmatranja, ne izvlačimo. Oni su dati u samom tekstu. Međutim, osnovno je da se još jedanput potencira saznanje, toliko puta potvrđeno u društvenoj praksi, da se pozicija dece i omladine naših radnika u inostranstvu stalno pogoršava. Sve izrazitije su asimilatorske tendencije. Zbog toga je potrebna najširа društvena akcija u svim pravcima, uključujući tu i međudržavne, bilateralne aspekte, a i međunarodne organizacije — UNESCO, Međunarodnu organizaciju rada itd. Asimilatorski udari usmereni su prema našoj deci i omladini, u prvom redu prema deci predškolskog uzrasta i »drugoj generaciji«. U tom odnosu stvoren je prazan prostor. Asimilatorske tendencije sve dublje ulaze u njega. Situacija je više nego zabrinjavajuća.

Digitized by Google

Milan Bajec

Odlučniji zaokret u ekonomskoj politici

Sa devalvacijom dinara nastupio je trenutak trezvenog suočavanja sa ekonomskim realnostima i zakonitostima koje su iz raznih razloga prilično bile zapostavljene u našoj dosadašnjoj praksi. Svođenje dinara na njegovu stvarnu vrednost povlači za sobom zahtev da se na isti način postupi sa svim materijalnim potencijalima kojima društvo raspolaže i svim ekonomskim parametrima kojima se ono rukovodi. Naravno, čin devalvacije stvara samo opšte pretpostavke koje omogućuju da se pristupi temeljitijim promenama u duhu politike ekonomske stabilizacije. A šta će zbiljski biti promenjeno, zavisi od svesne akcije radnih ljudi i njihovih organa i organizacija.

1.

U ovom trenutku na dnevni red, zapravo, dospeva poznati problem suprotnosti koji, u osnovi, uvek postoji u odnosima između ekonomskih zakonitosti i svesne društvene akcije, dijalektičkog

Digitized by Google

jedinstva tih suprotnosti izvedenog u smislu Engelsovih razmatranja o problemu »spoznatih nužnosti«[1].

S razlogom se u sadašnjoj devalvaciji kao najvažnije ističe potreba doslednog uvažavanja ekonomskih kriterijuma i zakonitosti. Pri tom se kao polazna osnova svih daljih akcija i mera uzimaju Zaključci Predsedništva CK SKJ od novembra prošle godine, u kojima se bezuslovno insistira na uspostavljanju odnosa koji će se temeljiti na tim »spoznatim nužnostima«.[2] Najzad, valjalo je jednom odlučnije pristupiti izvlačenju konsekvenci iz situacije u kojoj su krajnje prenapregnuti odnosi u ekonomskoj i društvenoj reprodukciji izazivali sve veću inflaciju, a ova još veće naprezanje, pa i izvitoperavanje svih strukturnih i drugih odnosa. U takvoj situaciji postajalo je neminovno da se »svesne« akcije gube u lutanju između mnogobrojnih proizvoljnih kriterijuma i parametara i svakojakih alternativa. U stvari, u iskrivljenim odnosima prenapregnutih bilansa i inflatornih tokova počelo je bezmalo sve da izgleda mogućno i razumno.

Umesto da ekonomske realnosti određuju ekonomsku politiku, ova je, pod raznim uticajima i pritiscima, sve više prekrajala i razvodnjavala ekonomske kriterijume, što je, pored ostalog, dovodilo do sve »smelijih« uzleta preko granica mogućnosti, pa time i do sve ozbiljnijih ekonomskih promašaja, uz dalje širenje terena da se u društvenom odlučivanju zapada u slobodu lutanja.

Sigurno je da je već sama unutrašnja logika inflacije doprinosila tome da se olako i bez mnogo opreza ulazi u nerealne poduhvate i problematične razvojne planove i programe; ako ništa drugo, izledalo je bar unosno što pre i bilo gde ulagati novčana sredstva kojima inflacija nagriza vrednost. No, nije se radilo samo o tome. Inflacija je sve više obezvređivala i same kriterijume od kojih bi se, inače, moralo polaziti u svim ekonomskim odlukama. To je, u stvari, značilo da se na neki način obezglavljuje i sam sistem samoupravnog i delegatskog odlučivanja.

Sve više se, naime, u takvoj situaciji pothranjivala poznata iluzija da sistem socijalističkog samoupravljanja već samim svojim postojanjem otvara »carstvo slobode« ekonomskim opredeljivanjima i ponašanjima koja će se, navodno, moći da zasnivaju na pukom pravnom regulisanju odnosa među organizacijama i delovima udruženog rada, kojima bi se bezmalo već moglo ukinuti delovanje tržišnih zakonitosti i ekonomske prinude. Tako se i sam sistem samoupravnog sporazumevanja i odlučivanja našao pod udarom svojevrsne stihije neekonomskih rezona i pritisaka, gubeći svoj pravi smisao i pretvarajući se u instrument raznih ogoljenih interesa i monopolskih pozicija.

Svemu tome se, po prirodi stvari, pridružila stihijnost administrativno-etatističkog regulisanja. Bilo je, naime, jasno da su

[1] F. Engels, *Anti-Diring*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 131—143.

[2] Zaključci Predsedništva CK SKJ o aktuelnim pitanjima ostvarivanja ekonomske politike u 1979. godini i idejno-političkim opredeljenjima ekonomske i socijalne politike u 1980. i zadacima SK i drugih subjektivnih snaga (»Borba«, 24. novembar 1979).

Digitized by Google

stalno novi poremećaji, izazvani prenapregnutim odnosima i tokovima, morali izazivati potrebu za sve izrazitijim intervencijama država. Nije se tu radilo o sporadičnim i privremenim zahvatima koji su neophodni u svakoj savremenoj ekonomici i koji mogu biti sasvim blagotvorni za usklađivanje poremećenih odnosa i podsticanje optimalnih razvojnih tokova. Kod nas su, međutim, strukturni i inflatorni poremećaji poslednjih godina postali tako duboki i učestali da su se administrativne intervencije sve više nametale kao preovlađujući i trajni metod regulisanja, naročito u oblasti cena, monetarne politike i spoljnotrgovinskog poslovanja. Poremećaje je trebalo otklanjati po svaku cenu, pa i administrativnim merama. No, sva nevolja je bila u tome što su takvim merama, koje mogu imati samo kratkoročno dejstvo, po pravilu, izazivani novi, još dublji poremećaji, a time i zahtevi za daljim širenjem takvog regulisanja.

Etatizam je uz pomoć inflacije našao put da pothranjuje sebe samog. Kao što je i inflacija u etatizmu našla sebi saveznika za svoje nesmetano širenje.

Još jednom se potvrdilo da se socijalističko samoupravljanje ne može razvijati drukčije nego upravo na tlu spoznatih i priznatih ekonomskih zakonitosti. Najzad, reč je o sistemu čije je glavno preimućstvo u tome što nosiocima društvenih odluka omogućuje pravi uvid u stanje stvari i što ih baš to usmerava da nalaze optimalna rešenja. Svako izneveravanje ekonomskih realnosti izaziva jedino ekonomske poremećaje, koji se onda umnožavaju, pothranjujući sami sebe, a istovremeno i sve one društvene tendencije koje direktno sputavaju razvoj samoupravljanja.

Na ovaj momenat — da je razvoj samoupravnih odnosa *bitno uslovljen* daljim jačanjem ekonomskih zakonitosti — posebno je ukazano na nedavnoj sednici CK SKJ, koja je podržala stav, iznet u referatu Veselina Đuranovića, predsednika Saveznog izvršnog veća, da će razvoj tih odnosa zavisiti od toga koliko će dalje jačati ekonomski motivi privređivanja i dejstvo ekonomskih zakonitosti.[3]

2.

Samim tim što sadašnja devalvacija znači svođenje svih vrednosti na njihov realan nivo, neophodno je da tim postupkom budu do kraja obuhvaćeni svi parametri o mogućnostima proizvodnje i po-

[3] »Imajući u vidu sve naznačene uzroke i obilježja dosadašnjih društveno-ekonomskih odnosa i privrednih kretanja, može se s pravom zaključiti da je dalji razvoj produkcionih odnosa na samoupravnoj osnovi bitno uslovljen time u kojoj će mjeri i kakvom dinamikom jačati ekonomski motivi privređivanja i dejstvo ekonomskih zakonitosti u borbi za dohodak. Međuzavisnost razvoja samoupravnih produkcionih odnosa i tržišnih mjerila i zakonitosti u privređivanju i sticanju i raspodjeli dohotka jedna je od najvažnijih zakonitosti naših društvenih odnosa« (Veselin Đuranović, »Aktuelna pitanja ostvarivanja politike ekonomske stabilizacije i zadaci Saveza komunista«, uvodno izlaganje na 11. sednici CK SKJ, »Borba«, 13. jun 1980).

Digitized by Google

trošnje. Valja imati u vidu da se u proteklim godinama forsiranog razvoja i inflacije stvorila prava tehnika »dopingovanja« visokih stopa rasta društvenog proizvoda, a time i svih vidova potrošnje. Naravno, ekonomske zakonitosti ni tada nisu mogle biti obmanute: pravi računi su u sve većoj meri pristizali, što u vidu stalno novih skokova cena na domaćem tržištu, što u rastućim zaduženjima prema inostranstvu.

Pa ipak, ma koliko bilo evidentno o čemu se radi, fetiš visokih stopa rasta proizvodnje i potrošnje, koji je do skoro bio preovlađujući u ekonomskim i političkim razmatranjima, pokušao je da se probije i posle sadašnje devalvacije, makar i sasvim oprezno, otprilike u stavu da će u interesu stabilizacione politike biti potrebna »izvesna odricanja« od tih stopa. Kao da su uopšte postojale neke stvarno visoke stope rasta proizvodnje i potrošnje proteklih godina, od čega bi sada trebalo donekle odustati! Dobrim delom bile su to samo fiktivne stope iza kojih je stajao pretežno nominalno uvećan društveni proizvod. Vreme je da se otvoreno kaže da iz tih stopa treba ekonomskom prinudom iščistiti što pre sve što je u njima čista fikcija i što bi se kao fetiš moglo održati jedino ukoliko bi se nastavilo sa inflacijom u zemlji i sa rastućim spoljnotrgovinskim deficitima i zaduženjima prema inostranstvu.

Devalvacijom dinara je samo rečeno da je inflacijom i spoljnotrgovinskim deficitom već dostignut onaj limit preko kojeg se ne može ići a da se ne ugrozi solventnost zemlje u međunarodnim plaćanjima i odnosima. A faktički je reč o limitu koji ne dopušta više nikakvu ekstenzivnost u povećavanju proizvodnje ni trošenje po dosadašnjim stopama. U stvari, takvoj ekstenzivnosti nema više mesta već ni sa stanovišta same logike koju diktira sadašnji stepen razvijenosti naših proizvodnih snaga. To je, valjda, onaj najznačajniji faktor koji se nameće kao stvar ekonomskog objektiviteta i koji u najvećoj meri opredeljuje opšti kurs ekonomske politike.

Na tom stupnju, koji izražava sadašnji nivo srednje razvijenosti naše zemlje, kvalitativni faktori, pre svega produktivnost rada i uključenost u međunarodnu podelu rada, moraju biti odlučujuća pokretačka snaga daljeg razvoja. U suprotnom, inflatorni i spoljnotrgovinski poremećaji su naprosto neizbežni, s tim što bi se njihovim stalnim nagomilavanjem sve više počeo usporavati sam razvoj radi kojeg su, inače, navedeni poremećaji bili tolerisani. Drugim rečima, ekstenzivni razvoj se vremenom okreće protiv sebe samog. I nema snage koja to može da spreči. Uostalom, ovo bismo, po svoj prilici, iskusili na svojoj koži još ove godine da najnovijim ekonomskim merama nije presečen tok daljem razmahu inflacije i porastu spoljnotrgovinskog deficita.

U svemu tome ne radi se samo o onom notornom tržišnom raspletu inflatornih tokova koji se, u krajnjoj liniji, sami razgolićuju, budući da preko porasta cena sve vrednosti i rezultate svo-

Digitized by Google

de na njihovu meru, a to, naravno, čine i sa svim stopama rasta. Radi se o nečem mnogo ozbiljnijem: o tome da se fiktivne vrednosti u društvenom proizvodu, nastale procesom inflacije, sve više transponuju u razne vidove društvene potrošnje kao stvarne. Dovoljno je podsetiti na postojeći mehanizam ugrađivanja i priznavanja u cene svih mogućih društvenih rashoda, pa i rasipništava, čime se, naročito kad je reč o investicionoj potrošnji, omogućuje da se na fiktivnoj osnovi dalje širi i sama proizvodnja. A to je onda širenje na postojećoj — ekstenzivnoj i nedovoljno racionalnoj osnovi. Dakle, vrši se čak »proširena reprodukcija« zatečenog načina proizvodnje, što znači da se njene sadašnje slabosti ovekovečuju i transponuju na buduće generacije.

Na interesantne zaključke upućuju istraživanja o uslovima sticanja dohotka iz kojih proizlazi da se kod nas dejstvom inflacije vrši permanentno transformisanje obrtnih sredstava u prividni dohodak, a da se usled nedovoljno razrađenog sistema revalorizacije to isto događa čak i sa delom osnovnih sredstava. Tako smo u 1978. imali nominalni rast dohotka od 21,5 odsto, ukoliko se ova stopa iskaže kao fizički rast proizvodnje, uvećan za porast cena. Međutim, po završnim računima se iskazuje porast dohotka od čitavih 36,2 odsto. Razliku od 14,7 odsto čini sve ono što se u uslovima poremećenih kriterijuma neopravdano zakida od osnovnih i obrtnih sredstava i preliva u dohodak, odnosno u razne vidove potrošnje.[4]

Ovde se radi o jednom novom efektu inflacije koji je mnogo ozbiljniji od uobičajenih. Njime se zadire u sam integritet društvenih sredstava. Istovremeno, njime se još više produbljuju inflatorni procesi, budući da je reč o dohocima koji se troše po cenu faktičkog umanjivanja vrednosti sredstava za proizvodnju. Već sama ta činjenica daje inflaciji trajniji karakter i razornije dejstvo.

Iz ovog primera bi se pogotovo mogle izvlačiti dragocene pouke o neodrživosti politike inflatornog podržavanja visokih stopa privrednog rasta. Izlazi, dakle, ne samo da se njom ništa ne može postići u pogledu ubrzavanja privrednog rasta, već da ona čak najavljuje opasnost stagnacije, pa i nazadovanja u proizvodnji. Ekstenzivni razvoj postaje direktno suprotstavljen stvarnim interesima razvoja. Reklo bi se da inflacija više šteti našem društveno-ekonomskom sistemu nego drugim sistemima; ona je, zapravo, nespojiva sa samim karakterom naših produkcionih odnosa. Otud je logičan zaključak da jedino daljim razvojem tih odnosa možemo sužavati životni prostor inflaciji, razume se, uz brižljivo izgrađivanje svih mehanizama koji su neophodni da se ubuduće efikasnije deluje protiv raznih autonomnih izvora trošenja fiktivnih sredstava.

---

[4] Kiro Gligorov, *Koliki je realni dohodak*, »Ekonomska politika«, br. 1471, 9. jun 1980, str. 18—22.

Digitized by Google

3.

Računa se da bi pri sadašnjem stupnju razvijenosti naših proizvodnih snaga produktivnost rada morala da učestvuje čak sa 80 odsto u porastu društvenog proizvoda, s tim da samo ostalo bude rezultat nove zaposlenosti. Međutim, u dosadašnjim godinama ostvarivanja tekućeg srednjoročnog plana (1976—1979) produktivnost je učestvovala svega sa 39 odsto u porastu društvenog proizvoda.

Na takvoj osnovi ne može biti dinamičnog privrednog rasta, odnosno to jedino može biti rast pothranjivan pretežno inflacijom. U tom slučaju država mora održavati visok nivo cena, kako bi se preko njih, kako u pogledu realizacije društvenog proizvoda tako i u pogledu akumulacije, nadoknadilo odsustvo kvalitativnih faktora privređivanja, pre svega produktivnosti. Istovremeno, država tako mora podržavati i visok nivo domaće tražnje i izvoznih stimulacija, kako bi se skupa proizvodnja uopšte mogla realizovati. No, iza takve tražnje sve je manje realnog pokrića, što onda mora biti obezbeđeno anticipiranom potrošnjom, kao i zaduživanjem. Ukratko, nedovoljna zastupljenost produktivnosti rada u stopama rasta društvenog proizvoda čini ove u dobroj meri fiktivnim i iracionalnim.

Jedino svestranim zaoštravanjem uslova privređivanja, pa makar i po cenu privremenog usporavanja stopa rasta, može se postići da dinamičan ekonomski razvoj bude i stvaran.

U protekle četiri godine ostvarivanja tekućeg srednjoročnog plana prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda iznosila je 6,4 odsto, od čega u industriji 7,4, a u poljoprivredi 2,5. Prosečna stopa zaposlenosti dostigla je 4,2 odsto godišnje, a privrednih investicija u osnovna sredstva 6,8 odsto.[5] Ovakva dinamika bila je iznad realnih mogućnosti koje proizlaze iz raspoloživog dohotka. I ne samo to. Sama činjenica da su se ovako visoke stope sve više morale oslanjati na inflatornu tražnju u zemlji i zaduženost prema inostranstvu počela je da se nameće društvu kao neki neopozivi postulat ekonomske politike od kojeg bi trebalo polaziti u svim društvenim odlukama i opredeljenjima, bez obzira na sredstva i mogućnosti, pa i bez obzira na posledice. U raznim ekonomskim raspravama počelo se čak insistirati na intenzivnijem kretanju cena kao uslovu za »dobru klimu« u privredi! A u nekim debatama u Skupštini SFRJ dospelo se dotle da se ekonomski interesi republika i pokrajina prikazuju kao pitanje prava na što veće zaduživanje prema inostranstvu, i to u sadašnjim uslovima svetske ponude kapitala koji diktiraju gotovo šajločku kamatu od 20 odsto!

Nije stvar samo u tome da je sadašnja inflacija kod nas — kao, uostalom, i drugde — poremetila sve računice i kriterijume zdravog ekonomskog rasuđivanja. Posredi je i realan pritisak koji svojevrsna stihija ekstenzivnog privređivanja po visokim stopama rasta vrši na društvo. Ova stihija može se održati samo ako dru-

[5] Veselin Đuranović, citirano izlaganje.

Digitized by Google

ništvo »svesno« toleriše, pa čak i podstiče poremećaje koje ona izaziva. Ako bi se i dalje prepuštala takvom pritisku, ekonomska politika bi ubrzo samu sebe učinila apsurdnom.

O toj stihiji govori pogotovo stanje spoljnotrgovinskog i platnog bilansa u ekonomskim odnosima sa inostranstvom. Poznato je od kakvog je značaja spoljna trgovina za ekonomski razvoj svake zemlje, naročito onih zemalja koje po veličini i broju stanovnika spadaju u red manjih. Za takve zemlje domaće tržište mora postati preusko u određenom trenutku njihovog razvoja. To im se događa u trenutku kada već počinju da proizvode toliko da se zbog same veličine proizvodnih serija moraju orijentisati prema izvoru, pri čemu, opet, upravo takve veličine serija pretpostavljaju višu produktivnost koja jedina i otvara put konkurenciji u svetskim razmerama, a istovremeno daje legitimaciju za stupanje u razne vidove međunarodne kooperacije. Sve to onda u odgovarajućoj meri otvara i domaće tržište uvozu i uticajima inostrane konkurencije, što samim tim još više doprinosi porastu produktivnosti u domaćoj proizvodnji.

Računa se da zemlje naše veličine izvoze oko trećinu svog društvenog proizvoda. Učešće izvoza u društvenom proizvodu treba da bude utoliko veće ukoliko su jače ambicije domaće proizvodnje u pogledu daljeg tempa njenog rasta.

Kod nas je, međutim, sticajem raznih okolnosti došlo do stagnacije izvoza u odnosu na rast društvenog proizvoda, pa i do nazadovanja. Svega 10 do 11 odsto društvenog proizvoda odlazilo je poslednjih godina u izvoz. To već samo po sebi ukazuje na uzroke sve većih teškoća koje smo imali u sticanju deviza. No, posledice su i dublje. Jer, ako je evidentno da je izvoz jedan od glavnih generatora ubrzanog ekonomskog razvoja svake zemlje, onda je u odsustvu tog generatora bilo tokom proteklih godina upravo neophodno nalaziti razne surogate da bi se održao tempo razvoja.

Oni su se i nalazili, i to ne samo u inflatornom podržavanju prekomerne tražnje i visokim cenama, već i u svojevrsnom mehanizmu uvozno-izvoznog regulisanja kojim je faktički uvođen disparitetni kurs dinara kojim je uvoz učinjen jeftinijim nego što bi proizlazilo iz visokog nivoa cena na domaćem zaštićenom tržištu. Time su obezbeđivane značajne prednosti prerađivačkim delatnostima na štetu bazičnih grana, ali se postizalo to da se na bazi prekomernog uvoza održavaju visoke stope privrednog rasta. (Uostalom, disparitet cena između prerađivačkih i bazičnih delatnosti održavan je i na domaćem tržištu.) Istovremeno, taj mehanizam je omogućavao da se preko prerađivačkih delatnosti zahvata akumulacija za potrebe raznih vidova društvene potrošnje, s tim što se onda, naravno, država morala smatrati nadležnom da i dalje vodi brigu za redovno snabdevanje privrede energijom i sirovinama bilo preko uvoza ili u okviru posebnog, manje-više etatističkog, režima finansiranja takozvanih prioritetnih objekata u investicionoj politici.

Sa sadašnjom devalvacijom svi ti elementi iskrivljavanja ekonomskih odnosa i kriterijuma morali su da se izvedu na čistinu

Digitized by Google

i da se prevaziđu novim kursom dinara. Pored ostalog, valjalo je utvrditi da je razlika u stopi inflacije prema konvertibilnim zemljama sa kojima se odvija najveći deo naše razmene dostigla već nekih 12 do 15 odsto; a zatim da razni »ingredijenti«, kojima se podstiče izvoz i carinski štiti domaće tržište, deformišu još više i onako deformisani kurs dinara. I kad se sve sabralo, ispalo je da dinar mora biti devalviran za 30 odsto.

Svakako, devalvaciju je prevashodno iznudila potreba da se ublaži već ozbiljno prenapregnut platni bilans. U protekle četiri godine tekućeg srednjoročnog plana pokrivenost uvoza izvozom iznosila je svega 55,9 odsto u proseku, tako da smo na svakih sto dinara vrednosti ostvarenog izvoza imali deficit od 78,3 dinara. U prošloj godini situacija se pogoršala već u drastičnoj meri: pokrivenost uvoza izvozom pala je na 48,5 odsto, tako da je ukupan trgovinski deficit premašio vrednost ostvarenog izvoza.[6]

Ovakva situacija može se samo donekle dovoditi u vezu sa opštim teškoćama i poremećajima u svetskoj trgovini, naročito s obzirom na snabdevanje naftom i cene ovog proizvoda. Osnovni problemi naše spoljne trgovine su ipak domaćeg porekla. A uzroci teškoća su mnogo dublji. Izvoz već niz godina ne prati rast našeg društvenog proizvoda. Umesto da sa razvojem proizvodnih snaga rast izvoza bude brži od rasta društvenog proizvoda, kod nas je to išlo suprotnim pravcem. U isti mah naš izvoz ozbiljno zaostaje za razvojem svetske trgovine. Dok je svetski izvoz u periodu 1970—1975. prosečno rastao po godišnjoj stopi od 5,5 odsto, a jugoslovenski po stopi od 5,1, u periodu 1975—1978. ovo zaostajanje se produbilo, jer se svetski izvoz povećavao po stopi od 7, a jugoslovenski po stopi od svega 2,9 odsto.[7] Uostalom, jugoslovenski izvoz je prošle godine realno čak i nazadovao.

Problemi izvoza i platnog deficita su posledica prvenstveno ekstenzivnosti našeg privrednog razvoja, koja se u interesu tog razvoja predugo tolerisala, da bi se sada, preko spoljnotrgovinskih bilansa, iskazala već sasvim jasno kao neodrživa. O tome na svoj način govori i kretanje domaćih cena upoređenih sa kretanjem inostranih. Još u vreme prvih snažnijih inflatornih talasa — u periodu između 1969. i 1975. — cene svetskog izvoza povećavane su po prosečnoj godišnjoj stopi od 9 odsto, dok su jugoslovenske cene imale prosečan rast od 13 odsto. A u periodu 1976—1978. cene domaćeg izvoza su po stopi od 8,5 odsto nastavile da se udaljavaju od cena svetskog izvoza koje su rasle po stopi od 6,6 odsto.[8]

U takvoj situaciji nikakvim »klizajućim« kursevima ni uvozno-izvoznim »ingredijentima« nije bilo moguće čak ni održavati visok platni deficit na zatečenom nivou; on je dalje rastao, postajući već nepodnošljiv, pa je devalvacija dinara morala da dođe na dnevni red.

---

[6] Isto.

[7] *Uslovi, mogućnosti i pravci društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije u periodu 1981—1985. godine*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 4. oktobar 1979, str. 79.

[8] Isto, str. 80.

Digitized by Google

4.

Od presudnog značaja za uspeh stabilizacionih mera jeste pitanje reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede. U zvaničnim obrazloženjima ovih mera jasno je rečeno da će politikom cena samo donekle biti priznata poskupljenja koja će preko povećanih izdataka za uvoznu robu da terete domaće troškove proizvodnje.[9] Sve ostalo trebalo bi nadoknaditi efikasnijim i produktivnijim privređivanjem.

Koliko je to privreda u stanju da nadoknadi, imajući u vidu i inače visoka opterećenja na njenim troškovima proizvodnje i na dohotku?

U protekloj deceniji imali smo izrazito opadanje akumulativne sposobnosti organizacija udruženog rada privrede, naravno, uz istovremeni porast akumulativne sposobnosti društva u celini, u čije su ime razni faktori i centri odlučivanja zahvatali i raspoređivali postojeću akumulaciju. Tako je učešće akumulacije u ostvarenom dohotku privrede opalo od 15,8 u 1971. na 10,8 odsto u 1978. godini.[10] Istovremeno, obim akumulacije prema prosečno korišćenim poslovnim sredstvima opao je procentualno od 10,6 na 3 odsto, što i pokazuje kakva je reproduktivna moć privrede. Naravno, investicije u tom periodu nisu smanjene; naprotiv, njihovo učešće u društvenom proizvodu beleži stalan porast. Ali, budući da su ta sredstva dobrim delom otuđena od udruženog rada, sve zajedno se svodilo na stalno umanjivanje sposobnosti privrede da se reprodukuje na bazi samofinansiranja i na neophodnost njenog sve većeg zaduživanja.

Privreda mora u sadašnjem trenutku biti akumulativno i reproduktivno osposobljena da povećanom produktivnošću apsorbuje povećane troškove proizvodnje koji su izazvani devalvacijom. To znači da je neophodno na svim tačkama društvene potrošnje obezbediti uzdržljivost i ograničenja, počev od samoupravnih interesnih zajednica i budžeta društveno-političkih zajednica do ličnih dohodaka i investicija. U suprotnom, devalvacija bi se naprosto ukalkulisala u domaće cene, pa bi se ubrzo — najdalje za šest meseci do godinu dana — uspostavili stari odnosi, samo uz još zaoštrenije probleme nego što su sada.

Uostalom, neka istraživanja pokazuju da se ni teorijski ne mogu pravdati nastojanja da se preko cena rešava ekonomski položaj privrednih delatnosti, grana i grupacija. Prema nalazima jedne istraživačko-analitičke grupe u okviru Saveznog zavoda za cene[11], osetne razlike u oblasti primarne raspodele, koje opredeljuju ekonomski položaj među delovima udruženog rada, očigledno fa-

[9] Veselin Đuranović, citirano izlaganje.

[10] Marijan Korošić, *Politika cijena u 1979. godini*, u: *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije* (zbirka), Ekonomski institut, Zagreb, »Informator«, Zagreb, 1979, str. 87—88.

[11] *Analiza odnosa u primarnoj raspodeli*, prva knjiga, Savezni zavod za cene, Beograd, april 1980, str. 14.

Digitized by Google

vorizuju najpre pojedine oblasti u privredi (trgovinu, finansijske i druge usluge, građevinarstvo i zanatstvo), a u okviru svake oblasti po pravilu se favorizuju prerađivačke grane u odnosu na bazične. Međutim, i pored toga, samim promenama cena neravnopravni odnosi malo se mogu promeniti. Budući da svako pomeranje cena odmah izaziva čitav niz drugih, ništa naročito se tim putem ne postiže za poboljšanje položaja neke grane ili grupacije. Štaviše, događa se da u krajnjem rezultatu lošije prođu upravo oni koji su prvi krenuli sa poskupljenjem svojih proizvoda.

U ovom istraživanju se ukazuje na dva, na izgled protivrečna, fenomena. S jedne strane, u našoj privredi postoji vrlo visok cenovni multiplikator dohotka. Tako bi, uz neizmenjene cene iz uvoza i neizmenjeni »input« iz drugih oblasti, svako prosečno povećanje cena od 10 odsto omogućilo da se dohodak poveća: u industriji za 34, u poljoprivredi za 22, u šumarstvu za 18, u vodoprivredi za 19, u građevinarstvu za 27, u saobraćaju za 22, u ugostiteljstvu za 23, u zanatstvu za 20, u stambeno-komunalnoj delatnosti za 20 i kod finansijskih i drugih usluga za 22 odsto, a u trgovini (preko marži) čak za 115 odsto. Međutim, istovremeno je izračunato da bi sa svega 3 odsto rasta cena sve privredne grane mogle (naravno, ukoliko bi se to uopšte htelo, jer ne bi, u krajnjoj liniji, ekonomski ni bilo opravdano) biti dovedene u jednak položaj u primarnoj raspodeli. Iako ova problematika traži dalja istraživanja, već sada se nameće kao pouzdan zaključak da se visokim stopama rasta cena ne mogu usklađivati poremećeni odnosi u primarnoj raspodeli, budući da bi se time jedino išlo na ruku raznim vidovima finalne potrošnje, i to njenim najmanje racionalnim vidovima, dok bi ulaganja u racionalizovanje proizvodnje i podizanje njene produktivnosti i dalje ostali zapostavljeni.

Umesto toga, težište treba da bude na obuzdavanju prekomerne potrošnje, kako bi se umanjio pritisak svakojakih opterećenja na dohodak privrede i podigao nivo njene akumulativne i reproduktivne sposobnosti. A što se tiče problema nejednakosti u uslovima sticanja dohotka, jasno je da će se oni morati u sve većoj meri da rešavaju udruživanjem i dohodovnim povezivanjem, naročito kad su u pitanju odnosi između bazičnih proizvođača i finalista. Uostalom, sigurno je da će samom devalvacijom mnoge od tih nejednakosti biti prevaziđene, budući da realni kurs dinara favorizuje upravo bazične grane koje su do sad bile diskriminisane u primarnoj raspodeli, dok se uslovi sticanja dohotka za prerađivačke delatnosti zaoštravaju.

5.

Sve više se težište stabilizacione politike prenosi na pitanje čvrstog dinara kao realne mere vrednosti.

Manipulisanje vrednošću novca je najpouzdaniji način da se raspolaganje društvenim sredstvima i dohotkom zadržava van domašaja udruženog rada, što dobrim delom i jeste u osnovi sada-

Digitized by Google

šnje inflacije kod nas. A, naravno, inflacija je i sa svoje strane najpogodnije tle za manipulisanje novcem. S obzirom na sve to, moraju se po svaku cenu nalaziti rešenja za učvršćenje vrednosti dinara, za relativno osamostaljenje te »specifične robe«, za njeno osposobljavanje da vrši funkciju stabilne mere vrednosti.

Poznato je da polaznu osnovu naše monetarne politike — kao što je to, uostalom, slučaj u svim savremenim ekonomijama — predstavlja klasična formula da novca mora biti na tržištu onoliko koliko je potrebno da se pokrije masa svih robnih cena, odnosno da novčanu masu treba svake godine povećavati srazmerno nominalnom porastu društvenog proizvoda. Možemo ostaviti po strani pitanje teorijske održivosti ove formule, koja se, iako je opšteprihvaćena, ipak temelji na krajnje labavim premisama koje ispuštaju iz vida da bi se svaka monetarna politika koja pretenduje na aktivnu ulogu u borbi za stabilnost morala oslanjati prvenstveno na svojevrsnu »zlatnu podlogu« koja proizlazi iz svetske produktivnosti rada, pa time i iz uporedivosti sa konvertibilnim valutama sveta. No, ovde nije reč o teorijskim razmatranjima prirode novca. Radi se o sasvim praktičnom pitanju: možemo li ostati samo pri formuli da svake godine povećavamo novčanu masu srazmerno nominalnom rastu društvenog proizvoda ili valja učiniti neki korak dalje u pravcu aktivnije monetarno-kreditne politike koja će više nego do sad biti u službi stabilizacione politike?

Neutralna monetarno-kreditna politika, koja naprosto »prati« rast proizvodnje i cena, ne samo da ništa ne doprinosi stabilizaciji, već postupno i sa svoje strane pothranjuje inflaciju. Uobičajeno pokrivanje rasta proizvodnje i cena stalno novim količinama novca faktički znači podržavanje ekstenzivnog privrednog razvoja i odgovarajuće inflatorne konjunkture. Sam novac pri tom gubi funkciju »specičine robe« koja bi morala da prinuđuje svakog proizvođača da se pod sve oštrijim uslovima produktivnosti i racionalnosti uključuje u društvenu razmenu i da se istovremeno osposobljava da bez ikakvog inflatornog »dopingovanja« bude potrošač onih upotrebnih vrednosti sa kojima drugi kao prometnim istupaju na tržištu.

Ovako kako je sada najčešće izlazi: što više ekstenzivne proizvodnje i visokih cena, to više novca, a što više novca, to još više ekstenzivnosti u proizvodnji i još više inflacije.

Na snazi je već godinama stav da će ekonomska politika tolerisati samo onoliki porast novčane mase koji je neophodan za nesmetano obavljanje svih plaćanja — do finalne potrošnje. A sve što spada u tu potrošnju mora biti plaćeno iz novostvorene vrednosti. Međutim, zbog širokih mogućnosti manipulisanja vrednošću novca upravo to se gotovo nikad nije ostvarilo. Tako smo prošle godine imali povećanje novčane mase za 55 milijardi, odnosno za 16,7 odsto u odnosu na decembar prethodne godine. Visok platni deficit, uz prekomerni uvoz, doveo je do istovremenog povlačenja novca — ukupno za oko 90 milijardi. Usled toga, kao i usled pojačane inflacije u zemlji, povećano je kreiranje novca po osnovu

Digitized by Google

dinarskih kredita i hartija od vrednosti, a to je ukupno iznosilo 225 milijardi dinara, odnosno povećanje od 25 odsto.

Iz ovih kretanja se vidi da je monetarno-kreditna politika bila uglavnom »prateća«, zapravo da je tapkala za kretanjem proizvodnje i cena. Na samo to kretanje malo je uticala, sem utoliko što je upravo svojom stihijnošću doprinosila da ono dobija još nepovoljnije tokove.

Umesto pozitivnog uticaja monetarno-kreditne politike na privredu, imali smo bezbroj negativnih uticaja vanprivrednih faktora na tu politiku. Uzmimo samo jednu od ključnih postavki Rezolucije o politici ostvarivanja Društvenog plana Jugoslavije za ovu godinu. Bilo je predviđeno da će se primarna emisija koristiti prvenstveno za monetizaciju i selektivno kreditiranje namena utvrđenih Planom, a da će se istovremeno obezbediti da se plasmani banaka usklade sa realnim izvorima sredstava i kao takvi koriste pre svega za kreditiranje tekuće reprodukcije.[12] Od toga se za proteklo pola godine malo šta ostvarilo. Umesto da se sredstva iz depozita kod poslovnih banaka usmeravaju za potrebe tekuće reprodukcije, što je jedan od bitnih uslova stabilizacije, većina tih sredstava utrošena je za investicije. Zapretila je opasnost opšte nelikvidnosti, pa su morale da uslede intervencije u vidu novog kreiranja novca.

Jasno je da je neracionalnost ponašanja u privredi i društvu izazvala potrebu ovakvog pojačanog kreiranja novca. Ali, i pojačani priliv novca je dalje proširivao prostore svakojakim neracionalnostima.

Svakako, u osnovi svih tih problema je sam monetarni sistem, koji održava, pa i apsolutizuje kreditni odnos, a time i moć raznih faktora koji preko banaka manipulišu vrednošću novca i praktično razvlašćuju udruženi rad. Za taj sistem, koji privredu čini dužnikom njenog sopstvenog novca, neki naši istaknuti teoretičari ističu da je veoma konzervativan, da daleko zaostaje za modernim bankarstvom, a da pogotovo nema ničeg zajedničkog sa stvarnom prirodom i potrebama socijalističkog samoupravnog privređivanja.[13] Po svemu sudeći, ova teorijski nova pitanja već dobijaju prave odgovore i valja očekivati značajne praktične korake u pravcu jačanja uloge monetarno-kreditnog sistema u daljim naporima za stabilizaciju.

No, već i iz dosadašnjih razmatranja mogu se izvući vredni zaključci o zadacima na tom području. Osnovno je da se ova politika što pre osamostali i aktivnije postavi u odnosu na ciljeve stabilizacione politike. Sadašnja devalvacija je samo drastično ot-

[12] Rezolucija o politici ostvarivanja Društvenog plana Jugoslavije u 1980. godini, Skupština SFRJ, 26. decembar 1979.

[13] Ivo Perišin, *Monetarni mehanizam i proces formiranja akumulacije i njene upotrebe*, u: *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije* (zbirka), Ekonomski institut, Zagreb, »Informator«, Zagreb, 1979, str. 119—144.

Digitized by Google

krila da se ne može živeti i da nema razvoja bez realnog pokrića u radu, produktivnosti i dohotku i da je jedino to ona nit koju treba da sledi monetarno-kreditna politika. A ako upravo to bude sledila, ona će biti u stanju da deluje aktivno i podsticajno. Uspostavljanjem realnog kursa dinara stavljeni su pod svojevrsnu prinudu svi segmenti ekonomske politike i svi vidovi društvenog odlučivanja, pa time i sama monetarno-kreditna politika. Pa, evo, tu prinudu treba iskoristiti kako bi se postiglo da sve mere i akcije društva budu zaista svesne — u smislu »spoznatih nužnosti«.

Digitized by Google

Darko Marinković

Neki društveno-politički aspekti predstavki i žalbi radnika

Uvodne napomene

Jedan od često korišćenih oblika kroz koji su radnici izražavali svoje stavove o društvu i društvenim pojavama i problemima, kao i svoje interese jesu predstavke i žalbe. Od prvih dana izgradnje socijalističkih društvenih odnosa radnici su se putem predstavki i žalbi obraćali državnim organima i organima društveno-političkih organizacija. Promene u društveno-ekonomskom i političkom sistemu, kao i promene u materijalnoj bazi društva uticale su na broj radnika koji su upućivali predstavke i žalbe, kao i na sadržaj predstavki i žalbi. S obzirom na to da državni organi i organi društveno-političkih organizacija kojima su se radnici najčešće obraćali nisu sistematski sređivali i čuvali predstavke i žalbe, nije moguće izvršiti celovitu analizu predstavki i žalbi u ukupnom posleratnom periodu.[1]

[1] Kada se govori o izvorima građe, treba naglasiti da je u ovoj studiji korišćena građa samo iz jednog izvora, odnosno analizirane su samo predstavke i žalbe upućene Veću SSJ. Ovakvo opredeljenje uslovilo je više razloga. Pre svega, analiziranje dokumentacije iz više iz-

Digitized by Google

Radnici se putem predstavki i žalbi obraćaju državnim organima i organima društveno-političkih organizacija u najvećem broju slučajeva tek onda kada im je uskraćeno neko pravo ili je neki njihov interes ugrožen. Često u predstavki ili žalbi koju upućuju nekom organu vide poslednju mogućnost da ostvare neko svoje pravo ili zaštite neki svoj ugroženi interes. Međutim, razlog njihovog obraćanja putem predstavke ili žalbe često je posledica znatno ranije poremećenih međuljudskih i samoupravnih odnosa u sredini u kojoj žive i rade.

I pored toga što u predstavkama i žalbama koje upućuju odgovarajućim državnim organima i organima društveno-političkih organizacija traže zaštitu svojih pojedinačnih prava i interesa i govore o nepravdama koje su im nanesene od strane nekog organa ili pojedinca, radnici sve češće iznose i svoje viđenje širih društvenih pojava i negativnosti koje se javljaju u njihovoj sredini. Oni sve češće u svojim predstavkama i žalbama ne traže samo zaštitu svojih pojedinačnih prava i interesa, već zahtevaju od organa kojima se obraćaju da intervenišu u cilju zaštite širih društvenih interesa, u cilju zaštite sistema socijalističkog samoupravljanja. Analiza sadržaja predstavki i žalbi pokazuje da za radnika, po pravilu, istu težinu ima činjenica da ni posle više godina rada nema rešeno stambeno pitanje, da je neosnovano raspoređen na drugo radno mesto i slično kao i saznanje da se, recimo, u oblasti stambene politike u njegovoj radnoj i društvenoj sredini vrše malverzacije, da se nesamoupravno odlučuje o raspodeli stanova na osnovu neobjektivnih kriterijuma itd.

U tom smislu predstavke i žalbe koje radnici upućuju državnim organima i organima društveno-političkih organizacija imaju širi društveni značaj, jer analiza njihovog sadržaja često omogućuje sagledavanje širih društvenih problema.

Polazeći od tog šireg društvenog značaja predstavki i žalbi radnika, u ovom tekstu je, na osnovu raspoloživih podataka, učinjen pokušaj da se odgovori na sledeća osnovna pitanja: koji radnici i iz kojih sredina se najčešće obraćaju svojim predstavkama i žalbama Veću SSJ, koji su najčešći razlozi njihovog obraćanja i koji su to širi društveni uzroci koji opredeljuju radnike da se obraćaju putem predstavki i žalbi.

---

vora uslovilo bi preveliku razuđenost teksta. Drugi razlog je taj što su neki pouzdani indikatori ukazivali da predstavke i žalbe upućene raznim organima imaju u osnovi istu strukturu, tako da analiziranje dokumentacije iz više izvora ne bi u odgovarajućoj meri omogućilo sticanje novih saznanja srazmerno uloženom trudu. Konačno, sindikat kao jedinstvena klasna organizacija radnika, između ostalog, ostvaruje i zaštitnu funkciju, pa to daje posebnu specifičnu težinu odnosu i delovanju sindikata prema predstavkama i žalbama.

Digitized by Google

Socijalna struktura podnosilaca predstavki i žalbi

Cclovita analiza predstavki i žalbi radnika nije moguća ako se ne zna i ne analizira socijalna struktura podnosilaca predstavki i žalbi i međusobna povezanost socijalne strukture podnosilaca predstavki i žalbi sa sadržajem i razlozima upućivanja predstavki i žalbi. Socijalna struktura podnosilaca predstavki i žalbi može pružiti, ili bar indicirati, odgovore na mnoga pitanja o društveno-ekonomskom položaju radničke klase, odnosno pojedinih njenih delova.

Prema raspoloživim podacima u Veću Saveza sindikata Jugoslavije, bilo je moguće sagledati kvalifikacionu strukturu podnosilaca predstavki i žalbi u periodu od 1975. do 1979. godine, što je prikazano u sledećoj tabeli:

Tabela 1

Kvalifikaciona struktura podnosilaca predstavki i žalbi

Redni broj	Kvalifikaciona struktura podnosilaca predstavki i žalbi	Broj podnosilaca po godinama									
		1974		1975		1976		1977		1978	
		Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
1	NKV	146	13,08	188	8,68	199	14,36	166	8,44	162	8,26
2	PKV i NSS	167	14,96	277	12,79	304	21,94	623	31,71	392	19,99
3	KV i SSS	424	37,96	660	30,49	565	40,79	868	44,18	817	41,66
4	VKV, VSS i VS	269	24,10	364	16,81	179	12,92	176	8,95	200	10,20
5	Nepoznato	110	9,85	673	31,09	137	9,87	170	8,65	386	19,68
	Ukupno	1.116	100	2.162	100	1.384	100	2.003	100	1.957	100

U posmatranom periodu najveći broj radnika obratio se svojim predstavkama i žalbama Veću SSJ u toku 1975. godine — njih 2.162. Približno isti je broj podnosilaca predstavki i žalbi u 1977. i 1978. godini, dok je ovaj broj u 1974. i 1976. godini za jednu trećinu manji. Vrlo je teško naći pravi odgovor na pitanje zašto u toku ove dve godine dolazi do znatnog opadanja broja predstavki i žalbi. Za to bi bilo potrebno pratiti podatke za duži niz godina i uočiti da li se i u prethodnim godinama javljaju ovakve varijacije, ali izvori podataka za tako nešto ne postoje. Jedna od hipoteza za objašnjenje ove pojave zasniva se na tome da su tih godina usvojena dva izuzetno značajna dokumenta našeg društva (Ustav — 1974. i Zakon o udruženom radu — 1976). Rasprava o navedenim dokumentima i njihovo usvajanje bili su u centru

Digitized by Google

političke aktivnosti u navedenim godinama. Donošenjem ovih dokumenata započeta je široka aktivnost na samoupravnom organizovanju udruženog rada. Masovno angažovanje na ovim pitanjima, kao i očekivanja radnika da će se samoupravnim organizovanjem na osnovama Ustava razrešiti mnoga sporna pitanja su uticali na smanjenje broja predstavki i žalbi u navedenim godinama.

U posmatranim godinama najmanja grupa radnika koja se obraćala Veću SSJ su nekvalifikovani radnici. Najčešće su se predstavkama i žalbama u cilju zaštite svojih samoupravnih prava i interesa obraćali Veću SSJ kvalifikovani radnici i radnici sa srednjom stručnom spremom. U 1976. i 1977. godini predstavke i žalbe kvalifikovanih radnika i radnika sa srednjom stručnom spremom čine skoro jednu polovinu od ukupnog broja predstavki i žalbi.

Ovakvo učešće nekvalifikovanih radnika u ukupnom broju radnika koji su se predstavkama i žalbama obratili Veću SSJ može se objasniti tendencijom opadanja broja nekvalifikovanih radnika u ukupnom broju radnika, što je uslovljeno sve širim sistemom obrazovanja.[2] S druge strane, nekvalifikovani radnici, upravo zbog niskog stepena obrazovanja, kao i drugih činilaca, po pravilu, najmanje su informisani o svojim samoupravnim pravima, načinu njihovog ostvarivanja i zaštite, pa, prema tome, i o organima kojima se mogu obratiti radi zaštite svojih prava. Zbog nedovoljnog obrazovanja, nerazvijene klasne svesti, kod nekvalifikovanih radnika najčešće je prisutna najamnička psihologija, strah da će im se birokratija u organizacijama udruženog rada »svetiti« ugrožavanjem njihove socijalno-ekonomske sigurnosti, ukoliko se »bune«, a posebno ako se obraćaju organima van svoje radne organizacije, što se često događa u praksi. Organi i organizacije sindikata, kao i stručne službe u znatnom broju slučajeva ne pružaju nekvalifikovanim radnicima odgovarajuću pomoć, koja je njima najpotrebnija, što sve utiče na broj nekvalifikovanih radnika koji se svojim predstavkama i žalbama obraćaju Veću SSJ.

Najveće učešće kvalifikovanih i radnika sa srednjom stručnom spremom u ukupnom broju radnika koji su se u označenim godinama obraćali Veću SSJ uslovljeno je time što oni čine najveći broj zaposlenih[3], kao i činjenicom da kvalifikovani radnici pripadaju revolucionarnom jezgru radničke klase i da predstavljaju nosioce tehnološkog progresa i samoupravnih društvenih odnosa. Po prirodi svog društvenog položaja i stepenu političke svesti oni najčešće dolaze u sukob sa antisamoupravnim shvatanjima i ponašanjem u svojoj sredini. To uslovljava da su najčešće izloženi pritiscima i posledicama uzurpacije njihovih samoupravnih prava od strane nosilaca birokratske samovolje i, s tim u vezi, najčešće prinuđeni da se brane, između ostalog, i kroz obraćanje

[2] Prema podacima SZS u »Statističkom godišnjaku« za 1978. godinu, na dan 31. decembra 1976. godine NKV radnici su činili 10,86% ukupnog broja zaposlenih.

[3] Prema napred navedenom izvoru, KV radnici su činili 31,44% ukupnog broja zaposlenih.

Digitized by Google

državnim organima i organima društveno-političkih organizacija putem predstavki i žalbi.

Logično je, s tim u vezi, pretpostaviti da je iz istog razloga dosta visok procenat predstavki i žalbi visokokvalifikovanih radnika i radnika sa višom i visokom stručnom spremom.

Veću SSJ su se svojim predstavkama i žalbama obraćali najčešće radnici iz neposredne proizvodnje. To se vidi iz podataka u sledećoj tabeli:

Tabela 2

Podnosioci predstavki i žalbi prema tome da li su iz neposredne proizvodnje

Redni broj	Kategorija podnosilaca predstavki i žalbi	Godina							
		1975		1976		1977		1978	
		Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
1	Iz neposredne proizvodnje	1.372	63,45	740	53,46	1.264	64,39	1.066	54,47
2	Ostali	149	6,89	364	26,30	446	22,72	366	18,70
3	Nepoznato	686	31,72	280	20,23	253	12,88	525	26,82
	Ukupno	2.207	100	1.384	100	1.963	100	1.957	100

Iz navedenih podataka se zapaža da je u onim godinama u kojima je najveći ukupan broj podnosilaca predstavki i žalbi najveće procentualno učešće podnosilaca predstavki i žalbi iz neposredne proizvodnje. Inače, podnosioci predstavki i žalbi iz neposredne proizvodnje čine više od dve trećine ukupnog broja podnosilaca predstavki i žalbi u svim posmatranim godinama (ako se isključe podnosioci predstavki i žalbi za koje ovaj podatak nije poznat). Pri analizi ovog podatka treba imati u vidu da radnici iz neposredne proizvodnje čine većinu zaposlenih, ali, i pored toga, ovaj podatak upućuje na zaključak da su samoupravna prava radnika iz neposredne proizvodnje češće ugrožena u odnosu na druge kategorije zaposlenih.

Imajući u vidu da se različite oblasti udruženog rada nalaze u različitim uslovima privređivanja, da u različitim privrednim granama postoji dosta različita kvalifikaciona struktura zaposlenih, da se značajno razlikuje položaj pojedinih grana privrede, pa i materijalni položaj radnika zaposlenih u njima, a to su sve činioci koji na posredan ili neposredan način mogu uticati na stanje samoupravnih i međuljudskih odnosa u pojedinim sredinama, pa s tim u vezi i na opredeljenje radnika da se svojim predstavkama i žalbama obraćaju državnim organima i organima društveno-političkih organizacija, značajno je sagledati gransku distribu-

Digitized by Google

ciju predstavki i žalbi, odnosno iz kojih se oblasti udruženog rada radnici najčešće obraćaju putem predstavki i žalbi.

Granska distribucija podnosilaca predstavki i žalbi upućenih Veću SSJ u periodu 1974—1978. godine prikazana je u sledećoj tabeli:

Tabela 3

Granska distribucija podnosilaca predstavki i žalbi

Redni broj	Grana delatnosti	Broj predstavki i žalbi po godinama					
		1975		1976		1977	
		Broj	%	Broj	%	Broj	%
1	Industrija i rudarstvo	308	14,24	277	20,01	332	16,91
2	Uslužne delatnosti	432	20,0	212	15,31	178	9,06
3	Građevinarstvo	273	12,62	136	9,82	351	17,88
4	Saobraćaj i veze	127	5,87	142	10,26	275	14,00
5	Poljoprivredno-prehrambena i duvanska industrija	76	3,51	100	7,22	76	3,87
6	Društvene delatnosti	96	4,44	159	11,48	234	11,92
7	Ostalo — nepoznato	850	39,31	348	25,14	517	26,33
	Ukupno	2.162	100	1.374	100	1.963	100

Prema podacima prikazanim u tabeli broj podnosilaca predstavki i žalbi iz pojedinih delatnosti raste, dok iz drugih stagnira ili opada.

Tako, na primer, broj podnosilaca predstavki i žalbi samo iz uslužnih delatnosti opada, tako da je u trećoj posmatranoj godini upola manji nego u prvoj.

U dve delatnosti, i to u industriji i rudarstvu i poljoprivredno-prehrambenoj i duvanskoj industriji, broj podnosilaca predstavki i žalbi kreće se na približno istom nivou u dve posmatrane godine, dok se u srednjoj godini posmatranja (1976) javljaju znatne varijacije, i to tako što u obe pomenute delatnosti dolazi do povećanja broja podnosilaca predstavki i žalbi, naročito kod podnosilaca predstavki i žalbi iz poljoprivredno-prehrambene i duvanske industrije, gde je ovo povećanje za preko 100%. Interesantno je ukazati na činjenicu da se ova varijacija u pogledu broja predstavki i žalbi u pomenutim delatnostima javlja u godini (1976) u kojoj je znatno manji ukupan broj predstavki i žalbi.

U tri delatnosti došlo je do povećanja broja predstavki i žalbi.

Najviše se povećao broj predstavki i žalbi radnika saobraćaja i veza. U prvoj posmatranoj godini oni su činili 5,87%, a u trećoj 14,00% ukupnog broja podnosilaca predstavki i žalbi, što znači da se broj podnosilaca predstavki i žalbi iz ove delatnosti povećao za više od 2,5 puta.

Digitized by Google

Broj podnosilaca predstavki i žalbi iz društvenih delatnosti povećao se u posmatranom periodu za preko 60%, a iz građevinarstva za preko 50%.

Imajući u vidu da se radnici predstavkama i žalbama obraćaju državnim organima i organima društveno-političkih organizacija u velikom broju slučajeva tek onda kada su prethodno pokušali da ostvare ili zaštite svoja samoupravna prava i interese na drugi način, podatak da je u posmatrane tri godine došlo do znatnog porasta broja predstavki i žalbi radnika iz navedenih delatnosti (saobraćaj i veze, građevinarstvo, društvene delatnosti) makar delimično ukazuje na stanje društveno-ekonomskih odnosa u ovim delatnostima.

S obzirom na to da razlozi obraćanja radnika putem predstavki i žalbi imaju svoj koren u objektivnim uslovima privređivanja, materijalnom položaju i uslovima rada u pojedinim delatnostima, može se izvesti zaključak da su neadekvatni uslovi rada, materijalni položaj i nerazvijenost samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa imali za posledicu stalno povećavanje broja predstavki i žalbi radnika iz ovih delatnosti u posmatranim godinama. Drugim rečima, kolektivi iz navedenih delatnosti u većoj meri nego drugi nisu imali snage ili objektivne mogućnosti da nastale sporove i probleme zbog kojih su se radnici obraćali državnim organima i organima društveno-političkih organizacija reše samoupravnim putem u okviru organizacije udruženog rada, ili radnici podnosioci predstavki i žalbi nisu imali poverenja u organe samoupravljanja u svojoj sredini, pa su se zato direktno, svojim predstavkama i žalbama, obraćali organima van organizacija udruženog rada.

Razlozi obraćanja radnika državnim organima i organima društveno-političkih organizacija

Prema razlozima obraćanja državnim organima i organima društveno-političkih organizacija predstavke i žalbe mogu se svrstati u dve osnovne grupe.

U prvu grupu spadaju zahtevi za zaštitu prava radnika koja su radnicima uskraćena tumačenjem ili direktnim kršenjem samoupravnih normativnih akata radne organizacije, zakona i Ustava. Posebnu pažnju privlače pojave na koje se ukazuje u jednom broju predstavki i žalbi — da su određene odluke formalno-pravno ispravne, da su »pokrivene« odlukama odgovarajućih samoupravnih organa, a da su u suštini, kao i normativni akti radne organizacije, koji su često u takvim situacijama izmanipulisani, suprotne humanističkom karakteru sistema socijalističkog samoupravljanja i u suštini usmerene protiv ostvarivanja vladajuće pozicije radnog čoveka — stvaraoca ukupnog materijalnog i društvenog bogatstva.

Drugu grupu čine predstavke i žalbe u kojima se iznose objektivni materijalni i društveno-politički problemi koji se javljaju

Digitized by Google

u pojedinim sredinama i traži pomoć i saradnja u njihovom rešavanju.

Ni jedna od ovih grupa ne javlja se uvek odvojeno u svom čistom vidu. U velikom broju predstavki i žalbi nailazi se i na jedne i na druge razloge. Podnosioci predstavki i žalbi veoma često, govoreći o svojim ličnim problemima i nepravdama koje su im učinjene, istovremeno ukazuju na objektivne društvene uslove i razloge koji su, između ostalih, uslovili nastanak ovih problema.

Iz raspoloživih podataka se može uočiti da su pitanja zbog kojih su se radnici obraćali Veću SSJ svojim predstavkama i žalbama najbitnija pitanja društveno-ekonomskog položaja radnika, kao što su radni odnosi, raspodela sredstava za lične dohotke, stambeni odnosi, međuljudski odnosi i druga pitanja. Analiza predstavki i žalbi pokazuje da radnici u njima, pored neposrednog razloga obraćanja Veću SSJ, u velikom broju slučajeva govore i o međuljudskim i samoupravnim odnosima u svom kolektivu. Veoma je čest stav podnosilaca predstavki i žalbi da je problem o kome govore prouzrokovan nerazvijenim samoupravnim odnosima, neaktivnošću samoupravnih organa ili organa društveno-političkih organizacija, ili uzurpacijom samoupravnih prava radnika od strane poslovodnih tehnomenadžerskih struktura. To govori da radnici u sve većoj meri uviđaju da položaj pojedinog radnika i ostvarivanje njegovih samoupravnih prava u velikoj meri zavisi od stepena razvoja samoupravnih odnosa u kolektivu. Zbog toga radnici ne traže pomoć samo za rešavanje svog ličnog problema, već i za rešavanje samoupravnih problema u kolektivu u celini. To je utoliko značajnije ukoliko se ima u vidu da je u znatnom broju slučajeva podnosiocima predstavki i žalbi bila ugrožena elementarna socijalno-ekonomska sigurnost.

Predstavke i žalbe iz oblasti radnih odnosa

Predstavke i žalbe iz ove oblasti imaju posebnu specifičnu težinu, jer uskraćivanje ili ugrožavanje po bilo kom osnovu prava na rad ili prava po osnovu rada znači najneposrednije ugrožavanje materijalne i socijalne sigurnosti radnika i njegove porodice.

Predstavke i žalbe iz oblasti radnih odnosa najčešći su razlog obraćanja radnika državnim organima i organima društveno-političkih organizacija.

U tri posmatrane godine (1975—1977) procentualno učešće predstavki i žalbi iz oblasti radnih odnosa u ukupnom broju predstavki i žalbi kreće se na približno istom nivou, da bi u 1978. godini znatnije opalo. I pored ove tendencije opadanja u 1978. godini, što se može objasniti sve potpunijim rešavanjem ovih pitanja u samoupravnim aktima organizacija udruženog rada i kroz mehanizam samoupravnog odlučivanja, ali i činjenicom da se radnici češće obraćaju drugim, novoformiranim samoupravnim organima, pre svega sudovima udruženog rada i društvenim pra-

Digitized by Google

vobraniocima samoupravljanja u cilju zaštite svojih samoupravnih prava, — ovako velik broj predstavki i žalbi iz oblasti radnih odnosa upućuje na zaključak da u konfliktnim situacijama i poremećenim samoupravnim odnosima određene birokratske snage često vrše pritisak na radnike pokušavajući da im uskrate prava iz radnog odnosa.

Znatan broj predstavki i žalbi iz oblasti radnih odnosa odnosi se na nepravilnosti u oblasti zapošljavanja (one čine 40,7% predstavki i žalbi iz radnih odnosa). One čine takođe znatan deo (oko 10%) predstavki i žalbi u svim posmatranim godinama.

Značajna karakteristika ovih predstavki i žalbi jeste da njihovi podnosioci, i pored toga što se veoma često nalaze u teškoj materijalnoj situaciji, u najvećoj meri objektivno govore o problemima društva u oblasti zapošljavanja. U istoj meri njima smeta što su bez posla i što čekaju posao, kao i određene nepravilnosti u ovoj oblasti.

Rad na određeno vreme je takođe veoma čest predmet predstavki i žalbi radnika iz oblasti radnih odnosa. Iako rad na određeno vreme, prema zakonskim propisima, predstavlja izuzetak, u jednom broju sredina on je postao pravilo. U predstavkama i žalbama koje su radnici uputili Veću SSJ navode se drastični slučajevi da radnici po nekoliko godina rade na određeno vreme, na poslovima za koje je, očigledno, potrebno i zakonom predviđeno zasnivanje radnog odnosa na neodređeno vreme Naravno da ovakvo ponašanje uslovljava socijalno-ekonomsku nesigurnost radnika. Ne retko se događa da se radni odnos na određeno vreme prekida onda kada radnik treba da stekne neka prava po osnovu rada (godišnji odmor, regres, materijalno obezbeđenje i slično). Radnici primljeni na rad na određeno vreme po pravilu su prinuđeni da »ćute i trpe« i ne usuđuju se da se obrate organima u radnoj organizaciji ili izvan nje radi zaštite i ostvarivanja svojih prava, plašeći se da ne izgube kakav-takav posao. Veoma je čest slučaj da o zasnivanju i prestanku radnog odnosa na određeno vreme odlučuje jedan čovek i da na ovo pitanje samoupravni organi ne ostvaruju praktično nikakav uticaj.

Prestanak radnog odnosa najdirektnije i najdrastičnije pogađa materijalne i socijalne uslove egzistencije radnika i njegove porodice. Utoliko veću težinu ima podatak da se radnici često obraćaju državnim organima i organima društveno-političkih organizacija zbog prestanka radnog odnosa.

Posle predstavki i žalbi u kojima se ukazuje na nepravilnosti u oblasti zapošljavanja, predstavke i žalbe zbog prestanka radnog odnosa čine najveću grupu predstavki i žalbi iz oblasti radnih odnosa.

Ove predstavke i žalbe pokazuju takođe tendenciju znatnog porasta. One u 1975. godini čine 13,4% predstavki i žalbi iz oblasti radnih odnosa, dok taj procenat u svim drugim posmatranim godinama iznosi preko 20.

Digitized by Google

Prilikom analize ovih podataka treba takođe imati u vidu da se radnici u slučaju prestanka radnog odnosa obraćaju sudovima, koji u najvećem broju slučajeva rešavaju ovakve sporove u korist radnika. Najčešći razlozi prestanka radnog odnosa su smanjenje obima poslovanja i povrede radne dužnosti. Kod prestanka rada radnika zbog smanjenja obima poslovanja karakteristično je nepoznavanje i nepoštovanje ustavnog principa da radniku ne može prestati rad zbog promena u tehnologiji. U određenom broju slučajeva opravdano dolazi do prestanka radnog odnosa. Međutim, veoma često dolazi do prestanka rada radnika zbog birokratske samovolje, kritikovanja rada i ponašanja pojedinih rukovodilaca i slično.

Predstavke i žalbe radnika iz oblasti ličnih dohodaka

Lični dohodak radnika predstavlja osnovu materijalnog položaja i socijalno-ekonomske sigurnosti radnika i njegove porodice. Istovremeno, ostvarivanje dominantnog uticaja radnika na raspodelu ličnih dohodaka u organizaciji udruženog rada značajan je indikator u kojoj je meri radnik ovladao uslovima i rezultatima svoga rada.

To je, može se sa sigurnošću tvrditi, jedan od osnovnih razloga zbog koga predstavke i žalbe iz oblasti raspodele ličnih dohodaka čine znatan deo ukupnog broja predstavki i žalbi.

Drugi razlog proističe iz toga što analiza predstavki i žalbi iz oblasti ličnih dohodaka pokazuje da se kroz sistem raspodele ličnih dohodaka prelamaju i odslikavaju sve protivurečnosti i konflikti u određenoj sredini i da je zbog toga sistem raspodele ličnih dohodaka u značajnoj meri odraz stepena razvijenosti samoupravnih odnosa u određenoj sredini.

Broj predstavki i žalbi iz oblasti raspodele ličnih dohodaka u 1975. godini čini 27,28% ukupnog broja predstavki i žalbi. U 1976. godini broj ovih predstavki i žalbi je znatno manji, ali u naredne dve godine pokazuje tendenciju povećanja.

Najveći broj predstavki i žalbi iz oblasti ličnih dohodak odnosi se na stimulativni sistem raspodele ličnih dohodaka. Ove predstavke i žalbe pokazuju tendenciju porasta, tako da u 1978. godini čine 38,92% predstavki i žalbi iz oblasti ličnih dohodaka.

Isti je slučaj sa predstavkama i žalbama koje se odnose na apsolutno niske lične dohotke, tako da ove predstavke i žalbe čine skoro jednu trećinu predstavki i žalbi iz oblasti ličnih dohodaka, odnosno 5,16% ukupnog broja predstavki i žalbi.

Predstavke i žalbe zbog apsolutno niskih ličnih dohodak potiču najčešće iz niskoakumulativnih grana privrede u kojima su teški uslovi rada i iz njih se može videti kako se različit materijalni položaj pojedinih grana i grupacija, koji često nije rezultat rada, nego sticaja različitih okolnosti, nepovoljno odražava na

Digitized by Google

razlike u materijalnom položaju radnika u ovim granama i grupacijama.

Procentualno učešće predstavki i žalbi u vezi s minulim radom, neblagovremene isplate ili obustave ličnog dohotka, naknade za rad u dane državnih praznika i noću — opadaju u odnosu na ukupan broj predstavki i žalbi iz oblasti ličnih dohodaka, s tim što kod predstavki i žalbi zbog neblagovremene isplate ličnih dohodaka dolazi do povećanja u 1977. godini.

Činjenica da se najveći broj predstavki i žalbi iz ove oblasti odnosi na nestimulativni sistem raspodele i na nedoslednu primenu principa raspodele prema radu i rezultatima rada značajna je zbog toga što potvrđuje da sukobi u ovoj oblasti u najvećoj meri nastaju kao rezultat borbe za ostvarivanje principa raspodele prema radu i rezultatima rada.

S tim u vezi posebno se ukazuje na sledeće pojave:

— nepostojanje ili nedovoljna definisanost kriterijuma i merila za raspodelu ličnih dohodaka;

— nepoštovanje samoupravnih akata kojima se reguliše raspodela;

— neodgovarajuća srazmera u vrednovanju pojedinih kriterijuma za raspodelu ličnih dohodaka;

— pojava da se za približno jednak rad u istim uslovima određuju različite startne osnove ličnog dohotka;

— nesamoupravni tok donošenja samoupravnih normativnih akata iz ove oblasti i pojave pritiska od strane pojedinaca i neformalnih grupa;

— nemogućnost da se u skladu sa zakonom ostvare prava i na ostala lična primanja po osnovu rada (uvećani iznos ličnog dohotka za rad noću i u dane državnih praznika, otpremnina itd.).

Predstavke i žalbe radnika zbog povrede samoupravnih prava

Povrede samoupravnih prava radnika predstavljaju takođe čest razlog predstavki i žalbi radnika. Ove predstavke i žalbe čine u 1975. godini 20,16%, a u 1978. godini 12,31% ukupnog broja predstavki i žalbi. Međutim, treba reći da se ove predstavke i žalbe retko javljaju u svom »čistom vidu«, već zajedno sa nepravilnostima u oblasti radnih odnosa, raspodele ličnih dohodaka, stambene politike itd.

Imajući u vidu da sve odluke u navedenim oblastima društveno-ekonomskih odnosa moraju, makar formalno, doneti odgovarajući organi samoupravljanja u organizaciji udruženog rada, uključivši tu i odluke koje su uzrok predstavki i žalbi, sve takve odluke su rezultat povrede samoupravnih prava radnika. U svojim predstavkama i žalbama radnici iznose mnogobrojne oblike i načine na koje birokratske snage vrše uzurpaciju samoupravnih

Digitized by Google

prava radnika, kao što su neblagovremeno i nepotpuno informisanje radnika i članova organa samoupravljanja, nesprovođenje odluka organa samoupravljanja i organa društveno-političke zajednice, sprečavanje radnika da zbog »tehnoloških razloga« ili razloga »radne discipline« prisustvuju sednicama organa upravljanja, prikrivanje nalaza SDK, sudova i drugih društvenih organa od radnika, do otvorenog pritiska na radnika, koji se, ne retko, manifestuje na taj način što se radnik koji se suprotstavi nekoj nepravilnosti i na sednici organa upravljanja glasa drugačije od predloga rukovodeće strukture na neki »volšeban« način nađe desetak mesta niže na rang-listi za stanove, ili mu bude uskraćeno neko drugo pravo iz radnog odnosa ili, pak, bude proglašen za »bukača«, »destruktivnog elementa«, »moralno-politički nepodobnog« itd.

Zbog toga su predstavke i žalbe zbog povrede samoupravnih prava radnika značajan i veoma karakterističan indikator razvoja samoupravnih odnosa u sredinama iz kojih potiču, jer najčešće govore o neposrednom sprečavanju radnika da ostvari svoja samoupravna prava i o nespremnosti ili nemogućnosti organa samoupravljanja ili organa društveno-političkih organizacija da to spreče.

Uzroci koji opredeljuju radnike da se obraćaju državnim organima i organima društveno-političkih organizacija svojim predstavkama i žalbama

Predstavke i žalbe predstavljaju samo jedan od mnogobrojnih oblika izražavanja i ostvarivanja interesa radnika. U procesu političkog odlučivanja, u procesu ostvarivanja svog samoupravnog društveno-ekonomskog položaja radnici se koriste različitim oblicima i sredstvima političke borbe, što je uslovljeno nizom činilaca. Da bi se u celosti sagledalo mesto i uloga predstavki i žalbi kao jednog od oblika borbe i izražavanja interesa u ukupnoj političkoj borbi radničke klase, veoma je značajno analizirati uzroke koji opredeljuju radnike da se putem predstavki i žalbi obraćaju državnim organima i organima društveno-političkih organizacija. Među mnogobrojnim uzrocima koji opredeljuju radnike na ovaj oblik borbe i izražavanja interesa, posebno su značajni sledeći:

A. *Raskorak između normativnog i stvarnog u samoupravnim odnosima*

Osnovu većine predstavki i žalbi čini raskorak između normativnog i stvarnog. U sredinama iz kojih potiču predstavke i žalbe radnika su, po pravilu, najizraženije razlike između onoga što je zapisano u političkim dokumentima, zakonima i samoupravnim aktima i realnih društvenih odnosa.

Analizom sadržaja predstavki i žalbi radnika dolazi se do veoma značajnog saznanja da se jedan broj radnika odlučuje na

Digitized by Google

obraćanje putem predstavki i žalbi odgovarajućim državnim organima i organima društveno-političkih organizacija tek onda kada nemaju drugog načina da zaštite ili ostvare svoja samoupravna prava, dakle, tek onda kada su pokušali da iskoriste sve druge mnogobrojne oblike zaštite i ostvarivanja svojih samoupravnih prava. Ovakve predstavke i žalbe potiču, po pravilu, iz sredina u kojima samoupravljanje nije razvijeno i u kojima upravo zbog toga najčešće dolazi do kršenja i uzurpacije samoupravnih prava radnika u najdrastičnijim oblicima i nemogućnosti, pre svega materijalne, radnika da sebi obezbedi odgovarajuću pravnu zaštitu.

Žalbe i predstavke koje radnici upućuju usled ovog uzroka, u tom smislu, jesu značajan indikator nerazvijenosti samoupravljanja u sredinama iz kojih potiču, neangažovanja i nedovoljnog uticaja društveno-političkih organizacija, a u izvesnom broju slučajeva i zajedničke uzurpacije vlasti od strane rukovodstva i »samoupravnih« struktura, koje u takvim situacijama samo »aminuju« odluke i stavove birokratskih rukovodećih struktura, dajući takvim, naopakim odlukama samoupravni oblik.

B. *Neadekvatna normativna regulisanost određenih samoupravnih pitanja u organizacijama udruženog rada*

U proteklih nekoliko godina došlo je do značajnih promena u našem društveno-ekonomskom i političkom sistemu, koje su definisane Ustavom i Zakonom o udruženom radu. Jedan od osnovnih ciljeva i rezultata ovih promena jeste razvijanje neposrednog samoupravljanja u osnovnim ćelijama društveno-ekonomskog života — osnovnim organizacijama udruženog rada. To je pred sve radne ljude u organizacijama udruženog rada postavilo veoma složen i značajan zadatak normativnog regulisanja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Složenost ove materije, širina promena u društveno-ekonomskom i političkom sistemu, nedovoljna iskustva, kao i određene negativne antisamoupravne pojave dovode do toga da su mnoga pitanja sa područja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa koja se regulišu samoupravnim aktima neregulisana ili neadekvatno regulisana. U izvesnom broju slučajeva neke odredbe normativnih akata organizacija udruženog rada su u direktnoj suprotnosti sa odredbama Ustava i zakona. Ovakve pojave uslovljene su, s jedne strane, neshvatanjem pojedinih pitanja, nedostatkom odgovarajućih kadrova u organizacijama udruženog rada, a, s druge strane, manipulisanjem samoupravnim pravima radnika u normativnim aktima radne organizacije.

Nedovoljna i neadekvatna normativna regulisanost određenih pitanja uslovljava i podstiče pojavu subjektivizma, nedoslednosti, kršenja samoupravnih prava radnika, pa u tom smislu predstavlja i jedan od uzroka obraćanja radnika putem predstavki i žalbi državnim organima i organima društveno-političkih organizacija.

Digitized by Google

C. *Nepoverenje u samoupravne i društveno-političke organe u sopstvenoj sredini*

Veoma čest uzrok obraćanja radnika putem predstavki i žalbi je nepoverenje u samoupravne organe i organe društveno-političkih organizacija u sopstvenoj sredini, pre svega u radnoj organizaciji, a zatim šire u opštini. Prema podacima kojima raspolaže Veće Saveza sindika Jugoslavije, radnici se retko obraćaju za pomoć osnovnoj organizaciji Saveza sindikata, odnosno rukovodstvu sindikalne organizacije, što, na neki način, predstavlja izraz nepoverenja u mogućnost i spremnost ovih struktura da se uhvate u koštac sa određenim problemima ili da zaštite neka samoupravna prava radnika. Takođe je kod jednog broja radnika prisutan strah da će ukazivanja na određene negativnosti u sopstvenoj sredini izazvati određene reakcije onih koji su nosioci takvih negativnih pojava, koje mogu imati za posledicu ugrožavanje i elementarne socijalno-ekonomske sigurnosti radnika. U takvim uslovima i odnosima podnosioci predstavki i žalbi ocenjuju da je obraćanje samoupravnim organima u sopstvenoj sredini besmisleno, jer, zbog postojeće konstelacije snaga i odnosa, njihovi zahtevi i mišljenja neće biti ozbiljno i objektivno razmotreni i da u vezi s tim zahtevima neće biti doneta pravedna odluka.

Međutim, treba takođe konstatovati da jedan deo predstavki i žalbi koje se upućuju organima izvan sopstvene sredine ima svoje uzroke u starom, prevaziđenom, nesamoupravnom mentalitetu da neko drugi rešava probleme određene sredine.

D. *Neinformisanost o načinu ostvarivanja samoupravnih prava i funkcionisanju samoupravnog sistema*

Neosporna je činjenica, koju je praksa razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja u celosti verifikovala, da je celovito, blagovremeno informisanje *conditio sine qua non* učešća u procesu samoupravnog odlučivanja i da najveći politički uticaj u svojim sredinama imaju oni koji su u centru sistema informisanja.

Takođe je poznata činjenica da sistem informisanja kao temeljni elemenat procesa samoupravnog odlučivanja nije u dovoljnoj meri razvijen i da veoma često ne odgovara stepenu razvijenosti samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. To ima za posledicu da su radnici, naročito u onim sredinama u kojima samoupravljanje nije razvijeno i u kojima dolazi do uzurpacije samoupravnih prava radnika, neinformisani o načinu ostvarivanja i zaštite svojih samoupravnih i radnih prava, kao i o načinu ostvarivanja funkcija nekih osnovnih institucija sistema socijalističkog samoupravljanja. To se veoma često može videti iz sadržaja predstavki i žalbi radnika — da podnosioci predstavki i žalbi nisu znali druge načine i mogućnosti zaštite i ostvarivanja svojih sa-

Digitized by Google

moupravnih prava i, što je veoma karakteristično, u najvećem broju slučajeva nisu dobijali potrebne informacije i objašnjenja od odgovarajućih službi u svojoj organizaciji udruženog rada.

E. *Negativna motivisanost kod jednog broja podnosilaca predstavki i žalbi*

Ogromna većina podnosilaca predstavki i žalbi u svojim predstavkama i žalbama iznosi objektivne probleme svoje sredine i traži zaštitu svojih samoupravnih prava. Međutim, uzroci obraćanja jednog manjeg broja podnosilaca predstavki i žalbi leže u negativnim individualno-psihološkim motivima. Postoji ceo spektar raznih individualno-psiholoških motiva koji opredeljuju jedan broj podnosilaca da se predstavkama i žalbama obraćaju državnim organima i organima društveno-poiltičkih organizacija, koje u ovom radu nije moguće prikazati. Po pravilu, u pitanju su ljudi nezadovoljni svojim društvenim položajem, koji su uvereni da zaslužuju mnogo bolji društveni položaj i ugled, pa veoma često zbog toga postaju »večiti nezadovoljnici« koji nekritički »kritikuju« sve od reda, a na taj način, u stvari, teže da skrenu na sebe veću pažnju svoje radne i društvene sredine.

Digitized by Google

Smiljana Đurović

Osnovni metodološki problemi u radu na sintetičkom tekstu Istorije SKJ

Cilj i osnovne metodološke postavke ovoga teksta*

Otvaranje teorijske i metodološke rasprave o problemima sinteze u našem konkretnom slučaju je složen, težak i odgovoran posao, ali posao koji je neophodno obaviti sa saznanjem da mnoga od pitanja o kojima je nužno raspravljati do sada nije naučno rešila ni istorijska nauka u celini u svetu, ali da ih je pokušala rešiti. Bez iznalaženja naučnih rešenja u sintezi kao važnoj radnji isto-

* Tekst koji se prezentuje, sa neznatnim izmenama i pojašnjavanjima, je tekst koji smo pripremili za Savetovanje o problemima rada na sintezi istorije SKJ, koje je održano 14—15. septembra 1978. godine u Beogradu. Smatrali smo da će svoju specifičnost i namenu najbolje sačuvati ako ga pripremimo za štampu u prvobitnom obliku.

Tekst koji je poslužio kao osnova za teorijsko-metodološku raspravu na Savetovanju ima tri dela koja su organski nerazlučiva. Ovde se publikuje samo prvi deo teksta: *Opšti problemi razvoja sinteze kao metoda u istorijskoj metodologiji.*

Karakteristike ovoga teksta su da je bio predviđen isključivo za rad timova, to jest za internu upotrebu, pa ima radni karakter. Namena i cilj teksta su odredili i uslovili izbor literature koju smo

Digitized by Google

rijske metodologije neće se, međutim, moći normalno razvijati naša istoriografija savremene istorije, a njen dalji tok je osuđen na stihijnost, lutanja ili na svemoć slučajnosti; u svakom slučaju, na odsustvo toliko potrebnih sintetičkih istoriografskih dela ili na njihovo stihijno pojavljivanje inicijativom izdavačkih kuća podređenih potrebama izdavačkog biznisa.

U metodološkoj i teorijskoj formulaciji tekst smo podredili osnovnom zadatku, to jest da damo metodološku i teorijsku osnovu za naučnu raspravu koja treba da reši konkretne i pojedinačne metodološke probleme vezane za pitanje sinteze kao metoda u pisanju *Istorije SKJ*, odnosno da se omogući formulisanje konkretno-metodoloških principa i uputstava za rad naučnih timova. Kako je tekst svojom namenom podređen inicirаnju smišljene i organizovane naučne rasprave, kao i određivanju prema pojedinim metodološkim pitanjima, to smo odstupili od klasične forme referata, čija karakteristika je saopštavanje autorovih decidiranih rešenja. Osobenost ovog metodološkog teksta je u tome što je nastao isključivo na osnovu primene metoda analize i sistematizacije, kojima se jedino moglo postići ukazivanje esencijalno na metodološke probleme i iniciranje u zaključku predloga konkretno-metodološkog rešenja ili problema rasprave.

Pored teškoća u objektivnom sagledavanju sadašnjeg stupnja razvoja istoriografije u istorijsku nauku u svetu, u kojem ne postoje usaglašena naučna shvatanja o tako važnoj radnji istorijske metodologije kao što je sinteza, pisanje ovoga teksta je bilo otežano i time što u jugoslovenskoj istoriografiji ne postoje teorijski sistematizovana autohtona metodološka iskustva do kojih se

---

koristili i način na koji smo je koristili, kao i celokupno postavljanje problema, a i tehničku formu teksta.

Cilj i namena ovoga teksta nisu bili da se raspravlja o njemu kao takvom, odnosno o eventualnoj paradigmi koju artikuliše, nego povodom njega o konkretno-metodološkim problemima i pitanjima rada na *Istoriji SKJ*, da bi se oni razrešili. Sve to ukazuje na složenost problema koji je bio pred nama i koji je trebalo rešiti, naravno, ne jedanput zauvek i konačno, nego na nivou saznanja i mogućnosti naše marksističke istoriografije danas. Zajedno sa referatom dr Ivana Jelića, koji je trebalo da dâ konkretnu analizu naših metodoloških iskustava primenjenih u istoriografskoj praksi (*Pregled istorije SKJ*, mitrovačka *Istorija KPJ*, Moračina *Istorija Saveza komunista* itd.), naš referat je trebalo da omogući i sagledavanje gde se mi danas u Jugoslaviji nalazimo kao naučnici kad je u pitanju rešavanje problema sinteze.

Drugi deo našeg referata: *Šta bi iz izvornog marksizma trebalo uzeti u obzir pri teorijskom sagledavanju problema sinteze kao metoda u istorijskoj metodologiji, odnosno pri pisanju Istorije SKJ* (str. 45—58), gde su dati Marksovi i Engelsovi tekstovi, po nama je posebno važan jer jasno pokazuje gde i koliko su lutale neke dosadašnje istoriografske paradigme u tumačenju istorije ljudi, odustajući od njenog prirodno-istorijskog shvatanja.

Treći deo referata: *Koje osnovne konkretno-metodološke probleme treba rešiti u toku pisanja Istorije SKJ i kakav stav zauzeti prema metodološkim pitanjima koja postavlja Projekat istorije SKJ* (str. 59—70), obuhvata sintetizovane sa stanovišta istorijske metodologije i metodoloških postavki *Projekta* najvažnije probleme koji se javljaju.

Digitized by Google

do sada došlo u konkretno-metodološkom smislu kada se radi o sintezi kao radnji u istorijskoj metodologiji. Veoma su usamljena teorijska istraživanja u toj oblasti istorijske metodologije, iako je naša marksistička istoriografija dala do sada nekoliko sintetičkih dela: *Istorija naroda Jugoslavije*, I i II, *Pregled istorije SKJ*, *Istorija socijalističke Jugoslavije* i dr.[1] Zbog toga smo morali da damo i teorijsku osnovu opšteg metodološkog i teorijskog karaktera za vođenje naučne rasprave koja treba da dâ konkretna rešenja za potrebe izrade sintetičkog teksta *Istorije SKJ*. Razlog što smo upotrebili, pored analitičkog metoda, i metod sistematizacije je u tome što su naša dosadašnja iskustva iz oblasti istorijske metodologije pokazala da metod sistematizacije, koji u sebe uključuje i analitički i uporedni metod, omogućava u oblasti istraživanja razvoja istoriografije visok stepen naučnosti, gotovo jednak eksperimentu u empirijskim naukama.

Metodom sistematizacije, to jest i eliminacije došlo smo do zaključka da osnovu naše analize treba da čine postojeći rezultati u istraživanju razvoja istoriografije u istorijsku nauku i problemi sinteze sa pozicija marksističke kritike u našoj istoriografiji. Orijentisali smo se na malobrojne radove iz te oblasti, uglavnom na radove B. Đurđeva, i to: *Stupnjevi razvitka istoriografije u istorijsku nauku*, *Sinteza kao metod u istoriji* i dr. Koristili smo i rezultate naših istraživanja sintetizovane u studiji: *Marksistička istoriografska škola Pokrovskog*. Za neka opšta metodološka znanja izvor je knjiga B. Grafenauera: *Struktura in tehnika zgodovinske vede* (Ljubljana, 1960). Na žalost, novoizašlu knjigu M. Gross: *Historijska znanost* (Zagreb, 1976) nismo bili u mogucnosti da koristimo zbog postojećih problema oko metoda interpretacije koji je upotrebila M. Gross.

Tekst ima tri dela — I deo: *Opšti problem razvoja sinteze kao metoda u istorijskoj metodologiji*, II deo: *Šta bi iz izvornog marksizma trebalo uzeti u obzir pri teorijskom sagledavanju problema sinteze kao metoda u istorijskoj metodologiji, odnosno pri pisanju Istorije SKJ* i III deo: *Koje osnovne konkretno-metodološke probleme treba rešiti u toku pisanja Istorije SKJ i kakav stav zauzeti prema metodološkim pitanjima koja postavlja Projekat istorije SKJ*. Prva dva dela su u teorijskoj funkciji trećeg dela teksta, koji je ključni za donošenje konkretno-metodoloških zaključaka.

U tekstu su *kurzivom* štampana pitanja za metodološku raspravu, a izdvojeni su i delovi teksta koje bi, eventualno, trebalo uvrstiti u konkretno-metodološke zaključke, a koji bi olakšali rad naučnih timova. Nastojali smo da metodološki tekst damo i u obliku koji omogućava i intervencije svakog učesnika Savetovanja u navedenom smislu, to jest predlaganje dela teksta koji inicira

[1] Prva sinteza istorije SKJ napisana je pre rata u Kaznionici Sremske Mitrovice, i to kao timsko ostvarenje. O tome smo napisali analitički rad: *Elementi sinteze u Istoriji KPJ nastaloj u Kaznionici Sremske Mitrovice*, u: *Život i delo Moše Pijade*, zbornik radova, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1978. (u štampi).

Digitized by Google

problem za metodološku i teorijsku raspravu i zaključak ili ugrađivanje i inkorporiranje problema koji nije uočen. Smatramo da nagomilano praktično konkretno-metodološko iskustvo naše marksističke istoriografije savremene istorije, i ne samo nje, jeste potencijal koji može prilikom rešavanja teorijskih i metodoloških pitanja pisanja *Istorije SKJ* da dâ istorijskoj nauci, kao takvoj, svoj zapažen i originalan doprinos.

Prvi deo

OPŠTI PROBLEMI RAZVOJA SINTEZE KAO METODA U ISTORIJSKOJ METODOLOGIJI

Naučno rešavanje izrade Istorije SKJ sintetičkim metodom ne može da se posmatra odvojeno od problema sinteze u istorijskoj metodologiji uopšte ili problema rada na IV, V i VI knjizi sinteze Istorije Jugoslavije.

Metod ispitivanja izvora i utvrđivanja činjenica, kao i metod stručne istoriografske sinteze takvih činjenica, postigao je u savremenoj istoriografiji zavidan stepen naučnosti, a time i univerzalnosti. Naučna sinteza se u većem delu istoriografije u svetu smatra za dalju posebnu radnju u istorijskoj metodologiji, a u mnogim slučajevima i završnu radnju. Metodološka istraživanja razvoja istoriografije u istorijsku nauku danas u svetu pokazuju da je pitanje konkretnih metoda uopštavanja i dovođenja u sklad onoga što konkretno daje istorijski materijal, to jest »postupci istoričara za dobijanje objektivne slike istorijskog zbivanja, kretanja u razvitku društvene sredine i njenog stanja«, zapravo centralni problem u daljem razvitku istoriografije u istorijsku nauku.[2] Analiza razvoja problema sinteze kao metoda u istorijskoj metodologiji, koju ćemo ovde dati, ukazaće na većinu metodoloških problema opšteg karaktera koji će se susresti i u toku primene sintetičkog metoda pri pisanju *Istorije SKJ*.

Kada se radi o istraživanju istorije, može se konstatovati da je *tehnika istraživanja*, to jest metodologija istraživanja postigla visok stupanj još u vreme istorijske škole L. Rankea (1795—1886). Iako je i tada smatrana literaturom, istoriografija je sredinom 19. veka imala razvijen naučni metod ispitivanja izvora i utvrđivanja činjenica.

Kada je reč o sintezi, mora se konstatovati da ni na današnjem stadiju razvoja istoriografije u istorijsku nauku ne postoje opštevažeća konkretno-metodološka rešenja, to jest univerzalan metod opšte primenljiv, i da su neki pokušaji stvaranja takvih metoda završil u čistoj šablonizaciji.

Razvivši se u 18. veku, pod uticajem porasta znanja i razvitka filozofije, racionalizam vrši poseban uticaj na istoriografiju, isti-

[2] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji*, Radovi AN BiH, XXXII, Sarajevo, 1967, str. 46.

Digitized by Google

čući potrebu *da se istorija čovečanstva objasni,* pa istoriografija dobija naučne zadatke, a najkrupnije probleme razvitka društva rešava filozofski. Razvitak čovečanstva racionalisti su tumačili kao razvitak razuma.

U 18. veku počinje da se upotrebljava i pojam »filozofija istorije«, a prvi ga je upotrebio Volter (1694—1777), koji je smatrao da istoričar mora da piše kao filozof. Pod filozofijom istorije on je podrazumevao opštu istoriju, koja daje opšti pogled na istorijsko zbivanje u celini. Ovaj pojam je bio u upotrebi posebno u nemačkoj idealističkoj filozofiji.

Istoriografija počinje da koristi uporedni metod, to jest geografska i etnografsa znanja, pa se dolazi do »jasnijeg saznanja o uticaju geografske sredine, običaja, religije, zakona i drugih faktora koji određuju »opšti duh« naroda«[3].

Od vremena racionalizma, dakle, problem rešavanja iskorištavanja znanja do kojih su došle druge nauke o razvoju čovečanstva konkretno-metodološki u istoriografiji se rešava uporednim metodom.

Na današnjem istoriografskom stupnju u pogledu savremene istorije sve više se zastupa i propagira princip multidisciplinarnosti.

Rešiti: Da li je naučno opravdano uporedni metod u istorijskoj nauci, odnosno pri pisanju Istorije SKJ zameniti principom multidisciplinarnosti i u kom slučaju?

Pod uticajem Francuske revolucije buržoaska istoriografija restauracije u Francuskoj u prvoj polovini 19. veka ističe shvatanje da osnovnu snagu u istorijskom zbivanju treba tražiti u društvu i njegovim snagama, pa su neki istoričari došli i do saznanja o ulozi društvenih klasa u istorijskom zbivanju. Tako se istoriografija restauracije javlja kao preteča sociološke istoriografije. Buržoaska sociološka istoriografija, inače, započinje sa pozitivizmom O. Konta (1798—1857), koji je u mnogo čemu potekao od racionalizma. Suprotstavljajući se vladajućoj filozofiji istorije, Kont je u svoju istorijsku teoriju stavio apsolutno-sociološku teologiju. Po njemu, razvitak čovečanstva je društveni proces, a društvo u sebi sadrži razne strane života. On je tvorac poznate *teorije faktora,* koja je karakteristična za pozitivizam. Ipak, izdvajanje istraživanja ekonomskog života Kont je proglasio metafizikom, ističući da se ekonomski život mora posmatrati u celini društvenih odnosa, »kao kod svakog živog tela gde su različite opšte strane međusobno solidarne i neodvojive, pa stoga uzajamno moraju biti objašnjene«. Za Konta je društvo organizam u čijoj osnovi leži ljudska psihologija, a čovečanstvo je celina čiji organi prolaze kroz opštu evoluciju, pa društvene pojave treba objasniti *metodima prirodnih nauka.* »U osnovu svoje teorije Kont je uzeo

[3] B. Đurđev, *Stupnjevi razvitka istoriografije u istorijsku nauku,* Naučno društvo BiH, Radovi, XX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 7, Sarajevo, 1963, str. 11.

Digitized by Google

prastaru predstavu o društvu, koja ga je dovela do posmatranja društva kao celine koja je bez konflikata između raznih strana života. Na tome je stvorio *sintezu* čitave istorije čovečanstva, izjednačavajući njegov istorijski razvitak s navodnim iskonstruisanim društvenim razvitkom, shvatajući opet razvitak čovečanstva kao razvitak organizma.«[4]

Izdvajanje istraživanja ekonomskog života u savremenoj istoriografiji se razvilo dotle da je nastala takozvana ekonomska istorija kao posebna disciplina istorijske nauke i u buržoaskoj i u marksističkoj istoriografiji, a u isto vreme je i jedna od ekonomskih nauka; inače, pokazuje sve više tendenciju da se razvije u posebnu nauku.[5]

Rešiti: U kom konkretno-metodološkom vidu će se u sintetičkom metodu pri pisanju Istorije SKJ koristiti rezultati ekonomsko-istorijskih istraživanja i kako?

Na kasniji razvoj pozitivističke istoriografije imao je veliki uticaj razvitak sociologije, kako je Kont nazvao nauku o društvu. Na istoriografiju pozitivizma uticao je i razvoj biologije, posebno Darvinova teorija.[6]

Danas je sociologija razvijena društvena nauka. Odnos sociologije i istorije je jedan od najsloženijih odnosa[7], *posebno je otvoreno i nerešeno za sada u svetskim relacijama pitanje konkretnog metoda kojim bi istoriografija koristila rezultate sociooloških istraživanja, a koji bi je istovremeno zaštitio od sociologizma, jer se napušta uporedni metod i, pod uticajem francuskih analista, usvaja sve više multidisciplinarni.*

Rešiti: U kom konkretno-metodološkom obliku će se koristiti rezultati sociooloških istraživanja u sintetičkom metodu pri izradi Istorije SKJ: direktnim angažovanjem sociologa ili primenom uporednog metoda od strane istoričara?

---

[4] Isto, str. 18—20. — O problemu filozofije istorije objavio je rad M. Kostrenčić: *Filozofija historije i njeni problemi*, Rad JAZU, 347, Zagreb, 1967, str. 67—76.

[5] Vidi: S. Đurović, *Metodologija i metodika istraživanja istorijsko-ekonomskih pojava*, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 1971, str. 1—2, 161—170; i *Istorija i ekonomske nauke*, u: *Istoriografija i njeni metodi*, Treći program Radio-Beograda, 1971, str. 2, 402—405.

[6] B. Đurđev, *Stupnjevi u razvoju istoriografije u istorijsku nauku*, str. 15.

[7] Ovom problemu je bio posvećen i Svetski kongres istoričara u Moskvi 1970. godine. Vid.: B. Đurđev, *Istorija i sociologija*, ANBiH, Radovi, XLI, 1971, str. 5—15; R. Supek, *Sociologija i historija;* S. Ćirković, *Istorija i društvene nauke* i D. Vuksanović-Anić, *Istorija i društvene nauke* — tekstovi u: *Istoriografija i njeni metodi*, Treći program Radio-Beograda, 1971.

Digitized by Google

Pozitivistička istoriografija se razvijala u dva pravca. Preko Lamprehtove (1856—1915) pozitivističke škole u Nemačkoj razvila se kulturno-morfološka škola, čija je karakteristika bila *borba protiv političke istorije kao istorije o pojedinačnom, a za kulturnu istoriju u kojoj se ogleda tipično.* Ta borba se prenela i na druge istoriografije (na primer, na rusku).[8]

Samo pre pola stoleća i nešto više, krajem 19. i početkom 20. veka, standardni udžbenici istorijske metodologije bili su udžbenici Bernhajma i Langloa-Senjobosa. Oni su predstavljali onu pozitivističku istoriografiju koja je akceptirala postignuća Rankeove istorijske škole i Kontovo psiho-socijalno objašnjenje društvenih pojava, kao i teoriju faktora, kao opšte principe, i povela *borbu za empirizam kao svoj osnovni princip odričući se filozofije istorije.* Ostavljajući najkrupnija uopštavanja sociologiji, odnosno zauzevši negativan stav prema filozofiji istorije, ona se posvetila *istraživanju pojedinačnog* i deskripciji.

U Projektu istorije SKJ posebno je naglašeno da će se u toku metodoloških rasprava rešiti problem odnosa opšteg, posebnog i pojedinačnog u istoriji SKJ.[9]

Rešiti: Koliko iskustva stečena u toku razvoja istoriografije u nauku u pogledu odnosa prema ispitivanju pojedinačnog i opšteg mogu imati uticaja na dijalektičko postavljanje pitanja odnosa opšteg, posebnog i pojedinačnog u istoriji? Rešiti, prema tome, i pitanje odnosa i korišćenja naučnih rezultata postignutih u istraživanju pojedinačnog u istoriji SKJ, kao i onoga što nameće filozofsko-istorijski pristup.

Za pozitivističku istoriografiju je karakteristično i to da je nastojala da postignuto u metodu ispitivanja izvora i utvrđivanja činjenica sistematizuje, kao i da formuliše *konkretne metode uopštavanja.* Tako S. Senjobos (1854—1942) u sintezi uopšte ne uzima u obzir filozofiju istorije, nego samo konkretne metode uopštavanja. U udžbeniku Langloa-Senjobosa posle operacija analize prelazi se na radnje koje se nazivaju sintetičke operacije. E. Bernhajm (1850—1942), pak, u svom udžbeniku posle izlaganja onoga što se odnosi na metod ispitivanja istorijskih izvora i utvrđivanja činjenica prelazi na sledeće radnje: interpretaciju, kombinaciju, shvatanje opštih faktora i filozofiju istorije. Poslednju Bernhajm svodi na pitanje *šta su faktori u istorijskom procesu, na problem ocene rezultata istorijskog procesa u sadržajnom pogledu, kao i na gnoseološka pitanja.*[10]

---

[8] S. Đurović, *Marksistička istoriografska škola Pokrovskog,* Beograd, 1977, str. 81. i dalje

[9] *Projekat istorije SKJ,* Beograd, 1978; poslednja verzija usvojena na sastanku Redakcionog odbora 12. aprila 1978. godine, Cilj i karakter dela, Tematski sadržaj (šapirografisano)

[10] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji* i B. Grafenauer, *Struktura in tehnika zgodovinske vede,* Ljubljana, 1960.

Digitized by Google

Rad na sintetičkom tekstu Istorije SKJ je hendikepiran jer u našoj savremenoj istoriografiji ne postoje metodološka istraživanja koja bi pokazala koje metode uopštavanja postoje u praksi, ili dominira filozofija istorije u vidu dijalektičkog materijalizma ili nešto drugo, o čemu je potrebno zauzeti načelan stav.

Pozitivizam i njegov značajan uticaj dominira u evropskoj istoriografiji u drugoj polovini 19. veka. U vodećim istoriografskim delima preovlađivala je, pak, »događajna istorija«, protiv koje će početkom 20. veka odlučno istupiti moderna francuska istoriografija sa Berom na čelu.

Suprotstavivši se početkom 20. veka »događajnoj istoriji«, francuska moderna istoriografija sa A. Berom (1863—1954) na čelu nastupila je sa velikom i organizovanom istoriografskom akcijom, istupivši sa teorijom o »istorijskoj sintezi«. Zapravo, moderna francuska istoriografija počinje sa Berovom teorijom o »sintezi u istoriji«. Berova je zasluga što je, pokrećući pitanje »sinteze u istoriji«, ovo pitanje postavio kao problem naučnog metoda u istoriografiji. Izjašnjavajući se protiv »događajne istorije«, Ber se izjašnjava protiv istorije koja se svodi na nabrajanje fakata, kritikujući preterani empirizam istoričara. Ber se nije odricao hipoteza i uopštavanja, ali je istupio protiv proizvoljnih apriornih shema filozofije istorije i sociologije. Njegov cilj je bio da se filozofija istorije zameni nečim što bi u potpunosti bilo naučno, pošto se filozofija istorije kompromitovala igrom fantazije i neopreznom brzinom u spekulaciji. Ber je 1911. godine objavio i svoje najvažnije teorijsko delo: *Sinteza u istoriji*, u kome je izneo svoja teorijska shvatanja. Teoriju o istorijskoj sintezi on je konstruisao kao opštu istorijsku teoriju i metod u istoriji. Kako je većina problema trebalo, po njemu, da se reši putem organizacije rada, on je bio inicijator velikog organizacionog posla na »sintezi u istoriji«. Ber osniva 1900. godine Internacionalni centar za sintezu i pokreće časopis »Revija za istorijsku sintezu« (Revue de Sinteze Historique), kao i posebnu biblioteku istorijske sinteze, a uvod u njeno pokretanje bilo je objavljivanje njegove knjige *Sinteza u istoriji*. Godine 1925. Internacionalni centar za sintezu se proširuje i obuhvata i prirodne nauke. Oko ovoga centra se okupljaju poznati naučnici i istoričari iz svih država, kao i veliki broj političara i poslovnih ljudi. Potrebno je navesti da među saradnicima Berovog centra i časopisa nisu postojala jedinstvena mišljenja o pitanju sinteze u istoriji.[11]

Po Beru, postoje dve sinteze: »eruditska sinteza« i »naučna sinteza«. Eruditska ili stručna analiza ima zadatak da organizuje analitički rad i da prikuplja rezultate toga rada. Ber je posebno isticao značaj analize, koja, po njemu, ne prikuplja samo materijal za sintezu, nego je i sastavni deo same sinteze. Dakle, rad istoričara obuhvata razne stupnjeve: od utvrđivanja činjenica i eruditske kompilacije do naučne sinteze. U tom poslu rad istori-

[11] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji*, str. 20—27.

Digitized by Google

čara prolazi kroz »viziju« koja grupiše činjenice prošlosti čovekovog života. Đurđev smatra da je Ber, osećajući strah prema stručnoj istoriografiji u odnosu na sintezu, kao i zbog kritičkog odnosa prema tradicionalnoj istoriografiji, zapostavio pitanje konkretnih metoda uopštavanja i pronalaženja smisla u istorijskom zbivanju koje su počeli razvijati baš oni koje je on napadao. Zbog ekscesa u empirizmu kod »tradicionalne istoriografije« Ber je ispustio iz vida da je baš taj rankeovsko-pozitivistički pravac u istoriji započeo tražiti most za prelaz od »eruditske sinteze« ka »naučnoj sintezi«. Istorijskom sintezom Ber je hteo zameniti i ulogu filozofije istorije u istorijskoj nauci, »ne samo zato što nije vodila računa o svima onima pojedinostima koje su nesigurne i neodređene, koje čine da je pravac razvitka civilizacije u cik-cak liniji, nego i zbog toga što nije vodila dovoljno računa o socijalnom faktoru u kojem se izražava nužnost«. Odnos između pojedinačnog je predmet ispitivanja »tradicionalne istoriografije«. Filozofiji istorije Ber je, međutim, suprotstavio ne stvarnu sintezu u istoriji, nego »opet jednu filozofsku konstrukciju, opšti mehanizam odnosa između pojedinačnog, nužnog i logičnog u istoriji. On nije — kao što je to bio slučaj kasnije u francuskoj istorijskoj školi — utapao istorijski metod u metode drugih nauka, niti je mislio da istorija ima čitav niz metoda, nego je konstruisao svoju teoriju u istorijskoj sintezi kao opštu istorijsku teoriju i metod u istoriji«. Ber nije vršio sintezu, to jest uopštavanje na apsolutizaciji društva, nego je opštu sociologiju smatrao delom sinteze u istoriji. U njegovoj teoriji se postavlja i pitanje odnosa istorizma, nužnosti i evolucionizma u istoriji.[12]

Nije ispitano koje je praktične posledice imao uticaj Berove teorije o istorijskoj sintezi u francuskoj istoriografiji, posebno u naučnom radu u istorijskim institutima, naročito u institutu koji vodi Brodel.

Istoričari okupljeni oko francuskog časopisa »Anali«[13] *sintezu u istoriji shvataju kao sjedinjavanje istorije, geografije i ekonomskih nauka, a osnovu, po njima, treba tražiti u prirodnoj sredini na kojoj počivaju socijalna i »događajna istorija«*. L. Fevr (Berov saradnik) je povezao istorijsku sintezu sa prirodnom sredinom, pri čemu je naglašavao potrebu analize ekonomske i socijalne sredine, što postaje glavna preokupacija istorijskog istraživanja. Pripadnici strukturalno-sociološke škole su posebno isticali čovekov odnos prema prirodnoj sredini i presudnu važnost ekonomije

[12] Isto, str. 22—27.

[13] Analisti izazivaju metodološki interes u našoj savremenoj istoriografiji više nego ijedna druga istoriografska škola, a mišljenja o njihovim rezultatima su različita. Pored Đurđeva, vidi radove M. Gross i D. Vuksanović-Anić (odbranila magistarsku tezu pod nazivom »Civilizacija u koncepciji analista«, na Istorijskoj katedri Filozofskog fakulteta u Beogradu 22. marta 1973). Za modernu francusku istoriografiju se može konstatovati i da je imala i da ima značajan uticaj na našu savremenu istoriografiju, iako o tome ne postoje metodološke analize.

Digitized by Google

u životu ljudi. Njihov odnos prema »događajnoj istoriji« doveo ih je, pak, do nekih subjektivističkih gledišta na istoriju. Suprotstavljajući se »tradicionalnoj istoriografiji«, i analisti su poricali važnost »događajne istorije«. Hteli su da stvore prirodnoistorijsku sintezu sa naglašenim ekonomskim momentom u sociološkom prilazu. Po mišljenju B. Đurđeva, težnja za potiskivanjem rankeovsko-pozitivističke škole kod moderne francuske istoriografije je tako jaka da je ona spremna da za to žrtvuje i specifični istorijski metod, odnosno da se on izgubi u aplikacijama iz drugih nauka. Bez obzira na razlike u strujanjima u modernoj francuskoj istoriografiji, kod koje je u poslednje vreme izražena i struja za »tradicionalnom«, to jest »događajnom istorijom«, kao i na uticaj postmarksizma na analiste, osnovna karakteristika ove istoriografije je u tome da se pojam »sinteze u istoriji« u njoj tako učvrstio da je postao sinonim za nju.[14]

U vreme velikog organizacionog poduhvata Berovog Internacionalnog centra za sintezu početkom ovoga veka poduzet je još jedan veliki organizacioni istoriografski poduhvat — u Sovjetskom Savezu, koji je, između ostaloga, kao najznačajnije istoriografsko delo dao novu sintezu ruske istorije u prvom sovjetskom udžbeniku ruske istorije, knjizi M. N. Pokrovskog: *Ruska istorija u najsažetijem pregledu.* Reč je o prvoj marksističkoj istoriografskoj školi u svetu — školi Pokrovskog, koja je nastala pod uticajem marksizma i u uslovima stvorenim Oktobarskom socijalističkom revolucijom u Sovjetskom Savezu.

Istoriografska ispitivanja su pokazala da je u razvoju ruske istoriografije do Pokrovskog (1868—1932) materijalističko shvatanje istorije Rusije bilo elemenat razvoja i da se ispoljavalo u obliku tumačenja i izlaganja ruske istorije, odnosno u sintezi. To je obuhvatalo i istraživanje određenih tema ruske istorije koje su smatrane za prioritetne na tadašnjem stupnju shvatanja materijalizma, a to su teme iz oblasti ekonomskih i socijalnih pojava ruskog istorijskog procesa, pa se u istorijskim sintezama koje su tada nastale javljaju pokušaji da se materijalistički objasne razne strane života ljudi, kao i ceo ruski istorijski proces. Tako se u drugoj polovini 18. veka ruska istoriografija, pored političke istorije, proširuje i na druge tematske oblasti: ona počinje da se bavi istraživanjem ekonomskih i socijalnih pojava ruskog istorijskog procesa — posebno razvojem trgovine i istorijom seljaštva. Interesantno je da je izlaganje ekonomskih osnova ruskog istorijskog procesa starije u ruskoj istoriografiji od izlaganja socijalnih osnova. Ekonomske pojave koje su najviše privlačile pažnju istoričara 18. i 19. veka bile su pojave vezane za razvoj trgovine i industrije. Kako trgovina, posebno spoljna, tako i industrija su smatrane za pojave koje su bile od velike važnosti za ruski istorijski proces. One su interesovale istoričare naročito u drugoj polovini 19. veka, kada je velika tema ruske istoriografije, a još više društveno-političke misli, postao razvoj kapitalizma u Rusiji. Važan

[14] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji*, str. 31.

Digitized by Google

podsticaj za razvoj ruske istoriografije u tom pravcu predstavljalo je Lenjinovo delo *Razvoj kapitalizma u Rusiji.*

Izlaganje socijalnih osnova ruskog istorijskog procesa tematski se kretalo, uglavnom, u okvirima interesovanja *za istoriju seljaštva i kreposnog prava, posebno za probleme života ruske seoske opštine, kao i za istoriju staleža i klasnu borbu.* Na izučavanje istorije klasne borbe u ruskoj istoriografiji znatno je uticala francuska istoriografija, a kasnije pojava marksizma u Rusiji.[15]

Kao elemenat materijalističkog tumačenja ruske istorije u istoriografiji Rusije 19. veka javlja se obraćanje pažnje na izučavanje prirodne strane ruskog istorijskog procesa, to jest na njegovu *antropološku stranu.* Negde u tome se, možda, može nazreti i koren dugo važeće Solovjevljeve teorije o istoriji Rusije kao »istoriji zemlje koja se kolonizuje«. Ruska istoriografija poznaje i fenomen *geografskog materijalizma* početkom 20 veka. Kod Plehanova, na primer, susreće se da on pod prirodnim uslovima kod K. Marksa podrazumeva geografsku sredinu, koja preko odnosa proizvodnje utiče na čoveka.

Pred rusku istoriografiju u 19. veku postavila su se dva zadatka: (1) *da izloži prošlost* i (2) *da je objasni.* Taj zahtev je došao izvan istoriografije, od strane Černiševskog, najvećeg ruskog materijaliste toga vremena, koji je smatrao da su to dva osnovna zadatka istoriografije.[16] Jasno je da je, u pogledu stava prema sintezi, ruska istoriografija do kraja prve decenije 20. veka prošla i kroz uticaje raznih zapadnoevropskih pravaca — od racionalizma preko pozitivizma do moderne francuske istoriografije.

Krajem 19. i početkom 20. veka, neposredno pre i u vreme izgrađivanja istoriografske koncepcije škole Pokrovskog, pojavljuje se marksistička istorijska misao u Rusiji i, zajedno sa njom, Lenjinovi radovi, što ruskoj istoriografiji daje impuls i osnove za naučnu primenu Marksovog materijalističkog shvatanja istorije na tumačenje ruskog istorijskog procesa, to jest i za izradu jedne nove sinteze ruske istorije. Kao najvažnija radnja pri tome pojavilo se tumačenje i izlaganje pojava i procesa ruske istorije sa pozicija istorijskog materijalizma.

Kolika je važnost pridavana izradi *Ruske istorije u najsažetijem pregledu,* kao nove istorijske sinteze ruske istorije, vidi se po tome što je Politbiro CK RKP(b) intervenisao da se Pokrovskom dâ dopust za pisanje te knjige, kao i to da ju je pročitao Lenjin i uputio o njoj Pokrovskom svoje mišljenje.[17]

Istorija Rusije Pokrovskog razlikovala se od dotadašnjih sinteza ruske istorije[18] po tome što je, prilikom njenog pisanja, u

[15] S. Đurović, *Marksistička istoriografska škola Pokrovskog,* str. 132.

[16] Isto, str. 133.

[17] Isto, str. 213—214.

[18] To su ove sinteze: N. M. Karamzin, *Istorija Gosudarstva Rossijskogo,* t. I—XII, objavljeno 1818—1829; S. M. Solovjev, *Načalo Russkoj Zemli,* objavljeno 1877—1879, i V. O. Ključevskij, *Kurs russkoj istorii,* objavljeno 1904—1910.

Digitized by Google

tumačenju i izlaganju ruskog istorijskog procesa Pokrovski kao metod primenio istorijsku teoriju marksizma. Razlikujući se od Bera po tome što je objašnjenju i tumačenju istorijskih procesa prišao sa pozicija istorijske teorije marksizma, i to praktično-istoriografski, a ne teorijski, Pokrovski sa Berom ima zajedničko to da na sintezu u istoriji gleda kao na metod i prilazi joj konkretno-metodološki u praksi. Po samom Pokrovskom, njegova istorija Rusije se razlikovala od postojećih po tome što je bila »više marksistička«, iako nije u potpunosti i zadovoljavala. Zadatak Pokrovskog je bio *da sa stanovišta istorijskog materijalizma osvetli ogroman materijal koji su do tada bili sakupili istoričari Rusije. Pored toga, on je trebalo da bude posrednik između istraživača detalja istorijskog procesa i širokih slojeva čitalačke publike i da taj materijal koji je bio sakupljen »obradi sa materijalističkog stanovišta«.*

Pri izradi istorije Rusije Pokrovskog došla je do izražaja izrazita koncepcija *partijnosti u istoriji, koja prelazi u metod.* To su uslovile potrebe socijalističke revolucije u Rusiji koje su nametale da se napiše popularan *sovjetski* udžbenik ruske istorije. Njime je posebno trebalo da se koriste slušaoci kurseva — radnici, koji su posle odslušanog kursa odlazili na front u redove Crvene armije kao politički rukovodioci, propagandisti i agitatori. »To nisu bili studenti u običnom smislu reči« — pisao je Pokrovski 1930. godine. »Taj proleterski skelet držao je Crvenu armiju, stvarao ideologiju crvenoarmejaca i ulivao toj masi, većinom seljačke mladeži, entuzijazam radničke revolucije.«[19] Osobenost ove istorije Rusije bila je i u tome što je trebalo da bude prilagođena slušaocima Sverdlovskog univerziteta koji je trajao samo godinu dana, a za tu godinu dana polaznici su, pored ruske istorije, imali da savladaju i istoriju zapadne Evrope, političku ekonomiju i filozofiju. Posebnost koja je uslovila njenu formu je bila i ta što je retko koji od ovih crvenoarmejskih agitatora pre toga bio prošao neku sistematsku školu, pa pred njima nije bilo moguće razvijati nikakve teorije, trošiti vreme na polemike sa istoričarima o kojima slušaoci nisu imali pojma niti se upuštati u istorijsku kritiku zasnovanu na dokumentima »koje ti slušaoci nisu videli niti će ih ikada videti«. Zadatak Pokrovskog je, dakle, bio da napiše što sažetiji udžbenik ruske istorije i razumljivim rečima objasni revolucionarnom radniku dotadašnji ruski istorijski proces. Ova knjiga je bila namenjena i radnim masama zapadne Evrope, jer u to vreme, po oceni Pokrovskog, izvan SSSR-a nije bilo istoričara marksista (osim Momzena). Istorijska sinteza koju je dao Pokrovski počivala je na saznanju da marksistička istorijska nauka ima veliki značaj kao jedno od važnih područja ideološke borbe proletarijata za socijalizam i napredak čovečanstva.[20]

[19] S. Đurović, *Marksistička istoriografska škola Pokrovskog*, str. 217.

[20] Isto, str. 218.

Digitized by Google

Kazali smo da je i za školu Pokrovskog, kao i za modernu francusku istoriografiju, karakterističan veliki organizacioni rad, ali je rad koji je škola Pokrovskog poduzela u oblasti istorijskih nauka bio mnogo veći i zamašniji i obuhvatio je, pored problema rada na pisanju prvog sovjetskog udžbenika ruske istorije, i izdavanje novih časopisa, objavljivanje dokumenata, uređenje arhiva, kao i prosvetno-pedagoški rad. Sve to je smatrano poslom jedinstvenim i neophodnim za stvaranje novog, marksističkog shvatanja i pogleda na rusku istoriju i za praktično ostvarivanje uslova za stvaranje »klasne istorijske šeme«. Osnovano je Društvo istoričara marksista, oko koga su bili okupljeni istoričari marksisti »*koji umeju da vladaju metodom istorijskog materijalizma*«. U Rezoluciji o zadacima istoričara marksista donetoj na Prvoj svesaveznoj konferenciji istoričara marksista, održanoj 1928/29. godine, kaže se da su istoričari marksisti »ratujući marksisti«, »čija je prva obaveza da se bore protiv marksizmu tuđih i proletarijatu klasno neprijateljskih ideologija«. A u uvodnoj reči na toj konferenciji Pokrovski je kazao: »Mi istoričari marksisti u SSSR-u, kako sebe nazivamo, predstavljamo jedan od odreda lenjinske armije, a stanjem na frontu u celini objašnjavaju se i naši zadaci.« Po Pokrovskom, u stvaranju »nove filozofije istorije« u SSSR-u učestvovali su svi, pa i slušaoci komunističkih univerziteta, pa su slušaoci Komunističkog univerziteta »Zinovjev« u Lenjingradu »bili jedna od grupa koje izgrađuju novu filozofiju istorije«, odnosno kroz njih »klasni pokret izgrađuje svoju istorijsku šemu«.[21]

U svojoj knjizi Pokrovski je pokazao praktično kako se »vlada istorijskim materijalizmom« kao metodom u istoriografiji kada je u pitanju rešavanje problema sinteze. Konkretno-metodološki, Pokrovski je uzeo sledeće elemente kao elemente sinteze (koje kontinuirano sprovodi tematski i sadržajno): (1) Globalne rezultate istraživanja političke istorije. (2) Ekonomsku i socijalnu osnovu ruske istorije, osobito istoriju klasne borbe, pri čemu posebnu pažnju poklanja pojavi podele rada između grada i sela. (3) Istoriju radničkog pokreta, koja se kao istoriografska tema uvodi prvi put u jednu istorijsku sintezu ruske istorije. Radnički pokret, međutim, Pokrovski ne posmatra izolovano i odvojeno od ostalih tokova ruske istorije, nego kao sastavni deo nacionalne istorije, iako ga ističe i označava kao posebnu temu. Njegova sinteza nije obuhvatila i istoriju boljševizma, to jest Oktobarske revolucije. Razlog je bio praktične prirode: na Komunističkom univerzitetu »Sverdlov«, na kome je predavao, držana su dva odvojena kursa: (1) iz istorije SKP(b) i (2) iz ruske istorije, pa se smatralo da ne treba ponavljati stvari na oba kursa. Međutim, kada su se predavanja Pokrovskog pretvorila u knjigu, pojavio se »čudovišan problem«: u istoriji Rusije bila je gotovo potpuno odsutna istorija boljševizma, odnosno ono po čemu je Rusija ušla u svetsku istoriju. To je konstatovao i sam Pokrovski, pa je na-

[21] Isto, str. 279—282.

Digitized by Google

meravao da to ispravi za 15-godišnjicu Oktobarske revolucije, kada je nameravao da objavi poslednji (četvrti) deo knjige koji bi bio posvećen Oktobarskoj revoluciji, ali ga je u tome sprečila smrt. Interesantno je da Lenjin u svom mišljenju o knjizi Pokrovskog nije dao nikakve primedbe u tom smislu. (4) Klasnu analizu razvoja ruske istoriografije pre marksista Pokrovski je uneo kao posebnu temu u svoju sintezu posle sledeće Lenjinove primedbe: »Dozvoliću sebi jednu malu primedbu. Da bi bila udžbenik (a ako treba to da postane), potrebno je da se dopuni hronološkim pokazateljem. Objasniću svoju misao. Otprilike ovako: (1) kolona hronologije; (2) kolona buržoaske ocene (kratko); (3) kolona Vaše ocene; marksističke, s upućivanjem na stranice Vaše knjige. Učenici treba da znaju i Vašu knjigu i pokazatelj da ne bi bilo gledanja odozgo, da bi znali fakta i da bi se učili da upoređuju staru i novu nauku.« Unošenje klasne analize razvoja ruske istoriografije u istorijsku sintezu je takođe u konkretno-metodološkom smislu osobenost istorijske sinteze koju je dala škola Pokrovskog i novina je u svetskoj istoriografiji. Posmatranjem istoriografije kao ispoljavanja jednog od elemenata klasne borbe i unošenjem te strane u sintezu istoriografska koncepcija škole Pokrovskog, svakako, još više skreće na sebe pažnju. (5) Posebno je u ovoj koncepciji istorijske sinteze interesantan odnos prema takozvanoj »događajnoj istoriji«, kao i rešenje koje je dato da se i ona ugradi u novu sintezu ruske istorije. Za nju je nađena forma takozvanih »sinhroničkih tablica«, koje su date kao poseban odeljak na kraju knjige, što je Pokrovski uradio takođe posle Lenjinovih primedbi. Reč je o drugoj već citiranoj Lenjinovoj primedbi.[22]

Tematska konstrukcija sadržaja u mnogome određuje istoriografsku koncepciju onoga ko piše istoriju i odraz je njegovih teorijskih shvatanja istorijskog razvoja.

Rešiti: O kojim istorijskim temama koje će ući u tematsku konstrukciju Istorije SKJ je potrebno posebno raspraviti na savetovanju koje se o tome predviđa?

Staljinistička istoriografija, koja je 30-tih godina smenila školu Pokrovskog u Sovjetskom Savezu, negirajući je i podvrgavši je kritici, a koja je postala poznata po svojoj apsolutno-sociološkoj šemi o pet društveno-ekonomskih formacija (koja je, opet, imala uticaja na to da je svaki istoriografski rad u svome sadržaju, bez obzira na to čime se bavio, morao kao prvo poglavlje da ima prikazivanje društveno-ekonomskog položaja), dala je jednu drugu sintezu u sovjetskoj istoriografiji koja je postala poznata u svetskom revolucionarnom pokretu po svom dogmatskom uticaju u ideološkoj oblasti — *Istoriju Svesavezne komunističke partije (boljševika)* (popularno: *Kratki kurs istorije SKP(b)).* Najizraže-

[22] Isto, str. 218—225.

Digitized by Google

niji elemenat te istorijske sinteze jeste ideološki cilj.[23] Njena istoriografska koncepcija leži na: (1) globalnoj političkoj istoriji Rusije 19. i početka 20. veka i istoriji SKP(b) (sa akcentom na unutrašnjem sazrevanju Partije i na pojavi frakcionaštva kao stalnoj komponenti); (2) globalnoj ekonomskoj i socijalnoj osnovi ruskog istorijskog procesa; (3) fenomenu socijalne revolucije, kao takve; i (4) istorijskim zaključcima u pogledu mogućnosti organizovanog i svesnog delovanja SKP(b) na menjanje društveno-ekonomskih okvira istorijske situacije u SSSR-u posle pobede Oktobarske revolucije. Podređena iznošenju osnovnih istorijskih pouka istorijskog puta koji je prošla Boljševička partija[24], ova istorijska sinteza je svojom političkom pragmatičnošću izašla izvan okvira jedne realističke istorijske sinteze.[25]

Postmarksistička istorijska škola je u savremenoj istoriografiji najrazvijenija sociološka škola. Međutim, njeni kritičari smatraju da ona svojom težnjom ka uopštavanju »skreće punom parom u filozofiju istorije«. »Ono što je Ber hteo da postigne sintezom istorije, sociologije i filozofije istorije, to postmarksistička istorijska nauka sprovodi unošenjem postmarksističke »istorijske metodologije« u istorijsku nauku. Ta teorija jednim delom počiva na teoriji K. Marksa, ali *u* najbitnijem odstupa od nje.«[26]

---

[23] *Istorija Svesavezne komunističke partije (boljševika), Kratki kurs*, Beograd, 1947, Uvod.

[24] Isto, str. 410.

[25] Tematska konstrukcija *Istorije SKP(b)* zasniva se na sledećim elementima:

Uvod
Glava I: Borba za stvaranje Socijaldemokratske radničke partije u Rusiji (1883—1901)
Glava II: Obrazovanje Socijaldemokratske radničke partije. Pojava frakcija boljševika i menjševika u Partiji (1901—1904)
Glava III: Menjševici i boljševici u periodu rusko-japanskog rata i prve ruske revolucije (1904—1907)
Glava IV: Menjševici i boljševici u periodu stolipinske reakcije. Boljševici se formiraju u samostalnu marksističku partiju (1908—1912)
Glava V: Boljševička partija u godinama poleta radničkog pokreta pred prvi imperijalistički rat (1912—1917)
Glava VI: Boljševička partija u periodu imperijalističkog rata. Druga revolucija 1914 — mart 1917.
Glava VII: Boljševička partija u periodu pripremanja i izvođenja Oktobarske socijalističke revolucije (1917—1918)
Glava VIII: Boljševička partija u vreme inostrane vojne intervencije i građanskog rata (1918—1920)
Glava IX: Boljševička partija u periodu prelaza na miran rad na obnovi narodne privrede (1921—1925)
Glava X: Boljševička partija u borbi za socijalističku industrijalizaciju zemlje (1926—1929)
Glava XI: Boljševička partija u borbi za kolektivizaciju poljoprivrede (1930—1934)
Glava XII: Boljševička partija u borbi za dovršavanje izgradnje socijalističkog društva i uvođenje novog Ustava (1935—1937)

[26] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji*, str. 31. — O kritici postmarksističke apsolutno-sociološke istoriografije vidi: B. Đurđev, *Dru-*

Digitized by Google

Postmarksistička istorijska nauka razlikuje stručni istoriografski rad istoričara (metod ispitivanja izvora i utvrđivanja činjenica) od teorijskog uopštavanja, koje se ostvaruje pomoću dijalektičkog, odnosno istorijskog materijalizma. Te dve strane u istorijskom radu karakteriše to da se direktno sa stručnog deskriptivnog rada prelazi na teorijsko uopštavanje, a samo u stručnom, istoriografskom delu rada govori se o odnosu sinteze i analize.[27]

Buržoaska istoriografija u Jugoslaviji između dva rata i marksistička istoriografija pre i posle Drugog svetskog rata su dale nekoliko sintetičkih dela iz istorije naroda i narodnosti Jugoslavije i istorije SKJ. Od sinteza koje je dala građanska istoriografija bila je opšte poznata Ćorovićeva *Istorija Jugoslavije*. Prvu marksističku istorijsku sintezu naša istoriografija je dala još pre Drugog svetskog rata, i to u oblasti istorije SKJ — to je mitrovački rukopis *Istorije KPJ*. Kao pokušaj marksističke sinteze javlja se i Keršovanijeva *Istorija Hrvata*.[28] Poslednjih decenija marksistička istoriografija u Jugoslaviji je dala nekoliko sintetičkih dela: *Istoriju naroda Jugoslavije*, I i II knjiga, *Pregled istorije SKJ* i dr.

U našem tekstu će, međutim, biti reči o teorijskim rešenjima koja je u pogledu unapređivanja sinteze kao metoda u istorijskoj metodologiji dao B. Đurđev (rođ. 1908) u analitičkom radu *Sinteza kao metod u istoriji*, što je za ceo period razvoja naše istoriografije u 20. veku jedini teorijski pokušaj rešavanja ovoga problema.[29]

Analizirajući odnos moderne francuske istoriografije i postmarksističke istoriografije prema sintezi, B. Đurđev je izložio i svoje stavove o ovom metodološkom problemu. On smatra da se *problem sinteze u istorijskoj nauci ne može rešiti bez doslednog dijalektičkog materijalizma.* Pod terminom *sinteza* Đurđev podrazumeva *sintetički metod* koji dovodi do uopštavanja u istorijskoj nauci. Istorijska sinteza treba da dâ istoriografsku sliku na naučnoj osnovi. Za dobijanje sintetičke istoriografske slike na naučnoj podlozi međusobno se moraju prožimati: istorijska sinteza, prirodno-istorijsko tumačenje, analiza zasnovana na prirodno-istorijskom tumačenju i ekonomsko-sociološka analiza. Ističući značaj analize, B. Đurđev naglašava da ona po naučnoj visini odgovara sintezi. Istorijskom sintezom se dobija istoriografska slika, a naučnom analizom se stvara osnova za naučno zasnovanu koncepciju u istoriji i njome prožetu istorijsku sintezu koja će dati istoriografsku sliku na naučnoj podlozi. Odnos istorijske sinteze i naučne analize je jedan od osnovnih problema.[30]

štvo i ekonomska formacija društva, Pregled, 1960, 11—12, str. 349—361; *Prilog pitanju zakonitosti u razvitku čovečanstva*, Pregled, 1961, 6, str. 541—555; 7—8, str. 37—56; *Početak kraja jedne teorije u istorijskoj nauci*, Jugoslovenski istorijski časopis, 1962, 2, str. 4964; i dr.

[27] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji*, str. 34.

[28] S. Cvetković, *Otokar Keršovani: Povijest Hrvata*, Rijeka, Gledište, 1971.

[29] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji*, cit. izd.

[30] Isto, str. 11—45.

Digitized by Google

Đurđev je zagovornik prirodno-istorijskog shvatanja koje proizlazi dijalektički iz dijalektičkog materijalizma ne stvarajući posebnu filozofiju istorije. On upotrebljava izraz »istorijski materijalizam« kada je reč »o primeni« dijalektičkog materijalizma na odnose u društvu, a ne na istoriju, kao što to čine postmarksisti koji poistovećuju istoriju sa razvitkom društva. Po njemu, razvitak ljudskog roda je njegov prirodni razvitak, koji se »istorijski odigrava«. Istorija je u svojoj suštini prirodna istorija ljudskog roda.

Kritikujući postmarksističku teoriju koja svodi Marksovo shvatanje istorije na socijalno-ekonomsku komponentu, Đurđev se zalaže za prirodno-istorijsko gledište: »Ako ostali društveni odnosi i ideologija u jednoj istorijski određenoj uslovljenosti proizlaze iz ekonomskih odnosa u društvu, ako ekonomska struktura društva određuje karakter ostalih društvenih pojava u »epohama ekonomske formacije društva«, nivo razvitka proizvodnih snaga — koje sačinjavaju sredstva za rad i znanje ljudi da ih upotrebe — plod je razvitka različitih strana u životu ljudi koje društvo u jednu istorijsku celinu povezuje. Već to pokazuje da je apsolutni sociološko-ekonomski monizam neopravdan kad je reč o sveukupnom razvitku ljudskog roda. Potrebno je usaglasiti ekonomski monizam u objašnjavanju društvenih pojava i tumačenje da ekonomska delatnost stvara osnovne uslove za razvitak sa materijalističkim dijalektičkim pluralizmom u objašnjavanju sveukupnog razvitka ljudskog roda.

Taj razvitak se odigrava u istorijskim celinama čija je osnova ekonomsko-socijalna struktura, ali se on izražava u kulturnom napretku, u kulturnom razvitku. A kulturni razvitak je, s jedne strane, osnova na kojoj društveni razvitak počiva, a, s druge strane, kulturni razvitak ne samo da je omogućen tim što postoji društvena organizacija života ljudi, nego u društvenoj organizaciji na određenom stupnju razvitka postoje ovi ili oni elementi koji predstavljaju progresivne strane društva. Baš zato nije moguće primiti ona gledišta o istoriji koja se svode samo na kulturnu istoriju, na kulturni razvitak.

Istorija nije samo nauka o razvitku ljudskog roda, nego je i nauka o životu čovečanstva (odnosno njegovih delova, naroda i nacija) u prošlosti. Uostalom, napredak počiva na životu, u njemu i na njemu on izrasta. Istorija mora uzeti u obzir ne samo fizičke subjekte istorije, nego i istorijski stvorene kolektivne subjekte istorije. Ona ne može shvatiti osnovne elemente života subjekata istorije — ni individualnih ni kolektivnih — ako ih ne uzme u razmatranje u njihovim prirodnim osnovama i u njihovom odnosu prema prirodi.

Ali, svoditi istoriju samo na antropologiju, objašnjavati istoriju samo prirodom čoveka — jest, takođe, jednostranost koja se ne može pravdati.«[31]

[31] Isto, str. 40.

Digitized by Google

Postavlja se pitanje: Kako u sintezi konkretno-metodološki ostvariti principe prirodno-istorijskog shvatanja istorije?

Naša savremena istoriografija nije istražena teorijski, pa ti principi, iako postoje, metodološki nisu definisani.

Jedinstvo i kontinuitet u razvitku ljudskog roda se, po Đurđevu, nalaze u prirodnoj strani razvitka, a ne u istorijskoj koja je uvek vremenski ograničena. Jedinstvo ljudskog roda u svojoj istorijskoj strani, u društvenom razvitku, ne može se empirički konstatovati kada se uzme istorija u celini. »Istorijsko jedinstvo u dosadašnjoj istoriji ljudi je oličeno teritorijalno i istorijski ograničenom društvenom organizacijom koja povezuje društvene odnose u delatnosti ljudi i razne strane u zajedničkom životu ljudi u jednu istorijsku celinu u kojoj se istorijski proces odigrava. A zatim je još istorijska povezanost oličena istorijski zatvorenim kulturama, odnosno civilizacijama, u kojima se tekovine čovečanstva talože i u kojima se ostvaruje napredak. Ali taj napredak predstavlja prirodni razvitak ljudi... To je proces očovečavanja čoveka...«[32]

Kako metodološki rešiti ugrađivanje kulturnog razvitka u sintezu istorije SKJ?

Koje su to tekovine čovečanstva koje su se taložile u nacionalnim kulturama Jugoslavije izražavajući istorijsku povezanost?

Elemente koje daje Đurđev trebalo bi uzeti u obzir kada se razmatra odnos opšteg, posebnog i pojedinačnog u istoriji SKJ.

Stvarni istorijski proces se sastoji iz raznih strana koje su povezane u jednu istorijsku celinu, a to se izražava u prožimanju onih strana u procesu koje se nazivaju istorizmom i evolucionizmom.[33]

---

[32] Isto, str. 12.

[33] Po Đurđevu, *istorizam* je za Marksov metod jedna od osnovnih karakteristika; on je sastavni deo njegovog metoda, »jer dijalektički materijalizam sadrži istorizam kao svoj sastavni deo uopšte, a posebno kad se primeni na ispitivanje društvenih problema«. Pitanje istorijskog prilaza, odnosno istorizma i evolucionizma, veoma je složena stvar. »Stvarni proces, stvarni razvitak čovečanstva, sastoji se iz obe strane procesa, koje se u teoriji izražavaju kao istorizam i evolucionizam. Te dve strane stvarnog procesa nalaze se u njegovom jedinstvu, ali se one pojavljuju takođe kao suprotnosti.« Rešenje je moguće naći »jedino u shvatanju o dijalektičkom prožimanju slučajnosti i zakonitosti, individualnog i kolektivnog, opšteg i posebnog, odnosno u prožimanju istorizma i evolucionizma, koji se uzajamno dopunjavaju i ograničavaju«. »Iz toga proizlaze mnoga teška pitanja. Prirodna evolucija i društvena evolucija, koja jedna iz druge izlaze, istorijski su ograničene i uzajamno se prožimaju i deluju jedna na drugu«. »Zameniti ovakav istorijski evolucionizam pravolinijskim evolucionizmom, po kojem proizvodne snage stalno napreduju, a društveni se odnosi shodno tome sukcesivno menjaju, prava je detinjarija. Pri tome smo još izostavili ovde... krize u razvitku civilizovanog čovečanstva i komplikacije koje u starom i srednjem veku proizlaze iz odnosa raznih delova sveta, kao što nismo spomenuli suprotnosti modernog sveta, suprot-

Digitized by Google

Razmotriti proces istorizma i evolucionizma važan za istoriju komunističkog pokreta u Jugoslaviji.

Đurđev insistira na čvrstoj povezanosti istraživanja raznih strana istorijskog procesa i sinteze. Razmišljajući o ovom problemu, dao je sledeći metodološki princip:

»Ako je potrebno analizom istražiti različite oblike života i razvitka, pa ih je zbog toga potrebno apstrakcijom istrgnuti iz njihovih veza u životu, poimanje života i njegovog kretanja može se postići samo ako se tako rastavljeni oblici života i razvitka, posle takvog upoznavanja, opet spoje u celinu koja odgovara životnoj povezanosti. Iz napred rečenog dâ se jasno zaključiti da se naučna istoriografska slika može dobiti samo sintetičkim metodom. U radu istoričara sinteza u istoriji nije samo metod kad se ostaje na stručnom nivou — što niko, razume se, ne može staviti u sumnju — nego i kad se pristupa naučnom objašnjenju istorije.«[34]

Problemi, međutim, nastaju upravo kada se pređe na konkretno-metodološki postupak, to jest na sam istoriografski rad. Metodi izdvajanja pojedinih oblika života i razvitka radi izučavanja razvijeni su u većini slučajeva u savremenoj istorijskoj nauci do preciznih sistema kojima se služe empirijske nauke kada istražuju pojedine pojave prirode, ali to nije slučaj i sa metodima koji ponovo treba da omoguće da se oni, jednom izdvojeni i izučeni, ponovo spoje u celinu koja odgovara životnoj istorijskoj povezanosti. Sintetički metodi koje predlažu pojedini istoriografski pravci i škole nisu dovoljno sigurni i definisani.

Pitanje: Da li je moguće da naša istoriografija u smislu unapređivanja sintetičkog metoda, kao takvog, u istorijskoj nauci uopšte dođe do nekih konkretnih rezultata ovom prilikom, to jest u toku rada na pisanju Istorije SKJ?

Đurđev smatra da istorijska sinteza mora biti realna istorijska sinteza, odnosno mora dati sliku koja odgovara stvarnosti. »Istorijskom sintezom se dobija uopštena i na bitno svedena slika odnosa pojedinih strana života ljudi, naroda i društvenih zajednica u određenoj istorijskoj uslovljenosti, a ne potpuna istoriografska rekonstrukcija života u prošlosti.« Sastavni delovi istorijske sinteze, odnosno dve fundamentalne radnje u istorijskoj metodologiji da bi ona mogla biti na naučnom nivou su: (1) prirodno-istorijsko tumačenje razvitka pojedinih strana života u prošlosti i nastanka, razvitka i smene pojedinih društava koja su u toku istorije pove-

---

nosti između imperijalističkih sila i kolonijalnih naroda, između blokova i slične suprotnosti između naroda i nacija, koje se pojavljuju kao svetske suprotnosti. To ne uzeti u obzir kao elemenat koji igra važnu ulogu u razvitku čovečanstva, takođe bi bila detinjarija« (B. Đurđev, *Istorizam i evolucionizam u istoriji*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Radovi, XXVI, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 9, Sarajevo, 1965).

[34] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji*, UU.

Digitized by Google

zivala život ljudi u jednu istorijsku celinu; (2) ekonomska i sociološka analiza istorijske sredine koja se ispituje.

Suprotno Beru i postmarksistima, za Đurđeva sinteza u istoriji nije završna radnja u naučnom radu istoričara, jer istorijska nauka mora da dovede u sklad ponovljivu zakonitost i neponovljivu stranu u istoriji, da dovede istorizam i evolucionizam u istoriji u sklad onako kako se te dve strane procesa prožimaju u stvarnosti. »Baš to prožimanje istorizma i evolucionizma ne dopušta da sintezu ili uopštavanje u istoriji smatramo završnom radnjom. Postmarksisti — a može se reći da je tako većinom i primljeno u istorijskoj nauci — pod izrazom sinteza podrazumevaju uopštavanje, a ne sintezu istorizma i evolucionizma. Da ne bih pravio terminološku zbrku, pod nazivom sinteza u istoriji podrazumevam sintetički metod koji dovodi do uopštavanja u istoriji, a ne sintezu istorizma i evolucionizma u istoriji. U tom smislu kažem da sintezu u istoriji ne možemo smatrati završnom radnjom.«

»To može biti samo istorijska koncepcija u kojoj će se konkretni istorizam i evolucionizam shodno istorijskoj stvarnosti uzajamno prožimati. Istorijska nauka mora postići konkretnu istorijsku koncepciju života i razvitka ljudskih zajednica i čovečanstva u prošlosti. U toj koncepciji, shodno stvarnim odnosima u istoriji, mora biti saobražena zakonita ponovljiva strana sa neponovljivom. Makar se radilo o najsažetijoj slici razvitka, koncepcija u istoriji mora biti konkretna. U dobijanju takve koncepcije sinteza igra u istoriji odlučujuću ulogu . . .«

Posebno pitanje je pitanje konkretnih metoda uopštavanja, koje nastoji da unapređuje jedino francuska sociološka istoriografija, iako se ona gubi u aplikaciji metoda drugih nauka na istorijsku nauku, pa se u izvesnom smislu gubi i karakter istorijske nauke kao takve. Analize su pokazale da je unapređenje konkretnih metoda uopštavanja centralni problem u daljem razvitku istorijske nauke. Naučna sinteza ne daje samo prostu deskriptivnu stranu u istoriografiji, nego ona konstatuje i kretanje i odnos koji se dobijaju konfrontacijom činjenica i pojedinih strana života u prošlosti.

I Đurđev smatra da je jedna od pretpostavki da se istorija razvija u oblasti sinteze na naučnom nivou organizacija naučnog rada, ali se ona, po njemu, ne može ostvariti bez osnovne teorijske orijentacije: »puni sintetički metod u istoriji ne može se ostvariti ako u njemu ne bude dosledno sadržana dijalektika, primenjena logika i dosledan prirodno-istorijski prilaz istoriji. U tom pogledu mora polazište biti Marksova teorija, ali u svom izvornom obliku«. Postoji istorijski i dijalektički određen odnos između svestranog i društvenog razvitka ljudskog roda. »Svestrani razvitak je posledica razvitka života koji je organizovan u društvu i pomoću društva; bez društvene organizacije ne bi bilo napretka. Ali karakter

Digitized by Google

društva ne određuje sve u razvitku čovečanstva. Naprotiv, razvitak proizvodnih snaga koji je deo svestranog razvitka ljudi određuje karakter društva. Svestrani razvitak čovečanstva i razvitak proizvodnih snaga unutar toga razvitka predstavljaju prirodni razvitak ljudskog roda. Uopšte je razvitak čovečanstva prirodni razvitak ljudskog roda koji se istorijski odigrava.«

»Istorija nije samo ni kulturna istorija ljudskog roda, a naročito nije samo sažimanje pojedinačnih postignuća u razvitku kulture koja se mogu samo ceniti po svojoj vrednosti za čovečanstvo. Razume se da ne treba ni naglašavati da je kulturni razvitak najvažnija komponenta u razvitku čovečanstva.«

»Potpuno je jasno da istorija obuhvata i napore i postignuća ljudi i u materijalnoj kulturi, kao što obuhvata proces socijalno-ekonomskog razvitka ljudi, njihove borbe i lutanja u političko-pravnoj oblasti i njihova postignuća u duhovnoj kulturi. Takođe je jasno da istorija obuhvata i padove i zastranjivanja u razvitku i sve ono što je sprečavalo, a ne samo pospešivalo razvitak.«

»Istorija — kako se danas pred nju postavlja zadatak — treba da bude svestrana nauka koja neće samo obuhvatiti opšte nego će i pojedinosti i neponovljivosti dati onaj značaj koji one imaju. Osim toga, istorija mora konstatovati i stvorene alternative u istoriji koje su se u razvitku zaista pojavljivale. Zadatak je istorije da objasni ostvareno, ali onu ne može zapostaviti da proučava ni ono što se stvarno javljalo kao tendencija, iako nije ostvareno. U oblasti ideologije, to je svakome jasno. Nikom ne pada na pamet da poriče da istoriji nije zadatak da proučava težnje ljudi koje se nisu ostvarile i zašto se nisu ostvarile. Međutim, kad se to zahteva i u ekonomskoj i u socijalnoj oblasti za stvarne tendencije razvitka, nije baš tako jasno. To znači da se pred istorijsku nauku postavlja zadatak ne samo da ispituje onu stranu koja se izražava u ponavljanju kad je reč o istorijskom procesu, kad je reč o onome što se dogodilo, što se ostvarilo, a što je predmet proučavanja istorijske nauke. Njen je zadatak da prati proces u svoj njegovoj punoći, i u ostvarenoj i u neostvarenoj, i u ostvarivoj i neostvarivoj strani. Stoga i jest pitanje istorizma i evolucionizma osnovni problem koji treba rešavati u istorijskoj metodologiji.«

Teorijska istraživanja Berovog doprinosa unapređenju sinteze kao metoda u istorijskoj metodologiji Đurđeva su dovela do zaključka da stručni istoriografski rad, naročito istraživački rad istoričara, mora biti definisan i teorijski i praktično, to jest naučno-organizaciono.

Po njemu, u pogledu rada na pozitivno-naučnom nivou, pred savremenu istorijsku metodologiju se postavljaju dva zadatka koja se mogu povezati sa problemom sinteze: (1) unapređenje konkret-

Digitized by Google

nih metoda uopštavanja u istorijskoj nauci i (2) pronalaženje postupka i organizacije naučnog rada koji će moći razne specijalnosti u istorijskoj nauci i različit pristup potreban radi prirodno-istorijskog tumačenja istorije povezati u jednu celinu. Tu svoje mesto ima timski rad, odnosno kolektivni institutski rad.

Usvajajući takva rešenja, zapažene rezultate u istoriografiji je dala savremena francuska istoriografija, kao i istoriografija većine socijalističkih zemalja, a ona se primenjuju i u Jugoslaviji, iako Đurđev smatra da kod nas nije uvek baš jasna koncepcija zašto se to i radi.[35]

Kako najbolje u toku rada na sintezi Istorije SKJ izgraditi metodologiju usaglašavanja unutar timova, da bi se ostvarili principi samoupravnog usaglašavanja karakteristični i specifični za Federaciju?

Nužno je da ovde iznesemo i najnovija shvatanja Mirjane Gros o sintezi, koja je izložila u knjizi *Istorijska znanost.* Na poslednjem kongresu istoričara Jugoslavije u Novom Sadu (jesen 1977. godine), kao i u svojoj knjizi, M. Gros je istupila sa metodološkom koncepcijom postmarksističkog strukturalizma, koji zastupa poljski istoričar J. Topolski.[36]

Kada je reč o sintezi, M. Gros iznosi da u istoriografskom poslu postoji nekoliko stupnjeva, a to su: stupanj utvrđivanja činjenica, stupanj objašnjavanja činjenica, posle čega dolazi do »konstrukcije« i sinteze, odnosno »sintetičke konstrukcije«.

»Posao konstrukcije« M. Gros shvata ovako:

»*Od postupka utvrđivanja činjenica i objašnjenja valja razlikovati posao konstrukcije, tj. formulacije odgovora na postavljeno istraživačko pitanje. Pri tom se povjesničar služi utvrđenim činjenicama i objašnjenjima kao građevnim materijalom (Topolski, n. dj., 516—9). Historičar uvijek postavlja određeno osnovno istraživačko pitanje koje se u toku istraživanja rastvara u niz izvedenih (djelomičnih) pitanja.*

Razbijanje osnovnog pitanja u izvedena pitanja zapravo je plan (dispozicija) određene teme. U početku taj je plan vrlo općenit i ima hipotetični značaj. U toku istraživanja on se stalno mijenja. Pri tom se ne mijenjaju samo izvedena pitanja nego i osnovno pitanje. *Pri konstrukciji prve verzije glavnu ulogu ima opće znanje povjesničara,* dok u daljim etapama njegov plan mijenja obrada informacija iz izvora. *Očigledno je dakle da konstrukcija počinje već na samom početku istraživanja s formulisanjem pitanja i da predstavlja određen sustav sve do konačnog odgovora na osnovno pitanje.*

[35] Isto, str. 41—49.

[36] J. Topolski, *Metodologija historii,* Warszawa, 1973. Vidi istupanje M. Gros na kongresu u Novom Sadu i polemiku i diskusije B. Đurđeva, D. Vuksanovic-Anić, N. Petrović, D. Belića i S. Đurović, koje su se nastavile i posle kongresa u listovima i časopisima.

Digitized by Google

Konstrukcija može biti jednostavna kada upotrebljava samo jedan od triju kriterija: kronološki, prostorni ili područni (npr. politička i kulturna strana neke pojave) ili kada drugi kriterij ima samo pomoćnu ulogu. Sintetička konstrukcija jest vrsta odgovora na osnovno pitanje u kojem se istraživač koristi svim spomenutim kriterijima u skladu sa svojim općim pogledom na povijest.

Osnovno pitanje	*Razbijanje osnovnog pitanja — plana rada*	*Sabiranje obavijesti*	*Promjena plana*	*Odgovor*

Shema 18. Model funkcije istraživačkog pitanja (Topolski, 517)«

Po M. Gros, sinteza je istovetna »sintetičkoj konstrukciji«:

»*Sintetička konstrukcija istovjetna je sa sintezom, pojmom koji naši historičari izgovaraju s velikim strahopoštovanjem. Kao i svaka znanost historija se služi analizom i sintezom. U analizi se pojedine povijesne činjenice rastavljaju u svoje sastavne dijelove, tj. istražuje se njihova struktura.* Utvrđivanjem elemenata pojedine činjenice istraživački se rad ne bi smio završiti. Potrebno je također *ustanoviti koje se pojave u određenom društvenom procesu ponavljaju a koje su neponovljive, koje su pojave bitne a koje nebitne za objašnjenje neke povijesne činjenice. Toj svrsi služi sinteza koja povezuje bitne sastavne dijelove određene povijesne činjenice u historijskom izvještaju.* Sinteza ne obuhvaća elemente povijesne činjenice onako kako su oni dati u svom neposrednom pojavnom obliku, nego u spletu njihovih odnosa, tj. utvrđivanjem koji bitni elementi povijesne činjenice određuju njezine nebitne sastavne dijelove. *Prema tome historijsko istraživanje mora imati analitičko-sintetički značaj.* U nas se pojam sinteza obično upotrebljava za radove koji obuhvaćaju širi vremenski i problematski raspon (npr. sinteza nacionalne historije). To je ipak samo jedna strana značenja tog pojma. *Povjesničar mora imati na umu da sinteza obuhvaća postupak koji se mora primijeniti u istraživanju svake pojedinačne i uže povijesne činjenice ako prihvaća gledište da je povijesna činjenica uvijek složena. On je dakle nakon analitičkog postupka mora rekonstruirati sintezom (B. Đurđev, Sinteza kao metod u istoriji, Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH XXXII, 1967, 5—51 — Đurđev govori o nečem drugom, tj. o analizi oblika života i razvitka, vid. str. 34. referat).* Radovima koji obuhvaćaju šire razdoblje i veću cjelinu ne može se dati naziv »*sinteza*« ako samo opisuju događaje, a ne konstruiraju cjelinu u kojoj oni funkcioniraju.«[37]

U sintezi M. Gros razlikuje »*mikrosintezu*« i »*makrosintezu*« i definiše ih ovako:

Mikrosinteza:

[37] M. Gross, *Historijska znanost, Razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb, 1976, str. 288—289.

Digitized by Google

»U smislu spomenutog gledišta valja razlikovati mikrosintetički i makrosintetički pristup (Topolski, n. dj., 527). *Mikrosinteza* predstavlja odgovor na osnovno pitanje uskog obujma koje se ne može razbiti na izvedena pitanja. Riječ je o problemima malih društvenih struktura. Npr. obrada određenog materijalnog spomenika ima veliko značenje jer može izvrsno objasniti društvenu sredinu koja ga je stvorila i u kojoj on funkcionira bez obzira na njegovu eventualnu umjetničku vrijednost. Mikrosinteze su i biografije ličnosti koje mogu imati vrlo različit značaj s obzirom na to da li autor prikazuje samo život određene ličnosti ili i njezinu ulogu u društvenoj sredini... U mikrosinteze može se ubrojiti istraživanje određenih funkcionalnih cjelina: poduzeća, društvenih institucija (parlamenata, raznih društava, kulturnih ustanova i škola). Kao i u vezi s biografijom ta istraživanja mogu u manjoj ili većoj mjeri obuhvatiti i društvenu strukturu koja određuje datu pojavu.«

Makrosinteza:

»*Makrosinteze* obuhvaćaju šire strukture (grad, regiju, državu) ili cjelovite elemente određene strukture (trgovinu kao granu ekonomske djelatnosti, udio NOB u drugom svjetskom ratu). Potrebno je pri tom istaknuti problematiku tzv. lokalne ili regionalne historije, koja obuhvaća određeno geografsko područje i manja mjesta (Pierre Goubert, Local History, u: Historical Studies Today, n. dj., 300—314). Lokalna historija ima u pojedinih naroda vrlo različitu ulogu.« »... *Najizrazitiji primjer mikrosinteze jesu historije naroda.* Nacionalna povijest seže do najranijih stupnjeva razvoja određenih naroda. U velikom dijelu svijeta gdje je integracija naroda još u svojim počecima, nacionalna historija ima onu istu ulogu koju je imala u 19. stoljeću u Evropi, tj. da bude poticaj za nacionalne težnje različite vrste. (U većini slučajeva riječ je dakako o oslobođenju od tuđeg gospodstva ili o osamostaljenju vlastite države.) Iako *nacionalna historija* nije ni u Evropi izgubila značaj skladišta mitova potrebnih za ostvarenje različitih težnji i podržavanje određenih raspoloženja, ona u znanstvenoj obradi ima zadatak da istraži strukturu raznih društvenih oblika u nacionalnom okviru. Svako napuštanje istraživanja antagonističkih klasa i slojeva u određenim društvenim strukturama nacije vodi do šovinizma. Isto tako odbacivanje problematike posebnoga nacionalnog razvoja svršava u sociološkim shemama, frazama i ideologijama. To se događa u dogmatskom pristupu marksizmu, ili u vezi s odbacivanjem nacionalnih istorija u ime istraživanja »kultura« (kojih pojam nije definiran) i npr. »kršćanskog Zapada«. (To je slučaj kod Toynbeeja, v. str. 178.) Valja dakako imati na umu da *svaka nacionalna povijest nije izolirana, nego da je povezana spletom odnosa s razvojem susjednih naroda, širih geografskih područja i napokon da je dio svjetske povijesti.*«

Po M. Gros, svetska istorija kao istorija čovečanstva »obuhvaća sve narode bez obzira na to u kakvom državnom obliku žive i jesu li uopće uključeni u neku državu. Pitanje istorije čovječanstva te bogatstva i raznolikosti njegovih društava i kul-

Digitized by Google

tura postalo je posebno aktuelno nakon sloma evropocentrističkog shvaćanja u vezi s propasti svih kolonijalnih carstava«.

U pogledu sinteze svetske istorije, istoričari su daleko od pokušaja da je ostvare, jer su »dosadašnje svjetske historije uglavnom bile ili priča o događajima kod naroda svijeta s visokom kulturom (pri čemu se pretežno govorilo o ratovima i diplomatskim odnosima) ili zbirka više ili manje uspjelih rasprava o pojedinim nacionalnim historijama te većim područjima ili skupina zanimljivih fragmenata iz materijalne i duhovne kulture. Osim filozofa historije niko još nije pokušao odgovoriti na pitanje šta je to svjetska historija. Obrađuje li ona zbroj historija pojedinih zemalja, naroda: Ima li svjetska historija svoj vlastiti svjetski predmet: Kako riješiti problem sinhroničke (strukturalne) svjetske historije?«[38]

Postavlja se zadatak određivanja metodoloških elemenata u tematskoj konstrukciji i sadržaju Istorije SKJ, koji treba da pokažu odnos istorije SKJ i svetsko-istorijskih procesa 20. veka.

Bitan problem sintetičkog metoda, po M. Gros, jeste i periodizacija.[39]

Kada se govori o iskustvima u rešavanju problema sinteze kao važne metodološke radnje, treba uzeti u obzir najnovija rešenja data u višetomnoj UNESCO-ovoj *Istoriji čovečanstva,* u kojoj je metodološki veoma zanimljiv metod usaglašavanja različitih mišljenja o pojedinim pitanjima.[40] Interes naučnika u svetu pobuđuje i Tojnbi, ali bi iznošenje analize ovog metodološkog slučaja isuviše opteretilo tekst, pogotovo što se njegovi elementi mogu naći u izloženim metodološkim teorijama kao sastavni delovi.

[38] Isto, str. 290—294.
[39] Isto, str. 294—297.
[40] *History of Mankind. Cultural and Scientific Development,* UNESCO (prva knjiga je objavljena 1963. godine).

Digitized by Google

Orde Ivanovski

Makedonska nacionalna i socijalna revolucija u strategiji i taktici KPJ u periodu između dva rata

Među najvažnije probleme u međuratnom razvoju Komunističke partije Jugoslavije spadalo je koncipiranje, filozofija proleterske revolucije u Jugoslaviji. Ona je predstavljala sintezu nacionalnih i socijalnih revolucija jugoslovenskih naroda, a makedonska nacionalna i socijalna revolucija bila je njen sastavni deo. U vremenu pobede balkanskih nacionalnih revolucija krajem XIX veka, zbog imperijalističkog mešanja velikih sila i zavojevačke politike balkanske buržoazije, ova nije završila pobedom. Njeno dovršenje preuzela je Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO) sa Gocetom Delčevim na čelu. Njena filozofija bila je zasnovana na tada najprogresivnijim načelima humanizma — nastojala je da bude borba ne među narodima, već protiv zastarelog društvenog sistema, a za nacionalno i socijalno oslobođenje na osnovu prava na samoopredeljenje i revolucionarnog internacionalizma. U tadašnjoj imperijalističkoj epohi makedonska je revolucija svojom nacionalnom, socijalnom i antiimperijalističkom sadržinom u sebe inkorporirala i deo oslobodilačke borbe radničke

Digitized by Google

klase, za koju je nacionalno oslobođenje predstavljalo pretpostavku njenog klasnog oslobođenja. Perspektive daljeg razvoja te revolucije u tadašnjoj imperijalističkoj epohi vodile su kroz jedinstvo borbe svih aktivnih snaga makedonskog naroda i narodnosti. Zato su njeni oslobodilački ciljevi za sve tadašnje makedonske revolucionarne snage bili imperativ dana.

Uzimajući aktivnog učešća u njoj, makedonski su je socijalisti osmislili i usmerili ka jedinstvenom revolucionarnom procesu u formi permanentne nacionalne i socijalne revolucije. Ovim dijalektičkim povezivanjem njene dve faze u jedan jedinstven revolucionarni istorijski čin makedonski socijalisti su među prvima u Evropi ostvarili revolucionarne teze Komunističkog manifesta o uklapanju nacionalne revolucije u strategiju i taktiku proleterske revolucije. Svojim aktivnim učešćem u Ilindenskom ustanku makedonski socijalisti dali su slavan primer međunarodnom radničkom pokretu i bili su preteče socijalističkih revolucija.

Iako je u Ilindenu bila poražena, makedonska revolucija je odnela moralnu pobedu nad svojim unutrašnjim i spoljašnjim neprijateljima i pokazala put kojim je dalje trebalo da se kreće. Ali zbog otvorenog agresivnog pritiska njenih brojnih neprijatelja ona je produžila da se razvija dosta mukotrpno. Zbog stalnih udara i zavera ona nije završila pobedonosno ni u mladoturskoj revoluciji, ni u balkanskim ni u Prvom svetskom ratu. Makedonski je narod, umesto svog nacionalnog i socijalnog oslobođenja i državnosti, doživeo novo ropstvo i rasparčavanje, koje su izvršile balkanske vlade uz blagoslov velikih sila. Podelom Makedonije bila je narušena celovitost revolucije, a time i jedinstvo njenih pokretačkih snaga, čime su još više bile otežane njene perspektive. Velike sile produžile su da eksploatišu makedonsku revoluciju radi obezbeđenja svoje hegemonije među balkanskim zemljama, balkanske vlade radi nove preraspodele jednom već podeljene Makedonije. Makedonski narod je novim ropstvom bio onemogućen da se razvija kao narod i bio je podvrgnut surovoj ekonomskoj eksploataciji i žestokoj denacionalizaciji. Svi njegovi borbeni napori da uspešno završi svoju revoluciju ostali su bezuspešni zbog mešanja velikih sila i balkanskih vlada. Međutim, on sada više nije bio usamljen — imao je moćnog saveznika u licu radničke klase. U pobedonosnoj Oktobarskoj revoluciji, sa njenim afirmativnim rešavanjem nacionalnog i seljačkog pitanja, čime je bila otvorena epoha socijalističkih revolucija, on je sagledao sigurnu perspektivu za uspešnu pobedu svoje revolucije. Izvlačeći istorijsku pouku iz svojih dotadašnjih borbi i iz oslanjanja na razne unutrašnje i spoljašnje faktore, on je, kaže se u jednom dokumentu, izabrao put radničke klase — put komunizma, koji je, kao što je isticao Dimo Hadži Dimov, predstavljao imperativ »da bi se držao korak sa istorijskim progresom«[1]. Na osnovu dotadašnjih

[1] Орде Ивановски, *Димо Хаџи Димов — Аџијата*, »Гласник на Институтот за национална историја«, Скопје, XVIII (1974), 3, стр. 75—77.

Digitized by Google

revolucionarnih pokušaja, Dimo Hadži Dimov, jedan od njenih teoretičara i pristalica jedinstvenog nacionalnog i socijalnog procesa makedonske revolucije, svojim nepogrešivim revolucionarnim osećanjem teorijski i istorijski je, u novoizmenjenim unutrašnjim i međunarodnim uslovima, sagledao i dao viziju dalje perspektive makedonske revolucije. Polazeći od podeljenosti Makedonije, Dimo Hadži Dimov je budućnost makedonske revolucije — u okviru globalne strategije i taktike Kominterne — povezao sa revolucijom komunističkih partija zemalja koje su vladale delovima Makedonije. U tom kontekstu on je makedonski narod uputio da se prikljući borbi njihovog proletarijata. Dimo Hadži Dimov je sasvim pravilno ovaj nužni savez makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta sa proleterskim pokretima na Balkanu objašnjavao kao imperativ tadašnjeg objektivnog istorijskog razvitka makedonske revolucije.[2]

Makedonski narod je svoju privrženost komunističkoj ideologiji i borbi radničke klase manifestovao svojim masovnim pristupanjem komunističkom pokretu i aktivnim učešćem u njegovim političkim borbama i akcijama.[3] Pri susretu proleterske revolucije sa nedovršenom nacionalnom revolucijom na makedonskom tlu, teorijski i praktično je bio raščišćen teren za njihovu dalju revocionarnu simbiozu u jedinstven revolucionarni proces, započet još krajem XIX veka. U novim istorijskim uslovima makedonska revolucija je svoj opstanak i perspektivu mogla da obezbedi jedino prihvatanjem radničke klase kao svog hegemona i integriranjem sa proleterskom revolucijom. Zbog podeljenosti Makedonije i zbog daljeg iskorišćavanja nerešenog makedonskog nacionalnog pitanja od strane zavojevačkih faktora, ona posebno i samostalno nije mogla da se realizuje van proleterske revolucije; mogla je uspeti samo u dijalektičkom jedinstvu sa njom. A već i po svojim nedovršenim zadacima bila je bliska zadacima proleterske revolucije. U tadašnjoj imperijalističkoj epohi, u kojoj je bila završena progresivna uloga buržoazije, kao jedina revolucionarna snaga ostala je samo radnička klasa. Zbog toga je objektivno njoj pao u deo zadatak da zajedno sa izvršavanjem klasnih zadataka dovrši i zadatke nacionalne revolucije. Makedonska radnička klasa i njena politička avangarda — Komunistička partija zato su, osposobljavajući se za izvršenje svoje istorijske misije, morale istovremeno da se osposobljavaju i kao predvodnici makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta. Taj sudbinski istorijski fenomen o dvostrukoj, socijalnoj i nacionalnoj, ulozi makedonske radničke klase i njene avangarde — Komunističke partije u Makedoniji bio je determiniran specifičnom istorijskom situacijom u kojoj se nalazila Makedonija i makedonski narod posle njene imperijalističke podele.

---

[2] Ibid., str. 77.

[3] *Преглед на историјата на СКЈ*, Скопје, »Култура«, 1969, стр. 62—74; Иван Катарџиев, *КПЈ во Македонија до Обзнаната*, Скопје, »Култура«, 1961.

Digitized by Google

Zato je stvaranje Komunističke partije Jugoslavije 1919. godine predstavljalo epohalan događaj ne samo za ujedinjavanje jugoslovenskih radničkih pokreta i njihov prelazak u višu komunističku fazu, već i za nacionalno porobljene narode i narodnosti koji su ušli u sastav nove jugoslovenske višenacionalne zajednice. Taj revolucionarni čin u porobljenoj Makedoniji imao je dvostruko istorijsko značenje, pošto je u njoj KPJ, osim političke avangarde radničke klase, predstavljala i prirodnog predvodnika makedonske nacionalne revolucije, koja je u epohi proleterskih revolucija mogla da pobedi samo svojim prerastanjem u proletersku revoluciju. U novim uslovima oslobodilačka borba u Makedoniji predstavljala je sintezu ekonomsko-socijalnih i političko-nacionalnih težnji makedonskog društva i nije bila rezerva proleterske revolucije, već u njenoj funkciji.

Zbog tih istorijskih okolnosti KPJ je u Makedoniji imala takav istorijsko-politički zadatak kakav nije imala u onim krajevima gde je bila završena nacionalna revolucija. Naime, pri građenju svoje strategije i taktike za proletersku revoluciju u zemlji, KPJ je u svoj revolucionarni koncept morala da ugrađuje i nedovršene zadatke nacionalne revolucije, među kojima su nacionalno i seljačko pitanje predstavljali okosnicu kompleksa tadašnjih problema. Ona je u tom smislu mogla da koristi nasleđeno iskustvo makedonskih socijalista i, naročito, iskustvo Oktobarske revolucije i Lenjinovo upozorenje: »Ko čeka čistu socijalnu revoluciju, on je nikada neće dočekati, on je revolucionar na rečima, koji ne shvata pravu revoluciju.«[4] Međutim, iskustvo makedonskih socijalista, kao i iskustvo Oktobarske revolucije i Lenjinove poruke malo su uticali na razvoj idejnih osnova i sadržinu strategije i taktike KPJ.[5] Nacionalno i agrarno pitanje bili su najvažnija strana revolucije, i koliko ih je KPJ sagledavala kao deo klasne borbe, toliko se nacionalna revolucija ugrađivala u koncept proleterske revolucije. KPJ, međutim, bez iskustva i pod snažnim uticajem koncepcije o svetskoj proleterskoj revoluciji, nije uvažila i akceptirala ove specifičnosti makedonske nacionalne i socijalne revolucije. Zbog svoje zavisnosti od Kominterne KPJ je pitanje revolucije dovodila u zavisnost od koncepcije Kominterne o celokupnoj svetskoj, odnosno balkanskoj konstelaciji, oduzimajući tako sama sebi mogućnost za samostalnu procenu situacije u zemlji i načina vođenja borbe za socijalizam.[6] Zbog tih okolnosti ona je u svom prilazu koncipiranju proleterske revolucije u Jugoslaviji, još od početka, startovala sa koncepcijom da će Oktobarska revolucija prerasti u svetsku proletersku revoluciju, koja će rešiti sve

[4] В. И. Ленин, *За националното и колонијалното прашање*, Скопје, »Култура«, 1959, стр. 282.

[5] Орде Ивановски, *Македонските социјалисти за револуцијата во Македонија, ин: Прилози за Илинден 1976—1977*, Крушево, 1978, стр. 187—198; Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, Zagreb, 1978, str. 282.

[6] *Istorijski arhiv KPJ, II: Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937*, Beograd, 1949, str. 35; Gordana Vlajčić, op. cit., str. 85.

Digitized by Google

nerešene probleme, pa i probleme Kraljevine SHS. Pri tom je njena osnovna rukovodeća teza bila direktan sukob klase sa klasom, čime su sve ostale zainteresovane društvene snage bile isključene kao učesnici. Međutim, kasniji istorijski razvitak nije potvrdio takvu njenu tezu zato što se posle Oktobra takav model revolucije nigde u svetu nije pojavio u bukvalnom smislu, pošto su revolucije neponovljive — ili su autentične ili se ne dešavaju.[7]

Kominterna je još na svom Prvom kongresu, pod utiskom društveno-ekonomskih i političkih cikličkih kriza kapitalizma tog vremena, a potcenjujući njegovu sposobnost da se održi, proglasila kapitalizam za mrtav i objavila epohu komunističkog revolucionarnog proletarijata. U sklopu takve globalne strategije ona je i problem Makedonije i njene revolucije tretirala i podređivala pobedi svetske proleterske revolucije. Kominterna je, uopšte, u početku veoma malo znala o Makedoniji. Prva svoja saznanja o njoj i njenim problemima sticala je preko predstavnika balkanskih komunističkih partija i, naročito, preko Balkanske komunističke federacije, u kojoj su dominirali predstavnici Bugarske komunističke partije, koja je u to vreme, kao i druge komunističke partije, pod uticajem socijaldemokratskog balasta, makedonski narod tretirala kao konglomerat susednih naroda. Ovaj je, pak, zbog svoje rasparčanosti i razjedinjenosti, bio onemogućen da se pred Kominternom sam legitimiše o svom identitetu. Makedonsko nacionalno pitanje su predstavnici Kominterne pogrešno predstavljali kao teritorijalno pitanje među balkanskim zemljama, što nije odgovaralo njegovoj istorijskoj suštini i stvarnosti.[8] Kominterna je dugo gradila svoj odnos prema makedonskoj revoluciji na osnovu takvog pogrešnog identifikovanja makedonskog naroda i nacionalne suštine makedonskog pitanja. Pod uticajem takvih svojih shvatanja ona je makedonsko pitanje internacionalizovala i njegovo rešavanje povezala sa svetskom socijalističkom revolucijom. Kominterna je osudila podelu Makedonije i njeno ponovno ujedinjenje povezala sa ostvarivanjem balkanske federacije. Uopšte je prvih godina makedonsko pitanje u Kominterni bilo shvatano kao sredstvo za revolucioniziranje masa na Balkanu radi stvaranja balkanske federativne sovjetske socijalističke republike sa Makedonijom kao njenim članom. Na spoljašnjem planu makedonsko pitanje bilo je korišćeno kao jedna od tačaka za razbijanje Kraljevine SHS i bugarske Zemljoradničke partije.[9]

Istovremeno je KPJ, zauzimajući poziciju nacionalističkog unitarizma i državnog centralizma, smatrala da je epoha nacionalnih revolucija kod jugoslovenskih naroda završena i da nastupa faza proleterske revolucije. Ponesena tadašnjim revolucionarnim optimizmom o skorašnjoj svetskoj proleterskoj revoluciji, Partija je svoju političku platformu orijentisala prvenstveno na socijalne

[7] Dušan Bilandžić, *O kontinuitetu i diskontinuitetu u historiji KPJ—SKJ*, »Pogledi«, X (1979), 1, str. 4.

[8] Gordana Vlajčić, *KPJ i nacionalno pitanje*, Zagreb, 1974, str. 70.

[9] Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, cit. izd., str. 80.

Digitized by Google

zahteve klasne borbe proletarijata, koje je smatrala najbitnijim integracionim faktorima u procesu formiranja jugoslovenskog proletarijata.[10] Pod uticajem takvih shvatanja ona, prirodno, nije mogla da sagleda nerešene nacionalne probleme nacionalnih revolucija. U kontekstu takvih shvatanja KPJ nije sagledala nacionalnu suštinu makedonskog pitanja, koja je sačinjavala ključ za sva ostala pitanja. Iako je pod uticajem Kominterne podržavala pravo makedonskog naroda na samoopredeljenje, to je bilo deklarativno i nelenjinistički, pošto se odnosilo samo na njegovu državno-političku komponentu. U duhu takvog pogrešnog stanovišta Partija je ipak osudila rasparčavanje i novo ropstvo makedonskog naroda. Na svom Osnivačkom kongresu ona je sprovođenje proleterske revolucije u Jugoslaviji formulirala na čisto klasnim pozicijama. To je praktično bio neizvodljiv zadatak s obzirom na socijalnu strukturu jugoslovenskog društva, u kome je 80 procenata sačinjavalo stanovištvo sela. Povezujući njeno izvođenje sa industrijskim proletarijatom, KPJ je druge revolucionarne snage lišila učešća u proleterskoj revoluciji. Prihvatajući čisto klasnu borbu u izvođenju socijalne revolucije i ignorišući nacionalno i seljačko pitanje, tadašnje fundamentalne probleme višenacionalne Jugoslavije, ona je sama sebi onemogućila da još tada sagleda najrelevantnije probleme jugoslovenske proleterske revolucije, koja se nije mogla ni realizovati kao čista klasna revolucija, pošto ni po svojim zadacima nije bila čista.[11] U Programu Kongresa proleterska revolucija bila je definisana samo kao socijalistička revolucija proleterijata sa njegovom diktaturom, koja će uništiti podelu društva na klase.[12] Takvo bezrezervno opredeljenje za čistu socijalnu revoluciju stalno je forsirala i sama Kominterna. U svom Proglasu balkanskim komunističkim partijama ona je insistirala da se ovakva odredba duboko usadi u svest ne samo proletarijata, već i radnog seljaštva balkanskih naroda kao saveznika proletarijata. Kominterna je istovremeno preporučila metod i program ruskog proletarijata kao metod i program koji odgovara interesima proleterskih masa svih zemalja.[13] Iako je Kominterna prva uočila nacionalne probleme Jugoslavije, ona ih je tretirala kao kolonijalne. U skladu sa takvim shvatanjem izvođenje nacionalnog oslobođenja i u Jugoslaviji smatrala je mogućim samo u saradnji sa svim balkanskim partijama, u formi koordinirane akcije u izvođenju balkanske proleterske revolucije. Ta koncepcija bila je ponovljena i prenesena kao zadatak balkanskim komunističkim partijama i od strane Balkanske komunističke federacije 1920. godine.[14] Ti pogledi i stavovi Kominterne odrazili su se i na stavove KPJ. Tako je, na svom Drugom kongresu, preuzimajući

---

[10] Gordana Vlajčić, *KPJ i nacionalno pitanje*, cit. izd., str. 14.
[11] Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, cit. izd., str. 30—31.
[12] *Podloga ujedinjenja*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 11.
[13] Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, cit. izd., str. 35.
[14] *Rezolucija Balkanske komunističke federacije*, u: *Nacionalno pitanje u djelima klasika marksizma i u dokumentima i praksi KPJ—SKJ*, Zagreb, 1978, str. 180—181.

Digitized by Google

ocene Kominterne o kretanju i karakteru svetske revolucije za polaznu osnovu svoje borbe, ona jugoslovensku revoluciju vezala za perspektivu podizanja i izvođenja balkanske socijalističke revolucije, a nije predvidela mogućnost za njeno samostalno izvođenje, što je bilo realnije.[15] Stojeći i dalje na pozicijama nacionalističkog unitarizma i državnog centralizma, kao i na pozicijama čiste klasne borbe, KPJ je rešenje oslobođenja Makedonije povezala sa ostvarivanjem balkanske federacije.

Ni posle 1920. godine sadržina strategije i taktike KPJ nije doživela bitne promene u prilazu integraciji nacionalne sa proleterskom revolucijom. Posle Obznane i prelaska u duboku ilegalnost, suočena sa realnom stvarnošću i intervencijama Kominterne, KPJ je morala ciljeve proleterske revolucije da menja i usklađuje sa potrebama i težnjama širokih radnih masa. Njen odnos počeo je da evoluira kroz jedan kontrastan, mukotrpan, očevidno progresivan proces. KPJ je 1921. godine prihvatila odluke Balkanske komunističke federacije o stvaranju revolucionarnog proleterskog seljačkog fronta.[16]

Iako je KPJ na Prvoj partijskoj konferenciji bila kritikovana za svoj raniji pogrešan tesan stav prema nacionalnom pitanju, ona nije imala snage da pristupi njegovoj reviziji. Rešavanje političke krize u Jugoslaviji, odnosno oslobođenje porobljenih naroda, ona je povezala sa realizacijom proleterske revolucije i balkanske socijalističke federacije. Ta će teza dugo biti prisutna u strategiji i taktici KPJ o revolucionarnom preobražaju zemlje.[17]

Tek na Drugoj zemaljskoj konferenciji ona zauzima stav da pokret ugnjetenih masa predstavlja moćnu udarnu snagu protiv režima i da je za njihovo pridobijanje potrebno da Partija za svaku naciju propagira samoopredeljenje. Konferencija je znatno veću pažnju posvetila Makedoniji. Sagledavajući kod makedonskog naroda otpor sili i pored njegovog nacionalno-ekonomskog i političkog potiskivanja od strane srpske buržoazije, što je bilo moguće iskoristiti u proleterskoj borbi protiv reakcionarnog režima, KPJ je ocenila da je dužna da na Makedoniju gleda kao na jednu od svojih najvažnijih borbenih pozicija. Konferencija je komunistima postavila u zadatak da se stave na čelo borbe makedonskog naroda protiv imperijalističke i ugnjetačke politike jugoslovenske buržoazije i da ga izvuku ispod uticaja buržoaske šovinističke propagande, koja bi mogla i uspeti ako ga KPJ i Balkanska komunistička federacija prepuste samom sebi.[18] Istovremeno, pošto je Makedonija predstavljala najvažniji domen u politici Balkanske komunističke federacije, Partija je predviđala da u njoj, u

[15] *Program Komunističke partije Jugoslavije* donet na Vukovarskom kongresu, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 35.

[16] *Pregled na istorijata na SKJ*, cit. izd., str. 87.

[17] *Rezolucija o političkoj situaciji i najbližim zadacima Partije* doneta na Prvoj zemaljskoj konferenciji KPJ, 1922, u: *Nacionalno pitanje...*, cit. izd., str. 185.

[18] *Politička situacija i neposredni zadaci KPJ*, rezolucija Druge zemaljske konferencije KPJ, 1923, ibid., str. 188—189.

Digitized by Google

dogovoru sa ovom, organizuje i vodi sistematsku akciju za pridobijanje narodnih masa pod parolom samoopredeljenja nacija, odnosno da tako koristi sve revolucionarne elemente. Povezujući svoje delovanje sa delovanjem Balkanske komunističke federacije, KPJ je svoju politiku u Makedoniji gradila u koordinaciji sa njom i sa Kominternom, što se, između ostalog, štetno odrazilo i na prepoznavanje identiteta makedonskog naroda. KPJ je makedonsko pitanje u to vreme koristila ne za rešavanje problema oslobođenja makedonskog naroda, već za borbu proletarijata protiv buržoazije.

S obzirom na izmenjene istorijske uslove, Kominterna 1923. godine vrši korekciju svoje generalne linije o sprovođenju svetske revolucije. Gubljenjem perspektive o njenoj skorašnjoj pobedi posle serije neuspeha revolucionarnih pokreta u Evropi, a sa uverenjem da ona treba da predvodi nova previranja na Balkanu, Kominterna se sada sve više okreće ka njemu. Kao nosioce previranja, pored proletarijata, Kominterna je odredila i siromašne seljake. U tom cilju formirala je Seljačku internacionalu, kao prvi pokušaj da se svetski komunistički pokret jače poveže sa seljačkim pokretom i nacionalno ugnjetenim masama. Međutim, balkanske komunističke partije su svojim nihilističkim odnosom prema nacionalnom i seljačkom pitanju razočarale očekivanja Kominterne; zbog toga ih ova oštro kritikuje. Imajući u vidu stratešku važnost Balkana, Kominterna je sada još više aktualizovala svoj odnos prema nacionalnom pitanju uopšte, a posebno prema makedonskom, kao vitalnim pitanjima proleterske revolucije, i uticala je na balkanske komunističke partije da se još više angažuju u njegovom rešavanju. I tog puta je Kominterna ponovo osudila podelu Makedonije i izjasnila se za njeno nacionalno oslobođenje i ujedinjenje u balkansku socijalističku federaciju. Preko Balkanske komunističke federacije ona je izglasala posebnu rezoluciju o makedonskom pitanju, koja je predstavljala političku platformu za dalju saradnju sa makedonskim oslobodilačkim pokretom i za privlačenje njegovih revolucionarnih snaga.[19]

KPJ je na svojoj Trećoj zemaljskoj konferenciji 1923. godine započela sa procesom ugrađivanja nacionalnog i seljačkog pitanja u proces revolucionarnog preobražaja jugoslovenskog društva. Odbacivanjem teze o nacionalnom unitarizmu, kao delu strategije i taktike KPJ u prilazu jugoslovenskom nacionalnom pitanju, otvorila se perspektiva da se bolje shvate nacionalne revolucije. Realizaciju socijalne revolucije Konferencija je videla u borbi KPJ za pravo naroda na samoopredeljenje kao preduslov za likvidaciju hegemonije srpske buržoazije. Konferencija je istakla da u borbi za rešavanje nacionalnog pitanja jugoslovenski komunisti moraju da pomažu borbu seljačkih masa i ugnjetenih nacija i da stvaraju preduslove za formiranje federativnih radničko-seljačkih

[19] Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, cit. izd., str. 63; *Makedonsko i trakijsko pitanje*, u: *Peti svetski kongres Komunističke internacionale*, Moskva — Lenjingrad, 1925, str. 123—131.

Digitized by Google

republika u Jugoslaviji, na Balkanu i u Podunavlju.[20] Iako su i tada nacionalno i seljačko pitanje bili tretirani i svedeni na sredstva revolucije, bila je velika zasluga Konferencije što ih je kao preostala pitanja nacionalne revolucije akceptirala za konstitutivne elemente u partijskoj strategiji i taktici, čime je u mnogome bila olakšana vizija revolucionarnih promena u zemlji kod širokih porobljenih radnih masa.[21] Konferencija se, u sklopu opštejugoslovenskog nacionalnog pitanja, opširno bavila i problemom Makedonije i iznela je svoje mišljenje o njenoj budućnosti. Iako Konferencija nije videla makedonski narod, ona je njegovu borbu ocenila kao borbu za nacionalno oslobođenje. Politika balkanskih vlada, naročito u balkanskim ratovima, bila je ocenjena kao zavojevačka. Srpski režim u Vardarskom delu Makedonije bio je okarakterisan kao režim najgrubljeg nacionalnog ugnjetavanja. Zbog takve politike Konferencija smatra da se povećao otpor ugnjetenih masa, u kojima prednjači seljaštvo. Ocenjujući da se, i pored ugnjetavanja, kod makedonskog naroda povećala težnja za nacionalnom nezavisnošću, Konferencija je ocenila da je »nezavisna Makedonija i danas lozinka sveg njenog stanovništva«[22]. Zahtevi za njenom nezavisnošću, prema Konferenciji, treba da budu vođeni u prvom redu od strane makedonskih seljaka, na osnovu podloge jedinstvenog revolucionarnog fronta sa makedonskim oslobodilačkim pokretom, koji je oko sebe grupisao široke narodne mase u ime njihovih nacionalnih i kulturnih interesa. Tako će se, prema Konferenciji, osujetiti i onemogućiti svaki pokušaj da njegova borba bude zloupotrebljena od strane bilo koje balkanske buržoazije. Pravo na samoopredeljenje naroda bez pomoći toj borbi da se ostvari — Konferencija smatra licemerstvom. Kao internacionalistička partija, KPJ treba da pomaže borbu — naročito seljačkih pokreta — za nacionalno oslobođenje i da se poveže sa borbom za socijalno oslobođenje i za radničko-seljačku republiku. Za uspešno ostvarivanje tog cilja KPJ treba da sprovede potpuno jedinstvo radnog naroda ugnjetačkih nacija sa ugnjetenim nacijama. Saglasno tadašnjim vladajućim koncepcijama i Kominterni, Konferencija je, u vidu posebne rezolucije, prihvatila rezoluciju Balkanske komunističke federacije o makedonskom pitanju, u kojoj se ponavljaju svi do tada izneseni nedostaci u odnosu na rešavanje makedonskog pitanja, pokretačke snage u oslobodilačkoj borbi makedonskog naroda i način ostvarivanja proleterske revolucije u Makedoniji. Što se Makedonije tiče, u rezoluciji je usvojen stav Balkanske komunističke federacije: kao zadatak se postavlja borba za stvaranje autonomne Makedonije i njeno ujedinjenje sa ostalim balkanskim zemljama u jednu federativnu socijalističku balkansku republiku.[23] Motive za inostrano mešanje u

[20] *Politička situacija i neposredni zadaci*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 66—67.
[21] Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, cit. izd., str. 83.
[22] *Rezolucija o makedonskom i trakijskom pitanju*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 74.
[23] Ibid., str. 75.

Digitized by Google

makedonsko pitanje rezolucija je pogrešno objašnjavala tradicionalnim shvatanjem, navodno, etničke pomešanosti stanovništva, a ne zavojevačkom politikom balkanske buržoazije.[24] I pored tih slabosti i nedostataka, Konferencija je imala novi pogled na makedonsko pitanje i perspektivu makedonske revolucije. Njenu pobedu podelila je u dve faze i povezala sa zajedničkom borbom radnika i seljaka svake zemlje i sa stvaranjem balkanske federacije sa Makedonijom kao njenim ravnopravnim članom.[25] U prvoj fazi nagoveštenih revolucionarnih promena KPJ je rešenje makedonskog pitanja videla u izdvajanju Makedonije iz Jugoslavije i njenom samostalnom uključivanju u balkansku federaciju.

Ni 1924. godine KPJ u svom prilazu proleterskoj revoluciji ne ujedinjuje nacionalno i ekonomsko-socijalno oslobođenje u jedinstven proces, već ga tretira kao širenje uticaja radničkog pokreta na radne mase, s kojima će u budućnosti izvesti proletersku revoluciju. KPJ 1924. godine, po preporuci Kominterne, predviđa da će se izvođenje makedonske nacionalne revolucije izvršiti u Jugoslaviji.

I u Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije (NRPJ) bilo je prisutno nerazumevanje značenja nacionalnog i seljačkog pitanja za izvođenje revolucionarnih promena u Jugoslaviji. NRPJ je u vezi sa dovršavanjem nacionalne revolucije ocenjivala da su za nju zainteresovani samo seljaci, a ne i drugi narodni slojevi, pa je u skladu sa takvom krivom predstavom izjavila da će odlučno pomagati tu borbu, ali ne i da će se staviti na njeno čelo. Smatrala je da radne mase najlakše mogu doći do svog oslobođenja jedino otvorenom borbom pod parolom radničko-seljaškog saveza svih ugnjetenih nacija; to bi u Jugoslaviji bio jedini put koji vodi njihovom oslobođenju.[26]

Kominterna je neusaglašenost balkanskih komunističkih partija u prilazu makedonskom pitanju apsolvirala zahtevom za stvaranjem samostalne makedonske države. Na svom Petom kongresu 1924. godine ona je Komunističkoj partiji Jugoslavije kao zadatak postavila samoopredeljenje Makedonije, Hrvatske i Slovenije, koje mora da se izrazi u formi njihovog izdvajanja iz sastava Jugoslavije i stvaranjem nezavisnih republika. S takvim zahtevom ona se nije obratila drugim partijama u čijim su se zemljama isto tako nalazili anektirani delovi Makedonije. Takav pogrešan stav duguje se njenoj alergičnosti prema Kraljevini SHS, koju je smatrala veštačkom tvorevinom, stvorenom od Antante, a protiv Sovjetskog Saveza. Na taj način je Kominterna makedonsko pitanje tretirala kao sredstvo za razbijanje Jugoslavije, a ne kao način za ujedinjenje Makedonaca i preuređenje Jugoslavije. Međutim, ugrađivanje nacionalnog i seljačkog pitanja u strategiju i taktiku KPJ u to vreme, kao i način izvođenja procesa nacionalnog oslobođenja nisu naišli na punu podršku ni među članstvom ni među

[24] Ibid., str. 74.
[25] Ibid., str. 77.
[26] Ibid., str. 294.

Digitized by Google

rukovodstvom Partije. U širokoj otvorenoj demokratskoj raspravi o nacionalnom pitanju i njegovom ugrađivanju u proletersku revoluciju brojni partijski aktivisti iz baze i rukovodstva, kao Kosta Novaković, Rajko Jovanović, Triša Kaclerović i drugi, ističu da je nacionalno pitanje nedeljivo od pitanja oslobođenja od kapitalizma i zalažu se za povezivanje nacionalnih pokreta sa radničkim pokretom.[27] U sklopu vođene diskusije KPJ je izjavila da je dužna da pomaže levo krilo makedonskog oslobodilačkog pokreta, ali ne i da se stavi na njegovo čelo. U svojoj evoluciji prilaza prvoj fazi revolucije KPJ je sada više ne uslovljava balkanskom revolucijom, što je u tadašnjim uslovima bila samo želja, a ne i bliska realnost. Takvim stavom bio je otvoren proces i mogućnost samostalnog uključivanja jugoslovenskih komunista za vreme izvođenja nacionalne revolucije, što je predstavljalo novi kvalitativni momenat na čijim će osnovama produžiti proces dalje emancipacije i sazrevanja stavova KPJ u koncipiranju aktuelnih zadataka revolucije.[28]

Kominterna je 1925. godine, polazeći od realnih istorijskih uslova u kojima su se razvijali jugoslovenski narodi, privremeno odstupila od teze o izvođenju revolucije u dve faze: narodnoj (demokratskoj) i proleterskoj. Time je ekonomsko-socijalnu i nacionalnu komponentu klasne borbe spojila u jedinstven proces. U diskusiji je uzeo učešća i sam Staljin, koji je svojim insistiranjem da se nacionalno pitanje shvati kao seljačko pitanje u funkciji proleterske revolucije povećao lutanje KPJ u njenoj praktičnoj politici.[29]

Ta gledišta najbolje je sistematizovao Peti proširen plenum Izvršnog komiteta Kominterne. Razloge stalnih kriza u balkanskim državama plenum je povezao sa nerešenim nacionalnim i seljačkim pitanjem. Zbog nesposobnosti buržoazije da ih reši, ukazuje se na mogućnost da se grupišu radnički pokreti i pokreti seljaka i ugnjetenih nacija i da se na taj način stvori dublja revolucionarna kriza za likvidaciju buržoaskog režima u zemlji. S ciljem da KPJ izvrši taj zadatak, plenum joj je preporučio da vodi odlučnu, doslednu borbu za pravo na samoopredeljenje do otcepljenja svih ugnjetenih nacija. U odnosu na makedonski nacionalnooslobodilački pokret plenum je konstatovao da je on izložen teroriziranju i da makedonski seljaci, koji stoje na njegovom čelu, teže nacionalnoj nezavisnosti. Po oceni plenuma, proleterska revolucija u Jugoslaviji neće moći da pobedi ako Partija ne bude znala da za sobom povuče široke seljačke mase u aktivnu borbu protiv režima i kapitalizma uopšte. U tom smislu osnova njene celokupne delatnosti treba da postane savez proletarijata i seljačkih masa. U vezi sa pružanjem pomoći nacionalnim pokretima, plenum je Komunističkoj partiji Jugoslavije naložio da sa neumornom energijom deluje u tim pokretima i njihovim levim

[27] *Nacionalno pitanje...*, cit. izd., str. 205—211.
[28] Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, cit. izd., str. 100.
[29] J. Stalin, *Marksizamot i nacionalnijat v'pros*, Sofija, 1945, str. 295—301; *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 421—429.

Digitized by Google

krilima i da tako sebi osigura čvrst oslonac. Prema plenumu, potpuno rešenje nacionalnog pitanja moguće je samo u balkanskoj federaciji, koja treba da bude stvorena na osnovu dobrovoljnog ujedinjenja organizovanih snaga u radničko-seljačkim državama.[30] I ovaj plenum Izvršnog komiteta Kominterne sveo je nacionalno pitanje na seljačko pitanje, a nije ga tretirao kao pitanje cele porobljene nacije i kao eminentno pitanje klasne borbe u višenacionalnoj Jugoslaviji. Svi ti defekti u oceni plenuma, zbog razvoja prilika u Jugoslaviji, bitno su uticali na dalji idejni i praktično-politički razvoj KPJ i na njenu koncepciju o jedinstvu nacionalnog i socijalnog.

Zbog necelovito sagledane uloge makedonskog oslobodilačkog pokreta od strane KPJ, kao saveznika, a ne kao rezerve radničke klase, uz podršku Kominterne 1925. godine formirana je VMRO (ujedinjena) kao legitiman predstavnik makedonskog nacionalno-oslobodilačkog pokreta u svim podeljenim delovima Makedonije. Međutim, VMRO (ujedinjena) je još od samog početka nastupila sa pogrešnom nacionalnom odredbom i nerealnim političkim programom. Nezavisno od tih slabosti, ona je izjavila da će oslobođenje makedonskog naroda ostvariti kroz savezništvo sa balkanskim proletarijatom.

KPJ je prihvatila novu organizaciju i izjavila da će je podržati u Makedoniji. Njenim formiranjem bile su onemogućene dalje špekulacije bugarskog dvora i njegovo korišćenje makedonskog pitanja, a uticalo se i na raspršivanje zabluda koje je bugarski dvor širio preko vrhovističke makedonske organizacije.

Dalje idejno sazrevanje KPJ u sagledavanju jedinstva nacionalnog i klasnog, a posebno u koncipiranju makedonske revolucije, bilo je usporeno, pored ostalog, i zaoštrenim borbama između njene leve i desne frakcije.

KPJ je 1926. godine na svom Trećem kongresu, zbog aktuelnosti nacionalnog pitanja, privremeno odstupila od teze o svetskoj proleterskoj revoluciji i orijentisala se na dugoročne pripreme za revoluciju na jugoslovenskom prostoru. Shvatajući imperijalizam kao ishodište nacionalnog, kolonijalnog i polukolonijalnog porobljavanja, Kongres je podvukao značaj formiranja širokog antiimperijalističkog fronta pod rukovodstvom Kominterne. Pošto je nacionalno pitanje ishodište za pojavu tih problema, Kongres je podržao zahtev Kominterne da se antiimperijalistički front shvati kao proces ubrzanja uslova za podizanje svetske revolucije. U tom smislu on je afirmisao tezu o potrebi stvaranja saveza radnika i seljaka, odnosno radničko-seljačkog fronta. Da bi se taj front ostvario, Komunistička partija bi morala da se bori za pravo na samoopredeljenje svih nacija u očekivanju da se stekne poverenje širokih narodnih masa. U vezi sa saradnjom sa makedonskim oslobodilačkim pokretom, Kongres je, otkako je osudio vrhovi-

[30] *Rezolucija V proširenog plenuma Izvršnog komiteta Komunističke internacionale o jugoslovenskom pitanju*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 430—435.

Digitized by Google

stičku vančomihajlovističku VMRO, postavio Partiji zadatak da aktivno pomaže obnovu nacionalnih revolucionarnih organizacija u Makedoniji na bazi Majskog manifesta iz 1924. godine. Pomoć treba da se izrazi u izgradnji partijskih frakcija u makedonskoj organizaciji,[31] što je kao taktika bilo teško izvodljivo i što je dovelo do spajanja organizacijâ. Rešavanje makedonskog pitanja Kongres je povezao sa stvaranjem balkanske federacije kao njegovim trajnim rešenjem. Zbog frakcijskih borbi, do 1928. godine malo je šta bilo učinjeno na teorijskom obogaćenju i razradi partijskih stavova o revoluciji, dok su u praksi bili činjeni napori da se ostvari saradnja sa nacionalnooslobodilačkim pokretima.

KPJ je svoj odnos prema revoluciji i naciji dalje razradila na svom Četvrtom kongresu. To je vreme kada Kominterna intenzivira svoju saradnju sa VMRO (ujedinjenom), koju je prihvatila kao jedinog legitimnog predstavnika makedonskog revolucionarnog oslobodilačkog pokreta u celoj Makedoniji. Sada se Kominterna, pri tretiranju položaja makedonskog naroda, ne osvrće samo na Vardarski deo, već i na ostale delove Makedonije, i konstatuje da je on porobljen, nacionalno potisnut i da prema tome balkanske komunističke partije treba da podrže njegovu borbu za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. Međutim, u njenim shvatanjima još uvek je bio prisutan stav da se ta saradnja tretira kao pomoć ili podrška, a ne i kao ravnopravna saradnja. Oslobodilačku borbu ugnjetenih nacija u Jugoslaviji Kongres je pravilno ocenio kao narodnu delokratsku revoluciju onih nacija koje iz objektivnih uslova svog istorijskog razvoja taj proces nisu završile. Te pokrete Kongres je morao da podrži pošto su u tadašnjoj imperijalističkoj epohi predstavljali sastavni deo svetske revolucije. Pri tom njihov proces Kongres smatra uvodom u proletersku revoluciju, ali ne i jedinstvenim procesom sa njom, što je bilo nepravilno. Neprihvatanjem mogućnosti o istovremenom odvijanju nacionalnog oslobođenja i oslobođenja radničke klase Kongres je otupljivao udarnu snagu nacionalnih pokreta, tobož u korist proleterske revolucije.[32]

U vezi sa stanjem u Makedoniji, Kongres je ukazao na ugroženost makedonskog naroda denacionalizacijom koju su vršile srpska i bugarska buržoazija. U vezi s tim, on je izrazio svoju solidarnost sa makedonskim oslobodilačkim pokretom, koji je predvodila VMRO (ujedinjena), i pozvao je radničku klasu da svestrano pomogne makedonskoj demokratskoj revoluciji u stvaranju nezavisne i ujedinjene Makedonije. Međutim, Kongres je ostao samo na svojoj deklaraciji i nije ponudio konkretan partijski program za stavljanje na čelo te borbe. Na osnovu krive procene političke situacije, nastale posle atenata na Radića u Skupštini, Kon-

[31] *Rezolucija o političkoj situaciji i zadacima Partije*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 100.

[32] *Rezolucija o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima KPJ*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 157—158; Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, cit. izd., str. 133.

Digitized by Google

gres je uputio poziv na oružani ustanak[33] u vreme kada takvi uslovi uopšte nisu postojali. Svojim pozivom na ustanak KPJ je izložila udaru svoje najbolje kadrove i doživela potpuni poraz, koji je teško pogodio ceo pokret.

Novi stimulans za efikasnije delovanje nacionalne politike dala je Osma konferencija KPJ i stupanje na scenu nove generacije aktivista, sa drugom Titom na čelu, oformljene u zemlji. Sada su lenjinistička načela počela da se stvaralački primenjuju u jugoslovenskim i makedonskim uslovima. Ulažu se novi napori da se dovrši nužna simbioza i čvršće vezivanje radničkog sa nacionalnooslobodilačkim pokretima. U tim naporima svoj doprinos dala je i sama Kominterna. Pod uticajem sve afirmisanije borbe makedonskog naroda za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje i političku emancipaciju, ona je 1934. godine, otkako je sagledala njegov revolucionarni karakter, oficijelno prihvatila oslobodilački pokret za ravnopravnog saveznika u zajedničkoj oslobodilačkoj borbi svetskog proletarijata i pozvala makedonski narod da se pridruži borbi balkanskog proletarijata, uveravajući ga da će ta zajednička borba ujedno biti borba i za njegovo nacionalno oslobođenje i državno ujedinjenje.[34] Definišući istorijske zadatke balkanskog proletarijata u makedonskoj revoluciji, Kominterna je zadužila balkanske komunističke partije da aktivno pomažu makedonski oslobodilački pokret. Podržavajući napore Kominterne, makedonski revolucionari su, uz podršku komunista, poveli široku akciju razjašnjavanja i povezivanja svih pravih makedonskih revolucionarnih snaga u zemlji i izvan nje u jedinstven revolucionarni front. Ta su zalaganja dobila i teorijski izraz u progresivnoj makedonskoj štampi i u bogatoj publicističkoj aktivnosti. U štampi i u posebnim publikacijama pojavile su se brojne teorijske rasprave i studije u kojima se iznose tadašnji aktuelni problemi makedonske revolucije. Među njima je istaknuto mesto zauzela naučna studija makedonskog marksiste Bistriškog o pojavi i razvoju makedonske nacije.[35]

Titov stvaralački teorijski doprinos i praktičan angažovan odnos u izgradnji marksističko-lenjinističke strategije i taktike prema nacionalnom pitanju bio je od dalekosežnog istorijskog značaja. Primenjujući dosledno stvaralački revolucionarni marksizam u jugoslovenskim uslovima, Tito je još tridesetih godina ustanovio da je nacionalno pitanje produkt nacionalnog ugnjetavanja, a da su nacionalni pokreti zakonita i logična posledica težnje porobljenih nacija za samoopredeljenjem. Polazeći od takvog dijalektičkog i marksističkog izvora, Tito je nacionalno pitanje pretvorio u

---

[33] *Radnom narodu grada i sela sviju nacija*, u: *Nacionalno pitanje...*, cit. izd., str. 244—246.

[34] Vidi: »Македонско Дело«, organ VMRO (ujedinjene), Beč, tokom 1934. godine.

[35] Бистришки, *Зошто ние Македонците сме одделна нација*, ин: *Четврти конгрес на Македонскиот народен сојуз во Америка*, Detroit, Mich., 1934, str. 42—45.

Digitized by Google

istorijsku funkciju predstojeće jugoslovenske socijalističke revolucije. Zalažući se za rukovodeću ulogu komunista u oslobodilačkim pokretima, Tito je odlučno od komunista zatražio da »moraju da se postave na čelo narodno-oslobodilačkog pokreta«[36]. Zajedno sa ostalim jugoslovenskim marksističkim teoretičarima, Tito je na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji, održanoj u Ljubljani 1934. godine, dao nov stvaralački doprinos izgradnji partijske nacionalne platforme. U posebnoj rezoluciji o radu Partije među nacionalno potisnutim nacijama bio je izglasan istorijski zahtev o formiranju nacionalnih komunističkih partija Hrvatske, Slovenije i Makedonije.[37]

Novi kvalitativni momenat u razvoju KPJ predstavlja njena orijentacija ka izvršavanju političkih ciljeva revolucije ne putem razbijanja Jugoslavije, već u njenim demokratizovanim okvirima. Tu orijentaciju potvrdio je Splitski plenum 1935. godine, koji je na osnovu prava na samoopredeljenje istakao zahtev da se stvore narodne skupštine u svim glavnim gradovima jugoslovenskih naroda.[38] Isti zahtev potvrdilo je Moskovsko savetovanje Politbiroa CK KPJ, koje je viziralo buduću federaciju ravnopravnih jugoslovenskih naroda sa Makedonijom kao njenim članom.[39]

Zbog sve veće opasnosti od fašističke aktivnosti na eksploataciji makedonskog pitanja, prelaskom u zemlju partijskog rukovodstva sa Titom na čelu KPJ je Makedoniji posvećivala sve veću pažnju. Na Majskom savetovanju 1939. godine posebno je bilo reči o stanju u Makedoniji. U toku priprema za Pokrajinsku konferenciju dolazi do jasnijeg sagledavanja programa za oslobođenje Makedonije, i konačno su bili zauzeti čvrsti stavovi o priznanju nacionalne posebnosti Makedonaca. U programskom članku *KPJ i makedonsko nacionalno pitanje* insistira se da se bez ikakvog dvoumljenja mora priznati posebnost makedonske nacije.[40] Ta borba KPJ za nacionalnu afirmaciju Makedonaca imala je opštejugoslovenski značaj pošto ni jedna politička snaga u Makedoniji nije imala zrelosti ni snage da zastupa stanovište o nacionalnoj posebnosti makedonskog naroda. U Proglasu KPJ iz 1940. godine protiv ratova na Balkanu razrađena su osnovna načela makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta i ukazano je na balkanski i evropski značaj Makedonije.[41]

Tako je, posle duge i uporne borbe, na Petoj zemaljskoj konferenciji, održanoj 1940. godine, KPJ idejno izrasla i lenjinistički poimenično identifikovala sve nacije i narodnosti kao ravnopravne istorijske subjekte u budućoj jugoslovenskoj proleterskoj re-

[36] Vidi: Janko Pleterski, *Prilog razmatranju odnosa revolucije i nacije*, »Pregled«, Sarajevo, 1977, 9, str. 1059.

[37] *Zadaće Partije*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 230.

[38] *Преглед на историјата на СКЈ*, cit izd. str. 233.

[39] *Rezolucija CK KPJ o taktici i radu Partije*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 400.

[40] Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, br. 21915, 16/11.

[41] *Работници, Селани и Граѓани, Офицери и Војници на Југославија*, »Билтен«, орган на Покраинскиот комитет на КПЈ за Македонија, 1940, бр. 4.

Digitized by Google

voluciji. U tezama o makedonskom nacionalnom pitanju stoji da je oslobođenje Makedonije moguće samo na temeljima radničko-seljačke revolucije, koja će značiti dovršenje nacionalno-demokratske revolucije, a koja se u toj svojoj fazi javlja kao rušenje srpskog, bugarskog i grčkog imperijalizma u Makedoniji. Ostvarivanje i utvrđivanje tog oslobođenja moguće je samo pod uslovom ako radničko-seljačka revolucija preraste u proletersku revoluciju i diktaturu proletarijata. Tu koncepciju razradila je Pokrajinska konferencija KPJ za Makedoniju, ističući zahtev da se stvori opštemakedonski nacionalnooslobodilački front, koji treba da bude deo opšte borbe proletarijata u Jugoslaviji.[42]

Ta marksističko-lenjinistička odredba predstavljala je osnovu državno-političkog konstituisanja jugoslovenskih naroda u Narodnooslobodilačkom ratu i posleratnom razvoju. Na tim principima bila je izgrađena politička borba jugoslovenskih naroda protiv fašističkih okupatora i domaće reakcije. Kroz ceo period NOB-a i revolucije Partija je, predvođena Titom, teoriju i praksu dosledno realizovala kroz koncepciju nacionalnog i socijalnog u jedinstvenom revolucionarnom procesu. Na osnovu te koncepcije ona je, nalazeći se na čelu makedonskog radničkog i nacionalnooslobodilačkog pokreta, u jednom delu Makedonije ostvarila nacionalno i socijalno oslobođenje makedonskog naroda i na taj način svetu pokazala primer stvaralačkog izvršavanja revolucionarnih nacionalnih i socijalnih zadataka.

(S makedonskog
Kiro Temkov)

[42] *Materijali Pete konferencije KPJ 1940*, »Komunist«, 1946, 1, str. 117—122; *Rezolucija Pokrajinske konferencije KPJ u Makedoniji*, »Proleter«, 1940, 9, 10, 11, str. 19, 21.

Digitized by Google

Jovan Korubin

Makedonski rečnik sociološke terminologije

Imajući u vidu činjenicu da se ustanovljavanje naučne i stručne terminologije u različitim oblastima javlja danas kao imperativna potreba savremenog sveta[1], Makedonska akademija nauka i umetnosti pokrenula je 1968. godine inicijativu za izradu posebnih makedonskih terminoloških rečnika. U tom cilju, pored ostalog, formiran je, pri Akademiji, i Odbor za makedonsku terminologiju, čiji je zadatak da organizuje i koordinira rad na ovom naučnom projektu. Na sakupljanju i obradi materijala u pojedinim naučnim granama rade posebne grupe naučnih radnika sa univerziteta i drugih naučnih organizacija u SR Makedoniji. Formirana je i posebna, Lingvistička komisija, koja ima zadatak da daje opšta uputstva u vezi sa jezičkim pitanjima u obradi materijala. Ta komisija, pored toga, utvrdila je i leksikografske principe te obrade.

Projekat, koji je uključen u dugoročni program Makedonske akademije nauka i umetnosti, predviđa i obradu termina iz obla-

[1] В. »Билтен на Одборот за изработување на македонска терминологија«, МАНУ, Скопје, 1971, год. I, бр. 1, стр. 1.

Digitized by Google

sti sociologije. Na ovom poslu je angažovan veći broj nastavnika i saradnika Filozofskog fakulteta (nastavno-naučna studijska grupa za sociologiju), kao i Pravnog, Ekonomskog i drugih fakulteta na Skopskom univerzitetu gde se izučava sociologija. Ta radna grupa treba da obradi oko 1.600 termina iz ove oblasti.

Opšti metodološki prilstup

S obzirom na to da je ustanovljavanje terminologije kao sistema uzajamno povezanih pojmova i izraza u jednoj struci, odnosno naučnoj oblasti, jedan od glavnih uslova za efikasno i precizno komuniciranje u naučnom radu i za prenošenje znanja u pedagoškom procesu, rad na terminologiji dotične naučne grane predstavlja nerazdvojni deo celokupne naučne delatnosti u toj grani. Na makedonskom jezičkom području ova delatnost je utoliko potrebnija i važnija što se radi o jednom relativno mladom književnom jeziku, koji se pogotovu u oblasti naučne terminologije tek razvija. Mi nemamo do sada na ovaj način (u posebnom terminološkom rečniku) utvrđenu terminologiju ni u jednoj grani makedonske nauke. Bilo je pokušaja izrade spiskova osnovnih termina iz jedne ili druge naučne oblasti, naročito onih koji su zastupljeni i u udžbenicima osnovnog i srednjeg obrazovanja, ali nekog sistematičnijeg rada na tom polju do sada nije bilo. Probleme koji su se na tom planu javljali rešavala je uglavnom praksa, i to u zavisnosti od trenutnih mogućnosti, na različite načine.

Jasno je da u takvoj situaciji ne možemo govoriti o nekim već utvrđenim načinima izrade terminoloških rečnika. U tom pogledu nameće se, sama po sebi, u većoj meri potreba korišćenja postojećih iskustava, prvenstveno u našoj zemlji, a zatim i ostalih. Što se tiče posebno sociološke terminologije, u vezi sa izradom terminološkog rečnika, ne možemo, takođe, reći da kod nas postoje neki razrađeniji i utvrđeni načini opisivanja i objašnjavanja termina. U dosadašnjih desetak brojeva pomenutog »Biltena« Makedonske akademije nauka i umetnosti dati su različiti predlozi o nekim terminologijama iz oblasti prirodnih i tehničkih nauka, ali još nemamo takvih primera sa područja društvenih nauka. Očigledno je, dakle, da će se, i pored nekih opštih postavki u tom pogledu, javiti određene razlike u zavisnosti od karaktera i specifičnosti pojedinih predmeta i oblasti. To znači da smo se morali donekle sami snalaziti, imajući u vidu karakter našeg terminološkog rečnika. Literatura koju imamo drugačijeg je i različitog karaktera. Radi se pre svega o postojećim enciklopedijskim izdanjima, leksikonima i slično, u kojima su objašnjenja termina data na njima odgovarajući način. Mi smo se, pak, morali držati uputstava koja je dao Odbor za izradu makedonske terminologije u pomenutom »Biltenu« Akademije. Ali ta su uputstva sasvim uopštena — odnose se na celokupnu terminologiju.

Sociološka terminologija, u tom smislu, dobiće nužno svoje karakteristike prilikom obrade. To se odnosi pre svega na one

Digitized by Google

termine koje susrećemo i kod drugih društvenih nauka (filozofija, ekonomske nauke, pravne nauke, istorija itd.). Određeni termini se, u tom pogledu, najčešće obrađuju sa različitih aspekata, u zavisnosti od predmeta kojim se određena nauka bavi. To znači da se pri obradi sociooloških termina mora imati u vidu poseban, sociološki pristup njihovom definisanju, pa, prema tome, jedna od teškoća koja se, u tom pogledu, javlja jeste i iznalaženje i utvrđivanje onih elemenata koji se, kao i pri određivanju predmeta drugih društvenih nauka, javljaju kao granični i za određivanje sadržaja određenog pojma.

Dalje, kao posebna specifičnost javlja se i društveno-klasna opredeljenost toga sadržaja. Dok je u oblasti prirodnih i tehničkih nauka relativno lakše utvrditi »objektivnost« određenog pojma, pa, prema tome, i značenje termina, dotle je u oblasti društvenih nauka i sociologije posebno prisutan upravo taj društveno-klasni aspekt, pri čemu se, u zavisnosti od teorijskih osnova opšteg pristupa, pojedini termini različito shvataju, pa otuda i njihova različita opisivanja i objašnjenja. Razumljivo je da se kod nas prilikom definisanja mnogih pojmova mora voditi računa o marksističkoj teorijskoj osnovi.

Kod izrade terminoloških rečnika ove vrste treba, dalje, imati u vidu da se radi pre svega o rečnicima, a ne o nekoj vrsti enciklopedije. Ovi rečnici su mnogo bliži već poznatim rečnicima sa tumačenjima značenja reči nego enciklopedijskim izdanjima.[2] Oni se, međutim, razlikuju i od ovih time što kod njih mora naći mesto i stručno objašnjenje samog pojma, bar u najkraćim crtama, dok se kod rečnika sa tumačenjima radi o objašnjenju termina kao reči, pri čemu se više tautološki objašnjava njegovo značenje. Prema tome, u radu na terminološkim rečnicima potrebno je odrediti ona obeležja koja su *neophodna* i *dovoljna* za kratko definisanje datog termina.

Pitanje nije, prema tome, čisto lingvističkog karaktera, nego pre svega stručnog, vanlingvističkog. Kako smo i pomenuli, u pogledu lingvističke strane ovog projekta, zadužena je posebna, Lingvistička komisija, koja će izvršiti i krajnju jezičku redakciju već obrađenog materijala. Što se tiče stručnog dela posla, nastojali smo da, koliko nam je to bilo moguće, u tome damo svoj konkretan doprinos.

Treba, najzad, istaći da među terminima ima takvih koji su čisto stručnog karaktera (na primer, naučni zakon, naučni socijalizam, nacionalno tržište, nacionalizacija, način proizvodnje, Nju dil itd.), ali veliki je broj i onih koji imaju šire značenje i koji, kao takvi, ulaze u opšti fond reči jednog književnog jezika (na primer, narod, naselje, nasilje, nezaposlenost, nužnost, čast, član, čovek itd.). Te reči tek u određenom kontekstu dobijaju svoje konkretno značenje. Upravo to značenje je i predmet našeg interesa.

[2] В.: А. И. Киселевский, *Об определениях в энциклопедиях и толковых словарях*, »*Вопросы языкознания*«, Москва, 1979, 2, стр. 91.

Digitized by Google

Metodološki postupak

Pored ovih osnovnih napomena o opštem metodološkom pristupu obradi datog materijala, osećamo potrebu da nešto kažemo i o samom metodološkom postupku rada na terminima. Pre svega treba istaći da su ovi termini utvrđeni od strane posebnih radnih grupa za svaku naučnu oblast. Takva radna grupa utvrdila je i termine iz oblasti sociologije. To je bila prva faza u radu na ovom projektu — faza ekscerpiranja svih važnijih termina koji postoje u datoj oblasti sa ciljem da se oni sakupe i precizno popišu.[3] Ekscerpiranje je izvršeno iz reprezentativnih dela date naučne oblasti ili struke, a to su u prvom redu standardni udžbenici i priručnici koji obuhvataju celokupnu oblast ili njene značajnije delove, zatim postojeća stručna literatura, razna predavanja, referati, rasprave, stručni članci itd. Eventualne praznine bile bi popunjene prilikom upoređenja sa klasičnim inostranim priručnicima ili sa inostranim terminološkim rečnicima.

U drugoj fazi rada izvršena je klasifikacija termina, kojoj je prethodila sistematizacija i klasifikacija pojmova. U ovom slučaju klasifikacija je izvršena po azbučnom redu, kao što se obično radi kod rečnika.

Treća faza obuhvata obradu materijala. U ovoj fazi određuje se, u stvari, fizionomija leksikografske jedinice, utvrđuje se njen sadržaj i forma i fiksiraju se elementi koje ona treba da sadrži. Kratke definicije i objašnjenja datih termina ispisuju se, zatim, na posebnim fišama. Prilažemo jedan obrazac raspoređivanja materijala u leksikografsku jedinicu:

Ред. бр.	Термин	Дефиниција
21	**Научен закон** Научни закон Znanstveni zakon E. Scientific law D. Gesetzmässigkeit F. Loi scientifique P. Научный закон	Исказ за објективните, ну- жни и суштински врски и причинско-последични односи меѓу појавите, а кој се карактеризира со општост и постојаност, врз основа на што е можно нивното предвидување.

Kao što se vidi, ceo materijal je raspoređen u tri kolone. U prvoj koloni dati su redni brojevi naslovnih termina. U drugoj koloni smešteni su naslovni termini ili, kako se drugačije nazivaju, osnovni (naštampani polucrnim slovima). To su termini koji se preporučuju za upotrebu. U pojedinim slučajevima, uporedo sa osnovnim terminom, predlaže se i paralela (koja se obeležava ispod njega, svetlijim šriftom). U drugoj koloni, isto tako ispod preporučenih termina, navode se i njihovi sinonimi (ukoliko ih ima), koji nisu preporučljivi za upotrebu, razume se, sa odgovarajućom oznakom da se ne preporučuju. Najzad, u istoj koloni smešteni su ekvivalenti termina prvo na jugoslovenskim jezici-

[3] O ovoj fazi, kao i o ostalim fazama rada, data su posebna objašnjenja u navedenom »Biltenu Odbora za izradu makedonske terminologije«, pa ceo postupak navodimo kako je tamo opisan.

Digitized by Google

ma (srpskohrvatski-hrvatskosrpski sa oznakom cx-xc i slovenački sa oznakom sl). Ispod njih su dati njihovi ekvivalenti na engleskom (E.), nemačkom (D.), francuskom (F.) i ruskom (P.) jeziku. U trećoj koloni daje se definicija pojmova ili njihovo matematičko formulisanje ukoliko se radi o prirodnim ili tehničkim naukama. Definicija je, u stvari, veza između termina i pojma, ona otkriva sadržaj pojma, to jest ukazuje na bitna obeležja predmeta i pojava koje odražava pojam. Ona, u principu, kako smo i ranije pomenuli, treba da bude kratka i jednostavna i da razjasni što preciznije samo smisao pojma, bez ulaženja u istoriju njegovog pojavljivanja i razvitka i ostala šira objašnjenja.

Kod socioloških termina, međutim, ovaj postupak objašnjavanja pojmova dobija neizbežno posebnu varijantu jer se, ipak, radi o pojmovima društvenih pojava, koje su vezane za konkretne istorijske uslove, zahtevaju, najčešće, širu formulaciju koja mora da u sebi nosi i elemente istoričnosti, to jest istorijske uslovljenosti i razvojnosti, za razliku od termina, recimo, prirodnih i tehničkih nauka. Naravno, među terminima koje smo obradili ima i takvih sa opštijim značenjem u smislu njihovog shvatanja u širem istorijskom kontekstu i koji su u tom pogledu »objektivnijeg« karaktera. Takvi su, na primer, termini: naselje, nasilje, nezavisnost, neutralnost, nužnost, činovnik, činovništvo, čovek itd. Pri njihovom objašnjenju mogli smo zato dati i kraću i jednostavniju definiciju. Upravo iznalaženje te mere u objašnjenju i formulisanju pojmova koje označavaju pojedini sociološki termini predstavlja poseban zadatak u ovom poslu i u savlađivanju tog zadatka dolazi u mnogome do izražaja i individualni pristup. U smislu navedenih konstatacija navešćemo i nekoliko primera:

a) S obzirom na to da definicija treba da bude što kraća i jednostavnija, moguće je, recimo, da termin **najamni radnik** objasnimo kao »lice koje prodaje svoju radnu snagu kao robu da bi obezbedilo svoju egzistenciju«. Na primere ovakvog objašnjenja nailazili smo u postojećim leksikonima. Sama činjenica da jedno lice prodaje svoju radnu snagu kao robu navodi na zaključak da je reč o kapitalističkoj robnoj proizvodnji, ali smo mi, ipak, nastojali da definicija bude što preciznija u smislu istorijske lokacije kategorije najamnog radnika. Zato smo dodali da je »klasa najamnih radnika istorijska kategorija vezana za kapitalističko društvo«. Time smo, čini nam se, ukazali i na neminovnost iščezavanja te kategorije. Sličan je primer i sa terminom **naturalna privreda.** Moguće je, bez opasnosti da definicija ostane krnja, objasniti ovaj termin jednom kraćom formulacijom time što bismo rekli da je to »privreda koja se karakteriše proizvodnjom materijalnih dobara uglavnom za podmirenje potreba proizvođača, kao i sopstvenih sredstava za proizvodnju, a ne za razmenu«. Time smo, bar na prvi pogled, objasnili suštinu samog pojma naturalne privrede. U jednom, međutim, širem sociološkom smislu neophodno je bilo, po našem mišljenju, dodati da se radi o privredi koja se »javlja kao dominantan oblik proizvodnje u pretkapitalističkim društveno-ekonomskim formacijama«.

Digitized by Google

b) Pri objašnjenju termina **narod** takođe smo vodili računa da sažetom formulacijom obuhvatimo ne samo osnovne karakteristike naroda kao društvene grupe, nego da u isto vreme ukažemo i na njenu istorijsku uslovljenost. Taj termin smo, naime, objasnili time što smo rekli da je narod »društvena zajednica koja nastaje na bazi ujedinjavanja etnički srodnih plemena i plemenskih grupacija na određenoj teritoriji, posle raspadanja rodovsko-plemenskog uređenja, a koja se još karakteriše zajedništvom jezika, tradicija i kulture«. Mogli smo da, držeći se principa kratkoće i jednostavnosti definicije, izostavimo formulaciju da je ona nastala »posle raspadanja rodovsko-plemenskog uređenja«. Međutim, smatrali smo da samo konstatacija da je ta zajednica nastala na bazi ujedinjavanja etnički srodnih plemena i plemenskih grupacija nije dovoljna i da, na neki način, mehanički objašnjava to nastajanje. Zato smo i dodali formulaciju »posle raspadanja rodovsko-plemenskog uređenja«, kojom smo ukazali na to da je reč, ipak, o jednom složenijem, svojevrsnom, istorijski određenom procesu.

c) Termin kao što je **»narodni kapitalizam«**, na primer, zahteva još šire objašnjenje. Objašnjenjem da je to »teorijski pokušaj za odbranu državnog kapitalizma time što se, u suštini, negira njegov eksploatatorski karakter« i da se »prelaz od klasičnog ka državnom kapitalizmu prikazuje kao prelaz od vlasti kapitalista ka vlasti narodnih masa« čini nam se da ne bismo postigli *dovoljnost*. Naime, pojavljuje se potreba isticanja i toga u kom se konkretno-istorijskom kontekstu pojavio ovaj pojam. Tu su, zato, bili neophodni i dodatni podaci o samom istorijskom trenutku koji je uslovio pojavu te i takve teorije itd. Mi smo, naravno, zbog toga i naveli te podatke.

d) Jedan od karakterističnijih primera različitog shvatanja određenog pojma u različitim konkretno-istorijskim uslovima je termin **narodnost.** U zavisnosti od tih uslova pojam narodnosti je dobijao i odgovarajuću sadržinu, a sam termin sasvim određena značenja. Tako je najpre on bio ustanovljen u stručnoj i naučnoj literaturi u smislu nacije, da bi se ova nova istorijska kategorija na neki način odvojila od kategorije naroda. Kasnije, kod nas, sve do Ustava iz 1963. godine, on se upotrebljavao u još širem značenju: kao opšti naziv za pripadnost određenoj naciji, nacionalnoj manjini ili etničkoj grupi. U ovom značenju susrećemo ga ponegde i danas, ali mnogo ređe s obzirom na to da je u najnovije vreme on zadobio specifičnije značenje — njime se zamenjuje naziv »nacionalna manjina«.

e) Potreba istorijsko-materijalističkog pristupa u objašnjavanju sociioloških termina najbolje se, možda, može uočiti na primeru termina **nauka.** Najčešće formulisanje ovog pojma kao »sistema znanja o objektivnoj stvarnosti« ispušta iz vida njegovu delatnu stranu. U definisanju pojma nauke mi smo krenuli upravo od te delatne strane istakavši da se radi o »posebnoj vrsti svesne ljudske delatnosti« te da se »kao rezultat te delatnosti« javlja »sistem znanja o objektivnoj stvarnosti«. Ceo taj sistem znanja

Digitized by Google

kao izraz čovekove svesti, dakle, povezuje se, na ovaj način, sa ljudskim radom kao materijalnom pretpostavkom te svesti.

Mogli bismo, naravno, navesti još ovakvih primera, ali smatramo da je i ovo dovoljno kao ilustracija specifičnosti sociološkog objašnjavanja pojedinih termina. Razume se, a to smo i ranije pomenuli, u pitanju su terminološki rečnici gde se nastoji na kraćem i jednostavnijem objašnjenju, dok kod obrade ovih pojmova u enciklopedijama, leksikonima i drugim posebnim vrstama rečnika šire objašnjavanje se uopšte ne postavlja kao problem, nego je čak i poželjno.

Što se tiče korišćenja odgovarajuće pomoćne literature u ovom poslu, hteli bismo, na kraju, napomenuti da smo se služili uglavnom postojećim i nama dostupnim enciklopedijskim izdanjima, leksikonima i rečnicima sociioloških pojmova. Nastojali smo, međutim, da damo što više vlastitu formulaciju, dok smo samo u nekim određenim slučajevima (i to vrlo retko) preuzeli neke gotove formulacije i definicije smatrajući da su dobre i da ih ne treba pošto-poto menjati.

Ne ulazeći, ovom prilikom, u šira razmatranja navedenih pitanja oko rada na sociološkoj terminologiji, mogli bismo, ipak, istaći to da se — s obzirom na sve kvalitativne promene u našem društvu koje su nastale, pre svega, uvođenjem i razvojem samoupravljanja — ta pitanja nameću kao značajna za dalji razvoj sociologije kao nauke i za razvoj društva uopšte. I pored nekih mišljenja da utvrđivanje terminologije nema neki bitniji značaj za samu sociologiju i njen predmet proučavanja, ostaje, ipak, činjenica da nova praksa socijalističkog samoupravnog društva nije mogla a da se ne odrazi, na svoj način, na naučno-sociološki pojmovni aparat, a time i na postojeću sociološku terminologiju. Društvena osnova na kojoj danas izrastaju nova, potpunija i kompleksnija saznanja nalaže, pored ostalog, i potrebu preosmišljavanja i dopunjavanja te terminologije, pre svega zbog toga što je u konkretnim društveno-istorijskim uslovima socijalističkog samoupravnog društva i savremenog društva uopšte niz starih kategorija i pojmova dobio novi sadržaj, a i sam pojmovni aparat dopunjen je nizom novih kategorija. Otuda i potreba utvrđivanja i odgovarajućeg uključivanja novih termina u postojeću terminologiju.

To nikako ne znači da se radi o nekakvoj težnji ka unifikaciji i uniformisanju jezika sociologije, pa ni nauke kao takve, niti o težnji da se odredi konačno značenje tih termina. Međutim, zanemariti rad na terminologiji znači, u najboljem slučaju, ne uvideti značaj toga rada i za naučnu komunikaciju od koje, u mnogo slučajeva, zavisi i sam proces naučnog saznavanja. Prepustiti stvaranje odgovarajuće terminologije stihiji i voluntarizmu značilo bi, u krajnjoj liniji, ne razumeti se, što nije cilj nauke kao posebnog oblika društvene svesti. Prema tome, utvrđivanje određene terminologije nije i ne sme biti prepreka spontanom pronalaženju novih terminoloških rešenja niti kreativnom pristupu terminološkim pitanjima uopšte. Društvena praksa nametaće, bez sumnje, i ubu-

Digitized by Google

duće potrebu daljeg preosmišljavanja i dopunjavanja postojeće terminologije, kao što će i neke od utvrđenih termina u potpunosti prihvatiti ili odbaciti.

S druge strane, neosporna je i činjenica da jedan sve primetniji deo sociološke terminologije (kao i terminologije drugih društvenih nauka) ulazi u opšti, svakodnevni rečnik datog jezika, a time i u širu društvenu komunikaciju. U tom smislu i rad na jednom ovakvom projektu u Makedoniji je u tesnoj vezi sa celokupnim naporima na ovom polju u našoj zemlji, pa i šire. Poseban je njegov značaj, u ovom slučaju, za dalji razvoj nauke u Makedoniji, sociološke misli u njoj, pa, kao što smo već istakli, i za sam makedonski jezik.

Digitized by Google

Milan Petrović

Međunarodno finansiranje privrednog razvoja

(Drugi naučno-bankarski skup, Dubrovnik, 26—31. maj 1980)

Drugi naučno-bankarski skup trebao je da se održi prošle godine, ali zbog zasedanja Godišnje skupštine Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke u Beogradu pomeren je za ovu godinu. Premda naučno-bankarski skup nije predviđen kao regularno dvogodišnje institucionalizovano susretanje svetskih stručnjaka, on vremenom ipak poprima takva obeležja.

Ovogodišnji skup »Međunarodno finansiranje razvoja« poklopio se sa prelomom decenija. Naime, nalazimo se na raskršću protekle Druge i na početku Treće dekade razvoja OUN. To je period složenih promena u svetskim privrednim kretanjima, sa novim fenomenima sa kojima se ekonomska nauka nije do sada susretala (recesija sa inflacijom, plus nestabilni devizni kursevi i nezaposlenost itd.). Nove pojave objašnjavaju se standardnim instrumentima ekonomskih analiza, a politička klima za njihovo rešavanje sporo se menja. To je period u kojem nisu izostale projekcije razvoja grupa ili pojedinih autora: Pirsonov izveštaj, Leon-

Digitized by Google

tijeva projekcija razvoja svetske privrede, Rimski klub (»Granice rasta« i RIO-projekat), Džeksonov izveštaj, Kanove projekcije, sa više strana i na više mesta urađeni projekti o »Novom međunarodnom ekonomskom poretku« i, konačno, Brantov izveštaj — da pomenemo samo neke iz mnoštva.

Protekla decenija bila je puna takozvanih »kriza«, kriza inflacije, deviznih kurseva, platnobilansnih kriza, energetskih i sirovinskih kriza, kriza hrane, recesione krize, krize zaposlenosti itd. Neki su tumačili da su to ciklične, povremene krize koje su pogoršane povećanjem cene nafte. Drugi su smatrali da su to krize dugoročnijeg karaktera, tipa Kondratijevih ciklusa kroz koje prolazi privreda kapitalizma. Dok treći smatraju da je to strukturna kriza celokupne svetske privrede u čijoj osnovi leži politička, to jest klasna priroda sukoba na međunarodnom planu.

Konstatacija »neregularnog« stanja svetske privrede ne može da mimoiđe ekonomiste, bez obzira na to kojoj orijentaciji ili »školi« pripadali. Takođe, položaj zemalja u razvoju (ZUR) predstavlja pitanje čiji značaj niko ne umanjuje. Razvijene zemlje Zapada uvažavaju teško stanje u kojem se nalaze ZUR, ali smatraju da je najpre potrebno da regulišu stanje u vlastitoj sredini, pa tek onda da obrate pažnju na razvoj nerazvijenog Juga. Zemlje Istoka, smatrajući se kolonijalno neopterećene, idu više za bilateralnim vidom saradnje. Dakle, Zapad razvija svoju poznatu koncepciju »centra i periferije«, ne priznajući (bar ne zvanično u meri kako to pojmljuju ZUR) ekonomsku zavisnost savremenog sveta.

Sem pojedinih političara i univerzitetskih ekonomista, zvanično razmišljanje je da industrijske zemlje imaju kapital, tehnologiju, know-how, a SAD smatraju da čak 40 posto sirovina i energije obezbeđuju iz svojih izvora, tako da koncept »ekonomske međuzavisnosti« nema te dimenzije koje mu pridaju ZUR. U političkom žargonu zemalja Istoka govori se o protivrečnostima savremenog sveta, pa se smatra da se kroz razrešavanje suprotnosti i protivrečnosti može ići ka novim formama u »rešavanju« globalnih problema u svetu, od kojih ekonomski čine samo jedan deo. Za Kinu, kao najmnogoljudniju i samu ZUR, i uz »otvaranje« za raznovrsnu ekonomsku saradnju i dalje važeći princip ostaje princip »oslanjanja na sopstvene snage«. Za ZUR koje imaju prirodne resurse i ljudski kapital, koje predstavljaju ogromno tržište za industrijske proizvode — traže da se deo njihovih potreba stavi u regulisaniju šemu obostranog interesa; da, do sada tretirane kao objekt, postanu ravnopravniji subjekt međunarodnih ekonomskih odnosa.

Nove strategije razvoja ističu stare koncepcije integralnog i humanog privrednog razvoja. Međutim, zainteresovanost takozvanih velikih privrednih centara za prilagođavanje vlastitih privreda na bazično skupu energiju i sirovine zahtevaće izvesno vreme. (Ima mišljenja da je sledeća dekada u svetu okarakterisana prilagođavanjem tehnologije na alternativne izvore energije.) Taj proces, koji će biti sve duži i bolniji, za ZUR će biti za još jednu

Digitized by Google

dodatnu dimenziju i duži i bolniji. Jednostavno zato što mere iste težine ozbiljnije pogađaju slabije. To su dodatna, negativna opterećenja za već nagomilane probleme iz prethodnih perioda.

Protekla decenija bila je ključna, jer je katalizovala sve slabosti međunarodnog ekonomskog sistema i na izvestan način još očiglednije ukazuje na pravce rešenja problema. U suštini, novi problemi (povećanje cene nafte itd.) zaoštravaju već hronične probleme ZUR kao što su finansiranje razvoja i finansiranje platnobilansnih deficita i još više ukazuju na sistem svetske privrede kao takozvani sistem ne samo među različitim akterima (razvijene zemlje — ZUR), već i na povezanost monetarne, spoljnotrgovinske, razvojne i finansijske sfere na međunarodnom planu.

Međunarodno finansiranje razvoja kao centralna tema skupa reflektuje i aktuelnost ovog aspekta međunarodne ekonomske saradnje. Finansiranje razvoja ZUR ima svoju unutrašnju (domaću akumulaciju kapitala) i spoljnu dimenziju (priliv sredstava iz inostranstva). Finansiranje razvoja može biti multilateralno (kroz međunarodne organizacije), što preferiraju ZUR, i bilateralno, što je preferencija davaoca pomoći. Javna nasuprot privatnoj pomoći, realizacija cilja od 0,7 bruto društvenog proizvoda, uloga direktnih privatnih investicija i transnacionalnih kompanija itd. — sve su to oblasti koje su već dobro analizirane, u kojima je poznat stav ZUR i u kojima nema bitnog pomeranja u sagledavanjima. Ali, to su teme koje ekspozicijama na međunarodnim skupovima infinitezimalno malo povećavaju naša saznanja o materiji, ali su i sa takvim dometom opravdane jer vode do kontinuirane senzibilizacije stručnog i opšteg javnog mnenja. Pogotovu je to potrebno kada se problemi analiziraju i daju predlozi iz sredina različitog stepena razvijenosti (Sever—Jug).

Na ovom skupu potvrđene su sve postojeće forme finansiranja razvoja kao aktuelne, samo što ih treba realizovati u njihovoj punoj formi. Što se tiče kanala kroz koje se usmeravaju sredstva namenjena razvoju — nema dileme, svi su povoljni. Čak i direktne privatne investicije i transnacionalne kompanije, koje su toliko kritikovane, predstavljaju izvor sredstava koja nalaze put u ZUR. Premda bi trebalo još više međunarodno regulisati priliv ovih sredstava u ZUR, važno je da ovaj protok postoji. U ovom kontekstu čini nam se tačno parafraziranje Džoane Robinson od strane jednog od učesnika skupa: »Najgore je biti eksploatisan, ali postoji još nešto gore od eksploatacije — a to je ne biti eksploatisan uopšte«. Za ZUR su otežani uslovi privređivanja pogoršani i dospelošću otplata dugova. Problem zaduženosti ZUR sve više nailazi na rezervisanost sredstava sa međunarodnog tržišta kapitala da i dalje odlaze u ZUR. Takozvani »country risk« postaje sve veći u pojedinim slučajevima ZUR. Upravo to je još jedno iz spleta pitanja razvoja. međunarodne trgovine, finansija i međunarodnog monetarnog sistema, na čemu i insistiraju ZUR suočene sa svojim ekonomskim teškoćama. Postoji problem nerazvijenosti ZUR, a svaka parcijalizacija problema je šematska. Parcijalizacija može da služi boljem sagledavanju svih tehničkih aspekata pro-

Digitized by Google

blema, ali uz preterano insistiranje na pojedinim segmentima visoko tehničkog (monetarno-finansijskog) značaja gubi se u političkom sagledavanju celine problema. To su i dva dijametralno suprotna polazišta zemalja Severa i Juga.

Obično se u sferi međunarodnog monetarnog sistema najbolje i najviše nalaze elementi takvih »zamagljivanja« suštine problema. Pomenuti primer zaduženosti ZUR može se uzeti kao problem i tumačiti ga kao rezultat monetarne i fiskalne nedisciplne ZUR. Do nedavno to je bio jedini i isključiv pristup razvijenih zemalja u međunarodnom monetarnom sistemu deficitima ZUR. Čak i u Međunarodnom monetarnom fondu (MMF) preovlađivala je takva zvanična interpretacija. Međutim, ZUR ističu da su platnobilansni deficiti rezultat strukturnih neusklađenosti njihovih privreda i da sredstva koja MMF ustupa za kratkoročne platnobilansne podrške nisu adekvatna za dugoročnija strukturna usklađivanja.

Uslovljavanja ustupljenih sredstava MMF kroz traženje restriktivnih mera monetarne i fiskalne politike osujećuju privredne planove razvoja ZUR, a i povećavaju društveno-političke tenzije u ovim zemljama. Obraćanje ZUR privatnom tržištu kapitala predstavlja eklatantan primer disparatnog položaja ove grupe zemalja da idu mimo svih principa zdrave finansijske politike, to jest da se sve više zadužuju pod sve težim uslovima. Ovakav međunarodni monetarni (ne)sistem nosi u sebi ceo niz neodgovarajućih rešenja za ZUR. Postojeći sistem fluktuirajućih deviznih kurseva je dodatni elemenat koji destabilizuje okvir privređivanja i ekonomskog rasta ZUR.

Prelaskom na fluktuirajuće devizne kurseve smatralo se da će se relativno većom izolacijom nacionalnih privrednih sistema svaka zemlja efikasnije suprotstavljati inflaciji, kao i da će za podršku kursu valute biti potreban niži nivo međunarodnih rezervi. S obzirom na to da čisto fluktuiranje za ZUR nije nikad dolazilo u obzir, sadašnji valutni sistem nosi elemente »prljavo« vezanih i »prljavo« fluktuiranih kurseva sa svim negativnim posledicama oba po ZUR (ZUR su za »stabilne, ali prilagodljive devizne kurseve«). Uopšte, ZUR su za traženje veće stabilnosti u zaštiti od inflacije, manjoj oscilaciji deviznih kurseva itd., jer su i pogođenije većom nestabilnošću od razvijenih zemalja.

Premda ni za razvijene zemlje postojeće stanje ne predstavlja najbolje uslove, one ipak mogu da manipulišu deviznim kursevima; a imaju i viši nivo monetarnih rezervi za finansiranje platnobilansnih deficita. Struktura i raspored deviznih rezervi i dalje potvrđuju supremaciju dolara SAD i grupe industrijski visoko razvijenih zemalja. Specijalna prava vučenja (SPV) i dalje predstavljaju rezervno sredstvo (kako žele razvijene zemlje), a ne i kreditno sredstvo (što bi želele ZUR). Razvijene zemlje protive se uspostavljanju projekta »Linka«, kojim bi se povezala monetarna i razvojna funkcija kroz MMF i Svetsku banku. Račun supstitucije MMF kroz koji bi se zamenjivao višak dolarskih sredstava za potraživanja izražena u SPV-ima odložen je.

Digitized by Google

I pored nedorečenosti u nameni i tehničkih nepreciznosti u eventualnoj primeni, račun supstitucije (RS) ima za cilj da pomeri SPV bliže centru međunarodnog monetarnog sistema i da bude mehanizam kroz koji bi se ostvarila veća stabilnost deviznih kurseva. Međutim, kroz nestabilni devizni kurs dolara SAD ostvaruju veću konkurentnost svojih proizvoda na međunarodnom tržištu, a i vrše plaćanja uvoza nafte kroz depresiranu nacionalnu, a u svetu još uvek najprihvaćeniju valutu. Svako jačanje dolara odlaže primenu RS. Princip uslovljenosti u poslovnoj politici MMF, uloga deviznih kurseva u adjustiranju platnobilansnih neusklađenosti, potreba i obim kreiranja njihovih SPV u narednom desetogodišnjem periodu, potreba reforme međunarodnog monetarnog sistema i MMF u kojem bi ZUR imale većeg udela — našli su mesta u većem broju referata i izlaganja na skupu. Takođe, konstatovano je da međunarodni monetarni sistem evoluira od centralizovanog bretonvudskog tipa ka decentralizovanim formama u kojima se već ocrtavaju karakteristike multivalutnog rezervnog sistema.

Veća parcijalizacija i regionalizacija međunarodnog monetarnog sistema (posebno je značajan primer Evropskog monetarnog sistema) daju relativne mogućnosti i ZUR da intenzifikuju regionalnu saradnju na monetarno-finansijskom planu (kroz optimalna valutna područja, zajedničke artificijelne valute itd.) uz postojeću standardnu bankarsku saradnju centralnih i poslovnih banaka. U domenu saradnje centralnih i poslovnih banaka ZUR ostaje još dosta neispitanih mogućnosti. Pored načelnog prihvatanja takve vrste međubankarske saradnje od strane ZUR, ne treba potceniti objektivne i subjektivne teškoće koje stoje na tom putu. Sporost tih procesa je mnogo veća nego što se pretpostavlja.

Drugi svetski naučno-bankarski skup, posvećen međunarodnom finansiranju ekonomskog razvoja, kretao se u relacijama i okvirima problema koje smo gore naveli. Četiri tematska područja davala su strukturu problematike kojom se skup bavio: (1) »Međunarodno finansiranje ekonomskog razvoja u 80-tim godinama«; (2) »Metodi i mehanizmi međunarodnog finansiranja ekonomskog razvoja«; (3) »Međunarodni monetarni sistem i međunarodno finansiranje ekonomskog razvoja«; i (4) »Međunarodna bankarska saradnja i međunarodno finansiranje ekonomskog razvoja«. Referati i izlaganja na skupu podrobno su analizirali i više od formalnog okvira predviđenog programom.

Po našem mišljenju, selektivno smo odabrali nekoliko bitnih stavova koji bi na izvestan način karakterisali Drugi svetski naučno-bankarski skup. Najpre, vredno je zabeležiti da je većina učesnika ocenila sadašnju krizu svetske privrede kao strukturnu krizu, što nije bio slučaj u ranijim istupanjima. Ranije se govorilo o krizama pojedinih sektora proizvoda, cena itd., a maksimalna pesimistička ocena je bila da je reč o cikličnoj krizi (3—5 godina). Sada se govori o strukturnoj krizi svetske privrede koja traje već deceniju.

Digitized by Google

Iz domena metoda i mehanizama finansiranja ekonomskog razvoja, novi elemenat vredan pažnje je predlog o stvaranju jedne vrste svetskog fiskalnog sistema koji bi svojim automatizmom obezbedio priliv sredstava namenjenih pomoći ZUR. Takođe, novi paralelan predlog koji se odnosi na priliv kapitala u ZUR poznat je pod imenom »masovni transfer sredstava«. Novi, a već započeti program pomoći ZUR za sektorska prilagođavanja privreda ZUR pokrenut je pod okriljem Svetske banke za one najsiromašnije i platnobilansnim deficitom najugroženije zemlje. Ovo je jedinstven pokušaj saradnje MMF — Svetska banka, uvažavajući traženja ZUR da se monetarna i razvojna funkcija gledaju kao celina. Iz međunarodne monetarne problematike karakteristične su konstatacije da pred nama stoji period regionalnih monetarnih aranžmana, od kojih iskustvo Evropskog monetarnog sistema i Evropske valutne jedinice (ECU) predstavlja značajan putokaz alternativnih valutnih aranžmana. Saradnja centralnih i poslovnih banaka obogaćena je novim predlogom takozvane triparitetne saradnje (Sever—Istok—Jug), a još više predlozima i objašnjenjima predstavnika OPEC-a o novim institucionalnim mogućnostima saradnje.

Drugi svetski naučno-bankarski skup, kojem su prisustvovali najeminentniji stručnjaci iz zemlje (oko 100) iz inostranstva (iz 47 zemalja oko 200 učesnika), i uz učešće predstavnika skoro svih međunarodnih i regionalnih ekonomsko-finansijskih organizacija, nije bio iscrpen samo zvaničnim programom, već je stvorio mogućnost i poslovnih kontakata (Okrugli međubankarski sto). Skup nije imao cilj da stvori konsensus kod učesnika o svim razmatranim pitanjima, ali je uspeo u sagledavanju i analizi aktuelnih problema razvoja i da sa različitih polazišta ukaže na moguće puteve rešenja problema.

Digitized by Google

Ilindenka Petruševa —
Đorđe Vasilevski

Obnovljeno vreme Miltona Manakija

Kada se u jesenjim danima 1880. godine u porodici Dimitrija Manakija, službenika turskih vlasti — skupljača poreza iz nekoliko obližnjih sela, rodio sin Milton, niko nije ni pomišljao da će se u žgoljavom dečačiću razviti nemiran i veoma znatiželjan duh za sva tehnička dostignuća koja je donosilo novo stoleće.

U zabačenom selu Avdeli, u blizini gradića Grevena, život porodice Manaki bio je omeđen između stalnih odlazaka i ponovnih vraćanja. Zimi, kada po bespućima planinskog kraja Vasilice niko živ nije ostajao, porodica se, kao i ostali, selila u toplije krajeve, a sa prvim toplijim danima ponovo vraćala na svoje ognjište.

U 1891. godini, kada je u svom rodnom selu Avdeli stekao osnovno obrazovanje, mali Milton će zauvek napustiti svoj kraj i naći se u Janini, gde produžava svoje obrazovanje u gimnaziji. Tu ga je dočekao i uzeo pod svoje okrilje stariji brat Janaki, nastavnik crtanja u Janinskoj gimnaziji, koji je uz to i vanredno studirao slikarstvo u Parizu. Taj susret u Janini obeležiće ceo jedan život. Braća se više neće rastajati sve do Janakijeve smrti. Bio je to savez dva bića koja su uspostavila divno jedinstvo — Janaki, obrazovan i talentovan, a mlađi Milton znatiželjan, nemiran, sa izrazitom znatiželjom za sva tehnička dostignuća i izume

Digitized by Google

svog vremena. Ovo jedinstvo braće stvoriće 1898. godine u centru Janine fotografski atelje. Janaki će se više posvetiti umetničkoj fotografiji, a Manaki, kao pravi istraživač, krenuće bespućima svoga kraja da beleži sa magičnim fotografskim aparatom ljude, događaje — svoje vreme.

Kao verni hroničar, sve do svoje smrti 1964. godine, uz pomoć fotografskog aparata ostavljaće dokaze o jednom burnom vremenu. »Ja sam fotograf, to je moje zanimanje, moja profesija...« imao je običaj da kaže Milton, jer mu je fotografski zanat obezbeđivao osnovu životnu egzistenciju.

Na početku stoleća — 1901. godine Janaki odlazi u Bitolj, taj veoma značajan grad za Otomansko carstvo. Bitolj je u to vreme imao oko 90.000 stanovnika, podrazumevajući i bližu okolinu. Bio je politički, ekonomski i kulturni centar tog dela Otomanskog carstva. Godinu dana kasnije u Bitolj dolazi i Milton. U glavnoj gradskoj ulici Široki sokak braća otvaraju ATELJE ZA UMETNIČKU FOTOGRAFIJU, gde još šire razvijaju svoj posao. Svoje fotografije objavljuju u Parizu, Bukureštu...

Godine 1905. Janaki ponovo putuje u inostranstvo i iz Londona šalje bratu u Bitolj filmsku kameru »Bioskop broj 300« (Bioscope Camera No. 300). To je za Miltona nešto sasvim novo, neviđeno, ali dovoljno da ga privuče i veže za ceo život, ne toliko kao stalna profesija, već kao »hobi«, odnosno luda ljubav.

Manakijeva ljubav prema pokretnoj slici i njegova odluka da ne eksploatiše svoje filmove jedini su razlog što je i do danas sačuvan jedan deo tog izvanredno značajnog filmskog materijala. Milton će iste, 1905. godine pokrenuti ručicu svoje kamere i, prema raznim izvorima, prve kadrove snimiti u svom selu Avdeli, u dvorištu roditeljske kuće gde okupljene seoske žene predu. Tu je i Miltonova baka, starica od 107 godina. Pretpostavlja se da je u isto vreme snimio i Vlašku školu u Avdeli. Kasnije ispred objektiva »Kamere 300« biće prikazana cela istorija: vešanje Makedonaca ilindenskih ustanika u Bitolju, među kojima je bio i legendarni Aleksandar Turundže; mladoturske manifestacije; Albanski kongres u Debru; poseta sultana Rešada V Bitolju; događaji iz balkanskih ratova, srpska vojska u Bitolju, diplomatski kor, bombardovanje grada i bitke na frontu 1916. godine itd. Pored tih veoma značajnih istorijskih dokumenata, Milton je ostavio i znatan deo filmskog materijala za etnografsko i etnološko izučavanje: narodne slave, panađure, nošnju, običaje...

U ratnom vrtlogu stradaće zgrada u kojoj je Milton sredio svoju laboratoriju i tom prilikom će u nepovrat otići najveći deo njegovog rada. Nakon rata Milton će nešto smanjenim tempom snimati filmskom kamerom, da bi poslednje metre filmske trake iskoristio tek posle Drugog svetskog rata u oslobođenoj zemlji.

Interesantno je napomenuti da je Milton izvesno vreme posle Prvog svetskog rata bio i vlasnik stalnog bioskopa u Bitolju, ali kako su u to vreme u gradu bila još dva bioskopa, to posao nije išao najbolje, pa je posle izvesnog vremena napustio taj posao.

Digitized by Google

O Miltonu Manakiju dosta je pisano. Kako je bio i naš savremenik, objavljeni su mnogi intervjui sa njim. Međutim, moramo se složiti sa činjenicom da delo i život Manakijev nisu potpuno istraženi niti obrađeni. Da bi se što potpunije prikazala njegova uloga i značaj kao pionira filma kod nas, nesumnjivo je da predstoji prilično mukotrpan i dosta dug put istraživanja.

*

Učestalo pozivanje na poznate činjenice ne mora po pravilu da ostane dobar saveznik njihove delotvornosti. Ukleštene u govornom lavirintu reči koje su izgubile značaj, novine i same činjenice kao da otvrdnjavaju u pojmove kojima je nestao duh aktuelnosti. »Milton Manaki je prvi sineasta na Balkanu... On je u naše iskustvo uveo jednu novu tradiciju, jednu novu kulturu opštenja i opažanja.« Šta posle silne upotrebe govore danas ove reči? Pa film u naše vreme postoji kao najsvakidašnjija činjenica, a na uticaje koje film vrši tako smo navikli da se i ne mogu zamisliti van našeg kulturnog integriteta.

Ali, pogledajmo bilo kojim povodom, makar i nekoliko kadrova minulog sveta koji je zabeležila Manakijeva kamera, suočimo se sa nekim od svedočanstava koja je on tako odabrano i sa instinktom rasnog dokumentariste ostavio u nasleđe. Neočekivano ostajemo naprosto preneraženi; kakvo je to obilje ustrajalih činjenica, to bogatstvo začuđujuće ukrštenih paradoksa, taj svet u kome pomireno prebivaju stvarnost i fantastičnost.

Jasno je, naravno, da su autentični događaji koje je Manakijeva kamera koristila za svoje zapise sačuvali svoj značaj nezavisno od svedočenja njenog mehaničkog oka i da se njihova minula stvarnost ne može nikakvim nitima vezivati za zasluge filmskog autora. Ali kome, ako ne čoveku iza kamere, oni duguju istorijsku trajnost svoga svedočenja.

Izvučeni iz haotične bezličnosti mase događaja, spaseni zauvek od anonimnosti i zaborava, ovi će dokumentarni fragmenti vremenom da nadrastu svoje prvobitne funkcije informisanja. Vreme će početi da radi za njih i skoro neprimetno da skida ljušturu pukog svedočenja.

Iz godine u godinu, iz decenije u deceniju, Manakijevi će zapisi nepovratno da ulaze u metafizičke trezore čovekovog sećanja; u trezore koji garantuju istorijsku trajnost, ali koji — što je podjednako važno — snabdevaju svoj predmet i značajem estetske vrednosti.

Ne treba mnogo razmišljati prilikom postavljanja pitanja: u čemu se sastoji estetska vrednost Manakijevih zapisa i da li ispunjavamo dug nekih tobožnjih memorijalnih konvencija? To je pitanje inspirisano najživljim interesima i zato ga ponavljamo sa pojačanom radoznalošću. U kakvim se oblicima ispoljavaju ne samo istorijske, nego i estetske, čak i poetske vrednosti Manakijevih svedočanstava? Da li treba da ih tražimo u filmičnosti pri-

Digitized by Google

zora ili u izboru snimljenih događaja, koji je, bez sumnje, izvršen prema kriterijumima istorijske i političke važnosti, ali isto tako i prema merilima slikovne retoričnosti, kakvu je danas retroaktivno shvatamo i tumačimo? Moguće je da bi se te vrednosti dale naslutiti u dramatičnosti prizora, komponiranih prema finim zahtevima ukusa za autentična filmska viđenja.

Podsetimo se i ovom prilikom da ni jedan od Manakijevih kadrova nije lišen istančanosti, odnosno istančane mere za vizuelnu dramatizaciju, po kojoj se dinamični prizor iz prve ruke razlikuje od ravnodušno registrovanog događaja. Bilo da se radi o materijalima uznemirene Solunske luke kojom krstare beli brodovi, bilo da pratimo scene priprema diplomatskog kora za piknik ili sekvence pitoresknih svadbi i surove odmazde nad makedonskim revolucionarima, Milton Manaki nikada se ne služi klišeima opštih ritualnih situacija i opštih poimanja. Njegov instinkt dokumentariste redovno ga upućuje na osobenost detalja utopljenog, doduše, u atmosferi šireg miljea, ali izdvojenog iz mase bezličnih pojedinosti.

Podsetimo se i na neke druge primere, na poznati kadar predenja, divno prisposobljenog nemirnom pokretu vretena koje staračkim prstima drži Manakijeva baka ili na onaj anegdotski »komentar« kojim su propraćene seoske svečanosti kada tri ženske figure u prednjem planu remete jasnost pregleda atraktivnog prizora. Nije slučajno što nam se bitoljske ulice čine tako uske u kadrovima pogreba poznatog diplomate, a tako prostrane kada se na njima izvodi ceremonijal dočeka sultana Rešada.

Da li smo sada pripremljeniji za odgovor na pitanje: kojim to kriterijumima vrednujemo estetski značaj Manakijevih filmskih zapisa? Objašnjenja se mogu naslutiti, između ostalog, i u pretpostavci da je Milton Manaki pripadao grupi stvaralaca čiji je prisni kontakt sa nepredvidljivošću stvarnosti i slučaja bilo njegova urođena vrlina. Kako bi, inače, Manaki mogao da predvidi vizuelnu atraktivnost puščanog dima postavljajući kameru ispred raždžilitanih konjanika koji polaze na svadbarsku svečanost? Kako je mogao unapred da odredi otmenost pada raskošnog devojačkog rublja kada seoske lepotice, uhvaćene u kolo, upražnjavaju maltene mistično svoj ritualni ples?

Manaki je naslućivao trenutke ispoljavanja svečanih, tužnih, borbenih i mističnih oblika života. Svojom kamerom pritajeno je čekao da se obelodane do mere uzbudljive dramatičnosti. Ništa nije dodavao stvarnosti, ništa od nje nije oduzimao. Jedino tako mogao je da postane neimar jedne nove kulture opštenja i da uvede novu tradiciju. A pošto su delotvorne posledice te tradicije počele tako dinamično da bivaju utkane u naše iskustvo, moglo se pouzdano računati na mogućnost pojave Manakijevih pratilaca i naslednika.

Digitized by Google

Tito — ilustrovana biografija

(»Jugoslovenska revija« — »Vuk Karadžić«, Beograd, 1980, strana 196)

Otkada je pre više od pet decenija pred sudom klasnog neprijatelja jasno i glasno iskazao svoja revolucionarna ubeđenja i predstavio komunistu novog kova — borca za socijalnu i nacionalnu pravdu, Tito se suvereno nametnuo istoriji i postao je simbol istorijske i društvene volje. Njegova magičnost ličnost, izrasla od seoskog siromašnog dečaka do korifeja koji je usmeravao svetske društvene i političke tokove, neprestano je nadahnjivala i privlačila ne samo borce za slobodu i neimare novog života nego i znane i neznane zaljubljenike reči, u nas i u svetu. Otuda nije čudno što je već za Titova života nastala čitava biblioteka literature o Josipu Brozu, na mnogobrojnim svetskim jezicima. Jer o Titu su govorili i pisali najistaknutiji ljudi našeg veka: državnici i političari, vojskovođe i diplomati, pisci i umetnici — sa sve četiri strane sveta. Pisali su i pisaće i dalje jer teško je celovito obuhvatiti i tomovima knjiga tako bogat život i delo.

Velik u svojoj jednostavnosti, Titov lik se još uvek izmiče konačnom sagledavanju i zato je dobro došlo svako novo delo koje otkriva neke ranije nedovoljno uočene ili manje istaknute činjenice i svedočanstva iz Titovog života, ili ih, pak, na osoben način prezentira. U tome je jedna od bitnih vrednosti knjige *Tito — ilustrovana biografija*, koju predstavljamo (koja je izašla zaslugom naših renomiranih izdavačkih kuća »Jugoslovenske revije« i »Vuka Karadžića«), jer nastoji da slikom i rečju prikaže Titov životni put počev od bosonogog detinjstva i revolucionarnog sazrevanja do teških dana ispunjenih strepnjom cele zemlje za njegovo ozdravljenje i bolnih trenutaka poslednjeg ispraćaja.

Nadahnut uvod u knjigu napisao je Titov saborac iz revolucije predsednik SANU Pavle Savić, a autor tekstovnog dela je publici-

Digitized by Google

sta Rajko Bobot. Umetnički urednik knjige je beogradski slikar — grafičar Miodrag Vartabedijan, a svojim fotografijama knjigu su oplemenili i brojni fotoreporteri, naši i strani, od onih iz ratnih dana (Ž. Skrigin, Džon Filips) do savremenih majstora kamere (Ivo Eterović, Stevan Kragujević i dr.), uključujući tu i arhivske snimke iz ranijeg vremena.

Zasnovana na dosledno hronološkom principu, knjiga je, srećom, i dosledno selektivna u izboru građe. Autori su nastojali da obuhvate prvenstveno one prelomne trenutke u Titovom životu, a mogli bismo reći i u našoj novijoj istoriji. Jer s Titovim imenom i delom najtešnje je povezana naša najnovija i ujedno najslavnija istorija. Dolazak Tita na čelo Partije, herojsko ostvarenje oružane revolucije, odlučan otpor hegemonističkom diktatu i dogmatskom konceptu razvoja socijalizma, uvođenje samoupravljanja kao ovaploćenja Marksove ideje o oslobođenju rada i čoveka i, najzad, stvaranje pokreta nesvrstanosti kao prirodnog izraza unutrašnjeg razvoja Jugoslavije i njene orijentacije u međunarodnoj politici, javljaju se kao istorijski međaši, svojevrsni svetionici istorije koji osvetljuju put u budućnost. Tito i naša najnovija istorija nerazlučivi su fenomeni.

Tekstualni deo knjige zasnovan je na autentičnoj istorijskoj građi, lišen je patetike i nepotrebne hiperboličnosti. Rajko Bobot vodio je računa i o proporcionalnoj zastupljenosti materijala iz svih perioda, što nije uvek lako postići. Na mnogim mestima umešno je uklapao u svoj tekst Titova sećanja i svedočenja o pojedinim događajima i periodima, a uz to, kao svojevrsno vezivno tkivo, uz fotografije je ukomponovao niz kraćih tekstova stranih državnika i drugih ličnosti o Titu, izrečenih u različitim prilikama. I ti tekstovi, u sklopu cele knjige, zajedno s fotografijama, rečito a nenametljivo ističu Titovu veličinu i značaj u svetskim razmerama. Pisac tekstualnog dela imao je sluha da uz tekstove državnika i svetskih umetnika o Titu uvrsti u knjigu i dirljiv zapis dvoje anonimnih mladih ljudi koji svedoči ne samo o Titovoj besmrtnosti nego i o veličini, zrelosti i spremnosti mladog pokolenja da nastavi i nadograđuje Titovo delo:

»Naučio si nas da volimo zemlju, da volimo život. Sva naša srca kucaju za Tebe i srca koja će doći kucaće Tvojim srcem.

Hvala Ti naš voljeni Tito.

Danas Ti svoje najtoplije želje da nam što pre ozdraviš i budeš opet sa nama šalju dvoje mladih koji se vole i čine Jugoslaviju u malom.

Jedna Maja iz Splita i njen Mićo iz Beograda.« (Zapis je uzet iz *Knjige utisaka* »Muzeja 25. maj« u Beogradu, zapisano 4. maja 1980. u popodnevnim časovima.)

Kao ovaj tekst, tako i čitava knjiga na različite načine svedoči o Titovoj prisnoj vezanosti za naše narode; svedoči o njegovoj antejskoj vezi sa zemljom i realnošću i okrenutosti k čoveku. Otvoren za sve novo i revolucionarno, drug Tito je ujedno bio vizionar i graditelj koji je celog sebe ugradio u svaku poru naše socijalističke zajednice. Njegovo ime oličava revoluciju i slobodu, nacionalni ponos i koegzistenciju, otpor svakom nečoveštvu, jer Tito je bio savest svoje epohe. Zato i jeste toliko omiljen ne samo u našem narodu nego i u čitavom čovečanstvu. Nema državnika o kojem je toliko pesama ispevano, kako od anonimnih narodnih stvaralaca, tako i od vrhunskih umetnika reči, mnogih jezika. A ipak je ovaj svetski velikan uvek bio jednostavan, blizak radnom čoveku i svakom građaninu. I o tome svedoči ova knjiga svojim tekstom i još možda više svojim likovnim prilozima. Slika i reč u knjizi se zapravo prožimaju, potpomažu jedna drugu. Mnoge fotografije antologijske su vrednosti u dvostrukom smislu: po motivu i trenutku koji su ovekovečile i po kvalitetu umetničke realizacije. Kada se doda da je dobar deo fotografija prvi put ovde publikovan, onda je njihov značaj još zamašniji... Zahvaljujući suptilnoj kompoziciji teksta i slika, ponekad sami dokumenti govore više od činjenica koje sadrže, jer šire znače i izazivaju raznovrsne

Digitized by Google

asocijacije. Na primer, fotografije s Titovih putova mira nedvojbeno ističu univerzalnost Titovog dela, Titovih poruka o novom svetu ravnopravnosti, harmonije i čovečnosti. Titova prometejska životvorna vatra danas svetli na svim meridijanima Zemlje.

Dodajmo da dokumentarnosti knjige doprinose i posebni dodaci kao sažeta Hronologija događaja iz Titove revolucionarne i državničke aktivnosti i Spisak državnih i partijskih delegacija koje su prisustvovale poslednjem ispraćaju i odale poštu Titu kao svetskom velikanu.

Ova knjiga uspela je u relativno skromnom obimu od nepunih 200 strana teksta i fotografija da sugestivno i plastično, istorijski verodostojno, prikaže panoramu Titovog života i dela, zapravo panoramu naše moderne istorije. Uvereni smo da će naići na dobrodošlicu i kod čitalačke publike i kulturne i društvene javnosti i da će podstaći i druga i raznovrsnija istraživanja o Titu i našoj stvarnosti.

Vaso Milinčević

Knjiga registara uz Dela V. I. Lenjina u 40 tomova

(Institut za međunarodni radnički pokret — »Jugoslavijapublik«, Beograd, 1980, strana 672)

U izdanju Instituta za međunarodni radnički pokret i Zavoda »Jugoslavijapublik« u Beogradu izašla su iz štampe od 1973. do 1976. godine *Dela* V. I. Lenjina u 40 tomova na srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom jeziku. *Dela* su priređena na osnovu petog ruskog izdanja.

Nedavno je izašla iz štampe i *Knjiga registara,* koja, kao 41. tom, čini sastavni deo ovog izdanja i predstavlja dragocen prilog uz literarnu zaostavštinu V. I. Lenjina.

Knjiga je, u stvari, vodič kroz obimno Lenjinovo pisano stvaralaštvo, nastalo u razdoblju od 1893. do 2. marta 1923. godine, kada se stanje Lenjinovog zdravlja naglo pogoršava i kada Lenjin završava diktiranje svog poslednjeg članka: *Bolje manje, a bolje.* Posle toga Lenjin je 5. i 6. marta 1923. izdiktirao još samo tri pisma dežurnim sekretarima, a onda je usledio novi napad bolesti i tu je bio kraj njegovom stvaralaštvu.

Knjiga nas vodi kroz mnoštvo kapitalnih dela, brošura, hiljade članaka i pisama, bezbroj održanih govora, referata na skupovima radnika, partijskim kongresima i konferencijama. Određenije rečeno, knjiga nas uvodi u delo koje označava novu etapu u razvoju revolucionarne marksističke teorije, koju je Lenjin razvio, obogatio i u praksi primenio ukazujući da je bit marksističkog prilaza društvenim pojavama u veštini da se ovo učenje primeni na konkretne uslove; pri tome se pozivao na Engelsovu misao da »marksizam nije dogma, već rukovodstvo za akciju«.

Istraživači Lenjinovog teorijskog nasleđa, kao i šira čitalačka publika prvi put su u prilici da s lakoćom krenu po ovom jedinstvenom izdanju Lenjinovih dela, počev od prvog do poslednjeg rada, od najsitnijih do najkrupnijih i najkapitalnijih; od prvih ogleda u marksizmu preko filozofskih i ekonomskih spisa pa sve do poslednjih radova diktiranih iz bolesničke postelje dežurnim sekretarima, među kojima se nalazi i čuveno *Pismo Kongresu* (upućeno predstojećem XII kongresu Partije), poznato kao Lenjinov testament, koje decenijama pleni pažnju istraživača Lenjinovog dela, kao i šireg kruga čitalaca (objavljeno je tek 1956. godine posle XX kongresa KPSS).

Osnovna namena knjige je da omogući čitaocima da u obimnom Lenjinovom stvaralaštvu pronađu brzo i lako sve što ih interesuje: delo, citat, pismo, ličnost, pojam,

Digitized by Google

pseudonim (V. I. Lenjina i njegovih saradnika), kao i imena teoretičara koje je Lenjin proučavao. Knjiga isto tako pruža mogućnost da se kontinuirano prate Lenjinovi stavovi o partiji, revoluciji, nacionalnom, kolonijalnom i agrarnom pitanju, o državi, o karakteru vlasti, demokratiji, samoupravljanju, birokratiji i tako dalje, koji ne gube svoju aktuelnost; zatim ruska revolucionarna stvarnost i međunarodni odjeci tih zbivanja i, najzad, prepiska s porodicom, saradnicima i prijateljima, koja upotpunjuje predstavu o V. I. Lenjinu, otkriva njegovu zadivljujuću radnu energiju, moć uticanja na ljude, veštinu organizovanja, njegovo osećanje odgovornosti da sve poslove s izuzetnom preciznošću dovede do kraja.

Knjiga se sastoji iz četiri dela: Registra naslova, Registra imena, Registra pseudonima V. I. Lenjina i Predmetnog registra.

Uz svaki registar dat je određen broj napomena kojima se objašnjava struktura registra i upućuje na način snalaženja u oko šesnaest hiljada odrednica.

Registar naslova obuhvata sva Lenjinova dela koja su uključena u ovo izdanje, raspoređena abecedno.

Da bi se čitalac što bolje orijentisao u obimnoj građi i što brže došao do onoga što traži, mnoga dela, srodna po obliku i sadržini, razvrstana su u posebne grupe i podgrupe. Tako, na primer, celokupna prepiska nalazi se u grupi »Pisma, radiogrami, telegrami i telefonogrami«, koja je raspoređena u dve podgrupe: »Pisma ličnostima« i »Pisma organizacijama i ustanovama«. Pošto se podela nije mogla sprovesti dosledno do kraja, korisnik se napomenom upućuje na naslove odgovarajućih srodnih grupa.

Knjiga je tako sačinjena da je dovoljno da korisnik zna samo jedan podatak o delu pa da ga odmah lako nađe. Ako, na primer, čitaoca interesuje Lenjinov stav o partiji, Predmetni registar će ga uputiti na sva dela, brošure, govore, članke i tako dalje koji se odnose na ovo pitanje. Ako zna tačan naziv dela, naći će ga pod odgovarajućim slovom u Registru naslova. Uz svaku grupu je dato objašnjenje u vidu napomene kako su materijali te grupe razvrstani (abecedno, hronološki ili po nekom trećem principu).

Registar imena sadrži sva imena koja je Lenjin pominjao u svojim delima. Imena su raspoređena abecedno.

Registar pseudonima V. I. Lenjina sadrži sve pseudonime kojima je Lenjin potpisivao svoja dela ili ih sam navodio u tekstovima svojih pisama, članaka i drugih radova. Pseudonimi su raspoređeni abecedno uz navođenje hronološke granice njihove upotrebe.

Predmetni registar odnosi se na sva Lenjinova dela uključena u ovo izdanje. Pojmovi su raspoređeni abecedno. Pored osnovnih pojmova, date su i iz njih izvedene pododrednice sređene u okviru osnovnog pojma, uz neka odstupanja, o čemu je u knjizi dato objašnjenje.

Ova knjiga, nastala iz potrebe i zainteresovanosti čitalaca da se što bolje snalaze u grandioznom delu, namenjena je svim korisnicima literarne baštine V. I. Lenjina u 40 tomova.

Ako čitalac nije u mogućnosti da nabavi *Dela* V. I. Lenjina u 40 tomova, može pomoću ove, 41. knjige u svakoj biblioteci koja poseduje ovo izdanje pronaći sve što ga interesuje iz bogatog Lenjinovog opusa.

U izradi knjige su učestvovali: Putnik Dajić, Bosiljka Pejović-Protić, Stanka Dević-Ubavić, Milenko Marković, dr Radoš Smiljković, dr Živojin Rakočević, dr Veselin Đuretić, dr Obrad Pejanović, Dragomir i Ugrinka Jovanović i Rada Milošević.

Rada Milošević

Digitized by Google

Nikola Ljubičić: Užički odred

(Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979)

Posle studije *Opštenarodna odbrana — strategija mira,* u kojoj su perom iskusnog revolucionara sublimirano data iskustva iz našeg Narodnooslobodilačkog rata, general armije Nikola Ljubičić se u izdanju Vojnoizdavačkog zavoda krajem 1979. godine pojavio sa veoma obimnom i zapaženom monografijom *Užički odred,* iz koje su u međuvremenu neka naša dnevna i nedeljna glasila objavila po nekoliko izvoda. To je vredna, obimna i znalački opremljena knjiga o Užičkom narodnooslobodilačkom partizanskom odredu »Dimitrije Tucović«, koji je formiran sredinom jula 1941. godine, skoro istovremeno kad i većina partizanskih odreda u našoj zemlji.

Još u početku knjige pada u oči podatak da se Užički partizanski odred nalazio u jezgru partizanske borbe, tako reći u srcu Jugoslavije, gde je odigrao istorijsku ulogu ne samo u širenju partizanskog pokreta, stvaranju i odbrani slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji, nego, posebno, i Užičke republike. Kao istaknuti učesnik i svedok događaja (počeo je kao komandir poznate Užičke omladinske čete), autor pregledno, dokumentovano i izvorno daje pravu sliku Užičkog odreda, koji je vodio teške borbe protiv okupatorskih jedinica i četničkih formacija Draže Mihailovića. Reč je o delu koje evocira događaje iz perioda okupacije, oružanih priprema, formiranja odreda, otpora nemačkoj ofanzivi (čije su četiri divizije ostavljale pustoš za sobom), Radničkog bataljona na Kadinjači i priprema za odlazak u Rudo, gde će se 21. decembra iste godine formirati Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada.

Iako autor, između ostalog, navodi da su borbena dejstva Užičkog partizanskog odreda, uspesi koje je postizao i teškoće s kojima se nosio, na određen način istovetni s dejstvima partizanskih odreda u ostalim krajevima naše zemlje, ipak treba dodati da je Užički okrug, sa preko dvesta hiljada stanovnika i četiri stotine naselja, bio jedno od najborbenijih i najagilnijih ustaničkih žarišta u Jugoslaviji. Užice je upravo u to vreme bilo sedište Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ, koji su odatle više od dva meseca usmeravali borbu ostalih partizanskih odreda protiv okupatora i kvislinga. To je, sigurno, uticalo na brojnost akcija odreda, koji je istovremeno davao snažnu podršku Valjevskom, Čačanskom, Kraljevačkom i Kopaoničkom NOPO. Zato je i prirodno što je Užički partizanski odred imao jedinstvenu priliku da u određenim situacijama njime komanduje direktno Vrhovni štab i da istodobno ostalim odredima predstavlja moćan oslonac i podršku.

Osnovicu ove Ljubičićeve knjige čini i raniji njegov rad objavljen pod naslovom *Užički partizanski odred i njegove borbe za stvaranje i odbranu slobodne teritorije,* koju je povodom dvadesetogodišnjice oslobođenja Užica objavio Vojnoistorijski zavod 1961. godine, što je značajno doprinelo upoznavanju naše i svetske javnosti o Užicu i, posebno, o Užičkoj republici. U međuvremenu su fondovi raznih arhiva kod nas i u inostranstvu obogaćeni brojnim dokumentima, što je, uporedo sa više naučnih skupova i objavljenih studija o istoj temi, obogatilo građu koja je autoru pružila mogućnost da globalno sagleda vrednost svih odluka i poteza iz tog vremena.

»Procenjujući sve to, smatrao sam da je ono što je objavljeno u knjizi *Užice 1941.* nedovoljno i nepotpuno, pa je i to jedan od razloga što sam se opredelio da, koliko je to u ovim uslovima moguće, prikažem dejstva Užičkog partizanskog odreda nešto celovitije. Težište ove obrade je, dakle, na borbenim dejstvima, na oružanoj borbi, ali pri tom sam se trudio da iznesem i neke druge političke vidove i faktore revolucije koji su bili presudni za vođenje svenarod-

Digitized by Google

nog odbrambenog rata. Koliko sam u svemu tome uspeo, svoj sud i ocenu daće čitaoci.«

Ponet vlastitim doživljavanjem, obiljem dokumentarne građe i složenošću borbenih dejstava i uopšte revolucionarnih zbivanja, autor je uspeo da izađe iz određenih okvira, koji, inače, ne bi bili nezanimljivi, u šire prostore, naročito u poglavljima gde govori o vođenju opštenarodnog odbrambenog rata, ukazujući na ono što je bilo zajedničko širom zemlje i naglašavajući da je »duboko svestan da bez tog borbenog zajedništva svih ne bi mogao da postoji i dejstvuje ni Užički partizanski odred.« Ljubičić je ovde sasvim u pravu, jer je slobodna teritorija poznata kao Užička republika, isključujući krajnje tačke, obuhvatala kompaktnu teritoriju od Šapca, Beograda, Kragujevca, Kruševca, Raške, Uvca, Višegrada i dalje, dolinom reke Drine, sem Valjeva i Kraljeva, u kojima su bili okruženi izolovani nemački garnizoni. Značaj te slobodne teritorije, o kojoj Ljubičić piše u svom delu, posebno je i u tome što je pružala veoma povoljne uslove za održavanje veza sa svim krajevima Jugoslavije i uopšte za jačanje oružane borbe u Jugoslaviji.

Posebna vrednost ove knjige, što ranije nije bio slučaj sa monografijama ovakve vrste, jeste u tome što je, uporedo sa razvojem partizanskog pokreta, dat i prikaz onoga što se događalo na onoj drugoj, neprijateljskoj strani, i to od ličnih nevolja feldmaršala Lista, Bemea, Badera i Harolda Turnhera do Hitlera, koji je teška srca morao da izdvoji jednu pešadijsku diviziju i oklopne železničke vozove i koji će »u slučaju nove potrebe izvršiti pripremu za upućivanje još jedne divizije, čim takva bude slobodna na Istočnom frontu«. Nikola Ljubičić je sve to do tančina obradio, citirao neprijateljske dokumente, obradio ih, prokomentarisao i analizirao, sredio hronološki i omogućio nam da sada imamo potpuno jasnu situaciju planova i pokreta okupatorskih jedinica i četničkih formacija Draže Mihailovića, koji je smatrao da će više postići za svoj pokret ako se u borbi protiv partizanskih snaga neposredno poveže sa Nemcima.

Na kraju knjige, pored nekoliko najznačajnijih fotografija, dat je i spisak boraca Užičkog partizanskog odreda »Dimitrije Tucović« koji su poginuli u Narodnooslobodilačkom ratu u periodu od jula 1941. do 1945. godine, a kojih ima ukupno 1.284, što premašuje cifre svih drugih odreda.

Đurica Labović

Milan Vesović: Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918—1929)

(Institut za savremenu istoriju i »Narodna knjiga«, Beograd, strana 342)

Nedavno je izašla iz štampe knjiga dr Milana Vesovića: *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918—1929).* Knjiga je, u stvari, autorova doktorska disertacija, odbranjena na Fakultetu političkih nauka »Veljko Vlahović« u Sarajevu 1978. godine, pod naslovom »Uloga štampe u delovanju revolucionarnog radničkog pokreta u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918—1929«.

Veoma smo dugo čekali da dobijemo celovitiju studiju o mukotrpnom nastajanju, razvoju i neviđenom borbenom odnosu prema pisanoj reči radničke klase u jednom dramatičnom i značajnom istorijskom periodu razvoja radničkog i komunističkog pokreta u Jugoslaviji, to jest od 1918—1929. godine. Bez obzira na to što se knjizi mogu prigovoriti određeni nedostaci, ona predstavlja naučnoistraživački poduhvat i pionirski posao u ovoj oblasti. Ona nosi jasne i trajne poruke.

Digitized by Google

U celini gledano, do sad je, na žalost, bilo malo radova o razvoju, ulozi i zadacima revolucionarne štampe u našoj zemlji. Vrednije priloge o revolucionarnoj štampi u pojedinim delovima naše zemlje dali su do sad: Nikola Babić (Bosna i Hercegovina), Niko S. Martinović i Đoko Pejović (Crna Gora), Boro Mokrov (Makedonija) i Milenko Palić (Vojvodina). Takvih radova o revolucionarnoj štampi u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji, gde je ona bila najbrojnija, gotovo i da nema. O štampi KPJ u Srbiji u 1921. i 1922. godini pisao je jedino Miroslav Nikolić. Bilo je priloga o pojedinim listovima, ali na sinteze se još čeka. Sama ova činjenica pokazuje da knjiga Milana Vesovića, koju smo sada dobili, popunjava jednu prazninu u istoriji revolucionarne štampe i u istoriji našeg radničkog pokreta.

Istorija revolucionarne štampe neodvojiv je deo istorije revolucionarnog radničkog i komunističkog pokreta. Kroz štampu se može sagledati ukupna aktivnost Komunističke partije Jugoslavije i radničkog pokreta: njihova ideologija, program, učešće u političkom životu, kulturna atmosfera, društvena kretanja i uticaji. Po njoj se može suditi o organizovanosti radničkog pokreta, njegovoj snazi i uticaju na radničku klasu i šire narodne mase. Autor je dobro učinio što je pošao pre svega od ovih pretpostavki i što je zaključio da ova štampa predstavlja danas nezaobilazan izvor građe ne samo za istoriju radničkog pokreta, već i za istoriju svoga doba, pa je utoliko ovo izučavanje revolucionarne štampe višestruko značajno.

O štampi kao istorijskom izvoru mišljenja su prilično podeljena. Tradicionalna istoriografija štampu smatra sporednim istorijskim izvorom. Međutim, u novijoj istoriografiji štampa sve više dobija tretman primarnog izvora. Možemo reći da radnička štampa čini prvorazredan izvor građe za sve teme iz istorije radničkog pokreta. Arhivske dokumente ni u kom slučaju ne treba zapostavljati, ali treba imati u vidu sledeću činjenicu: dok su dokumenti usmereni, u većini slučajeva, na grupu pitanja ili na jedno pitanje, dotle štampa u raznovrsnim napisima prati čitav život, beleži, komentariše bitne događaje i pojave, dočarava atmosferu vremena i društvena kretanja, što daje posebnu draž dokumentarnosti i životnosti. Razume se da je potrebna opreznost i u korišćenju dokumenata i arhivske građe kao i u korišćenju radničke štampe, jer je i ona ponekad pisala tendenciozno s obzirom na to da je bila namenjena određenom krugu čitalaca i imala određene propagandne ciljeve.

Kad je reč o strukturi i sadržaju knjige, moglo bi se reći da je autor imao teškoća u opredeljivanju za raspored veoma bogate prikupljene građe. Autor se opredelio za kombinaciju hronološkog i tematskog pristupa, što je, izgleda, dobro rešenje za tretiranje velikog broja istraživanih predmeta u karakterističnim vremenima u kojima su nastajali pojedini listovi i druga izdanja ili zauvek nestajali usled represije režima Kraljevine SHS. Autor posebno ukazuje na teškoće u radu zbog složenosti utvrđivanja obeležja revolucionarne štampe. Postavljalo se pre svega pitanje koje vrednosti određenom listu daju atribut revolucionarnosti. To je, svakako, presudno metodološko pitanje. Ono je utoliko bilo teže što je diferencijacija, posebno posle kraha Druge internacionale i pobede socijalističke revolucije u Rusiji, bila vrlo složena i duboka. Pojedini listovi, shodno stanju u pokretu, menjali su orijentaciju, prelazili su sa desničarskih na levičarske pozicije i obratno. Autor se opredelio za primarno polazište u oceni atributa revolucionarnosti nekog lista. Polazio je od njegovog sadržaja: kakav stav zauzima prema pitanju rata, Oktobarskoj revoluciji u Sovjetskoj Rusiji, Drugoj, odnosno Trećoj internacionali, krajnjim ciljevima proletarijata — revoluciji i metodama za njeno izvođenje i, konačno, stav prema ujedinjenju radničkog pokreta Jugoslavije i platformi ujedinjenja, a uz to i idejne opredeljenosti pokretača i urednika listova i časopisa.

Digitized by Google

Celokupnu građu autor je razvrstao u pet obimnih glava. U uvodnom delu i u prvoj glavi (»Revolucionarna štampa u legalnom periodu radničkog pokreta i KPJ 1918—1920«), koja je i najobimniji deo knjige, autor je izložio u kratkim crtama marksističko teorijsko nasleđe o društvenoj ulozi i zadacima revolucionarne štampe, polazeći od osnovnih ocena do kojih su došli Marks, Engels i Lenjin, a u našem pokretu se posebno osvrnuo na dostignuća i teorijsko nasleđe srpske socijaldemokratije o štampi.

Autor nije zaobišao činjenicu da se kod nas radnička štampa pojavila sredinom 19. veka i da je najčešće prethodila organizovanju modernog radničkog pokreta. Štampa je postala snažno sredstvo u rukama radničke klase u njenom ekonomskom i političkom oslobođenju, bila je spona između vođstva pokreta i masa. Štampa je postala glavno, pa i jedino sredstvo komuniciranja unutar partije i pokreta. Time je rastao njen dnevnopolitički kao i njen opštedruštveni i istorijski značaj. Pokazalo se da je revolucionarna štampa izrasla u poseban tip štampe. U odnosu na buržoasku štampu razlike su se ispoljavale u tematici, načinu pisanja i uređivanja, u humanijem odnosu prema čoveku, nije bila senzacionalistička, već objektivna, klasno usmerena. U ovoj glavi posebno se tretira odnos KPJ prema svojoj štampi. Na Kongresu ujedinjenja usvojena je posebna rezolucija »Organizacija partijske štampe«, koja je bila važeća za sve vreme legalnog delovanja SRPJ(k). Iscrpno se prikazuje stanje u radničkoj štampi posle Obznane i teškoće sa kojima se bore revolucionarni listovi i časopisi. Krajem 1920. godine Partija i SKOJ su imali 18 svojih organa. Najveći broj tih organa ugušila je Obznana. U nastavku se govori o tiražima radničkih listova, organizaciji izdavanja, finansiranju i dr.

U drugoj glavi (»Borba revolucionarnog radničkog pokreta za legalno izdavanje štampe 1921—1924«) autor iznosi brojne primere brutalnog proganjanja revolucionarne štampe od strane okrutnog režima Kraljevine SHS. Obrađuje i uticaj idejnih borbi u KPJ i njihov odraz na sadržaj i profil revolucionarne štampe. U tom periodu KPJ nije napustila borbu za legalizovanje svojih delatnosti, ali su joj nametnuta dva vida delovanja: legalni i ilegalni. Time je i štampa dobila dva oblika egzistencije: legalni i ilegalni. Tu su svedočanstva o nesalomljivoj volji koju rasplamsavaju komunisti da se u svim uslovima piše, izdaje, štampa i objašnjava i podiže klasna svest i borbeni moral, marksistički pogled na svet i ubeđenje o neizbežnosti revolucije.

U trećoj glavi prikazana je orijentacija KPJ i radničkog pokreta na ilegalno izdavanje štampe. Ideološke i frakcijske borbe u rukovodećim telima radničkog pokreta (započete u periodu od 1921. do 1924. godine) dolaze do punog izražaja i poprimaju izrazito frakcionaški karakter od 1925. do 1929. godine. Partija je u periodu 1921—1924. godine bila gotovo isključivo orijentisana na legalnu izdavačku delatnost, istovremeno vodeći borbu za legalizovanje celokupne svoje aktivnosti. Od 1924. godine KPJ se uverila da više ne može da vrši svoju izdavačku delatnost samo na legalan način i zauzima kurs na ilegalno izdavanje svoje štampe. Pojava »Komunista« početkom 1925. godine, prvog centralnog ilegalnog glasila KPJ, među partijskim članstvom, pa i u široj javnosti u vreme kada je režim bio izuzetno strog, a politička situacija u zemlji krajnje zaoštrena, bila je veoma značajna. Pokretanje »Komunista« bilo je učvršćenje trajne orijentacije KPJ na ilegalno izdavanje štampe. U ovoj glavi se pokazuje ona besprimerna upornost u pokretanju listova, biltena, časopisa i drugih štampanih stvari. To je ona fanatična vera u moć pisane reči i njeno političko i moralno značenje da su listovi pokretani čak za jednu akciju, za jedan dnevni događaj, jer stabilnosti i trajnosti nije moglo biti u izdavačkim poduhvatima. Radilo se na pokretanju ćelijskih listova, listova u preduzećima, gradovima, svuda gde se moglo pomišljati na propagandni i agitacioni rad kao deo

Digitized by Google

političke borbe i ideološkog obrazovanja partijskog članstva.

Četvrta glava (»Sadržaj i uloga revolucionarne štampe«) odnosi se na mnoga suptilna pitanja uređivanja i izdavanja štampe, koja su u velikoj meri aktuelna i za naš današnji trenutak. Ova glava daje presek onih trajnih poruka i saznanja o društvenoj ulozi i zadacima štampe i čini, reklo bi se, najznačajniji deo knjige. Ona daje presek principa uređivanja, širenja ideja o organizacionoj izgradnji KPJ i glavnim pravcima partijske aktivnosti, odnos partije prema svojoj štampi, metode borbe protiv političkog poretka, izgradnju fizionomije listova i tretman izvora informacija, odraz idejnih i frakcijskih borbi u radničkoj klasi, odnos revolucionarne štampe prema međunarodnim događajima itd. Ovo je i najznačajniji deo knjige posmatran sa teorijskog stanovišta.

U petoj glavi (»Režim Kraljevine SHS i revolucionarna štampa«) izložene su metode besomučne primene represije na legalnu i ilegalnu revolucionarnu štampu. Zavođenje političke i vojne cenzure neposredno prilikom stvaranja Kraljevine SHS, raznolikost zakona o štampi i zakonodavstva uopšte omogućavali su režimu da guši svaku slobodoumniju pisanu reč. Cenzura, zabrana, ometanje rasturanja štampe, progoni urednika, kolportera i čitalaca, stav buržoaske štampe prema štampi revolucionarnog radničkog pokreta i borba radničkog pokreta protiv zabrana i cenzure čine posebne delove ove glave, koja je u sažetoj formi dala plastičnu sliku represije režima nad štampom revolucionarnog radničkog pokreta.

U knjizi Milana Vesovića protkan je stav da revolucionarna štampa ima u savremenoj istoriografiji značaj primarnog istorijskog izvora, da ima veliku kulturno-istorijsku vrednost. No, treba ići dalje. Rekao bih, poznajući ćudi savremene štampe i drugih sredstava javnog informisanja, da ova štampa ima i aktuelni, delatni, borbeni značaj i danas. Istraživački rezultati upućuju na to da je celokupna štampa komunističkog i radničkog pokreta u ovom vremenu bila pre svega politička, do kraja angažovana u idejnim i političkim borbama. U tim uslovima štampa je imala isključivo instrumentalnu ulogu u političkim borbama, retko je kad težila za zabavom i razbibrigom. Kao takva, izrazito je težila da bude životna i u središtu dnevne akcije. U retkim prilikama o štampi se govorilo kao o vrednosti po sebi i za sebe. Celim svojim postojanjem i smislom revolucionarna štampa je potvrđivala onaj Marksov zaključak da štampa ne može da ostane po strani od revolucije.

Na kraju, kad je reč o aktuelnosti etičkog, teorijskog i političkog nasleđa revolucionarne štampe, čijem je proučavanju Milan Vesović dao nesumnjiv naučni i stručni doprinos, treba reći da se pokazuje da su mnoga pitanja i do danas ostala aktuelna i otvorena. To su: društvena funkcija i uloga štampe, aktuelnost sadržaja, idejnost, borbenost, širina uticaja, klasni i nacionalni aspekt, uređivanje i distribucija, stvaralačka i druga odgovornost novinara, uticaj na redakcije, uloga čitalaca i spoljna saradnja, objektivnost, pitanje sadržine i forme, centralizam i samoupravna decentralizacija i samostalnost redakcijskih kolektiva, pitanje jezika i pisma, odnos prema različitim uzrastima čitalaca i socijalnim slojevima, finansiranje i tehnička osnova itd. U celini je potvrđena ona teza koju je još Marks postavio 1842. godine u svojim briljantnim raspravama o štampi, a potvrdili Lenjin i naši marksisti, — da niko ne može bez štampe da objasni svoje ideje i izađe na istorijsku pozornicu. U istoriji našeg radničkog i komunističkog pokreta ova ideja je snažno potvrđena. Ona ulazi u temeljne zaključke o marksističkoj koncepciji štampe. Zbog toga knjiga Milana Vesovića predstavlja značajan doprinos sistematizaciji i produbljivanju saznanja o ulozi i zadacima revolucionarne štampe i svedočan-

Digitized by Google

stvo o jednoj značajnoj etapi njenog nastanka, uticaja i neprolaznih vrednosti.

Zdravko Leković

Prof. dr Mihailo Radić: Proizvodnja, dohodak i dohodovni odnosi u poljoprivredi SFRJ

(Ekonomski fakultet, Beograd, 1979, strana 300)

Polazeći od poljoprivrede kao sastavnog i nerazlučivog dela privrede, čiji su proizvodi najvažniji za opstanak i egzistenciju društva, dr Mihailo Radić navodi da je poljoprivredna proizvodnja, zbog neznatnih ulaganja i politike prelivanja viška rada u industriju kao i drugih objektivnih i subjektivnih okolnosti, tek u 1955/56. godini dostigla nivo proizvodnje iz predratnog perioda. Međutim, od 1957. do 1960. godine poljoprivreda postiže neslućeno visoku stopu rasta od 10,5%, tako da je naša zemlja tada bila svrstana u red nekoliko zemalja u svetu čija je poljoprivreda imala najvišu stopu rasta (Japan, Grčka, Rumunija). U periodu od 1960. do 1964. godine godišnja stopa rasta poljoprivredne proizvodnje se smanjila od 10,5 na 3,5%, što je izazvalo nestabilnost na tržištu poljoprivrednih proizvoda, pritisak na porast cena tih proizvoda, smanjenje izvoza, povećanje uvoza i niz drugih nepovoljnosti i štetnosti. Stopa rasta poljoprivredne proizvodnje u periodu od 1970. do 1977. godine se povećala na 3,7%, odnosno na 6,5% u periodu od 1975. do 1977. godine. Kvantitativni pokazatelji kretanja poljoprivredne proizvodnje imali su direktnog odraza i na kvalitativna kretanja u poljoprivredi, a naročito na njeno učešće u spoljnoj trgovini, koje se smatra kao pokazatelj razvijenosti privrede jedne zemlje.

Međuzavisnost i uslovljenost razvoja poljoprivrede i ostale privrede utiču na stvaranje dohotka. Što je veća sinhronizovanost i usklađenost razvoja poljoprivrede i ostale privrede, veće su i mogućnosti stvaranja ukupnog dohotka i dohotka poljoprivrede. Učešće poljoprivrede u ukupnom dohotku privrede od 1964. do 1974. godine kretalo se od 18,0 do 25,7%, a prosečno se kretalo od oko 20%. Poseban problem u poljoprivredi su uslovi sticanja dohotka i njegova raspodela. Oni proizlaze iz same nerazvijenosti i nedovoljne organizovanosti i integrisanosti poljoprivrede. Ipak, u pojedinim reprodukcionim celinama velikih agroindustrijskih sistema, kao što su Poljoprivredni kombinat »Beograd«, »Sirmium« i drugi, regulisanje međusobnih ekonomskih odnosa i raspodele zajednički stvorenog dohotka sprovodi se na principu raspodele prema radu, odnosno radnom doprinosu. Autor smatra da se dosadašnjom politikom cena i odnosima cena nije u dovoljno meri uticalo na povećavanje dohotka poljoprivrede, a politikom preraspodele dohotka unutar samog agroindustrijskog kompleksa može se mnogo više učiniti za obezbeđivanje bržeg rasta poljoprivredne proizvodnje i njenog realnog dohotka.

Dohodak i dohodovni odnosi u agroindustrijskoj proizvodnji Jugoslavije dati su u vidu posebne studije, koja predstavlja jedan od prvih radova ove vrste u zemlji. U ovoj studiji, koja se bazira na rezultatima dohodovnih odnosa zasnovanih na radnom doprinosu Poljoprivrednog kombinata »Beograd«, autor je uspeo da okupi brojnu ekipu. Studioznim istraživanjem došlo se do zaključka da se obezbeđivanjem učešća u raspodeli ostvarene vrednosti proizvoda i dohotka u srazmeri sa objektivnim merilima utvrđenim učešćem u ceni koštanja postiže u principu ujednačavanje i diferenciranje nivoa ličnih dohodaka po uslovno kvalifikovanom radniku i akumulacije na 100 dinara angažovanih osnovnih i obrtnih sredstava.

Digitized by Google

Dr Radić je čitavu naučnu aparaturu iskoristio oko analize utvrđivanja i sprovođenja sistema raspodele ostvarene vrednosti proizvoda u agrokompleksu Poljoprivrednog kombinata »Beograd«. Autor se posebno zadržao na izgradnji i sprovođenju adekvatnijeg sistema raspodele prema radu u proizvodnji mleka i mesa i pokušao da uredi međusobne ekonomske (dohodovne) odnose u proizvodnji šećera u Poljoprivredno-industrijskom kombinatu »Sirmium«.

Poseban deo knjige govori o privrednoj i društvenoj reformi u oblasti agrara od 1965. godine i njenom ostvarenju u praksi (period od 1964. do 1970. godine). Ciljevi i zadaci privredne i društvene reforme od 1965. godine — kako uopšte, tako i u oblasti agrara — identični su sa ciljevima i zadacima razvoja i izgradnje našeg samoupravnog socijalizma. S tim u vezi, a radi izjednačenja uslovâ sticanja dohotka i poboljšavanja ekonomskog položaja poljoprivrede, privrednom i društvenom reformom predviđeno je, pored ostalog, menjanje odnosa cena između industrijskih i poljoprivrednih proizvoda u korist poljoprivrede. Međutim, ekonomski odnosi poljoprivrede sa drugim granama nisu se odvijali u duhu i u granicama predviđenim reformom. Štaviše, nasuprot želji da se materijalni položaj poljoprivrede poboljša, preovladala je praksa da se poljoprivreda sve više opterećuje. Ta povećana opterećenja su veoma velika i odnose više od 2/5 onoga što je poljoprivreda dobijala povećanjem cena svojih proizvoda. Tako dolazi do smanjenja realnih investicionih ulaganja i vrednosti njihovih nominalnih iznosa.

Autor nije izolovano posmatrao poljoprivredu, već u kompleksu društvene reprodukcije i prikazao je odnose razmene poljoprivrede sa drugim privrednim granama i delatnostima. Pri tome ističe da od veće ili manje povoljnosti u odnosima razmene zavisi stepen razvijenosti materijalne osnove poljoprivredne proizvodnje, puniji razvoj samoupravljanja, raspodela prema radu, punije uključivanje u privredne tokove, međunarodnu podelu rada, likvidiranje podređenosti i ekonomske neravnopravnosti i svestraniji razvoj socijalističkih produkcionih odnosa u agraru. Nije izostala ni ekonomska analiza odnosa razmene poljoprivrede sa drugim privrednim granama i delatnostima. Razvoj samoupravljanja podrazumeva, pored ostalog, i stvaranje agroindustrijskih kompleksa koji imaju sve veći značaj u planiranju privrednog razvoja Jugoslavije.

U analizu zadružnih organizacija uključena je i misao Svetozara Markovića, čije su ideje o zadrugama ne samo veoma interesantne, već su zadržale i danas, posle tolikih decenija, svoju aktuelnost. Iz brojnih stavova Svetozara Markovića vidi se da je on davao prednost, ujedinjavanju sitnih sredstava, sitnih snaga i sitnih kapitala. Pretočeno i oplemenjeno novim, socijalističkim samoupravnim odnosima u poljoprivredi, to bi bilo udruživanje rada i sredstava, što se smatra osnovnim postulatom Ustava iz 1974. godine i Zakona o udruženom radu. Udruživanjem radnika i sredstava zemljoradnika u zemljoradničke zadruge i druge oblike organizovanja udruženog rada u oblasti poljoprivredne proizvodnje prevazilazi se sitna, rascepkana i niskoproduktivna proizvodnja našeg sitnoparcelnog individualnog i poljoprivrednog gazdinstva.

Knjiga *Proizvodnja, dohodak i dohodovni odnosi u poljoprivredi SFRJ*, kako i sam recenzent ističe, predstavlja svojevrsnu studiju u sklopu udžbenikâ predmeta ekonomika poljoprivrede i popunjava prazninu u veoma deficitarnoj literaturi koja se odnosi na kompleksnu problematiku poljoprivrede u savremenim uslovima.

Obrad Đurđević

Digitized by Google

Школството, просветата и културата во Македонија во времето на преродбата

(Македонска академија наука и уметности, Скопје, 1979, страна 718)

Aprila ove godine objavljen je obiman zbornik naučnoistraživačkih radova (saopštenja i referata) sa Simpozijuma u Titovom Velesu i Štipu, održanog od 22. do 24. decembra 1977. godine povodom 120-godišnjice Trgovačke škole u Velesu i Prvog pedagoškog učilišta u Štipu, starog 180 godina. Na ovom naučnom skupu podneseno je 38 referata, koji, svi skupa, predstavljaju vredan i značajan doprinos u izučavanju razvoja prosvete, školstva i kulture u Makedoniji za vreme preporoda koji se javlja otprilike od tridesetih do sedamdesetih godina XIX veka. To je, u stvari, epoha istorijskog i nacionalnog razvoja makedonskog naroda; epoha njegove kulturne i nacionalne renesanse. Tada je započeo proces veoma brzog ekonomskog i društvenog razvitka makedonskih gradova i proces nastanka nove i mlade makedonske građanske klase.

Težnja makedonskog naroda ka svome samostalnom prosvetno-kulturnom i nacionalnom razvoju dobija u toj epohi određen i konkretan izraz, obeležen i nastojanjem da se stvori književni makedonski jezik, kada se pojavljuju i prve štampane knjige i udžbenici na narodnom jeziku. Tada se afirmiraju prvi preporoditelji makedonskog naroda: *J. H. Konstantinov, D. Miladinov, K. Miladinov, R. Žinzifov, P. Zografski, K. Šapkarev, G. Prličev, D. Makedonski* i drugi, koji postavljaju prve osnove makedonskoj prosveti i kulturi, kao i literaturi.

Kulturni preporod makedonskog naroda, doživljen tokom XIX veka, podosta je istraživan i izučavan posle rata, jer je privlačio veliku pažnju kako makedonskih naučnih radnika tako i ostalih naučnih kadrova iz naše zemlje i šire. Međutim, taj period makedonskog preporoda je toliko važan i složen, svestran i sa dubokim tragovima da zaslužuje sistematsko i trajno izučavanje. To je i razlog što istoriografija susednih zemalja prisvaja tekovine makedonskog naroda iz ovog renesansnog vremena, a pogotovo što se i postojanje makedonske nacije i njene kulture s istorijom potpuno negira od strane današnje bugarske istoriografije i državno-partijske propagande.

Simpozijum je postavio sebi zadatak da na osnovu istorijskih fakata i dokumenata stvori nova naučna saznanja i utre put oblikovanju novih studija, rasprava, monografija i dela od trajne vrednosti. Uvodni referat na ovom skupu održao je dr *R. Kantardžijev* (»Školstvo i prosveta u Makedoniji za vreme preporoda«), u kome je iscrpno, pregledno i dokumentovano izložio taj složeni i bogati tok kulturnog razvoja makedonskog naroda. Ovaj rad izvire iz njegove opsežne doktorske disertacije, koja obuhvata nastanak i razvitak svih školskih i prosvetnih ćelija u Makedoniji od 1830. do 1870. godine. Dr *D. Zografski* u svom radu razmatra osnivanje i namenu prvog Veleškog trgovačkog učilišta, formiranog 1857. godine. Koristeći pedesetak izvora i bibliografskih jedinica, autor čini napor da svestrano osvetli uslove pojavljivanja ove trgovačke škole u srcu tadašnje Makedonije, smatrajući da je to bio eklatantan primer postignutih dostignuća na polju prosvete i školstva širom tadašnje teritorije Makedonije u osmanskoj državi, kada se, u stvari, »preobražavao i sam vojno-feudalni sistem Turske« (str. 45). Treba konstatovati i činjenicu da ovaj autor, za razliku od mnogih drugih, ne razmatra period makedonskog preporoda odvojeno od opšte konstelacije preporoda i samog turskog društva, nazvanog Tanzimat: »U eri takozvanog Tanzimata odigravao se niz reformnih poduhvata za preobražaj turske države sa Gülhanskim hatišerifom (1839), koji je vanredno krupan događaj i isto-

Digitized by Google

rijska prekretnica« (str. 47). Dijalektički posmatrano i tumačeno, Tanzimat, kao vid turskog (osmanskog) preporoda, tesno je, direktno ili indirektno, povezan sa preporodom i drugih balkanskih naroda, kao i makedonskog.

Pitanje književnog jezika u vreme preporoda, kao i njegovog odraza u makedonskoj umetničkoj poeziji, jeste tema koju obrađuje *L. Karovski* u svom kratkom, ali zapaženom radu, zadržavajući se posebno na ostvarenjima *K. Miladinova*, *R. Žinzifova* i *G. Prličeva*. *Simon Drakul* u svome radu od tridesetak stranica konkretno, sa novim faktima i dokumentima, odabranim prilozima i svežinom tumačenja, iscrpno obrađuje delo arhimandrita Anatolija Zografskog u oblasti narodne prosvete. Isto tako, sa puno podataka i dokumenata, fotokopija i priloga iz arhivskog istraživanja nastupa *Cvetanka Organdjijeva* pišući o Viktoru Ivanoviču i njegovom interesu za makedonski jezik, literaturu i folklor. Čini se da je i ovaj tekst ozbiljan doprinos novom otkriću u savremenoj makedonskoj istoriografiji, jer izvori i bibliografske jedinice ovog autora premašaju cifru od pedeset.

Pišući o uticaju srpske društvene javnosti na J. H. Konstantinova u formiranju njegovih političkih i pedagoških pogleda, *K. Džambazovski* svoj rad bazira na određenim novijim dokumentima, znajući da su ovu makedonsku figuru svojatale svojevremeno i srpska i bugarska građanska istoriografija, čime, u stvari, dokazuje uslove pod kojima je ova ličnost »*morala*« da sarađuje se srpskim centrima prosvete i kulture. Značajno je kod ovog autora što makedonski preporod ne posmatra van okvira osmanskog društva sa njegovim reformnim strujanjima: »Proučavanjem njegove ličnosti (J. H. Konstantinova) kao i rezultata njegove aktivnosti možemo da sagledamo i osnovne zakonomernosti društvenog i političkog razvitka našeg naroda (makedonskog) u granicama osmanske države, gde je došlo, posle objavljivanja Gülhanskog hatišerifa (1839), do objavljivanja pune ravnopravnosti svih građana osmanske države, bez razlike na veru, narodnost i položaj, kao i do pune sigurnosti života, časti i svojine« (str. 127—128).

Ovaj zbornik Makedonske akademije nauka i umetnosti sadrži i mnoštvo drugih radova. Tako o nekim književnim motivima srednjovekovne književnosti, koji su prisutni i u književnosti XIX veka, piše *V. Antić*, a *R. Poplazarov* ukazuje na neke, ne sasvim određene i proverene momente i fakte o učešću makedonskih kulturno-prosvetnih aktivista u oslobodilačkim akcijama šezdesetih i sedamdesetih godina XIX veka, konstatujući pravilno da je »većina makedonske renesansne inteligencije (kao i narod) bila antirežimski nastrojena i bila raspoložena da učestvuje u oslobodilačkoj borbi i neposredno... A što do toga nije došlo, to je bilo zbog nepostojanja odgovarajućih rukovodećih kadrova, odnosno što nije bilo jedne organizacije koja bi se stopila sa masama i rukovodila njima« (str. 169).

Originalan je napis *B. Mokrova* o prvom saboru makedonskih učitelja 1871. godine, ali autor nema dubljih izvora o svojoj temi. *Al. Trajanovski*, sa bogatim podacima i arhivskim dokumentima, opširno piše o kulturno-prosvetnoj delatnosti veleških crkveno-školskih opština do njihovog ujedinjenja. I rad *M. Minovskog* je bogat istraživačkim podacima u vezi sa osvetljavanjem pokušaja, kako on veli, Spira Gulapčeva i organizacije »Prijateljske družine« u širenju opštih i praktičnih znanja među seljaštvom Makedonije u 1870. godini. Slično njemu, konkretno i precizno piše i *D. Panovski* o prosvetiteljskoj delatnosti *Slavka Dinkova* i *Georgi Dinkova — Dinakate* u 1860. godini.

Ovom prilikom se dr *R. Kantardžijev*, inače pedagog, odnosno istoričar pedagogije u SR Makedoniji, ponovo javlja sa novim prilogom o pedagoškoj delatnosti Josifa Kovačeva i o njegovim pogledima. U svome radu ne koristi mnogo izvora, ali celovito i pregledno daje sliku ove ličnosti i njene plodne aktivnosti u pomenutoj oblasti, utvrđujući da »u istoriji makedonskog školstva i

Digitized by Google

pedagoške misli Josif Kovačev zauzima značajno mesto kao istaknuti makedonski pedagog i prosvetitelj, kao zaslužan aktivista u reformiranju i modernizovanju osnovnog obrazovanja u Makedoniji« (str. 229). Možemo notirati omašku, koja odudara od savremene interpretacije istorijske istine, u identifikovanju osmanske vlasti sa turskim narodom: »Plodotvornu reformatorsku pedagošku delatnost Kovačeva u Prilepu prekinuli su Turci« (str. 233). Nisu Turci — kao narod, već tadašnje prilike koje postaju teške i za sam turski narod u 1878. godini, kada nestaju reformne akcije Tanzimata i kada počinje apsolutizam sultana Abdulhamida sve do Mladoturske revolucije 1908. godine.

Vrlo interesantan, poučan i originalan je rad *Krste Bitovskog* o grčkoj prosveti u Makedoniji u osmanskom periodu sedamdesetih godina XIX veka (str. 251—273). Autor nam pruža obilje novih podataka i saznanja o grčkim školama u Makedoniji sve do makedonskog preporoda. Deluje novo i originalno rad *Slavka Dimevskog* o vezama *Dimitra Miladinova* sa Zografskim manastirom u pogledu pomaganja crkveno-školskog pokreta u Makedoniji, za čiji sastav je iskorišćen bogat izvor istorijske građe i literature. Prosvetni pokret u Serskom sandžaku do Kresnenskog ustanka tema je *Ivana Katardžijeva*. Samo jedan primer da damo iz ovog vrednog i značajnog rada u vezi sa teškoćama i smetnjama koje su dolazile i visile kao Damoklov mač nad procesom makedonskog preporoda: »Smetnje su bile ogromne« — veli autor — »one su dolazile sa svih strana, pa čak i odande odakle se najmanje očekivalo: od panslavističke politike ruskog carizma, od njegove probugarske opredeljenosti« (str. 315).

B. Vranešević iznosi podatke i saznanja o tome kako je javnost Vojvodine reagovala o školstvu u Velesu i Štipu u doba makedonskog preporoda; obilno koristi srpsku štampu iz toga perioda (»Srbski Dnevnik«, »Zastava«, »Učitelj«, »Nova škola« itd.). Služeći se citatima iz tadašnjih listova o prilikama u Makedoniji, autor nekritički prenosi neke stavove pomenute štampe pod uticajem austrougarske politike, koja je bila protiv reformnih strujanja u tadašnjoj Osmanskoj imperiji. Na primer: »Turci više vole i uvažavaju svoje pse nego hristjane« (str. 318). Ima i drugih primera koji disonantno zvuče u komparaciji sa ostalim analizama samih makedonskih istoričara o prilikama u to doba, kada je u Velesu otvorena pomenuta škola — baš fermanom tadašnjeg sultana.

Vlado Kartov piše o renesansnom kulturno-prosvetnom pokretu u Gevgelijsko-valandovskom kraju, sa dosta podataka i dobrom analizom. *M. Georgijevski* iscrpno i znalački analizira prosvetiteljske poglede kratovskog učitelja Dimitra Pop Josifovića, iznete u njegovim rukopisima iz 1858. i 1869. godine. *M. Stojkovski* se zadržava na prosvetnoj delatnosti u Prilepu i ukazuje na borbu koja je tamo vođena za emancipaciju od grčkog uticaja u vreme preporoda. Njegov rad je prilično bogat istraživačkim izvorima. *M. Miovski* ukazuje na ulogu makedonskog jezika u demokratizaciji prosvete u početku preporoda. *K. Smičevski* opisuje razvitak školstva i prosvete u Štipu. *G. D. Colev* ističe težnje i borbu građanstva Bitolja u emancipaciji od patrijaršijske dominacije u crkveno-školskom domenu, i to vanredno dokumentovano i sa bogato iskorišćenim izvorima (ima ih preko stotinu).

Zatim sledi rad *H. Andonovskog* o ulozi porodice Držilovci iz Soluna u stvaranju makedonske nacionalne kulture, za koju poznati istraživač Stefan Verković veli da je bila mnogobrojna i da je »koristila posebne privilegije turske vlasti, baveći se trgovinom i zanatskom delatnošću, a odlikujući se u isto vreme slobodarskim duhom« (str. 421). Rad *Andonovskog* je, nesumnjivo, zanimljiv i svež. Oku pažljivog analitičara ovog zbornika ne može izbeći empirijski rad *Violete Gerasimove* o pismenosti kod Makedonke u početku XIX veka, a u vezi sa rukopisnom knjigom monahinje Paraskeve. Pomenuti istraživač je

Digitized by Google

solidno i svestrano ispitivao položaj i delovanje Makedonke u pomenutom periodu, suptilno analizirajući rukopisnu knjigu monahinje Paraskeve. Ona iznosi faksimile, fotokopije, citate i sav minuciozni trud monahinje Paraskeve, oslanjajući se na trideset izvora, a posebno i na izvorni dokument s kojim je baratala pomenuta Paraskeva. Zaključak ove autorke je: »Književni lik monahinje Paraskeve je blizak našoj srednjovekovnoj književno-prepisivačkoj tradiciji, ali svojim delom ona predstavlja odraz novih potreba mladog građanskog makedonskog društva, kao i svedočanstvo pismenosti žene Makedonke u početku prošlog veka« (str. 451).

Slično *Violeti Gerasimovoj*, i mlađi naučni istraživač *Simo Mladenovski* uspešno i sa bogatim fondom istraženih izvora osvetljava lik učitelja Kamče Nakova Pop Angelova i njegovu prosvetiteljsku delatnost u selu Vataša, u Tikveškom kraju. Na bazi te njegove delatnosti i dan-danas je u ovom kraju »narodna tradicija o Kamče Nakovu Pop Angelovu — veoma živa«, za čijim arhivskim materijalima traga ovaj istraživač verujući da su »takvi arhivski materijali sačuvani u nekim od arhiva Carigrada ili susedne Grčke« (str. 463).

Renesansni pokret u Strumičkom kraju do 1870. godine — to je naslov rada dopisnog člana MANU *Manola Pandevskog*. Analitički zahvat tretmana makedonskog preporoda u ovom kraju SR Makedonije daje nam šira saznanja, vezana i za teorijska uopštavanja i vrednovanja ne samo delova jednog perioda u makedonskom preporodu, već i šire, čitavog procesa, kao na primer: »Ako prihvatimo stanovište da pod pojmom preporod treba da gledamo početak i dalji razvitak vrlo značajnog i dugotrajnog procesa nacionalnog konstituisanja makedonskog naroda u XIX i XX veku, tada tematsko opredeljenje našeg priloga dopušta da se govori samo o ranom i početnom periodu ovog složenog procesa.« Malo dalje autor ponovo ističe da je »pojava renesansnog pokreta nesumnjivo vezana i za javljanje i učvršćivanje makedonskog građanstva i građanske inteligencije kao nove društveno-političke snage na makedonskoj istorijskoj sceni« (str. 465).

Zatim sledi isto tako analitičko-sintetički rad, sastavljen na osnovu četrdesetak izvora i bibliografskih jedinica, zagrebačkog naučnika dr *Ljubiše Doklestića* o dosadašnjem vrednovanju Verkovićevog života i dela, kao i njegovog istorijskog značaja i za istorijsko osvetljavanje renesansne prošlosti makedonskog naroda. Na kraju ovaj vredan i zapažen autor veli da je »potrebno temeljito istražiti i pažljivo vrednovati Verkovićev životni put, a posebno njegovo delo. Pri tome se mora obavezno proučiti sva izvorna građa... kako bi se izbegla jednostranost i drugi dosadašnji propusti i nedostaci u proučavanju Verkovića« (str. 490).

Vredan je pažnje i analitički rad *J. Sinadinovskog* o društveno-političkim i kulturno-prosvetnim prilikama u Gornjem i Donjem Pologu u vreme preporoda. Dvojica autora *R. Kirjazovski* i *N. Veljanovski* obrađuju posebnu tematiku — neke propise za regulisanje školstva u Osmanskoj imperiji sredinom XIX veka, ali njihova namera nije bila da se »analizira odraz ovih propisa u razvoju prosvete u Makedoniji, a što je, svakako, bilo prisutno, jer bi to zahtevalo daleko veći prostor i svestranije analiziranje« (str. 520). Autor *Kosta Balabanov* obrađuje temu vezanu za pokušaje bugarske propagande, u drugoj polovini XIX veka, da preko dela Zografa prikaže slovenske prosvetitelje Kirila i Metodija i njihove učenike kao isključivo bugarske prosvetitelje. Pomenuti rad je vrlo zapažen.

Slede radovi *N. Dž. Janjatove* o aktivnosti Štipskog čitališta »Dejatelnost« u vreme preporoda, *D. Kornakova* o stvaralaštvu u crkvi Sv. Bogorodice u Novom Seiu, *D. Ortakova* o muzičkoj kulturi u Makedoniji u vreme preporoda, *B. Ristovskog* o Venijaminu Mačukovskom u makedonskom kulturno-nacionalnom razvitku, što je od posebnog značaja jer sadrži preko 190 izvora i bibliografskih

Digitized by Google

jedinica. Ovim radom autor se još jednom potvrđuje kao veoma ozbiljan istraživač i tragalac u otkrivanju neotkrivenog ili nedovoljno otkrivenog, pa zato i veli na kraju svoje studije: »Delo jerođakona, učitelja, folkloriste, etnografa, gramatičara, novinara i revolucionara Venijamina Mačukovskog, međutim, još uvek nam ostaje nedovoljno poznato, dok njegovo mesto u kulturno-nacionalnom preporodu Makedonije tek treba da se definira« (str. 603).

Na kraju ovog zbornika nalaze se radovi *V. Jakovskog* o folkloru i njegovoj ulozi u nacionalnom saznavanju kod nekih makedonskih preporoditelja i prosvetitelja od tridesetih do osamdesetih godina XIX veka, *Lj. Gerasimova* o značaju biblioteke porodice Robevih. Autor ovog rada, studioznog, istraživačkog i veoma originalnog zaslužuje pažnju čitalaca ovog zbornika, jer, pored osvedočenih novina, pokazuje da ume da traga i da obezbedi dobar i bogat fond arhivske građe, što mu je i struka. *M. Karahasan* istupa sa temom o obrazovanju u Makedoniji u vreme Tanzimata. Autor ostavlja čitaocima da zaključuju koliko ima novih i originalnih saznanja i otkrića u njegovom radu, smatrajući da bi i ova tematika o Tanzimatu — reformnom pokretu samog osmanskog društva, trebalo da bude tretirana i razmatrana u svetlosti razrađivanja makedonskog preporoda u tom istom vremenu.

Mustafa Karahasan

Извори за ослободителната војна и револуција во Македонија 1941 — 1945, том I, кн. 6

(Институт за национална историја, Скопје, 1979, страна 490)

U izdanju Instituta za nacionalnu istoriju u Skoplju, u seriji *Izvori za osloboditelnata vojna i revolucija vo Makedonija 1941—1945* izašla je iz štampe 1979. godine knjiga 6, tom I, sa dokumentima Petog oblasnog komiteta Komunističke partije Makedonije. Izbor i redakciju dokumenata izvršio je naučni savetnik Instituta za nacionalnu istoriju dr Velimir Brezoski, a kao konsultanti javljaju se Ljupčo Arsov i Metodi Andov.

Institut za nacionalnu istoriju sa izdavanjem serije *Izvori za osloboditelnata vojna i revolucija vo Makedonija 1941—1945* otpočeo je još 1968. godine, kada su u čast 25-godišnjice formiranja Komunističke partije Makedonije iz štampe izašle knjige 1 i 2, tom I. Do sada je u ovoj seriji štampano ukupno šest knjiga. Prve tri knjige sadrže dokumente Pokrajinskog komiteta Komunističke partije za Makedoniju i Centralnog komiteta Komunističke partije Makedonije. U knjizi 4 i 5 u ovoj seriji štampani su dokumenti Drugog oblasnog komiteta KPM, a 6-ta knjiga, koja je predmet našeg razmatranja, sadrži dokumente Petog oblasnog komiteta KPM.

Peti oblasni komitet KPM obuhvatao je teritoriju Skoplja, Kumanova, Krive Palanke, Kratova i Preševa. Saglasno rešenju Prezidijuma Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM) od 6. avgusta 1944. godine, donetom u s. Ramno-Kumanovsko, umesto dotadašnjih pet oblasnih komiteta KPM, formiraju se četiri. Tada se teritorija Petog oblasnog komiteta KPM priključuje Prvom oblasnom komitetu KPM. Pored dokumenata Petog oblasnog komiteta KPM, u ovoj knjizi su štampani i dokumenti Okružnog komiteta KPM za teritoriju Kumanova, Krive Palanke i Kratova, koji je formiran u martu 1944. godine, a delovao je u okviru Petog oblasnog komiteta.

U zborniku je objavljeno ukupno 115 dokumenata, od kojih se 105 dokumenata predstavljaju javnosti prvi put. Dokumenti obuhvataju period od 26. septembra 1943. godine zaključno sa 5. avgustom 1944. godine.

Po svojoj sadržini dokumenti predstavljaju razna pisma članova Oblasnog komiteta Centralnom komitetu KPM, drugim oblasnim

Digitized by Google

komitetima KPM i mesnim komitetima KPM, kao i pojedinim partijskim rukovodiocima, zatim izveštaje, proglase itd.

Najveći broj dokumenata napisao je Ljupčo Arsov, koji je do jula 1944. godine bio član Petog oblasnog komiteta, a od 10. jula instruktor CK KPM u Skoplju, a ujedno i sekretar Petog oblasnog komiteta. Pored dokumenata Ljupča Arsova, u zborniku se susrećemo i sa dokumentima Vere Aceve, koja je u septembru 1943. godine bila član Petog oblasnog komiteta, a zatim se susrećemo i sa dokumentima Mite Micajkova, sekretara Okružnog komiteta KPM, koji deluje u okviru Petog oblasnog komiteta KPM.

Štampani dokumenti obiluju brojnim podacima: o aktivnosti Komunističke partije Makedonije; o aktivnosti ostala četiri oblasna komiteta KPM; o Glavnom štabu Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Makedonije; o vojnim jedinicama i operativnim zonama; o masovnim političkim organizacijama; o Narodnooslobodilačkom frontu; o Antifašističkom frontu žena; o Savezu komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) u Makedoniji i Narodnoj omladini Makedonije; o Operativnom štabu Makedonije, Kosova i južne Srbije; o narodnooslobodilačkoj vlasti; o bugarskom okupatoru, okupacionom sistemu i teroru u Makedoniji; o sudskim procesima, hapšenjima i interniranjima; o pokretu D. Mihailovića u Makedoniji uopšte i posebno u Porečju, južnoj Srbiji, Kozjaku, Skoplju, Skopskoj Crnoj gori i drugim mestima; o kontračetnicima u Kumanovskom kraju; o raznim teorijskim materijalima korišćenim na teritoriji Petog oblasnog komiteta KPM, kao što su, na primer: U sutonu 1944, Da kujemo naše jedinstvo radi naše budućnosti, O Narodnooslobodilačkom ratu, O Partiji i osnovnim dužnostima člana Partije, Istorija SKP(b), Komunistički manifest, Kritika i samokritika, Makedonija Makedoncima, Nešto o vojno-političkom položaju, Organizacija narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji, Osnovi lenjinizma, Prva pomoć, Titov članak o nacionalnom pitanju, Uloga žena u današnjoj oslobodilačkoj borbi, Uloga Sovjetskog Saveza u Aziji; zatim veći broj novina i biltena, kao, na primer: Bilten V operativne zone, Vjesnik, Vojno-politički pregled, Izveštaj GŠ NOV i POM, Ilindenski put, Mlad borec, Narodna borba, Omladinska borba, Proleter, Slobodna Jugoslavija i drugi. Kao što se vidi iz ovih problema koji su tretirani u štampanim dokumentima Petog oblasnog komiteta KPM, nameće se zaključak da su oni veoma sadržajni, interesantni i značajni za proučavanje istorije Narodnooslobodilačkog rata i narodne revolucije u Makedoniji, a u prvom redu za proučavanje aktivnosti i uloge Komunističke partije Makedonije u ovom periodu i na ovom terenu.

Uz dokumente je dato više od 1.230 objašnjenja, koja ih čine razumljivijim. Dokumenti su štampani u originalu, bez jezičkih i stilskih doterivanja. Redaktor je intervenisao samo u onim slučajevima kada je bilo grubih pravopisnih grešaka. Nisu date nikakve ocene dokumenata niti su komentarisani stavovi izneti u njima. To je ostavljeno korisnicima da sami donose ocene o raznim stavovima i mišljenjima. Dokumenti koji su u originalu pisani na srpskohrvatskom jeziku prvo su štampani u originalu, a zatim se daje prevod na savremeni makedonski jezik, kao i objašnjenja.

U prilogu je redaktor dao tri registra: registar ličnih imena (str. 461—468), registar geografskih pojmova (str. 469—475) i tematsko-predmetni registar (str. 476—483). Dat je i spisak skraćenica koje se susreću u dokumentima (str. 459—460), kao i sadržaj zbornika (str. 484—489).

Verujemo da će zbornik sa dokumentima Petog oblasnog komiteta Komunističke partije Makedonije, kao, uostalom, i dosadašnjih pet knjiga u ovoj seriji, pobuditi podjednak interes kako kod onih koji se profesionalno bave proučavanjem istorije Narodnooslobodilačkog rata i narodne revolucije u Makedoniji i Jugoslaviji, tako i kod šireg kruga zainte-

Digitized by Google

resovanih. Otuda i značaj ovog zbornika ne samo za makedonsku, već i za jugoslovensku istoriografiju.

Vlado N. Ivanovski

Auguste Blanqui: Kritika društva i ostali radovi

(Izbor, prijevod, predgovor i bilješke: Mile Joka, »Školska knjiga«, Zagreb, 1979, strana 160)

Poznati naučni radnik Mile Joka, koji se, izgleda, specijalizirao, ako možemo tako reći, za istraživanja i revalorizaciju francuske dimenzije međunarodnog radničkog pokreta, neumoran je u svom hvale vrijednom radu, te nam se, evo, opet javlja s jednim svojim uistinu značajnim djelom. Riječ je o nedavno izišlom njegovom izboru radova poznatog buntovnika i revolucionara Augustea Blanquija, koje je Mile Joka i preveo, popративši ih bogatim, iako sažetim, predgovorom i veoma iscrpnim bilješkama. Knjiga se sastoji iz sedam poglavlja u kojima je data sukcesija Blanquijeva neustrašiva djelovanja tijekom 50 godina nadasve tegobnog života i dodatak u kom su, među ostalim, i pisma Karla Marxa, Friedricha Engelsa i Paula Lafarguea o Blanquiju i blankistima, kao i poema velikog njemačkog pjesnika Hansa Magnusa Enzensbergera posvećena velikom Blanquiju, koju je preveo sin autora ovog izbora Srđan Joka. Na kraju je i pregled Blanquijeva tamnovanja pod naslovom »Okovani Blanqui«, koji je pripremio francuski povijesničar Maurice Dommanget u djelu *Les idées politiques et sociales d'Auguste Blanqui* (Librairie Marcel Riviére, Paris, 1957), kao i iscrpno prikupljena bibliografija radova Augustea Blanquija i djela koja je autor izbora koristio u pripremanju ovoga izbora.

Pisati o Louis-Augusteu Blanquiju i objavljivati njegova djela danas značajno je i potrebno iz više razloga, a, među ostalim, i poradi toga što je ovaj neustrašivi revolucionar, koji je polovicu svog dosta dugoga života proveo po francuskim robijašnicama (Auguste Blanqui je proveo 43 godine i 2 mjeseca izvan slobode, a od toga čak 33 godine i 7,5 mjeseci u raznim tamnicama Francuske!), u mnogo čemu nadahnuo klasike marksizma i što je svoju revolucionarnu i političku praksu zasnivao kroz cio svoj patnički život na idejama bez kojih je i danas istinska revolucionarna akcija nepojmljiva i nemoguća. Osim toga, nemoguća bi bila potpuna spoznaja Francuske kao najrevolucionarnije zemlje prošloga stoljeća ako bi se mimoišao Auguste Blanqui, koji je u političkom životu Francuske i u revolucionarnim vrenjima u toj zemlji u prošlom stoljeću bio središnja i temeljna osoba.

Iako sin žirondinca i nekadašnjeg člana Konventa Dominiquea Blanquija, Auguste Blanqui je cio svoj život i svoju obitelj žrtvovao realizaciji komunističkih ideja, došavši među prvima do čvrstog zaključka da suradnje ne može biti između rada i kapitala, kao što ni između vukova i janjaca ne može i nikad neće moći biti saveza. Njegov obrambeni govor na procesu petnaestorici proleterskih ustanika, među kojima je bio i on deklarirавši se proleterom i tvrdeći da je to zanimanje 30 milijuna Francuza, pretvorio se u prvi i prvi istinski socijalistički manifest i u jedan od najkrupnijih međaša u historiji socijalizma i radničkog pokreta. Auguste Blanqui je već tada, iako je imao samo 27 godina, jasno spoznao da je država instrumenat klasne superiornosti vladajućih, ono, dakle, što će Lenjin kasnije ponoviti, ističući da je država aparat klasnog ugnjetavanja. Došao je on sa nepunih 30 godina i do potpunoma sazrele i izdefinirane ideje o komunizmu, to jest o asocijaciji i kolektivnom vlasništvu, te je — po riječima autora *Historije socijalizma* i *Integralnog socijalizma*, francuskog socijaliste Benoit-Malona — još 1834, (godinu dana, da-

Digitized by Google

kle, prije Marxove mature!), u svom poznatom članku *Tko spremа kašu, neka je i kusa!* prvi u Evropi formulirao ideju kolektivizma, iako još u rudimentarnom obliku. Po svom shvaćanju klasne biti kapitalističkog društvenog poretka, te nužnosti njegova revolucionarnog nadvladavanja radi dezalijenacije i oslobođenja čovjeka, po svom uočavanju nužnosti nasilnoga otimanja vlasti i diktature proletarijata kao prijelaznog oblika od države kao klasnog aparata prema slobodi, po svom shvaćanju o neophodnosti organiziranosti proletarijata i po svom učenju o permanentnoj, dakle, nikad zgotovljenoj revoluciji čije bi tokove zaustavilo samozadovoljstvo — po svemu tome, kao i po svojoj golemoj osobnoj i porodičnoj žrtvi, Auguste Blanqui je zaista bio, svakako, među prvima, ako ne i prvi! — komunist i revolucionar u današnjem Marxovom i Lenjinovom smislu, te nije ni čudo što su mu puni divljenja i silnog poštovanja prema njegovom neumornom djelu najveći revolucionari prošlog i ovog stoljeća dijelili epitete kao što su: doajen revolucije, vječni sužanj, proleterski Prometej itd. i što je i njemački revolucionar Karl Liebknecht iz zatvora u Luckauu 8. IX 1918. neposredno pred strijeljanje u pismu zamolio svoju ženu da historičaru Franzu Mehringu prenese njegovu posljednju želju o »rehabilitaciji starog Blanquija«. Zbog svega toga također nije čudo ni to što su klasici marksizma, Marx i Engels, visoko cijenili Augustea Blanquija niti je čudo što je stari, vječni sužanj, koji je u samom sebi ostajao zauvijek slobodan, cijenjen i zanimljiv i u ovo današnje naše krizno doba ili, kako autor ovoga izbora reče, revolucionarni niz veza između Blanquija i marksizma, »... to blankističko nasljeđe od optužbe kapitalističkog poretka 1832. godine do Pisma Maillardu (1852), Blanquijeva svojevrsnog političkog programa, cijelog jednog pokreta, zapravo blankističkog, Instrukcije za oružani ustanak (1868), Pariške komune i posljednjih javnih govora te slobodnog Vječnog sužnja — sve se to osjeća u majskim uzbunama na pariškim ulicama šezdeset i osme godine našega stoljeća, a osjeća se i danas u kriznom vremenu u kojemu živimo. Otuda i žeđ ne samo u jugoslavenskim zemljama nego i u cijelom svijetu da se upozna izvorna teorijska misao i revolucionarno djelo Zaboravljenog (L'Oublié), koga nisu unakažavali samo klasni protivnici već su ga krivo interpretirali i neki historičari socijalističkog pokreta« (Mile Joka, predgovor).

Da Blanqui nije učinio ništa drugo, već ga njegov obrambeni govor pred senskim porotnim sudom u Parizu 12. I 1832. godine svrstava među vatrene i neustrašive revolucionare koji su svojim genijem do kraja prozreli klasni društveni poredak. Na tom procesu sudilo se petnaestorici rukovodilaca tajne političke revolucionarne organizacije Društvo prijatelja naroda zbog napada na vladavinu Louis-Philippea u republikanskim pamfletima objavljenim u »Au peuple«. Zadnjeg dana suđenja u ime optuženih govorio je Blanqui i taj njegov govor ušao je krupnim slovima u povijest radničkog pokreta i upravo zbog tog govora na tom suđenju je bio osuđen jedini Blanqui, i to na godinu dana zatvora i globu u iznosu od 200 franaka. U presudi je sud decidirano naveo pojedine pasuse Blanquijeva govora na kojima se zasnivala presuda, a ti pasusi su slijedeći: »rat zbog kog su optuženi petnaestorica proletera jest rat između bogatih i siromašnih, to je rat koga su bogati htjeli, jer su oni napadači; privilegirani žive bezbrižno od truda proletera; Dom zastupnika je nemilosrdna mašina koja mrvi dvadeset i pet milijuna seljaka i pet milijuna radnika, da bi iz njih isisala srž koju pretače u žile privilegiranih; porezi putem kojih besposličari pljačkaju radne slojeve; tko bi mogao pomisliti da će buržuji nazvati radnike ranom društva«. Iako su navedeni fragmenti iskrivljeni od strane suda, oni nisu ni malo bili blaži ni u svom izvornom obliku, kao što je činjenica i to da navedene rečenice nisu bile jedine u govoru Blanquija kojima je neustrašivi

Digitized by Google

borac žigosao kapital i vladavinu buržoazije. U tom govoru bilo je i proročanstava koja je nesalomljivi Blanqui izgovarao burno podržan pljeskanjem prisutnih građana. Evo jednog od njih: »Oduzeli ste puške jula. Da, ali meci su ispaljeni. Svaki metak pariških radnika na putu je oko svijeta. Ti meci stalno pogađaju. Oni će pogađati sve dotle dok bude živio i jedan jedini neprijatelj slobode i sreće naroda.« Mladić s nepunih 27 godina shvatio je do kraja klasnu eksploatatorsku bit državne vlasti u Francuskoj njegova vremena i uzviknuo: »Zakone je nametnulo sto tisuća birača, primjenjuje ih sto tisuća porotnika, izvršava sto tisuća nacionalnih stražara, jer su pomno dezorganizirane seoske straže koje su odveć bliske narodu. No ti birači, ti porotnici, ti nacionalni stražari, to su sve jedne te iste osobe koje imaju dvije ili više najsuprotnijih funkcija: u isto su vrijeme zakonodavci, suci i vojnici, tako da isti čovjek ujutro predstavlja poslanika, tj. on donosi zakon, u podne primjenjuje taj zakon kao porotnik i uveče ga izvršava na ulici u uniformi nacionalne garde. Što radi trideset milijuna proletera u svim tim manevriranjima? Ispaštaju« (A. Blanqui, *Proces petnaestorici*).

Godine 1834. napisao je Auguste Blanqui članak *Tko kašu sprema, neka je i kusa!*, u kom je sjajno anticipirao kasnije Marxovo učenje o privatnoj svojini i njenim oblicima kroz historiju. Taj je članak primjer ne samo lucidne misli genijalnog revolucionara, nego i briljantnog stila bogatog jezgrovitim metaforama. Govoreći o vlasništvu i njegovoj neravnomjernoj raspodijeljenosti i metamorfozama kroz historiju, Blanqui u ovom svom članku kaže: »Poslije osamnaest stoljeća borbi između privilegiranih i boraca za jednakost, naša zemlja kao poprište i glavni zatočnik te borbe ne može podnositi ropstvo u njegovu surovom, razgolićenom obliku. Ali pravo vlasništva postoji, bez obzira kako ga nazvali, i licemjernije je prikriveno u Parizu nego na Martiniku; nije ni manje grubo ni manje ugnjetavačko.« U tom istom članku, u kom Blanqui u budućnosti vidi asocijaciju kao nadomjestak osobnome vlasništvu, on uzvikuje: »No narod koji broji trideset i dva milijuna duša ne povlači se više na Aventinski brežuljak. Uzmimo stoga obratnu pretpostavku, ostvarljivu. Jednog lijepog jutra besposličari, novi Bijanti, napuštaju francusko tlo ostavljajući ga radnim rukama. Dan sreće i slave! Kakvo golemo olakšanje za tolike milijune duša oslobođene tereta koji ih uništava! Kako punim grudima dišu to mnoštvo ljudi! Građani! Zapjevajte u zboru pjesmu oslobođenja! Očevidna istina: nacija postaje siromašnija odlaskom jednog radnika; obogaćuje se nestankom jednog dokoličara. Smrt bogataša je dobro djelo.« No, nije ovaj lucidni revolucionar maštao o tome da će besposličari koji uživaju trud milijuna drugih otići svojom voljom, začudo: Blanqui nikad nije vjerovao da se u novo, pravednije društvo može samom parlamentarnom borbom i lijepim riječima, osvješćivanjem vlasnika kapitala i bogatih i njihovim nagovorom, što je, na primjer, dobrano karakteriziralo sve socijalističke mislioce Francuske i svijeta u vrijeme kad je Blanqui napisao ove historijske riječi. Za razliku od socijalne utopije, kao i prudonista koji su u proletarijatu gledali besperspektivnu masu bijednika, Blanqui je u tom istom proletarijatu gledao političku i revolucionarnu snagu koju je potrebno samo osvijestiti da bi se učinila moćnom da u revolucionarnoj borbi uništi teret klasnog ugnjetavanja. »Kako je teško otvoriti oči proleterijatu da vidi svoje ugnjetače! U Lyonu se proleterijat digao kao jedan čovjek zato što očiti antagonizam interesa nije više ostavljao iluzije čak ni onima koji su bili zaslijepljeni. Tada se vidjelo koliko se mržnje i surovosti skrivalo u duši tih trgovaca! Radnici su bili izloženi pokolju, sa svih strana približavali su se topovi, puške, konjica i vojnici da ih istrijebe. Vratiti se na posao ili umrijeti pred mitraljezom — takva alternativa bila je postavljena ustanicima. Ali takva okrutna tiranija krije u sebi opa-

Digitized by Google

snost, izaziva mržnju, ustanak. Da bi odvratila opasnost, ona nastoji pomiriti Kaina i Abela. Radi potreba kapitala kao oruđa rada nastoji izvesti zaključak o zajednici interesa i, prema tome, o solidarnosti kapitalista i radnika. Koliko fraza vješto izgovorenih u toj bratskoj osnovi! Ovcu strižu samo radi njena dobra zdravlja! Ona treba da bude zahvalna! Naši Eskulapi znaju pozlatiti pilulu. Još ima budala koje slušaju te propovijedi, ali malo. Svakog dana postaje jasniji taj tobožnji savez između parazita i njegove žrtve. Činjenice su rječite, one svjedoče o dvoboju, o dvoboju na život i smrt između profita bogataša i radničke nadnice« (A. Blanqui, *Tko kašu sprema, neka je i kusa!*).

Koliko proročanstva ima u riječima ovog okovanog Prometeja proletarijata, najbolje se vidi u njegovom članku *Komunizam — budućnost društva*, u kom, među ostalim, stoji: »Pažljivo izučavanje geologije i historije pokazuje da je čovječanstvo u početku svoga razvitka bilo izolirano, odlikujući se krajnjim individualizmom, i da u dugom nizu usavršavanja mora doći do poretka zajednice. Promatranje činjenica i neoborivi zaključci iz njih izvedeni postepeno će utvrditi taj stalan hod ljudskog roda. Vidjet će se jasno da svaki progres znači pobjedu komunizma, svako odstupanje njegov poraz, da je njegov razvitak povezan s razvitkom civilizacije, da su te obje ideje istovjetne, da svi problemi neprekidno postavljani u povijesti i izazivani potrebama ljudskog roda nalaze rješenje u komunizmu, da se danas neriješena pitanja, tako teška, tako puna smutnji i ratnih prijetnji ne mogu riješiti drukčije nego da se pogorša zlo i padne u besmisao.« Raspravljajući i polemizirajući s utopistima, u istom ovom članku on kaže: »Sensimonisti, furijeristi i pozitivisti, svi su oni objavili rat revoluciji, optuživši je kao nepopravljiv negativizam. Tijekom 30 godina u svojim su govorima najavljivali svijetu da se približava kraj ere uništavanja i da nastupa razdoblje organskog stvaranja oličeno u raznim mesijama iz tih pojedinih sekti. Te tri sekte, inače suparničke, slagale su se samo u svojim pogrdama protiv revolucionara, tih okorjelih grešnika što neće da otvore svoje oči njihovu novom svjetlu i svoje uši njihovoj životnoj lozinki.« Utvrđujući razliku između utopista i komunista, Blanqui ističe da je komunizam uvijek bio najsmjelija prethodnica demokracije, dok su se svi drugi utrkivali u podlosti i »moljakali ih za naklonost vrijeđajući Republiku«. U istom ovom članku Blanqui ističe: »Komunizam je upravo bit i srž revolucije, dok su sve ove nove religije, kao i stara, samo njegovi neprijatelji.« A koliko je bio skloniji konkretnoj revolucionarnoj akciji negoli nekom prethodnom teorijskom koncipiranju, iz čega proizlazi i to da je Blanqui bio protiv svakog dogmatskog shematiziranja klasne borbe proletarijata i da je tu borbu uvijek vezao za konkretan historijski čas i konkretne prilike, najbolje se vidi iz njegova kratkog članka *Komunizam i prudonizam*, koji glasi: »Komunizam i prudonizam žestoko se prepiru na obali rijeke o tome što je zasijano na drugoj strani rijeke: kukuruz ili pšenica. Zainativši se, oni hoće da riješe to pitanje prije nego svladaju zapreke. Eh, prevesti se treba najprije! A onda ćemo tamo već vidjeti što je.«

Čovjek koji je bio središnja figura Francuske i radničkog pokreta tijekom čitavog jednog stoljeća, koji je u svojoj koncepciji budućega društva vidio i samoupravljanje i za kog je Karl Marx rekao da je bio glava i mozak francuske radničke partije, taj nikad pokoreni vječni sužanj umro je iznenada 5. I 1881. godine, tek godinu dana i nešto više kako se dočepao slobode, ostavivši iza sebe golemo djelo kojim su se nadahnjivale do danas revolucionarne generacije.

Nikola Bićanić

Digitized by Google

Edgar Moren: Duh vremena (2)

(BIGZ, Beograd, 1979)

Mada je Beogradski izdavačko-grafički zavod prošle godine objavio delo Edgara Morena: *Duh vremena* u dva toma, u ovom kraćem napisu osvrnućemo se samo na drugu svesku. Nalazimo za to dva osnovna razloga.

Još 1967. godine beogradska »Kultura« je objavila prvu svesku pod naslovom *Duh vremena — Esej o masovnoj kulturi*, koja u najnovijem izdanju nije pretrpela nikakve autorske intervencije. Više od decenije, dakle, prvi tom je dostupan našoj čitalačkoj javnosti.

Drugi razlog je suštinske, sadržajne prirode. Naime, Moren je u prvoj svesci nastojao pokazati kako je u periodu 1950—1960. masovna kultura postala »izraz i simptom duha vremena« (M. Ilić). Druga sveska sadrži radove nastale između 1962. i 1973. godine i traga za sadržajima i izrazima bitno novog duha vremena. U čemu to i kako Moren prepoznaje novi duh vremena — pitanje je koje cilja u srž problema, a koje se tiče upravo druge sveske.

Preobražajni procesi i eruptivni događaji u kulturi i društvu u razdoblju 1960—1970. obrazuju, smatra Moren, čitav jedan sindrom novog duha vremena, pred kojim interna naučna misao još uvek stoji zabezeknuta. Naučna interpretacija majskih događaja 1968. u Francuskoj verna je ilustracija takvog stanja.

U jedno više nema sumnje, smatra autor: zvanična sociologija, svojom sterilnom pojmovnom aparaturom i jednostranim tehnikama, niti je mogla niti htela da zaviri pod koru majskih događaja 1968. Stoga bi sociologija događaja za koju pledira Moren morala učiniti onaj odlučni rez u tkivo događaja koji bi joj pribavio dovoljno teorijsko-metodološkog, instrumentalnog i, konačno, saznajnog preimućstva. Čini se, međutim, da je za sociologiju događaja raspon između zahteva i saznajnog čina u ovom slučaju bio odveć velik a da se ne bi izgubio čvrst oslonac pod nogama, a taj raspon pretvorio u otvoreni ponor. Tada je autoru ostalo da pokuša iznaći bar neku mogućnost da se dokopa čvršćeg teorijskog tla. Pošto mu to ne polazi za rukom, bar ne u očekivanoj meri, on se u očajanju hvata za sve što bi mu moglo pomoći da ne propada dublje, ako ga to već ne spasava ponora.

Moren se, tako, zadržava na razini alternativnih traženja korenâ majskih događaja i alternativnih retorskih pitanja-odgovora. No, kako puko insistiranje na »događaju« i »događajnom« ni za jotu ne čini jasnijim konkretno-istorijski događaj (majska previranja 1968. u Francuskoj), to se nemoć u konkretnom slučaju nastoji kompenzirati svekosmičkim, sveplanetarnim i sveistorijskim »događajnim događanjima«. Nije ovde reč o zajedljivoj igri reči, nego o stvarnom Morenovom verovanju da će pojmom događaja (kojem, navodno zbog složenosti, naznačava samo »osnovne crte«) u osnovi razrešiti brojne teorijske i metodološke enigme što su se, zbog bezrazložnog i neočekivanog skoka od konkretno-istorijskih na »kosmičke« teme, osvetnički namnožile do nesuvislosti. Kako, u ovoj svetlosti, poverovati u tvrdnje da je »pojam događaja... upravo granično pitanje za sve nauke« (str. 72) i da »ovakva teoretizacija... dopušta da se po prvi put sagleda mogućnost jedne nauke nastajanja« (str. 69)!?

Ako je Moren i izgubio dragocenu teorijsko-metodološku Arijadninu nit koja bi ga bar uputila na društveno-istorijski i konkretni totalitet (gde se onda sve ne bi svelo na puko događanje, lišeno ukorenjenosti, suštine i svrhe), on ne previđa značaj »sfere ideja« kao momenta čovekovog života, stvarnosti, društvenosti i istorije. Obuhvatajući pojmom *noologije* »proizvode i pravila mozga ili ljudskog duha«, pojmom koji »daje mogućnost izbegavanja vekovne konotacije izraza »duhovni«« (str. 77), Moren koristi postu-

Digitized by Google

late i pojmove teorije sistema da bi u nizu kroki-hipoteza naznačio zavisnost i autonomnost nooloških ili kulturnih fenomena (»otvoren sistem«) u odnosu na društvenu stvarnost (»eko-sistem«). Iako ovako ovlaš zamišljena skica mnogostranosti i raznovrsnosti veza i odnosâ nooloških i društvenog (shvaćenog kao sistem u najširem smislu) uistinu nosi tragalačku invenciju i misaono dubok podsticaj, ovaj deo knjige, ako je hteo da bude most ka posebnim teorijskim pitanjima ljudskog i društvenog, javlja se na ovom mestu pre kao nezgrapni »uljez« i iznuđeni »predah« teorijsko-misaonog diskontinuiteta.

Tek kad se čitalac suoči sa lucidnim i inspirativnim Morenovim nastojanjem da metodološki i epistemološki utemelji jedan nov pristup sistemu kulture, odjednom mu se i nehotice nametnu pitanja na koja u samom delu teško može naći valjane odgovore: ima li teorijskog i metodološkog opravdanja za Morenove česte »diskurse« koji, u definisanju nekih od osnovnih pojmova i paradigmi »sociologije sadašnjice i sociologije kulture«, ponekad ove čine difuznim, a pristup osnovnom problemu rasplinutim i neobavezujućim? Nije li ovde prisutna autorova neodmerena želja da se »sistematski« teorijsko-filozofski odredi prema čoveku i društvu, svetu i životu, istorijskom i kosmološkom? Da li su pri tome majski događaji 1968. zaista bili u toj meri »idealno-tipski« sublimat društveno-istorijskih procesa da bi se u njihovoj anatomiji, uvek i bez ostatka, primerice jasno zrcalila čitava jedna slika »novog uobličavanja duha vremena«? Utoliko je neobazrivija i intelektualno nepoštenija natuknica Morenove saradnice na ovom tomu, Irene Naum (izradila je plan knjige i napisala uvodne komentare za pojedine delove knjige), koja dopušta mogućnost da i sam čitalac bude »sukrivac« za eventualnu mentalnu zbrku: »Ovom projektu zbog njegove širine preti opasnost delirijuma i mentalne zbrke: čitalac, epistemološki nepokretan, može ga čak svrstati u naučnu fantastiku« (str. 16).

Uprkos svemu, ipak se iz ove istovremeno heterogene i dijabolički izazovne pojmovno-misaone magline dosta jasno kristališe Morenov napor da se kriza sociologije prebrodi sociologijom krize, koja će metodološki biti uputna i za jednu sociologiju duha vremena. A kako masovna kultura, smatra autor, ne predstavlja više duh vremena — što je inače bila ideja-vodilja ranije napisanog i objavljenog prvog dela knjige — to se uz pitanje o biti novog duha vremena javlja i pitanje o problematičnosti prvobitne definicije pojma masovne kulture. U otvorenom lancu definisanja i redefinisanja *pojam krize* postaje ključni pojam, pomoću koga možemo da pratimo dvostruku nit: s jedne strane, problematizacija masovne kulture dovodi do problematike kulturne revolucije, s druge strane, kriza kulture vodi do krize društva« (str. 7).

Dovođenje krize kulture u misaoni epicentar pretpostavlja dimenzioniranje i same kulture, pogotovo ako se zna da se upotreba reči kultura, u naučnom kao i svakodnevnom rečniku, odvija na pojmovnoj klackalici »od totalnog smisla do suženog smisla«. Želeći da izbegne pojmovnu redukciju kulture na samo strukturalne ili samo egzistencijalne odredbe, Moren kulturu shvata kao »metabolički sistem«, koji »nije ni suprastruktura ni infrastruktura, već kolo metabolizma koje vezuje infrastrukturu za suprastrukturu« (str. 92).

Time što se kultura definiše kao »sistem«, ne dovodi se u pitanje stvarni polikulturni karakter svakog društva u kojem istovremeno egzistiraju, sukobljavaju se i prožimaju nacionalna kultura, »kulturna kultura« (ovaj Morenov pojam najbliže odgovara pojmu elitne kulture), politička kultura, religiozna kultura, masovna kultura... Istorijski i konkretno gledano, uspostavlja se složen dijalektički splet odnosâ na liniji čovek-(svest)-kultura-društvo..., koji se neprestano razgrađuje, strukturira i preobražava. Uranjajući u to, na prvi pogled amorfno i neuhvatljivo tkivo kulture i kulturnog, Moren nastoji dokazati da

Digitized by Google

»socio-kulturna dinamika teži kulturnoj krizi«.

Kriza »kulturne kulture« i kriza masovne kulture (u suštini, *civilizacijska kriza građanskog sveta* u raspadanju) javljaju se kao sindromi-argumentacije u ovom dokazivanju. Polje napetosti što se obrazuje između ova dva krizna žarišta, i u njihovom prožimanju, očituje se kao neodređeno i somnambulno *stanje prenesenosti-nedonesenosti kulture*, usplahirena polovičnost neoslobođenih mogućnosti. Ne očituje li se baš u tom zgusnutom vrtlogu kriznog pred erupciju novi duh vremena![5]

Odgovor se eksplicitno ne nudi, ali se sugeriše kroz niz nagoveštaja, traženja i zahteva za ukorenjenošću, autentičnim, smislenim i uopšte humanističkim, koji nisu lišeni opresije »nasleđa«, grube manipulacije i bekstva u nove vidove izgubljenosti. Ali, to nas ne oslobađa utiska da, tamo gde autor govori o kulturnom preobražaju, jedva se naslućuje duboka raselina modernog naučnog racionalističkog duha, koji je negde izgubio iz vida »skrivene« potrebe Čoveka-Subjekta i prepustio ih neoarhaičnim oblicima kulture i kulturnog života (magiji, okultizmu, spiritizmu, astrologiji).

Postajući centralnim predmetom i pojmom Morenove analize novog duha vremena, kriza ne biva plimom ukroćenom obalama kulture. Slikovito rečeno, dešava se nešto kao kad se baci kamen na mirnu površinu vode: kulturna kriza se javlja kao jedan iz niza užih i širih koncentričnih krugova koji titraju oko dinamičnog socio-kulturnog vrtloga. Krizom bivaju impregnirani individualno i društveno, idejno i stvarno, iracionalno i racionalno, civilizacijsko i planetarno. Taj rasap »kriznog« što se obilno ukršta i sublimiše u »kulturnom« zaista je teško makar i pedantno registrovati, a kamoli bliže odrediti-eksplicirati. Tu teškoću, uz sve uvažavanje, čini se da ne mogu razrešiti ni Morenov vibrantni duh niti njegov već poznati lirsko-esejistički stil. Jedno, svakako, ostaje za utehu: ako predmetna pretencioznost i teorijsko-metodološka »gipkost« odvode autora u svojevrsnu nonšalantnost duha, onda i bogatstvo tema i ovlaš skiciranih hipoteza uvode čitaoca u predele uzavrelih ideja i provokativnog mišljenja.

Bilo bi neopravdano i nepravedno zaključiti da je Moren opsednut sveprisutnom krizom i da čoveka, kulturu, društvo... smatra njenim fatumskim zatočenicima. Pre bi se moglo reći da je u insistiranju na ideji krize prisutna ona odsudno uznemirena svest koja problem brusi do maksimalne zaoštrenosti, da bi se u što većoj meri izoštrio i sam svesno-delatno-praktični odnos prema problemu. Jer uočljivo je da se, baš na onim područjima gde se kriza produbljuje, odvija i fermentacija revolucionarnih zahteva, ciljeva i snaga, koji stvaraju »breše« u kulturnom i društvenom sistemu-u-krizi.

Analizirajući »mladalačku krizu«, »žensku krizu« i »ekološku krizu«, Moren uporedo prati i društvene procese fermentacije koji na različite načine i sa različitim domašajima teže razrešenju krize. A kako se kriza gnezdi »u samoj srži društvene generativnosti (kulture) i u srcu društvene prakse«, to je njihova revolucionarna preinaka ključ izlaska iz krize. Moren stalno drži »otvorena vrata« ovoj ideji, ali ne odmiče mnogo dalje od načelnog zahteva. Nije stoga čudno što — našavši se između odsudnog stanja kulturne i društvene krize i načelno jalovog neprimerenog odgovora — pribegava pitijskoj dovitljivosti rečima izgovorenim na kraju knjige: »Ima dakle nade, pošto je nada uvek nepredvidljiva.«

Jovan Gagrica

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 60.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S64

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Mich.
JAN 20 1983
Current Serials

9
1980

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 300 dinara. Za inostranstvo 600 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIII 1980 Broj 9

Studije i članci

Živojin Rakočević

Ka reformi jugoslovenskog bankarstva (II deo) 3

Andrej Berden

Društvena svojina u Jugoslaviji 19

Branko Horvat

Prilog diskusiji o političkoj ekonomiji socijalizma 44

Augustin Papić

Inostrani privatni kapital i zemlje u razvoju 52

Vladimir Cvjetićanin — Vlado Puljiz

Deagrarizacija poljoprivrednog stanovništva 71

Mara Bešter

O nekim otvorenim pitanjima slobodne razmjene rada na području društvenih djelatnosti 89

Branko Vojičić

Pravo veta u Savjetu bezbjednosti 98

Polemika

Mijat Šuković

Revolucionarni etatizam i kontinuitet revolucije u Jugoslaviji 112

Jovan Andrijašević

Dohodak od izuzetnih pogodnosti ili renta 130

Eseji

Predrag Golubović

Povodom filmova 142

Osvrti

Boris Nonevski

Žilava manjina — poezija 157

Ljubiša R. Mitrović

Savremena francuska sociologija i samoupravljanje 170

Kica Bardžieva

Čekajući Becketta! 181

Prikazi 190

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Живоин Ракочевич
К реформе югославского банкового дела (II часть) 3

Андрей Берден
Общественная собственность в Югославии 19

Бранко Хорват
К дискуссии о политической экономии социализма 44

Августин Папич
Иностранный частный капитал и развивающиеся страны 52

Владимир Цвьетичанин — Владо Пулиз
Деаграризация сельскохозяйственного населения 71

Мара Бештер
О некоторых открытых вопросах свободного обмена трудом в области общественной деятельности 89

Бранко Воичич
Право вето в Совете Безопасности 98

Полемика

Мият Шукович
Революционный этатизм и преемственность революции в Югославии 112

Иован Андрияшевич
Доход как результат чрезвычайных льгот или рента 130

Эссеи

Предраг Голубович
По поводу кинофильмов 142

Обзоры

Борис Ноневский
Живучее меньшинство — поэзия 157

Любиша Р. Митрович
Современная французская социология и самоуправление 170

Кица Барджиева
В ожидании Бекетта! 181

Рецензии 190

Contents

Studies and Articles

Živojin Rakočević
Towards the Reform of Yugoslav Banking (Part II) 3

Andrej Berden
Social Ownership in Yugoslavia 19

Branko Horvat
A Contribution to the Discussion on the Political Economy of Socialism 44

Augustin Papić
Foreign Private Capital and the Developing Countries 52

Vladimir Cvjetićanin — Vlado Puljiz
Deruralization of Agricultural Population 71

Mara Bešter
Concerning Some Open Questions of Free Exchange of Labour in the Province of Social Activities 89

Branko Vojičić
The Veto Right in the Security Council 98

Polemics

Mijat Šuković
Revolutionary Statism and Continuance of the Revolution in Yugoslavia 112

Jovan Andrijašević
Income Deriving from Exceptional Advantages or Rent 130

Essays

Predrag Golubović
With Reference to Films 142

Surveys

Boris Nonevski
The Tough Minority — Poetry 157

Ljubiša R. Mitrović
Contemporary French Sociology and Self-Management 170

Kica Bardžieva
Waiting for Beckett! 181

Reviews 190

Digitized by Google

Živojin Rakočević

Ka reformi jugoslovenskog bankarstva (II deo)

U prethodnim odsecima ovoga članka razmatrane su različite strane, momenti i unutrašnji oblici empirijske »baze« jugoslovenskog bankarstva. Težište analize bilo je upravljeno na ispitivanja specifičnih procesa samofinansiranja i međusobnog kreditiranja reproduktivnih organizacija udruženog rada (OUR) — kao zbiljske ekonomske osnovice izvedenih, enormno otuđenih i pretežno iracionalnih oblika specifičnog bankarskog novca i kredita.

Bitne pretpostavke i koreniti elementi same te »baze«, a otud i celokupne bankarske ekonomije, bili su razmotreni ranije i izloženi u seriji članaka pod zajedničkim naslovom *Platforma za promene u bankarstvu* (I—V) u listu »Ekonomska politika« (maj—jun 1980).

Razmotreni su: (a) stvarne polazne tačke, unutrašnji i spoljašnji ekonomsko-politički impulsi i ključni motivi preobražaja jugoslovenskog bankarstva; (b) istorijska strana ključnih problema (evokacija događaja i problema vezanih za unutrašnje preobražaje u bankarskoj ekonomiji; u nas, u doba takozvane nove ekonomske politike u SSSR-u i u istorijskom horizontu Pariske komune); (c) uloga države u novčano-kreditnoj oblasti (specijalno u oblasti bankarstva i regulisanja deviznih kurseva); (d) kontra-

Digitized by Google

punkt na strateškoj relaciji: nominalizam (odnosno kartalizam u različitim istorijskim situacijama i oblicima) — teorijski metalizam, odnosno materijalističko-dijalektički pristup problemima svetskog novca, kredita, takozvanih nacionalnih valuta i njihovih kurseva razmene; (e) problem uspostavljanja konvertibilnosti dinara (o tom problemu i različitim modalitetima i fenomenologiji konvertibilnosti savremenih valuta podrobnije u knjizi *Dinar i zlatnovalutni standard);* (f) varijabilnost deviznog kursa, takozvano tržište u tržištu i paroksizmi slobodno fluktuirajućih deviznih kurseva kao realne smetnje u društvenom proračunavanju troškova proizvodnje, isplativosti novih investicija, društvenom planiranju materijalne proizvodnje itd.; (g) monetarni jaz između dinara i takozvanih rezervnih, odnosno »vodećih« valuta u svetu; (h) neki aspekti »specijalnih prava vučenja« i »računa zamene« Međunarodnog monetarnog fonda.

Sledeće stranice (poglavlja) *studije* o aktuelnim problemima jugoslovenskog bankarstva biće posvećene ispitivanju problema takozvane monetizacije, odnosno »demonetizacije« potraživanjâ različitih rokova dospeća.

Modaliteti »monetizacije potraživanjâ«

U nas se uveliko raspravlja o monetizaciji potraživanjâ reproduktivnih OUR. Reč je o specifičnoj monetizaciji — pored već »klasičnih« oblika, odnosno metodâ monetizacije: (a) vučenja i eskontovanja menica; (b) uvođenja zlata u različite funkcije novca; (c) monetizacije instrumenata javnog (državnog) duga; i (d) monetizacije inostranih sredstava plaćanja (važnog »kanala« emisije primarnog novca) i različitih modaliteta monetizacije potraživanjâ: kreditnih i nekreditnih (»automatskih«) oblika monetizacije.

U teorijskim raspravama i ideološko-političkim debatama oko ovog goruće spornog finansijskog problema ispuštena je iz vida jedna činjenica: *potraživanja* spadaju u domen prava (civilnog prava). Različita potraživanja i sporne situacije u složenoj i protivurečnoj tržišnoj igri razmene jesu, istorijski posmatrano, empirijske polazne tačke prava, počeci građansko-pravnih odnosa.

Tek mnogo kasnije — u civilizovanim oblicima robnomanufakturne proizvodnje staroga sveta (u Fenikiji, grčkim gradovima-državama, Rimu itd.) — pravo obuhvata i izvedene ekonomske odnose i oblike, to jest specifične odnose i funkcije novca, kredita, međunarodnog trgovanja itd. Različite komercijalne transakcije i oblici — ta stvarna ekonomska baza sistema kreditiranja i emitovanja velikih količina metalnih moneta— bili su kritične polazne tačke civilnog prava, a vremenom i elementarne infrapravne, odnosno ekonomske činjenice.

Banke u starome svetu igraju značajnu ulogu. Bavile su se menjačkim poslom (u Grčkoj su, na primer, u opticaju bile različite monete: čuvena atinska srebrna sova, persijsko zlato, novac Kizika i Lampsaka itd.), trgovinom novcem (depozitima u stvar-

Digitized by Google

nome novcu) i hipotekarnim poslovima. Na takvom ekonomskom tlu i pod »okriljem« filozofije mogli su ponići »živo rimsko pravo«, kodifikacija rimskog prava i fascinantna pravna literatura (Rostovcev).

Pri svemu tome na pravo, odnosno pravne zakone nije se gledalo kao na božansko otkrovenje niti su pravne norme ikada u starome svetu postale nepromenljiva pravila ponašanja ljudi.

Na taj način su potraživanja »supsumirala« ekonomske, to jest faktičke odnose u materijalnoj proizvodnji i procesu razdeobe društvenog bogatstva. Inverzno posmatrano, takav kviditet potraživanjâ imao je od samoga početka ekonomsko-juridičku dimenziju.

Dogmatska i neopozitivistička shvatanja monetizacije potraživanjâ »zaboravljaju« taj istorijski sled i počinju od rezultata. Ona kao da se drže logičkog pravila da je rezultat (posledica) — otkriven i izgovoren uzrok. Šta, međutim, bliže određuje sam uzrok, na koji način se taj uzrok probija do svoje posledice, odnosno rezultata, rezimea i kako posledica (rezultat) povratno deluje na svoj uzrok, za ta shvatanja je irelevantno.

Osnovni (donji) sloj potraživanjâ kao pravne »nadgradnje« onih infrapravnih činjenica i odnosa jesu svojinski odnosi. U nas — društvenosvojinski odnosi s »primesama« kolektivnoprivatnih ili grupnosvojinskih odnosa i s raspršenim atomima privatne svojine u seljačkom parcelnom vlasništvu, privatnom uslužnom zanatstvu itd.

U tim i takvim povezanostima društvena svojina postoji tek u ukupnosti socijalističkih odnosa proizvodnje, a svojinski odnosi nisu ništa drugo do »nužan rezultat«, rezime, sinteza i specifično protokolisanje ekonomskih odnosa. »Društvena svojina« uzeta *izvan* tih skrivenih povezanosti, podele rada, transfera tehnologije, procesa »udruživanja rada i sredstava«, odnosa raspodele, platnog bilansa, deviznog kursa itd. — jeste puka »metafizička i pravna iluzija« (Marks).

U razmatranjima i prvim pokušajima elaboracije i primene različitih modaliteta »monetizacije potraživanjâ« reproduktivnih OUR uveliko se upalo u pomenutu metafizičku i pravnu iluziju. »Pravo monetizacije potraživanjâ« reproduktivnih OUR, na jednoj strani, — obaveza centralne banke da »automatski« i »nekreditno« udovolji bezbrojnim pojedinačnim zahtevima za pretvaranje avaliranih menica, čekova i ostalih nestalnih vrednosnica u »primarni« novac, na dramatično drugoj i drukčijoj strani.

Pravo monetizacije koje pripada proizvođačkoj OUR kao kolektivnom producentu robe ima ovde samo to zajedničko s pomenutom obavezom centralne banke što joj je faktički polarno suprotno; i to u jednoj krajnje izvedenoj i otuđenoj oblasti emisije apstraktno-simboličkog novca, pri čijem stvaranju centralna banka uzima u obzir niz pokazatelja i momenata koji takav novac povezuju sa savremenim svetskim novcem, a posredstvom ovoga i sa svetskom proizvodnjom vrednosti.

Pomenuta pravna obaveza centralne banke — posmatrana u njenom najapstraktnijem i jednostavnom vidu — trebalo bi da

Digitized by Google

bude »odraz i korelat« pravnog zahteva reproduktivnih OUR. Istina, pravi dužnik nije ovde centralna banka; ne ni poslovne banke koje avaliraju menice, čekove itd. svojih članica-komitenata, nego OUR koje kupuju robe i proizvodne usluge vlastitim ili tuđim (indosiranim) menicama i drugim vrednosnicama.

Ideja, odnosno modalitet monetizacije potraživanjâ sa značenjem »automatske i nekreditne monetizacije« sadrži jednu protivurečnost koja samu sebe poništava, dovodi u pitanje: etablirana protiv »veštački proširenog prostora emisione delatnosti centralne banke i poslovnih banaka« (reč je o tezi dr Ive Perišina) — i dalje se zalaže za *spoljašnje* regulisanje količine novca u opticaju; spoljašnje u tom smislu što bi od sad i reproduktivne OUR, a ne samo banke i država, samostalno određivale koliko i kakvog novca treba prometu.

Ideja spoljašnjeg regulisanja opticaja kvazinovca (novca lišenog njegove prvenstvene funkcije da posluži robnom svetu kao stvarna mera vrednosti) jeste »osnovni logički momenat u *pravu*«, ali ne i u ekonomskom životu društva. Zato se takvo (voluntarističko) regulisanje količine novca u opticaju i ta prava monetizacije potraživanjâ ne mogu poistovetiti s proizvodnjom vrednosti niti s »izvornim« novčano-kreditnim funkcijama i transakcijama reproduktivnih OUR, nego jedino s »*autoritativno* ustanovljenim socijalnim poretkom« (J. B. Pašukanis); danas u svetu (pretežno na Zapadu) — s državnim kapitalizmom, a u nas (u »jugoslovenskom slučaju«) — s neprevladanom tendencijom ultraetatizma.

Bekstvo iz ekonomije u pravo

Mnogi naši monetaristi i »antimonetaristi« pobegli su iz ekonomije u pravo, — uporedo ili za ekonomistima koji crtaju privredne sisteme. Pribegli su i pribegavaju različitim pravnim fikcijama i metafizici jurisprudencije da bi »razjasnili« razvitak i specifičnosti novčano-kreditnog sistema i bankarstva u našem društvu.

Sa slabo ili čak pogrešno shvaćenim učenjem Adama Smita, Davida Rikarda ili Džona Majnarda Kejnza; i u strogo ritualnom i licemernom odnosu premu učenju Karla Marksa, izigravaju duboke i originalne mislioce, a neki od njih čak i nove »klasike« i »popravljače sveta«.

U svojim misaonim laboratorijama — potpuno odvojenim od žive prakse rada i »prljavo judejske« robno-novčane razmene — nalaze oni ne samo *mistične uzroke* takozvane socijalističke robne proizvodnje, već i teorijske formule i pravne fikcije kojima se — tobože mimo države — apeluje na samoupravljače, građane, »neoficijelno društvo«.

U doba *laissez faire* tržišta mnogi pravni teoretičari-normativisti na zabavan su način lamentirali nad »prljavštinom trgovanja hartijama od vrednosti i berzanskim spekulacijama«. U berzanskom manipulisanju skopčanom s rizicima prenošenja tuđeg (kvazi-društvenog) vlasništva propadalo je, navodno, »zdravo osećanje

Digitized by Google

prava«, a s tim i »svojina s utiskom«, refleksijom, moralnom privrženošću različitih subjektiviteta njenim vitalnim formama. Pomenutim teoretičarima je izgledalo da bi ukidanje takvih oblika trgovanja spaslo trgovinu i robnu proizvodnju, a s njima kapital, privatnu inicijativu i svojinu s utiskom, odnosno ličnom moralnom privrženošću.

Danas se i u nas lamentira nad izvedenim odnosima pozajmljivanja i uzajmljivanja novčanog dohotka, odnosno društvenog kapitala, egzistencijom kamate, »prisvajanjem po osnovu minulog rada«, pozajmljivanjem novčane akumulacije i uvozom tehnologije iz inostranstva itd., ali se ne dira u »transparentnu« i »neprotivurečnu« robnu proizvodnju i često se »previđa« ili »ignoriše« država s njenim fiskusom, »vrednosnim ponderima«.

Monetizacija kvazinovčanih (pretežno komercijalnih) potraživanja bazičnih organizacija udruženog rada proglašena je »ključnom karikom« reforme jugoslovenskog bankarstva. Štaviše, izvesna formula (modalitet) monetizacije potraživanjâ stekla je dostojanstvo »postulata« i prave polazne tačke te reforme.

Reč je o pomenutoj ideji automatske i nekreditne monetizacije potraživanjâ reproduktivnih OUR, čiji je autor, ili bar glavni protagonist, dr Ivo Perišin.

S kakvim smo sve pojmovima i odnosima tu, zapravo, suočeni — videli smo u prethodnim odsecima članka. Videli smo i društvenu ravan na kojoj je pretežno postavljen problem monetizacije potraživanjâ. Nešto što nismo videli, a o čemu, inače, nema obaveštenja, jeste sam *način* na koji se u praksi sprovodi ili bi tek trebalo da se izvede pomenuta automatska i nekreditna monetizacija potraživanjâ. Isto tako, ne znamo koje sve društvene snage (subjekti) treba da uzmu učešće u toj velikoj društvenoj operaciji i da li su i kako podeljene uloge u njoj.

Relevantni su radovi (rasprave) dr Perišina.[16] Iz dva osnovna razloga: prvo, jer se dr Perišin vrlo dugo i svestrano bavi problemom »finansijskog samoorganizovanja« jugoslovenske privrede; i drugo, jer su njegove kritike kreditnih iluzija, hipostazirane uloge emisione delatnosti centralne banke, »procesa monetarne uzurpacije«, »depozitne osnovice kreditnog sistema i multiplikacije anonimnih sredstava banaka« (odnosno »spirale kreditno-depozitnih odnosa« i stalno rastuće zaduženosti proizvođačkih OUR) itd. — opore, reske, bespoštedne i uglavnom tačne.

Relevantne su i nezaobilazne Perišinove kritike već zbog same činjenice da ih javno saopštava čovek koji je i sâm dugo radio u bankarstvu; posebno, u centralnoj banci, kao njen guverner.

Ne upuštajući se ovom prilikom u podrobnija razmatranja Perišinove ideje monetizacije potraživanjâ i njegove preporuke da

---

[16] Imamo u vidu sledeće radove: *Transformacija monetarnog i bankarsko-kreditnog sistema* (izdanje Ekonomski institut i »Informator«, Zagreb, 1975), *Novac, monetarni sistem i udruženi rad* (»Informator«, 1978) i *Prilozi reformi monetarnog sistema* (»Financije udruženoga rada«, br. 2608, 7. mart 1979).

Digitized by Google

se »proces emisije novca veže uz proces stvaranja i prometa vrednosti«, ukazaću ovde kritički na liniju saznanja iz koje su one proistekle i na moguće društvene implikacije eventualne primene te vredne ideje i te preporuke. Nastojaću da se pri svemu tome »stavim u sferu protivnikove jačine«, da uvažim pretpostavke koje leže u osnovi »nemonetarističkog pristupa« i da priznam sve što je *bitno* i *nužno* u Perišinovoj ideji i preporuci, kako u kritici ne bi bile ponovljene greške Perišinovih kritičara i oponenata koji su, po pravilu, birali »slabe tačke« i čiji se »nerv spoljašnjeg opovrgavanja« tako kruto i istrajno držao novčano-kreditnih formi, odnosâ i pojmova *suprotnih* pretpostavkama, osnovnim pojmovima i glavnom sledu misli (liniji razmatranja i sintezi spoznaja) u Perišinovim raspravama.

Dakle, u celosti prihvatam ključnu pretpostavku da se naš novčano-kreditni sistem, a u njegovim okvirima bankarstvo (centralno i poslovno), tendencijski zasniva (temelji) na procesu stvaranja robne vrednosti, to jest na robnoj proizvodnji i zakonima opšteg robnog prometa. Nedoslednosti tog sistema proističu iz činjenice da tu pretpostavku ne uvažava država, odnosno njena administracija, koja pod svojom kontrolom i vlašću drži centralnu banku.

Poslovno bankarstvo (zajedno s malobrojnim takozvanim internim bankama) nalazi se zbog toga između dve vatre; između »posvećenog atara« centralne banke, to jest državne političke vlasti u njenoj strateškoj pozadini i mnogobrojnih reproduktivnih OUR, stranih poslovnih partnera i ostalih (nedržavnih) komitenata.

Zato se poslovne banke čas razapinju između tih suprotnih društvenih sila, a čas riskantno i opasno zakoračuju u reproduktivnu sferu ili vrše prodore ka centralnoj banci.

Drugo, slažem se s Perišinom da proces monetizacije potraživanjâ — analogno monetizaciji inostranih sredstava plaćanja — teče »odozdo«; »odozdo« *de facto* dolaze i glavni impulsi i »nalozi« u smislu opticaja novca, u smislu razgranjavanja (raščlanjavanja) tražnje za novcem kao prometnim i platežnim sredstvom i tražnje za novcem kao tečno otuđivim oblikom društvene akumulacije itd., ali samo naročita (dualna) priroda našeg privrednog sistema sve to prikriva, mistifikuje i čak predstavlja u izvrnutim i iracionalnim oblicima.

Treće, vrlo je verovatno da »srž nesporazuma« leži u okolnosti što nije »raščišćeno pitanje — šta je to uopšte monetizacija« i što nije shvaćeno da se modalitet monetizacije za koji se zalaže dr Perišin nalazi (treba da se nađe) »u funkciji sistema proširene reprodukcije« udruženog rada.

Međutim, Perišinovo nerazumevanje ili »neuvažavanje« *dijalektike* robne proizvodnje; posebno, njegovo »neuvažavanje« dijalektike uzajamnosti i specifičnog procesa otuđivanja — »odizanja« odnosâ proizvodnje vrednosti — koji »leže u osnovici« opštih prometnih procesa, a otud i »konverzije i geneze oblikâ robne vrednosti«, procesa monetizacije komercijalnog novca itd. (o konverziji i genezi vrednosnih oblika raspravlja i dr Perišin), — jeste

Digitized by Google

najveće ograničenje i razlog nedovoljnosti njegove koncepcije za rešenje goruće spornih pitanja monetizacije potraživanjâ i procesa izgrađivanja (dr Perišin kaže: konstituisanja!) novog emisionog mehanizma robne ekonomije udruženog rada.

U Perišinovim raspravama nisu ni dodirnuta, a kamoli rasvetljena i rešena sledeća pitanja:

a) šta je dinar po svom osnovnom društvenom određenju; u kakvom se »koordinatnom sistemu« kreće i da li ima određenje empirijskog novčanog ekvivalenta (u nekom *izvedenom* obliku?), to jest funkciju mere vrednosti;

b) kakva je veza dinara sa savremenim svetskim novcem (realno i potencijalno);

c) šta je stvarni ekonomski supstrat potraživanjâ i monetizacije potraživanjâ, — ako se prethodno prizna i uvaži da su potraživanja »pregnantna polazna tačka« civilnog prava i da monetizacija potraživanjâ ima i svoje političko-pravno određenje, »dimenziju«;

d) da li su empirijski odnosi i proces (različite procedure) monetizacije i demonetizacije potraživanjâ reproduktivnih OUR *reverzibilni;* ako jesu, kakva je uloga centralne banke prema OUR, odnosno radnom kolektivu kao specifičnom producentu i razmenjivaču robe i kao stvarnom nosiocu »sistemskog prava« i »sistemske« *obaveze* u pogledu pomenute monetizacije;

e) da li i u »jugoslovenskom slučaju« postoji linija razgraničenja između kreditnog i monetarnog sistema; ako postoji, a nebrojeno mnogo činjenica i simptoma ukazuju na tu skrivenu strateško liniju koja razdvaja i drži u »savezništvu« novac i kredit, sferu opšteg robnog prometa i specifično bankarsko »proizvođenje« i regulisanje novca i kredita itd., kako se i zašto zbivaju veliki prevrati kreditnog sistema u monetarni sistem i da li su banke (uključiv i centralnu banku) u takvim situacijama dužne da zavrću slavine kroz koje otiče »kreditni kapital« društva i sprovode niz mera u cilju čuvanja stabilnosti »primarnog« novca, držanja deviznih rezervi iznad pragmatski utvrđenog društvenog minimuma i slično. Ukratko, da li u tim kritičnim i vrlo složenim situacijama banke treba da slede logiku zakona vrednosti u njegovoj »internacionalnoj primeni« i ekonomske interese i pretenzije celokupne radničke klase.

U vezi s drugim i poslednjim pitanjem iz gornje liste izrekao sam pre pet godina jednu principijelnu zamerku Perišinovom konceptu monetizacije.

»Veza sa svetskim novcem (u smislu tečne konvertibilnosti dinara) potrebna je tu (u *reeskontnom* poslu Narodne banke Jugoslavije — prim. Ž. R.) još i radi razvijanja finansijskih i uopšte ekonomskih odnosa s inostranstvom; naročito, radi specifičnih kreditnih operacija i radi same egzistencije različitih oblika kreditnog novca u unutrašnjem platnom prometu. Jer, niti menice niti tzv. avalirane ili »akceptirane fakture« (bazičnih organizacija udruženog rada) ne mogu egzistirati *neposredno* na proizvodnji robne vrednosti i na nekom krajnje neodređenom i nedefinisanom

Digitized by Google

opštem poverenju u automatsku, tečnu »monetizaciju«, odnosno eskontljivost pomenutih faktura (danas još i tzv. obračunskih čekova u okviru Službe društvenog knjigovodstva — prim. Ž. R.), niti na prećutnom opštem saglašavanju s automatskim kreditiranjem (neposredno od strane »društva« — centralne banke) onih koji te fakture prihvataju. I to sve dotle dok postoje ekonomsko-političke protivurečnosti socijalizma, dok egzistira relativno udruženi rad, r o b n a proizvodnja, proces udvostručavanja robe u robu i novac i s v e t s k i n o v a c kao ona spoljašnja m e r a v r e d n o s t i, pored ili uporedo s društveno potrebnim radnim vremenom kao stvarnom merom robnih vrednosti, u nacionalnim i internacionalnim okvirima.«[17]

U Perišinovim raspravama retka su pominjanja ili aluzije na stvarne protivurečnosti socijalizma; posebno, našega društva. Stvarni društveni paradoksi predstavljeni su pretežno kao ideološko-politički paradoksi, kao nešto što proističe prevashodno iz zaostale društvene svesti, tradicije, narodnih predrasuda. U tim paradoksima ima i zle namere onih društvenih aktera koji se bore za *status quo* ili čak za povratak na stare odnose privatnog i akcijskog kapitala. Različite »izrasline na *protivurečnostima* neizgrađenog sistema« i slično prikazane su u negativnom i čak pejorativnom smislu. Kao da autor želi da idejno s njima »definitivno raščisti« i prepusti ih uništavajućoj kritici miliona samoupravljača.

U takvom kontekstu dr Perišin kritikuje praksu centralne banke i monetaristička shvatanja nekih njenih rukovodilaca, odnosno eksperata, ne pitajući otkud i zašto takva praksa i takva shvatanja i da li eventualno u svemu tome ima i neki pozitivan elemenat, dispozicija za viši oblik i po koje zrnce istine. I tako upravo i sâm upada u izvesne logičke i teorijske greške kao i njegovi kritičari i oponenti.

U pomenutim *Prilozima reformi monetarnog sistema* date su kritika skupog kredita centralne banke, vehementna osuda pokušaja takozvanog indeksiranja kamata (kako bi se bankarski kapital osigurao od razornog delovanja inflacije) i kritika različitih paradoksa i paroksizama u novčano-kreditnoj sferi. Sve to oslonjeno čak i na Luterovu kritiku zelenaštva i horendnih kamata.[18]

---

[17] Ž. Rakočević, *Novčano-kreditni odnosi u sistemu robne ekonomije relativno udruženog rada*, u knjizi *Trideset godina socijalističke Jugoslavije*, izdanje »Monos«, Beograd, 1975, str. 321, fusnota 5.

[18] Homerovo kazivanje o mitološkom čudovištu Kakusu koje uvlači volove u svoju jazbinu — natraške, poslužilo je kao metafora Luteru, Marksu i dr Perišinu. Luteru — osnivaču protestantizma, „najstarijem nemačkom nacionalnom ekonomistu" (Marks) i zastupniku naturalne i proste robne proizvodnje — da ocrta i ocrni lik zelenaša; Marksu — da povuče razliku između zelenaša (tog „staromodnog ili stalno obnavljanog kapitaliste") i modernog kapitaliste kome konkurencija nameće unutrašnje zakone akumulacije kapitala; i dr Perišinu — da prikaže praksu jugoslovenskog bankarstva koje vlastite metode uterivanja visokih kamata i „totalni dirižizam nad novčanom politikom OUR-a" prikazuje lažno kao stalnu brigu banaka da reproduktivne OUR „snabdeju" novcem i kreditnim kapitalom.

Digitized by Google

Perišinova imaginacija, prštavi — iskričavi duh, moć kritičkog razotkrivanja suštine novčano-kreditnih fenomena, impresivna opšta kultura (s kojom ekonomisti obično nisu u najboljim odnosima), sklonost ka sintezama i vrhunskim teorijskim apstrakcijama, kao i njegovi poznati »strašno revolucionarni« uzleti u kritici monetarizma i postojećih novčano-kreditnih odnosa i institucija, ne mogu prikriti pretežno fenomenološko posmatranje, fragmentarnost, nedoslednost, pa i zastarelost nekih njegovih analiza (što se pokazuje u karakterističnom respektovanju *prvobitnih* oblika robne proizvodnje i robno-novčanog prometa i u poricanju savremenih viših oblika novca i kredita i dijalektike ekonomskih stvari, odnosno stvarne logike kretanja »konverzija« i geneze vrednosnih oblika). I za njega važi ono što su Marks i Engels rekli za prudoniste: uzdiže, uznosi *robu* (za razliku od prudonista i prof. Koraća, Perišin uznosi još i takozvani komercijalni novac, odnosno nestalne vrednosnice: menicu, avaliranu fakturu, obračunski ček i slično), a degradira novac centralnog bankarstva i njegovu vezu sa novcem svetskog tržišta.

Pored toga — i sasvim istovetno nacrtu prudonista, prof. Koraća i njegovih sledbenika, — dr Perišin često »beži iz ekonomije u pravo«, a da o tome ne polaže račun strpljivom i kritičkom čitaocu (a, izgleda, ni samome sebi). To se gotovo po pravilu događa u razmatranjima takozvanih sistemskih i »neotuđivih« prava udruženog rada (treba reći: udruženih radnika) u pogledu emisije novca i paradoksalno postavljenog mesta i uloge centralne banke. Ta banka bi, po dr Perišinu, trebalo da bude neutralni medijum ili tehnički servis svih reproduktivnih OUR, a ipak s izvesnom samostalnošću i moći vršenja specifičnih novčano-kreditnih funkcija i operacija u zastupanju minulog rada *celokupne* radničke klase.

Perišinovo »sjedinjavanje protivurečnosti« jednog u osnovi nedoslednog i »hibridnog« novčano-kreditnog sistema proizlazi iz njegove osnovne »linije razmatranja i sinteze spoznaje« Budući da ta linija spoznaje nije isto što i gnoseološke linije jednog dosledno materijalističkog i dijalektičkog pogleda i pristupa ovoj đavolski složenoj i protivurečnoj oblasti društvenog života — Perišinovo »sjedinjavanje protivurečnosti« je ostalo pretežno mehanicističko, nasilno i aprioristično. Pakosnici bi mogli primetiti da je više kakofonija nego simfonija.[10]

Ipak, trebalo je da postavi elementarno pitanje: u čijem sve interesu banke to rade? Da li samo u vlastitom interesu ili i za račun države, ili i u interesu depozitara (opet izvesnih OUR, građana, inostranih partnera u takozvanim zajedničkim ulaganjima i inostranih banaka)?

[10] Sve, dakle, zavisi od toga ko i kako spaja suprotne pojmove ili protivurečne odredbe u istome pojmu. Po Hegelu, pojam se ne može pokazati neposredno. Neophodno je *posredovanje prakse*. U ovom našem slučaju neophodno je posredovanje novčano-kreditne prakse reproduktivnih OUR, banaka itd. Inače, u suprotnom, preti opasnost od subjektivističkog i aprioristističkog zaključivanja i normativističkog konstruisanja lažnih pojmova, obrazaca, formula. Fikcije i mrtve apstrakcije finansijske nauke su, međutim, dvosekla stvar. „Režu" druge, ali se na njima mogu „poseći" i njihovi tvorci, odnosno primenjivači.

Digitized by Google

Neki sledbenici dr Perišina otišli su korak dalje u »elaboraciji« njegove ideje. I potpuno upropastili stvar. Lansirali su tezu o »monetizaciji ukupne i novostvorene vrednosti udruženog rada«[20] — apsolutnu besmislicu!

Ta nazovi teza nije ništa drugo do krajnja konsekvenca teorije takozvanog radnog novca. Dakle, staro prudonističko shvatanje u domaćoj obradi.

»Monetizovati« ukupnu i novostvorenu robnu vrednost u nekom društvu može samo neko ko apsolutno ništa ne zna o pravoj »prirodi« robne vrednosti, ko se nikad nije suočio s dijalektikom relativnog i ekvivalentskog oblika vrednosti i s tajnom odnosa jednakosti u izrazu R — R ili R — N — R; ko, dakle, uobražava da je i bez ozbiljnog mozganja shvatio »od prve« odnos ekvivalentnosti dveju roba u procesu razmene. Pred tom su tajnom, po Marksovom kazivanju, zastali Aristotel i mnogobrojni mislioci (uključiv i srednjovekovne ekonomiste — sholastičare) — tokom dve hiljade godina posle Aristotelovog kazivanja, odnosno prećutnog pokazivanja »o šta se razbila njegova dalja analiza oblika vrednosti«. Geniju Aristotelovom, kaže Marks, nedostajao je *pojam vrednosti.*

Prudonisti su zamišljali da izdavanje bonova na radne sate savladava sve teškoće, odnosno »nezgodne« srednje momente i protivurečnosti procesa robno-novčane razmene, kaže Marks.

»Bon na sat«, međutim, dolazi na kraju balade. Pre pojave toga morali su se razviti uslovi za javni kredit, banku itd. Pa ako je »bon na sat« (takozvani radni novac) *poslednji* proizvod u »seriji« empirijskih oblika bankarskog novca i nešto što najviše odgovara »čistom« pojmu novca (prudonisti su se grčevito uhvatili za Rikardov zaključak i aforizam da je papirni novac, odnosno apstraktno-simbolički ili računski novac »najsavršenije stanje« novca), takav proizvod čovekova uma može da egzsitira — nađe praktičnu i svrsishodnu primenu tek u društvu koje je ukinulo (poništilo) *robne* pretpostavke vlastite materijalne i duhovne proizvodnje i koje je u praksi već ostvarilo *proporcionalnu proizvodnju* i doslednu raspodelu prema tečnom (proizvodnom) radu. A »tada novčano pitanje postaje sasvim sekundarno, a napose pitanje da li se izdaju plave ili zelene, limene ili papirne karte ili se društveno knjigovodstvo vrši u nekom drugom obliku«, kaže Marks u glasovitim *Grundrisse.* I odmah zatim dodaje jednu opštu primedbu koja se u potpunosti odnosi i na ove naše »rastezače« značenja pojma monetizacije komercijalnog novca: »Tada je krajnje apsurdno praviti se i dalje kao da bi trebalo vršiti istraživanja o *zbiljskim* novčanim odnosima.«

Banka koja bi izdavala bonove ili certifikate na časove proizvodnog rada morala bi, isto tako, i kupovati robu za to čisto »simboličko postojanje razmenske vrednosti«. Radno vreme sadržano u robama moralo bi biti »autentično verifikovano« — »što

[20] Vidi: *Naznake o reformi monetarnog sistema,* izdanje Ekonomski institut i „Informator", Zagreb, 1979, str. 5.

Digitized by Google

usput rečeno nije tako lako kao ispitati finoću i težinu zlata i srebra«, primećuje ironično Marks.

»Može li sad taj novac cirkulirati izvan banke? I da li *drukčije*, a ne samo između vlasnika bona i banke: *Čime je osigurana konvertibilnost tog bona?* Moguća su samo dva slučaja. Ili svi vlasnici robâ (proizvoda ili rada) *hoće* da prodaju svoju robu po njenoj razmjenskoj vrijednosti ili *jedni hoće, a drugi neće.* Ako svi oni hoće da je prodaju po njenoj razmjenskoj vrijednosti, oni neće čekati na slučaj da li će se naći kupac ili ne, nego odmah otići u banku, odstupiti joj robu i dobiti za nju njen znak razmjenske vrijednosti, novac, razmijenit će robu za bančin vlastiti novac. U tom slučaju je banka u isti mah opći kupac i prodavac u jednoj osobi. Ili se događa *suprotno.* U tom slučaju je bančin bon *puki papir,* samo tvrdi za sebe da je općepriznati simbol razmjenske vrijednosti, ali nema nikakve vrijednosti.«[21]

Čitalac će se, možda, setiti da sam slična pitanja postavljao u vezi s Perišinovim konceptom monetizacije potraživanjâ. Naglasak je bio stavljen na problem konvertibilnosti bankarskog novca u koji bi se, po njegovoj zamisli, »automatski« i »nekreditno« (to jest bez žaoka kamate) pretvarao komercijalni novac reproduktivnih OUR. Dr Perišin je ostao dužan odgovora.

Danas se, međutim, težište pitanja i kritike pomera još više ka »koremitim elementima« procesa monetizacije. I to zato što je dr Perišin »dopustio« da njegovi sledbenici — saradnici izbrišu granicu između komercijalnog novca i proizvodnje vrednosti isto onako kao što je on sâm izbrisao granicu između »primarnog« novca centralnog bankarstva i komercijalnog »izvornog« novca koji, navodno, nastaje u »*neposrednim* odnosima između *robnih* proizvođača« (?!?); iz kojih taj novac svakodnevno *vrca!?* (Perišinov izraz).

Perišinove saradnike (sledbenike) moramo zato podsetiti (možda i *uputiti?!)* na jedno Marksovo šaljivo predstavljanje specifične *predmetnosti,* odnosno materijalnosti robne vrednosti, — i to pre nego što se odluče na sledeći korak: da izmere i monetizuju »ukupnu i novu vrednost«, to jest da izmere i pretvore u empirijske brojke, empirijska kvanta i statističke veličine ono što se apsolutno ne dâ »autentično verifikovati«, egzaktno izračunati. »Predmetnost robne vrednosti razlikuje se u tome od udovice Brzićke što se ne zna za šta da se uhvati. Upravo suprotno fizički gruboj predmetnosti robnih tela, u predmetnost njihove vrednosti ne ulazi ni atom prirodne materije.«[22]

Zajedničko određenje takvih kategorija kao što su robna vrednost, novac, kredit itd. sastoji se u tome što su to naučne apstrakcije *društvenih odnosa* s »materijalnom težom«; što se te kategorije odnose na određeni »realitet produkcionih odnosa« i na opšte zakone proizvodnje vrednosti i robnoga prometa, što one tim odnosima »daju« teorijsku egzistenciju, obrazloženje i momenat

[21] K. Marx, *Grundrisse...*, *Dela,* tom 19, str. 60. — *kurziv* Z. R.
[22] K. Marks, *Kapital,* I, str. 14.

Digitized by Google

oposredovanja na relaciji subjekt — objekt; i, naposletku, što se u njihovom *kretanju* i razvijanju »ogleda« *dijalektika* ekonomskih stvari i ekonomskih odnosa, »dijalektika uzajamnosti« inherentna *svakom* istorijskom obliku robne proizvodnje i robne razmene, a ne obrnuto, da je tu reč samo o »pojmovnim određenjima i o dijalektici tih pojmova«, — kao što su to nekad uobražavali Prudon, Lasal i drugi, u svom »*idealističkom* načinu prikazivanja« (Marks), i kao što to i danas uobražavaju razni *crtači* »novih« društvenih sistema.

Robe kao *vrednosti* su društvene veličine, kaže Marks u *Teorijama o višku vrednosti*. One predstavljaju *odnose* ljudi u njihovoj proizvodnoj delatnosti. Robna vrednost *uključuje* »razmenu« (»igru razmene«), a ova »materijalnu i duhovnu razmenu stvari« između ljudi. Ta se vrednost i ta razmena ne tiču stvari kao takvih — *apsolutno*.

»Gde je rad *zajednički*, odnosi ljudi u njihovoj društvenoj proizvodnji ne predstavljaju se kao »vrednost stvari«. Razmena proizvoda kao robâ je određeni *metod razmene rada*, zavisnost rada jednoga od rada drugoga, određena vrsta društvenog rada ili društvene proizvodnje.«[23]

Robna vrednost je, dakle, nešto *relativno*. Ona je odnos stvari prema društvenom radu koji i danas (i u nas) »počiva na *privatnoj* razmeni« i na razmeni robâ, odnosno razmeni radova između relativno samostalnih reproduktivnih OUR. To je ono što je odista *problematično* u načinu proizvodnje *relativno* udruženog rada, to jest u specifičnom »robno-socijalističkom« obliku društvene proizvodnje. Tu krucijalnu društvenu činjenicu ne mogu sakriti (zabašuriti) nazovi teorije »neprotivurečne« i »transparentne« socijalističke robne proizvodnje i takozvanog integralnog dohotka niti različne »formule« (modaliteti) automatske i nekreditne monetizacije potraživanjâ, — tim teorijama vrlo bliske, saglasne i u nekim tačkama čak komplementarne.

Diverzifikacija sredstava i oblikâ plaćanja; monetizacija i demonetizacija

Proizvodnji vrednosti relativno udruženog rada — tom *novom* »društvenom centralitetu« u proizvodnoj delatnosti ljudi — odgovara udvostručavanju robe u robu i novac i specifična diverzifikacija sredstava i oblikâ plaćanja. Ne, nipošto, monetaristička različnost plaćanjâ i unošenje promene *odozgo*, to jest sa strane centralne banke, odnosno državne administracije, niti takva diverzifikacija, odnosno zaokret u procesu emisije (»proizvođenja« i regulacije novca i kredita) koji bi »imaginarno cveće« monetarizma strgao s lanca robno-novčanih odnosa samo zato da na nj stavi vlastito »imaginarno cveće«.

[23] K. Marks, *Teorije o višku vrednosti*, III, str. 144. — *kurziv* Ž. R.

Digitized by Google

Nova, »samoupravna« diverzifikacija i dublji preobražaji odnosâ i instrumenata plaćanja morali bi teći *odozdo* i *odozgo*. Bili bi to istovremeni procesi: (a) proces uspostavljanja »razvijenih modaliteta ravnopravnog tretmana živog i minulog rada« (Janko Smole u intervjuu NIN-u od 27. maja 1979), — uključiv takozvana zajednička ulaganja i učešće u zajednički ostvarenom dohotku, a zatim: razvijanje »sistema obveznica« s »pravim adresama, ekonomskom podlogom i ekonomskom sigurnošću« (Janko Smole), vučenje i eskontovanje menica, prebijanje takozvanih obračunskih čekova itd.; (b) proces uspostavljanja konvertibilnosti dinara, — u kojem procesu centralnoj banci danas objektivno pripada strateško mesto i uloga, a bez čega apsolutno nema tečnog kredita, zbiljske diverzifikacije i kretanja (prenosa) instrumenata plaćanja itd.

Tek ta i takva kretanja u sferi novčano-kreditnih odnosa mogu nas spasiti od napasti *pluralizma valuta*, to jest od neke vrste zloćudne koegzistencije domaćih i inostranih sredstava plaćanja u *unutrašnjem* robnom prometu i u »reprodukcijskom povezivanju« organizacija udruženog rada, — koja od nedavno remeti i čak ozbiljno dovodi u pitanje »zurovski« obrazac i proces »udruživanja rada i sredstava«, degradira i »otuđuje« dinar, podstiče inflaciju troškova i cena itd.

Nova diverzifikacija instrumenata plaćanja i modaliteti monetizacije, *versus* demonetizacije ne podležu nekakvom »idealnom diktatu« relativno udruženog rada; oni ne proističu iz *ordre natural* toga prelaznog društvenog oblika. Njih ne otkriva nekakav univerzalni ljudski razum ili božanska inspiracija onih crtača i popravljača društva. *Tek* momenti oposredovanja — reflektovanja tih i takvih odnosa na razini reproduktivne OUR; njihovo »prelamanje« u svesti proizvodnih radnika, može stvoriti dispoziciju i impulse u pravcu bitno različitom od logike državnog nepretvorljivog novca i kredita, neopozitivističke logike monetarizma, svakovrsnog normativizma i samoupravljačkog voluntarizma. Naravno, u svemu tome nezaobilazni su *procesi učenja* kroz koje već prolaze ili treba da prođu proizvodni radnici — samoupravljači, a s njima zajedno i naučni radnici — u specifičnoj, ali nipošto privilegovanoj društvenoj poziciji i ulozi.

Bez preterivanja se može reći da su naši proizvodni radnici svesni istorijske *relativnosti* društvenih odnosa i institucija »udruženog rada«. Svesni su i izvesnih protivurečnosti i suprotnih tendencija koje vladaju u našem društvu i svetu koji ga okružuje i na izvesne načine neprestano prožima. Postaju sve više svesni vlastite uloge i mogućnosti da i sami *doprinose* dijalektici društvenih odnosa i oblika, da aktivno i stvaralački učestvuju u tumačenju i menjanju tih odnosa i oblika.

Svesne subjektivne snage našega društva (Savez komunista, Sindikat itd.) nisu, odnosno ne bi smele da budu s one strane društvene proizvodnje; nisu izvan relativno udružene radničke klase, već su njen integralni sastavni deo. One posreduju između nauke i prakse, a i same stvaraju prostor i pretpostavke za nauku

Digitized by Google

i društveiu primenu vrednih naučnih rezultata. Ako, međutim, one to još sasvim ne čine, ili se u tom pogledu drže pasivno, onda to može da bude ozbiljan simptom mogućeg jaza između takozvane ourovske strukture (»papirnatog samoupravljanja«) = samoupravljačkog *ordre positif* i zbiljskih odnosa samoupravljanja, procesa udruživanja rada, grupnosvojinskih ili kolektivno-privatističkih odnosa prisvajanja, države, tržišta itd. = stvarnog društvenog poretka, koji te snage nisu u stanju da premoste.

U oblasti koju ovde razmatramo, formiranje i ponašanje (metafizičke »mušice«) depozita, kreditnog potencijala banaka i njihovih monetarnih multiplikatora, instrumenata i oblika plaćanja, monetizacije, *versus* demonetizacije komercijalnog novca, deviznog kursa itd., imaju različite ideološko-političke aspekte i »žaoke«: kejnzijanske (neokejnzijanske), monetarističke i marksističke; različiti su, videli smo, i društveni koreni i istorijska strana tih odnosa, oblika, instrumenata, tehnika. No, uprkos svemu tome, ili, možda, upravo zbog toga kolopleta različitih društvenih protivurečnosti i paradoksa, u ovoj se oblasti ipak *nešto kreće*.

Banke i ekonomsko-tehnološko povezivanje proizvođačkih OUR

Neke banke (osnovne i udružene) već potpomažu povezivanje reproduktivnih OUR nezavisno od toga kojoj opštini, regionu ili republici te OUR »pripadaju« — pa makar da motiv nije uvek uspostavljanje *celine i jedinstva* društvene reprodukcije ili realizacija istorijskih interesa i potreba proizvodnih radnika za istinskim udruživanjem. Njihovi vlastiti poslovi, uloga, interesi i motivi upućuju ih na takav odnos prema tehnološkom i finansijskom povezivanju reproduktivnih OUR. Intuicijom, invencijom, imaginacijom i iznad svega praktičkim iskustvom saznaju njihovi stručnjaci i rukovodioci da se novac, apstraktno bogatstvo društva i novčana akumulacija ne stvaraju *ex nihilo*, već iz procesa udvostručavanja robe i iz viška rada, odnosno dohodak-vrednosti udruženih proizvodnih radnika.

Uspostavljanje neke *mere*, odnosno granice do koje može ići prisvajanje ekstradohotka od strane onih proizvođačkih OUR koje *ekonomski realizuju* tehničke novine, odnosno nove tehnološke postupke, a da takvo ekstra prisvajanje društvenog dohotka ne ugrozi ekonomsku egzistenciju svih ostalih proizvođačkih OUR u datim (respektivnim) granama industrije, poljoprivrede itd.[24] — jeste ili bi trebalo da bude stalna briga (specifična funkcija) banaka u našem privrednom sistemu. I to iz dva osnovna razloga: prvo, banke mogu znati (čak i matematički utvrditi) da je pomenuta mera, odnosno granica dohotka ujedno (inverzno posmatrano) stvarni ekonomski pokazatelj koliko one tehnološki i ekonomski

[24] Ovde se za trenutak ostavljaju po strani spoljna trgovina, zajednička ulaganja s *inostranim* partnerima i investicioni radovi u inostranstvu.

Digitized by Google

nedovoljno razvijene i uspešne OUR imaju *manje* porcije dohotka od društveno postavljenog (regulativnog) *prosečnog* dohotka, odnosno dohodak-vrednosti — premda su u pogledu *upotrebnih* vrednosti *(utilité)* ili *količina proizvoda* kojima raspolažu i ove organizacije u »dobitku«[25]; i drugo, banke — iz razloga napred pominjanih — ne smeju dozvoliti da tehnološki zaostalije OUR definitivno zaostaju i propadaju (bivaju »dekapitalizovane«, odnosno ekonomski diskreditovane od strane onih uspešnih OUR) — osim ako nije reč o pomenutim »crnim rupama« u društvenoj proizvodnji, to jest sasvim promašenim »političkim fabrikama«, enormnim gubitašima, parazitskim »ge-ge« preduzećima i ustanovama.

Prosečni, odnosno regulativni dohodak OUR jeste »prava *opšta* protivurečnost« robne ekonomije relativno udruženog rada. Ta protivurečnost supsumira i drži na okupu sledeće momente i procese:

a) stvarne razlike u organskoj kompoziciji (sastavu) elemenata proizvodnje (upoređujući pojedinačne OUR unutar date grane i poredeći prosečne sastave elemenata proizvodnje različitih grana društvenog rada);

b) razlike u rokovima reprodukcije, to jest u vremenu obrta delova »društvenog kapitala« — raspoređenih u bezbrojnim reproduktivnim OUR;

c) razliku između razdeobe dohodak-vrednosti *unapred* (po izvesnom društvenom predračunu troškova proizvodnje, doprinosa, izdvajanja u interne fondove itd.) i razdeobe koja dolazi tek pošto se izvrši tržišna realizacija robnog proizvoda;

d) odnos između prosečnog dohotka i ekstradohotka (prvi je stvarna — empirijska mera drugoga);

e) odnos između procesa stvaranja vrednosti i formiranja društvenog dohotka; ovaj odnos obuhvata takozvane srednje momente i specifičnu »formulu« troškova proizvodnje i troškova prometa;

f) momente i instrumente »interne realizacije«, to jest neposrednih cena »faznih proizvoda« u okviru SOUR i takozvanih zajedničkih ulaganja, te odnos te realizacije prema uslovima i prilikama koje vladaju na jugoslovenskom i svetskom tržištu;

g) odnose i metode konkurencije reproduktivnih OUR, koji — uporedo s procesom i odnosima društvenog planiranja — *učestvuju* u formiranju društveno prosečnog dohotka. Ovaj regulativni društveni prosek u tom slučaju nije samo prosečan broj ili statistički utvrđen elemenat društvene regulativne, odnosno »ravnotežne« cene, već — nešto *istinito*, tendencija, relevantno, delotvorno, podsticajno.

Tek na toj i takvoj društvenoj osnovici moguće je da se u realnom ekonomskom životu reproduktivne OUR odnose jedna prema drugoj kao »lažne sestre« — do granice do koje seže pro-

[25] Napretke — poboljšice u produktivnosti društvenog rada manje ili više koriste svi članovi društva.

Digitized by Google

ces ekonomske realizacije tehničkih novina itd., a da se preko te pragmatski utvrdive ekonomske granice one u praksi potvrđuju i kao pravi društveni savez relativno slobodnih kolektivnih producenata robne vrednosti i društvenog bogatstva — nasuprot državi, inostranim konkurentima itd.

Naše banke, naročito one »udružene«, morale bi povesti više računa o toj dijalektici ekonomskih stvari i skrivenih ekonomskih odnosa. I to ne samo radi čuvanja te dijalektike — kao nečeg izuzetno dragocenog i revolucionarnog u stvarnom ekonomskom životu našega društva, veš i zato što je to stvarni ekonomski *raison d'être* njihovog bitisanja i njihovih specifičnih funkcija u načinu proizvodnje relativno udruženog rada.

S ovim procesima, korenitim elementima i »tvrdoglavim činjenicama« ekonomskog života *nema*, odnosno ne bi smelo biti poigravanja. To važi kako za državu — »oficijelni rezime društva«, tako i za banke. Ukoliko, pak, u praksi takvog poigravanja i čak oštrog suprotstavljanja logici ekonomskih stvari ima; a toga, znamo, vrlo često i na različitim tačkama »ima na pretek« — utoliko gore po društvo, a ne samo po državu, odnosno relativno osamostaljene banke.

Digitized by Google

Andrej Berden

Društvena svojina u Jugoslaviji

I. Uvod

Naše društvo je društvo prelaznog karaktera, pa su takvog karaktera i sve njegove institucije bez obzira na njihovu prirodu, bila ona upravljačkog, ekonomskog ili pravnog karaktera. Jedna od bitnih osnova samoupravnog socijalističkog društva nesumnjivo je društvena svojina te prava i dužnosti radnikâ kao upravljačâ ovog, u istorijskom smislu, specifičnog oblika svojine. U razvoju društveno-ekonomskih formacija svojinski odnosi su osnovni odnosi i istovremeno oni odnosi po kojima neko društvo označavamo kao robovlasničko, feudalno, kapitalističko ili socijalističko.

Društvena svojina u Jugoslaviji razvila se iz državne (posredno društvene) svojine koja karakteriše sve oblike etatistički organizovanih socijalističkih država. Upravo uvođenje novog oblika svojine te na toj osnovi novog oblika upravljanja predstavljalo je razilaženje sa poznatim smerom razvoja socijalizma. U vreme prvih promena bilo je teško predvideti svu njihovu revolucionarnost započetu na pravnom području usvajanjem Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduze-

Digitized by Google

ćima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva iz 1950. godine.

Cilj ove studije je da doprinese izgradnji novih, pre svega pravnih institucija koje su povezane sa institucijom društvene svojine. U uvodnom delu susrećemo se sa nekim određenjima svojine uopšte te sa kratkim prikazom razvoja društvene svojine.

II. Svojina kao ekonomska i pravna kategorija

Svojina je ukupnost datih proizvodnih odnosa koja se izražava u određenom obliku prisvajanja ekonomskih dobara. Vlasnik sredstava za proizvodnju je onaj koji prisvaja proizvode i usluge sredstava. To je odnos među ljudima prema sredstvima za proizvodnju. U okviru svojinskih odnosa među ljudima se uređuju odnosi koji su za društvo primarnog karaktera — proizvodni odnosi. Svojina postoji u svakom društvu u kojem postoji proizvodnja. Proces rada u tehnološkom smislu (prisvajanje prirode i posedovanje njenih opredmećenih delova, razmena društvene materije sa prirodom) stvara osnovu i predmete prisvajanja, ali sam po sebi ne određuje svojinu.

Svojina je istorijska kategorija. Ona nije neko prirodno pravo. Imovinski odnosi su podvrgnuti istorijskim promenama, ali postoje u svim društveno-ekonomskim formacijama. Pomenimo u vezi s tim Marksovu misao: »... da ne može biti govora o nekoj proizvodnji, pa, dakle, ni o nekom društvu gde ne postoji neki oblik svojine...«[1]

Bilo bi pogrešno misliti da je svojina kao institucija vezana za klasno društvo. Ona je postojala još u prvobitnoj zajednici, samo što je društvo tada bilo organizovano na osnovi rodovskih veza. Pojavom privatne svojine raspalo se staro uređenje i privatno-svojinski odnosi postali su osnovni društveni odnosi. U delu *Poreklo porodice, privatnog vlasništva i države* Engels tadašnje odnose analizira ovako: »Staro društvo, osnovano na rodovskim vezama, lomi se u sukobu s novorazvijenim društvenim klasama; na njegovo mjesto dolazi novo društvo, čija je vlast usredotočena u državi, čije niže jedinice nisu više rodovske, nego teritorijalne zajednice, društvo u kome je porodično uređenje potpuno podređeno uređenju vlasništva i u kome se sada slobodno razvijaju one klasne suprotnosti i klasne borbe koje čine sadržaj cjelokupne dosadašnje pisane historije.«[2]

Klasna borba je borba za svojinu sredstava za proizvodnju. Svaka eksploatatorska klasa izgrađivala je društvo sa pozicija zaštite svojih, užih, klasnih interesa. Njih je predstavljao takav

[1] K. Marks, *Predgovor za Prilog kritici političke ekonomije*, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 20.

[2] F. Engels, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, Predgovor prvom izdanju od 1884, — K. Marx — F. Engels, *Izabrana djela*, II, »Kultura«, 1950, str. 160.

Digitized by Google

oblik proizvodnih odnosa koji joj je omogućavao prisvajanje viška vrednosti. To prisvajanje osiguravala je i sankcionisala država svojim aparatom prisile. Stepen razvoja proizvodnih odnosa uslovljen je stepenom razvoja proizvodnih snaga. Svi do sada poznati oblici svojine bili su zbog toga istorijski opravdani i neophodni, kao što je bio neophodan i opravdan određeni istorijski način proizvodnje. Pomenimo u vezi s tim da bi bilo sasvim pogrešno i na neistorijskoj osnovi tražiti zajedničke tačke i paralele između sistema grupne svojine u prvobitnoj zajednici i sadašnjeg oblika društvene svojine kod nas. Na nepravilnosti ovakvih poređenja upozorio je Marks kada je pisao o Pariskoj komuni: »... obična je sudbina novih istorijskih tvorevina da ih pogrešno smatraju kopijom starih i čak preživelih oblika društvenog života, na koje one donekle liče ...«[3]

U današnjem svetu susrećemo više različitih oblika svojine i odnosâ prisvajanja. Mogli bismo ih podeliti na privatno-kapitalističke svojinske odnose, odnose prisvajanja društvenog kapitala (akcionarsku, kooperativnu i etatističku svojinu), kao i razne oblike društvene svojine (državnu, samoupravnu, participativnu itd.).[4]

Za svojinu su karakteristična dva elementa. Kada analiziramo svojinske odnose, obično razlikujemo svojinu u ekonomskom i u pravnom smislu. Bilo bi pogrešno kada bi se ova dva aspekta međusobno razdvajala. Svojina je integralan društveni odnos i oba njena elementa predstavljaju dijalektičko jedinstvo. Neki u vezi s tim govore o svojini u »užem« i u »širem« smislu. U odnosu između ekonomskog i pravnog pojma svojine postoji relacija koja je karakteristična za sadržaj i oblik Svojinski odnos je u svojoj biti ekonomski odnos koji se pravno može organizovati u čitavom nizu institucija. Ekonomski aspekt svojine ima, dakle, primaran, a pravni aspekt sekundaran karakter.

1. *Sadržaj ekonomskog pojma svojine*

Prilikom analiziranja ekonomskog pojma svojine većina teoretičara polazi od sledeće Marksove definicije: »Svaka proizvodnja jeste prisvajanje prirode od strane individue u okviru nekog određenog društvenog oblika i njegovim posredstvom. U ovom je smislu tautologija kazati da je svojina (prisvajanje) uslov proizvodnje ... Ali da ne može biti govora o nekoj proizvodnji, pa, dakle, ni o nekom društvu gde ne postoji neki oblik svojine,

[3] V. I. Lenjin, *Država i revolucija, Izabrana dela,* tom 11, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 222.

[4] I. Maksimović, *Teorijske osnove društvene svojine,* »Savremena administracija«, Beograd, 1975, str. 9.

Digitized by Google

jeste tautologija. Prisvajanje koje ništa ne prisvaja jeste *contradictio in subjecto.*«[5]

U jugoslovenskoj literaturi susrećemo se sa dvojnim objašnjenjem ove Marksove definicije. Pre svega, postavlja se pitanje da li uopšte možemo izjednačavati prisvajanje i svojinu i da li je Marks oba pojma upotrebljavao kao sinonime.

Stav da Marks ne upotrebljava ova dva pojma kao sinonime poziva se na analizu Miladina Koraća, koji tvrdi da je nakon upoređivanja skoro svih mesta na kojima Marks i Engels upotrebljavaju izraz prisvajanje došao do zaključka da ga ne koriste kao sinonim za izraz svojina, nego u drugom značenju.[6] Ali to nije, kako tačno konstatuje Finžgar, stav većine naših ekonomista.[7]

Zašto je bitno ovo razlikovanje? Do tih diskusija dolazi kada se raspravlja o svojini kao istorijskoj kategoriji. Ako izjednačavamo svojinu i prisvajanje, moramo konstatovati kako za svojinu, tako i za prisvajanje da postoje u svim društveno-ekonomskim formacijama. U svim do sada poznatim društveno-ekonomskim formacijama susrećemo se sa prisvajanjem kao i sa svojinom.

Suprotan je stav koji izjednačava ekonomski i pravni pojam svojine te pod istorijskim promenama svojine u našem društvu društvenu svojinu shvata kao nesvojinu kako u pravnom, tako i u ekonomskom smislu.[8] U kritici tih stavova, A Bajt navodi da je društvena svojina kao nesvojina u ekonomskom smislu logički nonsens. To bi, naime, značilo da u socijalizmu niko ne prisvaja i, shodno tome, niko i ne troši, dok je suština svojine kao društveno-ekonomskog odnosa u tome ko i koliko prisvaja, a ne da li prisvajanje u društvu postoji.[9] Ukidanjem kapitalističkog prisvajanja, kapitalističke privatne svojine, nesumnjivo, dolazi i do ukidanja kapitalističkog pravno-svojinskog sistema. Ali time se ne dolazi do ukidanja prisvajanja i svojine uopšte.

Ko prisvaja proizvode, taj je vlasnik proizvodnih sredstava. Svojina u pravnom i ekonomskom smislu obično se pokrivaju, ali to nije neophodno. Za definisanje svojine u ekonomskom smislu neophodna je konstatacija koja identifikuje odnose u raspodeli prisvajanjem. Samu raspodelu delimo na dve faze i to: na prethodnu fazu, za koju je karakteristična raspodela sredstava za proizvodnju, i na drugu, na reposrednu raspodelu

---

[5] K. Marks, *Uvod u kritiku političke ekonomije, Prilog kritici političke ekonomije,* »Kultura«, Beograd, 1969, str. 212—213.

[6] M. Korać, *Pojam odnosa proizvodnje,* »Nolit«, Beograd, 1957, str. 156.

[7] A. Finžgar, *Družbena lastnina v jugoslovanskem pravu,* Slovenska akademija nauka i umetnosti, Ljubljana, 1977, str. 192.

[8] Na primer, D. Dragišić, *Osnovne razlike u tumačenju društvene svojine,* »Samoupravljanje«, br. 5/77, str. 21.

[9] A. Bajt, *Društvena svojina u Nacrtu zakona o udruženom radu,* »Ekonomist«, 1976, str. 376. — Vidi i: A. Finžgar, op. cit., str. 193.

Digitized by Google

proizvodâ kroz koju se izražava sadržaj svojine, njena ekonomska suština.

Ekonomski subjekt zaista prisvaja i pod svojom apsolutnom kontrolom ima samo onaj deo društvenih proizvoda koji je u procesu raspodele zaista prisvojio. U tom smislu odnosi u procesu raspodele, to jest prisvajanja, potpunije i izrazitije izražavaju proizvodne svojinske odnose nego što ih izražavaju odnosi u sferi proizvodnje.[10]

Za ekonomski pojam svojine sasvim je irelevantno da li je onaj koji prisvaja istovremeno i pravno najopravdaniji za prisvajanje. U ekonomskoj teoriji susrećemo više srodnih primera kao objašnjenje navedenog stava. Zemlja je faktička društvena svojina, uz uslov da pravni sopstvenik prodajom plodova dobije samo svoj uloženi rad, bez zemljišne rente koju prisvajaju svi potrošači poljoprivrednih proizvoda, a ne samo pojedinci.[11] U savremenoj kapitalističkoj privredi susrećemo se čak sa stavovima da je pravo na svojinu opasna i nepotrebna raskoš.

Primer odvajanja ekonomskog i pravnog vlasnika nalazimo kod ugovora o *leasingu*. Pravni vlasnik dobra datog u *leasing* je davalac *leasinga*, a ekonomski vlasnici obično su kako davalac tako i primalac *leasinga*. Navedimo za ilustraciju i ekstremni primer: i tat je ekonomski vlasnik ukradenog dobra.

Prisvajanje je, dakle, moguće na osnovu svojinskog prava ili na osnovu drugih ovlaštenja koja su pravne ili stvarne prirode. Pravo svojine je danas ograničeno u svojoj apsolutnosti. Može se govoriti da je apsolutnost prava svojine samo relativna. Najpre može da bude ograničeno ugovorom. Kod poljskih službenosti su kako sopstvenik poslužnog, tako i sopstvenik povlasnog zemljišta ekonomski sopstvenici poslužnog dobra.

Dok ugovorna ograničenja ne zadiru u apsolutnost prava svojine, zato što su zasnovana na dispozicijama vlasnika dobra, drugačiji je slučaj sa ostalim civilno-pravnim i javno-pravnim ograničenjima. Ograničenja na osnovu civilnog prava ipak su retka (pomenimo imisije i zabranu otuđivanja i opterećivanja), ali su zato ograničenja u društvenom interesu sve češća. Već je dugo znatno ograničeno jedno od osnovnih ovlaštenja prava svojine — *ius abutendi*.

Prisvajanje je moguće i na osnovama privrednih mehanizama ili različitih mera ekonomske politike. Kada se prisvaja-

---

[10] Stvarna svojinska struktura društva može se saznati samo ako poznajemo strukturu raspodele njegovih proizvoda (A. Bajt, *Družbena lastnina v ustavi in osnutku zakona o združenem delu*, »Pravnik«, br. 4—6/76, Ljubljana, str. 86. — Vidi i: I. Maksimović, op. cit., str. 10).

[11] I. Maksimović, op. cit., str. 11. — Sličan primer navodi i Bajt: U krajnjem slučaju vlasnik (u pravnom smislu) uopšte ne prisvaja plodove sredstava, već ih u celini uživaju drugi. Kao primer navodi vlasnika stana kome stanar ne plaća punu stanarinu (A. Bajt, *Družbena lastnina*... str. 86).

Digitized by Google

nje ne zasniva na ovlašćenjima prava svojine, tada govorimo o *de facto* pravima. Vlasnik imovine u ekonomskom smislu je, dakle, onaj koji zaista prisvaja ekonomska dobra. Dok je pitanje ko je pravni vlasnik dobra uvek jednostavno, dotle je pitanje ko je ekonomski vlasnik komplikovanije. Svojina shvaćena u smislu prisvajanja jeste ono što je svaki ekonomski subjekt faktički prisvojio, što je prešlo u sferu njegove ekonomske dispozicije (potrošnje — odložene ili neposredne).[12]

Naravno, pitanje prisvajanja nije tako jednostavno. Ekonomska svojina ne predstavlja prisvajanje proizvodâ, nego samo prisvajanje viška vrednosti. U protivnom slučaju i radnici u kapitalizmu bili bi vlasnici sredstava za proizvodnju, kako u pomenutoj studiji konstatuje A. Bajt. Vlasnik sredstava je onaj koji stiče višak proizvoda, onaj deo proizvoda koji prevazilazi obnovu i utrošenih sredstava i utrošene radne snage.[13]

Kada je reč o subjektima ekonomske svojine, u teoriji susrećemo više suprotnih stavova. Potrošnja proizvoda je njegovo uništenje. Potrošnja može biti neposredna ili posredna (odložena). Odloženu potrošnju predstavljaju investirana sredstva. Posrednu potrošnju predstavljaju i oni proizvodi koje lice ne potroši odmah niti ih investira, nego ih samo poseduje i može ih bilo kada transformisati u bilo kakav drugi oblik potrošnje. Ti proizvodi predstavljaju određenu vrednost i njihov ekonomski vlasnik isključuje sve ostale iz njihove upotrebe.

A. Bajt brani stav da ekonomski vlasnik može da bude samo fizičko lice (pravna lica ne mogu da troše).[14] Isto misli i M. Vedriš, koji tvrdi da ekonomski vlasnik može da bude samo čovek, jer niko drugi osim živog čoveka ne može realizovati svojstva stvari, dakle, niko drugi osim čoveka ne može prisvajati. (Vezivanje pripadanja ne samo uz čoveka, nego i uz njegove organizacije rezultat je pravne intervencije u proizvodne odnose. Nikad ne smemo smetnuti s uma šta u praktičnom, stvarnom životu znači izraz »ovo sredstvo pripada tom i tom kolektivu«.)[15] Drugačiji stav zastupa I. Maksimović. U krajnjoj liniji, pojedinačni subjekti svojine su uvek neka fizička lica, ali bi bilo pogrešno isključiti institucije i pravna lica, uopšte subjekte globalnog društva, iz svojstva subjekata ekonomskog prisvajanja (svojine) striktnim vezivanjem subjekta svojine za finalnu (potrošnu) potrošnju, jer, navodno, »prava lica« i institucije »ne mogu neposredno trošiti«. I to, prvo, zbog značajnog uticaja koji imaju političke institucije na pravne režime svojine i, sledstveno, na ekonomsko prisvajanje. Drugo, za biće svojine nije bitan elemenat neposredne i lične potrošnje, već uopšte

[12] I. Maksimović, op. cit., str. 10.

[13] A. Bajt, *Društvena svojina u Ustavu i Zakonu o udruženom radu*, »Socijalizam«, br. 3/77, str. 413.

[14] Isto, str. 414.

[15] M. Vedriš, *Osnove imovinskog prava*, »Informator«, Zagreb, 1977, str. 130.

Digitized by Google

potrošnje, bilo odložene ili neposredne. A odložena potrošnja (štednja, akumulacija) pretpostavlja raspolaganje i prisvajanje u širem smislu i ima potom indirektan uticaj i na ličnu potrošnju (uporedi: K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 180. i dalje; K. Marks, *Kritika Gotskog programa, Izabrana dela*, II, str. 12—13). Treće, »iza« pravnih i drugih institucija i društvenih subjekata (pravnih lica) nalaze se takođe fizička lica, pojedinci, »socijalne grupe«, nosioci »socijalnih funkcija«, koji, pored neposredno proizvodnih, imaju i druge kompetencije i vrše razne ekonomske funkcije koje proizlaze iz funkcija ekonomskog sistema (na primer, kompetencije u vezi sa obezbeđenjem odgovarajućih uslova privređivanja, nivoa i ciljeva razvoja, obezbeđenjem opšte potrošnje itd.).[16]

2. *Sadržaj pravnog pojma svojine*

Svojina u pravnom smislu, koja se odražava u pravno uređenom pravu svojine, predstavlja jednu od osnova pravnih sistema. U uređenju te institucije neposredno se odražava klasna usmerenost prava. Buržoaska teorija ne pravi razliku između ekonomskog i pravnog pojma svojine i pokušava da isključivo pravnom interpretacijom prikrije njenu klasnu prirodu. To joj uspeva pre svega s obzirom na prirodu pravnih kategorija. Tu mislimo na njihov normativni karakter, državnu prinudu, koja stoji iza njihovog izvršavanja, jasnoću normativnog izraza.

U proučavanju pravnog pojma svojine oslanjamo se na Marksova opredeljenja. U pismu J. B. Schweitzeru Marks je o svojini napisao: »Na pitanje šta je to (savremena buržoaska svojina) može se odgovoriti samo kritičkom analizom političke ekonomije koja obuhvata cjelinu tih svojinskih odnosa, ali ne u njihovom pravnom izrazu kao odnosa volje, nego u njihovom realnom obliku, to jest kao proizvodnih odnosa.«[17]

U delu *Predgovor za Prilog kritici političke ekonomije* Marks definiše svojinske odnose kao pravne izraze i oblike proizvodnih odnosa, kao okvire unutar kojih se odvijaju proizvodni odnosi. »Na izvesnom stupnju svog razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivrečje s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to — sa odnosima svojine u čijem su se okviru dotle kretale.«[18]

Pravni izraz kao odnos volje je volja vlasnika stvari da stvar koristi i njom raspolaže kao svojom. Taj voljni elemenat koji se odražava prema drugima karakterističan je za pravo svojine ko stvarno pravo, to jest pravo koje se ostvaruje među ljudima povodom stvari.

---

[16] I. Maksimović, op. cit., str. 17, 18.

[17] K. Marx — F. Engels, *Odabrana pisma*, Zagreb, 1955, str. 190.

[18] K. Marks, *Predgovor za Prilog kritici političke ekonomije*, cit. izd., str. 338.

Digitized by Google

Svojina je sama po sebi odnos koji postoji među ljudima u vezi sa prisvajanjem predmeta prirode i tada predstavlja klasa je na vlasti, čiju volju izražava pravo kao obavezan društva, pojavom privatne svojine i države, taj drruštveni odnos dobija pravni karakter, postaje odnos zaštićen pravnim propisima, pravni odnos i javlja se pravo svojine.[19]

Pravo svojine nije neka jedinstvena nepromenljiva institucija. U pojedinim društveno-ekonomskim uređenjima susrećemo različite oblike prava svojine. Oni zavise od toga koja klasa je na vlasti, čiju volju izražava pravo kao obavezan društveni poredak.

Među pravnicima koji opredeljuju pojam prava svojine često se susrećemo sa tvrdnjom da prisvajanje nije jedini oblik dobijanja tog prava.[20]

Pravo svojine ne može se definisati kao pravo prisvajanja. Jer, ako je prisvajanje proizvodnja, kako tvrdi Marks, to bi značilo da je pravo svojine u stvari pravo proizvodnje. Prisvajanje je ekonomski pojam, a od ekonomskog pojma svojine ne može se direktno preći na pravni pojam svojine. Prisvajanje delova prirode unutar i posredstvom određene društvene formacije vrši se ne samo posredstvom instituta svojine, već i drugim pravnim institutima (na primer, posredstvom ugovora o kupoprodaji, zajmu, zakupu itd.). Kao što vidimo, prisvajanje je vrlo široko, i definisanje prava svojine kao prava prisvajanja je stoga netačno. No, ipak prisvajanje kao osnova celokupnog sistema proizvodnih odnosa jeste baza na kojoj je izgrađeno pravo svojine, čija se sadržina menja prema društvenim formacijama.[21]

Sama razmena sredstava ne predstavlja njihovu potrošnju. Potrošnja je uništavanje stvari kako fizički tako i po vrednosti. Razmena je samo oblik odložene potrošnje, ista je kao što je, na primer, investiranje.

Pravo svojine kao pravni aspekt svojine jeste zbir pravnih propisa koji uređuju taj imovinski odnos kao društveni odnos; to je zbir pravnih propisa koji uređuju područje prisvajanja. Opšti građanski zakonik iz 1811. godine u paragrafu 354. određuje pravo svojine kao pravo slobodnog korišćenja i raspolaganja stvarju uz isključenje svakog drugog iz tog prava.

Pravni poredak određuje ovlašćenja koja proizlaze iz prava svojine. Vlasnik stvari može stvar da upotrebljava (koristi, uživa) i da stvarju raspolaže. Ta ovlašćenja, koja čine pravni sadržaj prava svojine, daju ovlašćeniku, vlasniku proizvodnih sredstava, i pravo na prisvajanje. Ponekad prilikom opredeljivanja ovlašćenja koja sadrži pravo svojine susrećemo posebno navedeno pravo na posedovanje. Moramo konstatovati da je

[19] A. Finžgar, *Stvarno pravo, Lastnina*, Pravni fakultet, Ljubljana, 1972, str. 3.

[20] A. Finžgar, *Lastnina*, str. 4; V. Spaić, *Građansko pravo*, Univerzitet u Sarajevu, 1967, str. 315.

[21] V. Spaić, op. cit., str. 315.

Digitized by Google

ono već sadržano u pravu na upotrebu i raspolaganje stvarju i da je njihov preduslov.

Pravo svojine je stvarno pravo i kao takvo je apsolutno. Kao i za sva stvarna prava, i za njega je karakteristično da ne uređuje odnose između čoveka i stvari, nego odnos između čoveka i ostalih ljudi. Za stvarno pravo nije karakteristična vlast nad stvarima, nego pravo na korišćenje, uživanje stvari ili raspolaganje njome u odnosu na druge, ali bez njihovog posredovanja.[22] Pomenuli smo već Finžgarovo opredeljenje prava svojine. Na sličan način pravo svojine opredeljuju i drugi jugoslovenski autori. A. Gams tvrdi da svojina nije odnos između vlasnika i stvari, predmeta svojine, nego odnos između njega i ostalih lica u društvu povodom tog predmeta.[23] M. Vedriš opredeljuje svojinu kao stvarno pravo koje predstavlja zbir pravnih pravila kojima se regulišu odnosi koji nastaju među ljudima povodom stvari.[24]

Pravo svojine je najsavršenija vlast nad stvarju. Ekonomski i pravni pojam svojine pokrivaju se u celini samo u slučaju kada vlasnik stvari u pravnom smislu može s njom da postupa bez ikakvih ograničenja, a takva ovlašćenja u savremenom svetu su samo iluzija. (U prethodnom poglavlju ukazali smo na niz ograničenja.)

Pri određivanju suštine prava svojine mora se poći od analize onih ovlašćenja koja zakon daje titularu prava svojine i onih obaveza koje zakon nameće trećim licima i samom titularu prava svojine.[25]

Pravo na upotrebu sadrži stvarno raspolaganje stvarju. Deli se na pravo da se stvar koristi i uživa. Vlasnik stvari dobija plodove stvari, stvar može da preradi, spoji, priključi ili uništi, može da izmeni njenu svrsishodnost. Raspolaganje stvarju predstavlja pravnu vlast nad njom. Vlasnik može stvar da proda, pokloni, da je dâ na čuvanje, u zakup, na uživanje, može da je založi ili optereti na neki drugi način.

Ovlašćenja koja proizlaze iz prava svojine su nedeljiva. Kod nas ne poznajemo pojam podeljenog prava svojine.

Ograničenje prava svojine proizlazi iz činjenice da ljudi žive u određenim društvenim zajednicama na ograničenom prostoru. Već rimsko pravo, koje nije znalo za probleme koji opterećuju savremeno društvo, znalo je za niz ograničenja, ali većinom u privatnom interesu. Među tim ograničenjima pomenimo imisije. Posezanjem države u robno-novčane odnose, u odnose proizvodnje i prisvajanja, broj tih ograničenja znatno raste. Francuski Civilni kodeks u članu 544. određuje da je

[22] A. Finžgar, *Stvarno pravo*, cit. izd., str. 6.

[23] A. Gams, *Osnovi stvarnog prava*, Univerzitet u Beogradu, 1971, str. 36.

[24] M. Vedriš, *Osnove imovinskog prava*, cit. izd., str. 103.

[25] V. Knapp, *Sobstvenost v stranah narodnoj demokratii*, Moskva, 1954, str. 31. Navedeno po D. Stojanović, *Stvarno pravo*, »Službeni list SFRJ«, Beograd, 1976, str. 45.

Digitized by Google

»svojina pravo uživanja i raspolaganja stvarima na najapsolutniji način, pod uslovom da se time ne postupa u suprotnosti sa zakonima i ostalim propisima«. Slično član 903. nemačkog Građanskog zakonika određuje da »vlasnik neke stvari može, ukoliko to nije u suprotnosti sa zakonom ili pravima trećih lica, tom stvari da upravlja po svojoj volji i da drugim licima spreči svaki uticaj na tu stvar«.

Pravo svojine bismo, dakle, mogli da opredelimo kao pravno regulisano prisvajanje. Nosilac prava svojine ima u vezi sa predmetom na koji ima pravo svojine ona ovlašćenja koja mu s obzirom na vrstu predmeta daje zakon.

Ovlašćenja nisu jednaka na sve predmete. Tako na nekim predmetima postoji i *ius abutendi*, dok na drugima vlasnik nema takvo ovlašćenje. Kod nekih predmeta je pravo na raspolaganje ograničeno. Seljačko imanje se, na primer, po pravilu može naslediti samo kao celina. Na njega zakonitim nasleđivanjem pravo svojine može da dobije samo lice koje ispunjava uslove propisane zakonom.[26] Kod nekih predmeta raspolaganje je ograničeno zakonitim pretkupovinskim pravom.[27] Iz navedenih primera jasno proizlazi da ne možemo govoriti o jedinstvenim ovlašćenjima svojinskog prava.

III. Društvena svojina

1. *Razvoj*

Sa novim oblikom svojine susrećemo se još u vreme narodnooslobodilačke borbe. Imovina ratnih zločinaca i narodnih neprijatelja prelazi u narodnooslobodilački fond. Narodnooslobodilački fond nisu sačinjavala samo ta sredstva, nego sva sredstva koja su bila sakupljena i formirana u okviru narodnooslobodilačkih odbora. Sredstva narodnooslobodilačkih fondova možemo da podelimo na ona koja su u taj fond dolazila dobrovoljno (na osnovu poklona, narodnog zajma, pogotovo u SR Sloveniji, te na osnovu kupoprodajnih ugovora) i na sredstva koja su se u fond slivala prisilno (na osnovu konfiskacije i rekvizicije). Narodnooslobodilački fondovi vezani su isključivo za NOO. To su strogo namenska sredstva. Služila su kao izvor materijalnih sredstava za snabdevanje fronta i neobezbeđenog stanovništva u pozadini. Predstavljaju narodnu imovinu. Među prvim propisima koji uređuju delovanje narodnooslobodilačkog fonda su Fočanski propisi. Oni određuju da sva zaplenjena imovina, pokretna i nepokretna, postaje narodno vlasništvo i ulazi u narodnooslobodilački fond, dakle — nalazi se pod upravom NOO.

[26] Vidi član 11. Zakona o nasleđivanju seljačkih zemljišta i zasebnih seljačkih imanja SR Slovenije.

[27] ZUR, član 250.

Digitized by Google

Dok se u početku formiranja narodnooslobodilačkih fondova ne susrećemo sa pitanjima svojinskog prava na ta sredstva, to pitanje pokušava da reši odluka AVNOJ-a od 21. novembra 1944. godine o prelasku imovine neprijatelja u državno vlasništvo, o državnom upravljanju imovinom odsutnih lica i o zapleni imovine koju su okupacione vlasti prisilno otuđile.

Na osnovu ekonomskih mera kao što su bile agrarna reforma i nacionalizacija posle oslobođenja osniva se snažan fond imovine u rukama države, koji Ustav iz 1946. godine naziva opštenarodnom imovinom. U tom periodu viškom vrednosti raspolaže socijalistička država, koja preko svog aparata finansira kako proširenu reprodukciju tako i opštu i zajedničku potrošnju. Opštenarodna imovina predstavlja posredno društvenu svojinu. Svojinski odnosi u takvom društveno-političkom uređenju odražavaju se u odnosu između države i radnikâ. Državno-svojinski socijalizam predstavljao je, s obzirom na nizak nivo razvoja proizvodnih snaga i industrijsku nerazvijenost zemlje, u periodu posle oslobođenja objektivnu istorijsku nužnost.

O prvim koracima na putu organizovanja socijalističkog društva Marks i Engels govore u Manifestu komunističke partije: »Već smo gore videli da je prvi korak u radničkoj revoluciji podizanje proletarijata u vladajuću klasu, izvojevanje demokratije.

Proletarijat će svoju političku vlast iskoristiti za to da postepeno oduzme buržoaziji sav kapital, da u rukama države, tj. proletarijata organizovanog kao vladajuća klasa, centralizuje sva oruđa za proizvodnju i da što je moguće brže poveća masu proizvodnih snaga.«[28]

Dalju promenu u razvoju svojinskih odnosa predstavlja Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva iz 1950. godine. Do promene u svojinskim odnosima nije došlo odjednom. Proces pretvaranja državne svojine u neposrednu društvenu svojinu može se primetiti još u početnim fazama razvoja društvene svojine. Takvo gledanje na proces prisvajanja bilo je i jedan od uzroka koji su doveli do Staljinove intervencije 1948. godine. Činjenica je, naime, da je do te intervencije došlo ne samo zbog toga što je Staljinu smetala spoljnopolitička nezavisnost Jugoslavije, nego pre svega zbog toga što je unutrašnji socijalistički društveno-ekonomski i politički razvoj u Jugoslaviji krenuo putem koji se nije poklapao sa državno-svojinskim, odnosno birokratskim i tehnokratskim otuđivanjem radničke klase od njenih sredstava i uslova rada, a time ni sa staljinističkim dogmatizmom.[29]

---

[28] K. Marx — F. Engels, *Manifest komunistične partije*, Mala knjižnica marksizma-lenjinizma, CZ, 1949, str. 48.

[29] E. Kardelj, *Protislovja družbene lastnine v sodobni socialistični praksi*, Ljubljana, 1976, str. 15.

Digitized by Google

U skladu s razvojem novih svojinskih odnosa i kao posledica tih odnosa počelo se ubrzano razvijati i radničko samoupravljanje. Bitka za samoupravljanje u stvari je prerasla u novu fazu revolucije koja se iz godine u godinu obračunava sa starim svojinskim odnosima i odgovarajućim pravnim institucijama mnogo radikalnije od bilo koje druge socijalističke revolucije. Taj proces niti se mogao niti se može odvijati samo kao konfrontacija samoupravljanja sa etatizmom, odnosno državno-svojinskim odnosima. Samoupravljanje se sukobljavalo i još će se morati sukobljavati kako sa stihijskim tako i sa svesnim tendencijama da se iznova uspostave elementi grupne i privatne svojine, kao i sa tehnokratsko-upravljačkim monopolom na raspolaganje društvenim kapitalom.[30]

Proces transformisanja posredne u neposrednu društvenu svojinu ima za posledicu njenu deetatizaciju kao i potpunu dezalijenaciju. Neki teoretičari nazivaju državnu upravu u privredi, koja je upravljala sredstvima u državnoj svojini, »trećim faktorom«, naime — faktorom koji deluje između neposrednih proizvođača i sredstava za proizvodnju.[31] Razvoj posle 1949. godine predstavlja eliminaciju tog trećeg faktora koji je predstavljao smetnju u daljem razvoju proizvodnih odnosa. Kardelj u pomenutom radu o društvenoj svojini govori o nekakvom pravnom i stvarnom »vršiocu dužnosti« kolektivnog vlasnika društvenog kapitala.[32] Državna svojina je oblik svojine koji ne stvara uslove za udruženi rad i po svojoj prirodi bliži je privatnoj svojini nego neposrednoj društvenoj svojini. Eliminacija »vršioca dužnosti« kolektivnog vlasnika predstavlja eliminaciju svakog posrednika između radnikâ i sredstava za proizvodnju, pa time i dalji korak u realizaciji ideje klasikâ marksizma o udruženom radu. U istoj meri kao što formiranje državne svojine u periodu posle izvedene socijalističke revolucije predstavlja istorijsku nužnost — kako sa aspekta brze i efikasne eksproprijacije eksproprijatorâ, tako i sa aspekta centralističko-planski vođenog razvoja i obnove tada u znatnoj meri zaostale zemlje — ono predstavlja i opasnost da se taj takozvani treći faktor etablira i pretvori u novog eksploatatora radničke klase.

Marks i Engels često govore o postavljanju birokratskog aparata iznad društva. Marks je upozoravao radničku klasu na njenu vlastitu birokratiju, a mi ćemo navesti deo iz Engelsove *Porekla porodice, privatne svojine i države* (koji u *Državi i revoluciji* citira i Lenjin): »Imajući javnu vlast i pravo ubiranja poreza, činovnici, kao organi društva, stoje iznad društva. Slobodno, dobrovoljno poštovanje koje je ukazivano organima rodovskog društva njima je nedovoljno, čak i kad bi ga mogli zadobiti... Stvaraju se posebni zakoni o svetosti i neprikosno

[30] Isto, str. 20.

[31] M. Vedriš, str. 189; V. Horvat, *Društveno vlasništvo i minuli rad*, Zagreb, 1972, str. 18; D. Stojanović, str. 267.

[32] E. Kardelj, op. cit., str. 7.

Digitized by Google

venosti činovnika. Poslednji policijski službenik ... ima više »autoriteta« nego svi organi rodovskog društva zajedno, ali i najmoćniji knez ili najveći državnik i vojskovođa civilizacije mogu pozavideti starešini roda zbog neprinuđenog i neposrednog poštovanja koje on uživa.«[33]

Svojina je istorijska kategorija i kao takva podvrgnuta je istorijskom razvoju. Još kod klasikâ marksizma nalazimo ideju o dva tipa društvene svojine. Prvi oblik predstavlja društvena svojina u razvijenom komunističkom društvu, a drugi je ona u prelaznom periodu ili, preciznije, u istorijskom razdoblju koje predstavlja socijalističko društvo.

U etatističkom sistemu društvene svojine sredstva za proizvodnju su u ekonomskom i pravnom vlasništvu države. U pravnom pogledu između države i radničke klase uspostavlja se specifičan odnos prema upravljanju, to jest prema upotrebi i raspolaganju sredstvima za proizvodnju. Detaljnije nego Ustav iz 1946. godine, režim opštenarodne imovine uređuje Osnovni zakon o državnim privrednim preduzećima iz jula 1946. godine. Državni organi, državne ustanove i državna preduzeća imaju na osnovu tog zakona kao posebna pravna lica pravo na upravljanje koje predstavlja izvršavanje funkcija koje pripadaju vlasniku — državi i koje im omogućava da stupaju u međusobne odnose.

U ekonomskom smislu ta sredstva se otuđuju od radnika koji ne upravljaju procesom društvene reprodukcije. Radnička klasa ne samo da ne raspolaže viškom svog rada, nego ne prisvaja neposredno ni deo društvenog proizvoda koji je namenjen za reprodukciju radne snage, pa tako još uvek ostaje u najamnom odnosu, mada sada prema vlastitoj državi.

Kada Kardelj govori o »vršiocu dužnosti« kolektivnog vlasnika društvenog kapitala, on govori o dva oblika, odnosno o dva osnovna »vršioca dužnosti« kolektivnog vlasnika. U razmišljanjima o subjektima društvene svojine (država, radna organizacija, delovi radne organizacije, radnici) u praksi se stavovi, po pravilu, polarizuju na državu i radnu organizaciju.[34]

U kasnijem razvoju društvene svojine susrećemo se sa stavovima u teoriji i praksi koji objašnjavaju i shvataju društvenu svojinu kao ukupnu svojinu radnih kolektiva, odnosno radnih organizacija. Prva faza postepene deetatizacije, ostvarenja zakona vrednosti i sve većeg preovlađivanja tržišne privrede bila je završena usvajanjem Ustava 1963. godine. Izvor svih teorija

[33] V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, cit. izd., str. 188.

[34] Iz takvog gledanja na svojinu nastaju ova dva shvatanja. Jedno poistovećuje socijalizam sa državnom svojinom. Po drugom se socijalističko samoupravljanje podudara s kolektivnom ili grupnom svojinom radne organizacije ili osnovne organizacije udruženog rada, pri čemu se toj organizaciji pripisuje uloga izolovanog i autarkičnog gospodara koji monopolistički raspolaže dohotkom. Teorijski su neodrživa oba shvatanja, a u praksi mogu da postanu velika smetnja razvoju socijalističkih društvenih odnosa (E. Kardelj, op. cit., str. 9).

Digitized by Google

o preduzeću kao kolektivnom vlasniku nalazimo u članu 15. pomenutog Ustava. Ovaj određuje da radna organizacija ima karakter pravnog lica i kao takva je nosilac određenih prava u vezi sa sredstvima u društvenoj svojini. Zakonodavstvo i pravna teorija priznali su radnim organizacijama na sredstvima u društvenoj svojini pravo upotrebe i raspolaganja kao stvarnopravna ovlašćenja. U stvarnom pravu ovlašćenja sa ovakvim sadržajem predstavljaju osnovna ovlašćenja prava svojine.

Pravo na raspolaganje i upotrebu predstavlja u tom periodu klasično uređenje odnosâ među ljudima povodom stvari. Država se zaista više ne pojavljuje kao vlasnik sredstava za proizvodnju, ali, i pored toga, u tom obliku svojine postoji »vršilac dužnosti« kolektivnog vlasnika društvenih sredstava, samo ovaj put u obliku radne organizacije. Grupna svojina radne organizacije bila je bliže radnom čoveku od predašnjeg oblika državne svojine, ali još uvek je onemogućavala neposredno spajanje radnikovog rada i upravljanja. Takvo društveno-ekonomsko uređenje uslovljavalo je razvoj tehnokratsko-birokratskih struktura i u vezi s tim tehnokratsko-birokratsko upravljanje udruženim radom. Kardelj naglašava da oštrina kritike u tom slučaju ne sme da bude uperena protiv direktorâ i »menadžerâ«, u čijim rukama je bilo koncentrisano upravljanje: nije reč o ličnim karakteristikama ljudi u tom periodu, nego o karakteristici proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa koje bismo mogli nazvati »derivatima« državno-svojinskih odnosa.[35] Takvo tehnokratsko upravljanje predstavlja u dužem periodu opasnost za razvoj radničkog samoupravljanja, jer nužno dolazi do koketiranja i, kao konačna posledica, transformisanja u privatno-svojinske ili, još verovatnije, državno-svojinske odnose.

Bilo bi pogrešno misliti da u periodu posle 1963. godine više ne susrećemo državnu svojinu. Ona još uvek postoji, mada ne više u tolikom obimu. Preduzeća su sve do 1971. godine bila dužna da plaćaju kamate na poslovni fond u kreditne fondove banaka. To je bio takozvani državni kapital, čija su sredstva, prava i obaveze bili preneseni 1972. godine na republike i pokrajine kako bi se vratila privredi, što su republike i pokrajine i učinile.[36]

Usvajanjem ustavnih amandmana 1971. godine i na osnovu njih novog Ustava 1974. godine i Zakona o udruženom radu učinjen je dalji korak u razvoju svojinskih odnosa u prelaznom periodu koji predstavlja naše samoupravno socijalističko društveno uređenje. Dakle, sa 1971. godinom nastavlja se preobražaj posredne u neposrednu društvenu svojinu. Ustavni amandmani predstavljaju prelomnicu u podruštvljavanju sredstava za proizvodnju i izraz su kontinuiranih procesa u revolucionarnom menjanju svojinskih odnosa.

---

[35] Isto, str. 55.

[36] A. Finžgar, *Družbena lastnina*, str. 189.

Digitized by Google

U periodu posle usvajanja Ustava 1974. godine još uvek ne možemo govoriti o takvom razvoju društvenih sredstava za proizvodnju da bismo uređenje proizvodnih odnosa mogli prepustiti čisto ekonomskim zakonima. U okviru tih novih i slobodnih odnosa pravno regulisanje tih odnosa od strane države pojavljuje se kao prisila, kao još uvek postojeća i potrebna vlast. U tom smislu vezu između državne i društvene svojine vidi i Kardelj, koji, analizirajući društvenu svojinu, dolazi do zaključka da se »može sa punim pravom reći da društveno-ekonomski odnosi na osnovu društvene svojine u našim uslovima još uvek sadrže jake elemente državne svojine, i to iz jednostavnog razloga što je državna prinuda još uvek neophodan elemenat u ekonomskim odnosima«.[37]

Tendencija novog uređenja je da se odlučivanje o višku vrednosti približi neposrednom proizvođaču te vrednosti. Umesto radne organizacije, sada je osnovna organizacija udruženog rada osnovna ćelija društveno-ekonomskog života. Osnovna organizacija udruženog rada predstavlja osnovni oblik udruženog rada u kojem radnici neposredno i ravnopravno ostvaruju svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava i odlučuju o drugim pitanjima svog društveno-ekonomskog položaja. Za razliku od prethodnog ustavnog uređenja, koje je obrađivalo pre svega prava i dužnosti radne organizacije, Ustav iz 1974. godine i zakonodavstvo koje na njemu bazira izgrađuju društveno-ekonomsko uređenje na pravima i dužnostima radnikâ i iz toga izvode prava i dužnosti organizacija u kojima oni deluju.

2. *Društvena svojina u Ustavu iz 1974. godine i u Zakonu o udruženom radu*

Društvena svojina sredstava za proizvodnju, kako je određeno u Ustavu, isključuje vraćanje bilo kakvog sistema iskorišćavanja čoveka i ukidanjem otuđenosti radničke klase i radnih ljudi od sredstava za proizvodnju i drugih uslova rada obezbeđuje samoupravljanje radnih ljudi u proizvodnji i raspodeli proizvoda rada, kao i usmeravanje razvoja društva na samoupravnim osnovama.

Društvena svojina kao izraz socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa među ljudima predstavlja osnovu slobodnog udruženog rada i vladajućeg položaja radničke klase u proizvodnji i u društvenoj reprodukciji u celini, kao i osnovu za sticanje privatnog vlasništva na osnovi ličnog rada koje je namenjeno zadovoljavanju čovekovih potreba i interesâ. To je takav oblik odnosâ u proizvodnji koji obezbeđuje oslobađanje rada kao prevazilaženje istorijski uslovljenih društveno-ekonomskih razlika i zavisnosti ljudi na radu, što se osigurava uklanja-

[37] E. Kardelj.

Digitized by Google

njem suprotnosti između rada i kapitala i bilo kakvih najamnih odnosa. Udruženi radnici neposredno upravljaju sredstvima za proizvodnju koja su u društvenom vlasništvu zajedno sa sredstvima za proširenu reprodukciju. Radnici upravljaju tim sredstvima slobodno i ravnopravno, odgovorni su jedan drugom i društvenoj zajednici u sopstvenom interesu i u interesu radničke klase i socijalističkog društva. Sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini kao ukupna neotuđiva osnova udruženog rada i društvene reprodukcije namenjena su isključivo radu za zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba i interesâ radnih ljudi, kao i za razvijanje materijalne baze socijalističkog društva i samoupravnih socijalističkih odnosa.

Kada je Finžgar analizirao društvenu svojinu, došao je do konstatacije da je u našem društveno-ekonomskom sistemu na sadašnjem stepenu razvoja za nju karakteristično:

1) da omogućava svakome da se pod jednakim uslovima uključi u udruženi rad sredstvima koja su društveno vlasništvo;

2) da nema nikakvog posrednika između sredstava za proizvodnju (koja su radnikov i društveni minuli rad) i onih koji njima rade;

3) da u procesu odlučivanja o upotrebi društvenih sredstava za proizvodnju i o društvenom proizvodu važi načelo samoupravljanja koje ukida sve elemente eksploatacije i dominacije;

4) da se pojedine radne jedinice, koje posluju na principu slobodne inicijative i na načelu materijalne zainteresovanosti, međusobno povezuju preko tržišta i da sve više neposredno rade na jedinstvenom planu, koji takođe neposredno povezuje proizvodnju i potrošnju;

5) da se celokupan društveni proizvod i dohodak koristi na načelu raspodele prema radu i na načelu uzajamnosti i solidarnosti za zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba radnih ljudi i drugih članova društvene zajednice.[38]

U jugoslovenskoj teoriji nema jedinstvenog stava o sadržini društvene svojine. Susrećemo se sa različitim opredeljenjima. Neki društvenoj svojini ne priznaju da je to još uvek svojinska kategorija[39], drugi joj osporavaju karakter svojine samo u pravnom smislu.[40] Isto tako se susrećemo i sa suprotnim stavovima koji društvenu svojinu shvataju još uvek kao svojinsku kategoriju kako u ekonomskom tako i u pravnom smislu.[41] Neki društvenu svojinu objašnjavaju kao sociološki i društveno-politički pojam.[42] Diskusije su se u poslednje vreme koncentrisale oko

[38] A. Finžgar, *Družbena lastnina*, str. 191.

[39] Od zastupnika ove teorije možemo navesti Dragišića, Čelenkovića, Lukića i B. Horvata.

[40] Finžgar, Sajovic, Spaić, Radanović, Vedriš, V. Horvat.

[41] Bajt, Maksimović, Gams.

[42] Đorđević, Geršković i Šnuderl.

Digitized by Google

pitanja svojinskog, odnosno nesvojinskog karaktera društvene svojine.[43]

Nesvojinske koncepcije objašnjavaju istorijsko prerastanje i menjanje svojine postepenim ukidanjem svojine uopšte. Pri tom se pozivaju na Marksove i Engelsove stavove i na njihovo poimanje svojine kao istorijske kategorije. Kao karakterističan navode sledeći Marksov zaključak iz III dela *Kapitala:* »Sa stanovišta neke više ekonomske formacije privatna svojina izgledaće isto tako apsurdna kao što je privatna svojina čoveka nad čovekom. Ni pojedini deo društva, narodi, ni sva društva zajedno nisu vlasnici zemlje. Oni su samo njeni posednici, korisnici i moraju je kao *boni paters familias* prepustiti poboljšanu budućim generacijama.«[44]

Teorija o društvenoj svojini kao nesvojini ima svoj koren u nepravilnom izjednačavanju ekonomskog i pravnog pojma svojine. Svojinu shvata isključivo kao pravnu kategoriju. Po tim stavovima, svojina postoji samo u slučaju ako se sredstvima za proizvodnju raspolaže na osnovu monopola koji je ostvaren nad njima, koji je društveno sankcionisan i pravno zaštićen. Osnova razvoja samoupravnih socijalističkih odnosa je ukidanje svih vrsta monopola. To znači da je istorijska perspektiva svojine na sredstvima za proizvodnju njeno odumiranje, odnosno njena postepena transformacija u jednostavno posedovanje materijalnih dobara bez monopola i bez svojine na njima (nesvojina).

Jedna od karakteristika nesvojinskih teorija je ta da strogo vezuje pravo upotrebe i raspolaganja ili, u klasičnom rimsko-pravnom aspektu, *ius utendi, fruendi et abutendi,* za svojinsko pravo. Ovlašćenja radnikâ kao upravljačâ društvene svojine koncentrisana su samo na posedovanje sredstava za proizvodnju.

Nesvojinske teorije su pogrešne ne samo zbog nepravilnog izjednačavanja različitih aspekata svojine, nego i zbog nepravilnog razumevanja Marksove i Engelsove nauke o istorijskim transformacijama svojine. Navedimo za ilustraciju nekoliko mesta iz Manifesta komunističke partije: »Ono što čini odliku komunizma nije ukidanje svojine uopšte, već ukidanje buržoaske svojine« i dalje: »Kada se, dakle, kapital pretvori u opštu, svima članovima društva pripadajuću svojinu, onda se time ne pretvara lična svojina u društvenu. Menja se samo društveni karakter svojine. Ona gubi klasni karakter.«[45]

Naročito jasan odgovor na postavljeno pitanje nalazimo u već pomenutom citatu iz Marksovog *Uvoda u kritiku političke ekonomije,* koji sada navodimo u celini: »Svaka proizvodnja

---

[43] Vidi izlaganje Dragišićevo i Milevskog u »Samoupravljanju«, br. 5/77. ili Čelenkovićevo i Andovljevo u »Socijalizmu«, br. 6. i 11/77. i 2/78.

[44] K. Marx, *Kapital,* III, str. 672.

[45] K. Marx i F. Engels, *Manifest komunističke partije, Izabrana dela,* tom I, »Kultura«, 1949, str. 28.

Digitized by Google

jeste prisvajanje prirode od strane individue u okviru nekog određenog društvenog oblika i njegovim posredstvom. U ovom je smislu tautologija kazati da je svojina (prisvajanje) uslov proizvodnje. A smešno je odatle napraviti skok na neki određeni oblik svojine, na primer, privatne svojine. (Što povrh toga pretpostavlja kao uslov takođe i suprotni oblik, *nesvojinu.)* Naprotiv, istorija pokazuje da je zajednička svojina (na primer, kod Indijaca, Slovena, starih Kelta itd.) bila prvobitni oblik, oblik koji pod vidom opštinske svojine još dugo igra značajnu ulogu. Ovde još nikako nije reč o pitanju da li se bogatstvo razvija bolje pod ovim ili pod onim oblikom svojine. Ali da ne može biti govora o nekoj proizvodnji, pa, dakle, ni o nekom društvu gde ne postoji neki oblik svojine, jeste tautologija. Prisvajanje koje ništa ne prisvaja jeste *contradictio in subjecto.*«

Nesvojina se ovde pojavljuje kao negacija određenog pravnog oblika svojine, privatne svojine. Raspravljajući o svojini u ekonomskom smislu (prisvajanju), koja istovremeno obuhvata i svoju negaciju, smešno je učiniti skok na bilo koji pravni oblik svojine gde se ta negacija postavlja spolja.

Prisvajanje postoji u svakom društvu, dakle, i u našem. Na današnjem stepenu razvoja prisvajanje je još uvek ekonomska kategorija. Svojina u svojoj suštini, to jest prisvajanje prirode i dobara, ostaće kao opšti uslov reprodukcije ljudi, ali će kriterijumi prisvajanja izgubiti ekonomski sadržaj i aspekte i svesti se na druge prirodne i društvene sadržaje i aspekte. Svojina i prisvajanje će time dobiti dimenzije prirodne i kulturne kategorije ili će kao kategorija svojine i prisvajanja uopšte nestati.[46]

Privatna svojina pretpostavlja monopol na raspolaganje sredstvima. Odsustvo monopola je, dakle, pretpostavka društvene svojine. Društvena svojina često se objašnjava Kardeljevim opredeljenjem da su društvena sredstva u svojini svakoga i nikoga. Svakoga u tom smislu da svako može da udružuje svoj rad sa sredstvima u društvenoj svojini, a nikoga jer niko ne može nad tim sredstvima imati bilo kakva pravno-svojinska prava.[47] Svojina je društvena ako niko nema monopol na raspolaganje sredstvima, ako niko ne isključuje drugoga iz raspolaganja sredstvima i ako svako može da raspolaže bilo kojim sredstvima.[48] Pošto je time ukinuto prisvajanje na pravno-svojinskoj osnovi, potrebno je potražiti novi sistem raspodele. U sistemu društvene svojine čovekov rad je jedina osnova za prisvajanje proizvoda društvenog rada i za upravljanje društvenim sredstvima. Za svojinu u ekonomskom smislu nije važno prisvajanje potrebnog proizvoda, nego prisvajanje njegovog viška. U etatističkom modelu socijalizma time raspolaže država. Mo-

[46] I. Maksimović, str. 27.

[47] E. Kardelj, str. 41.

[48] A. Bajt, *Društvena svojina u Ustavu,* str. 415.

Digitized by Google

nopol mora biti ukinut, a pre svega monopol na raspolaganje viškom vrednosti.

Preobražaj društva u komunizam zahteva ukidanje svih oblika prisvajanja tuđeg rada. »Komunizam nikome ne oduzima moć da prisvaja društvene proizvode, oduzima samo moć da se tim prisvajanjem tuđi rad stavlja pod sopstveni jaram.«[49]

Ukidanje monopola u ekonomskom smislu znači slobodnu konkurenciju. Društvena svojina je, dakle, slobodna konkurencija u pogledu raspolaganja društvenim sredstvima. O protivzakonitom uspostavljanju monopola govori ZUR u članu 3. Protivzakonito je svako potčinjavanje čoveka i eksploatacija tuđeg rada, svaki oblik upravljanja proizvodnjom i drugim društvenim delatnostima i svaki oblik raspodele koji izopačuje samoupravne socijalističke društvene odnose u obliku prisvajanja društvenih sredstava i rezultata rada uspostavljanjem monopola na državno-svojinskoj, grupno-svojinskoj ili privatno-svojinskoj osnovi, na osnovi ekonomske ili političke moći ili u obliku birokratske samovolje, tehnokratske uzurpacije ili samovoljnog odlučivanja, kao i svaka privilegija utemeljena na monopolu upravljanja sredstvima za proizvodnju i prisvajanju rezultata tuđeg rada.

Za I. Maksimovića društvena svojina predstavlja »hibridni oblik svojine« i zbog toga je teško razgraničiti njenu stvarnu društvenu, etatističku i grupnu prirodu.[50] Društvena svojina u svom čistom tehničkom obliku predstavlja viziju, cilj kojem teži naše samoupravno socijalističko društvo kao specifičan oblik prelaznog društva. Potpuno društven karakter svojine biće moguć tek kada proizvodne snage, bar načelno, uklone upotrebu načela ekvivalentnosti u razmeni i kada svi članovi društva budu obavljali sve funkcije države.[51] Dok se ne isključe svi uticaji koji ne proizlaze iz rada, društvena svojina se ne može teorijski izjednačavati ni sa efektima društvene produktivnosti, a još manje sa raspodelom na osnovu rada.[52]

Društvena svojina je oblik proizvodnih odnosa koji zavisi od stepena razvoja proizvodnih snaga. Bilo bi sasvim pogrešno kada bismo je tretirali kao neku statičnu kategoriju. Društvena svojina je zaista kompleks društveno-ekonomskih, političkih i pravnih odnosa unutar kojih se ljudi u udruženom radu povezuju na osnovu zajedničkih sredstava za proizvodnju kao uslova zajedničkog, odnosno udruženog rada, i to na osnovu jednakih prava i dužnosti u pogledu raspolaganja tim sredstvima i prisvajanja proizvoda, odnosno dohotka koji ostvaruju svojim vlastitim radom.[53]

---

[49] K. Marx — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, str. 36.

[50] I. Maksimović, *Ekonomski problemi društvene svojine u samoupravnom socijalizmu*, »Pregled«, Sarajevo, br. 3/71, str. 218.

[51] Isto, str. 220.

[52] Isto, str. 223.

[53] E. Kardelj, str. 35.

Digitized by Google

Razvoj društvene svojine leži u što savršenijoj integraciji rada i društvenog kapitala. Takva integracija omogućava stvarno prisvajanje samo na osnovu ljudskog rada. Uklanjanje svih faktora koji su interpolirani između radnikâ i sredstava za proizvodnju dugotrajan je i komplikovan proces. Komplikovanost odnosa koji nastaju prilikom prisvajanja često onemogućava jasnu analizu raspodele viška proizvoda. Situacija je tim teža kad se ima u vidu da je sistem slobodne konkurencije u raspolaganju sredstvima neostvariv ideal. Sasvim je nemoguće takvo udruživanje rada u bilo kojoj organizaciji da je jednak dohodak za isti rad potrebno osigurati specijalnim instrumentima.

Pošto je neostvarljiva u smislu čistog modela društvene svojine (u smislu slobode zapošljavanja na bilo kojem sredstvu), ona iziskuje usavršen informativni sistem i sistem ekonomskih instrumenata koji svakome omogućuje nagrađivanje prema radu, a time i svakome onemogućava sticanje rente.[54]

Dohodak ostvaren udruženim radom takođe predstavlja društvenu svojinu. Iz toga se zatim, u skladu sa uloženim radom, formiraju lični dohoci. Potrebno je naglasiti da radni kolektivi nemaju nikakva grupno-svojinska prava na dohodak. Za razliku od sredstava za rad, kojima radnici zajedno raspolažu, individualno prisvajaju deo dohotka koji odgovara delu njihovog rada u ukupno ostvarenom dohotku. U tome je, kako konstatuje Kardelj, osnovna protivrečnost društvene svojine, protivrečnost na koju su u svojim delima upozorili još Marks i Engels. Društvena svojina je istovremeno zajednička klasna svojina svih radnika i oblik individualne svojine svakoga ko radi.[55]

Individualno prisvajanje »plodova svog rada« nije linearno sa ostvarenim dohotkom. U ekonomskoj teoriji već dugo preovlađuje stav da je dohodak strukturisana, a ne celovita kategorija. I Ustav u članu 18. i ZUR u članu 111. zabranjuju prisvajanje dela dohotka koji je rezultat rada u izuzetno povoljnim prirodnim uslovima, ili je rezultat izuzetnih uslova na tržištu ili drugih izuzetnih pogodnosti u ostvarivanju dohotka. Pored čiste proizvodnje, svedoci smo monopolnog prisvajanja i u nekim intelektualnim delatnostima. I takvo prisvajanje je prisvajanje na osnovu korišćenja izuzetno povoljnih uslova, tako da radnici imaju pravo samo na deo dohotka koji odgovara njihovom uloženom radu. Svako prisvajanje koje je u suprotnosti sa prisvajanjem na osnovu rada smatra se protivzakonitim.

U raspravama o društvenoj svojini često se susrećemo sa odnosom između društvene svojine i samoupravljanja. Društvena svojina kao osnova društveno-ekonomskih odnosa nesumnjivo je ona osnova na kojoj gradimo istinsko samoupravljanje. Neposredno spajanje oruđa rada i samog rada omogućava oblik upravljanja bez ikakvog posredništva. Društvena svojina sredstava za proizvodnju je ono što omogućava samoupravljanje

[54] A. Bajt, *Društvena svojina u Ustavu*, str. 419.
[55] E. Kardelj, str. 41.

Digitized by Google

radnih ljudi u proizvodnji i u raspodeli proizvodâ rada i usmeravanje razvoja društva na samoupravnim osnovama.

Osnove društvenog i političkog uređenja Jugoslavije su sledeće:

— društvena svojina sredstava za proizvodnju;
— samoupravljanje proizvođačâ u privredi;
— samoupravljanje radnog naroda u opštini i gradu.

To su tri međusobno nerazdvojna elementa koji predstavljaju osnovu socijalističke demokratije u Jugoslaviji. Pri tom društvena svojina predstavlja njenu materijalnu osnovu, a druga dva elementa predstavljaju oblik ostvarivanja socijalističke demokratije.[56]

Ustav dalje određuje da su osnove društveno-ekonomskog uređenja:

— slobodni udruženi rad sredstvima za proizvodnju koja su u društvenoj svojini i
— samoupravljanje radnikâ u proizvodnji i raspodeli društvenog proizvoda u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i u društvenoj reprodukciji kao celini.

Dakle, društvena svojina i samoupravljanje predstavljaju međusobno čvrsto povezane institucije. Što je čistija, odnosno neposrednija društvena svojina, tim je autentičnije samoupravljanje.

Jedno od ključnih pitanja u teorijskom opredeljenju društvene svojine je pitanje ko je nosilac ovlašćenja koja iz nje proizlaze. U raspravi oko tog pitanja susrećemo se sa odnosom subjekt—objekt, koji je karakterističan za klasično pravo svojine, sa pitanjem nosioca prava svojine. Određivanje subjekta društvene svojine determiniše odgovor na pitanje da li je i u kolikoj meri društvena svojina pravna kategorija.

A. Bajt tvrdi da je u proizvodnji potrebno praviti razliku između vlasnika kapitala i poduzetnika. Dok je društvena svojina vlast svakoga i svih, poduzetnika predstavlja kolektiv koji radi društvenim sredstvima. Potrebno je praviti razliku između sredstava kao fizičkih sredstava za proizvodnju i sredstava u smislu kapitala, neidentifikovanog ušteđenog dohotka. Ono što društvo daje radnim kolektivima jeste neidentifikovani ušteđeni dohodak, a ne fizička sredstva za proizvodnju. Sredstva za proizvodnju su vlasništvo svih i svakoga, a Ustav i ZUR daju radnim kolektivima određena ovlašćenja na ta sredstva koja se ne kvalifikuju kao svojinska. Upotrebljavaju se izrazi kao pravo raspolaganja, upravljanja, upotrebe, korišćenja i slično. Ustav i ZUR ne prave razliku između fizičkih sredstava i sredstava u smislu kapitala, što bi doprinelo jasnijem i ekonomski efikasnijem uređenju kako pravnih tako i društveno-ekonomskih odnosa.[57]

---

[56] Majda Strobl, Ivan Kristan i Ciril Ribičič, *Ustavno pravo SFR Jugoslavije*, Ljubljana, 1978, str. 69.

[57] A. Bajt, *Društvena svojina u Ustavu*, str. 423. i dalje.

Digitized by Google

I. Maksimović govori o dvojnosti, odnosno dualizmu osnovnih subjekata svojinskih odnosa u okviru društvene svojine. S jedne strane, društva kao pluraliteta neposrednih proizvođača, a s druge — države kao predstavnika društva i kao pluraliteta društveno-političkih zajednica na različitim nivoima političkog sistema.[58]

Kao subjekte društvene svojine Kardelj opredeljuje sve ljude koji rade i, u konačnoj liniji, sve članove društva.[59]

Među nosiocima prava na sredstva u društvenoj svojini Ustav navodi radne ljude i radne organizacije. Isto tako, i Zakon o udruženom radu, pored radnih ljudi, za nosioca ovlašćenja na društvena sredstva određuje društvena pravna lica. Ona imaju pravo na raspolaganje sredstvima, a, osim toga, u okviru obaveza koje preuzimaju u pravnom prometu, i odgovornosti.

Prikaz različitih stavova o nosiocima ovlašćenja koja proizlaze iz društvene svojine treba da nam posluži kao uvod u raspravu o pravnoj prirodi društvene svojine.

Stav da društvena svojina nije svojina u pravnom smislu bazira se ili na uverenju da je društvena svojina samo društveno-politička kategorija ili na ustavnom opredeljenju društvene svojine. Još Ustav iz 1963. godine postavlja, kako kaže Finžgar, antitezu između društvene svojine i svojinskog prava, ali je sasvim jasno da je u periodu do 1971. godine postojalo svojinsko pravo preduzeća na sredstva u društvenoj svojini. Ta svojina je bila čak monopolistička posredna državna svojina.

Ustav iz 1974. godine određuje u 4. stavu III tačka Osnovnih načela:

»Polazeći od toga da niko nema pravo svojine na društvena sredstva za proizvodnju, niko — ni društveno-politička zajednica, ni organizacija udruženog rada, ni grupa građana, ni pojedinac — ne može ni po kom pravnosvojinskom osnovu prisvajati proizvod društvenog rada, ni upravljati i raspolagati društvenim sredstvima za proizvodnju i rad, niti samovoljno određivati uvjete raspodele...« Dalje, 2. stav 12. člana određuje: »Niko ne može steći pravo svojine na društvena sredstva koja

---

[58] I. Maksimović, *Teorijske osnove društvene svojine*, str. 87. — O toj Maksimovićevoj tezi već smo raspravljali kada smo analizirali subjekte prisvajanja u ekonomskom smislu. Dok je za društvo neposrednih proizvođača kriterijum prisvajanja društveno priznati rad, dotle je za državni subjekt kriterijum prisvajanja priznata »društvena korisnost« javnih funkcija i odgovarajuće, verifikovano zadovoljenje društvenih potreba (društvenog blagostanja, društvenog standarda). Dalje (na str. 103), kao subjekte društvene svojine, polazeći od ekonomskih funkcija u samoupravnom ekonomskom sistemu odnosa i faktičkog prisvajanja, kao i stepena razvoja društvene svojine, nabraja neposredne proizvođače, udruženi rad, OOUR-e i složene organizacije udruženog rada, kao i društveno-političke zajednice (državu). Njegovu analizu jugoslovenske teorije vidi na str. 101.

[59] E. Kardelj, *Idejna, društveno-ekonomska i politička opredeljenja Nacrta zakona o udruženom radu*, »Socijalizam«, br. 4/76.

Digitized by Google

su uvjet rada u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada ili materijalna osnova ostvarivanja funkcija samoupravnih interesnih zajednica ili drugih samoupravnih organizacija i zajednica i društveno-političkih zajednica.«[60]

Iz analize svojinskih odnosa u periodu između 1963. i 1971. godine proizlazi da sama antiteza između društvene svojine i svojinskog prava nije dovoljna za opredeljenje pravnog pojma svojine i da je na to pitanje potrebno gledati znatno šire. Pre svega, pitanje svojinskog prava na društvenim sredstvima predstavlja pravno-političko, a ne strogo pravno pitanje. Potrebno je odgovoriti na pitanje da li odnos između svojine u ekonomskom i pravnom smislu predstavlja odnos između sadržaja i oblika ili ne.

Ako analiziramo odredbu 4. stava III tačke Osnovnih načela Ustava, onda moramo konstatovati da je negiranje svojinskog prava na društvena sredstva za proizvodnju posledica zabrane prisvajanja proizvodâ društvenog rada na bilo kojoj pravno-svojinskoj osnovi. Na toj osnovi niko ne može upravljati društvenim sredstvima za proizvodnju niti njima raspolagati. Nesvojina u pravnom smislu predstavlja, dakle, zabranu prisvajanja proizvodâ društvenog rada na pravno-svojinskoj osnovi, kao i zabranu upravljanja i raspolaganja njima na takvoj osnovi.

Kada analizira odnose u okviru društvene svojine, Kardelj konstatuje i sledeće:

»Naravno, i za takve odnose društvo mora uspostavljati odgovarajuće pravne institute, ali ne u obliku »ustoličenja« monopolističkog »vršioca dužnosti« kolektivnog vlasnika, nego u obliku utvrđivanja i regulisanja uzajamne zavisnosti i odgovornosti radnih ljudi u njihovom neposrednom i zajedničkom raspolaganju sredstvima u zajedničkoj, odnosno društvenoj svojini.«[61]

Svojinu u ekonomskom smislu ne možemo shvatiti samo kao monopolističko prisvajanje i verovatno je i u pravu isto. Ustav ukida svojinsko pravo državno-svojinskog tipa. Svojinsko pravo je moguće shvatiti i kao svojinsko pravo svakoga i svih, dakle, ne u smislu pravnog ustoličenja monopolističke upotrebe sredstava za proizvodnju. Društvena svojina je društveni odnos. Ona predstavlja odnos među ljudima, a ne između ljudi i stvari. Ljudi su nosioci — subjekti svojine kao ekonomske kategorije i kao takvi imaju na stvarju u društvenoj svojini i neka pravno regulisana prava. Ta prava im, naravno, ne daju i ne mogu dati ovlašćenja na osnovu kojih bi monopolistički prisvajali višak proizvodâ. Pitanje koje moramo da postavimo glasi: možemo li pod pravom svojine shvatiti i takvo nemonopolističko prisvajanje?

[60] Vidi Ustav SFRJ.

[61] E. Kardelj, *Protislovja...*, str. 35.

Digitized by Google

Navešćemo još nekoliko Kardeljevih misli:

»To isto važi i za ređe prisutnu tezu (da je teorijski neodrživa i da u praksi može da postane velika smetnja za razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa) koja pojmu društvene svojine u socijalizmu odriče svaku konkretnu materijalnu i pravnu sadržinu. U toj tezi se izražava, samo u obrnutom vidu, prvo shvatanje (to poistovećuje socijalizam sa državnom svojinom) pošto i ona u suštini tumači svojinu prvenstveno kao odnos prema stvarima, a ne kao odnos među ljudima. A kako su stvari u društvenoj svojini i svačije i ničije, to po toj tezi izlazi kao da su svojinski odnosi nestali.«[62]

Kardelj opredeljuje, kako je već navedeno, društvenu svojinu kao svačiju i ničiju. Pri tom naglašava: »Time ne ukidamo svojinska načela, ne ukidamo one svojinske odnose koji proizlaze iz prisvajanja na osnovu rada. Menja se samo njihov društveno-ekonomski sadržaj. Društvena svojina je ukupna svojina svih ljudi koji rade, u konačnoj liniji i svih građana, članova društva.«[63]

Za nesvojinsku teoriju ne nalazimo nikakvu osnovu ni kod klasikâ marksizma. U *Kapitalu* Marks govori o ukidanju privatne svojine:

»Kapitalistički način prisvajanja, koji potiče iz kapitalističkog načina proizvodnje, dakle kapitalistička privatna svojina prva je negacija individualne privatne svojine zasnovane na sopstvenom radu.

Kapitalistički način proizvodnje, neophodnošću prirodnog procesa, stvara svoju vlastitu negaciju. To je negacija negacije. Ona ne uspostavlja privatnu svojinu, nego individualnu svojinu na osnovu plodova kapitalističke ere: na osnovu kooperacije i grupne svojine zemlje i sredstava za proizvodnju koja je proizveo sam rad.«[64]

Posle ukidanja privatne svojine, dakle, ne nestaje svojina kao takva, nego kao negacija negacije nastaje individualna svojina na osnovu tekovina kapitalističke ere.

Ako Ustav ukida monopolističko raspolaganje sredstvima za proizvodnju — monopolističku svojinu — time još nije rečeno da je svojina kao takva prestala da postoji i u pravnom smislu. Još uvek može da postoji svojinsko pravo pojedinca, ali ipak ograničeno svojinskim pravom svih ostalih članova društva — svojinsko pravo svih i svakoga.

Društvena svojina je, kako kaže Kardelj, zajednička svojina svih ljudi koji rade, u konačnoj liniji svih članova društva. Ova konstatacija mora da bude ishodište i za pravno regulisanje društvene svojine. Bilo bi sasvim neprihvatljivo da os-

[62] Isto, str. 9. — Tekst u zagradama je iz prvog dela citiranog teksta na str. 9. u Kardeljevoj knjizi.

[63] E. Kardelj, *Idejna...* Vidi i: A. Bajt, *Društvena svojina u Ustavu*, str. 423.

[64] K. Marx, *Kapital*, I, CZ, Ljubljana, 1961, str. 859—860.

Digitized by Google

novni ekonomski odnosi u društvu kakvo je naše ostanu na takvom nivou razvoja bez odgovarajućeg normativnog izraza.

Pri daljoj analizi društvene svojine potrebno je ustanoviti kakva je pravna priroda i suština prava rada društvenim sredsvima. Da li je to pravni izraz za ono što Kardelj podrazumeva pod svojinom svih i svakoga. A naročito pažljivo biće potrebno istražiti pitanje da li na društvenim sredstvima postoje još neka sporedna svojinska prava. Tu se ne misli na klasična svojinska prava, nego na nova svojinska prava koja se razvijaju u našem društveno-ekonomskom sistemu. S tim u vezi je potrebno pomenuti član 243. Zakona o udruženom radu i njegove posledice.

Digitized by Google

Branko Horvat

Prilog diskusiji o političkoj ekonomiji socijalizma

Pojam »političke ekonomije«, otkad je prije tri stoljeća i više taj termin izmislio Montchrétien, mijenjao je svoj sadržaj. Iako je ta evolucija veoma instruktivna, ne namjeravam je ovdje obrađivati. Također ne kanim ući u definicionu prepirku. I marksologiju ostavljam po strani, iako se Marx kod ovakve teme ne može zaobići. To trostruko ograničenje čini se neophodnim da bi se izbjeglo degeneriranje diskusije u sholastička nadmudrivanja, što karakterizira jedan dio dosadašnje diskusije i do čega u našim uvjetima često dolazi. Prići ću problemu na način koji se u političkom žargonu naziva konstruktivnim. To znači da će, umjesto polemike i kritike tuđih stavova i pozivanja na autoritete, biti izložena vlastita koncepcija bazirana na argumentima. To, naravno, ne znači izbjegavanje kontroverznih stavova. Naprotiv, čini mi se da je najplodnije da se upravo kontroverzni stavovi učine predmetom diskusije. Stoga ću u tekstu koji slijedi izložiti svoje shvaćanje pitanja koja su izazvala najviše polemike.

Digitized by Google

1. Određenje političke ekonomije socijalizma

Političku ekonomiju određujem kao osnovnu ekonomsku nauku koja proučava funkcioniranje društveno-ekonomskih sistema. Kod toga je, naravno, fokus na ekonomskim aspektima sistema, dok su drugi aspekti predmet proučavanja drugih društvenih nauka. Ovo određenje uključuje i poznatu Engelsovu definiciju po kojoj je politička ekonomija »nauka o zakonima koji vladaju proizvodnjom i razmjenom materijalnih sredstava za život u ljudskom društvu«[1].

Kako se društveno-ekonomski sistemi mijenjaju u historijskom vremenu, ima potencijalno toliko političkih ekonomija koliko i tih sistema. U stvari, utvrđivanje identiteta jednog društveno-ekonomskog sistema prvi je zadatak koji politička ekonomija mora riješiti.

Ako se prihvati izloženo stajalište, besmisleno je pokušati tvrditi da se političkom ekonomijom kapitalizma mogu objašnjavati fenomeni socijalističkog sistema. Naravno, svi sistemi imaju neke zajedničke karakteristike — i to ne samo društveni sistemi, već i tehnički i biološki sistemi. Zbog toga je i počela da se razvija opšta teorija sistema. Međutim, ono što nas u političkoj ekonomiji zanima nisu *opće* karakteristike sistema, makar i samo društveno-ekonomskih, već *specifično* funkcioniranje *različitih* sistema. Uspoređivanje sistema mogućno je i korisno — zbog toga se i pojavio novi univerzitetski predmet: »komparativni ekonomski sistemi«. No, to je pomoćna disciplina koja samo pomaže u razumijevanju političke ekonomije onog sistema koji je predmet našeg izučavanja.

Sa izloženog stanovišta lišeno je smisla i pitanje da li postoji politička ekonomija socijalizma. Ako postoji — ili može postojati — socijalizam, onda postoji — odnosno može se izgraditi — politička ekonomija socijalizma. Stoga je slijedeće kontroverzno pitanje upravo egzistencija socijalizma kao sistema.

2. Socijalizam kao prelazni period ili sistem

Ovo se pitanje često postavlja sasvim sholastički. Budući da u historijskom razvoju postoje prijelazi, neka faza može se proglasiti prijelaznom na narednu fazu ili prvom fazom novog sistema. Potrebno je stoga uvesti dodatne kriterije da bi se odlučilo koji stav ima više smisla.

Na koji način se historijski proces odvija po fazama, može se vrlo dobro ilustrovati razvojem kapitalizma. Studij ekonomske historije kapitalizma dovodi do zaključka da je kapitalizam do sad prošao kroz četiri međusobno prilično jasno odijeljene faze, dok je peta upravo započeta[2]:

[1] F. Engels, *Anti-Dilhring*, „Naprijed", Zagreb, 1946, str. 151.

[2] B. Horvat, *Kapitalizam, Ekonomska analiza*, 1979, str. 445—462.

Digitized by Google

— trgovački kapitalizam: XV do XVIII stoljeća;
— konkurentni industrijski kapitalizam: do 1870-ih godina;
— monopolni industrijski kapitalizam: do 1930-ih godina;
— državni industrijski kapitalizam: do 1970-ih godina;
— transnacionalni postindustrijski kapitalizam:?

Mogu se postaviti ova pitanja: da li je trgovački kapitalizam bio prijelaz iz feudalizma u kapitalizam ili prva faza kapitalizma? Ako je bio prijelaz, onda je taj prijelaz trajao upola duže nego sâm sistem. Zatim da li transnacionalni postindustrijski kapitalizam, faza u koju, čini se, kapitalizam upravo ulazi, predstavlja posljednju fazu kapitalističkog razvoja ili prijelaz na socijalizam? Marx je u *Kapitalu* obradio apstraktni model konkurentnog industrijskog kapitalizma čiji kraj se poklapa s Marxovom smrću. Da li je taj model relevantan i za izučavanje ostale četiri faze kapitalističkog razvoja? Budući da ova pitanja postavljam samo kao ilustraciju problema, ostavljam ih — premda odgovori ne bi bili teški — u ovom kontekstu otvorenim.

Što se tiče socijalizma, moje opredjeljenje je sasvim nedvosmisleno: socijalizam je sistem (odnosno faza u razvoju sistema slična fazi konkurentnog industrijskog kapitalizma u razvoju kapitalizma), a ne prijelaz na novi sistem. Ukoliko bismo usvojili tezu o prijelazu — što je formalno logički dopustivo — upali bismo u nepotrebne teškoće teorijske i praktične naravi. A evo zašto.

a) Marx, Engels i Lenjin[8] i čitava ranija socijalistička tradicija smatrali su socijalizam prvom fazom budućeg besklasnog društva. Između tog socijalizma i kapitalizma leži kratak prelazni revolucionarni period u kome treba izvršiti eksproprijaciju buržoazije, zamjenu aparata vlasti i odgovarajuću promjenu institucionalnog sistema, tako da se može započeti s izgradnjom jednog istinski egalitarnog i istinski demokratskog i slobodnog društva. Iako, iz očiglednih razloga, nigdje nije navođen broj godina za koje će taj prelazni period biti završen, jasno je iz određenja njegovih funkcija da on treba da se okonča dobrano unutar jedne generacije (u razvijenim zemljama). Meni taj stav izgleda logičan i savršeno prihvatljiv i dobro se uklapa u teoriju socijalističkog razvoja. Međutim, u posljednje dvije-tri decenije kod nekih marksista došlo je do revizije, i to iz slijedećih razloga.

Socijalističke revolucije su izbile u nerazvijenim, a ne u razvijenim zemljama, pa je stoga prirodno da prelazni period bude duži, pa i znatno duži. Osim toga, poslije revolucija pojavili su se različiti staljinistički režimi koji su s Marksovom vizijom besklasnog demokratskog društva imali malo veze. Zbog toga je razvoj takvog društva pomican sve dalje u budućnost. Kako poslije socijalističke revolucije treba da slijedi socijalizam, a taj socija-

[8] Za iscrpne izvode iz relevantnih tekstova vidi: B. Horvat, *Ogled o jugoslovenskom društvu*, „Mladost", 1969, str. 74—89.

Digitized by Google

lizam se u praksi mnogo razlikovao od Marxovog besklasnog društva, to se u glavama pojedinih marksista formiralo kompromisno rješenje: to što egzistira nije besklasno društvo, ali je ipak socijalizam, i to zato što je socijalizam prelazni period. Odatle pa do potpune besprincipijelnosti — sve što se razvilo poslije revolucije predstavlja socijalizam — ima svega jedan korak.

b) Pretpostavljam da je očigledno da komunizam nije kraj historije, već samo jedna faza u društvenom razvoju. Ako je socijalizam prelazni period, onda bi se i komunizam mogao interpretirati kao prelazni period prema narednom sistemu, a to bi bila besmislica. Prema tome, potrebna je neka smislenija klasifikacija poslijekapitalističkog razvoja. Uz dosadašnji stupanj našeg znanja Marxovi kriteriji — raspodjela prema radu i raspodjela prema potrebama — čine se još uvijek najprikladnijima.

c) od Francuske revolucije (1789) pa do Komunističkog manifesta (1848) proteklo je manje vremena nego od Oktobarske revolucije (1917) pa do danas. Pa ako su Marx i Engels nakon pedeset i devet godina bili u stanju da jasno odrede suštinu kapitalizma kao sistema, ona bismo mi nakon šezdesetih i tri godine morali biti u stanju da odredimo suštinu socijalizma (ili komunizma) kao sistema. Može se odgovoriti da pripremanje kapitalističkog načina proizvodnje završava revolucijom, a pripremanje socijalizma počinje revolucijom. To je teza koju je reklamirao Staljin, a preuzeo ju je od svojih teorijski uzdignutijih kolega iz Politbiroa, a ovi su je, opet, preuzeli iz socijaldemokratske tradicije. Međutim, u staljinističkoj verziji ta je teza sasvim dubiozna. A evo zašto.

Pretpostavljam da je očigledno da se revolucije ne mogu fabricirati. Prema tome, prethodno unutar starog društva mora doći do određenih promjena, moraju »sazrijeti uvjeti« za izbijanje revolucije. Postavlja se pitanje: zašto bi to sazrijevanje (na primjer, razvoj tržišta) bilo moguće unutar feudalizma, a ne unutar kapitalizma (na primjer, razvoj radničkog samoupravljanja)? Na ovo pitanje nije nikad dan zadovoljavajući odgovor, i to prosto zato što oba ilustrativno navedena fenomena predstavljaju empirijske činjenice.

Uzme li se u obzir da se danas živi mnogo brže nego ranije — u feudalizmu *per capita* proizvodnja je praktički stagnantna, u prošlom stoljeću raste po stopi od 1—2% godišnje, a posljednjih decenija raste po stopi od 3—8%; također: sukcesivne faze kapitalističkog razvoja sve su kraće — to proglašavanje 60-godišnjeg perioda kao prelaznog perioda o kome se u smislu sistema ne da ništa reći gubi svaki smisao.

Prema tome, ako ono što zapažamo nije demokratsko besklasno društvo (odnosno njegova nedvosmislena izgradnja), onda treba jasno konstatovati da se ne radi o socijalizmu. Alternative koje treba istražiti jesu da li se radi o prelaznom periodu ili, ako je taj period već suviše dug, o nekom nesocijalističkom sistemu. To me vodi do pitanja o determinizmu.

Digitized by Google

3. Determinizam ili historijska otvorenost

Boreći se protiv voluntarizma i akademske društvene nauke i utopističkih reformatora XIX vijeka, Marx je naglašavao (vjerojatno i prenaglašavao) objektivnu uvjetovanost historijskog razvoja. Njegovi epigoni su od toga napravili historijski determinizam: historija se odvija po šemi robovlasnički sistem — feudalizam — kapitalizam — socijalizam. Prema tome, poslije kapitalizma slijedi socijalizam, ma šta akteri koji su srušili kapitalizam radili ili subjektivno željeli. Dovoljno je kapitalizam definitivno srušiti i socijalistička izgradnja je zagarantirana. Stoga, ako neki suvremeni sistem očigledno nije kapitalistički, on može biti samo socijalistički.

Zanimljivo je da se taj dogmatski šematizam uporno održava iako ga vrlo jasno demantiraju historijske činjenice. Prije svega, navedena sukcesija društveno-ekonomskih sistema karakteristična je samo za Evropu i *ni za jedan drugi* kraj svijeta. A ako uzmemo u obzir i predrobovlasnički sistem, koji Marx naziva azijatskim despotizmom, onda *kompletnu sukcesiju društveno-ekonomskih sistema ne nalazimo nigdje* u svijetu.

Nadalje, objektivna uvjetovanost znači da u danom trenutku određeno društvo može djelovati samo u određenim čvrsto definiranim okvirima. Ti su okviri dani dotadašnjim historijskim razvojem, međunarodnim okruženjem i raspoloživom tehnologijom. Društvo koje nikad nije poznavalo političku demokraciju ne može očekivati da će odmah poslije revolucije prevazići sva dostignuća u svijetu i postići standarde koji odgovaraju socijalizmu. Društvo s tehnologijom čija produktivnost ne prelazi 100 dolara *per capita* ne može očekivati da će nakon kratkog prelaznog razdoblja ukloniti klasne razlike. Raspodjela prema potrebama nemoguća je dok proizvodnja nije u stanju da zadovolji potrebe. I tako dalje. To bi trebalo da bude očigledno.

Međutim, unutar danih historijskih okvira ne postoji samo jedna alternativa. Nikakav historijski determinizam nije stvorio samoupravljanje u Jugoslaviji. To su stvorili određeni revolucionarni akteri svojom svjesnom djelatnošću, i ne priznati im to značilo bi proglasiti ih robotima historije. Druge dvije moguće alternative bile su bugarski sistem (etatizam) ili grčki sistem (kapitalizam). Pobjeda informbirovaca dovela bi do prve solucije, a kralja i četnika do potonje. Sasvim je jasno da je naš društveno-ekonomski sistem onakav kakav je, sa svojim dobrim i lošim stranama, *izboren* svjesnom akcijom. I na širem, svjetskom, planu socijalistička budućnost nije nimalo zagarantirana. Prije svega, i kapitalizam i etatizam mogu lako produžiti svoju egzistenciju preko horizonta naše generacije. A zatim, ako dođe do atomskog sukoba dva vojna bloka, čitava suvremena civilizacija bit će dovedena u pitanje.

Posebno je pitanje takozvanog preskakanja sistema. Da li jedna siromašna afrička zemlja, na primjer Tanzanija, treba najprije

Digitized by Google

da prođe kroz kapitalistički razvoj da bi mogla prići izgradnji socijalizma? Deterministi bi, vjerojatno, potvrdno odgovorili na ovo pitanje, kao što su to uradili u debatama oko sovjetskog Oktobra. No, pravilan odgovor je, očigledno, negativan. Tanzanija je mogla izabrati kapitalistički put, kao što je to uradila njena susjeda Kenija. No, ona to nije uradila. Ona je izabrala socijalistički put. To ne znači da će nakon jednog kratkog prelaznog perioda socijalistička izgradnja biti brza. Prema jednom mom proračunu[4], uz ne suviše loše uvjete, prelazni period iznosit će između jedne i dvije generacije. Razvojne faze ne mogu se preskakati, ali se mogu modificirati i skratiti. A takvi dugotrajni prelazni periodi, koji zahtijevaju neprestano mijenjanje institucija, predstavljaju najsloženije poduhvate.

Došli smo, dakle, do zaključka da je moguć izbor između alternativnih društveno-ekonomskih sistema. Kako ćemo te sisteme identificirati? Ranije sam napomenuo da je upravo to prvi zadatak političke ekonomije. Sad je vrijeme da se njime pozabavimo.

4. Identifikacija društveno-ekonomskog sistema

Svaki sistem predstavlja funkcionalnu cjelinu međuzavisnih dijelova. Važno je uočiti da se ne radi ma o kakvoj kolekciji međuzavisnih dijelova, već da njihove funkcije moraju biti međusobno tako usklađene da se komponente uklapaju u funkcionalnu cjelinu. Za društveno-ekonomske sisteme karakteristično je da posjeduju fundamentalne institucije koje predodređuju razvoj i funkcionisanje sistema u cjelini.

Fundamentalna institucija kapitalizma je tržište. Univerzalno tržište (faktorâ i proizvodâ) neminovno razara feudalizam i rađa kapitalizam. To je zapazio još Adam Smith: »Ali ono što sila feudalnih ustanova nikada ne bi bila mogla ostvariti, učinilo je tiho i neosjetno djelovanje vanjske trgovine i manufaktura. One su postepeno opskrbile veleposjednike nečim za što su mogli razmijeniti cijeli višak proizvoda svojih zemalja... I tako su za zadovoljenje najdjetinjastije, najniže i najprostije od svih taština veleposjednici postepeno zamijenili svu svoju moć i vlast."[5]

Tržište znači univerzalnost kupoprodajnih odnosa. Osnovna teorijska kategorija koja odražava tu situaciju je roba. Zbog toga Marx započinje svoju analizu kapitalističkog načina proizvodnje analizom robe. On zatim pokazuje kako se iz svojstava robe može izvesti funkcioniranje cjelokupnog sistema.

Od interesa je naznačiti da su roba i tržište postojali u svim sistemima od robovlasničkog do socijalističkog, ali nigdje, osim u kapitalizmu, kao univerzalna institucija.

---

[4] B. Horvat, *Prijelaz na samoupravni socijalizam u nerazvijenim zemljama, Ekonomska analiza*, 1978, str. 135—155.

[5] A. Smith, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, sv. I, „Kultura", 1952, str. 372.

Digitized by Google

Isti metodološki postupak valja primijeniti i kod političke ekonomije socijalizma. Fundamentalna institucija socijalističkog sistema je samoupravljanje. Univerzalizacija samoupravljanja nužno razara kapitalizam (i etatizam) i rađa socijalizam. Samoupravljanje u rudimentima postoji i u drugim sistemima (suodlučivanje, privredne konferencije, zadruge), ali nigdje univerzalno. U kojoj mjeri je to fundamentalna kategorija, vidi se i odatle što je samoupravljanje jednako karakteristično i za komunizam (kao što je tržište karakteristično za sve faze kapitalizma). Socijalizam i komunizam ne razlikuju se po tome što u jednom postoji, a u drugom ne postoji samoupravljanje, već po tome što je u potonjem ono više razvijeno nego u prvom.

Možemo zaključiti. Kad naiđemo na univerzalno tržište, onda znamo da se radi o kapitalizmu. Kad utvrdimo univerzalno samoupravljanje, onda je društveno-ekonomski sistem socijalistički. Kad nema ni jednog ni drugog, onda se radi ili o prijelaznom režimu ili o nekom trećem sistemu.

Kao što tržište implicira robu kao analitičku kategoriju, tako samoupravljanje implicira jednakost kao analitičku kategoriju. Nije bez razloga jednakost — (čija je konsekvenca besklasnost) bila tradicionalno osnovni zahtjev socijalista. Izvođenje političke ekonomije socijalizma iz analize jednakosti analogan je metodološki postupak izvođenju političke ekonomije kapitalizma iz robe. No, dalja rasprava ovog problema prelazi okvire ovog napisa.[6]

5. Pozitivna nauka, kritika ili projekt

Preostaje da se raspravi još jedno sporno pitanje: da li je (marksistička) politička ekonomija pozitivna ili kritička disciplina. I opet prepoznajemo sholastički način mišljenja u postavljanju pitanja: ili — ili.

Poznato je da Marxov *Kapital* nosi podnaslov: *Kritika političke ekonomije*. Kako izgrađeni socijalizam, kao besklasno društvo zasnovano na univerzalnom samoupravljanju, još ne postoji — naši pseudomarksisti reći će da nije moguća ni njegova kritika, pa stoga ni marksistička politička ekonomija. S druge strane, ako se politekonomija socijalizma shvati kao nauka koja se razvija zajedno sa svojim predmetom, socijalističkom privredom, i polazi od empirijskih činjenica tog razvoja, onda se radi o pozitivizmu koji opet nije marksistički. Izlaz iz ove koncepcijske zbrke, čini se, nije teško naći.

Svaka nauka mora polaziti od provjerljivih empirijskih činjenica (jer inače predstavlja religiju, umjetnost, halucinacije ili ne-

[6] Prvu skicu političke ekonomije socijalizma koja polazi iz gore navedenih osnova dao sam u članku *On the Political Economy of Socialism*, u: E. Pusić, ur., *Participation and Self-Management*, sv. 6, Institut za društvena istraživanja — Zagreb, 1973, str. 99—112. Potpunu razradu dao sam u knjizi *Politička ekonomija socijalizma* (u štampi).

Digitized by Google

što drugo, ali ne nauku). U tom smislu politička ekonomija je pozitivna. Međutim, marksistička društvena nauka uopće, pa tako i politička ekonomija, ne uzima stanje stvari kao prosto egzogeno dano i nepromjenljivo. Ona, isto tako, ispituje moguće alternative, mogućnost prevazilaženja zatečene situacije, ukratko, mogućnosti za svjesnu društvenu akciju. U tom smislu politekonomija socijalizma jest (odnosno treba da bude) kritička.

Šta je, međutim, s budućnošću? Da li je moguća ekonomska nauka o budućem? U tom pogledu u međunarodnom socijalističkom pokretu vladao je, i još vlada, čudan dogmatizam. S jedne strane su jasna opredjeljenja za *naučnu* izgradnju novog društva (radi se o naučnom socijalizmu), a s druge strane se tvrdokorno odbija ma kakva naučna projekcija tog društva. Odatle su proizašle nesagledive štete. Da navedem samo jedan primjer. Kad je u 1891. godini pripremnan Erfurtski program Njemačke socijaldemokratske partije, neki članovi su tražili da se u program unese i program političkih i institucionalnih mjera za prelazni period. Karl Kautsky, predsjednik Komisije za program, odbio je te zahtjeve kao neopravdane, jer da vrijeme nije još sazrelo, a i kasnije se o takvim zahtjevima podsmješljivo izjašnjavao. Kad je dvije i po decenije kasnije, 1918. godine, vrijeme sazrelo, Partija nije imala nikakav akcioni program. Njemačka revolucija započela je spontano, a njemački socijaldemokrati nisu imali nikakvu jasnu predodžbu o tome šta bi trebalo uraditi, još manje o tome kako bi jedan socijalistički poredak trebao da se izgradi i funkcionira. Građanski ekonomisti izlazili su s bitno radikalnijim prijedlozima nego partijsko-sindikalne komisije. I dok su se socijaldemokratske frakcije svađale oko toga šta bi trebalo uraditi, buržoazija se oporavila od prvobitnog šoka i prešla u akciju — sudbina njemačke revolucije je bila zapečaćena. Navodeći ovu historijsku epizodu, ja nipošto ne namjeravam tvrditi da bi naučno fundirani program mjera koje treba poduzeti poslije osvajanja vlasti osigurao pobjedu njemačke revolucije. Revolucija se ne svodi na nauku. No, čini mi se očiglednim da je potpuno odsustvo takvog programa znatno olakšalo pobjedu kontrarevolucije.

Nauka, koja bi samo objašnjavala protekle događaje, a ne bi služila za formiranje akcionog programa, bila bi loša nauka. Kod toga treba da bude jasno da nauka ne može zamijeniti društvena i politička *vrednovanja*. No, kad je jednom uobičajenim političkim procesima sistem vrijednosti i društvenih preferencija definiran, jedino nauka može pružiti putokaz kako da se te vrijednosti inkorporiraju u društveno-ekonomski sistem, kako taj sistem treba izgraditi i kako on funkcionira. U tom smislu politička ekonomija socijalizma je također i *projekt*. Iz činjenice što socijalizam još nije izgrađen ne samo što ne slijedi da nije moguća politička ekonomija socijalizma, već je, naprotiv, imperativno da se na toj političkoj ekonomiji što intenzivnije radi. U tom pogledu očigledno zaostajemo za potrebama našeg društva i našeg vremena.

Digitized by Google

Augustin Papić

Inostrani privatni kapital i zemlje u razvoju

I. Uvod

Cilj ovog napisa[1] je da iznese neka empirijska iskustva, prvenstveno zemalja u razvoju, sa inostranim direktnim privatnim investicijama (IDPI), koje predstavljaju najtipičniji oblik izvoza inostranog privatnog kapitala. Mislim da su ova iskustva od interesa i za nas, jer inostrani privatni kapital, kroz zajednička ulaganja, transfer tehnologije, industrijsku i proizvodno-tehničku saradnju sigurno nastoji da i u našoj zemlji postigne ciljeve od kojih su neki dokumentovano izneseni u ovom napisu.

Inostrane direktne privatne investicije predstavljaju ulaganja u jednoj zemlji koja su stvarno pod kontrolom građana druge

[1] Članak predstavlja prerađeni i dopunjeni tekst referata podnesenog na Drugom međunarodnom naučno-bankarskom skupu održanom u Dubrovniku od 26. do 31 maja 1980, a bavi se odnosima zemalja u razvoju prema direktnim privatnim investicijama iz industrijski razvijenih zemalja Zapada, odakle potiče najveći dio ovih ulaganja. U novije vrijeme ovakvih ulaganja ima i među zemljama u razvoju, pa i ulaganja iz socijalističkih zemalja u zemlje u razvoju, ali to nije predmet našeg razmatranja.

Digitized by Google

zemlje, odnosno ulaganja za organizovanje novih ili proširenje postojećih preduzeća koja kontroliše inostrani ulagač.[2]

Za razliku od ostalih vidova inostranog finansiranja (bonovi i obveznice, razne vrste privatnih kredita), u slučaju direktnih privatnih investicija izvezeni kapital ostaje vlasništvo i na raspolaganju inostranog ulagača koji ima odgovarajući uticaj na upravljanje preduzećem saglasno visini svoga učešća u ukupnom kapitalu i raspolaže (učestvuje) u ostvarenom profitu.

Izvoz kapitala predstavlja temu od velikog teorijskog interesa, čemu je poseban doprinos dala marksistička ekonomska teorija.

Osnovni cilj izvoza kapitala, posebno onog povezanog sa tehnologijom, »managementom« i »marketingom«, jeste dominacija nad proizvodnjom, izvorima sirovina i energije, nad tržištima, eksploatacija jeftine radne snage, pri čemu se putem vertikalne povezanosti i komandom iz jednog centra stvaraju ekstraprofiti, inače u uslovima tendencije opadanja profitne stope.

Osobito važan značaj izvoza kapitala, za razliku od izvoza roba, predstavlja jedno od pet obilježja Lenjinove definicije imperijalizma.[3] Koncentracija proizvodnje i kapitala i njegova centralizacija vodi do stapanja bankovnog i industrijskog kapitala u finansijski i stvaranja finansijske oligarhije, do stvaranja monopola i međunarodnih monopolističkih saveza.

Ipak, monopoli ne znače potpuno ukidanje konkurencije, nego, naprotiv, njihovu međusobnu borbu za pozicije u pojedinim dijelovima svijeta, za podjelu interesnih sfera.

Internacionalizacija kapitala i proizvodnje posebno je podstaknuta brzim razvojem i internacionalizacijom tehnologije. Sve se to odvijalo u uslovima, dugoročnije gledano, bržih stopa rasta proizvodnje u svijetu i međunarodne trgovine, iako sa značajnim oscilacijama i poremećajima, naročito u sedamdesetim godinama.[4]

---

[2] Definicija Međunarodnog monetarnog fonda, odnosno OECD-DAC: *Investing in Developing Countries — 1978*, Paris, 1978, str. 105.

[3] Vidi: V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, Sarajevo, 1975, str. 77.

Pored fundamentalnog doprinosa Marksa i kasnije Lenjina, za ovu temu je od interesa doprinos R. Hilferdinga i R. Luxemburg, a u novije vrijeme O. A. Barana, P. M. Sweezyja, A. Emmanuela, P. Dockesa, S. Amina, C. Palloixa i drugih.

[4] Od interesa mogu biti razlike u stopama rasta u dva perioda — onog od 35 godina (1913—1948, koji, međutim, obuhvata dva svjetska, razarajuća, rata), i onog od 25 godina (1948—1973): u drugom periodu godišnje stope rasta svjetske proizvodnje bile su za 5 puta, a svjetske trgovine za 14 puta veće od onih u prvom periodu. Značajan doprinos ovom rastu, naročito proizvodnje, dale su socijalističke zemlje, kao i neke zemlje u razvoju. (Vidi: R. Balckmurst, N. Marian, J. Tumlir, *Trade Liberalization Protectionism and Interdependence*, GATT, Studies on International Trade, Geneve, novembar 1977, str. 7—8.)

Digitized by Google

Transnacionalne korporacije (TNC) predstavljaju u savremenom kapitalističkom svijetu poseban izraz monopolističkog kapitala, specifičan vid koncentracije kapitala, internacionalizacije proizvodnje, kapitala, tehnologije, rukovođenja (menadžmenta) i organizacije tržišta. One su i najizrazitiji nosilac izvoza kapitala, a posebno direktnih privatnih investicija u inostranstvu.

Internacionalizacija kapitala ne ograničava se na ekonomiku, na sferu materijalnih proizvodnih snaga. Ona nužno implicira ekspanziju kapitalističkih odnosa proizvodnje, jačanje svjetskog kapitalizma. Nije nepoznato da IDPI najbolje cvjetaju u zemljama u kojima uživaju punu slobodu, kao i da nameću takve odnose koji odgovaraju društveno-ekonomskom sistemu čiji su proizvodi i nosilac.

Internacionalizacija kapitala vodi neravnomjernostima u razvoju svjetske privrede, produbljivanju razlika, skokovima i padovima, pri čemu se, uz ciklične, posebno zaoštravaju strukturni poremećaji i neusklađenosti, nespremnost da se prihvate novi odnosi u međunarodnoj podjeli rada. To je prisutno unutar razvijenog kapitalističkog svijeta, što vodi međusobnim protivurječnostima, naročito na potezu SAD — Zapadna Evropa — Japan, ali i u užim okvirima.

Posebno su izražene razlike, produbljivanje jaza između razvijenog svijeta i onog u razvoju. Registrovane visoke stope profita, a posebno one skrivene koje inostrani kapital ostvaruje u zemljama u razvoju, a monopolistički kapital na svjetskom tržištu u cjelini, izvor su teške eksploatacije i ekonomskog zaostajanja nerazvijenog svijeta (ne potcjenjujući ovim ni unutarnje faktore prisutne u nekima od tih zemalja).

Nisu za potcjenjivanje ni protivurječnosti koje postoje u ekonomskim odnosima između industrijski razvijenog Zapada i socijalističkih zemalja istočne Evrope. Pored razlika u društveno-ekonomskim i političkim sistemima, te protivurječnosti su izrazite u periodu hladnog rata, odnosno zaoštravanja odnosâ između dva bloka, odnosno dvije velike sile, naročito početkom ove godine.

Internacionalizacija kapitala znači slabljenje funkcija i uticaja vlada pojedinih zemalja na privredne tokove, ali i na procese integracije, prije svega u okvirima identičnih društveno-ekonomskih sistema (kada je riječ o razvijenom svijetu).

Pojačana međuzavisnost u svijetu podstiče potrebu šire međunarodne ekonomske saradnje, demokratizacije međunarodnih

---

Međutim, u sedamdesetim godinama zaoštravanje strukturnih problema svjetske privrede, i posebno završavanje perioda jeftine energije i prelaz na skuplje izvore energije, izaziva poremećaje i u cikličkim kretanjima, usporava stopu rasta proizvodnje i svjetske trgovine, zaoštrava probleme inflacije i monetarnih poremećaja, a naročito produbljuje jaz između razvijenog svijeta i zemalja u razvoju.

Digitized by Google

ekonomskih odnosa, sve veće uloge Ujedinjenih nacija i njenih agencija na globalnom i regionalnom planu. To je dovelo do niza akcija i odluka UN čiji su glavni inicijatori bile nesvrstane zemlje i druge zemlje u razvoju.

II. Direktne privatne investicije i međunarodno kretanje kapitala

U toku stoljeća desile su se značajne promjene u obimu, karakteru, oblicima, nosiocima i korisnicima međunarodne cirkulacije (privatnog) kapitala. U periodu do Prvog svjetskog rata najveći dio plasmana privatnog kapitala bio je u obliku bonova i obveznica (portfolio investicije), a u periodu velike ekonomske krize (1929) oko polovine plasmana SAD bilo je u ovom obliku. Značaj inostranih direktnih privatnih investicija raste posebno nakon Drugog svjetskog rata, te je već 1959. godine oko 3/4 privatnih ulaganja SAD u inostranstvu bilo u obliku direktnih investicija.[5]

Međutim, inostrane direktne investicije predstavljaju više nego samo finansijske transakcije; ovdje je u pitanju poduzetnički poduhvat koji, pored kapitala, uključuje transfer tehnologije, organizaciju i rukovođenje i tržišne transakcije (marketing). Mjesto odvojene cirkulacije pomenutih faktora razvoja i međunarodne razmjene, na ovaj način dolazi do jednog »paketa« čiji je nosilac monopolistički kapital, a posebno transnacionalne korporacije.[6]

U desetogodišnjem periodu (1967—1976) IDPI pokazuju značajno povećanje prateći uglavnom rast bruto nacionalnog proizvoda (BNP) zemalja DAC (OECD zemalja izvoznica kapitala), na što ukazuje sljedeća tabela (u milijardama SAD dolara)[7]:

---

[5] *Capital Movements and Economic Development,* Proceedings of a Conference Held by the International Association, Edited by John H. Adler, St. Martin's Press, New York, 1967; F. Pazos, *The Role of Private Capital in Promoting Development,* str. 190.

[6] Ipak, prostor, a ne sama tema, ne dozvoljava ulaženje u složene probleme transnacionalnih korporacija.

[7] *UN ECOSOC, Commission on Transnational Corporations: Transnational Corporations in World Development: A Re-examination,* 20. mart 1978, str. 35. i 235.

Postoji manji nesklad između podataka za BNP kako je iskazan gore i onoga prema kome su obračunati procenti pod 5. Inače, treba upozoriti na nesigurnost podataka o IDPI. Oni dolaze iz privatnih izvora, te postoje tendencije da se podaci podešavaju, naročito da bi se ublažile kritike profiterskog poslovanja inostranog privatnog kapitala. Postoje razlike i među podacima kako ih publikuje Međunarodni monetarni fond, OECD i OUN i u metodološkom pogledu. Ipak, izneseni podaci ukazuju na osnovne karakteristike i tendencije uloge ovog kapitala.

Digitized by Google

	1967	1971	1976	Godišnje stope rasta 1967—71	1971—76
1. BNP	1.561	2.213	4.167	9,1%	13,5%
2. Vrijednost IDPI	105	158	287	10,7%	12,7%
3. Odliv IDPI	—	12,8	24,4	—	—
4. Odnos 2 : 1 (u %)	6,7	7,1	6,9	—	—
5. Odnos 3 : 1 (u %)	—	0,59	0,60	—	—

Iako je taj proces počeo nešto ranije, u sedamdesetim godinama dolazi do naglog razvoja internacionalnog, zapravo transnacionalnog bankarstva. U periodu od deset godina (1970— kraj 1979) banke 14 zemalja Zapada povećale su vrijednost svojih neto transakcija za preko 10 puta (sa 62 na 665 milijardi SAD dolara; bruto čak na 1.111 milijardi dolara).[8]

Posebno mjesto u međunarodnom privatnom finansiranju zauzimaju eurokrediti, zapravo neka vrsta transnacionalnih kredita, čija je vrijednost samo u tri godine povećana za 2,5 puta i koji već znatno premašuju plasmane inostranih direktnih privatnih investicija: sa 28,7 milijardi dolara u 1976. (kada su plasmani ovih drugih bili 24,4 milijarde dolara) na 71,7 milijardi dolara u 1978. godini.[9]

Transnacionalne (zvanično internacionalne) banke, specifičan vid moći monopolističkog kapitala, predstavljaju pribježišta i izvore plasmana ogromnih finansijskih sredstava izvan kontrole vlada, pa i međunarodnih monetarnih i finansijskih institucija. (Ovaj fenomen zaslužuje posebne analize, što, međutim, izlazi iz okvira ovog napisa.)

Negativna iskustva i kritički odnos prema inostranom privatnom kapitalu, napori i borba za nacionalnu i ekonomsku nezavisnost, naročito zemalja u razvoju, uticali su na sniženje stepena učešća privatnog kapitala u direktnim ulaganjima u inostranstvu. Broj afilijacija u zemljama u razvoju sa punim ili većinskim vlasništvom inostranog privatnog kapitala smanjen je sa 58% (osnovanih prije 1951) na 17% (osnovanih u periodu 1966—1970). Broj afilijacija sa manjinskim vlasništvom i suvlasništvom povećan je u istom periodu sa 17% na 51%.[10] Na taj način dolazi do zajedničkih ulaganja.[11] Prednost ovakvih ulaga-

[8] Bank for International Settlements, Basel: »International Banking Developments — Fourth Quarter 1979«, februar 1980, tabela 1.

[9] World Bank: »Annual Report«, str. 147—149.

[10] *UN ECOSOC, Commission on Transnational Corporations: Transnational Corporations in World Development: A Re-examination*, 20. mart 1978, str. 228.

Podaci se odnose na 1.276 afilijacija prerađivačke industrije u zemljama u razvoju, osnovanih od strane 391 TNC.

[11] Naš Zakon o ulaganju sredstava stranih lica u domaće organizacije udruženog rada (»Sl. list«, br. 18, od 7. aprila 1978) daje određenu definiciju zajedničkih ulaganja kada u članu 2. kaže:

Digitized by Google

nja (uz manjinsko vlasništvo inostranog privatnog kapitala) odraz je napora zemalja u razvoju za većom kontrolom i uticajem na poslovanje zajedničkih firmi, njihovog punijeg uklapanja u ekonomsku politiku zemlje korisnice.

Prihvatajući zajednička ulaganja da bi izbjegao kritike, opasnost od nacionalizacije i slično, inostrani privatni kapital daje manje povoljan tretman ovakvoj saradnji (u ulaganjima, tehnologiji i slično), a ne rijetko bez formalne kontrole i većinskog vlasništva izvlači iz zajedničkih firmi ekonomske koristi koje premašuju njegov doprinos. Ukratko, formalna kontrola nad vlasništvom ne znači uvijek i faktičnu kontrolu nad poslovanjem zajedničke firme.

III. Priliv inostranog privatnog kapitala u zemlje u razvoju

Značaj inostranih privatnih investicija u finansiranju zemalja u razvoju opada u posljednjoj dekadi, iako je učešće ukupnih privatnih izvora finansiranja u porastu. To ilustruju godišnji prosjeci priliva raznih vidova inostranih sredstava u zemlje u razvoju i međunarodne finansijske institucije za razvoj (u milijardama SAD dolara)[12]:

	1967—69		1970—72		1973—75		1976—78	
	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%
Ukupno	12,7	100	17,5	100	28,4	100	54,2	100
Privatni izvori	5,7	45	7,5	43	13,0	46	32,7	60
IDPI	2,7	21	3,7	21	5,4	19	9,5	18
Portfolio invest.	1,5	12	1,7	10	5,0	18	15,4	28
Izvozni krediti	1,5	12	2,1	12	2,6	9	7,8	14

Godišnje oscilacije su još veće: u 1970. učešće IDPI iznosilo je 24%, a 1978. samo 16% ukupnog finansiranja zemalja u razvoju.[13]

»Strano lice može ulagati sredstva u domaću organizaciju udruženog rada radi ostvarivanja zajedničkih poslovnih ciljeva i interesa, uz zajednički rizik i s pravom učešća u dohotku ostvarenom zajedničkim poslovanjem (u daljem tekstu: zajedničko poslovanje). U okviru učešća u dohotku ostvarenom zajedničkim poslovanjem strano lice ostvaruje pravo na povraćaj vrednosti uloženih sredstava i pravo na naknadu za privređivanje tim sredstvima.«

[12] OECD-DAC: »Investing in Developing Countries — 1978« za 1970, 1974—1976, a »OECD-DAC Review 1979« za 1966—1969, 1977. i 1978.

[13] Pad učešća direktnih privatnih investicija u ukupnom finansiranju zemalja u razvoju još je izrazitiji ako se uzme u obzir brzi rast eurokredita koji su u 1970. iznosili samo 0,6 milijardi, a 1978. godine 20,3 milijarde dolara (World Bank: »Annual Report«).

Digitized by Google

Obim direktnih privatnih investicija u zemlje u razvoju (u cijenama iz 1973) zapravo je smanjen sa 6,7 milijardi u 1973. na 5,5 milijardi dolara u 1978. godini.[14]

Očigledno se smanjuje interes inostranog privatnog kapitala za zemlje u razvoju i dolazi do većeg usmjeravanja ovog kapitala na industrijski razvijene zemlje (OECD): učešće prvih u vrijednosti inostranog privatnog kapitala smanjeno je sa 31% u 1967. na 26,5% u 1976. godini (to jest 76,2 prema 287,2 milijarde dolara ukupno), dok je istovremeno povećano učešće industrijski razvijenih zemalja.[15]

Posebno je smanjen dopunski priliv privatnog kapitala iz inostranstva: sa 66,4% u periodu 1965—1967. na 56,7% u periodu 1973—1976.[16] Inostrani privatni kapital posluje u zemljama u razvoju sa veoma uskom bazom vlastitog kapitala, oslanjajući se sve više na kredite u zemljama korisnicama.[17]

Nastupila su određena pomjeranja u izvorima IDPI u zemlje u razvoju. Učešće SAD opada (sa 53,8% u 1967. na 47,6 u 1976. godini), ali ono i dalje ostaje daleko najveće. Smanjeno je učešće Velike Britanije i Francuske. Iako najveći rast pokazuju Japan, Zapadna Njemačka i Švajcarska, njihovo pojedinačno učešće kreće se nešto preko 6% ukupnih direktnih privatnih ulaganja u zemlje u razvoju.

Značajna su pomjeranja među zemljama u razvoju korisnicama inostranih direktnih privatnih investicija: u periodu od deset godina (1967 — 1976) izrazito je smanjeno učešće Bliskog istoka (sa 8,8% na 2,9%), a također i Afrike (sa 18,8% na 12,7%). Blizu polovine ovih ulaganja locirano je u Latinskoj Americi (porast sa 42,5% na 49,5%). Značajan rast učešća bilježi Azija (sa 14,2% na 25,8%) i južna Evropa (sa 5,7% na 9,1%).[18]

Direktne privatne investicije su koncentrisane u malom broju zemalja u razvoju: samo u deset (od 119 zemalja) koncentrisano je 40,8 milijardi dolara, ili 53%, dok na pet zemalja otpada 36% ukupne vrijednosti IDPI. Među njima su uglavnom

---

[14] IFC 1979, »Annual Report«, str. 6.

[15] Značajno je povećan priliv IDPI u Zapadnu Njemačku i SAD i, donekle, u Veliku Britaniju. U 1979. godini, na primjer, priliv IDPI u SAD iznosio je 12,5 milijardi dolara ili dvostruko više u odnosu na prethodnu godinu. (Izvor: *Foreign Investment in America*, »News Week«, 7. april 1980.)

[16] Podaci za IDPI iz SAD, Kanade, Zapadne Njemačke, Italije, Švedske, Belgije i Australije — znači najveći dio izvora IDPI. *(UN ECOSOC, Commission on Transnational Corporations: Transnational Corporations in World Development: A Re-examination*, 20. mart 1978, str. 252.)

[17] Tako, na primjer, u Meksiku su inostrani izvori učestvovali u 1971. samo sa 38,7% u prilivu kapitala inostranih ulagača, a 61,3% je poticalo iz domaćih izvora.

[18] *Financial Flows to and from Developing Countries*, UNCTAD, 3. jun 1975, str. 36, za 1967. godinu. — World Bank: »Annual Report«, str. 114, za 1976. godinu.

Digitized by Google

razvijenije među zemljama u razvoju (preko 1.000 dolara BNP po stanovniku), kao i zemlje koje daju velike poreske olakšice (u Karibima i na Dalekom istoku). Samo oko 1/4 inostranog privatnog kapitala u 1975. godini nalazilo se u najbrojnijem dijelu zemalja u razvoju — u onima sa nacionalnim dohotkom do 500 dolara.[19]

Postoji tijesna povezanost između porijekla i regionalnog rasporeda zemalja korisnica sa promjenama u strukturi IDPI.

Nakon što su IDPI bile eliminisane iz javnih službi (krajem Drugog svjetskog rata), njihovo učešće u sirovinama, a naročito u energiji smanjeno je u sedamdesetim godinama, uz porast učešća u prerađivačkoj industriji. To je, međutim, više karakteristično za razvijene zemlje, dok je učešće ovog kapitala u prerađivačkoj industriji u zemljama u razvoju za deset godina (1967—1976) neznatno poraslo (sa 31% na oko 1/3). Zato su veoma prisutne protivurječnosti između inostranog privatnog kapitala i zemalja u razvoju u odnosu na stepen prerade njihovih sirovina.[20]

Zabrinjava, međutim, to da su zemlje u razvoju, a naročito neke od njih, postale pribježišta neproizvodnih ulaganja u bankarstvo i usluge. Samo u roku od tri godine (1971—1974) učešće usluga povećano je sa 28,4% na 40,8%, a bankarstva sa 9,9% na 18,0% ukupnih direktnih privatnih investicija iz SAD i Zapadne Njemačke u zemlje u razvoju. To je mnogo veće učešće od onoga u industrijski razvijenim zemljama.[21]

IV. Veliki profiti

Pravi značaj direktnih privatnih investicija za zemlje korisnice, prije svega za zemlje u razvoju, može se sagledati kroz njihove ekonomske efekte na privredni razvoj dotičnih zemalja, a posebno sa stanovišta doprinosa ovih ulaganja prilivu, odnosno odlivu inostranih sredstava, u pogledu troškova inostranog kapitala i tehnologije, sa stanovišta platnobilansnih, prije svega izvoznih efekata.

Raspoloživi podaci pokazuju da je u slučaju zemalja u razvoju priliv kapitala po osnovi ovih ulaganja bio izrazito manji od odliva, što se vidi iz sljedeće tabele (u milionima SAD dolara)[22]:

---

[19] *UN ECOSOS, Commission on Transnational Corporations: Transnational Corporations in World Development: A Re-examination*, 20. mart 1978, str. 57.

[20] *Financial Flows to and from Developing Countries*, UNCTAD, 3. jun 1975, str. 57.

[21] *UN ECOSOC, Commission on Transnational Corporations: Transnational Corporations in World Development: A Re-examination*, 20. mart 1978, str. 242—244.

[22] Isto, str. 251.

Digitized by Google

	1967	1971	1972	1973	1974	1975
Ukupno 61 ZUR						
Priliv	1.200	1.949	1.359	3.094	— 2.100	—
Odliv	—4.400	—5.989	—7.600	—9.800	—16.600	—
Od toga 9 zemalja OPEC-a						
Priliv	370	618	— 375	134	— 5.268	3.104
Odliv	—2.900	—4.313	—5.752	—7.200	—13.600[23]	9.128
Ostale ZUR						
Priliv	836	1.324	1.734	2.960	3.169	—
Odliv	—1.580	—1.676	1.848	—2.600	— 2.820[23]	—

Odnos odliva prema prilivu inostranog privatnog kapitala u zemljama u razvoju bio je izrazito nepovoljniji od odnosa ukupnog priliva i odliva ovog kapitala. Tako, na primjer, u periodu 1971—1974. u slučaju SAD priliv po osnovi ovih ulaganja (što predstavlja odliv za zemlje korisnice) bio je u prosjeku 1,6 puta veći od odliva (priliv za zemlje korisnice).[24] Gornja tabela pokazuje, međutim, da je u slučaju zemalja u razvoju u prosjeku odliv bio 5,5 puta veći od priliva, a u slučaju zemalja OPEC-a čak 48,5 puta.

Dobit na uloženi inostrani privatni kapital[25] predstavlja glavni izvor odliva za zemlje korisnice, odnosno priliva za inostrani privatni kapital. Stope dobiti različite su po granama i grupacijama, pa i preduzećima, ali u principu one su izrazito veće na kapital uložen u zemlje u razvoju. To se vidi iz stopa dobiti direktnih privatnih investicija SAD (u procentima):

[23] Privremeni podaci.

[24] *Survey of Current Business*, Published by the Bureau of Economic Analysis of the US Department of Commerce, Vol. 59, br. 6, jun 1979, str. 34.

[25] Plaćanja po osnovi investicione dobiti, prema definiciji Međunarodnog monetarnog fonda (za platnobilansne namjene), uključuju u principu i reinvestiranu dobit, to jest dio dobiti koja za zemlju korisnicu ne predstavlja devizni odliv. Ova definicija, međutim, nije u svim iskazima dobiti uvijek jedinstveno primijenjena.

Stopa dobiti predstavlja procenat iz odnosa dobiti prema prosjeku ukupno uloženog kapitala u dotičnoj godini (stanje kapitala početkom i krajem godine podijeljeno sa dva).

Digitized by Google

	1957[26]	1964[26]	1976[27]	1977[27]
Prosjek SAD[28]	13,2	11,5	14,6	13,9
SAD u razvijenim zemljama	—	—	12,0	11,4
SAD u Evropi	1,37	9,2	—	—
SAD u zemljama u razvoju	—	—	25,5	24,8
SAD u Africi	—	21,1	—	—
SAD u Aziji	—	34,9	—	—
SAD u nafti	—	—	18,8	18,5
SAD u nafti u razvijenim zemljama	—	—	9,0	8,7
SAD u nafti u zemljama u razvoju	—	—	124,3	127,5

Privatni kapital ide u inostranstvo sa osnovnim ciljem da ostvari profite veće od onih u vlastitoj zemlji. Najnoviji podaci za pet najvećih petrolejskih kompanija SAD (Exxon, Gulf, Mobil, SO Cal i Texaco) pokazuju ukupno povećanje profita od 69% u 1979. u odnosu na 1978. godinu. Međutim, profiti od nafte i gasa u SAD povećani su samo za 28%, a oni u inostranstvu čak za 93% (to jest za preko tri puta). Učešće ovih posljednjih u ukupnim profitima povećano je sa 56,8% u 1978. na 65% u 1979. godini.[29]

Udvostručenje cijena sirove nafte u 1979. u odnosu na 1978. godinu predstavlja faktor od ključnog značaja za povećanje stope dobiti Chase grupe u SAD sa 13,2% u 1978. na 23,8% u 1979, to jest 31,2 milijarde SAD dolara. U tome je, međutim, izrazito porasla stopa dobiti operacija ove grupe van SAD (više nego udvostručena), to jest sa 12,5% na 29%, a učešće u ukupnoj dobiti povećano je sa 44,5% u 1978. na 58% u 1979. godini.[30]

[26] *Capital Movements and Economic Development*, cit. izd.; F. Pazos, *The Role of Private Capital in Promoting Development*. — A. Kamarck, *The Financial Experience of Lenders and Investors*, str. 99. i 106.

[27] *Survey of Current Business*, cit. izd., Vol. 58, br. 8, str. 22.

[28] »Petroleum Economist«, mart 1980, str. 123.

[29] »The Petroleum Situation«, A Monthly Review from Energy Economics — The Chase Manhattan Bank, New York, Vol. 4, br. 4, april 1980, str. 2.

[30] Ekstra troškovi zbog nabijanja cijena bili su 24 puta veći od deklarisanih profita inostranih korporacija u Kolumbiji. (»Major Issues Arising from the Transfer of Technology to Developing Countries«, UNCTAD, Geneve, UN, New York, 1975, str. 17.)

Digitized by Google

Profiti inostranog privatnog kapitala često su veći od deklarisanih[31], između ostalog, iz dva razloga: zbog više iskazane od stvarne vrijednosti investiranog kapitala (precijenjene vrijednosti raznih doprinosa »u naturi«, kao što su patenti, licence, *know-how* zaštitni znaci i slično), a naročito zbog manipulacije sa izvozno-uvoznim cijenama (takozvane transferne cijene) koje znače nabijanje cijena.[32]

Zahvaljujući dominantnoj poziciji na svjetskom tržištu, monopolistički kapital nameće svojim afilijacijama i partnerima u inostranstvu obaveze da vrše kupoprodaje (investiciona oprema, sirovine i polufabrikati, dijelovi za sklapanje, finalni proizvodi) preko njih. Iako se na slobodnom tržištu ovakve nabavke mogu ostvariti pod povoljnijim cijenama, inostrani kapital arbitrarno utvrđuje više cijene za svoj izvoz, to jest vrši nabijanje izvoznih cijena, a plaća niže od konkurentnih cijena za uvoz od svojih inostranih partnera.

To najviše pogađa zemlje u razvoju[33], kako zbog teže kontrole manipulacije cijenama tako i zbog težnji inostranog kapitala da se putem cijena umanje efekti kontrole profita i njihovo oporezivanje, zaobiđu razna spoljnotrgovinska i platnobilansna ograničenja.

Manipulaciju cijenama veoma je teško utvrditi jer odluke donosi najuže rukovodstvo korporacija i u najvećoj tajnosti.

Djelujući u raznim zemljama, inostrani privatni kapital, a posebno TNC, zbog razlika u kursevima pojedinih valuta i razlike u kamatnim stopama, takođe ostvaruje značajne profite,

---

[31] Nabijanje cijena predstavlja razliku između cijena po kojima se vrše isporuke u okviru pomenutih vidova saradnje i cijena sličnih proizvoda na svjetskom tržištu. To se može izraziti formulom u kojoj je nabijanje cijena $= \frac{Pc - Pw}{Pw} \times 100$, u čemu je: Pc = plaćena cijena, a Pw = konkretna cijena. (Vidi: »Dominant Position od Market Power of Transnational Corporations«, UNCTAD, Geneve, UN, New York, 1978, str. 21.)

[32] Navedeni su izraziti primjeri nabijanja cijena od strane velikih koncerna industrije lijekova, a na izvoz sirovina i poluprerađevina, koje su iznosile: u slučaju Kolumbije između 33,5% i 313,8%; u slučaju Čilea nabijanje cijena kretalo se između 30% i više od 500%, a Meksika između 40% i 1.669%; u slučaju Indije nabijanje cijena kretalo se između 124% i 347% u odnosu na uvozne cijene domaćih firmi. Podaci za Kolumbiju pokazuju da je nabijanje cijena u industriji gume iznosilo 40%, a kod električnih aparata između 24,1% i 81,1% (»Major Issues Arising from the Transfer of Technology to Developing Countries«, cit. izd., str. 17. i »Dominant Position of Market Power of Transnational Corporations«, cit. izd., str. 21—22.)

[33] Jedna ekonometrijska analiza ocjenjuje da je zbog nižih izvoznih cijena od strane afilijacija TNC u Latinskoj Americi izvršeno prelijevanje dohotka u njihove centrale u visini od 427,5 miliona dolara ili u prosjeku za 40%. (F. Bergsten, *An Analysis of US Foreign Direct Investment Policy and Economic Development*, AID Discussion Paper, br. 36, novembar 1976, str. 49.)

Digitized by Google

opet na teret svojih inostranih partnera, a posebno onih u zemljama u razvoju.

V. Ograničenja u korištenju uvezene tehnologije

Dosta su raširene tvrdnje, naročito u razvijenom svijetu, da inostrani privatni kapital obezbjeđuje najbolji put za transfer savremene tehnologije. Ovo se ističe u vrijeme kada je tehnologija postala izrazit predmet međunarodne razmjene (rast sa 2,7 u 1965. na 11 milijardi SAD dolara u 1976. godini[34] — znači izrazito brže od rasta inostranih direktnih privatnih investicija).

Međutim, najveći dio razmjene tehnologije odvija se unutar industrijski razvijenog svijeta. Zemlje u razvoju, inače veoma ovisne od inostrane tehnologije (84% patenata u zemljama u razvoju inostranog je porijekla), veoma teško dolaze do njenog transfera pod adekvatnim uslovima.[35]

Činjenica je da su TNC nosioci i izvor najsavremenije tehnologije. One su, međutim, spremne da je transferišu svojim afilijacijama, ali pod punom kontrolom njihovog poslovanja, čuvanja tajnosti nove tehnologije, izvlačenja maksimalnih profita iz njene primjene. To je, međutim, slučaj sa afilijacijama sa punim ili većinskim vlasništvom inostranog privatnog kapitala, a to je pretežno u razvijenim zemljama (na primjer, tehnologija SAD u Zapadnoj Evropi).

U slučaju zemalja u razvoju inostrane direktne privatne investicije nisu se, iz više razloga, pokazale kao naročito pogodan instrumenat za transfer tehnologije: ove zemlje su često ovisne o već primijenjenoj tehnologiji, o tehnologiji za takozvane masovne proizvode za koju su tokom eksploatacije u razvijenim zemljama već pokriveni njeni troškovi, te njen transfer u zemlje u razvoju ne traži neke posebne izdatke. Istovremeno, inostrani privatni kapital teško nudi zemljama u razvoju najsavremeniju tehnologiju, naročito ne kroz zajednička ulaganja, osim u slučajevima kada i na ovaj način dolazi do očekivanih profita i kontrole korištenja tehnologije. Inostrani privatni kapital nije najpogodniji instrumenat za transfer posebno »odgovarajuće« tehnologije, to jest one su prilagođene potrebama i uslovima ovih zemalja.

Zbog navedenih razloga i zbog skupoće inostranog privatnog kapitala postoji sve izrazitija orijentacija zemalja u razvoju na odvojene nabavke inostrane tehnologije (kroz kupovine patenata, zaštitnih znakova, licencne ugovore, industrijsku i proizvodno-

[34] *UN ECOSOC, Commission on Transnational Corporations: Transnational Corporations in World Development: A Re-examination,* 20. mart 1978, str. 70.

[35] »The Role of Patent System in the Transfer of Technology to Developing Countries«, UNCTAD, 23. april 1974, str. 93.

Digitized by Google

tehničku saradnju). Međutim, i u ovim slučajevima zemlje uvoznice su izložene nizu ograničenja kao:

— Uslovljavanje isporuka i korištenje inostrane tehnologije u nabavkama investicione opreme, sirovina i poluprerađevina, dijelova za sklapanje i slično (takozvane vezane isporuke)[36], kroz koje se onda vrši nabijanje cijena.

— Ograničavanje izvoza proizvoda ostvarenih korištenjem uvezene tehnologije. (Detaljnije vidi na strani 66.)

— Uočava se niz drugih ograničenja za zemlje uvoznice tehnologije, kao: nametanje obaveza u pogledu visine profita ili drugih plaćanja, razne povlastice u pogledu oporezivanja, carina i uvoznog režima, ograničavanje uvoza i inostrane konkurencije, izvozne subvencije i slično.

— Posebno štetnu obavezu predstavlja ograničenje saradnje uvoznikâ tehnologije sa drugim preduzećima u zemlji uvoznici. U suštini, time se učvršćuju vertikalne veze domaćih preduzeća sa inostranim isporučiocima, onemogućujući tako horizontalne procese integracije unutar zemlje uvoznice. Sve to utiče na repetitivni uvoz tehnologije (slična tehnologija kod više domaćih uvoznika), što vodi, pored ostalog, multipliciranju deviznih izdataka i drugih troškova.

Višegodišnji napori zemalja u razvoju i međunarodnih organizacija da se putem kodeksa o transferu tehnologije regulišu ravnopravni uslovi u ovoj oblasti nisu, na žalost, do sada urodili plodom, prije svega zbog otpora inostranog privatng kapitala, TNC, a i vlada mnogih razvijenih zemalja.

VI. Tržište zemlje korisnice — osnovni interes

Uvoznici inostranog privatnog kapitala normalno očekuju platnobilansne, a prije svega izvozne efekte od ovih ulaganja, imajući u vidu toliko isticanu snagu marketinga inostranih kompanija, naročito TNC. Međutim, nosioci ovih ulaganja imaju često suprotne interese: prodaja na tržištu zemlje korisnice, a izbjegavanje stvaranja nove konkurencije izvozom sa ovih tržišta.

Postoje, ipak, određeni slučajevi zainteresovanosti inostranog privatnog kapitala za izvoz proizvodâ svojih afilijacija. To se odnosi prije svega na nabavke sirovina i energetske izvore i, kako smo vidjeli, po cijenama nižim od konkurentnih, što predstavlja velike gubitke za zemlje izvoznice. (Veoma je ilustrativan slučaj nafte.)

Postoje određeni slučajevi razvoja prerađivačke industrije, uglavnom proizvodnje dijelova za sklapanje, njihovo ugrađivanje do određenog stepena u radno intenzivnim grupacijama zbog

[36] Pomenuti način ugovaranja isporuka tehnologije registrovan je u Latinskoj Americi (na primjer, kod Perua u slučaju 62% ugovora, kod Kolumbije 77%, a kod Bolivije čak u 83% ugovora). (»Major Issues Arising from the Transfer of Technology to Developing Countries«, cit. izd., str. 16.)

Digitized by Google

jeftine radne snage u zemljama u razvoju, sa izvozom — isporukama prije svega unutar TNC, opet po cijenama nižim od konkurentnih. U pitanju je organizovanje »zona za preradu za izvoz«, »carinskih zona«, u suštini, stvaranje enklava u zemljama u razvoju koje su izolovane od ukupnog procesa industrijalizacije i razvoja ovih zemalja i koje predstavljaju privjeske u službi interesa inostranog privatnog kapitala.

Međutim, vertikalna integracija, jedna od karakteristika monopolističkog kapitala, tradicionalno je orijentisana na proizvodnju sirovina u zemljama u razvoju, na njihovu preradu u razvijenim zemljama, uz punu kontrolu nad tehnologijom i tržištem (marketingom). Carinska politika, necarinske prepreke uvozu industrijskih prerađevina iz zemalja u razvoju, protekcionizam vlada razvijenih zemalja — podržavali su ovakvu orijentaciju, a time i prevaziđenu proizvodnu strukturu. Sve to ima za krajnji cilj dominaciju nad izvorima sirovina[37] i velike profite, koji se postižu na niskim izvoznim cijenama sirovina koje se uvoze iz zemalja u razvoju uz visoke cijene industrijskih prerađevina koje se njima izvoze.

Zemlje u razvoju su suočene sa problemom razvoja prerade vlastitih sirovina. Podsticajne mjere koje se daju inostranom privatnom kapitalu malo utiču na njegovo ponašanje, naročito ukoliko je u pitanju izvoz industrijskih prerađevina iz zemalja u razvoju, iako ti podsticaji mogu biti veoma skupi. Još više, zemlje u razvoju se nalaze pred problemom intenzivnijeg istraživanja svojih energetskih i sirovinskih izvora, pošto se inostrani kapital sve više usmjerava na ova istraživanja u razvijenom svijetu.[38] Pored oslonca na individualne vlastite snage, rješenja problemâ se sve više traže u zajedničkim naporima zemalja u razvoju.

Osnovna orijentacija inostranog privatnog kapitala usmjerena je na tržišta zemalja korisnica. Ulaganja imaju za cilj zaobilaženje protekcionizma i uvoznih barijera, supstituciju uvoza prvenstveno finalnih proizvoda, uz visok i uglavnom skup uvoz sirovina ili dijelova za sklapanje[39] i često uz malu spremnost

---

[37] Poznati su slučajevi nekih metala i prehrambenih proizvoda u zemljama u razvoju pod monopolskom kontrolom TNC: 6 korporacija kontrolisalo je 60—70% svjetske proizvodnje boksita i aluminijuma; 3 korporacije kontrolisale su oko 70% proizvodnje i trgovine bananama i slično. (Vidi: »UNCTAD Critisize TNC« — »International Herald Tribune«, 21. maj 1978, str. 9.)

[38] Učešće zemalja u razvoju u izdacima za rudarska istraživanja smanjeno je sa 34,6% u periodu 1961—1965. na samo 14,4% u periodu 1971—1975. Proporcionalno je povećano učešće razvijenog svijeta u ovim izdacima (sa 65,4% na 85,6%). *(UN ECOSOC, Commission on Transnational Corporations: Transnational Corporations in World Development: A Re-examination,* 20. mart 1978, str. 67).

[39] Tako je uvoz industrijskih prerađevina od strane inostranih afilijacija u Latinskoj Americi od njihovih matičnih korporacija bio dva puta veći od njihovog izvoza. (»Dominant Position of Market Power of Transnational Corporations«, cit. izd., str. 15.)

Digitized by Google

da se koriste i razvijaju domaći izvori snabdijevanja takvim materijalima (pravdanje standardima, rigoroznom kontrolom kvaliteta i slično). Sa malo dodajne domaće vrijednosti takva proizvodnja dobija »nacionalni« karakter, pretjeranu zaštitu od jeftinije inostrane, a ne rijetko i slične domaće proizvodnje. Inostrani kapital osigurava tako monopolsku poziciju, diktirajući obim proizvodnje, njen uvozni sadržaj, cijene, ostvaruje velike profite na štetu privrede i potrošača zemalja korisnica. Širokom reklamom (koja se kopira iz centrala) podstiče se potrošački mentalitet, utiče se na ukus publike, potiskuje se i kvalitetnija domaća proizvodnja.

Inostrani privatni kapital, inače, nameće svojim partnerima ograničavanje izvoza raznim mjerama, kao što su direktne ugovorne obaveze (u slučaju transfera tehnologije), politikom visokih izvoznih (i time nekonkurentnih) cijena, traženjem pretjeranih izvoznih subvencija i slično.[40] Ukoliko se devizni priliv ostvari iz zajedničkih poslova sa inostranim privatnim kapitalom u zemljama u razvoju, on može biti ograničen i tražiti značajno prelijevanje ionako skromnog dohotka u inostranstvo.

Pored navedenih ograničenja, postoji niz drugih modaliteta restriktivne poslovne prakse koju primjenjuje monopolistički kapital naročito u zemljama u razvoju.[41] Nisu nepoznate ni razne protuzakonite akcije, korupcija i mito, finansijske kontribucije političarima koji podržavaju interese inostranog kapitala, miješanje u politički i ekonomski život zemlje korisnice, pa čak i organizovanje diverzantskih akcija i vojnih intervencija protiv zakonitih vlada itd.

Navedeno ponašanje inostranog privatnog kapitala u odnosu na zemlje u razvoju predstavlja vertikalno vezivanje privrede zemalja u razvoju za centre moći monopolističkog kapitala. To je sigurno izvor krupnih teškoća sa kojima se ove zemlje susreću u naporima za produbljivanje međusobne ekonomske saradnje.

Izneseni podaci i iskustva pokazuju da su IDPI jedan od najskupljih vidova finansiranja, te da druge forme inostranog finansiranja, posebno javna pomoć, krediti i zajmovi međunarodnih finansijskih institucija, predstavljaju znatno prihvatljivije izvore finansiranja. Pored toga, kreditni odnosi pružaju manje uslova za inostrana miješanja u privredu zemlje dužnika.

---

[40] Podaci iz 1966. godine pokazuju da je izvoz učestvovao samo sa 10% od ukupnih prodaja afilijacija SAD u Latinskoj Americi. Jedna druga analiza pokazuje da je taj procenat bio još niži u 1957. — 4,2%, a 1967. — 64%. (»Major Issues Arising from the Transfer of Technology to Developing Countries«, cit. izd., str. 21.)

[41] Nakon višegodišnjeg pregovaranja u UNCTAD-u je koncem aprila 1980. postignuta saglasnost u pogledu principâ i pravilâ kontrole restriktivne poslovne prakse. Dokumenat je upućen Generalnoj skupštini UN na usvajanje rezolucije. (Vidi: »The Set of Multilaterally Agreed Equitable Principles and Rules for the Control of Restrictive Business Practices«, UNCTAD, 2. maj 1980.)

Digitized by Google

Zemlja korisnica može tražiti opravdanje za skupe inostrane direktne privatne investicije samo za slučaj da njih prate kvalitetni transfer tehnologije, management, efikasna organizacija tržišta, osposobljavanje kadrova čiji krajnji efekti kompenziraju visoke troškove ovih ulaganja i daju povoljnije efekte nego za slučaj da su pojedini od rečenih faktora odvojeno »nabavljeni«.[42]

[42] Od interesa može biti analiza zajedničkih ulaganja u Jugoslaviji sa stanovišta iskustava i ponašanja inostranog privatnog kapitala u sličnim pothvatima u drugim zemljama. Ovim napisom želimo samo da ukažemo na neke probleme koje bi bilo od interesa posebno osvijetliti, kao:

— Mi često ističemo značaj takozvanih »viših oblika« ekonomske saradnje sa inostranstvom, u koje se ubrajaju zajednička ulaganja, proizvodna i naučno-tehnička saradnja i slično (za razliku od tradicionalnog izvoza—uvoza roba), kao put za efikasnije uključivanje u svjetsku privredu.

— Zajednička ulaganja kod nas sprovode se od 1968. godine. Posljednji zakon objavljen je u »Sl. listu SFRJ« od 7. aprila 1978. godine. (Među novijim napisima o zajedničkim ulaganjima u Jugoslaviji, naročito sa stanovišta objašnjenja našeg sistema inostranim interesentima, pažnju privlači referat Paula. J. Lakersa, predsjednika Međunarodne korporacije za investicije u Jugoslaviji, pod naslovom: »Inostrane direktne investicije u obliku ugovorenih zajedničkih ulaganja — jugoslovensko rješenje usklađivanja inostranih investicija sa društvenim vlasništvom«, koji je podnesen na Drugom međunarodnom naučno-bankarskom skupu održanom u Dubrovniku od 26. do 31. maja 1980.)

— U periodu od 1968. do kraja 1979. godine registrovano je 205 ugovora, od kojih se 167 već ostvaruje. Ukupna vrijednost sredstava uloženih po ovim ugovorima iznosila je 34.804,9 miliona dinara, od čega na inostrane ulagače otpada 8.358,3 miliona dinara, ili 24,0%.

— Efekti zajedničkih ulaganja najslabiji su dio naših analiza, iako važeći propisi postavljaju jasne obaveze u pogledu informisanja od strane OUR koje učestvuju u ovakvim transakcijama. Jedna anketa, koja je obuhvatila 94 ugovora (ili 71,7% uloženih sredstava), pokazuje za 1978. godinu veoma skromnu stopu akumulacije (dio dohotka inostranih partnera prema njihovim ulaganjima) od 7,8%, a u prvom polugodištu 1979. još nižu — 5,4%. Unutar ovog prosjeka ima i poslovanja sa gubicima, a stope akumulacije variraju između 1,8 i 33,5% (u industriju lijekova). Bez prihvatanja stava da inostrani partneri kompenziraju niske stope akumulacije nevidljivim profitima (kupoprodajne transakcije i slično), o kojima, međutim, nema nikakvih analiza, teško je shvatiti da bi oni učestvovali u zajedničkim ulaganjima sa tako niskim stopama u uslovima kada se zbog inflacije i precijenjenom vrijednošću dinara (do pred posljednju devalvaciju) u suštini njihov uloženi kapital »topi«.

— Podaci o platnobilansnim efektima iz pomenuta 94 ugovora pokazuju za 1978. godinu da je uvoz bio za 63,7%, a u prvom polugodištu 1979. za 46% veći od izvoza — znači da je u pitanju negativan devizni efekat ovih ulaganja.

Malo je konkretnih analiza o kvalitetu transferisane tehnologije. Odgovori iz pomenute ankete dosta su uopšteni — ugovori o tehnologiji su na nivou svjetskih.

Naš socijalistički samoupravni sistem i postojeći zakonski propisi, interesi radnih ljudi — samoupravljača predstavljaju branu protiv eksploatatorskih aspiracija inostranog privatnog kapitala. Međutim, istovremeno apetiti tog kapitala, njegovo ponašanje, njegovi interesi također su realnost — o čemu je dato dosta podataka u ovom

Digitized by Google

Izneseni podaci predstavljaju jasnu ilustraciju činjenice da nacionalno oslobođenje od kolonijalne vlasti za mnoge zemlje u razvoju ne znači i ekonomsku neovisnost, jer ekonomska, a posebno finansijska i tehnološka ovisnost od inostranog privatnog kapitala predstavljaju velika ograničenja adekvatnog ekonomskog razvoja i poboljšanja životnih uslova radnih masa. Teškoće zavise od pozicije i uticaja domaćeg kapitala u dotičnim zemljama koji je u sprezi sa inostranim privatnim kapitalom, a u određenim uslovima i u konkurenciji sa njim. Zbog toga sve veći broj zemalja u razvoju traži izlaz u socijalizmu, saglasno njihovim uslovima i mogućnostima, u tješnjoj međusobnoj saradnji, u borbi za novi međunarodni ekonomski poredak.

VII. Umjesto zaključka

Karakter i iskustvo sa inostranim direktnim privatnim investicijama, posebno u okviru djelovanja TNC, predmet su kontroverzi — od oštrih kritika i totalnog odbijanja do pohvala i ukazivanja na velike prednosti.

Mnoge zemlje u razvoju, posebno one koje su se opredijelile za socijalistički društveno-ekonomski i politički sistem, ali i druge, na bazi negativnih iskustava sa djelovanjem ovog kapitala odbijaju ovu vrstu investicija, naročito sa punim ili većinskim vlasništvom inostranog privatnog kapitala.

Ukazuje se, međutim, na primjere manjeg broja zemalja u razvoju čiji se brzi ekonomski razvoj, a posebno rast izvoza, u znatnoj mjeri pripisuju djelovanju inostranog privatnog kapitala. Pri tome nema dovoljno analiza o raspodjeli dohotka u ovakvim slučajevima, uz naglašeno produbljivanje socijalnih razlika u mnogim od ovih zemalja.

Međutim, u novije vrijeme sve više se proširuju mješoviti vidovi saradnje, kao što su zajednička ulaganja, ugovori o tran-

članku. Zbog toga, mjesto uopštenih konstatacija, čega ima čak i na posebno organizovanim simpozijumima ili u publikacijama o ovoj temi, treba osigurati iscrpne analize, prije svega na nivou radnih organizacija, a i šire. Za ilustraciju naše neobaveštenosti o tome može da posluži činjenica da je Odbor za ekonomske odnose sa inostranstvom Vijeća republika i pokrajina Skupštine Jugoslavije u tri navrata vraćao SIV-u kao nedovoljne i nepotpune analize efekata zajedničkih ulaganja. Nakon skoro godinu i po dana, iako opet ne potpuno zadovoljavajuća, ova analiza je razmatrana u ovom Odboru i proslijeđena Vijeću republika i pokrajina, koje je koncem septembra 1980. godine donijelo odgovarajuće zaključke.

Analiza naših dostignuća u ovoj oblasti može da posluži kao korisno iskustvo drugim zemljama u razvoju, kao što i njihova iskustva mogu biti od interesa za nas. Sve ovo u cilju adekvatnijeg korištenja ovog vida saradnje sa inostranstvom, pod uslovom da se adekvatno koristi, usmjerava i kontroliše, uz traženje rješenja od interesa za oba partnera, domaćeg i inostranog.

Digitized by Google

sferu tehnologije, proizvodno-tehnička saradnja, ugovori o organizaciji i slično. Takve vidove saradnje sa inostranim privatnim kapitalom prihvata i sve širi krug socijalističkih zemalja istočne Evrope, a u novije vrijeme i NR Kina.

Inostrani privatni kapital i razvijene zemlje Zapada pretežno govore o prednostima ovakvih ulaganja za zemlje u razvoju, naglašavaju značaj »klime« u zemljama u razvoju, potrebe uzajamnog povjerenja između partnera, a visoke profite pravdaju rizicima koji prate ovakva ulaganja.

Očigledno je, međutim, da industrijski razvijene zemlje Zapada (zemlje OECD) u međusobnim odnosima imaju takođe preokupacija i kritičkih primjedaba na ovakva ulaganja, a prije svega u sklopu aktivnosti TNC, te da individualno i zajednički preduzimaju mjere u pravcu obuzdavanja negativnih aspekata ovih vidova saradnje.[43]

Zemlje u razvoju, koje su, kako smo vidjeli, subjekt izrazite eksploatacije od strane inostranog privatnog kapitala, pored individualnih napora, sve odlučnije se opredjeljuju za kolektivne akcije u okviru UN, na čemu su posebno insistirale nesvrstane zemlje i druge zemlje u razvoju. Da podsjetim ovdje na rad posebne Komisije UN za TNC, koja je dala značajan analitički materijal u ovoj oblasti, uključujući i inostrane direktne privatne investicije. Međutim, još nije ostvarena saglasnost u pogledu Kodeksa o ponašanju TNC, na čemu insistiraju nesvrstane zemlje i druge zemlje u razvoju.

Deklaracija i Program akcije na uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka, usvojeni na Šestom specijalnom zasjedanju Generalne skupštine UN (1. maja 1974), do sada su najdalje otišli i u definisanju stavova u oblasti IDPI, odnosno TNC.[44]

Do sada je malo učinjeno u realizaciji ovih ciljeva, a oni su i dalje aktuelni. Tim pitanjima su se kontinuirano bavile nesvrstane zemlje i druge zemlje u razvoju na svim svojim skupovima, uključujući i posljednji, Šesti samit šefova država

[43] Da podsjetim ovdje na značajnu aktivnost OECD u ovoj oblasti, a posebno na usvajanje niza dokumenata kao: Deklaracije o međunarodnim investicijama i multinacionalnim kompanijama, Rukovodećih principa za multinacionalne kompanije i slično, koji, međutim, imaju karakter preporuka, odosno nemaju zakonsku snagu. (Vidi: »International Investment and Multinational Enterprises«, Revised Edition, OECD, 1979.)

[44] Nakon iznošenja principa na kojima treba da počiva novi međunarodni ekonomski poredak, u odnosu na TNC insistira se na: usvajanju međunarodnog kodeksa o ponašanju TNC, sprečavanju miješanja u unutarnje poslove zemalja korisnica, eliminisanju restriktivne poslovne prakse, usklađivanju djelovanja TNC sa ciljevima i planovima razvoja zemalja u razvoju, transferu tehnologije, managementu u ove zemlje na pravičnoj i povoljnoj osnovi, regulisanju repatrijacije u profitima iz ovih zemalja saglasno legitimnim interesima svih zainteresovanih strana, uz unapređenje reinvestiranja profita u zemlje u razvoju. (Rezolucija je usvojena na Šestom specijalnom zasjedanju Generalne skupštine UN.)

Digitized by Google

ili vlada nesvrstanih zemalja, održan u Havani 3—9. septembra 1979. U ekonomskom dijelu Završne deklaracije posvećena je posebna pažnja TNC, inostranim investicijama i transferu nauke i tehnologije.

Posebno je značajna Rezolucija Samita o političkim smjernicama jačanja kolektivnog oslonca na sopstvene snage među zemljama u razvoju, u kojoj se ističe značaj izgradnje zajedničkih projekata, intenzivnije međusobno finansiranje, uz poziv nesvrstanim zemljama koje svoja sredstva investiraju u inostranstvo da veći dio tih sredstava kanališu na druge zemlje u razvoju, s tim da zemlje primaoci osiguraju povoljan tretman i sigurnost ovih ulaganja.

Pomenuta rezolucija daje političku osnovu za zajednička ulaganja među zemljama u razvoju. Njena realizacija traži, međutim, razradu principâ ovih ulaganja, koji će eliminisati negativne, eksploatatorske karakteristike ovakvih ulaganja industrijski razvijenih zemalja u zemlje u razvoju i obezbijediti ravnopravnost i uzajamne koristi za sve učesnike. Istovremeno nameće i problem identifikacije konkretnih mogućnosti i projekata koji bi postali predmet zajedničkih ulaganja.

U novije vrijeme bilo je i drugih ocjena, mišljenja i prijedloga u odnosu na inostrane direktne privatne investicije i, posebno, TNC. Da pomenem ovdje izvještaj Nezavisne komisije o pitanjima međunarodnog razvoja, poznate kao Brandtova komisija.

Godina 1980. je godina veoma značajnih međunarodnih skupova i akcija, kao što je Specijalno zasjedanje Generalne skupštine UN posvećeno novom međunarodnom ekonomskom poretku, Trećoj dekadi UN za razvoj, te lansiranje globalnih pregovora Sjever—Jug. Nesvrstane zemlje i druge zemlje u razvoju ozbiljno se pripremaju za ove skupove i pregovore, a to čine i mnoge razvijene zemlje. U svim tim pregovorima i akcijama prisutna su i pitanja koja se tiču inostranog privatnog kapitala u zemljama u razvoju.

Dosadašnje indicije o izgledima za uspjeh pregovora nisu ohrabrujuće, prvenstveno zbog otpora i nespremnosti većine razvijenih zemalja. Nastavljajući upornu borbu za uspjeh pregovora i donošenje pozitivnih rješenja i odluka, nesvrstane zemlje i druge zemlje u razvoju još više se suočavaju sa potrebom intenziviranja međusobne saradnje, većeg oslonca na vlastite snage, a u tim naporima sprovođenje navedene rezolucije o političkim smjernicama dobija još veći značaj.

Digitized by Google

Vladimir Cvjetićanin — Vlado Puljiz

Deagrarizacija poljoprivrednog stanovništva

Deagrarizacija podrazumijeva proces napuštanja poljoprivrede kao djelatnosti i izvora dohotka od strane poljoprivrednog stanovništva. Deagrarizacija je po obimu veoma značajan, a po posljedicama dalekosežan društveno-ekonomski proces.[1] Mnogi intenzitet deagrarizacije smatraju općim mjeriteljem društveno-ekonomskih promjena u selu.

1. Obim deagrarizacije

U našoj se zemlji broj poljoprivrednog stanovništva u poslijeratnom razdoblju drastično smanjio. Godine 1948. bilo je 10.646

[1] O značenju deagrarizacije govori podatak da je u razdoblju 1950—70. godine u razvijenom dijelu svijeta, koji, uz industrijske kapitalističke zemlje, čine Sovjetski Savez i socijalističke zemlje istočne Evrope, broj poljoprivrednog stanovništva opao od 296,4 na 205,2 milijuna, ili u relativnom udjelu od 35 na 19% (A. Starc, *Kretanje poljoprivrednog i seoskog stanovništva*, »Sociologija sela«, br. 29/1973, str. 7).

Digitized by Google

tisuća, a 1971. godine 7.515 tisuća poljoprivrednika.[2] Ako se apsolutnom smanjenju broja poljoprivrednika doda prirodni priraštaj, za koji bi se ono povećalo da nije bilo ovog odljeva u nepoljoprivredni sektor, onda možemo zaključiti da je u razdoblju 1948—71. godine poljoprivredu napustio kontingent od oko 5,5 milijuna ljudi, ili u prosjeku za 240 tisuća godišnje.[3]

Znamo da će se u narednom razdoblju broj poljoprivrednih stanovnika još brže smanjivati. Na osnovi stope deagrarizacije, koja znači relativno smanjenje poljoprivrednog stanovništva (a ne njegovog udjela u ukupnom stanovništvu), moguće je približno prognozirati broj poljoprivrednih stanovnika u 1985. godini. Ako će ta stopa u spomenutom razdoblju iznositi 3,5% godišnje[4], onda će u Jugoslaviji 1985. godine biti oko 4.640 tisuća, ili oko 20% poljoprivrednih stanovnika. Ako se to obistini, imali bismo udjel poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu koji je Japan imao 1968. godine, Norveška — 1961, Francuska — 1962, Finska — 1972, Italija — 1970. i Austrija — 1972. Sudeći po tome, možemo reći da će 1985. godine naša zemlja imati sva obilježja industrijski razvijene zemlje.

2. Uzroci deagrarizacije

Koji su uzroci masovnom prelasku stanovništva iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti?

U klasičnoj marksističkoj literaturi nalazimo objašnjenje makroekonomskog mehanizma deagrarizacije. Marx ga izražava u zakonu razmjerne podjele ukupnog društvenog fonda rada. Raspored ukupnog društvenog fonda rada mijenja se, misli Marx, uporedo s promjenama u produktivnosti rada, koja se ogleda u radnom vremenu potrebnom za proizvodnju određenih roba. Kako se uporedo s produktivnošću i potrebe stanovništva za raznim robama i uslugama mijenjaju, to se vrši

[2] Iz poljoprivrednog smo stanovništva izostavili bivše poljoprivrednike zaposlene u inozemstvu i od njih uzdržavane osobe kojih je 1971. godine bilo 328.096. Zato naš podatak o broju poljoprivrednih stanovnika odstupa od službenog podatka u koji je, po našem mišljenju, neopravdano uvrštena ova kategorija.

[3] Detaljno razrađenu procjenu opsega deagrarizacije iznijeli smo u radu *Eksodus poljoprivrednika*, Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a, Zagreb, 1977, str. 114—119.

[4] Stopa deagrarizacije u našoj zemlji za razdoblje 1961—71. godine iznosila je 2,04%. Najveća je bila u Sloveniji — 3,89, pa u Hrvatskoj — 3,24%.

Gotovo sve zapadnoevropske zemlje u razdoblju 1965—69. godine imale su visoke stope deagrarizacije: Francuska — 3,6, SR Njemačka — 3,8, Austrija — 4,1, Švicarska — 3,8 Italija — 5,1, Belgija — 4,5, V. Britanija — 3,6, Nizozemska — 4,3 itd. (Izvor: *Mésures de réformes des structures dans l'agriculture*, O.C.D.E., Paris, 1972, p. 21).

Digitized by Google

stalna preraspodjela radne snage između pojedinih privrednih grana.[5]

Lenjin je također uočio činjenicu da razvitak robne proizvodnje znači »... odvajanje sve većeg dela stanovništva od zemljoradnje, tj. porast industrijskog stanovništva na račun zemljoradničkog«[6].

Kasnije su teoretičari privrednog razvoja razvili različite modele u kojima je ovaj transfer poljoprivrednog stanovništva u druge djelatnosti bio značajna, ako ne i ključna varijabla. Spomenimo samo teoriju triju sektora (primarni, sekundarni i tercijarni), koju su zastupali C. Clark i J. Fourastié.[7] Po toj teoriji, na raspored stanovništva po sektorima djelovala je (1) potrošnja proizvoda, odnosno usluga koje taj sektor daje po stanovniku i (2) produktivnost rada u tom sektoru.

Drugim riječima, broj poljoprivrednih stanovnika ovisi o potrošnji poljoprivrednih proizvoda, s jedne, i o produktivnosti rada, s druge strane. Kako s porastom dohotka potražnja za industrijskim proizvodima i tercijarnim uslugama raste osjetno brže nego potražnja za prehrambenim proizvodima, to se stalno generira raskorak između »normalne« i aspirirane strukture proizvodnje određenog privrednog sektora. Taj se raskorak prevladava prelaskom stanovnika iz primarnog sektora (koji uglavnom čini poljoprivreda), jer je koeficijent elastičnosti potražnje prehrambenih proizvoda relativno malen, u sekundarni i tercijarni sektor za čijim je proizvodima potražnja osjetno veća.[8] Drugim riječima, prelazak poljoprivrednika u nepoljoprivredne djelatnosti posljedica je procesa prilagodbe strukture proizvodnje na strukturu potrošnje stanovništva.

Iz ovog makroekonomskog mehanizma derivira se cijeli niz faktora koji djeluju na deagrarizaciju stanovništva. Jedni je koče, a drugi pospješuju. Samo se po sebi podrazumijeva da

---

[5] K. Marks, *Pisma Kugelmanu (1862—1874)*, »Kultura«, Beograd, 1951, str. 74.

[6] V. I. Lenjin, *Razvitak kapitalizma u Rusiji*, »Kultura«, Beograd, 1968, str. 17.

[7] C. Clark, *The Conditions of Economic Progress*, Macmillan, London, 1940; Jean Fourastié, *Le grand éspoir du XX-e siècle*, Galimard, 1963.

[8] Koeficijent elastičnosti potražnje pokazuje promjene u strukturi potrošnje s obzirom na povećanje dohotka stanovništva. Ako je taj koeficijent veći od 1, to znači da se s povećanjem dohotka relativno povećava potražnja za određenom vrstom proizvoda, a ako je manji od 1 — to znači da se ta potražnja smanjuje. Koeficijent potražnje prehrambenih proizvoda je u prošloj deceniji iznosio: u Španjolskoj 0,56, u Grčkoj 0,49, u Italiji 0,42, u Austriji 0,33, u Francuskoj 0,25, u SR Njemačkoj 0,25, u V. Britaniji 0,24 u Danskoj 0,19, u Belgiji 0,16, u Kanadi 0,15, a u SAD 0,08 (Izvor: *Agriculture et croissance économique*, Paris, O.C.D.E., 1965, p. 63).

Koeficijent elastičnosti potražnje za prehrambenim proizvodima u našoj zemlji iznosi oko 0,4.

Digitized by Google

je za krajnji ishod mnogo značajniji utjecaj ovih drugih faktora, to jest onih koji utječu na ubrzanje deagrarizacije. Faktori koji utječu na deagrarizaciju mogu se svrstati u četiri grupe:

1) ekonomski položaj poljoprivrednog stanovništva;

2) društveno-politički položaj poljoprivrednog stanovništva;

3) socijalno-psihološki faktori koji utječu na deagrarizaciju;

4) ponuda nepoljoprivrednog rada.

Ako ove grupe faktora povežemo s promjenama u strukturi privrede, onda je lako zaključiti da je eknomski položaj poljoprivrednog stanovništva ovisan o potražnji poljoprivrednih proizvoda i produktivnosti rada poljoprivrednika, a nepoljoprivredna ponuda rada o razvoju nepoljoprivrednih djelatnosti.

Ekonomski položaj poljoprivrednika. — Od ekonomskih uzroka deagrarizacije izdvojit ćemo agrarnu strukturu, dohodak i standard poljoprivrednog stanovništva.

Na malom, rasparceliranom posjedu seoska porodica ne može živjeti po današnjim mjerilima. Ekonomski resursi gospodarstva i potrebe domaćinstva su neusklađeni. Taj se problem neusklađenosti može riješiti jedino povećanjem posjeda ili zapošljavanjem »suvišnih« članova domaćinstva u nepoljoprivrednim djelatnostima.[9] Koliki bi prosječni individualni posjed u nas trebao biti da bi na njemu seoska porodica mogla ostvariti zadovoljavajući dohodak? U anketi koju smo 1976. godine proveli na uzorku od 4.339 individualnih gospodarstava ispitanicima smo postavili takvo pitanje. Prema njihovim odgovorima hipotetička bi granica željenog posjeda za cijelu Jugoslaviju iznosila oko 8 ha, a najveća bi bila u Sloveniji — oko 11 ha.[10] Međutim, individualni se poljoprivrednici veoma rijetko opredjeljuju za povećanje posjeda kao način rješenja svojih ekonomskih nedaća. To je skupo, nesigurno i kratkoročno. Poljoprivrednici preferiraju drugu, preostalu im alternativu — zapošljavanje u nepoljoprivrednim djelatnostima. Kako se gotovo sva naša individualna gospodarstva nalaze ispod ove granice »željenog« posjeda — to je razumljivo što većina mlađih poljoprivrednika želi promjenu zanimanja, odnosno prelazak u nepoljoprivredne djelatnosti. Sve ankete seoske omladine, bilo

[9] Promjena vrste proizvodnje i njena intenzifikacija mogu također biti rješenje za individualno gospodarstvo, ali je to vrlo često vezano upravo uz širenje posjeda, pa to kao mogućnost posebno ne izdvajamo.

[10] Rezultati spomenute ankete opsežno su obrazloženi u studiji *Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji*, Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a, Zagreb, 1977 (podatak je na str. 639).

Digitized by Google

one školske dobi ili one koja je već radno aktivna, pokazuju tu »okrenutost« od poljoprivrednika.[11]

Kako bi pokazali ekonomsko zaostajanje poljoprivrede, agrarni se ekonomisti koriste konceptom viškova poljoprivredne radne snage. Procjene viškova poljoprivredne radne snage svojevremeno su vršene na osnovi rezultata popisa stanovništva 1961. godine. Prema jednoj takvoj procjeni u nas je te godine bilo oko 1,5 milijuna suvišnih poljoprivrednika.[12] Umjesno je postaviti pitanje — da li danas, nakon razdoblja masovne deagrarizacije u nas postoje viškovi poljoprivredne radne snage? Uporedo s opadanjem broja poljoprivrednika u nas se na individualnim posjedima proširila mehanizacija, koja istiskuje radnu snagu, čini je suvišnom. Dakle, mehanizacija mijenja kriterije pune uposlenosti, odnosno ona »proizvodi« nove viškove poljoprivredne radne snage. Traktor zamjenjuje poljoprivrednike koji su otišli, ali istovremeno »tjera« one koji su ostali. Zato se može reći da u našoj individualnoj poljoprivredi i dalje postoje prilične rezerve radne snage.[13] Taj zaključak na izgled proturječi sa znatnim neobrađenim površinama individualnog sektora, s brojnim staračkim domaćinstvima u selu. No, proturječnost je prividna. Naime, radna je snaga veoma nejednoliko raspoređena na individualnim gospodarstvima: negdje je ima previše, a negdje je uopće nema (seosko gospodarstvo ne otpušta svoje nezaposlene članove!). I obrada udaljenih, malih parcela postala je za mnoga seoska domaćinstva nerentabilna, pa se tako povećava neobrađeno marginalno zemljište.

Poljoprivredno stanovništvo ima niži dohodak od nepoljoprivrednog. Ta je pojava prisutna gotovo u svim zemljama svijeta.[14] U nas je ta razlika dosta izražena; pod pretpostavkom

---

[11] U anketi provedenoj 1967. i 1968. godine E. Dilić je utvrdio da od 1.922 učenika osmih razreda osnovne škole njih samo 3,9% žele ostati poljoprivrednici (E. Dilić, *Društveni položaj i orijentacija seoske omladine,* Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela — Zagreb i Institut društvenih nauka — Beograd, 1971, str. 127).

[12] I. Klauzer, *Viškovi radne snage u poljoprivredi Jugoslavije,* »Sociologija sela«, br. 7-8/1965, str. 106.

Najveću studiju o viškovima poljoprivredne radne snage izradila je Zajednica naučnoistraživačkih ustanova za ekonomiku poljoprivrede pod naslovom: *Rezerve poljoprivredne radne snage na individualnim gospodarstvima Jugoslavije,* Skopje, 1964.

[13] Grupa autora iz Skopja procijenila je da su se 1971. godine rezerve radne snage na individualnim gospodarstvima kretale između 1.218 i 1.960. tisuća (vidjeti: E. Dimitrieva, I. Stančevski, L. Sokolov, *Rezerve radne snage po područjima u SFR Jugoslaviji,* Ekonomski institut na Univerzitetot »Kiril i Metodij« — Skopje, 1974, str. 103).

[14] S. Kuznetz iznosi da se šezdesetih godina omjer prosječnog poljoprivrednog dohotka i prosječnog dohotka za sve djelatnosti u razvijenim zemljama kretao u rasponu od 0,4 (Japan) do 1,1 (Australija) (S. Kuznetz, *Modern Economic Growth: Rate, Structure and Speed,* Jale University Press, New Hawen, 1967, p. 117).

Digitized by Google

da nema drugih, dodatnih prihoda, prosječni poljoprivrednik ostvaruje oko 45% dohotka nepoljoprivrednika. Međutim, vanjske zarade poljoprivrednika znatno su se uvećale, pa to osjetno ublažava ovu razliku. Primjerice, godine 1975. prosječno je domaćinstvo sa zemljišnim posjedom izvan gospodarstva ostvarivalo 50,8% ukupnog dohotka.[15] Značajno je napomenuti da čak i čista poljoprivredna domaćinstva u prosjeku od sveg svojeg dohotka ostvaruju trećinu izvan gospodarstva.

Poljoprivredni dohodak ima brojne nedostatke. On je dobrim dijelom naturalan, iz godine u godinu znatno oscilira, pristiže neregularno i slično. Stalna mjesečna zarada iz radnog odnosa stoga je privlačna za poljoprivrednike.

Zaostajanje u dohotku odražava se i na standard poljoprivrednog stanovništva. Kao indikator standarda može se uzeti opremljenost domaćinstva trajnijim potrošnim dobrima. Prema anketi Saveznog zavoda za statistiku iz 1973. godine poljoprivredna su domaćinstva imala 11 puta manje osobnih automobila od nepoljoprivrednih domaćinstava, imala su 5,5 puta manje televizora, 10 puta manje strojeva za pranje rublja, 4 puta manje frižidera i 3,5 puta manje električnih i plinskih štednjaka.[16]

Društveno-politički položaj poljoprivrednog stanovništva. — Naše je društvo poslije rata upreglo sve snage da se oslobodi naslijeđenog utega agrarne zaostalosti. Zato je veliko značenje dato industrijalizaciji. Poljoprivreda je bila potisnuta iza industrijskih prioriteta razvoja; znatan broj poljoprivrednog stanovništva bio je izvan glavnih tokova društvenih promjena. Protuteža pritisku na seljaštvo bila je u perspektivama zapošljavanja izvan posjeda, školovanja djece itd. Tako su pojačani repulzivni faktori u poljoprivredi i atraktivni faktori izvan poljoprivrede. Seljak će, ako ne za sebe, onda za svoju djecu i unuke, željeti status nepoljoprivrednika i sve ono što on donosi.[17] Raniji »mit zemlje« zamijenit će »mit radnog odnosa«. Stalni radni odnos donosio je, pored stalnog dohotka, i druge materijalne i socijalne prednosti. Spomenimo zdravstveno i mirovinsko osiguranje, dječji dodatak, mogućnost korištenja društvenih fondova itd.[18] Stalni je radni odnos, dakle, osiguravao

[15] Izvor: *Statistički godišnjak Jugoslavije 1977*, str. 179.

[16] M. Petrović, *Snabdevenost domaćinstava nekim trajnim potrošnim dobrima 1973*, »Jugoslovenski pregled«, br. 2/1974, str. 77—78.

[17] S. Šuvar piše: »U novom društvenom poretku, za koji se i sam uspješno borio, seljak s neobičnom upornošću traži sebi novu perspektivu, očekuje budućnost bitno različitu od prošlosti. Možda njemu samome nova stremljenja i nisu jasna, ali je njegova želja za promjenama neobično intenzivna. Pulsove novog društva i skalu vrednota na kojoj ono inzistira naročito dobro osjete mlađi naraštaji seoskog stanovništva« (S. Šuvar, J. Jelić, I. Magdalenić, *Društvene promjene i djelovanje komunista u selu*, Agrarni institut — Zagreb, 1968, str. 15).

[18] Godine 1954. dječji je doplatak činio 25% dohotka radničke obitelji.

Digitized by Google

socijalnu sigurnost, koja je postala jedna od glavnih aspiracija seoskog stanovništva. Ta je aspiracija bila pojačana slabljenjem tradicionalnih seoskih mehanizama solidarnosti i zaštite, koji su ranije postojali unutar porodičnih skupina. Pojavila su se takozvana staračka domaćinstva kao ekonomski i socijalni problem sela. Nadalje, stalno zaposleni su u prilici da unutar svoje radne organizacije sudjeluju u društveno-političkom životu, u radničkom samoupravljanju, što individualni poljoprivrednici nisu mogli, jer su radili na vlastitom posjedu. Treba reći da se ova nepovoljnost u pogledu socijalne sigurnosti i političkog statusa individualnih poljoprivrednika sada postepeno prevladava: kompletira se zdravstveno osiguranje poljoprivrednika, uvode se početni oblici mirovinskog osiguranja, individualni poljoprivrednici se putem raznih oblika udruživanja uključuju u samoupravljanje.

Socijalno-psihološki faktori. — Na prvo mjesto treba staviti širenje urbanih vrednota, koje na veoma širokom planu potiskuju tradicionalne seoske vrednote. Već smo spomenuli da je zemlja izgubila mjesto centralne vrijednosti u selu. Niti ekonomski niti kulturno zemlja više nije u fokusu seoskog življenja. Urbanizacija i industrijalizacija postepeno su razbile seljačku autohtonost i pokazale zaostajanje sela. Tržište je otkrilo neuspjeh seljačkog rada, škola i sredstva masovnog komuniciranja razotkrili su selu premoć urbane civilizacije. »Novina — to je grad serviran svakog jutra«, duhovito primjećuje jedan sociolog. Na urbane je vrijednosti naročito prijemčiva mlada generacija. Ona je prva koja se integrira u urbani sistem. Mladi su protagonisti konflikta sa starijom generacijom poljoprivrednika, koja je formirana u tradicionalnoj seljačkoj kulturi. Ovo zabacivanje tradicionalnih osnova agrarnog življenja od strane mladih ljudi pojačano je nepogodnostima ekonomskog i socijalnog statusa poljoprivrednika. Za mlade je poljoprivredno zanimanje na dnu ljestvice zanimanja svrstanih po ugledu, pa oni nastoje od njega pobjeći.[19]

Nepoljoprivredna ponuda rada. — Mogućnost zaposlenja jeste objektivna determinanta deagrarizacije. Poljoprivrednik može napustiti posjed tek ako ima radno mjesto izvan njega. Ugledni francuski agrarni ekonomista L. Malassis tvrdi da u poljoprivredi ostaje onoliko radne snage koliko ne mogu apsorbirati nepoljoprivredni sektori privrede.[20]

Industrijalizacija je u nas otvorila velik broj radnih mjesta na kojima se zaposlila radna snaga. U poslijeratnom je razdoblju prosječno godišnje povećanje zaposlenosti u nas iznosilo 138 tisuća. U vrijeme restrikcije u zapošljavanju krajem

[19] U spomenutoj anketi seoski su omladinci zanimanje poljoprivrednika svrstali na 8—9. mjesto na ljestvici od 10 zanimanja, a seoske omladinke na 10. mjesto (E. Dilić, *Društveni položaj...*, cit. izd., str. 124).

[20] L. Malassis, *Développement économique et emploi agricole*, »Cahiers de l'I.S.E.A., Tome II, No 1, 1968, p. 17.

Digitized by Google

šeždesetih godina uslijedilo je masovno zapošljavanje u inozemstvu, što je jedan vid deagrarizacije.[21]

Ukratko se može reći da je poljoprivredno stanovništvo prelazilo u nepoljoprivredne djelatnosti uslijed nepovoljnog ekonomskog, društvenog i političkog položaja u kojem se nalazilo te uslijed devalviranja vrednota na kojima je počivao život tradicionalnog sela.

3. Oblici deagrarizacije

Prvo razlikujemo direktnu i indirektnu deagrarizaciju.

Direktna deagrarizacija. — Direktna deagrarizacija se javlja onda kada poljoprivrednik neposredno, bez obrazovne pripreme, prelazi u nepoljoprivredne djelatnosti. Takav oblik deagrarizacije dominirao je u prvom poslijeratnom razdoblju. Tada se u industriji masovno zapošljavala nekvalificirana seoska radna snaga. Prema podacima P. Markovića kvalifikaciona struktura osoba koje su u razdoblju 1957—60. godine odlazile s gospodarstava bila je: 30% sa završenom školom, a 69,9% bez škole.[22] U šezdesetim je godinama ovaj oblik deagrarizacije bio u znatnoj mjeri prisutan. Od kontingenta aktivnih poljoprivrednika u dobi 15—24. godine u 1961. godini deset godina kasnije nedostajalo je njih 47%, što znači da su prešli u druge socijalno-profesionalne kategorije stanovništva.[23] Među njima je veliki broj mladih poljoprivrednica koje su kontingent aktivnih poljoprivrednika napustile zahvaljujući udaji za nepoljoprivrednike. S tim u vezi je podatak da se sada više od polovinu poljoprivrednika udaje za nepoljoprivrednike.

Direktna je deagrarizacija dobila zamah zapošljavanjem naših individualnih poljoprivrednika u inozemstvu. Desila se zanimljiva stvar: upravo u vrijeme kada se u nas inzistiralo na kvalificiranosti radne snage u društvenoj privredi, kada je stavljena barijera zapošljavanju poljoprivrednika, oni su našli posao u visokoindustrijaliziranim zapadnoevropskim zemljama.[24]

Indirektna deagrarizacija. — Posljednjih godina u nas sve više preovladava napuštanje poljoprivrede kanalom školovanja, odnosno putem obrazovne pripreme za nepoljoprivredno zanimanje. Mladi sa sela koji se školuju za nepoljoprivredno zani-

[21] U razdoblju 1965—70. godine zapošljavanje u inozemstvu bilo je gotovo dvostruko veće od povećanja zaposlenosti u zemlji.

[22] P. Marković, *Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka*, »Zadružna knjiga«, Beograd, str. 71.

[23] Detaljnija objašnjenja u: V. Puljiz, *Eksodus poljoprivrednika*, cit. izd., str. 121—122.

[24] Mi smatramo da se odlazak poljoprivrednika na rad u inozemstvo može smatrati napuštanjem poljoprivrede, odnosno deagrarizacijom. Mada se jedan broj »inozemaca« kasnije vraća u poljoprivredu, većina ih se ili na duže vrijeme zadržava u inozemstvu ili se po povratku zapošljava izvan posjeda.

Digitized by Google

manje nikada, u stvari, ni ne postaju aktivni poljoprivrednici, pa se njihovo napuštanje poljoprivrede može tretirati kao »ne-ulaz« za razliku od »izlaza« koji označava direktnu deagrarizaciju.

O tome koliko se seoskih mladića i djevojaka indirektno deagrarizira možemo posredno suditi na osnovi koeficijenata nastavljanja školovanja na drugom stupnju svih učenika. Za cijelu zemlju taj je koeficijent školske godine 1971/72. iznosio 90,7%.[25] Može se procijeniti da sada školovanje drugog stupanja nastavlja oko 70% djece poljoprivrednika. Izvjestan broj djece poljoprivrednika ne uspijeva završiti osnovnu školu, dok neki napuštaju školovanje drugog stupnja. Ima i osoba koje se nakon školovanja u očekivanju radnog mjesta privremeno smještaju na posjedu.[26] To nas navodi na zaključak da se na individualnim gospodarstvima sve više smještaju i rezerve za nepoljoprivredne poslove osposobljene radne snage.

Deagrarizaciju možemo dijeliti na potpunu i djelomičnu, ovisno o tome da li poljoprivrednik nakon zapošljavanja u nepoljoprivrednim djelatnostima ostaje živjeti i djelomično raditi na posjedu ili ga, pak, u potpunosti napušta.

Potpuna deagrarizacija. — Potpuna deagrarizacija se dešava onda kada poljoprivrednik prestaje da se ma u kom obliku bavi poljoprivredom. On u pravilu napušta individualni posjed, mada se može desiti da ima i takvih osoba koje žive na individualnom gospodarstvu, a da uopće ne sudjeluju ili sasvim iznimno sudjeluju u poljoprivrednoj proizvodnji.

Teško je reći koliki je bio opseg potpune deagrarizacije. Postoji procjena P. Markovića po kojoj je u razdoblju 1949—70. naša individualna gospodarstva napustilo 4.424 tisuće stanovnika.[27] Među njima je izvjestan broj onih koji su se prestali baviti poljoprivredom i prije napuštanja posjeda. To naročito vrijedi za neoženjene sinove i neudate kćeri ili, pak, mlade bračne parove koji se privremeno smještaju u roditeljskoj kući, prije nego što će se odvojiti i formirati neolokalno domaćinstvo. Može se reći da je potpuna deagrarizacija karakterističnija za mlađe generacije, koje se školuju za nepoljoprivredna zanimanja.

Djelomična deagrarizacija. — Djelomičnu deagrarizaciju obilježava sloj seljaka-radnika i mješovita poljoprivreda. Mješovita poljoprivreda je raširena svugdje u svijetu i nema nagovještaja o njenom nestajanju. Prema popisu poljoprivrede 1969. godine u nas je bilo 43,8% mješovitih od svih gospodarstava,

---

[25] Izvor: *Statistički bilten SZS*, 755, str. 7.

[26] Popisom poljoprivrede 1969. godine na individualnim gospodarstvima registrirano je 361.592 osobe koje su tražile, a nisu našle zaposlenje. Sigurno je među njima bio pretežan broj mladih ljudi čije je zapošljavanje izvan poljoprivrede za izvjesno vrijeme odgođeno.

[27] P. Marković, *Migracije i promene agrarne strukture*, Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a, Zagreb, 1974, str. 39.

Digitized by Google

što je povećanje u odnosu na 1960. godinu, kada je bilo 38,9% mješovitih gospodarstava.[28] Najveći udio mješovitih gospodarstava nalazimo u Sloveniji (52,4%), a najmanji u Crnoj Gori (35,3%).

Seljaka-radnika je 1960. godine bilo 1.306 tisuća, a 1969. godine 1.420 tisuća.

Ovi podaci o mješovitoj poljoprivredi i seljacima-radnicima su nepouzdani, jer se oslanjaju na već djelomično prevladane definicije dodatne zaposlenosti poljoprivrednika. Zanemarena je tako zaposlenost poljoprivrednika u inozemstvu, stalni sezonski rad u turizmu i slično. Kada se ovako šire definira kategorija mješovitih gospodarstava, onda ih sada u našoj poljoprivredi ima oko 60%.[29] Suptilnije analize pokazale su također da postoji cijela lepeza tipova mješovitih gospodarstava, koji se redaju na kontinuumu na čijem su jednom polu ona domaćinstva koja su tijesno vezana uz zemljišni posjed, a na drugom ona koja s tim posjedom održavaju veoma slabe veze. Status seljaka-radnika obično se smatra prelaznim u okviru takozvane direktne deagrarizacije. Naši podaci, međutim, pokazuju da je među seljacima-radnicima sve više onih koji su u taj status »ušli« nakon što su se školovali za nepoljoprivredna zanimanja.[30] Pojavljuju se i razni oblici takozvane hobi poljoprivrede kojom se bave gradski stanovnici. Tako se situacija što se tiče mješovite poljoprivrede sve više komplicira. U njoj nalazimo istovremeno i onih koji napuštaju individualnu poljoprivredu i onih koji se u nju, iz raznih, dijelom neekonomskih razloga, vraćaju.

4. Posljedice deagrarizacije

Deagrarizacija izaziva brojne posljedice u različitim domenama seoskog života. Mi ćemo upozoriti na njene važnije demografske, socijalne, ekonomske i prostorne posljedice.

a) *Demografske posljedice.* — Deagrarizacijom nisu podjednako zahvaćene sve grupe poljoprivrednog stanovništva. Poljoprivredu više napuštaju mladi ljudi. Uslijed toga u strukturi poljoprivrednog stanovništva dolazi do povećanja starijih kontingenata. Ta je pojava poznata pod imenom »starenje poljoprivrednog stanovništva«. Najveći »manjak« poljoprivrednika pojavlju-

[28] U kategoriju mješovitih uključili smo i takozvana nepoljoprivredna gospodarstva, to jest ona koja imaju zemljišni posjed, a svi su im aktivni članovi angažirani u nepoljoprivrednim djelatnostima.

[29] To su pokazali rezultati naše ankete provedene 1976. godine na uzorku 4.339 individualnih gospodarstava. Rezultati su sadržani u studiji *Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji*, cit. izd.

[30] U spomenutoj anketi utvrdili smo da je 30% ispitanih seljaka-radnika u taj status »ušlo« iz nepoljoprivrednog zanimanja.

Digitized by Google

je se kod najvitalnijeg radnog kontingenta u rasponu 25—34. godine. »Višak« se javlja u dobnim grupama iznad 50 godina.

Proces starenja poljoprivrednog stanovništva je naglašeniji u razvijenim područjima. Prosječna starost poljoprivrednih stanovnika iznosila je 1971. godine za cijelu zemlju 32,5 godina (1961 — 30,4 godine). U Hrvatskoj ta je prosječna starost poljoprivrednika iznosila 36,3, u užoj teritoriji Srbije i u Vojvodini 35,5 godina. Ispod prosječne starosne granice od 30 godina, koja se smatra kritičnom, bilo je poljoprivredno stanovništvo Bosne i Hercegovine (27,5 godina), Crne Gore (29,1 godina), Makedonije (28,6 godina) i Kosova (24,0 godine).[31]

Deagrarizacija utječe na prirodni priraštaj poljoprivrednog stanovništva. Još je 1953. godine za 2,7 promila bio manji prirodni priraštaj poljoprivrednog nego nepoljoprivrednog stanovništva. Da se stanje u međuvremenu znatno promijenilo, svjedoče podaci da je prirodni priraštaj u gradovima SR Hrvatske 1971. godine iznosio 9,2, a u selima 1,4 promila. Štoviše, u pet od šesnaest demografskih rajona SR Hrvatske prirodni je priraštaj u seoskim područjima bio negativan. Treba, međutim, pretpostaviti da je još nepovoljnija situacija bila s poljoprivrednim stanovništvom, budući da u selu živi blizu polovina nepoljoprivrednika, a oni su demografski vitalniji.

Nadalje, među poljoprivrednim je stanovništvom više žena, pa se to odražava i u spoljnoj strukturi poljoprivredne radne snage. Postoji, također, povezanost između stupnja privredne razvijenosti i feminizacije u poljoprivredi. Tako je najviše ženskog u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu 1971. godine imala SR Slovenija (55,0%), a najmanje Kosovo (48,8%). Za razliku od starenja, feminizacija poljoprivredne radne snage nije prisutna u većini razvijenih industrijskih zemalja. U njih je poznata pojava maskulinizacije u poljoprivredi. Postoji dosta nagovještaja da je feminizacija u nas prolazni fenomen. Feminizacija je, u stvari, prolazna pojava koja se javlja u jednoj fazi privrednog razvoja kada je veća ponuda nepoljoprivrednog rada muškoj radnoj snazi, kada se ženska djeca manje školuju i kada je u selu još jako ukorijenjen patrijarhalni moral, koji djevojkama brani emancipaciju i odlazak od kuće prije udaje.

b) *Socijalne posljedice.* — Deagrarizacija je srušila stubove tradicionalnog seoskog načina života: ekonomsku i demografsku autarkiju te socijalno-kulturnu heterogenost. Razmjenu dobara koja se širi uporedo s ulaskom sela u robno-novčanu ekonomiju slijedi razmjena ljudi. To slabi koheziju sela kao zaokruženog socijalnog sistema. Posebno je u tom pogledu indikativno slabljenje seoske endogamije. Granice seoskog socijalnog sistema sežu dotle dokle se vrše ženidbe i udaje. Deagrarizacija

[31] Izvor: *Društvene promjene u selu*, Centar za sociologiju sela Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Jugoslovenski centar za poljoprivredu i šumarstvo — Beograd, Radnički univerzitet »Đuro Salaj« — Beograd, Beograd, 1974, str. 59.

Digitized by Google

znači širenje tog socijalnog prostora, znači razmicanje njegovih lokalnih granica.

Kako je nekadašnji seoski socijalni i ekonomski sistem postao tijesan okvir življenja, oko njega je izrastao novi i po dimenzijama znatno veći. U stvari, podjela rada, ekonomska i bračna razmjena, društveni i kulturni život smjestili su se u znatno širi okvir. Umjesto susjedstva, zaselaka, sela, sjedište zabave, tržište roba i usluga postali su primarni, općinski i regionalni centar. U njima su izrasle institucije za zadovoljenje potreba seoskih stanovnika. Seoski je socijalni sistem »eksplodirao«. Selo je postalo dio veće cjeline; u mnogim svojim funkcijama ono se integriralo u globalno društvo.

U seoskom domaćinstvu smanjenje broja članova prati labavljenje i transformacija porodice. Vanjsko zapošljavanje pospješuju proces individualizacije članova seoske porodice i slabljenje njihove materijalne međuzavisnosti. Istovremeno slabi autoritet kućedomaćina i reducira se broj porodičnih funkcija. Odgojna i socijalizatorska funkcija već dugo nisu porodični monopol, porodica je izgubila ulogu profesionalnog osposobljavanja potomstva, iz nje se dobrano »iselilo« rad, a djelomično i potrošnja.

c) *Prostorne posljedice.* — Naseljenost stanovništva u prostoru u vezi je s načinom proizvodnje. U agrarnoj je epohi zemlja bila osnova življenja. Stanovništvo se naseljavalo zavisno o raspoloživosti i kvaliteti zemljišta. Uslijed toga se u nas formirao disperzni tip prostorne naseljenosti. Industrija, međutim, nameće tip koncentrisane i integrirane naseljenosti s intenzivnim komunikacijama.

U nas se poslije rata desilo veliko pomjeranje stanovništva od zabačenih, manjih, prema većim naseljima, uglavnom gradovima, u kojima su smješteni objekti društvene privrede i institucije. Stara se seoska naseljska mreža preobražava u novu, u čijem su središtu industrija i grad. Mnoga su naselja osuđena na odumiranje, a perspektive održanja imaju tek ona koja će naći ekonomsku, demografsku i društvenu ravnotežu unutar gradsko-industrijskih gravitacija.

O opsegu tog pregrupiranja govore podaci da se, na primjer, u SR Hrvatskoj u razdoblju 1961—71. godine broj stanovnika smanjio u 79,2% naselja, a da je u 35,8% naselja to smanjenje bilo veće od 15%. Na drugoj strani, demografski je prosperitet u Hrvatskoj pokazalo samo 13,6% naselja u kojima živi 52,7% stanovnika ove republike. U tim su naseljima koncentrirane institucije, materijalna dobra i stanovništvo. Ona tvore okosnicu nove naseljske armature.

U cijeloj našoj zemlji institucije su koncentrirane u oko tra tisuće naselja, koja se mogu ocijeniti kao prosperitetna; u daljnjih deset tisuća naselja šire se urbani infrastrukturni sistemi zahvaljujući kojima će se ona održati, dok je neizvjesna sudbina

Digitized by Google

oko trinaest tisuća naselja, a sigurno će nestati oko deset tisuća naselja.[32]

d) *Ekonomske posljedice.* — Ekonomske posljedice deagrarizacije su brojne i dalekosežne.

Općenito se može reći da interes seoskog stanovništva za zemlju kao proizvodno sredstvo sve više opada, pa se tako zemljišni posjedi javljaju kao dopunska ekonomija onih koji na njima žive. Prisutna je ekonomska marginalizacija individualnih gospodarstava. Prema kriteriju ekonomske vitalnosti možemo izdvojiti grupu od oko 15—20% individualnih gospodarstava koja proizvode toliko da mogu prehranjivati one koji na njima žive. U stvari, što više raste razina prosječnog životnog standarda, sve je veći broj individualnih gospodarstava koja padaju ispod one granice koja dijeli marginalna od ekonomski vitalnih gospodarstava.

Navedimo dva podatka koja potvrđuju ove konstatacije. U našem istraživanju mješovitih gospodarstava ispitanici su iznijeli mišljenje da prosječni posjed koji seoskom domaćinstvu treba osigurati primjeren standard treba iznositi oko 8 ha. Kada smo ispitanike iz mješovitih domaćinstava pitali o važnosti prihoda, 75,9% ih je izjavilo da smatra važnijim prihode izvan gospodarstva, 10,6% smatra važnijim prihode s gospodarstva, a 13,4% smatra jednako važnim obje vrste prihoda.[33] U istu se kategoriju može svrstati i podatak o prioritetu aktivnosti u mješovitim gospodarstvima. Kada bi morali birati između poljoprivredne i nepoljoprivredne djelatnosti, onda bi 90,8% seljaka-radnika napustilo poljoprivredu, a tek 9,2% nepoljoprivrednu aktivnost.[34]

e) *Neke posljedice na organizaciju SK na selu.* — Navedeni procesi deagrarizacije odrazili su se na određen način i na stanje organizacija SK na selu. Naznačićemo one značajnije promjene u stanju SK na selu za koje se može manje ili više pouzdano tvrditi da su u posrednoj ili neposrednoj povezanosti sa procesima deagrarizacije o kojima je bilo naprijed riječi.

Promjene u broju članova SK. — Znatan broj članova SK poljoprivrednika napustio je selo i preselio se u gradove i vjerovatno povezao u druge osnovne organizacije SK, a drugi, također znatan deo, povezao se u osnovne organizacije SK gde se zaposlio, uz ostajanje da živi na gazdinstvu i u selu.

Tako se broj individualnih poljoprivrednika u SK u periodu od 1953. godine smanjio za više od 2,2 puta (od 189.392 na 84.751 u 1979. godini). Time je njihovo učešće u članstvu SK svedeno na simboličnih 4,5% od nekadašnjih 27,1% (1953. godine). Stanje

---

[32] S. Šuvar, *Između zaseoka i megalopolisa*, Centar za sociologiju sela Instituta za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Zagreb, 1973, str. 186—187.

[33] *Mješovita gospodarstva...*, tom II, str. 394.

[34] *Mješovita gospodarstva...*, tom III, str. 828.

Digitized by Google

po republikama i pokrajinama je različito i kreće se od 14% (Kosovo) do 0,4% (Slovenija).

Promjene u socijalnoj strukturi članstva SK. — Proces heterogenizacije seoske populacije, odnosno povećanja u njoj pripadnika raznih nepoljoprivrednih zanimanja, uticao je i na mijenjanje socijalne strukture članstva u seoskim organizacijama, pogotovo što se uporedo odvijao proces odlivanja poljoprivrednika članova SK iz seoskih organizacija SK. Naime, u seoskim organizacijama postepeno se povećavalo učešće članova SK pripadnika raznih nepoljoprivrednih profesija (poljoprivrednih radnika iz društvene poljoprivrede, prosvetnih radnika, službenika, industrijskih radnika, zanatlija, milicionera i drugih), koji su u mnogim seoskim sredinama postali dominantan deo članstva SK.

Danas su individualni poljoprivrednici zastupljeni svega sa oko 30% u ukupnom članstvu seoskih organizacija SK.

Promjene u starosnoj strukturi članstva SK. — Kako je u navedenom obimu deagrarizacije u značajnom broju bila zastupljena omladina i takozvana vitalna aktivna radna snaga, to se, bez sumnje, promijenila i starosna struktura članova SK poljoprivrednika u pravcu sve veće zastupljenosti starijih dobnih skupina.

Tako je omladinski uzrast među poljoprivrednicima članovima SK danas zastupljen samo sa oko 25%.

Promjene u broju organizacija SK. — Navedeni procesi deagrarizacije zajedno sa procesima depopulacije seoskih naselja utjecali su ne samo na broj seoskih organizacija SK, nego i na njihov prostorni raspored i s tim u vezi na organizacione promjene u oblicima djelovanja organizacija SK na selu. Naime, broj seoskih organizacija SK se kontinuirano smanjivao, vršilo se spajanje manjih u veće organizacije SK, koje su pokrivale veći broj seoskih naselja i tako se, u stvari, proširivao krug seoskih naselja »nepokrivenih« osnovnom organizacijom SK. Tako se broj seoskih organizacija SK u periodu od 1958. godine skoro prepolovio (od 15.097 1958. godine na 9.754 1979. godine).

5. Socijalna reprodukcija individualnih gospodarstava

Uslijed odlaska mladih ljudi u selu je nastala relativno brojna kategorija gospodarstva bez radne snage, koja se postepeno ekonomski gase. Tako se u budućnosti može očekivati sve veći mortalitet individualnih gospodarstava.

Deagrarizacija je znatno oslabila vitalnost poljoprivrednog stanovništva. To se vidi iz ranije iznesenih demografskih pokazatelja. Demografsko slabljenje odrazilo se i na individualna gospodarstva. Mnogim gospodarstvima upravljaju posljednje generacije individualnih poljoprivrednika. Neka će gospodarstva dospjeti u ruke nepoljoprivrednika, a neka će se ugasiti.

Digitized by Google

U nekoliko naših istraživanja i radova pokušali smo malo više svjetla unijeti u tendencije u socijalnoj reprodukciji individualnih gospodarstava.[35] Ovdje ćemo iznijeti neke važnije rezultate prikupljene prilikom istraživanja mješovitih gospodarstava, jer je riječ o novijem, opsežnom i jugoslavenskom istraživanju, koje je obuhvatilo ne samo mješovita, nego i poljoprivredna gospodarstva.[36] U svim tim istraživanjima služili smo se konceptom takozvanih potencijalnih nasljednika, i to na gospodarstvima u kojima kućedomaćin ima 50 i više godina. Pretpostavili smo da se na osnovu socijalno-profesionalnog statusa potomaka kućedomaćina može zaključivati o budućnosti individualnih gospodarstava. Prvo prikazujemo strukturu potencijalnih muških nasljednika koji su živjeli na ispitivanim gospodarstvima u kojima je kućedomaćin imao 50 i više godina, a bili su 10 ili više godina mlađi od kućedomaćina:

	N	%
— potencijalnih nasljednika aktivnih poljoprivrednika	889	27,1
— potencijalnih nasljednika uzdržavanih članova	1.258	38,3
— potencijalnih nasljednika aktivnih nepoljoprivrednika	1.137	34,6
	3.284	100,0

Ako se zanemari kategorija potencijalnih nasljednika uzdržavanih članova, koja će pretežnim dijelom preći u nepoljoprivrednike, onda je u prednjoj tabeli centralni podatak da je među potencijalnim nasljednicima osjetno više nepoljoprivrednika nego poljoprivrednika. To znači da su mlađe generacije stanovnika na posjedima više deagrarizirane nego one starije.

Broj potencijalnih nasljednika veći je na većim gospodarstvima te u nerazvijenim područjima. Tako je na Kosovu na jednom gospodarstvu bilo 3,5 puta više potencijalnih nasljednika nego u drugim područjima zemlje. Isto se može reći za potencijalne nasljednike poljoprivrednike.

Pomoću takozvanog prvog potencijalnog nasljednika koji se određuje naznačenim redom prioriteta: (1) potencijalni nasljednik poljoprivrednik, (2) potencijalni nasljednik nepoljoprivrednik, (3) potencijalni nasljednik uzdržavani član, utvrdili smo slijedeće tipove socijalne reprodukcije:

[35] Vidjeti: *Društvene promjene u selu*, cit. izd., str. 155—166; *Eksodus poljoprivrednika*, cit. izd., str. 80—95.

[36] Opširnije o socijalnoj reprodukciji u citiranoj studiji *Mješovita gospodarstva...*, str. 484—526.

Digitized by Google

	N	%
— prvi potencijalni nasljednik poljoprivrednik	760	29,7
— prvi potencijalni nasljednik nepoljoprivrednik	869	34,0
— prvi potencijalni nasljednik uzdržavani član	210	8,2
— nema potencijalnog nasljednika na gospodarstvu	718	28,1%
	2.557	100,0

Iz gornjih podataka vidi se opseg i značenje posljedica deagrarizacije na agrarnu strukturu. Naime, proizlazi da će manje od trećine ispitivanih gospodarstava u slijedećoj generaciji ostati u rukama poljoprivrednika, nešto više od trećine preći će u ruke nepoljoprivrednika, a nešto manje od trećine preuzet će sukcesori koji ne žive na posjedu.

Iz ovih podataka može se izvući slijedeći zaključak: većina našeg individualnog poljoprivrednog zemljišta dospjet će u ruke nepoljoprivrednika, bilo onih koji žive na posjedu bilo onih koji žive izvan njega. Deagrarizaciju stanovništva, dakle, prati i deagrarizacija vlasništva nad zemljištem. To je veoma značajna pojava koju treba imati na umu prilikom planiranja razvoja našeg individualnog sektora i prilikom planiranja podruštvljavanja poljoprivrede.

Distribucija tipova socijalne reprodukcije pokazuje da je takozvana poljoprivrednička reprodukcija (tip 1) najviše zastupljena u nerazvijenom području, da je takozvana nepoljoprivrednička reprodukcija (tip 2) nešto više rasprostranjena u razvijenom području te da je u nerazvijenom području osjetno više individualnih gospodarstava bez potencijalnih muških nasljednika na posjedu (tip 4).

Korisne zaključke moguće je izvući iz distribucije tipova socijalne reprodukcije po osnovnim poljoprivrednim rajonima.

Tipovi socijalne reprodukcije po poljoprivrednim rajonima

Kućedomaćin ima 50 godina i više

Tip socijalne reprodukcije	Poljoprivredni rajoni			
	ravničarski	brežuljkasti	planinski	mediteranski
Tip 1	19,2	33,9	34,7	19,9
Tip 2	26,9	32,6	35,2	42,9
Tip 3	7,0	7,2	8,3	12,3
Tip 4	24,4	13,6	12,3	16,0
Tip 5	22,4	12,7	9,6	8,9

Vidljivo je da u pogledu socijalne reprodukcije najslabije stoje anketirana gospodarstva u ravničarskom rajonu (čak njih

Digitized by Google

46,8% je bez potencijalnog muškog nasljednika, a najpovoljnije gospodarstva u planinskom rajonu (21,9% bez nasljednika na gospodarstvu). Tamo gdje su uvjeti za poljoprivrednu proizvodnju povoljniji nepovoljnije su perspektive socijalne reprodukcije gospodarstava i obrnuto. Anketirana gospodarstva na mediteranskom području imaju relativno visoku nepoljoprivrednu reprodukciju. Tu je najraširenija i najstabilnija mješovita poljoprivreda.

Pokazatelji koje smo ukrstili s tipovima socijalne reprodukcije omogućavaju nam da iznesemo nešto detaljniji prosječni opis svakog od tipova:

— tip 1 (nasljednik poljoprivrednik) češće nalazimo u nerazvijenom brežuljkasto-planinskom području; to su gospodarstva s većim površinama, veće gospodarske snage s tendencijom proizvodne ekspanzije i s osrednjim standardom domaćinstva;

— tip 2 (nasljednik nepoljoprivrednik) češće nalazimo u razvijenom, a najviše u mediteranskom području; pretežno su to mješovita gospodarstva, po površini i ekonomskoj snazi ispod prosjeka, s blagim tendencijama ekonomske ekspanzije i s višim standardom domaćinstva;

— tip 4 (nema nasljednika na posjedu) najviše se javlja u nerazvijenom području, a naročito ravničarskom; to su uglavnom poljoprivredna gospodarstva s manjim zemljišnim površinama, ekonomski regresivna i s niskim standardom domaćinstva.

6. Zaključak

Deagrarizacija je u našoj zemlji u poslijeratne tri decenije bila veoma intenzivna, štoviše, jedna od najbržih u svijetu. Učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom je od tri četvrtine opalo na manje od jedne trećine. Može se predvidjeti da će ga 1985. godine biti oko jedne petine.

Masovnu je deagrarizaciju pokrenuo industrijski razvoj, koji je zemlju postepeno izvlačio iz zaostalosti. Poljoprivredno je stanovništvo bilo u nepovoljnijem položaju u odnosu na nepoljoprivredno, a ta je razlika i danas uočljiva. Tog ekonomskog i društvenog zaostajanja sela naročito je svjesna mlađa generacija koja, svakako, teži doseći urbane tekovine življenja, koje dobrim dijelom donosi zapošljavanje izvan poljoprivrede.

Deagrarizacija se javlja u više oblika koji indiciraju način napuštanja poljoprivrede i stupanj povezanosti sa zemljišnim posjedom. Naročito je značajno to što je u selu nastao brojan sloj seljaka-radnika, odnosno mješovitih gospodarstava, koji zauzimaju sve važnije mjesto u socijalnoj strukturi našeg društva. Mješovita poljoprivreda postaje dominantna u našem selu, ona postaje model življenja mnogih stanovnika.

Digitized by Google

Kada se analiziraju posljedice deagrarizacije, onda veliku pažnju privlače one koje presudno utječu na budućnost našeg individualnog posjeda i mogućnosti podruštvljavanja poljoprivrede. Socijalna reprodukcija posjeda sve više slabi, zemljište dospijeva u ruke nepoljoprivrednika, pojavljuju se značajne neobrađene površine. Model kojim se može prevladati strukturna kriza individualnog sektora jeste udruživanje i podruštvljavanje proizvodnih sredstava i rada.

Digitized by Google

Mara Bešter

O nekim otvorenim pitanjima slobodne razmjene rada na području društvenih djelatnosti

1. Razlozi za ukidanje budžetskog sistema na području društvenih djelatnosti su bili prije svega društveno-politički. Samoupravljanje kao proizvodni odnos nije moguće ograničavati samo na materijalnu proizvodnju, već je potrebno izgraditi konzistentan sistem za čitavo područje društvene aktivnosti. Radi se, naime, s jedne strane, o fundamentalnom pitanju socijalističkog samoupravnog društveno-ekonomskog odnosa, o zahtjevu da radnici sami upravljaju uvjetima, sredstvima i cjelokupnim rezultatima svoga rada. S druge strane, iako priznajemo opravdanost i svrsishodnost koncepcije materijalne proizvodnje, moramo istovremeno podvući da tu koncepciju ne možemo shvatiti pojednostavljeno. Društveni proizvod je rezultat udruženog rada, znači, i rezultat rada radnikâ u oblasti obrazovanja, kulture, nauke, zdravstva i drugih društvenih djelatnosti. Iz toga proizlazi elementarni zatjev za ujednačavanjem društveno-ekonomskog položaja radnikâ u sferi društvenih djelatnosti s onima u materijalnoj proizvodnji. To je, ukratko, idejno-politička podloga slobodne razmjene rada.

Digitized by Google

No, osim navedenog društveno-političkog motiva, postoje i ekonomski razlozi za ukidanje budžetskog sistema. Na ovom mjestu navodimo samo neke od njih.

Prvo, za posljednjih nekoliko desetljeća karakteristično je tržišno plansko privređivanje i u centru pažnje su ekonomske analize na makro planu.

Historijski proces društvene podjele rada predstavlja proces izdvajanja i osamostaljivanja novih djelatnosti. Pri tome je naročito važna činjenica da je dio tih djelatnosti (u našoj terminologiji društvene djelatnosti) izdvojen iz robnog tržišta. To je omogućilo formiranje troškova faktorâ kao mikroanalitičke kategorije koja obuhvaća samo one troškove do kojih dolazi u radnoj organizaciji gdje se neka roba proizvodi. Stvara se utisak da finansiranje društvenih djelatnosti predstavlja transferna plaćanja.

U stvarnosti, međutim, stvari stoje drugačije. Troškovi neke robe su i troškovi koje je proizvodnja te robe prouzročila na području društvenih djelatnosti. Prema tome, klasična koncepcija troškova faktorâ kao mikroanalitička kategorija nije adekvatna za analize na makro planu.

Drugo, oba velika područja društvene aktivnosti — materijalna proizvodnja i društvene djelatnosti — konkuriraju na isti ograničeni fond faktorâ proizvodnje, te je stoga pitanje adekvatne raspodjele faktorâ na oba područja od izvanredne važnosti.

Treće, u situaciji u kojoj se već danas na područje društvenih djelatnosti odnosi znatan dio cjelokupnog fonda društvenog rada — pitanja adekvatnog tempa razvitka, pravilnog strukturiranja društvenih djelatnosti i racionalnog poslovanja i na tom području su vrlo značajna. Drugim riječima, postavlja se pitanje optimalne alokacije faktorâ unutar područja društvenih djelatnosti, između pojedinih sektora tog područja, između pojedinih projekata itd.

S obzirom na brzo širenje (i to apsolutno i relativno) društvenih djelatnosti, kao i s obzirom na prihvaćenu spoznaju da se radi o djelatnostima od izuzetnog značaja za cjelokupno društveno-ekonomsko zbivanje, prije navedena i slična pitanja danas su od prvenstvene važnosti, a na njih budžetski sistem, analogno kao centralni plan u materijalnoj proizvodnji, nije mogao dati zadovoljavajuće odgovore.

Za nas se, tako, imperativno postavilo pitanje izgradnje novog modela društvenih djelatnosti, koji bi bio u skladu sa vizijom socijalističkog samoupravljanja i koji bi dao efikasne odgovore na gore pomenuta i slična pitanja. Proces izgrađivanja novog sistema treba zato brižljivo pratiti i stalno analizirati sa oba aspekta.

2. U sprovođenju ideje »slobodne razmjene rada« na području društvenih djelatnosti postigli smo, po našem mišljenju, odre-

Digitized by Google

ćeni stepen koji imperativno traži ubrzanje rada na izgradnji pomenute koncepcije i prije svega na operacionalizaciji te ideje.

Decentralizacija odlučivanja, pa i decentralizacija finansiranja područja društvenih djelatnosti, raznoliki izvori finansiranja itd. — doneli su, neosporno, mnoštvo inicijativa, snažnu ekspanziju pojedinih sektora tog područja, pa i mnoge probleme, velike neracionalnosti i, u krajnjoj konsekvenci, gledano globalno, jedan teret koji naša privreda teško podnosi.

Pošto, pak, na području društvenih djelatnosti lični dohoci predstavljaju visok postotak u cjelokupnom dohotku, nikakvo mehaničko i linearno smanjivanje sredstava za to područje i pojedine sektore ne dolazi u obzir ako ne želimo prouzrokovati ozbiljne političke i druge probleme.

Gdje su, dakle, ključne karike u daljem izgrađivanju koncepcije slobodne razmjene rada da bismo na području društvenih djelatnosti postigli bolje rezultate? Po mom mišljenju, riječ je o tri kompleksa koja treba istovremeno i sistematičnije proučavati.

3. Prvi kompleks vidimo u ovladavanju proširenom reprodukcijom, i to na razgranatoj strukturi (SIZ-ova, teritorijalnih zajednica različitih nivoa itd.); drugim riječima, u ovladavanju proširenom reprodukcijom unatoč regionalizaciji djelatnosti i unatoč decentralizaciji odlučivanja. Po mom mišljenju, nema velike koristi od toga da ponovo i ponovo konstatiramo da je dosadašnje planiranje na tom području neefikasno, da su planovi fragmentarni, kratkoročni, nepovezani tid., da su odluke pod utjecajem raznih »izama«, regionalizama, lokalizama, ličnih ambicija, pa ponekad i političkih pritisaka. Nije od velike koristi ni stalno ponavljanje da su potrebne dugoročne projekcije i srednjoročni planovi, da treba obezbijediti koordinaciju između planova i njihovo povezivanje u cjelovit sistem itd.

Po našem mišljenju, treba napraviti bitan korak naprijed od tih opštih konstatacija. Način kako smo mi do sada pristupali planiranju na području društvenih djelatnosti, pa i sama decentralizacija odlučivanja direktno stimuliraju predimenzionirane želje i potrebe u planovima tog područja. Treba zato ugraditi neke sistemske odbrambene mehanizme.

Mislimo da se treba jasno opredijeliti oko slijedećih pitanja:

a) Prije svega, treba fiksirati okvir za čitav postupak planiranja, sporazumijevanja i dogovaranja. U sporazumu o osnovama plana treba fiksirati ne samo globalne proporcije raspodjele društvenog proizvoda, nego i proporcije za pojedine sektore društvenih djelatnosti (zdravstvo, školstvo, kulturu itd.). To mora biti ocjena i sporazum donijet na *narodnoprivrednom planu*, sporazum donijet uz maksimalno moguć demokratičan postupak i vodeći računa o mnoštvu faktora, od stupnja razvijenosti privrede pa do specifičnih kulturnih, nacionalnih i drugih momenata. Te proporcije su onda putokaz i limit za izradu sred-

Digitized by Google

njoročnih planova samoupravnih interesnih zajednica različitih nivoa.

b) Kad su samoupravne interesne zajednice, sa angažovanjem delegatske baze, pripremile planove, dolazi faza za koju je od velikog značaja realizacija ideje o susretnom planiranju. Smisao novog sistema društvenih djelatnosti jeste u tome da potrošači usluga identificiraju svoj izbor potreba, da odrede svoje prioritete. No, mislimo da sada treba osigurati (i u tome vidimo susretnost planiranja) konfrontaciju na *republičkom* nivou svih nacionalnih programa u školstvu, zdravstvu i kulturi, pa i onih programa koji tangiraju djelatnosti šireg značaja (na primjer, stručno i visoko školstvo), sa realnim mogućnostima, to jest sa planiranim finansijskim sredstvima. Ta konfrontacija mora biti kompleksna za sve sektore društvenih djelatnosti. Za pomenute djelatnosti srednjoročni plan mora biti postavljen na republičkom nivou i na narodnoprivrednim kriterijima.

Planovi djelatnosti lokalnog karaktera, pak, moraju biti usklađeni na lokalnom nivou, na nivou opštine i mjesne zajednice.

c) Kao treće vidimo nužnost bilansiranja ukupnih sredstava, sredstava za investicije i za tekuću proizvodnju usluga. Jer nova investicija u jednoj godini prouzrokuje povećanje obima usluga, pa i sredstava za pokrivanje troškova u narednim godinama.

d) Iako je plan u znatnoj mjeri nastajao u samoj samoupravnoj strukturi, uz učešće potrošačâ usluga, treba sada na osnovu kompletnih planova svih nivoa tu predviđenu »efektivnu tražnju« za uslugama pojedinih sektora, pa time i kompletne finansijske obaveze koje iz toga proizlaze, pretresti u OUR-ima.

Ne možemo dovoljno podvući činjenicu da samo kompleksan prikaz situacije i fundiranosti prioritetâ sa aspekta čitavog područja, uz obrazložene kriterije, može biti adekvatna osnova za pravilne odluke u OUR-ima. Parcijalni prilaz, izjašnjavanja danas o finansiranju jednih usluga, sutra o finansiranju drugih itd., a to ide u desetine pojedinačnih sporazuma, znači, među ostalim, i manipuliranje neposrednim proizvođačima, što umanjuje njihov interes, a njihova odgovornost za odluke može biti samo formalna.

e) Poslije tog pretresa i korekcije planova u OUR-ima moguće je pristupiti formiranju društvenih dogovora za intersektorsku alokaciju i za alokaciju sredstava unutar pojedinih sektora. I na osnovu takvih dogovora i sporazuma, koji bi morali imati srednjoročni karakter, bilo bi potrebno odrediti fiksne izvore i osnovice za doprinose. Fiksne ne samo u kvalitativnom, nego i kvantitativnom pogledu, i to opet za srednjoročno razdoblje.

Fiksnost izvorâ finansiranja je izvanredno značajna iz više razloga. Navodimo dva:

Digitized by Google

S obzirom na izvanredno brz rast društvenih djelatnosti u apsolutnom, pa i u relativnom pogledu, u cjelokupnom fondu društvenog rada raste izvanredno brzo udio tog područja. Radi se, tako, o sredstvima koja u strukturi materijalnog proizvoda već znače vrlo značajnu stavku, tako značajan uvjet privređivanja da ga mora radna organizacija apsolutno unaprijed poznavati da bi se moglo ekonomski fundirano i poslovno uspješno odlučivati. To na jednoj strani.

Na drugoj strani je područje društvenih djelatnosti tako značajan elemenat u cjelokupnom procesu društvene reprodukcije da razvitak tog područja ne može biti prepušten ni stihiji ni kratkoročnim konjunkturnim kolebanjima u privredi. Pri tome ne treba izgubiti iz vida činjenicu da se efekat usluga društvenih djelatnosti odražava u materijalnoj proizvodnji obično u nekom kasnijem razdoblju, dakle, sa određenim *time lagom*.

f) Kao šesto posebno želimo istaći problem pojednostavljenja sistema i time smanjenja troškova za njegovo funkcionisanje.

Najprije moramo podvući činjenicu da demokratičan karakter sistema nije funkcija kompliciranosti i usitnjenosti organizacione strukture. Postojeća situacija je takva da treba ozbiljno proučiti organizacionu strukturu po pojedinim sektorima društvenih djelatnosti kako u pogledu nivoa decentralizacije (republika, regija, opština) tako i u pogledu svrsishodnosti posebnih interesnih zajednica na branžnom principu. Rješavanje ne može biti dato kao opšta shema ni za jedno ni za drugo pitanje. Rješenja treba postaviti na kriterijima i demokratičnosti, pa i racionalnosti odlučivanja.

4. Drugi kompleks problema tangira racionalnost poslovanja u OUR-ima društvenih djelatnosti. Čitav sistem sada u praksi ne sprečava, da ne kažem, teži neracionalnom ponašanju u OUR-ima društvenih djelatnosti, stimulira porast kvantiteta usluga, a zanemaruje borbu za kvalitet. Tu treba zato postaviti u centar pažnje način finansiranja programa institucija. Unatoč brojnim deklaracijama, u praksi se, naime, još uvijek finansiraju institucije, a ne programi rada. Drukčije ne može ni biti u situaciji kada u brojnim djelatnostima nismo definisali ni jedinicu usluga, kad su još otvorena principijelna pitanja kao što je utvrđivanje elemenata strukture cijene, kada ne postoje kalkulacije za cijene usluga i slično.

S obzirom na velike razlike između sektorâ i podsektorâ društvenih djelatnosti (na primjer, klinika, hemijski institut, institut društvenih nauka, osnovna škola dječji vrtić itd.), vrlo je teško postaviti neku jedinstvenu shemu strukture cijene. No, u cijeni moraju biti, svakako, sadržani slijedeći elementi: materijalni troškovi (neposredni plus oni koji imaju karakter općih proizvodnih i općih upravnih troškova); doprinosi po zakonu i samoupravnim sporazumima; ugovorne obaveze; doprinos za

Digitized by Google

stambenu izgradnju i za fond zajedničke potrošnje (po samoupravnom sporazumu). Pri tome, pak, treba težiti za što razrađenijom strukturom cijene koja će pružati veće analitičke mogućnosti, pa time i društveni uvid i uticaj na stupanj racionalnosti u odvijanju proizvodnih procesa na tretiranom području.

a) Zaustavimo se, prvo, na pitanju materijalnih troškova. Danas se barem za glavne stavke materijalnih troškova *de facto* priznaju (i to širokogrudo) individualni troškovi. Tako nema potrebnih napora za njihovo snižavanje. (Na primjer, po kvadraturi površine prostorija dodjeljuju se sredstva za grijanje, osvjetljavanje, čišćenje itd.) U interesnim zajednicama treba izraditi normative za materijalne troškove, treba voditi politiku i poduzimati mjere koje mogu doprinijeti potrebnoj ekonomičnosti i racionalizaciji na tom području.

b) Pređimo sada na pitanje proširene reprodukcije.

Postavlja se pitanje da li sredstva za proširenu reprodukciju osiguravati kroz cijenu* ili djelimično kroz cijenu, što predviđa zakon o slobodnoj razmjeni rada u Sloveniji, ili treba kroz cijenu u principu finansirati samo tekuće troškove poslovanja, pa finansijska sredstva za proširenu reprodukciju u osnovi sakupljati pomoću posebnih društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma, kao što je bila praksa do sada.

Po našem mišljenju, za usluge koje se finansiraju putem doprinosa, dakle, za gro usluga, treba eliminisati elemenat proširene reprodukcije iz strukture cijene i finansiranje investicija izvesti na osnovu posebnih dogovora. To proizlazi iz nerobnog karaktera proizvodnje na području društvenih djelatnosti, iz činjenice da cijena usluga zato ne može odigrati funkciju alokatora faktora. To posmatrano teorijski. U praksi, pak, postoje jake tendencije za neopravdanim dupliranjem skupih aparatura, tendencije da se svaka institucija opremi kompletnom vlastitom opremom, koja je onda često vrlo nisko iskorišćena itd. Po našem mišljenju, treba se oduprijeti takvim tendencijama i iz šireg ugla, u samoupravnim interesnim zajednicama, pa onda procijeniti i obezbijediti optimalnu opremljenost rada sredstvima u pojedinim institucijama, i to s obzirom na predloženi i proanalizirani program rada.

No, za onaj dio usluga društvenih djelatnosti koje su predmet robne razmjene, naravno, akumulacija figurira u strukturi cijene usluga i predstavlja jedan od izvora finansiranja onih investicionih odluka koje su donijete na nivou samih radnih organizacija.

c) Problem amortizacije je, po našem mišljenju, manje jasan: na jednoj strani, uključivanje tog elementa u strukturu

---

* Takav stav zauzima, na primjer, B. Šefer u knjizi *Principi i metode slobodne razmjene rada u društvenim djelatnostima*, Zagreb, 1978.

Digitized by Google

cijene izgleda sasvim normalno i neosporno, a na drugoj strani je očigledno da se jednostavna reprodukcija direktno veže ili čak spaja sa procesom proširene reprodukcije. Pitanje amortizacije traži, svakako, još proučavanja na osnovu empirijskih podataka i mislimo da će ta proučavanja, odnosno njihovi rezultati dovesti do diferenciranih rješenja za pojedine sektore društvenih djelatnosti i za pojedine kategorije osnovnih sredstava. Na ovom mjestu navodimo neke polazne tačke za koje smatramo da bi o njima trebalo voditi računa u pronalaženju konkretnih rješenja.

Mislimo da prije svega treba odvojiti pitanje tko određuje režim amortizacije, tko je nosilac amortizacionih sredstava i pitanje amortizacije kao elementa strukture cijene.

Razmotrimo prvo pitanje: da li je svrsishodno da amortizacija predstavlja elemenat strukture cijene? Mislimo da je odgovor nužno potvrdan, bez obzira na to da li su nosilac amortizacionih sredstava radne organizacije ili su ona izdvojena i koncentrirana na razini interesnih zajednica. Argumentacija takvog stava leži prije svega u tome da trošenje osnovnog sredstva predstavlja realni trošak tekućeg poslovanja, bez obzira na konkretan oblik proizvodnje, isto kao, na primjer, potrošeni reprodukcioni materijal. I jedan i drugi faktor proizvodnje potrebno je nadoknaditi ako želimo da reprodukcioni proces teče nesmetano. Razlika između jednog i drugog elementa sredstava za proizvodnju je tehničke, a ne ekonomske prirode: osnovna sredstva, naime, zadržavaju svoj oblik i figuriraju u više proizvodnih procesa i tako se stvara privid da njihova zamjena nije neizbježna.

Amortizacija predstavlja trošak tekućeg poslovanja koji je potrebno pokriti. Bez obzira na točnost tvrdnje da jednostavna i proširena reprodukcija idu u velikoj mjeri istovremeno i da njih operativno tako reći nije moguće razdvajati, one predstavljaju ipak dva pojma, i to ne samo teorijski, već i u praktičnoj politici za niz izračunavanja u vezi sa programiranjem razvoja društvenih djelatnosti i pojedinih sektora tog područja, pa i za ocjenu najsintetičnijih pokazatelja kao što je, na primjer, društveno bogatstvo.

Pređimo sada na pitanje: tko određuje režim amortizacije i tko je nosilac amortizacionih sredstava?

Smisao postupka amortiziranja je, kao što je poznato, u tome da amortizacioni otpisi osiguraju zamjenu osnovnog sredstva kada ono bude izdvojeno iz proizvodnog procesa. Pri tome račun amortizacije predstavlja uvijek i svuda, prvo, samo imputiranu i ne stvarnu transakciju. I drugo, u uvjetima robne proizvodnje određivanje amortizacionog režima predstavlja predmet poslovne politike, budući da je ubrzana amortizacija postala u savremenom svijetu ekonomska nužnost.

Pitanje ubrzane amortizacije je na području društvenih djelatnosti prilično drugačije. U toj oblasti su motivi za prijevre-

Digitized by Google

meno izdvajanje osnovnog sredstva pretežno neekonomski. To znači da postupak amortiziranja nije pitanje poslovnih odluka i na taj način pitanje određenog rizika. Na taj način otpada razlog da bi određivanje režima amortizacije moralo biti funkcija radne organizacije i da bi radne organizacije morale biti nosilac amortizacionih sredstava.

Postavljamo sada pitanje: da li radne organizacije mogu biti kreatori režima amortizacije i prije svega nosioci amortizacionih sredstava ili je svrsishodnije odrediti režim amortizacije na razini interesnih zajednica i koncentrirati amortizaciona sredstva u interesnim zajednicama?

Što se tiče određivanja režima amortizacije, to je, svakako, pitanje koje treba rješavati na nivou interesne zajednice. Za to postoji više razloga, od argumenata koji važe za minimalnu amortizaciju u materijalnoj proizvodnji (to jest osiguranje integriteta društvenih sredstava) do nužnosti usklađivanja amortizacionog režima u okviru određenog podsektora društvenih djelatnosti.

Za odgovor na pitanje da li su radne organizacije direktno nosioci amortizacionih sredstava ili ta sredstva treba koncentrirati na razini interesnih zajednica, potrebno je razmotriti slijedeće momente:

Tu se radi prije svega o strukturi osnovnih sredstava. Relativni udio sredstava za rad u cjelokupnim osnovnim sredstvima je na području društvenih djelatnosti, promatrano u cjelini, prilično manji u usporedbi sa situacijom u materijalnoj proizvodnji. Nužna posljedica te činjenice je prosječno dugo upotrebno razdoblje osnovnih sredstava. No, baš u pogledu strukture osnovnih sredstava postoje osjetne razlike između sektorâ društvenih djelatnosti i čak unutar sektora (primjer klinike i osnovne škole) i taj momenat će biti sigurno jedan od onih koji će tražiti u praksi diferencirana rješenja.

Dalje, čak u materijalnoj proizvodnji je danas teško odvajati jednostavnu i proširenu reprodukciju. Takvo je razdvajanje na području društvenih djelatnosti mnogo problematičnije, i to zbog same dužine trajanja, kao i zbog činjenice da su investicije na području društvenih djelatnosti motivirane nizom neekonomskih momenata, koje doživljavaju na tako duga razdoblja velike promjene. Mislimo da je zato nerealno pretpostavljati jednostavnu reprodukciju.

Protiv teze da radne organizacije budu nosioci amortizacionih sredstava govori i činjenica da pomoću amortizacije možemo obnavljati postojeću neracionalnu mrežu institucija i održavati nisku iskorištenost sredstava.

Naše opredjeljenje u pitanju raspolaganja amortizacionim sredstvima je zato slijedeće: amortizaciju zgrada treba apsolutno koncentrirati na nivou interesnih zajednica; pitanje amortizacije opreme treba još detaljnije proučiti, i to po sektorima, odnosno podsektorima društvenih djelatnosti i po kategorijama opreme.

Digitized by Google

Pri svemu što je bilo rečeno, pak, priznajemo da OUR-i na području društvenih djelatnosti moraju imati direktno neki manevarski prostor za zamjenu osnovnih sredstava.

Tu je, prvo, pitanje investicionog održavanja. To bi morao biti poseban elemenat, pored amortizacije, u strukturi cijene, i ta sredstva bi nužno morala ostati radnim organizacijama. Investiciono održavanje bi bilo potrebno koncepcijski još proširiti u usporedbi s definicijom te kategorije u materijalnoj proizvodnji.

Drugo, »sitni inventar« koji ide u materijalne troškove. Ta kategorija je uvijek i svugdje konvencionalno određena. Po našem mišljenju, tu kategoriju treba definirati šire i fleksibilnije. To će biti značajno osobito u zdravstvu, pa i u tehničkim institutima.

Treće, tu je pitanje jednog dijela društvenih djelatnosti koji je podvrgnut zakonima robne proizvodnje i gdje se stvara akumulacija kroz cijenu usluga. Iako se pri tome radi o relativno malom dijelu usluga, ipak se na taj način proširuje manevarski prostor radnih organizacija.

Sve u svemu, mislimo da kroz novi amortizacioni režim treba energično dokrajčiti sadašnju situaciju kad, na jednoj strani, institucijama koje se nalaze u starim zgradama amortizaciona sredstva ne znače praktički ništa i one tako ne mogu izvesti ni najnužnije opravke na zgradama; time, pak, propada znatan dio društvenog bogatstva. Na drugoj strani, institucije koje su u novim zgradama raspolažu ogromnim amortizacionim sredstvima koja se po pravilu neracionalno troše.

d) U vezi s kompleksom racionalnosti poslovanja u OUR-ima društvenih djelatnosti treba istaći i činjenicu da je to pitanje još uvijek apsolutno otvoreno pitanje interne raspodjele dohotka. Ukoliko smo uspjeli postaviti neka mjerila za obavljeni rad, to su mjerila za kvantitet, a ne i za kvalitet rada. I postojeći sistemi raspodjele tako direktno stimuliraju trku za kvantitetom obavljenog posla. S obzirom na značaj djelatnosti o kojima je riječ, to može imati veoma teške i dugoročne posljedice.

5. Treći kompleks su pitanja informacionog sistema. To je duboko i suštinsko, a nikako tehničko pitanje.

Prelaz na sistem slobodne razmjene rada u procesu zadovoljavanja zajedničkih potreba ne može bazirati na informacionom sistemu koji je služio budžetima. Riječ je o nužnim informacijama kako za planiranje tako i za praćenje izvođenja planova i tekućeg poslovanja. Zato treba uspostaviti osnovnu evidenciju u OUR-ima društvenih djelatnosti po jedinstvenoj metodologiji.

Situacija je danas takva da informacioni sistem postaje *conditio sine qua non* da bismo uopšte mogli dalje graditi novi sistem društvenih djelatnosti.

Digitized by Google

Branko Vojičić

Pravo veta u Savjetu bezbjednosti

(U Povelji i praksi)

Američko veto u maju o palestinskom pitanju i januarski događaji u Savjetu bezbjednosti povodom veta sovjetske diplomatije kojim je — na kraju debate o Avganistanu, Sovjetski Savez, već drugi put za nepunu godinu (prošle godine Savjet bezbjednosti je doživio isti prizor povodom intervencije Vijetnama u Kampućiji) — spriječio osudu vojne intervencije protiv jedne nesvrstane zemlje još jednom su ukazali na svu složenost i zamršenost, ali i realnost u savremenim međunarodnim odnosima i svjetskoj organizaciji. U svjetlosti tih zbivanja prirodno se nameće pitanje aktuelizacije teorijsko-praktičnih pitanja sistema OUN, Savjeta bezbjednosti i prava veta. Međutim, poseban je interes za proučavanje prava veta kao *političke* kategorije, jer je pravo veta institucija čija (zlo)upotreba prouzrokuje paralizu Savjeta bezbjednosti, a time i lagano kompromitovanje stvarne moći OUN.

I

1. — Pravo veta je princip na kome počiva važeći sistem kolektivne bezbjednosti Ujedinjenih nacija, u kome centralnu ulogu

Digitized by Google

ima Savjet bezbjednosti i »prvenstvenu odgovornost za održanje međunarodnog mira i bezbjednosti«, sa najdalekosežnijim i najoperativnijim ovlašćenjima u smislu regulisanja međunarodne upotrebe sile. U stvari, pravo veta predstavlja »pravni odraz principa političke ravnoteže velikih sila u okviru Organizacije ujedinjenih nacija, principa koji predstavlja kamen temeljac sadašnjoj Organizaciji ujedinjenih nacija, i osnovni elemenat koncepcije kolektivne bezbednosti u današnjem svetu«[1].

U kolektivnoj bezbjednosti Ujedinjenih nacija Savjet bezbjednosti — organ ograničenog sastava, u kome isključivi uticaj imaju velike sile — ima u skladu sa Poveljom posebnu nadležnost prilikom utvrđivanja da li postoji prijetnja miru, povreda mira ili agresija, i ovlašćenje da odobrava, preporučuje i primjenjuje kako preventivne mjere i mjere pritiska tako i oružane kolektivne mjere u međunarodnim odnosima, i jedini je organ Ujedinjenih nacija čije odluke imaju obaveznu snagu, naravno, ako se izuzmu presude Međunarodnog suda pravde.

Da bi Savjet bezbjednosti odgovorio svojoj prevashodnoj namjeni, tvorci Povelje su, rukovodeći se iskustvom iz Drugog svjetskog rata, vodili računa da pri njegovom ustrojstvu osiguraju u njemu stalno prisustvo pet velikih sila pobjednica: Sjedinjenih Američkih Država, Sovjetskog Saveza, Velike Britanije, Francuske i Kine. U međunarodnim odnosima one imaju najveću moć, a kao takve, razumije se, i odgovornost za očuvanje svjetskog mira, pa se smatralo da će budući mehanizam kolektivne bezbjednosti biti efikasniji ukoliko bude centralizovan u rukama velikih sila, koje su realno najviše u mogućnosti da tu efikasnost obezbijede ili uskrate.[2]

Radi obezbjeđenja »brze i efikasne akcije« Savjeta bezbjednosti predviđeno je, takođe, da ovaj organ ima manji broj članova (do revizije Povelje 1963. godine bilo je 11 članova, a poslije toga 15) jer se stalo na stanovište da se sporovi među državama ne mogu tako brzo i efikasno rješavati u plenarnom organu (Generalnoj skupštini), već se to mora povjeriti stalnom i užem tijelu — Savjetu bezbjednosti. Istovremeno, prihvatanjem Povelje države-članice pristaju da Savjet bezbjednosti donosi odluke i postupa u njihovo ime (član 24) i obavezuju se da tako donesene odluke izvršavaju (član 25), bez obzira na to da li su učestvovale u njihovom donošenju ili nijesu.

---

[1] Vuko Gozze-Vučetić, *Osnovni problemi oružanih snaga Ujedinjenih nacija i kolektivna bezbjednost, Razvoj i perspektive Ujedinjenih naroda* (zbornik radova), Zagreb, 1973.

[2] »Nosioci antihitlerovske koalicije, velike sile, koje su snosile najveći teret rata, smatrale su da kontrola nad upotrebom sile i u poslератnom svetu treba da ostane u njihovim rukama, a ne da se prenese na neku supranacionalnu organizaciju. Otuda je od samog začetka stvaranja nove svjetske organizacije težište bačeno na jedinstvo velikih svjetskih sila« (Smilja Avramov, *Transformacija sistema kolektivne bezbednosti*, isti zbornik).

Digitized by Google

2. — Pravo veta se u Povelji UN nigdje izričito ne pominje. Međutim, zbog utvrđene procedure prilikom glasanja u Savjetu bezbjednosti, pravo veta je rezervisano za pet velikih sila, poimenice navedenih u članu 23. Povelje. Dugo među velikim silama nije postojala saglasnost o tome kako će se odlučivati u Savjetu bezbjednosti. To pitanje nije bilo riješeno na konferenciji stručnjaka u Dambarton Oksu (1944), na kojoj su četiri vodeće savezničke sile (Sjedinjene Američke Države, Sovjetski Savez, Velika Britanija i Kina) donijele projekt buduće Povelje i same sebi obezbijedile stalno mjesto u Savjetu bezbjednosti, koje ne podliježe ničijem izboru.[3]

Na osmodnevnoj konferenciji vodećih državnika Sjedinjenih Američkih Država, Sovjetskog Saveza i Velike Britanije u Jalti, februara 1945. godine, usvojena je poznata »Jaltska formula«, kojom se ustanovljava pravo veta (lat. *veto* — zabranjujem), docnije uvršćena kao član 27. Povelje.[4] Prihvaćen je američki predlog da se prilikom glasanja u Savjetu bezbjednosti odluke o svim suštinskim (takozvanim materijalnim) pitanjima mogu donositi samo jednoglasno — uz izričit pristanak svih stalnih članica (u praksi, kasnije, i uz prećutnu saglasnost neučestvovanjem prilikom glasanja, što je u izvjesnoj mjeri ublažilo posljedice prava veta). »Jaltska formula« je, u stvari, sankcionisala povlašćeni položaj velikih sila u Savjetu bezbjednosti, ne samo kao grupe, već i pojedinačno. Glas jednog stalnog člana protiv predloga znači njegovo odbijanje. Na taj način samo prihvatanje načela jednoglasnosti je posredno priznanje da se nikakva efikasna akcija u Savjetu bezbjednosti, a time ni u kolektivnoj bezbjednosti Ujedinjenih nacija, ne može preduzeti bez sporazuma pet velikih sila.

3. — Pravo veta je *kompromis*, i to — kako podvlači profesor B. Janković — »politički kompromis dvostranog karaktera. To je sporazum između velikih sila, budućih stalnih članova Saveta bezbednosti, s jedne strane, i velikih sila i drugih država, s druge strane«[5].

Dobrim dijelom pravo veta je bilo *preduslov* da se obrazuju Ujedinjene nacije, jer ustanova veta jasno pokazuje da velike sile nijesu imale međusobno povjerenje i svaka od njih je tražila da osigura svoje interese u budućoj svjetskoj organizaciji. Sjedinjene Američke Države su, predlažući veto, jasno stavile na znanje ostalima da svako drugo rješenje za njih nije prihvatljivo i da kao takvo ne bi bilo usvojeno i ratifi-

[3] Vidi: Juraj Andrassy, *Postanak Povelje, Povelja Ujedinjenih naroda*, Zagreb, 1976, str. 30—32; *Ujedinjene nacije* (zbornik dokumenata 1941—1945), Beograd, 1974.

[4] Branimir Janković, *Međunarodno javno pravo*, Beograd, 1974, str. 170; Branimir Janković, *Pravo veta u Savetu bezbednosti*, »Naša stvarnost«, 1953, br. 7—8, str. 91—94.

[5] Branimir Janković, *Međunarodno javno pravo*, cit. izd., str. 156.

Digitized by Google

kovano u Senatu. Sovjetski Savez je posebno branio pravo veta jer je smatrao da će mu ono omogućiti da lakše nadzire svoju interesnu sferu, sprečavanje donošenja odluka sa kojima se ne slaže, kao i zbog velikog interesa da se pozitivno utiče na međunarodne procese. Velika Britanija se ne odriče svog kolonijalnog carstva i vodećeg položaja u Komonveltu, pa u vetu gleda najbolje sredstvo da se zaštite i očuvaju njeni »imperijalni interesi«. Tako, velike sile zasnivaju svoju poslijeratnu saradnju i opstanak Ujedinjenih nacija na pretpostavci solidarnosti kao najvažnijem uslovu za mir i bezbjednost, a pravo veta je trebalo da bude poluga koja će goniti velike sile na dogovaranje i saradnju, s jedne strane, i efikasno ih štititi od »nasilja« većine, s druge strane.[6]

4. — Pravo veta je *verifikovana privilegija* velikih sila, jer je ono izraz povlašćenog i monopolskog položaja velikih sila, što je rezultat njihovog povlašćenog položaja na svjetskoj političkoj sceni. Taj povlašćeni položaj se najbolje ogleda u OUN, u Savjetu bezbjednosti, u kome su (po Povelji) samo velike sile stalni članovi Savjeta bezbjednosti (član 23/1), dok su potvrdni glasovi svih stalnih članova Savjeta bezbjednosti potrebni da bi se mogla donijeti odluka, s tim što je nužno da opšta većina bude od devet glasova (član 27/3). Dalje, samo su stalni članovi Savjeta bezbjednosti istovremeno i stalni članovi Starateljskog savjeta UN (član 86/1b); samo načelnici štabova (ili njihovi predstavnici) stalnih članova Savjeta bezbjednosti sačinjavaju Komitet vojnog štaba (član 47/2). Ratifikacijom svakog stalnog člana Savjeta bezbjednosti pojedinačno bilo je uslovljeno stupanje na snagu Povelje (član 110/3); svaki stalni član Savjeta bezbjednosti može da spriječi prijem novog člana u UN (član 4/2); svaki stalni član može da spriječi isključenje člana iz UN (član 6); da spriječi naimenovanje generalnog sekretara UN (član 97); da spriječi primjenjivanje prinudnih mjera od strane regionalnih organizacija (član 53/1); i, konačno, svaki stalni član Savjeta bezbjednosti može da spriječi izmjenu Povelje, bilo da

[6] »Kompromis postignut po završetku drugog svetskog rata, oličen u Povelji Ujedinjenih nacija, stvorio je Organizaciju u okviru koje će se obavljati mnogostrana pregovaranja — u kojem će određeno mesto imati i velike sile i male države. Međutim, kada je reč o najvažnijim pitanjima međunarodne zajednice — održanju međunarodnog mira i bezbednosti — celokupan mehanizam stavljen je u izričitu zavisnost od saglasnosti poimenično navedenih država kojima je Poveljom dat status stalnih članova Saveta bezbednosti. Ukoliko u određenim slučajevima takva saglasnost postoji, one, uz glasove manjeg broja nestalnih članova Saveta bezbednosti, mogu donositi pravno obavezne odluke (političku, ekonomsku i vojnu moć, naravno, imaju i bez Povelje), kojima su ostali dužni da se pokoravaju; ukoliko takve saglasnosti nema (što je u presudnim slučajevima do danas bilo pravilo), Organizacija je osuđena na nemoć« (Obrad Račić, »Jugoslovenska revija za međunarodno pravo«, Beograd, 1976, br. 1—2, str. 77).

Digitized by Google

se to vrši putem opšte konferencije ili putem amandmana (član 108. i 109).[7]

Ovakav položaj velikih sila u Savjetu bezbjednosti je nedemokratski, jer su velike sile unaprijed privilegovane, čime se bitno narušava načelo jednoglasnosti država, što je jedan od bazičnih principa Povelje. Ali, ovakav položaj se ne da shvatiti ako se nemaju u vidu odnosi koji su vladali u antihitlerovskoj koaliciji, kako među samim velikim silama tako i između njih i drugih zemalja.

5. — Iako je po Povelji (član 24) određeno da »prvenstvena odgovornost za održanje međunarodnog mira i bezbjednosti« pripada cijelom Savjetu bezbjednosti, zbog načina glasanja u njemu, to jest zbog prava veta, sistem kolektivne bezbjednosti je objektivno, za sve članice Ujedinjenih nacija, u zavisnosti od ravnoteže i saradnje pet velikih sila. To, na žalost, u praksi često (do)vodi do toga da Savjet bezbjednosti konstatuje da je mir ugrožen samo onda kada to priznaju velike sile. Ako saradnje među velikim silama nema, nema ni kolektivne bezbjednosti. Savjet bezbjednosti utvrđuje (član 39) kada postoji ugrožavanje mira, povreda mira ili agresija i odlučuje o mjerama koje u tom slučaju treba preduzeti. Međutim, bilo koja stalna članica Savjeta bezbjednosti može vetom da spriječi donošenje odluke da je izvršena agresija i ko je agresor. Situacija se komplikuje time što ni jedna strana u sukobu ne priznaje da je agresor, već svoju akciju pravda legitimnim razlozima. »Zapravo, ni jedna strana u sukobu ne priznaje da je agresor, već svoju oružanu akciju želi da opravda na temelju legitimnog prava na samoodbranu, utvrđenog u članu 51. Povelje, isto kao što ni jedna ne priznaje da je izvršila oružanu ili neku drugu vrstu intervencije u unutrašnje poslove drugih država. Zapravo, ako nešto od toga i priznaje, svoju akciju pravda pozivom legitimne vlade ili uzima kao pravni osnov prethodno ugovorenu obavezu u nekom međunarodnom sporazumu.«[8] U takvim situacijama mnogo ne pomaže definicija agresije, koja je konačno usvojena 1974. godine Rezolucijom Generalne skupštine 3314/XXIX, čime treba da se objektiviše utvrđivanje agresora. Velikim silama,

[7] Šire i potpunije o tome: Đura Ninčić, *Problem suverenosti u Povelji i praksi Ujedinjenih nacija*, Beograd, 1967, str. 146—147.

[8] »U dosadašnjoj praksi kada je Savet bezbednosti trebalo da utvrdi agresora i da odluči o merama za sprečavanje agresije, bio je po pravilu paralisan usled činjenice što njegove odluke nisu bile donesene jednoglasnošću svih stalnih članica Saveta bezbednosti. Podela sveta na vojno-političke blokove, trka u naoružanju, različito shvatanje velikih sila o tome šta predstavlja agresiju su glavni razlozi zbog kojih je Savet bezbednosti, usled veta, bio paralisan kada je trebalo da odluči je li izvršena agresija i o merama koje treba preduzeti protiv agresora« (Vuko Gozze-Vučetić, citat iz navedenog zbornika).

Digitized by Google

međutim, i dalje ostaje diskreciono pravo prilikom donošenja sličnih odluka.[9]

6. — Pravo veta u prvim godinama OUN dugo nijesu primjenjivale Sjedinjene Američke Države, jer su uvijek računale na svoju disciplinovanu »glasačku mašinu« u Generalnoj skupštini, što je, u suštini, bio »skriveni veto«. Grupa pretežno zapadnih zemalja je uvijek u Generalnoj skupštini glasala za predloge Sjedinjenih Američkih Država. Pravom veta se služio uglavnom Sovjetski Savez.[10] Vetom je blokirao donošenje odluka koje su, u suštini, bile uperene protiv interesâ Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja. Zato u tom periodu svako insistiranje na tome da se pravo veta ograniči ili ukine u Savjetu bezbjednosti, ma odakle dolazilo, bilo je direktno upereno protiv interesâ Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja, koje su tada bile u manjini u OUN. Nije slučajno što je Sovjetski Savez veto okvalifikovao kao »ugaoni kamen« bez koga nema opstanka Ujedinjenih nacija. Bez efikasne odbrane pravom veta ove bi zemlje bile primorane da istupe iz Ujedinjenih nacija, što bi, razumije se, mialo nesagledive posljedice po mir i bezbjednost u svijetu.

Porastom članstva Ujedinjenih nacija i sve progresivnijim uticajem nesvrstanih zemalja, koje danas čine većinu u OUN. Sjedinjene Američke Države dolaze u situaciju da svoje interese sve češće brane pravom veta. Više ni u kom slučaju ne mogu da računaju na »skriveno veto«, na svoju »automatsku većinu«. Posljednjih godina u praksi Savjeta bezbjednosti Sjedinjene Američke Države su više puta bile u poziciji da vetom blokiraju donošenje pojedinih rezolucija ili su sprečavale prijem izvjesnih država u članstvo Ujedinjenih nacija (na primjer, u vezi s bliskoistočnom krizom, oko prijema Angole i Vijetnama u Ujedinjene nacije itd.).

Velika Britanija i Francuska se suzdržano služe mogućnošću da vetom onemoguće donošenje i sprovođenje odluka Savjeta bezbjednosti koje im nijesu u interesu, zato što one nemaju faktičku moć kakvu posjeduju supersile (Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez). Radi se o neskladu između prava (povlašćenog položaja u Savjetu bezbjednosti) i stvarnosti. Kada su Velika Britanija i Francuska vetom spriječile akciju Savjeta bezbjednosti u vezi sa sueckom krizom 1956. godine, Ujedinjene nacije su efikasno djelovale slanjem vanrednih snaga, koje su razdvojile zaraćene strane. Pitanje je da li bi to uspjele da nije bilo saglasnosti o tom pitanju između Sjedinjenih Američkih

[9] Vidi: Miodrag Sukijasović, *Agresija najzad definisana*, »Jugoslovenska revija za međunarodno pravo«, Beograd, 1976, br. 1—2. str. 116—135; Račić — Dimitrijević, *Međunarodne organizacije*, Beograd, 1978, str. 236.

[10] Od osnivanja UN do 1965. godine SSSR je sâm uložio 103 veta od ukupno 109, dok SAD ni jedno.

Digitized by Google

Država i Sovjetskog Saveza. Francuska i Velika Britanija, velike sile iz 1945. godine, vremenom su to ostale na papiru u poređenju sa supersilama. Međutim, to im ni u kom slučaju ne smeta da složno, sa Sjedinjenim Američkim Državama, trostrukim vetom, ozbiljnije onemogućе djelovanje Savjeta bezbjednosti. Na primjer, Sjedinjene Američke Države, Francuska i Velika Britanija su trostrukim vetom 1974. godine osujetile isključenje Južne Afrike iz Ujedinjenih nacija, a godinu dana kasnije, takođe trostrukim vetom, spriječile embargo Južne Afrike zbog politike prema Namibiji.

7. — Sistem kolektivne bezbjednosti ne može biti drugačiji nego univerzalan. Ali, on to nije čak ni na osnovu Povelje — zbog prava veta. Svaka velika sila koja ima pravo veta u mogućnosti je da spriječi svaku primjenu prinudnih akcija Ujedinjenih nacija protiv nje same. Ukoliko postane agresor, pitanje će se rješavati na terenu. S druge strane, zategnuti odnosi i ideološke barijere između velikih sila sprečavaju efikasno djelovanje Savjeta bezbjednosti, čime otvaraju slobodu, ničim kontrolisanu, regionalnim organizacijama i blokovima da preduzimaju »kolektivne mjere« po svom nahođenju — čak i suprotne Povelji. Usljed političkih i ideoloških sukoba, od niza regionalnih organizacija koje postoje, mali broj je stvoren kao podsistem u sistemu kolektivne bezbjednosti Ujedinjenih nacija za svoj region, već kao savez uperen prema spoljnom napadaču (prema »nesavezniku«), iako je Povelja u regionalnim ustanovama predviđala potporu svjetskom sistemu kolektivne bezbjednosti.[11]

Suprotno ideji kolektivne bezbjednosti, stvoreni vojni savezi, naročito u periodu hladnog rata, u suštini su vraćanje natrag — na politiku sile i ravnotežu snaga. Tendencija njihovog stvaranja poklapa se sa tendencijom jačanja regionalnog hegemonizma velikih sila. Vojni blokovi su, u suštini, izraz nepovjerenja prema kolektivnoj bezbjednosti. Ali, mjesto da kao takvi članicama pružaju pojačanu bezbjednost, članice su sve više otvorene hegemoniji vodeće sile u bloku.[12]

8. — Univerzalnost Ujedinjenih nacija je logičan zaključak koji proizlazi iz ciljeva Povelje, ali je vetom dugo to onemo-

[11] Vojin Dimitrijević, *Ujedinjene nacije i regionalizam, Ujedinjene nacije i savremeni svet* (zbornik radova), Beograd, 1971.

[12] »Usled blokade u radu Saveta bezbednosti upotrebom prava veta stvoreni vojni savezi mogu ne samo da preduzimaju akciju izvan celokupnog sistema UN, već da se ovakav tip akcija nastavi, a da univerzalna organizacija ne bi bila u stanju da ma šta preduzme... osnovna svrha organizacije složenog sistema vojnih saveza bila je da se na taj način izbegne primarna uloga Saveta bezbednosti i upotreba veta pri preduzimanju vojne akcije i omogući supersilama da obezbede sprovođenje globalne strateške koncepcije o blokovima i interesnim sferama« (Dimitrije Pindić, *Regionalne organizacije zasnovane na Povelji UN*, Beograd, 1978, str. 220. i 232).

Digitized by Google

gućavano u praksi. Prijem novih članova vrši se u Generalnoj skupštini na osnovu preporuke Savjeta bezbjednosti (to spada u takozvana »važna pitanja«, pa Generalna skupština donosi rješenje o prijemu u članstvo dvotrećinskom većinom glasova u smislu člana 11. Povelje), pa je svaka od stalnih članica Savjeta bezbjednosti u mogućnosti da svojim negativnim glasom stavi veto na prijem bilo koje države. Činjenica da jedna država ispunjava sve kriterijume predviđene Poveljom (član 4) za prijem — da je miroljubiva, da prihvata obaveze sadržane u Povelji, da je, po ocjeni Organizacije, sposobna i voljna da te obaveze izvršava — nije dovoljna, pošto velike sile svoje odluke vrlo često nijesu zasnivale po navedenim mjerilima, već po političkoj opredijeljenosti država.[13]

U praksi su tako Sovjetski Savez, s jedne, i zapadne sile, s druge strane, vetom sprečavali prijem novih članova u Ujedinjene nacije, štiteći svoje interese, kako novoprimljene države ne bi svojim prisustvom uvećale suprotni glasački blok. Ni jedna država, na primjer, koja je podnijela molbu da bude primljena u Ujedinjene nacije u periodu između 1950. i 1955. godine (vrijeme hladnog rata) nije dobila odgovarajuću preporuku Savjeta bezbjednosti za prijem.[14] Sličnih primjera ima dosta, kao što je primjer iz 1955. godine, kada je u »paketu«, tek poslije nekoliko veta, u članstvo primljeno 16 država odjednom, bliskih objema stranama u hladnom ratu. Isto tako, dugo je među velikim silama postojao takozvani »džentlmenski sporazum« da se van Ujedinjenih nacija drže »podijeljene države«.

9. — Zbog svoje strukture i ustrojstva Savjet bezbjednosti nije bespomoćan samo kada je u pitanju oružana intervencija neke velike sile koja raspolaže pravom veta, nego i u slučajevima vojnih intervencija bilo koje države koja je pod zaštitom neke od velikih sila, ili je u njihovoj sferi uticaja ili ulazi u orbitu njenog bloka. Na taj način država koja namjerava da izvrši ili već vrši agresiju, intervenciju i slično, ukoliko kao »zaštitnika« ili »saveznika« ima neku veliku silu u Savjetu bezbjednosti, ima *a priori* garanciju da će zbog toga ovaj organ biti onemogućen da djeluje. Naročito u slučaju ako je u tome velika sila podstrekava ili ako se poklope njihovi interesi. Konkretna zemlja, zbog prava veta i garantovanih prava koja imaju velike sile, za svoje akte neće biti osuđena u Savjetu

[13] U članstvo, dakle, ne može biti primljena bilo koja država, za razliku od prijema prema Paktu Društva naroda (član 1). Za prijem Pakt nije predviđao preporuku Savjeta, ali je takođe propisivao dvotrećinsku većinu prisutnih članova Skupštine za prijem u članstvo. Na taj način, neka država je mogla biti primljena u članstvo Društva naroda i protiv volje država stalnih članica Savjeta, što se ne može dogoditi u Ujedinjenim nacijama.

[14] Vidi: Ranko Petković, *Dvadeset godina Ujedinjenih nacija*, »Sedma sila«, Beograd, 1965.

Digitized by Google

bezbjednosti niti može doći do stvaranja oružanih snaga Ujedinjenih nacija ma sa kojim ciljem (kolektivne oružane mjere, »tampon trupe« i slično). Time se stvaraju pretpostavke za spoljnopolitičke avanture malih zemalja-»saveznika« i »bratskih zemalja«, pod različitim firmama i izgovorima.

Najsvježiji primjeri poklapanja interesâ velike sile (»zaštitnice«) i male države (»štićenice«) bili su u vezi s vijetnamskom intervencijom u Kampućiji. Tada je Sovjetski Savez, 15. januara 1979. godine, vetom spriječio usvajanje rezolucije nesvrstanih zemalja (Bangladeša, Bolivije, Gabona, Jamajke, Kuvajta, Nigerije i Zambije) kojom se intervencija u nesvrstanu Kampućiju osuđuje i traži povlačenje »stranih trupa« sa njene teritorije. Identično se dogodilo i sa rezolucijom zemalja ASEAN-a od 17. marta 1979. godine, kojom se slično tražilo, a koja je spriječena 112. vetom sovjetske diplomatije.

10. — Pravo veta je, očigledno, uzrok paralize Savjeta bezbjednosti. No, kako po Povelji Generalna skupština ne može da raspravlja o pitanjima iz oblasti zaštite mira i bezbjednosti dok se ona nalaze na dnevnom redu Savjeta bezbjednosti (član 12), njegova paraliza je uzrok paralize cijele Organizacije.[15] Pokušaj da se to otkloni preduzet je u jednom opasnom trenutku po svjetski mir (rat u Koreji). Koristeći odsustvo sovjetskog delegata, Savjet bezbjednosti je proglasio Sjevernu Koreju za napadača i pozvao države članice da pruže pomoć Južnoj Koreji. Preporuku su prihvatile Sjedinjene Američke Države, koje su i oružano intervenisale, dok je 15 bliskih država uputilo simbolične kontingente, pod zastavom Ujedinjenih nacija. Sovjetski Savez se 1. avgusta 1950. godine vratio u Savjet bezbjednosti i ponovo počeo da djeluje u ulozi stalnog člana. U međuvremenu situacija se izmijenila. Kineski »dobrovoljci« su ušli u Koreju. Savjet bezbjednosti ovoga puta, zbog veta Sovjetskog Saveza, ne može da djeluje. U takvoj situaciji, zbog bojazni da se u budućnosti zbog veta Sovjetskog Saveza neće moći donositi kolektivne mjere u Savjetu bezbjednosti, Generalna skupština je 3. novembra 1950. godine usvojila Rezoluciju »Ujedinjeni za mir«. Po njoj, ukoliko bi Savjet bezbjednosti, zbog prava veta, bio spriječen da stavi u pokret regularni mehanizam kolektivne bezbjednosti predviđen u glavi VII Povelje, Generalna skupština bi po Rezoluciji mogla da se sazove na hitno vanredno zasjedanje, na zahtjev većine članica Ujedinjenih nacija ili proceduralnom odlukom Savjeta bezbjednosti koja ne podliježe vetu.

Rezolucijom se na Generalnu skupštinu prenose ovlašćenja u pogledu stvaranja oružanih snaga Ujedinjenih nacija, čime se obezbjeđuje »ventil sigurnosti« za kolektivnu bezbjednost Ujedinjenih nacija. Ranko Petković smatra da »u odsustvu radi-

[15] Vidi: Velibor Gavranov, *Principi i primena sistema kolektivne bezbednosti Ujedinjenih nacija*, Beograd, 1969.

Digitized by Google

kalnih izmena u sistemu kolektivne bezbednosti Ujedinjenih nacija, ovlašćenja koja je dobila Generalna skupština na osnovu Rezolucije »Ujedinjeni za mir« su posredno razrešila osnovne protivurečnosti strukture i mehanizma Saveta bezbednosti: veto postoji, ali posledice veta više ne moraju da budu porazne, jer parališu samo jedan organ Ujedinjenih nacija, ali ne i čitavu organizaciju u ostvarivanju njene prvorazredne misije«[16]. Bilo bi zaista dobro da je sve tako. Međutim, opravdano, svi ne misle kao ovaj autor. Tako, na primjer, Vuko Gozze-Vučetić u citiranom zborniku (*Razvoj i perspektive Ujedinjenih naroda)* smatra da »sistem kolektivne bezbjednosti po Rezoluciji »Ujedinjeni za mir« bremenit je istim defektnostima kao i u slučaju kada Savjet bezbjednosti utvrđuje agresora i odlučuje o mjerama za suzbijanje agresije. Kao što odluka Savjeta bezbjednosti može biti rezultat kompromisa prvenstveno političkih interesa velikih sila, odnosno prevaga pojedinačnog interesa neke velike sile ili grupe velikih sila, tako i preporuka Generalne skupštine donijeta na osnovu Rezolucije »Ujedinjeni za mir« može biti prvenstveno rezultat momentanih odnosa snaga u Skupštini, momentane skupštinske većine, koja se neki put postiže i metodama ekonomskog i političkog pritiska«.

Sjedinjene Američke Države, tada još »lider većine«, predlažući ovu rezoluciju, imale su za cilj da liše veta Sovjetski Savez, jer bi u slučaju prenošenja pitanja u nadležnost Generalne skupštine veto bilo neutralizovano i amortizovano glasačkom nadmoćnošću Zapada. No, bilo kako bilo, ova rezolucija je dobro iskorišćena u drugim situacijama. Tokom suecke krize 1956. godine, u času trojne agresije na Egipat, kada Savjet bezbjednosti nije mogao da djeluje zbog veta Velike Britanije i Francuske, koje su poslale svoje trupe da bi »razdvojile« zaraćene strane, a, u stvari, zajedno sa Izraelom izvršile oružanu intervenciju, Jugoslavija (tada nestalni član Savjeta bezbjednosti) podnosi predlog da se primijeni Rezolucija »Ujedinjeni za mir«. To je i učinjeno. Pitanje je preneseno na Generalnu skupštinu, a ona je donijela preporuku koju Savjet bezbjednosti nije mogao da donese, uključiv i akciju oko obrazovanja vanrednih snaga Ujedinjenih nacija. Generalna skupština je, osim u vezi sa sueckom krizom, sazivana na hitno vanredno zasjedanje još u nekoliko situacija: u vezi sa mađarskom krizom 1956. godine, u vezi sa događajima u Kongu 1960. godine, Kipru 1964. godine. Najnovije hitno vanredno zasjedanje Generalne skupštine po ovoj rezoluciji bilo je u vezi sa intervencijom Sovjetskog Saveza u Avganistanu, kada je Savjet bezbjednosti bio blokiran vetom sovjetske diplomatije.

[16] Ranko Petković, op. cit.

Digitized by Google

II

11. — Avganistanska kriza je ponovo dovela Ujedinjene nacije u poziciju kada ne mogu suštinski da utiču na sprečavanje agresije. Razloge za to ne treba tražiti samo u slabostima i propustima samih Ujedinjenih nacija i nedostacima Povelje, već je to rezultat prije svega političkih odnosa između stalnih članica Savjeta bezbjednosti, bez čije saglasnosti ovaj organ uopšte ne može da odgovori svojoj prevashodnoj namjeni.

Pravo veta je realnost i svi stalni članovi Savjeta bezbjednosti se ne žele njega odreći niti ga ukinuti ili ograničiti. U takvoj situaciji najrealniji pravac akcije bio bi suzbijanje mogućnosti zloupotrebe prava veta (veto je nužno zlo, bez obzira na to što je nedemokratska ustanova u međunarodnim odnosima) i raditi na tome da se poboljša međunarodna saradnja na ravnopravnim osnovama u okviru Ujedinjenih nacija i međunarodne zajednice uopšte.

Protivurječnost, dakle, ostaje. Iako je praksa Ujedinjenih nacija pokazala da je korišćenje prava veta bilo sredstvo da bi se zaštitili interesi velikih sila, pravo veta je, s druge strane, sprečavalo donošenje takvih odluka koje, kao takve, ne bi mogle biti sprovedene u praksi s obzirom na moć njima suprotstavljenih velikih sila. Takve odluke bi bile praktično neostvarljive — »mrtvorođene«. Zbog toga »Ujedinjene nacije ne mogu biti uspešne, pa ni korisne, ako odluke u Generalnoj skupštini nameće većina koja, inače, nema ekonomske, finansijske, tehnološke, kadrovske ni vojne mogućnosti da te odluke ostvari. Iz tog ugla posmatrano, smatra se da je nužno — ako već nije moguće obuzdati tu »većinu« — zadržati stare ili uvesti nove instrumente koji manjini razvijenih država članica daju povlašćen položaj.«[17]

Ujedinjene nacije ne zavise samo od političke i moralne pomoći velikih sila, već i od njihovih značajnih finansijskih doprinosa. U skali za 1976/77. godinu, na primjer, pet stalnih članova Savjeta bezbjednosti zajedno doprinosi čak 51,93% redovnog budžeta svjetske organizacije. Otuda nije slučajno što opozicija ma koje od velikih sila, s obzirom na njihovu specifičnu težinu u međunarodnim odnosima, može vrlo lako dovesti do uskraćivanja podrške i finansijskih sredstava, čime se može, u svakoj situaciji, uticati da se određene odluke ne donesu ili spriječe ako su već donesene.

Međutim, ne treba gajiti iluzije da bi države članice Ujedinjenih nacija prihvatile danas neki efikasniji sistem kolektivne bezbjednosti dok se fundamentalne protivurječnosti koje danas razdiru savremenu međunarodnu zajednicu pozitivno ne riješe, jer se svaka efikasnost sistema kolektivne bezbjednosti i suverenost država članica bitno isključuju. Mjesto i uloga Ujedinjenih nacija u savremenom svijetu najviše zavise i zavisiće

[17] Obrad Račić, op. cit., str. 77.

Digitized by Google

prije svega od spremnosti svih zemalja, posebno velikih sila, da doprinesu njihovoj efikasnosti u razrješavanju najvitalnijih problema svjetskog mira i bezbjednosti. Takve kakve jesu, Ujedinjene nacije, gotovo u svakom konkretnom slučaju, najrealnije manifestuju sve procese i struje savremenih međunarodnih odnosa i zajednice u cjelini.

12. — Od osnivanja Ujedinjenih nacija do danas odigrale su se krupne transformacije i prestrojavanja u međunarodnim odnosima koji su snažno uticali i na Ujedinjene nacije. Pod uticajem nesvrstanih zemalja Ujedinjene nacije nijesu više organizacija država pobjednica Drugog svjetskog rata, već univerzalna svjetska organizacija koja ne samo da realno odražava stanje u međunarodnim odnosima, već, kao »živ organizam«, najpozitivnije utiče u progresivnoj transformaciji međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa, bilo posredno ili neposredno. Zahvaljujući afirmaciji pokreta nesvrstanosti i prijemu u članstvo Ujedinjenih nacija velikog broja od kolonijalizma oslobođenih zemalja, koje nijesu bile opterećene hladnim ratom i njegovim posljedicama u mjeri u kojoj su bile druge države, ojačala je uloga Generalne skupštine kao najdemokratskijeg organa Ujedinjenih nacija.

Stavljajući u prvi plan potrebu stalnog jačanja Ujedinjenih nacija kao nezamjenljivog instrumenta međunarodne saradnje i multilateralnog pregovaranja, nesvrstane zemlje — u svojoj borbi za mir i demokratizaciju međunarodnih odnosa, u težnji da se prevaziđu svi oblici politike sile, hegemonije, miješanja, svi oblici diskriminacije i neravnopravnosti — kritikuju zloupotrebu veta. Zato nije nimalo »slučajno što takva praksa primene veta nailazi na sve veću kritiku u kojoj jačaju zahtevi, dolazeći često iz kruga nesvrstanih zemalja, da se ograniči ili sasvim ukine pravo veta stalnih članova Saveta bezbednosti. Premda takvi zahtevi nisu ostvarljivi... (oni) odražavaju stremljenje koje traži punu ravnopravnost članova Ujedinjenih nacija i ukidanje povlašćenog položaja velikih sila«.[18]

Upravo zbog toga su nesvrstane zemlje na Petoj konferenciji u Kolombu kritikovale zloupotrebu veta i donijele posebnu rezoluciju (predlog Jugoslavije) o Ujedinjenim nacijama. Rezolucija Libije[19], kojom se tražilo ukidanje prava veta (pred-

[18] Živojin Jazić, »Jugoslovenska revija za međunarodno pravo«, Beograd, 1976, br. 1—2, str. 188.

[19] »Libijski Predsednik je kazao da velike sile s pravom na veto u UN negiraju prava zajednice nesvrstanih, prava svih naroda. Dodao je da svet, međutim, nije stvoren za velike, bogate i mnogoljudne, već da svaki narod ima pravo na mesto pod Suncem. Pošto je naveo primer Angole, kojoj 'američki veto onemogućuje da postane članica UN, Gadafi je naglasio da »sada znamo opasnosti od prava na veto.« Ono je, po njemu, kontroverzno čak i kad su u pitanju same velike sile, jer jednoj daje mogućnost da spreči volju druge, a još je smešnije kad jedna zemlja sprečava volju svih ostalih. Ukidanje veta Gadafi je oce-

Digitized by Google

log je dobio podršku Iraka i Gvineje), nije naišla na podršku i odobravanje većine. Nesvrstane zemlje, shvatajući realnu situaciju, zalažu se da se Ujedinjene nacije osposobe da efikasno rješavaju sve probleme u svijetu, jer, kao što je jednom prilikom rekao drug Tito, »iako je razvoj međunarodnih odnosa, usljed podvojenosti i postojećih protivrječnosti u svijetu, otežao rad Ujedinjenih nacija, dosadašnje iskustvo pokazalo je da su one najpogodnije mjesto za sporazumno rješavanje spornih problema«.

Šesta konferencija nesvrstanih zemalja u Havani 1979. godine takođe je pozvala, u svojoj Završnoj deklaraciji, stalne članove Savjeta bezbjednosti da se uzdrže od zloupotrebe prava veta. Istovremeno je osudila prijetnju Sjedinjenih Američkih Država da će vetom onemogućiti svaku rezoluciju o primjeni neotuđivih nacionalnih prava palestinskog naroda i odlučila da se sazove Generalna skupština na vanredno zasjedanje ukoliko Savjet bezbjednosti, zbog odsustva saglasnosti među stalnim članovima, i dalje bude pokazivao nespremnost za djelovanje. Konferencija je usvojila libijsku Rezoluciju o korišćenju veta, u kojoj se pozivaju »sve države članice Ujedinjenih nacija da usmjere svoje napore u pravcu preispitivanja Povelje Ujedinjenih nacija, naročito onih njenih odredbi koje se odnose na pravo veta koje uživaju stalni članovi Savjeta bezbjednosti, u skladu sa procedurom, željom i aspiracijama svih naroda svijeta«[20].

13. — Ukinuti veto — opravdan zahtjev ili iluzija? Protagonisti revizije Povelje Ujedinjenih nacija, a naročito ukidanja prava veta, snažno ukazuju na činjenicu da je pravo veta privilegija velikih sila još iz vremena neravnopravnih međunarodnih odnosa, kada u međunarodnoj zajednici nije bilo toliko novooslobođenih država. Kritičari veta u njemu vide uzrok svih nedostataka, slabosti i zala u sistemu kolektivne bezbjednosti Ujedinjenih nacija i smatraju da bi se, ako bi se veto ukinulo ili ograničilo, time razriješile protivurječnosti koje opterećuju Savjet bezbjednosti.

Ovakva razmišljanja i pravci akcije, međutim, nijesu realni. Pravo veta je pojavni oblik, izvedena kategorija, manifestacija, barometar u sistemu odnosa koji vladaju u međunarodnoj zajednici i međunarodnim odnosima. Zato je svaka kritika prava veta, i posredno i neposredno, u stvari, kritika samih međunarodnih odnosa, kritika njihove fizionomije i fiziologije, to jest društvenog bića: ravnoteže snaga, interesnih sfera, domina-

nio kao uslov jednakosti svih naroda u međunarodnoj zajednici i zato je pozvao nesvrstane zemlje da se mobilišu u tom pravcu« (»Politika«, 19. avgust 1976).

[20] Vidi: »Međunarodna politika«, br. 707, od 16. septembra 1979, u kojoj se nalaze rezolucije usvojene na Šestoj konferenciji nesvrstanih zemalja u Havani.

Digitized by Google

cije i monopola, trke u naoružavanju, svih oblika diskriminacije i potčinjenosti. Pravo veta, kako ispravno primjećuje Vuko Gozze-Vučetić, ne predstavlja neki princip koji se jednostavno može prihvatati, korigovati ili odbacivati, već princip na kojem počiva sada važeći sistem kolektivne bezbjednosti.

S druge strane, formalna revizija osnovnih odredbi Povelje, i kada bi se mogla izvoditi bez saglasnosti velikih sila pomenice navedenih u članu 23. Povelje, ne bi ništa kvalitativno izmijenila ako se ne bi mijenjali i postojeći međunarodni odnosi.

Već od prvih dana postojanja svjetske organizacije pokretanje revizije Povelje Ujedinjenih nacija imalo je izrazito politički karakter. U takvim inicijativama je centralno mjesto razumije se, zauzimao princip jednoglasnosti. Međutim, ni po Povelji bilo koja revizija, izmjena ili dopuna nije moguća bez izričitog pristanka svih pet stalnih članova Savjeta bezbjednosti. Ni jedan od njih ne može izgubiti taj status bez sopstvenog pristanka. Prema tome, nema ukidanja ili ograničavanja prava veta bez saglasnosti onih koji to pravo posjeduju.[21] A niko od njih neće dobrovoljno da se odrekne prava veta. Zato je mnogo realniji pravac akcije: razvijati svestranu međunarodnu saradnju u skladu sa interesima i željama svih naroda svijeta, doprinositi prevladavanju podjela između blokova i vojnih paktova i time smanjivati međunarodnu zategnutost.

[21] »Bilo kakva izmena i dopuna Povelje moguća je ako je izglasana dvotrećinskom većinom članica Organizacije, dok je za stupanje na snagu postavljen (kako u članu 108, tako i u članu 109) veoma težak uslov: ratifikacija od strane dve trećine država članica Ujedinjenih nacija i, što je posebno važno, uključujući i sve stalne članove Saveta bezbednosti« (Obrad Račić, op. cit., str. 76).

Digitized by Google

Mijat Šuković

Revolucionarni etatizam i kontinuitet revolucije u Jugoslaviji

Na naučnom skupu »Savez komunista Jugoslavije i socijalistička revolucija«, održanom na Bledu od 7. do 9. februara 1980. godine, iznesene su teze, tvrdnje, ocjene da je u fazi revolucionarnog etatizma u jugoslovenskoj revoluciji, koja obuhvata period od 1945. do 1950. godine, *izvršena promjena puta jugoslovenske socijalističke revolucije, da je u tom periodu izvršen zaokret u revolucionarnim kretanjima tako što se prešlo s puta njene autentične demokratske varijante na put etatističkog koncepta razvoja društva, da je sistem koji je u tom periodu postojao u Jugoslaviji izraz napuštanja temeljnih ideja socijalističke revolucije i temeljnog učenja marksizma, te da je taj period period zaokreta i prekida kontinuiteta socijalističke revolucije, devijanta u njenim tokovima, a da je predaja fabrika radnim kolektivima, izvršena 1950. godine, povratak na temeljne ideje marksizma i na raniji pravac kojim se jugoslovenska revolucija kretala u oružanoj fazi.* Diskontinuitet, dakle, u smislu devijacije, u smislu poništavanja kontinuiteta, a ne u smislu dijalektike odnosa kontinuiteta i diskontinuiteta u općem značenju riječi, u smislu »neraz-

Digitized by Google

dvojnog dijalektičkog para u sadržaju svakog revolucionarnog procesa«.

Prema tim tezama, to je naučno nesporno, a da nauka ima s a m o zadatak da utvrdi i objasni z a š t o je u tom periodu došlo do »promjene puta revolucije« i do njenog »vraćanja«, pedesetih godina, na njen raniji put. U tom kontekstu inicirana je rasprava o tezi da centralističko-hijerarhijski odnosi u Komunističkoj partiji nijesu mogli stvoriti drugačiji državni sistem sem centralističko-hijerarhijski.

Na skupu je osporena teza, tvrdnja, ocjena o *promjeni puta jugoslovenske socijalističke revolucije* i izneseni neki argumenti o postojanju neprekinutog kontinuiteta, u smislu nepostojanja zaokreta, preusmjeravanja i ponovnog vraćanja na raniji put.

I nakon te rasprave, međutim, u literaturi i raznim komunikacijama iznose se tvrdnje, ocjene o diskontinuitetu, sa značenjem promjene puta revolucije.

Da li je ta teza, tvrdnja, ocjena naučno tačna ili nesporna? Da li je aktuelno i naučno značajno pokretati raspravu o njoj?

Ova tema nije s a m o istoriografska, iako se u okviru nje razmatra sadržaj i ocjenjuje revolucionarna vrijednost poodavno proteklog vremena. Rasprava o ovoj temi ima širi značaj. Značajna je za teorijsko uopštavanje ukupnih iskustava jugoslovenske socijalističke revolucije, a time i za teoriju socijalističke revolucije uopšte. Značajna je i za metodologiju ocjenjivanja kretanja socijalističke revolucije i interpretaciju naučnih rezultata sadržanih u radovima klasikâ marksizma. Ne samo zato što ima mjesta raspravi o tome da li je period od četiri do pet godina u kretanju socijalističke revolucije dovoljan period da se izvrši temeljni zaokret tokova revolucije i opet t e m e l j n i p o v r a t a k na ranije tokove, već i zato što ima razloga da se u raspravi učvrsti saznanje o obavezi da upravo period revolucionarnog etatizma, više nego bilo koji drugi period, traži da se ocjene o njegovoj skladnosti autentičnom marksizmu i strategiji socijalističke revolucije zasnivaju na s v e o b u h v a t n o j i kritičkoj analizi c j e l i n e stvarnosti, cjeline t o k o v a, a ne samo na analizi pojedinih djelova te stvarnosti, podlijeganjem metodu ilustrativnosti i pritisku jednostranosti. Jer stvarnost jugoslovenskog društva u periodu revolucionarnog etatizma nije bila jednodimenzionalna, jednosmjerna, bez protivrječnosti. Naprotiv, jugoslovenska stvarnost u tom periodu bila je izrazito puna protivrječnosti, pa i sadržaja u sistemu koji su imali različita usmjerenja. Zato, *umjesto metoda korišćenja jednoličnih boja,* neophodan je metod svestranosti, analiza c j e l i n e tokova. I to sa raščlanjivanjem. Između ostalog, pa i naročito to, sa produbljenim sagledavanjem k o j a j e k o m p o n e n t n a *stvarnosti u periodu revolucionarnog etatizma bila utemeljena kao osnovna, razvojna, za dalje življenje, kao projekcija budućeg, kao zadatak budućnosti, a koja je imala funkciju da obezbjeđuje tu komponentu u datom periodu, koja ima instrumentalni karakter, sa perspektivom da nestane kada zadatak bude izvršen. To otvara i problem: koja komponen-*

Digitized by Google

ta stvarnosti, ona koja je utemeljena kao razvojna ili ona kojoj je opredijeljen kratkotrajni vijek, treba da opredijeli sadržaj zaključka o postojanju ili nepostojanju diskontinuiteta, zaokreta, napuštanja marksizma u rečenom smislu.

Imajući sve to u vidu, iznosim svoja saznanja i poglede o konkretno-istorijskom sadržaju faze jugoslovenske revolucije koja se označava kao revolucionarni etatizam, te o skladnosti sadržaja te faze jugoslovenske revolucije i marksizma, temeljnih i dugoročnih usmjerenja socijalističke revolucije, strategije i taktike njenog izvođenja. Naravno, s uvjerenjem da ovdje iskazano bude samo jedan doprinos obradi ove teme, bez pretenzija da ovdje iznesena saznanja budu potpuna, a zaključak nesporan. Neki elementi sadržaja ovog teksta iznose se da budu predmet dalje kritičke analize.

I. O konkretno-istorijskom sadržaju etape revolucionarnog etatizma

Istorijska je činjenica da je u periodu od 1946. do 1950. godine u Jugoslaviji postojala državna svojina osnovnih sredstava za proizvodnju. Postojalo je i državno-centralističko upravljanje privredom i drugim društvenim djelatnostima. Država je normativno uređivala sve odnose u privredi, u društvenim djelatnostima, u društvu u cjelini. Bila je isključivi nosilac prava uređivanja društvenih odnosa. Preko državnog aparata upravljala je i viškom rada. U takvim odnosima radnik je, zaista, bio u podređenom, svojevrsnom najamnom položaju prema državi.

Međutim, te činjenice nijesu jedini sadržaj tadašnje stvarnosti. Bilo je i drugih, njima suprotnih. O njima će biti govora kasnije. Prije toga je potrebno reći sljedeće: sámo postojanje tih sadržaja ne kazuje kakva je bila njihova uloga *u istorijskim kretanjima socijalističke revolucije; da li su oni uspostavljeni da zaustave dalje kretanje socijalističke revolucije, da je preusmjere na njeno izrođavanje, ili su, obrnuto, istorijski proizvod kontinuiteta revolucije, objektivno uslovljen, nužan izraz upravo kontinuiteta socijalističke revolucije, snaga obezbjeđivanja njenog autentičnog i daljeg kretanja bez izrođavanja i bez usporavanja.* A te su činjenice važne za izvođenje istorijski tačnih ocjena. Zato se moraju utvrditi i ocijeniti. One i daju odgovor na ova pitanja. Činjenice koje daju odgovor na ova pitanja sadržane su u *dijalektičkom jedinstvu (1) veoma složenog spleta objektivnih okolnosti u kojima se odvijala socijalistička revolucija u Jugoslaviji u toj fazi, (2) veoma složenih i teških izrazito revolucionarnih zadataka koje je revolucija u toj fazi morala da rješava, morala riješiti bez usporavanja, bez odlaganja, bez kompromisa i (3) u ostvarenim rezultatima, djelima te faze socijalističke revolucije i značenju tih rezultata za dalji razvoj socijalističke revolucije.*

Digitized by Google

Poznate su činjenice koje čine to dijalektičko jedinstvo. Ipak je, radi kasnije analize, potrebno navesti osnovne i najbitnije. To su:

Prvo. Zadaci socijalističke revolucije koje je ona morala izvršiti u toj fazi, bez odlaganja i usporavanja, da bi ostala dosljedna liniji procesa oslobađanja rada i čovjeka, bili su: izvršiti eksproprijaciju eksproprijatorâ, to jest izvršiti nacionalizaciju osnovnih sredstava za proizvodnju, i agrarnu reformu (što je učinjeno u periodu od 1945. do 1948. godine), za šta je bila neophodna i odlučna revolucionarna prinuda; zaštititi tekovine revolucije i spriječiti potencijalnu kontrarevoluciju, jačanje konzervativizma i mogućnost stagnacije i dovršiti borbu sa tada postojećom svojevrsnom »legalnom opozicijom r e v o l u c i j i«; odbiti spoljne hegemonističke pritiske, koji su tada bili vrlo snažni, kako politički i ekonomski, tako i vojno; udariti temelje industrijalizaciji zemlje — što je zahtijevalo veliku centralizaciju sredstava akumulacije i centralističko odlučivanje o njihovoj upotrebi — i osnove za dalje tokove socijalističke revolucije.

Rešenje tih zadataka bilo je u s l o v da se odstrane prepreke na putu daljeg oslobađanja radničke klase i drugih radnih ljudi u Jugoslaviji i da se stvore pretpostavke za dalji hod socijalističke revolucije.

Drugo. Radnička klasa u toj fazi bila je malobrojna (krajem 1945. godine bilo je svega 461.000 uposlenih u društvenom sektoru), koncentrisana u svega nekoliko većih industrijskih centara; nedovoljno organizovana; pritisnuta teškim obavezama obnove i konsolidovanja ratom opustošene privrede i društvenih djelatnosti i stvaranja materijalnih i drugih uslova za normalizovanje tokova života; nedovoljno obrazovana, još neoslobođena ideološke svijesti i mentaliteta starog društva. Demokratska politička iskustva i demokratska kultura masa, takođe, nijesu bili na zavidnom nivou.

Jedno s drugim dovedeno u dijalektičku vezu uvjerava da radnička klasa u toj fazi nije bila u stanju da s a m o kroz oblike samoorganizovanja i samodjelovanja, na principu usaglašavanja i samoupravnog odlučivanja, obezbijedi efikasno i revolucionarno ostvarivanje zadataka socijalističke revolucije u toj fazi. Da bi ona mogla s v e društvene poslove uzeti u svoje ruke, bio joj je potreban viši stepen organizovanosti, obrazovnog i kulturnog nivoa, ideološke naobrazbe, radničko-klasne svijesti. A da se to postigne, trebalo je izvjesno vrijeme. Zato je radnička klasa, *upravo radi obezbjeđivanja svojih interesa, radi obezbjeđivanja tokova istorijskog procesa oslobađanja rada u čovjeka, bila primorana da u datim uslovima sopstvenu diktaturu ostvaruje preko svog revolucionarnog avangardnog jezgra, snagom osvojene političke vlasti oličene u stvorenoj socijalističkoj državi. Jedino tako je mogla najuspješnije i najefikasnije izvršiti zadatke te faze revolucije.* Drugog izlaza nije bilo da bi se očuvale tekovine borbe i obezbijedio dalji tok revolucije. To je ostvareno uspostavljanjem državne svojine, kao *početnog i pripremnog oblika* svojine za nastajanje društvene svojine kao višeg oblika podruštvljenosti sredstava za proizvodnju, i povje-

Digitized by Google

ravanjem organizovanoj avangardi revolucionarnih snaga društva da se u stvorenom državnom aparatu institucionalizuje kao rukovodeća snaga revolucije i da putem državnog aparata i prinudom kada je i koliko potrebno, u ime i u interesu revolucionarnih snaga društva, u ime radničke klase, nacionalizuje sredstva za proizvodnju, banke, trgovinu, da dovrši agrarnu reformu i da intervenište u privredne i sve druge društvene tokove radi zaštite tekovina i obezbjeđenja tokova revolucije, što je dobilo izraz u državno-centralističkom upravljanju.

Postojala je, dakle, nužnost uspostavljanja sistema upravljanja društvenim poslovima u i m e revolucionarnih snaga u fazi nacionalizacije i odbrane revolucije od opasnosti spolja i iznutra. Ta nužnost istorijski opravdava uspostavljanje tog sistema u datim uslovima. Opravdava i njegovo trajanje sve dok su ga uslovi zaista nalagali, dok ti uslovi ne prestanu, kada bi njegovo dalje zadržavanje preraslo u cilj, u svrhu za sebe.

Treće. Tada uspostavljenu državu i njene institucije stvorile su revolucionarne mase z a s e b e i za društvo u cjelini. One su i dale ovlašćenja državnim institucijama. Ali, zadržale su za sebe pravo pune kontrole. Stvorile su ih i dale im ovlašćenja s o b a v e z o m države da putem svojih institucija i mjera proširuje i učvršćuje osnovu i prostor za slobodno djelovanje revolucionarnih snaga, da štiti revoluciju i obezbjeđuje njen dalji tok, a ne da z a u s t a v i tok revolucije. Ta i sa takvim ciljevima uspostavljena država i etatistički sistem, sudeći po konceptu, stoga, nijesu bili suprotstavljeni narodu, kao što je narodu suprotstavljena buržoaska država ili država staljinističkog koncepta. Nijesu, čak, bili ni odvojeni od naroda u smislu u kojem je od naroda odvojena buržoaska država ili država staljinizma. Ta država, da se poslužim Engelsovim riječima iz predgovora trećem izdanju (mart 1891) Marksovog *Građanskog rata u Francuskoj*, i nije imala one najgore strane države kao društvenog zla, jer su joj te strane u revoluciji odsječene, iako je zadržala prirodu države kao činioca izdignutog iznad društva. Ona nije bila »obmana« niti oličenje »iznevjerenog ideala«.

Četvrto. Etatizam se *u tom periodu* ispoljio i realizovao, zaista, *kao sredstvo, kao instrument za ostvarivanje*, a ne za gušenje autentičnih interesa revolucionarnih snaga, a prije svega radničke klase, kao sredstvo njihove socijalne afirmacije u istorijskim kretanjima, za stvaranje uslova uspostavljanju i učvršćivanju socijalističke demokratije, a ne kao cilj kome se teži, cilj za sebe, ne kao t r a j n a orijentacija društvenog razvoja. To, očigledno, kazuju i potvrđuju rezultati, istorijska djela, te faze socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

Naime, djelujući u ime klase i koristeći državnu svojinu i državni aparat za to djelovanje, avangarda nije, zaista, centralizovani višak rada upotrebljavala za realizaciju nekih drugih interesa i ciljeva osim interesa onih čija je avangarda i ciljeva revolucije, a zahtjeve, interese i ciljeve tih snaga ostvarila je u toj fazi sa i z-

Digitized by Google

v a n r e d n i m u s p j e s i m a. Drugim riječima, avangarda je u toj fazi, djelujući u ime klase, stvarno izrazila i uspješno ostvarila interese revolucionarnih snaga društva, prije svega radničke klase. Zaštitila je tekovine revolucije od napada spolja i iznutra, izvršila je nacionalizaciju i agrarnu reformu, udarila je temelje industrijalizacije itd. N i i n t e n c i o n o se etatizam nije ispoljio i realizovao tako da stvara uslove za t r a j n i j e zadržavanje centralističkog birokratskog upravljanja viškom rada i svojevrsnog najamnog položaja proizvođačâ prema državi, što bi bilo antirevolucionarno i antimarksistički. Naprotiv, o d m a h po izvršenju druge nacionalizacije, kada su u osnovi izvršeni zadaci te faze, *snage koje su nosile etatizam otvorile su proces prevazilaženja državno-administrativnog upravljanja osnovnim sredstvima za proizvodnju, privredom i društvenim životom. Nije, dakle, etatizam bio, ni postao, sredstvo za zaustavljanje, za preusmjeravanje tokova jugoslovenske socijalističke revolucije, već revolucionarno sredstvo za obezbjeđivanje onih uslova bez kojih revolucija nije mogla ići naprijed, a koji se u datoj fazi bez etatizma nijesu ni mogli obezbijediti.* Otuda je za taj etatizam, sa takvim rezultatima, primjerena oznaka — *revolucionarni etatizam*, a nije za njega primjerena oznaka — uzurpacija vlasti u cilju stvaranja i trajnijeg obezbjeđivanja cjelokupnog sistema osamostaljene i apsolutizovane birokratske vlasti nad društvom i nad samom radničkom klasom, kakvo obilježje ima staljinizam.

Razumije se, postojala je opasnost da uspostavljeni državni aparat i avangarda u njemu postanu nezavisni od revolucionarnih snaga, od radničke klase, da se orijentišu da obezbijede i trajno čuvaju svoju povlašćenu poziciju u sistemu. Postojala je opasnost, realna, da se diktatura proletarijata o l i č i i s k l j u č i v o »u državnom i partijskom aparatu«, u kom slučaju se, kako su klasici marksizma analizom utvrdili, ona »objektivno sama po sebi p r e t v a r a u diktaturu nad proletarijatom«. Umjesto sa funkcijom da obezbijedi prevazilaženje najamnog odnosa radnikâ prema državi, pretvorila bi se u snagu t r a j n o g održavanja takve potčinjenosti radnikâ državi.

Ta opasnost je stalno potiskivana razvijanjem političkog života u društvenoj bazi, a potisnuta otvaranjem procesa zamjene etatističkog sistema odnosâ samoupravnim odnosima. Tako ta opasnost nije postala puna stvarnost.

Bilo je i grešaka u širokim i složenim revolucionarnim kretanjima (na primjer, prinuda u procesu kolektivizacije zadruga). Bilo je i pojava da su pojedini organi iz sastava državnog aparata, iz raznoraznih razloga, koristili državni aparat i radi svojih ciljeva, a ne samo revolucionarnih. Ali, ocjenjivano *u cjelini, po rezultatima, po djelima*, ni u državnoj strukturi u cjelini ni u avangardi, zaista, nijesu preovladale, dominirale snage i tendencije nerevolucionarne po smjeru djelovanja. Avangarda je zaista ostala avangarda do kraja tog perioda, a ne uzurpator vlasti. Etatizam je, uprkos svemu, stalno izvršavao revolucionarne zadatke. Postojanje stroge »partijnosti« unutar avangarde, kako u odnosu

Digitized by Google

na klasu, tako i u odnosu na istorijsku odgovornost koju je avangarda preuzela na sebe, doprinijelo je da te snage i tendencije ne preovladaju.

Dijalektičko jedinstvo ova četiri kompleksa činjenica ne kazuje samo to da je etatizam u periodu 1945—1950. godine bio *istorijski nužan* u razvoju jugoslovenske socijalističke revolucije, već i da je on, zaista, imao *revolucionarna svojstva u toj fazi*, da je poslužio za izvršenje nekoliko ključnih zadataka u istorijskom procesu oslobađanja rada i čovjeka, a time u procesu socijalističke revolucije, i da ti zadaci, u tom periodu, u datim društveno-istorijskim uslovima, drugačije ne bi mogli biti izvršeni. Kazuju, takođe, da su izvršenjem tih zadataka uspješno obezbijeđene tekovine oružane faze revolucije i stvoreni svojinski i drugi uslovi za dalje uspješno razvijanje revolucije. I najzad, kazuju da etatizam nije svoju snagu *tako usmjerio da se trajno održi, već je stvarao uslove i ostvario proces svog vlastitog prevazilaženja.*

Da li je taj i takav etatizam zaokret, devijacija, incidentna pojava u tokovima jugoslovenske socijalističke revolucije?

Prije odgovora na pitanje potrebno je iznijeti činjenice i o drugim sadržajima koji čine obilježje stvarnosti u Jugoslaviji u tom periodu. Prostor ne dopušta da se iznesu sve činjenice. Ali, evo samo nekih.

Prvo. Na samom početku tog perioda, od maja do kraja oktobra 1945. godine, vodila se odlučna politička bitka u zakonodavnom tijelu nove jugoslovenske države o ulozi radnikâ i radničke klase u upravljanju fabrikama i društvom. Ta bitka se vodila u procesu donošenja Zakona o radničkim povjerenicima. Prva faza te političke bitke završena je donošenjem Zakona u prvoj verziji.[1] On je zasnovan na koncepciji da je s a m o »vlada odgovorna za privrednu politiku koja se sprovodi«, da je država ona prava garancija koja će »svakog vlasnika tvornice i radionice... primorati i natjerati da rade u skladu sa našim opštim potrebama i interesima«[2]. Zato su u tom zakonu sužena i prava i dužnosti radničkih povjerenika. Pobijedio je u njegovom duhu stav iz diskusije da pravo radnikâ da učestvuju u kontroli proizvodnje »može biti stvar budućnosti«[3], a da je priznavanje tog prava radnicima u tom momentu »previše preuranjeno« i da bi nas ono moglo »skupo stati« ako bismo ga tada proveli.[4]

Međutim, druga faza diskusije o tome završila se donošenjem zakona u drugoj verziji. Po sadržini i istorijskom smjeru to je zakon drugačiji od prvog.[5] U njemu je utvrđeno i garantovano r a d n i c i m a u »svim privatnim, zadružnim i državnim preduzećima, nadleštvima, ustanovama i organizacijama u kojima je zaposleno više od pet radnika, namještenika i službenika« da iz

[1] „Službeni list DFJ", br. 54/45, str. 483.
[2] *Stenografske bilješke sa 21. sjednice Predsjedništva AVNOJ-a*, str. 468.
[3] Isto, str. 470.
[4] Isto, str. 468.
[5] „Službeni list DFJ", br. 84/45, str. 900.

Digitized by Google

svog sastava, tajnim glasanjem, na period od godine dana, biraju svoje povjerenike (najviše do 20 u jednom preduzeću), sa pravom povjerenikâ da u stalnoj vezi sa sindikatima organizovano rade na »zaštiti socijalnih, ekonomskih i kulturnih interesa radnikâ«, da »vrše kontrolu proizvodnje i izvršavanja plana u preduzećima«, izuzev preduzeća koja vrše proizvodnju isključivo za vojsku, i da »upravama preduzeća daju svoje mišljenje o primanju i otpuštanju radnika« itd. Tim zakonom je ne samo *»potvrđeno pravo našoj radničkoj klasi da učestvuje, da stvarno učestvuje jednim dijelom u upravljanju fabrikama, rudnicima i privrednim preduzećima,* bez obzira da li su ona pod upravom države ili su privatno vlasništvo«[6], i potvrđeno *da je radnička klasa u NOB-i »pokazala i dokazala svoju zrelost i sposobnost da rešava sve, pa i najteže probleme«*[7], već je tim zakonom, u suštini, izraženo opredjeljenje *da se sistem razvija, t r a j n o, tako da organizovani radnici budu aktivni i odgovorni subjekti upravljanja fabrikama i učestvovanja u vršenju vlasti.*

Rasprava o ovim pitanjima i konačni rezultat te rasprave imaju istorijsku vrijednost, koja obavezuje da se uzme u obzir prilikom ocjene tog perioda.

Ovaj zakon nije ukinut u periodu revolucionarnog etatizma niti je na bilo koji način napušten njegov smjer, njegov duh, ni zakonodavno, ni teorijski ni praktično-politički. Nijesu ni na koji način ponovo afirmisane teze o odlaganju obezbjeđivanja učestvovanja radnikâ u upravljanju za neku daleku budućnost, koje su bile privremeno pobijedile u periodu maj—jul 1945, a odbačene u oktobru iste godine. Naprotiv, ideje o učešću radnikâ u upravljanju fabrikama i naroda u ostvarivanju vlasti putem narodnih odbora u čitavom periodu od 1945. do 1950. godine stalno su isticane u društveno-političkom djelovanju.

Drugo. Ni izričito, ni prećutno, ni teorijski ni akciono-politički vodeće snage jugoslovenske socijalističke revolucije u periodu od 1945. do 1950. godine nijesu iskazale stav, opredjeljenje, da će se izgradnja socijalizma u Jugoslaviji kretati po konceptu koji ima svojstva birokratskog — etatizma. Naprotiv, Tito je, kao marksista — revolucionarni stvaralac, kome je bio stran dogmatski način mišljenja, svjestan da uspjeh u stvaranju socijalističkog društva zavisi, pa i presudno, i od izbora puta, oblika i sredstava izgradnje socijalizma, već odmah po završetku oružane faze revolucije, stalno i nepokolebljivo iskazivao, širio i učvršćivao uvjerenje i opredjeljenje da originalna, samosvojna jugoslovenska socijalistička revolucija mora zadržati sopstveni, samostalni, demokratski put u toku stvaranja socijalističkog društva. Stav o originalnosti jugoslovenske revolucije koji je Tito 10. novembra 1941. godine iskazao riječima: »... naša borba razvija (se) u posve specifičnim uslovima i (da) zato *ide i svojim originalnim putevima«*, pa »ne

[6] Isto, str. 470.
[7] Isto, str. 467.

Digitized by Google

dajte da vas s m e t a j u tu razne analogije«[8], ponovio je i naglasio već 1947. godine. To je učinio slijedećim riječima:

»Nov put za postignuće tog cilja (stvaranje socijalističkog društva — prim. M. Š.) ne mora n i t i m o ž e b i t i u svim zemljama isti onakav kakav je obilježen u velikoj Oktobarskoj revoluciji. Postavljati ovo pitanje dogmatski, bilo bi nemarksistički i nedijalektički. Ti putevi mogu imati mnogo zajedničkih dodirnih tačaka, i imaju ih, ali specifični uslovi i karakter unutrašnjeg razvitka u svakoj zemlji opredjeljuju i specifičnost puta za postignuće i ostvarenje boljeg društvenog sistema, *u konkretnom slučaju, kao kod nas, za postignuće istinski narodne demokratije.*«[9] U cilju sve većeg razvijanja takve demokratije, Tito je neprekidno i nepokolebljivo djelovao da se podstiču i razvijaju incijativa i stvaralaštvo masa i njihovih društveno-političkih organizacija pri rješavanju društvenih problema, da one snage koje su vodile oružanu revoluciju postanu nosioci i društveno-ekonomskog i političkog sistema mladog socijalističkog društva u Jugoslaviji. Neprekidno i nepokolebljivo, već 1946. i 1947. godine zalagao se za širenje socijalne i političke osnove sistema narodne demokratije koji je uspostavljen, za produbljavanje narodnog, demokratskog karaktera tog sistema. U inicijativi i stvaralaštvu masa i njihovih društveno-političkih organizacija Tito je i vidio nepresušno vrelo snage i moći da se rješavaju materijalni i drugi problemi društva i garanciju za savladavanje opasnosti od birokratizacije sistema. U tom pravcu Tito je i usmjeravao razvoj sistema.

Sve je ovo jasno i očigledno sadržano u Titovom djelu iz tog perioda — djelu shvaćenom kao dijalektičko jedinstvo njegovog revolucionarno-teorijskog, strateško-političkog i akciono-praktičkog djelovanja i rezultata svih oblika tog njegovog djelovanja.

Što u tom periodu to zalaganje, nastojanje, usmjeravanje nije dalo veće rezultate u razvoju istinski narodne demokratije, razlozi se ne nalaze u napuštanju koncepta socijalističkog demokratizma, u prihvatanju koncepta koji taj put mijenja za put birokratskog — etatizma, nego u složenom spletu okolnosti i težini zadataka koje je trebalo riješiti u toj fazi revolucije, o čemu je već bilo govora.

Treće. U poznatom radu *Snaga narodnih masa*, čiji naslov na zgusnut način izražava poruku sadržine rada, Edvard Kardelj još 1945. godine izričito i nedvosmisleno iskazuje opredjeljenje da su *socijalistički demokratizam, samoupravljanje naroda put stvaranja socijalističkog društva u socijalističkoj Jugoslaviji.* Tom opredjeljenju je u tom radu dat karakter t r a j n e vrijednosti i t r a j n e orijentacije. Sadržina rada jasno pokazuje da je to opredjeljenje zasnovano na marksističkoj analizi karakteristika tokova jugoslovenske revolucije, da je proizašlo iz njenih zakonitosti, iz iskustava (pozitivnih i negativnih, izraženih u pojavi birokratiza-

[8] *Pismo CK KPJ Pokrajinskom komitetu KP za Crnu Goru i Boku*, vidi *Zbornik dokumenata i podataka o NOR*, tom III, knjiga I, Vojnoistorijski institut.

[9] Vidi knjigu *Tito i revolucija*, str. 187—188.

Digitized by Google

cije), iz marksističkog saznanja da se socijalizam može izgraditi samo snagom miliona organizovanih i usmjerenih ljudi. Nije, dakle, to opredjeljenje iskazano bez duboke analize, bez sagledavanja zakonitosti društvenih kretanja, a ni sa svrhom da ima dnevno prolazni karakter. Naprotiv, taj rad je *imao karakter studioznog teorijskog sumiranja revolucionarnih iskustava jugoslovenske revolucije, marksističke analize i istorijskog osmišljavanja birokratizma kao faktora izrođavanja socijalističke revolucije, sa vrsnim povezivanjem činjenica iz života sa teorijom. Mada taj rad nije tako karakterisan, on je, istinski, imao karakter ideološke platforme za stvaranje socijalističkog sistema u prvim poslijeratnim godinama u Jugoslaviji. A osnovni sadržaj tog rada kao platforme je: čvrsta vjera u snagu naroda; organizovani i usmjereni narod je ona snaga koja jedina može izgraditi socijalizam.*

Nema sumnje da je taj rad djelo marksiste, vizionara i realiste — Edvarda Kardelja. Ali, isto tako nema sumnje da je Kardelj u tom radu uopštio, iskristalisao, jasno izrazio kolektivno opredjeljenje rukovodstva KPJ i revolucionarnih snaga, da je to bilo opredjeljenje svih.

I sadržaj rasprave o citiranom Zakonu o radničkim povjerenicima i pobjeda koncepta o zrelosti i sposobnosti radnikâ da kontrolišu proizvodnju, da sudjeluju u upravljanju fabrikama, kazuje da je u podlozi i tog zakona ideološka platforma o vjeri u snagu radnikâ, radničke klase, naroda, masa. Kazuje da je ta ideološka koncepcija već tada bila prihvaćena u društvu i postala materijalna snaga društvenih kretanja.

Četvrto. U čitavom periodu od 1945. do 1950 godine u jugoslovenskom društvu su podsticane, a ne gušene, inicijative masa, diskusije i akcije usmjerene na širenje slobode i demokratije. Državna struktura nije ispoljila averziju prema aktivitetu masa niti tendenciju da, u ime monopola države, obuzdava demokratski politički život.

Naprotiv, nastojalo se da se i u uslovima državne svojine, što je moguće više, ostvaruje ustavno načelo (iz Ustava FNRJ od 31. januara 1946) da narod učestvuje u ostvarivanju vlasti putem zborova, konferencija, aktivnošću kroz društveno-političke organizacije i sve druge oblike djelovanja masa. U tom periodu je, naime, postojala i *ustavno utvrđena dužnost* narodnih odbora »da se u izvođenju opštih i mjesnih zadataka *oslanjaju na inicijativu i široko učešće narodnih masa i na organizacije radnog naroda*« i obaveza svakog mjesnog odbora vlasti da »saziva u zakonom predviđenom roku mjesni zbor birača, kome polaže račun o svom radu«. Ta dužnost i obaveza ostvarivane su u tom periodu ne manje nego u oružanoj fazi revolucije i ne manje nego u narednoj deceniji.

Zajedno sa tim demokratskim oblicima učešća svih građana u ostvarivanju vlasti postojali su i posebni oblici *uticaja radnikâ, radničke klase*, na odlučivanje o zajedničkim poslovima. To su, između ostalih oblika, *proizvodna savjetovanja i razmatranje pra-*

Digitized by Google

vaca i uspješnosti rješenja pojedinih pitanja u okviru Sindikata, kao klasne organizacije radničke klase. Na proizvodnim savjetovanjima su učestvovali radnici koji su se isticali u radu, predstavnici sindikalnih organizacija, omladinske i partijske organizacije. Na njima su razmatrana pitanja organizacije i uslova rada, planova proizvodnje i uspješnosti njihovog ostvarivanja i o tim pitanjima zauzimani stavovi. Organi odlučivanja morali su voditi računa o tim stavovima. U okviru sindikalnih organizacija razmatrane su mjere za unapređivanje proizvodnje, organizacije rada, za poboljšavanje uslovâ rada i života radnikâ i za unapređivanje rada preduzeća i rada direktora. Organizacije Sindikata u tom periodu bile su ovlašćene da u svakom preduzeću, na osnovu tih razmatranja, daju i predloge za rješavanje pojedinih pitanja. Kolika je bila uloga Sindikata u tom periodu, ilustrujem i činjenicom da je Vijeće Saveza sindikata Jugoslavije 1945. godine imalo svojstvo i formalnog predlagača zakonskog teksta o radničkim povjerenicima. A ni u razvijenijem samoupravnom sistemu to pravo sindikalne organizacije nijesu ostvarile.

Činjenica da je sudjelovanje radnikâ i građana u rješavanju društvenih poslova kroz prikazane oblike imalo savjetodavni, a ne rješavajući karakter, čini da su domet i dejstvo njihovog učešća kroz te oblike bili ograničeni. Ali, i pod tim uslovima, nije naučno prihvatljivo sve to zanemarivati, negirati, obezvređivati. Naprotiv, oni se moraju uzeti u obzir prilikom izvođenja zaključaka i realno valorizovati.

Peto. Narodni front je u tom periodu djelovao kao društveno-politička organizacija svih građana. Snažno usmjeren tokovima u oružanoj revoluciji da okuplja, organizuje i aktivira građane u procesima rješavanja društvenih poslova, Narodni front nije u ovom periodu prestao to da čini. Naprotiv, širio je svoje oblike djelovanja i omogućavao da građani, i putem konferencija u okviru Narodnog fronta, učestvuju u odlučivanju o društvenim poslovima. Omladinska i druge organizacije djelovale su u istom pravcu.

Šesto. Stvarni život koji se u tom periodu odvijao u društvenim ćelijama rada i života, posebno proizvodnim, karakteriše usmjerenje da se vodi »nemilosrdna borba svuda i na svakom području protiv svih birokratskih i drugih metoda koji ... u bilo kom smislu koče privlačenje masa na izgradnju socijalizma«, kako je istakao Edvard Kardelj u referatu na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije (1948). U njima je bio razvijen politički život. Kritika i odgovornost bile su na zavidnom nivou. A sadržaj stvarnih tokova u društvenim ćelijama rada i života mora biti neizostavno jedan od bitnih izvora za ocjenu tog perioda. Zanemariti to, pa ocjenu izvoditi s a m o na osnovu globalnih kretanja, s a m o na osnovu onog što se zbivalo u vrhovima društvene organizacije, nije u skladu sa principima naučne metodologije. Naučna metodologija obavezuje da se sagledava i jedna i druga komponenta stvarnosti.

Sedmo. Opredjeljenje da se stalno učvršćuje i produbljuje smjer izgradnje društva na principima socijalističkog demokratiz-

Digitized by Google

ma sadržano je i u programsko-političkim, za vodeće snage revolucije obavezujućim, usmjeravajućim dokumentima iz tog razdoblja. Podsjećam samo na sljedeće:

a) U Programu Komunističke partije Jugoslavije usvojenom na njenom Petom kongresu (1948) utvrđeno je opredjeljenje KP da se zalaže za (3) »... stalno učvršćivanje veza organa narodne vlasti s radnim masama i sve šire u č e š ć e radnih masa u radu narodne vlasti preko zborova birača, savjeta građana, komisija, odborničkih grupa itd., jačanje odgovornosti izabranih odbornika i narodnih poslanika i m a s o v n e kontrole nad njima, polaganje računa odbornika, narodnih poslanika i odbora u cjelini biračima o svom radu«, (5) i da vodi stalnu i nepomirljivu borbu »protiv birokratizma svake vrste, kao reakcionarnog nasljeđa koje vodi odnarođavanju državnog aparata, kao ozbiljne prepreke brzog ekonomskog, političkog i kulturnog napredovanja zemlje i radnog naroda«[10].

b) U referatu na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije Tito je iskazao stav da je, isto kao i u oružanoj borbi, radnička klasa, radne mase, osnovna snaga izgradnje socijalizma, a ne država. Suština njegovog referata na Kongresu je: cijela radnička klasa mora da učestvuje u vršenju vlasti. Ona treba da p r e u z m e tu ulogu.

U tom referatu Tito je, konstatujući da je uspostavljena vlast naroda, da su uspostavljeni najvažniji uslovi »za dalje razvijanje naše zemlje u socijalizam«, izričito istakao: »Taj razvitak je već do danas otišao tako daleko da će se m o r a t i i z m i j e n i t i djelimično i naš Ustav, a naročito glava IV o društveno-ekonomskom uređenju u našoj zemlji«, što je učinjeno 1953. godine pretvaranjem državne svojine u društvenu.

c) I Edvard Kardelj je u referatu na Petom kongresu KPJ istakao da utvrđeni smjer izgradnje socijalističkog društva podrazumijeva »svestrano u č e š ć e m a s a u radu organa narodne vlasti i razvijanju kritike radnih masa kroz masovne organizacije u pogledu rada državnih organa...«[11]

Kardelj je u maju 1949. godine isto opredjeljenje još šire i preciznije izrazio u radu o narodnoj demokratiji i istakao: »*Razvitak socijalizma ne može ići nikakvim drugim putem nego samo putem stalnog produbljavanja socijalističke demokratije u smislu sve veće s a m o u p r a v e narodnih masa, u smislu sve većeg njihovog privlačenja ka radu državne mašinerije, od najvišeg do najnižeg organa, u smislu sve većeg učešća u n e p o s r e d n o m upravljanju u svakom pojedinom preduzeću, ustanovi itd.*«[12]

Prema tome, ako se spoje u dijalektičku cjelinu normativna strana, procesi u realnom životu i programsko-politička opredjeljenja, a sve su to komponente društvene stvarnosti jugoslovenskog društva u tom periodu, dolazi se do slijedeća dva zaključka:

---

[10] *Stenografske bilješke*, str. 829.

[11] Isto, str. 545.

[12] *O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji*, Zagreb, 1949, str. 49—50.

Digitized by Google

Prvo. U periodu od 1945. do 1950. godine etatizam u Jugoslaviji uspostavljen je i ostvarivan *kao sastavni i neizdvojivi dio,* mada dominirajući kada se gleda statično, *šireg koncepta stvaranja društva na principima socijalističkog demokratizma, sa ciljem da bude u funkciji ostvarivanja tog koncepta, a ne radi ustaljivanja birokratskog etatizma kao trajne orijentacije.*

Drugo. *Demokratska komponenta sistema u tom periodu bila je polazište sistema i bila je utemeljena kao osnovna orijentacija razvoja, kao sadržaj kojem treba stvarati uslove za razvoj, kao zadatak koji treba ostvarivati, kao projekcija budućeg. Etatizam je bio u funkciji toga, a ne cilj za sebe, ne sadržaj kome treba osigurati budućnost.*

Gledano sa vidika činjenica koje su obilježje razvoja jugoslovenske revolucije od 1950. do 1980. godine, slijedi zaključak:

U čitavom periodu od 1945. do 1980. godine smjenjivale su se pojedine faze revolucije (među njima i faza revolucionarnog etatizma), *ali je proces uvijek ostajao samo jedan, s jednim smjerom matice tog procesa — socijalistički demokratizam, diktatura proletarijata sa socijalističkim demokratskim obilježjima.*

Dakle, konkretno-istorijski sadržaj društvene stvarnosti u Jugoslaviji u periodu od 1945. do 1950. godine — jedinstvo normativne, programsko-političke i životne ravni te stvarnosti — pokazuje da u tom periodu *nije izvršena promjena c j e l i n e onih društvenih odnosa i tokova koji socijalističku revoluciju čine revolucijom, a uspostavljenih u Jugoslaviji u oružanoj fazi revolucije. Nije izvršena, a to je naročito značajno, promjena opredjeljenja o socijalističkom demokratizmu kao osnovnom obilježju društva koje treba izgraditi i radi čijeg je stvaranja pokrenuta i vođena socijalistička revolucija, niti promjena opredjeljenja o socijalističkom demokratizmu kao osnovnom pravcu daljeg razvoja socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Trajne i dugotrajne komponente sadržaja revolucije, dakle, nijesu promijenjene u tom periodu.*

Nijesu izmijenjeni u tom periodu ni o s n o v n i o d n o s i u toj cjelini. To jest oni odnosi u toj cjelini koji opredjeljuju karakter i prirodu svih ostalih društvenih odnosa. A to su *svojinski i produkcioni odnosi. Naprotiv, u tom periodu je nastavljen i snažno intenziviran u ratu započeti proces podržavljenja osnovnih sredstava za proizvodnju i uspostavljanja produkcionih odnosa na toj svojinskoj osnovi.*

Rezultat je bio snaženje i jačanje fonda državne svojine i učvršćivanje produkcionih odnosa na toj osnovi. Istorija jugoslovenske revolucije, naime, potvrdila je marksističko saznanje da proletarijat prvo mora pretvoriti sredstva za proizvodnju u državnu svojinu, kao prvi i pripremni oblik za prelazak u društvenu svojinu kao viši oblik podruštvljavanja. A proces pretvaranja osnovnih sredstava za proizvodnju započet konfiskacijama u oružanoj fazi *kontinuirano je nastavljen* u periodu 1945 — 1950. godine prvom i drugom nacionalizacijom. Nastavljen je i proces razvijanja produkcionih odnosa koji proizlaze iz državno-svojinske osnove.

Digitized by Google

Drugim riječima, *nijesu izmijenjeni ni cjelina ni osnovni sadržaji odnosa* uspostavljenih u oružanoj fazi revolucije. Samo su prošireni, ojačani, učvršćeni institucionalno razgranati procesi započeti još u oružanoj fazi revolucije. U tom kontekstu ojačao je i birokratizam, koji je postojao i u posljednjoj godini oružane revolucije, o čemu je argumentovano pisao Edvard Kardelj početkom 1945. godine u poznatom i već citiranom radu *Snaga narodnih masa*. Izmjena kvantiteta je nesporna. Ali to je prije svega punije, šire izvođenje procesa koji je u oružanoj revoluciji započet.

Ako se kao mjera komparacije uzimaju osnovni odnosi u oružanoj fazi revolucije u Jugoslaviji i u njenoj fazi 1945—1950. godine, onda izmjene kvantiteta o kojima je riječ znače suštinski, *revolucionarni, veliki skok* u ostvarivanju revolucionarnih ciljeva, a ne zaokret, devijaciju, bez obzira na to što tim skokom nije ostvaren socijalistički oblik svojinskih i produkcionih odnosa — društvena svojina i socijalističko samoupravljanje. Jer tim kvantitativnim narastanjem državne svojine i produkcionih odnosa koji nastaju na toj osnovi u jugoslovenskom društvu su preovladali državno-svojinski odnosi u ekonomskoj sferi nad privatno-svojinskim odnosima, što nije bilo ostvareno u oružanoj fazi revolucije. A to je revolucionarni skok, iako ne osnovni cilj. Skok zato što slijedeća faza revolucije nije bila moguća bez tog podržavljenja. A ako je to tako, onda je to, objektivno, kontinuitet u zakonitostima kretanja socijalističke revolucije, a ne devijacija u njenim tokovima.

Narastanje jačine državno-svojinskih odnosa proširilo je, pojačalo je, u odnosu na stanje u oružanoj fazi revolucije, negativne efekte državno-svojinskih odnosa. I moralo je, objektivno. To je dobilo izraz u enormnom narastanju administracije, u jačanju prinude na p o j e d i n i m područjima (prinuda u procesu kolektivizacije sela, na primjer). To su i greške u širokim i složenim tokovima revolucionarnih kretanja. Ali, te greške su, da upotrebim Titove riječi izgovorene na Petom kongresu KPJ, bile »*sasma drugog karaktera*« od onih sadržaja koji bi opravdavali ocjenu o *promjeni puta revolucije* u tom periodu u Jugoslaviji.

Istorijski komparativno ocjenjivano, sa sigurnošću se može zaključiti: u sadržajima c j e l i n e jugoslovenske stvarnosti u periodu od 1945. do 1950. godine, a integralni dio te cjeline je i usmjerenost o pravcima daljih kretanja, *ne preovlađuje staljinizirani koncept diktature proletarijata, staljinski dogmatski put u socijalizam. Naprotiv.*

II. Marksizam o državnoj svojini i etatizmu u fazi eksproprijacije eksproprijatora

Je li revolucionarni etatizam sa konkretno-istorijskim sadržajem ostvaren u Jugoslaviji od 1945. do 1950. godine antimarksizam ili nije? Da li ga je moguće dovesti na u kakvu vezu s marksizmom? Da nije taj, takav i toliko trajući revolucionarni etatizam, u datim društveno-istorijskim uslovima, upravo ono što podrazumijeva

Digitized by Google

marksizam, kao teorija revolucije, što se podrazumijeva kao redoslijed poteza u kretanjima?

»Proletarijat uzima državnu vlast i *pretvara sredstva za proizvodnju prije svega u državnu svojinu*« — piše Engels u *Anti-Dühringu*. Zatim, u znamenitom pismu Bebelu (iz 1875), Engels piše da je država »prolazna ustanova«, ali se njom u socijalističkoj revoluciji nužno »služimo u borbi, u revoluciji, da bismo *nasilno gušili svoje protivnike*«. A u *Komunističkom manifestu* o ovoj temi kaže se, između ostalog, i slijedeće: »Proletarijat će svoju *političku vlast iskoristiti za to da postepeno* oduzme buržoaziji sav kapital, da u rukama države, tj. proletarijata organizovanog kao vladajuća klasa *centralizuje sva* sredstva za proizvodnju i da *što je moguće brže* poveća masu proizvodnih snaga«.

I Lenjin je, u *Pismima iz daleka*[13], isticao da je moguće i neophodno »revolucionarno iskorišćavanje revolucionarnih formi države radi borbe za socijalizam«, da je »korišćenje prelaznih formi starog društva ka novome *prirodnoistorijski proces*«.

Drugim riječima, sistem podržavljenja svojine osnovnih sredstava za proizvodnju i etatističkih odnosa uspostavljen u Jugoslaviji od 1945. do 1950. godine, ocjenjivan marksističkim sadržajima, nije ostvarenje države sa svojstvima marksističkog koncepta »proletarijat organizovan kao vladajuća klasa«. Jer je taj koncept ostvaren tek onda kada radnik u društvu, koristeći i aparat svoje države, neposredno ovlada cjelinom svoje i društvene reprodukcije. A sistem koji je u periodu od 1945. do 1950. godine postojao u Jugoslaviji nije obezbjeđivao da radnici i drugi radni ljudi n e p o s r e d n o odlučuju o društvenim poslovima, da upravljaju društvom. Državni organi su, u njihovo ime, to činili. To, naravno, nije obilježje razvijenog socijalizma kao sistema društvenih odnosa. Zato je naučno ispravno gledište da takav sistem nije c i l j socijalističke revolucije.

No, nije dovoljno samo to da se izvede zaključak da je taj sistem u datim uslovima i sa kratkim trajanjem suprotan marksizmu. Moraju se uzeti u obzir i druge činjenice, kako iz sadržine samog marksizma tako i iz sadržine uspostavljenog sistema.

Prije svega, moraju se uzeti u obzir naprijed iznesene činjenice o nužnosti tog sistema u datim društveno-istorijskim okolnostima, o stvarnim efektima tog sistema, kao i to da *je on trajao samo onoliko vremena koliko je bio nužan*, a iz sadržine marksizma bar naprijed citirani stavovi.

Kada se to učini, slijedi zaključak: dijalektičko jedinstvo svih tih činjenica dokazuje da je uspostavljanje državne svojine i etatističkog sistema odnosâ u tokovima socijalističke revolucije, *pod uslovom da je to nužnost diktirana društveno-istorijskim okolnostima i da njihovo trajanje bude samo dok ta nužnost zaista postoji, sastavni dio marksizma kao teorije socijalističke revolucije*, sastavni dio cjelovitog marksističkog koncepta i z v o đ e n j a socijalističke revolucije, a ne antimarksizam. To je upravo ono što se u marksiz-

[13] *Izabrana dela*, tom X, str. 386.

Digitized by Google

mu podrazumijeva pod korišćenjem političke vlasti da se što brže, iako postepeno, oduzme buržoaziji sav kapital i centralizuje u rukama države radi što bržeg uvećavanja proizvodnih snaga, što se smatra prirodno-istorijskim procesom revolucionarnog iskorišćavanja revolucionarnih formi države radi borbe za socijalizam. To se može negirati, opet da se poslužim Lenjinovim riječima iz *Države i revolucije*, samo pod uslovom »zaboravljanja riječi« marksizma. Čak se može reći da je u našim narodnooslobodilačkim odborima iz tog perioda i u skupštinama širih zajednica, sve do Skupštine FNRJ, bilo, kako je Lenjin govorio za sovjete, daleko »više revolucionarnih misli nego u svim revolucionarnim fazama«[14] kojima se sada ocjenjuje da je u tom periodu jugoslovenski sistem, i po sadržini i po tendenciji, bio napuštanje autentičnog toka socijalističke revolucije, da je bio antimarksizam.

III. Strategija i taktika izvođenja socijalističke revolucije u Jugoslaviji i etatizam u periodu od 1945. do 1950. godine

Strategija i taktika izvođenja jugoslovenske socijalističke revolucije izgrađivana je postupno, ali kontinuirano. Njena izgradnja temeljena je na marksističkoj nauci o socijalističkoj revoluciji. Strategija i taktika nijesu formulisane u jednom dokumentu, da bi se njegovim citiranjem kazalo ono što je sadržaj njihov. No, ukupni tokovi jugoslovenske socijalističke revolucije, od 1941. do sada, uvjeravaju da je njena strategija — socijalistički demokratizam, s tim da se, radi njegovog obezbjeđivanja, u fazi koja to nužno traži i dok ta nužnost postoji, uspostave državna svojina i etatistički produkcioni odnosi sa revolucionarnom ulogom. Ni iz jednog sadržaja koji izražava strategiju izvođenja socijalističke revolucije u Jugoslaviji, nastalog do 1945, ne proizlazi da je u strateškim opredjeljenjima bilo isključeno podržavljenje osnovnih sredstava za proizvodnju i etatizam na toj osnovi kada budu nužni. Zato se sa sigurnošću može reći da uspostavljanje državne svojine, kao prve i pripremne faze podruštvljavanja svojine, i etatističkih odnosa, kao nužnog izraza te svojine dok ona postoji, u datim društveno-istorijskim uslovima, nije napuštanje, zaokret, devijacija strategije socijalističke revolucije u Jugoslaviji, već konkretno, revolucionarno svrsishodno ostvarivanje te strategije. Čak nije napuštanje ni taktike ostvarivanja strategije revolucije.

IV. Zaključak

Analiza društvene suštine faze revolucionarnog etatizma (1945—1950) u Jugoslaviji *mora uzeti u obzir istorijsku podlogu, svu složenost, sve protivrječnosti sadržaja u društvenoj stvarnosti Jugosla-*

[14] *Izabrana dela*, tom X, str. 410.

Digitized by Google

vije u tom razdoblju. Ako se tako postupi, i zaključna ocjena mora biti razuđenija. Mora se sastojati od nekoliko komponenti. Naime, obilježje faze revolucionarnog etatizma je, zaista, istorijska ograničenost u razvoju socijalističkog demokratizma kao osnovnog obilježja jugoslovenske socijalističke revolucije. Etatistički sistem uspostavljen u toj fazi nije davao dovoljno prostora za ostvarivanje, razvoj i razinah socijalističke demokratije. U toj fazi nije učinjen vidniji korak u razvoju demokratskih sadržaja i oblika revolucije. Naročito ne ako se stanje ocjenjuje statički i ako se ne uzima u obzir stvaranje uslovâ da se u narednoj fazi može učiniti veći i brži korak u tom pravcu. Kao produkt tog sistema u realnosti su nastajale i greške u pojedinim područjima društvenog života.

Ali, etatistički sistem stvoren u tom periodu *imao je revolucionarne podobnosti* za rješavanje odgovarajućih zadataka diktature proletarijata, za obezbjeđivanje tekovina i za stvaranje osnove za dalji razvoj socijalističke revolucije. Ispoljio se, istorijski se potvrdio *kao snaga koja je u istorijski kratkom periodu izvanredno uspješno obezbijedila ostvarivanje osnovnih revolucionarnih zadataka te faze revolucije. Zatim, što je takođe važno: stvorio je uslove za vlastito nestajanje, za svoje istorijsko prevazilaženje.*

Najzad, ali ne po važnosti najmanje značajno, revolucionarni etatizam je proizašao, objektivno, iz zakonitosti razvoja socijalističke revolucije, a nije bio usmjeren u pravcu jačanja *istorijske prevage, istorijskog nadjačavanja* etatističke komponente nad socijalističko-demokratskom. Ni *klasno-socijalna osnova* na kojoj je uspostavljen i egzistirao etatistički sistem u tom periodu nije produkovala i reprodukovala etatizam kao cilj za sebe, već je imala snagu za reprodukciju odnosa u kojima će demokratska komponenta u biću širokih tokova revolucije i s t o r i j s k i nadvladati etatističku komponentu u tim tokovima.

Saglasno tome, rani poslijeratni period (1945-1950) socijalističke revolucije u Jugoslaviji, koji se opravdano označava kao period revolucionarnog etatizma, *izraz je obezbjeđenja kontinuiteta u razvoju jugoslovenske socijalističke revolucije,* a ne njen diskontinuitet u smislu devijacije, zaokreta, preusmjeravanja. *Marksizam je, a ne antimarksizam. Dosljednost je u ostvarivanju strategije koncepta izvođenja jugoslovenske socijalističke revolucije.* Napuštanje kontinuiteta i strategije bi bilo da je učinjeno suprotno, da su tada nedovoljno organizovane i nedovoljno osposobljene revolucionarne snage stavljene u odnose da, bez revolucionarne prinude koju ima država, rješavaju pitanje nacionalizacije, savlađuju snažne kontrarevolucionarne pritiske iznutra i spolja, vode nedovršenu, iako dobijenu bitku. U političkoj sferi vode bitku sa svojevrsnom, tada postojećom »legalnom opozicijom revoluciji«, iza koje je stajao, sve do druge nacionalizacije (1948), snažan privatni sektor osnovnih sredstava za proizvodnju, nedovršenu bitku u ideologiji i da rješavaju druge zadatke te faze. Jer u datim društveno-istorijskim okolnostima one ne bi mogle bez revolucionarne prinude države uspješno izvršiti te zadatke.

Digitized by Google

Kada se to pitanje razmatra u kontekstu cjeline, stvarnost daje dovoljno osnova da se izvede i sljedeći zaključak:

Osnovni pečat toj fazi jugoslovenske revolucije daje *odlučna, beskompromisna borba da jugoslovenska socijalistička revolucija nastavi, bez prekida, kretanje svojim putem, utvrđenim u oružanoj fazi revolucije, da se negira, i teorijski i društvenom praksom, tretiranje državno-centralističkih odnosa kao sinonima za socijalizam, da se odbaci sovjetski model kao obrazac, kao linija, kao model važeći za sve socijalističke revolucije i komunističke partije svijeta*, a ne tendencija stvaranja državno-centralističkog sistema kao snage koja će istorijski prevladati revolucionarni demokratizam, kao sistem koji će biti trajno uspostavljen poput sovjetskog modela. Sve što je istorijski nastalo poslije te faze u Jugoslaviji, to također potvrđuje, dokazuje.

Imajući u vidu da autori tvrdnju o »zaokretu« jugoslovenske revolucije u tom periodu i prelasku na antimarksizam i motiv za to vide u podražavanju staljinizma, na kraju citiram iz ekspozea Edvarda Kardelja podnesenog još 31. marta 1952. godine u Narodnoj skupštini FNRJ, o Predlogu opšteg zakona o narodnim odborima, sljedeće:

»Istina, mi bismo lagali sebe, ali ne bismo mogli da slažemo istoriju, kad bismo tvrdili da razvitak naše revolucije nije nosio i još ne nosi snažne uticaje ne samo Oktobarske revolucije, koji su pozitivni, nego i njenog staljinskog perioda, koji su negativni. Ali, niko ne može da tvrdi da su ti uticaji, i to negativni uticaji, *bilo kada odlučujuće zagospodarili našom revolucijom i da ona nije ostala verna samoj sebi, to jest socijalizmu*« (*kurziv* — M. Š.).[15]

I sukob Komunističke partije sa staljinizmom 1948. godine na svojevrstan način potvrđuje da su suština diktature proletarijata i put stvaranja socijalističkog društva u Jugoslaviji bili drugačiji od staljinističkog koncepta, da je u Jugoslaviji i do 1948. godine zadržan sopstveni, samostalan, specifičan put izgradnje socijalizma. I staljinistička ocjena, iznesena u tom sukobu, da se Komunistička partija Jugoslavije, u tom periodu, razvodnjava u masama i obezličuje u Narodnom frontu, ma koliko je apsurdna sa stanovišta revolucionarne uloge avangarde i ma koliko da je izraz dogmatizma, također kazuje da je Komunistička partija Jugoslavije u tom periodu svoju ulogu ostvarivala na način koji nije bio saglasan staljinističkoj koncepciji uloge avangarde i načinu njenog ostvarivanja. Zapravo, i njom se izražava saznanje, činjenica da je KPJ u tom periodu djelovala kao »partija masa«, kao sastavni dio širokih revolucionarnih snaga, na način koji sadrži u sebi značajna revolucionarno-demokratska obilježja, a ne kao izdvojena, osamostaljena snaga, revolucionarnim snagama nadređena, tim snagama neodgovorna i bez njihove kontrole.

[15] *Izbor iz dela*, knj. III, str. 80.

Digitized by Google

Jovan Andrijašević

Dohodak od izuzetnih pogodnosti ili renta

(Povodom napisa Marijana Korošića: »Ekstradohoci i rente u privredi)

U »Socijalizmu« br. 6 za 1980. godinu objavljen je članak Marijana Korošića *Ekstradohoci i rente u privredi.* Pročitavši ovaj rad Marijana Korošića, odlučio sam da polemišem sa autorovim poimanjem i interpretiranjem kategorije ekstradohotka i rente u našem samoupravnom socijalističkom sistemu. Razlozi koji su uticali na takvo moje opredeljenje su sledeći:

Prvo, materija ekstradohotka i posebno dohotka od izuzetnih pogodnosti ima veliko ekonomsko i idejno-političko značenje u našem društvu.

Drugo, što se kod pojedinih autora u nas koji se bave ovom problematikom zapažaju bitne razlike u samom prilazu izučavanju ovih kategorija.

Treće, što se u jednom delu naše publicistike takozvani »rentni odnosi i oblici« posmatraju sa stanovišta teorijskih saznanja o renti i rentnim odnosima prethodnog sistema društvene proizvodnje.

Digitized by Google

Četvrto, što se u ovom radu, umesto kategorije »dohotka od izuzetnih pogodnosti«, nudi kategorija *rente kao dohodovne kategorije.*

Peto, što se u svojstvu osnove za posmatranje i utvrđivanje dohotka od izuzetnih pogodnosti, umesto ukupnog dohotka, nudi čisti dohodak ili takozvani višak dohotka.

Šesto, što je autor, istražujući ovu materiju, zanemario naučna i praktična saznanja ove vrste do kojih se u našoj literaturi došlo upravo na bazi primene Ustava i Zakona o udruženom radu.

Sedmo, u osnovi mog opredeljenja da uđem u polemiku sa nekim bitnim autorovim opredeljenjima u ovom radu je izuzetan značaj ove problematike i bitne razlike ne samo u prilazu ovoj materiji, već i u celokupnoj razradi. Smatrao sam da se preko nekih stavova koji su ovde izneti ne može preći.

1. Dohodak od izuzetnih pogodnosti ili renta

U celom svom radu autor nam, umesto dohotka od izuzetnih pogodnosti, nudi *rentu* kao dohodovnu kategoriju, tačnije, kao kategoriju unutar ekstradohotka. To se jasno vidi kako iz naslova rada tako i iz njegove razrade u svim delovima. Autor je u tom smislu bio dosledan sebi, pa je koristio samo onu literaturu u kojoj se na sličan ili identičan način pristupa ovom problemu.

Da ne bi bilo zabune da nam autor, umesto »dohotka od izuzetnih pogodnosti« kao sastavnog dela ukupnog dohotka, *nudi* rentu kao dohodovnu kategoriju, to jest kao kategoriju unetu spolja u sistem dohodovnih odnosa, poslužićemo se nekim mestima iz njegovog rada.

»Ekstradohodak i renta kao ekonomske kategorije imale su do sada vrlo slab »ugled« u jugoslavenskoj ekonomiji.«[1]

»Međutim, pokazuje se da ekonomska nauka i društvena praksa moraju objasniti i ustanoviti te kategorije ne zato da ih konzerviraju ili unapređuju, nego zato da bi njihovi izvori mogli biti presječeni, a ekonomska moć koja leži u osnovi svake rente da bude okrenuta prema progresivnim ciljevima. Ako se to neće ili ne može učiniti, to će činiti praksa nezadrživog »nadimanja« tih kategorija i odnosa koji stoje u njenim ishodištima, u osnovi stihijski, a nepredvidivo u krajnjem rezultatu.«[2]

»Renta u pojedinim dijelovima privrede ipak postoji, premda ne svugdje i ne na svakom mjestu. Ona čak nije anakronizam i samo rezultat robne proizvodnje, to jest zakona ujednačavanja prihoda na uložene resurse. Ona će postojati i u budućnosti u okviru robne proizvodnje, jer su prirodna dobra ograničena,

[1] Marijan Korošić, *Ekstradohoci i rente u privredi*, »Socijalizam«, br. 6/1980, str. 3.

[2] Isto, str. 3—4.

Digitized by Google

jer je zemljište različite plodnosti, a neki prirodni izvori iscrpivi; uglavnom, jer će jednaki rad ili jednaki »društveni kapital« davati nejednaki rezultat. Osnovno pitanje sistema nije, međutim, u postojanju rente, već u tome tko i u kakve svrhe koristi taj dio natprosječnog dohotka. Problematika rente je zato kompleksna, pokriva ukupnost društvenih odnosa i od važnosti je za zemlju kao cjelinu.«[3]

»Funkcioniranje sistema privređivanja i raspodjele danas se ostvaruje kod nas u uvjetima djelovanja čitavog kompleksa činilaca koji u značajnoj mjeri deformiraju funkcionalno i društveno prihvatljiv sistem raspodjele. To dovodi do prisvajanja dohotka bez rada i prelijevanja tog dohotka u osobne dohotke pojedinih organizacija udruženog rada.«[4]

U daljem tekstu citira se član 18. Ustava SFRJ, član 111. Zakona o udruženom radu i član 116. Ustava SR Hrvatske.

Autor nam, dakle, kaže da u našem sistemu privređivanja *postoji renta* u raznim oblicima, a Ustav SFRJ i Zakon o udruženom radu su sankcionisali ne rentu u njenim raznim oblicima, već »dohodak od izuzetnih pogodnosti« koji se pojavljuje u tri oblika: dohodak od izuzetnih prirodnih pogodnosti; dohodak od izuzetnih tržišnih pogodnosti i dohodak od drugih izuzetnih pogodnosti.

Otuda autoru možemo otvoreno postaviti pitanje: da li su njegovi stavovi o renti u skladu sa Ustavom i Zakonom o udruženom radu? Ili: da li je dohodak od izuzetnih pogodnosti ili renta dohodovna kategorija? Još određenije: može li se kod nas govoriti o renti i rentnim odnosima?

Na ta pitanja autor je odgovorio potvrdno, iako je očevidac društvene prakse i njoj odgovarajućeg teorijskog i pravnog izraza koji govore drukčije, to jest koji mu ne daju za pravo da rentu izdigne na pijedestal legalne društvene kategorije i rentnih odnosa kao svojevrsnih produkcionih odnosa.

Zadržimo se malo više na tome.

Pitamo se: da li su naši agrarni odnosi rentni odnosi ili nisu?

Moj odgovor je da nisu. Ne samo da nemamo rentnih odnosa, već ni rente u smislu da postoji renta bez rentnih odnosa (renta minus rentni odnosi).

Svakome ko je ovladao Marksovom teorijom rente moralo bi biti jasno da renta u raznim oblicima pretpostavlja privatnu svojinu nad zemljom i ostalim prirodnim resursima, odnosno takvu strukturu odnosâ proizvodnje u poljoprivredi u kojoj figuriraju i vlasnik zemlje (zemljovlasnik) i zakupac (korisnik zemlje). Natprosečan profit koji se u kapitalističkoj poljoprivredi stvara pojavljuje se pre svega kao ekstraprofit. On se pretvara u rentu samo tada i utoliko kada i ukoliko prelazi iz ruku zakupca u ruke vlasnika zemlje. Sve dok ostaje u ru-

[3] Isto, str. 4.
[4] Isto.

Digitized by Google

kama zakupca, on jeste i ostaje ekstraprofit. Kada ne bi bilo privatne svojine nad zemljom, ni u kapitalizmu ne bi bilo rente, već jedino ekstraprofita.

U sistemu naših produkcionih odnosa nema zakupnih odnosa, nema vlasnika zemlje kao posebne klase koja živi od rente nad zemljom datom na korišćenje zakupcu.

Bez daljih dokaza jasno je da u našim agrarnim odnosima nema rente kao ekonomskog izraza posebnog tipa odnosâ proizvodnje i sticanja dohotka.

Ali, uđimo malo bliže u fiziologiju naših agrarnih odnosa. Klasična struktura u poljoprivredi i privredi kao baza za pojavu rentnih odnosa i rentnih dohodaka više ne postoji u društvenom sektoru poljoprivrede i privrede. U svojstvu nosioca proizvodnje pojavljuje se organizacija udruženog rada kao *korisnik* zemlje i ostalih uslova proizvodnje i rada u društvenoj svojini. Takav proizvodni odnos je svojevrstan *oblik negacije monopola* na uslove rada (zemlju i ostala sredstva za proizvodnju) kao objekt privređivanja. *To je početni oblik neposrednog spajanja udruženog rada u raznim oblicima sa zemljom i ostalim uslovima proizvodnje i rada s elementima monopola nad zemljom i ostalim uslovima rada.* Reč je, dakle, o društvenim oblicima spajanja rada i uslova rada s elementima monopola nad tim uslovima kao objektom privređivanja.

Dakle, u našim agrarnim ili zemljišnim odnosima ne samo da nemamo monopola nad zemljom kao objektom svojine, već ni monopola nad zemljom kao objektom privređivanja. Kada bi naše organizacije udruženog rada koje se bave poljoprivrednom proizvodnjom monopolistički raspolagale dohotkom od izuzetnih pogodnosti, a ne rentom, onda bi se radilo o tome da u našim agrarnim odnosima imamo monopol nad zemljom kao objektom privređivanja. Kako toga nema — jer postoji njegovo ograničenje, jer se organizacije udruženog rada koje stiču dohodak u izuzetno povoljnim uslovima zakonom i samoupravnim sporazumima obavezuju da ga posebno izdvajaju i usmeravaju za proširenje materijalne osnove rada — to ne može ni biti govora o monopolu nad zemljom kao objektom privređivanja.

Upravo zbog toga i kažemo da naši agrarni odnosi jesu odnosi neposrednog spajanja rada organizacija udruženog rada sa sredstvima za proizvodnju, sa elementima monopola nad zemljom kao objektom privređivanja.

Dakle, o renti i rentnim odnosima ne može biti reči ako se uvažavaju vladajući agrarni odnosi u našoj zemlji.[5] Oni koji smatraju da upravo ovakvo ukidanje rente, njenim utapanjem

[5] Neposredno spajanje svojine nad proizvodnim resursima i proizvodnje na njima u licu istog subjekta (organizacije udruženog rada) *ukida* rentu kao određeni odnos proizvodnje, zadržavajući ekstradohodak kao jedini oblik natprosečnog dohotka. Istina, ekstradohodak u sebi može sadržavati uticaje raznih faktora: prirodnih, tržišnih i drugih.

Digitized by Google

u ekstradohodak, odnosno u ukupan dohodak, ipak označava rentijerstvo, čini se da nisu shvatili naše vlastite agrarne odnose, njihovu unutrašnju fiziologiju.

Mislim da bi se, umesto rasprave oko toga da li u nas postoji ili ne postoji renta, trebalo usredsrediti na naše vlastite agrarne odnose i iz njih izvoditi one zaključke koji se jedino i mogu izvoditi.

Pored onoga što je u Ustavu SFRJ i u Zakonu o udruženom radu dato o dohotku od izuzetnih pogodnosti, učinjeni su i prvi koraci u razradi kategorije »dohotka od izuzetnih pogodnosti« u sva tri njena oblika.[6] Po našem dubokom uverenju, samo na tim osnovama je moguće dalje raditi na dubljoj razradi ove materije.

Posle svega što je do sad urađeno na ovom planu možda je nepotrebno vraćati se na stvari sa kojima se čovek sreće na samom početku rada na dohotku od izuzetnih pogodnosti. Prirodno je da čovek koji se počne baviti dohotkom od izuzetnih pogodnosti počne od rente, da se čak identifikuje s njom, dok ne nađe pravo rešenje, ali isto tako i da se to stanovište napusti kada se objasni kategorija dohotka od izuzetnih pogodnosti.

Autor je, međutim, zaobišao sve te nalaze i rezultate koji govore u prilog prihvatanja ne rente kao dohodovne kategorije, već *dohotka od izuzetnih pogodnosti* kao nove ekonomske i ustavne kategorije.

2. Osnovica za utvrđivanje ekstradohotka

Drugo pitanje o kome bih želeo polemisati sa autorom jeste pitanje *osnovice* za utvrđivanje ekstradohotka, odnosno dohotka od izuzetnih pogodnosti ili rente, kako to autor kaže.

U delu rada »Metode utvrđivanja ekstradohotka« autor daje dve alternative u pogledu osnovice za utvrđivanje ekstradohotka, odnosno rente: prva je ukupan dohodak, a druga čisti dohodak, ali tako da naginje čistom dohotku kao osnovici za utvrđi-

[6] U Komisiji za društveno-ekonomske odnose Predsedništva CK SKJ u periodu 1975—1977. godine posebna Radna grupa je dobila zadatak da izuči ovu materiju polazeći od člana 18. Ustava SFRJ i člana 111. Zakona o udruženom radu i da predloži odgovarajuća rešenja. Kao rezultat toga rada objavljen je sintetički materijal: *Ekstradohoci u privredi*, sa podnaslovom *Primena Ustava i Zakona o udruženom radu*, »Privredni pregled«, Beograd, 1977.

Nakon toga je nastavljen rad na utvrđivanju metodologije utvrđivanja dela dohotka od izuzetnih pogodnosti. Jedan deo tih rezultata je prezentiran u radu dr. Jovana Andrijaševića: *Dohodak od izuzetnih pogodnosti*, »Samoupravljanje«, br. 6/1980, str. 42—57.

Digitized by Google

vanje ekstradohotka i rente kao dela ekstradohotka, što je u skladu sa njegovim opredeljenjem i u nekim ranijim radovima.

Opet imamo dve alternative, a u stvarnosti, Ustavu SFRJ i Zakonu o udruženom radu postoji samo jedna alternativa: ukupan dohodak.

U Ustavu SFRJ, Zakonu o udruženom radu i na njima zasnovanim sistemskim zakonima čisti dohodak nije fiksiran kao osnov za izdvajanje dohotka od izuzetnih pogodnosti, već jedino ukupan dohodak. To nije slučajno. Čisti dohodak zaista ni u jednoj varijanti ne može poslužiti u svojstvu osnovice za izdvajanje dela dohotka od izuzetnih pogodnosti. Zašto?

Čisti dohodak je samo deo ostvarenog dohotka, te kao takav ne može poslužiti sintetičkim izrazom rezultatâ rada i privređivanja osnovne organizacije udruženog rada.

Izuzetna povoljnost u sticanju dohotka svoj sintetički izraz može naći i *de facto* nalazi jedino u ukupnom dohotku.

Ako bi se umesto ukupnog dohotka u svojstvu rečene osnove uzeo čisti dohodak osnovne organizacije udruženog rada, desilo bi se da jedan deo dohotka od izuzetnih pogodnosti bude odliven izvan osnovne organizacije udruženog rada materijalne proizvodnje preko izdvajanja iz dohotka za potrebe društvene zajednice, mimoilazeći proces izdvajanja dohotka od izuzetnih pogodnosti za potrebe materijalne osnove rada. Tako bi se dohodak od izuzetnih pogodnosti ili »renta« prikazao manjim nego što stvarno jeste. Otuda je jasno da bi uzimanje čistog dohotka u svojstvu osnove izdvajanja dohotka od izuzetnih pogodnosti značilo, u stvari, legalno prikrivanje jednog dela ovog dohotka, odnosno njegovo pretakanje u potrošnju radnika društvenih delatnosti, društveno-političkih zajednica i organizacija itd. Dakle, odlio bi se izvan materijalne proizvodnje umesto da se usmeri u materijalnu osnovu rada proizvodnih osnovnih organizacija udruženog rada.

Smisao opredeljenja za osnovicu izdvajanja dela dohotka od izuzetnih pogodnosti iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada i jeste u tome da se deo dohotka od izuzetnih pogodnosti izdvoji iz ukupnog dohotka pre njegovog raspoređivanja na deo za društvenu zajednicu u najširem smislu te reči[7] i čisti dohodak osnovne organizacije udruženog rada. Drugog opredeljenja nema.

---

[7] Ustavno načelo da su svi subjekti udruženog rada obavezni da izdvajaju deo dohotka od izuzetnih pogodnosti za proširenje materijalne osnove rada ne važi samo za radnike proizvodnih, već i svih drugih organizacija udruženog rada. Ako bi se čisti dohodak prihvatio kao osnovica za izdvajanje dela dohotka od izuzetnih pogodnosti, na jedan legalan i prikriven način bi se radnici koji svoj dohodak stiču izvan materijalne proizvodnje nalazili u privilegovanom položaju u odnosu na radnike materijalne proizvodnje. Naime, u njihovom ličnom dohotku bi se našao i deo »rente«.

Digitized by Google

3. Jedinica posmatranja

Treće pitanje na koje bih želeo skrenuti pažnju čitaoca jeste pitanje jedinice posmatranja vezano za deo rada pod naslovom »Rezultati empirijskog istraživanja«.

U pokušaju empirijske identifikacije ekstradohotka i rente autor je napravio dve kardinalne metodološke greške, koje ceo njegov napor obezvređuju. Prva metodološka greška se sastoji u tome što je nivo grane kao celine, totalitet grane proizvodnje, uzeo kao jedinicu posmatranja, a druga metodološka greška je u tome što utvrđivanju dohotka od izuzetnih pogodnosti nije prišao sa stanovišta ravnotežne cene i ravnotežnog dohotka. On je, istina, pošao od neke vrste normalnog dohotka, ali više pragmatski.

1) Koliko je meni poznato, to je prvi pokušaj da neko utvrdi ekstradohodak na nivou grane (dakle, ne unutar grane, već na nivou grane). Grana kao totalitet se ne može uzeti u svojstvu jedinice posmatranja iz više razloga, među kojima je najznačajniji sledeći. U stanju privredne ravnoteže ekstradohodak na nivou grane je ravan nuli. Naime, on se unutar grane proizvodnje preliva od jednih ka drugim organizacijama udruženog rada, tako da je algebarska suma ekstradohotka za jedne organizacije udruženog rada i umanjenja dohotka (u ovom slučaju ravnotežnog) za druge organizacije udruženog rada ravna nuli. Tu se, dakle, zaista na nivou grane ništa ne može ni utvrditi ni dokazati. Zato je potrebno da se uđe u granu i da se tu kod pojedinih organizacija udruženog rada ili njihovih grupacija potraži i utvrdi ekstradohodak.

2) Da bi se to moglo učiniti unutar grane, neophodno je odabrati granu čiji su uslovi proizvodnje (organski sastav, stopa bruto ličnog dohotka i stopa akumulativnosti) ravni prosečnim društvenim uslovima proizvodnje, u kom slučaju je ravnotežna cena ravna tržišnoj vrednosti proizvoda kao unutargranskoj kategoriji.

Autorov pokušaj da priđe empirijskoj verifikaciji rente na jedan čisto pragmatičan način, bez stvaranja prethodnih uslova za to, jasno pokazuje kako je nemoguće savladati veliku reku pre nego što se ona premosti.

Istraživanja koja sam u vezi s tim obavio u toku proteklih pet godina, radeći na projektu: »Dohodak u sistemu udruženog rada«, nedvosmisleno su pokazala da ekstradohodak od izuzetnih pogodnosti, ma u kom obliku se on pojavljivao, nije moguće niti shvatiti niti izmeriti polazeći od bilo koje druge osnove izvan ravnotežne cene i ravnotežnog dohotka. To je poduprlo moje opredeljenje da ravnotežnu cenu i ravnotežni dohodak postavim u osnovu analize svih oblika u kojima se dohodak u sistemu udruženog rada javlja, u tom smislu i dohodak od izuzetnih pogodnosti.

Digitized by Google

Došlo se do saznanja da svi pokušaji da se problem utvrđivanja ekstradohotka od izuzetnih pogodnosti reši na jedan pragmatičan način, bez utemeljenja na osnovama ravnotežne cene i ravnotežnog dohotka, znače upravo bezuspešno preskakanje preko jedne velike reke pre nego što je na njoj podignut most. To znači da najpre treba objasniti ekstradohodak, uključujući i onaj njegov deo koji se duguje izuzetnim pogodnostima, polazeći od ravnotežne cene i ravnotežnog dohotka ili, što se svodi na isto, povezati ravnotežnu cenu i ravnotežni dohodak sa formiranjem cena i dohodaka u delatnostima koje stiču i raspoređuju dohodak u izuzetnim uslovima, uključujući i dohodak od izuzetnih pogodnosti. Neophodno je, dakle, na toj osnovi objasniti i naučno izmeriti ekstradohodak i dohodak od izuzetnih pogodnosti u sva tri njegova oblika, pa tek onda i na osnovu toga vršiti njegovo hipotetičko i empirijsko verifikovanje.

Do određenih hipotetičkih verifikacija već se došlo i one nas vidno približavaju empirijskim rešenjima i verifikacijama.

4. Subjekt dohotka od izuzetnih pogodnosti

I, naposletku, ostaje još jedno pitanje o kome bih želeo da polemišem sa autorom.

Na strani 4, u trećem pasusu, autor kaže: »Osnovno pitanje sistema nije, međutim, u postojanju rente, već u tome tko i u kakve svrhe koristi taj dio nadprosječnog dohotka.« U rečenici iza toga se, u stvari, pledira za to da bi društvo kao celina trebalo da bude taj subjekt koji treba da zahvata rentu.

Autor, očigledno, ni ovde ne polazi od ustavnih načela dohotka od izuzetnih pogodnosti koja se u odnosu na subjekte korišćenja »rente« pojavljuje kao obavezujuća, dakle, jača od njihove subjektivne volje. Tu postoji niz načela, ali ću ukazati samo na jedno koje smatram za ovu stvar važnim. Reč je o načelu neizmenljivosti upotrebe dohotka od izuzetnih pogodnosti.

Saglasno ovom načelu, ni jedan neposredni subjekt dohotka od izuzetnih pogodnosti ovome ne može izmeniti namenu, da ga, recimo, umesto za akumulaciju, upotrebi za potrošnju ma koje vrste, da njime poravna neke svoje obaveze prema trećim licima itd.

Ako se i u meri u kojoj se uvažava ovo načelo, sasvim je irelevantno ko će biti neposredni subjekt dohotka od izuzetnih pogodnosti.

Razume se, sasvim je prirodno da to bude onaj subjekt ili oni subjekti koji je (su) neposredno spojen (spojeni) sa izvorima iz kojih potiče dohodak od izuzetnih pogodnosti.

Dalekovidost i životvornost ovog načela Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu najjasnije se mogu sagledati na pri-

Digitized by Google

meru ulaganja sredstava u poboljšavanja prirodnih resursa iz kojih nastaje dohodak od izuzetnih pogodnosti. Naime, ulaganja sredstava u poboljšanje resursa iz kojih nastaju pojavljuje se, u stvari, kao akumulirani ekstradohodak koji u tu svrhu jedino i može biti namenjen. Ova činjenica da je dohodak od izuzetnih pogodnosti prirodno *vezan za izvore iz kojih nastaje i da im služi* potvrđuje realnost ustavnog koncepta da se dohodak od izuzetnih pogodnosti *usmerava na mestu realizacije*, ne otuđujući se od osnovne organizacije udruženog rada. Postaje jasno da osnovna organizacija udruženog rada nije slučajno odabrana za subjekta dohotka od izuzetnih pogodnosti. Ukoliko bi neko drugi izvan ili pokraj osnovne organizacije udruženog rada bio subjekt dohotka od izuzetnih pogodnosti, onda se dohodak ove vrste ne bi odvajao samo od osnovne organizacije udruženog rada, već i od svoje namene, ne bi služio za ulaganje u poboljšanje plodnosti resursa iz kojih nastaje.

Pošto je osnovna organizacija udruženog rada neposredno vezana za zemlju i ostala sredstva za proizvodnju, prirodno je da upravo ona bude onaj subjekt koji će taj dohodak akumulirati i usmeravati u proizvodnju na određenoj ili nekoj drugoj parceli. Ako osnovna organizacija udruženog rada kao subjekt ovog dohotka ne bi taj dohodak posebno iskazivala i proizvodno usmeravala, onda bi se i ona imala tretirati na isti način na koji bi se tretirali i drugi subjekti izvan osnovne organizacije udruženog rada koji bi odvajali ovaj vid dohotka od njegove jedine namene. Suština odnosâ proizvodnje osnovnih organizacija udruženog rada koje stiču dohodak u izuzetno povoljnim uslovima i jeste u tome što oni uključuju u sebe *obavezu* osnovnih organizacija udruženog rada za namensku upotrebu dohotka ove vrste. To treba shvatiti kao društvenu obavezu osnovnih organizacija udruženog rada koje stiču dohodak u izuzetno povoljnim uslovima, kao i svaku drugu obavezu kojoj treba udovoljiti. Otuda je izlišno tražiti neke posebne motive i razloge zbog kojih bi osnovne organizacije udruženog rada bile zainteresovane za izdvajanje dohotka ove vrste. Njihov motiv je u tome da ispune određenu društvenu obavezu. Razlika između osnovnih organizacija udruženog rada koje stiču dohodak od izuzetnih pogodnosti i onih osnovnih organizacija udruženog rada koje ne poseduju izuzetne pogodnosti u sticanju dohotka i jeste u tome što imaju obavezu više — da izdvajaju dohodak od izuzetnih pogodnosti za proširenje materijalne osnove rada.

Polazeći od tako shvaćenih odnosa proizvodnje udruženog rada u delatnostima u kojima se stiče dohodak od izuzetnih pogodnosti, Ustav i Zakon o udruženom radu razrađuju i ostala načela, načelne obaveze osnovnih organizacija udruženog rada koje obavljaju svoju osnovnu delatnost i stiču dohodak u izuzetno povoljnim prirodnim, tržišnim i drugim uslovima.

Digitized by Google

Saglasno Ustavu i Zakonu o udruženom radu, osnovne organizacije udruženog rada imaju određenu obavezu prema zemlji i ostalim fiksnim društvenim fondovima s kojima su spojene.

Prvo, osnovne organizacije udruženog rada su dužne da vrše restituciju kako obnovljivih tako i neobnovljivih mineralnih i nemineralnih bogatstava prirode.

Drugo, one su dužne da racionalno, a ne rasipnički, troše prirodne i druge resurse (zemlju, rude, vode i slično).

Treće, materijalni troškovi vezani za reprodukciju ovih resursa sadrže u sebi sledeće elemente: (1) troškove restitucije; (2) troškove zaštite; (3) troškove unapređenja prirodnih resursa, odnosno životne sredine.

Četvrto, ukoliko data osnovna organizacija udruženog rada vrši prenos zemlje ili nekog drugog prirodnog resursa na drugu osnovnu organizaciju udruženog rada, ona to čini pod istim uslovima pod kojima je taj prirodni resurs dobila na upravljanje i korišćenje. U vezi s tim precizirani su uslovi pod kojima jednom data zemlja ili drugi prirodni resurs nekoj osnovnoj organizaciji udruženog rada može biti oduzet. Kod prinudnog oduzimanja zemljišta ili kakvog drugog prirodnog resursa ista osnovna organizacija udruženog rada ima pravo samo na naknadu za ono što je ona uložila u to zemljište ili u taj prirodni resurs. To je maksimum koji jedna osnovna organizacija udruženog rada može tražiti u tom slučaju.

Peto, ukoliko ustupa zemlju ili neki drugi prirodni resurs, osnovna organizacija udruženog rada ne može sama naplaćivati rentu kroz promet zemlje.

Šesto, ostatak sredstava (zemlje ili nekog drugog prirodnog resursa) kod likvidacije date osnovne organizacije udruženog rada (ostatak sredstava koji preostaje posle likvidacije) *pripada opštini.*

Iz obaveza koje osnovna organizacija udruženog rada kao subjekt privređivanja u poljoprivredi i drugim delatnostima kod kojih se prirodni resursi pojavljuju u svojstvu osnovnog sredstva za proizvodnju jasno proizlazi da ona, da bi mogla ispunjavati te obaveze, mora biti i subjekt dohotka od izuzetnih pogodnosti. Kada je reč o zemlji i šumama, sasvim je jasno da osnovna organizacija udruženog rada taj subjektivitet deli i sa opštinom (tačnije, sa samoupravnom interesnom zajednicom za gazdovanje zemljištem ili šumama u opštini), odnosno sa regijom. U rudarstvu to nije slučaj, jer osnovna organizacija udruženog rada ni sa kim ne deli subjektivitet nad prirodnim resursima, odnosno nad dohotkom od izuzetnih pogodnosti koji oni odbacuju.

Treba posebno naglasiti da je dohodak od izuzetnih pogodnosti, ma gde se javljao, deo ukupnog društvenog ekstradohotka sa kojim subjekti gazduju u okviru ustavnih, odnosno zakonskih kompetencija, dakle, u skladu sa društveno određe-

Digitized by Google

nim režimom namene i upotrebe. Reč je, dakle, o *društvenom dohotku od izuzetnih pogodnosti* na upotrebi kod određenih subjekata udruženog rada, u prvom redu osnovne organizacije udruženog rada u okviru koje se vrši njegovo sticanje, raspoređivanje i izdvajanje.

5. Struktura ekstradohotka ili odnos između ekstradohotka i dohotka od izuzetnih pogodnosti

U delu rada pod naslovom: »Ustanovljivanje dijela ekstradohotka koji se može smatrati rentom« autor razlaže ekstradohodak na tri dela. »Ostvari li se prodajom proizvoda veći dohodak od ravnotežnog, pokazuje se ekstradohodak. Međutim, ta ostvarena pozitivna razlika nije homogena. Ona se sastoji iz tri dijela. Prvi dio viška dohotka iznad programiranog raspoređuje se u fondove akumulacije ako je to ekonomski nužno. Drugi dio proizlazi iz izabranih metoda organizacije, izbora proizvodne varijante, inovacija, racionalizacija. Treći dio ekstradohotka je renta.«[8]

Ključni problem nije u tome na koliko se elemenata razlaže ekstradohodak, već da se dva (prva dva) od tri elementa definišu kao ekstradohoci koji potiču od rezultata rada i poslovanja organizacije udruženog rada, a treći element kao renta.

Dakle, unutar jedne iste veličine — ekstradohotka imamo kvalitativno različite elemente. Mi ovde naglasak ne stavljamo na to da je taj treći element ekstradohotka manje uslovljen rezultatima rada i poslovanja OOUR-a od prva dva, već na to što se taj element naziva rentom, čak i kada su u pitanju industrijske organizacije udruženog rada. To da se svaki oblik dohotka za koji se smatra da nije rezultat rada onog koji ga stiče naziva rentom (tehnološka renta, preduzetnička dobit i slično) jeste manir građanske, a ne marksističke ekonomije. Renta je kategorija vezana za zemljišne odnose i samo se u tim okvirima ona može upotrebljavati. Prema tome, unutar industrijskih delatnosti i uopšte nepoljoprivrednih delatnosti, odnosno delatnosti izvan poljoprivrede, šumarstva, rudarstva i slično, nema nikakvog smisla koristiti kategoriju rente. Videli smo da joj nema mesta ni u našim agrarnim odnosima, dakle, ni u onim delatnostima koje su oslonjene na zemlju ili druge prirodne resurse. Otuda je bez ikakvog osnova uzimati bilo koji deo ekstradohotka ma u kojoj delatnosti kao rentu. Autor je, opet, ovde zamenio kategorije. Umesto da govori o tome da se ekstradohodak razlaže na ekstradohodak od internih faktora (ili takozvani racionalizatorski ekstradohodak) i ekstradohodak od izuzetnih pogodnosti, on govori o dva oblika ekstradohotka koji se duguju internim faktorima u OOUR-u i renti.

[8] M. Korošić, op. cit., str. 14.

Digitized by Google

Iz celokupne prethodne analize jasno proizlazi zaključak da je neosnovano iz više razloga zamenjivati kategoriju ekstradohotka od izuzetnih pogodnosti (ili dohotka od izuzetnih pogodnosti) kategorijom rente. Umesto toga, treba govoriti o ekstradohotku i njegovoj razdeobi na dva dela: ekstradohodak od internih uzroka (ili racionalizatorski ekstradohodak) i ekstradohodak od izuzetnih pogodnosti.

Na kraju, želim da iz celokupne prethodne analize, svodeći sve svoje primedbe na rad autora, izvedem sledeći zaključak.

Renta kao ekonomska kategorija koja izrasta na tlu agrarnih odnosa koji se zasnivaju na privatnoj svojini nad zemljom i drugim prirodnim resursima inkompatibilna je sa sistemom privređivanja u socijalističkom samoupravnom društvu.

Dohodak od izuzetnih pogodnosti kao deo ekstradohotka u delatnostima koje stiču dohodak u izuzetnim pogodnostima je nova ekonomska i ustavna kategorija u sistemu udruženog rada, a ne drugo ime za rentu.

Otuda moramo biti kritični prema svakom pokušaju zamene kategorije dohotka od izuzetnih pogodnosti kategorijom rente.

Digitized by Google

Predrag Golubović

Povodom filmova

1.

Teme, kao životni podaci ili fikcija inspirisana životom, nemaju prednost jedna nad drugom. Po tome ne postoji prednost savremene teme nad ratnom, ratne nad takozvanom istorijskom ili obrnuto, u bilo kakvom redoslijedu i upoređenju. Isto tako, ne postoji ni prednost žanrovskog pristupa određenoj temi, jer tragično, komično, poetsko, dramsko podjednako mogu da iskažu suštinske i egzistencijalne ideje čovjekovog humanog življenja.

Tek realizovana, jedna tema razvija složene i duboke ideje koje je iz oblasti životnog događanja i životne istine prenose u mnogo šire i aktivnije područje poetske istine i misli.

Uobičajeno je da se taj složeni postupak preobraćanja jedne teme u prostore izražajnosti njene ideje, u zanatskom, stručnom i profesionalnom značenju i postupku, naziva dramaturgijom. Ali, često se zapostavlja da dramaturgija svoje osnovno polazište — temu, kao povod, i njenu filozofsku definiciju, kao krajnji ispoh djela određuje prema vremenu kome i pripada, prema njegovim događajima i humanim i moralnim načelima kojima je uslovljena korespondencija između pojedinca i dru-

Digitized by Google

štva, kao i prema svim kontradiktornim pojavama koje se javljaju u individualnoj svijesti i ponašanju. Očigledno, dramaturgija nije samo zanatski postupak, već prevashodno idejno izražen stav prema savremenosti i svijetu, koji se očitava od izbora teme, određivanja odnosa njenih elemenata u bilo kojoj od komponenti u kojima se ti elementi stiču i rezultiraju krajnjim misaonim i humanističkim angažmanom, kao poentom; do izbora ličnosti i svjesne prevage u tendencijama njihovog ponašanja, koja odgovara autorski sugeriranom pogledu na svijet. Po tome film se u svom stvaralačkom postupku uvijek vezuje za svoju aktuelnu savremenost i svakidašnjicu, kao što i svoju misaonost ostvaruje na idejama koje se, makar u početnom podsticaju, mogu prepoznati u konfliktnim situacijama savremenog života.

Samoupravljanje kao oblik našeg života i samoupravno mišljenje kao filozofsko i humanističko određenje prema sebi i svijetu postaju osnovne okolnosti tog stvaralačkog postupka kojim bi stvaralac htio da odredi svoju poziciju u svijetu u kome postoji, kao i smisao svakog preduzetog čina. Očigledno je da u oblasti filma radije, banalno i bukvalno, samoupravljanje lociramo nekom izabranom temom nego što u svakoj životnoj temi pokušavamo da otkrijemo dublje filozofske i humanističke ideje koje se nalaze u situacijama života kojim živimo i koje, usvojene, kao određenje, postaju oblik samosvjesnog ponašanja u osvajanju sopstvene, a kroz to i društvene slobode.

Ovogodišnji pulski i postfestivalski razgovori, u mnogim slučajevima, pokazuju da podjednako ne uvažavamo one pretpostavke stvaralačke prakse koje se osnivaju na realnim životnim činjenicama, čime se, prirodno, različito određuje i naš odnos prema sopstvenoj, a iz toga, uzročno, i tuđoj slobodi.

U razmatranju mnogih filmova sa savremenom tematikom sudovi o tim djelima sadrže i ocjene da je, najčešće, riječ o temama koje su periferne u našoj stvarnosti i tek dotiču neke od velikih tema samoupravljanja, odnosno još uvijek ne prodiru u suštinu samoupravljanja.

Odavde počinje prvo razmišljanje: ono kao osnovni postulat kojim se suprotstavlja izrečenom sudu postavlja već otrcanu aksiomu da nema malih i velikih tema, te se ni umjetnost nikada nije vrednovala po temama, već po idejama koje se, kao sinteza svih postupaka i tendencija u okviru jedne teme, javljaju kao dominante jednog umjetničkog djela i njegovog psihološkog, emotivnog, misaonog i humanog dejstva. Umjetnost nikada nije priznavala te, takozvane »periferne teme«, ako se tiču čovjeka i njegovog života. Ta podjela ne postoji čak ni u građanskoj klasifikaciji, koja je, inače, podložna mnogim i različitim oblicima kategorizacije.

Ako jedna tema obrađuje život, prepoznatljiv i autentičan, i ako je ta tema isječak tog života, odnosno njegova pojava kao

Digitized by Google

vid njegove istine, onda je ona u svim svojim elementima i valjana umjetničkog djela i, ma koliko izgledala skromna u svom prvobitnom tematskom podsticaju, snažna i jaka da na svom prostoru razvije probleme i ideje najegzistencijalnijih pitanja ljudskog života i ljudske slobode, kao vrhunskog cilja tog života. Svakako, taj domet zavisi prevashodno od kreativne moći umjetnika koji se obraća određenoj temi.

Kada je riječ o samoupravljanju — što kao sinonim označava naš savremeni život sa svim njegovim težnjama za ostvarivanjem čovjekove slobode — ne mogu da pronađem razliku između »perifernih« i »glavnih« tema. U tom razdvajanju tema nije li riječ, možda, o grešci da se samoupravljanje shvati kao dogma, pa kroz to i traži tema koja treba da iskaže »suštinu« samoupravljanja. Prenebregava se bitna činjenica da samoupravljanje svoju suštinu i ostvaruje upravo u svakom koncentričnom krugu izazvanom čovjekovim ponašanjem — od same ideje ostvarene ljudske slobode. A ta sloboda se gestom i činom dokazuje u svakom segmentu života, u svakom opredjeljenju, a ne samo dramatski suprotstavljenim i razlučenim stanjima života.

Veliko interesovanje inostranih gledalaca i inostrane javnosti, uopšte, vlada za jugoslovenski film koji govori o samoupravljanju. Nude se koprodukcije za filmove sa takvim temama. Da li pod tim neko podrazumijeva film o mehanizmu samoupravnih procesa, kojih u našem životu ima koliko i raznolikih odnosa? Hoće li neko iz takvog filma da shvati neke kodekse, da u vidu dijaloga ili postupaka ličnosti dobije, određene parole ili krilatice koje, ako ne znače naređenje, svakako treba da budu nekakva direktiva, valjda, od nekog »vrhunaravnog samoupravnog tijela«, za naše ponašanje u životu, kao i programirano ponašanje u svakoj životno istovjetnoj ili bar u grupama sličnoj situaciji? Očito — nesporazum postoji.

Taj nesporazum navodi na razmišljanje o dramaturškom metodu kao postupku kojim hoćemo da kroz jednu temu razvijemo ideje svog vremena i stava prema životu i svijetu. Neki od naših filmova prihvataju za svoje sadržine teme koje su krizne u savremenom životu društva, koje otvaraju problematične strane društva i koje, već tim svojim angažovanjem, aktiviraju umjetničku i društvenu svijest na prevazilaženju situacije jednog životom utvrđenog i otkrivenog konflikta; odnosno koje plediraju za prevazilaženje određenog stanja savremenog života, a to znači i unapređivanje cjelokupne lične i društvene situacije dramskog lika, a kroz to i savremenog junaka koji je dramski predtekst. Ta nova moguća situacija razvija svijest o neminovnosti i potrebi drugojačijeg svijeta. Razvijanje te pobude uništava ravnodušnost. A ravnodušnost je otuđenje, odnosno oblik dehumanizacije i same ličnosti i nemogućnosti uspostavljanja njenog odnosa sa okolinom.

Digitized by Google

Upravo u sučeljavanju sa tim temama počinje debakl savremene jugoslovenske scenaristike, odnosno njenog umjetničkog metoda — dramaturgije. U problemski postavljenim temama — mnoge su problemske već samim izborom i ukazivanjem na određeno stanje života — dramski punktovi, a to znači misaoni i emocionalni naglasci, kao i razrješenje dramske radnje, uvijek su ostvarivani na elementima i rekvizitima klasične, građanske dramaturgije. To znači da se za osnov rješenja moralnih i humanih pitanja dramaturgija oslonila na kodekse i forme jednog drugog morala i života, a ne onog iz kojeg crpe svoju temu kao predtekst svoje umjetničke vizije i istine. Prema tome, umjetnički metod kojim se u jednoj temi razvijaju njene ideje ne odgovara idejama i oblicima savremenog života. Time se i naša životna tema naglo svodi na šematizovani ishod, a to znači na već poznati i kanonizovani misaoni i idejni postulat. Tog trenutka, očigledno, ne može se govoriti o novoj vrijednosti niti o ostvarivanju novih prostora čovjekove slobode, a najmanje o filozofskoj kategoriji koja kao pretpostavka jednog filma ili umjetničkog djela uopšte, kao nova životna i humanistička situacija, u drugim oblicima i drugim epohama razvoja društva nije bila poznata.

Jedna dramska situacija ili dramski preokret nastaju kretanjem i aktivnošću dramskog lika. U našem filmu sa temom iz našeg života ta aktivnost se osniva na okolnostima savremenih zbivanja, na njihovim konfliktnim ili još u samom životu dovoljno neusvojenim, pa time i neafirmisanim humanim dominantama. U stvari, ti konflikti ili nerazvijene situacije su dramska jezgra koja, razlažući se na suprotstavljene ili istosmjerne tendencije, razvijaju i mogućnosti drugačijeg, novog ponašanja i reagovanja, koje, već time što se javlja kao mogućnost, poriče isključivost ranijeg ishoda, odnosno dogmatskog mišljenja uopšte.

Međutim, naša dramaturgija najčešće ne uvažava vrijednost tih postulata, kao elemenata iz kojih se formirala i aktivirala dramska situacija. Ona, mnogo lakše i jednostavnije, prihvata jednom već usvojen ishod sučeljenih ponašanja ili kontradiktornih postupaka — najčešće u jednom registru moguće dramatike precizno i jednostrano definisanom. Tako se šablon javlja i kao krajnje dramsko, znači misaono rješenje. U tome je čak i sâm idejni i filozofski smisao čitavog djela unaprijed određen, pa dramska radnja, u svom toku, nije ni bila mogućnost otkrivanja novih humanih i poetskih istina, već samo potvrda jedne već postojeće. Kao da čitav stvaralački postupak pokušava da jednu istinu učini što neprikosnovenijom i nepromjenljivijom. Zbog toga dramski preokreti skoro nikada i ne nastaju niti proističu iz ponašanja dramskog lika ili čak onog unutrašnjeg naboja koji gledalac, kao aktivni učesnik dramske radnje, akumulira u sebi, praćenjem određene film-

Digitized by Google

ske priče, pa već tim, sugeriranom istinom i emocijom, dolazi u stanje da se emocionalno, a potom i svjesno aktivira, prepoznajući u sebi »emociju koja misli« i kroz nju preispituje sopstvene moguće reakcije i opredjeljenja, sasvim nezavisno od postupaka dramskog junaka.

Dramski ishodi u našem filmu, pored toga što su šematizovani, najčešće su i banalni, a to znači svedeni do one »običnosti« koja ne posjeduje dramski i misaoni podtekst. Zbog toga često utvrđujemo da mnogo naših filmova polazi od inspirativnih tema, koje su, na žalost, kako se to kaže, »ispuštene« ili »nedorečene«. Taj fenomen (jer više to nije pojava, već skup pojava) zapravo i nastaje zbog toga što filmski scenarista i dramaturg lakše pronalaze dramatičnu i konfliktnu temu (jer je ona još uvijek životna činjenica) nego što svojim stvaralačkim postupkom uspijevaju da označe odrednice moralnog ponašanja i shvatanja slobode u svom savremenom liku, odnosno kroz to formulišu humane slojevitosti dramskog lika koji svojim ponašanjem i ukupnom egzistencijom pokreće neko neodgonetnuto pitanje ovog vremena.

Takav mogući završetak dramske radnje, koji svojim ishodom otvara nove mogućnosti ljudskog reagovanja i određenja prema pojavama savremenosti i života uopšte, još uvijek je uspješniji u dramaturgiji dokumentarnog filma, jer je tu najbliži životnom rješenju. Međutim, u složenoj i razuđenoj materiji igranog filma — gdje tendencije dramske radnje daleko prevazilaze već usvojena i uočena životna rješenja i gdje bi one u umjetničkom rezultatu trebalo da prethode budućem životnom dešavanju — nesigurnost naše savremene filmske dramaturgije tek u rijetkim slučajevima uspijeva da dramski ishod odredi, pa, recimo, i motiviše unutrašnjim težnjama dramske radnje.

Primjerâ šematizovanog ishoda dramske radnje u našem filmu ima mnogo. Nabrojani, oni bi tačno pokazali kojima se sve rekvizitima, navodno, rješavaju pitanja samoupravnog ponašanja u ovom društvu. Pri tom to uvijek ostaju rekviziti za neki muzej naše neiživljene, građanske dramaturgije i psihologije, a nikada misaoni prodori u nove oblasti svijesti, čije bi aktiviranje neminovno izazvalo i nove oblike i načine reagovanja.

Ranijih godina u filmovima takozvane savremene kritičke sadržine centralni lik dramskog sukoba bio je direktor kao sinonim birokratski utvrđene vlasti. Dok se on nalazio u obaveznom dekoru raskošne vile, mercedesa i sekretarice-ljubavnice, dotle su antagonističke dramske tendencije označavane prije svega radničkim kombinezonima, u miljeu radničkih menzi, a osnovno dramsko razrješenje dešavalo se na dugom i dramatičnom sastanku, najčešće radničkog savjeta. Prirodno, nosilac te antagonističke radnje bio je radnik bez stana, a kroz

Digitized by Google

to životno pravo bila je ugrožena i svaka druga njegova suština — mogućnost formiranja ili održavanja porodice i slično.

Posljednjih godina, očigledno, već snažnom promjenom društvenih odnosa i situacije života uopšte takav šematizovani lik i odnos nisu se mogli održati. Sada je, u filmovima najnovije produkcije, nosilac dramskog konflikta postao skoro uvijek novinar kao nekakva inkarnacija sintetizovane samoupravne svijesti. Pri tom sukob njegove aktivnosti i svijesti nije sa pojavama života koje sticajem prilika i profesije takav lik upoznaje, ulazi u njih, pa time postaju i dio njegove sudbine, na najrazličitije načine, već je to glavni urednik, u kome se, ponovo, mogu lako prepoznati samo malo izmijenjeni oblici šematizovanog prikaza nekadašnjih direktora. Zanimljivo je da sada ovakav lik novinara svoj sukob, odnosno konflikt svoje akcije i svjesnog humanog opredjeljivanja redovno doživljava kao poraz na ličnom planu: dok on vodi svoju samoupravnu bitku, po pravilu, žena ga napušta, odvodi dijete, ne dozvoljava mu da vidi oca itd., što sada izaziva i tragične posljedice kod dramskog junaka.

Lako se može utvrditi da u osnovi i jednog i drugog odnosa, kao osnovna inspiracija i životni predtekst, nisu služili događaji i ličnosti same savremenosti, već su i drama i njeni protagonisti formirani po modelu malograđanskog i čaršijskog mišljenja i shvatanja određenih društvenih i životnih pojava.

Prije svega, sve karakteristike direktora kao dramskog lika preuzimane su iz onog tipiziranog lika koji je u jednoj socrealističkoj predstavi označavao »glavnog gazdu« u kapitalizmu, pa je kao takav prenijet i u drugu društvenu sredinu i epohu. Ponekad pominjana ili označena »revolucionarna prošlost« nekog od tih direktora nije bila povod bilo kakvom humanom ili filozofskom preispitivanju u liku takvog junaka ili njegovom odnosu sa sredinom, već samo jedna vještački pridodata etiketa koja je trebalo da mu obezbijedi autentičnost sredine i vremena. Na žalost, ona to nije mogla jer se u njoj nije prožimala ni jedna od tendencija vremena. Time ne želimo da kažemo da birokratizacija vlasti jednog perioda društva nije u ličnostima direktora označena i vrlo snažnim, dramatičnim i često bolnim sukobima i tragičnim posljedicama. Naprotiv, sve te posljedice, šematski uspostavljenim likom, bivale su obično prenebregavane, a time se nije u našem raspoloženju i svijetu javljao sve širi i življi akvititet reagovanja, kroz koji se obogaćuje ljudski unutrašnji svijet, isto kao što se i čovjekova svakodnevica obogaćuje raznovrsnijim, pa, prema tome, i manje isključivim ponašanjem.

Kada je takav lik postao dramski neuvjerljiv, jer birokratizovana moć nije više presudno mogla da ugrožava čovjekovu slobodu, pojavio se lik novinara. U njegovoj suštini na-

Digitized by Google

lazi se onaj fenomen koji nazivamo slobodom govora, pa i slobodom mišljenja. Sámo onemogućavanje da jedan novinar objavi svoj kritički članak o nekom kriznom događaju čiji je bio svjedok ponovo nas vraća na malograđansku psihologiju da takve slobode govora, štampe, stvaralaštva često ne postoje u nas. Nastojanja takvog lika da ipak dođe do svoje istine kažnjena su raspadom porodice i svim onim katastrofama u osnovi kojih se nalazi sentimentalno osjećanje, koje najčešće može iz solidarnosti, u prvi mah, da se pretvori u optužbu onog koji ga izaziva, jer on svojim ponašanjem van pravila ugrožava jedan uspostavljeni odnos, prije svega u hijerarhiji poslušnosti.

Ali, ovaj uticaj malograđanskog mišljenja nije svoje mjesto pronašao tek u filmovima sa savremenom tematikom. Još mnogo ranije, u filmovima o ratu i revoluciji, mnogi duboko individualni i dramatični likovi formirani su ne po snažnim dramskim predtekstima, već po jednom usvojenom, malograđanskom mišljenju, koje je često i tim likovima i pojavama sasvim mijenjalo osnovnu suštinu. Osnovno u tome je bilo oduzimanje svake individualnosti liku ili činu, jer individualne oznake izdvajaju lik iz jedne bezličnosti mase u kojoj nesigurni pojedinac pokušava da nađe svoju snagu i opravdanje. Zbog toga malograđanin nikad i ne razmišlja o slobodi, jer mu istovjetnost likova i situacija oko njega nalaže da spokojno vjeruje u sigurnost svog bivstvovanja.

Individualni gest, kao presudni čin u stvaranju svijeta, u sebi i oko sebe, može da dokaže i ostvari ličnu slobodu. U jugoslovenskom filmu često se zaboravljalo i zapostavljalo da je bezlična masa, jednaka u ponašanju i reagovanju, osnovna oznaka na kojoj se ostvaruje psihologija fašizma, odnosno soldateske. Individualnog graditelja, slobodnog čovjeka i individualno razvijenu svijest o sopstvenom činu, pa i činu istorijskog pokreta koji ostvaruje, ne može čovjek da izvuče iz uniformne prilike, iz šesnaestoreda hitlerovaca, koji upravo time što je bez fizionomije, što je jedinstven u neindividualnosti djeluje snagom fizičke sile. Niko ne može poreći snažnu sugestiju kadrovima Leni Rifenštal u filmu *Triumf volje*. Ali, isto tako, niko ne može odgonetnuti ni jednu ličnu crtu, čak ni spoljnu, a da ne govorimo o unutrašnjim, psihološkim ili emocionalnim postupcima, bilo kog od tih šlemom okovanih mozgova.

U našem filmu, upravo ne shvatajući taj značaj očuvanja individualnosti, a kroz to i lične etičnosti, revolucionari su najhumaniji, odnosno najbliži svom istinskom biću, kada izvršavaju zadatke, a najslabiji kad su sami, kada bi, u stvari, i morali da djeluju iz ličnog opredjeljenja i lične potrebe, i to ne potrebe za očuvanjem života, kao činjenice, već morala kao ideje tog života, a to znači slobode u vrlo širokom smislu.

Digitized by Google

Iz našeg filma mi nijesmo uspjeli da shvatimo ni humanistički i filozofski odredimo duh i ideju bombašâ ili proleterâ, već je on mnogo jasniji i određeniji u životnim anegdotama i dokumentima o tim našim ratnicima. Međutim, duh samurajâ, legionarâ, kaubojâ, komandosâ odlično poznajemo iz filmova i prihvatamo ih kao filozofske, a kroz to i životne istine na kojima gradimo naše saznanje o njima.

Mnoga neuspjela djela dosta su šablonizirano svela predstavu o borcima revolucije na neku vrstu automata, sastavljenih, kao iz napunjenih akumulatora, pogonima određenih parola, deviza, naređenjâ, koji ne pripadaju ličnostima boraca koji se slobodno određuju, ni po pobudama ni po drugim, trenutnim, emotivnim ili psihološkim potrebama reagovanja, već se u njima nalaze kao arsenal ili mehanizam koji se pokreće i navija ključem neke spoljne sile i odluke i stavlja aktere u usmjereno pravolinijsko, uvijek predviđeno, kretanje. Tako je, na primjer, jedan od najslabije ostvarenih likova u jugoslovenskom filmu o revoluciji onaj tipični lik komesara. Ne pridržavajući se životne situacije, dramskog predteksta, izvanrednih komesara naše revolucije, ljudi od lične akcije, sa bogatom skalom raspoloženja i reagovanja, koji su, prije svega, u istoriji i sjećanjima svojih savremenika i ostali kao izuzetni humanisti, čime su uticali na događaje — filmski lik komesara je mnogo više podvrgnut onom malograđanskom, skoro antikomunističkom tretiranju komesara »boljševika«, u obaveznom tipiziranom kostimu kožne vindjakne, kačketa, okruglih žičanih naočara i asketskog, tačnije, jezuitskog, ponašanja prema ljudima. Mjesto bilo kojeg životnog elementa, on kao da je nekakva supstanca stvorena od parola šrafova, uslovljenih pokreta, velikog revolvera, kao simbola, i, iznad svega, bezličnih osjećanja i prema drugima i prema svojim odlukama i gestovima. Komesar na našem platnu, uglavnom, uliva strah. On se ne smješka, on nema svoj svijet, njega ništa ne boli, on ne voli, nema brata, majke, žene ili djevojke, čak kao da nema ni zavičaja ni mjesta rođenja. On je, očigledno, i dolutao iz nekih skaradno sklopljenih predstava koje su lebdjele nad tim pojmom mnogo prije nego što je sâm lik i postao životna stvarnost.

U većini jugoslovenskih filmova Nemci su kukavice. To postaje jasno kada se shvati da u sukobu Hitlerovog vojnika i našeg junaka mi jedino kroz hrabrost afirmišemo našeg junaka i njegov čin. Tim postupkom se nalazimo na afirmaciji ratničkog, a ne revolucionarnog. Očigledno, mnogo teži postupak bi bio našeg junaka dokazivati nekim drugim vrijednostima. A to bi se moralo dogoditi ako bismo, pridržavajući se čak istorijske autentike, kao bukvalne činjenice, priznali hrabrost njemačkom vojniku kao jednom od najizgrađenijih vojnika u istoriji svijeta. Tog časa, suprotstavljajući mu isto tako hrabrog našeg junaka, morali bismo, mjesto njegove vojničke priprem-

Digitized by Google

ljenosti i spremnosti u naoružanju i vještini, u našem junaku da otkrivamo i nalazimo one druge, prije svega humane tendencije, koje bi odnijele prevagu nad suparnikom kao nosiocem određene antagonističke ideje. Na taj način našli bismo se na prostoru otkrivanja ideja slobode i njenih višeznačnosti u našem junaku, kao i njenih univerzalnih humanih vrijednosti koje određuju nadmoć jedne životne ideje nad drugom u krajnjem istorijskom dometu.

Sukob hitlerovskog vojnika i našeg borca sukob je prije svega etičkih shvatanja slobode. Već u toj postavci jasno je da se u našem junaku mora da istražuje fenomen hrabrosti, jer hrabrost je duhovna kategorija (zato su hrabri oni koji se plaše, koji poznaju strah). Do hrabrosti se dolazi. Za razliku od njemačkog fašiste kod koga je to fizička, skoro fiziološka osobina, koja proizlazi iz osjećanja sile, a počiva na osvajačkom duhu i želji za dominacijom, naš junak postaje hrabar. Kroz hrabrost kao odbranu sebe, odnosno sticaj novih okolnosti koje ugrožavaju njegovu individualnost, a on svojom odbranom izražava svoju slobodu, razvija se i čovjekova svijest. Zato je sasvim prirodno što su u nas dječaci, studenti ili do rata sasvim mirni građani, u raznim prilikama, svoju odbranu, kao razvijeni oblik svoje svijesti, izražavali u junačkim i herojskim ponašanjima i postupcima. Taj razvoj se, očito, oslanja na etičko poimanje svijeta, odnosno odbranu sopstvenih moralnih i humanih stavova.

Revolucionar, slobodan čovjek, više se ispoljava u sukobu sa izdajom nego sa konfrontiranim neprijateljem. Jer izdaja je dvojnost jedne iste ličnosti, stanje moguće u etičkom odlučivanju kao prevaga nehumanog i nemoralnog u vlastitom činu. Možemo slobodno reći da je izdaja, kao i laž, stanje imanentno čovjekovom duhu, isto koliko i moralna postojanost. Čovječanstvo se u svom razvitku uvijek kretalo između moralne postojanosti i izdaje, ropske poniznosti i pokornosti. Pri tom pod izdajom ne podrazumijevamo ponašanje bijednika i plaćenika, nego onaj trenutak kada negativne tendencije životnih okolnosti i istorije savlađuju i lome jake ličnosti i protagoniste. U tome je izdaja krah ličnih nastojanja. Samo ta vrsta poraza humanog ponašanja ima značaja za dramsko suprotstavljanje, jer se tek tada otkrivaju jake i neiskorišćene suštine ljudskog humaniteta i gesta koji proizlazi iz njega, dokazujući da sloboda uvijek ima perspektivu.

Te ideje osvajanja slobode kao permanentnog procesa razvoja društva prirodno bi bilo da su se iz fabule filmova sa temama iz rata razvile i u onaj dio jugoslovenskog filma koji se bavi savremenim temama, posebno onima koji svojim kritičkim pristupom pokušavaju da odgonetnu ponašanje i perspektivu dramskog lika postavljenog u događaje i konflikte koji još uvijek nijesu riješeni u samoj svakodnevici, a postavljeni su kao prepreka svakom daljem humanom kretanju.

Digitized by Google

Tragajući za trenucima u kojima se kroz samoupravne odnose ostvaruje sloboda, savremena dramaturgija je usmjerena poglavito na incidentne slučajeve — kao da samoupravljanje, poput nekog dežurnog vatrogasca, u tim izuzetnim slučajevima, različitim oblicima intervencije, štiti, pa tek onda i razvija neku određenu slobodu. To bavljenje kriznim situacijama koje su se već dogodile (a u nas se najčešće takvi filmovi i događaju u vidu procesâ, u širem smislu, koji štite nečije narušeno ljudsko i društveno pravo) obavezno dovodi do retrogradne analize koja ne unapređuje sadašnjost, sem saznanjem o događaju koji joj je prethodio. U toj vrsti filma, u kojoj se najčešće vrstom sudske presude ili neke druge odluke ili sentence brani neko pravo, dešava se da upravo ta izrečena presuda ili administrativna odluka, bez obzira na to koliko je pravedna za slučaj o kome je riječ, postaje dogma — jer se ne može prenijeti i na neki drugi slučaj. A sloboda koja se ostvaruje samoupravnim mišljenjem i procesom života upravo je za svaki slučaj i za svaku tendenciju života drugačija, a ne određena modelom. Samo kroz tu raznovrsnost ponašanja i otvaranja prostora novom reagovanju otvara se i prostor individualnoj slobodi. Inače, stvaranje dramskog kraja kao modela obavezno dovodi do kanonizacije jednog morala, tačnije — do stvaranja moraliteta, što znači ograničenja u ljudskom ponašanju. Tako djelom kojim želimo da poreknemo jednu dogmu, istom isključivošću stvaramo drugu. Jedna jednosmjerno naznačena, usmjerena i definisana radnja ne može izazvati nikakvo polivalentno razmišljanje. Ono može nastati samo u otvorenim formama i strukturi koja svim svojim elementima razvija raznolike i mnogostruke ideje integralnog djela. Samoupravno mišljeni film, u tom konceptu života i filozofskom određenju koji nazivamo samoupravljanjem, može samo putem otvorene forme ispitivati sve moguće tendencije koje se javljaju u jednom dramskom događaju, kriznom i konfliktnom u čovjekovom životu i njegovoj svakidašnjici, ali ih ne može definisati i svojim završetkom. Taj završetak mora da se nađe u reagovanju gledaoca i u njegovom svjesnom određenju prema jednom slučaju, kao individualnom, a u širem kontekstu tog događaja i njegovih ispoljenih tendencija i prema opštem problemu sopstvene i društvene slobode. Tada se ne može govoriti o pragmatski shvaćenom problemu slobode i odnosa koji se ostvaruju u njoj. Očigledno je da takav film pomjera mnoge elemente svoje bukvalno shvaćene građanske dramaturgije iz oblasti zanata u oblast društveno aktivirane svijesti. Tog trenutka i film svojim djelovanjem može postati oblik osvajanja slobode. A aktiviranje te slobode, vraćamo se na početnu premisu, ostvaruje se prevashodno kroz stvaralački postupak, i to onaj za koji se dugo i uporno vjeruje da pripada samo dijelu zanatske realizacije djela.

Digitized by Google

Ali stara forma ne može izdržati intenzitet nove sadržine. Nove teme uguravane u stare dramaturške šeme dovode tu temu do ograničenog ishoda, u kome se završetkom, kao dogmom, zatvara svaka mogućnost daljeg razvoja bilo koje od ispoljenih tendencija jedne dramske radnje. To znači da se takav stvaralački postupak za osnov moralnih i humanih pitanja oslanja na kodekse i forme jednog drugog morala i života, a ne onog iz kojeg crpe temu kao predtekst svoje umjetničke vizije. Prema tome, umjetnički postupak kojim se u jednoj temi razvijaju njene ideje ne odgovara suštini tih ideja, pa se naša životna tema naglo svodi na šematizovan dramski ishod — a to znači poznati i kanonizovani misaoni i idejni postulat.

Međutim, razvoj pravih mogućnosti kritičkog filma nailazi na jake zapreke u procjeni i vrednovanju umjetničkog djela. Prije svega, uporno se pokušava da se jedna takva kritička tema »rasloji« na umjetnost i politiku. Obrazloženje je, staro i poznato, da se umjetnost nalazi u sferi filozofskih i humanih trajnih vrijednosti, dok je politika pragmatska dnevna situacija. U osnovi, taj stav se svodi na polazište građanske estetike, jer odvaja umjetnost od savremenosti, kojoj pripada i politika, kao idejna vrijednost ili čak i kao pragmatska kategorija. U suštini je idealistički pristup o nepolitičnosti umjetnosti, što, prevedeno na jezik humanog angažovanja, znači neangažovanosti umjetnosti — i dalje, odsustva svake komunikacije i potrebe komunikacije između umjetnika, njegovog djela i savremenosti u bilo kom vidu, čak i onom, metafizički shvaćenom, svevremenskom prisustvu djela u bilo kom vremenu i sredini. Ovaj stav, kontradiktorno, sam u sebi razvija sopstveno političko polazište, jer izdvaja jednu vrstu djelâ od drugih, onih koja su po tom ukusu i kriteriju zasnovana na političkom mišljenju i u sebi sadrže onu vrstu angažmana koji se može identifikovati kao politički cilj umjetničkog djela. Ukoliko to političko postaje dominantno, djelo se naziva još i »režimskim djelom«. A šta označava fenomen »režima« u samoupravnom i demokratskom društvu? Očigledno, u osnovi takvih nastojanja je da se fenomen vlasti isključi iz onog prostora u kojem se u ovom društvu ona formira slobodnim izborom i demokratskim stavom svakog člana društva, ili bar ogromne većine, i da se suprotstavi, pa i pretpostavi tako izdvojena vlast samoupravnom mišljenju koje je osnova ovog društva. Prirodno je da »režimsko« prema sebi stvara »opozicionarsko«, za razliku od samoupravnog koje unutar sebe stvara kritičko sučeljavanje. Već po tome i »režimsko« i »opozicionarsko« su isključivi — znači, dogmatski, za razliku od kritičkog koje je polivalentno i otvorena forma. Dogma se ne ruši drugom dogmom. Isključivost bilo koje vrste može značiti supremaciju nad drugom isključivošću, ali ne i ishod ka slobodnom mišljenju.

Digitized by Google

2.

Iako je ovogodišnji Festival Jugoslovenskog igranog filma bio izuzetak u istoriji te manifestacije po tome što se nije pojavio praktično ni jedan film sa tematikom iz rata i revolucije (jedan je u savremenu tematiku unosio ratne retrospekcije samo kao povod moralnom preispitivanju svog junaka), razgovor o ratu i revoluciji, odnosno antiratnom i antirevolucionarnom, razvio se oko povoda koji nije ni slučajan ni beznačajan: da li su naši filmovi sa tematikom iz rata i oružane revolucije u svojoj biti, prevashodno, antiratni ili razvijaju i druge, složenije ideje ljudske slobode.

Film je jedini umjetnički medij koji je novo jugoslovensko društvo razvilo sa revolucijom. Kao novi način komunikacije između stvaraoca i njegove publike ili, još tačnije, između te publike i njene vlastite životne situacije, film je svojom novinom otvarao jedan veliki prostor do tad neaktiviranog humanog i psihološkog reagovanja. Tačnije, taj prostor je neumitno provocirao reagovanja, jer je gledalac u njemu prepoznavao svoje prisustvo, a kroz to učestvovao u konfliktnim situacijama lične sudbine, što nije bio slučaj predratne bioskopske epohe, u kojoj je jugoslovenski gledalac poznavao film isključivo kao prizor tuđe sudbine, tuđih ideja, koji je govorio tuđim jezikom, a prikazani tuđi način i model života, bez mogućnosti da istim takvim medijskim putem bude upoređivan sa našim, mogao je da razvije i jedan oblik nesporazuma gledaoca sa sopstvenom sviješću, na način otuđenja sa realnom životnom situacijom.

Sve je to uslovljavalo pojavu domaćeg filma. Nju je očekivao jugoslovenski gledalac kao dalji stepen sopstvene identifikacije sa medijem, jer uslovno prihvaćeni heroji Oktobra ili čak Otadžbinskog rata, kao bliže prošlosti, prisutne i kroz filmove tog prvog posleratnog repertoara, mogli su da ostvaruju emotivnu, psihološku i misaonu reakciju jugoslovenskog gledaoca, ali do pokretačkog impulsa nedostajala je ona posljednja stepenica — umjetnička identifikacija koja podrazumijeva životne činjenice prepoznatljive u samoj savremenosti kao oblik najjače sugestije i vjerodostojnosti umjetničkog djela. To je moglo da se ostvari u temama i ličnostima koje je gledalac prepoznavao u vlastitom iskustvu i vlastitoj sudbini, utoliko prije što vrijeme tek završenog rata, kao epoha jakih i snažnih osjećanja, izazvanih životnim konfliktima i zbivanjima, u umjetničkom djelu više nije moglo djelovati tako jako samim činjenicama kojima je obilovao i život. Savremenost je očekivala novu istinu tih činjenica, kao ishod mnogih neodgonetnutih situacija i nezavršenih spoljnih i psiholoških konflikata, jer se na njima izgrađivalo ono što bi se moglo nazvati humanističkim angažmanom vremena i epohe. Ta nova istina oslobađala je ličnosti i događaje njihove konkretnosti, konkretnih karakteristika

Digitized by Google

i postupaka, i prenosila ih u širi, humanistički aktivni global mogućnosti svakog gledaoca, a ne samo onog koji je učestvovao u ratu i ratnim događajima. Tako su se autentični događaji, a kroz njih i revolucija uopšte, konkretizovali u idejama.

(U ovome se nalazi i objašnjenje za jednu od prvih neobičnosti jugoslovenskog filma: zašto se od početka u njemu ličnosti prepoznatljivih, istorijskih događaja i sudbina nisu nazivali i pravim imenima. Očigledno, ne iz straha od te vrste identifikacije, jer je ona u samom životu i svim njegovim manifestacijama, u to vrijeme, bila kudikamo izraženija, već iz želje da se individualno uopšti do ideje koja je moguća i u svakom drugom čovjeku — u ovom slučaju bioskopskom gledaocu. Ne govorim dalje o negativnoj primjeni ovog postupka koji je do naših dana doveo do toga da u našim filmovima mnoge značajne bitke i istorijske činove ostvaruju neki anonimni komandanti, koji, očigledno, ne pripadaju ni istoriji ni bilo kojoj drugoj autentičnosti.)

Jugoslovenski film je vršnjak jugoslovenske revolucije. Njegova pojava bila je još jedan stepen ostvarene slobode.

Opterećen ratom, kao svojom najbližom prošlošću i najprisutnijom temom u svijetu svoje sadašnjosti, jugoslovenski film se obratio tim događajima. U stvari, on se nastavljao iz njih. To je bila potreba da se životna stvarnost produži u umjetničkoj stvarnosti. U tome jugoslovenski film karakteriše jedna izuzetno značajna istina: on nije posjedovao takozvanu istorijsku distancu niti se temama obraćao sa pozicija provjerenih vrijednosti. Istorijska distanca bila je zamijenjena istorijskom aktivnošću. Po tome što je koliko i život učestvovao u selekciji vrijednosti i njihovoj afirmaciji, jugoslovenski film je od prvog dana bio revolucionarni film, napor za ostvarivanje slobode.

U trenutku tek završene oružane revolucije (tačnije, zvanično završene, jer će oružane intervencije revolucije trajati još nekoliko godina), kada se mijenjala etika jednog društva i rušile mnoge tradicijom i poretkom uslovljene norme, jugoslovenski film je bio izraz neodložne potrebe da se jedno doba na etički i politički način afirmiše i unese u svijest i svijet gledaoca. Film je pokušavao da sintetizuje i produži u stvarnosti ideje iz oružane revolucije, svejedno da li su se one nalazile u samom životu revolucionara ili su se razvijale u drugim umjetničkim i društvenim elementima same revolucije — poeziji, prozi, slikarstvu, zakonodavstvu ili organizaciji narodne vlasti.

Razvijajući ideje i moralne postavke revolucije kao humanističke ideale novog vremena i društva, naš film iz rata pokušavao je da sobom izrazi kontinuitet revolucionarne promjene svijeta, kojom se istorijski čovjek pretvarao u čovjeka savremenosti. On je na humanističkim gestovima i moralnim primjerima iz rata pokušavao da ostvari koordinate savremenog heroja

Digitized by Google

kao aktivnog činioca društva. To je bila njegova dominantna slobodarska tendencija, jer je slobodu, u najširem smislu, postavio kao osnovni postulat svakog čovjekovog čina.

Po tome naš ratni film nije samo žanr ove kinematografije, već mnogo više, njen umjetnički i idejni angažman koji izvorište moralnih, humanističkih, znači slobodarskih opredjeljenja našeg čovjeka nalazi u izvornim događajima revolucije. Time što ih interpretira i prenosi u drugu stvarnost, on ih ne kanonizuje, već razvija u tokovima svoje savremenosti. Zbog toga je prirodno što se naš film, naročito u svojim prvim godinama, a i kasnije, vrlo često, obraćao temama rata, tačnije — revolucije.

Jugoslovenski film nije u okolnostima rata nalazio samo prostor svojih tema. To bi bilo utoliko teže što se neposredna ratna prošlost višestruko nastavljala u neposrednoj sadašnjosti. Tako shvaćene teme još nisu bile završene. Sudbina djece bez roditeljâ, žena bez muževa, majki bez sinova, razrušenih gradova i slično trajala je još uvijek. Fabule nijesu bile okončane ili, tačnije, dramske posljedice svake ratom otvorene teme tek su se nastavljale i intenzivirale u savremenosti prvih poratnih godina. Te, uslovno rečeno, nezavršene teme, sa određenim dramskim, a u životnoj stvarnosti i psihološkim i emotivnim posljedicama bile su elementi opšte konfliktne situacije. Njima se obraćao jugoslovenski film. Upravo ta umjetnička angažovanost, tematska određenost, društvena i idejna opredijeljenost izdvaja ova djela iz one vrste filmova u svjetskoj produkciji koji se nazivaju ratnim isključivo zbog toga što svoje teme nalaze u ratnim događajima. Naš film se ne određuje po pojednostavljenoj šemi ratnog i antiratnog niti na toj osnovi ostvaruje svoju osnovnu humanističku angažovanost. Iako sâm rat, u osnovnom smislu, postavlja pitanja ljudske slobode, često ratni filmovi i njihovi heroji svoje postupke svode na premoć jednih nad drugima, ali ne u prostoru ugrožene i odbranjene slobode, već afirmacije snage, spretnosti ili ratnih lukavstava. Za razliku od tih filmova, jugoslovenski film je uvijek, od svog početka, kao osnovni dramski postulat i dramsko inspirativno jezgro postavljao pitanje elementarne ljudske slobode. Iz te ideje razvijali su se i svi drugi odnosi, od kojih je najznačajniji — saznanje te slobode i raznovrsnost ljudskog čina kojom se ona dokazuje. Po tome naši filmovi su bili podstaknuti mnogo dubljim porivima i humanističkim dilemama koje su se iz istorijske fabule prenosile u svijet savremenog gledaoca.

Ako je rat prinuda koja u pojedincu i njegovoj okolini razvija destruktivne sile, pa time i aktivira mogućnost nehumanog ponašanja, onda se antiratno ispituje u odnosu pojedinca prema tom fenomenu. Ali, ako se događaji u jednom pojedincu i njegovom unutrašnjem svijetu ispituju zbog konflikata koji u njemu samom nastaju u saobraćanju sa sopstvenim idejama, borbom i idealima — znači da u junaku ispitujemo one ideje koje se javljaju u fenomenu revolucije. Pri tom je osnovno

Digitized by Google

polazište da čovjek koji je ušao u revoluciju human — iz njenih događaja, drama, borbi i krvi mora izaći humaniji nego što je bio, jer je revolucija, između ostalog, i borba za očuvanje etičnosti. Po shvatanju istorijske epohe i društva u kome živimo revolucija ima humani konačni cilj, bez obzira na to što unutar sebe doživljava krize i pojave koje ponekad mogu i duboko da ugroze taj put ka humanijem i slobodnijem svijetu. Konačni ishod u životu čitave jedne ili više generacija ne može se dovoditi u sumnju, jer bismo onda doveli u sumnju čitav ljudski život, oddosno opšti razlog postojanja. Kada o tome govorimo, mislimo na one pokušaje koji u našem filmu događaje revolucije poistovećuju sa krvavim trenucima rata i ratnog pokolja, pa u jednakosti zla, kakav je rat, poistovjećuju obje strane — i onu sile i ugrožavanja ljudskog humaniteta i onu koja u ime tog humaniteta i slobodnog čovjeka svoje žrtvovanje ispoljava kao visoko realizovan humani i etički čin kroz koji se i dokazuje slobodan čovjek. Pri tom je postalo modno da se takav pristup temama revolucije proglašava antidogmatskim pristupom revoluciji, iako je, najčešće, krajnji misaoni i idejni zaključak takvih filmova vrlo jednostran i isključiv, znači dogmatski. Uz to što je istorijski, pa kroz to i umjetnički netačan, takav postupak nas navodi i na još jednu misao: u nas se antidogmatskim, u čaršijskom rasprostranjenom mišljenju, najčešće i skoro isključivo smatra onaj postupak kojim se devalvira neka vrijednost. Nijesam primijetio da se o antidogmatskom, a to znači manje isključivom i drukčije mogućem, govori i u slučajevima kada se na temama revolucije i kroz filmove koji se njima bave revolucija i njene ideje prenose na mnogo širi plan humanog dešavanja u pojedincu, što, prirodno, eliminiše moguću isključivost. Za takve afirmativne tendencije proširivanja humanog dejstva revolucije u našoj misli i pisanoj riječi o filmu ne utvrđuje se da su antidogmatske. Iako je fenomen antidogmatskog, prije svega, u svojoj suštini, afirmacija novih vrijednosti. Ali, još uvijek za tu odrednicu se mnogo lakše odlučujemo za ono što, bez razloga i argumentacije, potezom istorijske i umjetničke laži, devalvira vrijednosti koje su osnov revolucije i revolucionara. Sličan postupak tumačenja revolucije nalazio se u filmovima jednog perioda, poznatim kao crni talas, čija je prividna težnja dehumanizacije rata i stvaranja takozvanog antiratnog bila, u suštini, usmjerena na razaranje humanih, moralnih i društvenih vrijednosti i odnosa koji su stvoreni i ostvareni revolucijom.

Digitized by Google

Boris Nonevski

Žilava manjina — poezija

Ljudi koji ne odustaju da nasele planetu lepotom i gorčinom i sumnjom, kad je ona ugrožena, oni koji u magmi postojanja prepoznaju i izdvajaju oblike po meri čoveka — jedna sorta ljudi čija su htenja još nedovršena poput »torza čiji udovi leže u budućnosti« okuplja se u svoju »republiku« usprkos svih zakona političke gravitacije savremenog sveta. Struga, »kada se gostoprimstvo ubraja u izumrle stvari« (Encensberger), evo već devetnaesti put prestonica je svih poetika globusa. Jedna manjina iz svih naroda, svih zemalja i kontinenata, iz godine u godinu, godinama donosi svežanj svog semena slobode da proklijava na toplom suncu juga, da ga oplodi nadom da ljudi mogu da žive (ako ne od) i sa pesmom. Oni koji hodaju nebom okupljaju se da nađu uporište na zemlji. Da nađu slobodnog prostora na duhom racionalnosti i (ili) represijom okupiranoj planeti i poput antičkog Anteja još silovitije da krenu visočije.

Zborovanje na Struškim večerima poezije, pored raznolikosti poetskih iskaza, koji su utemeljeni u individualnom i neponovljivom činu stvaranja, predočava nam i različite kulturne situacije u kojima nastaje poetska reč. Jer stvaraoci, pored svoga *ja*, u pesmi donose i deo njihovog *mi*, deo duhovnog okvira koji u sebi uključuje istorijsko pamćenje i ovovremena traganja. Tako Struš-

Digitized by Google

ke večeri poezije, okupivši svekolika pesnička zračenja sveta, postaju fokus u kome se očitavaju tradicija i traganja jednog segmenta ljudske kulture. U tom reprezentativnom uzorku ljudske osećajnosti, razume se, utapa se i makedonsko, kao i pesničko iskustvo narodâ i narodnosti Jugoslavije: da bi se prožimalo i, istovremeno, iznalazilo svest o sopstvenim vrednostima i uzletima po nagornini pesničkog stvaranja.

Kada je makedonska poetska reč narasla do punoletstva, u njoj se, kao prirodna potreba, rodila želja da se susreće i da odmerava snagu sa sebi ravnima, koliko i da se propituje o sopstvenim korenima, o izvorištima svoje posebnosti. Na jednoj seansi susretanja sa tradicijom, na literarnom čitanju grupe istaknutih makedonskih pisaca povodom jubileja (15. jul 1961) izlaženja Zbornika braće Dimitrija i Konstantina Miladinova, rodila se pomisao da postoje uslovi za organizovanje jedne tradicionalne pesničke manifestacije festivalskog karaktera. Od tada, iz godine u godinu, broj učesnika na Struškim večerima poezije u stalnom je porastu. Već 1964. godine one prerastaju u opštejugoslovensku manifestaciju na kojoj uzimaju učešće pesnici iz svih republika. Sledećeg leta festival u okupljanju pesnika prelazi jugoslovenske granice i u Strugu dolaze eminentni predstavnici iz više zemalja. Kako se povećavao broj sudionika, umnožavao se i sadržaj zborovanja. Tako da sada Struške večeri poezije po reprezentativnom sastavu učesnika, po raznolikosti programa i parametrima vrednovanja stvaralaca slove za najveću i najautoritativniju pesničku manifestaciju u svetu koja je već poodavno ušla u registar UNESCO-a.

Ovde i sad nismo u stanju da rekonstruišemo bezmalo dvodecenijsko trajanje Struge. Pred veliko oko Ohridskog jezera dolazile su, zastajale i »ostajale« hiljade pesnika sa hiljadama stihova, govorile su poetike svih kontinenata, predstavljani su lirski zapisi svih jugoslovenskih naroda — ali, ipak, izazovu metamorfoze programskih koncepata odolele su dve tačke. U njima je zgusnut međunarodni ugled i avans za duhovna ulaganja, za optimizam u pogledu preživljavanja poezije. Bez pretenzije da ih rangujemo, pokušaćemo čitaocu da predočimo njihov kroki.

Po svojoj neprimerenosti »duhu vremena« današnjeg kao *prvu* izdvajamo Međunarodni miting poezije »Mostovi«.

Savremeni svet kao nijedna epoha do danas poznaje fenomen masovnosti i okupljanja. Ljudi svoju potrebu za pripadanjem transponovali su u političkim pokretima, društvenim asocijacijama sa neposrednim materijalnim interesima, raznim neformalnim grupama (od onih za zaštitu čovekove okoline do simpatizera sportskih klubova). Apsolutni šampion tih »premošćivanja« podvojenog sveta svakako su sredstva masovnog komuniciranja. Taj mamutski nervni sistem u velikom planetarnom telu postaje gospodar čulâ svih ljudi. Jedan ekskluzivan nastan, posredovan njihovim nevidljivim kanalima, može da obuzme pažnju i pola globusa. Olimpijske igre bile su čujne i vidljive čak i za više od toga. Ljude mogu da okupljaju i okupljaju ih magnetna polja po-

Digitized by Google

litičkih ideja, nacionalna htenja, neizvesnost i obrti igara, ali poezija, bar do sad, nije pokazivala moć zgušnjavanja kolektivne pažnje. Najviše što je mogao da očekuje pesnik, kada su pesmi predviđali sumornu jesen, kada je čulnost »trebalo« da ostari u racionalitetu — bilo je da se njegovo stvaralaštvo druži sa usamljenim pojedincem. Međutim, kada na Međunarodnom mitingu poezije »Mostovi« pesnici iz svih zemalja sveta svojeusno izgovaraju stihove, kada na dvema obalama Drima okupe hiljade ljudi, tada oko lirskog slogana bude više publike nego na fudbalskom igralištu. Struga tada ima više ljubitelja poezije nego stanovnika. Svejedno što ova svetkovina traje jedan dan, jednu noć — prisustvo tolikog sveta, kako reče jedan od učesnika, »najveća je odbrana postojanja i smisla poezije«.

Međunarodni ugled ove manifestacije ne donosi samo sadržaj programa. U neku ruku on je samo pretpostavka na kojoj izrasta njen dignitet. Visoko mesto na tabeli svetske kulturne situacije Struške večeri poezije obezbeđuju i nivoom učesnika. Najveći među jednakima iz sazvežđa velikana isplutava na institutu »Zlatan venac« koji se dodeljuje svake godine jednom od učesnika za vrhunska pesnička ostvarenja. Dosadašnji Orfeji, nosioci nagrade »Zlatan venac« su: Viston Hju Odn (SAD), Pablo Neruda (Čile), Euđenio Montale (Italija), Fazil Hisni Daglardža (Turska), Leopold Sedar Sengor (Senegal), Ežen Gilvik (Francuska), Artur Lundkvist (Švedska), Rafael Alberti (Španija), Miroslav Krleža (Jugoslavija) i, ove godine, Hans Magnus Encensberger (SR Nemačka), kao i pesnici koji su ranije dobili »Zlatan venac« putem međunarodnog konkursa za pesmu: Robert Roždestvenski i Bulat Okudžava (SSSR), Laslo Nađ (Mađarska), Mak Dizdar i Miodrag Pavlović (SFRJ).

Stvaralačka legitimacija svakog autora ponaosob dovoljna je da nas uveri u afinitet i vrednosne parametre organizatora, u njihove visoke kriterijume prilikom ustoličavanja laureata. Svojim izborom da su se, bar do sad, nalazili na samim vrhovima stvaralaštva u svetu mogli su da se uvere jednim dodatnim »filterom«. Naime, »Zlatan venac« mnogim dobitnicima bio je »zadnji korak ka Nobelovoj nagradi« (Švedski radio 1979. godine). Neki, doduše, sa njim još stoje u njenom predvorju, ali pesnici poput Pabla Nerude, Euđenija Montalea i Artura Lundkvista ovenčali su se i priznanjem Švedske akademije.

I pored toga što su laureati proneli u svetu glas o Strugi, a i ona o njima — u nagradama se ne dovršava smisao Struških večeri. Njihov najveći motiv je pre svega da moralno podupiru pesničko stvaranje, da okupljaju i upoznaju pesnike. Ili, kako ih je prošle godine nadahnuto definirao Pjer Gamora iz Francuske: »Često, čak previše često, ljude pera i hartije poznajemo zahvaljujući hartiji. Svakako da je pisanje jedno od najvećih otkrića, ali njime se ne može zameniti istina žive reči, neposrednog kontakta... Struške večeri daruju nam mogućnost da otkrijemo i pronađemo lica, glasove, prijateljstva od krvi i mesa. A ovi susreti... gostoprimstvom i pažnjom makedonskih prijatelja i njihovom po-

Digitized by Google

stojanom željom da služe kulturi kroz žive kontakte postaju još upečatljiviji.«

Na koji je način ove godine Struga otvorila gradske porte pesnicima sveta? Kada i kako je pored večnog Drima potekla još jedna reka reči u novom koritu svetske poezije?

Samo što će stići (21. avgusta), okupiće se pesnici, zajedno sa ostalim svetom, pred svojim i njihovim Domom poezije uz zvuk fanfara da zapale vatru koja se neće gasiti sve dok ne ode poslednji od njih. Nakon toga Blagoja Čorevski, glumac Dramskog teatra iz Skopja, ovogodišnji dobitnik Sterijine nagrade za glumačka ostvarenja, izgovorio je ono što zna svaki Stružanin, svaki Makedonac — ponavljao je zajedno sa svakim čovekom iz okupljene mase: »T'ga za jug«, najlirskiji svežanj stihova Konstantina Miladinova. Na taj način pesnici sveta čuvaju od zaborava patrona koji ih okuplja na manifestaciju u njegovu čast i zahvalnost, a Stružani se podsećaju na svog najznamenitijeg sugrađanina — studenta atinskog i moskovskog i zatočenika carigradskog. Jer »T'ga za jug« isplakana je dok je taj prosvećeni Makedonac uzalud, tražio *prostor* pesmi svojoj i svog naroda po hladnim moskovskim ulicama. Sto trideset godina je prošlo od njenog rođenja, a ona je sve mlađa u našoj svesti. Konstantinu je u trideset i drugoj godini, pod misterioznim okolnostima, u carigradskim kazamatima oduzeto pravo da *tuguje za jugom*, a on, evo, stotinak godina živi i stotinama će živeti u pesmi. Jer »T'ga za jug« je prethodni slogan, amajlija svima onima koji prebivaju na severu života, kojima socijalni i politički uslovi opstanka zamenjuju pravo na pevanje plakanjem. I, koliko je ona (»T'ga za jug«) naša, makedonska, toliko u njoj stoje zapisana htenja, uzdasi, svakog pesnika, svake poezije koju nekakve sile mraka sputavaju, ne daju da punim glasom izgovori reč, istinu.

Kada su bili izgovoreni i poslednji stihovi himne pesničke republike, pred otvorenim dverima Doma poezije okupljeni narod slušao je pesme Miroslava Krleže, nosioca prošlogodišnjeg »Zlatnog venca«, i Slavka Janevskog, dobitnika nagrade »Braća Miladinovci«, isto tako za lanjsko zborovanje, koja se dodeljuje svake godine jednom makedonskom pesniku za zbirku pesama između dve Struge. Pre nego što će stići u salu Doma, gde će se obaviti svečano (protokolarno) otvaranje XIX Struških večeri poezije, posetilac zastaje u holu gde je otvorena izložba knjiga. Na štandovima su istaknuta inostrana izdanja delâ predsednika Tita, nemačka, inostrana i jugoslovenska izdanja ovogodišnjeg laureata »Zlatnog venca«, Hansa Magnusa Encensbergera, kao i odabrane knjige skoro svih makedonskih izdavača.

Dok su oni (srećni) posetioci (koji su nekako uspeli da dođu do ulaznice) slušali pozdravne govore na samom činu otvaranja manifestacije, trostruko, četvorostruko, možda i više od tog, ostalo ih je na keju Drima. Ljudi koji su se brinuli o redu bili su neumoljivi — iz prostog razloga što ne baš mala sala Doma poezije nije mogla da primi ni jednog čoveka više. Eto još jednog pa-

Digitized by Google

radoksa Večeri da poezija »ide na kartu više«. Eto još jednog socio-estetskog fenomena koji zahteva teorijsko objašnjenje. Inače, Program svečanog otvaranja bio je podeljen u dva dela. U prvom, pesnici iz svih naših republika i pokrajina na jezicima narodâ i narodnosti prineli su senima predsednika Tita buket svežih stihova inspirirani njegovom ličnošću i delom, a u drugom, savremenu makedonsku liriku, u izboru Milana Đurčinova, a u poštu dela Konstantina Miladinova, govorili su makedonski glumci. Time je bila iščitana knjiga promemorija.

Kasno uveče, ili rano ujutru, onog momenta kada se po Griniču razvenčavaju noć i dan, Todor Čalovski, pred upornim ljubiteljima poezije, upriličio je izbor iz »najdominantnijeg roda u našoj književnosti«. U jednoj intimnoj prostoriji hotela »Drim« i u isto takvoj atmosferi slušali smo pesme koje su ispevane između dve Struge. Iako se autor izbora, kako sâm kaže, opredeljivao »za *pesme*, a ne za pesnike«, pred publikom su se redali stihovi »iz tako reći svih generacija pesničkih talasa« u Makedoniji. Predstavljajući pesničku osećajnost i po dubini životnog iskustva njenih autora, u toj ponoćnoj antologiji slušali smo stihovanja od Konevskog, Janevskog i Šopova, preko Ganeta Todorovskog, Radovana Pavlovskog do Riste Lazarova, Kletnikova, Kulafkove, Plevneša i Gordane Mihajlove-Bošnjakovske. Na ovom izboru Čalovskog suradivali su Avni Engili za poeziju koja se u SR Makedoniji stvara na turskom jeziku i Resul Šabani na albanskom. Tako, u tom rukohvatu jednog segmenta naše duhovnosti našle su se boje i civilizacijske uslovljenosti podneblja. Dakako, jedna ovakva panorama, koliko je određena samom istinom jednogodišnjeg narastanja pesničkog stvaranja, toliko je uslovljena i subjektivnošću izbora, da ne kažemo i afinitetom sastavljača prema pojedinim poetikama i pesnicima. Otud je on samo jedan presek u stratumima pevanja, a da bi bio relevantan, uvek treba da se relativizuje. Ali svejedno, i povrh toga, Todor Čalovski, pokazujući »svojeličan pesnički štimung«, u jednom tolerantnom izboru predočio nam je partiture iz makedonske poezije i sa univerzalnim sazvučjima.

Pred kompetentnim auditorijumom Struških večeri poezije ovog leta bio je prezentovan i jedan mali (uvek mali za njene tradicije i bogatstvo) odlomak indijske poezije. Šjaradž Singh Džen, iz ogromne mase indijskih pesnika, za ovu priliku izabrao je dvadeset i pet stvaralaca. Iz konciznog predgovora sastavljača izbora saznajemo da je savremena indijska poezija višejezičko stvaralaštvo. Iz indoevropske, dravidske i dordske (ili kafirske) jezičke grupe razvilo se sedamnaest književnih jezika na kojima se danas u Indiji stvara literatura. Tu leksičku raznolikost umnožava i engleski jezik, koji se zadnji uključio kao sredstvo pesničkog iskaza. Uz tu složenu jezičku situaciju treba dodati i činjenicu da je savremeno indijsko stvaralaštvo izraslo iz različitih kulturnih i verskih tradicija; sveukupnost savremene indijske kulture sačinjavaju nasleđa od prearijske i arijske kulture, s jedne, i musliman-

Digitized by Google

ske i hrišćanske, odnosno zapadne kulture, s druge strane (Šjaradž Džen).

Ali, i pored akulturacionih procesa koji su se odvijali u prošlosti, i pored evidentnih prožimanja raznolikih vrednosti koje su i danas aktuelne, poezija Indijskog potkontinenta, jednako kao i pre, i danas ljubomorno čuva jednu osobenost svoje poetike — panindijsku utemeljenost. U osnovi toga je neprolazni interes pesnika za stara indijska predanja, osobito epska (*Ramajana, Mahabharata*), koliko i puranska.

Ako prethodni stav prihvatimo kao prvu osobenost savremene indijske poezije, ako je ona ishodovana u duhovnom kontinuitetu, u »istorijskom pamćenju«, druga se ogleda u neposrednom delovanju istorije. Kada je muslimanska vlast u Indiji bila učvršćena, započelo je drugo osvajanje — islamizacija podanikâ. Na to domaća religijska tradicija snažno podstiče stvaralaštvo. Poezija, svejedno što varira »bhakti« sadržaje (ljubav prema bogu, vernost), u vernost svom korenu etablira duh rezistencije. Razvija se poezija hindu dijalekta u kojoj su prepevane staroindijske teme (Rama, Kršna i druge). Budući da je jedno vreme Indija, skoro u celosti, bila muslimansko carstvo, tamo, ipak, prodire jedna nova kultura. Stvara se književnost na persijskom i arapskom jeziku. »A vrlo značajan nastan... predstavlja razvitak urdu jezika. Savremena indijska poezija ne može se zamisliti bez poezije urdu jezika; urdski jezik zauzima mesto odmah iza hindskog. Znači, tu ulazi prvi strani elemenat u indijski kulturni život (drugi će biti zapadni koji će uneti Englezi). Urdu poezija unosi arapske pesničke forme i sadržaje, koji vremenom postaju romantičarska svojina indijske poezije, svojina koja *ukrašava celinu, ali nikad ne nadvladava*« (Šjaradž Džen). Ovome treba još dodati da je sva ova poezija izrazito lirska i kao takva postaje građa za razvijanje indijske muzičke tradicije.

Zadržavajući i dalje svoje osobenosti, indijska poetika dolazi u dodir sa kulturom zapadnoevropske tradicije. Prožimanje koje će uslediti najpre će se osetiti u bengalskoj poeziji, »koja prihvata slobodan stil i italijanski sonet u svojoj versifikaciji« (Šjaradž Džen). Uticaj Evrope (koji i danas postoji) biće toliko snažan da će se stvoriti književnost na engleskom jeziku. Po ugledu na nju razvijaju se novi (za indijsku kulturnu situaciju) književni rodovi: drama, roman, novela, esej.

Uporedo s tim, budući da se indijska tradicija bitno nije menjala, »morala je da odustane od onoga što nije moglo da drži korak sa opštim promenama«. Na scenu stupaju reformatori Ram Mohan Ram, Vivekanand i Gandi. U sklop njihovih socijalno-kulturnih preobražaja ulazi i pesništvo u koje će biti utisnut pečat hindu izma (neohinduizam). I dok je njihov uticaj posredovan, izveden iz njihovih filozofsko-socijalnih doktrina i delovanja, »simbol novog duha i stvaralaštva« u indijskoj poeziji postaje Rabindranat Tagore. »Njihova vizija o sveopštoj ljubavi, mističnom jedinstvu čoveka i svemira, univerzuma i internacionalizma, pred-

Digitized by Google

stavlja jedinstvenu simbiozu indijske misli i tradicije, s jedne, i savremenih zapadnih vrednosti, s druge strane« (Šjaradž Džen).

Najnovija poezija indijskih naroda, pa i ona koja je upriličena u izboru na makedonskom jeziku, narasta u oscilirajućim traganjima između tradicije i savremenosti. Ovom prilikom nećemo se konkretnije baviti zbirkom savremene indijske poezije. Čitalac koga to zanima najverovatnije će sâm to uraditi, ali sad vredi napomenuti da je to prvi izbor pesama indijske poezije koji se pojavljuje na makedonskom jeziku.

Pred istim auditorijumom, iste večeri i na isti način bio je predstavljen i izbor savremene mađarske poezije. Pesnike zastupljene u toj antologijskoj panorami odabrao je Paskal Gilevski.

Mađarska poezija, književnost i literatura nije nepoznata na našim prostorima. Bogatstvo njene tradicije, značaj koji je imala u evropskim kulturnim kretanjima i geografska blizina susedne zemlje učinili su pristupačnim njene duhovne vrednosti. Za makedonsku kulturnu istoriju Mađarska ima još jedno dodatno značenje. U Budimu, sada već daleke 1814. godine, štampane su prve knjige Joakima Krčovskog, a dva leta kasnije i drugog makedonskog preporoditelja Kirila Pejčinovića.

Tada se još nisu bile pojavile njihove nacionalne pesničke veličine: Mihaj Verešmarti, Šandor Petefi i Janoš Aranj, koji će, zajedno sa dva velika pesnika dvadesetog veka — Endre Adijem i Atilom Jožefom, širom sveta proneti slavu talenta svoje zemlje, koliko i uslovljavati i podsticati traganja pesništva svog naroda. Od tada i od njih mađarska poezija živi u stvaralačkom kontinuitetu, dok se na makedonskom kulturnom prostoru, usled poznatih istorijskih poremećaja, menja pesnička topografija. Njene lirske vode poniru i u tom međuvremenu izlaze samo na nekim pukotinama istorije, da bi u mlazevima nadolazile tek nakon oslobođenja jednog dela makedonske zemlje (SR Makedonija). Tako da će svog starog prijatelja, koji joj je pružio ruku kada je ona učila da hoda, makedonska poezija udostojiti na adekvatan način tek kada preboli traume svog rađanja. Kod nas (u Makedoniji) i ranije, u periodičnim izdanjima, pojavljivale su se pesme mađarskih autora, ali prva antologija izašla je pre desetak godina. U njoj su zastupljeni pesnici koji su se afirmisali posle Atile Jožefa. Ova druga antologija, na neki način, nastavlja onamo gde je stao prethodni izbor. Sastavljač našu pažnju usmerava na pesničko stvaranje poslednjih desetak godina. Pri tom panorama savremene mađarske poezije započinje sa dva najznačajnija autora: Đulom Ilešom i Šandorom Verešom. Za njima slede Ferenc Juhas, Laslo Nađ, Ištvan Šimon, pa preko Ronaija, Garaija sve do Tandorija, koji se već dokazao i kao vrstan prevodilac makedonske poezije na mađarski jezik. Pored njega, makedonsku poeziju mađarskoj književnoj javnosti posredstvom prevoda prezentuju i Ileš, Šandor Vereš, Ištvan Vaš, Kepeš, Ronam, Laslo Nađ i drugi. Većina njih, a i ostali mađarski pesnici redovni su gosti Struških večeri poezije (Laslo Nađ je dobio i »Zlatan venac« 1968. godine za najbolju pesmu putem me-

Digitized by Google

đunarodnog konkursa, a Juhas je jedinstveni dobitnik nagrade časopisa »Stremež« za najbolju pesmu pročitanu na Struškim večerima poezije 1967. godine). Tako je kontakt koji je bio uspostavljen sa mađarskom kulturnom situacijom daleke 1814. godine sada prerastao u razvijenu saradnju sa makedonskom poezijom koja će se sigurno još razgranjavati.

Treći kolektivni nastup ove godine pripao je slovenačkoj lirici. Ciril Zlobec je za ovu priliku iz sveukupne pesničke situacije izabrao dvadeset i tri pesnika i pedeset pesama koje su oni stvarali poslednjih desetak godina. Iz kratkog predgovora kojim je propratio tu panoramu saznajemo da je ona »pesnički trenutak koji još traje i (koji) presudno determiniraju pesnici sa antologijskim vrednostima, koliko i oni drugi, brojniji, koje će vreme još premeravati, presuđivati, odabirati, mnogo njih odbaciti, ili koji su sad sa svojim delom nesumnjivo prisutni, uzbudljivi, sa unošenjem svakojakih novosti, estetskih i idejnih, možda karakterističnih za ovaj trenutak slovenačke lirike«. Ciril Zlobec mogućeg čitaoca obaveštava da je u poeziji njegovog naroda prevaziđen »ekskluzivizam između tradicije i modernizma« i da su sad pesnička traganja upućena ka radikalno novim područjima koja najčešće po svojim obeležjima pripadaju kontingentu avangarde. Prolazeći po njegovim bespućima, duh poezije uravnotežiće suočavanje sa tradicijom koliko i suprotstavljanje između nje i modernizma. Umesto toga, u poeziji i sveukupnoj intelektualnoj i kulturnoj situaciji Slovenije rodiće se »kao razvojna nužnost i kao željeni rezultat estetski i izražajni pluralizam«, koji, opet, nije bez korena u tradiciji, pa čak i onoj najbližoj. Pesničke fakture koje su zastupljene u izboru najbolje odobravaju prethodnu konstataciju. Evo samo nekoliko imena: France Forstnerič, Niko Grafenauer, Edvard Kocbek, Svetlana Makarovič, Tone Pavček, Tomaž Šalamun, Dane Zajc i sastavljač ove panorame — Ciril Zlobec.

Ako bismo sad hteli da povučemo dve crte između slovenačke poezije i one kod koje je ona bila u gostima da bi gostovala u čitavom svetu, ako je približimo makedonskoj, one se sastavljaju ne toliko u pesmi koliko u smislu pevanja. I kod jedne i kod druge ono je »jedna od osnovnih konstanti nacije«. Ta dva naroda, koja su kroz istoriju bila kidana i prigušivana, ponižavana i vređana, osporavana i ugrožavana, svoj su legitimitet i u najplačnija vremena nalazila u pevanju. Ako nisu mogli da rimuju svoja osećanja, puštali su glas kada je on bio zabranjivan, kroz usta im je izbijao krik koji je negde u budućnosti ulazio u pesmu. Otud i kod jednog i kod drugog naroda »uverenje u sebe, u kult reči kao posebne vrednosti«. One su (reči) rasterećivale sve magline istorije i zabadale se u samu srcevinu njihovog identiteta, kao što i sad sa njima zidaju posebnost egzistencije.

Pesnička predstava u Strugi, kao i sve do sad, i ove godine imala je svog junaka. Ovog leta to je bio Hans Magnus Encensberger. Tom nemačkom pesniku pripala je međunarodna nagrada »Zlatni venac«. Do godine i on će imati svoju zastavu stihova na obalama Drima (kao Neruda, Montale, Viston Hju Odn, Alber-

Digitized by Google

ti...), koja će vijoriti i raznositi poruke njegovog pevanja. u svet — Encensbergovu domovinu. Jer on samo po administrativnim aktima i pedantnim istoriografijama slovi kao Nemac. Po duhovnom habitusu, životopisu, konačno, po topografiji njegovog stanovanja, pored toga (što je Nemac) i pre toga pripada onom senzibilitetu ljudi koji svojim delom naseljavaju više kultura, odnosno jednu kulturu koja bez pasoša prelazi nacionalne granice.

Hans Magnus Encensberger rođen je 1929. u Kaufbojernu, a detinjstvo provodi u Nirnbergu. Onamo će završiti i gimnaziju, a studije nauke o književnosti, jezika i filozofije u Erlangenu, Frajburgu, Hamburgu i Parizu. U Erlangenu dve godine surađuje u studentskom pozorištu, da bi 1955. u istom mestu odbranio doktorat o pesničkom postupku u lirskom delu Klemensa Brentana. Do 1957. urednik je na radiju u Štutgartu i profesor po pozivu na Visokoj školi za oblikovanje u Ulmu. Sledeće godine putuje po SAD i Meksiku, a 1957—1959. sa statusom »slobodnog književnika« vodi se u mestu Stranda u zapadnoj Norveškoj. Godine 1959—1960. stipendista je Vile Masimo u Rimu. U 1961. peseljenje na Tjome, ostrvo u Norveškoj. Profesor po pozivu na Univerzitetu u Frankfurtu postaje 1964, a sledeće godine preduzima i prvo putovanju u Južnu Ameriku, koje koincidira sa njegovim preseljenjem u Zapadni Berlin, gde osniva časopis za društveno-politička pitanja i književnost. Godine 1967. preduzima novo putovanje u SSSR. Odande kao stipendista SAD provodi 1967—1968. godinu u Konektikatu. Iz političkih razloga vraća stipendiju i putuje na Daleki istok i na Kubu. Tamo boravi 1968—1969. Neposredno pre svog drugog boravka u Strugi Hans Magnus Encensberger sa Porukom Večerima poezije, datiranom 14. maja 1980. godine, javio se iz Minhena. I možemo li sad biti sigurni da će se nakon završetka ove manifestacije opet tamo vratiti?

Ako je nepredvidivo putovanje, tragovi puta Encensbergerovog uveliko su izvesni. Ovom prilikom nećemo do kraja ići za njim, ali zaustavićemo se na najvažnijim tačkama. Prvu svoju zbirku pesama — *Odbrana vukova* objavljuje 1957. godine. Sledeća knjiga poezije — *Azbuka za slepe* izlazi 1964. Zatim, posle jedanaest godina, dolazi nova pesnička knjiga — *Mauzolej-37 balade o istoriji progresa.* U međuvremenu objavljuje eseje sa političko-filozofskim i književno-estetskim sadržajima. Najznačajniji su: *Sitnice* — 1962, *Politika i zločin* — 1964, *Nemačka, Nemačka između ostalog* — 1967. i *Politička razmimoilaženja* — 1974. Posle Kube objavljuje dramu (kako je on naziva, »scensku dokumentaciju«) *Saslušavanje u Havani,* a 1978. alegorijski ep *Propast Titanika.*

Od prve zbirke pesama, preko političko-filozofskih i književno-estetskih eseja do *Propasti Titanika,* Encensberger u svom svetogledu vidi savremenu problematiku. Dakako, »ovde i sad« nećemo i nismo u stanju detaljno da obrazlažemo svekoliko stvaralaštvo njegovo. Ono što u njegovom opusu pada u oči jeste njegova, ako tako može da se kaže, opsednutost da pomera granice kritič-

Digitized by Google

ke svesti. Nalazeći da je savremeni čovek zaslepljen sopstvenim otkrićima, koja su u svom projektu trebala da mu otvore oči da bi sebe i svet oko sebe bolje video, ali koja su ga zatim toliko »podigla« sa zemlje da mu se ovozemaljska egzistencija ukazivala kao nešto daleko i nedokučivo — on ustaje protiv onih »otkrića« koja hoće da nagovore čoveka kako mu je lep ovaj svet. U tom suprotstavljanju petrificirane svesti Encensberger pronalazi i koordinate duhovnog opstanka i delovanja pesnika u okruženju reificirane stvarnosti. Njegov (pesnikov) dug bio bi da »povećava gnev u svetu za jedan gram«.

U duhu takve zamisli on ostaje i u svojim političko-filozofskim reminiscencijama, ali se u njima ona preobrće u intelektualnu sumnju, u nepristajanje na dostignuti nivo saznanja. Kada se u krugu frankfurtske škole (pre svega kod Horkhajmera i Adorna) sublimirao pojam »industrije kulture«, koji je trebalo da obuhvati svekolike sadržaje načina života koji se unose spolja u čovekov svet, a čiji je primarni motiv stvaranje profita i kao rezultat tog nametanja ljudstvovanje svode na izmanipulisano opstojanje, — Encensberger vrhuni taj fenomen unošenjem u pojmovno-kategorijalni aparat intenzivnijeg pojma »industrije svesti«. Industrijalizacija ljudske duhovnosti je fatalnija utoliko što je ona već preplavila globus kao »ključna industrija dvadesetog veka«, kao strateška činjenica održavanja vlasti i rušenja poretka. »Gde god se danas okupira ili oslobodi neka visokorazvijena zemlja, gde god dođe do državnog udara, revolucije, prevrata, novi režim ne osvaja prvo puteve i središta teške industrije, nego radio-stanice, štamparije i telegrafske službe. Dok menadžeri i eksperti za tešku industriju i industriju potrošne robe, kao i za javne službe, samo mogu utvrđivati svoje položaje, funkcioneri industrije svesti neodložno se smenjuju.« Sa ovakvom dijagnozom bolesnika dvadesetog veka ne moramo da se u potpunosti složimo; možda u njoj nisu naznačeni svi sindromi, ali uz pomoć Encensbergerovu, otvarajući njenu utrobu, gledamo da u osnovi te traume stoje njeni »najzdraviji« organi. Industrija svesti, nevidljiva manipulacija ljudima moguća je kada: (a) mase prekorače elementarni nivo prosvećenosti. Tamo ona nalazi filozofsku pretpostavku; (b) politička pretpostavka je »proglašavanje (ne i ostvarenje) ljudskih prava, pogotovu sloboda i jednakosti«; (c) dok svojim radom čovek sanira samo svoje biološke potrebe, industrija svesti kao sredstvo vladanja nad ljudima nije potrebna. U njihov život ona se uglavljuje tek sa blagostanjem masovne proizvodnje potrošnih dobara. Tada »se oslobađaju energije koje za vlast nisu bezopasne«; (d) četvrti uslov svog postojanja ona nalazi u tehnološkom progresu, u njegovim rezultatima. I treba li sad lečiti, može li se zahtevati ozdravljenje (bolesnika) sveta koga truju njegovi »zdravi« organi? Encensberger je postavio samo dijagnozu. Prećutavši terapiju, on je prorekao i njegovo beznađe. Evidentno, on ne želi da druguje s njim, kao što objektivno po načinu života i duhovnim stremljenjima naslućuje jedan novi svet.

Digitized by Google

Ovogodišnje Struške večeri poezije, kao i sve one do sad, proglasile su i Orfeja makedonske poezije. Nosilac nagrade »Braća Miladinovci« ovog leta je mladi pesnik Eftim Kletnikov. Njemu je ovo priznanje odato za njigu *Okoto na temniot.*

U ovakvim koktel tekstovima teško je, skoro nemoguće, iscrtavati stvaralački portret bilo kog autora. Budući da Eftim Kletnikov i njegovo pesništvo nije nepoznato široj kulturnoj javnosti, mi nećemo davati (i pored toga što zaslužuje i mimo nagrade) prikaz, već ćemo prikazati, rečima samog autora, kako je ono nastajalo. Konkretnije, kako se rodila ideja o njegovoj nagrađenoj knjizi *Okoto na temniot.* U intervjuu koji je ovaj pesnik dao »Studentskom zboru« preparira sâm trenutak rađanja umetničke imaginacije i ona, koliko je relevantna za njegovu poetiku, toliko sugeriše i individualitet samog stvaralačkog čina. No, ustupimo mesto pesniku, neka on bude tumač svojih snova. »Ja sam sin poljoprivrednika, zato, i kad se navraćam ka izvoru moje pesme, njene podsticaje nalazim u vezi sa prirodom, u iskonskoj vezi čoveka sa njom, koji su u osnovi radosni, ali koji skrivaju, istovremeno, u sebi i sen tragičnog. Bilo je leto, pre tri godine; kosio sam livade u Maleševiji. Jednog podneva sunce je imalo tako žestok svetlosan zamah. I, umesto da otopi pejzaž, ta svetlina beše učvrstila njegove oblike do neke čudesne metafizičke okamenjenosti. Tog trenutka zvižduk kose postao je oštar, metalan, kao da nije prolazio kroz meku mirisnu snagu bilja. Nesvesno sam stao. Svetlina koja je iznad mene, i u meni grmela odjednom je otežala. Učini mi se da neka velika senka počinje da raste u njenom jezgru, na oko sasvim bez uzroka i direktne veze sa himničnom muzikom i bojom pejzaža. I učini mi se da je neko *tamno oko* svedok tog *događanja* u koje se sve popelo (naleglo) u zenitu svog muka. Tada, odjednom, potpološka u travi pušta svoj glas. On je bio isto tako napuknut tamnom linijom, ali povratio je pejzaž u svom prirodnom toku. U predvečerju, kada sam se vraćao sa kosidbe u Negrevu, sâm, kroz šumu, osetio sam da u *događanju* ispod podneva, usred livada nije bilo prisutno samo moje, već i *iskustvo* nekog *drugog — Tamnog.*

To beše *slika* u kojoj je proklijala knjiga. Iz tačke te slike zatim koncentrično su se množili krugovi. Ja i Tamni pričali smo ne samo o *tamnom,* već i o *svetlom.* To je bila jedna strana, ali ja sam morao da se pomirim sa nemogućnošću dijaloga. Morao sam da sledim njegovu »nezainteresovanost«, njegovu duboku usamljenost — čisto odsustvo u smrti. On nije destruktivan i pored toga što u nekim pesmama može da liči na to, ali samo u prvom sloju.«

Tako, putevi pesničke imaginacije sasvim su neizvesni. Čovek nikad ne zna gde će ga zateći radost rađanja novog života koji hoda nebom, a podupire se zemljom. Ali jedno je izvesno, Eftim Kletnikov je, već sada, u mladim godinama izrastao u zrelo doba, u relevantnog i punopravnog člana makedonske pesničke republike.

Digitized by Google

Vezivno tkivo Struških večeri poezije, događaj u kome spontanitet izrasta do vrhovnog zakona postojanja i opstojanja pesme, jesu »Noći bez interpunkcija«. U tim ponoćnim pesničkim susretima autori govore sopstvene stihove. Poezija zaseda bez dnevnog reda. Iz pesama se oblikuje pesma, sve dok se ljudi ne umore od lepote. Taj novootkriveni komunikacijski prostor u kome protiče pesnički senzibilitet na putu do javnosti, reprezentacija pesničkih kapitalaca koja se okuplja da bi govorila svoje stihove, svake godine iznova podupire potamneli optimizam u moć poezije. Jer za ta stihozborovanja ljudi pomeraju satnicu svog ritma življenja, produžavaju pansione u hotelima. Najuporniji pak krenuće na put dug sedamdeset, sto, čak i preko dvesta kilometara.

Animator tog najpesničkijeg okupljanja na Struškim večerima poezije, budni sanjar svih noći, ove godine, kao i lane, bio je mladi makedonski pesnik Jordan Plevneš. Pored dužnosti, ove godine on je bio i počastvovan. Njemu je pripala nagrada za debitantsku knjigu poezije *Teorija na otrovot*, koju dodeljuje list »Studentski zbor«. I pored toga što ovo priznanje ovenčava juniorske godine pesnika, stvaralaštvo Jordana Plevneša po svom estetskom dignitetu već sada može da se meri seniorskim parametrima.

Dakako, ni program Struških večeri poezije nije mogao da izostavi uveliko opšte mesto ovakvih okupljanja — simpozijum. S tom razlikom što je, čini nam se, ove godine srećno odabrana tema: *Šta može poezija?* Na to pitanje pokušavali su da iznađu odgovor teoretičari poezije, istoričari književnosti, estetičari, književni kritičari i, dabome, pesnici. Ako pokušamo da na neki način sažmemo kazivanja domaćih i inostranih učesnika, onda — pored iskazanog optimizma u moć poezije koji se temeljio više na htenjima, na voljnim argumentima — kao njihov protivstav, kao kontrapunkt u debatnoj sali odzvanjala su i mišljenja o limitirajućim faktorima savremene epohe. Poeziju i pevanje sputavaju dve globalne tendencije modernog sveta koje u sprezi kumulirajuće negativno deluju. Prvo, to je sklizavanje svesti, njeno inkliniranje ka pragmatičnim vrednostima tehnificirane egzistencije i, drugo, narastanje političkog stratuma u totalitetu društvenosti koji od pesnika i pevanja zahteva da liru štimaju na utilitarnim partiturama poželjnih i očekivanih »proizvoda«.

I dok organizatori mogu da budu zadovoljni brojem učesnika i diferenciranim pristupima zadatoj temi, nama ostaje da žalimo što nije došlo do sučeljavanja među njima. Naime, učesnici simpozijuma miroljubivi ton Struških večeri poezije preneli su i u debatnu salu, tako da je izostao dijalog. Nekako sve vreme govornici su prolazili jedan pored drugog, iskazivali su čak i »provokativne« stavove, ali neka membrana, neki gluvi prostor uvek ih je razdvajao.

Između dve sesije simpozijuma u Ohridu, po tradiciji, u crkvi Svete Sofije okupili su se još jednom ljubitelji poezije i pesnici, dabome, na priredbi gde je bio rečima iscrtavan pesnički

Digitized by Google

portret dobitnika »Zlatnog venca« Struških večeri poezije Hansa Magnusa Encensbergera. U akustičnom prostoru starog zdanja najpre je besedio laureat, a zatim je makedonski pesnik Ante Popovski održao slovo o njegovoj poeziji, da bi, na kraju, Encensberger i artisti govorili stihove laureata.

Nakon toga velike trupe pesnika — prvi put u istoriji inostrane trupe bez oružja i ratovanja — osvojile su gradove Makedonije. Literarna osvajanja koja su onamo započeli nastavili su u radnim organizacijama Skopja, da bi ih dovršili na Međunarodnom mitingu poezije u glavnom gradu SR Makedonije. Tako je završeno i ovo predjubilarno zborovanje pesnika čitavog sveta. Do godine oni će se okupiti dvadeseti put, a sada su se razišli da nadžive još jednu godinu, ako ne u osami, ono sigurno u manjini u jednom, od prekomerne racionalnosti obeleženom, svetu.

Iz svega što je rečeno do sad, čitalac, nadamo se, može da nasluti kulturni rezultat ovogodišnjih Struških večeri. Njihovim umnožavanjem može da očita i učinak u devetnaestogodišnjem trajanju. Ali baš ono što će jednostavnim sabiranjem nakupiti njihov celokupan opus ocrtava i potrebu za daljim osmišljavanjem ove manifestacije, njenog programskog sadržaja i forme programskog koncepta.

Poput turističke, i pesnička sezona na Strugi kratko traje. Dok su tu pesnici, organizator zaista uspeva da izgradi zgusnut program sa intenzivnim kontaktima. Ali, kada se oni raziđu, na duhovno druženje kojemu će Struga biti uporišna tačka ne mogu da računaju, razume se, kad se izuzmu privatni kontakti.

U smislu nastavljanja i održavanja kontinuiteta nisu nedostajale ideje i predlozi. Bilo je govora o osnivanju međunarodnog instituta za poeziju, razmišljalo se i o pokretanju internacionalnog časopisa za poeziju, ali još uvek to prebiva kao idejna skica ili projekat koji tek treba da se ostvari. Na simpozijumima koji se redovno održavaju svake godine, i to po značajnim pitanjima poetike, učesnici iz čitavog sveta prinose relevantna neposredna pesnička i uopštena teorijska iskustva koja ostaju u uskom krugu simpozijumske publike, te pokretanje jednog medijuma koji će posredovati saobraćaj novih ideja, novih iskustava još je aktuelnije. Doduše, organizatori publikuju deo saopštenja sa skupa, ali sa čitavom godinom zakašnjenja. Njihov napor nije uzaludan, ali najvažniji deo skupova — diskusija uvek ostaje nedostupna široj naučnoj i kulturnoj javnosti. Ostaje nejasno zašto domaća periodika, kada je evidentna oseka u intelektualnoj situaciji kod nas, ne preuzima inicijativu da upriliči to iskustvo našim čitaocima.

Digitized by Google

Ljubiša R. Mitrović

Savremena francuska sociologija i samoupravljanje*

»Ideja o samoupravljanju izašla je iz knjiga u kojima je bila skrivena, da bi postala jedan od središnjih elemenata kolektivne svesti.«

(Lisjen Goldman)

I

Francuska sociologija danas, i pored toga što sledi trend savremene sociologije na Zapadu, po mnogim svojim obeležjima je specifična i osobena. Za razliku od nekih drugih nacionalnih sociologija na Zapadu, koje su pretežno okrenute problemima vlastitog društva, savremenu francusku sociologiju karakteriše otvorenost prema problemima savremenog sveta u najrazličitijim vidovima ispoljavanja njegovog društvenog bića i društvene sve-

*U ovom radu autor izlaže neka svoja zapažanja o savremenoj francuskoj sociologiji i samoupravljanju na osnovu utisaka i saznanja do kojih je došao u okviru svog studijskog boravka u Francuskoj, na Visokoj školi socijalnih nauka u Parizu i u Internacionalnom centru za koordinaciju istraživanja samoupravljanja.

Digitized by Google

sti. Širok je spektar interesovanja francuskih sociologa kako za probleme industrijskog društva, kako za kapitalističko tako i za socijalističko društvo, tako i za tradicionalno i za zemlje u razvoju. Sva ta interesovanja izražena su, između ostalog, u brojnosti i različitosti tema kojima se bave sociolozi, sektorâ istraživanja, pojavi i razvoju novih sociooloških disciplina u sistemu sociooloških nauka, kao i novih naučnih institucija u oblasti sociologije.[1]

Ako se za Pariz u konvencionalnom rečniku turista govori da je svetski grad, onda se za savremenu francusku sociologiju tim pre može reći da je okupirana najaktuelnijim pitanjima savremenog sveta (od pitanja kojima se bavi sociologija bede, nezaposlenosti i rasne diskriminacije, preko gorućih problema industrijskog društva, do pitanja koja su vezana za savremene društvene pokrete, a posebno za radnički pokret, samoupravljanje i participaciju, do problema koji su vezani za socijalnu ekologiju i antinuklearne pokrete).[2]

Ako učinimo globalni osvrt na stanje u savremenoj francuskoj sociologiji, videćemo da je, posle Gurviča, vrlo mali broj dela iz opšte sociologije, a sve više se publikuju dela iz posebnih sociologija, koja se snažno razvijaju i u okviru kojih se vrši dalje cepanje posebnih sociooloških disciplina i dolazi do pojave takozvanih pojedinačnih sociologija. Zakon podele rada i pojava takozvanog razmrvljenog rada sve su više izraženi, na specifičan način, i u intelektualnoj sferi razvitka nauke, pa i sociologije. U sociološkom sistemu nauka u Francuskoj danas susrećemo mnogobrojne posebne sociologije, između kojih: sociologiju rada, sociologiju saznanja, sociologiju politike, sociologiju društvene organizacije, sociologiju religije, sociologiju vaspitanja, sociologiju masovnog komuniciranja, sociologiju literature, sociologiju umetnosti, sociologiju slobodnog vremena, sociologiju prava, sociologiju sudstva, sociologiju mode, sociologiju ekonomije, sociologiju medicine, sociologiju javnosti, sociologiju sela, grada i države, sociologiju samoupravljanja, sociologiju sporta, sociologiju morala, sociologiju otuđenja, sociologiju porodice, sociologiju seksa, sociologiju dece, sociologiju zemalja u razvoju, sociologiju sindikalizma, sociologiju mentalnih bolesti,

---

[1] Pored fakultetâ i univerzitetâ u okviru kojih se izučava sociologija (a ona se ne izučava isključivo na filozofskom fakultetu, već i na drugim fakultetima društvenih nauka), u Francuskoj danas postoji preko 300 naučnih instituta i centara za studije i sociološka istraživanja, od kojih neki imaju i međunarodni karakter.

Što se tiče periodike, to jest časopisa u Francuskoj, danas u oblasti sociologije postoji veći broj, među kojima ističemo: Revue française de sociologie; Cahiers internationaux de sociologie; Actes de la recherche en sciences sociales; Sociologie du travaille; L'Homme et société; L'Autogestions.

[2] Vidi o tome u zborniku radova grupe autora: *Aspects de la sociologie française*, Les éditions ouvriéres, Paris, 1966 i *Perspectives de la sociologie contemporaine* (hommage à Georges Gurvitch, Presses universitaires de France, Paris, 1968).

Digitized by Google

sociologiju hobija, sociologiju kulture, sociologiju svakodnevnog života, sociologiju kooperacije, sociologiju jezika, sociologiju moderne civilizacije, sociologiju međunarodnih odnosa, sociologiju socijalnih promena, revolucije i tako dalje. Skoro da nema područja društvenog života savremenog društva koje nije postalo predmet sociološkog izučavanja, sa tendencijom konstituisanja u posebnu sociološku disciplinu. U fokusu interesovanja francuskih sociologa nisu samo problemi industrijskog društva, već i problemi društava koja se u ekonomskom pogledu nalaze na najnižoj lestvici društvenog razvoja, kao i problemi zemalja u razvoju. U tom smislu je i konstituisana jedna posebna sociologija — sociologie de devéloppement, koja se sistematski bavi sociološkim istraživanjem različitih pitanja i problema zemalja u razvoju (od načina proizvodnje do kulture).[3]

U idejno-teorijskom pogledu savremena francuska sociologija predstavlja pravi mozaik različitih uticaja. Ona je pod uticajem kako klasične sociološke škole u Francuskoj, a posebno Dirkema, tako i pod uticajem sve snažnijeg prodora marksizma koji sve više pleni generaciju mlađih sociologa. Takođe je u metodološkom pogledu evidentan uticaj funkcionalizma i pozitivizma u empirijskim istraživanjima.

Iako se iz pregleda razvoja posebnih sociooloških disciplina i tema koje su vezane za empirijska istraživanja može zaključiti da je francuska sociologija okupirana problemima savremenosti, u teorijskom pogledu ona se najvećim delom oslanja na sociološku tradiciju. U tom smislu zapaža se vraćanje na klasike sociološke misli (Sen-Simona, Ogista Konta, Marksa, Prudona, Tokvila, Dirkema, Maksa Vebera).[4] Među marksistički orijentisanim sociolozima veliko interesovanje vlada kako za dela klasikâ marksizma tako i za dela socijalutopista, posebno za Furijeova dela.[5]

Što se tiče opšte teorijske sociologije, ona je u Francuskoj uglavnom pod uticajem Marksovih, Dirkemovih i Gurvičevih dela. Ovi mislioci su svojim teorijama izvršili snažan uticaj, tako da danas u Francuskoj postoje i određene škole, kao i periodika (časopisi) koji dalje razvijaju njihovu misao. Novih pokušaja izgradnje velikih sociooloških sistema skoro i da nema. Makro sociološku problematiku sve više potiskuju mikro sociološka, empirijska i socijalno-psihološka istraživanja različitih fe-

[3] Po našem mišljenju, u sistemu obrazovanja sociologâ kod nas i sociološkog istraživanja trebalo bi uvesti u nastavne planove i programe obrazovanja sociologa i ovu disciplinu ili bi u okviru opšte i savremene sociologije trebalo u nastavni program integrisati ovu problematiku i posvetiti joj značajno mesto, i to ne samo zbog naše spoljnopolitičke orijentacije, već, pre svega, zbog sociološkog značaja promena koje se zbivaju u ovim društvima.

[4] Vidi o tome knjigu Raymonda Arona *Les Étapes de la pensée sociologique*, Gallimard, Paris, 1967.

[5] Vidi: *Actualité de Fourier*, Paris, Editions Anthropos, 1975 (Colloque d'Arc — et — senans sous la direction de Henri Lefebvre).

Digitized by Google

nomena društvene stvarnosti. U kontekstu razmatranja ovog pitanja treba posebno istaći teorijski napor Anri Lefevra[6], koji se sa marksističkih pozicija, stvaralački aplicirajući Marksovu teoriju otuđenja na savremenost, zalaže za konstituisanje sociologije svakodnevnog života, i Alena Turena, koji razvija aktivističku koncepciju sociologije akcije i permanentne sociologije, kao svojevrsne kritičke i angažovane sociologije u kontekstu društvenog razvoja.[7]

Francuska sociologija, može se s pravom reći, angažovana je na svim glavnim istraživačkim sektorima savremenog društva: od problema rada i odnosa u industriji, preko problema takozvanog potrošačkog društva, do problema koji su vezani za socijalne promene i revoluciju. Ona otkriva nova područja istraživanja i time sociološku nauku čini vitalnijom u kontekstu društvenog razvoja, a poziv sociologa u profesionalnoj podeli rada dobija sve precizniju ulogu i status.[8] Sve je veći broj dela u kojima se obrađuje problematika rada, odnosa u industriji, radničkog pokreta, omladine, dece i žena. Poslednjih godina konstituiše se i razvija i sociologija udruživanja, participacije i samoupravljanja, a fenomen samoupravljanja sve više okupira istraživače i naučne institucije.

II

Ideja radničkog pokreta o samoupravi proizvođača — koja u savremenom svetu, uprkos svim barijerama i otporima, postaje živa snaga i pokret koji menja svet, univerzalno-svetska tendencija — upravo je, kao što je poznato iz istorije, prvi put zaživela u praksi pariskih komunara 1871. godine. Iako je Pariska komuna ugušena u krvi, njeni oslobodilački principi i načela žive u kolektivnom pamćenju radničkog pokreta kao snažna pokretačka ideja vodilja. Uprkos svim tim lutanjima proleterskog pokreta po mraku, u pojedinim istorijskim situaci-

[6] Vidi: Henri Lefebvre, *Critique de la vie quotidienne II*, fondements d'une sociologie de la Quotidienneté, »Le sens de la marche«, L'Arcle editeur a Paris, 1961.

[7] U okviru Turenove škole takozvane sociologie permanente, od 1978. do danas izašla su sledeća dela: *La voix et la Regard*, Paris, Editions du Seuil, 1978; *Lutte étudiante*, Editions du Seuil, Paris, 1978; *La prophétie anti-nucléaire*, Editions du Seuil, Paris, 1980; a predviđa se objavljivanje sledećih dela: Les prochains ouvrages de la Série ponteront sur le mouvement occitan le syndicalisme ouvrier et le mouvement des femmes.

[8] U Francuskoj je poslednjih godina objavljen veći broj knjiga u kojima se razmatra pitanje poziva sociologa. Između ostalih, posebno su interesantne sledeće: *Le Métier de sociologue* (Pierre Bourdien et Jean-Claude Chamboredon), Paris. Mouton — Bordas, 1968; *Comprendre la sociologie* (Claude Javeau), Paris, Marabout — Université, 1976; *Guide de l'etudiant en sociologie, (par J. Cazeneuve, A. Akoun et F. Balle)*, PUF, Paris, 1971.

Digitized by Google

jama, i pored svih potiskivanja i zaborava, ona je uvek bila prisutna u proleterskom pokretu, poput velike oslobodilačke nade i u svakoj se novoj društvenoj situaciji iznova kao feniks rađala. Takav je slučaj i sa radničkim pokretom Francuske, koji je od Pariske komune pa do danas prolazio kroz različite etape u kojima je interesovanje za samoupravljanje bilo različitog intenziteta, ali nikada nije bilo napušteno.

Za poslednjih petnaest godina u Francuskoj ideja i pokret za samoupravljanje sve više rastu i postaju vrlo značajan faktor u svojoj idejnoj i političkoj snazi. To interesovanje iz godine u godinu sve više jača. Majsko-junski događaji iz 1968. godine od bitnog su značaja za dalji razvoj i borbu radničkog pokreta na platformi samoupravljanja. Majski pokret u Francuskoj uzdrmao je vladajući kapitalistički režim mnogo dublje nego što je to bio slučaj sa studentskim pokretima u SR Nemačkoj, SAD i drugim zemljama. Međutim, taj pokret bio je »sposobniji da ospori nego da pobedi; da zamišlja nego da transformiše; da se izrazi nego da se organizuje«[9]. Njegovi nosioci nisu bili periferni društveni slojevi, već upravo radnička klasa, inteligencija, studenti. Kao rezultat pokreta radnika i studenata, došlo je do oštrog i temeljnog osporavanja postojećeg poretka, kapitalističkih odnosa, države i vladajućeg sistema vrednosti. Iako su majski događaji iz 1968. godine u Francuskoj zatekli političke partije nespremne za akciju, oni su doprineli da se partije i sindikati postepeno počnu više baviti proučavanjem samoupravljanja i njegovim unošenjem u svoje programe. Došlo je do svojevrsne »obnove« samoupravnih ideja u Francuskoj.[10]

Iako u radničkom pokretu Francuske, a posebno među mladim radnicima i omladinom, sve više raste interesovanje za samoupravljanje; iako se u političkoj osnovi društva razvija i jača pokret za participaciju i samoupravljanje[11], a osobito u industriji (neki istraživači tvrde da je pokret za participaciju i samoupravljanje najjači u fabrici »Reno«), — treba naglasiti da je u Francuskoj danas različit odnos socijalnih i političkih snaga i u okviru same levice prema ideji samoupravljanja.[12] Mno-

---

[9] Touraine Alain, *Le communisme utopique — le mouvement de mai*, Seuil, Paris, 1972.

[10] Dr Bogdan Trifunović, *Francuska levica i samoupravljanje*, »Radnička štampa«, Beograd, 1976.

[11] U različitim vidovima ispoljavanja klasne borbe u savremenom društvu na Zapadu parole o participaciji i samoupravljanju sve se odlučnije ističu u zahtevima radnika. Ne retko ćete na transparentima radnika štrajkača u Francuskoj naići na parolu »Participacija da, represija — ne!« i druge.

[12] Bliže o participaciji i samoupravljanju u akcijama političkih partija i sindikata vidi u knjizi dr B. Trifunovića *Francuska levica i samoupravljanje*.

Digitized by Google

ge idejno-političke grupacije, od prudonista i trockista do marksista, izjašnjavaju se za samoupravljanje (iako među njima postoje znatne i bitne razlike). U sadašnjoj situaciji samoupravljanje je, nema sumnje, postalo tema koja se unutar levice u celini ne može zaobići.[13] Za samoupravljanje kao koncept novog društva, kao bazični odnos novog, socijalističkog društva i njegove globalne socijalne i političke organizacije najodređenije su se izjasnili i opredelili: Sindikat — Francuska demokratska konfederacija rada (GFDT)[14] i Ujedinjena socijalistička partija (PSU).[15] Socijalistička partija se takođe izjasnila u prilog samoupravljanju, mada nije jasno da li su za to opredeljenje bili odlučujući taktičko-politički ili strateški razlozi. Komunistička partija Francuske, iako do majskih događaja 1968. nije prihvatala samoupravljanje (smatrajući ga anarhosindikalističkom idejom), posle tih događaja, a osobito poslednjih godina, sve naglašenije insistira na neophodnosti široke demokratizacije upravljanja u preduzećima[16], što je došlo do izražaja i u rezolucijama sa XXII i XXIII kongresa KPF.[17]

Takve socijalno-političke tendencije, izražene u zahtevu za participaciju i samoupravljanje u savremenom francuskom društvu, izraz su dubljeg strukturnog sukoba nosilaca modernih proizvodnih snaga sa zastarelim kapitalističkim proizvodnim odnosima i potrebe revolucionarnog razrešenja tog sukoba kroz podruštvljavanje sredstava za proizvodnju i demokratizaciju sistema odlučivanja, to jest izraz su potrebe integrisanja sfere rada i sfere upravljanja kroz demokratski sistem samoupravljanja. Pri tom je taj zahtev različito idejno i politički koncipiran, od reformističkih (koji se zadovoljavaju funkcionalnom demokratizacijom odnosâ u preduzeću u granicama vladajućeg sistema) pa do radikalno-revolucionarnih koji teže ukidanju kapitalističkog načina proizvodnje i kapitalizma kao globalnog društvenog sistema. No, bez obzira na njihovu različitu idejno-političku suštinu, ove tendencije sve više ukazuju na zakonitu nužnost prevazilaženja sistema heteroupravljanja i njegovu zamenu sistemom samoupravljanja.

III

Samoupravljanje u Francuskoj nije predmet interesovanja samo političkih partija, već sve više zaokuplja pažnju naučnika, istra-

[13] Francois Borella, *Les partis politiques dans la France d'aujourd' hui*, Editions du Seuil, Paris, 1973.

[14] Henri Arvon, *L'autogestion*, PUF, Paris, 1980.

[15] Vidi o tome: *Programme autogestionnaire présenté par a PSU*, Editions SYROS, Paris, 1978.

[16] Felix Damette, Jacques Scheibling, *Pour une stratégie autogestionnaire*, Editions sociales, Paris, 1979.

[17] Referat Žorža Maršea na XXII kongresu KPF, »Le Socialisme pour la France«, Editions Sociales, Paris, 1976.

Digitized by Google

živača različitih profila i naučnih institucija. Poslednjih godina sve se više širi krug autora, teoretičara, časopisa i uvećava broj naučnih institucija koje se bave problematikom participacije i samoupravljanja, a izražena je i težnja ka konstituisanju i razvijanju sociologije samoupravljanja u sistemu sociooloških nauka u Francuskoj. Među najistaknutijim autorima koji su se bavili ili se bave ovom problematikom u Francuskoj treba istaći sledeća imena: Ž. Gurviča, A. Lefevra, L. Goldmana, S. Malea, P. Navila, R. Garodija, I. Burdea, D. Ševoa, I. Divinjoa, J. Fišera, A. Majstera, A. Gorca, P. Rosanvalona, A. Guilerua i druga.

Ne ulazeći šire u razmatranje pojedinačnog doprinosa nekih autora i analize njihovih dela, ovde ćemo ukratko istaći samo neke autore i njihove teze koje ukazuju na istorijsku aktuelnost i humanističko značenje samoupravljanja kao svetsko-istorijske alternative društvenog razvoja u borbi za socijalizam, kao i njihov značaj za konstituisanje sociologije samoupravljanja. U Francuskoj sociologiji ime Ž. Gurviča i njegove zasluge nisu vezane samo za razvitak opšte teorijske sociologije i sociologije saznanja, već se ističe njegov doprinos sociološkoj teoriji samoupravljanja i sociologiji samoupravljanja.[18] Treba, međutim, reći da je među najenergičnijim zagovornicima ideje samoupravljanja i sociologije samoupravljanja u Francuskoj nesumnjivo Ivon Burde, koji je, sa Jozefom Fišerom, jedan od rukovodilaca seminara za samoupravljanje i sociologiju samoupravljanja na Visokoj školi socijalnih nauka u Parizu i jedan od urednika časopisa »L'Autogestions«. Burde je autor većeg broja dela koja su vezana za istoriju i teoriju samoupravljanja i u kojima se nalaze elementi sociologije samoupravljanja.[19] On u svojim radovima nadahnuto tvrdi da je »samoupravljanje od sada osa spram koje niko ne može izbeći da se odredi«.

Problemima koji su vezani za teoriju samoupravljanja bavio se i lucidni francuski marksista našeg doba A. Lefevr, koji je takođe bio jedan od članova redakcije časopisa »L'Autogestion« u vreme njegovog osnivanja.[20] Razmatrajući pitanja koja su vezana za teoriju samoupravljanja, Lefevr ističe da je »ideja samoupravljanja istovetna sa idejom slobode«, da je koncept samoupravljanja »otvaranje prema mogućem« i da se u tom procesu samoupravljanje kao aktuelni i univerzalni oblik klasne borbe, oblik demokratskog razrešenja društvenih protivrečnosti našeg doba, pokazuje kao sredstvo borbe koje krči put i kao sredstvo reorganizacije društva preobražavajući ga od ba-

[18] I. Duvignaud, *Georges Gurvitch: une théorie sociologique de L'autogestion*, »Autogestion«, No 1/1966, Paris, p. 5—13.

[19] Među najvažnija njegova dela svakako spadaju: *La délivrance de Prométhee*, (Paris, Ed. Anthropos, 1970), *Pour l'autogestion* (Ed. Anthropos, Paris, 1974), *Clefs pour l'autogestion* (Ed. Seghers, Paris, 1975).

[20] H. Lefebvre, *Problèmes théoriques de l'autogestion* (»L'Autogestion, № 1/1966, Paris, p. 59—71).

Digitized by Google

ze do vrha, od svakodnevnog života do države. A samoupravljačka država može biti samo odumiruća država. Jedino pomoću samoupravljanja članovi dobrovoljnog udruženja mogu ovladati sopstvenim životom tako da on postane njihovo sopstveno delo. To se može nazvati i usvojenje ili dezalijenacija.[21] I Rože Garodi, taj dugogodišnji ideolog KPF, koji je zbog razlaza sa partijskim rukovodstvom 1968. isključen iz partije, danas polazi od ideje o povezivanju socijalizma i samoupravljanja[22], ističući da je samoupravljanje danas »horizont svih borbi za socijalizam, kako na Istoku tako i na Zapadu«. Samoupravljanje, kako kaže Garodi, »stavlja pod znak pitanja sve birokratske i hijerarhijske forme: one koje su proizvod kapitalizma, kao i one koje su proizvod autoritarne centralističke koncepcije »socijalizma« ... Samoupravljanje, kaže dalje Garodi, predstavlja poziv za borbu protiv svih oblika integracije koji dolaze izvana ... Samoupravljanje je zahtev za prevazilaženjem granica koje mračno trojstvo — imati, moći i znati — nameće slobodnom razvoju čoveka i svih ljudi«[23].

Ako se prati sociološka literatura i periodika kroz jednu globalnu analizu sadržaja, može se zaključiti da za poslednjih desetak godina stalno raste broj publikacija u kojima se obrađuje fenomen participacije i samoupravljanja. Među časopise koji su, takođe, dokaz jednog novog, ne samo teorijskog interesovanja, već i izraz novog političkog trenda u francuskom društvu i koji doprinose teorijskom istraživanju fenomena participacije i samoupravljanja, svakako spadaju ovi: »Sociologija rada«, »Revija za kooperaciju« i »Revija za komparativne studije Istok—Zapad«, »Socijalizam ili barbarizam«, a pre svega časopis »Samoupravljanje«.

Časopis »L'Autogestions« najpre se zvao »L'Autogestion« do broja 11 iz 1970, a zatim »Autogestion et socialisme«, da bi u 1980. godini izašao pod nazivom »L'Autogestions«[24]. Ovu reviju izdaju u koordinaciji Internacionalni centar za istraživanje samoupravljanja, Nacionalni centar za naučna istraživanja i Kuća nauka o čoveku. Prvi broj časopisa »L'Autogestion« izašao je decembra 1966. godine. Od tada do danas publikovano je 44 broja na oko 7.000 stranica. Ovaj časopis objavljuje studije, debate i dokumente o temi samoupravljanje, a po bogatstvu infor-

[21] A. Lefevr, *Teorijski problemi samoupravljanja*, u: *Samoupravljanje i radnički pokret*, IC »Komunist«, Beograd, 1973, tom II, str. 25—26.

[22] Takvo svoje opredeljenje Garodi je teorijski obrazložio u sledećim svojim delima: *Pour un modéle français du sociologisme* (Gallimard, Paris, 1968); *Les grand tournaut du socialisme* (Gallimard, Paris, 1969); *Le projet espérence*, Robert Laffont, Paris, 1976).

[23] R. Garodi, *L'Alternative*, u: *Samoupravljanje i radnički pokret*, op. cit., str. 41.

[24] Ovakvim nazivom redakcija časopisa verovatno želi da skrene pažnju na pluralizam oblika pojave samoupravljanja u savremenom svetu.

Digitized by Google

macija i raznovrsnosti tema ovaj časopis predstavlja u neku ruku malu enciklopediju samoupravljanja.

Časopis »L'Autogestions« predstavlja svojevrsnu permanentnu hroniku o pokretu za samoupravljanje u savremenom svetu. Bavi se teorijom i istorijom ideje o samoupravljanju, kao i pitanjima koja su vezana za sociologiju samoupravljanja. Časopis teorijski problematizira ideju samoupravljanja iz ugla različitih nauka, a u njemu dominira sociološki interdisciplinarni pristup problemima i pitanjima vezanim za samoupravljanje. U idejno-teorijskom smislu časopis je otvoren za autore različite idejne orijentacije. On okuplja, pored marksista, i pripadnike drugih teorijskih struja u savremenoj sociologiji i politikologiji. U njemu sarađuje i jedan broj naših autora i teoretičara, sociologa, filozofa i politikologa.[25]

Ako se analizom sadržaja učini osvrt na ovu reviju za samoupravljanje, videće se da se u tematskom pregledu nalazi veliki broj zanimljivih tema vezanih za samoupravljanje. Svaki broj časopisa ima po jednu osnovnu temu koja je posvećena nekom od važnih pitanja vezanih za ideju, pokret i praksu samoupravljanja, bilo iz istorije radničkog pokreta ili iz naše savremenosti. Ovde ističemo neke od tih tema. Tako je, na primer, br. 1 časopisa »L'Autogestion« iz 1966. godine posvećen problemima sociološke teorije samoupravljanja; br. 2—3 posvećen je problemima samoupravljanja u Alžiru; br. 4 — radničkim komitetima i radničkoj kontroli u vreme revolucije 1917/18. u Rusiji; 5—6 je posvećen mogućnostima samoupravljanja na univerzitetu; 7 — nekim teorijskim pitanjima samoupravljanja; br. 8 — samoupravljanju u Jugoslaviji; br. 11—12 — radničkim savetima u Čehoslovačkoj; br. 20—21 — Šarlu Furijeu i samoupravljanju; br. 22—23 — ekstremnoj levici i samoupravljanju; br. 24—25 — boljševicima i radničkoj kontroli od 1917—1921. godine; br. 26—27 — radničkom pokretu, upravljanju i neposrednoj akciji u Italiji; br. 28—29 — ekonomiji, neposrednoj akciji u Francuskoj, saznanju radnika o samoupravljanju, novim pozicijama i tendencijama; 30—31 — Gde je samoupravljanje? U Jugoslaviji? U Alžiru? Jedinstvo levice i samoupravljanje, saveti u Mađarskoj, saodlučivanje u Nemačkoj; br. 32 — samoupravljanje u SAD; br. 33—34 — pokreti upravljanja u Portugalu, rasprave o marksizmu; br. 35—36 — Rusija 1917, Marks, Roza Luksemburg i samoupravljanje; br. 37—38 — Bakunjin i samoupravljanje, radnički saveti i samoupravljanje u Istočnoj Evropi; br. 39 — Crna Afrika i samoupravljački socijalizam; br. 40 — samoupravljanje i izbori; 41—42 je posvećen Drugoj međunarodnoj konferenciji o participaciji, kontroli radnika i samoupravljanju; br. 43 — tendencijama lokalnog samoupravljanja — kibuci.

[25] Među našim autorima, čiji su radovi objavljeni u ovoj reviji, nalaze se: E. Kardelj, A. Fiamengo, J. Goričar, M. Marković, N. Pašić, R. Supek, B. Horvat i M. Matić.

Digitized by Google

Prvi broj nove revije »L'Autogestions«, koji je izašao februara 1980. godine, nastavlja rad prethodnog časopisa, a tematski je posvećen pitanjima samoupravljanja u Japanu i Jugoslaviji.

Najzad, treba istaći da je, pored tematske raznovrsnosti, dobra odlika ovog časopisa i to što je svojom problematikom okrenut ne samo teoriji i istoriji borbe za samoupravljanje, već i problemima savremene društvene prakse, jer samoupravljanje postaje sve više ne samo univerzalna svetska tendencija, već i delotvoran pokret i revolucionarna praksa koja menja savremeni svet. Takođe treba istaći jednu pozitivnu osobinu ovog časopisa, a to je da se u njemu može redovno naći najnovija bibliografija o samoupravljanju, kao i upućivanje na druge časopise i knjige koji se bave problemom samoupravljanja, što je vrlo korisno.

Samoupravljanje, kao društveni fenomen u savremenom svetu, u Francuskoj je predmet istraživanja mnogih naučnih institucija. Tako se u Parizu istraživanjem ove problematike organizovano bave, između ostalih: Association pour le devéloppement des sciences sociales Appliques (ADSSA), zatim Centre de sociologie des organisations, Centre de recherches sociologie à cooperation et Centre á l'étude de Cooperation et autogestion en Montpellieu. Međutim, najorganizovaniji je studij pitanja samoupravljanja na Visokoj školi socijalnih nauka, gde u okviru sistema obrazovanja postoji i poseban seminar za sociologiju samoupravljanja. Formiran je krajem 1977. godine, a glavne teme koje su na njemu do sada obrađivane bile su: Kritička analiza hijerarhijskih sistema; Samoupravljanje i ekologija itd. U februaru i martu ove godine u okviru seminara obrađene su sledeće teme: Aktuelne tendencije ka samoupravljanju u Iranu; Stanovanje i samoupravljanje; Država, pravo i samoupravljanje; a u toku aprila i maja — Neosocijaldemokratija i samoupravljanje; Ekonomija i samoupravljanje; Potrebe i želje u perspektivi izgradnje jednog samoupravljačkog društva; Ideja samoupravljanja i iskustva Jugoslavije. Učesnici na seminaru su pretežno poslediplomci i doktorandi iz različitih zemalja sveta, različne idejne i teorijske orijentacije, ali koje interesuje studij fenomena samoupravljanje. Seminar vode prof. Ivon Burde i Jozef Fišer. Metod rada na seminaru je demokratski dijalog: put do saznanja kroz borbu mišljenja, kroz aktivno učešće svakog pojedinca na seminaru. Atmosfera je radna, stvaralačka, tako da sve to odudara od klasičnog metoda rada na univerzitetu.

U Parizu, sa sedištem u Kući nauka o čoveku (Maison des sciences de l'Homme), od novembra meseca 1976. godine postoji i deluje Internacionalni centar za koordinaciju istraživanja samoupravljanja (CICRA). Ovaj centar je formiran na osnovu zaključaka Prve međunarodne konferencije o participaciji, radničkoj kontroli i samoupravljanju, koja je održana 1972. godine u Dubrovniku. Centar ima za cilj podsticaj i koordinaciju naučnih istraživanja o samoupravljanju; organizuje seminare i kolokvije

Digitized by Google

o pitanjima koja su vezana za participaciju, radničku kontrolu i samoupravljanje; bavi se informisanjem članstva CICRA o publikacijama koje tretiraju fenomen samoupravljanja i radi na konstituisanju Centra za dokumentaciju o samoupravljanju u svetu. U ostvarivanju ove uloge Centar periodično izdaje i publikaciju (bilten) »Lettre du CICRA«. Ovaj bilten služi za informisanje članstva CICRA o značajnim istraživanjima i događajima koji su vezani za problematiku samoupravljanja, a na kraju svakog broja biltena daje se pregled najaktuelnije literature o samoupravljanju, radničkoj kontroli i participaciji.

Što se tiče Centra za dokumentaciju o samoupravljanju, treba reći da se on nalazi u biblioteci Maison des Sciences de l'Homme. Ovde postoji specijalni fond knjiga, brošura, periodika i dokumenata iz celog sveta, a koji su vezani za problematiku samoupravljanja. U katalogu knjiga može se naći preko 2.000 kartica[26] sa temama koje su vezane za ovu problematiku, znalački klasifikovanih po određenim oblastima, pitanjima i problemima. Sve to, kao i celokupna organizacija Centra za dokumentaciju i biblioteke, dosta je podsticajno i poučno za formiranje i organizovanje ovakve dokumentacije o samoupravljanju i u našoj zemlji radi organizovanijeg i sistematskog praćenja savremene literature o fenomenu samoupravljanja u svetu, kao i daljeg razvoja teorije i sociologije samoupravljanja u nas.

•

Savremenu francusku sociologiju karakteriše otvorenost prema problemima savremenog društva, teorijski i idejni pluralizam i sve snažniji prodor marksizma; širi razvoj posebnih sociologija i orijentacija na empirijska istraživanja. U njenom predmetnom registru, to jest saznajnom polju, poslednjih godina tema samoupravljanje i participacija zauzima sve značajnije mesto. Rezultatima do kojih je ona došla svakako treba prilaziti kritički, zbog prisustva različitih idejnih i klasnih pristupa fenomenu samoupravljanja. No, bez obzira na svu tu raznolikost, koja je prirodna s obzirom na strukturu francuskog društva, jedno je nesumnjivo — naime, da savremena francuska sociologija (a posebno onaj njen deo koji je kritički i marksistički orijentisan) svojim stvaralaštvom daje doprinos naučnom istraživanju i afirmisanju velike, oslobodilačke ideje samoupravljanja u savremenom svetu i njegovoj borbi za socijalizam.

[26] U katalogu knjiga o samoupravljanju u savremenom svetu veliki je broj kartica sa naslovima knjiga koje obrađuju samoupravljanje u Jugoslaviji, pisanih kako od strane naših, tako i od strane inostranih autora.

Digitized by Google

Kica Bardžieva

Čekajući Becketta!

(9. Međunarodni kongres za estetiku, Dubrovnik, 25 — 30. avgust 1980)

Dubrovačke letnje igre završile su se veoma hvaljenom i reklamiranom (osobito među učesnicima Kongresa), pa zato i nestrpljivo očekivanom »Apokalyptikom« Milka Kelemena, multimedijalnim delom nazvanim »opera-balet«. Nismo saznali do kraja izvedbe zašto je to delo, osim operom, nazvano i baletom, dok nam je njegova multimedijalnost ostala još zagonetnijom. Ipak, postojalo je barem jedno jasno saznanje: najveći deo publike otišao je sa konkretnim posledicama tog pokušaja »multimedijalnosti«, sa glavoboljom izazvanom prejakim ozvučenjem!

»Apokalyptikom« je završio i prvi dan 9. Međunarodnog kongresa za estetiku, potvrđujući tom koincidencijom čak i bukvalno *post festum* rađanje filosofske i estetičke refleksije. Svakog od tih sedam kongresnih dana, u melanholičnoj atmosferi kraja leta, sa poslednjim upornim turistima, na prepodnevnim panel-diskusijama, sastajalo se nekoliko stotina estetičara iz svih krajeva sveta u velikoj dvorani Doma sindikata.

Drugi karakteristični znak ovog svetskog kongresa za estetiku bio je momenat odsustva. Primetno je bilo odsustvo nekih poznatih estetičara iz naše zemlje, čije je učešće već bilo najavljeno,

Digitized by Google

kako objavljenim referatima tako i članstvom u jugoslovenskom organizacionom komitetu (pomenimo samo Fochta, Grlića, Jeremića).

Na Kongres nisu stigli, ili su do poslednjeg dana očekivani, ni mnogi značajni svetski estetičari i umetnici. Neki od njih bili su najavljeni i očekivani kao rukovodioci pojedinih sekcija, pa je njihovo odsustvo bilo, možda, jedan od razloga što te sekcije uopšte nisu održale svoje sastanke. Navešćemo samo neke: Dalhaus, Schmit, Grasi.

Najavljeni gosti Kongresa Jonesko i Mirčea Eliade ostali su do kraja dragi i veoma očekivani gosti! Očekivao se Beckett! Od prvog pa sve do poslednjeg dana Kongresa.

Inače, održavanje kongresâ estetičara počelo je 1913. godine u Berlinu. U radu kongresa učestvovao je i Vićentije Rakić, profesor pedagogije na Beogradskom univerzitetu, sa referatom »Vaspitanje igrom i umetnošću«.

Na Drugom kongresu, održanom u Parizu 1937. godine, referisao je tadašnji profesor estetike na Beogradskom univerzitetu Milutin Borisavljević. Sledeći kongres je održan 1956. godine, pod predsedništvom Etiennea Souriaua, koji je sve do svoje smrti bio počasni predsednik Društva za estetička istraživanja (The International Commitee for Aesthetic Studies). Godine 1972. održan je kongres u Bukureštu, a 1976. u Darmštatu.

U kongresnim materijalima se ističe da je, počev od 1960. godine, na ovim kongresima zapaženo učešće i naših estetičara, u većem ili manjem broju. Na ovom kongresu, međutim, ne može se reći da je učešće naših estetičara bilo najaktivnije i najzapaženije, izuzimajući rad na organizaciji samog kongresa.

Ovaj kongres, po prvobitnoj zamisli organizatora, trebalo je, po mnogo čemu, da bude različit od svih dosadašnjih. Naime, Kongres je bio zamišljen kao sinteza teorijskog i reprezentativnog dela, kao mogućnost ravnopravnog razgovora i jedinstvenosti estetičarâ i umetnikâ u njihovoj zabrinutosti za svoj domen istraživanja, odnosno stvaranja, za sudbinu estetike i umetnosti. Tako, na primer, učešće umetnika je određivano time »što će nešto izvesti, ali i kao ravnopravnih govornika« u radu sekcija i panel-diskusija. Na žalost, njihovo učešće u tom radu nije bilo na nekom zapaženijem nivou.

Glavno težište teorijskog dela kongresa trebalo je da bude u radu sekcija sa estetičarima koji se bave istim problemom. Time što su na Kongres bili pozvani ne samo oni koji se estetikom bave kao univerzitetski profesori, odnosno istraživači, već i oni koji su svojim teorijskim interesom vezani za umetnost, kao kritičari umetnosti i istoričari, ali i kao umetnici — očekivalo se da će rad u sekcijama biti veoma plodan i intenzivan.

Kongres je radio i na prepodnevnim plenarnim sednicama zamišljenim kao panel-diskusije, sa dva-tri koordinatora koji su animirali diskusiju sa referentima. Druga forma rada Kongresa bila su specijalna popodnevna predavanja, kao i večernja predavanja

Digitized by Google

na kojima su se pojavljivali najistaknutiji estetičari iz svih zemalja.

Generalna tema Kongresa bila je »Stvaralaštvo i ljudski svet« (ili Fisis-Techne-Poiesis, starogrčki podnaslov neophodan zbog znatnih razlika u nacionalnim terminologijama). Ta generalna tema trebalo je da se konkretizuje u radu sekcija u nekoliko pojedinačnih tema, koje predstavljaju različite aspekte ove veoma široko određene teme. Bile su predviđene sledeće sekcije: »Fenomenologija stvaralaštva«, »Estetika i semiotika«, »Estetika i hermeneutika«, »Marksistička estetika i stvaralaštvo« (sa Dolgovim kao jednim od koordinatora), »Potreba umetnosti u modernom svetu« (čiji je glavni koordinator, poljski estetičar Stefan Moravski, svojim neumornim zalaganjem dao pečat ne samo radu sekcije, nego i celom Kongresu), »Tradicija i inovacija«, »Stvaralaštvo i obrazovanje«, »Stvaralaštvo i tehnologija«, »Stvaralaštvo i orijentalna estetika« (sa japanskim estetičarem Imamichiem kao glavnim koordinatorom), zatim veoma značajna sekcija s obzirom na našu zemlju — »Stvaralaštvo i samoupravljanje« (u koordinaciji sa M. Dufrenneom). Ovoj poslednjoj temi, umesto sekcijskog rada, bila je dodeljena jedna prepodnevna panel-diskusija, u kojoj je uvodno izlaganje imao Predrag Matvejević.

U određenju generalne teme ne stoji termin »umetničko«, nego samo »stvaralaštvo« (i ljudski svet), čime je otvoreno veoma široko polje razmatranja i veliki broj pristupa. Jer, u principu, nije reč o problemu koji pripada samo estetičkom istraživanju, nego mnogo šire: psihološkom, antropološkom, sociološkom, istorijskom, prirodno-naučnom, biološkom, filosofskom, teološkom itd.

Što se tiče obrazloženja ideje Kongresa, u nekim referatima su istaknute određene protivrečnosti koje to obrazloženje nosi u sebi. Pomenimo, kao karakteristične i suštinske, primedbe američkog estetičara Jeromea Stolniza. Po njegovom mišljenju, tačno je da je problem umetničkog stvaralaštva jedan od najzapostavljenijih problema u estetici, ali, isto tako, veliki je broj estetičara koji smatraju da je isti taj problem »nesavladivo nespoznatljiv«. Do sada je u literaturi o estetici *aesthesis* bio prilično nezavisan od *poiesisa*. Po Stolnizu, postoje dve mogućnosti za estetiku koje bi ovaj kongres sugerisao: ili će se objašnjenje pojma stvaralaštva unaprediti, da će sugerisati, potkrepiti ili čak implicirati značajnu spoznaju o umetničkom delu, estetskom iskustvu i umetničkoj kritici, ili će taj pojam biti problem najšire razmatran u estetičkoj teoriji.

Prva mogućnost — da će teorija o umetničkom stvaralaštvu izroditi suštinske pretpostavke za ostale oblasti i probleme estetike — ne može se braniti *a priori*. Po Stolnizu, ne treba zanemariti »krucijalnu razliku između stvaranja jednog objekta, njegovog prosuđivanja u estetici i njegovog kritičkog vrednovanja. Zahtevi umetnika i umetničkog stvaralaštva ne mogu diktirati estetičkoj percepciji koja ima svoje sopstvene imperative«. Jer percepcija može odvojiti estetski objekt od njegove geneze i posmatrati ga

Digitized by Google

u odnosu na njegovo unutrašnje biće. Stolnitz zaključuje da je između glavnih problema estetičke teorije — stvaralaštvo, umetničko delo, estetsko iskustvo, kritika i prosuđivanje — umetnička kreacija najmanje važan problem.

Pomenuta mogućnost brojnih pristupa veoma široko određenoj generalnoj temi Kongresa izrazila se u velikoj šarolikosti referata ponuđenih na Kongresu. U njima se govorilo o baštovanstvu i kreaciji, o čovekovom mozgu kao umetniku i umetnosti kao ispoljavanju skrivenih mogućnosti mozga, o prikazivanju harmonije u grčkom slikarstvu vaza, o matematici kao stvaralaštvu, o tradiciji i inovaciji u klasičnom baletu i baletskoj arabeski itd.

Najčešća određenja pojma stvaralaštva bila su da je to pre svega proizvođenje nekog novog objekta. Tako pojam stvaralaštva uključuje i pretpostavlja stvaralački proces koji završava novim objektom. A akcenat se stavlja na proizvođenje novog objekta pre svega zbog toga što se jedino u odnosu na stvoreno delo jedan proces može okarakterisati kao stvaralački i originalan u odnosu na neki drugi. Originalnost je druga karakteristika stvaralaštva, jer je ona uvek stvaranje umetničkog dela, stvaranje nečeg novog koje do tada nije postojalo. Veoma često se u vezi s tim govorilo o stvaralaštvu i imaginaciji. Tako Frances Maria Berenson ističe u svom referatu da je neophodno napraviti distinkciju između stvaralaštva i imaginacije. Jer imaginacija je neophodna stvaralaštvu, ali stvaralaštvo nije uvek neophodno povezano sa imaginacijom. To je osobito važno kad se ima u vidu zamenjivanje umetničkog proizvoda umetničkim stvaralačkim gestom ili akcijom, što kao rezultat stvara teškoću u određivanju pojma stvaralaštva. *Ready-mades* se ne stvara, ona su samo delo imaginacije, a ne predstavljaju nešto bitno novo stvoreno.

Pojam koji se često pojavljivao u referatima i razgovorima o stvaralaštvu je pojam stvaralačkog procesa. Ali, zadržavajući se jedino u domenu umetničkog stvaralaštva, teško je odrediti po čemu je jedan proces stvaralački, a drugi to nije, ako se odbaci mogućnost stvaranja umetničkog dela. To je osobito evidentno u iskustvima konceptualizma, *ready-made, land-art* i slično. Nezavisno od temeljne značajnosti destingviranja specifičnosti stvaralačkog procesa, u diskusijama se nije išlo u neku suptilniju analizu tog problema. To ostaje kao jedan od najvažnijih problema ne samo za estetiku shvaćenu kao filosofija umetnosti, nego, pre svega, za veoma često pominjanu opštu teoriju stvaranja. Jer bez tog distingviranja nemoguće je principijelno govoriti o stvaralaštvu, imajući u vidu njegovu relevantnost za estetiku. Tako se dešavalo da se govori o pojmu stvaralaštva shvaćenom veoma široko, uključujući i »stvaralački« rad kuvarice ili frizera!

Najsnažnije izraženo shvatanje stvaralačkog čina koji nije obavezan da proizvede estetski objekt bilo je prisutno u referatu poznatog francuskog estetičara M. Dufrennea. On ističe taj isti fakat o odsustvu proizvođenja estetskog objekta u savremenoj umetničkoj praksi, intonirajući ga veoma optimistički, za razliku

Digitized by Google

od mnogih drugih estetičara koji u tome vide nemogućnost distingviranja stvaralačkog od nestvaralačkog procesa.

Po Dufrenneu, stvaralački akt se manifestuje u objektu, iako je forma objekta jedan objekt drugačijeg vida i smisla, koji sugeriše stvaralaštvo sveta: delo je geneza i ono sugeriše genezu. Ono što ostaje u srcu ideje stvaralaštva uvek je ideja *poiesisa*, obuhvatajući čoveka svom težinom i čineći ga sposobnim da stvara objekte koji su, po Kantu, pojavljivanje prirode. Dufrenne ističe da se ova ista ideja danas ponovo afirmiše u shvatanjima da umetnost dopunjuje prirodu. Umetničko delo može da dopuni prirodu isto kao statua, park, freska, sid, ali isto onako kao što to čine stvari u prirodi, pesak, brda, okean itd. Dufrenne smatra da se ovo tvrđenje može braniti time što su svi ti predmeti proizvodi *technea*, ali potpuno je različito stvaranje umetničkih predmeta kao svesne aktivnosti i stvaranje u prirodi. Kant govori o geniju koji stvara kao priroda da bi mogao da opravda i odredi i umetničko delo kao »svrsishodnost bez svrhe« (kako je doživljen svaki predmet ili pojava u prirodi kao estetski objekt), ali ta se teorija ni kod Kanta ne može bez protivrečnosti potpuno primeniti na umetnička dela. Veoma simplifikovano i proizvoljno Dufrenne izjednačuje prirodne sa estetskim i umetničkim objektima, određujući i stvaranje u prirodi kao *techne*, što je apsolutno nemoguće, jer je *techne* određeno svesnom aktivnošću, što se ne može tvrditi i za stvaranje peska, brda, okeana itd.

Pomenuta Dufrenneova tvrđenja postaju jasnija ako podsetimo da, po njemu, reč kreacija danas gubi svoje dvojno značenje. Ona više ne označava akt kreatora (i to je ta tendencija u poređenju sa prirodom) — pokušaj depersonalizovanja akta stvaranja. Pojam kreacije menja svoj smisao pre svega time što više ne označava akt stvaranja perfekcije. »Bog je mrtav, a čovekovo stvaralaštvo ne nudi se više da bi konkurisalo božanskom stvaralaštvu.« Pojam kreacije Dufrenne svodi na skromne dimenzije: rad na formi, suprotstavljanje materijalu, manipulisanje ciljevima, sredstvima — i sve to zahvaljujući slučaju! Svaka individua je pozvana da stvara. Stvaralaštvo je, pre svega, naziv za sva dela koja su polustvorena. Sámo delo pokazuje da je geneza: uvek u »radu«, u traganju za onim što je provokacija, nepredvidljivo i neizvesno, rad percepcije.

Istog smera su i razmišljanja francuskog estetičara R. Passerona, koji je govorio o poietici kao nauci i filosofiji stvaralaštva. Prihvatajući Valeryjev termin, Passeron poietikom naziva »nauku o tvorcu« nauku i filosofiju onoga što je E. Souriau nazvao »ustanovljavanjem dela«. Po njemu, estetika se može odrediti kao filosofska disciplina o doživljavanju onoga što je u domenu osećanja.

Na strukturalnom planu, ističe Passeron, poietika, kao ukazivanje na izvore stvaranja, ne nalazi se u blizini drugih humanitarnih nauka, nego u izvoru svih disciplina, svakog istraživanja, svake konstruisane doktrine ili načina konstituisanja. Kao jedan

Digitized by Google

manje ili više koherentan sistem, poietika se interesuje za istraživanje kao uslov, pa ako se može izgraditi jedna semiotika uslova stvaralaštva, njena mogućnost je obeležena metodima poietike. Pošto je svesna da je celokupno stvaranje podložno vrednostima inherentnim samom radu, poietika se izdiže na nivo doktrine svih doktrina. Poietika se odnosi, pre svega, na kreativni umetnički rad, ali ona proširuje svoje perspektive i na ostale stvaralačke aktivnosti. Passeron smatra da se vrednosti koje poietika određuje kao inherentne umetničkom stvaralačkom radu odnose i na tehnološku invenciju, muziku, pravo, politiku i sve ostale sektore civilizacije, gde nas »odgovornost da stvaramo obavezuje da imamo imaginaciju«. Predmet poietike je formiranje strukture, rađanje i napredovanje dela itd.

Passeron zaključuje da se ovim veoma udaljio od estetike, ali da mu je upravo to bio i glavni cilj. Određujući tačan smisao reči estetika, on smešta objekt u srce celokupnog saznanja, ali smatra da akt stvaranja obuhvata mnogo više od samog saznanja. On iziskuje jednu latentnu afektivnost koja izmiče estetici, logici, pa čak i samom moralu. To je ta energija, taj *ergon poion* o kome su govorili stoici. Poietika traži od nas da imamo dvojni pogled u kome dijalektika nalazi svoj smisao: ona je u svom protivrečnom jedinstvu filosofija saznanja i filosofija života.

U nekoliko referata mogla se sresti tema o izgubljenim dimenzijama estetike, o krizi estetike. Ti su referati bili intonirani sasvim drugačije od onih koje smo spomenuli. U njima se kristalizovala svest o tome da je estetika u određenoj protivrečnoj situaciji, pre svega kao posledica procesâ koji se dešavaju u umetnosti u poslednjih nekoliko godina. Reč je o tome da li se taj »kolaps« estetike može prevaziđi, odnosno da li je njen glavni predmet umetnost, a ne estetsko procenjivanje prirodno lepog ili ostalih pojava u životu. U takvoj situaciji Passeronov predlog je jedna od mogućnosti. Široko shvaćen pojam stvaralaštva dobija svoje određenje u poietici, dok estetika ostaje ono što joj samo ime sugeriše — nauka o *aesthesisu*, estetskom osećanju i doživljaju.

Rumunski estetičar Nadin je jedan od onih koji su govorili o izgubljenim dimenzijama estetike. On smatra da današnja estetska praksa izražava i trpi posledice kontinuiranih istorijskih procesa u umetnosti u kojima se ona potpuno izmenila, učestvujući pri tom u promeni sveta. Suprotno svakoj drugoj formi čovekove prakse, estetska praksa (koja je, po Nadinu, uvek u sebi uključivala i momenat sumnje) danas teži ka samonegaciji, pa čak i ka samodestrukciji. Prvi efekat tog procesa je progresivni gubitak nezavisnosti estetske svesti u odnosu na neposredne faktore ljudske egzistencije. U tim procesima, koji nauku i tehnologiju izbacuju u prednji plan, javlja se, po Nadinu, paradoksalni fenomen: s jedne strane, estetska praksa gubi svoj momenat svetlosti (to je taj fundamentalni razlog estetske prakse kao želja čovečanstva da transcendira vreme!), dok, s druge strane, pokazuje elitističku prirodu ili jedan implicitni snobizam.

Digitized by Google

Proces kojim se estetska praksa integriše u generalnu praksu ima, po Nadinu, primarni efekat u gubitku individualnosti umetničkog akta. Estetska praksa postaje tehnologizirana, pa čak i tehnologija. Druga karakteristika te situacije jeste mogućnost reproduktibilnosti, čime se umanjuje značaj takvih komponenti estetske prakse kao što su spontanost, participacija, misterija itd. Simbolička dimenzija estetskog oblikovanja je u kontinuiranom opadanju. Postaje jasno da estetska praksa participira u tom istom procesu demistifikovanja koji je moderna praksa potpuno prisvojila. Postoji tendencija širenja estetskog nivoa ka nivou egzistencije. Taj isti momenat širenja i brisanja razlike između estetske prakse i života bio je kod Dufrennea, na primer, pozitivno intoniran, čak je predstavljao veliku afirmaciju pojma stvaralaštva. Nasuprot tome, Nadin smatra da u sintagmi *phisis-techne-poiesis* prva dva termina teže da dominiraju i čak anihiliraju treći, mitski momenat. U današnjem svetu čovekova kreativnost je subordinirana onim istim faktorima koji uzrokuju čovekovu alijenaciju. Ti procesi mogu biti interpretirani jedino kao refleks globalne krize savremenog čoveka i globalne krize vrednosti. U takvoj situaciji aksiološki nihilizam zamenjuje transhistoričnost vrednosti, nameću-ći hipersenzibilnost direktno doživljene forme vremena, onog što je neposredno. U predniji plan izbija jedan vid narcizma i samorefleksije, koji sama umetnost izaziva da postane objekt umetnosti, da meta-nivo postane meta-meta- itd.

U čemu Nadin nalazi razlog za ovo različito interpretirano stanje estetske prakse? Dok je Dufrenne u istim ispoljavanjima nalazio mogućnost dopunjavanja prirode, vraćanja prirodnom ambijentu, Nadin smatra da je razlog za takvo stanje estetske prakse »odbacivanje kosmologije — odnosa između čovekovog sveta i sveta u kome njegov svet egzistira u zagrljaju nauke, čiji su rezultati ponekad parafrazirani u »estetskom objektu« ili postaju komponenta savremene supkulture«. Takozvane estetske akcije (*happening, land-art, flux*) lišavaju imena, desemiotizuju estetski objekt i vraćaju ga u pretkulturni red stvari. U tom smislu može se govoriti o reifikaciji u umetničkoj praksi. Granična linija između umetnosti i života je izbrisana. Sve je potencijalno jedan estetski objekt, odnosno može da bude proklamovan kao takav. Estetska praksa ograničava se na prostu selekciju ili definisanje konteksta.

Iz svega ovoga Nadin zaključuje da je takvim stanjem umetnosti još više izražena potreba jednog novog tipa svetosti, odnosno potreba mita i, što je još važnije, potreba koherentnog sistema vrednosti. To može biti jedino novi tip odnosa između čoveka i kosmosa, cele njegove okoline.

Zadržaćemo se na referatu poljskog estetičara Stefana Moravskog, koji pokušava na najizrazitiji način da promisli stanje u kome se nalazi savremena estetika. Po njemu, estetika danas nailazi na paradoksalan, čk i »tragično-farsičan« prijem. Neki je odbacuju kao mračnjaštvo, smatrajući da nije dostojna očekivanja kojima kao filosofska disciplina mora odgovoriti, odnosno da je besciljna i beskorisna u odnosu na očekivanja umetničke prakse. Drugi, opet,

Digitized by Google

napadaju estetiku jer je, navodno, odživela svoju svrsishodnost. Moravski smatra da se isti prigovori mogu uputiti i svakoj filosofskoj disciplini, pa ako je uopšte reč o krizi estetike, ona tu krizu deli sa celim domenom humanističkih nauka. Proces reifikacije umetnosti obuhvatio je i samu estetiku »koja je počela da se stvara i izvršava kao igra radi same igre«.

Govoreći o interpretaciji pomenutog stanja umetnosti, najsnažnije izraženoj kod Marusea, gde se umetnost shvata kao »fakel« koji ukazuje na srećniji mogući svet, radi koga se treba boriti sa *statusom quo*, Moravski smatra da je u takvoj interpretaciji estetika osuđena na propadanje, čak mora biti poništena. Ta interpretacija je bila najtešnje povezana sa avangardom. Po Moravskom, razmatranje pop-arta i ostalih avangardnih pokreta sve do konceptualizma pokazuje da ta tendencija teži da odbaci to celokupno nasleđe koje je osiguravalo autonomiju umetnosti i svetost umetničke profesije. U tom slučaju estetičar se stvarno posmatra »kao ostareli mentor koji uobraženo traži da se sat civilizacije vrati natrag«.

Odgovarajući na ovu interpretaciju, Moravski se pita — čak i ako se pođe sa stajališta da je umetnost u odumiranju — zašto predmet estetike moraju biti umetnička dela? U stvari, ovde je reč o jednoj veoma značajnoj distinkciji. Naime, kad se predmet estetike povezuje jedino sa umetnošću, tada smo u domenu Hegelovog određivanja estetike kao filosofije umetnosti. U tom slučaju postojanje i mogućnost estetike se jedino i konačno povezuje sa sudbinom umetnosti, u odnosu na koju ona uvek dolazi *post festum*. Estetika shvaćena kao filosofija umetnosti, u stanju u kojem se umetnost danas nalazi, treba da preuzme ulogu »nekrologa umetnosti« (Adorno), koji bi u istom trenutku bio i njen. Ipak, predmet estetike se ne iscrpljuje u potpunosti u istraživanju umetnosti i umetničkih dela, jer još uvek postoji mogućnost odbrane pretpostavke na kojoj se gradila estetika, osobito kod Kanta, da postoji jedan stav ili odnos čoveka u stvaranju i doživljavanju sveta koji se može nazvati estetskim. To je ta distinkcija koju Passeron principijelno traži, ali jedino da bi oslobodio prostor za onu opštu nauku stvaralaštva koju on naziva poietikom.

Moravski, isto tako, smatra da se glavni problem estetičkog istraživanja može locirati na drugom mestu, uzimajući za predmet prirodno lepo i određene modele čovekovog ponašanja, kao i određene karakteristike objekata proizvedenih u svakidašnjoj praksi. Po njemu, svi ti fenomeni zaslužuju da budu tretirani kao »estetske celine« uvek kad su harmonični, kad ritam, simetrija i proporcija povezuju njihovu strukturu. Kontroverza se okreće oko konflikta prirode i kulture kao fundamentalnih okvira razmatranja.

Pitanje o »kraju umetničke prakse« može da ima nekoliko odgovora, koji, po Moravskom, odlučuju o poslednjem ili — ili mogućnosti estetike. Da li će se umetnost restaurisati i pronalasci avangarde ugasiti i izgubiti? Ili će, pak, umetnost produžiti da koegzistira sa antiumetnošću, nezavisno od toga da li u miru ili u ratu? Da li će raspad umetnosti, konačno, roditi i nešto novo, neo-

Digitized by Google

čekivano i nezamislivo, koje će zauzeti glavno mesto u čovekovim razmišljanjima i aktivnostima?

Moravski smatra da nema teorijskih mogućnosti za trajanje antiestetike, što je očigledno i iz rukopisa Adorna, Dufrennea i samog Moravskog iz sedamdesetih godina. Jasno je saznanje da nema povratka i da je prelaz ka novoj estetičko-filosofskoj refleksiji već započet.

Druga mogućnost za razrešavanje krize umetnosti i estetike (koja je u najširem smislu bila preokupacija ovog kongresa) dovela bi estetiku, po Moravskom, u stanje takmičenja sa nekom »disciplinom koja se ne može nazvati saznanjem lepog (kalistikom), pa čak ni poetikom u aktuelnom značenju reči, nego bi više bila jedan vid poietike ili teorije kreativnih procesa. Čini se evidentno da će značenje stvaralaštva zauzeti najviši stupanj i da će obuhvatiti sve vrste umetničkih veština. Objekti ili događaji ili bilo šta što je napravljeno u jednom ili drugom smislu, na jedan ili drugi način, predstavljaće karakteristike poiesisa«. U toj viziji estetika bi, po mišljenju Moravskog, trebalo da ima aplikaciju samo za umetnost koja će biti produžavana iz prošlosti, »kao magacin skupocenih relikvija«. Estetička refleksija bi bila jednaka istoriji estetičkih ideja i postala bi ista ili barem slična arheologiji.

Fundamentalno pitanje, po Moravskom, jeste: »Do koje mere estetika može braniti svoj status i boriti se protiv potpunog gubitka bilo kakvog smisla. Umetnost može biti permanentna i estetska bezinteresnost urođena: šta će one značiti, manje ili više, u poređenju sa ostalim sferama čovekovih iskustava, proizvoda, vrednosti?« To je dilema pred kojom je završio i ovaj kongres estetičara sveta.

U pogledu organizacionog dela Kongresa, bila je ponuđena jedna nova forma rada i ujedinjenja dosadašnjeg Međunarodnog komiteta za estetička istraživanja. Naime, do sada je on predstavljao asocijaciju individualnih istraživača, a Komitet su sačinjavali i rukovodili radom celog Međunarodnog udruženja estetičara: E. Souriau, Jan Aler (koji je do ovog kongresa bio i njegov predsednik), Imamichi, Osborne, Brunius, Dufrenne, Mourelos, Ovsiannikov, Pareyson, Vasquez, Tatarkiewič i još neki poznati estetičari sveta.

Na Kongresu je ponuđeno da se osnuje nova Međunarodna asocijacija za estetiku, pa je, u tom cilju, izabrana i Komisija od sedam članova koja će ispitati mogućnost i do sledećeg Kongresa u Montrealu 1984. godine pripremiti statut i novu organizacionu šemu. Međunarodna asocijacija za estetiku predstavljala bi svetsku organizaciju nacionalnih udruženja za estetiku. Za novog predsednika Međunarodnog komiteta za estetička istraživanja izabran je poznati italijanski estetičar Luigi Pareyson.

Digitized by Google

Dr Tihomir Vlaškalić: Borba za socijalističko samoupravljanje

(Izbor tekstova i redakcija dr Žarka Papića, Novi Sad — Beograd, 1978)

Samoupravne ideje i težnje izrazile su se na razne načine u svetu u svim dosadašnjim socijalističkim revolucijama, iako su kasnijim razvitkom socijalističke prakse dobile, u većoj ili manjoj meri, karakter participacije radnikâ u upravljanju proizvodnjom. Kod nas je samoupravljanje postalo kontinuiran proces koji svojim pozitivnim rezultatima potvrđuje istorijsku progresivnost.

U samoupravnom razvoju ekonomskog sistema i društva uopšte veoma je značajna uloga organizovanih snaga socijalističke društvene svesti, na čijem se čelu nalazi Savez komunista. U prevladavanju protivrečnosti i konflikata interesa, kojih ima u našem samoupravnom društvu, spontanitet i empirizam ne mogu biti jedini faktori razvoja, pa je utoliko značajnija uloga Saveza komunista kao vodeće idejne i revolucionarne snage na onim područjima društvenog života od kojih zavisi stabilnost samoupravnih osnova našeg društva. Samoupravljanje nije dovršen i savršen društveni sistem, pa samim tim ni društvo bez protivrečnosti i konflikata interesa u društvenoj strukturi. Ali, i pored toga, s pravom možemo naglasiti da samoupravljanje u jugoslovenskim okvirima ide ka realizaciji ideje »slobodne asocijacije udruženih proizvođača«, koja se nalazi u samoj žiži monumentalne projekcije besklasnog društva koju su izgradili osnivači naučnog socijalizma.

Zato u sadašnjem trenutku afirmacije samoupravljanja smatramo veoma značajnom pojavu knjige dr Tihomira Vlaškalića *Borba za socijalističko samoupravljanje*, u izdanju Centra PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje — Novi Sad i Centra za marksističko obrazovanje SK Beo-

Digitized by Google

grada. Pojava ove knjige u našim uslovima je od višestrukog značaja. U prvom redu zbog toga što ona na upečatljiv način ukazuje na činjenicu da se u našoj zemlji ulažu koordinirane akcije na formulisanju i razradi našeg novog, samoupravnog i privrednog sistema. Drugo, knjiga rečito govori o angažovanju naše ekonomske nauke na istraživanju problema koji su neizbežni pratilac tekućih samoupravnih tokova i traženju naučno fundiranih rešenja za niz otvorenih problema koji na ovom terenu još uvek postoje.

U prvom delu knjige (»Borba za sprovođenje Pisma i govora druga Tita u Savezu komunista Srbije«) prezentirani su tekstovi referata, intervjua i članaka druga Tihomira Vlaškalića, nastalih u novoj etapi neposredne borbe Saveza komunista Srbije za socijalističko samoupravljanje od 1972. do 1978 godine. Tekstovi koji karakterišu borbu Saveza komunista Srbije za politiku SKJ, a protiv liberalističko-tehnokratskih tendencija, borbu za ostvarivanje stavova i inicijativa druga Tita u periodu do Desetog kongresa SKJ, dati su uglavnom, hronološkim redom, u prvom delu knjige. U cilju racionalizacije obima ovog prikaza opredelili smo se da istaknemo samo osnovne pravce angažovanja Saveza komunista Srbije u razdoblju od Pisma druga Tita pa do danas.

Autor je posvetio pažnju razvoju birokratsko-centralističkih i tehnokratsko-menadžerskih tendencija, ukazao na korene ovih pojava i predložio odgovarajuća rešenja radi njihovog suzbijanja. Kao verna ilustracija navedenih procesa mogla bi poslužiti i parola o tržišnoj orijentaciji, Izgledalo je da je suština ideološkog problema i sukoba nastupila oko tržišne privrede u smislu odnosa između tržišnog i planskog elementa u sistemu privređivanja. Pri tome se pod tržišnom komponentom podrazumevalo ono što je ekonomski racionalno u sistemu, a pod planskom ono što je administrativno. Po oceni dr Vlaškalića, ovde su izbegnuta osnovna pitanja vezana za karakter produkcionih odnosa i da je greška u tome što je Savez komunista Srbije dopustio da se na pogrešan i nenaučan način prihvati i podržava parola o tržišnoj orijentaciji, bez utvrđivanja društvenog karaktera produkcionih odnosa.

Realizacija ustavnih amandmana i borba protiv tehnokratizma su u ovoj studiji eksplicitno tretirane. Zaključak dr Vlaškalića, koji se odnosi na pojavu i borbu protiv tehnokratizma, mogao bi se formulisati kao stav da je tehnokratizam ideologija monopola vlasti i da on nikada nije ni mogao biti opredeljenje radne inteligencije, čiji je cilj stvaralaštvo, a ne vlast nad stvaralaštvom. Istaknuto je da se svuda mora insistirati na kreativnim i konstruktivnim prilazima u vezi sa primenom ustavnih amandmana, jer njihova primena znači celovitu društvenu transformaciju.

Metodološki široko postavljena tema ove glave iziskivala je analizu uloge inteligencije i nauke u samoupravnom društvu, pa su naredni redovi ovog rada pisani u duhu te analize. U radu se dalje ukazuje na osnovne metode jačanja Saveza komunista u funkciji razvoja samoupravljanja. Od posebnog je značaja zaključak da SKJ nema iluzija da nema protivnika samoupravnom razvoju i politici Saveza komunista, kako u zemlji tako i van nje. Ako analiziramo savremeno društvo u celini, što dr Vlaškalić preporučuje, doći ćemo do zaključka o objektivnim razlozima neprekidnog postojanja protivnika našeg puta razvoja i politike Saveza komunista. Jačanje Saveza komunista i njegove uloge u našem društvu danas treba posmatrati u funkciji razvoja samoupravljanja, a ne izvan tog procesa — istaknuto je u daljem izlaganju. Nije preskočena ni pojava tumačenja da naše insistiranje na jačanju Saveza komunista i njegove uloge u ovoj etapi društvenog razvoja znači sužavanje demokratije i jačanje birokratskih tendencija. U odgovoru na ovakva tumačenja zaključuje se da borba za razvoj samoupravljanja kao oblika diktature

Digitized by Google

proletarijata, u kojoj su milionske mase radnih ljudi uključene u upravljanje društvenim poslovima, zahteva Savez komunista kao organizovanu avangardu koja te procese vodi i koja otvara perspektive. To nije partija državne birokratije niti takozvane intelektualne elite, već partija samoupravnog društva.

U drugoj glavi studije, pod naslovom »Samoupravno udruživanje rada i sredstava — nova etapa u razvoju samoupravnih odnosa«, upoznajemo se sa uspesima, problemima i teškoćama na putu jačanja i učvršćivanja samoupravljanja. Od posebnog je značaja i analiza druga Vlaškalića koja se odnosi na domete realizacije i oživotvorenja Marksove vizije o asocijaciji slobodnih proizvođača u jugoslovenskim uslovima. Zaključuje se da su dve društvene odlike od presudnog značaja prilikom utvrđivanja najkrupnijih obeležja posleratnog socijalističkog razvoja našeg društva. Prva je iz 1950. godine kada je Zakonom o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva nagovešten razvoj samoupravljanja, a druga je oličena u Zakonu o udruženom radu, kojim je naše društvo otklonilo krizu perspektive samoupravljanja.

Jedno od značajnih pitanja, za koje je potrebna studiozna razrada, jeste društveni karakter prisvajanja. Analizi ovog fenomena u radu se posvećuje dosta prostora: Pretvaranje rezultata proizvodnje, i u tom okviru i dohotka kao oblika realizovane nove vrednosti, u društvenu svojinu prva je konsekvenca razrešavanja protivrečnosti između društvenog karaktera proizvodnje i privatnog prisvajanja. Jedan od glavnih zahteva formulisan je u težnji da se ukupni dohodak, kroz proces njegove primarne raspodele, mora locirati u OOUR-ima, kao dohodak tih organizacija kojim raspolažu udruženi radnici. Sama društvena valorizacija rada pri sticanju dohotka kroz mehanizam i kategorije socijalističke robne proizvodnje u principu nije sporna, pa bismo se mogli više zadržati na terenu sekundarne raspodele, ukazujući samo na ključne ideje, koje su predmet sveobuhvatnog obrazlaganja u ovom delu knjige. Sam društveni karakter dohotka, koji proizlazi iz društvenog karaktera proizvodnje i razvijene društvene podele rada, dobija realni atribut svoje društvenosti i sa aspekta prisvajanja, u ovom slučaju u domenu sekundarne raspodele. Polazna premisa je da su radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada, raspolažući dohotkom, najdublje zainteresovani, čak ekonomski prinuđeni, da izdvajaju deo dohotka za akumulaciju. Pitanje je kako obezbediti da ponašanje udruženih radnika u namenskoj raspodeli sadrži odnos prema dohotku kao kategoriji društvene, a ne grupne svojine. Vlaškalić smatra da je navedeno pitanje ispravno postavljeno u Zakonu o udruženom radu, ali ostaje da praksa samoupravnih sporazuma i dogovora, uz izdašniju pomoć i oslonac na teorijska istraživanja i predloge, traži rešenja bolja od sadašnjih.

U kontekstu već izloženih pogleda postepeno se prelazi na analizu idejno-političkih osnova novog sistema planiranja, pri čemu se ukazuje na pogrešno shvatanje, ranije prisutno kao praksa i način mišljenja, da je *planiranje* privrednih tokova *stvar države, a tržišno ponašanje stvar preduzeća*, dok rešenje treba tražiti u optimalnom odnosu između ta dva elementa. Kada danas govorimo o sistemu planiranja sa stanovišta izgradnje ustavne koncepcije društvenih odnosa u celini, neophodno je ukazati na sledeću značajnu okolnost: krupne ekonomske, tehnološke i političke promene u svetu danas pokazuju da niz starih mehanizama funkcionisanja privrede otkazuje i da se otvaraju nove dileme oko privrednog i društvenog razvoja. U tom kontekstu reč je i o sve naglašenijim akcentima na planiranje i na nove aspekte u njegovom društvenom sadržaju. Mišljenje autora u pogledu raspravljanih pitanja mogli bismo uobličiti u zaključak o nemogućnosti prihvatanja teze da se planira-

Digitized by Google

nje svede na *razvojnu politiku — nezavisno od društvenih subjekata*, nezavisno od njihovih interesa i motiva, dok se druga projekcija zaključaka odnosi na mišljenje da ne možemo izgraditi sistem planiranja ako prenebregavamo višenacionalni karakter naše zajednice i pravo udruženog rada svake nacije da raspolaže sopstvenim nacionalnim dohotkom. Istovremeno se uočava da za funkcionisanje privrede i društvenog razvoja *nije bitno da svaki deo privrede* na isti način i sa istim sistemom veze i stepenom povezanosti bude uključen u celinu društvene reprodukcije.

U trećem delu studije (»Idejna borba Saveza komunista za razvoj socijalističkog samoupravljanja«) iscrpno se ukazuje na potrebu sve izrazitijeg jačanja Saveza komunista i razvoja socijalističkog samoupravljanja kao dva izraza jedinstvenog procesa, kontinuiteta naše socijalističke revolucije. Za Savez komunista je od posebnog značaja, upravo zbog širokog uticaja na svest i društvena opredeljenja, idejna opredeljenost i društvena angažovanost kulturnih i naučnih radnika i stvaralaca. Ovaj deo studije, po našem mišljenju, predstavlja dragocen doprinos potpunijem sagledavanju potrebe sve šireg angažovanja mlade generacije u borbi za samoupravljanje.

U okviru četvrte glave studije, pod naslovom »Savez komunista u socijalističkom samoupravljanju«, prezentirani su članci i govori dr Vlaškalića koji se odnose na nužnost jačanja Saveza komunista i na njegovu ulogu u daljem razvoju našeg društva. Svi tekstovi ovog dela studije napisani su sa izvanrednim poznavanjem materije i istančanim smislom za ono što je bitno. Dugogodišnji rad dr Tihomira Vlaškalića kao naučnog radnika i ličnosti na čelu Saveza komunista Srbije i duboko poznavanje problema omogućili su mu da u izlaganjima o Savezu komunista Srbije i njegovim perspektivnim akcijama bude u svakom trenutku duboko kritičan i konstruktivan.

Završavajući ovaj kratak osvrt na knjigu *Borba za socijalističko samoupravljanje*, ostajemo u uverenju da je veoma teško na malom prostoru saopštiti celokupan sadržaj i potpunu ocenu ove knjige. Širok pristup problemima i mnogostrukost pojava koje se istražuju potvrđuju našu polaznu konstataciju da će ova knjiga izazvati široko interesovanje svih radnih ljudi u njihovom opredeljenju za učvršćivanje samoupravljanja i jačanje Saveza komunista.

Radovan Kovačević

Dr Ivo Paić: Diktatura proletarijata i sloboda — Ogled o revoluciji

(„Radnička štampa", Beograd, 1979, strana 190)

Pojava knjige dr Ive Paića *Diktatura proletarijata i sloboda*, sa podnaslovom: *Ogled o revoluciji*, pobuđuje znatiželju koja bi mogla početi s pitanjem: da li je moguća sloboda u diktaturi proletarijata ili, još preciznije, u klasnoj diktaturi proletarijata? Po autoru, izgleda da je ona moguća, ali samo kao *transpolitički odnos*, stanje, ozbiljenje ljudske egzistencije na ljudski način. Kako taj transpolitički odnos nije ovovremen i ovozemaljski, sloboda ostaje zadatost klasne borbe proletarijata, a klasna diktatura proletarijata postaje »obogaćena« novim pitanjima i novim teorijskim kontroverzama.* Naravno, sve to komplikuje

* Usputnim statističkim „reckarenjem" moglo se utvrditi preko pedesetak postavljenih pitanja na koja se teško moglo odgovoriti na ponuđenom prostoru, a na najveći broj se nije ni odgovorilo jer mogu da predstavljaju predmet posebnih monografskih obrada, bilo da je reč o ogledu ili studiji. Takav „metodički" pristup analizi problema koji je u fokusu rada inicira polemička razmišljanja.

Digitized by Google

svaki prikaz ove knjige koji se ne bi sveo na običnu informaciju o njenom sadržaju.

U samom uvodu knjige autor je izložio plan, strukturu sadržaja, za koji smatra, sasvim tačno, da se »razmatranje klasne diktature proletarijata, kao *praktično pitanje (kurzv* — D. D.), ne može razviti po načelima neke sistematike koja ima svoj predmet, da bi ga objasnila i razumjela, izdvaja od dijela veza unutar cjeline društvene stvarnosti. Naprotiv, ako je doista ispravna tvrdnja da je riječ o praktičnom, revolucionarnom pitanju, onda bi se doprinos mišljenja njegovu cjelovitijem razumijevanju mogao utemeljiti na spoznajama cjeline uvjeta što tvore njegov praktički status i cjeline njegovih učinaka na stvarnost. To je osnovna ideja ovog ogleda«. Tako se, prema planu i »metodičkoj« sistematici koju autor primenjuje u prvom delu rada, ukazuje na bit nekih predrasuda u pitanju klasne diktature proletarijata; u drugom je prikazan bit i odnos klasne diktature proletarijata i revolucije u Marksa; u trećem autor razmatra obrise revolucionarnog i pragmatističkog shvatanja klasne diktature proletarijata, i, na koncu, četvrti nosi naslov »Diktatura proletarijata kao samodjelatnost radničke klase«. Ovaj plan je svakako interesantan, inklinira ka celini »problematizacije« pitanja klasne diktature proletarijata, kako u konkretno-istorijskim oblicima njenog ispoljavanja, tako isto i u daljem teorijskom promišljanju problema sa stanovišta slobode i njenih mogućnosti danas i sutra. U tom pogledu autor ne ide utabanim stazama, ne prihvata postojeća »metodička« uputstva i čini *upitnim* mnoge stavove i stanovišta, traži njihovu »bit«, »suštinu«, proverava njihovu ovovremenost i kritički prosuđuje bezmalo sva dosadašnja »shvaćanja klasne diktature proletarijata«. To je nesumnjivo najveća vrednost ovog ogleda sa »pedagoškim« značenjem u čijoj je suštini *organizovana marksistička sumnja*, koja, na žalost, nije konsekventno sprovedena jer su mnoga pitanja ostala bez odgovora ili se u samom radu javljaju kontradiktornosti na koje ćemo ukazati; zatim se izriču »tvrdi« zaključci kojima se najbolje antidogmatske namere pretvaraju u nove »dogme«, a kritika prakse postaje vanistorijska jer ne sledi »*osnovnu ideju ogleda*«, naime da je reč o praktičnom, revolucionarnom pitanju koje jeste pitanje samo ako se razmatra na konkretno-istorijski način.

Dakle, treba početi iz početka, i to sa pitanjem: da li je tačna tvrdnja da proletarijat »čuva civilizacijske tekovine i mnoge civilizacijske strukture, dakle, u građanskom svijetu osvojene sadržaje demokratije, kao djelo svih dotadašnjih naprednih klasa i pokreta, te kao djelo vlastite dotadašnje borbe u okvirima građanskog svijeta u čijim njedrima proletarijat nastaje« (str. 18). Autor se dalje ne bavi *selekcijom* civilizacijskih tekovina građanskog društva, koje, uzgred, dobijaju u klasnoj diktaturi proletarijata nove sadržaje i oblike, nego dokazuje potrebu očuvanja tih tekovina kako ih je definisao u citiranom stavu. Drugim rečima, ako je reč o klasnoj diktaturi proletarijata kao praktičnom, revolucionarnom pitanju, civilizacijske tekovine građanskog društva u samoj praksi klasne diktature proletarijata zakonito moraju menjati svoje sadržaje ako diktatura proletarijata ostvaruje svoje ciljeve sredstvima koja odgovaraju ukidanju klasne podele društva. Oblici i praksa staljinističkog poimanja diktature proletarijata nisu dovoljan dokaz za »boleći« odnos prema *svim* civilizacijskim tekovinama građanskog društva.

Kritikujući s pravom predrasude u »pitanju o klasnoj diktaturi proletarijata«, dr Paić utvrđuje osnovna polazišta svoje analize, a i tamo gde ukazuje na oblike mistifikacije samog pitanja deluje sasvim ubedljivo. Na žalost, autor ne navodi ni izvore ni autore koje podvrgava kritici. On pri tome ističe da »povijesni lik

Digitized by Google

marksizma nije u sebi jedinstven«, te da »u marksizmu ima mnogo pravaca, a mnogobrojne su i takozvane marksističke kontroverze« (str. 13). Pažljivim čitanjem teksta ne može se steći pouzdan utisak da je u pitanju različit ideološki odnos prema marksizmu kao jedinstvenoj teoriji, te različite interpretacije pojedinih marksističkih stanovišta, što bi, po našem mišljenju, iznetoj tvrdnji »pomoglo« da bude jasnija i preciznija. Ovako iznета čini se da doprinosi onim oblicima mistifikacija protiv kojih autor vrlo uspešno i argumentovano »ustaje« i koje uglavnom na utemeljen način demistificira. No i u tome ostaje, ipak, nešto nejasno. Naime, ako se tvrdi da je predrasuda kad se »izjednače samoupravljanje, klasna diktatura proletarijata i država«, a pri tome se ne navodi ko je zastupnik te *teorije*, — za širi krug čitalaca se samo množe zablude, da ne kažem i »sumnjičenja«, koja ne pripadaju autoru, ali mogu stvoriti pogrešne predstave kod čitalaca jer je autor još na prvim stranicama ogleda obećao da će biti »jasan i razumljiv«.

U drugom delu rada, u kome se govori o »biti i odnosu klasne diktature proletarijata i revolucije u Marksa«, čini se napor da se samo pitanje klasne diktature proletarijata marksistički utemelji. Vrlo se uspešno dovodi u pitanje etatistički koncept diktatūre proletarijata i tumače stavovi klasikâ marksizma o klasnoj diktaturi proletarijata. Međutim, autor ukazuje na kategoriju *momenta* (misli se na poznatu »listu« mera kad proletarijat istupa ili nastupa kao vladajuća klasa, odnosno na »listu« mera na koje se ukazuje u Manifestu), pri čemu se stiče utisak da on stoji na stanovištu da jedino tada, znači, u momentu preuzimanja vlasti, klasna diktatura proletarijata istupa kao sila. On s pravom tvrdi da taj *momenat* ne može biti celina revolucionarnog programa, uprkos tome što takva shvatanja postoje i što etatizam ne prekoračuje granice navedenog *momenta* (str. 49), u čemu se, naravno, slažemo sa autorom. Konsekventno ostajući na kategoriji *momenta*, u daljoj analizi se gubi iz vida da klasna diktatura proletarijata zadržava komponentu *sile*, odnosno političke sile u čitavom prelaznom razdoblju. Ta komponenta u samoj studiji nije dobila odgovarajući analitički sadržaj niti je, kako bi rekao autor, dovoljno problematizirana. Zapravo, kritički se analizira pretvaranje *momenta* u celinu revolucionarnog programa društvenih promena, ali se »zaboravlja« potreba analize komponente vlasti u okvirima klasne diktature proletarijata. To dovodi, po našem mišljenju, uz još neka autorova stanovišta, do toga da se neadekvatno tumači Marks i njegovo stanovište o klasnoj diktaturi proletarijata kao obliku vlasti čitavog prelaznog perioda (pismo Vajdemajeru). Analizirajući stavove iz tog pisma, dr Paić kaže: »U drugom stavu riječ je o političkom prijelaznom razdoblju koje odgovara, koje je primjereno samom prelaženju od kapitalističkog prema komunističkom društvu. Ili, u terminima iz 1852, od klasnog prema besklasnom društvu. Nadalje, *izgleda (kurziv* — D. D.) da je d r ž a v a toga odgovarajućeg političkog razdoblja »revolucionarna diktatura proletarijata« (str. 43). Postavlja se pitanje: Zašto *izgleda?* Zar taj Marksov stav nije jasan? Ni na kraj pameti nam ne bi palo da se »hvatamo za reč« da dr Paić, pored toga što tvrdi da je Marks nezaobilazan u raspravama o klasnoj diktaturi proletarijata, na izvestan način »popravlja« Marksa. Na postavljeno pitanje: Šta bi, dakle, bila prava tajna Komune? (str. 78), dr Paić odgovara: »Komuna (kao »politički oblik«) ne može biti konačno pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvesti ekonomsko oslobođenje rada« (str. 78). Izgleda da autor u ovom »popravljanju« Marksa gubi iz vida sledeće:

Prvo. Ekonomsko oslobođenje rada nije moment, kao što ni di-

Digitized by Google

ktatura proletarijata nije moment u političkom i sociološkom smislu, nego se radi o društvenom procesu, istorijskom toku borbe proletarijata za ekonomsko *oslobađanje* rada. Kratkotrajna praksa Komune je potvrdila *mogućnosti* toga procesa unutar političkog oblika koji jeste klasna diktatura proletarijata.

Drugo. U *procesu* ekonomskog oslobađanja rada proletarijat, odnosno radnička klasa, mora se služiti i političkim sredstvima upravo na način, kako to i autor ispravno tvrdi, klasne diktature proletarijata koja se ne pretvara u osamostaljenu moć države ili u diktaturu birokratije i koja, pored političke komponente (vlasti), u celini svoje revolucionarne prakse sadrži niz odnosa i procesa koji praktično dokidaju oblike otuđenja i društveno-ekonomske pretpostavke građanskog društva u svim njegovim varijantama. Sledstveno tome, zašto Komuna ne bi bila »pronađeni politički oblik« kad ekonomsko oslobađanje rada nije i ne može biti moment, nego društveni proces sa konkretno-istorijskim pretpostavkama i mogućnostima?

Treće. Ako se u pitanju klasne diktature proletarijata proletarijat »lišava« političkog oblika, onda se on lišava i klasne diktature proletarijata kao bitnog političkog okvira ekonomskog oslobađanja rada. Zatim, dr Paić govori o ekonomskom *oslobođenju* rada, a ne o ekonomskom *oslobađanju* rada. Dosledno kategoriji, a, rekli bismo, i konceptu *momenta* klasne diktature proletarijata, stvara se, očito nehotice, nova predrasuda: gubi se iz vida društveni proces kao revolucionarna praksa, a »popravljanje« Marksa »izleće« kao, najblaže rečeno, neadekvatno tumačenje »nezaobilaznog« mislioca klasne diktature proletarijata.

Sledstveno ovim kritičkim opaskama, autor ne pravi razliku između politika kao konkretno-istorijskih praksi. Postoji politika i politika. Otuda svođenje svake politike na autorovu definiciju »upravljanja ljudima pomoću ljudi« postulira politiku kao konkretno-istorijsku praksu *isključivo* u sferi otuđene delatnosti i prakse. Ako se *svaki politički oblik* svodi na tu definiciju, onda autentična klasna diktatura proletarijata ne može imati komponentu političkog. To izmamljuje pitanje: ako klasna diktatura proletarijata nije i politička, između ostalog, u jednoj svojoj dimenziji i značenju, kako onda može biti klasna!? Ili, ako Komuna »ne može biti konačno pronađeni politički oblik . . .«, postoji li neki »politički oblik«, za sada nepoznat, koji može biti politički okvir ekonomskog oslobađanja rada? Naravno da postoji. Izgleda da autor taj oblik vidi upravo u samoupravljanju, i o tome nema spora. Međutim, nije sasvim jasno da li autor samoupravljanje vidi *i kao* politički oblik mimo Marksovog stanovišta »obrade ljudi pomoću ljudi«, koje je, kao što i sam autor zna, imalo sasvim jasno-konkretno-istorijsko značenje. I dalje, između Komune »kao pronađenog političkog oblika« i *zajednice rada* nema u Marksa kontradiktornosti ni »u prvom, ni u drugom tumačenju«, bez obzira na »opaske o jednostranom čitanju Marksa« (str. 79), jer se u Marksa nalazi i stanovište o tome *šta je htela Komuna:* da sredstva za proizvodnju, kapital i zemlju koji su služili eksploataciji učini *pukim sredstvima* slobodnog udruženog rada i to upravo u Komuni kao »pronađenom političkom obliku . . .«. Ne smatramo da se tvrdnjom, odnosno interpretacijom Marksa u smislu: »Bit i okvir takvog *oslobađanja* (sada oslobođenja — prim. D. D.) jest zajednica rada kojoj je, valja ponoviti, politički oblik jedno od bitnih djelatnih sredstava, a nipošto ono pod čime se može izvesti ekonomsko oslobađanje (sada oslobođenje — prim. D. D.) rada« (str. 79). Ne ulazeći podrobnije u raspravu o odnosu sredstava i ciljeva klasne diktature proletarijata, čime se autor inače podrobno bavi, valja podsetiti na Lenjinovo shvatanje, na koje se dr Paić ne poziva, da je klasna diktatura proletarijata kao sila uperena protiv *snaga i ten-*

Digitized by Google

dencija starog društva, pa je samim tim i »jedno od bitnih djelatnih sredstava«, u stvari, politička sila protiv snaga i tendencija starog društva. Naravno, sada je tu *problem sile,* koja u metodološkom okviru analize dr Paića ostaje isključivo ili, da ublažimo, pretežno van konteksta analize izuzev u njenom jednostranom, isključivo ili pretežno, otuđenom značenju. To zapravo i izaziva nedoumice o odnosu politike-revolucije i slobode. Tako, na primer, Paić tvrdi da je »politička emancipacija jedan od n u ž n i h momenata prakse utemeljenja n o v i h, socijalističkih sadržaja ljudskog društvenog opstanka« (str. 67—68) i nastavlja da objašnjava kako je Marks mislio da to nije i p o s l e d n j i oblik emancipacije, što je poznato. Međutim, smatramo da pitanje političke emancipacije r e š a v a građansko društvo, a da je zadatak diktature proletarijata da rešava pitanja *ljudske emancipacije.* Verovatno, ovi i slični nesporazumi su produkt Paićevog shvatanja, da ponovimo bez nekih kriterija selekcije, »očuvanja civilizacijskih tekovina«; zatim njegovog shvatanja »politički prelaznog perioda« i sl. Sve je to samo drugo pitanje o autorovom shvatanju »transpolitičkog razumijevanja« diktature proletarijata ili shvatanja o odnosu politike-revolucije i slobode. Naime, utisak je, i ponavljam utisak, da je jednostrano tumačenje *političkog* unelo nove kontroverze u pitanje o klasnoj diktaturi proletarijata.

Na strancima koje slede (treći odeljak knjige) nalazimo i ovaj stav: »U svojim idejama i svojim dostignućima te su revolucije (misli se na oktobarsku, kinesku, kubansku, vijetnamsku) međusobno različite, a niti jedna od njih *nije podudarna Marksovu pojmu revolucije (kurziv* — I.P.). To je ispravan uvid. No, pogrešno je ako se iz toga zaključi da povijest obezvređuje Marksa i da u cjelokupnom tome revolucionarnome zbivanju *nema dokaza centralnoj tendenciji* Marksove misli revolucije« (str. 116). Ako nešto nečemu nije podudarno, onda je i centralna tendencija van okvira podudarnosti. I dalje. Na jednom mestu (str. 116) kritikuje se »birokratsko prikrivanje stalno tinjajuće klasne borbe« pa se kaže: »Napušta se i riječ »klasna diktatura proletarijata«, što nadalje implicira navodno nepostojanje klasne borbe... da bismo u istom delu rada našli naslov »Evrokomunizam« — okret k povijesno primjerenom djelovanju« (str. 133). Naravno, može se naći još ovakvih »obrta«, a ponegde i »tehnike kukavičjeg jajeta«, pri čemu se preko pojedinog autora kritikuje drugi i slično.

Iznete primedbe, naravno, ne umanjuju vrednost ove knjige niti devalviraju napor dr Paića da se »uhvati u koštac« sa jednim krupnim i aktuelnim teorijskim i praktično-revolucionarnim pitanjem. Da u najkraćim crtama ukažemo na nesumnjive vrednosti ovog rada.

Prvo. Zasluga je autorova što je »otvorio« brojna pitanja koja su po svojoj upitnosti i teorijski i praktično aktuelna. Bez obzira na to što na brojna pitanja nije odgovorio, ta su pitanja inspirativna, ona iniciraju potrebu teorijskog mišljenja koje ne bi moglo da traje u uslovima birokratsko-dogmatske zatomljenosti. Značajan broj pitanja ukazuje na potrebu posebnih monografskih studija disciplinarnog i interdisciplinarnog karaktera. Stoga je prava šteta što se pokrenuta pitanja nisu, kako bi rekao dr Paić, konsekventno problematizirala.

Drugo. Problem klasne diktature proletarijata-revolucije i slobode Paić razmatra u svetsko-istorijskom okviru. Zato, bez obzira na to što se znatiželjan čitalac sa pojedinim stanovištima koja su »tvrdo« kazana ne slaže ili što bi mogao imati brojne primedbe na pojedine analitičke zahvate, korišćenje pojedinih kategorija i slično, knjiga »drži« celinu istorijskog procesa u fokusu analize. Istina, ta celina ne nalazi uvek »najbolje oslone tačke«, što, naravno, utiče na nivo i zasnovanost analize, ali, uprkos

Digitized by Google

tome, analiza ostaje u »krugu« pokrenutih pitanja.

Treće. Poštena upitnost autorova, njegova »metodička marksistička sumnja«, bezmalo nepoštedna, ali zato čini doprinos teorijsko-saznajnom naporu nedogmatskog mišljenja, koje, istini za volju, u svom kritičkom »naletu« ponegde ostaje »tvrdo« — ne dozvoljava upravo onaj pristup problemu za koji se i sam Paić zalaže.

Četvrto. Koliko autor uspešno nalazi dokaza za svoja kritička razmatranja etatističkog socijalizma, toliko ima manje kritičkog uvida u neka savremena zbivanja u Evropi, na šta će, verovatno, ukazati bolji i obavešteniji čitaoci nego što je autor ovog prikaza.

Dragomir Draškovlć

Pogledi savremenih ekonomista

(„Ekonomski biro", Beograd, 1979, strana 170)

Pogledi savremenih ekonomista je treća po redu knjiga edicije »Marksistička biblioteka« i proizašla je iz istoimenog ciklusa predavanja održanih na Kolarčevom narodnom univerzitetu. Njoj su prethodile knjige *Problemi i kretanja u savremenoj ekonomskoj nauci* i *Savremena ekonomska teorija i politika stabilizacije.* U knjizi se analiziraju ekonomske koncepcije teoretičara različitih pravaca i orijentacija, čiji su radovi u ovom veku predstavljali svojevrsne prekretnice. Razmatraju se koncepcije Kejnsa, Novožilova, Leontijeva, Doba i Olina, čiji radovi predstavljaju temelj savremenog izučavanja makroekonomske teorije i politike, teorije vrednosti, planiranja, teorije razvoja i međunarodne trgovine. Pored toga, u knjizi je nekoliko radova posvećeno ekonomskim koncepcijama o novom međunarodnom ekonomskom poretku, evrokomunizmu, savremenom kapitalizmu i monopolizaciji, neomarksističkim shvatanjima u Americi.

Prof. Branislav Šoškić je autor priloga *Kejnsova ekonomska misao.* Kejnsovo delo je, kako ističe autor, prekretnica u razvoju ekonomske misli XX veka; njegovi doprinosi se označavaju kao epohalni, pa se čak govori i o »kejnsijanskoj revoluciji«. U odnosu na tradicionalnu ekonomiju Kejns je učinio zaokret u višestrukom smislu. Prvo, on odbacuje tradicionalnu maršalijansku orijentaciju na problematiku cena i raspodele i u prvi plan ističe makroekonomske agregate — zaposlenost, a kasnije i opšti nivo cena. Drugo, Kejns pokazuje da su zaključci neoklasične analize primenljivi samo u jednom posebnom slučaju — kad postoji potpuna, savršena konkurencija u kojoj ponuda i tražnja određuju cene svih faktora proizvodnje, jer tržište na najbolji način rešava probleme uposlenosti svih faktora proizvodnje, pa i rada. Odbacujući ove pretpostavke, sublimirane u Sejovom zakonu tržišta, Kejns je ukazao na fenomen nezaposlenosti, koji je iz stvarnosti razvijenih kapitalističkih zemalja preneo na stranice svoje *Opšte teorije zaposlenosti, kamate i novca.* Kejns je prvi u svoj teorijski sistem uključio elemenat nezaposlenosti sa kojom se kapitalizam već suočio. Sve je to navelo Kejnsa da rešenja potraži na drugoj strani — u državnom upravljanju kapitalističkom privredom, u mešanju u sve tokove privrednog života. Po mišljenju B. Šoškića, a na osnovu analize Kejnsovih doprinosa, između tradicionalne i Kejnsove ekonomske teorije postoje razlike: (a) u domenu istraživanja; (b) u oceni sposobnosti tržišnog mehanizma i (c) u pogledu ekonomske politike. Kejnsova teorija je, po mišljenju autora, kao »teorija regulišućeg kapitalizma« udahnula novi dah kapitalistič-

Digitized by Google

kom načinu proizvodnje, pa se stoga danas, kako kaže Galbrajt, i ne postavlja pitanje da li će vlada biti kejnsijanska ili ne.

Prilog prof. Ljubiše Adamovića posvećen je švedskom ekonomisti Bertilu Olinu, dobitniku Nobelove nagrade za ekonomiju za doprinose teoriji međunarodne trgovine. Olin je teoriju komparativnih troškova gotovih proizvoda dopunio i komparativnim troškovima faktorâ proizvodnje, čime je već 30-tih godina izrazio sve značajniju pojavu u međunarodnoj trgovini — međunarodno kretanje rada i kapitala — koja će dobiti puni značaj posle Drugog svetskog rata. Olinova teza da je moguće izjednačavanje cena faktorâ proizvodnje odražavala je uslove slobodne konkurencije koji, u stvari, nikad i nisu postojali u svetskoj privredi obeleženoj kolonijalnom dominacijom metropola. Autor ističe da je doprinos Olina i Hekšera teoriji međunarodne trgovine u tome što su ovi teoretičari istakli da je inicijalni impuls međunarodnoj razmeni *minimalna razlika* u relativnom bogatstvu faktorima proizvodnje, jer se izvozi ona roba u čijoj proizvodnji zemlja A raspolaže većom količinom potrebnih faktora proizvodnje od zemlje B. Polazeći od te pretpostavke, ističe Adamović, Olin je usmerio pažnju na problem lokacije, jer rešavanje ovog problema utiče na kretanje svetske trgovine preko transportnih troškova. Rastuća međuzavisnost zemalja je, po mišljenju Olina, s jedne strane podsticala međunarodnu razmenu, ali je, s druge strane, uslovila i protekcionističke mere, koje su uslovile da se u strukturi društvenog proizvoda jedne zemlje smanjuje udeo »međunarodnih roba«, a povećava udeo »roba za domaće tržište«.

U knjizi se razmatra i doprinos Vasilija Leontijeva izučavanju odnosa vezanih za društvenu reprodukciju. Autor priloga je prof. Bogdan Pilić. Leontijev je svojom input-output analizom, to jest analizom odnosâ koji se u reprodukciji uspostavljaju između primalaca i davalaca reprodukcionog materijala, dalje razradio Marksove sheme reprodukcije i svojim modelom prikazao funkcionisanje ekonomike jedne zemlje. Konstatujući da je u nas, uprkos orijentaciji na stalno razvijanje teorije i prakse planiranja, malo učinjeno na planu primene, pa i razrade Leontijevljeve input-output analize, autor prezentira svoj model input-output veza unutar jugoslovenske privrede, na osnovu koga se pregledno mogu uočiti odnosi ulaza (formiranje sredstava) i izlaza (raspodela sredstava).

Leontijevljevu input-output analizu treba posmatrati kao nastavak Marksovih shema reprodukcije. Na Leontijevljevu input-output analizu se nadovezuju ekonometrijska istraživanja i globalno modeliranje, koji upotpunjuju metodologiju planiranja.

Prof. Stojan Jankov je autor priloga posvećenog Novožilovu, poznatom sovjetskom ekonomisti, čiji su najveći doprinosi razmatranje teorije vrednosti i teorije i politike planiranja. U analizi Novožilovljevih stavova autor polazi od logične premise da, ako se planski zadaci razilaze sa zakonom vrednosti (tržištem), to ne znači da oni ukidaju delovanje tržišta. Pre se može reći da oni izazivaju loše i neželjene posledice koje su, u stvari, rezultat snažnog delovanja »ograničenog« zakona vrednosti. Po autorovom mišljenju, ne treba protivstavljati plan i tržište, već oba ova elementa treba suprotstavljati stihiji, a to nije tržište, pogotovu ne u njegovom današnjem obliku. Te ideje je Novožilov zastupao još 30-tih godina i u tome je njegov epohalan doprinos. Novožilov je smatrao da decentralizacija ne isključuje centralizaciju, već da ih, naprotiv, treba dijalektički povezati, kao što je i tržišni mehanizam neophodan upravo u nekim planskim ekonomijama, gde on uspostavlja sve one veze koje se ne mogu predvideti niti uspostaviti planom. Stoga je regulisanje plana i tržišta, po Novožilovu, najglavniji zadatak socijalističke ekonomije, u čijem se rešavanju, po njegovom mišljenju, mora po-

Digitized by Google

ći od suprotstavljanja plana i tržišta anarhiji.

Shvatanja Morisa Doba analizirao je dr Lazar Pejić. Iako Dob nije dao zaokruženu ekonomsku teoriju, kao što su to učinili Marks ili Smit, njegova analiza i kritika kapitalističkog načina proizvodnje, građanske političke ekonomije, posebno marginalističkog pravca, odbrana klasične političke ekonomije dale su veliki doprinos marksističkoj ekonomskoj teoriji. Kao dugogodišnji profesor u Kembridžu, Dob je napisao brojne radove, pa ipak je jedan od najznačajnijih *Studije o razvitku kapitalizma*, u kome je razjasnio mnoga nerešena pitanja vezana za razaranje feudalizma i nastanak kapitalizma i podstakao na teorijsko-metodološkom planu izučavanje načina proizvodnje. Razmatrajući problematiku vrednosti, Dob je istako da postoje tri linije u razvoju ekonomskih ideja o ovom problemu (radna teorija vrednosti — Marks, Rikardo; međuzavisnost ponude i tražnje koja determiniše vrednost; potrebe pojedinaca kao potrošača). Dob kritikuje dve poslednje linije razmišljanja i time se nedvosmisleno i potpuno izjašnjava u prilog stavova klasične političke ekonomije. Takvim svojim stavovima Dob je uvek izazivao podozrivost tradicionalno konzervativno orijentisanih kembridžkih profesora.

U knjizi *Pogledi savremenih ekonomista* analiziraju se i neki značajni pravci ekonomske misli. Prof. Vera Pilić analizira shvatanja neomarksista u Americi i ističe da se ne može govoriti o originalnim korenima marksizma u Americi, jer je njegovo jezgro poreklom iz Evrope. Autor zatim analizira stavove Barana i Svizija i odbacuje njihovu kritiku Marksovih stavova. U radu se analiziraju i stavovi De Leona i Huka, pisaca koji su još za Marksovog života dali određene doprinose marksističkoj teoriji.

Posebno analizirajući gledišta Barana i Svizija, Vera Pilić ukazuje na teze nekih autora koji dokazuju da su Baran i Svizi preuzeli stavove o tendencijskom padu profitne stope od Natalije Moskovske, a da pri tom nisu ni citirali dela ni pisce čije su stavove preuzeli. S obzirom na zanimljivost ove teze, može se očekivati da će ona biti predmet daljih analiza u stranoj i našoj stručnoj javnosti.

Dr Ivan Stojanović u svom radu analizira ekonomske stavove evrokomunizma. Po njegovom mišljenju, pred evrokomunističke teoretičare postavljaju se sledeća važna pitanja: (1) perspektive kapitalizma; (2) putevi izgradnje socijalizma i (3) odnos prema multinacionalnim kompanijama i problemima međunarodnih ekonomskih odnosa. Po mišljenju autora, evrokomunistički pisci (u radu se razmatraju samo stavovi pisaca vezanih za KP Francuske) podstakli su izučavanje inflacije, ne posmatrajući je više kao odnos između stvari (ponuđena — kupljena roba, ponuđena — realizovana cena), već kao odnos između ljudi. Autor ističe da inflacija danas služi monopolskim krugovima kao mehanizam pomoću koga se obezvređuje nominalni rast nadnica i preraspodeljuje društveno bogatstvo u korist monopolističkih krugova razvijenih kapitalističkih zemalja.

Poruke ekonomske teorije o novom međunarodnom ekonomskom poretku je prilog dr Davora Savina u kome se analizira sadašnje stanje privreda zemalja u razvoju i daje pregled teorijskih modela prevazilaženja zaostalosti, počev od Nurkseovih začaranih krugova siromaštva, Kindlbergerovih koncepcija o malom tržištu, Rozenštajn-Rodanove teorije »velikog podsticaja«. Te već klasične i velikim delom i u teoriji prevaziđene koncepcije su samo delimično tačne, jer, kao što to ispravno primećuje Meir, polovina identifikovanih faktora koji utiču na privrednu aktivnost zemalja u razvoju nije objašnjena. Na takvo stanje se u praksi nadograđuje nespremnost razvijenih da pomognu zemljama u razvoju, pa se i dalje nalazimo u začaranom krugu: ekonomska teorija je ponudila rešenje (novi međunarodni ekonomski poredak) koje u

Digitized by Google

praksi još uvek ne nailazi na prihvatanje razvijenih.

Stanje ekonomske nauke u razvijenim kapitalističkim zemljama i problematika monopolizacije i inflacije predmet su razmatranja prof. Gordane Konstantinović. Autor, analizirajući stavove Galbrajta, Robinsonove, Kaldora, Kejnsa, ukazuje na tesnu povezanost monopolističkih struktura i stalnog rasta cena. Stalni interes tih struktura jeste da dokažu kako su radnički zahtevi za višim nadnicama podsticaj inflacionoj spirali i da je stoga logično da radnici i podnesu najveći teret stabilizovanja cena.

U knjizi *Pogledi savremenih ekonomista* analizirani su stavovi nekih značajnih pisaca i pravaca koji su obeležili ekonomsku misao XX veka. U tom pogledu ova knjiga se ograničava samo na neke najznačajnije pisce i pravce koji su predstavljali svojevrsne prekretnice u ekonomskoj teoriji i nikako ne pretenduje na sveobuhvatnost u pogledu izbora.

Miomir Jakšić

Vera Emil Pintarić: Od kiča do vječnosti

(SSOH, Zagreb, 1979)

Knjiga Vere Emil Pintarić *Od kiča do večnosti* predstavlja, u stvari, zbirku njenih priloga koje je sada prvi put objavila, kao i nekih koje je ranije objavljivala u našoj i stranoj periodici i publicistici. Ovo je prvi put da jedan naš autor celu knjigu posvećuje fenomenu kiča.

U samom početku autor kritikuje ona polazišta u razmatranju kiča koja kreću sa krajnjih granica, krajnjih polova razlikovanja kiča i »prave« umetnosti. Ipak, ona obrise kiča nazire u njegovoj sladunjavosti, plitkosti i otrcanosti. On je napadan i nasrtljiv. Ako se kič predmetu proširuje plitkost i sladunjavost, on i dalje ostaje kič. Međutim, ako se on upotrebljava kao građa za nešto što nadilazi tu sladunjavost, nastaje takozvani eksperimentalni kič ili camp. Autor navodi mišljenje Susan Sontag, po kojoj je bitna odlika campa ljubav za neprirodno, veštačko i preterano. U campy obradi važno i ozbiljno prelazi u zabavno i otmeno. Širok je spektar campy pojava, pa tako, na primer, campy ponašanje je svako ono ponašanje koje je suprotno lepom i privlačnom (mladi pankeri, na primer).

No, u biti fenomena kič leže sami ljudi, njihov odnos prema kiču. Autor navodi Karpfena, po kome je za najveću osudu kičasti život. Takvih života, kaže Karpfen, »ima posvuda; u najvišim institucijama, u crkvi i državi, u politici, ideologiji, kulturi i znanosti i u svakidašnjem životu«. To su, kaže Karpfen, »fariseji i licemjeri; malograđani koji se služe lažima konvencija, oni kojima je svako promišljanje strano«. Oni žive miran i egoističan život, a za druge ih nije briga. Stoga je problem u kič ljudima kojih je oduvek bilo, a sa industrijskom civilizacijom oni su prekrili planetu. Broh kaže da kič sistem zahteva od svojih pristalica da »rade lijepo«, a sistem umetnosti stavlja na čelo etičko — »radi dobro«. Po njemu, kič je zlo u vrednosnom sistemu umetnosti.

Autor ubacuje u igru teoriju odnosa ili susedstva, dobro znanu umetnosti. Navodeći kao primer Matisovu sliku »Veliki crveni enterijer« (a to može da se dokaže sa bilo kojim drugim umetničkim delom), on kaže: »nije teško dokazati kako se poredak slike temelji na promišljenom razmještaju prikazanih predmeta; pomjeri li se položaj bilo koje od tih crno rubljenih stvari, izmijenila bi se slikareva ideja o uzlaznoj razmjeni razlika crvenoga, vođenoj od dna do vrha slike. A baš ta snažna osjećajnost izražena prelivima crvenila glavni je motiv u »unutrašnjem« prostoru

Digitized by Google

slike«. Ali kada načelo oduzimanja, dodavanja i naglašavanja biva u kič predmetima, kao i umetnosti, rezultat vremena, stvar postaje delikatnija. Uzimajući za primer Fidijev Partenon, autor se pita: »Da li je taj hram uistinu odavao načelo krajnjeg oduzimanja, suzdržanosti pri bogatstvu, dorsku moralnost ili je djelo vremena.« Jer vreme, kao i ljudima, menja izgled i značenje.

U drugom delu knjige V. E. Pintarić piše o ruskoj umetničkoj avangardi, koja, iako se javlja dvadesetih godina, još nije dovoljno izučena. Mnoga od tih vrednih umetničkih dela i dan-danas leže u trezorima sovjetskih muzeja. Ona razmatra odnos umetnosti i publike i odnos političkog rukovodstva prema umetnosti. Ruska umetnička avangarda stvara novi eksperiment. Javljaju se kubofuturisti, suprematisti, konstruktivisti u likovnoj umetnosti, a zajedno sa njima deluju kompozitori, književnici i glumci. Oni se obraćaju publici na svojevrstan način. Pesnici čitaju pesme na ulicama, slikari vešaju slike po fasadama zgrada. To je vrsta vizeulnih medija koja je najbliža, najdostupnija tada polupismenom ruskom narodu. Deviza avangardista Rodčenka, Maljeviča, braće Stenberg i ostalih jeste da umetničko stvaralaštvo ne može biti samo »spekulativna djelatnost« i »refleksivna kontemplacija«, nego svrsishodni »aktivni proces«. Približavajući se masovnoj publici, veliki kipar Tatlin oblikuje odelo »primereno novom načinu života«. Zahvaćena burnim promenama posle Velike oktobarske revolucije, ruska umetnička avangarda je svojim konkretnim delovanjem dokazala Zapadu da nije bio u pravu kada je tvrdio da su takve akcije neprimerene širem društvenom totalitetu.

Nakon velikog razmaha umetnosti avangarde, njenog uzleta, nastupaju društveno-istorijski događaji čije posledice ova umetnost i danas oseća. Sledi 1924. godine Lenjinova smrt. Već 1927. godine Staljin je apsolutni vlastodržac. Zatim, 1930. godine Majakovski, najangažovaniji pesnik revolucije, vrši samoubistvo. Najzad, 1932. godine u Rusiji su dekretom raspuštene sve umetničke grupacije i osnovan je Savez sovjetskih umetnika. Naravno, na scenu stupa ono što je svima dobro poznato — socijalistički realizam na svim poljima stvaralaštva. Propisuje ga država kao jedini pravac u umetnosti. Mnogi slikari i kipari napuštaju zemlju i odlaze u inostranstvo, a oni koji su ostali postaju izgnanici u svojoj zemlji. Autor s pravom postavlja pitanje uloge kulture i umetnosti u razvoju socijalističkog društva. Zbog čega i kako, koji su to uzroci zbog kojih političko rukovodstvo ne prepoznaje revolucionarnu inteligenciju i stvaralačku avangardu, zbog čega je ne prihvata. Umetnost avangarde pledira za dokidanje granice između umetnosti i života. Videćemo kasnije kako autor dovodi u vezu ideje avangarde sa postavkama kontrakulture.

Posle toliko vremena, tek prošle godine su prvi put na izložbi Pariz—Moskva 1900—1930, održanoj u centru »Žorž Pompidu« u Parizu, izložena do tada neviđena dela ruske avangarde. Izložba je održana uz obećanje organizatora da će se ista takva 1981. godine pojaviti u Moskvi. Pitanje koje autor postavlja jeste — kako se moglo dogoditi da zvanična ideologija ne priznaje apstraktnu umetnost koja se pojavila u prvoj zemlji socijalizma i koja je tolike godine zabranjivana u ime socijalističkog realizma. Klauzula pod kojom je izložba održana je »pokušaj posthumne odbrane ljudskih prava sovjetske avangarde, koja već pripada povijesti, što je svakako jedinstveno u povijesti umjetnosti«. U samoj postavci je bilo 25.000 dela, dokumenata poređanih u hronološkom redu zajedno sa francuskim delima. Autor ovakvu hronološku postavku pokušava objasniti i željom da izložba izgubi na važnosti, jer se, na primer, Maljevičeva »Crvena konjica« nalazi u redu ostvarenja socijalističkog realizma. Apsurdna je i sama pomisao da avangardnu umetnost pola veka nije videla sovjetska, pa ni svetska publika

Digitized by Google

i da je tek prošle godine dospela u Pariz. Zaista je na mestu razmišljanje šta je ideologija spram večnosti umetnosti. Ždanov je proglasio to razdoblje sovjetske umetnosti »sramotom ruske kulture«.

Jedan kraći deo knjige autor posvećuje političkom plakatu, koji je kod nas gotovo neistraženo područje za razliku od komercijalnog. Politički plakat je jedna vrsta verbo-vizuelne komunikacije. V. E. Pintarić ih klasifikuje u dve grupe. U prvoj grupi su oni koji osporavaju postojeće, vrše kritiku. U tu grupu spadaju protesti mlade američke generacije (hipi, andergraund). Tu takođe spada akcioni plakat, koji je sredstvo neposredne političke akcije, revolucionarni i ratni (Oktobarska revolucija, Španski rat, pokreti otpora, urbane gerile, fašistički i oni plakati iz 1968. godine). U drugoj grupi su oni koji se zalažu za održavanje i propagiranje postojećeg. U tu grupu spadaju plakati kao sredstvo slobodne političke propagande (komercijalizacija »prodaja« izbornog kandidata, političke partije, ideologijske platforme). Tu spadaju i oni koji služe jednosmernoj političkoj propagandi (nema konkurencije, nekontrolisana emisija i percepcija, jednosmerno propagiranje određene ideologije ili njenih nosilaca). Kineski strip ne ide za estetskim kriterijumima, ali njegova poruka postaje medij. Kriterije plakatu daje sama politička i sociokulturna situacija.

Sigurno da je, pored odeljka o avangardi Oktobra, najzanimljiviji deo knjige onaj koji obrađuje odnos između fašizma i kulture. Uoči dolaska fašizma na vlast Nemačka je bila središte kulturnih zbivanja u Evropi. Uprkos velikoj ekonomskoj i društvenoj krizi koja je pretila Nemačkoj, osnovana je škola Bauhaus u Vajmaru 1919. godine, koja je specifičnim prilazom arhitekturi, usmerenoj ka radnom okolišu radničke klase, postala čuvena. Javljaju se novi ekspresionisti (grupa die Brücke), slikari nove objektivnosti (Neue Sachlikeit). U Berlinu, nakon Oktobarske revolucije, izlažu ruski avangardisti, pisci izdaju knjige. Nemački umetnici kao arhitekti razmatraju položaj čoveka u savremenom svetu.

Stupanjem nacizma na scenu počinje da se menja karakter umetnosti, koja sada dobija izrazita obeležja germanizma. Kiparstvo, na primer, pledira za monumentalnosti sa porukama germanizma. To su uzroci »čelične muškosti«, »podlosti političkog kiparskog kiča«. U nacizmu je kič »upotrebljen kao sredstvo političke propagande«. On je nosilac ideoloških ciljeva. Usvojen je od države i prezentiran kao stil jednoga režima pod parolom umetnosti. Kao takav, on je najveća opasnost ne toliko za umetnost i kulturu koliko za samu čovekovu egzistenciju. Šper je u *Sećanjima na Treći Rajh* izneo činjenicu da je Hitler nametnuo umetnosti shvatanje svoga kasnog 19. stoleća, koje se moralo dopadati i državnicima i narodu. U to vreme nemački kulturni radnici emigrirali su u inostranstvo. I Hitler i Staljin su umetnosti nametnuli ideologijski teror. Podsetimo da je Staljin umetnike nazivao »inžinjerima ljudskih duša« i zaveo diktaturu socijalističkog realizma. Šper, a i drugi, odrekli su se vlastitog ubeđenja i ukusa i prihvatili su potpuno prilagođavanje jednom režimu. Grade se reprezentativna državna zdanja, monumentalnih razmera. Autor govori o »ideologijskom umorstvu slike« u naci-slikarstvu. Česta tema je ženski akt, ali ne i portret ili žena-majka. To je u skladu sa nacističkim shvatanjem uloge žene, po kojem jedino čista germanska žena može biti dostojna materinstva.

U delu knjige o marginalcima u umetnosti autor ih definiše kao »pojedince i manjine, etničke, nacionalne, političke, ideologijske; svi oni što su ispali iz sloga, drop-outsi, ili oni što su na rub odgurnuti. To mogu biti i mislioci i skitnice«. Oni nisu uključeni u vladajući poredak i postojeći vrednosni sistem. Oni se trude da žive zdravije od onoga što nudi potrošački način života. U arhitekturi marginalci odbijaju »rasipništvo u materiji, energetici i izvorima

Digitized by Google

sredstava; podjelu rada, razdvajanje rada od radosti; mrvljenje znanja, posredovanje specijalista svih vrsta«. Marginalci su za arhitekturu koja je protiv kliširane ortodoksne arhitekture.

Kontrakultura, po autoru, ima podudarnosti sa umetnošću avangarde. Ono što je avangarda dvadesetih godina teorijski razradila učesnici kontrakulture sprovode u stvarnosti. Mondrijan je bio marginalac, video je dalje i nije prihvatio postojeće. I ruski avangardisti bili su marginalci. Šezdesetih godina ideje marginalaca se šire. Autor smatra da se stvaralaštvo marginalaca može preispitati kao novi vrednosni model.

U jednoj suptilnoj analizi, u paraleli, V. E. Pintarić uspeva da na svež način objasni razliku između kiča i umetnosti. Navodeći primere iz života, u kontekstu društveno-istorijskih događaja, ona uspeva da se odlepi od dnevno-informativnog prikaza, koji se na prvi pogled može učiniti. Čini se da knjiga nije ni išla za nekim teorijskm produbljivanjem stvari, što ne umanjuje njenu vrednost. Ovo tim pre što knjiga ima dokumentacijsku vrednost i što je rađena stručno i na osnovu neposrednih impresija.

Sofija Pualić

Vojvodina

(„Jugoslovenska revija", Beograd, 1980, strana 256)

Nedavno je u Novom Sadu, u Klubu delegata Skupštine SAP Vojvodine, promovisana knjiga *Vojvodina*, koja je opravdano izmamila već prve pohvale i priznanja.

Reč je o novoj, luksuznoj foto-monografiji, u izdanju »Jugoslovenske revije«, koja je rađena u saradnji sa Sekretarijatom za informacije SAP Vojvodine.

U stvaranju ovog svojevrsnog portreta Vojvodine i njenih višenacionalnih žitelja, u slici i reči, učestvovali su mnogi stručnjaci najraznovrsnijih oblasti delatnosti. Bogata i zanimljiva građa izneta je pregledno, čitko i jasno u posebnim poglavljima: Priroda, Istorija, Stanovništvo, Naselja, Privreda, Obrazovanje, Kultura, Kulturno-istorijski spomenici, Štampa, radio i televizija, Zdravstvo, Sport, Turizam. Od ukupno 256 stranica, koliko ima ova foto-monografija, na tekst otpada 80 stranica. Dve trećine knjige čine fotografije u boji, koje su radili priznati jugoslovenski i inostrani majstori fotografije. Motivi su novi, specijalno snimani za ovu knjigu. Izvanredno uspele, znalački postavljene prema tekstu, fotografije i druge ilustracije živo dočaravaju zemlju, ljude, vreme i događaje.

Tekst i slike uvlače čitaoca postepeno sve dublje u život etnički šarolike ravničarske Vojvodine i vode ga kroz njenu istoriju — od paleolita kroz doba praistorije, antičko doba, srednji vek i dolazak Turaka, da bi ga kasnije upoznale sa nacionalnim pokretima Vojvodine, prilikama između dva rata do narodnooslobodilačke borbe, socijalističke revolucije i današnjih dana. Vekovima je ta zemlja bila poprište borbi; kulture su se smenjivale i ostavljale neizbirisiv trag, svedočanstva, čineći kulturno nasleđe ovog kraja raskošnim. »Po dugogodišnjoj privrednoj usmerenosti Vojvodina je nazvana »žitnicom Evrope«, po nacionalnoj šarolikosti »malom Evropom«, a po kulturnoj razvijenosti njen najveći grad Novi Sad upoređivan je s antičkom Atinom. Današnja slika Vojvodine je mnogo bogatija i u ekonomskom i kulturnom pogledu, a otkrivaju se i njene doskora neslućene mogućnosti« (str. 18).

Koje god poglavlje da odaberete za čitanje, čitalac će zadovoljiti svoje interesovanje. Sva kazivanja pokrepljena su podacima. Uz tekst idu i fotografije i druge

Digitized by Google

ilustracije, a to su svedočanstva za sebe — keramička posuda iz bronzanog doba koja pripada latinskoj kulturi, rimske bronzane posude, nađene u iskopinama Sirmijuma, paradni šlem s pozlatom i ukrasnim kamenjem, nađen u Sremu itd.

Legende nisu šture. Naprotiv, kazuju sve što je interesantno da se zna. Na primer: »Tvrđava Bač podignuta je 1338—1342, na ostrvu rečice Mostonge, a dograđivana je 1490—1495. Ruševine Bača su najbolje očuvane od svih srednjovekovnih gradova u Vojvodini.« Ili: »Ruševine Arača kod Novog Bečeja u Banatu. Od nekadašnje benediktinske opatije iz XI veka sačuvani su fragmenti dekorativne skulpture, a iz XIII veka ostaci impozantne trobrodne romantične bazilike.« Ili: »Bitka kod Sente«, slika Ferenca Ajzenhuta u Gradskoj većnici u Somboru, uspomena je na podvig 500 Somboraca koji su u austrijskoj vojsci, pored hiljada drugih, doprineli pobedi nad Turcima 1697. godine.« Ili: »Zabeleženo je da još od rimskog doba Dunavom plove brodovi. Otkako je 1831. godine ovom velikom međunarodnom rekom prošao prvi parobrod, ne prestaju da prolaze kolone natovarenih šlepova i tankera. Plovni putevi u Vojvodini dugi su oko 1.400 km, što čini skoro dve trećine plovne rečne mreže u Jugoslaviji« (str. 47).

Lepota prostranih polja pod suncokretom na fotografijama u boji koje raskošno prekrivaju stranice knjige prosto razneže čitaoca. »Suncokret je ukras vojvođanskih njiva. Poslednjih decenija povećavaju se površine pod suncokretom, a prinosi su sve veći. Na imanjima kombinata »Servo Mihalj« kod Zrenjanina dostignut je 1978. godine rekordan prinos od 46 mc po hektaru« (str. 1).

Impresionira, kao u avionskom letu nad Holandijom, snimak mreže kanala između Tise i Dunava. U tekstu stoji: »Navodnjavanjem 510 hiljada hektara plodnog zemljišta, pretežno černozema, u Bačkoj se mogu ostvariti dve žetve godišnje. Zahvaljujući visokim prinosima žitarica postignutim selekcijom semena i primenom savremene tehnologije, omogućeno je da se veće površine odvajaju za gajenje industrijskog bilja i stočne hrane« (str. 62). Đeram je nekada bio karakterističan detalj vojvođanskog pejzaža. Sada dominiraju silosi i dimnjaci rafinerije. Oku čitaoca ne promiče fotografija poslednje vetrenjače u vojvođanskoj ravnici.

U slici i reči prikazana je i Fruška gora kao privlačan kompleks šuma, livada i voćnjaka. »Fruškogorsko vinogorje bilo je poznato još za vreme Rimljana. Legenda kaže da je rimski car Prob pre 1.700 godina zasadio prvu vinovu lozu na Fruškoj gori. Od XVIII veka vinogradarstvo se naglo razvija. Posle II svetskog rata stvaraju se velike plantaže« (str. 146). I Vršac je okružen vinogorjem. Na fotografiji u boji posmatramo u njemu karnevalske proslave berbe grožđa.

Poglavlje: Kultura je opsežna: »Vojvodina ima bogatu kulturnu tradiciju i vredno nasleđe koje su bogatili svi narodi i narodnosti ovog područja. Brojni narodi, narodnosti i etničke grupe koje su se tokom vekova doseljavale donosili su, stvarali i reprodukovali elemente sopstvene kulture. Likovna umetnost i muzika imaju najdužu tradiciju koja datira još iz praistorije. Mnoge narodne umotvorine iz drevnih vremena sačuvane su u različitim vidovima sve do naših dana. Najranija pismenost bila je vezana za pravoslavne i katoličke manastire. Narodi koji su ovde živeli međusobno su se susretali, mešali i uticali jedni na druge. Vojvodina se po svom položaju našla na rubu uticaja dveju civilizacija, zapadne i orijentalne — ipak, srednjoevropska kultura dala je osnovni pečat društvenom životu« (str. 168). Posebnu pažnju privlače fotografije brojnih manastira sa živopisnim freskama — Dositejevog Hopova, Ravanice, Krušedola. Impresionira ikonostas manastira Ravanice, pa ikone »Sivačka Bogorodica«, »Nedremano oko« iz XVIII veka i druge koje se čuvaju u Galeriji Matice srp-

Digitized by Google

ske. (Svi značajniji slikari toga doba pokazuju na ikonama težnju ka modernizaciji likovnog izraza.)

Foto-monografija upoznaje i sa delima poznatih vojvođanskih likovnih umetnika — Katarine Ivanović, prve slikarke kod Srba (Autoportret), Paje Jovanovića (Portret Mihaila Pupina), Uroša Predića (Devojka na studencu), Milana Konjovića, Save Šimunovića itd. Neobično osvežavaju slike Emerika Feješa, Anujke Maran, Martina Jonaša, Ilije Bosilja, Jana Knjazovica i drugih naivnih slikara poznatih i van granica naše zemlje.

Foto-monografija *Vojvodina* će, bez sumnje, doprineti dubljem i svestranijem informisanju čitalaca u našoj zemlji i inostranstvu. Rađena predano, u stvaralačkom zanosu, knjiga pruža estetsko uživanje. Čitalac će joj se radi toga češće vraćati. Knjiga kao da izazovno poziva čitaoce da posete ovu našu autonomnu pokrajinu i lično upoznaju zemlju, ljude i njihova dostignuća.

Knjiga *Vojvodina* je štampana na osam jezika — engleskom, francuskom, nemačkom, ruskom, mađarskom, rusinskom, slovačkom i srpskohrvatskom. Rađena je u visokoj tehnici i luksuzno opremljena.

U predgovoru vojvođanski pesnik Mirosav Antić kaže: »Svi mi koji živimo kroz ove stranice izgovaramo taj život kao disanje i zato više liči na pesmu nego na monografiju.

U ovoj monografiji zapisane su redom godine naših lutanja i nalaženja, čudesne strmine čovečnosti, kroz ratove, kroz kaljave godine robovanja i sunčane decenije samoupravnog socijalističkog, ovog današnjeg sveta koji smo sami sebi zaradili, dok je zemlje i čoveka — zauvek.

Vojvodina je danas naša sloboda i sve što imamo. Lepota koja se ne može ponoviti. Sigurnost svakog od nas u sutra. I jedna velika mudrost naučena od života, naučena od iskustva, naučena od Tita.

Ovako mi sebe vidimo. Ovako smo sebe i izgovorili.«

Vukica Novaković

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 30.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Mich
MAR 2 1981
Current Serials

10
1980

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 300 dinara. Za inostranstvo 600 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

HX
8
S67

Sadržaj

Godina XXIII 1980 Broj 10

Tema broja:

Participacija, samoupravljanje, socijalizam 3

Hamid Ait Amara
Karakteristike kolektivnog proizvodnog sektora alžirske poljoprivrede 6

Ken Coates — Tony Topham
Radnička kontrola i samoupravljanje u Velikoj Britaniji 22

Parimal Ghosh
Participacija, samoupravljanje i socijalizam u Indiji 43

Kiro Gligorov
Društveno-ekonomski osnovi socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji 53

Leslie Goonewardene
Primenljivost samoupravljanja na državna proizvodna preduzeća u Šri Lanki 69

Zdravko Grebo
Samoupravljanje i država 77

Pierre Hureau
Stavovi CFDT o samoupravljanju i socijalizmu 98

D. A. Kerimov
Socijalno planiranje u SSSR: teorija, praksa, perspektive 107

Max Mmuya
Ujamaa i participacija 115

Miloš Nikolić
Teorijske osnove razvoja socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji 126

Mounir Shafiq
Samoupravljanje u istorijskom iskustvu arapsko-islamskih društava 150

Su Shaozhi
Neka pitanja socijalističke privredne izgradnje Kine 158

Jaroslav Vanek
Pionirska uloga Jugoslavije za globalno društvo 171

Oscar Waiss
Aktuelna privlačnost ideje samoupravljanja 189

Augustin Wajda — Mieczyslaw Szyszko
Radničko samoupravljanje i razvoj socijalističke demokratije u Poljskoj 206

Polemika

Radovan Drašković
Institucionalizacija našeg društva i hiperprodukcija (proliferacija) državnih i samoupravnih akata 221

Aleksandar Sekulović
Odnos partija — klasa kao ključno pitanje države u socijalizmu 245

Digitized by Google

Содержание

Тема выпуска:

СОУЧАСТИЕ, САМОУПРАВЛЕНИЕ, СОЦИАЛИЗМ 3

Гамид Аит Амара

Характеристики коллективного производственного сектора сельского хозяйства в Алжире 6

Кен Коутс — Тони Тофам

Рабочий контроль и самоуправление в Великобритании 22

Паримал Гош

Соучастие, самоуправление и социализм в Индии 43

Киро Глигоров

Общественно-экономические основы социалистического самоуправления в Югославии 53

Леслн Гуневарденэ

Возможности осуществления самоуправления в государственных производственных предприятиях в Шри Ланке 69

Здравко Гребо

Самоуправление и государство 77

Пьер Гуро

Позиции КФДТ по вопросу о самоуправлении и социализме 98

Д.А. Керимов

Социальное планирование в СССР: теория, практика, перспективы 107

Макс Мнчуя

Уямаа и соучастие 115

Милош Николич

Теоретические основы развития социалистического самоуправления в Югославии 126

Мунир Шафик

Самоуправление в историческом опыте арабско-исламских обществ 150

Су Чжао-Шн

Некоторые вопросы социалистического хозяйственного строительства Китая 158

Ярослав Ванек

Пионерская роль Югославии в деле глобального общества 171

Оскар Вайс

Актуальная привлекательность идеи самоуправления 189

Августин Вайда — Мьечеслав Шишко

Рабочее самоуправление и развитие социалистической демократии в Польше 206

ПОЛЕМИКА

Радован Драшкович

Институционализация нашего общества и перепроизводство (пролиферация) государственных и самоуправленческих бумаг 221

Александар Секулович

Соотношение партия — класс как коренной вопрос государства при социализме 245

Contents

Topic of the Number:

PARTICIPATION, SELF-MANAGEMENT, SOCIALISM 3

Hamid Ait Amara

Characteristics of the Collective Sector of Production in Algerian Agriculture 6

Ken Coates — Tony Topham

Worker Control and Self-Management in Great Britain 22

Parimal Ghosh

Participation, Self-Management and Socialism in India 43

Kiro Gligorov

The Socio-Economic Foundations of Socialist Self-Management in Yugoslavia 53

Leslie Goonewardene

The Applicability of Self-Management to State Enterprises of Production in Sri Lanka 69

Zdravko Grebo

Self-Management and the State 77

Pierre Hurezu

Positions of the CFDT Regarding Self-Management and Socialism 98

D.A. Kerimov

Social Planning in the USSR: Theory, Practice, Prospects 107

Max Mmuya

Ujamaa and Participation 115

Miloš Nikolić

Theoretical Foundations of Development of Socialist Self-Management in Yugoslavia 126

Mounir Shafiq

Self-Management in the Historical Experience of Arab-Islamic Societies 150

Su Shaozhi

Some Questions of Socialist Economic Development in China 158

Jaroslav Vanek

The Pioneer Role of Yugoslavia for Global Society 171

Oscar Weiss

The Current Attractiveness of the Idea of Self-Management 189

Augustin Wajda — Mieczyslaw Szyszko

Worker Self-Management and Development of Socialist Democracy in Poland 206

POLEMICS

Radovan Drašković

Institutionalization of Our Society and Hyper-Production (Proliferation) of State and Self-Management Acts 221

Aleksandar Sekulović

Relation of Party and Class as Key Question of the State in Socialism 245

Digitized by Google

Participacija, samoupravljanje, socijalizam

Međunarodna tribina „Socijalizam u svetu", čiji su osnivači časopisi „Socijalizam", „Aktuelna pitanja socijalizma" i „Marksizam u svetu", organizovala je peti okrugli sto od 22. do 27. septembra 1980. u Cavtatu. Tema Okruglog stola 80. bila je: „Participacija, samoupravljanje, socijalizam".

Kao i ranijih godina, i ovogodišnji skup je okupio marksiste i druge socijalističke mislioce i borce za socijalizam iz celoga sveta. Interesovanje za ovogodišnji skup bilo je izuzetno veliko, o čemu svedoči i podatak da je podneto 55 referata i da mu je prisustvovalo preko 130 inostranih učesnika.

Po želji učesnikâ skupa, prva sednica bila je posvećena misli i delu predsednika SFRJ i predsednika SKJ Josipa Broza Tita. Ova prva sednica, kojoj je predsedavao dr Aleksandar Grličkov, član Saveta Međunarodne tribine „Socijalizam u svetu" i glavni i odgovorni urednik časopisa „Socijalizam", trajala je znatno duže nego što se očekivalo, a u 20 izlaganja učesnikâ sa svih kontinenata dominirala su velika priznanja Titu: za njegov doprinos i uspešno rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom; za uvođenje i razvoj samoupravljanja; za osnivanje i jačanje pokreta nesvrstanosti. Bilo je to još jedno priznanje tvorcu i neimaru socijalističke Jugoslavije,

Digitized by Google

priznanje njegovom celokupnom životnom delu, njegovoj borbi za mir i ravnopravne međunarodne odnose, njegovom traganju za novim međunarodnim alternativama u kojima je težnja za nezavisnošću i ravnopravnošću narodâ pretočena u pokret narodâ sveta koji je izrastao i afirmisao se kao nezaobilazan i veoma značajan međunarodni faktor.

Radni deo skupa otvorio je Milojko Drulović, predsednik Saveta Međunarodne tribine „Socijalizam u svetu", a zatim je održano osam sednica.

Prva rasprava je vođena o temi: „Istorijski smisao i teorijske osnove participacije i samoupravljanja". U raspravi su pokrenuta brojna pitanja: država i samoupravljanje; političke partije radničke klase i činioci razvitka ideje i prakse participacije i samoupravljanja; samoupravljanje kao alternativa svetu u krizi; marksizam i ideja samoupravljanja; društveno-istorijski izvori, subjekti i činioci razvitka ideje i prakse participacije i samoupravljanja; radnička participacija u različitim društvenim sistemima itd.

Druga rasprava se odnosila na temu: „Ideja i praksa participacije i samoupravljanja u pojedinim zemljama". Učesnici skupa imali su mogućnost da se upoznaju sa iskustvima zemalja koje su uvele participaciju ili samoupravljanje u različitim oblicima. O tim iskustvima, problemima i teškoćama govorili su učesnici iz Alžira, Belgije, Brazila, Francuske, Indije, Jugoslavije, Kine, Poljske, Rumunije, SSSR-a, Šri Lanke, Velike Britanije, Zimbabvea itd.

Na inicijativu inostranih učesnika skupa održan je poseban razgovor jugoslovenskih naučnih i političkih radnika sa gostima iz inostranstva o jugoslovenskom samoupravljanju. Na brojna pitanja o teoriji i praksi socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji odgovarali su istaknuti jugoslovenski naučnici i politički radnici.

Pored osnovne rasprave, održana su i tri posebna okrugla stola s temama: „Participacija, samoupravljanje, ekonomski odnosi, privredni razvoj"; „Participacija, samoupravljanje, klasna borba, politički odnosi i institucije"; i „Politička misao i teorije o participaciji i samoupravljanju", na kojima je učešće bilo fakultativno.

Međunarodna tribina „Socijalizam u svetu" i Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja „Edvard Kardelj" iz Ljubljane organizovali su, u okviru ovog skupa, razgovor inostranih učesnika Okruglog stola 80. sa Radničkim savetom Industrije alata u Trebinju.

Po tradiciji, časopis „Socijalizam", kao jedan od osnivača Međunarodne tribine „Socijalizam u svetu", svoj oktobarski broj posvećuje ovom skupu. Zbog ograničenog prostora, međutim, nismo u mogućnosti da objavimo sva saopštenja (tim

Digitized by Google

više što neka nisu ni prevedena jer su organizatoru predata na samom skupu). Redakcija se zato ograničila na uži izbor, nastojeći da čitaocima prezentira različite teorijske i idejne pristupe i društveno-ekonomske i političke pretpostavke participacije i samoupravljanja, kao i na jedan broj referata koji govore o konkretnoj praksi participacije i samoupravljanja u pojedinim zemljama.

Digitized by Google

Hamid Ait Amara

Karakteristike kolektivnog proizvodnog sektora alžirske poljoprivrede

Ostvarenjima »agrarne revolucije« dovršava se proces agrarne reorganizacije, koji je započeo odmah posle sticanja nezavisnosti, vraćanjem kolonijalnih imanja datih pod zakup i uvođenjem radničkog samoupravljanja. Zemljište nacionalizovano u martu 1963. i novembru 1971. godine pretežno je bilo namenjeno proletarizovanim delovima seoskog stanovništva i stvaranju kolektivnih dobara zadružnog i samoupravnog karaktera. Tako je učinjen pokušaj da se nove strukture prilagode uslovima ljudske sredine i tehničkim ciljevima poljoprivredne modernizacije sadržanim u različitim planovima razvoja.

Naš cilj u ovom radu je da, kroz opšte uslove primene agrarnih zakona, ispitamo društvene i tehničke karakteristike koje se nalaze u osnovi opredeljenja i teškoća samoupravnog i zadružnog sektora poljoprivrede.

1. Sadržaj zakona donetih u oktobru 1963. i novembru 1971. godine

Zakoni doneti u oktobru 1963. i novembru 1971. godine okončali su vek pravnom režimu svojine koji je kolonijalni sistem bio usta-

Digitized by Google

novio gotovo sto godina ranije. Uvođenje privatne svojine na osnovu čuvenog zakona Warnier (1873) i primena francuskog Građanskog zakonika predstavljali su efikasan instrument izmene vlasništva nad zemljom i nametali su individualističko shvatanje svojine, ali su još uvek ostavljali netaknutim dve kategorije zemljišta obuhvaćene pretkolonijalnim režimom svojine:

— takozvana melk zemljišta, koja su podlegala propisima muslimanskog prava i imala sve odlike individualne privatne svojine i

— takozvana arh zemljišta, koja su bila u kolektivnom posedu i postepeno prelazila u privatne ruke.

Nasuprot takozvanoj pofrancuženoj zemlji na koju su primenjivane odredbe francuskog Građanskog zakonika i čiji su vlasnici imali isprave o zemljišnoj svojini, melk i arh zemljišta po pravilu nisu držana na osnovu isprava o vlasništvu.

Dva nova agrarna zakona izraz su radikalnog preobražaja struktura i režima svojine i određuju nove uslove korišćenja zemlje.

Zakon od 1. oktobra 1963. godine proglašava »državnim dobrima« sva poljoprivredna imanja u vlasništvu fizičkih ili pravnih lica koja u tom trenutku ne poseduju alžirsko državljanstvo. Ova mera je usledila za odredbama o konfiskaciji određenih dobara državljana od 26. jula 1963. godine.[1] Ove nacionalizacije prenele su u državno vlasništvo zemljišnu svojinu od nekih 2.450.000 hektara: 2.300.000 hektara kolonijalne zemlje i 150.000 hektara na osnovu zakona od 26. jula 1963.

Zakon od 8. novembra 1971. godine o »agrarnoj revoluciji« proširio je nacionalizaciju u korist Nacionalnog fonda agrarne revolucije (FNRA)[2] na još dva kompleksa zemljišne svojine:

— dobra poljoprivrednog karaktera u vlasništvu javnih tela: opština, vilaja i države, zatim zemlju u kolektivnom posedu (*arh*) i dobra verskih zadužbina (*abu*);

— dobra poljoprivrednih vlasnika koji direktno i lično ne obrađuju svoje zemljište i dobra onih koji imaju zemljište čija je površina veća od utvrđenog maksimuma.

Praksa i propisi doveli su do toga da se preciziraju i razlikuju dva pojma između kojih zakon ne povlači razliku. Reč je o pojmovima neeksploatatorskog i odsutnog vlasnika.

Neeksploatatorski vlasnik je svaki onaj koji, mada živi na selu, ima vanpoljoprivredni prihod veći od 9.000 alžirskih dinara godišnje (13.000 u slučaju da ima bar dvoje dece). Odsutni vlasnik je onaj koji ne živi u opštini gde se nalazi njegovo imanje, bez obzira na to kakvi su poreklo i visina njegovih prihoda. Kriterijum direktnog i ličnog rada kojim se služi zakon osetno je ublažen u korist kriterijuma visine vanpoljoprivrednih prihoda i mesta

[1] „Proglašavaju se za državnu svojinu sva pokretna i nepokretna dobra koja su bila opljačkana, oduzeta ili konfiskovana u korist kaida, aga i bašaga."

[2] „Sve zemljište uneseno u Nacionalni fond agrarne revolucije svojina je države. Ono je neotuđivo, neustupivo, nezaplenljivo i svojina nad njim ne podleže zastarevanju."

Digitized by Google

stanovanja. No, svojina ipak ostaje vezana za opštu obavezu direktnog i ličnog rada i za pretežnu upotrebu porodične radne snage na imanju, dok plaćena radna snaga ima samo dopunsku ulogu.

Kriterijumi za maksimum privatne svojine utvrđeni su na osnovu čistog godišnjeg prihoda, uzimajući u obzir razlike u zemljištu, tehničkim sistemima obrađivanja zemlje i klimatskim uslovima. Taj prihod može biti najviše 9.000 alžirskih dinara, eventualno uvećan do 13.000 u slučaju porodičnih obaveza. On odgovara trostrukom prihodu jednog korisnika FNRA kome se dodeljuje zemljište tako da može da ostvari godišnji prihod od 3.000 alžirskih dinara.

Prenos zemljišta iz prve i druge mase izvršen je u dvema različitim, ali sukcesivnim fazama.

Pošto su primenjene mere agrarne revolucije, svojina u javnom sektoru iznosila je više od 40 odsto površine obradivog zemljišta, što je, uzimajući u obzir kvalitet kolonijalnih imanja koja su pripala državi, predstavljalo više od 50 odsto potencijala poljoprivredne proizvodnje.

Podela obradivog zemljišta po sektoru svojine

30. jun 1978.

	Zakon od oktobra 1963.	Zakon od novembra 1971. 1. faza	2. faza	Ukupno u jav. vl.	U priv. vlasn.
Zemljište pod obradom	2.084.580	683.326	438.774	3.206.580	4.504.230
Zemljište koje treba osposobiti za obradu	—	540.920	71.552	612.472	—

Zakon od novembra 1971. godine nastojao je da ustanovi »jedan jedini tip privatne svojine«. On je razradio postupak za utvrđivanje prava svakog vlasnika na osnovu novih pravnih normi. Glavne odredbe imale su za cilj da se omogući provera prava vlasnika, da se dodeli *isprava o vlasništvu* u slučajevima gde postupak koji je bio na snazi pre 1971. godine još nije bio primenjen i da se uvede moderan sistem oglašavanja zemljišnih transakcija.

Uporedo s tim preduzete su mere da se strogo kontrolišu poslovi s nekretninama. Svaka prodaja mora biti praćena vlasnikovom izjavom pred opštinskim vlastima, koje joj obezbeđuju javnost putem javnog oglašavanja. Osim toga, država zadržava pravo preče kupovine (u korist zadruga) svakog zemljišta koje vlasnik želi da proda.

Stalna kontrola nad poslovnim transakcijama praćena je merama koje imaju za cilj da se izbegne suvišno rasparčavanje zemljišta usled nasleđivanja. Deoba zajednice ne sme da dovede do stvaranja parcela čija je površina manja od onih koje se u datoj opštini dodeljuju korisnicima FNRA.

Digitized by Google

»Kada deoba nasledstva dovede do stvaranja imanja manje površine od površine korisničke parcele, naslednici su obavezni da održe ekonomsko jedinstvo imanja, bilo tako što će se udružiti u zadrugu (zadrugu-zajednicu) bilo tako što će veći deo nasledstva dobiti jedan ili više njih.«

2. Ponuda i potražnja zemlje

Površine koje su nacionalizovane na osnovu drugog agrarnog zakona mogu izgledati nedovoljne u svetlosti činjenica o stanovništvu i o nezaposlenosti na selu. Ovo tim pre što površina korisničkih parcela (13 hektara u proseku) dozvoljava Nacionalnom fondu da ima samo relativno mali broj korisnika svog zemljišta i što prvi agrarni zakon nije doneo velike izmene u strukturi zaposlenosti posle uvođenja radničkog samoupravljanja na velikim kolonijalnim imanjima.

U stvari, uslovi zapošljavanja na selu znatno su se izmenili tokom decenije — od 1963. do 1973. godine. Planovi industrijalizacije i izgradnje, kao i proširenje ekonomskih i upravnih aktivnosti države, doveli su do važnih promena u strukturi delatnosti seoskog stanovništva. Popis poljoprivrednika iz 1973. godine pokazao je da se javila nova kategorija seoskih radnika koji kombinuju rad na zemlji i plaćeni rad izvan poljoprivrede, Drugim rečima, znatan deo starog seoskog proletarijata i parcelnog seljaštva danas je zaposlen izvan poljoprivrede koja, za većinu seoskog stanovništva, sve više postaje marginalna delatnost, jer ona obezbeđuje samo jedan, i to najmanji deo posla i prihoda seoskih domaćinstava.

Izvori prihoda nezavisnih poljoprivrednika
(u procentima ukupnog prihoda)

Poreklo prihoda	1960	1968	1973
Poljoprivredno	87,2	69,1	40
Nepoljoprivredno	12,8	30,9	60
Ukupno	100	100	100

Ova evolucija još više je naglašena posle 1973. godine i potvrđena je rezultatima opšteg popisa stanovništva iz 1977. godine.

Čisto poljoprivredno stanovništvo koje se bavi pre svega poljoprivredom i ostvaruje glavni prihod od nje — seljaci, plaćeni poljoprivredni radnici, udruženi radnici na samoupravnim imanjima i u poljoprivrednim zadrugama — čini svega 23 do 25 odsto ukupno zaposlenog stanovništva.

Većinu seoskog stanovništva čine zaposleni izvan poljoprivrede (650 hiljada) i oni koji delimično rade u poljoprivredi (jedan milion). Ova opšta evolucija rada i zapošljavanja objašnjava stav seoskog sveta prema obradi zemlje i nove oblike koje je dobila kriza poljoprivrede.

Digitized by Google

Niska produktivnost poljoprivrednog rada i nesrazmera razvoja između poljoprivrede i industrije doveli su do toga da ljudi okrenu leđa obradi zemlje. Zahtev za plaćenim radom izvan poljoprivrede postepeno zamenjuje zahtev za zemljom i radom u poljoprivredi. Uostalom, za one koji ostaju na zemlji problemi su pre ekonomske i tehničke prirode (cena poljoprivrednih proizvoda, visina nadnica i prihoda, raspoloživost kapitala, niska produktivnost tla) nego svojinske prirode.

Ova evolucija nam objašnjava zbog čega znatan deo parcelnog seljaštva, proletarizovanih seljaka, zaposlenih uglavnom izvan poljoprivrede, nije pokazao mnogo interesovanja za dodeljivanje zemljišta preko Nacionalnog fonda agrarne revolucije.

Broj kandidata za dodeljivanje zemlje upisanih u opštinske spiskove iznosio je 270.529. Kandidatske komisije zadržale su svega 150 hiljada. Jedan broj kandidata bio je eliminisan jer nije odgovarao postavljenim kriterijumima zbog godina starosti, ili nesposobnosti za rad na zemlji, ili zbog svojih ranijih aktivnosti.[3] No, treba reći da su podaci o načinu raspodele zemlje iz Nacionalnog fonda agrarne revolucije nepotpuni, bar kada su u pitanju prve dve godine. Ipak, izgleda da relativnu nezainteresovanost seljaka za agrarnu reformu ne treba u celini pripisivati novim društvenim stavovima prema zemlji.

Nesklonost za rad na zemlji i odsustvo vlasnika zaposlenih u drugim delatnostima oslobodili su veliki deo zemlje u korist jednog sloja seljaka koji su tako došli u položaj da, u situaciji oskudice namirnica, povećaju obradive površine, nabave poljoprivredne mašine i obezbede znatniju kontrolu nad proizvodnjom. Očigledno je da je agrarna reforma zaustavila proces stvaranja seoske buržoazije i da je znatan deo zajedničkog zemljišta podeljenog reformom otrgnut od njene neposredne ili posredne kontrole. Zakon, pored ostalog, propisuje da svako novo oslobađanje zemljišta može biti samo u korist lokalnog zadružnog sistema.

Društvena evolucija poslednjih decenija išla je na ruku stvaranju sloja imućnih seljaka s većim površinama zemlje od prosečnih, s mogućnostima da nabave odgovarajuću opremu i da uzmu u najam zemlju koju nisu mogli da obrađuju sitni ili parcelni seljaci zbog nedostatka sredstava za rad.[4]

Tako su postepeno stvoreni uslovi u kojima je sitnoj buržoaziji bio osiguran dominantan položaj u seoskoj privredi.

Neosporno je da je ova buržoazija koristila svoj položaj u lokalnoj vlasti da ograniči potražnju za zemljom i da umanji važnost nacionalizovanog zemljišta. Jedan deo zemljišta koje je podlegalo nacionalizaciji nije mogao da bude unesen u Nacionalni fond agrarne revolucije bilo zbog neadekvatnosti administrativ-

[3] Dobrovoljno povlačenje takvih lica posle pristupanja zadrugama ipak dopušta da ona budu zamenjena kandidatima koji će bolje odgovarati kriterijumima sposobnosti za rad na zemlji.

[4] 700 hiljada hektara zajedničkog zemljišta uglavnom je dato u zakup najimućnijim vlasnicima putem javnog dodeljivanja.

Digitized by Google

nog postupka bilo zbog toga što su se vlasnici koristili različitim sredstvima da bi izbegli mere maksimiranja svojine. Nepostojanje katastra i informacija o pravom ekonomskom položaju vlasnikâ od početka je predstavljalo prepreku, koja ipak nije smatrana dovoljno ozbiljnom da bi se opravdalo odlaganje donošenja ili primenjivanja Zakona o agrarnoj reformi.

Najzad, do sad postignutim rezultatima doprineli su i uslovi primene Zakona. Sprovođenje agrarne reforme započeto je s vrlo decentralizovanom upravom, koja je poveravala važne zadatke lokalnim državnim organima u okviru opštinskih i oblasnih (vilaje) narodnih skupština. Naročito su opštinske skupštine dobile ključnu ulogu u sastavljanju spiskova odsutnih i neeksploatatorskih vlasnika, zatim kandidata za korisnike Nacionalnog fonda agrarne revolucije. No, ova decentralizacija ipak je bila praćena »čistkom« u opštinskim skupštinama, kako bi se iz njih izbacili elementi skloni da se suprotstave ispravnoj primeni agrarne reforme[5] i bili zamenjeni predstavnicima siromašnih seljaka (član 175).

Uporedo s tim centralna vlast podržavala je stvaranje »seljačkog saveza«, organizacije za mobilisanje siromašnih seljaka, i aktivnost snažnog studentskog i omladinskog pokreta, koji se odlučno zalagao za agrarnu revoluciju. Akcija hiljada studenata, čiji je pokret bio institucionalizovan već prve godine sprovođenja Zakona o agrarnoj reformi, imala je znatnog uticaja na tok agrarne reforme.[6]

Ove korektivne mere institucionalnog i političkog prilagođavanja omogućile su da se izbegne preterana birokratizacija administrativnog aparata zaduženog za primenu Zakona i da se učvrsti poverenje siromašnih seljaka, pozvanih da se uključe u nove strukture, u agrarnu revoluciju. One su isto tako ograničile uticaj koji je još mogla da ima sitna seoska buržoazija u državnom aparatu. Dejstvo tih mera moglo se osetiti zbog toga što Zakon ovlašćuje zadružne organizacije i same seljake da uzmu u svoje ruke trajnu kontrolu nad primenom odredaba Zakona koje se tiču odsutnih vlasnika i direktnog rada vlasnika na zemlji. Osim toga, provera prava vlasnika i izdavanje isprava o vlasništvu, koje trenutno spro-

[5] Član 174: „Lica koja treba da učestvuju u ostvarivanju agrarne revolucije ne smeju imati nikakve interese koji bi mogli biti pogođeni merama potpune ili delimične nacionalizacije zemlje određenim ovim zakonom."

[6] Predsednik Bumedijen je u jednom cirkularu od 4. marta 1978. godine dao krajnje povoljnu ocenu o studentskoj akciji: „Duboko nadahnuta idealima socijalističke revolucije i prožeta veličinom predstojećih zadataka, studentska omladina je rešena da otkrije sve propuste i nedostatke i ona je, u velikoj meri, doprinela da agrarna revolucija ne postane obična mera rutinske politike. I više od toga, njena povećana budnost i izoštrena svest o opasnostima koje u svakom trenutku prete konkretizaciji ovog velikog revolucionarnog dela omogućile su joj da ukaže na sva skretanja i sve manevre usmerene na to da osujete njegovo ostvarenje. Od tog trenutka dobrovoljni rad je pomogao da se otkriju i reše mnogobrojni problemi, pa je, za nekoliko godina, postao prava institucija širom zemlje, koja se oslanjala na odgovarajuće nacionalne i univerzitetske strukture...".

Digitized by Google

vode tehničke službe Ministarstva finansija, ostavljaju mogućnost da se sastavljaju novi, dodatni spiskovi za nacionalizaciju.

Posmatrano u celini, bilans napravljen 30. juna 1978. godine veoma je pozitivan, jer su gotovo svi kandidati za dodelu zemlje bili ili zadovoljeni ili na putu da budu zadovoljeni, mada ponegde to znači preseljenje iz jedne oblasti u drugu usled nejednake raspoloživosti zemljišta.

Broj kandidata	Zadržani kandidati[7]	Zadovoljeni kandidati	Kandidati koje treba tek zadovoljiti
270.529	142.116	107.185[8]	34.931

(Situacija 30. juna 1978)

3. Način raspodele zemlje iz Nacionalnog fonda

Zakon se nije toliko opredelio za individualnu raspodelu i povećanje broja malih imanja koliko za kolektivnu raspodelu zemljišta, izdeljenog na imanja srednje veličine. To je učinjeno zbog toga što su veliki deo korisnika Fonda činili poljoprivredni radnici, čije su aspiracije pre bile okrenute poboljšanju uslova rada i većim prihodima nego samom posedovanju zemlje.

U trenutku sticanja nezavisnosti proletarijat i subproletarijat predstavljali su značajan deo stanovništva (40% aktivnog seoskog stanovništva). Tada se smatralo da je broj seljaka bez zemlje bio oko 550 hiljada. Seoski radnici delili su se na dve kategorije: jednoj su pripadali stalni nadničari na velikim kolonijalnim imanjima (120 hiljada) i imanjima Alžiraca (70 hiljada), a drugu je činila rezervna radnička armija, lutajuća radna snaga (s mnogo nezaposlenih) od oko 360 hiljada sezonskih radnika.

Nacionalizacija kolonijalnih imanja omogućila je da se u sistem radničkog samoupravljanja integriše 120 hiljada stalno zaposlenih radnika u tom trenutku i da se zadrži znatan deo privremenih radnika (100 hiljada), čiji su se uslovi rada i nagrađivanja zatim postepeno približavali faktički stalnoj zaposlenosti. Dekretom od decembra 1968. godine ukinuta je razlika između stalnih i sezonskih radnika. Globalno uzevši, to je značilo da je samoupravljanjem obuhvaćeno 230 do 240 hiljada poljoprivrednih radnika na površini od 2.300 hiljada hektara, dakle, u proseku jedan radnik na 10 hektara.

Zakon od 8. novembra 1971. godine svedoči o istoj brizi da se obezbedi stalno boravište radnicima koji obrađuju nacionalizovanu zemlju, »bilo da je reč o prostim nadničarima ili o zakupcima,

[7] Velika razlika između broja kandidata registrovanih 1972. godine i broja prihvaćenih kandidata objašnjava se činjenicom da mnogi nisu ispunjavali zakonom utvrđene kriterije za kandidate.

[8] Od ove brojke treba oduzeti one koji su se dobrovoljno povukli (oko 12.000).

Digitized by Google

napoličarima, kamesima ili rukovodiocima imanja vezanim za proizvod žetvi posredstvom ugovora sklopljenih na bilo koji način« (član 120).

Zadruge koje su prve osnovane bile su vrlo heterogene po društvenom statusu svojih članova: u njima je bilo punopravnih članova, nezaposlenih, stalnih ili privremenih plaćenih poljoprivrednih radnika, kamesa, nepoljoprivrednih nadničara, sitnih funkcionera, seljaka — zakupaca nacionalizovane zemlje. Međutim, uslovi rada i nagrađivanja u okviru zadruga najzad su obezbedili da u članstvu preovlađuju poljoprivredni radnici i proletarizovani seljaci. Samo mali deo nekadašnjih napoličara ili zakupaca nacionalizovane zemlje zadržao je svoja prava u novom sistemu korisničkih zadruga.

Od ukupnog broja stanovnika koji se bave poljoprivredom (milion u 1977. godini) novi sistem obuhvata oko 32 odsto, zaposlenih na 40 odsto zajedničke zemlje (SAU).

Samoupravni sektor	Zadružni sektor	Ukupno
230.000	97.000	327.000

Prema tome, prestrukturiranje poljoprivrede u celini vrši se tako što ono obuhvata homogenu masu radnika, seljaka proletarizovanih u bar jednoj do dve generacije, koji od novog sistema očekuju da poboljša uslove njihovog rada i nagrađivanja.[9]

Ako je ova odlika agrarne reforme omogućila da se izbegne problem zemljišne svojine, ona istovremeno predstavlja opasnost za *stabilnost* radničkih kolektiva usled jake konkurencije između industrijskih i poljoprivrednih zaposlenja.

Urbani i industrijski rast na selektivan način pogađaju seosko stanovništvo, odvlačeći stanovnike okolnih krajeva, a birajući među njima najmlađe, najizgrađenije i za moderan način rada najsposobnije ljude.

Otuda, seoski proletarijat i potproletarijat predstavljaju grupu koja je najizloženija konkurenciji nepoljoprivrednog i poljoprivrednog zapošljavanja. Ovaj proces posebno utiče na socijalne karakteristike radnika na samoupravnim imanjima i u korisničkim zadrugama.

Stopa odlaska poljoprivrednih radnika, naročito *stalnih radnika*, znatno je viša nego prosečna stopa odlaska sa sela. Stalni radnici u samoupravnom sektoru napuštaju posao godišnjim ritmom od 10 odsto, što teorijski pretpostavlja potpunu obnovu kadra u tom sektoru svakih deset godina. Reč je o selektivnim odla-

[9] Važna grupa koju čine minifundije uglavnom nije uključena u proces agrarne reforme. Zakon, ipak, predviđa mogućnost da sitni seljaci pristupe zadružnom sistemu agrarne reforme.

Digitized by Google

scima, koji su najčešći kod mladih od 20 do 40 godina, kod najkvalifikovanijih stručnjaka, vozača traktora, rukovodećeg osoblja...

Na zemlji ostaju najstariji, oni što nemaju nikakvih drugih mogućnosti osim da pokazuju iznuđenu vernost poljoprivrednom radu ili mladi koji su tek došli na berzu rada, isključeni iz sistema obrazovanja i prisiljeni da čekaju, a i njihov je postepeni odlazak gotovo siguran.

Poljoprivredni radnici su prilično stari u poređenju s izrazitom mladošću celokupnog stanovništva. Njihova prosečna starost iznosi 42,6 godina za članove korisničkih zadruga, a 39,6 za radnike na samoupravnim imanjima.

Konkurencija nepoljoprivrednog rada ozbiljno ugrožava sastav i stabilnost poljoprivrednih radnih kolektiva, naročito u najbogatijim delovima priobalnih ravnica, gde je neophodna mnogobrojna i kvalifikovana radna snaga i gde je stopa investiranja po hektaru najviša.

4. Struktura poljoprivrednih dobara

Agrarni zakoni preneli su najveći deo nacionalizovanog zemljišta u sistem velikih imanja, doduše, ispravljajući u zadružnom sistemu preteranu zemljišnu koncentraciju samoupravnih dobara. Raspodela zemlje pojedincima bila je vrlo retka i u samoj agrarnoj revoluciji obuhvatila je svega 12.488 korisnika, odnosno 13 odsto njihovog ukupnog broja.[10]

Ustanovljena su dva organizaciona sistema: radničko samoupravljanje na bivšim velikim kolonijalnim imanjima i proizvodne seljačke zadruge na zemljištu Nacionalnog fonda agrarne revolucije.

Kolonijalna imanja nacionalizovana 1963. godine već su, najvećim delom, predstavljala velika poljoprivredna preduzeća s nadničarima i od njih su stvorena samoupravna poljoprivredna dobra. Prvih godina je izvršeno određeno pregrupisavanje oko centara koje su činila najveća imanja, u cilju smanjenja broja proizvodnih jedinica. To je izvršeno na osnovu susedstva, pri čemu su za centre uzeta najjača imanja, ona koja su posedovala proizvodne pogone, magacine, radionice za održavanje i opravku opreme. Uputstva izdata onima koji su bili odgovorni za sprovođenje ove operacije ukazuju na to da je veličina dobra trebalo da bude oko 600 hektara za intenzivne kulture (vinovu lozu, južno voće i povrće), a 1.500 do 2.000 hektara za ekstenzivne kulture, tj. žitarice. Broj imanja, koji je iznosio 22 hiljade na površini od 2.470.608 hektara, sveden je na 2.050, s prosečnom površinom od 1.235 hektara po imanju. Najveći među žitnim sistemima imaju više od 2.000 hektara, dok je u oblastima gde se gaji više kultura i gde je zastupljeno stočarstvo površina oko 600 hektara.

[10] Vidi studiju AARDES-a, *Les attributions de la révolution agraire*, februar 1978, Alžir.

Digitized by Google

Dobra po veličini	Broj dobara	% ukupne površine	% stalnih i privremenih radnika u odnosu na ukupnu radnu snagu
Manje od 100 ha	106	0,2	2,5
100 do 500 ha	479	6,9	20,5
500 do 1.000 ha	634	22,6	37,0
1.000 do 2.000 ha	554	37,2	28,7
Više od 2.000 ha	221	33,1	7,3
	1.994	100	100

Izvor: *L'agriculture algérienne à travers les chiffres*, mart 1970, str. 87.

Zadružne strukture uvedene u toku agrarne revolucije zamišljene su u skladu s planom postepene kolektivizacije zemlje i rada. Na inicijativu vlasti zaduženih za uvođenje zadružnog sistema ustanovljeni su postupni oblici zadružnog udruživanja.

Na zemljištu slabije vrednosti, gde su neophodna znatna prethodna ulaganja države, uvedeni su sledeći takozvani predzadružni oblici, GMV, odnosno GEP:

Udruživanje radi podizanja vrednosti, u okviru kojeg korisnici imaju status plaćenih radnika sve do početka proizvodnje na zemlji; ovaj proces može trajati više godina, a kada se okonča, korisnici mogu da izaberu jedan od predviđenih zadružnih oblika.

Udruživanje seljaka radi uzajamnog pomaganja predstavlja širok okvir za udruživanje, koji ne podrazumeva zajednicu zemlje ili rada, već pruža mogućnost seljacima da zajednički istupaju u kontaktima s poljoprivrednim ustanovama.

Uvedeni su i sledeći zadružni oblici, gde su sredstva za proizvodnju delimično ili potpuno zajednička:

Zadruga za zajedničku eksploataciju (CAEC) koja predstavlja oblik delimičnog udruživanja sredstava za proizvodnju i rada, ostvarenog na inicijativu članova zadruge.

Proizvodna poljoprivredna zadruga u kojoj je ostvarena potpuna kolektivizacija sredstava za proizvodnju i rada i u kojoj se čist poljoprivredni proizvod deli na članove prema uloženom radu.

Ovaj plan horizontalnog zadružnog udruživanja prvog stepena upotpunjen je vertikalnom zadružnom strukturom drugog stepena: složenom opštinskom uslužnom zadrugom (CAPCS).

U sastav opštinskih poljoprivrednih uslužnih zadruga mogu da uđu predzadružne organizacije, zadruge, organizacije za uzajamno potpomaganje, samoupravna dobra, pa čak privremeno i individualna imanja. Uslužne zadruge treba da obezbede sva neophodna sredstva i usluge proizvodnim jedinicama u svojoj opštini i da doprinesu normalnom funkcionisanju poljoprivrednih imanja. Opštinske uslužne zadruge integrisane su u privredni sistem pre-

Digitized by Google

ko niza državnih službi koje su specijalizovane za određenu delatnost ili granu proizvodnje, na primer za žitarice, mleko, vino itd.

U načelu, ovaj plan ne predviđa nikakvu prinudu. Pristupanje zadrugama ostaje slobodno i dobrovoljno za individualne proizvođače u privatnom sektoru. Nasuprot ovome, korisnici Nacionalnog fonda agrarne revolucije (FNRA) obavezni su da se udruže u zadrugu i da pristupe odgovarajućoj uslužnoj zadruzi.

Inicijativa za izbor određenog oblika zadruge uglavnom dolazi od vlasti (tehničkih poljoprivrednih službi) zaduženih da osnuju zadrugu. One su se u najvećem broju slučajeva odlučile za oblik *proizvodnih poljoprivrednih zadruga korisnika* (CAPRA).

Zadružni oblik	CAPRA	CAEC	GMV	GEP/GAI	CAPS
Broj jedinica	4.892	887	797	635	600

(Stanje na dan 30. septembra 1979)

Međutim, zadruge imaju znatno manju površinu od samoupravnih dobara — u proseku 180 hektara — s radnom snagom od 15 do 20 zadrugara.

S ekonomske tačke gledišta, agrarna reforma je donela povećanje broja velikih i srednjih imanja i tako bitno izmenila zemljišnu strukturu imanja.

Ako stavimo na stranu imanja parcelnih seljaka koji su potpuno ili delimično prestali da se bave poljoprivrednim radom i koja zajedno imaju manje od 700 hiljada hektara (tj. predstavljaju 9 odsto ukupne površine zajedničkog zemljišta), poljoprivredna imanja dele se posle primene agrarnih zakona na tri grupe:

Podela imanja po veličini

Grupe po površini	Broj imanja	Površina zaj. zemljišta u ha	% zajedničkog zemljišta
5 do 10 ha	147.056	950.000	12,0
10 do 100 ha	166.000	2.854.230	37
100 i više ha	6.300	3.252.680	42
Ukupno	321.300	7.055.230	90
— od ha	400.000	700.000	9

Više od 90 odsto zemlje koja se obrađuje zahvataju imanja veća od 5 hektara, 78 odsto imanja veća od 10 hektara, a 40 odsto imanja veća od 100 hektara.

Tako je ekonomska teškoća koju stvaraju suviše mala imanja u suštini prebrođena, jer imanja koja se smatraju nerentabilnim,

Digitized by Google

ona koja imaju manje od 10 hektara, zahvataju svega 22 odsto površine zajedničkog zemljišta.

5. Samoupravljanje i zadruga

Nazivi »samoupravljanje« i »zadruga«, sadržani u alžirskom pravu, sugeriraju ako ne različitu prirodu, a ono bar različite oblike samoorganizovanja radnika (ili različite tipove upravljanja).

Prava samoupravljača su kolektivna prava koja se uživaju u onoj meri u kojoj je neko član radnog kolektiva. To, preciznije rečeno, znači da neko mora dokazati da je radio bar 200 dana godišnje da bi se mogao naći na spisku članova kolektiva. Radni kolektiv, čije je članstvo podložno reviziji svake godine, postoji nezavisno od preduzeća, od celine dobara koja pripadaju državi i nalaze se pod njenom kontrolom. Kolektiv može da bude raspušten ili da prava njegovih članova budu suspendovana, a da privredno preduzeće ne prestane da funkcioniše. Država zadržava za sebe pravo da fuzioniše ili deli preduzeća i da im menja način upravljanja. Tako, zakonodavstvo podvlači razliku između udruženja radnika (radnog kolektiva) i samog preduzeća.

Status radnih kolektiva postepeno je evoluirao od statusa kolektivnog upravljača za račun države s pravom na deobu plodova rada (dekret od maja 1963) do statusa radne zadruge (»sindikalizam korisnika«) s pravom proste kontrole nad preduzećem, koje je odvojeno od udruženja radnika i približava se položaju državnog preduzeća.[11]

Država određuje norme i ciljeve preduzeća na osnovu kojih se reguliše funkcionisanje proizvodnje, korišćenje sredstava i globalna suma namenjena nagrađivanju radnika. Kolektiv deli zadatke svojim članovima, utvrđuje radnu disciplinu i određuje svakome platu prema radu.[12]

Organizacija rada umnogome podseća na gradilište gde se stalno stvaraju nove ekipe za obavljanje pojedinih zadataka.

Udruženje radnika uspešno funkcioniše. Problemi koji se razmatraju na radničkim zborovima pretežno se tiču uslova rada i nagrađivanja, raspoređivanja na radna mesta, discipline na radu; izabrani komiteti i predsednik vrše funkciju posrednika između države i radnika.

U slučaju da preduzeće ostvari višak, da mu prihodi budu veći od rashoda, država vrši dodatnu podelu dohotka, koja ne može preći visinu dvomesečne plate.

---

[11] Takvu evoluciju sistema radničkog udruživanja, zadružnih sistema ili samoupravnih sistema zapažamo u svim slučajevima u kojima preduzeće uspeva da nametne sopstvene ciljeve članovima udruženja svojih radnika. Tako u velikom broju zemalja nalazimo paradoksalnu situaciju da zadrugari ili radnici, udruženi sa svojinskim pravima na svoje preduzeće, štrajkuju protiv njega.

[12] Na taj način se ponovo vraćaju stari oblici rada „na akord", za koje posebni „agenti" regrutuju radnike poveravajući im specijalizovane poslove kao što su berba, žetva itd. za paušalnu sumu ugovorenu između poslodavaca i šefa ekipe.

Digitized by Google

Predsednik udruženja radnika najpre je imao moć rukovodećeg organa (dekret od marta 1963), zatim prosto moć kontrole (propis od decembra 1968) i najzad opet moć rukovodećeg organa za račun države (propis iz 1975).

Opredeljujući se za oblike zadruge u fazi agrarne revolucije, država je želela da se oslobodi dvosmislenosti sistema radničkog samoupravljanja i da favorizuje nov tip odnosa između radnika i njihovog preduzeća.

Formalni postupci pri osnivanju zadruga naglašavali su lični karakter prava na uživanje, prenosivih direktnim naslednicima, a prilikom otvaranja zadruge svakom zadrugaru zvanično je priznat taj status. Udruživanje ovih individualnih prava je ono što je izraženo aktom o osnivanju zadruge.

Uprkos javnoj prirodi svojine, zadruge su decentralizovana i nedržavna preduzeća, čiji članovi raspolažu više nego dovoljnom moći upravljanja. Kontrola države svodi se na običnu kontrolu zakonitosti, koja ne dovodi u pitanje autonomno funkcionisanje proizvodne jedinice.

Preduzete su mere da bi se izbegla suviše velika finansijska zavisnost od banaka, naročito u periodu lansiranja zadruga. Seljaci-zadrugari oslobođeni su svih dugova zemljoposednicima, koji su napravljeni pre pristupanja zadruzi. Osim toga, država daje »početnu pomoć« u novcu i stvarima koja treba da delimično pokrije troškove potrošnje tokom prve godine obrađivanja zadružnog zemljišta.

S druge strane, utičući na određivanje veličine imanja (u proseku 180 hektara) i broja radnika (oko petnaest), država je želela da se stvore bolji odnosi među članovima zadruge i da se poveća direktno učešće zadrugara u upravljanju njihovom proizvodnom jedinicom.

Međutim, treba ipak reći da »samoupravljanje« i »zadružno udruživanje« predstavljaju primene istog principa samoorganizovanja radnika i da dva naziva ne izražavaju razliku u prirodi učešća radnika u upravljanju proizvodnom jedinicom. Uostalom, proizvodna jedinica je pod uticajem tipa odnosa koji postoji između države i kolektiva radnika.

6. Odnosi države s proizvođačima

Odnosi radnikâ s njihovim preduzećem ipak su određeni prirodom ekonomskog i tehničkog planiranja, preko kojeg država utiče na funkcionisanje i internu organizaciju poljoprivrednih dobara.

Ciljevi poljoprivredne modernizacije i intenziviranja poljoprivredne proizvodnje utvrđeni su različitim nacionalnim planovima.

Na *ekonomskom planu* to su:

uklanjanje vinograda iz ravnica, gajenje stočne hrane, uvođenje stočnih vrsta koje daju velike količine mleka, stvaranje plantaža voća itd.

Digitized by Google

Na *tehničkom planu* to su:

uklanjanje ugara, izbor useva za naizmeničnu setvu, uvođenje novih kultura, izbor veštačkih đubriva i opreme itd.

U celini posmatrano, prilikom ostvarivanja ovih ciljeva posredstvom administrativnog upravljanja i planiranja došlo je do niza poremećaja u organizaciji proizvodnje i opštoj ravnoteži sistema poljoprivrednih dobara.

Uplitanje tela koja sudeluju u ostvarivanju državnih investicija — banaka, zatim službi za poljoprivredni materijal, za seosku izgradnju, tehničku pomoć i tako dalje — dovodi do ozbiljnih poremećaja u godišnjem prinosu poljoprivrednih dobara, koja bivaju pogođena izmenama tehničkih i ekonomskih programa usvojenim od strane državnih organa.

Problem prilagođavanja tih programa postojećim agro-ekološkim uslovima još nije rešen. Kako nema aktivnog istraživačkog rada u agronomiji, odgovarajuće tehničke pomoći i motivacije samih proizvođača da koriste nove tehnike i da ih prilagođavaju, predložene inovacije šire se putem obavezne »tehničke norme« koja prati uvođenje novih zemljoradničkih i stočarskih sistema: utvrđena gustina i vreme sejanja, zatim tip kulture, količina veštačkog đubriva i vreme njegovog korišćenja, učestalost plevljenja, vreme obrade itd.

Tako se nove investicije ostvaruju na vrlo niskom nivou tehničke efikasnosti, i to pobuđuje sumnje u njihovu ispravnost. Posmatrano iz drugog ugla, promene u sistemima proizvodnje sprovedene su bez dovoljno svesti o njihovim posledicama po tlo, zaposlenost i dohodak. Nedovoljno savladane na tehničkom planu, nove delatnosti su imale negativne posledice po finansijsku stabilnost poljoprivrednih dobara. Odsustvo kvalifikovanih kadrova, primena administrativnih metoda i teškoće pri organizaciji proizvodnje znatno su povećali troškove ostvarenja novih planova, čija amortizacija ostaje na teretu proizvođačima. Najzad, niska rentabilnost novih zemljoradničkih i stočarskih sistema dovela je većinu proizvodnih jedinica do trajne finansijske nestabilnosti.

Najdrastičniji primer svakako je gajenje stoke radi proizvodnje mleka, koje je u jakom opadanju u privatnom sektoru usled suviše niskih cena u odnosu na troškove i nedostatak stočne hrane, ali je zato u punoj ekspanziji u socijalističkom sektoru.

Troškovi proizvodnje mleka iznose od 2 do 3,5 alžirska dinara po litru, dok je prodajna cena koju je odredila država 1,5 dinar, što u proseku daje gubitak od 1 dinara po litru. Slična je situacija i s većinom drugih novih pokušaja: industrijskim kulturama, plantažama voća itd.

Na taj način, finansijski rezultati ne dopuštaju da se ide dalje od sistema mesečnih plata i ne ostavljaju nikakvu drugu mogućnost do da se zadrži fiksno nagrađivanje po radnom mestu bez obzira na postignute rezultate. U dužoj perspektivi ovaj sistem se pokazuje kao smetnja rastu produktivnosti i većoj motivisanosti radnika. Da bi se otklonile ove teškoće, pokušano je s finansijskom

Digitized by Google

decentralizacijom proizvodnih jedinica i davanjem izvesne autonomije u korišćenju tekućeg budžeta. To je poboljšalo položaj stotinak preduzeća, ali nije bitno izmenilo sistem nagrađivanja na većini poljoprivrednih dobara. Deoba dobiti na kraju godine suviše je daleka i neizvesna perspektiva da bi se time mogli motivisati radnici. Utoliko pre što se godišnjim bilansom meri rad svih članova kolektiva bez obzira na to koliki je bio stvarni doprinos svakog od njih. Organizacija rada i odnos prema zemlji moraju se duboko izmeniti pre nego što bude moguće uvesti sistem sa direktnom zainteresovanošću pojedinačnog radnika, u kojem bi se uzimao u obzir individualni doprinos i stimulisao porast produktivnosti.

Bez sumnje, trebalo bi pokušati da se, kao u SSSR-u, maloj grupi radnika dodele iste parcele na stalnu obradu (»Zveno«), kako bi se olakšalo merenje rada svakog pojedinca i bolje vezala nagrada za učinak, bez pribegavanja zaobilaznom sistemu teških i komplikovanih izračunavanja.

Posmatrano iz ovog ugla, organizacija poljoprivrednih zadruga predstavlja korak napred u poređenju sa samoupravnim dobrima. Ograničeni broj zadrugara omogućava da se postignu bitne prednosti zajedničkog rada i olakša sprovođenje direktne kolektivne kontrole nad proizvodnjom.

Sistem proizvodnje uveden na znatnom delu nacionalizovanog zemljišta uzima u obzir socijalne karakteristike seoskih radnika u čiju su korist doneseni agrarni zakoni. On nije pokušao da vrati u »seljačko stanje« većinom proletarizovanu radnu snagu, ni da iscepka na mala individualna imanja već postojeća poljoprivredna dobra koja mogu bolje da odgovore ciljevima racionalnog razvoja poljoprivrede. Zaobilazni put koji bi predstavljala distributivna agrarna reforma svakako bi doveo do nazadovanja na društvenom i ekonomskom planu i gubitka proizvodnog instrumenta neophodnog za planski razvoj privrede.

Kina nije bila ni pristupila raspodeli zemlje — 46 miliona hektara na ukupan broj od 65 do 100 miliona porodica — a već je morala da se suoči sa drugom etapom — etapom kolektivizacije. Poljska poljoprivreda, koja ima vrlo nisku stopu rasta, već 25 godina je izvor velikih društvenih napetosti koje periodično potresaju zemlju.

No, ipak ostaje tačno da problemi kolektivne poljoprivrede, a pre svega pitanje odnosa države s proizvođačima, moraju brzo da se rešavaju. Načini državnog intervenisanja u funkcionisanje poljoprivrednih dobara i posledice razvoja koji nije dovoljno kontrolisan na globalnom planu[13] predstavljaju glavne izvore teškoća s kojima se trenutno suočavaju proizvodne jedinice. Izgleda jasno da država mora da u celini iznova promisli i uredi svoje odnose

[13] Posebno imamo u vidu činjenicu da se industrija nedovoljno brine za posledice industrijalizacije, kako na zemljišnom planu tako i na planu zapošljavanja u poljoprivredi, i za opšta ograničenja koja ona nameće razvoju poljoprivrede.

Digitized by Google

s proizvodnjom i da stvori uslove u kojima bi proizvođači stvarno vladali svojim preduzećima.

To u prvom redu kad je reč o formulisanju i sprovođenju mera poljoprivredne modernizacije i njihovim posledicama po proizvodnju. Navodnjavanje treba da prethodi osnivanju stočarskih jedinica, njihovom opremanju i osposobljavanju, uvozu krava muzara. Zatim, kad je reč o ekonomskoj problematici, moraju se uzeti u obzir ekonomski interesi radnikâ i tačno proračunati finansijski rizici koji prate svaku tehničku inovaciju u oblasti proizvodnje.

Najzad, odnosi države i proizvodnje su važni i sa stanovišta društvenih odnosa; zato se mora promeniti stav »državne birokratije« prema radnim kolektivima i prema seljaštvu u celini, koje je ona još previše sklona da smatra masom nesposobnom da kreira svoju sopstvenu budućnost.

(S francuskog *Cvijeta Jakšić*)

Digitized by Google

Ken Coates — Tony Topham

Radnička kontrola i samoupravljanje u Velikoj Britaniji

Izgleda da britansku istoriju tokom ovog veka karakteriše široko nezadovoljstvo, što neprestano stvara veliko interesovanje za ideje o industrijskoj demokratiji i radničkoj kontroli.[1] Prvu trećinu ovog veka, čiju kulminaciju predstavlja generalni štrajk iz 1926. godine, karakterišu uspon Laburističke partije, predratni »veliki nemir« i obilje akcija sindikalista, gildsocijalista i industrijskih unionista. Posle poraza 1926. godine, sindikalni pokret se morao braniti, odbori radničkih poverenika (Shop Stewards) bili su uzdrmani i razbijeni u mnogim privrednim granama, a sindikati su počeli da osvajaju neka od prava koja su ranije imali tek posle uvođenja politike naoružavanja i izbijanja samog rata. Sve do 1940. godine broj nezaposlenih dostizao je milionsku brojku, te je sindikatima trebalo nekoliko godina da, uporedo s punom zaposlenošću, povrate nekadašnje samopouzdanje.

Kad je 1945. godine na vlast došla Laburistička partija, poziv na uvođenje industrijske demokratije obično se izjednačavao s

[1] O ovome smo naveli dosta podataka u našem delu *Industrial Democracy in Great Britain*, Spokesman (četiri toma). Obuhvaćen je razvoj ideje o industrijskoj demokratiji tokom dvadesetog veka.

Digitized by Google

programom nacionalizacije, mada su u to vreme mnogi dalekovidi sindikalisti primećivali da je to pogrešna politika. Pišući u trenutku kada je to razočaranje bilo već jasno izraženo, A. Flanders uočava istorijsko opredeljenje sindikalnog pokreta:

»Rast sindikalizma... nesumnjivo je doprineo tome da zaposleni postanu svesniji svog dostojanstva i značaja, a to se izrazilo kroz zahteve za sve većim najamninama i za više slobodnog vremena. Britanski sindikati imaju dugu tradiciju učešća radnika u upravljanju i kontroli privrednih grana u kojima su zaposleni, kao i u određivanju najamnina i uslova rada.«[2]

U godinama posle pada laburističke vlade (1951. godine) uočeno je stalno jačanje snage i odgovornosti sindikata na nivou preduzeća, a od kraja pedesetih godina upadljivo je raslo zanimanje za širok krug propisa kojima se reguliše demokratija u privredi.

Zahtev u tom smislu oduvek je bio revolucionaran u svojim implikacijama. Na samom početku ovog veka James Connolly ga je jasno izrazio u svom delu *Socialism Made Easy* (Lako ostvarljiv socijalizam)[3]; to klasično delo je često štampano u izdanju irskog Sindikata transportnih i opštih radnika (Irish Transport and General Workers' Union). Connolly je prihvatio izreku: »Političke institucije nisu prilagođene da upravljaju privredom« i uperio ju je protiv onih koji su je koristili kao konzervativnu odbranu moći svojine. Razvio je tezu o davanju punih prava privredi, čime bi se zamenila podela vlasti na kojoj se temelje savremene države.

»Prenošenje funkcija vlasti na predstavnike koje biraju određeni okruzi, države ili teritorije«, pisao je on, »ne predstavlja prirodnu podelu koja odgovara zahtevima savremenog društva, već je ostatak vremena kad su teritorijalni uticaji bili jači od privrednih. Otuda to nikako ne odgovara potrebama novog društvenog poretka koji se mora zasnivati na privredi ... Socijalisti smatraju da će upravljanje poslovima u socijaldemokratskom društvu biti povereno predstavnicima raznih privrednih grana; da će se radnici iz radionica i fabrika organizovati u sindikate, pri čemu bi svaki sindikat obuhvatio sve radnike date privredne grane; da će takvi sindikati demokratski kontrolisati sve što se događa u toj grani, birati sve predradnike itd. i regulisati način rada u grani, tako da on bude podređen potrebama društva u celini, potrebama udruženih sindikata i delovima privrede kojima taj sindikat pripada; da će se predstavnici, izabrani u raznim delovima grane, okupljati i tako formirati privrednu ili nacionalnu upravu u zemlji«.

Godine 1908. došlo je do masovnog otpuštanja drvodeljaca i do nacionalnog štrajka radnika u industriji pamuka. Tokom sledeće dve godine izbili su veliki sukobi u rudarstvu. Zatim, takođe 1910. godine, poslodavci su obustavili rad kazandžija (boilermakers). Jedna po jedna privredna grana dolazile su u takav položaj da je

[2] Allan Flanders, *Trade Unions*, Hutchinson University Library, 1957, str. 118.

[3] Izvodi iz ovog dela uneti su u prvi tom našeg zbornika *Industrial Democracy in Great Britain*, str 30—34.

Digitized by Google

postajalo sve jasnije da neće biti nikakve koristi od neposrednog parlamentarnog predstavništva ako samo članstvo ne pokrene akciju u cilju samoodbrane. Uporedo sa širenjem tog saznanja rastao je talas štrajkova, koji je bio sve agresivniji, zbijeniji i čvršći. U 1911. godini postizana je pobeda za pobedom, zahvaljujući štrajkovima pomoraca, lučkih radnika, železničara i ostalih radnika. Nije bilo slučajno što su industrijski unionisti i sindikalisti imali vodeću ulogu u tim burnim zbivanjima.

Uporedo s isticanjem zahteva za demokratizacijom privrede i društva sindikalni agitatori su nastojali da »racionalizuju nasleđenu sindikalnu strukturu. Godine 1909. bilo je 1.168 posebnih sindikalnih organizacija, te nije čudno što je poziv na ujedinjavanje i konsolidaciju naišao na tako veliki odziv.

Izbijanje rata je, kako se moglo i očekivati, oslabilo široki štrajkački pokret. Ali ono je, iako to zvuči paradoksalno, povećalo zahteve za radničkom kontrolom u svakodnevnoj raspravi na nivou fabrike, posebno u mašinskoj industriji koja je radila punom parom da bi zadovoljila neiscrpne zahteve za municijom u situaciji kad su se osećali ogromni nedostaci radne snage. Zvanična sindikalna rukovodstva zaključila su s vladom sporazume koji su značili slabljenje kvalifikacione strukture radne snage (odricanje od tradicionalnog stručnog obrazovanja i pripravničkog staža), proglašavanje štrajkova nezakonitim, usmeravanje radne snage i ukidanje mnogih sindikalnih zaštitnih mera. To je izazvalo bezbrojne žalbe i duboke promene u radnim uslovima upravo najkvalifikovanijeg i najpotrebnijeg dela radne snage. Pokret radničkih poverenika ogromno je narastao i pod takvim pritiskom pokazao se vrlo prijemčivim za ideje industrijskog unionizma, sindikalizma i njihove pomodne varijante — gildsocijalizma.

Sve te struje borile su se međusobno za uticaj, ali su i jačale u procesu kritike i strasne rasprave. Deo tih stavova dokumentovali smo u našem posebnom radu, ali oni se mogu sasvim jasno uočiti u raznim istupanjima njihovih pristalica u rudnicima uglja; neki od njih su zahtev za državnom svojinom povezivali s nizom podrobno razrađenih predloga za uvođenje narodne samouprave, dok su drugi »reformističkim« predlozima za nacionalizaciju suprotstavljali zahtev za potpunom revolucionarnom promenom. Pre nego što je okončan prvi svetski rat, ruska revolucija 1917. godine još više je podgrejala nade i oživela ideju o sovjetima ili fabričko-zavodskim komitetima, što je umnogome bilo nalik na predloge koje je zastupao James Connolly. On sam je bio u međuvremenu streljan zbog učešća u uskršnjem ustanku 1916. godine u Dablinu. Vanredna konferencija održana u Lidsu 1917. okupila je sva krila britanskog socijalističkog pokreta i mnogobrojne ključne sindikalne rukovodioce; skup je pozdravio rusku revoluciju i izjasnio se za uvođenje radničkih i vojničkih veća i u Velikoj Britaniji.[1] Činilo se da u prvim godinama mlada sovjetska vlast sledi put dosta

[1] *What Happened at Leeds?*, u zborniku: *British Labour and the Russian Revolution;* uredio Ken Coates, Spokesman, 1972.

Digitized by Google

sličan onome koji je naznačio Connolly; to je mnoge industrijske unioniste, gildsocijaliste i sindikaliste privuklo novoj Komunističkoj partiji koja se razvijala početkom dvadesetih godina.[5]

U atmosferi razbuktalih strasti, Laburistička partija je usvojila svoj novi Program (1918), koji je uključivao opredeljenje za »najostvarljiviji sistem narodne kontrole« nad granama u javnoj svojini.

Revolucija je bila u vazduhu, mada je Will Thorne, jedan od sindikalnih vođa, posle Konferencije u Lidsu ubeđivao kralja Georgea V da se neće desiti ništa strašno. Međutim, Thorne je takođe rekao kralju da će »tokom narednih godina morati da se izvrše mnoge promene u privredi i u politici«[6]. U tim uslovima Whitleyjeva komisija, koju je imenovala vlada, predlaže široko eksperimentisanje sa zajedničkim konsultacijama (1917), a dve godine kasnije, tj. 1919, Sankeyjeva komisija se izjasnila u prilog nacionalizacije rudnika. Međutim, umesto reforme i industrijskog mira, sindikati su morali da se suoče sa dugotrajnom masovnom nezaposlenošću, zatvaranjem fabrika i raznim pritiscima na radničku klasu. Odluka poslodavaca 1922. godine da se obustavi rad u preduzeću mašinske industrije označila je da uprava ima apsolutne prerogative. Dugački redovi nezaposlenih pružili su većini poslodavaca mogućnost da uvedu »konsultacije« kakve su njima bile po volji. A onda je poraz generalnog štrajka 1926. godine označio početak dugotrajnog moratorijuma što se tiče sindikalnih pritisaka za uvođenje veće kontrole na radnim mestima.

Time ne želimo reći da je bila ugašena želja za industrijskom demokratijom. Naprotiv: tokom tridesetih godina na laburističkim godišnjim konferencijama stalno se raspravljalo o radničkoj kontroli. Čak i posle formalne pobede Morrisonovog modela nacionalizacije (zasnovanog na iskustvu Herberta Morrisona u stvaranju birokratizovanog upravljanja, tj. londonske Uprave za putnički saobraćaj, kao i na upornom pozivanju na primer menadžerskog upravljanja u Staljinovoj Rusiji)[7] i dalje je postojala odlučna opozicija koja je oživljavala ideje sindikalizma, gildsocijalizma i sličnih škola industrijske demokratije. To je ponekad poprimalo krvave oblike, a ponekad se znatno razvodnjavalo u raznim kompromisnim predlozima. Međutim, u vreme kada je laburistička vlada došla na vlast (1945) ta opozicija je bila u izrazitoj manjini.

Nacionalizacija proizvodnje uglja, gasa, električne energije, zatim železnice, drumskog transporta, vazdušnog saobraćaja i proizvodnje čelika stavila je otprilike petinu britanske privrede pod javnu kontrolu i dovela do stvaranja krupnih centralizovanih korporacija. Ideji o industrijskoj demokratiji učinjena su dva

[5] Videti: Raymond Postgatevo, *The Bolshevik Theory*, Grant Richards, 1920.

[6] S. R. Graubard, *British Labour and the Russian Revolution*, OUP, str. 41.

[7] Herbert Morrison, *Socialisation and Transport*, Constable, 1933, str. 208—210.

Digitized by Google

ustupka: u nacionalne upravne odbore tih privrednih grana obično su imenovani ugledni sindikalisti, a u Zakon o nacionalizaciji uneta je klauzula o obavezi stvaranja mreža odbora za zajedničko konsultovanje. Prvi ustupak je bio bez nekog većeg značaja. Direktori koji su došli iz sindikata uskoro su ličili na ostale direktore jer nisu zavisili od toga da li će ih izabrati sindikalna organizacija, niti su joj bili odgovorni. O sličnoj situaciji, samo drugim povodom, George Orwell je ovako pisao: »Životinje su gledale u svinju pa u čoveka, u čoveka pa u svinju, opet u svinju pa u čoveka, ali više se nije znalo ko je ko.«

Drugi ustupak je u početku više obećavao: ima podataka da su menadžeri u samom početku bili spremni da poklone veliku pažnju ulozi koju je zakonodavac davao institucijama zajedničkog konsultovanja; mnogi odbori za zajedničko konsultovanje započeli su svoj posao s velikim oduševljenjem. U jednom slučaju upravnik ugljenokopa preneo je vlast odlučivanja na takav odbor — sve dok sudskom presudom (spor je, razume se, odmah pokrenut) nije odlučeno da je njegova zakonska odgovornost neprenosiva, bez obzira na zahteve za demokratijom.

Ograničavanje zajedničkog konsultovanja

Bez obzira na nade koje su se počele gajiti, zajedničko konsultovanje je u takvoj atmosferi uskoro počelo da se shvata kao neodgovarajući instrument ili bar kao pozitivna pretnja koja sprečava sindikate da svoje članstvo štite onako odlučno kako bi to mogli. Odbori su retko bili u poziciji da utiču na politiku. Međutim, oni su obično bili nadležni za određenu vrstu personalnih stvari (teški slučajevi disciplinskih prekršaja, apsentizam), te su tako radili ono što bi inače činili branioci sindikata u procesima koje pokreće uprava.

U stvari, institucije konsultovanja imale su različit značaj u pojedinim oblastima: tamo gde su sindikati bili odlučni da igraju ulogu protivnika mogli su to i činiti, ali tamo gde su pristajali da vrše neznatne političke funkcije čule su se žalbe da se sindikat kompromitovao. S druge strane, takvo stanje je imalo i pozitivna obeležja: radnicima je često bilo omogućeno da obaveste (ili da pripreti da će to učiniti) višu upravu o nekim propustima srednje uprave, što je ponekad dovodilo da stvaranja humanijih uslova rada. Međutim, to je češće bio rezultat paternalističke brige, te ga je teško nazvati demokratskim samoregulisanjem.

Prelomni trenutak u proizvodnji uglja (kad je izvršena nacionalizacija) nastupio je početkom 1947. godine: već 1948. konsultovanje je očigledno postalo manje nego »najbolji ostvarljiv sistem narodnog upravljanja i kontrole«, o čemu se govori u programu Laburističke partije. Otuda je izraženo znatno nezadovoljstvo na godišnjim konferencijama Laburističke partije i TUC (Kongresu tredjuniona).

Digitized by Google

U to vreme se već iskristalisalo međunarodno svrstavanje koje je dominiralo svetom posle 1945. godine: već je besneo hladni rat, a jedan od njegovih nuzproizvoda bilo je ograničavanje komunističkog delovanja u nizu sindikata. Neki od njih doneli su odluke kojima se članovima Komunističke partije zabranjuje obavljanje bilo kakvih funkcija. Na Konferenciji Sindikata opštih i transportnih radnika (TGWU) 1949. godine — odluka o takvoj zabrani doneta je sa 426 prema 208 glasova. Zanimljivo je da je Konferencija istovremeno, sa 433 prema 170 glasova, zaključila da »sindikalni predstavnici treba da se nalaze u upravnim i izvršnim telima... pri čemu članstvo ima pravo da te predstavnike opozove kad to smatra za potrebno«[8].

Ove dve istovremene odluke svedoče o tome koliko su, u shvatanjima, obični članovi sindikata Jamesa Connollyja bili udaljeni od komunističkog učenja; one takođe pokazuju koliko su radnici i dalje želeli efikasno samoupravljanje, bez obzira na štetu koju je ugledu socijalizma mogla naneti nedemokratska evolucija SSSR-a. Paradoksalno zvuči, ali mnogi od onih koje je pogodilo proskribovanje bili su vatreni pobornici ideje o radničkoj kontroli, a postali su komunisti zato što su smatrali da sovjetske institucije najdoslednije poštuju načela industrijske demokratije. Ovo razdoblje karakteriše velika zbrka do koje je došlo zbog poplave pogrešnih informacija, te je o ovom pitanju veoma teško raspravljati.

Kad je TUC 1949. godine izveštavao o pitanjima koja je trebalo rešiti u reformi nacionalizacije, ograničio se na predloge za poboljšanje formalnog predstavništva u nacionalnim upravnim telima i na veće konsultovanje. Dve godine kasnije pala je laburistička vlada, a onda je temeljno demokratsko restrukturiranje nacionalizovanih privrednih grana prestalo biti neposredno praktično opredeljenje za sledećih trinaest godina.

U međuvremenu, isti onaj hladni rat koji je počeo da cepa britanske sindikate doveo je Jugoslaviju u sukob sa SSSR, te tako stvorio preduslove da ta mala zemlja izvrši izvanredne eksperimente u oblasti industrijske demokratije.[9]

Sadržina novog pokreta

Pokret za industrijsku demokratiju u Britaniji poprimio je tokom ovog razdoblja tri povezana oblika: prvo, došlo je do snaženja mehanizma pregovaranja na nivou fabrika i do neposrednije kontrole nekih specifičnih uslova zapošljavanja; drugo, stvoreno je dosta snažno javno mnjenje koje se zalagalo za demokratskije oblike javnog vlasništva, i, treće, usled sve većih teškoća britanske privrede i zahteva za uvođenjem vladine politike dohodaka, stvorila se tendencija izgrađivanja sve razrađenijih mehanizama koji bi sindi-

[8] A. Flanders, isto, str. 121—122.

[9] Najbolji prikaz dat je u knjizi Milojka Drulovića: *Self-Management on Trial*, Spokesman, 1978.

Digitized by Google

kalne vođe uključili u određene oblike opšteg planiranja. Druga demokratska opredeljenja, poput snaženja zadružne ideje, sazrela su mnogo kasnije.

Taj savremeni pokret za industrijsku demokratiju morao se probijati kroz izuzetno zbrkanu terminologiju. »Radnička kontrola« je nejasan izraz zato što reč »kontrola« u engleskom jeziku ima niz različitih značenja. S jedne strane, govorimo o »kontrolorima britanske industrije«, misleći pri tome na najmoćnije vlasnike korporacija i na direktore, a, s druge, kontrola može značiti promenljiv odnos nadzora, nadgledanja i rukovođenja. Evropskim jezicima je, po pravilu, nepoznata ta teškoća: kontrola obično označava drugu vrstu delatnosti, dok se za opisivanje prve vrste koristi drugi izraz. Kad Francuz želi da govori o tome da su radnici odgovorni za privređivanje, on taj proces naziva »samoupravljanjem«[10]. Međutim, mnogi engleski sindikalisti govore o radničkoj kontroli kad žele da brane ideju o samoupravljanju, što ponekad izaziva određene nesporazume. Sve je veća saglasnost o tome da izraz »radnička kontrola« treba da obuhvata širenje neposredne vlasti radnih ljudi nad sredinom u kojoj rade. U tom smislu je najlakše shvatiti teze koje govore o rastu prava radnika na nivou fabrike. Philip Higgs, sindikalni funkcioner preduzeća vazduhoplovne industrije iz Koventrija, prikazao je taj proces veoma rečito:

»Zarade su jedan od glavnih predmeta kontrole, ali nikako ne i jedini. Tokom minulih četiri ili pet godina, od kako sam postao sindikalni funkcioner, znatan deo vremena provodio sam, zajedno s ostalim sindikalnim poverenicima, u nastojanjima da podstaknem radnike odeljenja ili radionice da formiraju grupu, tj. da im u tome pomognem. To je moćno oružje u borbi za kontrolu, jer se poslodavac u tom slučaju ne može više obračunavati pojedinačno s radnicima, već mora da pregovara s kolektivom. Neki pogoni naše fabrike, kao što je pogon za završnu montažu motora, oduvek su bili organizovani tako da se radi i u grupama. To je bilo najbolje za kompaniju. Zaključili smo da ono što je u određenim uslovima najbolje za kompaniju mora biti najbolje i za nas. Tada su u pojedinim pogonima postojale velike razlike u primanjima, a nismo bili u poziciji da ravnopravno pregovaramo s onima koji su određivali norme; dodajmo tome da nismo imali nikakvu kontrolu nad određivanjem radnih obaveza. Momcima smo predložili naš stav: grupa predstavlja kolektiv u kome slabiji članovi mogu da steknu sigurnost; svako dobija istu zaradu; pojačava se kontrola nad uslovima rada; zarade se mogu povećati ako jedan čovek — demokratski izabran među članovima grupe — gotovo sve svoje vreme bude posvetio problemima normiranja i organizacije posla. Pošto su predradnici obično na sastancima na kojima se razrađuju problemi proizvodnje, odnosno popunjavaju formulare ili brinu o pravilnom odvijanju posla, čovek koji bude predstavljao grupu radnika bice u

[10] O tome smo podrobno raspravljali u delu *The New Unionism*, Penguin, 1972, glava IV.

Digitized by Google

položaju da utiče na raspored radnih zadataka. Razume se, takva organizacija radnog procesa, koju vrše sami radnici, pomaže kompaniji. Ali, kad se dostigne takav stepen da kompanija počne da gubi kontrolu nad organizacijom i zaradama, ona odmah reaguje.

Doduše, kompanija u početku nije reagovala i sistem rada po grupama počeo je da se širi. Obično bi najsposobniji pregovarač bio izabran za predstavnika grupe; on je vodio pregovore oko svih cena i upoznao bi normirca i njegov način mišljenja. Razume se, dešavale bi se i obrnute stvari, ali takav je život u fabrici i mi se ne hvatamo stalno za gušu. No, ipak, predstavnik grupe zna da iza njega stoji dvadeset, trideset ili četrdeset radnika. I ako on odluči da nekoga primi na posao, grupa će tom čoveku nadoknaditi nadnicu. Bilo je grupa u kojima je čovek dobio posao za dve nedelje. Svi članovi grupe su davali po nekoliko penija na sat da bi mu obezbedili nadnicu, a firma je na kraju morala da ga prihvati. Grupa je moćno oružje u rukama sindikata . . .«[11]

Takva politika je doprinosila bržem rešavanju sporova kada je kompanija bila zainteresovana da ne dođe do prekida u proizvodnji.

»U dobro organizovanoj fabrici, gde se strategija sastoji u postizanju ograničenih uspeha, nisu nužni dugotrajni i masovni štrajkovi. Razume se, ima prokletih uprava kompanija kojima je svejedno da li su u pravu i koje više vole potpuno zatvaranje fabrike nego kompromis.

Sa svakim takvim uspehom obezbeđujemo veću kontrolu, oduzimamo još malo menadžerskih funkcija od uprava.

Ništa se ne dobija bez borbe, a poslodavci vraćaju udarcima, pokušavajući da izmene pravila igre koja im izmiče iz ruku.«[12]

Britanski lučki radnici na isti način kontrolišu zapošljavanje i otpuštanje s posla; u toj privrednoj grani niko ne može biti otpušten niti zaposlen bez odobrenja predstavnika lučkih radnika. Nasuprot tome, radnici u fabrikama ne uživaju takvu sigurnost. Otuda bi se moglo opravdano govoriti o tome da lučki radnici imaju u tom pogledu veću kontrolu od radnika u fabrikama. Razume se, ni lučki ni fabrički radnici nisu ostvarili ništa što je makar nalik na samoupravljanje.

Dalje širenje vlasti

Ipak, sindikalni poverenici su poslednjih godina otišli daleko u odnosu na ono o čemu je govorio Philip Higgs: oni su počeli da utiču na odluke o nizu pitanja za koja se, relativno nedavno, smatralo da spadaju u isključivu nadležnost uprave. Kontrola radnika nad zapošljavanjem i otpuštanjem postala je kvalitativno nova stvar kad je razdoblje posleratne pune zaposlenosti počelo da ustupa mesto stalno visokom procentu nezaposlenosti. Posle pionirskih borbi radnika brodogradilišta Upper Clyde (1971), pokret zauzimanja fabrika postao je glavna pojava, čiji je početak bio obeležen neuspelim po-

[11] R. Fraser, *Work*, tom 2, Penguin, 1969, str. 116—117.
[12] Isto, str. 119.

Digitized by Google

kušajem da se spreče zatvaranja fabrika i otpuštanja viška radnika iz fabrika u Marseysideu.[13] Pod parolom »pravo na rad«, ta uzorna bitka dobila je sledbenike širom zemlje, tako da je tokom tri godine zabeleženo dve stotine takvih inicijativa.

Ponekad je to dovodilo do pokretanja pitanja zadružnog samoupravljanja, na koje ćemo se vratiti. Međutim, obično se sve svodilo na radničku kontrolu u užem smislu: bila je reč o pokušajima da se zajedničkom akcijom sindikata ograniči arbitrarna menadžerska vlast.

Razume se, otpor zatvaranju fabrika ili masovnom otpuštanju viška radne snage dovodi u pitanje odluke kojima se takva politika ostvaruje. Otuda niz pokušaja da se prioriteti investiranja, fazni proizvodi planiraju u okviru korporacije.[14] Početkom sedamdesetih godina Sindikat transportnih i opštih radnika počeo je da u svoje zahteve unosi zaštitu čovekove sredine.[15] Uskoro se pod lupom javnosti našla investiciona politika (ta politika je ponekad izazivala oštru opoziciju); sve je to bilo posledica činjenice da se zahtev za »otvaranjem knjiga« počeo isticati za pregovaračkim stolom, u političkoj akciji, a zatim i u zakonskim nacrtima.

Taj proces je dostigao vrhunac u dve vrste akcija: prvo, u političkom zahtevu da sē sklope sporazumi o planiranju, koji bi postali obavezni u glavnim multinacionalnim kompanijama čiji je položaj dominantan u britanskoj prerađivačkoj industriji. To bi podrazumevalo tripartitno pregovaranje između sindikata, poslodavaca i vlade o utvrđivanju niza strateških pitanja. Drugo, u alternativnom korporacijskom planu koji se pojavio kao odgovor sindikata na opasnost od znatnog smanjivanja broja zaposlenih u preduzeću Lucas.

Sporazumi o planiranju

O prvoj akciji podrobno se raspravlja u Programu Laburističke partije:

»Ključno u našem radu na planiranju jeste pitanje dominacije nekoliko vodećih preduzeća u privredi. Naime, ako naše napore us-

[13] Kratak pregled dat je u knjizi: K. Coates, *Work-ins, Sit-ins and Industrial Democracy*, Spokesman, 1979.

[14] Niz primera može se naći u zborniku *The Richt to Useful Work* (priredio K. Coates), Spokesman, 1978. Takođe videti sledeće publikacije: Vickers' National Combine Committee of Shop Stewards: *Building a Chieftain Tank and the Alternative*, Newcastle-upon Tyne, 1978; *Alternative Employment for Naval Shipbuilding Workers*, Barrow, 1978; *Economic Audit on Vickers Scotswood*, Newcastle-upon Tyne, 1979; *C. A. Parsons' Unions Explain*, Bilten u IWC, br. 36, str. 20; *An Alternative Strategy for Power Engineering: C. A. Parsons' Shop Stewards. Workers' Control*, Bilten IWC, nova serija, br. 1, str. 9.

[15] Videti, na primer, zahteve ICI od 1971. do 1974. godine. Prvi je objavljen u izdanju TGWU, i to pod naslovom *A Positive Employment Programme for ICI*; predlaže se osnivanje zajedničkih odbora za higijensko-tehničku zaštitu; ti odbori bi se bavili i problemima zaštite čovekove sredine.

Digitized by Google

merimo na ta preduzeća — a posebno na oko sto glavnih preduzeća u prerađivačkoj industriji — možemo obezbediti da naše planiranje bude neposredno i efikasno. Možemo neposredno obuzdati energije tih džinova, prepuštajući brojna manja preduzeća našoj opštijoj planskoj politici. Međutim, moramo razjasniti dve načelne stvari:

Prvo, u nastojanju da neposredno delujemo na aktivnost tih vodećih preduzeća mi nismo toliko zainteresovani za svakodnevne ili mesečne *taktike* koje ona moraju usvojiti — koliko treba da proizvedu, recimo, ovih ili onih roba — već za njihove srednjoročne i dugoročne *strategije.* Naime, mi težimo da oblikujemo i utičemo na njihove strateške programe investicija, lociranje, stručno obrazovanje, supstitucije uvoza i tako dalje.

Drugo, mi nećemo nastojati da ostvarimo određen niz podrobno formulisanih ekonomskih ciljeva, niti očekujemo da postignemo čudesan skok privrednog rasta. Razume se, namera nam je da ozbiljno radimo na planskim prognozama i da, zajedno s obe strane u industriji, utvrdimo jasne i raspoznatljive ciljeve. Međutim, naš *primarni* zadatak biće postizanje veoma krupnih ciljeva u pogledu zapošljavanja u određenim regijama, zahvaljujući investicijama ili podsticanju izvoza. Ostvarivanje tih ciljeva je od bitnog značaja za našu ekonomsku strategiju.«[16]

O tome kako se može pratiti ostvarivanje takvog cilja govori se u programu od sedam tačaka:

»Sistematsko i kontinuirano prikupljanje najnovijih informacija od svih kompanija u tom sistemu. Te informacije se tiču kako ostvarenih rezultata tako i programa za *budućnost* — programa čije ostvarivanje može biti kasnije kontrolisano pomoću postignutih rezultata. Informacije će obuhvatiti područja kao što su investicije, cene, proizvodni razvoj, marketing, izvoz i potrebe za uvozom. Korišćenjem tih informacija pomažemo Laburističkoj partiji da utvrdi i ostvari svoje planske ciljeve i da planira preraspodelu resursa, što je nužno za postizanje tih ciljeva.

Potpisivanje sporazuma o planiranju s preduzećima u sistemu, kojim se ona obavezuju da će pomoći vladi da ostvari neke tačno naznačene ciljeve (na primer, određen broj novih radnih mesta u oblastima koje treba da se razvijaju), ostavljajući pri tome samim kompanijama da usvoje *taktiku* koja će biti nužna za ostvarivanje tih ciljeva.

Redovna revizija tih sporazuma, u svetlosti iskustava i privrednih tokova.

Stvaranje osnove za usmeravanje namenske pomoći vlade onim preduzećima koja prihvate da nam omoguće ostvarivanje nacionalnih planskih ciljeva.

Izgraditi sistemsku osnovu koja omogućuje pozivanje na odgovornost kad je reč o ponašanju velikih kompanija, kao i vršenje određenih pritisaka kad one odbijaju saradnju (u tim slučajevima

[16] Program Laburističke partije, 1973.

Digitized by Google

treba koristiti široka ovlašćenja koja predviđa naš Nacrt zakona o odnosima u privredi, delovanje naših novih i postojećih preduzeća u javnom sektoru, kao i sredstva namenjena javnim nabavkama).

Štampati i reklamirati podroban godišnji izveštaj naciji o rezultatima poslovanja kompanija koje su u sistemu i o uspesima — ili neuspesima — u postizanju privrednih ciljeva nacije.«[17]

Naglašavala se potreba da sindikati »imaju pravo učešća« i u razradi planova koji će biti podneti vladi i u konsultacijama konačnih sporazuma. Kasnije su objavljeni planovi kojima je predviđano da do decembra 1976. takve sporazume potpišu trideset najznačajnijih kompanija, dok je za obavezno učešće stotinu najvećih preduzeća kao rok bio određen kraj 1978. godine. U beloj knjizi koja nosi naslov *The Regeneration of British Industry* (Ozdravljenje britanske industrije) naznačeno je dvadeset pitanja za diskusiju: (1) privredni izgledi; (2) glavna strategija i dugoročni ciljevi kompanija; (3) plasman u Ujedinjenom Kraljevstvu (plasman glavnih proizvoda i učešće kompanija); (4) izvoz; (5) investicije; (6) zapošljavanje i obrazovanje; (7) proizvodnost; (8) finansiranje; (9) politika cena; (10) odnosi između poslodavaca i radnika i dogovori o pregovaranju i konsultovanju; (11) interesi potrošača i zajednice; (12) kretanje proizvodnje.

Pošto su poslednjih pet tema složenije od prvih sedam, predloženo je da one ne budu razmatrane pre 1976. godine.[18]

U stvari, od toga ništa nije ostvareno jer je predsednik vlade, gospodin Wilson, lično intervenisao (posle rekonstrukcije svog kabineta, do čega je došlo nakon referenduma, 1975. godine, o članstvu u Evropskoj ekonomskoj zajednici), zahtevajući da sporazumi o planiranju budu »dobrovoljni«, a ne obavezni.[19] Samo jedan takav sporazum bio je zaključen — sa firmom Chrysler Motors — i to u trenutku propasti te firme i njenog spasavanja od strane vlade. Taj sporazum bio je jednostrano ukinut kad je nešto kasnije kompaniju otkupila francuska firma. Posle toga se uopšte nije čulo za takve sporazume.[20] Međutim, ideja o takvim sporazumima teško nestaje i ona se može opet pojaviti kad na vlast dođe vlada koja je spremna da nešto učini u pogledu proširenja obima privrednog planiranja i narodnog učešća.

Alternativno korporacijsko planiranje

Inicijativa do koje je došlo u slučaju preduzeća Lucas bila je razrađenija i dalekosežnija u odnosu na pomenuti fijasko. Sindikalni poverenici iz tog preduzeća sastali su se sa Tony Bennom, kad je

[17] Isto, str. 18.

[18] HMSO, avgust 1974.

[19] Videti: Tom Forester, *The Neutralisation of the Industrial Strategy*, u zborniku *What Went Wrong?* (priredio K. Coates), Spokesman, 1979.

[20] Videti: Chrysler, *The Workers' Answer, Workers' Control Bulletin*, br. 32, maj—jun 1976, str. 12. i dalje.

Digitized by Google

ovaj bio sekretar za privredu, i izneli mu svoju žalbu; tom prilikom je naglašeno da bi kresanje budžeta za naoružanje dovelo do ozbiljne nezaposlenosti ako se ne bi preduzele određene protivmere. Benn ih je pozvao da iznesu alternative, a sindikalni poverenici su, posle svestrane rasprave i istraživanja, na više od hiljadu stranica izneli veoma dobro dokumentovanu tezu o tome kako bi se alternative mogle primeniti.[21] To je podrazumevalo konsultovanje sa 180 vodećih autoriteta, s univerzitetima i institucijama izvan preduzeća, kao i znatne napore u samom preduzeću. Rezultat svega toga bio je predlog da se uvede najmanje 150 značajnih novih ili poboljšanih proizvoda. Svi ti proizvodi su raspoređeni u šest glavnih proizvodnih kategorija, od kojih su neke već bile uključene u proizvodni plan (pejsmejkeri ili uređaji za hemodijalizu, na primer), dok su ostale predstavljale primenu visoke tehnologije u oblastima nezadovoljenih društvenih potreba:

»Pre nego što smo počeli rad na korporacijskom planiranju, naši članovi iz fabrike u Vulverhemptonu posetili su centar za decu obolelu od paralize kičme i bili su zaprepašćeni kad su videli da ta deca mogu da se kreću jedino ako puze po zemlji. Zato su izradili projekt kolica koja su kasnije postala poznata pod imenom »Hobcart«. Bio je to veliki uspeh, te je australijsko Udruženje za obolelu decu želelo da naruči dve hiljade tih kolica. Lucas nije prihvatao tu narudžbinu, navodno zbog toga što je bila nespojiva s njegovim proizvodnim programom.«[22]

Isprobavani su i drugi modeli i neki od njih su pobudili interesovanje širom sveta. Među njima se nalazilo železničko-drumsko vozilo koje je moglo da se kreće i van šina, čime bi se mogli izbeći ogromni rashodi za polaganje šina kroz tunele ili useke; izgrađen je model motora koji je u stanju da konzervira energiju i da smanji buku i zagađivanje okoline; konstruisan je niz pumpi za vodu.

Kompanija je odbijala svaki pregovor o tom alternativnom korporacijskom planu, a vlada nije bila voljna da izvrši pritisak na kompaniju. U međuvremenu, rasprava je dostigla tačku kad je bilo nemoguće da se ministri ogluše o plan, te je Laburistička partija 1978. godine svesrdno prihvatila i podržala plan sindikalnih poverenika iz preduzeća Lucas.

Februara 1979. godine sindikalni poverenici iz preduzeća Lucas objavili su još jedan dokument na četiri stotine stranica: *Turning Industrial Decline into Expansion* (Pretvaranje privrednog pada u ekspanziju).[23] Posle znatnih početnih teškoća s nacionalnim funkcionerima raznih sindikata sindikalni poverenici su uspeli da taj plan prihvati Udruženje poslodavaca brodogradnje i mašinske industrije.

---

[21] Lucas Aerospace Combine Shop Stewards' Committee: *The Lucas Plan*, izdanje IWC, br. 58.

[22] Mike Colly, *Design, Technology and Production for Social Needs*, u zborniku *The Richt to Useful Work*, Spokesman, 1978, str. 201.

[23] Lucas Aerospace Confederation Trade Union Committee, Privremeni izveštaj, februar 1979 (Hayes, Middlesex).

Digitized by Google

Kampanja sindikalnih poverenika uspela je da spreči otpuštanje znatnog dela viška radne snage, obezbedila je sigurnost posla ostalima, dovela je do povećanja budžeta za stručno obrazovanje radnika u novoj fabrici u Hajtonu i, posle burnih i dugih rasprava, iznudila pristanak kompanije da se razmotre predlozi sindikalnih poverenika. U međuvremenu su se pojavili slični projekti kod Vikersa, pa i kod Parsonsa, velikog proizvođača generatora. Kod Parsonsa su vođeni konstruktivni i uspešni pregovori[24], i uprava je prihvatila mnoge predloge radnika.

Ako su to bili odgovori sindikalnih poverenika, kakav su stav zauzela centralna veća pojedinih sindikata?

Radnici-direktori i Bullockov izveštaj

Već od početka sedamdesetih godina TUC je sve dublje ulazio u raspravu o imenovanju radnikâ-direktorâ u upravne odbore kompanija, što je kao eksperiment primenjeno već 1966. godine. S obzirom na reakciju koju je izazvao poznati Nacrt pete direktive Evropske ekonomske zajednice (EEZ), objavljen 1972, kao i dokument EEZ o Nacrtu statuta evropskih kompanija, Generalno veće TUC moralo je da razrađuje sve podrobniji odgovor na ta pitanja. EEZ je predlagala da se širom Evrope sprovede ono što je, u stvari, bila varijanta nemačkog zakona o kompanijama. To je odredba kojom se predviđa imenovanje pogonskih saveta, sastavljenih od svih zaposlenih, bez obzira na to da li su sindikalno organizovani, kao i formiranje dvotrećinskih upravnih odbora (jednu trećinu čine predstavnici zaposlenih), pri čemu se »nadzorna« funkcija ili opštepolitička funkcija odvajaju od funkcije »menadžmenta«. Radnici bi birali manji broj direktora u nadzorna tela. Odgovarajući na molbu vlade da komentariše te predloge, Generalno veće TUC objavilo je (1974) izjavu o industrijskoj demokratiji.[25] U tom dokumentu se zahteva da u nadzornim organima kompanija, koje zapošljavaju više od dve hiljade radnika, ravnopravno učestvuju predstavnici radnih ljudi i akcionara; pri tome se insistira da radničke predstavnike bira »sindikalna mašinerija«.

Iako je Laburistička partija na izbore 1974. godine izašla s manifestima u kojima se otvoreno opredeljivala za industrijsku demokratiju »kako u privatnom tako i u javnom sektoru«, iako je obećavala da će »uvesti nove zakone«, do toga ipak nije došlo. Umesto toga, vlada je krajem 1975. godine osnovala Bullockov odbor u kome su se našli sindikalisti, industrijalci i nezavisni. Zadatak ovog odbora bio je da sagleda posledice uvođenja predstavnika radnih ljudi u odbore direktorâ. Odbor je sastavio izveštaj 1977. godine[26]

[24] *Workers' Control*, Bilten IWC, nova serija, br. 1, str. 9. i dalje.

[25] TUC: *Industrial Democracy*, prvo izdanje 1914. godine; drugo izdanje 1977. godine, a treće, izmenjeno i dopunjeno, 1979. godine.

[26] Cmnd 6706, januar 1977. Videti takođe: Coates — Topham, *A Shop Stewards' Guide to the Bullock Report*, Spokesmann, 1977.

Digitized by Google

i u njemu se založio da se u zakonskim propisima reguliše izbor radnikâ direktora; oni bi u upravnim odborima velikih kompanija činili jednu trećinu; »paritet« bi zahtevao jednak broj predstavnika radnika i akcionara. Doduše, predviđalo se formiranje jedne posredničke grupe direktora koji bi bili imenovani na osnovi zajedničke odluke obe strane ili bi to učinila Komisija za industrijsku demokratiju (ukoliko do sporazuma ne bi došlo). Ovo rešenje je bilo označeno formulom »2x+y«, gde je »x« predstavljalo jednak broj direktora koje biraju akcionari i radni ljudi, a »y« manju kvotu nezavisnih koji bi mogli uspostaviti ravnotežu u slučaju da između »x« ne dođe do sporazuma.

Obećanja da će ova materija biti zakonski regulisana stalno su ponavljana, sve dok nisu našla mesto u kraljičinom govoru kojim je otvoreno zasedanje Parlamenta 1978/79. Međutim, nikakvi zakonski propisi nisu doneti. Tokom tog razvlačenja razvodnjeni su predlozi sadržani u izveštaju tima lorda Bullocka; najzad se došlo do toga da je predloženo predstavništvo radnika koje je ispod nivoa za koji se zalagala direktiva EEZ (takav stav je zauzet u dokumentu objavljenom maja 1978).

U međuvremenu Bullockovi predlozi izazvali su živu raspravu među nacionalnim sindikalnim funkcionerima. Dok se Jack Jones, generalni sekretar TGWU, koji je bio član Bullockovog odbora, zalagao za to da iste godine bude izrađen nacrt zakona, dotle se Hugh Scanlon iz Združenih sindikata mašinskih radnika (AUEW) suprotstavljao izveštaju, pozivajući na »proširivanje kolektivnog pregovaranja čije nam granice nisu poznate«[27].

Teze koje su iznošene kretale su se oko tradicionalnog opredeljivanja za levicu i desnicu: tako je, na jednoj strani, došlo do ujedinjavanja frakcija (obično oštro podeljenog) AUEW, (desnog) Sindikata električara, elektroničara, radnika telekomunikacija i instalatera (EETPU) i (levog) Sindikata tehničkih crtača; sve ove organizacije izjasnile su se protiv predstavništva radnika u upravnim odborima kapitalističkih koncerna. Na drugoj strani su ujedinjene isto tako široke snage koje su, zajedno sa TGWU, bile za primenu Bullockovog izveštaja. Poraz Callaghanove administracije, do kojeg je došlo 1979. godine, okončao je taj spor, bar za sada. Naime, konzervativci nisu uopšte zainteresovani za zakonsko regulisanje stavova koji bi po bilo čemu nalikovali na ono što su predlagali TUC, Bullockov odbor, pa čak i izuzetno oprezan potkomitet Laburističke partije, zadužen za probleme industrijske demokratije.[28]

Ako sudbina predloga za uvođenje radnika direktora u privatna industrijska preduzeća nije bila baš ohrabrujuća za one koji su se zalagali za tu reformu, ona ipak baca svetlost na drugi problem. Razni ljudi su u prošlosti tvrdili da je došlo do potpunog raskida između vlasništva i kontrole u privredi, te da pojam vlasništva gubi

[27] „Morning Star", 27. januar 1977. godine.

[28] O tome govori TUC u *Industrial Democracy* (izdanje 1979): „Generalno veće smatra da vlada predlaže odveć dug rok za sprovođenje... skromnih ciljeva" (str. 58).

Digitized by Google

bilo kakav temeljni značaj u privrednom poslovanju. Razume se, koncentracija privrednih potencijala značila je da mnogi sitni i srednji akcionari nemaju pravo glasa u odlučivanju o upravljanju privredom. Međutim, taj proces je samo ilustrovao stvarnu snagu oligarhijske manjine vlasnika kontrolora.[29] Koliko je ta snaga značajna, moglo se videti po izuzetnom otporu na koji su od samog početka naišli Bullockovi predlozi (mada su ti predlozi morali izgledati veoma umereni svima koji su smatrali da je problem vlasništva irelevantan).

Taj problem se više ne postavlja u nacionalizovanim privrednim granama. Budući da su one formalno u društvenom vlasništvu, mnogi sindikalisti tvrde da nema razloga da se njima ne upravlja demokratski, sem ukoliko se ne smatra da su demokratski oblici upravljanja sami po sebi manjkavi. Izveštaj TUC, u kome je iznet predlog o paritetnom predstavništvu u upravnim odborima kompanija, takođe govori o problemu upravljanja javnim sektorom, te se zalaže da sindikalno članstvo bude zastupljeno s 50 odsto u svim telima koja donose značajne odluke. Drugu polovinu članova tih tela treba da »imenuje ministar, ali može se i dalje raspravljati o sastavu tih 50 odsto«, kaže se u izveštaju. Iako se u izbornom manifestu Laburističke partije iz oktobra 1974. godine govori o »podruštvljavanju« nacionalizovanih privrednih grana, Bullockov izveštaj isključuje tu mogućnost. Umesto toga, došlo je do posebne ankete čijim je sprovođenjem rukovodio Alan Lord, drugi sekretar u Ministarstvu finansija. Bio je to »privatan« pokušaj da se sagleda stanje participacije u raznim nacionalizovanim granama; na osnovu ankete sastavljen je memorandum koji daje pregled različitih stupnjeva participacije i iznosi stav da će biti teško primenjivati jedinstvenu politiku.[30]

Povodom nacionalne sindikalne inicijative razvila se kompleksna rasprava u okviru Sindikata rudara (NUM) i između tog sindikata i Uprave za ugalj[31]; istovremeno je postignut sporazum o uvođenju i početku delovanja eksperimentalne sheme nacionalnog sindikalnog predstavništva u poštanskoj službi. Međutim, stvarna zainteresovanost za promenu osetila se na nižim nivoima. Radnici iz nacionalizovanih privrednih grana, ili iz onih čija je nacionalizacija predstojala, sve više su se izjašnjavali za uvođenje neposrednih oblika samoupravljanja.

Možda je prvi takav predlog potekao od radnika čeličana; oni su sredinom šezdesetih godina raspravljali o ponovnoj nacionalizaciji proizvodnje čelika.[32] Posle nekoliko neformalnih seminara izrađen je nacrt programa. Na osnovu toga je 1967. godine sastavljen

[29] O tome govori P. Sargant Florence u knjizi *The Logic of British and American Industry*, Routledge, 1953 (videti posebno glavu V).

[30] John Elliot, *Conflict of Co-operation*, Kogan Page, 1978, glava 17.

[31] Te rasprave su dostigle kulminaciju na forumu u Harogejtu, decembra 1977. godine (*Workers' Control*, br. 37, str. 11. i dalje).

[32] Videti: Coates — Topham, *Workers' Control*, Panther, 1970, str. 385.

Digitized by Google

celovit program čiji je autor Koordinacioni odbor stručnih radnika crne metalurgije i proizvodnje čelika. U tom programu se, između ostalog, kaže:

1. Korporaciju treba da čine predsednik i dvanaest stalno zaposlenih članova koji nemaju drugih privatnih direktorskih dužnosti.

2. Ovaj odbor treba da preko ministra bude odgovoran Parlamentu.

3. Mandat članova traje najduže pet godina, ali oni mogu biti ponovo imenovani.

4. Potpredsednik i četiri člana imenuje ministar. On takođe imenuje i ostale članove, ali s liste imena za koja se dogovore sindikati te privredne grane.

5. Novi spiskovi imena moraju se podneti pre isteka mandata.

6. Ministar je odgovoran za povremeno izdavanje direktiva o cenama i investicionoj politici; pri tome se mora voditi računa o preporukama Saveta za nacionalni privredni razvoj (NEDC); ministar takođe ratifikuje predloge odbora u pogledu grupacijske pripadnosti korporacije.

Na nivou kombinata i grupacije

1. Nacionalni odbor će racionalizovati i reformisati nacionalizovane sektore stvaranjem grupacija i grupacijskih odbora. Ceni se da će biti oko šest grupacija sa otprilike trideset preduzeća u sledećim oblastima: Južni Vels, Midlend, Severozapadna Engleska, Šefild i Skantorp, Severoistočna Engleska i Škotska;

2. Nacionalni savet imenuje predsednika i izvršnog direktora izvršnog odbora. Tu odluku ratifikuje radnički savet grupacije.

Radnički savet grupacije bira se na sledeći način:

Polovinu njegovih članova neposredno biraju sindikati, srazmerno njihovoj brojčanoj zastupljenosti u kombinatu ili grupaciji; drugu polovinu posredno biraju pogonski, fabrički ili preduzetni odbori, odnosno odeljenjski odbori, zavisno od obima kombinata.

Radnički savet ima pravo da traži izveštaje o svim pitanjima i da zahteva podroban pregled troškova svih odeljenja.

Na nivou fabrike

1. Uvodi se odbor preduzeća ili fabrike.

2. Taj odbor se sastoji od predsedavajućeg preduzeća (izbor potvrđuje radnički savet), šest rukovodilaca odeljenja ili predradnika, čije imenovanje potvrđuju odbori odeljenja ili pogona, kao i od šest radnika koje bira radnički savet.

Na nivou pogona, fabrike ili preduzeća

1. Na nivou svih pogona, fabrika i preduzeća odbori treba da budu birani tajnim glasanjem koje organizuju sindikati.

Digitized by Google

U odbore treba da uđu predstavnici svih nemanuelnih i manuelnih radnika koji imaju pravo da biraju i da budu birani.

2. Ovi odbori odlučuju o postavljanju rukovodilaca pogona, rasporedu radne snage, unapređenjima, primanju i otpuštanju, o higijensko-tehničkoj zaštiti, zdravstvenoj i društvenoj zaštiti i o pitanjima discipline. U slučaju neslaganja, žalba se može uložiti višim odborima.

3. Tamo gde je to moguće odeljenjski ili fabrički odbori koje biraju odbori sindikalnih poverenika treba da imaju veća prava od pogonskih odbora i da budu posebno ovlašćeni za stručno obrazovanje i vaspitanje, kao i za druge poslove koje im poveri radnički savet kombinata ili grupacije.[33]

Ova nacionalizacija predstavljala je ponavljanje one s kraja četrdesetih godina; jedini izuzetak bilo je simbolično imenovanje »radnikâ direktora« koji nisu imali nikakvu specifičnu nadležnost, do čega je došlo u poslednjem trenutku. Te direktore je postavljala uprava preduzeća. Dvanaest takvih lica, izabranih s liste koju je podneo TUC, pri čemu nisu konsultovani radnici kojih se to neposredno ticalo, zaklelo se da će čuvati tajnu koju slučajno saznaju u vršenju svoje dužnosti. Međutim, i oni su uskoro došli do zaključka da uopšte nisu predstavnici sindikata.

Neuspeh u čeličanama nije sprečio druge da zahtevaju veća prava. Posle akcije radnika u brodogradilištu Upper Clyde, kad je Laburistička partija prihvatila zahtev da se nacionalizuje brodogradnja, grupa radnika iz Baroua sastala se sa svojim poslanikom Albertom Boothom i s njim raspravljala o planovima za uvođenje nove strukture upravljanja u domenu javnog vlasništva. Oni su se saglasili da u telima koja donose odluke radnici budu predstavljeni na paritetnoj osnovi.

Međutim, u vazduhoplovnoj industriji, koja je, prema odluci laburističke vlade iz 1974. godine, trebalo da bude nacionalizovana, radnici su podigli glas. Šest meseci pre povratka Harolda Wilsona u Dauning Strit bristolski radnici Britanske vazduhoplovne kompanije (BAC) objavili su celovit i podroban plan o upravljanju tom privrednom granom; plan je predviđao formiranje odbora radničkih poverenika koje biraju sindikalno organizovani radnici. Odbor bi postavljao i smenjivao upravu preduzeća. »Odbacujemo radnike direktore«, pisalo je u tom dokumentu, »jer suštinu našeg sistema čini to što radnici biraju upravu preduzeća sa zadatkom da rukovodi privređivanjem«[34].

Slične stavove izrazili su i lučki radnici Hala i Londona pripremajući svoj plan za nacionalizaciju luka. Svoje poglede na industrijsku demokratiju izneli su s kristalnom neposrednošću:

»Industrijska demokratija ne znači da

[33] *Can the Workers Run Industry?;* zbornik uredio Coates, Spokesman, 1968, str. 154—156.

[34] Bristol Aircraft Workers, *A New Approach to Public Ownership,* IWC Pamphlet, br. 43/1974, str. 10—11.

Digitized by Google

— u odborima direktorâ sede sindikalni funkcioneri (penzionisani ili ne) koji nemaju nikakve odgovornosti prema industrijskim radnicima;

— radnici direktori dobijaju blanko čekove, besplatne obroke i druge pogodnosti da bi se solidarisali sa činovnicima i da bi u zamenu za to krili od radnika tajne podatke o poslovanju;

— radnici direktori ili sindikalisti treba poslušno da prihvate udeo odgovornosti za odluke o otpuštanju viška radne snage ili o ubrzanju tempa rada;

— radnici i sindikati treba da prihvate »participaciju« kao »nagradu« za ukidanje stvarne sindikalne kontrole i pravila o radu koja utvrđuju radnici;

— menadžeri samo konsultuju radnike pošto su prethodno već doneli odluke.

Industrijska demokratija znači da

— radnici biraju i bivaju birani u radničke odbore ili u radnička predstavništva koja o svom radu moraju izveštavati svoje birače;

— radnička predstavništva i odbori mogu svakog trenutka biti opozvani od onih koji su ih izabrali;

— predstavnici radnika moraju imati uvid u sve poslovne knjige i komercijalne tajne;

— sindikalna sloboda mora biti poštovana i proširivana, odnosno ne smeju se ograničavati prava sindikalnih poverenika i pravo na štrajk.[35]

Nova radnička zadruga

Ako u novonacionalizovanim privrednim granama ni izbliza nije ostvareno bilo šta od toga, neki od tih zahteva su ipak realizovani u raznim oblicima udruženja, do čega je došlo posle 1974. godine. Mada započete u veoma nepovoljnim uslovima koji su obično dovodili do stečaja, razne akcije radnika (zauzimanje fabrika itd.) otvorile su put radničkim zadrugama. Tri najkrupnije takve zadruge osnovane su posle vladine intervencije, i to u listu »The Scottish Daily News« (Škotske novosti) u fabrici mašina i alata Kilkbi, kao i u fabrici motocikala »Trijumf« u Meridenu.[36] Početkom 1979. godine prve dve su propale usled nedovoljnog kapitala, a treća se izvukla, iako se nalazila na ivici sloma. Međutim, sve tri zadruge su izazivale simpatije, interesovanje i diskusije. Manje zadruge su bile uspešnije, posebno u tradicionalnim, radno intenzivnim preduzećima.[37]

---

[35] *The Dockers' Next Step*, IWC brošura, br. 12, str. 5. Takođe videti: Coates — Topham, *Workers' Control*, cit. izd., str. 428.

[36] Vidi zbornik *The New Worker Co-operatives*, priredio Coates, Spokesman, 1976.

[37] Videti: Harold Frayman u zborniku *Workers' Control*, nova serija, 1978, br. 2, str. 13. i dalje.

Digitized by Google

Tehnološka inovacija

Najnoviji podsticaj sindikalnom strateškom razmišljanju o kontroli rada i o industrijskoj demokratiji potekao je od uvođenja »nove tehnologije« u vidu mikroprocesa. Dva aspekta tog procesa imaju ozbiljne implikacije po sindikaliste — opasnost masovnog otpuštanja radnika, s vrlo slabim izgledima da se izlaz nađe u zapošljavanju tih radnika u neautomatizovanim granama i delatnostima, i opasnost svojevoljne kontrole menadžera u radu.

»Nova tehnologija nudi veće mogućnosti menadžerskoj kontroli. Ovo zbog toga što uređaj za mikroobradu podataka može biti tako programiran da automatski prati ritam rada. Stvarna brzina kojom ljudi rade može biti odmah uočena ili sačuvana za kasnije. To omogućuje upravi da izaziva sukob među radnicima. Drugim rečima, uprava raspolaže oruđem kojim iz radnika može isceditи brži tempo rada.«[38]

Ovi problemi su izazivali pravu poplavu sindikalne literature[39], u kojoj je glavna tema povezana s velikom raspravom što se šezdesetih i sedamdesetih godina vodila oko radničke kontrole. Sindikalne publikacije nastojale su ponuditi zajedničku strategiju, koja se može sagledati iz rezimea predloga TUC.[40]

TUC preporučuje da sindikati pregovaraju s kompanijama u cilju sklapanja sporazuma o novoj tehnologiji. U tom pogledu se kontroli daje lista ciljeva koje treba postići u tim pregovorima. Kao središni, mogu se uzeti sledeći ciljevi:

1. Prvi cilj mora biti da se promena vrši na temelju sporazuma.
2. U kompanijama ili privrednim granama gde kolektivni ugovori već sadrže odredbu o *statusu quo*, kojom se reguliše uvođenje novih procesa ili mašina, mora se obezbediti da sindikati mogu zahtevati i obezbeđivati doslednije sprovođenje tih ugovora.

TUC insistira i na potrebi potpune dostupnosti informacija o planovima uprave u pogledu uvođenja nove tehnologije, kao i na pregovorima o usvojenim planovima, a u cilju »održavanja i poboljšanja zaposlenosti«. Ne samo da ne bi trebalo otpuštati višak radne snage već »pregovarači moraju kritički gledati na predloge za korišćenje prirodnog škarta u cilju menjanja obima radne snage«... Osim toga, »pregovarači moraju zahtevati da zajednički timovi uprave i sindikata istražuju i pronalaze nova tržišta za postojeće proizvode, pa da predlažu alternativne proizvode i proširuju supstituciju uvoza...« (Ovde treba uočiti uticaj pionirske inicijative sindikalnih poverenika iz preduzeća Lucas). TUC takođe smatra

[38] TGWU, *Micro-Electronics: New Technology, Old Problems, New Opportunities*, 1979.

[39] Pored navedene brošure TGWU, takođe videti: APEX, *Office Technology: the Trade Union Response*, 1979; ASTMS, *Discussion Document-Technological Change and Collective Bargaining*, 1979; NUJ, *Journalists and New Technology*, 1978; POEU, *The Modernisation of Telecommunications*, 1979; AUEW/TASS *Commputer Technology and Employment*, 1978; TUC, *Employment and Technology*, 1979.

[40] TUC, isto.

Digitized by Google

da sindikati moraju pažljivo kontrolisati zdravstvene i sigurnosne aspekte nove tehnologije i da »individualni ili kolektivni radni učinak ne sme biti meren informacijama dobijenim pomoću sistema koji počivaju na kompjuterima...«

Među mnogobrojnim publikacijama pojedinih sindikata nalazi se tipski sporazum koji je sačinilo Udruženje profesionalnih, izvršnih kancelarijskih kadrova i kadrova koji rade na kompjuterima (ABECS). U tom dokumentu piše: »Ne sme doći do otpuštanja usled uvođenja raznih sistema.« Nacrt sporazuma koji je TGWU podneo firmi Reckitt i Colman u Halu (1979) govori o tome još jasnije:

»Uporedo s uvođenjem nove tehnologije... postojeća prava radnika biće u celini poštovana, zahvaljujući zajednički dogovorenom, postepenom uvođenju sledećih mera:

1. zapošljavanjem na drugim poslovima, uz punu mogućnost prekvalifikacije i zadržavanja postojećih zarada;
2. proširivanjem proizvodnje i plasmana postojećeg proizvodnog programa;
3. diverzifikacijom poslovanja kompanije u cilju proizvodnje i plasmana novih proizvoda, koji su društveno korisni i komercijalno prihvatljivi;
4. skraćivanjem radnog vremena
   a) povećavanjem godišnjih odmora
   b) skraćivanjem radne nedelje
   c) ranijem odlasku u penziju
   d) uvođenjem slobodne subote
   e) smanjivanjem sistematskog prekovremenog rada uz zadržavanje sadašnjeg nivoa zarada«.

U istom dokumentu se govori o zahtevima sindikata u pogledu kontrole radnog mesta:

»Sindikalni pregovarači moraju biti potpuno uključeni u planiranje uvođenja nove tehnologije.«

Ponovno programiranje mikroprocesa mora se vršiti jedino na temelju međusobnog sporazuma.

Prikupljanje i korišćenje podataka koji se odnose na lični učinak i na druge pojedinosti u vezi s radnom snagom moraju biti regulisani zajedničkim sporazumom.

Individualni ili kolektivni učinak ne sme se meriti na osnovu podataka prikupljenih pomoću sistema koji se zasnivaju na kompjuteru.

Takođe se veoma jasno određuju zahtevi TUC u pogledu opšte uzajamnosti i *statusa quo:*

»Kompanija i sindikat prihvataju da promena do koje dolazi uvođenjem nove tehnologije može biti jedino rezultat uzajamnog sporazuma.

Kompanija pristaje da ne uvodi novu tehnologiju pre nego što bude postignut sporazum o nizu pitanja pokrenutih u članovima 2—8. ovog sporazuma.«

Digitized by Google

I tako, pritisnuti praktičnim i gorućim problemima zaštite zaposlenja svojih članova i zadržavanja kontrole nad radom, sindikati su se ponovo okupili oko zahteva koji su veoma slični zahtevima za sklapanjem sporazuma o planiranju i za pregovaranjem o korporativnoj strategiji kompanija. Zahtevajući zadržavanje postojećeg nivoa zaposlenosti u kompaniji, sindikati na nov način skreću pažnju na društvene posledice odluka privatnih kompanija.

Sve te inicijative u pogledu radničke kontrole ili uvođenja integralnog samoupravljanja ukazuju na složene probleme i predstavljaju predmet veoma obimnog kritičkog proučavanja. U svemu tome je potpuno jasno da ni jedan od iznetih predloga ne može negativnim stavom rešiti probleme. Međutim, radni ljudi su nepokolebljivi u nadi da će sledeća inicijativa uspeti. Otuda, posle neuspeha novinarske zadruge u Glazgovu, jedan od prvih koraka novinarâ koji su bili otpušteni iz »Tajmsa« bio je naručivanje studije o mogućnostima zadružnog organizovanja preduzeća »Tajms«.[41]

Čini se da rasprava o industrijskoj demokratiji označava samo početak, da je spremna da uči na greškama koje će dati materijal za dalju analizu i razvijanje tih ideja.

(S engleskog *Ivana Zdravković*)

[41] Job Ownership Ltd., *Co-operative Possibilities for Times Newspapers Limited*, februar 1979.

Digitized by Google

Parimal Ghosh

Participacija, samoupravljanje i socijalizam u Indiji

Moja partija, Indijski nacionalni kongres, duboko je zahvalna organizatorima Međunarodne tribine »Socijalizam u svetu« što su joj uručili poziv da učestvuje u njenom radu. Organizatorima ovog skupa i njegovim učesnicima donosim dobre želje i tople pozdrave rukovodilaca moje partije.

Jules Renard je jednom rekao: »Socijalizam mora sići iz mozga i dopreti do srca.« Imam čast da predstavljam partiju koja je uložila veliki napor kako bi obezbedila da socijalistički ideali ne ostanu zatvoreni u glavama ljudi, već da uđu u njihova srca. Pokušaću da dam prikaz nastanka i postepenog primenjivanja koncepta socijalizma u našoj zemlji (participacija i samoupravljanje su sastavni deo tog koncepta); takođe ću nastojati da pružim što tačniju sliku o tome kako je usvajanje tog koncepta uticalo na nacionalni život Indije.

Pošto je protutnjala industrijska revolucija, evropski mislioci devetnaestog veka, saosećajući s ugnjetenim radnicima i uočavajući očajne uslove njihovog života, napregli su svoje umove kako bi pronašli efikasan lek: zaključili su da radnike treba osloboditi »zagrljaja« eksploatatorskih kapitalista, a industrijska preduzeća

Digitized by Google

predati državi koja bi njima upravljala u interesu masa i za to preuzela punu odgovornost. Tako je rođen koncept socijalizma. Evropski mislioci, poput Saint Simona, Fouriera i Roberta Owena, verovali su da će biti ostvarena jednaka raspodela bogatstva ukoliko država bude odgovorna za upravljanje industrijskim preduzećima, da će doći do stvaranja zaista demokratske strukture. Karl Marx je kasnije razvio njihove misli i u svojim spisima isticao da kapitalisti nemaju pravo da prisvajaju profite fabrika niti da ih monopolišu; ovo zbog toga što radnici stvaraju izvore kapitala. On je svu dotadašnju istoriju opisao kao »istoriju klasnih borbi« i predviđao da će nova klasa, proletarijat, imati da ukine vlast koju su kapitalisti stekli nad državom, da će pomoću svoje partije, tj. komunističke partije, uvesti svoju diktaturu. Ruska revolucija, koja je 1917. snažno potresla svet, kasnije stvaranje Sovjetskog Saveza i njegov napredak kao socijalističke zemlje mnogo su doprineli propagiranju i popularizaciji socijalističkih ideala.

Filozofi nekih drugih zemalja smatrali su, međutim, da socijalizam ne mora nužno biti uspostavljen putem revolucije i diktature, da rezultat može biti zadovoljavajući ako se socijalizam ostvari pomoću miroljubivijih i demokratskijih sredstava. Ta grupa disidenata takođe je zaključila da bi država morala imati punu kontrolu nad nacionalnom privredom, ali da nije ni nužno niti uputno nacionalizovati sve privredne grane. Tako su nastale dve glavne škole socijalističke misli: komunizam koji se temeljio na Marxovim uputama i demokratski socijalizam koji je utemeljen na zaključcima disidenata.

Mada je shvatanje Indijskog nacionalnog kongresa o socijalizmu uglavnom pod uticajem osnova evropske socijalističke misli, ono je prvenstveno indijsko i nastalo je na temelju indijske misli, a u kontekstu domaćih uslova i istorije ove zemlje.

Ogromna većina članova Kongresa poticala je prvih godina iz redova prosvećenih delova gornjih slojeva srednje klase; oni su slepo verovali u političku demokratiju zasnovanu na ličnoj slobodi, zakonitosti i slobodnim izborima. Bili su svesni dužnosti države prema radnim delovima stanovništva, a sebi su davali ulogu onih koji govore u ime zemlje. Takvo shvatanje navelo ih je da se usredsrede na razne probleme siromaštva koje je bilo posledica strahovitog dispariteta dohodaka. Na Drugoj godišnjoj konferenciji Kongresa, održanoj 1886. godine u Kalkuti, Dadabhey Naoroji govorio je o siromaštvu kao o »najvećem od svih zala« i koristio je tu ocenu stanja zemlje da bi obezbedio učešće Indijaca u zakonodavnim telima, tvrdeći da su jedino indijski predstavnici u stanju da kompetentno rešavaju ono što je u osnovi indijska pojava. Konferencija Kongresa je, u skladu s tim, usvojila 1886. rezoluciju u kojoj se s »najvećim žaljenjem« konstatuje sve veće osiromašenje naroda i izražava »čvrsto uverenje« da bi uvođenje predstavničkih institucija poboljšalo stanje. Bio je to prvi korak ka uspostavljanju čvrste povezanosti političkih i ekonomskih ciljeva Kongresa, koji je kasnije preduzeo mnogobrojne

Digitized by Google

korake kako bi podsticanjem radničke participacije i samoupravljanja održavao ekonomsku ravnotežu.

Jedina politička ličnost koja je crpla energiju iz masa i upućivala ih da učestvuju u radu na progresu i razvitku zemlje bio je Mahatma Gandhi. Uporedo s njegovom pojavom kao vrhovnog političkog vođa dvadesetih godina i s uvođenjem nenasilne borbe za slobodu sve veći i realniji postajao je interes Kongresa za probleme s kojima su se mase suočavale. Otuda je Jawaharlal Nehru pisao 1936. godine da je siromaštvo indijskog naroda nekada bila stvar knjiga i statistike, dok je Mahatma zaslužan za to što je taj problem »postao nešto živo, a mi sa zaprepašćenjem prvi put videli šta je Indija — masa gladnog, izgladnelog bednog naroda«.

U međuvremenu neki od mlađih vođa Kongresa nadahnjivali su se promenama koje su se događale u Sovjetskom Savezu posle revolucije 1917; među njima se najviše isticao Jawaharlal Nehru. Budući da su ga socijalističke ideje privlačile još od studentskih dana u Britaniji, njegovo aktivno učestvovanje u antikorporacijskom pokretu 1920—21. godine (što mu je omogućilo da postane svestan bednog položaja bespomoćnih masa) pripremilo je teren za njegovo kasnije divljenje socijalističkim idealima.

Prilikom svog putovanja u Evropu (1926—27.) Nehru je učestvovao na briselskom Kongresu ugnjetenih naroda. Takođe je posetio Sovjetski Savez posle desetogodišnjice Oktobarske revolucije. Ta putovanja ubedila su Nehrua da sámo okončanje britanske vladavine ili mere poput uvođenja tehničkog vaspitanja ili osnivanja kućne radinosti neće osloboditi sirotinju, mada su to bile mere u dobrom pravcu; smatrao je da je bitan radikalan preobražaj postojeće strukture.

Komitet Sveindijskog kongresa uneo je maja 1929. Nehruova razmišljanja u rezoluciju koja sadrži sledeće stavove: »Veliko siromaštvo i beda indijskog naroda nisu samo rezultat strane eksploatacije u Indiji, već i ekonomske strukture društva, koju podržavaju tuđinski upravljači kako bi se eksploatacija s njihove strane mogla produžiti. Dakle, da bi se uklonili to siromaštvo i ta beda i da bi se poboljšali uslovi života indijskih masa, bitno je izvesti revolucionarne promene sadašnje ekonomske i društvene strukture i ukloniti krupne nejednakosti.«

Na godišnjoj Konferenciji Kongresa održanoj decembra 1929. u Lahoreu Nehru je izjavio: »Moram iskreno priznati da sam socijalist i republikanac, da ne verujem u kraljeve i u savremene kraljeve industrije, koji imaju veću vlast nad životima i bogatstvom ljudi nego što su je imali starodrevni kraljevi; metodi ovih savremenih vlastodržaca su isto tako razbojnički kao i metodi stare feudalne aristokratije.«

Konferencija Kongresa održana 1931. u Karačiju usvojila je poznati Swaraj plan. Taj dokument je sadržavao neka prava i obaveze, a u njegovoj preambuli je zapisano sledeće: »Da bi se okončala eksploatacija masa, politička sloboda mora uključivati stvarnu ekonomsku slobodu izgladnelih miliona«. Karakteristično je da

Digitized by Google

su u tom dokumentu takođe priznati radnici kao obespravljena klasa i da je zahtevan pristojan životni standard za radnike. To znači pristojnu najamninu za industrijske radnike, ograničeno radno vreme, zdrave uslove rada, odgovarajući mehanizam rešavanja sporova između radnika i poslodavaca i zaštitu od posledica starosti, bolesti i nezaposlenosti. U rezoluciji iz Karačija se takođe isticalo da država treba da upravlja ključnim privrednim granama i uslužnim delatnostima ili da ih kontroliše (rudno bogatstvo, železnica, vodeni putevi, brodarstvo i druge grane saobraćaja).

Naterani na akciju oštrim zahtevima Kongresa, britanski upravljači su se obavezali da će ozbiljno poboljšati položaj većine običnog naroda. Dat je podsticaj sistemu zadruga, čime je posejano zrno radničke participacije. Broj pokrajinskih i centralnih zadružnih banaka iznosio je 1945—46. godine 614, s ukupno 226 hiljada članova. Kapital se povećao sa 6 miliona rupija u 1944—45. godini na 6.997.000 u 1945—46. godini. Broj poljoprivrednih zadruga porastao je sa 136.354 u 1944—45. na 146.958 u 1946. godini, a njihovo članstvo sa 5.013.000 na 5.501.000.

Pošto su napori miliona urodili plodovima, a zemlja se izborila za nezavisnost, novoformirana indijska vlada suočila se s ogromnim zadatkom da oživotvori ideale Kongresa uvođenjem pravedne raspodele nacionalnog bogatstva i podsticanjem zdravog privrednog rasta. Na Konferenciji Indijskog nacionalnog kongresa održanoj u Avadiju Nehru je kao cilj Indije postavio stvaranje »socijalističkog društva«. Praktično govoreći, Nehru je smatrao da takvo društvo treba da garantuje »pravo na život, pravo na rad koji zadovoljava životne potrebe i pravo da čovek dobije ono što je zaradio«.

U kasnijim istupanjima pred Savetom za nacionalni razvoj Nehru je to dalje razjasnio rekavši da »buduću Indiju« zamišlja kao »izrazito i apsolutno socijalističku sliku društva«. Govorio je da nema nameru da ukine privatna preduzeća, ali je istovremeno ukazivao da je nagon za prisvajanjem ne samo preživeo nego i da je nemoralan. Novo društvo treba da počiva na jednakosti, a cilj indijskog naroda — kako je to zapisano u indijskom Ustavu — treba da bude uspostavljanje države blagostanja u kojoj će pojedinac živeti za zajednicu, a zajednica za pojedinca. Na sednici Komiteta Sveindijskog kongresa održanoj 23. jula 1954. godine u Ajmeru usvojena je rezolucija u kojoj se kaže: »Cilj Kongresa jeste uspostavljanje zadružne zajednice i države blagostanja.« Od tog vremena reč »blagostanje« uglavnom je tumačena u ekonomskom smislu.

Otpočelo se s organizovanim privrednim planiranjem i prioritet je dat naučnoj obradi zemljišta, kako bi se povećali bedni prinosi i spaslo ono što su poštedele biljne i životinjske bolesti. Tragalo se za boljim semenom i veštačkim đubrivima, a da bi se zadovoljile osnovne potrebe ljudi za hranom, sve više su primenjivani postupci poput plodoreda i intenzivnog gajenja. Počelo se s uvođenjem boljeg marketinga i odgovarajućih sistema tran-

Digitized by Google

sporta. Pažnja je takođe poklanjana poboljšanju stočnog fonda. Svi ti koraci zahtevali su sate strpljivog objašnjavanja tradicijom opterećenim i nepismenim seljacima, kao i velike troškove. Međutim, to je učinjeno i Indija je uspešno krenula putem demokratskog socijalizma.

Prvi planski dokumenti sadržavali su takve smele planove kao što je projekt Bhakra Nangal. Da bi milioni ljudi mogli koristiti električnu energiju, potopljena su široka prostranstva. Izvršeno je poribljavanje tih novih vodenih površina, a određene količine vode su navodnjavale zelena polja da bi ona postala još zelenija. Projekt Bhakra Nangal, kanal Rajasthan i neke druge brane omogućili su navodnjavanje oko tri miliona akri zemljišta. Uporedo s pronalaženjem novih sorti semena i jevtinih veštačkih đubriva velika radost je preplavila poljoprivredne rejone zemlje u osvit »zelene revolucije«, koja je omogućila vladi da stvori rezerve što bi se koristile kad to bude potrebno.

Planska komisija za demokratsko planiranje jedno je od Nehruovih glavnih ostvarenja neposredno posle sticanja nezavisnosti Indije. On je mnogo vodio računa da indijski ljudi neposredno učestvuju u zadatku izgradnje nacije i da sve mere socijalne politike uživaju njihovu podršku, odnosno da oni sarađuju u sprovođenju tih mera kako bi se mogli izvući iz »uskih kolotečina mišljenja i delovanja, kako bi mogli misliti o međusobnoj povezanosti problema i bar donekle razviti širi pogled na saradnju«. Pojedinac ne bi bio prinošen kao žrtva na oltar socijalizma, već bi mu se pružala mogućnost da se razvija, pod uslovom da u tom procesu ne ugrožava krajnji cilj socijalizma. Nehru je smatrao da pogrešna sredstva nikad ne mogu dovesti do dobrih rezultata. Otuda je osećao da koncept socijalizma mora biti tako skrojen da odgovara indijskim uslovima, odnosno da ga valja davati u malim, okrepljujućim dozama. Socijalizam za njega nije bio samo ekonomska ideologija i način života, već i temelj određenog naučnog i racionalnog prilaza društvenim i ekonomskim problemima. Upravo u sklopu tog osnovnog prilaza indijski petogodišnji planovi težili su izgrađivanju mešovite privrede, koja nije bila konačni proizvod sjedinjavanja dve ideologije, već politika koju su diktirali indijska situacija i okolnosti. Težilo se kombinovanju dominirajućeg položaja javnog sektora sa stvaralačkim duhom privatnog sektora. Rado su prihvatane inostrane privatne investicije, a privatnim preduzećima je dodeljivana značajna uloga, podložna onome što je Nehru nazivao »strateškom kontrolom«. On je bio ubeđen da se u savremenom industrijskom sistemu jedino pomoću javnog vlasništva može popraviti ekonomski položaj masa, ali, kad to ne bi bilo izvodljivo, dopuštao je delovanje privatnih preduzeća, podložnih kontroli i zakonskim odredbama. Nehru je smatrao da postoji međusobna povezanost socijalizma, demokratije, planiranja i privrednog rasta. Ne može biti socijalizma bez privrednog rasta; ne može biti privrednog rasta bez planiranja i ne može biti planiranja bez socijalizma. A sva ta struktura može se izgra-

Digitized by Google

čivati jedino na demokratskim temeljima koji poštuju slobodu i dostojanstvo pojedinca.

Koncept participacije i samoupravljanja ljudi takođe je sastavni deo pokreta Sarvodaya, čiji je začetnik bio Vinoba Bhave. Taj pokret je svoju pažnju usredsredio na 550 hiljada sela u Indiji. Mahatma je jednom prilikom rekao: »Ako selo nestane, nestaće i Indija. Više neće biti Indije. Ugasiće se njena misija u svetu.« Pokret Sarvodaya teži oživljavanju seoskog života, pri čemu se naglašava stvaralačko razvijanje privrednih delatnosti na ručni pogon i izgrađivanje privrede koja bi bila usmerena na proizvodnju-potrošnju, za razliku od privrede čiji je prvenstveni cilj sticanje deviznih sredstava. Međutim, iako je Bhaveov pokret imao divno simbolično značenje, nije uvek bilo moguće ostvariti njegove zamisli, kao, recimo, masovnu preraspodelu zemlje. Mada je Bhaveov pokret proisticao uglavnom iz Mahatmine misli, on je takođe bio povezan s agrarnim retormama koje je Kongresna partija kasnije uključila u proces nacionalnog planiranja.

Indija je u osnovi poljoprivredna zemlja i gotovo 70 odsto njenog stanovništva živi na selu za koje se može reći da predstavlja okosnicu zemlje. Od samog početka istorije čovekova priroda je uvek težila za pravom vlasništva nad zemljom, a to osećanje je posebno izraženo u Indiji. Tokom vremena je doneto više zakonskih mera kako bi se izvršila odgovarajuća preraspodela zemlje, ali taj proces tek treba da bude dovršen. Takođe su preduzimane mere u cilju ograničavanja zemljišnog maksimuma, pre svega zbog ograničenih površina obradivog zemljišta, a i zbog daljeg pogoršavanja prostornih problema koje donosi brza stopa rasta stanovništva.

Povodom mera kojima se podstiče rasparčavanje zemljišta izražavana su razna mišljenja. Jedni smatraju da bi to moglo stvoriti nerentabilan posed, ali većina drži da, s obzirom na tehnološki napredak, mali posed može biti pogodniji ukoliko se koristi sistem ubiranja više prinosa tokom godine. Posedi u Japanu, Južnoj Koreji i Tajvanu nisu veliki, a postižu se zadivljujući rezultati kad se ima u vidu odnos obradive površine i ukupnog prinosa. Prednosti tog načina ogledaju se ne samo u tome što se njime ograničava veličina poseda već i u tome što daje sasvim određen smisao paroli: »Zemlja treba da pripada onima koji je obrađuju.«

Ulažu se napori da se povisi stepen angažovanja društva u svim sektorima. Tako je 2. oktobra 1952. godine usvojeno 55 projekata o seoskim zajednicama, koji su bili u skladu s indijskim idealom socijalističkog uređenja društva, utemeljenog na participaciji i samoupravljanju. Za te projekte se govorilo da predstavljaju planove naroda — donete od strane naroda i namenjene narodu. Računalo se da će oni postati ugledni projekti širom zemlje. Oko 64 odsto sredstava potrebnih za finansiranje tih projekata dali su ljudi u obliku novca, proizvoda ili običnog rada. Svaki projekt bio je podeljen na tri bloka, a svaki blok obuhvatao je po sto sela. Na nivou sela upravnik je bio radnik, a pomagao mu je magacioner. Za svaki blok bio je određen službenik koji je odgo-

Digitized by Google

varao za projekt. Okružni blagajnik vršio je dužnost zamenika funkcionera odgovornog za razvoj. Takva vrsta uređenja, još važećeg, podseća na pančajatu (panchayat), na sistem koji je bio u modi u stara vremena i u kome je postojala srećna podela društvenih i administrativnih odgovornosti, a svakodnevni posao je obavljan na temelju dobrovoljne kooperacije. Računa se da je krajem drugog planskog razdoblja sistem seoskih zajednica obuhvatao 60 odsto sela.

Čvrstu osnovu demokratskog socijalističkog uređenja, koju je položio Nehru, dalje je izgradila predsednik vlade Indira Gandhi, koja je stalno oslobađala svoju partiju od snaga što su se suprotstavljale socijalističkim programima. Čim je preuzela položaj predsednika vlade, ona je izjavila: »U Indiji smo izabrali socijalistički put. To znači da država preuzima odgovornost da iskoreni siromaštvo, da preduzima korake kojima će povećati proizvodnju, modernizovati našu privredu osnivanjem ključnih grana, uključiti u sve privredne delatnosti društveni cilj i svrhu, smanjiti razlike i ispraviti istorijske nejednakosti koje postoje među klasama i oblastima, a posebno kontrolisati i sprečavati rast monopola.«

Indira Gandhi stalno ponavlja da socijalizam nije fiksna, unapred propisana doktrina, već koncept koji se menja i koji mora biti u skladu s potrebama i težnjama nacije. Temeljno opredeljenje da u zemlji mora biti više jednakosti ostaje nepromenjeno i zauvek prihvaćeno. Da bi se sprečilo koncentrisanje ekonomske moći u malo ruku, indijska vlada se čvrsto drži stanovišta da samo javni sektor može vršiti krupna investiranja u sektorima od životnog značaja kao što su proizvodnja čelika, mašina, mašina-alatljika, energije, brodogradnja, petrohemija, proizvodnja goriva i lekova. Indira Gandhi pri tome polazi od tri načela u širenju javnog sektora: prvo, sticanje kontrole nad rukovodećim vrhovima privrede; drugo, podsticanje društvenog razvoja, a ne razvoja koji se zasniva prvenstveno na profitu, i treće, stvaranje tržišnih viškova pomoću kojih bi se finansirao dalji privredni razvoj.

Nacionalizacija je jedno od mnogih sredstava koja stoje na raspolaganju vladi za ograničavanje koncentracije ekonomske moći u privatnim rukama. Vlada Indije je tokom vremena nacionalizovala banke, osiguravajuća društva i proizvodnju uglja. Ona je preuzela i rukovođenje delovima industrije tekstila i jute, kao i mašinske industrije. Rezultat toga ogleda se u činjenici da javni sektor stalno raste i da sada ima dominantnu poziciju u odnosu na 50 odsto industrijskih proizvoda. On takođe nudi posebne usluge koje su od presudnog značaja za naciju. U javnom sektoru se nalaze proizvodnja uglja, lignita, rudarstvo, štampa, hidro i parne turbine, proizvodnja cisterni i kotlova, telefoni i teleprinteri, radio-industrija, brodogradnja, proizvodnja lokomotiva i vagona i filmska industrija. Što se tiče korporacija, prvih deset po veličini nalaze se u javnom sektoru, a od 25 najvećih kompanija 17 pripada javnom sektoru. Oko 70 odsto investicija u prvih sto kompanija korporacijskog sektora otpada na javne kompanije. Ukup-

Digitized by Google

ne investicije u javni sektor povećale su se sa 25 milijardi rupija od pre deset godina na više od 70 milijardi. Tokom drugog i trećeg petogodišnjeg plana na javni sektor trošeno je 40, odnosno 41 milijarda rupija, dok četvrti petogodišnji plan predviđa investicije u visini od 158,79 milijardi rupija u javni, a 89,76 milijardi u privatni sektor.

Uporedo sa širenjem javnog sektora povećavao se i broj zaposlenih. Broj zaposlenih u javnom sektoru povećao se sa 471 hiljade u 1965. na 1,5 milion u 1975, tj. svake godine se u preduzećima javnog sektora zapošljavalo 100 hiljada ljudi. Predsednik vlade Indira Gandhi saopštila je radnicima: »Vlada je preuzela obavezu da se brine za dobrobit radničkih klasa. To nije samo ljudski problem, već i ekonomski. Duboko smo svesni ljudske strane tog problema.« Da bi se odbranili interesi radnika u slučaju neopravdanih privremenih otkaza i pribegavanja uštedama na račun radne snage, dopunjen je Zakon o rešavanju radnih sporova, tako da se u nekim privrednim granama otpuštanju radnika može pribeći samo uz saglasnost vlade. Da bi ojačalo osećanje zadovoljstva i ponosa radnika zbog onoga šta rade, uveden je nov sistem radničke participacije na nivou pogona i fabrike. Taj sistem predviđa osnivanje pogonskih i zajedničkih saveta u industriji i rudarstvu.

Mi smo izbegli totalnu manipulaciju i kontrolu vlade nad industrijom, jer smo izvukli pouke iz načina industrijskog razvoja u Kini i Sovjetskom Savezu posle pobede komunističke revolucije u tim zemljama: apsolutno državno vlasništvo i dominacija nad svim proizvodnim delatnostima, uključujući poljoprivredu i industriju, doveli su u početku do poželjne stope rasta, koja je, uglavnom, bila rezultat stroge političke discipline. Međutim, ta stopa je opala posle izvesnog vremena, i to usled nedostatka inicijative. Takođe se pokazalo da motivisanost profitom ostaje vodeći faktor u svim poduhvatima ljudskih bića, budući da su ona u osnovi individualistički nastrojena. To je u Indiji osnovno uverenje, a takva verovanja se uočavaju i u socijalističkim zemljama, od kojih su mnoge počele da stimuliraju radničku klasu i da takođe dozvoljavaju izvestan stepen privatnog vlasništva.

Da bi išle ukorak sa tehnološkim i naučnim napretkom, socijalističke zemlje pozajmljuju od kapitalističkih *know-how*, uviđajući da je nemoguće slediti politiku »zatvaranja«. To pomeranje u odnosu na stroge marksističke norme samo dokazuje ispravnost pogledâ predsednika vlade Indire Gandhi, tj. shvatanja da socijalizam nije neka statična teorija, već oruđe koje se može menjati da bi odgovaralo potrebama koje se brzo menjaju i da bi se izvukao maksimum iz ograničenih resursa. Međutim, to ne znači da se pravila mogu toliko menjati da dozvole neograničenu inostranu ekspanziju.

Iako je Indija dostigla hvale vredan stepen industrijskog i poljoprivrednog rasta, ona još nije u položaju da apsorbuje posledice neograničenog delovanja multinacionalnih kompanija. Otu-

Digitized by Google

da indijska vlada nastoji da ograniči rast multinacionalnih kompanija samo na visokotehnološke oblasti u kojima zemlja oseća nedostatak *know-how*.

Osim toga, najnovija svetska zbivanja pokazuju sve jasnije da kapitalizam i komunizam doživljavaju izrazite promene koje dovode do ublažavanja njihovih suprotnosti. Na kraju može doći do srećne sinteze obe ideologije, pri čemu se društvene nejednakosti svode na minimum.

Sa usvajanjem socijalističkog uređenja društva i opredeljivanjem za državu blagostanja, kao priznatim ciljevima Indije, zakonodavna regulativa igra značajnu ulogu u otklanjanju veštačkih ekonomskih nejednakosti i otvara put izgrađivanju društva koje se temelji na pravdi i jednakosti. Indijski Ustav zabranjuje nedodirljivost (odnos prema najnižoj klasi u Indiji — prim. prev.) i tretira je kao zločin protiv države. Ulažu se svi mogući napori da se nedodirljivost iskoreni i da se deci najnižih kasti, plemena i zaostalog sveta pruže mogućnosti za obrazovanje. Hinduistički hramovi širom zemlje otvoreni su svima, a program Indire Gandhi od dvadeset tačaka ističe u prvi plan ostale društvene mere.

U oblasti privrede treba preduzeti mnoge korake kako bi se kod radnika usadilo osećanje stvarnog angažovanja. Velik deo krupnih privrednih preduzeća uključen je u javni sektor uglavnom zato da bi se izgradila široka osnova infrastrukture. To je bilo glavno obeležje ekonomske politike sve do vremena trećeg petogodišnjeg plana. Da bi se postigla maksimalna produktivnost, ostvarili viškovi i jednaka raspodela, nužno je da svako preduzeće bude motivisano za stvaranje profita. To bi podstaklo participaciju, samoupravljanje i oslanjanje na sopstvene snage, a to je krajnji cilj socijalizma. Participacija i samoupravljanje ne bi trebalo da budu ograničeni samo na sektor industrije, već ih treba proširiti i na poljoprivredu. A da bi samoupravljanje dobilo puniju sadržinu, proces planiranja bi trebalo uvesti i na selu; o planu bi trebalo raspravljati na nivou oblasti i države, pre nego što on poprimi konačni oblik na nacionalnom nivou.

Prvi, drugi i treći petogodišnji plan, posmatrani sa stanovišta privredne aktivnosti, omogućili su milionima ljudi bavljenje lukrativnim poslovima. Uvedeni su novi porezi da bi se izravnale razlike između bogatih i siromašnih. Državni porez, porezi na bogatstvo i troškove, predviđeni zakonskim propisima, uvedeni su da bi doveli do ravnopravne raspodele bogatstva. Vlada je uvela dopunski porez na visoke dohotke, kao i na ukupan dohodak. Niski dohoci uživaju poreske olakšice, dok se više i oštrije stope primenjuju na više dohotke. Dodatak na skupoću će i dalje ostati, a u većini slučajeva biće i povećan. To znatno povećava rashode nacionalnog budžeta, ali zadržava osmeh zadovoljstva na licima radničkih porodica koje primaju taj dodatak. Objektivno proučavanje podataka pokazuje da nije moguće premostiti jaz između bogatih i siromašnih. U Švedskoj, odnos između bogatih i siromašnih je 1 : 20, u Sovjetskom Savezu — 1 : 10, a u nekim industrijskim preduzećima Indije između viših i nižih grupa od-

Digitized by Google

nos je zadivljujući — 1 : 8. Michael Harrington je jednom rekao da »u državi blagostanja zapažamo temeljni paradoks, tj. činjenicu da ona nije stvorena za očajnike, već za one koji su već u stanju da pomognu sami sebi«. Osnovno se može reći da, ako bi i jedan od krupnih industrijskih resursa u Indiji mogao postići zadovoljavajuću privrednu stopu, i pored mnogih teškoća i problema koji prate svaki pokušaj promena, onda to može poći za rukom i ostalom delu nacije. Razume se, ukoliko kod ljudi postoji duh saradnje. Stoga bi bilo dobro da imamo na umu opasku predsednika vlade koja se tiče tog problema: »Siromaštvo se može ukloniti samo napornim radom, praćenim jasnom vizijom, gvozdenom voljom i najstrožom disciplinom.«

(S engleskog *Ivana Zdravković*)

Digitized by Google

Kiro Gligorov

Društveno-ekonomski osnovi socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji

1. Istorijski osvrt

Korene samoupravljanja u Jugoslaviji treba tražiti u karakteru naše revolucije, njenoj čvrstoj utemeljenosti u najširim radnim slojevima — radništvu i seljaštvu, uspešno izvedenim društvenim promenama i iskustvima stečenim u prvim godinama socijalističke izgradnje. U toku čitavog rata na oslobođenoj teritoriji delovali su narodnooslobodilački odbori, koji su vodili brigu o ekonomskim, obrazovnim i drugim društvenim potrebama. Njihov demokratski karakter, samostalnost i efikasnost u radu i odlučivanju predstavljali su svojevrsno i dragoceno iskustvo velikog broja učesnika revolucije, koje je kasnije omogućilo da se iz osnova grade novi državni i društveni temelji socijalističke zajednice, sa novim kadrovima i sa sopstvenim iskustvima. Otuda je izučavanje prakse narodnooslobodilačkih odbora u ratu i neposredno posle oslobođenja zemlje dragocen izvor saznanja o građenju novog društva odozdo, o ogromnom značenju njihove inicijative i metoda rada,

Digitized by Google

zasnovanih na mobilizaciji najširih narodnih masa i njihovom, neposrednom učešću u revolucionarnim društvenim zbivanjima.

Nacionalizacijom gotovo svih značajnih sredstava za proizvodnju i izgradnjom nove državne vlasti uvedeno je administrativno upravljanje privredom. Razorenost zemlje i nužnost njene obnove uslovili su visok stepen centralizacije vlasti i upravljanja privredom, što se posebno izražavalo u centralizaciji akumulacije i svih finansijskih izvora, u centralizovanom i detaljnom planiranju, u davanju primata razvoju bazične industrije. Takva orijentacija je zahtevala punu mobilizaciju materijalnih i ljudskih resursa. Državna svojina nad sredstvima za proizvodnju, koncentrisana ekonomska moć, odlučivanje i raspolaganje u centru gotovo celokupnim nacionalnim dohotkom postali su materijalna osnova rastuće moći države i njenih organa u Federaciji, republikama i pokrajinama. Državni aparat se veoma brzo proširio i stekao je značajan uticaj u odlučivanju i regulisanju naročito privrednog života. Na razvoj produkcionih odnosa, zasnovanih na državnoj svojini, značajno je uticalo i iskustvo i primer prve zemlje socijalizma.

S obzirom na višenacionalni karakter jugoslovenske zajednice, različit stepen razvijenosti pojedinih republika i pokrajina i ogroman porast administracije, trend jačanja države, a posebno države u centru, morao je ubrzo izazvati značajne reperkusije na ekonomskom, političkom i nacionalnom planu. Od kritike centralizma, njegovih grešaka i uzurpacije ubrzo se prešlo na analizu prirode državne svojine i državnog upravljanja privrednim preduzećima i posledica koje iz toga proističu za karakter društvenih odnosa, za jačanje birokratizma i opasnosti da država postane sila iznad društva, pri čemu radnik i dalje ostaje u najamnom radnom odnosu, a od subjekta revolucije se pretvara u objekt svemoćne države.

Ni veoma značajni privredni rezultati postignuti u brzoj obnovi porušene zemlje i krupni početni uspesi u industrijalizaciji nisu potisnuli protivurečnosti u izgradnji socijalističkih društvenih odnosa. Višenacionalni karakter jugoslovenske zajednice i federalno uređenje morali su doći u sukob sa svakim činom jačanja države u centru. Taj fenomen, pak, praćen državnim upravljanjem privrednim preduzećima, jačanjem uloge države u celini, potisnuo je, na svim nivoima, u revoluciji raširenu praksu demokratskog odlučivanja i regulisanja najšireg kruga društvenih pitanja, što je izazvalo otpor radničke klase, radnih ljudi uopšte, revolucionarnih kadrova koje nije zahvatio proces birokratizacije i koji su navikli na mnogo samostalniji rad u skladu sa konkretnim uslovima, nacionalnim, kulturnim i socijalnim osobenostima sredine u kojoj su delovali.

U Komunističkoj partiji Jugoslavije i njenom rukovodstvu, posle prvih manifestacija birokratskog izrođavanja, otpočela je kritička ocena iskustva administrativnog upravljanja privredom, uloge države i partije, što je bio povod za vraćanje izvornim tekstovima i stavovima klasikâ marksizma o putevima oslobađanja radničke klase u njenoj borbi da, posle osvajanja vlasti, ovlada

Digitized by Google

celinom ekonomskih odnosa i društvene organizacije, da ona odlučuje o uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada.

Pri tom je sukob sa Informbiroom i bliže upoznavanje sa praksom izgradnje socijalizma u drugim zemljama bio dodatni činilac koji je ubrzao donošenje sopstvenih sudova i ocena pređenog perioda izgradnje socijalizma i poticao na traženje odgovora na sve prisutnije protivurečnosti u jugoslovenskom društvu. Sukob je imao svoje korene u ranijim periodima revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji, u ratnom i poratnom periodu, naročito od dolaska druga Tita na čelo Partije, u specifičnosti jugoslovenske revolucije i njenim iskustvima.

U novoj situaciji sukoba sa Informbiroom i neizbežnosti potpunog oslanjanja na sopstvene snage u borbi za goli opstanak društvena misao, suočena sa potrebom da se traže rešenja za nastale protivurečnosti, intenzivno je i kritički razmatrala sva pitanja, odstranjujući tabue, oslobađajući se predrasuda i dogmi. Na bazi temeljite kritike etatizma, centralizma, državne svojine i najamnog položaja radnika, koji je privatnog kapitalistu zamenio državom kao novim upravljačem koji je u ime radnika preuzeo upravljanje sredstvima za proizvodnju, postepeno se rađala ideja o samoupravljanju.

2. Centralno pitanje: radnik — subjekt novih produkcionih odnosa

Pošto je nacionalizacijom i eksproprijacijom sredstava za proizvodnju kapitalistu učinio izlišnim u procesu proizvodnje, radnik je, kao subjekt novih produkcionih odnosa, zasnovanih na društvenoj svojini i samoupravljanju, učinio izlišnom i državu kao vlasnika sredstava za proizvodnju, upravljača privrednim preduzećima i subjekta prisvajanja i raspolaganja plodovima radnikovog rada. Time je omogućen istorijski proces da radnik upravlja društvenim sredstvima, celokupnom novostvorenom vrednošću i da se ostvari istorijska težnja radničke klase da se ukine dvojstvo u raspolaganju dohotkom — raspolaganje najamninom (i to ne ukupnom) od strane radnika i viškom rada od strane vlasnika.

Neophodno je ukazati na nekoliko najvažnijih ekonomskih i društvenih posledica predaje preduzećâ na upravljanje radnicima. Usled razvlašćivanja države nastaju bitne promene u karakteru svojine nad sredstvima za proizvodnju. Sredstva za proizvodnju kojima radnici upravljaju postaju društvena svojina. Nisu, dakle, niti grupna niti neka kolektivna svojina radnikâ, već svojina celog društva, a neposredno upravljanje, briga i odgovornost za njihovu upotrebu je u rukama radnika koji njima rade. Otuda se može reći da društvena svojina, za razliku od klasičnog poimanja privatno-kapitalističke ili državne svojine, pripada svima, celom društvu, ali ne pripada nikome kao pojedincu ili kolektivitetu. Tako shvaćena, svojina je u osnovi novih socijalističkih, samoupravnih odnosa u Jugoslaviji.

Digitized by Google

Društveni karakter sredstava za proizvodnju i rad radnika određuju njegov društveni položaj i omogućuju mu da ovlada celokupnim dohotkom. Sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini i dohodak predstavljaju materijalnu osnovu samoupravljanja i dominantne pozicije radnikâ u samoupravnom socijalističkom društvu. Bez toga on ne bi imao realnog temelja na kome može graditi svoju poziciju i uticaj u društvu. Tek tako prestaje da bude najamni radnik, materijalno zavisan, bez mogućnosti bitnog uticanja na tok društvenih zbivanja. Otuda jugoslovenski Ustav ova prava radnika naziva neotuđivim pravima, jer ona konstituišu njegovu materijalnu i društvenu poziciju. Ona ga čine određujućim subjektom društva.

Ostvarivanje neotuđivih prava radnika, naravno, ne završava se njihovim normativnim proklamovanjem. Njihovo osvajanje je društvena bitka i proces koji u Jugoslaviji traje punih trideset godina. Samoupravno društvo nije imuno od razvlašćivanja, posezanja u dohodak radnika, tehnokratskih uzurpacija i etatističkog uplitanja u samoupravni život. Otuda država sve više treba da se transformiše u zaštitnika neotuđivih prava radnika i samoupravnih produkcionih odnosa, a ne u neposrednog regulatora tih odnosa, koji sve više treba da se uređuju neposrednim sporazumevanjem samoupravnih činilaca. To je, po jugoslovenskom konceptu, put odumiranja države, odnosno njenog potiskivanja u sfere u kojima država obavlja i još dugo će obavljati određene funkcije (odbrana, bezbednost, spoljna politika, jedinstvo sistema itd.). Ali ni u tim sferama ona više nema isključive nadležnosti, jer se i u njima sve više interpolira samoupravni činilac (na primer, opštenarodna odbrana).

Šta je karakteristično i novo u organizaciji udruženog rada u odnosu na preduzeća kojima upravlja privatni vlasnik ili ona kojima upravlja država?

Organizaciju udruženog rada u jugoslovenskom sistemu samoupravljanja čine slobodno udruženi radnici — njihov rad i društvena sredstva. Na osnovi takvog udruživanja svaka organizacija stiče svoj puni ekonomski i pravni individualitet. Takav položaj organizacije udruženog rada posledica je neophodnosti uvažavanja društvene podele rada, ali i potreba da se što objektivnije utvrđuju rezultati rada i poslovanja svake pojedine organizacije, njen doprinos porastu društvenog proizvoda i društvene produktivnosti rada.

Pošto su sredstva za proizvodnju društvena, pravo upravljanja njima vezano je za obavezu i odgovornost očuvanja njihovog integriteta, njihovog reprodukovanja u prostom i proširenom razmeru. Iz toga proističe potreba punog poštovanja ekonomske funkcije sredstava za proizvodnju i obaveza racionalnog gospodarenja njima. Radni kolektiv može tim sredstvima raspolagati, zamenjivati ih i prodavati, ali uvek uz puno respektovanje i čuvanje njihove neokrnjene vrednosti. U protivnom, izgubljena vrednost se mora nadoknaditi iz dohotka kolektiva.

Digitized by Google

To važi i za vrednovanje udruženog tekućeg rada, koje ne može biti proizvoljno i mora počivati na principu raspodele prema radu. Kao i svaki samostalni privrednik, organizacija udruženog rada mora ostvarivati i višak rada, akumulaciju koja joj omogućuje da, sama ili u sprezi sa drugim zainteresovanim organizacijama, ulaže svoja, udružena ili pozajmljena sredstva u proširivanje proizvodnje uz proveru ekonomske opravdanosti ulaganja, odnosno sposobnosti da se ulaganja isplaćuju povećanim proizvodom i dohotkom. Jednom rečju, svi faktori proizvodnje moraju biti respektovani i sastavni deo cene, koja, u principu, mora odražavati opšte uslove privređivanja na domaćem i svetskom tržištu.

Svaka pojedina organizacija udruženog rada je kompletan privrednik, samostalan subjekt, koji se, u opštim uslovima privređivanja na osnovi plana i tržišta, svakodnevno bori za dohodak, iz koga će zadovoljavati lične potrebe, zajedničke potrebe radnikâ i opšte potrebe društva. Dohodak svake organizacije udruženog rada je istovremeno i društveni dohodak, jer je njegova raspodela u funkciji zadovoljavanja pomenutih potreba.

Država (od opštine do Federacije) ima ograničena prava određivanja poreza za pokriće opštih potreba društva, kao što su, na primer, odbrana, zaštita, izdržavanje administracije i sličnо, dok je sve ostalo predmet raspodele unutar privrede, u međusobnim odnosima — vraćanje zajmova i slično ili u isključivoj nadležnosti svakog pojedinog kolektiva, kad je reč o raspodeli čistog prihoda na lične dohotke i akumulaciju.

Po ovim svojim obeležjima organizacija udruženog rada u Jugoslaviji je subjekt koji je izborio autonomiju u odnosu na državu. Novi položaj radnika bazira se na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju i društvenom karakteru dohotka, omogućuje samostalnost organizacija udruženog rada, koje stiču i ekonomsku snagu upravljajući sredstvima, svojim radom i ostvarenim dohotkom i zbog toga i mogu imati neotuđiva prava samoupravljača, ali i odgovornost za svoju egzistenciju i napredak i razvoj čitave zajednice.

3. Ekonomske zakonitosti socijalističkog samoupravljanja

Novi produkcioni odnos bitno određuje karakter i transformaciju robne proizvodnje koja je nasleđe prošlosti, ali i neophodnost čitavog prelaznog perioda izgradnje socijalizma. Odmeravanje doprinosa svakog kolektiva stvaranju društvenog proizvoda odvija se na tržištu kroz cene, koje se formiraju shodno ekonomskim uslovima domaćeg i inostranog tržišta. Zanemarivanje tih objektivno datih uslova razvoja samoupravljanja vodilo bi u subjektivizam i potkopavalo samostalnost organizacija udruženog rada i mogućnost objektivnog utvrđivanja rezultatâ njihovog rada i poslovanja. Prema tome, robna proizvodnja i tržište su neizbežan činilac ekonomskih odnosa u samoupravnoj privredi na današnjem stepenu

Digitized by Google

razvoja proizvodnih snaga, činilac sa poznatim prednostima, ali i manama.

U vezi s tim treba istaći da su promenjeni produkcioni odnosi faktor koji omogućuje da se pre svega planiranjem, a zatim povezivanjem i udruživanjem organizacije udruženog rada u različite, šire oblike asocijacije stihijnost delovanja tržišta savlađuje ili bar potiskuje i umanjuje. Tako udruženi rad raspolaže moćnim sredstvima koja onemogućuju da delovanje robne proizvodnje dovede do izrođavanja samoupravljanja i njegovih subjekata u neke grupno-svojinske preduzimače koji se nadmeću na tržištu, a robna proizvodnja se pojavljuje kao bitan deo ukupnog privrednog mehanizma, jer podstiče inicijativu radnikâ i samoupravnih organizacija, omogućuje ekonomsko takmičenje radi sticanja većeg dohotka na osnovi veće proizvodnje, produktivnosti rada i kvaliteta proizvoda. Drugim rečima, sredstva za proizvodnju su socijalizirana, ali individualni i kolektivni doprinos radnika, odnosno njegove organizacije mora biti objektivno merljiv da bi ekonomski interes prozvođača došao što više do izražaja.

Plan, pri tom, treba da svojim sagledavanjem budućnosti uspostavlja uslove rada i sticanja dohotka koji ne mogu biti sagledani iz uže perspektive, da omogućuje ravnomerniji razvoj, da utvrđuje pretpostavke za prevladavanje ekonomskih i drugih protivurečnosti, podstičući ličnu inicijativu i zainteresovanost radnikâ i njihovu društvenu odgovornost za ukupan materijalni i društveni razvoj zajednice. Paralelno dejstvuju i objektivne ekonomske zakonitosti i proizvodne snage društva i sve razvijeniji samoupravni društveni odnosi, koji nasleđenim zakonitostima daju okvire, postepeno ih transformišu i menjaju, šireći prostor ispoljavanju i učvršćivanju novih kategorija i instituta samoupravnog socijalističkog produkcionog odnosa i sistema koji se na toj osnovi razvija. Gušenje robne proizvodnje, ili čak njeno eliminisanje, u sadašnjim uslovima i za duži period vodilo bi neizbežno etatizmu i ograničavanju samoupravnih prava radnikâ, što bi značilo i vraćanje od samoupravljanja ka državi i državnoj svojini.

Samoupravna socijalistička ekonomija u Jugoslaviji je orijentisana na uvažavanje podele rada, na najširu saradnju sa drugim ekonomijama. Otvaranje prema svetu se posmatra kao uslov bržeg napretka, pozitivnog uticaja više produktivnosti rada razvijenijih ekonomija i apsorbovanja dostignutog naučnog i tehnološkog napretka kroz saradnju, kooperaciju i razmenu na svetskom tržištu. U biti je njena orijentacija antiautarkična, jer uvažava potrebu što slobodnijeg prometa robe, znanja, tehnologije i finansijskih sredstava za razvoj.

Pri tom se, razume se, ne zaboravlja na neravnopravne odnose koje sadašnji međunarodni ekonomski poredak nosi sobom i na potrebu njegovog menjanja. Razvijenije ekonomije industrijskih zemalja koriste sadašnji ekonomski poredak radi očuvanja svojih privilegovanih pozicija, sticanja ekstraprofita i produžavanja monopolističkog položaja na svetskom tržištu, što sve upućuje na neophodnost neprekidnog nastojanja da se u domaćoj ekonomiji

Digitized by Google

podiže produktivnost rada i rentabilnost poslovanja, kako bi se smanjio stepen eksploatacije u razmeni sa inostranstvom, i angažovanja svih naprednih snaga u svetu, na najširem međunarodnom planu, u borbi za promenu postojećih nepravednih odnosa koji proističu iz postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka.

Otuda je planiranje u domaćoj ekonomiji, ali sve više i kao činilac povezivanja na dugoročnoj osnovi sa drugim ekonomijama, naročito sa ekonomijama zemljama u razvoju, put i način da se postepeno utiče na promenu zatečenog stanja, da se povećaju i prošire vlastite snage zemalja koje imaju životni interes da menjaju zatečene nepravedne odnose, uspostavljajući i u međusobnim odnosima i na svetskom tržištu nove norme ponašanja, dajući praktičan doprinos promeni postojećeg ekonomskog poretka uvođenjem novih oblika poslovanja, ekvivalentnijih odnosa u razmeni, u korišćenju prirodnih izvora i transferu znanja. Razvoj i jačanje snage samoupravne ekonomije u Jugoslaviji su neodvojivi od takve orijentacije u svetskim ekonomskim odnosima.

4. Neposredno samoupravljanje i oblici asocijacija organizacija udruženog rada

Jedno od osnovnih pitanja u samoupravnoj organizaciji društva je veličina i karakter osnovne samoupravne ćelije — osnovne organizacije udruženog rada, — da li po svojoj veličini, pravima i odgovornostima omogućuje da radnik učestvuje neposredno u donošenju svih odluka bitnih za život i razvoj kolektiva i da li su za takvo odlučivanje stvoreni neophodni materijalni i društveni uslovi. Što se veličine osnovne organizacije tiče, uz uvažavanje ekonomskih i tehnoloških uslova za samostalnu egzistenciju, ona mora biti takva da radnik može da ima neposredan uvid u stanje i probleme osnovne organizacije.

Ekonomski i društveni uslovi su normativno osigurani u ustavnim odredbama da ostvareni dohodak pripada osnovnoj organizaciji udruženog rada, da se bez njenog pristanka ne može vršiti nikakva koncentracija akumulacije iz njenog dohotka i da sav dohodak ostvaren tako koncentrisanim sredstvima mora pripasti osnovnim organizacijama udruženog rada. Drugim rečima, koncentrisana sredstva pripadaju osnovnim organizacijama udruženog rada, kao i rezultati postignuti iz zajedničkog poslovanja tim sredstvima. Svaka eksproprijacija dohotka osnovnih organizacija udruženog rada je neustavan čin, kažnjiva uzurpacija. Samo u Ustavom utvrđenim granicama i na osnovu zakona može se, putem poreza, zahvatiti deo dohotka za opšte potrebe društva ili, takođe zakonom, utvrditi obaveza udruživanja sredstava kada se radi o nekoj izuzetnoj potrebi društva (recimo, za razvoj elektroprivrede).

U ovakvoj poziciji osnovne organizacije udruženog rada nije zanemarena niti negirana ekonomska i društvena nužnost stvaranja širih, složenijih asocijacija udruženog rada. Potreba stvaranja složenih organizacija i koncentracije akumulacije je nesumnji-

Digitized by Google

va. Utvrđivanjem karaktera i fizionomije osnovnih organizacija udruženog rada težilo se, pre svega, učvršćenju pozicije radnika i osnovne samoupravne ćelije da se ne bi dogodilo, kao što je bilo u prošlosti, da složene organizacije odlukama centralnih radničkih saveta eksproprišu prava radnika, da raspolažu dohotkom i akumulacijom, čime se degradira neposredno samoupravljanje radnikâ i otvara put da tehnomenadžeri preuzmu, obezbede za sebe najpretežniji uticaj prilikom donošenja odluka.

Radnici, organizovani u osnovne samoupravne ćelije, imaju prevashodan interes da se udružuju u one oblike asocijacija koji mogu doprineti da radnici u međusobnim odnosima, na osnovi samoupravnog sporazumevanja, vrše neophodnu koncentraciju akumulacije, da donose planove koji se odnose na zajednički razvoj i tako, udruženi, utiču i na druge društvene odluke koje se donose u okviru političkog sistema samoupravnog društva. Pri tom ostaje činjenica da su sve asocijacije izvan osnovne organizacije udruženog rada izvedene. Kao što koncentracija akumulacije može nastati samo na bazi samostalnih odluka osnovnih organizacija, kao što za odluku o njenoj upotrebi mora postojati saglasnost svih udruženih subjekata, tako isto o zajednički postignutim rezultatima i o podeli realizovanog dohotka odlučuju osnovne organizacije na principu da svakoj organizaciji pripadne deo dohotka srazmerno njenom doprinosu njegovom stvaranju.

Ovakvo mesto i uloga osnovnih organizacija udruženog rada ne vodi i ne sme voditi atomizaciji privrede i društva, nego još više ističe potrebu njihovog povezivanja i udruživanja. Bez snažnog procesa udruživanja ne bi bilo pravih osnova za koncentraciju, što je nužnost savremenog ekonomskog razvoja, koji iziskuje krupna ekonomska ulaganja na određenim punktovima i mnogo novčanih sredstava, koja ne može obezbediti jedna ili nekoliko osnovnih organizacija. Udruživanjem i stvaranjem krupnih asocijacija proširuju se mogućnosti planiranja, zajedničkog naučnoistraživačkog rada i samoupravnog regulisanja mnogih značajnih pitanja. Mnoge funkcije države može preuzeti udruženi rad preko svojih asocijacija. Samim tim mogućnosti i uticaj ovakvih asocijacija su mnogo veći. Najlakše se može manipulisati usitnjenim organizacijama udruženog rada, koje ni jedan svoj problem ne mogu rešiti bez posredstva države i njene arbitraže. Put odumiranja države kao dugoročan istorijski proces vezan je na taj način za neprekidno širenje sfere samoupravnog regulisanja odnosâ i postepeno prevladavanje zakonitosti robne proizvodnje.

Sve ekonomske odluke, razume se, ne mogu se donositi u okviru samoupravnih organizacija, makar one bile udružene na najširoj osnovi. One ekonomske odluke koje imaju širi društveni značaj, kao i sve druge odluke koje, neposredno ili posredno, utiču na poziciju udruženog rada, njegov dohodak ili položaj u društvu, moraju se donositi u institucijama političkog sistema, u delegatskom sistemu. Bitno je pri tom da se iz redova radnikâ osnovnih organizacija udruženog rada biraju delegacije i delegati koji će

Digitized by Google

u skupštinama društveno-političkih zajednica na svim nivoima (opštine, pokrajine, republike i Federacije) učestvovati u donošenju i najsuptilnijih odluka. Na taj način i politički sistem stiče svoje osnove u bazičnim samoupravnim ćelijama, samoupravljanje iz proizvodne sfere kao vladajući društveni odnos ulazi i u sve druge društvene delatnosti i politički sistem društva pretvara se u integralan društveni odnos.

Tako konstituisano, samoupravljanje se javlja i kao osnovna integrativna snaga jugoslovenskog društva. U uslovima višenacionalne zajednice, različitog ekonomskog, kulturnog i socijalnog razvoja pojedinih njenih delova ovaj je momenat od posebnog značaja kao element kohezije radničke klase, narodâ i narodnosti Jugoslavije. Na taj način, ovladavajući sredstvima za proizvodnju i dohotkom kao rezultatom svoga rada, radnici su izvojevali promenu političkog sistema društva. Demokratija u odnosima proizvodnje, u odnosima rada, proširena je na političku sferu, proizvodna demokratija postala je oslonac i okosnica političke demokratije u celini društva.

U samoupravnom sistemu jasno su razgraničeni upravljanje i odlučivanje na nivou radnih kolektiva i radničkih saveta od poslovodnih i izvršnih funkcija, koje imaju svoje mesto i ulogu u procesu proizvodnje i tekućem poslovanju privrednih organizacija. Poslovodni organi i direktor svake organizacije imaju punu samostalnost u vođenju tehnološkog procesa i u tekućem poslovanju, ali sve odluke vezane za razvoj, za podelu ostvarenog dohotka, za povezivanje sa drugim organizacijama, za planiranje — godišnje ili višegodišnje, rezervisane su, prema prirodi odluke, za ceo kolektiv, odnosno za radnički savet. Na toj osnovi direktor, predsednik poslovodnog organa i njegovi članovi imaju samostalne nadležnosti u oblasti izvršenja donetih odluka, posebno u proizvodnom i tehnološkom procesu, ali i jasno limitirana prava kad je reč o raspolaganju društvenim sredstvima, dohotkom i akumulacijom. Jasno razgraničenje prava jednih i drugih je neophodno da bi se sprečile uzurpacije prava samoupravljanja, da ne bi došlo do tehnobirokratske sprege i uzurpacije, a da pri tom normalno teče proces proizvodnje i razmene i da se izvršna funkcija ne dovodi u pitanje.

5. Sticanje i raspodela dohotka

Realizovani dohodak kojim osnovna organizacija udruženog rada može raspolagati je dohodak verifikovan na tržištu, pod pretpostavkom planskog usmeravanja razvoja i regulisanja osnovnih ekonomskih tokova. Jedinstveno jugoslovensko tržište pretpostavlja slobodno kretanje radnikâ, roba i svih sredstava na njemu. Organizacije udruženog rada slobodno i samostalno, ili preko svojih asocijacija, istupaju na domaćem i inostranom tržištu kao ekonomski i pravni individuumi, boreći se za veći dohodak, dinarski i devizni. Cene se formiraju na tržištu, u zavisnosti od odnosâ na

Digitized by Google

njemu i pod uticajem kretanja cena na svetskom tržištu. U meri u kojoj plan utiče na razvoj privrede i promenu njene strukture, zatim u zavisnosti od kretanja produktivnosti rada i efikasnosti poslovanja, to se pozitivno odražava na formiranje i kretanje cena i suzbijanje stihijnog delovanja tržišta.

S obzirom na stepen razvijenosti i dostignutu produktivnost rada, carinska, devizna i monetarna politika utvrđuju uslove pod kojima posluju sve organizacije udruženog rada, obezbeđujući neposrednu zaštitu domaće proizvodnje i uvažavajući pri tom dejstvo inostrane konkurencije i produktivnijih inostranih proizvođača na razvoj domaće proizvodnje. Pod tim uslovima svaka organizacija udruženog rada sama određuje svoje cene, polazeći od uslova na tržištu, ili na osnovi samoupravnog sporazuma o cenama, između zainteresovanih proizvodnih subjekata i potrošača. Organizacije udruženog rada koje svoje proizvode ne isporučuju direktno, preko tržišta, već u odnosima kooperacije kao isporučioci delova ili komponenti za proizvod koji izlazi na tržište, međusobnim dogovorom utvrđuju cene poluproizvoda ili delova ili participiraju u određenom procentu u ukupnom prihodu od zajedničke prodaje finalnog proizvoda, odnosno u zajednički ostvarenom dohotku, srazmerno svom učešću u njemu.

Država ima mogućnost intervenisanja u oblasti cena, radi stvaranja stabilnijih uslova poslovanja, suzbijanja inflacije ili zaštite potrošačâ od monopolskih i sličnih pojava. Ako takvo intervenisanje znači umanjivanje normalnog dohotka, onda takvom proizvođaču organ koji je limitirao ili snizio cenu mora obezbediti adekvatnu kompenzaciju.

Od tako ostvarenog prihoda svaka organizacija udruženog rada odbija sve materijalne troškove proizvodnje i amortizaciju utrošenih sredstava za proizvodnju, da bi došla do dohotka kojim može raspolagati. Znači, lični dohoci se ne odbijaju kao trošak proizvodnje, jer u uslovima samoupravljanja radnik se javlja u svojstvu upravljača društvenim sredstvima i onoga koji ulaže svoj rad. Doprinos svakog kolektiva nije samo u uloženom radu, već i u gospodarenju svim sredstvima kojima raspolaže. Podvojenost dohotka na nadnicu i profit iščezava, jer ni privatni vlasnik kapitala niti država kao vlasnik nisu interpolirani u proces proizvodnje. Doprinos tekućeg i doprinos minulog rada, oličeni u dohotku, pojavljuju se kao realizirana novostvorena vrednost, dohodak, kojim raspolaže radnik, odnosno njegov kolektiv. Dvojstvo u raspolaganju dohotkom, po osnovi kapitala i po osnovi rada, nestaje. Potreban rad i višak rada javljaju se u dohotku kao sintetičkom izrazu uspešnosti rada i poslovanja u samoupravnom socijalističkom društvu.

Iako su nestala klasna ograničenja koja su svodila radnika na najamni radni odnos i nadnicu, iako je radnik u poziciji da raspolaže dohotkom u celini, time nisu iščezle različite ekonomske funkcije pojedinih delova dohotka. Radnik mora voditi računa o ekonomskoj obavezi da jedan deo dohotka odvaja za potrošnju, a drugi za akumulaciju. Raspodela dohotka na akumulaciju i po-

Digitized by Google

trošnju nije proizvoljan, već je objektivno uslovljen čin i zavisi od dostignute produktivnosti rada, kad je reč o potrošnji, odnosno od stope akumulacije koja obezbeđuje dalji razvoj. Otuda pravo raspolaganja dohotkom od strane radnikâ pretpostavlja ekonomsku i društvenu odgovornost za njegovu raspodelu u skladu sa pomenutom potrebom da radni kolektiv akumulira.

Udruživanje više organizacija udruženog rada omogućuje zajedničko privređivanje na principu ostvarivanja zajedničkog prihoda ili zajedničkog dohotka. Na osnovu samoupravnog sporazuma udruženih proizvođača, zajednički prihod, odnosno dohodak raspodeljuje se prema kriterijumima koje oni sami utvrde, a koji odražavaju doprinos svakog učesnika stvaranju vrednosti zajedničkog proizvoda. Ovaj mehanizam udruživanja, sticanja i raspodele omogućuje prirodni tok koncentracije sredstava, podele rada i snošenje zajedničkog rizika u poslovanju i razvoju. Umesto posredovanja banaka ili države, same organizacije udruženog rada u dobroj meri obezbeđuju nesmetano kretanje društvenih sredstava i akumulacije širokog kruga međuzavisnih organizacija u procesu proizvodnje, razmene, transporta, naučnoistraživačkog rada i u sferi bankarstva.

Rezultati koje radnici postižu svojim radom i ukupnim poslovanjem osnova su za raspodelu prema radu, za individualno merenje svačijeg doprinosa. Kriterijumi i merila raspodele dohotka na lične dohotke i akumulaciju utvrđuju se samoupravnim sporazumima u kojima, pored organizacija udruženog rada, učestvuju i sindikati. Svaka radna organizacija, na osnovu dogovorenih opštih kriterijuma, svojim sporazumom predviđa konkretnu raspodelu, mereći svačiji individualni doprinos i u zavisnosti od ukupnog rezultata rada osnovne organizacije udruženog rada.

6. Solidarnost i uzajamnost u jugoslovenskom samoupravnom društvu

Robna proizvodnja, nejednaki organski sastav sredstava za proizvodnju kojima kolektivi upravljaju i rade, ekonomska motivacija radnikâ i raspodela prema rezultatima rada, uticaj inostranog i domaćeg tržišta, kao i nasleđene razlike u nivou razvijenosti među različitim regionima zemlje, neizbežno prouzrokuju razlike koje izazivaju i određene protivurečnosti u društvu. Otuda je solidarnost radničke klase, narodâ i narodnosti Jugoslavije bitan sastavni deo socijalističkog samoupravljanja. Bez toga bi se zaoštravale ekonomske i socijalne razlike i derogirali neki osnovni principi razvoja samoupravnog socijalističkog društva. Istovremeno, primena načela solidarnosti je jedan od uslova koji omogućuju da se u što većoj meri podstiče materijalna zainteresovanost radnikâ i uvažavaju ekonomske zakonitosti u razvoju, formiranju i raspodeli dohotka.

Digitized by Google

Granice solidarnosti, razume se, moraju biti jasno označene. Pre svega, mere solidarnosti ne smeju da dovedu u pitanje zainteresovanost svih subjekata za veće rezultate u radu, ne smeju se stvarati nerealne predstave o tome da društvo može ujednačavati razlike na uštrb inicijative i materijalne zainteresovanosti za višu produktivnost niti pothranjivati iluziju da se može trajno živeti i na račun solidarnosti drugih radnika. Prema tome, i solidarnost mora biti u funkciji podsticanja vlastitih snaga i naporâ, mora biti podrška prevazilaženju problemâ zaostalosti ili teškoća koje dolaze spolja, izvan mogućnosti uticaja radnog kolektiva.

Na toj osnovi, pored solidarnosti koja proističe iz sistema socijalnog osiguranja, obrazovanja, zdravstva itd., kojom je obuhvaćena cela radnička klasa, odnosno, u određenim aspektima, čitav narod, i nekih značajnih akcija solidarnosti kao što je solidarna izgradnja stanova itd., mogu se označiti tri osnovna Ustavom ili zakonom potvrđena oblika solidarnosti:

a) Razvoj nerazvijenih područja je problem dugoročnog karaktera, čijim se postepenim rešavanjem stvaraju ravnopravniji uslovi za sticanje dohotka radnikâ i za ekonomsku ravnopravnost narodâ i narodnosti, republika i pokrajina u Jugoslaviji. Ustavom je utvrđena obaveza formiranja Fonda federacije za brži razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja, u kome participiraju sve organizacije udruženog rada u određenom procentu od društvenog proizvoda. Predviđena su i dopunska sredstva za razvoj društvenih službi na nerazvijenim područjima (školstvo, kultura, zdravstvo itd.), koja savezni budžet, na osnovi doprinosa republika i pokrajina, dodeljuje nerazvijenim područjima. Ukupna sredstva za sve namene u tekućem petogodištu prelaze 3% društvenog proizvoda Jugoslavije.

Ovaj mehanizam pomoći i solidarnosti, koji istovremeno znači i korekciju efekata koje tržište proizvodi, element je ubrzanog razvoja nerazvijenih područja, izraz solidarnosti radničke klase i bitan činilac kohezije zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti. On omogućava da samoupravljanje počiva na zdravim ekonomskim temeljima, a da istovremeno bivaju odstranjeni za socijalizam neprihvatljivi efekti tržišnog poslovanja, kao i da se premoste nasleđene istorijske razlike u razvoju. Paralelno sa tim politika bržeg razvoja nerazvijenih područja ima i krupne ekonomske efekte, koji se ogledaju u širenju jugoslovenskog tržišta, ravnomernijem razvoju privrede i njenom bržem ukupnom napretku.

b) Solidarnost u odnosima među radnim organizacijama ogleda se u pomoći pojedinim kolektivima, po pravilu uz povraćaj sredstava, a delom i bespovratno, kad god se gubici u pojedinim organizacijama javljaju usled zastarelosti sredstava i tehnologije ili drugih slabosti koje su dovele jedan kolektiv u situaciju da ne može da ostvaruje dohodak koji pokriva troškove reprodukcije i lične dohotke. Za tu svrhu služe rezervni fondovi radnih organizacija, čiji se jedan deo može udruživati i služiti za pomoć u prevazilaženju teškoća u pojedinim kolektivima, najčešće i uz asi-

Digitized by Google

stenciju i dodatne kredite banaka ili uz pomoć društveno-političkih zajednica. Takva solidarnost se ostvaruje na bazi sanacionog programa i realnih dokaza da će biti preduzete neophodne promene u proizvodnji, u tehnologiji i organizaciji rada i u kadrovskom sastavu. Na ovaj način se omogućuje kolektivima koji imaju realne izglede za izlaz iz teškoća da se reorganizuju i da radnici ne ostanu bez posla.

c) Solidarnost u slučaju prirodnih katastrofa, kao što su zemljotresi, poplave itd., proverena je već u praksi prilikom nekoliko razornih zemljotresa i velikih poplava. U takvim slučajevima sve organizacije udruženog rada, na osnovi posebnih zakona, doprinosile su i danas doprinose da se posledice elementarnih katastrofa lakše savlađuju.

7. Protivurečnosti samoupravnog privrednog i društvenog razvoja

a) Iako radnici upravljaju sredstvima za proizvodnju i raspolažu dohotkom, i sredstva za rad i dohodak, odnosno višak rada pripadaju društvu. Raspolaganje njima povereno je radnim kolektivima, imajući u vidu i njihove interese i potrebe, ali i potrebe i interese društva. To je veza između neotuđivih prava radnikâ samoupravljačâ i njihove odgovornosti pred društvenom zajednicom. Racionalno gospodarenje sredstvima za proizvodnju i dohotkom ne samo da nije u suprotnosti sa društvenim interesom, već je to cilj samoupravnog sistema. Time on pokazuje svoje vrednosti, takvim odnosom on polaže ispit pred istorijom, postaje realna alternativa, jedna od mogućih, na putu razvoja socijalizma u svetu.

Otuda je grupno-svojinsko ponašanje i privatizacija društvenih sredstava i dohotka antisamoupravan čin. Međutim, ova pojava i takve tendencije nisu plod sistema kao takvog, već su uzrokovani i pothranjivani robnom proizvodnjom i tržištem, u meri u kojoj oni zaoštravaju konkurenciju, zatim zaostalom svešću koja svojinu tretira na relaciji »moje« i »državno«, sitnosopstveničkim nasleđem prošlosti, kao i mnogim nedostacima u konkretnim mehanizmima privređivanja i nedovoljno razvijenim proizvodnim snagama. Svesni smo toga da će menjanje nasleđene svesti i iznalaženje pravih podsticaja koji će povezivati interese kolektiva i pojedinaca sa interesom društva biti dug i mukotrpan proces.

b) U odnosima upravljanja i odlučivanja u organizacijama udruženog rada dolazi do različitih tendencija, od kojih kao najznačajniju treba istaći tehnomenadžersku uzurpaciju, koja se ogleda u pokušajima manipulisanja samoupravnim organima, nametanja odluka, neadekvatnog informisanja, zaobilaženja nadležnosti kolektiva, odnosno radničkih saveta itd. Uzroci takvih pojava su u shvatanju da je stručnost i kompetentnost u poznavaju problema jedino odlučujuće prilikom donošenja odluka, dok se, u su-

Digitized by Google

štini, radi o pretenzijama na vlast i raspolaganje društvenim sredstvima i dohotkom bez radničkog odlučivanja. Pri tom se često koristi argumentacija o potrebi jedinstva komandi u proizvodnom procesu, o potrebi operativnog delovanja, o sporosti radničkog odlučivanja, o nekompetentnosti radnikâ itd. U stvari, nije u pitanju nesumnjiva kompetencija u upravljanju procesom proizvodnje i tekućim poslovanjem od strane poslovodnih organa i direktora niti je reč samo o stručnom prosuđivanju problemâ, već o ključnim pitanjima politike razvoja i raspodele dohotka, dakle — o eminentnim pitanjima sudbine kolektiva, o interesima radnikâ o čijoj se egzistenciji radi, kao i o kursu razvoja samoupravnog društva, o kojima se bez radnikâ i mimo njihove volje ne može odlučivati.

Zahtevom za adekvatnim i stalnim informisanjem radnikâ, delovanjem subjektivnog faktora u razjašnjavanju prirode problemâ pred kojima se kolektivi nalaze i, pre svega, živom praksom, iskustvom koje stiče radnička klasa u samoupravljanju postepeno se savlađuje ovaj problem.

c) Činjenica da su sredstva za proizvodnju društvena, da su dohodak i višak rada u rukama kolektivâ materijalna snaga koja koncentrisana može dati velike rezultate, često zavodi ekonomske i društvene činioce da usvajaju programe i ciljeve koji prevazilaze realne mogućnosti. Prilikom planiranja često se zaboravlja da sredstva pripadaju kolektivima, da njihova koncentracija može biti izvršena samo voljom kolektivâ, da krupni ciljevi i programi moraju da počivaju i da proizlaze iz planova pojedinih privrednih subjekata i da država ima ograničena prava u pogledu preraspodele nacionalnog dohotka. Usled toga još egzistira kao ozbiljna pojava subjektivizam u planiranju i programiranju razvoja, kao i voluntarizam u donošenju nekih državnih mera intervencije.

U stvari, to je tendencija da se društveno-svojinski pretvore u državno-svojinske odnose, a to je moguće jedino eksproprijacijom pravâ samoupravljanja radnikâ i radnih kolektiva. Posledice takvih pojava su trošenje preko mogućnosti i izazivanje nestabilnosti na tržištu i u odnosima cena. Istovremeno, pojave koncentracije akumulacije bez ili mimo volje radnikâ, hipertrofirano širenje kreditnog odnosa i raspolaganje bankarskim sredstvima mimo udruženog rada, ili u sprezi sa državnim i političkim faktorima, dovodi do pojava državnog kapitala i kapital-odnosa, sprege tehnomenadžera i birokratije.

d) U društvu koje uvažava pluralitet interesâ, usklađivanje pojedinačnih, zajedničkih i opštih interesa je od izuzetnog značaja za rešavanje protivurečnosti u društvu i za pravovremeno i efikasno odlučivanje. Jugoslavija je, pri tom, višenacionalna zajednica, što zahteva puno uvažavanje različitih nacionalnih potreba i interesâ. Nema sumnje da je slobodno izražavanje različitih interesa bitan uslov demokratizacije društva. Sistem samoupravljanja je društveni okvir u kome se različiti interesi radnikâ i radnih kolektiva u proizvodnji, prometu, u društvenim delatnostima i između njih,

Digitized by Google

svuda gde ljudi rade i žive od svoga rada, međusobno usklađuju putem samoupravnog sporazumevanja, na ravnopravnoj osnovi, s obzirom na to da svi rade sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini i da imaju jednak društveno-ekonomski položaj. Kao što vidimo, u okviru istog produkcionog odnosa i pri jednakom društvenom položaju radnih ljudi ima mnogo elemenata zajedništva koji radne ljude upućuju jedne na druge — to je dugoročni interes radničke klase da sačuva i razvije društvene odnose u kojima je rad dominantan činilac i da sebi i zajednici obezbedi materijalni i društveni progres. Neposredno sporazumevanje i dogovaranje o različitim i zajedničkim interesima postepeno potiskuje državnu intervenciju i čini državu izlišnom u mnogim domenima stvaranja i raspodele dohotka.

Delegatski sistem možemo nazvati nastavkom samoupravljanja u političkoj sferi, jer se oslanja na iste društvene činioce u izboru delegatâ, — oni se biraju u osnovnim samoupravnim ćelijama. Putem skupština na svim nivoima, od opštine do Federacije, treba da se razrešavaju različiti interesi koji izlaze iz okvira jedne ili više organizacija udruženog rada, pa i najširih asocijacija, ili oni koji tangiraju probleme i interese različitih društveno-političkih zajednica — opština, pokrajina, republika i Federacije.

Prisustvo Saveza komunista Jugoslavije i drugih političkih organizacija u delegatskom sistemu javlja se kao nesumnjiv faktor stvaranja atmosfere dogovaranja, demokratskog postupka i isticanja zajedničkih principijelnih pozicija koje omogućuju da se konkretna rešenja postižu kroz debatu, argumentaciju i isticanje zajedničkog i opšteg, kad god ono može doći u pitanje ili biti zapostavljeno.

To je, naravno, kao i u svakom društvu, mukotrpan proces, koji zavisi od svesti i opredeljenja ljudi, od razvijanja demokratskih tradicija, međusobnog uvažavanja i respektovanja različitih interesa.

e) Različit stepen razvijenosti pojedinih delova Jugoslavije, o čemu je bilo reči, objektivna je osnova stvaranja različitih interesa i pogledâ na pojedina pitanja, pa i ona od opštijeg značaja. Ta protivurečnost je suštinskog i dugoročnog karaktera i neizbežno će u političkom i društvenom životu igrati krupnu ulogu. Mesto razrešavanja ove protivurečnosti je takođe u delegatskom sistemu, u razumevanju tesne međuzavisnosti rešavanja ovog problema i bržeg opšteg napretka zemlje.

f) Jedinstveno jugoslovensko tržište je činilac od izvanrednog značaja za međusobno ekonomsko povezivanje privrede Jugoslavije, ali, kao i svako tržište, nosi sobom određene protivurečnosti i slabosti. U slučaju Jugoslavije negativne pojave se izražavaju u pojavama lokalističkog zatvaranja, parcelizacije tržišta, ograničavanja, posrednog ili neposrednog, slobodnog kretanja društvenih sredstava, odnosno u njihovom udruživanju pre svega u okviru užih društveno-političkih zajednica.

Digitized by Google

Razvoj privrede, ravnomerniji regionalni razvoj, stimuliranje podele rada, kooperacija i udruživanje među privrednim organizacijama iz različitih regiona, gde god za to ima ekonomskog opravdanja, šire razvijanje ekonomskih odnosa sa inostranstvom put je otklanjanja sadašnjih pojava zatvaranja i ograničavanja tržišta. U tom smislu bi i ekonomska politika i promene u privrednom mehanizmu, koje bi favorizovale delovanje na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, doprinele jenjavanju tendencija zatvaranja tržišta u lokalne okvire.

Digitized by Google

Leslie Goonewardene

Primenljivost samoupravljanja na državna proizvodna preduzeća u Šri Lanki

Primena sistema samoupravljanja na državna proizvodna preduzeća u Šri Lanki (Cejlon) nije stvar koja ima samo akademski interes, već je pitanje koje će u narednom razdoblju, verovatno, dobijati sve veći značaj, i to zbog nekoliko razloga.

Prvo, u razdoblju 1970—75. godine izborom savetâ zaposlenih, sa ograničenim pravima, u velikom broju takvih preduzeća učinjen je korak u pravcu samoupravljanja.

Drugo, glavna sredstva za proizvodnju u zemlji su nacionalizovana, te će pitanje o tome kakav oblik treba da poprimi upravljanje tim sredstvima postati veoma realno pitanje.

I treće, u situaciji kada dolazi do sve većeg porasta inflacije, a troškovi života se stalno povećavaju, i to veoma ozbiljno, povećanje proizvodnje u državnom sektoru postaje stvar od ogromne važnosti u borbi protiv brzo rastućih troškova života. Uvođenje sistema samoupravljanja javlja se kao jedino praktično i realistično sredstvo za postizanje takvog rezultata.

Digitized by Google

Saveti zaposlenih, sa ograničenim pravima

Kad je *Lanka Sama Samaja Party* formirala 1964. godine koalicionu vladu sa *Sri Lanka Freedom Party* (Partija slobode Šri Lanke), izbor savetâ zaposlenih, sa ograničenim pravima, u državnim proizvodnim preduzećima predstavljao je jednu od prihvaćenih tačaka u programu vlade. Međutim, od toga ništa nije bilo pošto je vlada naložila Odboru stručnjakâ da joj podnese izveštaj, a koaliciona vlada je oborena nekoliko meseci pre nego što je taj odbor počeo da priprema svoj izveštaj.

Kad je sredinom 1970. godine formirana vlada Jedinstvenog fronta *Sri Lanka Freedom Party* (SLFP), *Lanka Sama Samaja Party* (LSSP) i Komunističke partije (KP), prišlo se ubrzano ostvarivanju predloga za osnivanje savetâ zaposlenih, što je dobilo značajno mesto u zajedničkom programu Jedinstvenog fronta.

Vlada je dozvolila osnivanje izbornih saveta zaposlenih, sa ograničenim pravima, u proizvodnim preduzećima kojima upravlja država. Krajnji cilj bio je uspostavljanje samoupravljanja. Osim toga, posebnim aktom je dato ovlašćenje ministrima da primenjuju tu odluku, uz odgovarajuće izmene gde su one bile potrebne, i da bez oklevanja osnivaju savete zaposlenih.

Pored davanja savetodavnog prava tim savetima, treba pomenuti još dva prava: uprava preduzeća je obavezna da dobije saglasnost saveta zaposlenih pre nego što uvede bilo kakvu inovaciju ili promenu u preduzeću iil uslužnoj delatnosti nad kojima ona vrši kontrolu. Ako ta saglasnost ne može biti dobijena, *uprava nema prava da izvrši tu promenu.* Ona to može učiniti samo pošto uloži žalbu ministru koji će sprovesti istragu, saslušati obe strane i doneti konačnu odluku. Drugo pravo dato savetima zaposlenih sastojalo se u tome da savet ima *pravo uvida u sve što se tiče preduzeća;* on to čini preko odbora koji osniva u tu svrhu, a uprava je obavezna da tom odboru pruži svaku pomoć u njegovom radu.

Može se postaviti pitanje: zašto u to vreme savetima zaposlenih nisu data sva prava? Dva su razloga tome. Prvo, svest radnikâ u to vreme nije bila dovoljno razvijena da bi opravdala takav korak. Drugo, SLFP nije u svom krilu imala značajne snage koje bi podržale takav predlog.

Drugo pitanje koje se može postaviti glasilo bi: zašto LSSP, koja je bila prvi pokretač predloga, nije odmah predložila Parlamentu nacrt zakona o osnivanju savetâ zaposlenih, već je umesto toga predložila da se to učini administrativnim putem? Razlog tome možemo odmah otkriti. Da se pokušalo osnivanje savetâ zaposlenih parlamentarnim putem, to jest donošenjem zakonskog propisa, to bi, svakako, trajalo nekoliko godina. Bilo je važno osnovati te savete što pre.

Naime, odmah posle izborne pobede iz 1970. godine radnički saveti su spontano osnovani u nekoliko depoa Cejlonske uprave

Digitized by Google

transporta, kao i u nekim industrijskim preduzećima za koja je nadležan ministar industrije. U svakom slučaju, bilo je značajno osnovati savete zaposlenih pre nego što iščili oduševljenje radnikâ.

U sklopu akcije koja je usledila, izabrani saveti zaposlenih najpre su zaživeli novembra 1970. godine u okviru Cejlonske uprave transporta. Za njima su kasnije došli takvi saveti u preduzećima pod nadležnošću ministra industrije, ministra brodogradnje, ministra građevina i stambene izgradnje i ministra za plantaže. Svi ti saveti su bili izabrani tajnim glasanjem zaposlenih.

Za većinu tako izabranih saveta može se reći da su bili uspešni. Na primer, saveti zaposlenih na železnici uveli su domaću proizvodnju vagonâ i savremen način osvetljenja vagona, a prvi put su u Šri Lanki proizveli automatska vrata na železnici i uveli niz drugih novina.

Saveti su u Cejlonskoj upravi transporta bili značajni činioci u uvođenju sistema stimulacije i raznih drugih reformi. Možda najvažniju promenu predstavlja sistem u kome visina dodatnih primanja zaposlenih zavisi od stepena rentabilnosti depoa. Treba uočiti da je to, u malom omeru, označavalo početak primene druge karakteristike samoupravljanja, to jest prava zaposlenih da raspolažu profitom koji su sami ostvarili. Takođe bismo mogli pomenuti da je osnovana specijalna škola u kojoj su članovi savetâ zaposlenih obučavani u poslovima upravljanja.

Razume se, ne tvrdimo da nije bilo i neuspehâ u radu savetâ zaposlenih koje je osnovala vlada Jedinstvenog fronta. Na primer, uprkos savetu ministara i rukovodilaca korporacija, postojala je tendencija da se za članove savetâ biraju ljudi ne na osnovu njihove podobnosti ili sposobnosti za vršenje tih funkcija, već prema listama koje su isticali razni sindikati, različite političke pripadnosti. Međutim, moramo reći da je prilikom drugih izbora za članove savetâ zaposlenih došlo do izvesnog poboljšanja u tom pravcu.

U Međunarodnom kongresnom domu, izgrađenom u spomen Solomona Bandaranaikea, otpočeo je 2. januara 1970. godine trodnevni seminar za predstavnike 200 savetâ zaposlenih. Radnici koji su učestvovali na tom seminaru, brižljivo i dugo pripremanom, ispoljili su veliko oduševljenje i visok stepen razumevanja. Rezolucije usvojene trećeg dana rada seminara našle su se na dnevnom redu sednice vlade (pet odgovarajućih ministara sastavili su poseban dokument). Međutim, posle izlaska iz vlade ministara, koji su inače članovi LSSP, (krajem 1975. godine), ništa nije učinjeno u tom pravcu.

Možemo izvući dve značajne pouke iz iskustva Šri Lanke u pogledu rada savetâ zaposlenih. Prvo, sistem samoupravljanja treba uvesti pre nego što iščili oduševljenje radnikâ. Drugo, umesto da se čeka na približavanje izborâ, treba znatno ranije razviti široku propagandu obrazovnog tipa.

Digitized by Google

Saveti zaposlenih pod sadašnjom vladom

Sadašnja vlada Jedinstvene nacionalne partije *(United National Party Government)* donela je zakon koji predviđa osnivanje savetâ zaposlenih, a sada je u toku primena tog zakona. Međutim, za žaljenje je što se to pokazalo ne kao korak napred, već kao korak nazad. Pre svega, ti saveti neće imati ni ona ograničena prava kojima su raspolagali raniji saveti. Ne samo što će ti saveti imati čisto savetodavnu ulogu, već će se njihovi predlozi odnositi posebno na mere higijensko-tehničke zaštite radnikâ. Najopasniju odredbu tog zakonskog teksta predstavlja član 38, stav 4. Prema toj odredbi izlazi da, ukoliko savet zaposlenih i uprava preduzeća postignu sporazum o nekom pitanju, uključujući i sporazum o sporovima između zaposlenih i uprave, taj sporazum će biti obavezan za sve radnike. Oni zaposleni koji bi se suprotstavili takvom sporazumu mogu biti zakonski gonjeni, a ukoliko se utvrdi njihova krivica, podležu kazni čiji maksimalni iznos dostiže 1.000 Ps ili biva zamenjen kaznom običnog ili strogog zatvora do šest meseci.

Imajući sve to u vidu, ne bi bilo pogrešno zaključiti da stvarni cilj Zakona o savetima zaposlenih koji je donela vlada Jedinstvene nacionalne partije jeste nanošenje snažnog udarca sindikalnom pokretu. Naime, ako savete zaposlenih, koji treba da budu osnovani, sačinjavaju provladini predstavnici, oni veoma lako mogu da se udruže sa upravom preduzeća i da donose odluke uperene protiv radničke klase. U tom slučaju radnici ne samo što moraju biti spremni da štrajkuju, već mogu da idu i u zatvor ako bi se borili protiv takvih odluka.

Neke partije i sindikati savetovali su svojim članovima da bojkotuju izbore za te savete. Međutim, drugi sindikati su na vreme objasnili pomenutu opasnost, sadržanu u vladinom zakonu, te su pozvali protivvladine delove radničke klase da se ujedine u preduzećima i ustanovama i da ističu jedinstvenu listu kandidata kako bi se sprečile mahinacije vlade Jedinstvene nacionalne partije. Srećom, nisu svi zaposleni poslušali partije koje su se zalagale za bojkot izborâ, te su protivvladine snage postigle znatne uspehe na izborima za savete zaposlenih. One su, u stvari, pobedile u većini korporacija.

Strukturne promene u Šri Lanki

Gornji prikaz ograničene participacije radnikâ u upravljanju državnim proizvodnim preduzećima, uz ukazivanje perspektive kretanja ka samoupravljanju, dovoljan je da ukaže kako ideja o samoupravljanju nije sasvim nova tim radnicima. U tome je, razume se, prednost. Međutim, to nikako nije glavni razlog našem zaključku da pitanje samoupravljanja nije u Šri Lanki samo akademsko pitanje, već i pitanje od velikog praktičnog značaja. Taj značaj proističe iz objektivnih faktora — naime, iz strukturnih promena koje su se dogodile u privredi, kao i iz imperativne po-

Digitized by Google

trebe da se podigne produktivnost, kako bi se povela borba protiv vrtoglavog skoka troškova života.

U privredi zemlje došlo je do značajnih promena posle 1956. godine, a posebno posle formiranja vlade Jedinstvenog fronta SLFP, LSSP i KP (1970). Pored razvijanja državnih bankarskih institucija, uvođenja veće kontrole nad inostranim komercijalnim bankama, daljeg uplitanja države u spoljnu trgovinu i brodogradnju, nacionalizacije nekoliko preduzeća, osnivanja niza državnih korporacija i nacionalizacije zemljišnih poseda (individualno vlasništvo i vlasništvo privatnih kompanija) iznad 50 akri (preko 2.000 ari), izvršena je nacionalizacija plantaža javnih kompanija (uključiv plantaže kompanija u britanskom vlasništvu), za koje se u Šri Lanki tradicionalno smatra da predstavljaju komandne poluge privrede. Ova poslednja nacionalizacija izvršena je u drugoj polovini 1975. godine i bila je rezultat pritiska koji je organizovala radnička klasa. Vlada je bila prisiljena da izađe u susret tom zahtevu, suočena sa opasnošću organizovanja štrajka na dan 31. januara te godine od strane sindikalnih federacija, predvođenih LSSP, KP i SLFP. Dalji pritisak koji su te organizacije izvršile u junu iste godine doveo je do odluke vlade da se u julu 1975. godine pristupi pripremi zahtevanog zakona, koji je usvojen u Parlamentu krajem godine.

Istina, vlada Jedinstvene nacionalne partije, koja je došla na vlast 1977. godine, izvršila je sužavanje javnog sektora u privredi, pokušavajući da to učini specifičnim denacionalizacijama. Međutim, to nije dovelo do kvalitativnih promena u mestu javnog sektora u privrednoj strukturi.

Kao što je ranije pomenuto, značajne strukturne promene izvršene su u privredi. Međutim, ne može se tvrditi da nacionalizovani sektor privrede funkcioniše na zadovoljavajući način. Razume se, desničari izjavljuju da je nacionalizacija bila promašaj, ali i levičari su prisiljeni da priznaju kako rezultati nacionalizacije nisu u skladu sa njihovim očekivanjima.

Upravljanje u preduzećima javnog sektora

Poslovni rezultati u državnom sektoru uglavnom su slabi. To dolazi kako usled propustâ u upravljanju, tako i zbog nepostojanja saradnje od strane zaposlenih. Međutim, potrebno je shvatiti neke od razloga takvog stanja. U socijalističkim zemljama, na primer, kolektivno vlasništvo nad glavnim sredstvima za proizvodnju uvedeno je *posle* osvajanja vlasti od strane masa, sa radnicima na čelu. U Šri Lanki, međutim, nacionalizacija glavnih sredstava za proizvodnju *prethodila* je tome. To je stvorilo posebne probleme. Svest radnikâ u nacionalizovanim koncernima malo se promenila. Oni ta preduzeća ne smatraju svojima i pokazuju malo interesovanja da ih čuvaju i razvijaju.

Upravne odbore nacionalizovanih preduzeća postavlja odgovorni ministar. Direktori takvih upravnih odbora su u većini slu-

Digitized by Google

čajeva ljudi koji ništa ne znaju o takvom preduzeću ili lica koja pokušavaju iskoristiti taj položaj za svoje interese, odnosno lica koja, bez obzira na zahteve određenog preduzeća, pokušavaju (obično sa uspehom) da nađu posao ljudima, uzimajući u obzir lične ili političke razloge. U takvim uslovima ne iznenađuje to što niz nacionalizovanih preduzeća ne posluje na zadovoljavajući način, već to što ona uopšte funkcionišu.

Međutim, treba istaći da, iako se ministar zaista trudi da postavi odgovarajuće ljude u upravne odbore direktorâ nacionalizovanih koncerna, to ne predstavlja rešenje. S jedne strane zbog toga što je broj ljudi poštenih i podobnih za takva mesta jako ograničen, a s druge strane zato što su čak i pošteni ljudi podložni iskušenjima. Takođe treba reći da one koji dolaze sa strane, koji ne rade u preduzeću, birokratija preduzeća može lakše prevariti. Jedini način da se te opasnosti izbegnu jeste taj da zaposleni iz svojih redova biraju direktore. To je jedna od dve karakteristike sistema samoupravljanja u Šri Lanki.

Mada je upravljanje značajan aspekt samoupravljanja, isto tako je značajan i aspekt prava izabranog tela upravljanja da raspolaže profitom preduzeća. Stvarna zainteresovanost i saradnja zaposlenih u koncernu, posebno kad je reč o izboru odgovarajućih ljudi u upravne odbore, ne može se obezbediti bez tog materijalnog podsticaja. Treba istaći da su neke socijalističke zemlje koje su ranije smatrale da materijalna stimulacija predstavlja ustupak kapitalizmu i korak ka kapitalizmu — napustile to pogrešno stanovište.

Dakle, u takvom sistemu samoupravljanja proizvođači će videti da sami neposredno koriste plodove porasle produktivnosti i bolje rentabilnosti. Ovo zbog toga što će izabrani savet ili upravni odbor direktorâ u preduzeću raspolagati profitom koji preostane posle plaćanja poreza na dohodak i doprinosa odgovarajućim teritorijalnim vlastima. Takvo telo će, posle odgovarajućeg konsultovanja sa onima koji su ga izabrali, odlučiti da li će taj profit tako potrošiti što će ga podeliti radnicima kao povećanje njihovih dohodaka, ili će ga upotrebiti na društvene rashode, ili reinvestirati u preduzeće (i tako povećati budući profit) ili će kombinovati sva tri pomenuta načina njegove upotrebe.

Mada Šri Lanka nije iskusila revoluciju koja bi široke slojeve stanovništva dovela na visok nivo svesti (kao što se to dogodilo, na primer, u Jugoslaviji), ipak možemo reći da Šri Lanka, možda, uživa izvesne prednosti koje Jugoslavija nije imala u posleratnom razdoblju (tu mislimo na nivo pismenosti i na dugogodišnje iskustvo sa opštim pravom glasa). Otuda nema razloga za strah da će se radnici Šri Lanke, kad dobiju pravo da samoupravljaju, ponašati neodgovorno u pogledu profita ili viška koji stvaraju u svojim preduzećima.

U svakom slučaju, u situaciji kakva danas postoji u Šri Lanki samo sistem koji je neposredno povezan sa kolektivnim interesom može dovesti do znatnog — pa čak, možda, i izuzetnog — poboljšanja poslovanja preduzećâ iz državnog sektora.

Digitized by Google

Samoupravljanje i troškovi života

Narod Šri Lanke se danas suočava sa neobuzdanim porastom troškova života, čije rešenje predstavlja najglavniji i najaktuelniji zadatak pred kojim se nalazi. Taj problem se može rešiti jedino značajnim povećanjem proizvodnje. Procenjuje se da dve trećine nacionalnog bogatstva proizvodi državni sektor. Sam predsednik Šri Lanke je javno izjavio da *državni sektor* daje 60% proizvodnje. Iz svega toga proizlazi da, ukoliko nas ozbiljno zabrinjava problem povećanja proizvodnje, moramo najpre pronaći puteve i sredstva za povećanje proizvodnje u tom sektoru.

Stoga se pitanje uvođenja samoupravljanja u državnim proizvodnim preduzećima u Šri Lanki postavlja kao pitanje ne samo od izuzetnog značaja, već i kao veoma hitno. Nesumnjivo je da će uvođenje takvog sistema samoupravljanja predstavljati veliku pokretačku snagu znatnog povećanja proizvodnje. Zahvaljujući tako povećanoj proizvodnji, bilo bi moguće da se putem subvencija pruže potrošačima glavni proizvodi po razumnim cenama, čak i ukoliko bi inostrani dobavljači takvih roba povremeno povećavali cene. Takođe bi trebalo pomenuti da, ukoliko dođe do smanjenja količine inostranih zajmova koje dobijamo u svrhu razvoja, deo dohotka koji se ostvaruje na temelju povećane proizvodnje mogao bi se takođe koristiti radi kompenzacije takvog nedostatka kapitala.

Prilikom primene samoupravljanja na državna proizvodna preduzeća u Šri Lanki mogu se pojaviti mnoga praktična pitanja poput pitanja načina izračunavanja poreza na dohodak, kojim treba oporezovati takva preduzeća ili pitanja sprečavanja eksploatisanja potrošačâ samovlasnim podizanjem cena u onim oblastima u kojima samoupravna preduzeća imaju monopol itd. Međutim, kako su mnoga od tih pitanja drugostepenog značaja i kako cilj ovog referata nije iznošenje celovite problematike uvođenja samoupravljanja u državnim proizvodnim preduzećima u Šri Lanki, to i ne nameravamo da raspravljamo o tim pitanjima. Doduše, postoje dve stvari čije bi pojašnjavanje bilo poželjno.

Sistemu samoupravljanja se ponekad prigovara da može dovesti do poremećaja državnog plana privrednog razvoja. Ako je to tačno, to bi moglo da bude veoma ozbiljno za Šri Lanku. Naime, Šri Lanka ima ono što se popularno naziva uvozno-izvoznom privredom, koja je, pored toga, opterećena sistemom monokulture, nasleđenim od kolonijalizma, i to u vidu plantaža čaja koje donose 65% deviznih sredstava što ih zarađujemo kroz izvoz. Poremećaj državnog plana, to jest promena tog stanja usled diverzifikacije proizvodnje bila bi stoga veoma ozbiljna stvar.

Međutim, ta teza ne vodi računa o nizu mogućih korektivnih faktora.

Pre svega, ne bi trebalo smetnuti s uma da nova investiranja neće preduzimati jedino samoupravna preduzeća, već i država, a u uslovima Šri Lanke ova potonja se javlja kao daleko najveći investitor. Takođe treba imati na umu da investiranje samoupravnih

Digitized by Google

preduzeća mora uživati podršku banaka. Budući da banke sprovode državnu politiku, one će biti u stanju da spreče izvođenje projekata koji bi poremetili nacionalni plan privrednog razvoja.

Drugo, ponekad se izražava strahovanje da bi sistem samoupravljanja predstavljao udarac sindikalnom pokretu. U uslovima Šri Lanke sindikat će biti nužan čak i u sistemu samoupravljanja. Kao što se dešava danas, tako će i u sistemu samoupravljanja sindikati biti nužni da kroz kolektivno pregovaranje utvrđuju uslove i načine rada svojih članova; pregovaranje se obavlja sa upravnim odborima, čak i kad te odbore biraju razni sektori zaposlenih. Može doći do situacija u kojima je nužno braniti interese zaposlenih od upravnih odbora koje su oni sami imenovali. Stoga treba da postoje sindikati zaposlenih ne samo da bi vodili pregovore o takvim pitanjima, već i da bi organizovali štrajkove tamo gde je to nužno.

Kad smo već kod toga, možda je uputno dodati da nema razloga strahovanju da će politički pluralizam biti prepreka uvođenju sistema samoupravljanja u Šri Lanki. Narod Šri Lanke već dugo neguje politički sistem u kome se vlada bira tajnim glasanjem naroda, u kome se raznim političkim partijama daje mogućnost da dođu na vlast i da iznose pred narod razne političke programe. Stoga nije verovatno da bi narod dobrovoljno odbacio takav sistem. U svakom slučaju, niko do sad nije otvoreno izneo predlog za uvođenje iz osnova novog političkog sistema.

Digitized by Google

Zdravko Grebo

Samoupravljanje i država

Neće biti bez svakog osnova tvrdnja da u oblasti socijeteta i praktičnog uma, sasvim različito nego u domenu prirodnih nauka i tehnike, ljudska misao uvijek varira jednu ili nekoliko istovrsnih tema, koje u središtu imaju čovjekovu slobodu i sreću, ako to već nije jedno i isto. Stoga u okviru autentičnog socijalističkog društva nikakva principijelna novost nije ni moguća, osim, naravno, ako ne udari nekim putem koji radikalno kida sa komunističkom orijentacijom.

Otuda i naslovna tema nije nipošto nova. Njena novost se neda dokazivati ni u okviru međunarodnog radničkog pokreta. „Vječnost" njenog postojanja, međutim, ne dokida njenu aktuelnost. Ili, obrnuto, planetarni proces etatizacije izgleda da je dilemu praktično riješio u korist državnosti kao jedinog mogućeg oblika organizovane društvenosti; ako ništa, za onaj dio vremena kojem idemo u susret, o kome se uopšte može nešto smisleno i pouzdano reći.

Međunarodni komunistički pokret, naravno, s drugom argumentacijom i, vjerovatno, drugačijom namjerom, misli slično. Izgleda da još samo rijetki ozbiljno drže do „odumiranja države".

Prije će biti da se u procesu vlastitog teorijskog samointerpretiranja pojmovi samoorganizovanja radničke klase u socijalizmu, socijalističke demokratije i socijalističke države, manje ili

Digitized by Google

više, i kategorijalno i kao konkretni istorijski oblici političkog organizovanja socijalističkog društva, jednače kao sinonimi, a sve izvan ovoga, u suštini političkog domena ostavlja se za neko daleko pokoljenje i njegov, tek tada, mogući „skok u carstvo slobode".

Mi ćemo na ovom mjestu tvrditi suprotno (s čim se, vjerovatno, neće saglasiti ni svi jugoslovenski drugovi): socijalistička država, socijalistička demokratija i socijalističko samoupravljanje teorijski (pojmovno) se ne poklapaju, obuhvatom su različiti i predstavljaju kategorije različitog ranga.

U svom aktuelnom vidu država i (tačnije je reći: ili) samoupravljanje predstavljaju političke programske oznake koje svjedoče o osnovnom socijalnom, ne usuđujem se upotrijebiti termin klasnom, sukobu na nivou vremena o čijem će ishodu zavisiti budućnost. Iza jednog ili drugog znamenja transparentno ili intimno, svjesno ili tek instinktom, oboružani respektabilnim sredstvima ili samo golom željom i htijenjem, svrstane su sve socijalističke snage, kako u nacionalnim tako i u internacionalnim okvirima. Ovako radikalno formulisana teza, svakako, traži objašnjenje. Kao što pod „državom" ili „samoupravljanjem" ne smatramo cjelovite socijalističke poretke, nego u socijalističkom biću, svuda i u svemu, prepoznajemo jednu ili drugu tendenciju, ili, možda, obje, kao što ni jednoj političkoj deklaraciji o vlastitoj prirodi ne namjeravam vjerovati na riječ, tako nam nije ni na kraj pameti da branimo ili propagiramo jugoslovensko samoupravno socijalističko iskustvo, kao što bi se to nestrpljivom čitaocu moglo učiniti. Duboko je istinita Kardeljeva misao da su „društveni smisao i ciljevi socijalističke izgradnje svuda isti. Ali putevi i sredstva za ostvarivanje tih ciljeva su uslovljeni veoma različitim faktorima i zbog toga nužno moraju biti više ili manje različiti u raznim vremenima i u raznim državama. U tom smislu se, na primer, konkretni oblici našeg sistema samoupravljanja i političkog sistema uopšte ne mogu šablonski prenositi na druge zemlje, a isto tako se ne može činiti ni obrnuto".

Iskreno smatram da i za jugoslovensko društvo važi ista politička formulacija problema: država ili samoupravljanje. Ono što će, međutim, ovlastiti djelimično „jugoslovenski obojenu" interpretaciju problema jeste puka činjenica o ekskluzivnosti pokušaja i stoga, bez obzira na sve manjkavosti konkretno-istorijske pojedinačnosti, jedino mogućnost sistematskije argumentacije na osnovu povijesne evidencije, koja se može porediti sa milenijumima bogaćenim iskustvom države.

*

Praktično ostvarivanje proleterskog programa kao konkretno-istorijsko razrješavanje odnosa čovjek—društvo mora prispjeti do onog rješenja koje će definitivno apsolvirati problem razotuđenja društvene moći i realizacije generičke suštine čovjeka. To bi, bar u

Digitized by Google

onoj struji mišljenja i političkog nastojanja koja baštini na klasičnom marksizmu, moralo biti opšte mjesto.

To, međutim, nije tako. Prije će biti da je upravo suprotno. Evidentnost zagovaranja različitih, čak direktno oprečnih, teorijskih shvatanja, koja se sva nesamokritično hoće ugurati pod znamenje autentičnog marksizma, raznolikost konkretno-istorijskih ostvarenja »političkog programa« proletarijata, koja takođe sva pretenduju na ortodoksiju u realizaciji Ideje, ako se i ne spomene skoro spektakularno „bogatstvo" Marx-interpretacija u građanskoj literaturi, koja tumači baš kako joj je ugodno i prigodno — govori da u poimanju države i oko njega, te i sa svim praktično-političkim konsekvencijama, nije baš sve i definitivno jasno i jednoznačno odlučeno.

Da li je tome razlog nekonzistentnost samog teorijskog izvora, njegova nedoraslost aktuelnim prilikama ili najprostija ideološka obmana, nije se tako lako odlučiti. Uostalom, to se i ne pokazuje odlučujuće. Za dokaz naše teze dostatno je podsjetiti šta je osnov Marksovog shvatanja države, šta on tvrdi o državi uopšte — naravno, u onoj mjeri u kojoj takav koncept u marksizmu uopšte ima nekog smisla.

Učenje o državi sigurno nije najznačajniji, a pogotovo nije jedini, sastavni element Marksovog društvenog shvatanja. U okviru marksističkog sistema sadržava se i antropološko-humanistički nauk, čiji značaj progresivno raste paralelno sa konkretno-istorijskim neumstvenim ozbiljenjem marksističkog Programa. Ali, učenje o državi je najjasnije formulisano učenje o životu *homo politicusa* i njegovih izdanaka, koji su, u današnjem horizontu, na žalost, još uvijek, sudbinske odrednice socijeteta uopšte.

Za Marksa je država fenomen istorijskog karaktera, izrastao na temeljima građanskog društva i njegovog načina života — oficijelni izraz građanskog društva. Ništa manje marksističko-teorijski nije važna ni programska konstatacija Komunističkog manifesta: „Država je organizovana sila jedne klase za ugnjetavanje druge klase." Država pretpostavlja posebnu javnu vlast izdvojenu od cjeline članova, od kojih se u datom trenutku sastoji. Država, kako to kaže Engels, može biti zvanični predstavnik čitavog društva, njegovo koncentrisanje u jednoj vidljivoj komponentni, samo utoliko ukoliko je ona organ jedne grupe koja u svojoj epohi zastupa čitavo društvo. Država, dakle, nije organ društvene zajednice niti je, s obzirom na to da je cijelu obuhvata, sama ta zajednica. Ona je surogat opšte zajednice, prividna zajednica, sasvim iluzorna zajednica — sve su to kvalifikativi države iz marksističkog arsenala.

Egzistencija države uspostavljena je i potrebovana razlozima suprotstavljanja; konkretnije, antagonističkim sukobima dualizama u samom društvu. Prvo, klasnom diferencijacijom i klasnom borbom, a ova traži arbitra koji će, milom ili silom, održati jedinstvo globalnog društva; i drugo, dualizmom samog čovjeka u građanskom društvu, čija se ličnost ili, bliže marksistički rečeno, rodno biće cijepa na individualnu i socijalnu ulogu, tako da je on kao građa-

Digitized by Google

nin države samo polubiće, dok druga polovina prebiva u sferi egoistične privatnosti, što već po sebi govori i o — najmanje — polubitnosti same države. Činjenica da se država transparentno najavljuje kao *res publicae* uslovljena je, s jedne strane, nemogućnošću da se funkcija gospodarenja uopšte uspostavi a da nema privid apstraktnosti i opštosti. S druge strane, ona se mora ideološki apstrahovati od zbiljskih prilika, kako kaže Marks, samo zato što i ukoliko se sama savremena država apstrahuje od zbiljskog čovjeka ili zadovoljava cijelog čovjeka samo na imaginaran način. Stoga politička država obuhvata samo dio društvenih odnosa, i to onaj koji je u neposrednoj relaciji sa vladavinom i potčinjavanjem; sve ostalo je stvar privatnog poslovodstva.

Država je samo istorijska životna forma društva, i to takva u kojoj je njena unutrašnja suprotnost skrivena iza spoljne solidarne forme tobožnjeg opšteg javnog interesa. Stoga Marks i veli da država svim svojim realnim pretpostavkama djeluje protivno svom idealnom uređenju, to jest da se političke pojavne forme društvenog života suprotstavljaju društvenoj strukturi koja im je u temeljima. Ono što je bitno jeste duboki uvid da te protivrječnosti i suprotstavljenosti nisu incidentalne, nego se u tom istorijskom obliku organizovanja društvenosti moraju nužno i nanovo javljati. Sljedstveno tome, doista bi bilo suvišno bilo šta dodavati onome što je još Marks jasno rekao: da, nasuprot poimanju države kao samostalnog bića, koje ima svoju vlastitu duhovnu, moralnu i slobodnu bazu, treba njenu osnovu potražiti u zbiljskim društvenim odnosima.

Država postaje i opstaje nužna upravo usljed klasnog suprotstavljanja. Čak je prema jednoj, dugo vremena oficijalnoj, varijanti marksizma, u društvu koje ne poznaje klasne suprotnosti takva tvorevina nepotrebna, još više, nemoguća; obrnuto, u klasnom društvu ona je nužna, neizbježna i jedino moguća. Kako se klasni jaz vremenom produbljuje, državna je vlast, veli Marks, sve više i više dobijala karakter javne sile za ugnjetavanje radničke klase, karakter mašine klasne vladavine. Poslije svake revolucije, koja označava izvjestan napredak klasne borbe, čisto ugnjetački karakter državne vlasti ispoljavao se sve otvorenije i otvorenije. Nema, dakle, mjesta nikakvoj sumnji o tome šta marksizam izriče o razlozima postojanja ove forme društvenosti. Smisao marksističkog stava o vrijednosti države možda je najjasnije izrazio Engels, neminovnošću socijalističke kritike svake države uopšte, jer svaka je država ne-slobodna i ne-narodna.

*

A Marks jetko i oštro veli: Njen, to jest države, najviši stepen je i njen najprostituisaniji oblik — forma one državne vlasti koju je građansko društvo još u vrijeme svog postanka stvorilo kao oruđe svog oslobođenja od feudalizma, a koju je buržoasko društvo, dostigavši svoj potpuni razvitak, pretvorilo u oruđe za ugnje-

Digitized by Google

tavanje rada od strane kapitala. Njena pokvarenost — parafrazirajući Marksa — može se mjeriti samo sa pokvarenošću društva i njegovih izdanaka koje ono spasava. Klasno pocijepano društvo, koje se temelji na eksploataciji i ugnjetavanju, mora trebati državu, a država, dok uopšte jeste, mora trebati klasno pocijepano društvo. To bi, mislim, bila jednostavna interpretacija Marksovog dubokog uvida u bit države.

Moguće je, međutim, pročitati i drugačija objašnjenja, čak i marksistička naslovljena. Ona, slobodno interpretirajući, idu za tvrdnjom da je država, kao institucija, neutralni instrument, te da je stoga klasnost njen specifikum samo u periodu klasno pocijepanog društva, ali da se u tom ne iscrpljuje totalitet njene funkcije i mogućnosti. Postoje i kompromisna određenja prema kojima je država, doduše, jedinstvena organizacija, ali su u njoj sjedinjene, u stvari spojene, dvije organizacije koje su duboko različite. Jedna je klasna organizacija, država u užem smislu, organizovana kao monopol fizičke sile. Druga organizacija je, naprotiv, opštedruštvena organizacija koja je predstavnik cijelog društva, nosilac njegovih opštih interesa. Bilo ovako ili onako, ovim povodom je potrebno nešto reći o takozvanoj opštedruštvenoj funkciji države. Ova bi se, prema stavu zastupanom i u jugoslovenskoj teoriji, sastojala u činjenici da se „dinamizmom državno-pravnog poretka, njegovom ulogom i efektima... realizuje društveni interes i istovremeno omogući ostvarenje antidruštvenog interesa". Prema jednoj zamisli, nužno povezanoj sa ovom pretpostavkom, društvo ne sačinjavaju samo međusobno suprotstavljeni elementi, jer se u tom slučaju ono nikada ne bi moglo uspostaviti. Sljedstveno tome, ni država ne može biti prost epifenomen tih neusklađenih elemenata. Klasna diferencijacija se odvija u društvenoj osnovi, a političko konstituisanje društva, putem države, u političkoj nadgradnji. Odatle bi izlazilo da „državno-pravni poredak" nije determinisan klasnom diferencijacijom, nego procesom političkog konstituisanja društva. To je bitna karakteristika ove osnovne organizaciono-normativne tvorevine, a sadržaj njene funkcije može biti klasni ili besklasni, već prema socijalnim prilikama u kojima se manifestuje.

Premda se iz ovih dvosmislenosti u tumačenju Marksovog poimanja državnosti mogu izvlačiti raznovrsni zaključci, ipak mi se klasna varijanta čini autentičnijom. U posljednje vrijeme popularno je govoriti — a time se bave kako domaći tako i strani, kako „istočni" tako i „zapadni" marksisti — o „odumiranju države" kao o političkoj utopiji u negativnom smislu. Savremeno društvo nije moguće bez organizacije, vele zastupnici ovog shvatanja, te bi stoga jedva bilo vrijedno ozbiljno se baviti ispitivanjem razaranja najmoćnije i najorganizovanije organizacije. Međutim, da li se zaista ne vidi različitost nivoa postavljenih pitanja: brkanje dva vida problema. Tvrdeći da je za Marksa država samo ona organizacija koja je klasno određena i koja funkcioniše samo klasno,

Digitized by Google

ništa ne govorimo o potrebi ili izlišnosti društvene organizacije uopšte.

Istinski smisao države Marks dokučuje njenim povratkom sa apstraktnog horizonta na njene realne temelje. Stvarne socijalne koordinate u kojima, po njemu, državu jedino vrijedi posmatrati i misliti jesu „građansko društvo", s jedne, i klasna borba, s druge strane. Sve izvan toga — na primjer, ono što se uobičajeno naziva „državnim oblicima" — može, doduše, biti od izvjesne važnosti, ali takvom uvidu neminovno izmiče punoća sadržaja državnog fenomena i njegova istorijska misija, te stoga ostaje, čak i puko teorijski — o praktičnim konsekvencijama ne treba ni misliti — u ravni efemerida.

*

Naredni korak valjalo bi učiniti propitivanjem o biti i političkom „pedigreu" države prelaznog perioda. Jer, ako prema tradicionalnom samorazumijevanju marksističke političke teorije organizacija društva za vrijeme „prelaznog perioda" mora biti realizovana kao „diktatura proletarijata", nužno je pitanje koji je oblik „vladanja" najprimjereniji. Ostavljajući za trenutak po strani kontroverze oko diktature proletarijata, koje u dobroj mjeri i danas daju biljeg raspravama na tradicionalnoj i novoj „ljevici", pitanje bismo mogli tretirati i u prostoru omeđenom klasičnim disparatnim kategorijama (socijalističke) demokratije i (proleterske) diktature. Uobičajene zamjerke klasičnom marksizmu smjeraju na njegovu, najmanje, dvosmislenost u ovom pogledu. Pri tome se polazi od stanovišta da je prvobitno nedvosmisleno socijalistička država „trebala da bude" demokratija, kao „vladavina većine u interesu većine". To je, nesumnjivo, intencija Komunističkog manifesta i njegove formulacije „uzdizanje proletarijata u vladajuću klasu: izvojevanje demokratije". Ova „politička teorija" je samo posljedica principijelne pretpostavke od koje polazi spomenuti programski spis, naime — mnjenja da „proletarijat, klasa koju buržoazija ugnjetava i eksploatiše, čini brojno pretežnu većinu stanovništva". Termin demokratija u ovom kontekstu, prema uobičajenim „demokratskim interpretacijama", trebao bi da znači: dominaciju većine nad manjinom uz poštovanje političkih prava svih građana. U proleterskoj državi stoga ne bi moglo doći — politički — do izražaja klasno gospodstvo jer su svi politički jednako ovlašteni.

Ali, primjećuje se, Marks i Engels proletersku državu nazivaju i diktaturom proletarijata. Diktatura, međutim, znači pojačani prinudni karakter gospodstva pojedinca ili manjine nad onima koji ne učestvuju u izgradnji „opšte volje". Realizacija socijalizma, s druge strane, moguća je samo na diktatorski način: nasilnim ugnjetavanjem buržoaske klase. Tako je, tvrde kritičari, koncept demokratije transformisan od vladavine većine nad manjinom u

Digitized by Google

vladavinu u interesu svih, koja treba da se ostvari kroz ugnjetavanje manjine od strane većine. Iz toga se zaključuje da u marksizmu postoje dva — najblaže rečeno — protivrječna koncepta demokratije.

Drugi pravac osporavanja upravljen je na shvatanje diktature proletarijata kao „oblika demokratije". Ako ni zbog čega drugog, to se opravdava nužnošću Marksovog energičnog odbacivanja bilo kakvog kontinuiteta između demokratije u kapitalizmu i demokratije u socijalizmu ili, što izlazi na isto, buržoaske i socijalističke demokratije. Primjećuje se, naime, da tvrdnja o nužnosti „razaranja" državne mašinerije, koju je Marks izrekao nakon iskustva Komune, nikako nije u saglasnosti sa „izvojevanjem demokratije" iz Komunističkog manifesta. U istom kontekstu utvrđuje se i nova protivrječnost. Prema tome, svi bitni postupci Komune mogu se svesti na vaspostavljanje „demokratsko-republikanskog uređenja sa izvjesnim elementima neposrednosti". Stoga se dalje tvrdi da sve mjere koje je opisao Marks — skraćeni mandat, opšte pravo glasa, izbornost i smjenljivost činovnikâ — ne znače ništa drugo do akceptiranje demokratskih principa u njihovom klasičnom vidu.

Čini mi se, ipak, da su za Marksa stvari jednostavnije: prvi korak u radničkoj revoluciji je „uzdizanje proletarijata u vladajuću klasu, izvojevanje demokratije". Ono bitno je, međutim, u kvalitativnoj razlici (i stoga pojmovnoj nesvodljivosti), jer „proleterska demokratija je antiteza buržoaskoj demokratiji". Nisu to uopšte iste „stvari": demokratija prosto naprosto. Uopšte je Marks pun gorkih riječi za demokratiju „u granicama policijski dopuštenog i logički nedopuštenog". On, valja to odmah reći, mnogo dublje misli „problem" demokratije nego što je to uobičajeno interpretirati. Sloboda nije jednaka demokratiji; demokratija nije tek „samoopredjeljenje slobodnog naroda". Sloboda država znači upravo ono što doslovna leksička analiza i sugeriše: slobodu države, a ne slobodu čovjeka. Suština je na drugoj strani: u realnoj mogućnosti slobode. Marks kaže: Sve dotle dok se poštovalo ime slobode, a sprečavalo se samo njeno istinsko ostvarenje — zakonskim putem, razumije se — sve dotle je ustavna egzistencija slobode ostajala neokrnjena, nedirnuta, ma koliko da je njena stvarna egzistencija bila ubijena.

Stoga ništa nije važnije od saznanja sadržaja one forme države koja se naziva demokratijom. Tek ono može opredijeliti njeno „jeste" i „nije". Demokratija nije forma države uopšte. Ona uvijek označava određenu formu države. Pojam demokratije kao takve nije ništa drugo do ideja jedne forme države pod određenim pretpostavkama, koje tek treba odrediti u svim njihovim socijalnim, ekonomskim, kulturnim itd. određenjima. Za marksističko mišljenje atributi „socijalistička" i „buržoaska" ipak nešto realno znače. Izvorni smisao demokratije — tačno je to — upućuje na samovladu naroda. Ono što se, međutim, ne rijetko zaboravlja jeste to

Digitized by Google

da u klasno pocijepanom društvu narod jednostavno ne postoji; bar ne u smislu „jedinstvenosti htijenja i djelovanja".

Sve dok je demokratija oslonjena na klasno raslojenu društvenu strukturu, ona teško da je i logički moguća. Valja se usuditi pa reći da ona nije moguća ni u jednom socijalnom sklopu koji je obilježen trajnijim i značajnijim interesnim sukobljavanjem. Konsekvencije su neizbježne, mada se rijetko susreću u eksplicitnom obliku. Solidarna zajednica slobodnih ljudi nije moguća ni u okvirima buržoaske ni u okvirima socijalističke države. Naravno, pri ovakvoj formulaciji obrnut je red uzrokâ i posljedicâ. Bitno je, međutim, da tako određena „samovlada naroda" jeste misaona anticipacija besklasnog društva ili „politički" oblik komunizma. Ovim svjesno rizikujemo terminološke nesporazume. Jer sasvim se opravdano može primijetiti da je besmisleno demokratiju, kao formu političkog uređenja života jedne zajednice, pripisivati solidarnoj zajednici. Primjedba je tačna utoliko što demokratija, dok jeste, jeste forma države. Odumiranje države, čija je pretpostavka solidarna zajednica, jeste i odumiranje demokratije.

Pri tome se ne treba preračunati u pogledu „prelazne faze" ka komunizmu. A tada ponovo (prividni) paradoks: Marks veli: budući da je (dok je) demokratija forma države, ona je diktatura. Kada nestane države, nestaće i demokratije, pošto se ljudi „tada" neće baviti politikom; oni će živjeti. Ali do „tada" i upravo zbog tog tada, postoji i traje diktatura proletarijata, koja je, jasno, klasna diktatura. Ovakva vrsta vladavine, precizno indicira Lenjin, neophodna je... „i za cijeli istorijski period koji odvaja kapitalizam od društva bez klasa".

Tačno je da i „sada" (u proleterskoj državi) politički vladajuća klasa drži u potčinjenosti politički potlačenu klasu. U tom smislu proleterska diktatura ništa ne mijenja u odnosu prema buržoaskoje diktaturi. Oblici klasne vladavine, time i demokratije, nisu nikada bili, nisu, niti će ikada biti mogući bez diktature. Tada diktatura proletarijata, kako to jednostavno kaže Adler, nije više ništa nečuveno, nego je — iako u formama političke demokratije — „smjena buržoaske proleterskom diktaturom". Ali proces se ne završava na tome. Proletarijat ne bi mogao biti politički vladajuća klasa a da istovremeno nije i ekonomski vladajuća klasa. Ovo drugo svojstvo, iako valja razlikovati puku nacionalizaciju od uspostavljanja stvarne ekonomske vlasti, proletarijat stiče „eksproprijacijom eksproprijatorâ". Povijesni novum sastoji se u tome što — budući da je proletarijat proizvođačka klasa — u „proleterskom" društvu (državi) nema druge klase u pravom smislu. Socijalna grupacija protiv koje je upravljeno ono diktatorsko diktature proletarijata jeste politički protivnik, a ne ekonomski potčinjena (eksploatisana) klasa. Pri svemu ovome nije uopšte teško diktaturu proletarijata predstaviti u okvirima demokratije. Proleterska vladavina pokazuje se kao pitanje upotrebe sile protiv (njemu) suprotnih socijalnih nastojanja. Otuda je za proletarijat država — zvala se diktaturom proletarijata ili proleterskom de-

Digitized by Google

mokratijom — svejedno, prolazna (i pomoćna) institucija kojom se on, kako se kaže uz *Kritiku Gotskog programa*, koristi „u borbi, u revoluciji, da bismo nasilno ugušili svoje protivnike...: dok je proletarijatu još potrebna država, ona mu je potrebna ne u interesu slobode, nego u interesu ugušivanja njegovih protivnika, a čim postane moguće govoriti o slobodi, prestaje država kao takva da postoji".

*

Izloženi marksistički politički brevijar htio je samo da naznači podsjetnik za temu. Namjera nije bila da se stvara argumentacija da ovaj ili onaj politički projekt u socijalizmu ima legitimnost autentičnog sljednika. Osim što to ne bi bio poduhvat vrijedan većeg nastojanja, on ne bi išao u prilog ni onim političkim snagama koje bi htjele da program revolucionarne izmjene svijeta brane citatima. Uostalom, uvijek valja skočiti tamo gdje je Rodos.

Namjera je bila upravo suprotna. Izloženi koncept bio je programsko-teorijski arsenal koji se istorijski zatekao u trenutku juriša na Zimski dvorac. Pa iako je tada izgledalo potpuno izvjesno da „državnost" nije domaće tlo marksizma, te da je politička emancipacija tek posljednji oblik emancipacije „u okviru dosadašnjeg pogleda na svijet", ali da preko nje „postoji još samo korak ka potpunoj ljudskoj emancipaciji kroz prevladavanje političke države, to jest kroz spajanje političkih sa društvenim snagama", tom iskoraku nismo bili svjedoci.

Socijalizam se politički ozbiljio kao država. „Novo pokoljenje izraslo u novim slobodnim životnim uslovima" ne samo da nije „odbacilo starudiju državnosti", nego ju je razvilo do takvih razmjera da se pojedini socijalistički državni organizmi slobodno mogu dičiti dovođenjem do praktične perfekcije same ideje države. U takvoj situaciji moguća su samo dva odgovora: ili je opšteljudska emancipacija puki utopijski koncept ili imamo posla sa „modernim (socijalističkim) *ancien regimeom*... jednog svjetskog poretka čiji su zbiljski heroji umrli".

Gruba skica savremenog svijeta: savremeni kapitalizam, i pored svih kozmetičkih i tehničkih poboljšanja, ostaje zatvoren u krugu blokiranih socijalnih promjena, te, izuzev proizvodnje profita i u njegovoj funkciji razvoja materijalnih proizvodnih snaga, nije u stanju da pruži zasnovan teorijski i praktično-politički okvir za rješavanje brojnih pitanja savremenosti. Iako daleko od samrtničke kome — u kojoj su ga vidjeli revolucionari sa početka ovog vijeka — on je svim svojim kapital-potencijama i njihovim socijalnim konsekvencijama ostao suštinski isti sa svojim „laissez faire" početkom. Otuda su „promjene u biću savremenog kapitalizma" netačna označavanja za „fenomenologiju kapitalizma", koje u svojim raznovrsnim pojavnim oblicima zadržavaju „prirodnu" principijelnu nemoć zadovoljavanja „rodnog bića".

Digitized by Google

Socijalizam u državnom ruhu, ukorijenjen u ekskluzivno državno prisvajanje i raspolaganje nacionalnim bogatstvom; jednostavnije, etatistički socijalizam čini posve ograničenu osnovu, kako teorijski tako i praktično, za promjenu bića rada, egzistencije čovjeka i njegovog odnosa prema strukturama društvene moći, prvenstveno države i njenih institucija. Birokratska „volja za moć" postaje osnovni akter produkcionih i društvenih odnosa uopšte, minimizirajući „ljudsku potrebu radnog čovjeka" u sferi privatnosti zarad „višeg cilja socijalizma", čija je misterioznost formulacije jedino u skladu sa nedogledom njegove realizacije. Kriterijum praktičnog oslobođenja radničke klase i čovjeka ni ovdje ne izdržava probu istorije.

Stoga samoupravljanje (nismo rekli jugoslovensko) vapijuće izrasta u alternativu razvoja savremenog svijeta. U savremenom svijetu mnogo toga već jeste samoupravno. Danas to već bez teškoća prepoznajemo kako u raznolikim nacionalnim oslobodilačkim nastojanjima onih zemalja koje bez valjanog razloga označavamo kvalifikativom „treći svijet" tako i u brojnim, bez obzira na to koliko parcijalnim, emancipatorskim i samoupravnim probojima u okvirima „prva dva svijeta". Smisao povijesnog slijeda, bez obzira na to koliko su konkretne istorijske okolnosti omogućavale da se samoupravljanje potvrdi kao duboko revolucionisanje društva, nagovara da je u samoupravljanju mogući odgovor na pitanja daljeg razvoja civilizacije i njenih istinskih vrijednosti. Ono kao human društveni odnos nudi okvir „ljudskoj emancipaciji" i time cjelovitu koncepciju za rješavanje protivrječnosti savremenog svijeta.

Na žalost, iza ovog stava stoji premalo konkretno-istorijske evidencije i praktično-političke argumentacije. Osim pionirskih i herojskih pokušaja u kojima je proletarijat, slijedeći svoj prirodni klasni osjećaj, organizovao svoje *forces propres* u revoluciji ili neposredno nakon nje, a koji su rušeni brutalnom silom kontrarevolucije ili involucijom unutar stabilizovanog socijalističkog poretka — jedini cjeloviti pokušaj jeste poduhvat jugoslovenske radničke klase da, kako se to kaže u Programu SKJ, „neposredno u svoje ruke uzmu upravljanje sve širim područjima društvenih poslova u privredi i drugim oblastima". Upitnim, naravno, ostaje posebičnost tog iskustva, to jest da li je njegova izuzetnost valjan osnov za povijesna uopštavanja. Na to pitanje nema nepristrasnog odgovora. Sve što se na ovom mjestu može reći a da se izbjegne opasnost „ideološkog imperijalizma" jeste to da ta ideja živi i funkcioniše kao autentično jugoslovensko iskustvo (već) trideset godina. U računanju vremena pobjedonosnog socijalizma, koje se još mjeri decenijama, to nije zanemarljiv podatak.

*

Šta se to dogodilo u socijalističkoj Jugoslaviji? Pobjedonosna revolucija se konstituisala kao država. Na dugo putovanje izgrad-

Digitized by Google

nje socijalističkih društvenih odnosa krenulo se sa „nespornom rukovodećom ulogom radničke klase u državnoj vlasti s Komunističkom partijom na čelu", to jest u klasičnoj ili, bolje, do tada službenoj formi diktature proletarijata. Država je postala vlasnik osnovnih sredstava za proizvodnju. „Eksproprijacija eksproprijatorâ" zahtijevala je revolucionarnu koncentrisanu upotrebu aparata vlasti da bi se presjekli korijeni kontrarevolucionarnom prevratu i oblikovali materijalni preduslovi za „socijalističku izgradnju" u jednoj zaostaloj zemlji, čiji su ekonomski i ljudski potencijali katastrofalno uništeni u tek završenom ratu. Istorijska nužnost, međutim, nije skrivala bitne nedostatke. Obnavljanje društveno-ekonomskih odnosa u njihovom najamnom vidu rađalo je neminovno birokratske deformacije, koje su radničku klasu, sada u njenoj vlastitoj državi, nanovo antagonizirale sa oficijelnim predstavnikom njenog interesa. U takvim uslovima, konstatovaće se u Programu SKJ deceniju docnije, „nastale su ili su se pojačale izvjesne negativne pojave u oblasti društvenog i političkog razvitka, kao što su slabljenje inicijative i nedovoljna kontrola radnih masa, administrativni šematizam, izvjesne opasne tendencije srastanja Partije s državnim aparatom, a prije svega birokratizam i s njim vezane tendencije ka tehnokratizmu i etatizmu, ka uspostavljanju određenih ekonomskih privilegija itd. Da su se te tendencije dalje razvijale i da su postale dominantne u našem društvenom životu, one su mogle ozbiljno ugroziti veze rukovodećih socijalističkih snaga, a u prvom redu Komunističke partije Jugoslavije, sa širokim radnim masama".

Država se ponovo mogla vaspostaviti kao sila iznad društva, „gospodar nad narodom". Zaoštrila se protivrječnost između društvenog karaktera proizvodnje društvenim sredstvima i monopola države kao samostalne ekonomske snage u oblasti upravljanja društvenom proizvodnjom i raspodjelom. Naravno, jednačenje sa buržoaskom državnom opresijom bilo bi neumjesno. Ali hrabro se istaklo da demokratski elementi socijalističke države „ipak imaju samo u višem stepenu socijalni karakter i ne predstavljaju u pravom smislu izraz socijalističke demokratije". Tada se dogodilo ono bitno. Pet godina nakon kraja oružanog dijela revolucije jugoslovenski komunisti će nedvosmisleno, na nivo svjesnog političkog opredjeljenja, dići ideju da radnička klasa nužno mora mijenjati ne samo klasnu strukturu društva, već „i društvene odnose u kojima ona postoji kao klasa", te da je „socijalistički napredak... isto tako nemogućan bez savlađivanja etatističkog birokratizma, kao posljednjeg izdanka starog klasnog sistema i kao najveće kočnice napretka socijalizma". Rodonačelnik revolucije, drug Tito, to će „nezadovoljstvo" revolucije samom sobom formulisati britkošću i jasnoćom svojstvenom samo njemu: „Mi iz dana u dan objašnjavamo da je preobražaj našeg društvenog života revolucionaran, da revolucija ne trpi polovičnosti... jednom riječju, da mi hoćemo da izgradimo socijalizam, a ne neki bastard društvenog socijalističkog uređenja". Predajom državnih preduzeća na upravlja-

Digitized by Google

nje radnim kolektivima 1950. godine, što je preskromna karakterizacija presudnog koraka u oslobođenju uslovâ razvoja socijalizma u slobodi u pravcu „slobodne asocijacije neposrednih proizvođača". Postalo je jasno da socijalizam ne smije da traći vrijeme nakon revolucije. Time je jugoslovenska revolucija učinila svoj „kopernikanski obrat" stavljajući u centar čovjeka i njegov rad, time je država bila prinuđena da učini svoj posljednij „samostalni akt kao država". Od tada do danas traje kontinuirani rast socijalističkog samoupravljanja kao istinski revolucionarnog očovječenja čovjeka kao bića prakse i rada. Taj proces, naravno, nije jednoznačan niti je tekao bez neravnina i potresa, o čemu valja i na ovom skupu detaljnije i kompetentnije raspravljati.

Teorijski, međutim, ostaje nesporna činjenica da državnost i samoupravnost ostaju dva disparatna koncepta društvene organizacije, koji na najbolji način pokrivaju cjelinu „političke drame" savremenosti. Stoga se aktuelne odrednice „političkog sistema socijalističkog samoupravljanja", koji tu dijalektičku napetost praktično živi, pokazuju paradigmatičnim.

*

Relativno normativnu zaokruženost politički sistem socijalističkog samoupravljanja dobio je temeljnim pravnim aktima (Ustav SFRJ, Zakon o udruženom radu) i njihovom političkom verifikacijom na X i XI kongresu SKJ. Osnovni principi tog sistema koji bilježe njegov socijalistički karakter su:

a) suverenost radničke klase, odnosno radnog naroda, kao izraz institucionalizovanja i funkcionisanja vlasti radničke klase u jugoslovenskom društvu;

b) nagrađivanje prema radu, kao izraz ukidanja eksploatacije ljudi, oslobađanja čovjeka svih oblika klasnog i najamnog ugnjetavanja i prava čovjeka da suvereno uživa »plodove svog slobodnog rada«.

Socijalizma, međutim, ima i bez samoupravljanja. Stoga specifikacija karaktera sistema zahtijeva dopunu načelom (socijalističkog) samoupravljanja, koje obezbjeđuje ostvarivanje interesâ čovjeka kao pojedinca i pripadnika zajednica različitog nivoa i karaktera kroz slobodno organizovanje ljudi i društvenih kolektiviteta u vršenju »vlasti« bez obzira na to da li je riječ o organizaciji udruženog rada, delegaciji ili delegatskoj skupštini, samoupravnoj interesnoj zajednici, mjesnoj zajednici, opštini, republici, pokrajini ili Federaciji. Ono, s druge strane, obezbjeđuje svojevrsnu sintezu ličnog, radnog, nacionalnog u »političkom« subjektivitetu čovjeka, što se može kvalifikovati kao pretpostavka za oslobođenje od ekonomskog i političkog, a zatim i svih drugih oblika potčinjavanja čovjeka kao pojedinca i pripadnika personalnih i teritorijalnih zajednica.

Opredeljenje sa kojim se u ovoj deceniji ušlo u fazu »udruženog rada« u razvoju socijalističkog samoupravljanja smjera na

Digitized by Google

definitivno prevladavanje jaza između ekonomske i političke sfere, njihovo integrisanje, odnosno neposredno izvođenje političkog sistema iz udruženog rada, tačnije, ukidanje posredničke uloge države između radnog čovjeka i institucija koje zadovoljavaju opštedruštvene i zajedničke potrebe.

Naravno da bi po logičnom redu uzrokâ i posljedicâ, ali i bukvalno hronološki prethodno »moralo doći« do osvajanja uloge vodeće društvene snage od strane radničke klase (udruženih proizvođača) i preuzimanja u njene ruke funkcije neposrednog upravljanja sredstvima društvene reprodukcije, ukupnim dohotkom, i proširenja materijalne osnove samoupravljanja. Na taj način, kao rezultat kontinuiranog demokratskog razvoja naše revolucije — ocijenio je drug Tito sumirajući 60-togodišnje iskustvo borbe jugoslovenskih komunista — »socijalističko samoupravljanje je postalo cjeloviti sistem društveno-ekonomskih i političkih odnosa. U njemu se izražavaju sloboda i neotuđivo pravo radnog čovjeka da, zajedno sa drugim radnim ljudima, slobodno i ravnopravno odlučuje o svim pitanjima svoga života i društvene zajednice u cjelini i da za to preuzima odgovornost. Takav društveni položaj omogućava našem čovjeku da se svestrano razvija kao slobodna, stvaralačka ličnost — da ispoljava sve svoje stvaralačke sposobnosti«. Na taj način je politički dobijena bitka u »afirmaciji radnika kao neposrednog nosioca vlasti, oslobođenja rada i stvaranja asocijacije slobodnih proizvođača. Time politički sistem socijalističkog samoupravljanja postaje istorijska negacija predstavničkog parlamentarizma, bilo u njegovoj buržoasko-pluralističkoj ili jednopartijskoj, etatističkoj varijanti... Stvoreni su uslovi za jačanje jedinstva društveno-ekonomskog i političkog sistema, rada i upravljanja«.

Čini se da je na izloženi način konačno prevladana i klasična dihotomija (politička) država — (građansko) društvo. Vraćajući sve otuđene socijalne potencije njihovom izvoru — čovjeku radniku, socijalističko samoupravljanje načelno apsolvira istorijsku tragediju *homo duplexa* pretvarajući »privatnost« čovjeka radnika u izvor cjelokupne opštosti javne sfere — budući da prava i slobode ne podaruje nikakva posredujuća sila, nego ih originerno ostvaruje oslobođeni rad u socijalističkim proizvodnim odnosima na društvenim sredstvima za proizvodnju. S druge strane, »javnost« postaje puki epifenomen »privatnosti« radnog čovjeka koji samostalno i suvereno, kako je formulisao drug Tito na XI kongresu, »ocjenjuje svoje materijalne i druge mogućnosti i sâm sebi postavlja realne ciljeve i zadatke koji odgovaraju njegovim potrebama i interesima, materijalnom, kulturnom i cjelokupnom društvenom razvoju. Ti ciljevi nisu, dakle, motivisani ni profitom, ni administrativno-tehnokratskim »višim ciljevima«, nego istinskim ljudskim htijenjima. Radni čovjek postaje svjestan i svoje odlučujuće uloge u svim društvenim poslovima i cjelokupnom razvoju društva. Na toj osnovi se ostvaruju i izražavaju stvarne slobode i prava čovjeka«.

Digitized by Google

Iz takve pozicije radnog čovjeka trebalo bi izvesti cjelokupnu konstituciju sistema socijalističkog samoupravljanja. Taj zadatak je, međutim, lakše postaviti nego realizovati. Izgradnja »opšte volje« je pravi izazov temi država i (ili) samoupravljanje. Jer, kako je to formulisao Kardelj, »problemi rada i društvenog položaja radnog čoveka se ne rešavaju samo u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim zajednicama. Naprotiv, rekao bih, najznačajnija pitanja te vrste, kao i mnogi drugi društveni problemi, rešavaju se u domenu političkog sistema — na nivou opština, republika i federacije. Zato i samoupravljanje i ekonomska kontrola radnika nad društvenim sredstvima za proizvodnju ne mogu i ne smeju da se završe u fabrici i u ekonomskom sistemu udruženog rada, već na nivoima društveno-političkih zajednica i vlasti u njima«.

Na putu »institucionalizacije« ove ideje čini se da stoje nepremostive prepreke: socijalističko društvo je interesno nehomogena zajednica. Njegova »interesna nesinhronizovanost« pristiže prvenstveno iz protivrječnosti ekonomskog položaja ljudi i njihovih asocijacija, kao posljedica društvene podjele rada, različitih uslova privređivanja, djelovanja zakona vrijednosti i čitavog niza okolnosti, koji se, bez obzira na svoje različite uzroke, javljaju kao objektivni osnov nepostojanja socijalnog konsensusa. Oni socijalistički poreci koji teorijski zatomljuju ovu »neprijatnu činjenicu» praktično-politički je manifestuju »državnim« rješenjem realno postojećih konflikata.

Demokratski način socijalističkog samoupravljanja je iz tog aspekta paradoksalan, jer je upravo suprotan. Izvodeći na javnu scenu »mnoštvo raznolikih potreba i interesa i čovjeka kao pojedinca, i njegove uže zajednice, i društva u cjelini... taj sistem obezbjeđuje da se ovi samoupravni interesi demokratski usklađuju na opštoj socijalističkoj osnovi i da na najbolji način budu sadržani u donesenim odlukama.. «

To je jedini put slobodne i samoupravne socijalne integracije, demokratske artikulacije i sinteze interesâ. Njegov organizacioni i funkcionalni okvir je delegatski sistem »od baze do vrha«, čije osnovne činioce predstavljaju delegacije udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica. Kardelj je pravi smisao delegatskog sistema prepoznao u tome da »interese radnih ljudi u skupštinama pre svega neposredno izražavaju i zastupaju njihovi delegati koji i dalje ostaju na svojim radnim mestima, to jest ne pretvaraju se u nekakve profesionalne političke predstavnike. Sem toga, delegatski sistem nije način izbora, a pogotovu nije klasični političko-predstavnički izborni sistem u užem smislu te reči, već, u stvari, oblik neposredne demokratije. Drugim rečima, delegacije su sastavni deo skupština, koje su preko njih radno vezane za samoupravnu društvenu bazu i odgovorne su toj bazi. To zahteva da bazu za izgradnju delegatskog sistema čine radne organizacije i druge samoupravne zajednice — u kojima su radni ljudi, već i zbog svog položaja, u velikoj većini svesni svojih pravih radnih i drugih društvenih interesa — a ne neki apstraktni politički građa-

Digitized by Google

nin koji neizbežno postaje objekt manipulisanja onih snaga koje stvarno drže vlast u društvu.

»... vlast ne pripada nekoj isključivo apstraktno idejno i politički izraženoj radničkoj klasi, već (da) ona pripada konkretno organizovanoj radničkoj klasi — onoj radničkoj klasi koja je organizovana u samoupravno udruženom radu i drugim samoupravnim zajednicama u kojima neposredno ostvaruje svoje radne i druge društvene i životne interese, onoj radničkoj klasi koja je organizovana u svojim klasnim, odnosno društveno-političkim organizacijama. Tako organizovani radni ljudi biraju onda svoje delegacije i delegate koji treba da odlučuju u organima državne vlasti, to jest da imaju direktnu kontrolu nad ključnim pozicijama te vlasti. Drugim rečima, delegatski sistem nije ništa drugo nego dosljednije ostvarivanje Marksovog shvatanja pojma diktature proletarijata kao »radničke klase organizovane kao država«. A sadržina i cilj te vlasti jeste, u stvari, organizovanje i razvijanje društva kao slobodne zajednice proizvođača«.

Masovnost »političkog stvaralaštva« kome delegatski sistem pruža šansu načelno je neograničena. Na taj način formulisanje društveno relevantnih odluka postaje domen neposrednog odlučivanja, bez ikakvog patosa, milionskih masa.

Drugo neposredno demokratsko sredstvo izgrađivanja »političke volje naroda« jeste praksa samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja. Poštujući punu slobodu formulisanja i manifestovanja materijalnih, socijalnih i drugih interesa, praksa njihovog slobodnog i demokratskog sučeljavanja predstavlja osnovnu polugu izgradnje uređenog sklopa društvenih odnosa. Svijest o zajedništvu bilo kog stepena opštosti može se postići samo svjesnom i slobodnom odlukom samoupravnih subjekata u konstituisanju društva slobodne razmjene rada. To je doista problem na nivou vremena. Nužnost međuzavisnosti i uslovljenosti posebnih i zajedničkih interesa odvajkada je bila ideološka legitimacija državne vlasti, budući da se zdravom razumu, kao jedina alternativa, nudi sloboda gole anarhije.

Drugim riječima, problem glasi: da li je uopšte moguće biti podređen »poretku« a ipak biti slobodan? Paradoks ovako formulisane postavke može se izbjeći jedino ako se sloboda u organizovanom sistemu odnosâ shvati kao samoopredjeljenje koje se manifestuje u učestvovanju u stvaranju norme koja reguliše vlastito ponašanje, to jest ako je ono što »treba« da se čini u saglasnosti sa onim što »hoće« da se čini. Jednakoovlaštenost samoupravnih subjekata (koja je zasnovana na društveno-svojinskom temelju sistema socijalističkog samoupravljanja) jeste tako jedini istorijski značajan lijek protiv »muka heteronomije«.

Izložena instrumentalna i institucionalna rješenja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja kojima se želi prevladati država kao oficijelni politički reprezentant socijalizma — nije se teško dosjetiti — ne predstavljaju tvrdu garanciju da će cilj slijediti namjeru. Organizaciona i funkcionalna rješenja, oblici, postupci i institucije mogu, naravno, imati veću ili manju političku

Digitized by Google

upotrebnu vrijednost, ali nipošto ne jamče ostvarenje određenog i precizno društvenog i povijesnog cilja.

Gola odioznost »kovača vlastite sreće« prema državi, koja bi time zagovarala slobodan prostor za nesputanu igru svih socijalnih snaga i njihovih interesa, dovela bi ponovo da situacije u kojoj važi pravo jačeg. Revolucija se na takav način ne može poigravati svojim ugledom. Ako se ne želi istorijski vratiti na početak, kada prodiranje države u tijelo takozvanog slobodnog društva jedino može spriječiti i kočiti takve tendencije, radnička klasa i njena avangarda moraju imati ili izboriti precizno određeno mjesto u sistemu političkog odnošenja. S druge strane, socijalističko samoupravljanje se ne može na zadovoljavajući način odrediti kao poredak, nego kao revolucionarni pokret radničke klase upravljen na mijenjanje svijeta. Sistem je čak i (puko) neshvatljiv bez pokreta koji u njemu realizuje svoj program. Drugačiji pristup bi, osim opasnosti da svojom usmjerenošću na normativnu postavljenost sistema završi kao apologija, promašio, jer stavljanjem u zagrade političkih i socijalnih pokretača i kreatorâ sistema ostaje puka deskripcija. Istorijska je istina, takođe, da je sve što sistem uopšte jeste neosporna konsekvencija političkog angažmana onog bloka društvenih snaga koji u jugoslovenskoj terminologiji pokriva sintagma »organizovane socijalističke snage«, komunista prije svega. Stoga se samorazumijevanje vlastitog političkog subjektiviteta avangardnih političkih snaga socijalističkog samoupravljanja nipošto ne može prepustiti rješenju stihijskog razvitka ili ga svjesno degradirati na nivo dnevno-praktično-političkog poslovanja drugog reda. Ništa dalje od istine. Otuda je takav cilj transparentno proklamovan za jedno od centralnih, ako ne i najodlučnije pitanje opstanka sistema. Razlozi nipošto nisu samo teorijske prirode.

Polazeći od proklamovanog opredjeljenja da realni i povijesni interes radničke klase i radnih ljudi nikada nije bio niti može da bude u klasičnoj državno-političkoj strukturi i raskidanjem neprirodne partijsko-etatističke unije, ne rijetko se dospijevalo u prostore drugog ekstrema, na samu ivicu ponora liberalizma. Ta, u osnovi konzervativna i desna orijentacija izazvana je najčešće neadekvatnom ulogom i neprilagođenim metodom djelovanja subjektivnog faktora u cjelini sistema. Konsekvencije su bile dvostruko negativne. Na jednoj strani, dolazilo je do sektaštva komunistâ u odnosu na druge društveno-političke i samoupravne organizacije i institucije, a, na drugoj strani, takve zatvorene organizacije Saveza komunista ne rijetko su postajale predmetom manipulacije neformalnih, prvenstveno tehnokratskih centara moći, prirepak upravljačkih slojeva koji su ih koristili kao efikasnu transmisiju u realizovanju svojih parcijalnih, u biti antisamoupravnih interesa. Tako se, slobodno govoreći, formirala jedna »podzemna« politička struktura i njen sistem, koji po svojim ambicijama i apetitima nije bio ništa manje elitističan i sebičan od prevladanog birokratsko- etatističkog. Povećana opasnost rađala se iz činjenice da je u takvim situacijama masa radnih ljudi, pa i komunistâ, usljed ne-

Digitized by Google

moći i rezignacije, bila stvarno udaljena iz centara meritornih odlučivanja i sve se više distancirala od vitalnih pitanja i problema.

Svi ovi »ekscesi« nisu, međutim, doveli do nekakve katastrofalne ugroženosti cjelokupnog sistema, kako bi se to površnom pogledu moglo pričiniti. U prvom redu zato što su rečene tendencije svojim razmjerama tek simptomi, a potom — što negativne tendencije nisu uspjele da znatnije presijeku i onemoguće revolucionarno jezgro Saveza komunista i drugih socijalističkih subjektivnih faktora.

Otuda Savezu komunista nikada nije nedostajao motiv za odlučnu diferencijaciju od onih snaga koje u samoupravnoj oblandi i zloupotrebom autoriteta revolucionarne Partije djeluju, u bukvalnom smislu, kontrarevolucionarno. Budući avangardom revolucionarnog preobražaja, Savez komunista mora, bez ostatka, postati unutrašnjom snagom socijalističkog samoupravljanja. Stoga se radi o tome da se prilagođavanjem organizacionih oblika i, naročito, taktike i metoda djelovanja svih subjektivnih snaga u političkom sistemu omogući formiranje i manifestovanje istinske »narodne volje« i njena potpunija realizacija. Opštu tendenciju u tom pravcu mogli bismo — uz sve opasnosti od pojednostavljivanja — imenovati jednim terminom: demokratizacija. To, opet, ne znači da »nova« demokratija treba da se odrekne svog komunističkog atributa »borbene«, za razliku od građanske — »neutralne« demokratije. Otpočinjući »borbu za mase«, Savez komunista mora biti »prisutan« u svim oblicima samoupravnog organizovanja i delegatskog odlučivanja, i to na svim nivoima konstituisanja sistema. Promjene u političkom sistemu ogledale bi se prvenstveno u tome što se u njegov fokus postavlja, konkretno-istorijski tematizirana, stvarna čovjekova potreba i što se demokratski širi front odgovornosti za njeno zadovoljenje. Programi aktivnosti Saveza komunista u sadejstvu sa drugim društveno-političkim organizacijama na rješavanju konkretnih zadataka otuda moraju postati vjeran odraz slobodno izraženih htijenja radnih ljudi i građana. Takav rad zahtijeva povećane napore, više strpljenja i tolerancije, ali bez dovođenja u pitanje principijelnosti i odlučnosti u istrajavanju na vlastitom revolucionarnom programu. Avangarda zrelog socijalističkog samoupravnog društva mora računati i sa zrelošću samoupravljačâ. Razrađen i efikasan politički sistem koji hoće da do kraja odrazi političku strukturu društva u cijelom njenom bogatstvu nije stoga nikakav luksuz i demokratski dekor. Nervozne reakcije i prividno prijeki putevi neće na duži rok dati željene rezultate. Samoupravljanje je, kao sistem koji pretpostavlja najširi aktivizam radnih ljudi i građana, zato »teška« stvar. Savez komunista mora istinski postati dio većine naroda ili, drugim riječima, većina »mora« slobodno i odgovorno prihvatiti politiku Saveza komunista kao svoju. U tom smislu Savez komunista ostaje, slobodno parafrazirajući Marksa, »politički idealist«, predstavnik socijalnih potreba uopšte. Njegova misija čuvara povijesnog cilja radničke klase, koji se danas i ovdje konkretizuje ugradnjom njegovog osnovnog smi-

Digitized by Google

sla u rad delegacija, OUR-a i mjesnih zajednica, ostaje trajan zadatak. Njegova primarna uloga razvijanja svijesti o neodvojivosti pojedinačnih i opštih interesa i osiguravanja prevlasti interesâ radničke klase kao opštedruštvenih jeste aktuelna projekcija konačnog cilja za koju se valja hrabro, ali demokratski i argumentovano izboriti.

*

Da li su to odgovori za »pozitivnu mogućnost opšteljudske emancipacije«? Potvrdan odgovor bio bi, očigledno, nekritičan. Samoupravno socijalističko društvo sa povijesnog stanovišta čini tek prve korake, ostavljajući epohi da na ovaj ili neki sasvim drukčiji način emancipatorsku ideju dovede do kraja. »Nema nikakve sumnje«, veli Kardelj, »da će se sistem samoupravne demokratije jednog visoko razvijenog socijalističkog društva u mnogo čemu — kako po oblicima i unutrašnjoj strukturi, tako i po svom domašaju u pojedinim oblastima društvenog života — razlikovati od današnjeg. O tome se danas, dakako, mogu imati razne teorijske pretpostavke, kao što mogu i treba da se formulišu i dugoročni idejni i politički ciljevi«. To, naravno, ne znači da borba slobodne zajednice proizvođača za vlastito ozbiljenje nije već otpočela. Ili, preciznije, da slobodno organizovana društvenost već danas ne predstavlja cjelovit pokret koji *an bloc* protivrječi svim posredujućim oblicima organizacije društva. Otuda i tvrdnja o dijalektičkoj protivrječnosti vlasti u socijalističkom samoupravljanju, kojom se država i samoupravljanje žele dovesti u kakav-takav odnos, krije u sebi nebrojene zamke, od kojih je najbezbolnija ona ideološke prirode.

Iza ovog uvida ne stoji nikakva nestrpljivost anarhističke provenijencije. Kritika države može biti samo kritika njenih socijalno-ekonomskih pretpostavki. Koliko i njeno vaspostavljanje, toliko i njeno razvrgavanje može se mjeriti samo mjerom socijalne realnosti koja je izvan nje, duboko u društvenom tkivu.

U mehanizmu funkcionisanja sistema socijalističkog samoupravljanja postoje i »slabe tačke« sa kojima on ne rijetko nije u stanju sâm da izađe na kraj. Tako će biti sve dok socijalističko samoupravljanje ne izraste na vlastitim osnovama. Stoga borba za njegovu realizaciju ne može biti prepuštena golom odmjeravanju snaga radničke klase sa antisamoupravnim nastojanjima, dolazila ona kao refleks planetarnog klasnog odmjeravanja snaga ili se hranila na objektivnim ishodištima originernih protivrječnosti sistema. Istorijska neophodnost zaštite funkcije države protiv građanskih revandikacija vjerovatno će postojati do definitivnog okončanja bitke za socijalizam. Država kao »isturena pesnica revolucije«, kao »revolucionarni malj«, ali ni manje ni više od toga. Stoga valja udarati precizno i sa mjerom ili se počinje batinati nasumice ili, još prije, po vlastitom tijelu. Istorija socijalizma ne oskudijeva primjerima. Ili, u Kardeljevoj nešto blažoj formulaciji:

Digitized by Google

»U zemlji u kojoj je pobedila socijalistička revolucija ostaje, doduše, problem očuvanja vlasti radničke klase i radnog naroda. Ali u tom pogledu autentični politički interes radničke klase je jedinstven i ne postoje razlozi za njenu političku diferencijaciju...«

Međutim, čak i kao nužno rješenje država ostaje građansko rješenje, koje čuva sjećanje na mjesto svog postanka. Problem vlasti kao tendencije i prakse otuđenja od društva i organizovanih samoupravljača nipošto nije skinut s dnevnog reda istorije. Lukavstvo političkog uma, naime, nalazi nova polja za svoje povijesne igre. U toj oblasti, iskustvo uči, ništa ne valja uzimati zdravo za gotovo.

Tako pravim problemom postaje skrivanje države. Jer nije tako važno da li sve što još jeste državno postaje djelimično i postepeno i samoupravno, koliko je empirijski tačno da sve što je samoupravno po formi nije automatski i nedržavno. Rezistentnost države je neograničena, a njena imunološka odbrana samoupravnom legitimacijom dobija razmjere ideološke pošasti bez protivlijeka. Podržavljenje samoupravljanja stoga uopšte nije samo teorijsko pitanje. Odumiranje klasične države može stvarati prostore za nove, formalno samoupravne, centre otuđivanja društvene moći od radničke klase. Oni mogu biti sistemski i institucionalni, pa se protivno konceptualnoj namjeri ili zbog nedomišljenosti koncepta pretvarati u kvazidržavne instance ili do toga dolazi svjesnom uzurpacijom institucije i njene funkcije, kao što se mogu smjestiti izvan sistema ne gubeći time ništa od uticaja i moći. I pored dobre volje, zbilja političkog odnosa snaga gura na drugu stranu. Bilo ovako ili onako, ne bi bilo mudro ne prepoznati samoupravnu seobu države.

Politizacijom sebičnih interesa različitog nivoa konstituisanja, kojoj ne mora nedostajati samoupravna retorika sa demagoškom konotacijom, ponovo se, sasvim nezavisno od naivnosti zvaničnih ustavnih preskripata, uspostavlja država u svojoj moći i sjaju.

Državni i semidržavni mehanizmi zahvatanja dohotka stvaraju ekonomski onemoćalu radničku klasu, kojoj tada oslobođenje rada može ostati isto toliko iluzija ili, još više, jer joj je na dohvat ruke. »Svaka nova kriza«, koristeći Marksov način, »u klasnoj borbi između prisvajača i proizvođača bogatstva iznosi tu činjenicu u sve oštrijoj različi.« I Kardelj o tome ima sasvim precizan iskaz: »No, postoje i konflikti koji imaju karakter klasnog sukoba ili koji bi mogli dobiti takav karakter, naime, konflikti između radničke klase i onog njenog dela koji je Marks nazvao njenom sopstvenom birokratijom kada ona prisvoji monopol raspolaganja društvenim kapitalom. U stvari, to je najozbiljnija protivrečnost savremenog socijalističkog društva. Iz nje izvire niz sukoba i deformacija u društvenoj praksi, kao i dubok ideološki i politički konflikt koji je karakterističan za savremeni socijalizam...«

Država, samim svojim postojanjem u ovom ili onom vidu, postaje izvor određenih protivrječnosti i deformacija u socijalističkom društvu. Otuda ostaje upitnom mogućnost pretvaranja drža-

Digitized by Google

ve u »specifičan organ« ili, u drugoj formulaciji, »istorijski instrument« socijalističkog samoupravljanja.

Revolucija koja završava u državi i postaje »normalna« nipošto ne oduzima vlasti, javnoj sferi »politički karakter«. Ona nije radikalna, opštečovječanska u Marksovom smislu, nego, naprotiv, »djelomična... revolucija koja ostavlja stupove kuće«. Svaka posredujuća institucija sa političkom dušom mora se parazitski hraniti na »račun društva i kočiti njegovo slobodno kretanje«. »Radnička klasa ne može prosto uzeti gotovu državnu mašinu i staviti je u pokret za svoje sopstvene ciljeve« — napisao je Marks nakon Komune. Ona to ne smije, nakon stabilizovanja revolucije, učiniti ni sa »sopstvenom« državom. Stoga socijalističko samoupravljanje kao revolucionarni pokret, bez obzira na vlastitu neizraslost, državu mora spoznati kao nesiguran oslonac. To su, jednostavno, dva raznovrsna principa iza kojih stoje svrstani, dosta precizno prepoznatljivi, socijalni tabori koji teško da mogu jedan drugome pružiti ruku pomoći. Socijalističko samoupravljanje mora radikalno prekinuti sa državom. Neće biti tačno da je njegova osnovna istorijska muka to što ono u socijalizmu ujedno mora biti i na vlasti i u opoziciji. Lukač je tačno prepoznao da »zauzimanje stava poput »opozicije« znači samo da se postojeće prihvaća kao u biti nepromjenljiva osnova, a nastojanje »opozicije« usmjeruje se samo na to da se unutar oblasti važenja postojećeg postigne za radničku klasu koliko je moguće«. Uz malu promjenu naglaska, radnička klasa se, ako do svog povijesnog cilja ozbiljno drži, ne smije »organizovati kao država«.

Čak iako država »oktroiše« samoupravljanje — što je, uzgred, tobože, ubojiti argument protiv nespontanosti nastanka samoupravljanja u Jugoslaviji — ono joj ne duguje nikakvu zahvalničku lojalnost. Ostavljajući po strani pitanje: da li političko razotuđenje mora preći isti put kao i otuđenje? Da li samoupravljanje nastaje kao model iz konkretno-istorijske pragmatičke potrebe? — činjenica da od određenog trenutka postoje država i samoupravljanje kao dva nesvodljiva principa socijalne organizacije odrediće njihov daljnji odnos. Istorijska je istina da je revolucionarna avangarda u Jugoslaviji državnim aktom — budući da do tog trenutka sebe nije ni razlikovala od države — »uvela« samoupravljanje. Ali samim činom ona, ne, doduše, bezbolno i trenutno, mijenja vlastitu programsku usmjerenost. Njena istorijska zasluga je što je svjesno otvorila front prema državi. Za milione drugih proletera sama politička artikulacija istorijskog poprišta borbe ostaje još uvijek »željena fantazija«.

Ono što nakon toga ostaje u državi mora se, u času triježnjenja, osjetiti prevarenim, te od tog trena socijalističko samoupravljanje od države ne može očekivati nikakav dar, nego granice vlastitog domena mora širiti borbenim sredstvima.

Sve što time hoće da se kaže jeste misao koja je učestalom upotrebom postala parola: „Oslobođenje radničke klase mora biti njeno vlastito djelo." Drug Tito je to, povodom 60-togodišnjice na-

Digitized by Google

še Partije, isto toliko lijepo rekao: „Ako radnici nisu svjesni.. ako stvarno ne uzmu u svoje ruke odlučivanje o svim pitanjima svoga rada, onda se ti odnosi mogu svesti na formalnost, a stvarno odlučivanje biti u rukama raznih osamostaljenih centara ekonomske i političke moći."

„Uzeti" — to znači vlastitim naporom prisvojiti nešto što se nema ili još nema u potpunosti, a „u svoje ruke" — to je već toliko precizno da upozorenje da ni u najslobodnijoj interpretaciji ne može značiti ni državu ni druge „otuđene centre moći" svojom notornošću zvuči banalno. Parafrazirajući Marksova izvođenja o Komuni, moglo bi se ponoviti da radnička klasa, (doduše), ima da prođe kroz duge borbe, kroz čitav niz istorijskih procesa koji potpuno mijenjaju i ljude i okolnosti. (Ali) ona nema da ostvaruje nikakve ideale; ona ima samo da oslobodi elemente novog društva... Međutim, iako svjesna svog istorijskog zadatka i junački riješena da postupi kako priliči tom zadatku, ona ne može „mirno da se smješka".

Digitized by Google

Pierre Hureau

Stavovi CFDT o samoupravljanju i socijalizmu

1. Perspektive koje je skicirao Kongres CFDT

Za CFDT fundamentalni cilj borbe za ostvarivanje projekta jednog drukčijeg društva je u tome da se kapitalističko i tehnokratsko društvo zameni socijalističkim i demokratskim društvom, društvom koje će obezbediti svakom čoveku i svakoj ženi mogućnost da slobodno izgrađuju svoju ličnost kroz društvene odnose, strukture, tip proizvodnje i tip potrošnje, da ovladaju procesom njenog razvijanja i izgrađivanja; to će biti samoupravno društvo.

Samo takvo društvo moći će da na svim nivoima uspostavi odnose novog tipa između pojedinaca i grupa, da obezbedi jednakost šansi i da oslobodi ljude otuđenja koja sputavaju razvoj njihove ličnosti.

Eliminišući sve tragove socijalne, kulturne i rasne nejednakosti i nejednakosti među polovima ili segregacije, ono će moći da stvori privredu koja će biti solidarna s narodima trećeg sveta, bez imperijalizma i eksploatacije i da poštuje civilizacijski model koji ti narodi žele da usvoje.

Digitized by Google

Tri karakteristične odlike ovakvog društva (samoupravljanje, društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i razmenu, demokratsko planiranje) mogu se ostvariti samo u socijalističkom društvu.

Ovde je reč upravo o jednoj perspektivi koja dobija svoj pravi smisao tek pošto se ostvare politički, ekonomski i socijalni preduslovi.

Iz ove perspektive ni jedan deo društva ne može ostati izvan samoupravljanja. Samoupravljanje znači upravljanje preduzećima od strane radnika, ali i upravljanje celinom privrednih i državnih poslova od strane naroda. Samoupravljanje odgovara fundamentalnoj potrebi radnikâ za odgovornošću, pravdom i slobodom; u njegovoj je prirodi da stvori novi tip društvenih odnosa zasnovanih na stvarnoj jednakosti i solidarnosti.

Radnici treba da ovladaju proizvodom svoga rada upravo počevši od samog preduzeća. Radnicima i onima koje su oni izabrali treba prepustiti odgovornost za donošenje ključnih odluka u vezi s opštom politikom preduzeća i dati im moć da imenuju i kontrolišu rukovodioce preduzeća, ali tako da se sindikati ne pretvore u upravljačku instituciju.

Na taj način promenom osnovâ vlasti i sistema odlučivanja svaki radnik će biti uključen u delatnost celog preduzeća.

Svojim slobodnim i odgovornim prisustvom u kolektivu on će ponovo zagospodariti prirodom, namenom i organizacijom svoga rada. On će isto tako steći mogućnost da sudeluje u organizovanju prirodnog prostora različitih mesta na kojima živi, kako u samom preduzeću, tako i izvan njega.

On će tako preuzeti odgovornost za ostvarenje načina života koji odgovara njegovim težnjama, njegovim potrebama i njegovim aktivnostima, kako individualnim, tako i kolektivnim.

Samoupravljanje

Opredeljujući se za samoupravljanje, CFDT je uzeo u obzir različita socijalistička iskustva, koja pokazuju da promena samo na političkom nivou, čak i praćena kolektivnim prisvajanjem sredstava za proizvodnju, nije dovoljna da bi se suštinski izmenio zavisan položaj radnikâ. U tom pogledu su značajna iskustva istočnoevropskih zemalja. Ona pokazuju da je razotuđenje radnikâ nužan uslov za eliminisanje birokratskih rešenja u sklopu funkcionisanja društva.

Opredeljujući se za samoupravljanje, CFDT je istovremeno odlučio da u ovom trenutku ne stvara model za organizaciju društva na apstraktan i intelektualan način. CFDT tvrdi da socijalističko društvo treba da izgrade svi i da svi treba njime da upravljaju. Ni centralizam, ni moć u rukama avangarde, ni moć prisvojena u ime znanja ni društvo organizovano na temelju hijerarhijskih struktura ne predstavljaju prihvatljiva rešenja.

Za CFDT samoupravno socijalističko društvo treba da, srazmerno stepenu svog razvoja, eliminiše sve pojave eksploatacije,

Digitized by Google

dominacije i otuđenja i da na taj način teži ka jednakoj raspodeli moći na sva ljudska bića. Ta moć odlučivanja o svim aspektima društvenog života podrazumeva fundamentalan preobražaj u prirodi i funkcijama države.

Samoupravljanje treba shvatiti kao praksu istinske demokratije i definisati ga kao kolektivno korišćenje moći. Ono nije samo izraz jedne socijalne težnje, nego i izraz konkretnih uslova napredovanja ka kolektivnoj moći. Samoupravljanje se ne može izgraditi bez produbljene kritike otuđene moći, slične Marxovoj kritici buržoaske privrede.

Samoupravljanje bi trebalo da bude promena subjekta moći, koji postaje kolektivan, ali njega isto tako treba shvatiti i kao umnožavanje centara moći, kao najveću moguću redistribuciju i decentralizaciju moći.

U okviru demokratskog planiranja samoupravljanje predstavlja korenitu izmenu celine društvenih odnosa na svim nivoima društva. Kako više nisu prosti prodavci svoje radne snage poslodavcima, radnici demokratski učestvuju u definisanju ciljeva proizvodnje i na taj način postaju gospodari proizvoda svoga rada i njegovog korišćenja. Daleko od toga da vodi ostvarenju cilja naknade za rad, samoupravljanje podrazumeva ukidanje najamnog rada u smislu društvenog sistema eksploatacije i potčinjenosti najamnog radnika poslodavcu.

Ono zahteva ne samo društveno prisvajanje sredstava za proizvodnju i razmenu, već i preobražaj organizacije društva i načina života. A to će omogućiti svakome da se slobodno samoodređuje i stiče stvaralačke sposobnosti za organizaciju društva.

Samoupravljanje uspostavlja kolektivno gospodarenje nad ekonomskim i društvenim životom. Ono podrazumeva demokratski donesen nacionalni plan ekonomskog i društvenog razvoja, koji usmerava proizvodnju u funkciji potreba. Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i razmenu omogućava ostvarenje demokratskog plana ove vrste, dok samoupravljanje omogućava njegovu izradu, ostvarivanje i kontrolisanje na svim političkim i ekonomskim nivoima.

Samoupravljanje je tip kolektivnih odnosa koji se dâ ostvariti u informisanju, raspravljanju pre odlučivanja, odlučivanju i kontroli. Ono počiva na četiri principa:

— obradi, širenju i cirkulaciji informacija;

— donošenju odluka na što je više moguće decentralizovanom nivou;

— izboru, kontroli i opozivu odgovornih organa na odgovarajućim nivoima od strane zainteresovanih: ti organi sprovode kolektivno definisanu politiku;

— suočavanju različitih instanci kojih se tiče data odluka.

Samoupravno socijalističko društvo treba da predstavlja drukčiji oblik ekonomske organizacije, novi tip organizacije društva i društvenih odnosa, novu koncepciju kulture, novi tip razvoja.

Samoupravljanje nije svojstveno samo potpuno ostvarenom socijalizmu. Kao princip organizovanja i funkcionisanja socijali-

Digitized by Google

stičkog društva, ono već danas uslovljava sredstva kojima se gradi demokratski socijalizam. CFDT je bio jedan od pokretača u razvoju samoupravnih ideja i samoupravne prakse i doprineo je stvaranju samoupravne struje u Francuskoj.

CFDT će svojim delovanjem i dalje biti jedna od odlučujućih snaga u napredovanju ove struje:

— time što će predlagati njene objektivne prioritetne zahteve;

— time što će unaprediti svoju masovnu demokratsku sindikalnu praksu i tako omogućiti radnicima da stvarno ovladaju svojom situacijom i svojom evolucijom i postanu akteri već danas u nalaženju rešenjâ za svoje probleme, a sutra u izgradnji samoupravnog socijalističkog društva;

— time što će staviti na raspolaganje radnicima informacije koje poseduje sindikalna organizacija da bi mogli da odlučuju s punim poznavanjem činjenica i tako učiniti da sa svakom akcijom neodoljivo jača zahtev za odgovornošću.

Čineći ovo, CFDT će podići najčvršći bedem pred opasnošću stvaranja nove birokratije i nove tehnokratije u fazi izgradnje socijalizma:

— definisanjem ciljeva promene u vezi sa uslovima rada i organizacijom rada, namenom proizvodnje i tipom realizovanih proizvoda, strukturama moći i hijerarhijom prihoda, odnosom između zahtevâ o zapošljavanju i tipa razvoja itd., tako da će organizacije CFDT omogućiti radnicima da bolje shvate odnos između zahtevâ i društvenog preobražaja i usmere svoje akcije kako bi poslodavcima i političkoj vlasti nametnuli prioritete koji odgovaraju njihovim stvarnim potrebama;

— debatom sa sindikalnim organizacijama u Evropi i u zemljama trećeg sveta.

Celinom ovih akcija i zalaganjem za javnu debatu sa zainteresovanim organizacijama CFDT će doprineti objedinjavanju uslovâ za stvaranje jedne moguće alternativne politike, dajući priliku savezu narodnih snaga da se ostvari u akciji na novim osnovama, koje bi prevazilazile granice sporazumâ iz prošlosti.

Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju

Osnovni odnos kapitalističkog društva koji omogućava da novac bude izvor moći nad ljudima i nad stvarima mora biti slomljen.

Samoupravni socijalizam, za koji se opredelio CFDT, podrazumeva društveno prisvajanje sredstava za proizvodnju, razmenu, informisanje i obrazovanje i preobražaj organizacije društva i načina života.

Ovo podruštvljavanje omogućava radnicima u preduzećima i građanima u njihovim javnim telima, od opštine do države, da sami budu odgovorni i da odlučuju o ulaganjima. Javna odgovornost za ulaganja omogućava razradu i ostvarivanje nacionalnog plana ekonomskog i društvenog razvoja, koji će usmeriti proizvodnju u funkciji demokratski formulisanih odluka.

Digitized by Google

Istovremeno, ovo podruštvljavanje podrazumeva:

— eksproprijaciju sadašnjih vlasnika tih sredstava i povraćaj kolektivu njihove svojine i moći koje otuda proističu;

— prenos svojine na kolektiv, bez obzira na to da li je reč o nacionalizaciji krupnih sredstava za proizvodnju ili o regionalnoj i lokalnoj svojini, odnosno o zahtevu za izmenu u samom pojmu svojine. Tako, nacionalizaciju ne treba brkati sa podržavljenjem; ona podrazumeva da će moći odlučivanja biti razdeljene i organizovane, s jedne strane, na nivou različitih stupnjeva demokratskog planiranja, i, s druge, na nivou samih zainteresovanih radnika.

Društvenu svojinu praktično definišu odnosi između samoupravnih prava radnikâ u preduzećima i građana u različitim oblastima aktivnosti, na jednoj, i prava demokratskog planiranja u njegovim različitim instancama — lokalnim, regionalnim, sektorskim, nacionalnim — na drugoj strani. Njeno značenje se otkriva tek kada se definiše organizacija moći u društvu.

Opredeljujući se za zamenu privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju i razmenu društvenom svojinom, a ne samo državnim prisvajanjem, CFDT želi da podvuče nužnost decentralizovanja ekonomske moći kao garantiju demokratskog političkog sistema. CFDT je i ovde uzimao u obzir različita iskustva, činjenicu da isključivo državna svojina nad sredstvima za proizvodnju, moć poverena jednom jedinom centru odlučivanja, rađaju totalitarno i policijsko društvo, budući da onaj ko poseduje oruđe, taj poseduje i moć, svu moć.

Demokratski socijalizam, kojem je cilj da dâ stvarnu moć radnicima, treba, dakle, da svrši s privatnom svojinom nad sredstvima za proizvodnju, jednim od temelja moći kapitalistâ. Samoupravljanje tako podrazumeva eksproprijaciju kapitala. Ali, reći da treba eksproprisati kapitaliste, nije dovoljno; treba definisati način prisvajanja sredstava za proizvodnju i razmenu, dakle: tehnikâ proizvodnje i mašina — sistema organizacije rada — strukturâ informisanja — načina zapovedanja itd. To je smisao u kojem CFDT govori o društvenoj svojini.

Društvena svojina istovremeno se suštinski razlikuje i od:

— državne svojine koja prenosi glavninu moći na centralizovani nivo (kao što je slučaj u istočnoevropskim zemljama ili prilikom nacionalizacija pod kapitalističkim režimom);

— striktno kooperativne svojine koja se ograničava na to da svakog radnika pretvori u direktnog akcionara u preduzeću.

Za CFDT nije toliko u pitanju da se kapitalistički vlasnici zamene novim vlasnicima (pod datim okolnostima, državom) koliko da se, u okviru društva, radikalno izmeni smisao i sama priroda termina »svojina«, napuštanjem shvatanja svojine nasleđenog iz buržoaskog prava.

U stvari, u samoupravnom sistemu će različita prava vezana za svojinu, različite moći koje ona daje vlasnicima biti podeljeni na različite centre odlučivanja: preduzeće, oblast, plan.

Digitized by Google

U socijalizmu stvarnost korišćenja moći na različitim stupnjevima organizacije društva ne treba da bude sputana formalnim pristupom koji bi neminovno težio bilo da stvori državni socijalizam (centralizovanu kolektivnu svojinu) bilo da upadne u kolotečinu neke vrste narodnog kapitalizma. Ako se ne destrukturira svojina, samoupravljanje će oscilirati između etatizma i kooperativizma.

2. Smisao i sadržaj borbi

Perspektive koje smo utvrdili daju smisao i sadržaj borbama koje vode radnici.

U našoj zemlji te se borbe odnose na trajne ciljeve radničkog pokreta: odbranu kupovne moći i nadnica — pravo na rad — poboljšanje uslovâ rada — socijalne garantije — pravo na informisanje i obrazovanje. One se isto tako odnose na prava radnikâ i sindikalnih organizacija, što je za nas oblast od suštinskog značaja. Poslodavci, uprava, država — svi oni se služe znatnim sredstvima da bi se suprotstavili sindikalnim organizacijama. Oni se oslanjaju na pravosuđe da bi što više ograničili pravo na sindikalno organizovanje koje su najamni radnici izvojevali kroz često vrlo teške borbe.

Zato je neophodno dati nova prava radnicima i njihovim sindikalnim organizacijama.

Prava radnikâ i sindikalnih organizacija

Naši su ciljevi sledeći:

— Sindikalni ogranak u preduzeću treba do dobije sredstva za obavljanje svojih zadataka. Predstavnici sindikata treba da imaju obezbeđena prava neophodna za vršenje svog mandata: slobodu kretanja — kvote radnih sati itd.

— Sindikalna prava i slobode treba da budu prošireni na sva preduzeća, uključujući i ona s manje od 50 radnika. Pravo istupanja treba priznati delegatima svih radnika zaposlenih u preduzeću, bez obzira na njihovu pripadnost. Otklanjanje zapreka pravu na štrajk.

— Proširenje uloge fabričkog komiteta, koje bi mu omogućilo da vrši stvarnu kontrolu nad upravljanjem poslodavaca. Stvaranje zajedničkih komiteta na nivou trustova i velikih kompanija.

— Proširenje slobode udruživanja, izražavanja, kretanja za radnike-imigrante.

— Nova prava izražavanja i istupanja radnikâ na radnom mestu: 1% odrađenih sati treba da tokom samog radnog vremena bude posvećeno diskusiji o uslovima i organizaciji rada.

— Jačanje ovlašćenjâ inspekcije rada i obnova radnog pravosuđa.

Digitized by Google

Ovoj listi zahtevâ, čije bi zadovoljavanje osetno povećalo moć radnikâ i sredstva kontrole sindikalnih organizacija u svim sektorima aktivnosti, javnim ili privatnim, i u svim preduzećima dodajemo niz novih prava i moći u nacionalizovanim preduzećima ili u preduzećima koja bi vlada levice nacionalizovala po svom dolasku na vlast.

Nova posebna prava i moći u nacionalizovanim preduzećima

Podsetimo se da za CFDT nacionalizacije nisu cilj za sebe, nego sredstvo:

— za smanjenje ekonomske moći buržoazije;

— za podsticanje novog tipa razvoja zahvaljujući donošenju demokratskog plana;

— za otvaranje procesa podruštvljavanja moći u okviru preduzeća.

Prema tome, naši predlozi su zasnovani na sledećim principima:

— nacionalizacije ne treba da se pretvore u faktičku etatizaciju, već da se uklope u samoupravnu perspektivu, započinjući konkretan proces prisvajanja moći od strane radnikâ;

— radi suprotstavljanja svim tehnokratskim i birokratskim opasnostima neophodno je definisati nove decentralizovane strukture moći, jer je reč upravo o tome da se izmeni sama struktura moći;

— nacionalizovano preduzeće ne treba da bude odsečeno od društva; treba definisati nove odnose između preduzeća, njegovih postrojenja i teritorijalnih zajednica;

— različit karakter nacionalizovanih preduzeća ili preduzeća čija nacionalizacija predstoji navodi nas da odbacimo jedinstven i krut model njihovog funkcionisanja;

— socijalne garantije, prava i slobode, moći koje su dobijene — sve to ne treba da dovede do razdvajanja nacionalizovanih od privatnih preduzeća. Prema tome, nacionalizovanim preduzećima treba upravljati u skladu s nacionalnim kolektivnim ugovorom njihovog profesionalnog sektora.

Osim toga, neophodno je razjasniti ulogu sindikata u nacionalizovanom preduzeću. Sindikat ne treba da bude odgovoran za upravljanje. Sindikat vrši četiri funkcije:

— on sprovodi akcije za zadovoljavanje radničkih zahteva;

— on pregovara o svim elementima koji se tiču uslovâ života i rada;

— on kontroliše ekonomsku i socijalnu politiku preduzeća;

— on organizuje demokratsku debatu.

U okviru nacionalizovanog preduzeća treba razlikovati više tipova moći:

Digitized by Google

— moć opšteg usmeravanja i odlučivanja;

— izvršnu moć svakodnevnog upravljanja;

— moć kontrole, pravo na konsultovanje i informisanje;

— moć kontestiranja i pregovaranja.

Da bi se izbegle sve tehnokratske i birokratske opasnosti, institucije treba da omoguće koherentno i uravnoteženo organizovanje ovih različitih moći.

Na ovim osnovama moguće je definisati nekoliko velikih ciljeva u vezi sa strukturom nacionalizovanih preduzeća i njihovih postrojenja, pogona i službi.

Na nivou pogona ili službe: stvaranje savetâ pogona ili službe, izabranih od radnikâ, nadležnih za organizaciju i uslove rada u okviru ugovora sklopljenog sa savetom postrojenja il preduzeća, koji bi periodično određivali sredstva i ciljeve datog pogona ili službe. Moć ovih saveta odnosila bi se na izbor nove opreme, tenhološke promene, planove za obrazovanje kadrova, različite aspekte organizacije rada (radno vreme, bezbednost na radu, broj radnika itd.).

Članovi saveta treba redovno da polažu računa o svom radu pred opštim zborom pogona ili službe.

Na nivou preduzeća ili postrojenja:

Okosnice struktura upravljanja i funkcionisanja su sledeće:

— Nacionalizovana preduzeća neće nužno reprodukovati strukturu postojećih grupa preduzećâ koje treba da budu prestrukturirane.

— Struktura nacionalizovanih preduzeća treba da omogući funkcionisanje zasnovano na jasnom razlikovanju različitih moći.

— Ugovorom sklopljenim između Plana i nacionalizovanog preduzeća definisaće se glavni ciljevi preduzeća.

— Na nivou preduzeća biće osnovan savet preduzeća, koji će definisati njegovu opštu politiku, pregovarati s Planom o ugovoru preduzeća, a sa savetima postrojenjâ o njihovom ugovoru. Savet će imenovati upravu preduzeća i redovno polagati računa o svom radu savetima postrojenjâ.

— Na nivou postrojenja biće osnovan savet postrojenja, koji će o svom upravljanju redovno polagati računa radnicima na opštem zboru.

— Savet preduzeća i savete postrojenjâ čine izabrani radnici. Sindikalne organizacije davaće svoje mišljenje o predloženim listama i njihovim ciljevima da bi podstakle demokratsku debatu o načinu razvoja preduzeća i upravljanja njime.

— U izvesnim slučajevima može biti stvoren organ spoljašnje kontrole, sastavljen od predstavnikâ javnih vlasti, Plana, teritorijalnih zajednica i potrošačâ.

Digitized by Google

*

Strategija koju razvija CFDT da bi ostvario svoje ciljeve počiva na:

— samostalnosti sindikalne akcije i sindikalnih organizacija;

— razvoju društvenih borbi, kao motornoj snazi preobražaja društva;

— zahtevima koji se odnose na samoupravne transformacije;

— nastojanju da se postigne jedinstvo sindikalne akcije i jedinstvo narodnih snaga;

— konvergenciji sindikalnih ciljeva i sindikalne borbe na međunarodnom planu da bi se otvorio put novom tipu egalitarnog razvoja.

(S francuskog *Cvijeta Jakšić)*

Digitized by Google

D. A. Kerimov

Socijalno planiranje u SSSR: teorija, praksa, perspektive

Racionalno upravljanje društvom pretpostavlja pre svega da mora postojati kompleksno socijalno i ekonomsko planiranje koje obezbeđuje dinamičan, planski i proporcionalan razvoj svih osnovnih sfera životne aktivnosti društva. Ustav SSSR ukazuje na potrebu takvog planiranja na svim nivoima socijalne organizacije.* Tako je u članu 16. utvrđeno da se »rukovođenje ekonomikom ostvaruje na osnovu državnih planova ekonomskog i socijalnog razvoja, uzimajući u obzir teritorijalni i granski princip, povezujući centralizovano upravljanje s privrednom samostalnošću i inicijativom preduzećâ, integracionih celina i drugih organizacija«.

Pravno uobličavanje ovih planova ne samo što omogućuje unošenje uzajamne usaglašenosti u rad raznih grana i privrednih rejona, stalnosti i stabilnosti privrednih veza i odnosâ u realizovanju planskih zadataka, već i obezbeđuje organsko povezivanje proizvodnih zadataka sa socijalnim razvojem radnih kolektiva, grana i regionâ. Samim tim koristi se ono preimućstvo socijalističkog sistema koje, za razliku od buržoaskog društva, omogućuje

* Vidi članove 8, 16, 73, 77, 83, 108, 131, 143, 146. Ustava SSSR.

Digitized by Google

da se upravlja socijalnim i ekonomskim razvojem u skladu s višim ciljem društvene proizvodnje u socijalizmu — najpotpunijim zadovoljavanjem sve većih materijalnih i duhovnih potreba ljudi.

U izveštaju CK KPSS 25. kongresu Partije L. I. Brežnjev je istakao: »Naša zemlja je prva krenula putem planskog rukovođenja ekonomikom. Ovu složenu umetnost učile su od nas i uče desetine drugih država. Ali, i pred nama se sada postavio zadatak da podignemo nivo planskog rada, da ga dovedemo u sklad s novim razmerama i stanjem naše privrede, s novim zahtevima vremena.« Jedan od takvih zadataka je organsko sjedinjavanje ekonomskog planiranja sa socijalnim. Pošto je problem ekonomskog planiranja dosta detaljno osvetljen u našoj literaturi, zaustavićemo se prvenstveno na osnovnim pitanjima socijalnog planiranja, kako bismo mogli reljefnije zamisliti puteve i sredstva njihovog sjedinjavanja u jedinstvenu celinu, u skladu sa zahtevima novog Ustava SSSR.

Odmah posle pobede Velike oktobarske socijalističke revolucije mlada Sovjetska Republika postavila je pred sebe cilj da stvori osnove planske organizacije svih društvenih procesa, da realizuje mogućnost delovanja »po jedinstvenom opštem planu«. Učvršćenjem nove vlasti i nacionalizacijom najvažnijih sredstava za proizvodnju planska izgradnja socijalističkog društva poprimila je karakter ne samo teorijskog, već i praktičnog zadatka. Međutim, u prvo vreme, po Lenjinovim rečima, »nismo mogli znati ni forme preobražaja ni tempo razvoja konkretne organizacije«. Ali, već je »kao prvi korak napred u tom pravcu«, »pravi naučni plan«, plan GOELRO predviđao usmereno menjanje ne samo ekonomskih, već i socijalnih procesa. U njemu su bile predviđene duboke promene društvenih odnosa između grada i sela, između radničke klase i seljaštva.

Dalji korak u razvoju socijalnih aspekata planiranja bio je ostvaren prilikom razrade petogodišnjih planova razvoja privrede, kada je uporedo sa ekonomskim problemima postepeno proširivan krug planskih pokazatelja koji karakterišu planski razvoj obrazovanja, kulture i nauke.

Osobenost socijalnog planiranja na savremenoj etapi odlikuje se sledećim osnovnim obeležjima:

Prvo, na prethodnim etapama se plansko usavršavanje socijalnih odnosa pojavljivalo u znatnoj meri kao mogućnost čije su granice realizacije bile kruto zavisne od dostignutog nivoa razvoja proizvodnje. Sve veće mogućnosti društva osigurale su oštar zaokret ekonomike ka rešavanju zadataka vezanih za povećanje blagostanja i kulture trudbenikâ, porast njihovog obrazovanja i stručnosti, razvoj svih oblika socijalne aktivnosti. Sa svoje strane, pojačano povratno delovanje socijalnog faktora povećava efikasnost društvene proizvodnje, ubrzava tempo naučno-tehničke revolucije, ističe pred proizvodnju socijalne ciljeve i određuje pokazatelje društvenog progresa kojima mora biti potčinjena privredna delatnost preduzećâ i organizacija. Sve je to na novi način postavilo pitanje odnosa ekonomskih i socijalnih faktora: plani-

Digitized by Google

ranje socijalnih promena na savremenoj etapi postaje objektivno neophodan momenat bez koga je nemoguće normalno funkcionisanje i razvoj socijalističkog društva.

Drugo, razvijeno socijalističko društvo predstavlja složeni sistem sa više funkcija, koji se odlikuje time što uporedo s procesima izdvajanja i specijalizacije sfera društvene delatnosti postoje susretni procesi njihove integracije, produbljivanja i proširivanja njihove uzajamne povezanosti i uzajamne uslovljenosti. Sve osnovne vrste socijalne životne aktivnosti ljudi sintetizuju se u celinu, što određuje njihovo funkcionisanje i razvoj po zakonima te celine. Celovit i u sistem oblikovan karakter društvenog razvoja uslovljava neophodnost kompleksnog planiranja koje obuhvata kako tehničko-ekonomske, tako i socijalne procese i obezbeđuje harmoničan razvoj svih delova socijalnog organizma.

Treće, izmene u tehnostrukturi društvene proizvodnje, procesi industrijalizacije i urbanizacije dovode do visoke mobilnosti stanovništva, do radikalnih preokreta u oblicima delatnosti i komunikacije, do izmena u sadržaju i karakteru socijalne kontrole. Upravo kada postoji uzajamno delovanje formiranih, tradicionalnih oblika životne aktivnosti i novih uslova rada, spoznaje i komuniciranja, nastaje krug složenih problema koji iziskuju usmeravajuće delovanje od strane društva.

Četvrto, najnovija dostignuća društvenih nauka povećavaju mogućnosti upravljanja socijalnim procesima ne samo na mikro nivou, već i na mikro nivou. Socijalno planiranje otvara širok front za primenu naučnih zaključaka skoro svih društvenih nauka, a ne samo političke ekonomije na koju se oslanjalo proizvodno planiranje. Pri tom sve veći značaj dobija sociološka nauka koja obrazlaže primenu zakonâ istorijskog materijalizma na konkretne sfere društvenih odnosa. Sociološka istraživanja postaju neophodan izvor naučne informacije i znanjâ o socijalnoj stvarnosti.

Razrada socijalnih planova sa granskog i regionalnog aspekta znači da planska izmena društvenih odnosa postaje funkcija ne samo državnih organa upravljanja koji deluju u razmerama čitavog društva, već i lokalnih zajednica ljudi, proizvodnih kolektiva i teritorijalnih zajednica. A to proširuje sferu primene nauke kako sa horizontalnog, tako i sa vertikalnog aspekta.

Znači, priroda, karakter i mesto socijalnog planiranja, ono novo što ono unosi u tradicionalne metode upravljanja, mogu se u opštem obliku svesti na dva međusobno povezana zaključka: s jedne strane, proširila se predmetna oblast planiranja usled njegovog proširenja na socijalne sfere životne aktivnosti društva; s druge strane, sam mehanizam upravljanja, posmatran u razmerama cele zemlje, dopunjava se lokalnim sredstvima delovanja na pojedine karike društvenog sistema, koji obezbeđuju njihovo efikasnije funkcionisanje i razvoj.

Plansko rešavanje socijalnih problema dovelo je do značajnog ekonomskog i socijalnog efekta koji se izražava kako u kvantitativnim pokazateljima, tako i u kvalitativnim karakteristikama.

Digitized by Google

Što se tiče plana socijalnog razvoja kolektivâ preduzećâ, on danas predstavlja naučno obrazložen i materijalno obezbeđen sistem mera usmerenih na promišljenu izmenu strukture i uslovâ života proizvodnih kolektiva, na formiranje i najpotpunije zadovoljavanje materijalnih i duhovnih potreba ljudi, na svestrani razvoj radnih kolektiva, doprinoseći samim tim usavršavanju proizvodnje, podizanju produktivnosti rada i vaspitavanju radnikâ u duhu komunističkog odnosa prema svojoj dužnosti, drugovima i društvu u celini.

Realizacija ovih planova, kao što je pokazalo iskustvo vodećih grana industrije, pomaže da se blagovremeno pripreme radni kolektivi i svaki radnik za rešavanje kako tekućih, tako i perspektivnih proizvodnih zadataka, stvara uslove za najproduktivniji rad, povećava ekonomsku efikasnost na osnovu porasta tehničkog nivoa i kulture proizvodnje, kao i uvođenja naučne organizacije rada. Poboljšava se izbor, razmeštanje i vaspitavanje kadrova, stabilizuje se kontingent zaposlenih, smanjuju se gubici radnog vremena. Povećava se materijalno blagostanje trudbenikâ, raste njihov opšteobrazovni i kulturni nivo i stručna sprema. Jača proizvodna disciplina, stvara se atmosfera drugarstva i poverenja, uzajamnog poštovanja i strogih zahteva u međusobnim odnosima, raste aktivnost trudbenikâ u upravljanju proizvodnjom i u društveno-političkom životu zemlje. Tako je promišljeni dugoročni program socijalnog razvoja proizvodne integracije »Kirovskij zavod« doveo do stvaranja monolitnog radnog kolektiva u kome se koriste sve mogućnosti za njegov dalji efikasan razvoj. Usavršavanje nauke i tehnologije je uporedo s drugim faktorima dovelo do povećanja procenta kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika sa 78% u 1971. godini na 85% u 1975. godini. Na osnovu realizacije kompleksa mera predviđenih planom tehničkog progresa svake godine se postiže ekonomski efekat u iznosu od najmanje 10 miliona rubalja.

Savremena praksa socijalističkog privređivanja pokazuje da preduzeća koja duboko i svestrano koriste u upravljanju proizvodnjom planove socijalnog razvoja postižu ozbiljne rezultate. Koliko je velik ekonomski efekat od socijalnih mera, svedoče rezultati rada i drugih proizvodnih kolektiva. Porast produktivnosti rada u lenjingradskoj proizvodnoj integraciji »Krasnogvardejec« iznosio je na osnovu socijalnih faktora 35—40%, a u moskovskoj fabrici »Krasnij proletarij« ekonomski efekat od izvršenja plana socijalnog razvoja iznosi svake godine 650 hiljada rubalja.

Iskustvo iz rada pomenutih i mnogih drugih kolektiva svedoči o tome da uzimanje u obzir i pravilno korišćenje socijalnih rezervi u delatnosti radnih kolektiva nije u ekonomskom pogledu ništa manje značajno od traženja i korišćenja tehničkih i ekonomskih rezervi.

Prvi pokušaji planskog razvoja gradova pokazali su da i na tom nivou socijalne organizacije društva mogu postojati realne mogućnosti za povećanje efikasnosti i kvaliteta delatnosti. Postojeće iskustvo u rešavanju čak i posebnih socijalnih problema do-

Digitized by Google

velo je do postizanja visokih pokazatelja. Tako je eksperimenat u gradovima Ufi i Kalugi predstavljao ozbiljan korak na putu povećanja korišćenja radnih resursa. Njegova suština sastojala se u tome što je u ovim gradovima prijem radnih ljudi na rad u svim preduzećima i organizacijama počeo da se ostvaruje centralizovano, posredstvom gradskog biroa za zapošljavanje i informisanje stanovništva. Dvogodišnje iskustvo pokazalo je visoku efikasnost centralizovanog zapošljavanja. U tom periodu prosečan prekid u radu onih koji su tražili novi posao smanjen je u Ufi sa 24 na 13 dana, a u Kalugi na 16 kalendarskih dana. Procenat lica koja su s radnim mestom menjala i profesiju smanjio se u Ufi na 12%, a u Kalugi na 5%. Intenzivnost fluktuacije kadrova smanjila se u oba grada, i to sa 18,1 na 16,7% u prvom, odnosno sa 17 na 14,8% u drugom. U oba grada smanjio se broj preduzeća koja nisu bila kompletirana kadrovima ili čiji je broj zaposlenih bio iznan plana. Treba istaći da su rezerve na nivou grada sada postale rezerve proizvodnih kolektiva, što je uticalo na efikasnost njihovog rada na realizaciji kako ekonomskih, tako i socijalnih zadataka.

Novi aspekti u realizaciji ekonomskih i socijalnih zadataka otkrivaju se prilikom usavršavanja planiranja i na granskom nivou; oni još u znatnoj meri čekaju svoje rešenje i primenu u praktičnoj delatnosti ministarstava i resorskih uprava. Plansko regulisanje socijalnih procesa na datom nivou postalo je naročito potrebno u vezi s razradom (počev od 1973. godine) generalnih shema upravljanja, usmerenih na optimalizaciju međusobnog delovanja naučno-tehničkih, ekonomskih, socijalnih i organizacionih faktora razvoja industrijskih grana.

O važnosti granskog socijalnog planiranja svedoči iskustvo razvoja u pojedinim granama privrede. Tako, ako se za 3—4% poveća broj zaposlenih u crnoj metalurgiji, da bi se poboljšao kvalitet proizvodnje namenjene mašinogradnji i obradi metala, to znači da će se utrošak rada dopunski povećati za 33—34 hiljade radnika. Sa stanovišta crne metalurgije to je očigledno nepovoljno i donosi gubitke. Međutim, ako se istovremeno usled poboljšanja kvaliteta proizvodâ u crnoj metalurgiji smanji utrošak radne snage u preduzećima mašinogradnje i obrade metala za 1%, uštedeće se rad 93 hiljade ljudi, što je dva do tri puta više od »gubitka« crne metalurgije. Prema tome, i prilikom rešavanja granskih zadataka mora se polaziti pre svega od interesâ jedinstvene celine, privrede, a zatim i od interesâ pojedinih resora ili pojedinih industrijskih preduzeća.

Važno mesto u povećanju efikasnosti i kvaliteta planiranja zauzima određivanje ciljeva, svrhe svake planske mere kojom subjekt upravljanja treba da se rukovodi u toku ostvarivanja zacrtanih mera. Problem cilja ima ogroman teorijski i praktični značaj, jer od toga kako je formulisan cilj, koliko su tačno i jasno naznačene mogućnosti i putevi za njegovo postizanje, zavisi u znatnoj meri uspešno ovladavanje dostignućima naučno-tehničke revolu-

Digitized by Google

cije, održavanje visokog tempa razvoja, vešto korišćenje resursa i potencijalnih mogućnosti socijalističkog društva.

Opšti cilj socijalnog planiranja je realizacija socijalnog programa KPSS. Uporedo s tim ciljeve socijalnog planiranja treba definisati na osnovu takozvanog stabla ciljeva: neposredni, perspektivni i konačni; opšti, posebni i pojedinačni; fundamentalni i primenjeni; glavni i drugostepeni; predmetni i funkcionalni itd. Tako, na primer, opšte ciljeve formulisane u planovima socijalnog razvoja mi konkretizujemo u seriji posebnih ciljeva, koji se sa svoje strane dele na neposredne i perspektivne. Neposredni ciljevi izražavaju aktuelne zadatke socijalnog razvoja i podležu neposrednom ostvarenju, recimo, u prvoj godini petogodišnjeg planskog perioda. Perspektivni ciljevi zacrtavaju udaljenije socijalne rezultate koji se postižu posredstvom realizacije određene ukupnosti neposrednih ciljeva. S druge strane, ciljevi socijalnog planiranja mogu biti usmereni na postizanje određenog predmetnog rezultata (na primer, izgradnja sportskog objekta) ili funkcionalnog rezultata (na primer, jačanje radne discipline).

Plansko upravljanje socijalno-ekonomskim životom zemlje iziskuje ne samo da se odrede njegovi ciljevi, već i da se otkriju sredstva za njegovo postizanje, a to sa svoje strane pretpostavlja postojanje naučno obrazloženog prognoziranja. Socijalno planiranje sa tog aspekta predstavlja određivanje perspektiva razvoja društvenog sistema i njegovih podsistema, otkrivanje kompleksa mogućih varijanti tog razvoja, obrazloženje izbora najracionalnijeg i najoptimalnijeg postizanja cilja odgovarajućim sredstvima.

Veliki značaj u socijalnom planiranju ima određivanje rokova neophodnih za postizanje postavljenih ciljeva. Što je cilj složeniji, to je potrebno više vremena ne samo za svestrano naučno obrazloženje odluke koja se donosi, već i za njeno ostvarenje.

Prilikom planiranja socijalnih procesa važno je oslanjati se na realne mogućnosti za postizanje određenog nivoa razvoja ili obima proizvodnih radova. Pri tom je važno uzeti u obzir neposredno i posredno uzajamno dejstvo različitih faktora. Pre svega, pokazatelji plana socijalnog razvoja izračunavaju se na osnovi i u strogom skladu s tehničko-ekonomskim planovima (s planovima povećanja efikasnosti proizvodnje, uvođenja napredne tehnologije, mehanizacije i automatizacije proizvodnje, naučne organizacije rada, kapitalne izgradnje, rada i nagrađivanja, a isto tako s planiranjem fondova za ekonomsko stimulisanje).

Socijalni plan je sastavni deo jedinstvenog kompleksnog plana. Zato planski pokazatelji socijalnog razvoja moraju da se baziraju na čvrstom fundamentu realnih mogućnosti, postojećih resursa, sa kojima moraju biti usklađeni i na osnovu kojih se određuju karakter i sadržaj mera, načini, oblici i redosled njihovog ostvarivanja. Prilikom formulisanja planskih zadataka treba izbegavati kako isticanje socijalnih perspektiva koje ne odgovaraju objektivnom nivou ekonomskog potencijala objekta u planskom periodu, tako i formalno fiksiranje socijalnih posledica tehničko-ekonomskog razvoja datog objekta.

Digitized by Google

Samo ekonomski obrazložen plan socijalnog razvoja vrši plodonosno povratno dejstvo na proizvodnju, povećavajući njenu efikasnost i ubrzavajući tempo naučno-tehničkog progresa.

Učešće trudbenikâ u upravljanju proizvodnjom i u društveno-političkom životu predstavlja važnu rezervu u razvoju i usavršavanju teorije i prakse socijalnog planiranja. U uslovima kada je socijalno planiranje postalo stvar ne samo državnih organa, njegova uspešna primena na svim nivoima socijalne organizacije društva — u pojedinim proizvodnim kolektivima, selu, rejonu, gradu, oblasti, kraju, republici — obezbeđuje se sve aktivnijim uključivanjem radnih masa u upravljanje, a one se pojavljuju kao najviši suvereni subjekt socijalnog planiranja u socijalističkom društvu. »Ispravljanje, menjanje društvenih odnosa je, razume se, moguće, ali moguće je samo onda kada potiče od samih članova tih ispravljanih ili menjanih društvenih odnosa« — kaže Lenjin (*PSS*, tom I, str. 378—388).

Kada postavljamo pitanje o učešću masa u planiranju, znači li to da svi trudbenici moraju postati eksperti za planiranje? Nipošto. Problem se ne sastoji u tome da svi ljudi postanu stručnjaci za teoriju planiranja, već u tome da svi ljudi shvataju ciljeve i osnovni sadržaj planova razvoja. Svestrano razjašnjavanje ciljeva i suštine planova doprinosi kod ljudi proširenju njihovog vidokruga i nivoa znanja o socijalističkoj izgradnji. Po rečima Dž. Bernala, »odsustvo znanja samo po sebi znači odsustvo odgovornosti«.

Učešće masa u planiranju znači, takođe, da trudbenici moraju aktivno doprinositi izvršenju zacrtanih planova. Svaki član socijalističkog društva mora jasno sagledati šta on može učiniti za uspešnu realizaciju plana. Tim zahtevima u znatnoj meri odgovaraju socijalističke obaveze radnikâ i kolhozникâ koje određuju lični doprinos svakog od njih u odnosu na godinu ili petoletku. Osim toga, učešće masa u planiranju znači da društvene organizacije u procesu socijalističke izgradnje stalno proširuju svoja prava. Danas one rešavaju pitanja ne samo svog unutrašnjeg razvoja, već i društvenog progresa u celini.

Sve to svedoči o tome da socijalno planiranje predstavlja ne samo jedno od efikasnih sredstava za povećanje životnog standarda naroda, za zadovoljavanje materijalnih i duhovnih potreba članova društva, već da je i faktor koji stimuliše dalji razvoj socijalističke demokratije.

Pogledajmo sada neke aktuelne, ali za sada još nerešene probleme teorije i prakse socijalnog planiranja.

Pre svega, u prvi plan se ističe zadatak stvaranja fundamentalne teorije socijalnog planiranja čiji nivo mora odgovarati savremenom stanju teorije ekonomskog planiranja. Oko metodoloških problema socijalnog planiranja već se dugo vode oštre diskusije, koje su dovele do toga da su mnoga sporna pitanja rešena i da su stvoreni jedinstveni pogledi. Na toj osnovi izgleda nam sasvim moguće i pravovremeno da se kolektivnim naporima stvori precizan sistem pojmovnog aparata teorije socijalnog planiranja. Sa

Digitized by Google

svoje strane, teorija ekonomskog planiranja mora biti obogaćena razradom niza socijalnih problema.

Kako nam ubedljivo potvrđuje iskustvo, socijalno planiranje donosi najefikasnije rezultate ako se uvodi na svim strukturnim nivoima organizacije društva. Tako se, na primer, prilikom izrade planova socijalnog razvoja preduzećâ često otkriva da radni kolektiv ima niz potreba koje se ne mogu potpuno zadovoljiti usled odsustva dovoljnih materijalnih sredstava i intelektualnih snaga. Očigledno je da će znatan deo tih i mnogih drugih teškoća biti otklonjen prilikom socijalnog planiranja društvenog sistema u celini, a takođe i njegovih podsistema. Radi toga je potreban pre svega kompleks tipskih metodika socijalnog planiranja. Danas se u našoj zemlji uspešno koristi metodika planiranja socijalnog razvoja kolektivâ preduzećâ koju su preporučili Savezno centralno veće sindikata, Gosplan SSSR i Državni komitet Saveta ministara SSSR za rad i socijalna pitanja. Pripremljene su, takođe, metodičke preporuke za planiranje socijalnog razvoja industrijske grane i grada. Te metodike moraju biti dopunjene i drugim metodikama (na primer, za poljoprivredu ili druge teritorijalne zajednice), a isto tako — što je naročito važno — moraju biti povezane među sobom i sa tehničko-ekonomskim metodikama.

Dalje usavršavanje, proširenje i sređivanje prakse socijalnog planiranja služiće visokom cilju — povećanju materijalnog blagostanja sovjetskog naroda i zadovoljavanju njegovih sve većih duhovnih potreba, intenzifikaciji socijalističke proizvodnje i razvoju socijalističke demokratije, harmoničnom razvoju ličnosti i uspešnom kretanju društva ka komunizmu.

(S ruskog *Mitar Popović*)

Digitized by Google

Max Mmuya

Ujamaa i participacija

(Iskustva i perspektive)

1. Uvod

Deklaracija iz Aruše, kojom je 1967. godine definisan put razvoja Tanzanije, postavila je čvrstu osnovu radnim masama da ostvare vlast nad svojim sopstvenim životom i svojim sopstvenim razvojem. Shodno toj deklaraciji, država je preuzela u svoje ruke glavna ekonomska preduzeća kako od inostranih tako i od domaćih kapitalista i tradicionalista koji su delovali u zemlji, dok je istovremeno seoski i seljački poljoprivredni sektor bio organizovan na novim osnovama u duhu *Ujamaa* života, uz svest da se kontrolom ekonomske strukture pruža *sine qua non* pomoć u praktičnoj primeni narodne vlasti.

Ali, uprkos značajnim promenama u vladi i administrativnoj mašineriji, vremenom je, a naročito oko 1971. godine, postalo jasno da je za narodne mase vlast i dalje bila u posedu drugih i samo je prividno bila u njihovo ime.

Postalo je, prema tome, nužno da se izgradi jedan dodatni institucionalni okvir koji bi omogućio masama da ostvare neposrednu vlast nad sredstvima za proizvodnju i da neposredno učestvuju u donošenju odluka o pitanjima koja utiču na njihov život.

Digitized by Google

U ovom kratkom tekstu teži se tome da se opišu neke odlučujuće lekcije koje je Tanzanija naučila u toku borbe za implementaciju ovog cilja. Prvi deo teksta ukratko se bavi osnovom i pozadinom na kojoj nalaze svoja objašnjenja pokušaji i iskustva iz perioda posle 1967. godine. Drugi deo prikazuje institucionalni okvir uspostavljen za prenošenje vlasti na mase. U trećem delu sumiraju se neka iskustva stečena u aktuelnoj praksi i, konačno, ovaj tekst se zaključuje jednim rezimeom glavne rasprave.

2. Pozadina uspostavljanja organâ vlasti masa

U istorijskom razvoju Tanzanije mogu su identifikovati dve izrazito prelomne tačke, što omogućuje da se dobije prava perspektiva za činioce kojima se objašnjavaju kasniji pokušaji da se stvori ona vrsta institucija narodne vlasti kakve se danas sreću u Tanzaniji.[1] Prvi je period pre proklamovanja Deklaracije iz Aruše 1967. godine, a drugi je period od donošenja Deklaracije u Aruši i otprilike do 1971. godine, kada je došlo do proklamovanja *Mwongozo wa TANU* (Partijske smernice)[2].

Za prvi period moglo bi se reći da je to bila epoha snažnog kapitalističkog posedovanja Tanzanije, tokom koje je društvo bilo pod neposrednom vlašću nemačkog i britanskog kolonijalizma i koja je okončana efikasnim neokolonijalističkim uticajem koji je trajao od 1961. godine, kada je zemlja dobila formalnu nezavisnost, do 1967. godine. Nekoliko važnih karakteristika odlikuje ovu epohu. Kapitalizam je i tokom nemačke i tokom britanske kolonijalne ere težio da eksploatiše mase putem uvođenja tržišnih poljoprivrednih kultura za zadovoljenje imperijalnih potreba, a bio je osnovan takođe prerađivački i sitnouslužni sektor, kako bi mogao da služi kolonijalnoj ekonomiji. Sisal je bio kultura koja je gajena na velikim kapitalističkim plantažama, na kojima je zapošljavana lokalna najamna radna snaga duž obalnog pojasa. U hladnijim de-

---

[1] Da bi se dobila prava perspektiva događaja u Tanzaniji, treba hronološki ispitati razvoj zemlje kroz tri glavne faze: kolonijalna era do sticanja nezavisnosti 1961. godine; era od nezavisnosti do donošenja Deklaracije iz Aruše, februara 1967. godine; i period posle donošenja Deklaracije iz Aruše do današnjih dana.

Prva faza odnosi se na period nacionalne borbe i izvojevanja nacionalne nezavisnosti.

Na period od 1961. do 1967. godine uvek se ukazuje kao na period bremenit *ad hoc* programima i programima nemešanja države u ekonomiju. To je zaista bio period oformljavanja Partije i vlade. U pogledu ciljeva, programa i pravaca akcije, ovaj period se razlikuje od treće faze, koja je usledila posle donošenja Deklaracije iz Aruše, kada se mogao zapaziti jasniji i odlučniji pokušaj Partije da formuliše jedan dugoročan cilj i da stvori institucije koje će ispuniti taj cilj.

[2] *Mwongozo wa TANU* (Partijske smernice), koje je izradila Tanganjikanska nacionalna unija 1971. godine i koje su objavljene u *Government Printer*, razradile su, između ostalog, na specifičniji način pitanje uloge radnikâ i potrebe da se uspostavi ravnopravnost između rukovodilaca i radnikâ.

Digitized by Google

lovima u unutrašnjosti razvijana je sitna seljačka poljoprivreda, često kombinovana sa povećim imanjima, koja je bila posvećena proizvodnji čaja, kafe, oraščića i pamuka. U usamljenim gradovima duž obale i u unutrašnjosti radna snaga bila je zaposlena naročito na teškim fizičkim poslovima, kao što su kapitalna izgradnja i građevinarstvo, utovar i istovar robe, remontni poslovi itd. Ovaj trend nastavio se sve do vremena kada je Tanzanija dobila formalnu nezavisnost 1961. godine, tokom kojeg se kapitalistički uticaj proširio zahvaljujući povećanju njegovih delatnosti u zemlji. Sticanjem formalne nezavisnosti 1961. godine nije promenjena ekonomska struktura. Umesto toga, nova država nastavila je da se razvija pod diktatima međunarodnog kapitalizma putem neokolonijalističkog uplitanja.

Ovu epohu odlikuju dve vrlo značajne karakteristike koje se odnose na uspostavljanje narodne vlasti. U seoskim područjima snažno su se razvile poljoprivredne prodajne kooperative, preko kojih su seljaci nastojali da ostvare sopstvenu kontrolu nad kulturama koje su proizvodili, naročito u pogledu toga da ostvare povoljne cene koje bi bile srazmerne radu koji u te proizvode oni ulažu. U nekoliko gradova i na plantažama osnovani su radnički sindikati, koji su bili čvrsto rešeni da se izbore za pristojne nadnice za svoj rad i za poboljšanje radnih uslova. Ova dvosmerna borba radničkih masa ujedinjena je u jednu snažnu borbu protiv kolonijalizma i neokolonijalizma pod rukovodstvom radničko-seljačke partije TANU. Na taj način, do 1967. godine i donošenja Deklaracije iz Aruše, borba radnikâ i seljakâ da steknu vlast bila je koncentrisana oko radničkih sindikata i kooperativnih društava, kao njihovih sopstvenih institucija sa specifičnim ciljevima ostvarivanja pristojne nadnice za svoj rad, koje su nerazdvojno povezane sa širokom borbom protiv kolonijalizma i neokolonijalizma.

U toku drugog perioda, to jest od 1967. do 1971. godine, Deklaracija iz Aruše predstavljala je dokument kojim se otvaraju oči u pogledu srži borbe seljakâ i radnikâ za vlast. Shvatalo se da su sve do 1967. godine radne mase malo postigle u svojoj borbi za bolji položaj. A da bi se to postiglo, bilo je nužno prestrukturirati i reorganizovati ekonomiju, kako bi seljaci i radnici mogli da imaju u svom vlasništvu sredstva za proizvodnju. Tako su, kao što je ranije istaknuto, glavna sredstva za proizvodnju bila nacionalizovana tokom različitih faza od 1967. godine pa nadalje. Ovakvom odlukom i rešenjem vlada je u ključnim privrednim granama, kao što su banke i osiguranje, građevinski i projektantski radovi, transportna i komunikacijska preduzeća i slično, preuzela u svoje ruke 100% njihovih akcija. U drugim sektorima vlada je u ime masa prisvojila većinu akcija, a samo su neke manje značajne aktivnosti ostale u privatnim rukama.

U poljoprivrednom sektoru zemlja je stavljena pod državnu kontrolu još 1962. godine. Od 1967. godine naovamo reorganizacija sela odnosila se na korišćenje zemlje, dok se od seoskih masa

Digitized by Google

tražilo da zajednički obrađuju zemlju za zajedničko dobro u *Ujamaa* selima.

Državna kontrola nad glavnim sredstvima za proizvodnju smatrala se u to vreme kao jedan od nužnih preduslova da mase dobiju veći udeo u vlasti. Vladala je nada da će pod budnom prismotrom svoje vlade mase obrađivati zemlju i raditi u fabrikama, a da će im se rezultati njihovog rada u potpunosti vraćati.

Dok je ovo u opštem pogledu bilo tačno, *Ujamaa* politika iz 1967. godine otišla je dalje u smislu da poveže pitanje vlasništva nad sredstvima za proizvodnju sa demokratijom. U svojim mnogobrojnim radovima o Deklaraciji iz Aruše Mwalimu kaže na jednom mestu:

»Jedna država nije socijalistička samo zato što njena sredstva za proizvodnju i razmenu kontroliše ili poseduje vlada, bilo u celini ili delimično. Da bi jedna zemlja bila socijalistička, bitno je da njenu vladu izaberu i njom rukovode sami seljaci i radnici... Istinski socijalizam ne može postojati bez demokratije, koja takođe postoji u društvu...«[3]

Ovo teorijsko ostvarenje bilo je podržano aktuelnim događajima, naročito u državnim fabrikama u periodu od 1967. do 1970. godine. Suprotno onome što se očekivalo, radnici u nacionalizovanoj ekonomiji jedva da su mogli išta da kažu u pogledu poslovanja ekonomije i svoje uloge u njoj. Vlast nove uprave nazirala se visoko iznad njih. Rezimirajući ovaj trend, Partijske smernice iz 1971. godine beleže sledeće: »Mi smo ne samo nasledili kolonijalnu vladinu strukturu, nego smo takođe prihvatili kolonijalne radne navike i metode rukovođenja. Na primer, mi smo u vladi, preduzećima i drugim institucijama nasledili naviku po kojoj jedan čovek izdaje naredbe, a ostali im se samo pokoravaju. Ako ne uključite ljude u radne planove, ishod toga biće da oni neku nacionalnu instituciju neće osećati kao svoju i, shodno tome, radnici prihvataju navike učaurenih službenika.«[4]

Na osnovu duha politike *Ujamaa*, koja povezuje kontrolu nad sredstvima za proizvodnju i participaciju, a s obzirom na razvoj u državnim preduzećima posle 1967. godine, bilo je nužno da se oblikuju institucije koje bi povećale vlast masa.

3. Institucije narodne vlasti
(Seoski i radnički saveti)

Još znatno pre pomenutih kretanja bio je oblikovan širok institucionalni okvir, a te institucije bile su namenjene osiguranju učešća naroda u vođenju sopstvenih poslova.

Da bismo ih prikazali u sažetom obliku, može se zapaziti, na primer, da je vladajuća partija TANU još od svog osnivanja 1954.

[3] J. K. Nyerere, *Freedom and Socialism* (Sloboda i socijalizam), Oxford University Press, str. 234.

[4] Isto.

Digitized by Google

godine podsticala širenje svojih ogranaka u celoj zemlji. Ovi ogranci, kao što smo izneli u prikazu pozadine uvođenja narodne vlasti, predstavljali su i bazu i forume preko kojih su mase vodile antikolonijalnu borbu i borbu protiv neokolonijalizma. Što se tiče države, 1965. godine su usvojeni amandmani na Ustav Republike, da bi se dalo prostora jednopartijskom demokratskom uređenju, koje je u specifičnim uslovima Tanzanije omogućilo masama da učestvuju u delovanju vlade bez ozbiljnijih ograničenja kakva je nametalo višepartijsko uređenje. Nezavisni radnički sindikati ujedinili su se 1964. godine u jedinstven pokret, Nacionalnu uniju radnikâ Tanganjike (NUTA), koja je imala podružnice u celoj zemlji kao organe preko kojih su radnici mogli izražavati svoje zahteve i potrebe.

Ove i druge institucije, široke po svojoj prirodi, omogućile su masama da ostvare izvesnu vlast. One su nužne, ali, kao što su pokazale Partijske smernice, one nisu bile dovoljne kao organi za ostvarenje težnji masa za stvarnom vlašću. One se nisu bile dovoljno prilagodile stvarnoj situaciji i zbivanjima koja su se dešavala oko središta života ljudi, to jest proizvodnih centara.

Imajući u vidu ovu pozadinu, vredno je ispitati strukturu i ciljeve dve institucije — radničkih saveta, obrazovanih za radnike, i seoskih saveta, obrazovanih za seljake, da bi se videlo kakva im je namena i čemu treba da služe.

a) *Radnički savet i njegova uloga*

Određenim specifičnim razlozima objašnjava se uvođenje radničkih saveta. Među tim razlozima na prvom mestu se nalazi položaj i stav uprave u nacionalizovanim industrijskim granama prema samoj fabrici, ali naročito u pogledu položaja radničkih masa. Čak i posle nacionalizacije uprava je nastavila da rukovodi fabrikama na način kao da je to njeno vlasništvo i lična svojina. Postojale su tendencije ka prisvajanju fondova i zloupotrebi svojine radi lične koristi.

Programi i planovi fabrika bili su poznati samo upravnom timu. Uz ovo je išlo i jasno izraženo zapostavljanje radničkih masa. Na običnog radnika gledalo se samo kao na neko oruđe (odvojeno od humanog elementa), kome jednostavno treba zapovedati i reći mu šta da radi. Ovo je, naravno, zabilo klin u odnose i otuđilo rukovodstvo od većine naroda. Drugo, mase radnika nisu mogle ocenjivati ulogu institucija u kojima rade u smislu postavljenog cilja izgradnje *Ujamaa*. Naravno, većina radnika reagovala je tako što je odbijala da sarađuje u državnim preduzećima putem mnogobrojnih taktičkih oblika kao što su usporavanje rada, uništavanje javne imovine i slično.

Drugi glavni razlog za uvođenje radničkih saveta odnosi se na duh *Ujamaa*, odnosno na to kako on gleda na ličnost koju društvo predviđa da će imati. Kapitalizam je kolonijalističkim i

Digitized by Google

neokolonijalističkim mahinacijama potčinjavao i činio bezvrednom ličnost kolonijalizovanih ljudi. Tako je izgled bivšeg kolonijalnog radnika izražavao potpuni gubitak samopouzdanja, inicijative i javnog duha. Ovo se na radnim mestima manifestovalo u činjenici da su potpuno nedostajali organi preko kojih bi radnik mogao da izrazi svoje poglede. Postojala je i opšta tendencija ka anarhičnom ponašanju i odsustvu javnog smisla za pravilno usmeravanje.

Radi suprotstavljanja ovim opštim problemima bilo je nužno uspostavljanje takvih instrumenata za radnike koji bi podigli status radnika, a u isto vreme ga zaštitili od neograničene vlasti uprave. Ovaj instrument je radnički savet, ali se može zapaziti da su i pre njegovog uspostavljanja stvorene dve institucije koje bi trebalo da posluže kao organi narodne vlasti.

Na prvom mestu, posle osnivanja NUTA, 1964. godine, kao radničkog sindikalnog pokreta, osnovani su *radnički komiteti* kao oblik sindikalnih organizacija na nivou kompanije. Ovim komitetima stavljena je u nadležnost kao glavna funkcija to da se, prvo, konsultuju sa poslodavcem (pre nacionalizacije) o stvarima koje se odnose na održavanje discipline. Drugo, trebalo je da komiteti obezbede da dođe do porasta produktivnosti rada i efikasnosti na nivou fabrike.[5] Ali, kako se ispostavilo, komiteti su se pokazali kao neefikasni. Privatni poslodavac obično je manipulisao komitetom i koristio ga samo kao instrument održavanja radne discipline.

Druga važna institucija osnovana pre uspostavljanja radničkih saveta bili su partijski ogranci na radnim mestima. Statut TANU iz 1969. godine regulisao je pitanje osnivanja industrijskih partijskih ogranaka, to jest ogranaka u radnim organizacijama, uključujući i *Ujamaa* sela. Ovi partijski ogranci imali su da posluže kao forum za rasprave članova o pitanjima koja su od interesa za organizacije u kojima su ogranci delovali. Ovo je, naravno, bila reakcija na situaciju koja je vladala posle nacionalizacije 1967/ /68. godine. Partija je smatrala da je nužno podizati svest partijskog članstva tumačenjem i objašnjavanjem nove politike *Ujamaa* i oslanjanja na sopstvene snage, naročito zbog toga što se ovo odnosilo na radna mesta. Da bi se upotpunio ovaj napor i kao odgovor na ograničenja sa kojima su se suočavali radnički komiteti, uvedeni su radnički saveti na osnovu predsedničkog raspisa iz 1970. godine.[6]

Prema tom raspisu, javne korporacije i privatna preduzeća bila su dužna da reorganizuju svoje izvršne komitete i odbore direktorâ na takav način da do praktičnog izražaja dođe radnička zastupljenost i participacija u planiranju, proizvodnji i prodaji. Ranije, međutim, radnici nisu bili predstavljeni u tim organima. Očekivalo se da će korišćenjem ovih organa radnici postati gospo-

[5] Navedeno iz: P. Msekwa, *The Quest for Workers' Participation in Tanzania* (Težnja za radničkom participacijom u Tanzaniji), objavljeno u *Labour in Tanzania*, str. 69—84.

[6] Predsednički raspis broj 1 od 10. februara 1970. godine.

Digitized by Google

dari svoje vlastite sudbine. Neposrednom participacijom radnikâ u donošenju odluka proizvodnja bi se tako usmeravala da služi radniku. Neposredna participacija bi takođe podstakla stvaralaštvo i osećanje pripadništva organizaciji. Ona bi takođe ograničila ostatke birokratskih tendencija, na koje je ukazalo rukovodstvo iz perioda posle 1967. godine.

Slično onome što se dešavalo sa radničkim komitetima, primena raspisa o radničkim savetima tekla je sporim tempom, dok je u isto vreme postajao sve izraženiji jaz između radničkih masa i rukovodilaca. Ovo je ubrzalo stavljanje jednog novog naglaska toj situaciji (u *Mwongozo wa TANU* iz 1971. godine). Značaj *Mwongozoa* leži u tome što je do neslućenih visina podigao svest radnikâ.[7]

Radnici su ustali protiv pojava zapovedanja, odsustva konsultacija i paraderstva koje je pokazivala uprava. Noružani duhom *Mwongozoa*, radnici su otišli dalje u zahtevima za bržom demokratizacijom svojih institucija. Ovo je, kao što ćemo razmotriti nešto kasnije, podgrejalo borbu koja i danas traje.

b) *Seoski savet*[8]

Promene koje su se dešavale u preduzećima u urbanim područjima bile su u odgovarajućoj vezi sa promenama koje su uvedene u seoskim područjima. Tokom jednog dužeg perioda institucije vlasti seljakâ bile su kooperativna društva. Kao što je ranije rečeno, kooperativna društva nastala su u seoskim područjima kako bi se starala o prodaji tržišnih poljoprivrednih kultura. Očekivalo se da će seoske mase preko kooperativnih društava moći da se bore za ostvarenje svojih prava.

Ne ulazeći u detalje koji se odnose na razvoj kooperativnog pokreta, negde oko 1967. godine pokazalo se da se ta društva suočavaju sa dva glavna ograničenja. Prvo, kooperative su se bavile samo tržišnim kulturama koje su bile potrebne imperijalnim državama, a takođe samo njihovom prodajom. Drugo, samim društvima upravljali su prilično dobrostojeći farmeri, sitni trgovci i zajmodavci iz gradova. Tako su duboko unutar pokreta postojali jasni znaci da taj pokret nije bio oruđe stvarnog poljoprivrednog radnika, seljaka.

Deklaracija o stvaranju *Ujamaa* 1967. godine donela je kvalitativnu promenu u seoskim područjima. Reorganizacija sela posle 1967. godine iziskivala je izgrađivanje *Ujamaa* sela, dok se od seljakâ kao ravnopravnih članova seoske zajednice tražilo da zemlju obrađuju zajednički i da ravnopravno učestvuju u plodovima svog rada. *Ujamaa* selo sada je pružalo opšti okvir za organizovanu narodnu vlast. A posle početnog perioda, od 1971. do 1974. godine,

---

[7] Vidi: P. Msekwa, isto.

[8] Ofisi ya Waziri Mkuu, Sheria ya Kuandikisha Vijiji na Vijiji vya Ujamaa.

Digitized by Google

sveže inicijative Partije omogućile su seljacima da se nasele u selima širom zemlje.

Pošto su se seljaci naselili u *Ujamaa* selima, bilo je nužno da se mase naoružaju snažnim instrumentom vlasti. U ovoj svetlosti i treba posmatrati seoski savet.

Više nego radnički savet, seoski savet je vlada na lokalnom nivou, u kome svi oni koji pripadaju selu mogu neposredno da učestvuju u njegovim aktivnostima.

Jedna od najvažnijih karakteristika seoskog saveta sastoji se u tome što svi odrasli članovi sela (od 18 godina i stariji) konstituišu najviše telo saveta za utvrđivanje politike. Ovo svakom članu garantuje mogućnost da bude neposredno uključen u upravljanje svojim poslovima. Drugo, seoski savet podeljen je na različite komitete, koji se bave mnogobrojnim aktivnostima od interesa i koristi za stanovnike sela, uključujući proizvodnju, odbranu, kulturu itd. Treće, na sličan način kao bilo koja druga vlada, savet može da formuliše svoje podzakone u službi interesa masa. Četvrto, *Ujamaa* selo kao široka institucija može postati registrovano kooperativno društvo višestrukog karaktera, koje se bavi proizvodnjom, transportovanjem, prodajom ili bilo kojom drugom aktivnošću za koju njegovi članovi smatraju da im je od koristi.

Kao što se može videti, seoske mase imaju na taj način, u duhu *Ujamaa*, slično kao i njihovi pandani u urbanim područjima, organ preko koga mogu da ostvaruju vlast.

4. Delovanje radničkog i seoskog saveta[9]

Napori Tanzanije da prenese neposrednu vlast na radne mase doneli su mnogobrojna iskustva. Prvo iskustvo je u vezi sa jednom više apstraktnom pretpostavkom da će neposredna participacija radnih masa dovesti do povećanog slobodnog izražavanja svoje ličnosti. Pod ovim se očekuje da će naročito bivši kolonijalni radnik, između ostalog, steći osećanje pouzdanja, stvaralaštva i novatorstva.

Nije lako jasno prikazati razvoj ovih unutrašnjih i apstraktnih kvaliteta. Može se ipak reći da se na pozitivnoj strani bilansa nalazi to da su radnički i seoski saveti bili vrlo efikasna dopunska oruđa za razvoj ličnosti tanzanijskog radnika danas. Tanzanijski radnik i seljak predstavljao je takvu osobu koja se ponizno savijala i prihvatala zapovesti ili naređenja i koja ništa nije govorila Izveštaji sa sastanaka u selima i industrijskim preduzećima pokazuju da radnici, a i seljaci, danas stoje uspravno, zahtevaju objašnjenja i govore sami u svoje ime.[10] Naravno, postoje i drugi oblici

[9] Zasnovano na studentskim izveštajima o radu 10 nacionalizovanih preduzeća u Dar-es-Salamu, Aruši i Tangi od 1974. do 1979. godine; takođe i na izveštajima o napretku *Ujamaa* sela od 1974. do 1979. godine (na raspolaganju kod KIVUKONI CCM College).

[10] Izveštaj o selima u Tangi (1978) i Dodomi (1980), kao i izveštaj o Nacionalnoj mlinarskoj korporaciji (1979).

Digitized by Google

organizovanja koji su ovome doprineli (na primer, programi obrazovanja odraslih), ali je sigurno da su saveti poslužili kao opitna radionica u kojoj su radnici mogli da praktikuju ono što danas pokazuju na sastancima i drugim forumima.

Kad je reč o negativnoj strani, može se sa sigurnošću reći da je potrebno uraditi još mnogo toga da bi se pomoglo radniku da bude svoja sopstvena ličnost. Mora se izraziti zabrinutost u pogledu kvaliteta doprinosa masa u savetima. Njihova revnost da učestvuju u svim stvarima koje ih se tiču nije primerena potrebama i zahtevima moderne industrije ili složenostima transformacije sela. Tako njihov kreativni i novatorski potencijal tek treba da se još razvija.

Komentar iziskuje i jedan drugi cilj koji je postavljen prilikom osnivanja savetâ, a to je namera da se obuzda široka vlast rukovodilaca i da se u određenoj meri uspostavi jednakost između njih i onih kojima oni rukovode. Upravo kao i u vezi sa prethodnim pitanjem, iskustvo Tanzanije pokazuje dve strane ovog pitanja.

Prvo, ne postavlja se pitanje ostvarenja ovog cilja. Činjenica da naročito u preduzećima radnici imaju neposrednu participaciju i da su zastupljeni u najvišim organima izmenila je sistem organizacije vlasti. Uprava se sada mora konsultovati sa radnicima, jer oni žele da znaju programe i planove svojih preduzeća i objašnjenje koje stoji iza njih. Radnici, a i sama uprava, kroz ovakvo organizovanje sada znaju da vlast ne počiva isključivo u kancelarijama najviših izvršnih organa. Ovo je na određen način dovelo do znatnog obima ravnopravne odgovornosti dveju strana u pogledu sudbine institucije.

Metod i učestalost konsultacija i pružanja odgovora takođe su doveli do primetnog izraza skromnosti i poštenosti među najvišim rukovodiocima i ulili su osećanje odgovornosti kod onih kojima se rukovodi.

Ovde se može dodati da su saveti pokrenuli jednu novu svest u pogledu uloge radnikâ u državnim korporacijama. S obzirom na udeo u odgovornosti, radnici i seoske mase posmatraju preduzeća i sela kao nešto što pripada njima samima, te se, prema tome, za njihovo sopstveno dobro ona moraju razvijati i zaštititi kad god je to potrebno. Naročito stanovnici sela danas govore o svojim planovima u raznim ekonomskim aktivnostima i o metodama koje će koristiti da bi ih ostvarili, što predstavlja nešto što se ranije nije moglo čuti.

Druga strana ovog pitanja ravnopravnosti pokazuje negativne znake. Gornje opažanje samo je ukazalo da je zabeležen izvestan obim ravnopravnosti. Međutim, sve do ovog trenutka postoje indicije da rukovodstvo nije ovo u potpunosti prihvatilo. Sámo rukovodstvo je u mnogobrojnim suštinskim pitanjima u raznim prilikama isključilo participaciju radnikâ. Za ovo se uvek nalazilo opravdanje kako je reč o tehničkim, a ne o političkim pitanjima, koja zahtevaju isključivo stručnu analizu. Na spoljnoj strani ponašanja postoje stare optužbe koje iznose radnici, naročito u polunacionali-

Digitized by Google

zovanim preduzećima, da uprava teško da ima ikakvog obzira prema radniku kao ljudskom biću. Odgovarajuće optužbe potiču i od poslodavaca da su radnici lenji besposličari, bez osećanja odgovornosti.

Ovo sugeriše da između dveju strana postoji određeni antagonizam i moguća konfrontacija, na koje je ranije ukazano, što isključuje ravnopravnost i uzajamno poštovanje.

Negativni aspekti koji su pomenuti u vezi sa ova dva pitanja delimično se mogu objasniti činjenicom da je većina radnih masa u gradovima, kao i u seoskim područjima, polupismena ili potpuno nepismena. Njima je zbog toga teško, kao što je ranije ukazano, da u potpunosti shvate zahteve moderne industrije i složenosti transformacije sela. Za njih je podjednako teško da prošire svoju vlast i da se zaštite od mogućih manipulacija i prevara od strane nepoštenih rukovodilaca. Očigledno je, prema tome, da se njihove stvaralačke i novatorske sposobnosti ne mogu iskazati. Zbog ovakvog očiglednog ograničenja, stvaranje savetâ išlo je ruku pod ruku sa pozivom na radničko obrazovanje u fabrikama i na programe opismenjavanja odraslih u selima, čiji doprinos tek treba da se proceni.

Osim ovog pitanja obrazovnog nivoa radnikâ, mora se takođe primetiti da su se zadržali ožiljci iz doba kolonijalnog rukovodstva, o čemu se govori u *Mwongozou*. Možda će se samo kroz neprestano podsećanje na to glave nekih rukovodilaca otarasiti ove bolesti.

Treća glavna pretpostavka odnosi se na to da će neposredna participacija dovesti do efikasnosti u radu i, otuda, do porasta produktivnosti. Iskustvo Tanzanije na ovom pitanju je negativno, srećom iz razloga koji nemaju nikakve veze sa uspostavljanjem organa narodne vlasti. Izvesno je da su poslednjih godina tanzanijski radnik i seljak pokazali veliku revnost i odlučnost, često i u vrlo ograničenim uslovima i mogućnostima; u normalnim prilikama produktivnost i proizvodnja bi se ogromno povećali. Ovo se retko dešavalo, pa su u sadašnjem trenutku i produktivnost i proizvodnja opali, kako u selima tako i u preduzećima.

Činjenice kojima se objašnjava ovaj trend izvan su moći radnih masa i njihovih institucija. Jedna čudna kombinacija suša i poplava pogodila je proizvodnju u seoskim područjima. Povećane cene nafte i mašina, naročito mašina alatljika, dovele su do toga da je teško obezbediti bitne potrebe za ulaganja i opremu.[11] Tako

[11] Zbog poplava i suša Tanzanija je morala da:

a) utroši najveći deo oskudnih deviznih rezervi za uvoz hrane (žita): 1973. ukupno 28,000.000 T.š., 1974. — 731,000.000 T.š.; 1975. — 551,000.000 T.š.

(Iz izveštaja S.D. Ksuya, ministra finansija, prilikom obrazloženja predračuna javnih prihoda i rashoda za 1975/76. godinu)

b) zbog povećane cene nafte Tanzanija koristi (1980) 50% svojih deviznih rezervi za uvoz nafte, te ima samo 50% za podjednako skupa industrijska i poljoprivredna ulaganja.

(Izveštaj Tanzanijske banke)

Digitized by Google

proizvodnja u fabrikama, kao i u seoskim područjima, opada. Ali, uprkos svim ovim nepovoljnim okolnostima, radne mase su, koristeći svoje forume, uvek raspravljale i pronalazile načina da se uhvate u koštac sa situacijom koja je mogla da vodi u propast.

Tako je neposredna participacija radnih masa u donošenju odluka i kontroli nad sredstvima za proizvodnju, kao što je pokazano u prikazu delovanja seoskih i radničkih saveta na prethodno iznetim područjima, njihovo neotuđivo pravo.

5. Zaključak

Ovaj tekst, zasnovan na iskustvu Tanzanije, deli mišljenje da jedno istinsko *Ujamaa* društvo mora da praktikuje demokratiju kao drugu polovinu svog bića. Vrsta demokratije o kojoj je reč mora uključiti radne ljude u neposrednu participaciju u svim stvarima koje imaju uticaja na njihov život.

Jer, kao što je to rekao Jaroslav Vanek, težnja ljudi da učestvuju u utvrđivanju rešenjâ i u donošenju odluka o aktivnostima u koje su oni lično i neposredno uključeni jeste jedna od najvažnijih društveno-ekonomskih pojava našeg vremena.

Trendovi u Tanzaniji, još iz vremena kolonijalne epohe, živo su demonstrirali ovu težnju masa. Ali, uprkos uvođenju institucija participacije u Tanzaniji, oni sugerišu da i dalje predstoji određena borba u kojoj radne mase tek treba da izvojuju pobedu.

(S engleskog *Teodor Olić*)

Digitized by Google

Miloš Nikolić

Teorijske osnove razvoja socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji

Istorijsko iskustvo pokazuje da je uspeh različitih oblika samoupravljanja, radničke kontrole i participacije zavisio, pre svega, od njihove utemeljenosti u klasnoj borbi eksploatatorskih i eksploatisanih klasa, upravo od odnosa snaga u toj borbi i, s tim u vezi, od toga koliko su se ti oblici razvijali kao sastavni deo strategije i prakse socijalističkih preobražaja društva.

Nije zato nimalo slučajno što su oni teoretičari i radnički borci koji su se ozbiljnije bavili idejom i praksom samoupravljanja isticali povezanost samoupravljanja s klasnom borbom i procesima revolucionarnih preobražaja. Karl Korsch je u svojim spisima o socijalizaciji istakao da su radnički saveti izraz »revolucionarne klasne borbe proletarijata protiv buržoazije« i to posebno pokazao u analizi razvoja radničkih saveta 1919—1920. u Nemačkoj.[1] Max Adler je istakao da »radnički saveti ne smeju biti ništa drugo nego ... nove forme socijalističke klasne borbe«[2]. Henri Lefebvre

[1] K. Korsch, *Was ist sozialisierung* (1919) i K. Korsch, *Wandlungen des Problems der politischen Arbeiterräte in Deutschland* (1921).

[2] M. Adler, *Démocratie et conseils ouvriers*, F. Maspero, Paris, 1967, str. 83.

Digitized by Google

naglašava da se samoupravljanje »rađa u vidu aktuelnog i univerzalnog oblika... klasne borbe«[3]. Antonio Gramsci je pisao da fabrički saveti »teže za tim da dovedu radničku klasu do osvajanja industrijske vlasti«[4], a Georges Gurwitch kaže da je »radničke savete nemoguće odvojiti... od društvene revolucije«[5]. Itd.

Upravo imajući u vidu ovu bitnu uzajamnu vezu, ovi autori ideju samoupravljanja shvataju u okviru jedne opštije teorije revolucionarne izmene kapitalističkog društva. I poslednjih petnaestak godina se unutar intelektualnih i političkih struja koje reafirmišu ideju samoupravljanja naglašava neophodnost da se ova ideja šire teorijski utemelji. Tako, na primer, Albert Meister, jedan od najpoznatijih teoretičara i istraživača samoupravljanja, naglašava da je »participacija delotvorna jedino... u meri u kojoj biva stavljena u službu plana koji je širi od nje, u meri u kojoj je smatrana oruđem projekta novog društva«[6]. U diskusiji o samoupravljanju koja je 1979. godine vođena na stranicama teorijskog časopisa Socijalističke partije Italije »Mondoperaio« mnogi su autori takođe isticali neophodnost da se ideja, odnosno praksa samoupravljanja uklopi u jedan »globalni projekt društvene promene«[7].

I sve poznate ideje samoupravljanja, radničke kontrole i participacije i njima odgovarajuća praktična nastojanja potvrđuju ovu neizbežnost uklapanja te ideje u okvire širih društvenih teorija, odnosno u celovitije političke programe utemeljene u tim teorijama.

Sve rečeno čini teorijski legitimnim postavljanje pitanja odnosa ideje samoupravljanja i marksizma. Tim pre ako se složimo da je marksizam filozofski i naučno najutemeljenija i najrazvijenija i praktički najrasprostranjenija i najaktuelnija teorija radikalnog društvenog preobražaja.

---

[3] H. Lefebvre, *Problèmes théoriques de l'autogestion*, »Autogestion«, br. 1/1966, str. 67.

[4] A. Gramsci, *Sindikati i saveti* (II), »Ordine nuovo«, 12. jun 1920.

[5] Georges Gourvitch, *Les conseils ouvriers*, »Autogestion«, br. 1/1966, str. 53. — Frank Deppe i saradnici došli su do zaključka da »ostvarenje radničke kontrole mora biti... strateški povezano sa sveobuhvatnom koncepcijom ukidanja kapitala« (F. Deppe, J. V. Freyberg, Ch. Kievenheim, R. Meyer, F. Werkmeister, *Kritika saodlučivanja*, »Komunist«, 1974, str. 217). Yvon Bourdet i Allain Guillerm: »L'autogestion u'est pas une idée vagué, un ideal. Elle a des sources profondes dans l'histoire de l'humanité, dans l'action et la pensée révolutionaire du proletariat« (Y. Bourdet, A. Guillerm, *Clefs pour l'autogestion*, Seghers, 1975, str. 109).

[6] A. Meister, *Problèmes de l'autogestion*, »Autogestion«, br. 7/1968. (vidi antologiju *Samoupravljanje i radnički pokret*, »Komunist«, tom II, str. 218. i 222—226).

[7] Gino Giugni, *Autogestione e progetto socialiste;* Guiseppe Tamburano, *Autogestione e societa post-industriale;* Bruno Manghi, *Per un approccio esperimentale all'autogestione;* Roberto Guiducci, *L'antileviatano*, »Mondoperaio«, br. 3/1979, 5/1979. i 6/1979.

Digitized by Google

Istraživanje odnosa ideje samoupravljanja i marksizma otežano je postojanjem različitih teorijsko-metodoloških interpretacija marksizma. To je jedan od razloga zbog kojih neki teoretičari razdvajaju pitanje mogućeg teorijskog utemeljenja ideje samoupravljanja u Marxovoj misli od pitanja prisustva te ideje u istoriji marksizma.[8] I mi ćemo se prvo baviti pitanjem teorijskog utemeljenja ideje samoupravljanja u Marxovoj misli, a zatim njenom sudbinom u istoriji marksizma.

Teorijsko utemeljenje ideje samoupravljanja u Marxovoj misli

Poznato je da su mnogi anarhistički mislioci u daljoj i bližoj prošlosti razvijali svoj koncept revolucije i unutar njega ideju samoupravljanja suprotstavljajući se pojedinim bitnim aspektima Marxove misli ili celini te misli. I u novije vreme pojavili su se pojedini autori koji razvijaju ideju samoupravljanja nasuprot Marxu, nastojeći pri tome da pokažu kako je Marxova misao suprotna konceptu samoupravljanja, odnosno samoupravnog društva.[9] U ovim slučajevima reč je o autorima koji iz teorijskih, a nekad i ideološko-političkih razloga, odbacuju Marxovu misao; mnogi od njih je pri tome prikazuju jednostrano ili čak potpuno iskrivljeno.

Po našem mišljenju, svako ko je temeljitije proučavao Marxa a nije opterećen određenim ideološkim i drugim predrasudama prema ovom misliocu i onome ka čemu njegova teorija smera — može u Marxovom delu da otkrije teorijske temelje ideje samoupravljanja.

Pri tome treba odmah naglasiti jednu činjenicu. Marx je bio protivnik dogmatskih konstrukcija humanog društva budućnosti, iako je sva njegova misao usmerena ka saznanju istorijskih mo-

[8] Vidi, na primer: Maximilian Rubel, *Marx critique du marxisme*, Payot, 1974.

[9] Mislimo tu na Pierrea Rosanvallona, koji u svojoj poslednjoj knjizi *(Le capitalisme utopique)*, saglašavajući se sa »novim filozofima«, pokušava da pokaže kako »totalitarizam predstavlja ... poslednju reč Marxove nauke«. Mislimo i na Franca Crespija, teoretičara Socijalističke partije Italije. Crespi se (slično Rosanvallonu) u referatu »Samoupravljanje i institucionalno posredovanje«, podnesenom na seminaru »Samoupravljanje u jugoslovenskom iskustvu«, koji je održan u Bolonji od 6. do 9. decembra 1979. godine, u organizaciji Instituta »Gramsci«, zalaže za raskidanje »povezanosti samoupravljanja i utopije«, »utopističkog finalnog modela«, koji je, po njegovom mišljenju, teorijski rezultat nastojanja da se samoupravno društvo koncipira u okviru Marxove ideje komunizma. S tim u vezi Crespi smatra da »jugoslovensko iskustvo potvrđuje ... nepomirljivost« samoupravljanja i marksizma. U članku *Samoupravljanje kao političko opredeljenje* (»Mondoperaio«, br. 6/1979) Crespi detaljnije razvija ove teze i svoj koncept samoupravnog društva suprotstavlja Marxovom konceptu komunističkog društva (kako ga on shvata).

Digitized by Google

gućnosti i društvenih pretpostavki takvog društva i ka otkrivanju realnih snaga koje će ga svojom borbom ostvariti. Iz istih teorijsko-metodoloških razloga Marx nije ni konkretno razrađivao puteve nastajanja novog društva, znajući da novo u njegovoj konkretnosti i individualnosti može biti proizvod samo istorijske prakse.[10] Otuda će oni koji kod Marxa traže neke modele samoupravnog društva ili recepte za njegovo ostvarivanje ostati razočarani.

Pa ipak, kao što su pokazali mnogi marksistički teoretičari samoupravljanja, *celina Marxove misli* pruža najadekvatniji teorijski temelj i okvir ideji samoupravljanja.[11] Upravo je bitno, nasuprot pokušajima da se ideja samoupravljanja osloni samo na neke Marxove pojedinačne konkretno-istorijske analize i opservacije (što čine neki autori), sagledati vezu *celine* Marxove nauke i ideje samoupravljanja.

To, pre svega, podrazumeva da se razmotri Marxova nauka kao onaj neizbežni širi teorijski okvir, upravo kao *ona opšta teorija radikalne društvene promene unutar koje se tek otkrivaju suština, odnosno revolucionarne mogućnosti samoupravljanja.*

a) Marxovo filozofsko shvatanje čoveka u njegovom radom posredovanom odnosu prema prirodi i istoriji, Marxovo shvatanje istorijskog razvoja društva (istorijski materijalizam), njegova kritika političke ekonomije i, konačno, njegova teorija klasne borbe i proleterske revolucije pružaju onaj opšteteorijski okvir unutar koga je moguće saznati suštinu celine samoupravljanja i svih njegovih posebnih aspekata.

Time uopšte ne negiramo mogućnost da borba za ostvarenje participacije, radničke kontrole i određenih aspekata samoupravljanja bude u pojedinim etapama, s obzirom na socijalni i politički karakter njenih nosilaca i istorijske uslove, inspirisana i osmišljavana teorijskim i političkim konceptima različitim od Marxovog. Tu mogućnost savremena istorijska praksa neprestano potvrđuje. Međutim, stojimo na stanovištu da se celina emancipatorskih mogućnosti samoupravljanja kao jedinstva pokreta i cilja oslobodilačkih borbi ne može spoznati i realizovati (naročito kada na dnevni red dođu radikalne promene odnosâ u proizvodnji i, s tim u vezi, celokupne organizacije društva) nasuprot bitnim Marxovim saznanjima.

Ali, nije reč samo o tome da celina Marxove misli pruža samoupravljanju opštu teoriju koja je neophodna da bi se ono shvatilo i ostvarivalo kao bitan činilac strategije i prakse revolucionarnog preobražaja. Marxova misao potvrđuje tu svoju ulogu upravo zato što se neka njena posebna, ali bitna saznanja neposredno tiču suštine samoupravljanja. Reč je, pre svega, o dva uzajamno povezana saznanja unutar Marxove teorije klasne borbe i proleterske revolucije, saznanja koja imaju i dublje politekonomsko i filozofsko utemeljenje.

[10] K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 7, str. 115.

[11] Vidi, na primer: Yvon Bourdet, *Pour l'autogestion*, »Anthropos«, 1974, str. 49—83. i dr.

Digitized by Google

Prvo saznanje tiče se konačnog, istorijskog cilja proleterske revolucije, čijim se ostvarenjem završava dosadašnja (pred)istorija i otpočinje razvoj komunističke zajednice ljudi, prave ljudske istorije. Drugo saznanje se odnosi na način ostvarivanja tog istorijskog cilja i sadržano je u tezi o samooslobođenju proletarijata.

b) Bitni istorijski cilj oslobodilačke borbe radničke klase je komunizam kao asocijacija slobodnih proizvođača. Komunizam podrazumeva uspostavljanje neposredovanih odnosa među oslobođenim »društvenim individuumima« zahvaljujući ukidanju svih onih socijalnih komunikacija koje su se u obliku klasa, robe, države, podele rada i slično od ljudi izdvojile, od njih otuđile i, razvijajući se po vlastitim zakonitostima neovisnim od svesti i htenja ljudi, njima nadredile (što Marx u *Nemačkoj ideologiji* naznačuje kao »jedan od glavnih momenata u dosadašnjem istorijskom razvitku«). Zato će u komunizmu »proces društvenog života ... kao proizvod slobodno udruženih ljudi« stajati »pod njihovom svesnom planskom kontrolom« (*Kapital*, tom I), što predstavlja osnovu za »udruživanje u kome je slobodni razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve« (*Komunistički manifest*), a i za »razvitak ljudske snage koji je svrha samom sebi« (*Kapital*, tom III). Tako shvaćen, komunizam je ono čemu istorijski smera samoupravljanje. *Komunizam su ostvarene revolucionarne mogućnosti samoupravljanja.*

Marx je istorijski cilj oslobodilačke borbe proletarijata izveo kritičkom analizom kapitalističkog društva. Taj teorijsko-metodološki postupak koji »iz vlastitih oblika postojeće stvarnosti razvija pravu stvarnost kao njeno trebanje i krajnji cilj« (Marx Rugeu 1843) odgovara samoj istorijskoj praksi, upravo istorijskoj dijalektici ukidanja starog, klasnog i uspostavljanja novog, besklasnog društva. Ova dijalektika revolucije podrazumeva tri bitna dijalektička jedinstva protivrečnosti.

Prvo dijalektičko jedinstvo protivrečnosti može se, po Marxu (posebno *Kritika Gotskog programa* i *Građanski rat u Francuskoj*) i samoj istorijskoj praksi, definisati na sledeći način: novo (besklasno) društvo nastaje iz nedara starog (klasnog) društva, i to posredstvom nekih odnosa i činilaca starog društva (robe, države, političke prinude, podele rada, partije, radničke *klase* i dr.), pa otuda ono u *toku svog nastajanja* »u svakom pogledu ... još nosi na sebi mladeže starog društva iz čije utrobe izlazi« (Marx). S obzirom na ovo dijalektičko jedinstvo nekih odnosa i činilaca starog i novog društva, revolucionarni proces nastajanja novog društva konstituiše se kao *istorijski period prelaza* iz klasnog u besklasno društvo — socijalizam tako predstavlja društvo prelaznog perioda, zapravo sam taj istorijski prelaz iz kapitalizma u komunizam.

Drugo dijalektičko jedinstvo protivrečnosti razvijanja socijalističke revolucije je dijalektičko jedinstvo revolucionarnog toka i njegovog konačnog, istorijskog cilja — dijalektika pokreta i cilja. Revolucija je, s obzirom na ovu dijalektiku, takav proces u kome

Digitized by Google

se njen konačni cilj ne ostavlja samo u magli budućnosti, nego se on postepeno ostvaruje, a istovremeno se i sa stanovišta tog cilja rešavaju konkretni zadaci u pojedinim revolucionarnim etapama. Da revolucionarni put ne bi bio bespuće, njegov cilj mora biti na samom putu.[12] Zato Marx i može o komunizmu da govori kao o pokretu. Da bi se do asocijacije slobodnih proizvođača uopšte stiglo, neophodno je u toku same revolucije što šire razvijati samoupravljanje i što pre otpočeti proces odumiranja države. Marxova, Engelsova i Lenjinova teza o odumiranju države direktno upućuje na neizbežnost samoupravljanja.

Dijalektika pokreta i cilja omogućava da se dijalektički odnos starog i novog razrešava u prilog novog. S druge strane, dijalektika starog i novog omogućava realnost dijalektike pokreta i cilja. Dok je u slučaju dijalektike starog i novog reč o kauzalnoj determinaciji datog istorijskog momenta revolucionarnog toka njegovom prošlošću, u slučaju dijalektike pokreta i cilja reč je o finalnoj determinaciji tog momenta revolucije njegovom budućnošću.

Ova dvostruka dijalektika revolucije određuje i razvoj socijalističkog samoupravljanja.

S jedne strane, samoupravljanje u prelaznom periodu zatiče još brojne odnose i činioce starog društva unutar kojih i posredstvom kojih se odvija reprodukcija socijalističkog društva. Radnici postepeno preuzimaju funkcije tih činilaca starog društva i, na mesto starih (kapitalističkih, odnosno etatističkih) odnosa, izgrađuju nove, samoupravne odnose. Za radnike je samoupravljanje uvek *praksa* kojom oni sami (a ne država, partija, birokratija, tehnokratija) sve potpunije odlučuju o svojim individualnim i društvenim potrebama, rešavaju sve probleme reprodukcije socijalističkog društva i time razvijaju socijalizam kao revolucionarni proces u pravcu komunističke asocijacije slobodnih proizvođača. Znači, samoupravljanje je za radništvo ne samo cilj (novo društvo, asocijacija slobodnih proizvođača), nego i sredstvo, to jest i oblik njihove borbe. Motivacije za samoupravljanje se kod radnikâ razvijaju i jačaju upravo u onoj meri u kojoj oni samoupravljanjem uspevaju da rešavaju svoje osnovne probleme, a to znači i osnovne probleme razvoja socijalističkog društva.[13] Upravo zato

---

[12] Ta dijalektika revolucije je, znači, suprotna Staljinovoj logici u polemici sa Engelsom na XVIII kongresu SKP(b) 1939. godine, logici po kojoj, da bi otpočeo proces odumiranja države, treba *najpre* slomiti kapitalističko okruženje, razviti materijalnu osnovu socijalizma itd. Istorija je pokazala da ta logika vodi likvidaciji revolucije. Zato nije nimalo slučajno što drug Tito u istorijskom govoru u Narodnoj skupštini 26. juna 1950, prilikom donošenja Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva (prvi zakon o samoupravljanju) polemiše upravo sa navedenom logikom u Staljinovom referatu na XVIII kongresu SKP(b).

[13] Serge Mallet je zastupao tezu da se motivacija za samoupravljanje javlja »samo u jednom delu radničke klase, onoj frakciji radničke klase koja je stvarno vezana za najnaprednji razvitak sa tehnološkog gledišta... to je sloj tehničara, stručnih kadrova...« (Lucien Goldman, Serge Mallet, *Débat sur l'autogestion*, »Autogestion«, br.

Digitized by Google

što i samoupravljanje treba neprestano da polaže ispit kao sredstvo rešavanja konkretnih problema i zadataka, posebno u prelaznom periodu, ono se ne može razvijati kao potpuno slobodno eksperimentisanje (za šta se zalažu neki teoretičari samoupravljanja).

Ali, da bi u datoj etapi borbe moglo rešavati svakodnevne zadatke i načinom i smislom rešavanja tih zadataka razvijati revolucionarni proces, samoupravljanje mora biti integrisano u protivrečne društvene odnose postojećeg društva, upravo društva prelaznog perioda. Da bi nadvladalo državu, robnu proizvodnju, podelu rada, partiju i slično i smestilo ih u »muzej starina«, samoupravljanje mora na novi način da reši one probleme radi kojih je istorija izgradila te odnose i institucije, ono ih ne ukida preko noći, nego pokreće i razvija proces njihovog odumiranja delujući i posredstvom njih.[14]

Zbog toga i razvoj samoupravljanja na sebi nosi neke »mladeže« starog društva, pa je i ono sámo proces koji u određenom istorijskom momentu izražava stepen do koga su radnici ovladali uslovima i rezultatima svog života i rada, »društvenom proizvodnjom svog života« (Marx). Zbog toga samoupravno socijalističko društvo doista nije homogeno, neprotivrečno društvo.[15]

7/1968). To je blisko onom shvatanju koje se, ne bez uticaja građanske nauke, javilo i u Jugoslaviji, shvatanju da nužnost samoupravljanja proizlazi iz same naučno-tehnološke revolucije, kao i stavovima Radovana Richte u njegovoj knjizi *Civilizacija na raskršću* (»Komunist«, 1972, str. 200, 201, 228—235. i dr.). Da naučno-tehnološka revolucija, pre svega kod menadžera, stvara snažnu motivaciju za autonomno odlučivanje, pokazao je John Galbraith u knjizi *Nova industrijska država* (»Stvarnost«, 1970, str. 69—80, 157—166. i dr.), tezom o tehnostrukturi kao »aparatu... za grupno odlučivanje« (str. 86) o samoupravljanju tehnostrukture iz koga su isključeni radnici. Polemišući sa S. Malletom, H. Lefebvre iznosi suprotnu hipotezu: »Iskustvo... pokazuje... da se upravljačke asocijacije — u svom najčešćem i najzanimljivijem obliku, što znači samoupravljanju — pojavljuju na *najslabijim punktovima* postojećeg društva« (*Problèmes theorique de l'autogestion*). Albert Meister (posebno u knjizi *Ou va l'autogestion yougoslave)* kao da zastupa »srednju« tezu: najjača je težnja za samoupravljanjem u sredinama koje se nalaze na prelazu iz nerazvijenosti u razvijenost. Sve ove teze otkrivaju pojedine aspekte problema, ali ne ukazuju na ono što je bitno: motivacije i nastojanja za samoupravljanjem javljaju se kao sastavni deo borbe radništva za ostvarivanjem njegovih interesa i potreba i postaju utoliko snažnije ukoliko posredstvom već uspostavljenih organa participacije, radničke kontrole i samoupravljanja radnici uspešnije ostvaruju svoje težnje. To je zaključak do koga su u svojim istraživanjima došli i Frank Deppe (vidi: *Kritika saodlučivanja*, »Komunist«, 1974, str. 172. i dr.) i Bruno Trentin (vidi: *Arbeiterdemokratie*, VSA-Verlag, Hamburg, 1978, str. 63—73). To potvrđuje i jugoslovensko iskustvo.

[14] Henri Lefebvre na to posebno ukazuje: »Samoupravljanje se mora suočiti i s problemima organizacije tržišta i rešavati ih. Njegov princip i njegova praksa ne sadrže negiranje zakona vrednosti... Ono teži da vrati prioritet upotrebnoj vrednosti... Dovodi u pitanje svet tržišne robe ne negirajući pri tome one zakone tog sveta kojima treba ovladati... Ako ograničavamo svet tržišne robe, to ne znači da želimo da ga se oslobodimo kao nekom čarolijom« (*Problèmes theoriques de l'autogestion*, »Autogestion«, br. 1/1966).

[15] U tom pogledu je samoupravna tradicija unutar marksizma i radničkog pokreta nesumnjivo grešila. Max Adler smatra da »radnič-

Digitized by Google

S druge strane, socijalističko samoupravljanje unutar sebe nosi istorijski cilj oslobodilačke borbe radničke klase; ono je, štaviše, jedini proces prelaznog perioda koji unutar sebe nosi i iz sebe oslobađa istorijski cilj revolucije. Ne samo država, roba, podela rada, svojina i slično, nego i partija i sama klasa predstavljaju elemente starog društva koji samo *posreduju* u rađanju novog; zato će ovi odnosi i institucije biti ukinuti, jedino će samoupravljanje, razvivši se u asocijaciju slobodnih proizvođača, ostati kao bitno obeležje komunističke zajednice ljudi.

Ali, samoupravljanje može da se razvija u pravcu komunističke asocijacije slobodnih proizvođača jedino ako svakodnevne probleme i bitne zadatke rešava i sa stanovišta konačnog cilja.

Iz ove dve bitne dijalektičke protivrečnosti socijalističke revolucije proizlazi i treća. Prelazni period između klasnog društva i komunizma, upravo da bi bio period *prelaza*, mora, u stvari, biti proces socijalističke revolucije. Socijalizam, izgradnja socijalizma je zapravo proces socijalističke revolucije. Marx socijalizam definiše kao »objavu permanentne revolucije«. U svim prelomnim momentima naše revolucije Tito je naglašavao ovo stanovište. Dvadeset devetog novembra 1951. godine, na pitanje urednika »Borbe« da li smo u pravu kada promene koje donosi samoupravljanje smatramo daljim razvijanjem revolucije, Tito je odgovorio: »Razumije se da smo u pravu, jer bez revolucionarnog razvitka nema ostvarenja socijalizma. Izgradnja socijalizma je revolucionarni proces.« Od tada do svojih poslednjih istupa Tito je više od tridesetak puta isticao ovu misao.

No, s druge strane, istorijski dug revolucionarni proces koji će uspešno ostvarivati jedinstvo etapnih i konačnih ciljeva zahteva — kako potvrđuje istorijska praksa — trajnije strukturiranje socijalističkih procesa i odnosâ u pojedinim etapama. Tako se prelazni period kao proces socijalističke revolucije javlja istovremeno i kao socijalističko društvo u razvoju. Znači, socijalizam je istovremeno i revolucionarni *proces* i odgovarajući *sistem društvenih odnosa*.[16]

---

ki saveti... uspostavljaju homogenost svake osnovne ekonomske jedinice« i »zajednicu s homogenim interesom« itd. (*Démocratie et conseils ouvriers*, F. Maspero, 1967, str. 98. i 99). Vidi i: Anton Pannekoek, *Worker's Councils*, Melbourne, 1950. (poglavlje »Organizacija saveta« — prevod u antologiji *Samoupravljanje i radnički pokret*, tom III, str. 14—15).

[16] Subjektivne socijalističke snage u Jugoslaviji nastojale su da deluju u skladu sa ovom dijalektikom. Jedna od potvrda za to su česte promene jugoslovenskog Ustava (1946, 1953, 1963, 1971, 1974, 1980). O tome Edvard Kardelj piše: »Glavni uzroci relativno čestih ustavnih promena u nas leže u dinamizmu naše revolucije i u karakteru našeg Ustava. Razvoj samoupravljanja biće bitka i napor cele jedne epohe, bitka interesâ i prakse radnog čoveka zajedno sa stvaralačkim naporima najnaprednije ideologije, nauke i politike. Pri tome je samoupravno socijalističko društvo moralo — a moraće i ubuduće — savlađivati najrazličitije otpore koji izviru iz pozicija preživelih klasnih, ekonomskih i drugih društvenih odnosa, kao i ideologije i politike koja je izraz tih odnosa... Jer i naša sopstvena praksa — a i praksa drugih soci-

Digitized by Google

Bez samoupravljanja razvijanog kao sistem društvenih odnosa radnici nikad ne bi mogli ovladati celinom organizacije društva, delovati na svim njenim nivoima i u svim njenim sferama. Samoupravljanje kao novi sistem društvenih odnosa zamenjuje državno-političku organizaciju socijalističkog društva. Henri Lefebvre je s razlogom to isticao još 1966. godine: »Ali, da bi se samoupravljanje utvrdilo i proširilo, ono mora zauzeti jake punktove društvene strukture, koji mu odmah pružaju otpor. Ono mora od privilegovanog sektora postati celina, globalnost, »sistem« ... da bi se generalizovalo, pretvorilo u sistem na nivou celokupnog društva — proizvodnih jedinica, teritorijalnih jedinica, podrazumevajući i takozvane više instance i nivoe — samoupravljanje ne može izbeći sukob sa »etatističko-političkim sistemom« ...«[17] U svetlosti ovog saznanja čudna je kritika koju Lefebvre trinaest godina docnije upućuje nama, Jugoslovenima: »Zabluda je Jugoslovena upravo u tome što samoupravljanje ne može biti neki izvedeni sistem, jer je samoupravljanje put, stalna borba, koja se stalno iznova rađa.«[18]

Tridesetogodišnji razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji potvrdio je da je samoupravljanje, pre svega, neprestana borba za osvajanje novih prostora ljudske slobode, borba koju su karakterisale i karakterišu ofanzive i stagnacije, uspesi, ali i porazi i kolebanja. Sistem samoupravnih socijalističkih odnosa koji smo razvijali, menjajući ga često, bio je doista samoupravni i socijalistički samo onda kada je omogućavao tu borbu Taj sistem odnosâ je radikalno drugojačiji od društvenih odnosa u kapitalizmu upravo po tome što se on ne razvija — kao što je to slučaj sa kapitalom — logikom vlastite samoreprodukcije. Dok je kapital, kao Marx ističe, subjekt kapitalističkog društva (a kapitalista je njegova personifikacija), samoupravni socijalistički odnosi nisu subjekt socijalističkog razvoja — subjekt su udruženi proizvođači.[19] Međutim,

---

jalističkih zemalja — veoma ubedljivo dokazuje da stagnacija u hodu revolucije, tj. tapkanje u mestu, ili pak vladavina ideologije pragmatizma ... može izazvati ozbiljne društvene deformacije i poremećaje« (*Socijalističko samoupravljanje u našem ustavnom sistemu*, »Svjetlost«, 1975, str. 63—64).

[17] H. Lefebvre, *Problèmes theoriques de l'autogestion*, »Autogestion«, br. 1/1966.

[18] Razgovor koji je sa Lefebvreom vodio Bruno Bernardi, objavljen u »La Nouvelle Critique«, br. 125/1979. Tu kritiku Lefebvre je izneo u članku *Povodom novog etatističkog modela*, objavljenom u »Dialectiques«, br. 37/1979. (vidi časopis »Naše teme«, br. 7/1979, str. 1446, 1447. i 1472).

[19] Upravo to, pod uticajem građanske stvarnosti i teorije, ne shvataju neki teoretičari samoupravljanja. Shvatajući samoupravno društvo po uzoru kapitalističkog društva, Jaroslav Vanek (*The General Theory of Labor — Managed Market Economies*, Cornell University Press, Ithaca, 1970), a za njim i Luciano Pellicani (*La nuova frontiera del socialismo*, »Mondoperaio«, br. 3/1979) traže unutar samoupravne ekonomije objektivne faktore njene samoreprodukcije, upoređujući tu ekonomiju sa radom motora. Međutim, dok Vanek te objektivne faktore samoreprodukcije shvata i kao faktore samoregulacije, Pellicani, koji je zainteresovan za socijalističko rešenje, ističe da je »harmonija interesâ i u samoupravnoj ekonomiji politički akt«, pa, otuda, i ta ekonomija zahteva jednu izvanekonomsku instituciju.

Digitized by Google

to uopšte ne znači da u Jugoslaviji, s obzirom na protivrečnosti društva prelaznog perioda, ne deluju objektivne tendencije usmerene protiv istorijskog subjektiviteta udruženih proizvođača.

c) Već smo naznačili da drugo Marxovo saznanje koje se neposredno odnosi na samoupravljanje jeste njegova teza o samooslobođenju radničke klase.

Marxova teza o samooslobođenju proletarijata (u *Nemačkoj ideologiji* definisana kao samodelatnost, u *Manifestu komunističke partije* kao »istorijska samoaktivnost«, »historische Selbstätigkeit«) je najpregnantnije izražena u čuvenoj prvoj rečenici Statuta Međunarodnog udruženja radnika: »Oslobođenje radničke klase mora da bude delo same radničke klase.«

Ta Marxova teza o samooslobođenju proletarijata nije puki zahtev ili parola. Ta teza, izražavajući istorijsku ulogu radničke klase i samu prirodu njene oslobodilačke borbe, proizlazi iz celine Marxove nauke kao jedan od njenih osnovnih teorijskih zaključaka.

Teza o samooslobođenju radničke klase podrazumeva da socijalistička revolucija može, ukidajući sve klasne odnose, ostvariti svoj konačni, istorijski cilj i dovesti ljudsko društvo na prag komunističke budućnosti jedino ako tu revoluciju izvodi, i to kao istinski *subjekt* istorije, *sama* radnička klasa, odnosno udruženi proizvođači (a ne država i partija, političke i intelektualne elite).

Marxovu tezu o samooslobođenju proletarijata je svojim dostignućima, ali i svojim promašajima, višestruko potvrdila istorijska praksa socijalističkih revolucija, a na osoben način i praksa antiimperijalističkih revolucija narodâ.

Teorijski utemeljujući samoupravljanje u Marxovoj tezi o samooslobođenju proletarijata, možemo zaključiti da je samoupravljanje, u svojoj suštini, pre svega *delatnost, praksa* radničke klase kao istorijskog subjekta revolucije — samoupravljanje je tako *delatnost samooslobođenja radničke klase*, delatnost kojom ona, oslobađajući sebe, oslobađa celo društvo.

Ali, iz Marxove teze proizlazi još jedan zaključak. Ako je samooslobođenje radničke klase bitna pretpostavka ostvarivanja istorijskih ciljeva socijalističke revolucije, onda ti ciljevi ne mogu biti ostvareni bez ovog ili onog oblika samoupravljanja — to je Marxova poruka.

Ideja samoupravljanja u istoriji marksizma

Kad je reč o odnosu ideje samoupravljanja i marksizma, odmah da naglasimo da se ne slažemo sa onima koji negiraju prisustvo ove ideje u razvoju marksizma od Marxovih vremena do danas. Ta negacija je razložna i razumljiva jedino ukoliko se svekoliko bogatstvo razvoja marksizma u poslednjih sto godina redukuje samo na neke marksističke orijentacije.

Poznato je da je još u okviru Druge internacionale, posebno u nemačkoj socijaldemokratiji, postala dominantna jedna pozitivistička

Digitized by Google

vistička interpretacija Marxa koja je, potiskujući Marxovu tezu o »istorijskoj samoaktivnosti« radničke klase, u prvi plan teorije i strategije klasne borbe i revolucije stavila državu. Uticaji te etatističke koncepcije socijalizma bitno su obeležili razvoj marksizma sve do današnjih dana, utoliko više ukoliko je pod uticajem staljinizma, s jedne, i socijaldemokratske prakse, s druge strane, ta koncepcija postala neprikosnovena u velikom delu komunističkog i socijaldemokratskog pokreta.

Međutim, nije samo ta orijentacija karakterisala razvoj marksizma u XIX i XX veku. Osamdesetih godina prošlog veka pod uticajem Pariske komune ideje samoupravljanja u Srbiji afirmiše i razvija Svetozar Marković. Pod uticajem Oktobarske revolucije i, posebno, masovnog pokreta radničkih veća, fabričkih saveta i revolucionarnih sovjeta u zapadnoevropskom radničkom pokretu neposredno posle Prvog svetskog rata čitava plejada istaknutih marksista i revolucionara razvija ideje samoupravljanja i ostavlja dubog trag u razvoju marksističke misli (A. Gramsci, G. Lukács, K. Korsch, Max Adler, A. Pannekoek, O. Bauer, E. Däüming, E. Lewine, R. Müller i dr.). Iz tih inspiracija proizlaze i pristalice Rätekommunismus (pored Korscha i Pannekoeka, to su i H. Gorter, O. Rühle, H. Wagner, P. Mattick i dr.), čija teorijska aktivnost, nesumnjivo, pripada istoriji marksizma. Posle Drugog svetskog rata u zapadnoj Evropi pojedini teoretičari marksističke orijentacije (nekad okupljeni i u grupe, kao u slučaju francuskog časopisa »Socialisme ou barbarisme«, 1950—1964) nastavljaju ovu antitetatističku, samoupravnu orijentaciju u razvoju marksizma. Po iskazu nekih francuskih autora (Y. Bourdet, P. Rosanvallon i dr.), u francuskoj marksističkoj i socijalističkoj literaturi se pedesetih godina prvi put učestanije javlja termin *samoupravljanje* da bi se njime označila bitna dimenzija socijalističke prakse u Jugoslaviji. Godina 1968. predstavlja novu, značajnu prekretnicu pre svega zato što je ideja samoupravljanja, kako je to rekao Lucien Goldman, iz knjige izašla na ulice. Među brojnim tekstovima u novopokrenutim časopisima (»Autogestion et socialisme«, 1966; »Il consiglio« i dr.) i knjigama sve je više onih koje su pisane sa marksističkih pozicija. I u nekim socijalističkim zemljama krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina samoupravljanje postaje predmet istraživanja i teorijskih rasprava (Poljska, Čehoslovačka, SSSR, Mađarska).

U Jugoslaviji se inspirisana upravo Marxom, kao proizvod jedne autentične socijalističke revolucije i njene samoupravne prakse, već tri decenije razvija marksistička teorija samoupravnog socijalizma. Sve to, i još mnogo drugog, dokazuje prisustvo ideje samoupravljanja u razvoju marksizma.

Kad je reč o odnosu marksizma i ideje samoupravljanja, za mnoge teoretičare samoupravljanja poseban problem predstavlja odnos te ideje i velikog Lenjinovog revolucionarnog dela. Nisu tako malobrojni oni teoretičari samoupravljanja koji tom delu u celini odriču jednu antietatističku, samoupravnu inspiraciju i usmerenost. Po našem mišljenju, Lenjinovo revolucionarno delo i misao karakteriše jedna osnovna protivrečnost. S jedne strane, Lenjino-

Digitized by Google

vo delo i misao razvijaju se pod izvesnim uticajem pozitivističke interpretacije Marxa karakteristične za marksizam Druge internacionale i, što je još značajnije, ono je delimično determinisano istorijskom zaostalošću carske Rusije i, posebno, krupnim teškoćama u kojima se našla mlada Sovjetska Republika s obzirom na spoljnu intervenciju, građanski rat i činjenicu da nije došlo do revolucije u razvijenim zemljama zapadne Evrope. Ti teorijski uticaji i konkretno-istorijske determinacije rezultirali su u pojedinim etapama Lenjinove delatnosti teorijskim stavovima i političkim opredeljenjima u kojima je *do izvesne mere* bila potisnuta revolucionarna, istorijska samoaktivnost proletarijata u prilog delatnosti partije i države.[20] S druge strane, mada je sve bilo usmereno na pripremu i ostvarenje proleterske revolucije, a protiv svakog oportunizma i reformizma i, posebno, izražavalo revolucionarnu praksu ruskog proletarijata i njegova stremljenja, Lenjinova misao u odgovarajućim istorijskim etapama biva *veoma snažno* obeležena poverenjem i oslanjanjem na revolucionarnu samodelatnost proletarijata i razvija se kao teorija i strategija te samodelatnosti.[21] I

[20] Tako Lenjin u svom delu *Šta da se radi* (1902) preuzima tezu Karla Kautskog koju je ovaj izrekao na II kongresu Austrijske socijaldemokratske partije 1901: »Ali, socijalizam i klasna borba nastaju jedno pored drugoga, a ne jedno iz drugoga i to pod različitim uslovima... Socijalistička svest je, dakle, nešto što je spolja uneseno... u klasnu borbu proletarijata, a ne nešto što je iz nje nastalo spontano...« (*Izabrana dela*, »Kultura«, 1960, tom 3, str. 256). Ta teza, koja je suprotna odgovarajućem Marxovom stanovištu (najrazvijenije iznesenom u *Bedi filozofije* i u *Manifestu komunističke partije*), jeste centralna teza u Lenjinovoj knjizi i iz nje on izvodi ostale teze u pogledu borbe radničke klase: »Spontani radnički pokret sam po sebi može stvoriti (i neizbežno stvara) samo tredjunionizam, a tredjunionistička politika radničke klase jest baš buržoaška politika radničke klase« (ibid., str. 305). »Učešće radničke klase u političkoj borbi i čak u političkoj revoluciji ne čini još nikako njenu politiku socijaldemokratskom« (ibid., str. 305) i slično; da bi zaključio: »Nijedan revolucionarni pokret ne može biti čvrst bez organizacije rukovodilaca. . takva organizacija se mora sastojati poglavito od ljudi koji se profesionalno bave revolucionarnom delatnošću« (ibid., str. 329). Ove ideje Lenjin konkretizuje i godinu dana docnije u *Pismu drugu o našim organizacionim zadacima*.

[21] Lenjin 1905. godine počinje u svojim tekstovima da koristi Marxov (iz *Nemačke ideologije*) pojam »samodelatnost«. Upravo revolucionarna zbivanja 1905. godine bitno utiču na promenu Lenjinovih stavova. U nizu tekstova iz tog perioda on zauzima stavove suprotne odgovarajućim stavovima iz knjige *Šta da se radi*. Tako u članku *Dve taktike* (februar 1905) on piše: »Socijaldemokrati su isticali parolu pripremanja ustanka još pre tri godine na osnovu opštih razmišljanja. Samodelatnost proletarijata došla je do iste parole pod uticajem neposrednih lekcija građanskog rata« (*Izabrana dela*, tom IV, str. 371). U knjizi *Dve taktike socijaldemokratije u demokratskoj revoluciji* (jul 1905) Lenjin piše: »Nema nikakve sumnje da će revolucija naučiti radničku masu u Rusiji socijaldemokratizmu« (tom V, str. 9—10). Novembra 1905. u jednom pismu iz Stokholma redakciji »Nova žiznj« Lenjin piše: »Ako ih (radnike — prim. M. N.) socijaldemokratizmu nije naučila naša knjiga, naučiće ih naša revolucija« (tom V, str. 189). I u članku *O reorganizaciji partije* (novembar 1905), direktno suprotno tezi u knjizi *Šta da se radi*, Lenjin naglašava: »Radnička klasa je instinktivno, stihijski socijaldemokratska« (tom V, str. 189) itd.

Digitized by Google

to do te mere da on u jesen 1917. godine ističe: »Da narodno stvaralaštvo revolucionarnih klasa nije stvorilo sovjete, proleterska revolucija u Rusiji bila bi beznadežna.«[22]

Te dve teorijske i političke orijentacije razvijaju se i smenjuju, odnosno sukobljavaju unutar Lenjinovog dela u zavisnosti od istorijskog toka, od plime i oseke, uspehâ i teškoća revolucije. Usmerenost na revolucionarnu samodelatnost proletarijata, što znači na radničko samoupravljanje, dolazi do izražaja naročito u Lenjinovoj delatnosti 1905—1906, zatim 1917. i 1918. godine.[23] Zato svako ozbiljno marksističko promišljanje samoupravljanja može u odgovarajućim Lenjinovim tekstovima, pre svega u *Državi i revoluciji*, naći inspiracije i obogatiti se novim saznanjima.[24]

II*

Jugoslovenska strategija izgrađivanja i razvijanja socijalističkog društva na osnovama samoupravljanja i u oblicima slobodnog udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja inspirisana je Marxovom naukom i odgovarajućim iskustvima revolucionarnih radničkih borbi u raznim vremenima i prostorima, a proizašla je i proizlazi iz samog toka jugoslovenske socijalističke revolucije. Realizacijom te strategije socijalistička revolucija ulazi u novu etapu svog razvoja, u kojoj se bitno menjaju neki odnosi i činioci u globalnoj organizaciji socijalističkog društva. Celina tih promena znači, u stvari, *izgrađivanje samoupravne organizacije socijalističkog društva.*

Jednom prilikom je Marx istakao da društvo neće rešiti svoje probleme dok se ne bude okretalo oko sunca rada. Jugoslovenski koncept samoupravnog socijalističkog društva predstavlja nasto-

[22] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 11, str. 336.

[23] O uticaju na Lenjina revolucionarnih zbivanja 1905. godine i docnijih zbivanja vidi: Marcel Liebman, *Lenine en 1905*, »Les temps modernes«, april 1970; Yvon Bourdet, *La délivrance de Promethée*, »Anthropos«, Paris, 1970, str. 86; Lucio Magri, *Parlament ili savet* (u antologiji *Samoupravljanje i radnički pokret*, »Komunist«, tom II, str. 394); Oscar Anweiler, *Die Rätebewegung in Russland 1905—1921*, Leiden, 1958; Marcel Liebman, *Le Léninisme sous Lénine*, vol. I i II, Ed. du Seuil, 1973. i dr.

[24] Pored već pominjanih Lenjinovih tekstova iz 1905, vidi i sledeće tekstove: *Novi zadaci i nove snage* (1905), *Naši radnici i sovjet radničkih deputata* (1905), *Pobeda kadeta i zadaci radničke partije* (1906), *Pisma iz daleka* (1917), *Projekt platforme proleterske partije* (1917), *O zadacima proletarijata u sadašnjoj revoluciji* (1917), *Govor na skupu boljševika učesnika sveruskog savetovanja sovjeta radničkih i vojničkih deputata* (1917), *Da li će boljševici održati vlast* (1917), *Projekt uredbe o radničkoj kontroli* (1917), proglas *Stanovništvu* (7. novembar 1917), *Referat o reviziji programa i promeni naziva partije* (8. mart 1918), *Nacrt projekta programa* (mart 1918), *Izvojevano i zapisano* (1919) i dr.

* Ovde je, zbog ograničenog prostora, izostavljen deo u kome se rezimiraju osnovna iskustva razvoja socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji.

Digitized by Google

janje da se socijalističko društvo konstituiše i revolucionarno razvija utemeljeno u radu, upravo u procesu oslobađanja rada, nastojanje da se izgradi republika rada — kako je Marx nazvao herojski podvig pariskih komunara.

Pojam, zapravo praksa samoupravno udruženog rada socijalističko društvo konstituiše i razvija iz one delatnosti koja je u svim društvima bila i ostala najbitnija — iz proizvodnje.[25] Ali, sada ta delatnost, na mesto osnove eksploatacije, postaje osnova emancipacije.

Ako se teorijska misao probije iza sistema institucionalizovanih oblika unutar i posredstvom kojih se ostvaruje samoupravna organizacija socijalističkog društva, onda se kao suština te organizacije otkrivaju tri osnovna, uzajamno povezana i uslovljena procesa: *proces udruživanja rada, proces podruštvljavanja politike* i *proces kojim udruženi proizvođači, ovladavaju svim aktivnostima za zadovoljavanje njihovih raznovrsnih potreba* (obrazovanje, kultura, zdravstvena zaštita, snabdevanje, razonoda itd.).

Ta tri procesa predstavljaju, u stvari, procese postepenog ukidanja, prevazilaženja tri osnovna vida otuđenja koje socijalizam nasleđuje od kapitalizma: (a) *otuđivanje rada;* (b) *otuđivanje društvenih komunikacija i zajedničkih interesa u vidu političke vlasti, odnosno države* i (c) *otuđivanje duhovnih potencija rada od samog rada.* Dva poslednja otuđenja su rezultat onog prvog.

U daljem izlaganju ukazaćemo samo na neke aspekte prvog i drugog procesa.

Udruživanje rada

Prvo teorijsko ishodište pojma udruženi rad je Marxova, istorijskom praksom višestruko potvrđena, teza o procesu podruštvljavanja proizvodnje pod uticajem razvoja proizvodnih snaga. Za našu temu čini nam se posebno značajnim onaj deo Marxove analize kojim on otkriva »subjektivnu« i »objektivnu« stranu tog podruštvljavanja.[26] Subjektivnu stranu procesa podruštvljavanja čini, kako Marx ističe, akumulacija radnih snaga i njihova koncentracija na jednoj tački pod komandom kapitala, a zatim podela rada — reč je ovde o podruštvljavanju radnih snaga; objektivnu stranu čini podruštvljavanje materijalnih uslova proizvodnje i »novca kao općeg oblika bogatstva« *(Grundrisse).* Razvojem kapitala subjektivna strana podruštvljavanja gubi svoj subjektivitet: umesto da se »kombinovani ukupni radnik ili društveno radno telo pokazuje kao nadmoćni subjekt«, u kapitalističkom načinu proizvodnje je »sâm au-

[25] Vladimir Bakarić piše: Termin »udruženi rad« izražava suštinu samoupravljanja i označava na čemu se naše društvo teži organizirati. Naravno, mi smo na početku toga udruživanja i naš rad još nije »udružen«. Radi se o procesu udruživanja« (*Ekonomski i politički aspekti socijalističkog samoupravljanja,* »Svjetlost«, str. 119).

[26] K. Marx — F. Engels, *Dela,* tom 19, str. 399—403; tom 23, str. 224.

Digitized by Google

tomat subjekt, a radnici su pridodati samo kao svesni organi njegovim nesvesnim organima i s njima su potčinjeni centralnoj pokretačkoj snazi«[27]. A ta centralna pokretačka snaga je kapital koji je, zapravo, subjekt čitavog procesa (upravo *kapital*, a ne kapitalista). »Zato ni udruživanje radnika kako se ono pojavljuje u tvornici« — kaže Marx — »nisu postavili radnici, nego kapital... Kolektivna snaga rada, njegov karakter kao društvenog rada zato je *kolektivna snaga* kapitala.«[28] Sve je to eksplikacija Marxove teze da u kapitalističkim odnosima u proizvodnji ljudi postaju personifikacija društvenih odnosa, postaju kreature: kapital je tako subjektivna snaga, a kapitalista je njegova personifikacija, kao što je radnik personifikacija najamnog rada. To je, kako Marx ističe, »preokretanje subjekta u objekt i obratno«[29], preokretanje kojim su ljudi i njihovi društveni odnosi podređeni razvoju proizvodnih snaga kao kapitala. Znači, dolazi do postvarivanja ljudi, odnosno postvarivanja društvenih odnosa itd.

Međutim, Marx u Pariskoj komuni vidi embrion radikalnog preokretanja takvog, kapitalističkog podruštvljavanja proizvodnih snaga, vidi mogućnost društva u kome će biti izvršena »zamena ekonomskih uslova ropstva rada uslovima slobodnog i udruženog rada«[30], u kome će se »sredstva za proizvodnju... koja sada, pre svega, predstavljaju sredstva za porobljavanje i eksploataciju rada« transformisati u »oruđa slobodnog i udruženog rada«[31].

Pojam i praksa samoupravno udruženog rada (ili slobodnog udruženog rada) u nas smeraju upravo na to. Pri tome samoupravno udruženi rad u ovoj istorijskoj etapi još uvek zadržava subjektivnu i objektivnu stranu procesa podruštvljavanja. Samou-

---

[27] K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 21, str. 371.

[28] K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 19, str. 399. — S tim u vezi Vladimir Bakarić ukazuje na bitnu razliku između preduzeća i udruživanja OOUR-a. Evo te značajne distinkcije: »Poduzeće nije *stricto sensu* udruženi rad. Nije to u principu rad ujedinjen na tehnološkom procesu. To je ujedinjenje sredstava, kapitala. Ono zato može sadržavati samo jednu tehnološku cjelinu, ali može i više. Može sadržavati i takvih cjelina koje nemaju međusobne veze... Kod udruživanja rada to nije tako. Organizacija takve osnovne organizacije ima tehnološki proces za osnovicu. Nije moguća manja jedinica u takvoj djelatnosti. Taj tehnološki proces čini nužnom suradnju, odnosno kooperaciju. Ona može (i mora) ocijeniti doprinos pojedinca na skupnom djelu. Ali, ona može ocijeniti i svoj ukupni doprinos prema ostalim takvim organizacijama s kojima se udružila u poduzeće. Može ocijeniti da li se njen rad ispravno ocjenjuje (kao, npr., da li bi ona mogla s istim kapacitetom više proizvesti ili da li je njen dohodak prema uloženom trudu razmjerno manji ili veći nego u drugoj jedinici, uz jednake uloge). U toj se jedinici moraju reflektirati u zametku svi odnosi udruživanja rada. Mora sadržavati elemente suradnje, proširene reprodukcije, kredita itd. (*Ekonomski i politički aspekti socijalističkog samoupravljanja*, str. 137—138).

[29] K. Marx, *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje* (rukopis neobjavljene šeste glave prve knjige *Kapitala*), »Komunist«, 1977, str. 18.

[30] K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 28, str. 447.

[31] Ibid., str. 274.

Digitized by Google

pravno udruženi rad je u prvom redu *udruživanje radnika na bazi rada*. Znači, udruživanje koje nije političko, kao što je slučaj sa političkim organizacijama radničke klase, nego ekonomsko, koje u sebi ima političku dimenziju, s obzirom na to da ovo udruživanje razvija revolucionarni proces oslobađanja rada. Prema tome, subjekt udruživanja je radništvo (ne kapital, ne država).

Udružujući se sami na bazi rada, radnici udružuju svoj *živi rad*, ali — što je u ovoj etapi bitno — i svoj *minuli rad*. Prema tome, reč je o udruživanju *rada i sredstava* (pri čemu pojam sredstava podrazumeva proizvodne snage rada i, posebno, deo dohotka koji izražava višak rada u novčanom obliku). To istovremeno znači da udruživanje rada polazi od obe strane politekonomskog pojma rada: konkretnog i apstraktnog rada.[32] Kako se proizvodnja u ovoj etapi socijalističkog razvoja (s obzirom na stepen razvijenosti proizvodnih snaga, postignut stepen udruženosti rada, društvenu podelu rada, postojanje privatne svojine na bazi ličnog rada u poljoprivredi, međunarodne okolnosti i dr.) još uvek razvija kao robna proizvodnja, udruživanje sredstava (pre svega dohotka) je objektivan aspekt udruživanja. Objektivan jer on u proces udruživanja rada unosi ekonomske zakonitosti robne proizvodnje prelaznog perioda. Međutim, kako se udruženi rad bitno ostvaruje i razvija kao udruživanje radnika na bazi rada, udruženi radnici se, ovladavajući postepeno objektivnim ekonomskim zakonima (što znači, i menjanje karaktera njihovog objektiviteta), realizuju kao subjekti udruživanja rada. Time radnici sami prevladavaju i kapital i državu kao subjekte podruštvljavanja, likvidirajući sve oblike eksploatacije i dominacije. Jer i država kao subjekt podruštvljavanja (državna svojina) može da vodi ka restauraciji kapitala u obliku državnog kapitala, odnosno državnog kapitalizma.

Udruživanje rada tako omogućuje postepeno ovladavanje celinom materijalne proizvodnje, podrazumevajući *samoupravno sporazumevanje, samoupravno dogovaranje, samoupravno planiranje* i slično. To su oblici *neposrednog* povezivanja i komuniciranja udruženih proizvođača. Udruženi rad, šireći sferu neposrednog povezivanja proizvođačâ i omogućujući potpuniju, svesnu kontrolu nad

[32] Već se u formiranju OOUR-a polazi od te dve osnove. OOUR je udruživanje radnika koji proizvode predmete iste upotrebne vrednosti, ali predmete koji se na tržištu mogu vrednovati kao roba. To je bitno različito u odnosu na ono udruživanje koje čini preduzeće — formiranje preduzeća ima za osnovu sredstva za proizvodnju i kapital. Ova dvostruka osnova udruživanja rada postaje osobito značajna kada je reč o udruživanju OOUR-â u radne i složene organizacije udruženog rada. To udruživanje, opet, s jedne strane, polazi od upotrebnog karaktera proizvoda rada: udružuju se oni OOUR-i koje sam tehnološki proces proizvodnje upućuje na kooperaciju i razne oblike tehnološke integracije. S druge strane, to udruživanje se zasniva na dohodovnim odnosima, znači — polazi i od rada kao tvorca razmenske vrednosti. Ukoliko udruživanje rada ne polazi od tehnološke osnove rada i dohodovnih odnosa, nego samo od udruživanja sredstava (proizvodnih ili finansijskih) ili samo od kupoprodajnih, odnosno kreditnih odnosa, onda takvo udruživanje stvara povoljne okolnosti da se uslovi rada i dohodak otuđuju od proizvođačâ i da se produkuje kapital-odnos.

Digitized by Google

celinom materijalne proizvodnje, postaje istorijski put prevazilaženja robne proizvodnje (svakako, uz delovanje drugih bitnih faktora, pre svega razvoja proizvodnih snaga).

a) Iako su Marx i Engels jasno ukazali na razliku između podruštvljavanja proizvodnje u obliku državnog i u obliku društvenog socijalističkog vlasništva, ipak je unutar marksizma Druge i Treće internacionale preovladavalo shvatanje po kome se socijalističko vlasništvo bez ostatka izjednačavalo sa oblikom državnog vlasništva.[33] Od tada do danas u dêlu marksističke produkcije prisutna je, po našem mišljenju, nimalo bezopasna iluzija da je državna svojina trajno, konačno socijalističko rešenje podruštvljavanja proizvodnih snaga u prelaznom periodu.

Ipak, unutar marksizma postoji i druga tradicija. Prvi će Karl Korsch, u svojim spisima *O socijalizaciji* 1919. godine, reafirmisati i dalje razviti Marxovu i Engelsovu distinkciju između državne i društvene socijalističke svojine.[34] Na ovo Korschovo stanovište nadovezaće se pristalice Rätekommunismusa, a kasnije i mnogi drugi marksistički teoretičari do današnjih dana.

Međutim, iako je neposredno upravljanje preduzećima od strane radnikâ bitno obeležje društvene svojine, ova se u potpunosti realizuje samo tada kada *udruženi* radnici ovladavaju *celinom* društvenih materijalnih uslova proizvodnje.[35] Društvena svojina je, naime, globalni društveni odnos, što znači društveni odnos koji se *ne svodi* na odnos radnikâ jedne radne organizacije prema sredstvima kojima oni rade, nego podrazumeva i odnos *celine* proizvođačâ prema *celini* njihovih materijalnih uslova rada, pri čemu je taj odnos istovremeno i odnos među samim proizvođačima. Inače, ukoliko radnici u jednoj fabrici raspolažu samo sredstvima kojima oni rade, a nisu kao udruženi proizvođači ovladali celinom proizvodnih snaga, onda su, kako Marx ističe, »radnici kao asocijacija svoj sopstveni kapitalista, tj. primenjuju sredstva za proizvodnju radi oplođivanja vrednosti svog sopstvenog rada«[36]. Naravno, radnici jedne radne organizacije moraju, pre svega, da ovladaju sredstvima rada u njihovoj organizaciji. Ali, prosta suma takvih odnosa individualnih radnih organizacija ne daje društvenu, nego grupnu svojinu.

Tek udruživanje radnikâ na osnovi tekućeg i minulog rada dovodi sve veće celine proizvođačâ u situaciju da ovladavaju sve ve-

---

[33] Ta razlika je posebno izražena u obe skice i u konačnom tekstu Marxovog *Građanskog rata u Francuskoj*.

[34] K. Korsch, *Šta je socijalizacija* (Was ist Sozialisierung) u knjizi *Spisi o socijalizmu i marksizmu*, »Svjetlost«, 1978, str. 84; K. Korsch, *Socijalizacija i radnički pokret* (Sozialisierung und Arbeiterbewegung), ibid., str. 95.

[35] Ne mogu se svojinski odnosi izvoditi iz samog čina upravljanja, pa bilo ono i samo-upravljanje. Marx je i tu veoma jasan kada ističe: »Kapitalista nije kapitalista zato što upravlja industrijom, već postaje industrijskim zapovednikom zato što je kapitalista« (K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 21, str. 298).

[36] K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 23, str. 373.

Digitized by Google

ćim celinama materijalnih i društvenih uslova proizvodnje i da time de fakto realizuju odnose društvene svojine. I Marx to izričito kaže govoreći da sredstva za proizvodnju »s razvitkom društvene proizvodnje prestaju biti sredstva privatne proizvodnje... i mogu biti još samo sredstva za proizvodnju u rukama udruženih proizvođača, stoga njihova društvena svojina«[37].

b) Koncept socijalizma u kome država ima bitnu ulogu podrazumeva da država putem centralnog planiranja ovladava celinom društvene proizvodnje i da na taj način društvo prevazilazi anarhičnost kapitalističke robne proizvodnje. Sam plan tako postaje osnovni instrument (za neke i osnovna zakonitost) socijalističke ekonomije. Podstaknute i nekim negativnim iskustvima izgradnje socijalizma, u toku poslednje tri decenije razvile su se diskusije oko toga kako izbeći subjektivizam, odnosno voluntarizam i druge negativne posledice državnog planiranja. Neki marksisti, kao i socijaldemokratski i drugi teoretičari socijalizma, na osnovu odgovarajućih teorijskih elaboracija i empiričkih argumentacija došli su do ispravnog zaključka da se voluntarizam i subjektivizam mogu nadvladavati samo poštovanjem zakonitosti tržišta. Tako je odnos plan — tržište postao centralno ekonomsko pitanje socijalizma u mnogim raspravama. U tim raspravama jedni dogmatski suprotstavljaju plan tržištu, dok se drugi zalažu i za plan i za tržište. Iako su, po našem mišljenju, ovi drugi bliže rešenju, ipak je sámo postavljanje relacije plan — tržište kao centralnog problema ekonomije socijalizma pogrešno. Pogrešno jer se u ovom slučaju kao centralni problem ekonomije prelaznog perioda postavlja jedna relacija čiji su relati *izvedeni:* zakoni tržišta, znači *razmene,* izvedeni su uvek iz zakoná istorijski datog oblika robne *proizvodnje,* a planiranje je uvek delatnost određenih društvenih subjekata i sastavni *deo određenih odnosa proizvodnje,* pa je ono tim odnosima i subjektima determinisano. Ova zamena osnovnih odnosa izvedenim nije, po našem mišljenju, nimalo (ideološki, socijalno-klasno) naivna, jer ovde nije reč o pukom metodološkom pitanju. Isticanjem tržišta u prvi plan se često, svesno ili nesvesno, nastoji zaobići pitanje najrazvijenijeg istorijskog oblika robne proizvodnje, kapitalističke robne proizvodnje, i ceo problem istorijski, društveno i klasno »neutralno« postaviti kao problem »modernog tržišta«, »razvijenog tržišta«. Međutim, pošto tako odnosima proizvodnje nedeterminisano tržište ne postoji niti može postojati, redukovanje celog problema na problem tržišta podrazumeva odustajanje od borbe za radikalnu promenu postojećih (kapitalističkih) odnosa proizvodnje.[38]

---

[37] Ibid., str. 373.

[38] Vladimir Bakarić, govoreći o takvim teorijskim nastojanjima koja su se i u nas javila, kaže: »Zahtjev za »modernim« i »razvijenim« tržištem... praktično znači zahtjev da se uvede tržište radne snage i »tržište kapitala«... Ni jedan ni drugi zahtjev nije na liniji onoga što je zacrtano u Programu SKJ kao zadatak ove etape« *(Ekonomski i politički aspekti socijalističkog samoupravljanja,* str. 126).

Digitized by Google

S druge strane, i isticanjem samog plana kao osnovnog sredstva ovladavanja tržištem i celinom proizvodnje izbegava se postavljanje pitanja samih odnosa proizvodnje, zapravo subjekata planiranja i osnovnih društvenih odnosa u kojima se ono ostvaruje. To izbegavanje nije slučajno jer ono proizlazi iz apriornog shvatanja da je država osnovni subjekt planiranja i razvoja proizvodnje u prelaznom periodu.

Tako se pokazuje da teorijski postavljena relacija plan—tržište kao osnovni problem zaobilazi pitanje radikalnih promena odnosa proizvodnje i pitanje subjekata socijalističkih procesa, i to najčešće zato što je rešenje tih pitanja već pretpostavljeno.

Slobodni udruženi rad, po našem mišljenju, i ovde nosi rešenje koje prevazilazi obe opasnosti — građanski liberalizam (tendenciju restauracije odnosa kapitala) i etatističke deformacije socijalizma. Udruženi rad podrazumeva da planiranje sve više postaje aktivnost koja proizlazi iz (samoupravnog) sporazumevanja proizvođača udruženih u sve veće tehnološke i ekonomske celine i (društvenog) dogovaranja njihovih delegata u okviru skupština teritorijalnih zajednica. Planiranje tako postaje sistem unutarnjih komunikacija, društveni odnos unutar jedne nove društvene organizacije proizvodnje života koja omogućuje radnicima da na osnovu udruživanja svoga rada sami ovladaju sve većim celinama društvene proizvodnje. Ta nova društvena organizacija se u sadašnjoj etapi konstituiše i razvija polazeći od proizvodnje koja ima oblik robne proizvodnje, što znači da planiranje udruženih proizvođača može biti društveno celishodno i efikasno samo ukoliko je usklađeno sa objektivnim determinacijama robne proizvodnje prelaznog perioda.

Podruštvljavanje politike

Drugi proces koji čini suštinu izgrađivanja samoupravne organizacije socijalističkog društva je proces ovladavanja područjem opštedruštvenih interesa i poslova, sferom politike, od strane udruženih proizvođača, upravo proces podruštvljavanja politike.

Reč je, pre svega, o onome što je još mladi Marx postavio kao zahtev: »Prije svega treba izbjeći da se »društvo« ponovo fiksira kao apstrakcija nasuprot individuumu.«[39] Ta apstrakcija je država. Reč je o odumiranju države o kome govore i Marx i Engels, a kasnije i Lenjin.

Odumiranje države je jedan od bitnih ciljeva samoupravljanja. Država ne nestaje u nekoj anarhiji, već biva zamenjena novom organizacijom društva, samoupravnom organizacijom socijalističkog društva.

Otpočinjanjem procesa samoupravno udruženog rada odumiranje države zapravo ulazi u novu fazu koju karakterišu dva uzajamno povezana procesa — intenziviranje procesa podruštvljavanja politike i bitno povezivanje, svojevrsno integrisanje ekonomske

[39] K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 3, str. 239.

Digitized by Google

i političke sfere, što podrazumeva izvođenje političkog sistema direktno iz udruženog rada.

a) Marx je pokazao kako se u kapitalističkom društvu zajednički interesi kapitalista i zajednički interesi svih klasa u tom društvu moraju transformisati u opštepolitičke interese i tek se kao takvi, posredstvom političkih institucija u posebnoj političkoj sferi, dovoditi u jedinstvo.

Socijalizam nasleđuje ovu praksu, odnosno društvenu organizaciju, i u svojim prvim etapama takođe zajedničke interese konstituiše i rešava kao političke interese. Tek političkim sistemom socijalističkog samoupravljanja, utemeljenom u udruženom radu, ovo se menja. Unutar tog sistema zajednički interesi kao konkretni interesi udruženih proizvođača, koji se produkuju i reprodukuju u njihovom radu i životu, sve se manje konstituišu i ostvaruju tako što se najpre transformišu u opštepolitičke interese. Zajednički interesi udruženih proizvođača sada se *sučeljavaju kao konkretni interesi sa svojim stvarnim sadržajem* — kao interesi vezani za uslove i rezultat rada (dohodak), za obrazovanje, bolje stanovanje, bolje komunalne usluge, za bolnicu ili za pozorište itd. — i kao takvi se ostvaruju. »Specifični interesi u samoupravnom socijalističkom društvu« — piše Edvard Kardelj — »ne pretvaraju se najpre u političke formule koje služe borbi za vlast da bi se onda ponovo sveli na društvenu realnost o kojoj odlučuje vrh neke vladajuće partije. Ti interesi u sistemu socijalističkog samoupravljanja neposredno dolaze do izražaja, a odlučivanje o njima je pod stalnim i neposrednim uticajem i kontrolom radnih ljudi...«[40] Time se prevazilazi i ona razdvojenost čoveka u kapitalizmu koju Marx definiše kao razdvojenost *apstraktnog građanina* i *egoistične individue*.[41]

Zato ovaj proces podruštvljavanja politike, koji se intenzivira u samoupravnoj organizaciji socijalističkog društva, posmatran sa stanovišta odnosa individue i društva, predstavlja zbiljsku emancipaciju čoveka za koju Marx kaže: »Tek kada zbiljski individualan čovjek vrati u sebe apstraktnog građanina i kao individualan čovjek postane *rodno* biće u svom empirijskom životu, u svom individualnom radu, u svojim individualnim odnosima, tek kada čovjek spozna i organizira svoje »forces propres« kao *društvene* snage i stoga više ne bude dijelio društvenu snagu u obliku *političke* snage, tek tada će čovjekova emancipacija biti dovršena.«[42]

Pošto u socijalističkom društvu još postoje različiti, pa i protivrečni interesi, i na toj osnovi socijalni konflikti, opisani način konstituisanja i ostvarivanja opštih interesa koji karakteriše po-

[40] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, »Komunist«, str. 90—91. Dvadesetak stranica docnije E. Kardelj će ponovo istaći: »U socijalističkom samoupravnom društvu većina interesa i problema upravljanja društvom ne politizira se kao u uslovima stranačkog političkog pluralizma i to iz prostog razloga što je rešavanje tih problema stvar samih samoupravljača« (ibid., str. 108).

[41] K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 3, str. 143.

[42] Ibid., str. 144.

Digitized by Google

društvljavanje politike u sadašnjoj etapi našeg razvoja istovremeno znači, kako to definiše Edvard Kardelj, »postepeno prevladavanje pluralizma političkih monopola istinskim samoupravnim političkim pluralizmom, to jest pluralizmom autentičnih interesa samoupravnih subjekata«[43].

Iako će se sve više različitih interesa neposredno sučeljavati i ostvarivati, širеći tako sferu pluralizma samoupravnih interesa, ipak će u samoupravnom društvu i dalje jedan deo interesa morati da dobija političku formu da bi mogao da se realizuje, čime će se reprodukovati i određene forme političkog pluralizma. Reč je, pre svega, o interesima koji još nose klasna obeležja, kao i o onima koji su neposrednije ideološki utemeljeni, zatim o interesima koji se javljaju na području opredeljivanja opštih pravaca društvene politike na pojedinim područjima društvenog života i slično.

b) Već iz ovoga što je do sad rečeno vidi se da se između udruženog rada kao sfere ekonomije i opštedruštvenih poslova koji čine sferu politike uspostavljaju odnosi drukčiji od klasičnih odnosa ekonomije i politike kakve poznajemo u kapitalističkom društvu. U kapitalističkom društvu se proizvodnja, s jedne, i opštedruštveni poslovi, s druge strane, konstituišu, odnosno reprodukuju kao dve posebne i relativno samostalne i odvojene sfere društva — ekonomska i politička. Ovu podeljenost kapitalističkog društva uočili su, a zatim i definisali kao odnos »građanskog društva« i »političke države«, veliki ideolozi buržoaske epohe od Thomasa Hobsa i Johna Lockea, preko francuskih materijalista do Hegela, koji je u tom saznanju otišao najdalje. To teorijsko nasleđe, po samom Marxovom kazivanju (Predgovor *Prilogu kritici političke ekonomije),* bilo je polazište koje je Marxa dovelo do saznanja o takvoj globalnoj organizaciji klasnog i posebno kapitalističkog društva u kojoj se izdvajaju ekonomska struktura kao baza društva i političko-pravna i ideološka struktura kao nadgradnja nad tom bazom.

Podeljenost o kojoj govorimo podrazumevala je i određene funkcije ekonomske i političke sfere. Ekonomska sfera je sfera samoreprodukcije kapitalističkih odnosa proizvodnje, ali ona, s obzirom na sukobe protivrečnih interesa (sukobe koje je još Hobs definisao kao *bellum omnium contra omnes),* na klasnu borbu i anarhički karakter proizvodnje, nije sama u stanju da kapitalizam konstituiše i razvija kao relativno stabilno društvo. Otuda nužnost političke sfere kojom se obezbeđuje konstituisanje i reprodukcija kapitalizma kao društva i jedinstvo tog društva, ali tako što to društvo postaje država. Zato Marx i ističe: »Država je uređenje društva.«[44]

Nasuprot stihiji sukoba interesa i partikularizirane svesti u ekonomskoj sferi, svesna i organizovana delatnost u kapitalizmu moguća je samo kao politička delatnost, »jer se *samosvjesna djelatnost* koncentrira na *politički akt*« (Marx)[45]. (Otuda je velika ide

[43] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* str. 113.

[44] K. Marx — F. Engels, *Dela,* tom 3, str. 168.

[45] Ibid., str. 143.

Digitized by Google

ja prosvetiteljskog racionalizma da se umom ovlada društvom završila u buržoaskim revolucijama kao *političkim* revolucijama i, konačno, u državnom kapitalizmu.)

Iako je Marx još u mladosti istakao neophodnost prevazilaženja podeljenosti društva na ekonomsku i političku sferu, a u poznim godinama, analizirajući Komunu, istakao kao njeno bitno obeležje »apsorbovanje državne vlasti od strane društva«, iako su on, Engels i Lenjin bili jasni u pogledu nužnosti odumiranja države, ipak je marksistička tradicija dugo smatrala (a i danas deo marksističke misli smatra) da je socijalističko rešenje ovog problema u tome da se putem države i cele političke sfere nadvlada stihija proizvodnje i sukobi interesa u ekonomskoj sferi. To pretpostavlja da se zadržava podeljenost društva na dve sfere, zadržava se, zapravo, stvarnost u kojoj ekonomija ostaje bez *unutarnjeg* svesnog regulisanja proizvodnog procesa, a kolektivna društvena svest (um) koncentriše se u političkoj delatnosti i političkim institucijama (kako bi rekao Marx), upravo u *državi* i *partiji*, da bi se, zatim, polazeći od takve podeljenosti, *iz* države njenim intervencijama *u* ekonomiju regulisao proizvodni proces, a pravac i sadržaj revolucionarne transformacije obezbeđivao direktno rukovodećom ulogom partije (što vodi etatizaciji i jačanju birokratskih i tehnokratskih odnosa i snaga). To je još uvek *par excellence* građansko rešenje (praktično do kraja ostvareno u državnom kapitalizmu). To rešenje podrazumeva da se društvo, u ovom slučaju socijalističko, konstituiše i razvija kao celina preko političke sfere, političkim jedinstvom i slično i njima odgovarajućim višepartijskim ili jednopartijskim sistemom političkog života.

Istina, socijalizam nužno startuje u okviru takvih političkih oblika i globalne organizacije da bi, da parafraziram Marxa, izgradio nove političke oblike unutar kojih je moguće ostvarivati proces ekonomskog oslobođenja rada, čime i ti novi oblici postepeno gube svoju političku artikulaciju. Otpočinjanje i razvijanje procesa oslobađanja rada zahteva konačno izlazak iz građanske relacije društvo — država, ekonomska — politička sfera. I tu je mladi Marx genijalno nazreo problem i rešenje: »Gdje počinje njegova *organizirana djelatnost*, gdje se javlja njegova *samosvrha*, njegova *duša*, tamo socijalizam odbacuje *politički* plašt.«[46] A šta je samosvrha socijalizma? To je Marx jasno zapisao u Statutu Internacionale: »Ekonomsko oslobođenje radnikâ je veliki cilj kome politički pokret kao sredstvo mora biti podređen.«[47]

Koncept i praksa udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, sa delegatskim sistemom putem koga se politički sistem *izvodi iz udruženog rada* (jer delegatski sistem nije samo institucija političkog sistema, nego i odnos udruženog rada), prevazilaze, svakako, kroz duži period (reč je o celoj etapi revolu-

[46] Ibid., str. 174.

[47] K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 27, str. 430.

Digitized by Google

cije) dualizam ekonomske i političke sfere izvodeći celokupnu društvenu organizaciju iz *rada*, iz *procesa oslobađanja rada*.[48]

Integracija ekonomske i političke sfere u uslovima socijalističkog samoupravljanja znači, pre svega, da se društvene protivrečnosti i protivrečni interesi u sve većoj meri dovode u jedinstvo u samoj sferi udruženog rada ili uz prisustvo udruženog rada u predstavničkim telima posredstvom delegatskog sistema.

Delegatski sistem je, tako, u sadašnjoj etapi našeg socijalističkog razvitka glavni činilac procesa specifičnog integrisanja ekonomske i političke sfere. Delegatski sistem, naime, povezuje udruženi rad s područjem opštih interesa, što znači sa političkim sistemom, odnosno preko delegatskog sistema udruženi rad postaje osnova političkog sistema.[49]

c) U toku procesa integrisanja ekonomske i političke sfere, znači — u sistemu udruženog rada i u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja i dalje ostaju sa specifičnim zadacima neke političke institucije.

Tu je, najpre, država. Ona — što je bitno — prestaje da odlučuje o višku rada (i, s tim u vezi, o proširenoj reprodukciji) i uopšte o proizvodnji, prestaje da deluje kao posrednik između radnog čoveka i zadovoljavanja njegovih materijalnih i duhovnih potreba, prestaje da se javlja kao osnovni faktor povezivanja pojedinačnih i opštedruštvenih interesa (jer ovi poslednji sada proizlaze iz samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja udruženih proizvođača, odnosno njihovih pojedinačnih interesa). Ali, ona, pored odbrambenih i zaštitnih funkcija (koje se takođe dobrim delom podruštvljavaju sistemom opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, sistemom inspirisanim i Marxovom idejom o naoružanom narodu), svojom delatnošću obezbeđuje razvoj socijalističkog samoupravljanja. Njeno reducirano postojanje je, tako, izrazito u funkciji njenog odumiranja.

Tu je, zatim, Savez komunista Jugoslavije. Njegov prvenstveni zadatak je teorijsko prednjačenje u revolucionarnom procesu.

---

[48] Zahtev za prevazilaženje i razdvojenost društva na ekonomsku i političku sferu i pravac tog prevazilaženja drug Kardelj je teorijski postavio još u svom radu *Novi ustav* (1963. godine): »Za Marksa, kao i za Lenjina, proces odumiranja države trebalo je da se ostvari na takav način što bi se država postepeno tako reći spojila sa proizvodnim odnosima, odakle je proizašla, i u njima — u uslovima komunističkog društva — kao snaga vlasti i sile nestala« (*Problemi naše socijalističke izgradnje*, knj. VI, str. 64).

[49] E. Kardelj: »Pravi smisao delegatskog sistema je u tome da interese radnih ljudi u skupštinama, pre svega, neposredno izražavaju i zastupaju njihovi delegati koji i dalje ostaju na svojim radnim mestima, to jest ne pretvaraju se ni u kakve profesionalne politike predstavnike... Delegacije su sastavni deo skupština koje su preko njih radno vezane za samoupravnu društvenu bazu i odgovorne su toj bazi. To zahteva da bazu za izgradnju delegatskog sistema čine radne organizacije i druge samoupravne zajednice... a ne neki apstraktni politički građanin koji neizbežno postaje objekt manipulisanja onih snaga koje stvarno drže vlast u društvu« (*Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, str. 93).

Digitized by Google

Osim toga, delujući *unutar* udruženog rada i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja na *svest* radničke klase i svih radnih ljudi, Savez komunista idejno-politički osposobljava radničku klasu za ulogu istorijskog subjekta revolucionarnog procesa. To podrazumeva da se Savez komunista javlja kao posrednik u procesu sjedinjavanja neposrednih i istorijskih interesa radničke klase. S obzirom na tu funkciju, Savez komunista je nužan činilac *revolucionarnog* razvoja socijalističke zajednice i bitan kohezioni faktor njenog jedinstva. Jednom rečju, Savez komunista Jugoslavije ostaje avangarda radničke klase.

Tu su, konačno, društveno-političke organizacije (Socijalistički savez radnog naroda, sindikalna i omladinska organizacija i dr.) koje su svojim delovanjem takođe sastavni deo političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Država i Savez komunista svojim delovanjem ostvaruju još jednu značajnu funkciju. Posredstvom njih radnička klasa ostvaruje diktaturu proletarijata. Mi stojimo na Marxovom stanovištu da ono što čini smisao diktature proletarijata ostaje aktuelno za ceo prelazni period između kapitalizma i komunizma. Pri tome za nas je smisao diktature proletarijata u razvijanju takvog sistema društvenih odnosa i institucija koji obezbeđuje da se radnička klasa u prelaznom periodu, uprkos svim neizbežnim protivrečnostima socijalističkog razvoja, ostvaruje neposredno i potpuno kao vodeća snaga, kao osnovni subjekt revolucionarnog procesa. Upravo zato je samo samoupravljanje prvi i najvažniji faktor diktature proletarijata, jer se njime sama klasa neposredno ostvaruje kao vodeća snaga društva, kao subjekt revolucije.

Međutim, i ovde udruženi rad dovodi do jedne bitne promene. Edvard Kardelj je još 1962. godine rekao: Prema Marksu, sama radnička klasa treba da se organizuje kao država. Prema tome, sam proces društvenog rada i reprodukcije — načelno posmatrano — treba da postane okvir održavanja društva i nosilac neophodnog autoriteta i državnosti kao instrumenta društvene prinude. U tome je i najdublja društveno-politička sadržina Marksove teze o diktaturi proletarijata. U sklopu procesa udruživanja rada »sam proces društvenog rada i reprodukcije« stavlja radničku klasu u takav društveno-ekonomski položaj koji reprodukuje njenu vladajuću ulogu u društvu, ostvaruje je kao osnovnog subjekta socijalizma. Postepeno *prevazilazeći političke okvire i ostvarujući se kroz celinu organizacije socijalističkog društva*, diktatura proletarijata pokazuje svoju najdublju suštinu i stvara mogućnosti za sopstveno konačno ukidanje.

*

Na kraju, da završim još jednom parafrazom Marksa. I jugoslovenska radnička klasa »zna da zamena ekonomskih uslova ropstva rada uslovima slobodnog i udruženog rada može biti samo progresivno delo vremena«. Ali, ono što je bitno — ona se uputila tim revolucionarnim pravcem, čvrsto rešena da ostvari svoje istorijske interese.

Digitized by Google

Mounir Shafiq

Samoupravljanje u istorijskom iskustvu arapsko-islamskih društava*

Pitanje na koje želimo da odgovorimo u ovom radu glasi: u kojoj meri se može reći da su u istorijskoj tradiciji arapskih društava postojali odnosi samoupravljanja, saradnje i kolektivnog rada i kako se oni mogu uključiti u širi društveni okvir tako da se društvo razvija u skladu s njima i u njihovom pravcu, a ne u pravcu kapitalizma, što bi opet dovelo do traženja novog tipa društva?

Proučavanje ekonomskog sistema islamskih društava jasno pokazuje da imamo posla s tipom društva koji se suštinski razlikuje od evropskog tipa u svim njegovim fazama (robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam). Ovde ćemo pokušati da sažeto utvrdimo koje su glavne odlike ovog arapsko-islamskog tipa društva.

Svojina društvenih jedinica

Sve do kolonijalne invazije početkom devetnaestog veka u arapsko-islamskoj istoriji svojina je bila postavljena na drukčije osno-

* Stavovi izneti u ovom radu predstavljaju lično autorovo mišljenje i nemaju nikakav zvaničan karakter.

Digitized by Google

ve nego svojina germanskog tipa o kojoj je govorio Marks, smatrajući je obrascem svojine u razvitku evropske civilizacije. U ovom delu sveta bili su poznati različiti oblici svojine, određeni i regulisani islamskim zakonodavstvom: svojina društvenih jedinica, zajednička i javna svojina, državna svojina, individualna svojina, vakuf (svojina koju čine verske zadužbine).

Društvena svojina poput svojine društvenih jedinica (na primer, zemlja koja pripada jednom plemenu, klanu, porodici, selu ili oblasti) pobuđuje pažnju zato što je tip svojine najbliži odnosima samoupravljanja, kolektivne proizvodnje i ravnopravne političke interakcije. Ovaj tip svojine je bio dominantan sve dok kolonijalne sile nisu prisilile Osmansku imperiju da donese zakone čiji je cilj bio uništenje društvene svojine, javne svojine i vakufa. Plemena o kojima ovde govorimo ne treba brkati s nomadskim beduinskim plemenima iz pretpoljoprivrednog doba. U ovom kraju sveta civilizacija nije išla grčkim ni rimskim putem, koji je prolazio kroz fazu robovlasništva; pleme je ostalo osnovna društvena jedinica koja živi u gradovima, bavi se zanatstvom ili trgovinom i učestvuje u političkom upravljanju, ili živi na selu, bavi se poljoprivredom i stočarstvom i proizvodi za tržište poljoprivredne proizvode.

Zato razvitak ovde nije krenuo putem pretvaranja društvene svojine u privatnu svojinu pojedinačnih vlasnika, s odsustvom bilo kakve svojine za većinu stanovnika. Kao opšta tendencija ostalo je da svojina i dalje bude u rukama društvene jedinice čiji su članovi u krvnim i srodničkim vezama. Vođa plemena ovde nije gospodar robova, nego glava društvene jedinice,. koja se brine o njenim pripadnicima, upravlja njenim poslovima i štiti njene ideale. Otuda odnos vođe s drugim pripadnicima društvene jedinice ne liči na odnos gospodara i robova, već se približava odnosu oca porodice s njenim članovima, mada to ne povlači ni »egalitarizam« ni ukidanje privilegija koje vođa uživa kao glava društvene jedinice. Ali, te privilegije ne počivaju ni na privatnoj svojini ni na zavisnosti proizvođačâ kao robova, kmetova ili najamnih radnika. Ovim je i uslovljena činjenica da se naš tip svojine zasniva na saradnji, samoupravljanju i kolektivnom radu. Ovde treba dodati da se ogromna svojina koja pripada jednom plemenu ili selu raspodeljuje različitim porodicama i pojedincima u skladu s utvrđenim kriterijima, dok se sama deoba vrši kockom. Međutim, ova raspodela se periodično proverava prema određenim kriterijima kako bi se obezbedilo da deoba bude pravedna i da omogući porodicama i pojedincima da raspolažu javnom svojinom. Ipak, porez, koji je iznosio jednu desetinu prihoda, plaćao se kolektivno, a ne individualno. Između države i pojedinca nije postojao direktan odnos; direktan odnos je postojao samo između vlasti i društvene jedinice.

Odnosi unutar društvene jedinice, bilo da je reč o odnosima između pojedinaca ili između poglavarâ (glavâ porodice ili manjih jedinica), počivali su na kolektivnim osnovama: pod ovim podrazumevamo da su tim odnosima upravljale utvrđene tradicije za-

Digitized by Google

jednice i da niko, pa čak ni sam vođa, nije mogao da dela protivno tim merilima. Na primer, vođa zajednice nije mogao da od svojih ličnih želja i interesâ pravi zakon kojim bi se regulisali njegovi odnosi s ostalim pripadnicima jedinice, kao što je činio evropski vlastelin, jer bi to moglo da ugrozi same temelje zajednice i čak da izmeni njenu prirodu, a time bi se dovelo u pitanje njeno funkcionisanje kao jedinstvene i homogene jedinice. Ako bi do toga ipak došlo, brzo se javljala reakcija kako bi se ponovo uspostavio *status quo*.

Ovaj sistem svojine, proizvodnih odnosa, društvenog i političkog života ne može se smatrati primitivnim u poređenju s robovlasništvom ili feudalizmom. Niti imamo prava da ga smatramo pretkapitalističkom etapom: ovim želimo da kažemo da nije reč o sistemu čija bi normalna evolucija dovela do više faze kapitalizma. Razlog leži u tome što zakoni arapsko-islamskog tipa društva podrazumevaju očuvanje i homogenost društvenih jedinica i prilagođavanje čitavog razvitka sredstava za proizvodnju i nauke održanju društvenih jedinica i njihove javne svojine. Drugim rečima, kolektiv, a ne pojedinačna klasa, predstavlja osnovu čitave ekonomske, političke i ideološke strukture društva. Zbog toga se ceo razvoj odvija uz očuvanje jedinstva zajednice i vodi višem nivou saradnje i kolektivnog rada. Tako, postaje neophodno osloboditi se simplifikacija često prisutnih u savremenoj literaturi kada su u pitanju termini poput »plemena«, »klana«, »porodice«, »sela«, »oblasti«, »radne jedinice«. Ovakve jedinice ne treba posmatrati kao primere nerazvijenosti, same po sebi štetne i protivne jedinstvu nacije. Naprotiv, treba ispitivati bogato istorijsko iskustvo u vezi s oblicima kolektivnog rada koje one sadrže, čak i u situacijama odmaklog ekonomskog i političkog razvoja. Precizno ispitivanje podele arapsko-islamskih društava na društvene jedinice u opštem okviru jedinstvene nacije (*Uma*, islamska nacija) otvara nam nove perspektive u vezi sa budućim razvojem i oblicima kolektivnog rada, uključujući i različite oblike svojine, samoupravljanja i društvene solidarnosti. Produbljeno istorijsko proučavanje ekonomskih i društvenih prilika u ovom delu sveta oslobodiće nas pogrešne teze da se čitava istorijska društveno-ekonomska evolucija odvija u skladu s modelom germanske privatne svojine, kroz etape robovlasništva, feudalizma i kapitalizma.

U stvari, istorijske činjenice pokazuju da se pravac razvoja arapsko-islamskih društava razlikuje od pravca razvoja evropskih društava. Istorijske činjenice isto tako pokazuju da je kolonijalna invazija na ova društva težila da uništi različite oblike zajedničke svojine i različite društvene jedinice, kako bi ih zamenila društveno-ekonomskim sistemom zavisnim od inostranstva i nemoćnim da se osamostali. Glavna odlika ovog pokušaja bilo je nametanje jednog tipa privatne svojine sličnog germanskom, uz uništenje kolektivne i društvene svojine i nastojanje da se razbiju društvene jedinice koje su činile okosnicu baze i nadgradnje tih društava. Tip društva koji postoji danas i čiji počeci datiraju od pritisaka evropskih sila na Osmansku imperiju da izmeni svoje

Digitized by Google

zakone o svojini (sve do 1840. godine 75% zemljišta u Osmanskoj imperiji bilo je u kolektivnoj svojini, dok je preostalih 25% odlazilo na oblike svojine koji su bili kolektivniji od privatne svojine germanskog tipa) predstavlja mešovitu tvorevinu koja ne proističe iz istorijskog razvoja tipičnog za naše zemlje ili karakterističnog za evropska kapitalistička društva: to je tip društva koji se odlikuje zavisnošću. Zbog toga ga ne treba nazivati kapitalističkim, da ga ne bismo pobrkali s tipom evropskog kapitalističkog društva. Njegov razvoj se može odvijati samo u skladu s jednom od dveju mogućnosti: ili potonuti u krajnju zavisnost ili se vratiti svojim počecima i krenuti samostalnim putem. Zbog toga sistem društvenih jedinica treba smatrati jednom od okosnica kolektivne svojine. On će omogućiti ukidanje današnje zavisne privatne svojine i razvoj ranijih svojinskih odnosa ka višem nivou raspodele i korišćenja kolektivne svojine i upravljanja njome, što će dovesti do viših oblika nezavisnosti i samoupravljanja.

Zato možemo reći da se reorganizacija svojine na društvenim osnovama dâ sprovesti na različite načine; neka društva mogu doći do nje putem privatne kapitalističke svojine, druga polazeći od današnje situacije zavisnosti, treća preko državne svojine.

Ravnoteža različitih tipova svojine

Svojina društvenih jedinica nije bila jedini preovlađujući tip tokom istorije arapsko-islamskih društava, jer bi to dovelo do protivrečnosti s oblikom šireg jedinstva karakterističnim za ova društva. Zato je ovaj tip svojine uravnotežavan posredstvom dvaju drugih tipova: prvo, nepodeljena zajednička svojina koja se razlikuje od svojine primitivnog perioda i obuhvata oblasti i zemljišta izvan vlasništva bilo koje određene društvene grupe ili države, oblasti i zemljišta koja pripadaju svakom članu društva u tom smislu što svaki član društva ima podjednako pravo da se njima koristi, na primer: šume, plaže i reke. Drugo, javna svojina kojom treba da upravljaju državne vlasti, na primer: prirodna bogatstva i rude (prirodni gas, nafta, gvožđe, bakar itd.) ili industrija pod kontrolom vlasti. Ravnoteža ovih dvaju tipova svojine sa svojinom društvenih jedinica omogućila je stvaranje šireg jedinstva na nivou čitave islamske nacije *(Uma)*. Tokom čitave istorije arapsko-islamskih društava isto tako je postojala i funkcionisala privatna svojina, mada ona nikada nije bila opšti i preovlađujući tip vlasništva. Naprotiv, ona je predstavljala samo činilac ravnoteže među različitim oblicima zajedničke svojine, između pojedinca unutar društvene jedinice i kolektiva i između pripadnikâ iste društvene jedinice. Zbog toga je privatna svojina morala da se javi u obliku koji nije narušavao jedinstvo drugih tipova svojine, a ne u obliku koji bi protivrečio saglasnosti s tim drugim tipovima. Ovo je tačno uprkos činjenici da se borba među različitim oblicima svojine javljala čak i u okviru iste društvene jedinice. To je pojedincima davalo mogućnost da u tačno utvrđenim granicama pove-

Digitized by Google

ćavaju svoju privatnu svojinu. Tako ovde imamo oblik privatne svojine koji bi mogao uspešno funkcionisati u okviru samoupravnih odnosa i društvene svojine i koji bi pojedincu davao više prilike da aktivno sudeluje u životu zajednice. Na isti način, svojina društvene jedinice ne narušava jedinstvo nacije, a javna i državna svojina predstavljaju činioce ravnoteže između celine i delova.

Naporedno postojanje ovih različitih tipova svojine pretpostavlja uspostavljanje određene ravnoteže između ekonomske snage i političke moći različitih društvenih jedinica, svake takve jedinice i njenih pripadnika i države i različitih društvenih jedinica i pojedinaca. Zbog toga su se sve borbe u arapsko-islamskoj istoriji odvijale u jednom od dvaju glavnih pravaca: ili za uništenje ili za očuvanje pravedne i tačno utvrđene ravnoteže između različitih jedinica, tipova i oblika. Ili je postojala volja za uspostavljanjem pravedne ravnoteže između celine i delova i između samih delova prilikom raspodele moći i sile unutar društva; ili je postojala težnja za uništenjem ove ravnoteže i njenom zamenom jedinstvom zasnovanim na prevlasti jednog dela ili tipa nad drugima, kako bi se stvorila situacija u kojoj su prava drugih ukinuta. To je dovodilo do krvavih građanskih ratova i do revolucija koje su želele da uspostave nekadašnji poredak bez kojeg je stabilnost bila teško zamisliva. Ovim možemo objasniti čuđenje Fridriha Engelsa koji je, analizirajući revoluciju sudanskog mahdija, rekao da se u ovom delu sveta svakih sto godina diže pobuna radi povratka veri i obaranja vladavine bogataša koji su, po Engelsovim rečima, utonuli u raskoš i zaboravili na šerijatske propise (Fridrih Engels, *Istorija ranog hrišćanstva*). U stvari, reč je o revoluciji koja treba da povrati izgubljenu ravnotežu. Ovo ćemo u potpunosti shvatiti ako se podsetimo da šerijat nastoji da zasnuje vrlo istančanu ravnotežu. Doista, on može da posluži kao oružje revolucionarnim snagama koje se bore protiv situacija nestabilnosti i neravnoteže preovlađujućih u društvenom životu usled despotizma, revolucionarnog sektaštva, pustošenja javne svojine i individualizma moći.

Opšta ravnoteža

Istorijsko iskustvo kolektivnog samoupravljanja u različitim društvenim jedinicama (plemenu, klanu, selu, četvrti, gradu, zajednici) pokazuje neophodnost sklada između svojine, političke moći, preovlađujuće ideologije i utvrđenih društvenih odnosa. Nije reč samo o tome da se kolektivno upravlja proizvodnjom i raspodelom: u pitanju je čitav način života u čijem okviru se obrazuju odnosi između zajednice i pojedinca, između zajednice i države i između pojedinca i pojedinca. Ako pokušamo da dublje analiziramo istorijsko iskustvo društvenih jedinica koje su kolektivno posedovale zemlju, kolektivno vršile kontrolu nad raspodelom zemlje i njenom obradom i kolektivno upravljale procesom proizvodnje i raspodelom prihodâ, videćemo, prvo, da je to bio uspešan eksperiment ko-

Digitized by Google

ji je trajao stotinama godina i nije bio napušten čak ni pošto je zapadni kolonijalizam silom nametnuo svoje tipove svojine i uprave — dovoljan dokaz je činjenica da otpor nikada nije prestao i da su različiti tipovi društva s privatnom svojinom doživeli neuspeh. Drugo, treba isto tako reći da kolektivni odnosi koje smo pominjali ne smeju biti ograničeni na oblast rada i proizvodnje, već treba da postanu putokaz za čitavu zajednicu, to jest treba da budu praćeni odgovarajućim promenama u oblasti unutrašnje politike i ideologije. Drugim rečima, samoupravljanje u sklopu ovih eksperimenata nikada nije bilo uspešno kada nije bilo integralni deo zajednice, njene ideologije, njenog morala i običajâ, njenih društveno-političkih odnosa. Ovde imamo posla s celovitim načinom života, s nečim što predstavlja putokaz. Pomenute društvene jedinice su kulturne isto koliko i društvene i političke ustanove; one su povrh toga i polunezavisne ekonomsko-vojne organizacije (pod datim okolnostima samoupravljanje je uvek bilo vezano za samoodbranu određenog društva ili društvene jedinice u političkim i vojnim borbama). Ono što im je pomoglo da to postanu u istorijskom iskustvu arapskog društva, to je činjenica da su društvene jedinice počivale na plemenskoj pripadnosti i na taj način su mogle da koriste osećanje zajedništva kako bi učvrstile svoje unutrašnje jedinstvo. Društvene jedinice ponekad se zasnivaju na srodničkim vezama, ponekad na ideološkim vezama, ponekad na geografskim vezama, ponekad na vezama stvorenim uspostavljanjem nove vlasti: posle promena izvršenih pod imperijalističkom hegemonijom pred arapske zemlje se postavlja pitanje: koji su nužni uslovi održanja društvene jedinice zasnovane na ideji samoupravljanja u svim odnosima ljudi unutar procesa proizvodnje? Može li se takva jedinica održati na osnovu susreta u fabrici ili na polju? Ili se ona mora oslanjati na dodatne uslove koji bi od nje napravili globalnu društvenu jedinicu, a ne samo jedinicu proizvodnje? Da li bi, recimo, takva jedinica bila odgovorna i za socijalno osiguranje, obezbeđivanje zaposlenja i zdravstvene usluge, ili da li bi bar priticala u pomoć u slučajevima katastrofa, nesreća, oskudice i potrebe, drugim rečima — da li bi predstavljala središte društvene simbioze među ljudima? Na taj način čovek ne bi bio prepušten sâm sebi kada treba da se suoči s državnim aparatom ili kada se nađe u teškoćama, ali bi zato bio odgovoran pred svojom društvenom jedinicom koja je s njim u neposrednom kontaktu i može mu pomoći da se suoči s najtežim životnim zadacima. Ona treba da podnese taj teret, jer joj to omogućuje da rukovodi procesom proizvodnje, da mobiliše ljude za ispunjavanje njihovih dužnosti. S druge strane, njeno postojanje ublažava napetost između pojedinaca i države, tako da se može uspostaviti saradnja u oblasti obezbeđivanja društvenih usluga i popuniti praznine koje postoje između države i društvenih jedinica. Ali, to se može postići samo ukoliko globalno sagledavamo situaciju kao celinu i ukoliko postoji istančana ravnoteža između njenih društvenih, ekonomskih i političkih aspekata.

Digitized by Google

U ovom kontekstu, arapsko-islamsko istorijsko iskustvo sadrži niz slučajeva gde su bili uspostavljeni komplementarni odnosi između društvenih jedinica, pojedinaca i države u pogledu raspodele svojine, bogatstva, moći, dužnosti i obaveza, kao i mnogo veći broj slučajeva gde je ravnoteža bila narušena otvaranjem puta prevlasti jednog dela nad ostalima. U slučajevima prvog tipa bio je postizan visok stepen jedinstva, stabilnosti, progresa i blagostanja, dok je u slučajevima drugog tipa društvo tonulo u neslogu, tiraniju i građanske ratove.

Samoupravljanje izvan procesa proizvodnje

Istorijsko iskustvo arapskih društava stavlja nas pred pitanje: da li odnosi saradnje u proizvodnoj jedinici i učestvovanje u njoj uz samoupravno rukovođenje moraju biti deo ideološki celovitog društvenog poretka, u tom smislu što pojedinci koji sudeluju u procesu proizvodnje treba da prošire svoju saradnju i na oblasti van polja ili fabrike i uspostave globalni poredak zasnovan na saglasnosti i saradnji kako bi se tako suočili s teškoćama i izvan procesa proizvodnje? Drugim rečima, moraju li ti pojedinci biti prožeti duhom saradnje, pripadnosti zajednici i požrtvovanja u ravni društvenog života uopšte, tako da se svaki pojedinac oseća odgovornim prema zajednici i zajednica prema svakom pojedincu na planu različitih društvenih odnosa i izvan procesa proizvodnje? Da li nam je, drukčije rečeno, potrebna određena ideologija koja bi posvetila odnose participacije i saradnje kako unutar procesa proizvodnje tako i izvan njega, koja bi obuhvatila i moralna pitanja i materijalne potrebe koje pojedinac ne može da zadovolji bez pomoći drugih: ideologija koja bi posvetila princip »svi za svakog pojedinca i svaki pojedinac za sve«, praktično ugrađen u ideologiju društvenih jedinica (plemena, klana, porodice, radne jedinice, četvrti, oblasti itd.). Ovaj princip trebalo bi da bude dopunjen sličnim principom koji bi se primenjivao na odnose između društvenih jedinica i društva kao celine. Ako na produbljeniji način posmatramo ideologiju prema kojoj se pojedinac oseća organskim delom jedinstvene simbiotičke zajednice učestvujući u svojini nad sredstvima za proizvodnju, u procesu proizvodnje i u suočavanju s različitim aspektima života, videćemo da je reč o nečemu što prevazilazi radni ugovor i predstavlja neku vrstu društvenog ugovora o životu, koji obuhvata kako male tako i velike stvari u životu pojedinca i zajednice. Ovaj komplementarni sistem omogućio je tim društvenim jedinicama da se održe vekovima i da se učvršćuju i u teškim danima i u danima pobeda i trijumfa; ta činjenica daje nam za pravo da postavimo pitanje: da li se tradicije prošlosti mogu razviti i iskoristiti za društvo budućnosti.

Arapsko-islamska istorijska praksa pokušala je da uspostavi izvesnu ravnotežu između nezavisnosti društvene jedinice i njenog postojanja kao dela celine na planu nacije. Ona je isto tako pokušala da uspostavi razumnu i celovitu ravnotežu između poje-

Digitized by Google

dinca i zajednice kako na planu male društvene jedinice tako i na planu nacije. Kad god se pitanje reši na štetu ma kojeg dela, činjenice pokazuju da situacija rađa haos i izmiče kontroli, dok se veliki uspeh postiže kad god se prizna relativna nezavisnost društvene jedinice kao dela veće celine i utvrdi pokornost pojedinaca njihovoj društvenoj jedinici, njihova ideološka pokornost uopšte: zato se postižu pozitivni rezultati kada se pitanje rešava polazeći od komplementarnosti dvaju delova, a ne polazeći od njihove uzajamne negacije. Ovo se događalo u periodima velikih revolucionarnih pokreta i naročito u prvim trenucima pobede revolucija, ali bi se stvari menjale kada bi moćnici i bogataši počeli da se prepuštaju raskoši i da pribegavaju despotizmu.

Istorijsko iskustvo samoupravljanja, zajedničke svojine, saradnje i zajedničkog rada, kao i iskustvo iz pokušajâ da se oni izbegnu, može da doprinese saznanju o budućem procesu ili razvoju, tako da se učvrsti duh zajedništva i razviju odnosi među ljudima u okviru date zajednice, da bi se postigao sklad između duha celine i duha dela na planu te nacije i čitavog sveta.

Na kraju, treba reći da ova sažeta i na brzinu iznesena zapažanja o istorijskom iskustvu samoupravljanja u arapskim društvima nisu postulati, već predlozi za razmišljanje i proučavanje. Ako i nisu korisni sami po sebi, oni će dovesti do diskusija koje će moći da obogate svetsko iskustvo i da prokrče put ka jednom novom svetu kojem teže svi narodi.

(S engleskog *Cvijeta Jakšić*)

Digitized by Google

Su Shaozhi

Neka pitanja socijalističke privredne izgradnje Kine

Stanje u Kini, u celini uzev, brzo se razvija posle zbacivanja »bande četvoro«, do čega je došlo oktobra 1976, a posebno posle Trećeg plenuma Jedanaestog Centralnog komiteta Kineske komunističke partije, održanog decembra 1979. Na privrednom, političkom, kulturnom i vaspitnom polju došlo je do temeljitih promena i ostvaren je ogroman napredak.

Te promene i taj napredak bili su najavljeni ideološkim preduslovom — diskusijom u nacionalnim razmerama o kriteriju istine; ta diskusija je započela maja 1978. Diskusija je jasno potvrdila da je »praksa jedini kriterij provere istine", što je celovito temeljno načelo marksističke teorije saznanja, nasuprot dogmatizmu, kultu ličnosti, ideološkom okoštavanju i oslanjanju u svemu na knjige. To načelo teži oslobođenju uma, korišćenju sopstvene pameti, izvlačenju istine iz činjenica, povezivanju teorije sa praksom, zasnivanju svih postupaka na stvarnosti. Posledica toga bilo je oživljavanje marksističke dijalektičke materijalističke ideološke linije koja nam stvara uslove da srušimo sve dogme i predrasude, da ozbiljno rezimiramo prošlo iskustvo, da razvijemo snažne oslonce i ispravimo greške, da reformišemo privredni sistem i da

Digitized by Google

pokušamo pronaći ispravan put socijalističke izgradnje, koji odgovara karakteristikama naše zemlje i posebnostima ovog vremena.

Kratak pregled socijalističke izgradnje Kine tokom poslednjih trideset godina

Posle pobede kineske revolucije 1949. godine nacionalni privredni razvitak Kine prošao je uglavnom kroz pet etapa.

1. — Razdoblje obnove nacionalne privrede i razdoblje prvog petogodišnjeg plana. Uprkos nedostatku iskustva tokom tog razdoblja, realistički smo polazili od postojećih uslova, više ili manje poštujući objektivne zakonitosti i poklanjajući posebnu pažnju ukupnoj ravnoteži. Za nepune tri godine bile su isceljene rane što su ih nanele duge godine ratovanja, a finansijska i privredna situacija se iz osnova popravila. Socijalistički preobražaj vlasništva nad sredstvima za proizvodnju bio je u osnovi dovršen 1956. godine, a eksploatatorska klasa bila je u osnovi eliminisana kao klasa. Prvi petogodišnji plan bio je ostvaren pre roka, privreda je dosta brzo rasla i dostignuća su bila velika. Osmi nacionalni kongres Kineske komunističke partije, održan 1956, utvrdio je ispravnu partijsku liniju i zadatke, čime su pravilno razrešavane protivrečnosti u narodu, uvođeni u igru svi pozitivni faktori, snažno razvijane proizvodne snage, a Kina pretvarana u veliku socijalističku zemlju. Slabost u tom razdoblju ogledala se u tome što je iskustvo drugih zemalja kopirano bezrezervno i što je u celini uključivano u stvarne uslove Kine.

2. — Razdoblje »velikog skoka« i tri godine privrednih teškoća.

Godine 1956. predloženo je da pronađemo put privrednog razvitka koji bi odgovarao kineskim uslovima, što bi nam omogućilo da postignemo veće, brže, bolje i rentabilnije rezultate. To je kasnije postala čuvena parola. Nastojanja su bila ispravna. Međutim, preuveličana borba protiv desničarâ tokom 1957. godine (svi koji su pogrešno okarakterisani kao desničari rehabilitovani su 1979) i borba protiv »desnog skretanja« na privrednom planu negativno su delovale na načelo da se istina traži kroz činjenice, da postupamo u skladu sa našim sposobnostima. Tako se pojavio simptom »leve« tendencije. U vreme »velikog skoka« i pokreta za stvaranje narodnih komuna, do čega je došlo 1958, postalo je uobičajeno da se određuju visoki proizvodni zadaci, da se izdaju proizvoljne i neostvarljive direktive, da se raspiruje »komunistički vetar«. Ideja da se pokret masa iskoristi kao sredstvo za pretvaranje Kine u snažnu zemlju u što kraćem roku i ostvarivanje »prelaska« ka komunizmu što je brže moguće bili su u suprotnosti sa objektivnim zakonitostima i, u stvari, sprečili su nas da postignemo taj cilj. Došlo je do grešaka »levog« skretanja, do ozbiljne privredne poremećenosti, do ogromnih gubitaka i do trogodišnjeg razdoblja privrednih teškoća.

Digitized by Google

3. — Razdoblje strukturnih promena nacionalne privrede.

Ozbiljnost situacije uočena je u drugoj polovini 1960. U drugoj polovini 1961. usvojena je i počela je da se sprovodi politika od osam tačaka — restrukturiranje, konsolidacija, povećanje proizvodnje i prinosa. Nacionalna privreda ušla je u razdoblje restrukturiranja. Usvojen je niz mera, uključivši znatno smanjivanje učešća industrije, usklađivanje proizvodnje sa ljudskim, materijalnim i finansijskim resursima, uklanjanje »rupa« u privrednim planovima. Sve je to učinjeno kako bi se prevladale »leve« greške u privređivanju. Kako su te mere bile u skladu sa objektivnim ekonomskim zakonitostima, privredna situacija je krenula na bolje. Proizvodnja je povećana, a tržište je obogaćeno. Privredna situacija je opet postala povoljna tokom 1965—66. Ali i u tom razdoblju je bilo grešaka. Mada smo na privrednom planu doživljavali velike padove, to gorko iskustvo nije rezimirano niti je odbačen »levi« način mišljenja u vođenju privrede. Ocena, izneta 1962. godine, po kojoj »klase i klasna borba traju tokom celog istorijskog razdoblja socijalizma« sadržavala je teorijsku grešku; bila je to ocena koja je negirala ispravne zaključke Osmog nacionalnog kongresa Partije o tome da posle 1956. godine klasna borba nije više glavna protivrečnost socijalizma. Godine 1965. iskovan je nenaučni pojam — »kapitalistički putnici«; pogrešno je zaključeno da osnovnu teoriju i praksu u godinama posle osnivanja Narodne Republike čini borba između dve klase i dva puta. To je pripremilo teorijski teren za predstojeću »veliku kulturnu revoluciju«.

4. — Razdoblje »velike kulturne revolucije«.

U trenutku kad je nacionalna privreda počela da se popravlja i kad je zemlja prikupljala snagu, iznebuha je izbila »velika kulturna revolucija«. Tadašnja ocena stanja u Partiji i zemlji bila je suprotna stvarnosti. Napušteno je načelo demokratskog centralizma i usvojeni su pogrešni načini i politika borbe. Lin Biao i »banda četvoro«, kao i njima slični, počinili su ozbiljne greške, delimično uzurpirali vlast Partije i države, zasnovali i sprovodili ultralevičarsku liniju. Oni su potpuno negirali dostignuća ostvarena u prethodnom razdoblju privrednog restrukturiranja, suprotstavili su se načelu »od svakoga prema njegovom radu« i načelu privrednog računa, ustali su protiv ekonomske specijalizacije i koordinacije, protiv međunarodne trgovine i međunarodne privredne saradnje. Čak su pokušali da razvitak proizvodnih snaga zamene klasnom borbom, uvaljujući industrijska i trgovinska preduzeća, kao i celu zemlju, u pravi haos. Industrijska i poljoprivredna proizvodnja pretrpele su ogromnu štetu, a nacionalna privreda bila je dovedena na rub potpunog sloma. Velika nesreća obrušila se na kineski narod.

5. — Novo razdoblje izgradnje snažne socijalističke zemlje sa savremenom poljoprivredom, industrijom, nacionalnom odbranom, naukom i tehnologijom.

Pošto je oktobra 1976. razbijena »banda četvoro« i pošto je odbačena ultraleva linija i tendencija Lin Biaoa i »bande četvoro«,

Digitized by Google

nacionalna privreda je počela da se oporavlja i da raste. Međutim, u razdoblju neposredno posle zbacivanja »bande četvoro« nisu ispravljene neke pogrešne formulacije poput onih u kojima se kaže da »klase i klasna borba traju tokom celog istorijskog razdoblja socijalizma« i da »klasna borba treba da bude glavna karika«. Takođe je potcenjivana šteta koju su naneli Lin Biao i »banda četvoro«. Nije bio ispravljen ni trend »velikih poteza« i »postavljanja velikih ciljeva« u privredi, tako da je bilo mnogo problema u nacionalnoj privredi. Kina nije krenula ispravnim putem socijalističke izgradnje sve dok na Trećem plenumu Jedanaestog Centralnog komiteta Kineske komunističke partije nije u potpunosti ponovo utvrđena ispravna politička i ideološka linija Partije. Plenum je postavio zadatak pretvaranja Kine u snažnu, modernizovanu socijalističku zemlju, ponovo podvukao da su uglavnom okončane široke i burne klasne borbe masovnih razmera, da Partija i zemlja treba da težište rada prebace na privrednu izgradnju. Plenum je predložio ulaganje naporâ u pravcu prilagođavanja, restrukturiranja, konsolidacije i poboljšanja nacionalne privrede; to bi tokom nekoliko sledećih godina bila prva bitka na putu ka četiri modernizacije. Plenum se založio za unapređivanje demokratije, za oslobađanje umova ljudi, za sumiranje iskustva, za delovanje na temelju stvarnosti Kine i za izradu dugoročnih i petogodišnjih planova. Takođe se tražilo razrešavanje problema nasleđenih iz prošlosti, učvršćivanje socijalističke demokratije i jačanje socijalističkog pravnog sistema, što će Kini omogućiti da krene pravilnim putem socijalističke izgradnje.

Tokom prošlih trideset godina ostvarili smo ogromne uspehe. Uspostavili smo državnu vlast diktature proletarijata, kojom rukovodi radnička klasa i koja počiva na radničko-seljačkom savezu, eliminisali smo sistem eksploatacije, izgradili nezavisne i dosta celovite industrijske i privredne sisteme, unapredili nauku, vaspitanje i kulturu u interesu naroda. Ali, usled dva zaostajanja razvitak nacionalne privrede bio je prekinut, a izgubljeno je dragoceno vreme.

Osnovne pouke koje treba izvući iz tridesetogodišnjeg razdoblja privredne izgradnje

Dostignuća i neuspesi proteklih trideset godina privredne izgradnje omogućili su nam da izvučemo neke duboke pouke. Mislim da ih, uopšte govoreći, možemo razvrstati u sledeće osnovne tačke:

1. — Osnovni cilj socijalističke revolucije jeste oslobađanje proizvodnih snaga, stalno podizanje produktivnosti rada i zadovoljavanje potreba ljudi u njihovom materijalnom i kulturnom životu. Pošto proletarijat stekne političku vlast u čitavoj zemlji, on težište svog delovanja mora stalno upravljati na privrednu izgradnju, mora odlučno razvijati proizvodne snage i postepeno pobolj-

Digitized by Google

šavati životne uslove naroda, sem ukoliko ne izbije rat širokih razmera.

2. — Pošto proletarijat osvoji političku vlast, mora izvršiti naučnu analizu položaja klasa u zemlji i klasne borbe, analizu koja se temelji na savremenom stadiju društvenog razvitka i koja je u skladu sa objektivnom stvarnošću, mora usvojiti ispravnu politiku i mere kako bi održao nužnu političku stabilnost. Posle osnovnog dovršavanja socijalističkog preobražaja vlasništva nad sredstvima za proizvodnju u Kini eksploatatorska klasa u Kini je eliminisana kao klasa. Mada klasna borba i dalje postoji u određenoj meri, ona nikad ne sme biti preuveličavana, a još manje je dozvoljeno izazivati klasnu borbu. Nužno je sprečiti sve pokušaje da se težište delovanja prenese sa privredne izgradnje, da se dopusti intervencija »političkih pokreta« i »klasne borbe«.

3. — U izgradnji socijalizma moramo se suprotstaviti voluntarizmu; moramo ulagati napore da delujemo u skladu sa objektivnim zakonitostima (uključivši ekonomske zakonitosti i zakone prirode). Što se tiče ekonomskih zakonitosti, prva i najvažnija jeste da odnosi u proizvodnji moraju odgovarati prirodi proizvodnih snaga; ne sme se pokušavati prevremeno menjanje odnosâ u proizvodnji i mora se ići u korak sa razvojem proizvodnih snaga. Zatim dolaze osnovne ekonomske zakonitosti socijalizma. Mora postati jasno da je cilj socijalističke proizvodnje zadovoljavanje, do najviše granice, potreba ljudi u njihovom materijalnom i kulturnom životu; ne sme se proizvoditi radi proizvođenja ili da bi se postigli viši planski zadaci. Treća zakonitost je planski i skladan razvitak. U privrednom planiranju se mora brižljivo održavati opšta ravnoteža kako bi se uspostavili ispravni odnosi između raznih sektora nacionalne privrede, između akumulacije i potrošnje, između naučnih, kulturnih i vaspitnih poduhvata, na jednoj strani, i privredne izgradnje kao celine, na drugoj strani. Nedozvoljeno je težiti jednostranom razvitku jednog sektora, na primer gvožđa i čelika. Četvrta zakonitost je pravilo »svakome prema radu«. Nužno je priznati načelo materijalne stimulacije, poštovati načelo »svakome prema radu, veća plata za veći rad i onaj ko ne radi ne treba ni da jede« i suprotstaviti se uravnilovci. Peta zakonitost je zakon vrednosti. Kako je u sadašnjoj fazi proizvodnja u Kini još robna, nužno je, do određenog stepena, priznati regulativnu ulogu zakona vrednosti u proizvodnji i razmeni, odnosno suprotstaviti se rukovođenju privredom isključivo administrativnim metodima umesto ekonomskim. Razume se, još ima ekonomskih zakonitosti kojih se treba pridržavati. Pobrojane zakonitosti su one koje su značajnije.

4. — U privrednoj izgradnji je bitno polaziti od kineske stvarnosti, a nikad od knjiga; ni marksističke teorije ne smemo tretirati kao dogme. Inostrano iskustvo mi u kom slučaju ne smemo slepo kopirati. Najizrazitije obeležje stvarnosti u Kini je činjenica da je Kina najmnogoljudnija zemlja na svetu i da su njene proizvodne snage i podruštvljena proizvodnja još na veoma niskom

Digitized by Google

stupnju razvitka. Kad se proučava socijalistička izgradnja Kine, ne sme se prevideti ta polazna tačka.

5. — Danas, kad se nauka i tehnologija skokovito razvijaju, o modernizaciji ne može biti ni reči ako neka zemlja ne učestvuje u međunarodnim ekonomskim odnosima. Otuda politika oslanjanja na sopstvene snage ne sme biti jednostrano i kruto shvatana, odnosno nikako ne sme značiti politiku zatvaranja zemlje, politiku odricanja od svih međunarodnih kontakata.

6. — Socijalističku izgradnju treba da osiguraju demokratija, politička i ekonomska demokratija. To je izuzetno značajno pitanje, tesno povezano sa podsticanjem entuzijazma i inicijative masa, sa suprotstavljanjem birokratiji i sa sprečavanjem da se vlast odveć koncentriše u rukama malog broja ljudi, što rađa pojedince koji samovlasno i proizvoljno donose odluke. Radni ljudi moraju imati pravo da sudeluju u upravljanju zemljom i preduzećima.

Istraživanje puta socijalističke izgradnje Kine

Socijalističko društvo, poput ostalih društava, mora proći kroz proces razvitka od niže ka višoj etapi. Prva etapa komunizma, onako kako je to predviđao Marx u svojoj *Kritici Gotskog programa*, jeste socijalizam u svojoj najvišoj, najzrelijoj etapi. Kina je pre oslobođenja bila siromašna i zaostala polukolonijalna i polufeudalna zemlja u kojoj je preovlađivala sitnoseljačka privreda, a naturalna privreda zauzimala dominantnu poziciju. Ona nije raspolagala podruštvljenom krupnom proizvodnjom koja bi joj pružila materijalnu osnovu, a nije poznavala ni buržoasku demokratiju. Posle osvajanja vlasti od strane proletarijata bio je nužan relativno dug prelazni period pre nego što bi se ušlo u socijalizam. Posle osnovnog dovršenja socijalističkog preobražaja vlasništva nad sredstvima za proizvodnju Kina je još zemlja u razvoju, njen socijalistički sistem je još nesavršen, a privreda i kultura nerazvijene. Ona je još zemlja sa ogromnim stanovništvom, ali skromnom privrednom osnovom. To su stvarnosti Kine.

Delujući u skladu sa načelom da je praksa jedini kriterij za proveru istine, rezimirajući iskustvo i pouke proteklih trideset godina socijalističke izgradnje, polazeći od stvarnosti Kine, a istovremeno se učeći na pozitivnom i negativnom iskustvu drugih zemalja, Kina istražuje i postepeno krči pravilan put socijalističke izgradnje, u skladu sa stvarnostima Kine, što se obično naziva kineskim putem modernizacije.

1. *Naše čvrsto opredeljenje jeste izgradnja snažne socijalističke zemlje pomoću četiri modernizacije*

Jedanaesti nacionalni kongres Partije i Prvo zasedanje Petog nacionalnog narodnog kongresa postavili su zadatak da do kraja ovog

Digitized by Google

veka modernizujemo našu poljoprivredu, industriju, narodnu odbranu, nauku i tehnologiju. Treći plenum Jedanaestog Centralnog komiteta Partije i Drugo zasedanje Petog nacionalnog narodnog kongresa odlučili su da težište rada Partije i nacije bude na socijalističkoj modernizaciji koja je otpočela 1979; Peti plenum Jedanaestog Centralnog komiteta Partije odlučio je da se ne sme gubiti vreme, odnosno da treba što brže rešiti takva značajna pitanja kao što su izrada dugoročnih planova nacionalnog privrednog razvitka i donošenje odluka o privrednim sistemima koji odgovaraju potrebama nacionalnog privrednog rasta. Sada pred nama stoji zadatak ujedinjavanja svih nacionalnosti i uvođenja u igru svih pozitivnih faktora kako bismo mogli jednodušno delovati, razvijati socijalističku privredu planski i ravnomerno radi ostvarivanja krupnijih, bržih, boljih i ekonomičnijih rezultata, radi izgradivanja modernizovane, visokodemokratske, visokocivilizovane, moćne socijalističke zemlje.

Ostvarivanje četiri modernizacije znači postepeno pretvaranje poljoprivrede Kine u dobro razvijen poljoprivredni sistem sa racionalnom raspodelom i svestranim razvitkom ratarstva, šumarstva, dodatnih delatnosti i ribarstva, a sve u cilju zadovoljavanja potreba ljudi i proširivanja industrije. To znači osposobiti seoske oblasti da postepeno izrastaju u bogate baze koje kombinuju poljoprivredu, industriju i trgovinu. To znači postepeno pretvarati našu industriju u razvijen industrijski sistem koji je celovit i racionalan u svojoj strukturi, koji zadovoljava potrebe potrošačâ i ekspanziju čitave privrede. To znači osposobiti nauku i tehnologiju Kine da se približe razvijenom svetskom nivou ili da ga dostignu. To znači da će Kina podizati svoje nacionalne odbrambene sposobnosti uporedo sa svojim privrednim razvitkom, da će biti dovoljno jaka da očuva svoju bezbednost, da se suprotstavi inostranim agresorima i da ih porazi u slučaju savremenog rata. Tokom modernizacije Kina će postepeno zauzimati svoje mesto u prvim redovima na svetskom planu — u pogledu bruto nacionalnog proizvoda i proizvodnje glavnih proizvoda, tako da će naši ljudi, uporedo sa povećavanjem proizvodnje, osećati trajno i postepeno poboljšavanje svog materijalnog i kulturnog blagostanja. Procenjuje se da će krajem ovog veka prosečan bruto nacionalni proizvod po stanovniku biti povećan na oko 1.000 dolara, to jest četvorostruko u odnosu na sadašnji nivo.

2. *Dobro obaviti restrukturiranje nacionalne privrede*

Trenutno smo angažovani na prilagođavanju, restrukturiranju, konsolidovanju i poboljšavanju nacionalne privrede. Potrebno je pre svega dobro obaviti posao restrukturiranja. Usled sabotaže Lin Biaoa i »bande četvoro« disproporcionalnost u našoj nacionalnoj privredi još je veoma ozbiljna. U proizvodnji, kapitalnoj izgradnji, prometu i razmeni postoji i dalje ozbiljna zbrka. Stoga prilagođavanje znači uspostavljanje proporcionalnih odnosa. To podrazumeva skla-

Digitized by Google

dne odnose između poljoprivrede i industrije, u okviru same poljoprivrede i industrije, između akumulacije i potrošnje; to takođe podrazumeva sužavanje obima kapitalne izgradnje i promenu neostvarljivih visokih planskih zadataka.

Naše napore sada usredsređujemo na što brži razvitak poljoprivrede. Centralni komitet je objavio dva dokumenta koja se tiču politike u seoskim oblastima; njima se predviđa podizanje cena poljoprivrednim proizvodima, davanje proizvodnim timovima stvarne vlasti u pogledu odlučivanja, uvođenje politike istovremenog razvitka ratarstva, šumarstva, stočarstva, dodatnih delatnosti i ribarstva; taj razvitak treba da bude celovit i u skladu sa okolnostima. Postepeno se povećava inicijativa seljakâ u pogledu proizvodnje, a poljoprivredna proizvodnja beleži brži rast.

U industriji je ubrzan razvitak lake i tekstilne industrije, što im omogućuje rast brži od rasta teške industrije. U teškoj industriji je pojačan razvitak energije, saobraćaja i veza, kao i građevinarstva. U našim današnjim privrednim planovima uspostavljen je sledeći prioritet: energija, saobraćaj i veze, građevinarstvo, poljoprivreda, laka industrija i teška industrija. Takođe smo usvojili realističniju stopu rasta industrijske proizvodnje, pri čemu posebnu pažnju obraćamo kvalitetu, raznovrsnosti i standardima proizvoda, kao i tome da oni zadovoljavaju potrebe ljudi.

U pogledu odnosa između akumulacije i potrošnje, postepeno i srazmerno smo smanjili učešće akumulacije. Većina ekonomista drži da je 25% nacionalnog dohotka više-manje odgovarajuća cifra kad se radi o akumulaciji. Uporedo sa povećavanjem proizvodnje postepeno će se poboljšavati životni standard ljudi, uključujući više lične dohotke i bolje životne uslove, poput veće stambene izgradnje.

Kapitalna izgradnja je smanjena, kako u nizu projekata gde je to nužno i moguće, tako i u investicijama. Shodno tome, obim kapitalne izgradnje koju vrši država odgovaraće sadašnjoj radnoj snazi i finansijskim i materijalnim resursima države.

Problemi koje valja rešiti u sklopu restrukturiranja obuhvataju takođe proširivanje trgovinske mreže, razvijanje uslužnih delatnosti, proširivanje spoljne trgovine i turizma, rešavanje pitanja zapošljavanja, planiranje porodice, politiku plata i prilagođavanje cena.

U toku nepune dve godine privrednog restrukturiranja ostvareni su dosta dobri rezultati. Međutim, još ima nekih problema koje treba rešiti u sklopu restrukturiranja privrednog sistema.

3. *Orijentacija na restrukturiranje privrednog sistema*

Sprovodeći privredno restrukturiranje, suočavamo se sa krupnim problemom — sa činjenicom da sadašnji privredni sistem ne odgovara razvitku privrede. To zahteva postepenu reformu sadašnjeg privrednog sistema.

Digitized by Google

Smatramo da sprovođenje sadašnje reforme u privrednom sistemu treba posmatrati kao još jednu reformu istorijskog značaja u odnosima u proizvodnji, kao reformu koja dolazi posle, u osnovi dovršenog, socijalističkog preobražaja vlasništva nad sredstvima za proizvodnju (1956. godine).

U vezi sa reformom privrednog sistema vrše se na odabranim punktovima brojna istraživanja, proučavanje i eksperimenti. To je još u toku, a iskustva se stalno sumiraju. No, kako postoje mnogi složeni problemi, još nije donet celovit sistem programâ i mera. Međutim, eksperimenti koji se gotovo dve godine vrše na odabranim punktovima, kao i njihovi uspesi, pokazuju da primena nekih stavova daje zaista dobre rezultate. To je omogućilo da se reforma usmeri na sledeće aspekte:

1. — Jedno od osnovnih obeležja socijalizma u domenu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju jeste pretvaranje privatnog u javno vlasništvo. Međutim, ocenu o tome da li je neki oblik vlasništva nad sredstvima za proizvodnju dobar ili loš ne treba donositi na osnovu stepena javnog vlasništva, već na osnovu toga da li je on u stanju da podstiče razvitak proizvodnih snaga. U uslovima Kine vlasništvo naroda nad sredstvima za proizvodnju (što je u sadašnjoj etapi jednako državnom vlasništvu), vlasništvo kolektiva i vlasništvo individualnih radnih ljudi koji ne eksploatišu druge koegzistiraće dosta dugo i uporedo se razvijati. To je u skladu sa sadašnjim nivoom razvitka proizvodnih snaga Kine. Budući da je Kina zemlja u kojoj su proizvodne snage nerazvijene, a privredni razvitak neuravnotežen, zapošljavanje predstavlja znatan problem. Mogućnosti zapošljavanja u gradovima biće veće ako pored narodnog vlasništva postoji kolektivno vlasništvo, i to razni oblici kolektivnog vlasništva, i ako se dozvoli postojanje vlasništva individualnih radnih ljudi koji ne eksploatišu druge. U seoskim oblastima kolektivno vlasništvo je čvrsto uvedeno u većini mesta. U nekim retko naseljenim, privredno zaostalim i siromašnim oblastima mogao bi se primeniti sistem proizvodne odgovornosti, tesno povezan sa količinom proizvodâ, uključujući određene kvote proizvodâ, zasnovane na grupama ili domaćinstvima; takođe bi trebalo dozvoliti brži razvitak privređivanja na okućnicama, kao i ostale oblike pomoćnog privređivanja. To će oživeti privredu. Razume se, to ne znači da individualni radni ljudi ne moraju da se organizuju u kolektive. To znači da kolektivizacija treba da bude neizbežan zahtev uporedo sa razvitkom proizvodnih snaga; ona mora biti sprovođena dobrovoljno, a ne administrativnim naredbama koje dolaze odozgo.

2. — U raspodeli postoji davnašnji problem koji se ogleda u tome što materijalne beneficije koje uživaju preduzeće i radnik nemaju nikakve veze sa tim da li preduzeće dobro ili loše posluje, odnosno da li radnik daje veći ili manji radni doprinos. To uveliko ograničava inicijativu preduzeća i individualnog radnika, kao i podizanje produktivnosti rada. Moramo priznati da je načelo materijalnih primanja osnovno istorijsko-materijalističko načelo i da na-

Digitized by Google

čelo »svakome prema radu«, povezano sa materijalnom stimulacijom, jeste socijalistička zakonitost koja upravlja raspodelom potrošnih dobara kad su u pitanju pojedinci. Materijalni interes uključuje danas u Kini trostrani odnos: država (centralna i lokalne vlasti) — kolektiv (preduzeće) — radni čovek. Interesi te tri strane moraju biti pravilno povezani. Mora postojati razlika u nagrađivanju i dohotku preduzećâ, zavisno od toga da li ona dobro ili loše posluju, odnosno između onih pojedinaca koji rade dobro ili loše. Nužno je uvesti sistem procentualnog učešća u profitu od strane preduzeća, a kad su u pitanju radnici — sistem »svakome prema radu, a veće primanje za više rada«, ovde treba uključiti plaćanje po komadu i sistem premija; takođe treba podsticati određene delove naroda i pojedine oblasti da, zahvaljujući tome što su dobili veći dohodak za veći rad, ostvaruju i veće blagostanje.

3. — Što se tiče odnosa između plana i tržišta, mi priznajemo da je socijalistička proizvodnja, na jednoj strani, planska privreda koju određuje javno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, dok, na drugoj strani, takođe priznajemo da je socijalistička proizvodnja još robna proizvodnja u kojoj se kao robe javljaju i sredstva neophodna za život i sredstva za proizvodnju. To je zato što u našem društvu još postoje narodno vlasništvo, kolektivno vlasništvo i radni pojedinci, a interesi čitavog naroda, preduzećâ i pojedinaca, kao i interesi sva ta tri faktora, ne mogu biti dobro koordinirani bez robne proizvodnje. Stoga smo promenili mišljenje koje suprotstavlja planiranje tržištu. Došli smo do shvatanja da je planski razvitak nemoguć bez državnog planiranja, ali da privredu nije moguće racionalno organizovati bez regulisanja koje vrši tržište. Otuda se predlaže da se pod rukovodstvom državnog planiranja u potpunosti koristi regulisanje koje vrši tržište. Kad jednom priznamo regulativnu ulogu tržišta, nužno je u određenoj meri priznati i regulativnu ulogu zakona vrednosti, odnosno dozvoliti određen stepen konkurencije.

4. — Ranije smo jednostrano smatrali da planska privreda u našem privrednom sistemu podrazumeva da se odozgo donose sveobuhvatni i obavezni planovi. Rezultat toga bio je da se privreda našla pod izuzetnom i krutom kontrolom. A pošto se privredom upravljalo u skladu sa administrativnim sistemom, oblastima i nivoima, na administrativan način, vlast je bila odveć koncentrisana, što je često dovodilo do pojave birokratije i do narušavanja objektivnih ekonomskih zakonitosti. Preduzeća nisu imala pravo donošenja odluka i morala su za svašta čekati naloge odozgo i odobrenje viših nivoa. Jako sputana preduzeća odgovarala su samo višim nivoima i planovima, dakle bila su otuđena od tržišta i od potreba ljudi. Otuda njihovi proizvodi nisu imali prođu, što je dovodilo do gomilanja zaliha, do gubitaka preduzeća i do ogromnog rasipanja. Otuda se predlaže davanje preduzećima većeg prava odlučivanja, razbijanje stega raznih odeljenja i administrativnih oblasti, odvajanje sistema privrednog upravljanja od administrativnog sistema, to jest predlaže se ukidanje metodâ povezivanja Par-

Digitized by Google

tije, vlade i preduzećâ u jednu celinu, odnosno organizovanje privrede u skladu sa ekonomskim zakonitostima i upravljanje privredom pomoću privrednih metoda. Organizovanje privrede u skladu sa ekonomskim zakonitostima zahteva specijalizovanje i koordiniranje preduzećâ, omogućavanje da dođu do izražaja prednosti lokalitetâ, organizovanje svih oblika integrisanja, razvijanje robne proizvodnje i proširivanje podruštvljavanja proizvodnje. Upravljanje privredom pomoću privrednih metoda zahteva da država reguliše privredu, koristeći svestrano regulativnu ulogu tržišta i takve faktore u robno-novčanim odnosima kao što su profit, nadnice, porezi i kamate; to takođe zahteva da preduzeća odgovaraju za svoje dobitke i gubitke, da ubuduće upravljaju svojim finansijama na temelju većih ovlašćenja u pogledu odlučivanja.

5. — Kad je reč o strukturi nacionalne privrede, ranije smo dugo jednostrano naglašavali značaj davanja prioriteta razvitku teške industrije i uzimali smo »čelik kao glavnu kariku«, malo razmišljajući o specijalizaciji i koordiniranju. Usled toga smo izgradili mnogo »krupnih i sveobuhvatnih« i »sitnih i sveobuhvatnih« preduzeća; tako smo stvorili neracionalnost u strukturi naše privrede. To se ispoljilo kroz disproporciju između industrije i poljoprivrede, u okviru industrije i poljoprivrede, između akumulacije i potrošnje, u preteranoj kapitalnoj izgradnji, u podizanju prevelikog broja istorodnih preduzeća, u niskoj stopi korišćenja opreme i u oštrom problemu zapošljavanja. Otuda je nužno uložiti velike napore kako bi se postigla ukupna ravnoteža, smanjila kapitalna izgradnja, ispravio nacionalni privredni plan tako da se prioritet obezbedi ovim redom: energija, saobraćaj i veze, građevinarstvo, poljoprivreda, laka industrija i teška industrija; osim toga, treba široko razvijati uslužne delatnosti. Tako bi se razni sektori nacionalne privrede razvijali skladno i koordinirano, postigla bi se racionalna distribucija proizvodnje, bili bi potpuno i racionalno iskorišćeni resursi radne snage, kao i materijalni i finansijski resursi, a takođe i prirodni resursi. Društvena reprodukcija bi se odvijala bez zapreke, te bi bio obezbeđen brži razvitak socijalističke izgradnje.

6. — Pridržavajući se politike oslanjanja na sopstvene snage, moramo se učiti na razvijenom iskustvu drugih zemalja, moramo energično uvoziti i koristiti razvijenu tehniku drugih zemalja i potpuno koristiti inostrane investicije. U današnjem svetu, kad se nauka i tehnologija brzo razvijaju i kad dolazi do sve tešnjeg privrednog kontakta među zemljama, međunarodna trgovina, uzajamni uvoz i korišćenje razvijene tehnologije, kao i upotreba inostranog kapitala u izgradnji, predstavljaju normalan ekonomski odnos među zemljama i nužan uslov ostvarivanja modernizacije. Kina je usvojila politiku korišćenja inostranog kapitala, koja ide od kupovine inostrane razvijene tehnike, mašina i opreme do prihvatanja inostranih zajmova i omogućavanja strancima da investiraju i da u određenoj meri posluju na temelju zajedničkih kineskih i inostranih investicija. To je značajna mera u cilju ubrzanja ostvarivanja mo-

Digitized by Google

dernizacije i velikog povećanja mogućnosti Kine da se osloni na sopstvene snage. Mi smo takođe istražili i proučili teorije, metode, iskustvo i pouke koje se tiču privredne reforme u drugim zemljama, što, razume se, može poslužiti samo kao referenca i ne treba da bude mehanički kopirano. Mi moramo ozbiljno proučiti sami sebe i pronaći takav privredni sistem koji zadovoljava potrebe razvitka proizvodnih snaga u Kini.

7. — Bez demokratije nema socijalizma; bez demokratije nema četiri modernizacije. Danas stojimo pred značajnim zadacima unapređenja socijalističke demokratije i poboljšanja socijalističkog pravnog sistema. Masc radnog naroda su gospodari zemlje i preduzećâ. Stoga je važno obezbediti da narod zaista ima pravo da upravlja poslovima države i preduzećâ. To je značajan faktor u sprečavanju zala birokratije.

Kina je dugo bila feudalna i autokratska zemlja. Na naše kadrove dublje je delovao feudalizam nego kapitalizam. Otuda je za unapređenje socijalističke demokratije nužno da se kadrovi i ljudi oslobode štetnog uticaja feudalnog despotizma i snage navika sitnih proizvođača. Kao socijalistička zemlja, moramo uspostaviti temeljno demokratski sistem, moramo zaista primenjivati demokratski centralizam, moramo se suprotstavljati patrijarhalnosti, moramo sprečavati koncentrisanje vlasti u rukama malog broja ljudi, moramo kadrove na raznim nivoima stavljati pod nadzor naroda i cele zemlje, moramo stvarati zaista živ i snažan politički život. Kineska komunistička partija proučava kako se efikasno može rešiti problem demokratskog centralizma u okviru sistema partije i države. Ona je osnovala disciplinske komitete i odlučila da *de facto* ukine sistem doživotnih funkcija kadrova. U Ustavu Kine se jasno kaže da se »država pridržava načelâ socijalističke demokratije i obezbeđuje ljudima pravo učestvovanja u upravljanju državnim poslovima i u svim privrednim i kulturnim pothvatima, kao i pravo nadzora nad državnim organima i njihovim osobljem«.

Da bi se osiguralo upravljanje ljudi državnim poslovima, podvlači se da pravo građana, proklamovano Ustavom, mora biti snažno zaštićeno. Da bi se ljudima širom zemlje osiguralo i olakšalo učešće u upravljanju državnim poslovima i vršenje stvarnog nadzora nad državnim organima i funkcionerima, doneti su zakoni kao što su Osnovni zakon o lokalnim narodnim kongresima i lokalnoj narodnoj upravi NR Kine, Zakon o izborima za Nacionalni narodni kongres i lokalne narodne kongrese NR Kine.

Socijalistička demokratija u preduzeću ostvaruje se kroz demokratsko upravljanje. Osnovni oblik demokratskog upravljanja u preduzećima Kine ogleda se u ovom trenutku u radničkim kongresima kojima rukovode partijski komiteti. Radnički kongres je demokratski izabran od strane svih nameštenika i radnikâ preduzeća. Budući da je najdublje ukorenjen u masama, on može održavati široko mišljenje masa. Kroz taj organizovani rukovodeći oblik radnički kongres može redovno da raspravlja i razmatra sva značajna pitanja koja se tiču preduzeća, uključujući proizvodne

Digitized by Google

planove, upravljanje, organizaciju rada, finansije, probleme vezane za životni standard i zaštitu na radu. On može donositi nužne odluke i dostavljati ih onima koji u preduzeću odgovaraju za njihovo izvršavanje. Radnički kongres u preduzeću ili pogonu takođe može ocenjivati, nadzirati i birati rukovodeće osoblje na osnovnim nivoima preduzeća. On može uspešno igrati ulogu organa vlasti nameštenikâ i radnikâ u pogledu upravljanja preduzećem, čime se jača demokratija u politici, tehnici, privredi i u svakodnevnom životu.

*

Kapitalistički sistem postoji više od tri veka. Iako je stvorio ogromne proizvodne snage, on je pokazao mnoge nedostatke, ispoljio mnoge promašaje i krize tokom svog razvitka. Danas je kapitalizam izložen ponovljenim političkim i ekonomskim krizama. Socijalistički sistem nema naročito dugu istoriju. Neizbežno je što su se tokom njegovog razvitka pojavljivale komplikacije i cik-cak kretanja. Međutim, socijalistički sistem je, u osnovi, neuporedivo superiorniji od kapitalističkog sistema. Jedino socijalistički sistem može savladati nerazrešive i urođene protivrečnosti kapitalističkog sistema, poštovati osnovne interese ljudi, obezbediti potpun razvitak inicijative i stvaralaštva radnih ljudi, razviti društvene proizvodne snage planski, skladno i brzo, zadovoljiti rastuće potrebe svih članova društva u pogledu njihovog materijalnog i kulturnog života. Stvar socijalizma se probija; ona će postepeno pobediti u celom svetu, zahvaljujući dobrovoljnom izboru narodâ raznih zemalja i putevima koji odgovaraju osobinama njihovih zemalja.

(S engleskog *Ivana Zdravković*)

Digitized by Google

Jaroslav Vanek

Pionirska uloga Jugoslavije za globalno društvo

1. Uvod

Jugoslovenski teoretičari i ideolozi samoupravljanja imaju ogromnu prednost i jedinstven položaj zato što su u stanju da upražnjavaju istinsku praksu. Time želim da kažem da oni žive i rade u zemlji koja je sama *bona fide* uvela samoupravljanje i razvijala se kroz proces prakse, tj. akcije, a zatim kroz razmišljanja i razmišljanja, pa opet kroz akciju, ka sve potpunijim i potpunijim i istorijski savršenijim oblicima samoupravljanja. Nasuprot tome, nas nekolicina na Zapadu koji smo se posvetili proučavanju samoupravljanja nismo bili tako privilegovani. Mogli smo samo da izdaleka posmatramo jugoslovensko iskustvo i još neka druga, manje važna, dok smo razvijali našu naučnu oblast. Štaviše, većina nas godinama je bila hendikepirana time što je gledala na jugoslovensku samoupravnu stvarnost očima koje nisu bile stvorene u svetu samoupravljanja i namenjene njegovom posmatranju, već su potekle iz okrilja kapitalističkog sveta. Čak i danas većina onih koji na Zapadu proučavaju samoupravljanje smatraju da mogu da ispituju svoj predmet neutralnim metodima koji su, u stva-

Digitized by Google

ri, isto toliko represivni i isto tako funkcionišu od vrha na dole kao kapitalističko preduzeće.

S obzirom na takvo stanje stvari, mogli bismo se upitati — kao što su se mnogi i upitali tokom proteklih godina — mogu li ekonomska i druga ispitivanja samoupravljanja, koja potiču sa Zapada, biti od bilo kakve koristi i imati bilo kakvu objektivnu valjanost. Moje mišljenje je da, ukoliko im pođe za rukom da uvide ograničenja svog naučnog sveta (tj. svoje kapitalističke paradigme u čijem okviru žive), zapadni naučnici mogu sa dosta napora da dođu do rezultata od objektivne vrednosti. Ja lično osećam da su moji intenzivni kontakti s mojim pokojnim bratom Janom iz Međunarodnog ureda za rad (ILO), kome je Jugoslavija bila i intelektualno i emocionalno izuzetno bliska, mnogo učinili za stvaranje moje svesti tokom dvadeset godina, koliko je proteklo otkako sam prvi put posetio Jugoslaviju i počeo ozbiljnije proučavati samoupravljanje.

U ovom radu želeo bih da u vrlo opštim crtama iznesem glavne rezultate svog dvadesetogodišnjeg razmišljanja i da, na osnovu toga, pokušam da potkrepim tri važne teze koje dajem kao svoj doprinos vašem skupu u čast tridesetogodišnjice samoupravljanja u Jugoslaviji. Ove tri teze glase:

I. Jugoslovensko samoupravljanje u 1980. godini i dalje nije samo jugoslovenski fenomen, već i nešto što je saglasno s evolucijom ka optimalnom obliku organizacije bilo koje ljudske grupe ili društva.

II. Samoupravljanje na radnom mestu ne može postojati i razvijati se ukoliko nema samoupravljanja i u svim drugim oblastima života; a to znači da samoupravljanje uvek mora biti shvaćeno kao sveobuhvatan sistem ljudskog postojanja, koji uključuje ne samo sopstvenu praksu, nego i svoj misaoni sistem ili paradigmu.

III. Iz već nagoveštenih razloga jugoslovenskom samoupravnom iskustvu mora se priznati pionirska uloga u odnosu na sva svetska društva, mada će u pojedinostima ta društva morati da tragaju za specifičnim rešenjima na putu istorijskog progresa. Jedino tako će progres biti moguć. Iako većina ljudi u svetu toga nije svesna, a mnogi se, možda, ne bi s tim ni složili, ja ipak smatram svojom obavezom da zahvalim našim jugoslovenskim prijateljima na onome što su učinili za svu svoju sabraću i drugove u celom svetu. Ova zahvalnost je upućena, pre svega, pokojnom predsedniku Titu, čijoj je uspomeni posvećen ovaj rad.

II. Definicija oblasti analize

Kada govorimo o samoupravljanju, bilo u užem smislu vezanom za fabriku ili u vrlo širokom smislu vezanom za sve oblasti života, očigledno je da mislimo na proces kojim pojedinci ili grupe ljudi određuju i kontrolišu svoje živote i prirodnu i društvenu sredinu u kojoj žive. Glavni, ako ne i jedini, cilj ovoga rada je da se dâ analiza tih procesa kontrole, kako bi se otkrilo koji su, ili koji

Digitized by Google

bi najverovatnije bili, njeni društveno optimalni oblici. No optimalnost, razume se, podrazumeva izbor iz nekog šireg skupa mogućih rešenja. Konkretni cilj ovog odeljka je da se odrede i razmotre mogući oblici. Isto tako ćemo iskoristiti priliku da ovde razjasnimo izvesne pojmove i kategorije koji će nam kasnije biti neophodni pri razmatranju društveno optimalnih oblika.

Prvo što treba reći, a što je već prećutno sadržano u našoj početnoj tvrdnji, jeste to da samoupravljanje i procesi kontrole moraju, bar u početku, biti shvaćeni tako da se odnose na sve aspekte života, s tim što su oblast proizvodnje i prerade korisnih proizvoda nedvosmisleno samo jedan deo onoga što se ima u vidu.

Drugo, takođe treba reći da, govoreći o samoupravljanju, mislimo na svesne i promišljene procese, promišljene odluke o preduzimanju ili nepreduzimanju akcije. Nemamo u vidu biološki spontane i predodređene procese kao što su varenje ili disanje. Treba reći i to da se procesi samoupravljanja i samoodređivanja mogu klasifikovati na one koji se tiču pojedinca i one koji se tiču društvenih grupa. U ovom radu prvenstveno ćemo govoriti o ovim drugim. Isto je tako korisno imati u vidu da se neki procesi kontrole (u stvari, oni najsloženiji) preduzimaju samo jedanput, dok ima drugih — na primer, proizvodnja na beskonačnoj traci u fabrici ili voženje automobila s prilagođavanjem prirodnoj sredini pejzaža — koji se mogu ostvarivati vrlo ponovljivim radnjama i aktivnostima; radnjama i aktivnostima koje se često mogu tako usvojiti da postanu automatske, pomalo nalik na već pominjane procese varenja.

Isto tako biće korisno govoriti, s jedne strane, o zdravim, a, s druge, o patološkim pojavama u procesima samoupravljanja i kontrole. Primer za patološko stanje može da bude pojedinac koji ne obraća nikakvu pažnju na neposrednu opasnost od sigurne smrti koja mu preti iz društvene ili kulturne sredine. Nasuprot tome, primer za individualno zdravlje (ili, u prenosnom smislu, za društveno zdravlje) bila bi *racionalna akcija* koja bi usledila i omogućila da se izbegne smrtna opasnost.

Najširi skup alternativa u vezi s kojim bismo želeli da razmatramo optimalnost obuhvata, razume se, i različite oblike kontrole nad prirodnom i društvenom sredinom, koji su se istorijski javljali i koji su drukčiji od samoupravljanja ma kako ono bilo definisano. Tu, na primer, treba ubrojati pojavu ropstva, gde robovlasnik odlučuje o većini pitanja, različite oblike despotizma ili diktature, gde o najkrupnijim društvenim i političkim pitanjima odlučuje jedan čovek ili mala grupa ljudi, najzad, kapitalističku demokratiju zapadnog tipa, gde postoji očigledna protivrečnost između fiktivne jednakosti glasačâ i izrazito autoritarnih i despotskih oblika upravljanja, ne samo na radu i drugde, već čak i u političkoj sferi, zahvaljujući nesrazmerno velikoj moći bogatstva, novca i profesionalnog položaja.

Da bismo mogli da pređemo na pažljiviju analizu našeg predmeta, očigledno će nam od najvećeg značaja biti pojmovi participacije ili samoupravljanja, s jedne, i *angažovanja*, s druge strane.

Digitized by Google

Te dve kategorije moraju se povezati. Jer samo se oni koji su na neki način angažovani u datom društvenom ili individualnom procesu mogu s pravom pozvati da učestvuju u kontroli (ili samoupravnom rukovođenju) nad njim. Sasvim je očigledno da prosečni Amerikanac ne treba da učestvuje u jugoslovenskom samoupravljanju iz prostog razloga što nije angažovan u jugoslovenskim ekonomskim ili političkim procesima.

Mada ćemo o tome kasnije govoriti, i ovde treba reći da i angažovanje i participacija ili samoupravljanje moraju biti shvaćeni kao pojave podložne kako mogućim varijacijama u jačini tako i mogućim varijacijama u prirodi ili kvalitetu. Tako, na primer, angažovanje jednog kapitaliste koji poseduje izvestan broj akcija neke fabrike u Sjedinjenim Državama sasvim je drukčijeg karaktera u odnosu na tu fabriku nego angažovanje radnika koji radi u njoj. I jačina i priroda ili kvalitet angažovanja su različiti. Ne bi bilo teško dati bezbroj primera slične diferencijacije, a neki od njih inače ključnu ulogu u našem daljem izlaganju.

Još jedna bitna distinkcija i kategorizacija, važna za naše razmatranje, tiče se tekućih procesa samoupravljanja, participacije i odlučivanja, s jedne, i procesa koje bismo mogli zvati ustavnim, s druge strane. To su procesi koji se odnose na dugoročno određivanje pravila, struktura i okvira ponašanja. Društva izražavaju svoju kontrolu nad prirodnom i društvenom sredinom kako u ustavnoj tako i u parlamentarnoj oblasti, a obe mogu, mada ne moraju, podlegati samoupravljanju i samoodređivanju. U srednjovekovnim monarhijama ustave je donosio monarh kao što statut »Dženeral Motorsa« donose vlasnici, i ni jedan ni drugi oblik ustavnog određivanja nimalo ne liče na ono što bismo mi zvali samoupravljanjem.

Imajući na umu ove osnovne pojmove i kategorije, možemo preći na suštinu naše analize. Moraćemo uvesti još neke pojmove i kategorije, ali oni će nam uglavnom biti potrebni da bismo odredili oblike optimalnosti.

III. Razvojna praksa

Moja istraživanja dovela su me do zaključka da se optimalno upravljanje ili kontrola nad našom prirodnom i društvenom sredinom nalazi, figurativno rečeno, na preseku dveju važnih društvenih teorija: (1) teorije razvojne prakse i (2) teorije optimalne participacije. Ovaj rad uglavnom će biti posvećen objašnjavanju te teze. Nastavljajući da razvijam istu metaforu, želeo bih da kažem da je čvorna tačka tog preseka ljudski dijalog koji nam, kao svetlo na raskrsnici u ponoć, omogućava da pronađemo pravi put. U ovom odeljku rada pokušaću da skiciram prvu, a u sledećem odeljku drugu od tih dveju teorija.

Ono što zovem teorijom razvojne prakse već sam detaljnije razmatrao u drugim radovima.[1] No, ta teorija nipošto ne sadrži

[1] Na žalost, u vezi s ovim dvema teorijama ne mogu da se pozovem ni na kakve objavljene radove, jer na Zapadu i konvencionalne i

Digitized by Google

samo moje ideje. Ona ima mnogo dodirnih tačaka s marksističkim učenjem; a za mene lično, ideje koje ću izneti potekle su iz proučavanja i razmatranja dela Paula Freirea, velikog humanističkog — ili hrišćanskog — marksiste i pedagoga našeg vremena.

Dominantna zabluda društvene nauke na Zapadu, a naročito ekonomije, oblasti kojoj sam nekad i sâm pripadao i koju najbolje poznajem, leži u tome što se ljudi sa svojom svešću posmatraju kao konstante koje u sebi imaju vrlo malo dinamičnosti ili razvojnosti. Te konstante, sa datim preferencijama, definisanim u načelu za sva moguća stanja sveta, zatim delaju ili izražavaju preferencije bilo putem tržišnih odnosa bilo putem ovakvog ili onakvog komuniciranja s nekom vrstom funkcije društvenog blagostanja. Ne ulazeći dalje u pojedinosti, želim odmah da kažem da ovakve teorije potpuno gube iz vida stvarnu pojavu izrazito nepotpunih i veoma brzo promenljivih preferencija: činjenicu da je i sâm proces izbora i delanja nešto što izaziva ljudsko zadovoljstvo ili odsustvo zadovoljstva — nešto što čak, možda, predstavlja pravu suštinu života; pojavu učenja, podražavanja i nadmetanja; najzad, dijalog, najfundamentalniji fenomen ljudske interakcije (njega ćemo nešto kasnije pažljivije definisati), koji je, možda, prava suština društvenog postojanja i društvenog razmišljanja.

Nasuprot ovom statičnom i individualističkom, neinterakcionističkom i aistorijskom shvatanju čoveka, ja tvrdim da su individualni i društveni izbor, kontrola nad sopstvenom prirodnom i društvenom sredinom o kojoj smo već govorili, sama suština procesa života; to je proces koji, po nekima, možemo shvatiti kao čovekovo učestvovanje u svemu što je stvoreno. Taj proces može biti dobar ili loš, optimalan ili neoptimalan, zdrav ili patološki, ali on sâm čini suštinu i svrhu života (a ne, kao što bi hteli zapadni ekonomisti, ovakva ili onakva maksimizacija društvene ili privatne korisnosti). Bar u svojim zdravijim i optimalnijim oblicima, taj proces je proces prakse, stalni razvoj koji se sastoji od akcije i razmišljanja, zatim opet od akcije i razmišljanja, i tako dalje; nosioci te prakse u različitim oblastima su različiti pojedinci ili grupe. Sam proces je u isti mah sredstvo pomoću kojeg pojedinci i čovečanstvo postižu svoje ciljeve, blagostanje i, ako hoćete, sreću; ali on nije samo sredstvo, on isto tako ima udeo u izazivanju zadovoljstva, sreće ili, možda, nesreće, a to je cilj po sebi.

Da bih bio precizniji i razvio dalje svoje već razrađene ideje o ovom predmetu, definisaću razvojnu praksu na sledeći način.

Sav razuman i zdrav (nepatološki) život pojedinaca, društava ili čovečanstva, kroz kratke ili vrlo duge vremenske periode od mnogo generacija, može se shvatiti kao jedna ili više istovremenih ili uzastopnih »razvojnih praksi«. Pod razvojnom praksom podra-

---

„progresivne" izdavačke kuće i časopisi sistematski odbijaju da objave moje danas već opsežne radove iz ove oblasti. No, delo na koje se ovde najviše pozivam jeste *Kroz participaciju i dijalog ka svetu pravde* (Wassenaar, Holandija, 1975—1976).

Digitized by Google

zumevamo niz od sedam ili manje uzastopnih faza ili stanja akcije ili svesti. Ove faze, kako ih ja vidim, mogu se opisati na sledeći način:

1. odsustvo svesti
2. naivna ili primitivna svest
3. kritička svest
4a. odbacivanje ili — 4b. odobravanje izvesnog stanja
5a. izjašnjavanje ili — 5b. odsustvo reagovanja
6a. testiranje i eksperimentisanje ili — 6b. odsustvo reagovanja
7a. promena ili revolucija ili — 7b. odsustvo reagovanja

Ove termine uglavnom nije potrebno objašnjavati. Svi oni već su upotrebljavani u literaturi, mada, možda, u nešto drukčijim značenjima. Razvojna praksa koja vodi do promene ima sedam faza, dok razvojna praksa vezana za formiranje kritičke svesti, za kojom dolazi odobravanje i tako nastavljanje prethodnog stanja, ima svega četiri. Razvojna praksa može biti privremeno ili stalno prekinuta u bilo kojoj od ovih faza. Kada dođe do toga, imamo ili slučaj ludila (patologije), individualnog ili društvenog, ili odsustvo inteligencije. Razvojna praksa pojedinca ili grupe isto tako može biti, a često i biva, prekinuta spoljašnjim delovanjem drugih pojedinaca ili grupa, i u tom slučaju možemo reći da je posredi ugnjetavanje.

U slučaju prakse koja se razvija sve do promene (7a), normalno će uslediti vrednovanje ostvarene akcije ili promene, a to u stvari nije ništa drugo do početak nove razvojne prakse koja, u slučajevima gde se ostvarena promena ili revolucija smatra uspešnom i saglasnom s početnim namerama (izjašnjavanje), vodi samo do faze 4, odobravanja.

No, pređimo sa definicija i opštih razmatranja na nekoliko konkretnih primera koji će ilustrovati našu argumentaciju i istovremeno sugerirati neke aspekte optimalnosti ili neoptimalnosti. Prvi primer odnosi se na pojedinca i iznosim ga prvenstveno da bih ilustrovao i konkretizovao gornje, možda suviše apstraktno izlaganje. On isto tako ilustruje važnu činjenicu da mnoge razvojne prakse mogu, zbog čestog ponavljanja dovesti do automatizacije ili kvaziautomatizacije. Naš primer ne samo da se tiče jednog jedinog pojedinca, on upućuje na razvojnu praksu koja može trajati svega nekoliko sekundi. Oblast ili kontekst te prakse je vožnje automobila (ili, uostalom, konjske zaprege). U stvari, celu radnju voženja automobila s jednog mesta na drugo možemo vizuelno predstaviti kao veliki broj striktno uzastopnih razvojnih praksi bilo od sedam (tip »a«) bilo od četiri faze (tip »b«). Jedna osoba vozi po pravom delu puta. Njena aktivnost je kvaziautomatska i imamo stanje naivne svesti, posle odsustva svesti koje je prethodilo ulasku u automobil i početku vožnje; s vremena na vreme, subjekt ulazi u stanje kritičke svesti, proverava da li je

Digitized by Google

put prav i odobrava to što nastavlja da vozi pravo (4b). Iznenada se pojavljuje okuka na putu i subjekt najpre stiče kritičku svest u tom smislu što shvata da bi nastavljanje vožnje pravo dovelo do katastrofalnih posledica.

Ova kritička svest nije dovoljna i najpre nastupa psihološko stanje koje sam nazvao odbacivanjem, kada, da tako kažem, pripisujemo vrednost činjenici da postoji okuka i da ćemo, ako ništa ne učinimo, doživeti udes. Zatim formulišemo teorijski apstraktni model (projekt) onoga što bi trebalo učiniti u prethodnom stanju koje sam nazvao odbacivanjem; izjašnjavamo se (mada u datom primeru samo u sebi) da je ono što ćemo učiniti skretanje automobilom u pravcu okuke. Da vozimo automobil prvi put u životu, ne bismo znali koliko treba da skrenemo i morali bismo da uđemo u stanje testiranja i eksperimentisanja. Ali, pošto smo naučili da vozimo pre mnogo godina, kroz iskustvo smo naučili i potpuno automatizovali tu fazu razvojne prakse — dakle, možemo da je izostavimo. I tako odmah prelazimo na akciju, na revoluciju — na okretanje (revoluciju) točkova. Zatim, pošto smo ponovo ispravili automobil i preskočili fazu vrednovanja koja je sada takođe internalizovana, opet dolazimo na prav deo puta ili na nove okuke, i stalno nastavljamo s primenom razvojne prakse, bilo tipa »a« bilo tipa »b«. Najzad se zaustavljamo i izlazimo iz automobila, čime se iz ugla datog konteksta ponovo vraćamo u stanje odsustva svesti.

Aktivnosti i situacije koje se ponavljaju ovde ne služe nam kao primer samo za »preskakanje«. One nam isto tako omogućavaju da na konkretan način vidimo šta treba podrazumevati pod zdravom pameću ili, naprotiv, pod odsustvom inteligencije. Ludak koji polazi od naivne svesti može stići do bilo koje od sedam faza razvojne prakse, osim poslednje, i propustiti da pređe na sledeću, čime će, u krajnjoj liniji, prouzrokovati udes. Na sličan način nedovoljno inteligentna životinja — recimo, pas ili majmun — kojoj bismo dali da vozi automobil verovatno ne bi ni otišla dalje od faze naivne svesti i tako bi takođe prouzrokovala udes.

Isto tako — i ovde nalazimo važne analogije s razvojnom praksom u društvenom kontekstu, o čemu ćemo kasnije govoriti — vozač može biti sprečen da krene dalje od stanja naivne svesti ili zaustavljen na bilo kojoj tački između dveju faza posredstvom nekog spoljašnjeg činioca ili usled propratnih posledica samog procesa vožnje. Ovaj drugi slučaj imamo kada vozaču pozli usled kretanja automobila ili od benzinskih isparenja. Primer za prvi slučaj dalo bi nam vozačevo iracionalno delanje ili nedelanje, prouzrokovano pretnjama gangstera koji je na silu ušao u kola.

Razume se, svi takvi prekidi »slobodnog toka« prakse ometaju, a ponekad mogu i potpuno da unište, ono što smo opisali kao zdrav, nepatološki i razuman život. Dok je u kontekstu našeg primera s vožnjom ovo očigledno, pa i trivijalno zapažanje, pojam patologije postaje manje trivijalan i daleko korisniji za razumevanje onoga što se dešava u svetu kada pređemo na društvene

Digitized by Google

oblike razvojne prakse i pokušamo da bolje shvatimo probleme optimalnosti koji se postavljaju u vezi s našom kontrolom nad prirodnom i društvenom sredinom.

Pre nego što pređemo na društvene situacije, o kojima želimo prvenstveno da govorimo, treba pomenuti još jednu situaciju u individualnom životu — situaciju koja ne traje nekoliko sekundi, već ceo ili gotovo ceo ljudski život. Razvojna praksa na koju mislimo je sam ljudski život. Pošto se rodimo, svi mi prelazimo s odsustva svesti na naivnu ili primitivnu svest; nekritički prihvatamo stvari u onom obliku u kojem ih primamo od roditeljâ ili učiteljâ. A mnogi od nas u mnogim stvarima ostaju u toj fazi celog svog života, aktivno potpomognuti u stagniranju od specijalista za reklamu i političkih ideologa i propagandista. Međutim, živeti razumnim i zdravim životom neminovno podrazumeva potpunu razvojnu praksu, s fazama kritičkog ispitivanja i formiranja svesti, odbacivanja (ili ponekad odobravanja) i zatim izjašnjavanja za ono što čovek želi da čini u životu u svetlosti svoje stečene kritičke svesti. Ovde nam prirodno padaju na um termini »poziv« i »vokacija«. Preostali deo života onda odgovara poslednjim dvema fazama eksperimentisanja (traganja) i same promene ili revolucije.

Činjenica da mnogi ostaju u stanju naivne svesti verujući, na primer, u mit da je svrha njihovog života da zarađuju novac, ili, uostalom, u bilo koji drugi mit, verovatno je manje njihova sopstvena krivica, a više krivica sredine ili društvenog sistema u kojem žive. Obrazovanje, društvena saglasnost i određeni mehanizmi samoodržanja, svojstveni utvrđenom društvenom poretku, često ometaju razvojnu praksu individualnog života u svakoj njenoj fazi. Njihovo delovanje ovde je vrlo slično delovanju benzinskih isparenja ili velike brzine vozila koja izmiče kontroli.

Pređimo sada na oblasti društvenog života koje se nalaze u središtu naših interesovanja. Prvo, moramo zapaziti jednu fundamentalnu razliku i dati još jednu, pomoćnu definiciju. Fundamentalna razlika sastoji se u tome da se »misaoni« deo prakse u individualnom kontekstu ne može direktno preneti u društveni kontekst sa dva ili više pojedinaca. Ali, ova transpozicija se može izvršiti ako uvedemo pojam *dijaloga*, čiju važnost smo već pominjali. Proces dijaloga koji se odvija među angažovanim pojedincima, pripadnicima društva, mi definišemo kao proces ljudske interakcije, u kojem se znanje ne samo prenosi, već i stvara. Na taj način mi izjednačavamo dijalog s fundamentalnim *društvenim razmišljanjem* u okviru društvene razvojne prakse. S ovim na umu, sva gornja razmatranja o individualnoj razvojnoj praksi mogu se preneti i iskoristiti u kontekstu društvene razvojne prakse.

Razume se, time još nisu rešena sva važna pitanja. Na primer, ko treba da učestvuje u dijalogu i na kakav način? Kako se bira predmet dijaloga? Najzad, vrlo je važno i pitanje decentralizacije kako bi se mogle dobiti manje grupe koje imaju uslova da vode dijalog. Ali, o svemu ovome govorićemo u sledećem odeljku. Ovde ćemo se još malo zadržati na nekim drugim suštinskim aspektima dijaloga i društvene razvojne prakse. Podsetimo se da je društve-

Digitized by Google

na razvojna praksa, ništa manje nego individualna, sredstvo pomoću kojeg ljudske zajednice treba da u svetu podložnom promeni kontrolišu svoju prirodnu i društvenu sredinu kako bi ostvarile optimalno ponašanje. Napuštanje ovakvog procesa, njegovo prekidanje ili bilo koji od mnogih mogućih patoloških oblika, bez obzira na to da li u individualnom ili u društvenom kontekstu, uvek podrazumeva neefikasnost ili neostvarenu optimalnost, ako nije posredi nemogućnost.

Suštinska uloga dijaloga u društvenoj razvojnoj praksi jasna je već na prvi pogled. Bez njega bi se proces prakse u društvenom kontekstu jedva mogao i zamisliti. Uzmimo samo proces glasanja ili nekog drugog prenošenja pojedinačnih volja, koji prethodi krajnjoj društvenoj akciji. Takav proces nije samo neuporedivo komplikovaniji od dijaloga; on ispunjava samo jednu od svojih mnogobrojnih uloga i funkcija: jednosmerno prenošenje želja ili preferencija. U mnogim zapadnim zemljama ovo se uzdiže kao veliki princip demokratske vladavine. Ali, s naše tačke gledišta, to nije čak ni drugo, već pre osamnaesto, najbolje rešenje. Uzmimo samo činjenicu da ovakva demokratija dopušta sve moguće tipove indoktrinacije, pa i direktnog kupovanja glasova od strane onih koji imaju novac i kojima su glasovi potrebni. No, ovo nije mesto da govorimo o nedostacima zapadne demokratije.

Umesto toga, nabrojaćemo na sažet način različite suštinske funkcije dijaloga koje se ne mogu preneti ni na jednu od njegovih mogućih zamena. Već smo videli da je dijalog sredstvo za razmenu informacija i, što je još važnije, sredstvo za stvaranje znanja sličnog onom koje se stiče individualnim razmišljanjem. Osim toga, dijalog može dovesti do saglasnosti. Dijalog može da nas obrazuje u dubljem smislu nego što čini sámo prenošenje informacija. Dijalog, samo po sebi, normalno dovodi do pozitivne korisnosti i zadovoljstva (dok je sámo glasanje dosadna obaveza i mnogi ga često izbegavaju). To ne znači da je dijalog u protivrečnosti sa glasanjem; ali njime se često postiže da glasanje bude izlišno u malim, a daleko smislenije u većim grupama. Dijalog je isto tako mnogo efikasniji, jer odmah beleži promene u objektivnim ili subjektivnim uslovima. Osim toga, on može da izazove neposredne reakcije, koje se bez njega ne bi ispoljile mesecima ili godinama. I što je, možda, najvažnije, daleko je teže varati ili se pretvarati u direktnom dijaloškom odnosu nego u situaciji sa bezličnom glasačkom kutijom ili listićem. Pod normalnim okolnostima dijalog će isto tako stvoriti i produbiti prijateljstva i osećanja ljudi jednih prema drugima — mada ta osećanja ponekad mogu biti i negativna; ali, on nikada ne ostavlja ljude potpuno hladnim i ravnodušnim. Dijalog takođe dovodi do uosećavanja i saosećanja. On nam omogućava da zamislimo sebe u položaju drugih i da se identifikujemo s njima. Vrlo je važno i to što se u dijalogu automatski biraju pitanja koja su od najvećeg značaja za grupu, tako da je dijalog autokorektivan i izuzetno efikasan. Neuporedivo je teže — i u tome je suština ideja Paula Freirea — mentalno ugnjetavati dijalošku grupu nego pojedinca ili grupu

Digitized by Google

izolovanih pojedinaca. U stvari, u shvatanju Paula Freirea (za razliku od našeg već sistematizovanijeg izlaganja) dijalog *per se* predstavlja samu suštinu formiranja kritičke svesti.

Takođe ne treba zaboraviti da stavovi, i pozitivni i negativni, mogu da variraju u jačini od slabih i kolebljivih do izuzetno jakih. Ovo se ne može lako izraziti glasačkim listićima ubačenim u kutiju, ali svi znamo da se vrlo lako i uverljivo može preneti kroz ljudsko dijaloško opštenje.

Dijalog je jednostavno *conditio sine qua non* društvene razvojne prakse, pa tako predstavlja jedini put do društvenog zdravlja — da i ne govorimo o optimalnosti, jer to je očigledno. U kojoj meri je ovo tačno, pokazuju nam problemi s kojima se susreće tradicionalna glasačka i predstavnička demokratija u Sjedinjenim Državama, jednom sve složenijem društvu. Negativni spoljašnji faktori — posledice benzinskih isparenja ili nekontrolisane vožnje u našem ranijem primeru — gotovo bodu oči, a uopšte i ne znamo ima li bilo kakvih autokorektivnih mehanizama primenljivih na ovu neoptimalnu situaciju.

O konkretnim situacijama ili primerima društvene razvojne prakse govorićemo tek kasnije, pošto u sledećem odeljku opišemo drugu ključnu teoriju, teoriju optimalne participacije. No, čak i sada možemo navesti jedan opšti primer, izuzetno relevantan za ovaj skup: ceo proces koji su posle Drugog svetskog rata preduzeli Jugoslavija i njeni narodi prelazeći na oblike samoupravnog socijalizma može se shvatiti kao jedna džinovska nacionalna razvojna praksa, kojom se čitava nacija, uz pomoć rukovodstva, uključila u proces dijaloškog razmišljanja i delovanja. U stvari, želeo bih da kažem, preciznije, da se Jugoslavija nalazi u otvorenom procesu uzastopnih razvojnih praksi, određujući, poboljšavajući i prilagođavajući svoju opštu samoupravnu praksu.

Na drugom kraju spektra, kako ga ja vidim, svako važno pitanje postavljeno na radničkom savetu, bez obzira na to dovodi li do delovanja ili ne (je li tipa »a« ili tipa »b«), predstavlja slučaj potpune razvojne prakse. Dijalog u radničkom savetu i dijalog među radnicima koji rade na odgovarajućim projektima čini samu njenu suštinu.

IV. **Pravila optimalne participacije**

U prethodnom odeljku izložili smo teoriju društvene razvojne prakse ne odgovorivši na neka fundamentalna pitanja. Među tim pitanjima su: ko treba da učestvuje u dijalogu ili u razvojnoj praksi? Na koji način treba on ili ona da učestvuju? Kako treba odabrati predmete za participaciju? Tu je i pitanje: šta da se radi kada iz ovog ili onog razloga dijalog nije moguć? Očigledno je da nećemo moći da odgovorimo na fundamentalni problem našeg istraživanja, koji se tiče optimalnog samoupravljanja ili rukovođenja našom prirodnom i društvenom sredinom, ukoliko ne bu-

Digitized by Google

demo u stanju da odgovorimo na ova druga pitanja. Odgovori na njih sadržani su u teoriji koju zovem teorijom optimalne participacije. Toj teoriji posvetio sam monografiju od nekih 400 strana, koju sam doneo na ovaj skup i koja, na žalost, još nije objavljena. Kako već postoji to mnogo iscrpnije i preciznije izlaganje, ja ću se ovde usredsrediti na opšte ideje i više ću se oslanjati na intuitivne nego na formalne dokaze.

Počnimo s jednim primerom kao što je oblast kapitalističke fabričke proizvodnje. Možemo reći da su tu i kapitalistička kontrola i akcionarsko učešće u ostvarivanju profita oblici »participacije«. Štaviše, to su oblici proizvodnje s participacijom, kod kojih se svi glasovi daju vlasnicima kapitala, dok se radnici ostavljaju bez glasova. Isto je i pri podeli profita.

Ne treba mnogo dokazivati da ima nečeg neispravnog, ili bar neoptimalnog, u takvom obliku odlučivanja s participacijom. Od mnogo prigovora koji bi se mogli uputiti takvom upravljanju čini nam se da je jedan ključni i da zadire u suštini stvari. To je prigovor da se ovde različiti ljudi i različite grupe ljudi ne tretiraju na jednak način. Implicitno ili eksplicitno, svi mi na neki način verujemo da su ljudi jednaki i da ih u nekom smislu, možda teško odredljivom, treba tretirati jednako. Ovo možemo zvati aksiomom jednakosti. Zaista je u pitanju aksiom, jer ga je teško dokazati, uprkos tome što gotovo svi osećamo njegovu tačnost. Ja ću uzeti ovaj aksiom za polaznu tačku, oslanjajući se na našu spremnost da se s njim saglasimo ili da ga prihvatimo. Ukoliko ga neko odbacuje, smatram da je teret dokazivanja na njemu i da on treba da pokaže da je u pravu.

Razume se, uprkos svojoj intuitivnoj privlačnosti, aksiom jednakosti nije direktno primenljiv bez odgovarajućih kvalifikacija. Ako želimo da govorimo o jednakosti u kontekstu participacije, očigledno je da moramo imati u vidu neku vrstu jednakosti moći ili jednake težine pri donošenju odluka. No, odmah se postavlja pitanje — moć nad čim, nad kojom oblašću odluka? Treba li, recimo, stanovnik Beograda da ima uticaja na odluke o javnoj bezbednosti u Titogradu onoliko koliko i stanovnici Titograda? Očigledno ne. Ono što je odmah jasno iz ovog primera je važnost angažovanja. Na neki način moramo uzeti u obzir stepen nečijeg angažovanja.

Aksiom jednakosti u participaciji sada se može formulisati na jasniji način: ljudi treba da imaju jednaku težinu ili moć u donošenju odluka ukoliko je njihovo angažovanje jednako. Na primer, dva radnika koji rade osam sati na istom poslu treba da imaju istu moć odlučivanja. Naprotiv, ako je neko angažovaniji, bez obzira kako angažovanje bilo definisano, treba mu dodeliti veću težinu ili moć.

Razume se, postoji problem merenja i izražavanja stepena angažovanosti, ali on nije nesavladiv. U nekim situacijama, kao u našem primeru s radnim satima, postoje objektivne mere za stepen angažovanosti. U drugim situacijama nema nikakvog razloga da sami ljudi ne odrede koliki je njihov stepen angažovanja

Digitized by Google

na pojedinim segmentima, pod pretpostavkom da je ukupno angažovanje isto kod svih. Ovde nam dobar primer pruža participacija nastavničkog i tehničkog osoblja u jednoj obrazovnoj ustanovi. I jedna i druga grupa imaju jednake *ukupne* količine angažovanja po osobi; no, sami zaposleni mogu odrediti da je angažovanje nastavnog osoblja veće u oblasti obrazovnih pitanja, a angažovanje tehničkog i drugog osoblja veće u oblasti njihove vrste rada.

U dosadašnjem izlaganju tvrdili smo da se društveni optimum može postići ukoliko participacija u odlučivanju i moći bude srazmerna intenzitetu angažovanja različitih pojedinaca, s tim što ukupni intenzitet, tj. ukupna moć odlučivanja u nekoj tačno određenoj oblasti, treba da bude isti za sve pojedince. Ovakva participacija u skladu s angažovanjem sugerira nam još jedan važan zakon, koji izlazi iz okvira uobičajene jednodimenzionalnosti društveno-ekonomske analize: angažovanje ljudi može se razlikovati ne samo po intenzitetu, merljivom radnim satima, stepenima ili procentima, već i mnogo dublje, po kvalitetu. Uzmimo, na primer, neki lek koji jednom čoveku može da spase život, dok drugom služi samo kao droga ili napitak koji mu daje manje ili više prijatne senzacije. Očigledno je da se angažovanje tih dveju osoba fundamentalno razlikuje po svojoj prirodi, a ne samo po intenzitetu. Mogli bismo da kažemo da je prva osoba vitalno angažovana, jer joj od leka zavisi život, dok je druga angažovana površno ili čak patološki.

Stvarni ljudski svet prepun je ovakvih slučajeva, ovakvog diferenciranog angažovanja. U oblasti industrijske organizacije odmah nam pada na um angažovanje akcionarâ nasuprot angažovanju radnikâ. Akcionari jedne fabrike mogu biti rasuti po celom svetu, nikada ne moraju čak ni videti fabriku. Nasuprot tome, radnici koji u toj fabrici provode osam sati dnevno tokom trideset ili četrdeset godina svog života angažovani su na sasvim drukčiji način. Njihovo angažovanje neuporedivo je direktnije i približava se vitalnom angažovanju osobe u našem prethodnom primeru s lekom i spasavanjem života.

Jasno je već na prvi pogled da, ako participacija treba da bude srazmerna intenzitetu angažovanja, ima još daleko više razloga da participacija i moć odlučivanja budu srazmerne prirodi angažovanja. Dok je vrlo jednostavno dovesti u vezu angažovanje i participaciju, služeći se nekim preciznim pokazateljem stepena ili intenziteta, dovesti u vezu kvalitet ili prirodu angažovanja s kvalitetom ili prirodom participacije mnogo je komplikovanije. Međutim, uvek postoji neka vrsta unutrašnje (organske) logike koja na neki način potvrđuje naš pojam višedimenzionalnosti. Na primer, u našem slučaju vitalno ili nevitalno potrebnog leka unutrašnja logika nalaže da osoba kojoj je lek vitalno potreban treba da ima apsolutno prvenstvo nad drugima, bez obzira na to koliko je tih drugih i koliko oni mogu biti bogati.

Na sličan način, kvalitativno različito angažovanje radnika mora se uzeti u obzir kada se određuje participacija, nezavisno od

Digitized by Google

vlasništva. Čak i u socijalističkom samoupravljanju prava osnova samoupravljanja mnogo više je angažovanje ljudi na radu nego društvena svojina.

Tako smo u svoj pojam optimalne participacije uveli, prvo, pojam angažovanja, zatim, pojam intenziteta angažovanja i, najzad, pojam prirode ili kvaliteta angažovanja. Postoje još tri vrlo važna elementa koji se moraju uzeti u obzir: prvo, *dijalog*, i to u smislu koji smo već naznačili; drugo, *decentralizacija* i, treće, *ustavnost*. Sva tri elementa su međusobno povezana. Mi ćemo se ukratko osvrnuti na njih, upućujući čitaoca na detaljnu analizu u drugom radu.[2]

Životna je činjenica da društvene preferencije — ključno pitanje za participaciju — nisu rezultat neke vrste sabiranja individualnih preferencija. Naprotiv, one se rađaju iz vrlo složenog procesa koji obuhvata učenje, obrazovanje, dijalog, nadmetanje, osećanja simpatije i antipatije i druge emocije. U svemu ovome središnu ulogu ima dijalog, koji ne samo da prenosi preferencije i znanje, već ih — što je mnogo važnije — i stvara.

Ljudi angažovani u dijaloškom odnosu obrazuju celinu koja se bitno razlikuje od demokratskih glasačkih grupa. Dijaloške grupe ne mogu biti mnogo velike. To nas dovodi do pitanja decentralizacije većih društvenih tela, optimalne decentralizacije i optimalne veličine dijaloških grupa. Postoji i pitanje optimalnog delegiranja predstavnikâ u viša tela koja imaju moć odlučivanja, kako bi se obezbedilo da i ona budu što je moguće više istinski dijaloška.

Isto kao i uvođenje odlučivanja u skladu s intenzitetom i prirodom angažovanja, decentralizacija postavlja pitanje dugoročnih ustavnih odluka, nasuprot kratkoročnim odlukama parlamentarnog tipa. Na primer, decentralizacija ili prestrukturiranje jednog preduzeća ili političkog tela obavlja se na ustavan način, da bi trajala decenijama, a ne na *ad hoc* parlamentarnoj osnovi. Trajna ustavna osnova, osim toga, omogućava da se proces donošenja odluka oslobodi mogućih problema prikrivanja istine ili pretvaranja.

Ovde smo samo naznačili neke od glavnih odlika jednog izuzetno složenog procesa. No, čak ni ovakav letimičan prikaz ne ostavlja nikakve sumnje da je neophodno uvesti pomenute faktore u plan optimalnog procesa participacije. Sva naša razmatranja upućuju na to da treba formulisati ono što možemo nazvati *fundamentalnim zakonom optimalne participacije*, zakonom koji sažeto predočava sadržinu naše druge teorije, neophodne da bi se definisalo optimalno upravljanje ljudi njihovom prirodnom i društvenom sredinom.

Da bi se ostvarili optimalni poredak i punoća života u društvu, neophodno je sledeće:

U svim oblastima ljudske delatnosti, u donošenju bilo kakvih odluka, treba da učestvuju oni, i samo oni koji su angažovani u datoj oblasti. Njihova participacija u odlučivanju mora biti u skladu s intenzitetom i prirodom njihovog angažovanja. Partici-

[2] Vidi napomenu 1.

Digitized by Google

pacija treba da bude demokratska i da se odvija u okviru elastičnog ustavnog okvira. Odlučivanje treba da bude optimalno decentralizovano prenošenjem moći na takve instancije da dijalog i direktna participacija budu uvek mogući.

V. O dimenziji pravde

Naše izlaganje ne bi bilo potpuno ako ne bismo govorili i o temi *pravde*, izuzetno važnoj za našu analizu. Jer, pravednost uslovljava optimalnost ljudskog upravljanja prirodnom i društvenom sredinom, a i sama je njime uslovljena. Ona je i prisno povezana s aksiomom jednakosti. Ništa manje nego taj aksiom, naša ideja pravde ima aksiomatski karakter i kao takva može se dokazati samo pozivanjem na nešto što prevazilazi racionalnu misao — pozivanjem na ljudsko srce, ako bi se tako moglo reći.

Mada je neuhvatljiva za racionalnu misao u ravni definicija, dimenzija pravde ima vrlo konkretnu i specifičnu ulogu u kontekstu našeg razmatranja. Dijalog, koji se nalazi u središtu naših ideja, nemoguć je bez pravde i u izvesnom smislu uvek mora biti okružen atmosferom pravde, koju uočavaju i osećaju svi učesnici u njemu.

Na primer, dobro poznata pojava kolektivnog pregovaranja u zapadnim kapitalističkim zemljama nikako se ne može izjednačiti s onim što mi zovemo dijalogom. Kolektivno pregovaranje je puno prikrivanje informacija, čak su to i prevare, izdajstva, taktiziranja, pretvaranja itd. Zašto? Zato što se ono odvija u situaciji koja je suštinski nepravedna, gde oni koji ne rade i mnogo manje su angažovani u procesu proizvodnje pokušavaju da opljačkaju ili što više iskoriste zajednicu radnih ljudi. Nemajući nikakvih iluzija o pravom stanju stvari, i sindikati onda pokušavaju da postignu što bolje uslove za sebe.

Uporedimo ovu situaciju s istinskim dijalogom na radnom mestu ili u široj zajednici gde se primenjuju fundamentalna pravila participacije. Čim se ispune ti idealni uslovi, cela situacija biva prožeta opštim osećanjem pravednosti i ravnopravnosti i ljudi postaju istinski sposobni da bez obmane stvaraju i dele znanje, a svako pokušava da nauči što više može u interesu grupe kao celine. Ne kažem da svaki radnički savet ili samoupravna jedinica funkcionišu na ovaj način. Ali, to je, svakako, moguće i u mnogim slučajevima zaista se i ostvaruje. Oni koji učestvuju bar prećutno osecaju da je u osnovi pravda zadovoljena.

U stvari, tačna primena fundamentalnog zakona, koji nalaže participaciju u skladu s prirodom i intenzitetom angažovanja, suštinski je usmerena na stvaranje atmosfere pravde. Samo oni koji su angažovani na najdublji ili najozbiljniji način — na primer, radnici u radionici ili neposredni članovi porodice — istinski su sposobni da učestvuju u dijalogu. Uplitanje vlasnika ili državnih činovnika u prvom, ili egocentrične tašte ili neke druge osobe

Digitized by Google

van porodice u drugom slučaju, uvek će onemogućiti pravi dijalog i tako, s naše tačke gledišta, dovesti do neoptimalne situacije.

Međutim, ideja pravde kako je ovde shvatamo ima i konkretnije značenje. Uopštena pravila participacije, koja smo sažeto formulisali u ovom radu, upućuju na teoriju i sistem optimalne decentralizacije. Vreme i prostor ne dopuštaju mi da je ovde predočim u potpunosti, ali tu teoriju — u praksi tako dobro poznatu Jugoslovenima — iscrpno sam izložio na drugom mestu.[3]

Kada se jednom odrede decentralizovane jedinice (radionice, zajednice, porodice itd.), najvažniji — ako ne i jedini — preostali problem tiče se demokratskih i dijaloških transakcija i odnosa (u svojim radovima nazivam ih *međugrupnim sponama)* između decentralizovanih jedinica.

Uzmimo, na primer, da u jednoj fabrici obuće postoji decentralizacija, s tim što odeljenje gde se proizvode đonovi snabdeva drugo odeljenje gde se đonovi spajaju s gornjim delom i dobija finalni proizvod. Preostali, mada ne i jedini, problem je da se odredi prenosna cena polufinalnog proizvoda u transakcijama između dvaju odeljenja. S tim u vezi je i dodatni, vrlo praktičan problem usaglašavanja tih cena kada dođe do diferencijalnih promena u produktivnosti dvaju odeljenja i u drugim uslovima. U kapitalističkoj literaturi i teoriji na Zapadu ovaj problem poznat je kao problem bilateralnog monopola. Kao što su pokazali najveći matematičari ovog veka, on nema nikakvo naučno rešenje. Ali, za nas, kao i za svako dete, sasvim je očigledno da je problem prenosne cene rešiv ako cela zajednica, zajednica preduzeća i zajednica nacije u celini, usvoji vrhovni princip pravednosti. Jer, tada će uvek postojati jedinstvena prenosna cena — cena đonova, u našem primeru — koja odgovara datoj raspodeli dohotka (jednakoj u slučaju jednakih veština i jednakih tipova rada) i koju čitava zajednica smatra pravednom. Naravno, isto tako će postojati i skup ustavnih pravila, saglasan s našim fundamentalnim zakonom jednakosti, koji će omogućiti prilagođavanje ove pravedne cene promenama uslovâ.[4]

Dimenzija pravde, tako, prožima čitav svet optimalnog upravljanja prirodnom i društvenom sredinom. Dovoljno je samo da se setimo našeg ranijeg primera s upotrebom leka u dve različite situacije, jednom za spasavanje života, a drugi put za zabavu. Sličan, ali daleko sugestivniji problem postavlja se u vezi s kontrolom svetskih rezervi hrane: treba li ona da bude u rukama gladnih ili u rukama onih koji žive u izobilju? Prema zakonu optimalne participacije, gladni su vitalno angažovani u oblasti snabdevanja hranom, dok su drugi angažovani samo površno, ili u svakom slučaju manje vitalno. Tako oni sa dubljim kvalitativnim angažovanjem treba da imaju prvenstvo prilikom participacije u kontroli i odlučivanju. No, ono što nalaže fundamentalni zakon nije ništa drugo do ono što bi većina normalnih ljudi zvala zahtevom osnov-

[3] Reč je o delu *Kroz participaciju i dijalog ka svetu pravde.*
[4] Isto.

Digitized by Google

ne ljudske pravde — uprkos tome što svetske tržišne sile, kojima upravljaju trgovci orijentisani na profit (i ponekad vlade), mogu protivrečiti ovakvim nalozima ljudske pravde.

VI. Jugoslovensko iskustvo i današnje perspektive

U ovom odeljku želeo bih da zaključim izlaganje ukazujući na najvažnije elemente svoje analize i dovodeći ih u vezu s opštim prikazom jugoslovenskog iskustva, kako ga ja vidim, iz položaja dugogodišnjeg posmatrača spolja.

Razume se, moramo početi od onoga što je fundamentalno — od samoupravnog iskustva u oblasti rada i proizvodnje koje je stečeno u Jugoslaviji tokom poslednjih trideset godina. S tačke gledišta opšte teorije izložene u ovom radu, to iskustvo svakako predstavlja najznačajniji slučaj saglasnosti između teorije i prakse u celom svetu. Ono isto tako otklanja najjače i najočiglednije protivrečnosti koje postoje između teorija razvojne prakse, odnosno optimalne participacije i kapitalističkih sistema. U tim sistemima, oni koji su stoprocentno angažovani, i to na najdublji način direktnog, radnog i stalnog angažovanja, nemaju nikakvu direktnu moć učestvovanja u odlučivanju, a sva moć odlučivanja i upravljanja pripada onima koji su angažovani mnogo površnije što se tiče prirode tog angažovanja, najčešće i sasvim delimično ako su u pitanju situacije nekoncentrisanog vlasništva. Negacija državno-kapitalističkih oblika proizvodnje putem samoupravljanja predstavlja gotovo isto toliko značajan korak ka optimalnosti. S tačke gledišta razvojne prakse, situacija je ništa manje pozitivna i nedvosmislena: jugoslovensko samoupravljanje, naročito u svojim kasnijim, više decentralizovanim oblicima, u dubokom je skladu sa dijalogom kao oblikom društvenog razmišljanja i ono olakšava ostvarivanje tog dijaloga. Hijerarhijske i piramidalne strukture vlasti u kapitalističkim preduzećima, vlasti koja nije u rukama radnika, najčešće potpuno parališu proces razvojne prakse. A usled međuzavisnosti ekonomske, političke i društvene sfere ta paralisanost u oblasti proizvodnje prenosi se i u druge oblasti ljudskog postojanja. Na ovo pitanje još ću se vratiti.

Već sam rekao da mi se ukupna evolucija jugoslovenskog samoupravnog sistema tokom proteklih trideset godina čini džinovskom primenom pristupa razvojnoj praksi na nacionalnom planu. Mada uvek moramo biti svesni opasnosti da se proces zaustavi (usled nebrojenih prirodnih i ne tako prirodnih konzervativnih snaga), moramo sasvim nepristrasno reći da gotovo i nema druge zemlje u svetu gde je nastavljanje razvoja tako istinski postalo način i srž nacionalnog života i gde se tako malo može primetiti okoštavanje društveno-političkih ideja i ideologije. Naprotiv, s većinom drugih zemalja, uključujući i moju, upravo je obrnuto: zaustavljanje procesa napredovanja, usled delovanja bezbrojnih konzervativnih snaga koje brane grupne interese, postalo je pravilo.

Digitized by Google

To je tačno do te mere da se posledice osećaju čak i na naučnim paradigmama u različitim delovima sveta: ljudi posmatraju istu stvarnost kroz različite naočare, one što su potekle iz njihove sopstvene sredine. Tako, mnogi sociolozi, politolozi i ekonomisti odlaze u kratke, dvonedeljne ili tronedeljne posete Jugoslaviji i zatim se vraćaju u Sjedinjene Države ili neku drugu zapadnu zemlju, proričući skori politički, ekonomski i društveni slom Jugoslavije. A to je jednostavno zato što iz sredine gde vlada stagnacija i paralisanost dolaze u zemlju mnogo živlјeg dijaloga, i to uglavnom dijaloga koji razvija kritičku svest. Ljudima koji dolaze iz nirvane, suštinski naivne i nepokretne svesti, ovo se čini predznakom skorog sloma. No, oni su zapravo svedoci nečeg što je, po mom mišljenju, znak najvećeg mogućeg zdravlja i sposobnosti samoodržanja.

Štaviše, čini mi se da niko nije razumeo bolje nego Jugosloveni, kroz svoju praksu, da zdrav i normalan život društava i ljudi uopšte stvarno znači neprekidnu promenu, neprekidnu praksu, neprekidno delanje i razmišljanje, neprekidni dijalog, neprekidnu razvojnu praksu. U stvari, ovde imamo neprekidnu primenu razvojne prakse tipa »a«, gde za kritičkom svešću veoma retko dolazi odobravanje i gde, ako i dođe do odobravanja, angažovane osobe odmah prelaze na manje probleme i manje protivrečnosti, koje nisu mogle da razmatraju dok su bile zaokupljene važnijim stvarima.

Kada imamo u vidu dugoročno razrešavanje problema, čini mi se da se Jugoslavija kreće napred u još jednom važnom smislu, saglasnom s našom teorijom. Po mom shvatanju, Jugoslavija je počela pre tridesetak godina sa sistemom koji bih nazvao samoupravnom tržišnom privredom i postepeno prelazila, naročito tokom sedamdesetih godina, na jedinstveniji sistem samoupravljanja, kako u preduzećima tako i u odnosima između preduzeća i drugih ekonomskih jedinica. A to je upravo ono što bi i zahtevala teorija optimalne participacije: ne samo dijaloško samoupravljanje u fabrikama, već i, sa današnjim društvenim ugovorima i sporazumima, izvan fabrika, između interesnih grupa. Meni se čini da te interesne grupe nisu ništa drugo do koalicije prema sličnosti i intenzitetu angažovanja. Ali, teorija optimalne participacije pokazuje nam i koliko su stvarno složena takva uopštavanja samoupravljanja i možda nam pomaže da shvatimo zašto najnoviji koraci u oblasti »vanfabričkog« samoupravljanja i samoodređivanja još nisu postigli najpotpuniji uspeh. No, i ovde mi se čini da je razvoj pravilno usmeren. Jugoslavija u ovom pogledu prednjači za »celu generaciju« pred svim drugim zemljama, čak i onima koje su eksperimentisale sa samoupravljanjem. Možda joj se u tome mogu približiti samo neke mlade i progresivne afričke zemlje, zahvaljujući svojoj relativnoj mladosti i relativnoj jednostavnosti društveno-političkih struktura.

Razvojne tendencije u Jugoslaviji, oličene u različitim novim definicijama osnovnih i drugih organizacija udruženog rada, kao i široko korišćenje samostalnih radnih grupa i odeljenja, sasvim

Digitized by Google

su u duhu obeju teorija koje smo ovde izložili. Takva decentralizacija ne samo da stvara idealne uslove za istinski stvaralački dijalog, već ta tendencija ka decentralizaciji najbolje odgovara participaciji u skladu s intenzitetom i prirodom angažovanja. Isto se može reći i za funkcionalno delegiranje predstavnika nižih u viša samoupravna tela, koja i sama na optimalan način omogućavaju istinski dijalog i svojim sastavom odražavaju participaciju po angažovanju.

Kako se i sâm bavim obrazovanjem i prihvatam mnoge ideje Paula Freirea, čini mi se da se u Jugoslaviji najveći neiskorišćeni potencijal za primenu pravila optimalne participacije i razvojne prakse nalazi u oblasti obrazovanja. Razume se, ja sam samo posmatrač spolja, kome možda izmiče sve ono što se danas radi u Jugoslaviji u ovoj oblasti. Ali, mislim da svuda u svetu, pa i ovde, postoje ogromne mogućnosti za davanje dijaloškog karaktera obrazovanju. Obeležja ove promene bila bi sledeća: 1) nastavnici i učenici postaju izjednačeniji, jer su i jedni i drugi i nastavnici i učenici; 2) oblast obrazovanja približava se oblasti proizvodnje, u duhu dijaloga i razvojne prakse, tako da se misaoni delovi prakse poistovećuju s rešavanjem problema u obrazovanju, a aktivni deo prakse postaje suština proizvodnje; 3) sistem u kojem žive omogućava svim ljudima da upražnjavaju oba aspekta prakse, misaoni i aktivni. Na taj način bi se otklonila razlika između fizičkog i umnog rada, tako da najzad svi mi, kako umni tako i fizički radnici, možemo da budemo i nastavnici i učenici. Tada ćemo svi živeti u svetu potpune participacije — svetu neprekidnog dijaloga, života i pravde.

(S engleskog *Cvijeta Jakšić*)

Digitized by Google

Oscar Waiss

Aktuelna privlačnost ideje samoupravljanja

Samoupravno društvo, kao socijalistička alternativa u savremenoj stvarnosti, izbija danas u prvi plan sa snagom koju nije imalo u prošlosti. To proizlazi iz dve glavne okolnosti: (a) ubeđenja mnogih revolucionarnih marksista da je moguće izbeći birokratske deformacije, i (b) nesumnjivog uspeha koji je imalo jugoslovensko iskustvo.

Sve je više teoretičara, sociologa, politologa i drugih naučnika iz oblasti marksizma koji se pitaju ne vodi li lenjinizam neizbežno birokratskoj diktaturi ili su preterivanja »realnog socijalizma« potekla iz karaktera koji je Staljin — nakon Lenjinove smrti — nametnuo prvom režimu diktature proletarijata u svetu.

Naime, još za Lenjinova života partijska organizacija je dopuštala sve vrste kritika i dubokih polemika, u kojima su učestvovali i najviši rukovodioci. Tokom poslednjih godina života sam Lenjin je bio potpuno svestan pokušaja birokratskog sektora usmerenih na sprečavanje slobodnog izražavanja radnih ljudi, i upravo je ovoj temi bio posvećen jedan od njegovih poslednjih članaka objavljen u listu „Pravda" 4. marta 1923. godine.

Digitized by Google

U tom radu Lenjin je tvrdio da »imamo birokrata, ne samo u našim sovjetskim administracijama već i u partijskim organizacijama« i založio se za jačanje Radničko-seljačke inspekcije u cilju sprovođenja sistema kontrole nad državnim aparatom. »Za ovo je«, rekao je Lenjin, »potrebno da se najbolji elementi koji postoje u našem socijalnom sistemu, naime: najnapredniji radnici, prvo, i drugo, elementi stvarno prosvećeni, za koje možemo garantovati da neće nijednu reč uzeti za gotovo, da neće reći nijednu reč protiv savesti, ne plaše priznati nikakvu teškoću i ne plaše nikakve borbe da bi postigli cilj koji su sebi ozbiljno postavili.«[1]

Skrećem pažnju na ovaj Lenjinov članak, možda poslednji koji je napisao, objavljen deset meseci pred njegovu smrt, da bih ukazao na njegovu zabrinutost zbog opasnosti od nastajanja birokratije, ne samo u kancelarijama administracije, »već i u partijskim organizacijama« i na njegov predlog da se pojača narodna kontrola i učešće radnih ljudi u svim poslovima koji se tiču države i društvenog upravljanja.

S druge strane, ova Lenjinova briga iz poslednjih dana njegovog života u skladu je s njegovom koncepcijom koja se iskristalisala u vreme kada su uzimali vlast sovjeti radničkih i seljačkih deputata. U svom Nacrtu programa KP(b) Rusije on je pisao: »Razlika između buržoaske demokratije i parlamentarizma, s jedne strane, i sovjetske ili proleterske demokratije, s druge, svodi se uglavnom na to što je prva svoje težište pomerila na svečano i pompezno proglašavanje sloboda i prava svih vrsta, ne dopuštajući, u stvari, većini stanovništva, odnosno radnicima i seljacima da se njima u dovoljnoj meri koriste. Nasuprot tome, proleterska ili socijalistička demokratija težište postavlja ne na proklamovanje prava i sloboda za čitav narod, već na to da se upravo tim masama radnih ljudi koje su bile potlačene i izrabljivane od strane kapitala obezbedi istinsko učešće u upravljanju državom.«

Istorija je pokazala da su se, tokom Staljinovog perioda, napustila lenjinistička shvatanja i da je došlo do odnarođavanja funkcije sovjeta, što je dostiglo svoj vrhunac usvajanjem Ustava iz 1936. godine, kojim je postavljen princip vlasti centralnih organa. Danas postoji kolebanje oko toga je li taj proces nužno proistekao iz diktature proletarijata ili je bilo moguće održati ravnotežu između partijske discipline i kontrole od strane narodne baze, pošto nesumnjivo postoji suštinska protivrečnost između teorije o konačnom odumiranju države i činjenice da ona neprekidno jača. To se ispoljava u vidu pokušaja »revizije« lenjinizma, na primer, u nekim evrokomunističkim partijama.

Jugoslovensku ideju o samoupravljanju Lenjin nije bio predvideo, no ona niče iz srži njegove misli; samoupravljanje se javlja pedesetih godina kao socijalistički odgovor na teškoće nastale u vezi s novim odnosom svetskih antagonističkih snaga i sa smetnjama koje su se bile isprečile pred normalnim razvojem nacionalne privrede; predaja preduzeća radnicima bila je smeo izazov čiju je

[1] V. I. Lenjin, *Dela*, tom 35, IMRP, Beograd, 1976, str. 359.

Digitized by Google

vrednost valjalo kasnije proveriti u praksi; uspeh sistema odredio je njegovu docniju privlačnu snagu u socijalističkoj i revolucionarnoj misli našeg doba.

Da bi sebi prokrčilo put, novo shvatanje je moralo da prebrodi žestoke napade staljinističkih elita, površna tumačenja ultralevičara i falsifikovanja kapitalističke propagande. Nasrtaji su bili posebno žestoki u periodu od 1950. do 1955. godine i oslabili su tek nakon što su Hruščov i Bulganjin sredinom 1955. godine posetili Beograd. Kada sam u septembru 1955. godine prvi put posetio Jugoslaviju, imao sam priliku da čujem odjeke diskusija koje je Hruščov vodio sa članovima pojedinih radničkih saveta i tokom kojih je sovjetski državnik izrazio, u više navrata, svoje neslaganje sa sistemom za koji je ocenio da unosi anarhiju.

Oštra polemika

Jugoslovensko samoupravno iskustvo bilo je oštro optuživano sa tri različite strane.

a) U stavovima staljinističkih komunističkih partija optužuju se maršal Tito i jugoslovenski komunisti za izdaju socijalizma i za povratak na ekonomske i političke oblike kapitalizma.

Saobrazno klasičnim Staljinovim metodama, za »jeres« su upotrebljeni najsurroviji izrazi. Svaka komunistička partija se pridružila sa sopstvenim doprinosom kampanji protiv »titoizma« od samog 28. juna 1948. godine, kada je objavljena rezolucija Kominforma, kojom je osuđeno rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije. Kampanja je pojačana posle predaje preduzeća radnicima, 1950. godine.

U Komunističkoj partiji Francuske bilo je rukovodilaca, kao Jacques Duclos, koji je u novembru 1949. rekao: »Danas Titova klika pokazuje svoje pravo lice. To je leglo špijuna i ubica u službi imperijalizma.« Štaviše, Francuska partija je organizovala »borbu masa« protiv isporuke vojnog materijala Jugoslaviji.

Kineski komunisti su, uprkos svom postepenom udaljavanju od sovjetske linije, učestvovali u napadima s posebnom otrovnošću. Španski komunisti su otišli u krajnost da jugoslovenske aktiviste koji su se herojski borili u španskom građanskom ratu optuže kao »fašističke špijune« u Frankovoj službi.

Godine 1954. u Čile je stigla jedna jugoslovenska trgovinska delegacija s Jakovom Blaževićem na čelu, a list »El Siglo« i čileanski komunisti su joj uputili sve moguće vrste pogrda; mi, čileanski socijalisti, koji smo bili među onim malobrojnim revolucionarnim pokretima sveta koji su se solidarisali s postupkom Jugoslovena, morali smo na ulici da branimo goste od udruženih napada čileanskih reakcionara i komunista.

Kritike upućene samoupravnom sistemu zasnivale su se, u prvo vreme, na tvrdnji da je u pitanju povratak na privatnu svojinu, da postoje preterano velike razlike u pogledu ličnih dohodaka

Digitized by Google

i da se reprodukuju uslovi kapitalističke akumulacije. Koncepcija samoupravljanja docnije je predstavljana kao anarhični izraz koji je sprečavao razvitak ekonomskog planiranja, a već samo to može da dovede do katastrofe. Do današnjeg dana većina komunističkih partija izbegava da se jasno opredeli u odnosu na samoupravni model i dovodi u pitanje njegovu socijalističku i revolucionarnu prirodu i njegovu srodnost s Marksovim i Lenjinovim postavkama.

b) Ultralevica se pridružila napadima staljinizma i predstavila jugoslovenske komuniste kao »nacionalističke« elemente koji su rešili da okončaju socijalistički proces. Pomoću površnih analiza posebno su insistirali na nepravilnostima raspona plata, odbijajući da uzmu u obzir to što je sâm sistem bio sposoban da ispravi greške koje su mogle da se počine. Karikirali su tu pojavu i govorili o radnicima uspešnih preduzeća koji su delili velike dobiti, dok su, po njima, radnici siromašnih preduzeća skapavali od gladi. Odavde do glatkog i komotnog povratka na kapitalistički režim samo je jedan korak.

Poznato nam je da je jugoslovenski režim usvojio niz mera na ekonomskom kao i ustavnom polju kako bi onemogućio te preterane razlike u pogledu primanja i da je, održavajući princip da svaka radna organizacija raspoređuje dohodak u fond za lične dohotke i akumulacioni fond, postignuta opšta usaglašenost koja je dokazala integrisanost svih proizvođača u celovitu viziju ekonomskog razvoja. Ipak, ništa od ovoga nije moglo da zadovolji ove sebične kritičare koji nisu hteli da vide stvarnost, već maštariju koju su sami sebi bili stvorili.

c) Svetska kapitalistička propaganda, sa svoje strane, iskaljivala se na jednoj izolovanoj socijalističkoj zemlji i nastojala da dokaže »kajanje« komunista, »nacionalista« iz Jugoslavije, koji nisu imali drugog puta do da se bace u naručje severnoameričkog imperijalizma.

Ogromna sredstva za masovnu komunikaciju pod gvozdenom kontrolom monopolskog kapitala rasturala su po svetu svoju verziju događaja koji su se odigrali nakon rezolucije Kominforma iz 1948. godine.

Nerazumevanje istinskog karaktera procesa održalo se sve do danas, pa tako »Le Monde«, jedan od najuticajnijih listova sveta, nedavno piše u svom izdanju od 6. maja ove godine, s potpisom Andréa Fontainea, »da je samoupravljanje primenjeno s neujednačenim kriterijumom i da je u sadašnjem trenutku teško doneti sud u celini o njegovoj ekonomskoj valjanosti«. Priznavši najveće učešće radnika, isti Fontaine omalovažava iskustvo tvrdeći da ono služi samo da bi obmanulo one koji, »nezavisno od granica, nisu još odustali, uprkos razočaranjima, od sna o pomirenju između socijalizma i slobode«.

Za imperijalizam, dakle, samoupravljanje nije ništa drugo do socijalističko »simuliranje«, koje jedva prikriva priznavanje mnogobrojnih ekonomskih i socijalnih grešaka. S druge strane, brojni su i buržoaski političari koji pokušavaju da uvedu samoupravni

Digitized by Google

model u kapitalističkim zemljama, kako bi pridobili narodne glasove. Oba pristupa ispoljavaju potpuno nerazumevanje prave prirode samoupravnog društva, koje može da se razvija jedino u okviru društvene svojine.

*

Osnovni razlog za »dogmatsko« suprotstavljanje ideji samoupravljanja mora se tražiti u ponovnom jačanju aktivne uloge radnika u društvenom upravljanju koje podriva osnove birokratske moći, s jedne, i u »liderstvu« intelektualaca, s druge strane. U meri u kojoj sami radnici »upravljaju« svojim preduzećem oni se povezuju s opštim procesom privrede i osposobljavaju da prosuđuju o rezultatima. Birokratske »elite« i profesionalni rukovodioci bivaju primorani da ustupe mesto novim generacijama koje su nastale u skladnom razvoju celokupne zemlje. Radnici, neposredno povezani s kolektivnim upravljanjem, ne ograničavaju se na to »da veruju na reč«, govorio je Lenjin, jer postaju svesni istinskih teškoća i valjanih rešenja.

Otuda samoupravno društvo ne izgleda prijatno birokratskom pogledu i otuda je zadatak da se ono diskredituje garancija ličnog opstanka birokratskih elemenata.

Istinski razlog kapitalističkih kritika leži u stvarnoj sposobnosti samoupravnog sistema da razvija socijalističku privredu uz održavanje principa »humanizma« i »pluralizma«. Time se obezvređuje argument o kršenju ljudskih prava i dolazi do izražaja demokratska suština socijalizma. Koncepcija o samoupravljanju se odbacuje u zavisnosti od njenog udaljavanja od sadašnjih tendencija socijalističkog pokreta koje budno paze na kreativnu inicijativu masa.

Samoupravljanje i društvena sredina

Nas socijaliste koji od početka pratimo razvoj jugoslovenskog iskustva uvek je zanimalo da odredimo društveni okvir sistema; razjašnjavanje se pokazalo neophodnim usled nenaučnog i demagoškog iskorišćavanja samoupravne postavke kojoj su pribegavali mnogi »liberalni« buržoaski političari. Tokom vladavine Salvadora Allendea, na primer, demohrišćani su u Čileu podneli Nacrt zakona o samoupravljanju u preduzećima, nastojeći da na taj način privuku radničku klasu. Eduardo Frej lično je putovao 1972. godine u Ljubljanu da bi se sastao sa drugom Edvardom Kardeljem, koji je radio na projektu ustavne reforme, i da bi tako predstavio svoju inicijativu kao projekciju uspešnog jugoslovenskog društvenog iskustva.

I sâm sam slučajno bio u Ljubljani, intervjuišući Kardelja nekoliko sati za jednu reportažu koja je, opet, bila objavljena u listu »La Nación« u Santiago de Čileu, čiji sam tada bio urednik, kao i u

Digitized by Google

mnogim jugoslovenskim listovima; sem toga, intervju je objavljen i u časopisu »Aktuelna pitanja socijalizma«. U tim okolnostima saznao sam da je Kardelj počeo tako što je Freja upozorio da samoupravljanje ne može da se primeni u okviru kapitalističke privrede.

Naravno, postavio sam to isto pitanje velikom teoretičaru. »Da li biste mogli nešto da kažete o samoupravljanju u socijalističkom i u kapitalističkom društvu? Kakav je značaj predaje preduzeća radnicima u kapitalističkom društvu? Da li je samoupravljanje moguće u jednom društvu koje nije socijalističko?«

Sada ću navesti deo opširnog i preciznog odgovora: »Ako dopustite, ja bih u odgovoru promenio redosled pitanja«, rekao mi je Kardelj. »Smatram da je samoupravljanje prvenstveno socijalistička kategorija. Usled svog istinskog društveno-ekonomskog sadržaja, samoupravljanje može da se razvija, prema tome, jedino na polju društvene svojine, tj. na svojinskim odnosima u okviru kojih sredstva za proizvodnju, odnosno društveni kapital, nisu privatna svojina kapitaliste, niti privatna ili kolektivna svojina pojedinih radnika preduzeća, niti su, pak, monopol rukovodstva birokratskog i tehnokratskog aparata države. Rečeno drugim rečima, dosledna afirmacija samoupravljanja moguća je jedino u uslovima društvene svojine, tj. onda kada sredstva za proizvodnju i društveni kapital, kao što kaže Marx, pripadaju svima koji rade, odnosno, u krajnjoj liniji, svim članovima društva. U uslovima u kojima se razvija samoupravljanje ne postoji niti može postojati kapitalizam, i, obrnuto, gde postoji privatna kapitalistička svojina ili birokratski ili tehnokratsk monopol u upravljanju društvenom svojinom, ne može biti istinskog socijalističkog samoupravljanja.«

I, malo dalje, Kardelj je dodao: »Revolucionarne snage su u Jugoslaviji, kao prvu meru, sprovele nacionalizaciju sredstava za proizvodnju i čitavog društvenog kapitala pretvarajući ga u državnu svojinu. Samoupravljanje je zatim nastalo kao reakcija na težnje da se državna ili društvena svojina poistoveti s monopolom birokratije i tehnokratije... U našoj zemlji, prema tome, samoupravljanje se nije javilo da bi negiralo kapitalizam, pošto je on bio odstranjen revolucijom, već da bi sprečilo nedemokratske i birokratsko-tehnokratske deformacije u razvoju samih socijalističkih odnosa...«

Samoupravljanje, postavljeno u kapitalistički okvir, kao što se upravo pokušalo u Francuskoj, ne menja uslove vladajućeg sistema i odgovarajuće svojinske odnose; premda su u pitanju »progresivne« inicijative, one neće otići dalje od klasičnog kooperativizma i vratiće se, u dužem ili kraćem roku, na tradicionalne oblike buržoaske svojine. Snaga socijalističkog samoupravnog projekta izbija iz njegove socijalističke suštine i njegova privlačnost za savremene avangardne pokrete sastoji se u tome što on nudi kontinuitet prostom uzimanju vlasti od strane radnika, sprečavajući, po Kardeljevim rečima, »nedemokratske i birokratsko-tehnokratske deformacije«.

Digitized by Google

Mora se imati u vidu da je jugoslovensko samoupravno društvo pionirski pokušaj, praktično nepoznat u istoriji, i stoga bi bio čist idealizam pomišljati na njegov razvoj bez zastoja. U pomenutom intervjuu Kardelj mi je doslovno izjavio da se »u razvoju samoupravljanja naše društvo bori s velikim teškoćama, pa čak ulazi i u ozbiljne konflikte. Ali tu se moraju imati u vidu dve činjenice. Prvo, socijalistička i samoupravna Jugoslavija je nedavno stvorena, usled čega su ideološki, ekonomski i politički ostaci starog društva, kao i antisamoupravnog birokratsko-tehnokratskog konzervativizma još uvek jaki... Drugo, mi u razvoju samoupravnog sistema — kako u proizvodnim odnosima i u organizovanju pojedinih preduzeća tako i u samoupravnoj integraciji udruženog društvenog rada u celini i društvene privrede kao takve — otvaramo, u stvari, nove puteve. U svemu tome ima malo, veoma malo, istorijskih iskustava. Ne treba se, prema tome, čuditi što u našoj zemlji ima i neuspeha, a ne samo uspeha...«

Odnosi samoupravnog sistema su, po svojoj prirodi, složeni i oni se ne mogu rešavati volšebno, na osnovu činjenice da radnički saveti donose odluke o rešavanju problema koji se javljaju u preduzeću. No to neposredno učešće radnika sadrži elemente jednog demokratskog funkcionisanja, koje je sposobno da se suoči s neizbežnim birokratskim zastranjivanjima i ono podstiče stvaralačke doprinose većine naroda. Dokazivanje ovih činjenica poslužilo je da se mnogim radnicima drugih zemalja pokaže put različit od onoga kojim su pošla društva gde je diktaturu proletarijata sprovodila mala vrhuška »u ime« proletarijata, bez mogućnosti da radničke mase potvrde ili isprave uzete pravce.

Sigurno je zbog toga ideja samoupravljanja bila prisutna u pojedinim savremenim društvenim epizodama koje su se odigrale u zemljama gde vlada takozvani realni socijalizam. Samoupravna alternativa neće više moći da se ućutka ili odloži i do toga će dolaziti srazmerno širenju informacija usled tehnološkog napretka komunikacija. Radnici se ne mire s tim da budu »objekt« istorije, već vrše pritisak da se pretvore u »subjekte« skladnog socijalističkog razvitka, u kome će se stvoriti sprega između zahteva ekonomije i aktivnog učešća čoveka. Na neki način će u neposrednoj budućnosti morati da se reše protivrečnosti između klasne diktature i lične slobode. Od dijalektičkog rešenja ove suprotnosti zavisi sudbina čovečanstva u ovom nuklearnom vremenu. Podizanje prave demokratije na nivo nezaobilazne kategorije pružaće svetskom socijalističkom pokretu vredan instrument za suočavanje s nadnacionalnim sistemom moći koji, iz drugih razloga i na različit način, negira ljudima pravo da odlučuju o sopstvenoj sudbini.

Socijalistički humanizam i ideološki pluralizam su srodni režimu u kome će čovek biti oslobođen kapitalističke eksploatacije, a sama država težiti da se preobrazi iz oruđa za represiju u koordinatora društvene aktivnosti.

Digitized by Google

Podmladiti ideologiju

Jedna od najvećih šteta koje je staljinizam i, uopšte, dogmatizam nanco jačanju revolucionarnih pozicija radnikâ u svetu sastoji se u suvoparnosti njegovih formula i parola koje se ograničavaju na neumorno ponavljanje, istim rečima, sličnih rešenja za različite stvarnosti u nejednakim uslovima. Kada vrhunski stratezi reše da naprave zaokret — uglavnom nametnut pragmatičnim zahtevima — oni nameću druge formule i nove parole, koje se isto tako mehanički ponavljaju, što ponekad otkriva ogromne apsurde i vidne protivrečnosti koje niko ne pokušava da objasni dezorijentisanim i zbunjenim masama.

Sadašnji pokušaji da se prevaziđe »lenjinistički« model organizacije i marksističkog tumačenja ne odgovaraju, u stvari, pravilnoj interpretaciji Lenjinove misli. Tačno je da je proteklo šezdeset godina otkako je on ostvario svoj teorijski i praktični zadatak i da su se u svetu mnoge stvari promenile, kako u pogledu odnosa snaga među zemljama tako i u pogledu kvantitativnih i kvalitativnih promena društvenih klasa u zemljama. Ali je isto tako tačno da se Lenjinu pripisuju shvatanja koja on nikada nije imao i koja se prvi put javljaju u Staljinovom govoru na sahrani priznatog vođe sovjetske revolucije.

Konkretno, poslednjih godina svog života Lenjin se posebno bavio daljim tokom svetske revolucije i spremao se da produbi svoje koncepcije u vezi s vremenom i perspektivama borbe na međunarodnom planu. Na Četvrtom kongresu Komunističke internacionale (novembar 1922), govoreći o dogovoru postignutom na prethodnom kongresu u vezi sa strukturom, metodama i delovanjem komunističkih partija, on je rekao: »Rezolucija je izvanredna, ali ona je potpuno ruska, tj. cela je sastavljena na osnovu ruskih uslova... Stekao sam utisak da smo ovom rezolucijom učinili veliku grešku, naime da smo sami sebi presekli put k daljem uspehu«[2]. Zanimljivo je da je na tom istom kongresu Lenjin preporučio inostranim komunistima unošenje novina, umesto stagniranja u jalovim oponašanjima: »Smatram da je najvažnije za sve nas, kako za ruske tako i za inostrane drugove, da posle pet godina ruske revolucije moramo da učimo.«[3]

Pokazuje se, dakle, nepravednim da se Lenjinu pripisuje neka vrsta doktrinarnog okoštavanja čiji su koreni, van svake sumnje, u periodu koji je nastupio posle njegove smrti. Ali, u svakom slučaju, ono što je danas interesantno za svetski radnički pokret jeste prilagođavanje novoj savremenoj stvarnosti i u živom telu socijalne borbe iznalaženje puteva koji vode u buduće društvo. U ovom smislu, ideja samoupravljanja predstavlja svež i dinamičan doprinos koji je u Jugoslaviji stvarnost i koji je postao alternativna »postavka« u drugim zemljama.

---

[2] Isto, str. 289.

[3] Isto.

Digitized by Google

Debate koje se danas nastavljaju u evropskim socijalističkim partijama, u takozvanim evrokomunističkim tendencijama, pa i unutar vodećih partija »realnog socijalizma«, pokoravaju se hitnoj potrebi da se ideologija podmladi i da se spreči povećavanje konformizma među radnicima. Neka za primer bude dovoljno ukazivanje na to da je nemački proletarijat, u Lenjinovo vreme avangarda evropskog revolucionarnog pokreta, danas samo biračka klijentela Socijaldemokratske partije, čvrstog oslonca kapitalističkog sistema.

Isto tako, namere da se ukinu formule kao »diktatura proletarijata« ne odražavaju toliko čisto semantičku brigu koliko želju da se pojmu demokratije dâ značajnija vrednost.

Diskusija o mnogobrojnim kategorijama revolucionarne misli ponovo je otvorena, pa to ne može da se tumači kao obični »revizionizam« — premda ima svega pod kapom nebeskom — već pre odgovara vrlo dubokim pobudama naroda koji se suočavaju sa složenošću savremenog sveta. Nije slučajno što u današnjim osporavanjima preovladavaju pitanja kao što su ona koja se tiču birokratije, humanizma, pluralizma i druga, što podrazumeva priželjkivanje za »učešćem« sve većih slojeva radnika i intelektualaca ne samo u društvenom »upravljanju«, već i u traženju puteva ka socijalizmu. Ovo obuhvata radnike razvijenih kapitalističkih zemalja, manje razvijenih kapitalističkih zemalja, narode kolonijalnih i zavisnih zemalja, široke potlačene društvene slojeve i, takođe, radnike onih zemalja u kojima je bila ukinuta privatna svojina bez odgovarajućeg usklađivanja na političkom i socijalnom planu.

Upravo iz takvog objektivnog stanja proizlazi obnovljeno interesovanje koje mnoge partije levice i revolucionarni pokreti ispoljavaju za jugoslovensko samoupravno iskustvo, pošto se ono pokazuje, potencijalno, kao antibirokratska volja. U suštini, reč je o ponovnom uspostavljanju odnosa između ekonomskog i političkog sistema, što se nazrelo u vreme Pariske komune i što se pokazalo u prvim godinama režima sovjeta, za Lenjinova života. Osnovne organizacije udruženog rada u jugoslovenskom samoupravnom sistemu, time što biraju sve delegate tajnim glasanjem, predstavljaju novu verziju onog početnog zamaha i nude mogućnost da se prevaziđu ograničenja čisto administrativnog tumačenja društvenih nužnosti.

U predavanju koje je drug Stane Dolanc održao 4. novembra 1978. godine u Centralnoj školi Francuske komunističke partije kaže se: »Osnovno je to da u delegatskim skupštinama interesi radnika budu izraženi i branjeni neposredno od strane onih predstavnika koji, premda delegati, i dalje rade na svojim uobičajenim radnim mestima, ne pretvarajući se u profesionalne političke predstavnike. U takvim uslovima stvarnu osnovu političkog sistema predstavljaju radnici, proizvođači udruženi u svojim radnim organizacijama, a ne više ‚apstraktni politički građani' (Marx), kod kojih, kao što je poznato, postoji rizik da u svakom trenutku mogu biti manipulisani od strane onih koji drže vlast u društvu.«

Digitized by Google

Niko ne predlaže, a ponajmanje jugoslovenski komunisti, da se njihovo samoupravno iskustvo predstavi kao novi nepogrešivi »recept« za socijalističke i revolucionarne pokrete u ostalom svetu. Ali svako iskustvo mora da nam pruži pouku, a samoupravljanje odražava težnju radničkih masa koje žele da uvedu novu demokratiju ne obazirući se na čisto birokratske prinude. Samoupravljanje daje odgovor na onaj istorijski impuls koji su oživotvorili francuski komunari i sovjeti u Rusiji 1917. godine. Izbeći ćor-sokak staljinističkog zastranjivanja — iz koga nema izlaza — jeste veliki zadatak jugoslovenskih radnih ljudi i komunista.

Participacija, samoupravljanje i klasna borba

Poznato je da je Marx u Pariskoj komuni video pokušaj da se »osvoji demokratija«, a ne tradicionalni privid tako mio buržoaskim ili reakcionarnim krugovima, već konkretni sistem zastupanja većine.

S druge strane, uobičajene sheme o opštem širenju pokreta sovjetâ tokom Februarske revolucije 1917. godine u Rusiji — ne odgovaraju sasvim stvarnosti.

U slučaju Pariske komune konture izgledaju prostije, usled skučenosti prostora na kome se događaji odvijaju. Ali, u slučaju ruske revolucije složenost je veća, a borba se nije vodila jedino na bazi sovjetâ, odnosno sovjetâ radničkih i seljačkih deputata, kao nove društvene pojave (premda su oni poznati još od 1905. godine), već i na bazi druga tri oblika organizovanja radnika.

Uz sovjete, pojavili su se i fabričko-zavodski komiteti organizovani s odobrenjem privremene vlade, pa je 1917. godine održana Sveruska konferencija sovjeta. Izbili su sindikati, nastojeći da osnuju federacije u svim granama industrije. I, najzad, tu su bile i političke frakcije različitih nijansa, koje su vršile ideološki uticaj unutar sovjeta, fabričko-zavodskih komiteta i sindikata.

Većina iz Izvršnog komiteta Petrogradskog sovjeta, sastavljenog od socijalista različitih nijansa, u kojem su preovlađivali intelektualni elementi, donela je odluku da na dan carevog povlačenja preda vlast privremenoj vladi, formiranoj od političara stare dume i da se zadovolji ulogom »kontrolnog organa revolucionarne demokratije«.

Upravo je Lenjin, po svom povratku iz izgnanstva, nametnuo istinski revolucionaran program, izložen u takozvanim *Aprilskim tezama*[4] i u njegovoj knjizi *Država i revolucija*.[5] On je povezao Marxovu misao iz 1871. o Komuni, u kojoj se postavlja pitanje osvajanja političke vlasti od strane proletarijata, sa svojom idejom da sovjeti moraju da evoluiraju od kontrolnih organa u organe vlasti.

[4] Isto, tom 24, str. 403—407.

[5] Isto, tom 26, str. 133—219.

Digitized by Google

Lenjinu je bila potrebna snaga sovjetâ kao agitacionih centara za jačanje uloge partije, čiji je politički razvoj bio relativno zaostao, kako bi srušio autoritet centralne vlade i uveo diktaturu proletarijata; ali sâm život je razrešio protivrečnost, čak i bez obzira na unutrašnju boljševičku opoziciju Kamenjeva i Zinovjeva tokom oktobarskih događaja koji su učvrstili Lenjinovu pobedu.

Već u to vreme, a verovatno usled nepredvidljivosti događaja, javio se izvestan nesklad između ideoloških principa i sistemskih aspekata. Nije slučajno što su stari boljševici, kao sindikalni vođ Lozovski, poverovali da je potrebno da izraze svoje nespokojstvo. »Ja ne mogu«, rekao je on, »da prikrivam mračno nezadovoljstvo masa koje se bore za vlast sovjeta i, u međuvremenu, otkrivaju da je ‚ovo čista boljševička vlast'... što nas odvaja od toga da budemo marksistička partija radničke klase«.

Taj nesklad će docnije postati daleko vidljiviji, kako usled sistemskog pravca koji je utisnuo Staljin tako i zbog ideološkog razvoja partije, a u naše vreme će on dovesti, u mnogim zemljama sa socijalističkim sistemom, do zamene radničke vlasti vladavinom partijskih funkcionera. Ne može se, isto tako, zanemariti ni činjenica da je, po Lenjinovom shvatanju, mešanje radničke partije i proleterske države omogućavalo da kasnije dođe do zastranjivanja. Sâm Lenjin je to predvideo, poslednjih godina svog života, i shvatio je opasnosti koje vrebaju iz ovog »neskladа«, ali nije imao vremena da dâ konkretne ispravke.

Čak i ako se prihvati da je Lenjin bio neprecizan u bitnim definicijama i prilikom ukazivanja na odnose između partije i države, njemu se ne mogu pripisati »birokratsko-tehnokratske« deformacije i zastranjivanja nastala posle njegove smrti, niti u osnovi nedemokratski kurs koji je bio karakterističan za staljinizam. Traženje metoda koji bi obezbedili stvarno učešće radničke klase u donošenju opštih smernica i u sistemskoj praksi jeste, u suštini, autentično lenjinističko i, u krajnjoj liniji, predstavlja najdoslednijи primenu marksističke dijalektike.

Nijedna autentična revolucija nije statična; ona stalno traga za stilom organizacije i za političkim rešenjima potrebnim da se konsoliduju ekonomske i socijalne tekovine do kojih se došlo. Ovo navodi na analizu odgovarajućih oblika političkog zastupanja, to jest na ispitivanje razlika između buržoaskog političkog zastupanja i političkog zastupanja u uslovima socijalizma. Iz tog ugla je objašnjivo nespokojstvo Lozovskog zbog razočaranja masa kad konstatuju da na vlast nisu došle kao klasa, već »preko« ograničenih predstavničkih grupa koje ne mogu da budu smenjene demokratskom voljom većine.

Sâm Lenjin je na to ukazao u knjizi *Država i revolucija* (Poglavlje II), skrenuvši pažnju na dva najštetnija »parazita« na telu buržoaskog društva: na »činovništvo i stajaću vojsku«. To je parazit koga su, po njemu, »rodile unutrašnje protivrečnosti koje razdiru to društvo, ali parazit koji »začepljuje« životne pore«[6]. Isto

[6] Isto, tom 26, 1975, str. 156.

Digitized by Google

razmatranje važi i za birokratiju u socijalističkom društvu, koja neminovno deluje kao parazitski organizam i sprečava demokratsko izražavanje radnika, stavljajući na njegovo mesto samovolju funkcionera. Revolucionarna dinamika zapliće se u administrativnoj džungli. Vlast sovjeta degeneriše se u apsolutnu vertikalno primenjenu kontrolu, odozgo nadole. A to je veoma daleko od Lenjinove definicije da su »sovjete organizovale direktno izrabljivane mase, što, na sve moguće načine, dopušta tim masama da same uređuju državu i da njome upravljaju«.

Samoupravljanje je zamišljeno kao neko usklađivanje klasne diktature i stvarnog sprovođenja demokratije od strane naroda. Lenjin je u delu *Proleterska revolucija i renegat Kaucki* sasvim jasno izneo ograničenja buržoaske demokratije: »Prema tome, samo jedan reakcionar, neprijatelj radničke klase, lakej buržoazije, može sada da se posveti slikanju čari buržoaske demokratije i kokodakanju o čistoj demokratiji, okrenut prema već prevaziđenoj prošlosti. Buržoaska demokratija bila je napredna u poređenju sa srednjim vekom, i nju je valjalo iskoristiti. Ali je ona sada nedovoljna za radničku klasu. Sada ne treba gledati unazad, već unapred, treba ići na zamenu buržoaske demokratije proleterskom.«[7]

Nije reč, dakle, o »vraćanju« na tradicionalne oblike parlamentarne demokratije, već o »napretku« prema širem demokratskom sistemu, reprezentativnijem i neposrednijem, u smislu u kome su to pokušali francuski komunari i ruski sovjeti. Jedan od najaktuelnijih problema na polju ideologije ogleda se u definisanju i primeni istinske demokratije. Drug Veljko Vlahović, koji se posebno bavio tim teorijskim aspektima, jasno je izrazio taj problem u predavanju koje je održao belgijskim socijalistima: »Nas, Jugoslovene«, rekao je, »kritikuju zato što proces našeg razvoja karakterišemo kao borbu za razvoj socijalističke demokratije. Oni koji stavljaju takve primedbe polaze s pozicija da nema socijalizma bez demokratije. Polazeći od te ispravne i istinite premise, često se zaboravlja čitav proces koji mora da se prođe prilikom prelaska s jednog društvenog sistema na drugi i zaboravlja se najkrupniji izraz toga procesa: promena ekonomske baze starog društva, na kojoj se grade novi odnosi među ljudima. S razvojem novih odnosa u socijalizmu, demokratija izgrađena na takvoj ekonomskoj bazi poprima nove osobine, koje u potpunosti odgovaraju onome što se naziva socijalistička demokratija kao vlast radničke klase«.

Samoupravno društvo upravo odgovara zamisli da se radnicima dâ direktno učešće u društvenom upravljanju, na način koji bude određivala sve veća demokratizacija sistema. To ga pretvara u konkretno »opredeljenje« socijalističkih pokreta čitavog sveta. Više nego idealizovanje samoupravnog principa, potrebno je konstatovanje njegove uloge u razvoju jugoslovenskog društva, u

[7] Isto, tom 29, str. 369—438.

Digitized by Google

stvaranju barem jedne valjane alternative birokratskom zastranjivanju. Uz sve to, naravno, ne treba zaboravljati da svaki društveni oblik odgovara karakterističnoj objektivnoj stvarnosti i da ne može biti mehanički presađen u drugu sredinu.

Primedbe u vezi s političkim zastupanjem

Demokratsko-buržoaske revolucije su istakle princip »formalne« pravne jednakosti za sve ljude, ali su takođe sankcionisale ekonomske nejednakosti proizašle iz sistema privatnog vlasništva i izrabljivanja tuđeg rada. Marx je shvatio da je klasično političko zastupanje, u takvim uslovima, oblik otuđenja i izraz potčinjavanja rada kapitalu, kao i izraz klasne suštine i protivrečnosti kapitalističkih odnosa proizvodnje.

U radu druga Ivana Lovrića, pod naslovom *Marksistička kritika buržoaskog političkog zastupanja*, objavljenom u časopisu »Aktuelna pitanja socijalizma«, br. 1. iz 1977. godine, autor ističe da je »političko otuđenje čoveka posledica njegovog ekonomskog otuđenja«. I dodaje da »zato, Marks ukazuje da su predstavnici u buržoaskom društvu predstavnici otuđenog društva, jer je celokupna ekonomska i politička vlast koncentrisana u rukama vlasnika sredstava za proizvodnju... što znači da je ekonomsko oslobođenje faktor koji omogućava političko oslobođenje ili, bolje rečeno, da podređeni položaj čoveka u materijalnoj proizvodnji nužno opredeljuje njegov položaj u javnoj i političkoj oblasti«.

Ovu situaciju je Lenjin zajedljivo definisao tvrdeći da je »određivanje, jednom u nekoliko godina, koji će od pripadnika vladajuće klase podjarmljivati i gaziti narod u parlamentu prava suština buržoaskog parlamentarizma, ne samo u parlamentarno-ustavnim monarhijama, nego takođe u najdemokratičnijim republikama«.

Istorijski tok je, međutim, izmenio ove kategorične procene i dao je tradicionalnoj demokratiji jednu dimenziju različitu u odnosu na onu koja je preovlađivala u Marxovo i Lenjinovo vreme. Svet danas više nije zabran imperijalista, već poprište titanske borbe između dva antagonistička društveno-ekonomska sistema. Odnos snaga na svetskom planu je izmenjen, i to stanje, bez izuzetka, utiče na klasnu borbu u svim kapitalističkim zemljama. Danas je mogućno, pa čak i verovatno, da se radničke i narodne snage nametnu na demokratsko-buržoaskim izborima i postave odlučujuće uslove suštinskih strukturnih promena. Naime, tako je bilo u Čileu od 1970. do 1973. godine i moglo bi se dogoditi u Francuskoj, Italiji ili drugim zemljama.

Bez namere da se bavim pitanjem puteva za osvajanje vlasti, moram da ukažem da su se perspektive buržoaske demokratije proširile i da je potrebno temeljito proučiti posledice ovog savremenog fenomena. Ovo je utoliko interesantnije što klasični fašizam (Musolini — Hitler) i njegovi docniji neofašistički ili filofašistički deri-

Digitized by Google

vati, s jedne strane, i prekoračenja staljinizma, s druge, danas daju pojmu »diktatura« i jednu dimenziju koja se razlikuje od one iz Marxovog i Lenjinovog vremena. Za radne ljude celog sveta, kako u kapitalističkim tako i u socijalističkim zemljama, težnje za uživanjem istinskih demokratskih sloboda čine odlučujuću motivaciju njihove društvene svesti. Današnja radnička klasa ne gleda s ravnodušnošću nazadak ili napredak na polju konkretne demokratije, niti, pak, može da bude prevarena parolaštvom koje je tuđe njenom kolektivnom iskustvu.

Otuda ozbiljna zabrinutost nad pojavom zamene istinske socijalističke demokratije vladavinom jedne činovničke kaste, pošto to slabi poverenje masa u vrednost novog društva. Činjenica da je ideja o samoupravljanju danas dobila iznenađujući značaj izražava i nezadovoljstvo koje su izazvale zloupotrebe birokratske vlasti u orbiti onoga što se obično naziva »realnim socijalizmom«. »Decentralizacija« privrede, koju samoupravljanje podrazumeva, jeste pokušaj demokratizacije, u meri u kojoj ona omogućava potpunu kontrolu koja neizbežno prelazi sa čisto ekonomskog polja — i to još pod izgovorom planiranja — na političko i kulturno, na polje svakodnevnog života, pa čak i čisto privatnog razmišljanja.

Političko zastupanje u samoupravnom društvu povećava društvenu snagu radničke klase ne kočeći ekonomski rast, onemogućava u velikoj meri profesionalizovanje predstavnika i omogućava njihovo smenjivanje u skladu s odlukom baze koju oni predstavljaju.

Savremeno društvo je stvorilo totalitarne tendencije, neodvojive od koncentracije ekonomske moći, i one se očituju ne samo u kapitalističkom svetu, putem trenutne prevlasti svetskih monopolskih konzorcijuma, već i u socijalističkom svetu, zahvaljujući eliminaciji narodne kontrole. Dakle, jačati u socijalističkim zemljama društveni uticaj radničke klase nije drugorazredno pitanje, već neophodni uslov da krajnji dvoboj između dva antagonistička društveno-ekonomska sistema bude okončan prevladavanjem socijalističkog poretka nad starim društvom u propadanju.

Bilo na osnovu ispravne analize, bilo po istorijskom nagonu koji se usađuje u klasnu svest, radni ljudi danas zahtevaju zakonito političko zastupanje, kao oruđe društvenog napretka, pa ta težnja ne sme da se osiromašuje formalnim parolama. Pitanje demokratije, shvaćene kao pravo na pluralističko izražavanje mišljenja i kritika, odnosno kao stvarna »participacija« u rešenjima i u davanju smernica, u današnje vreme dobija utoliko veću dimenziju ukoliko je veća zrelost svesti masa. Možda samoupravno društvo nije »jedini« odgovor na takve težnje i moguće je da se pojave i drugi demokratski vidovi, u nekoj drukčijoj sredini i pod različitim okolnostima, ali činjenica da je samoupravljanje isprobano tokom tri decenije u jugoslovenskoj stvarnosti poziva i podstiče da se ovaj model posmatra i proučava.

Digitized by Google

Racionalnost i neracionalnost savremenog sveta

U naše vreme ne može se analizirati istorijski proces u vidu nezavisnih isečaka ili odlomaka, već je potrebno sagledati ga kao celinu; stvaranje svetskog tržišta postavilo je materijalne osnove međuzavisnosti, koja obično briše geografske granice, i to objašnjava činjenicu što suštinska suprotnost između snaga koje napreduju u pravcu socijalizma i društvenih sektora koji se pothranjuju kapitalističkom akumulacijom ima za svoje poprište čitavu planetu.

Imperijalizam našeg vremena nije jednak onome koji je Lenjin upoznao i analizirao. Pojava poznata pod nazivom »multinacionalne korporacije« prevazišla je vlast imperijalističkih država. Početkom sedamdesetih godina multinacionalne kompanije su kontrolisale 90 odsto investicija, trećinu nacionalnog bruto-proizvoda kapitalističkih zemalja i polovinu njihove spoljne trgovine. Ovakvo stanje je navelo buržoaskog istoričara Toynbeeja da sanja »o novom *Pax Romana*, zasnovanom na međunarodnom preplitanju kapitala«.

Kao što radnička klasa na svetskoj sceni ide za socijalističkom institucionalnošću koja će joj obezbediti slobodan istorijski razvitak, tako i neprekidna akumulacija kapitala u centru kapitalističkog sistema određuje proces ekonomske i političke koncentracije i centralizacije, koji se konsoliduje zahvaljujući ogromnoj eksploataciji radničke klase i nerazvijenih zemalja.

Međunarodne organizacije, kao UNCTAD, zabrinule su se zbog posledica delovanja multinacionalnih korporacija i njihove dominantne moći na tržištu, jer to neizbežno dovodi do zloupotrebe moći. »To je mogućno, kaže se u izveštaju za 1977. godinu, na račun oligopolske i monopolske moći koju primenjuju multinacionalna preduzeća prema proizvodnji i raspodeli određenih dobara i usluga. Multinacionalne kompanije često koriste tu moć ne samo na lokalnim tržištima razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, već i na svetskom tržištu. Zloupotrebe njihovog vladajućeg položaja u pogledu ustupnina u razmeni unutar firme mogu da se odraze na cene koje, zatim, prodajno odeljenje preduzeća naplaćuje od trećih lica. Upravo se to dešava sa cenama proizvoda koji se prodaju bez docnije prerade, kao i onih što iziskuju veću preradu uz primenu elemenata koji su predviđeni na osnovu trgovine unutar same firme. Zloupotrebe dominantnog položaja koje proizlaze iz manipulacije ustupninama mogu, prema tome, da imaju negativan efekat na industrijske i tržišne strukture i na platni bilans zemalja porekla ili primalaca u kojima deluju multinacionalna preduzeća.«

Zahvaljujući kontroli nad velikim sredstvima masovnog komuniciranja, multinacionalna preduzeća nastoje da se narodima predstave kao instrumenti napretka; tvrde da su ona izvor kapitala i tehnologije za razvoj i da njihovo učešće teži da se pretvori u jedino realno sredstvo prevazilaženja zaostalosti. Ali, uporedo s tim,

Digitized by Google

i u cilju da obezbede izvore sirovina i superekspioataciju radne snage, ona postavljaju i održavaju diktatorske i totalitarne režime koji eliminišu svako narodno učešće i isključuju svaki demokratski izraz.

Iza svetskog dvoboja kapitalizma i socijalizma stoji suprotnost između diktature i demokratije, i stoga nije sekundarna stvar odstranjivanje iz prakse socijalizma svih tragova totalitarne samovolje. Premda svaka država uvek predstavlja vladavinu jedne klase nad drugom klasom, istorijska perspektiva svakom sistemu daje različite i suprotstavljene konotacije. Ako neki socijalistički poredak uništava stvaralačku inicijativu masa birokratskim uređivanjem koje odbacuje učešće većine, on neposredno ili posredno doprinosi jačanju antidemokratskih težnji koje, u suštini, odlikuju multinacionalni sistem vlasti, odnosno sadašnju fazu imperijalističke dominacije.

Iza privida materijalnog i tehnološkog napretka monopolski multinacionalni konzorcijumi nameću iracionalnu eksploataciju bogatstava i ljudi. Da bi to postigli, oni moraju da iskorene drvo demokratije, odnosno moraju silom i metodama terora da smožde sve pokušaje radničke klase i zavisnih naroda da dostignu podnošljive vidove života. Optužba protiv te obmane jeste jedan od zadataka revolucionarnog i socijalističkog pokreta.

Pod izgovorom očuvanja revolucionarnih tekovina birokratski sektori socijalističkog sveta onemogućuju učešće i kontrolu radničke klase u kolektivnom razvoju. S obzirom na to da je takvo učešće u razvijenim kapitalističkim zemljama projektovano na tekuću političku stvarnost, pokazalo se nemogućim da se u svetsku borbu protiv kapitalizma uključe radnici tih zemalja, kojima odbrana stečenih garancija i tekovina izgleda povezana s očuvanjem demokratskih sloboda, s nezavisnošću njihovih sindikata i s njihovim društvenim uticajem. Na drugoj strani, borbe za nacionalno oslobođenje i srednji slojevi u manje razvijenim zemljama naginju, u velikoj meri, prema perspektivi istinskog oslobođenja, odnosno aktivnog i neposrednog učešća masa u ekonomskom, političkom, društvenom i kulturnom odlučivanju.

Da bi se otežalo stvarno učešće radnih ljudi posebno i naroda uopšte, ne može se pribegavati opsenama u kojima se kao eliksir demokratije predstavljaju sistemi gde odlučuje samo elita, koja se neprekidno reprodukuje putem kooptiranja. Socijalistička demokratija se mora zasnivati na tajnom glasanju, na slobodnom izražavanju, na smenjivanju delegata od strane baze, a ne na političkoj profesionalizaciji izabranih predstavnika. Kada se taj princip shvati, težište se stavlja na odlučujući faktor za mobilisanje masa i stvaraju se realni uslovi za zbližavanje i ujedinjenje dva postojeća sistema u ovom vremenu dvoboja do smrti.

Politička evolucija, kako u kapitalističkim tako i u socijalističkim zemljama, prevazišla je stare i oveštale parole o demokratiji. U kapitalističkom svetu izrastanje radničke klase i narodnih snaga, sve zrelija svest masa radnih ljudi i novi uslovi proistekli iz

Digitized by Google

svetske konfrontacije — čine demokratsku alternativu istorijskom činjenicom koja će prevazići ograničenja buržoaskog parlamentarizma. Dostupnost širih informacija narodu i duboka težnja da se učestvuje u donošenju opštih smernica u socijalističkom svetu slabe osnove na kojima počiva birokratija i otvaraju prostore životnoj svežini demokratskih alternativa.

Ne pokušavamo da smetnemo s uma neke opšte zakone socijalizma, kao što su osnovni stavovi u pogledu prirode države i neizbežnosti klasne borbe. Jedino nastojimo da savremenu stvarnost gledamo, licem u lice, da proniknemo u njenu složenost i dinamičnost. Bar se na taj način otresamo nekih jučerašnjih dogmi i starih shema koje je život malo pomalo prevazilazio.

(Sa španskog *Jasna Bunjevac-Sotelo*)

Digitized by Google

Augustin Wajda —
Mieczyslaw Szyszko

Radničko samoupravljanje i razvoj socijalističke demokratije u Poljskoj

I

Demokratija i svi problemi povezani s njom razmatraju se, kao što je poznato, na bazi marksizma sa klasnog gledišta. Ta glavna metodološka pretpostavka određuje ravni analize pravâ i privilegija ličnosti i čitavih socijalnih grupa kako u kapitalizmu tako i u socijalizmu. Takva interpretacija isključuje tumačenje demokratije samo sa političkog i formalno-pravnog gledišta bez uzimanja u obzir njenih ekonomskih i socijalnih aspekata. Istorijsko iskustvo koje proističe iz funkcionisanja različitih društveno-političkih sistema potvrđuje tako shvaćen metod istraživanja.

Forme političkog života u socijalističkim zemljama, među kojima i u Poljskoj, razvijaju se na osnovi socijalno-ekonomskih preobražaja koji predstavljaju posledicu revolucionarne promene klasne suštine državne vlasti. Tokom revolucionarnih državnih preobražaja likvidirane su socijalno-ekonomske osnove političke diferencijacije građana, a samim tim — materijalne barijere koje određuju razmere uticaja na donošenje odluka koje se tiču celog

Digitized by Google

naroda. To čini suštinu socijalističke demokratije kao integralne demokratije koja obuhvata i društveno-ekonomsku i političku sferu.

S gledišta marksističkog učenja, prava demokratija, socijalistička demokratija mogućna je samo na osnovi društvene svojine na sredstvima za proizvodnju. Ta svojina određuje ekonomske osnove suverenosti građana socijalističkih zemalja i istovremeno garantuje nerazdvojnost socijalizma i demokratije. Forme svojine uslovljavaju, usled toga, sav sistem vrednosti koji leži u osnovi demokratije i, u isto vreme, određuju objektivne zakonitosti razvoja socijalizma, u kome demokratizam postaje imanentna crta.

Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju čini posebnu garantiju stvarnog učešća radničke klase u društveno-političkom životu u celini i uslovljava, istovremeno, njenu političku vladavinu koja se izražava, naročito, u rukovodećoj ulozi marksističko-lenjinističke partije. Posebna uloga radničke klase kako u socijalno-profesionalnoj strukturi socijalističkog društva tako i u političko-institucionalnoj strukturi socijalističke države odlučujuće utiče na formu socijalističke demokratije. Imajući u vidu određene uslovljenosti njenog razvoja, treba obratiti pažnju na to da je socijalistička demokratija u Poljskoj nastajala u uslovima snažnih društvenih napetosti i brzih preobražaja koji su se odvijali u sferi proizvodnih snaga i u socijalnoj strukturi. Tako su institucionalni aspekti razvoja demokratije u Poljskoj, kao i u drugim socijalističkim zemljama, vodili računa o dinamici tih preobražaja. Širenje opštenarodne svojine na sredstvima za proizvodnju je, sa svoje strane, postajalo glavni faktor koji ujednačuje društvenu strukturu. U odnosu na radničku klasu to je imalo poseban smisao jer je stvaralo potrebu za samoupravnim, po svome sadržaju i formi, učešćem radničkih kolektiva u upravljanju, istovremeno jačajući političku subjektnost radničke klase u celom političkom sistemu socijalizma, pošto je u okvirima tog sistema došlo do harmoničnog stapanja odlučujuće uloge radničke klase u procesu društvene proizvodnje sa definisanjem pravaca i karaktera zadovoljavanja materijalnih, društveno-političkih i kulturnih potreba. Njen vladajući položaj u sistemu društvenih odnosa i njena prvorazredna uloga u društveno-političkom razvoju zemlje principijelno opredeljuju forme i sadržaj socijalističke demokratije.

Kao što svedoči razvoj političkog sistema socijalizma u Poljskoj, strukturni preobražaji koji primetno zahvataju radničku klasu vodili su ka sistematskom jačanju i produbljivanju socijalističke demokratije, koja se manifestovala u različitim oblastima života naroda. Pomenute međuzavisnosti proističu iz nekoliko osnovnih pretpostavki. Radnička klasa je najbrojnija kategorija poljskog naroda. Njena brojnost, stepen koncentracije, uloga u proizvodnom procesu, solidarnost i visok stupanj organizovanosti i disciplinovanosti predisponiraju je za izvršenje uloge glavne političke snage koja predstavlja ideološke i političke vrednosti socijalističkog uređenja. Te vrednosti poprimaju poseban značaj u formiranju demokratskih normi i mehanizama, a proističu iz toga što je radnička klasa objektivno najzainteresovanija za društveni

Digitized by Google

napredak, likvidaciju svake nejednakosti i klasnih podela i što dosledno teži ka jačanju pravednih društvenih odnosa.

Bogato iskustvo koje su stekle socijalističke zemlje svedoči o tome da je formiranje društvenih odnosa tesno povezano sa razvojem radničke klase i preobražajima unutar nje. S jedne strane, razvoj socijalizma utiče na uslove njenog rada i života, nivo svesti i stepen organizovanosti, na njenu profesionalnu strukturu i rast kvalifikacije, a s druge — porast značaja i položaja radničke klase, a samim tim njene radne i društveno-političke aktivnosti, predodređuje tempo socijalističkih preobražaja u svim oblastima života. Iz svih tih razloga procesi formiranja i razvoja socijalističke radničke klase pripadaju fundamentalnim istraživačkim problemima koji zahvataju kako sferu ekonomije tako i sferu politike.

Osvajanje vladajuće ekonomske i političke pozicije od strane radničke klase stvorilo je osnovu za njen brzi kvantitativni razvoj i kvalitativne preobražaje. Socijalno-ekonomska baza njenog razvoja bili su procesi industrijalizacije, modernizacije ekonomije i široko shvaćenog naučno-tehničkog progresa. Procesi koncentracije izazvali su posebno brzi rast brojnosti radnikâ krupnih industrijskih preduzeća. Radnici takođe daju odlučujući doprinos stvaranju nacionalnog dohotka, igraju naprednu ulogu u naučno-proizvodnom procesu, u oblasti poboljšanja kvaliteta i produktivnosti rada, kao i u oblasti društveno-političke aktivnosti, vršeći odlučujući uticaj na političku klimu u zemlji i na formiranje novih obrazaca socijalističkog načina života.

Analiza tendencija razvoja radničke klase u Poljskoj ukazuje na veliku složenost toga procesa. Tako je, s jedne strane, dolazilo do dinamičnog razvoja i jačanja tradicionalnih centara radničke klase, sa bogatim tradicijama kako političke kulture tako i društvene aktivnosti, a s druge — nicali su savršeno novi centri radničke klase u tipično poljoprivrednim rejonima zemlje, koji nisu imali društveno-kulturne tradicije karakteristične za industrijske rejone. Tamo je takođe dolazilo do brzih, višestranih socijalno-ekonomskih preobražaja koji su uticali na druge sfere života stanovnikâ rejona zahvaćenih urbanizacijom. Svi ti procesi postavili su na dnevni red probleme profesionalne i društvene adaptacije, a zatim — problem političkog sazrevanja koje se izražava u stepenu integracije i klasne autoidentifikacije radnikâ. Te pojave zahvatile su u prvom redu dugogodišnje stručne radnike sa tradicijama profesionalnih interesa koji su kultivisani, često od strane mnogih generacija, naročito u krupnim industrijskim centrima. Pod uticajem te kategorije radnikâ do ovih procesa je došlo i u novim industrijskim centrima. Brojna sociološka istraživanja koja su vršile razne naučne ustanove u zemlji, kako u starim tako i u novim industrijskim centrima, u celini potvrđuju postojanje tih procesa. Iz istraživanjâ proizlazi da se radnici snažno identifikuju sa sopstvenom klasom, to jest da ispoljavaju osećanje zadovoljstva zbog pripadnosti radničkoj klasi i zbog položaja koji zauzimaju u društvu. Ta pojava se jasno ističe među krupnoindustrij-

Digitized by Google

skim odredima radničke klase, radnikâ čiji je život stabilizovan, sa dugim radnim stažom.

Sa rastućom klasnom identifikacijom radnikâ raste i prestiž radničkih profesija. Na primer, već 60-tih godina prelaz radnikâ na administrativno-kancelarijski posao nije uvek smatran za društveni uspon. Iz istraživanja koja su vršena u raznim delovima zemlje u 60-tim godinama proizlazi da je skoro jedna trećina (32,0%) anketiranih službenika u industriji ocenila poziciju radnikâ višom od sopstvene; kvalifikovani radnici su zauzimali drugo mesto u hijerarhiji profesija među gradskim stanovništvom, a kancelarijski radnici i službenici tek četvrto. Visoka ocena sopstvenog prestiža koju daju sami radnici, a i takva mišljenja drugih klasa i slojeva, potvrdila se u mnogim empirijskim istraživanjima; anketirani su visoko ocenjivali svoju pripadnost radničkoj klasi, pri čemu su iznad svega ocenjivali pojave do kojih je došlo u socijalizmu, kao što su podruštvljavanje sredstava za proizvodnju, puna zaposlenost, mogućnost sticanja odgovarajuće profesije, obrazovanje i mogućnosti povišenja kvalifikacije, ugled rada, bolja zdravstvena zaštita i bolji stambeni uslovi, kao i dostiživost rukovodećih funkcija i ekonomski napredak u zemlji.

Visok nivo obrazovanja i stručne kvalifikacije predstavlja važan faktor društvenog i stručnog napredovanja i povišenja društvenog položaja i prestiža; to dozvoljava takođe da se razvijaju i zadovoljavaju raznorodni interesi i sklonosti i utiče na proces ujednačavanja pravâ naroda. Eto zbog čega se posebna briga ukazuje stalnom povišavanju znanja i stručne kvalifikacije radničke klase. Visok nivo opšteg i stručnog obrazovanja obezbeđuje porast produktivnosti i kvaliteta rada, doprinosi modernizaciji proizvodnih procesa, razvija dobronameran odnos prema inovacijama i pozitivno utiče na usavršavanje organizacije rada. Visok nivo obrazovanja doprinosi, po pravilu, i većem političkom angažovanju, dozvoljava svestranije učešće u procesima upravljanja i rukovođenja, to jest u onim oblastima koje predodređuju razvoj instituta socijalističke demokratije uopšte i radničke demokratije posebno.

Rast nivoa obrazovanja svih trudbenika narodne privrede, među kojima i radnikâ, predstavlja stalnu tendenciju razvoja u svim periodima postojanja Narodne Poljske i na svim etapama razvoja našeg naroda. Iz podataka popisa kadrova proizlazi da stalni rast nivoa obrazovanja obuhvata sve kategorije i grupe radničke klase, muškarce i žene, industrijske i građevinske radnike, radnike transporta i veza, kao i zaposlene u poljoprivredi.

Evolucija nivoa obrazovanja poljskih radnika u posleratnom periodu ogleda se u prelazu od nepotpunog srednjeg i nižeg ka nepotpunom srednjem stručnom, a poslednjih godina — ka postlicejskom i srednjem tehničkom obrazovanju *(vidi tabelu 2).**

Promene u strukturi obrazovanja i kvalifikacija vode ka važnim tendencijama u neproizvodnim funkcijama radničke klase, a pre svega u njenim političkim, društvenim i kulturnim funkcijama.

---

* Sve tabele su priložene na kraju članka.

Digitized by Google

Društveno-politička uloga radničke klase u formiranju pravilnih međuljudskih odnosa služi kao doprinos koji ona unosi u jačanje socijalističkog uređenja i predodređuje stapanje njenih osnovnih interesa sa interesima neproleterskih klasa i slojeva poljskog naroda. To stapanje predstavlja osnovu jedinstva našeg naroda u socijalno-ekonomskom, političkom i kulturnom pogledu, omogućava demokratske načine ostvarivanja vlasti i jača institucionalni sistem socijalističke demokratije. Organizaciona snaga tih procesa je PURP, koja ujedinjuje najsvesniju u političkom pogledu radničku klasu i druge klase i slojeve radnih ljudi.

II

Ogromna većina poljske radničke klase zaposlena je u socijalističkim podruštvljenim preduzećima. Uzimajući kao osnovu marksističko-lenjinističko gledište o suštini socijalističkog preduzeća, može se konstatovati da je to radni kolektiv integrisan opštim stručnim interesima, koji funkcioniše na bazi društvenih formi proizvodnje. Njegov cilj je da zadovoljava rastuće potrebe naroda.

Socijalističko preduzeće po svojoj suštini i karakteru predstavlja opštenarodnu svojinu. Zbog njegovog položaja u društveno-političkom i ekonomskom funkcionisanju socijalističkog sistema reč je o tesnoj povezanosti klasnog karaktera državne vlasti i demokratskih načina upravljanja i rukovođenja kako celom narodnom privredom tako i pojedinim preduzećima. Time se obezbeđuje jedinstvo političkih i ekonomskih odluka, koje daju mogućnost uvođenja demokratskih formi u obe sfere. Ipak, u situaciji kada donošenje odluka ekonomskog karaktera ulazi u kompetencije državno-administrativnog i privrednog aparata, tim veći značaj poprima zaštita interesâ radničke klase i obezbeđenje njenog stvarnog uticaja na procese donošenja odluka u razmerama pojedinih preduzeća, grana i resorâ.

Socijalističko uređenje po svojoj suštini obezbeđuje interese radničke klase preko širokog sistema predstavničke vlasti i kroz institute neposredne demokratije i izvršnu vlast. Ipak, centralizovano rukovođenje ekonomskim i društvenim procesima traži institucionalno obezbeđenje radničke klase od opasnosti tehnokratije i birokratije. Blagodareći tom obezbeđenju, kolektiv socijalističkog preduzeća se pojavljuje kao subjekt upravljanja i, u isto vreme, kao glavni proizvodni faktor, a njegov socijalno-ekonomski i politički status dobija ustavne garantije.

Smisao postojanja i razvoja socijalističkog preduzeća uslovljen je neophodnošću zadovoljavanja potreba radnog kolektiva, a takođe opštenarodnih potreba, kako osnovnih tako i potreba najvišeg ranga. Te potrebe određuju najbitnije oblasti delatnosti radnih kolektiva i utiču na karakter preduzeća i njegovih funkcija.

U celini, mogu se izdvojiti sledeće funkcije preduzeća: organizaciono-privredna, socijalna i kulturno-prosvetna. Takav prilaz daje mogućnost da se izrazi karakter socijalističkog preduzeća, po-

Digitized by Google

kazuje područja samoupravljanja radnih kolektiva i ukazuje na one oblasti društveno-političke delatnosti u kojima jačanje demokratije ima poseban značaj.

U najvažnije funkcije socijalističkog preduzeća treba ubrojiti organizaciono-privrednu funkciju. Ona obuhvata radni kolektiv, to jest ljudski faktor, kao i sredstva i predmete rada.

Uzajamni odnos među tim faktorima uslovljava efikasnost zadovoljavanja društvenih potreba i utiče na društvenu podelu rada. Ta podela je tesno povezana sa organizacijom preduzeća i proizvodnog procesa i utiče na obim kompetencija pojedinih članova kolektiva, dajući osnovu za donošenje odluka i definišući hijerarhijski sistem službene zavisnosti (potčinjavanja). Na taj način organizaciono-privredna funkcija izražava odnose koji proističu iz društvene podele rada u okvirima socijalističkog preduzeća i istovremeno prikazuje njegovu strukturu i mehanizme koji integrišu cele radne kolektive.

Društveno-politička funkcija preduzeća je izvedena iz društveno-državnih uslova razvoja celokupne narodne privrede. Ta zavisnost leži u osnovi primerenosti političkog sistema socijalizma društvenom poretku u preduzeću. Na taj način su ta pitanja neposredno povezana sa rukovođenjem preduzećem, to jest kao da se tiču vlasti na nivou radnog proizvodnog preduzeća. Suština ovog pitanja sastoji se u tome što je u njoj izražena vladavina radničke klase u opštenarodnim razmerama. Zato izvor vlasti na nivou preduzeća predstavlja radni kolektiv — integralni deo radničke klase, partijska organizacija kao osnovna karika PURP, koja ostvaruje političko rukovođenje celom zemljom, direkcija preduzeća koja se pojavljuje kao predstavništvo državnih organa i najširа društvena organizacija svih radnih ljudi — sindikalna organizacija. U opšteusvojenoj političkoj nomenklaturi ti delovi formiraju rukovodeće kadrove socijalističkog preduzeća. Oni takođe sprovode u život principe socijalističkog upravljanja i garantuju jedinstvo političkog, društvenog i privrednog rukovođenja.

Društveno-politička funkcija ukazuje na značaj odgovarajuće selekcije rukovodećih kadrova i puteva njihovog napredovanja, kako političkog tako i stručnog. To, očigledno, pokazuje stepen odgovornosti tih kadrova za međuljudske odnose u preduzeću i za njegovo funkcionisanje u celini, što ima posebno velik značaj za formiranje demokratskih mehanizama i pozicija u procesu upravljanja i rukovođenja, a samim tim izlazi iz okvira organizacije preduzeća.

Funkcija preduzeća u sferi društvene potrošnje manifestuje se u celokupnosti mehanizama koji zadovoljavaju socijalno-ekonomske i kulturne potrebe radničke klase i drugih grupa radnih ljudi u uslovima socijalističkog uređenja. Ta funkcija obuhvata čitav kompleks akcija za zaštitu biološke supstance radnog kolektiva i članova radničkih porodica. U nju spadaju, kao što je poznato, dobri uslovi rada, zaštita zdravlja, odgovarajući odmor i stambeni uslovi, kao i niz drugih elemenata izvedenih iz pobroja-

Digitized by Google

nih glavnih aktivnosti usmerenih na zadovoljavanje društvene potrošnje ljudi u proizvodnom procesu. Kao i druge funkcije, i ona izlazi izvan okvirâ pojedinačnog socijalističkog preduzeća, pošto je sistem obezbeđivanja društvene potrošnje radnikâ u preduzeću tesno povezan sa odgovarajućim funkcijama socijalističke države. Pravilna raspodela socijalnih dobara spada neposredno u sferu formiranja pravednih društvenih odnosa i, kao i u slučaju drugih funkcija socijalističkog preduzeća, postaje pretpostavka za produbljivanje socijalističke demokratije.

Socijalističko preduzeće vrši ogroman uticaj na celokupnost čovekovog ponašanja, formira svest i motivaciju radne delatnosti radničkih kolektiva i stvara na taj način proizvodni kolektiv sa određenim nivoom kulture. Iskustvo razvoja socijalističkih preduzeća pokazuje da ona predstavljaju faktor koji razvija kulturu kako na pojedinačnom tako i na globalnom planu.

Jedno od prvorazrednih po važnosti mesta u tom procesu pripada širenju kulture rada. Njen nivo sve više određuje vrednosti radnika jer uslovljava njegovu stvaralačku i aktivnu društvenu poziciju. Ta pozicija, sa svoje strane, služi kao garantija dobrog obavljanja posla, sa shvatanjem njegove korisnosti i namene. Takođe, sve češće se ona posmatra kroz prizmu ne samo ličnog, nego i društvenog života. Tome doprinosi sav prosvetni rad socijalističkog preduzeća i razvnovrsne forme produbljivanja znanja i povišavanja stručne kvalifikacije.

Tim ciljevima sve bolje služi kulturno-prosvetna baza koja se razvija u formi raznovrsnih fabričko-zavodskih učilišta i škola (uključujući i filijale visokih škola), kurseva itd. Vlada opšte uverenje da visok nivo opšteg i stručnog znanja i intelektualno podsticanje širenja kulturnog horizonta čoveka, a u oblasti kolektivnog života i rada radnih kolektiva, stvaraju najbolje uslove za razumevanje procesa upravljanja i rukovođenja. Visok nivo znanja takođe pozitivno utiče na rast političke kulture radnih ljudi, jača demokratske pozicije i istovremeno je faktor koji razobličava nepravilnost ideja koje ne nailaze na potvrdu u svakodnevnoj društvenoj praksi.

Funkcije socijalističkog preduzeća su nedeljive. Pokušaj da se izolovano posmatraju u praksi društvenog života vodi narušavanju preciznog funkcionisanja narodne privrede kako u mikro tako i u makro razmerama i ka perturbacijama društveno-političkog karaktera. Zato subjektivna strana procesa proizvodnje i upravljanja, u poređenju sa ulogom i pozicijom radničke klase u preduzeću, nosi znake univerzalizma.

III

Jedan od generalnih principa političkog uređenja naše zemlje je prihvatanje radničkog samoupravljanja kao najvišeg sastavnog dela socijalističke demokratije. Mesto instituta radničkog samoupravljanja u sistemu socijalističke demokratije uslovljavaju mno-

Digitized by Google

gi faktori koji proističu, uglavnom, iz usvojenih metoda i formi upravljanja narodnom privredom, rastućeg nivoa proizvodnih snaga, kao i nivoa kvalifikovanosti radničke klase, naročito onih njenih predstavnika koji učestvuju u procesu upravljanja i rukovođenja socijalističkim preduzećima.

Utvrđivanje radničkog samoupravljanja u socijalističkom uređenju kao važnog sastavnog dela socijalističke demokratije uslovljeno je, pored toga, činjenicom da socijalističko društvo nije beskonfliktno i da su interesi pojedinih ljudi, grupa i klasa diferencirani.

U određenim situacijama različitost tih interesa može se ticati kako odnosa među pojedinim proizvodnim preduzećima tako i odnosa između preduzećâ i potrošačâ njihovih proizvoda. Takve situacije traže odlučno rešavanje koje obezbeđuju organi vlasti i administracije, koji se koriste odgovarajućim pravnim normama. Ipak, kako svedoči iskustvo, administrativna delatnost državnog aparata nije bez elemenata subjektivizma, voluntarizma, autoritarnosti i, u isto vreme, jednostranosti u ocenjivanju pojava i slično. U tom kontekstu treba ocenjivati sve manifestacije nezadovoljstva koje se rađa u vezi sa odlukama ekonomskog i društveno-političkog karaktera, koje nisu naišle na odobravanje određenih društveno-profesionalnih grupa ili naroda u celini. Često se taj konflikt može svesti na odnose: državni organ — građanin, ali ga je takođe moguće razmatrati kao jedan od motiva karakterističnih za odnose između preduzeća i nadređene administrativne jedinice — udruženja ili ministarstva. Nužan metod integrisanja interesa postaje širenje i povećavanje obima punomoćja onih organa u kojima odlučujuću ulogu igra društveni faktor koji efikasno ograničava mogućnosti državnih organa da donose odluke koje imaju konfliktna svojstva.

Funkcionisanje radničkog samoupravljanja kao jednog od elemenata demokratije proističe takođe iz bitnih pretpostavki koje se odnose na društvenu podelu rada. U marksističko-lenjinističkom učenju mnogo pažnje se poklanja procesima likvidacije klasne prirode te podele rada. Za osnivače marksizma taj proces je bio osnova teorijskih rasuđivanja o uprošćavanju funkcija rukovođenja i upravljanja u socijalističkom uređenju, koje vodi uklanjanju podele na upravljače i na one kojima se upravlja.

Međutim, privredno-tehnološki razvoj do danas nije uprostio funkciju upravljanja. Štaviše, on ju je komplikovao jer se produbila specijalizacija, povisio se rang stručnosti, a tehnički progres je nametnuo poredak koji često ograničava socijalni progres. Uspešno usporavanje tih procesa je, nesumnjivo, perspektiva budućnosti, mada su znaci prevazilaženja okarakterisanog nesklada primetni već danas. Snage koje doprinose prevazilaženju raznorodnih barijera, koje su uslovljene težnjom ka brzom ekonomskom rastu, kriju se kako u daljem razvoju tehničkog progresa tako i u oblasti intelektualizacije rada. Sve primetnije se oblikuju izmene koje svedoče da se fizička strana proizvodnih procesa povlači

Digitized by Google

zahvaljujući razvoju nauke i tehnike, uvođenju novih tehnologija, automatizacije itd.

Nove mogućnosti se kriju i u sferi politike, u usavršavanju funkcionisanja političkog sistema socijalizma. Taj sistem stvara sve efikasnije instrumente koji služe da rad i raspodela njegovih materijalnih rezultata ne iskliznu ispod kontrole i uticaja neposrednih proizvođača — radničke klase. To se odigrava zbog sve punijeg podruštvljavanja upravljanja i donošenja odluka, kao i razvoja demokratskih formi upravljanja. U istom kontekstu treba razmatrati istorijski razvoj samoupravljanja u našoj zemlji, njegovu evoluciju i promenljivost konkretnih ustavno-organizacionih formi.

U razvoju radničkog samoupravljanja u Poljskoj od samog početka je obraćana pažnja, s jedne strane, na funkcije socijalističkog preduzeća, a s druge — na opšte društveno-državne uslovljenosti. Rastući značaj učešća radnikâ u upravljanju bio je uslovljen sledećim pretpostavkama:

— potrebom da se produbljuje realno širenje socijalističke svojine;

— usavršavanjem i razvojem socijalističke demokratije putem jačanja njenih raznorodnih institucionalnih formi, kao i putem širenja učešća radničke klase u upravljanju;

— nužnošću povećanja efikasnosti privređivanja i usavršavanja organizacije rada;

— nužnošću stvaranja odgovarajućih socijalno-ekonomskih uslova za svestran razvoj ličnosti radnikâ socijalističkih preduzeća putem obezbeđivanja baze za društvenu potrošnju i kulturno-prosvetne baze.

Imajući u vidu iznete pitanja i, naročito, proces demokratizacije metodâ upravljanja u Poljskoj, treba istaći nekoliko glavnih perioda razvoja radničkog samoupravljanja, koji se karakterišu, prvo, obimom njegovih kompetencija, a drugo — promenama u njegovoj strukturi.

Obrazovanje organizovanih formi učešća radnih kolektiva socijalističkih preduzeća povezano je sa rastućim otporom krajnje centralizovanom mehanizmu političkog i ekonomskog rukovođenja, karakterističnom za praksu socijalističke izgradnje u prvoj polovini 50-tih godina. Na talasu demokratizacije političkog života u to vreme otpočeo je stihijni proces stvaranja radničkih saveta, potvrđenih Zakonom Sejma od 19. novembra 1956. godine. U njemu se posebno isticalo da »radnički savet upravlja u ime radnog kolektiva preduzeća koje je opštenarodna svojina«. Ipak, obrazovanje radničkih saveta nije rešilo teškoće u formiranju oblikâ radničkog samoupravljanja jer je taj problem bio povezan sa nužnošću reforme čitavog ekonomskog modela. Zahtevi za usavršavanje sistema radničkih saveta bili su u tim uslovima usmereni na pridavanje tim savetima uloge kontrolnih organa koji likvidiraju

Digitized by Google

zloupotrebe, vode brigu o pravednoj raspodeli zarada i slično. Društveni aspekt funkcionisanja radničkog saveta iscrpljivao se u više ili manje uspešnom suprotstavljanju birokratiji i suvišnoj centralizaciji.

Zakon o radničkim savetima koji je dejstvovao u 1956—1958. godini nije likvidirao problem sporova o pitanju kompetencija između direkcije preduzeća i društvenih faktora, što je smetalo definisanju jasne pozicije samoupravljanja. Jedna od optužbi na adresu radničkih saveta bile su njihove nedovoljne kompetencije koje se tiču izbora tehnike proizvodnje, naučnog utvrđivanja perspektiva razvoja preduzeća i korelacije tog razvoja u opštenarodnim razmerama. Ti nedostaci su upućivali na nužnost dopunjavanja sastava radničkih saveta inženjersko-tehničkim i administrativnim radnicima, što je vodilo smanjivanju uloge radničkog jezgra u njima.

Nezavisno od teškoća koje se tiču kompetencija, nije bila beznačajna činjenica da su, uporedo sa radničkim savetima, u preduzećima delovali komiteti PURP i sindikalni komiteti sastavljeni od predstavnikâ društvenog i profesionalnog sindikalnog aparata. Oni su takođe posedovali punomoćja u oblasti upravljanja. Donošenje odluka, bitnih sa gledišta interesâ radnog kolektiva preduzeća, nastupalo je obično na osnovi zajedničkih odluka sva tri organa koji predstavljaju radni kolektiv. Takvo stanje bilo je jedan od glavnih uzroka modifikacije radničkih saveta i podsticalo je na donošenje novog sistema, što je najzad dovelo do koncepcije konferencija radničkog samoupravljanja i usvajanja Zakona od 20. decembra 1958. godine. Time je stvorena nova etapa evolucije radničkog samoupravljanja u kojoj se imala u vidu podudarnost zadataka radničkog saveta, sindikata i partijskih organizacija, koji su istupali kao predstavnici jednog istog radnog kolektiva. Na taj način nova koncepcija se sastojala u širenju društveno-političke dimenzije radničkog samoupravljanja, što je po nameri zakonodavca moralo kolektivima socijalističkih preduzeća da obezbedi sudelovanje u upravljanju i uticaj na poboljšanje proizvodnih pokazatelja preduzeća. Mada su se u sferi samoupravljanja odigrale određene strukture promene, ovaj zakon ostaje pravna osnova njegovog funkcionisanja. Zakon ne određuje strogo i jednoznačno strukturu radničkog samoupravljanja, nego ostavlja mogućnost izbora njegove konkretne forme. Određeno je takođe da su organi samoupravljanja koji predstavljaju radni kolektiv u ostvarivanju bitnih funkcija upravljanja sledeći: konferencija radničkog samoupravljanja (KRS), radnički savet sa svojim predsedništvom i pogonski radnički saveti. Vrhovni organ samoupravljanja u skladu sa zakonom je KRS. U njen sastav ulaze članovi radničkog saveta, preduzetnog komiteta PURP i predstavnici drugih društvenih organizacija koje deluju u pojedinim preduzećima.

Postojanje radničkog saveta nije bilo neophodan uslov za funkcionisanje samoupravljanja i zato je glavnu i dominantnu poziciju tokom vremena počelo da zauzima predsedništvo KRS.

Digitized by Google

Prenošenje centra težine radničkog samoupravljanja na KRS proisticalo je uglavnom iz činjenice da su se u skladu sa razvojem narodne privrede odigravale suštinske promene u načinima i metodama upravljanja, kao i u strukturi same narodne privrede. Zakon o samoupravljanju se pojavio u periodu kada su najrasprostranjeniji tip bila pojedinačna preduzeća. Međutim, krajem 60-tih godina odigravao se brzi proces koncentracije proizvodnje, stimuliran formiranjem takozvanih ukrupnjenih privrednih organizacija koje su najčešće ujedinjavale nekoliko preduzeća. Taj sistem je uveo nove uslove funkcionisanja radničkog samoupravljanja jer je morao izaći iz okvira jednog preduzeća. Osim toga, promenio se odnos u kompetencijama administracije na nivou kombinatâ i udruženjâ, a takođe i samoupravnih organa.

Razvoj organizacione strukture socijalističkih preduzeća, povezan sa dinamičnim rastom njihovih proizvodnih kapaciteta, zahtevao je takođe obrazovanje organâ samoupravljanja u krupnim pogonima pojedinih preduzeća gde je često bilo zaposleno nekoliko desetina hiljada radnika. U toj situaciji sve veći značaj je poprimala nužnost da se vodi računa o novim uslovima funkcionisanja radničkog samoupravljanja, kao i o uslovljenostima koje proističu iz daljeg rasta radničke klase i njene Partije. Ti faktori su na odlučujući način uticali na širenje učešća radnih kolektiva u upravljanju socijalističkim preduzećima i na pridavanje tome učešću ustavnog ranga. U članu 13. Ustava Narodne Republike Poljske, koji stav je dopunjen u februaru 1976. godine, učešće radnih ljudi u upravljanju proizvodnim preduzećem postalo je sveopšti obavezujući princip koji potvrđuje neraskidivu vezu između razvoja socijalističke demokratije i socijalno-ekonomske sfere državnog života.

Inicijativu u toj oblasti ispoljila je uglavnom PURP. Koristeći više nego 20-togodišnje iskustvo konfrontacije teorijskih stavova ekonomske demokratije sa praksom, PURP je, polazeći od toga da zadaci ekonomskog rasta i razvoj proizvodnih procesa ne smeju ograničavati radničko samoupravljanje, smatrala da nivo proizvodnih snaga i njihov sistematski rast ne može voditi smanjivanju društvenog uticaja na rukovođenje i određivanje proizvodnih procesa.

Razmatranju tih procesa služila su, posebno, redovna opštepoljska savetovanja predstavnikâ radničkog samoupravljanja koja su održana 1978. i 1979. godine. Ona su u celosti potvrdila potrebu daljeg jačanja formi samoupravljanja radnih kolektiva na bazi ustavnih državno-pravnih punomoćja.

Počevši od 1978. godine, radničko samoupravljanje je, u skladu sa Ustavom, postalo institut koji važi za sva državna preduzeća, što je otvorilo novu etapu ostvarivanja ideje učešća građana u upravljanju. Širenje samoupravljanja postalo je jedan od važnih faktora dalje demokratizacije društveno-političkog života. U praksi funkcionisanja preduzećâ i samoupravljanja to je značilo:

Digitized by Google

1. Produbljivanje saradnje samoupravljanja sa administracijom u određivanju glavnih pravaca razvoja preduzećâ i u utvrđivanju proizvodnih zadataka i sredstava koja obezbeđuju njihovo izvršenje.

2. Jačanje kontrolnih funkcija saveta nad delatnošću preduzeća, uglavnom administracije.

3. Povišenje ranga samoupravljanja u sferi socijalnog obezbeđenja proizvodnog procesa.

Povećana uloga radničkog samoupravljanja povećala je efikasnost učešća radnih kolektiva kako u donošenju odluka tako i u oceni godišnjih i dugoročnih planova preduzeća, pozitivno je uticala na poboljšanje organizacije njihovog rada i na usavršavanje proizvodnih planova i tehnoloških procesa, dovela je do racionalizacije politike u oblasti zarada i zapošljavanja, stambene izgradnje, pronalazačkog pokreta i u nizu drugih oblasti društvenog života kako u preduzeću tako i u širem smislu.

Kompetencije radničkog samoupravljanja suštinski su uticale na rad centralnih planskih organa i u mnogim slučajevima obezbedile su realističnost privrednih odluka resornog i opštepoljskog značaja. Došlo je do jasnije korelacije takozvanih direktivnih pokazatelja državnog narodno-privrednog plana sa realnim mogućnostima proizvodnih preduzeća. Zahvaljujući novim odlukama porastao je i značaj radničkog samoupravljanja u usavršavanju unutrašnjih mehanizama funkcionisanja preduzeća, koji vode obično ka rastu produktivnosti rada i racionalnom korišćenju kadrova.

Bitna inovacija u delatnosti radničkog samoupravljanja bio je, počev od 1978. godine, izbor predstavnikâ pogonâ u sastav KRS. Usvojen je princip u skladu s kojim ti predstavnici moraju činiti najmanje 1/3 članova KRS. Predstavnici pogonâ su, po pravilu, radnici koji se biraju tajnim glasanjem. Ta procedura jača radnički karakter KRS, omogućujući istovremeno da se samoupravljanje potpunije integriše sa pojedinim privrednim jedinicama u preduzeću, često veoma brojnim.

Funkcionisanje radničkog samoupravljanja treba da nosi stalan karakter, treba da proniče kako u tekuće, svakodnevne, pojedinačne probleme života radnih kolektiva tako i da se bavi nekim globalnim pitanjima i da sagledava perspektivu razvoja celog preduzeća. U vezi s tim pojavila se potreba za stalnim organom koji radi iz dana u dan. Jer takvu ulogu ne može vršiti brojna grupa ljudi koji se, po pravilu, okupljaju jednom u kvartalu. Postalo je neophodno da se bira predsedništvo radničkog samoupravljanja — operativni organ koji radi između zasedanja KRS. Iz sastava predsedništva bira se njegov predsednik.

S obzirom na rang predsedništva i njegov značaj za funkcionisanje preduzeća i raznovrsnih društvenih organizacija koje deluju u njegovim okvirima, u njegov sastav se obično biraju rukovodioci tih organizacija na nivou preduzeća. U sastav predsedni-

Digitized by Google

štva samoupravljanja biraju se i radnici i predstavnici naučno-tehničkih društava koji rade u preduzeću. Ukupan broj članova predsedništva određuje odgovarajući samoupravni organ, usklađujući taj broj sa svojim potrebama.

Usvojeni 1978. godine zakonskim putem, neki dopunski principi radničkog samoupravljanja, naročito u organizacionoj sferi, tiču se formiranja novog predstavništva radnih kolektiva preduzećâ na nivou udruženjâ. To je konferencija predstavnikâ radničkog samoupravljanja, koja se saziva obično dva puta godišnje. Te konferencije ne predstavljaju nastavak KRS na nivou pojedinih preduzeća niti su tim samim stalan organ samoupravljanja.

Poslednje dve godine svedoče o daljem širenju i rastu popularnosti radničkog samoupravljanja. Znatno se povećao broj preduzeća u kojima deluje predstavništvo radnikâ — samoupravljanje. Krajem 1978. godine organi radničkog samoupravljanja delovali su u 560 kombinata i udruženih preduzeća i u više od 12 hiljada pojedinačnih preduzeća. U njima je radilo ukupno 416 hiljada članova KRS, među kojima su radnici predstavljali 60%. Širi se takođe institut konferencije predstavnikâ radničkih samoupravnih organa. Ta forma je uvedena u 371 udruženje.

Uvođenje usavršenih formi radničkog samoupravljanja 1978. godine stvorilo je povoljne uslove za dalje jačanje uticaja radnih kolektiva na procese rukovođenja, značajno doprinoseći razvoju demokratije u oblasti upravljanja narodnom privredom.

Važnu ulogu u razvoju radničkog samoupravljanja igraju proizvodna savetovanja i skupovi radnih kolektiva. Oni u Poljskoj imaju dugogodišnju tradiciju. Savetovanja su široki forum za razmatranje važnih problema koji se tiču rada radničkih kolektiva i najšira platforma integracije rukovodstva preduzeća sa čitavim radnim kolektivom. Doprinoseći masovnom i neposrednom učešću radnih kolektiva u upravljanju, oni omogućuju najšire konsultacije o pitanjima koja su važna sa gledišta radnog kolektiva.

Navedene forme učešća radničke klase u upravljanju ne iscrpljuju sve konkretne varijante koje zavise od organizacione strukture pojedinih oblasti narodne privrede i postojećeg finansijsko-ekonomskog sistema. Dato iskustvo razvoja instituta radničkog samoupravljanja u Poljskoj takođe ne iscrpljuje svu složenost pitanja koja proističe iz problemâ individualne odgovornosti i kolegijalnog donošenja odluka na nivou preduzeća ili udruženja. Nastavljaju se traganja za optimalnim rešenjima u sistemu: radničko samoupravljanje — administracija preduzeća. Rezerve koje postoje u toj oblasti čine ogroman potencijal u procesu daljeg podruštvljavanja države i razvoja socijalističke demokratije.

(S ruskog *Mitar Popović*)

Digitized by Google

Tabela 1

Zaposlenost fizičkih radnika u industriji 1946 — 1977. godine

Godina	Ukupno zaposlenih	Fizičkih radnika
1946	1.244.100	991.500
1950	2.049.800	1.747.700
1955	2.701.700	2.242.500
1960	3.012.100	2.544.800
1965	3.675.300	3.103.100
1970	4.043.600	3.326.300
1973	4.512.422	3.701.260
1977	4.734.561	3.817.713

Izvor: Podaci za 1946—1965. godinu u Statističkom godišnjaku industrije 1945—1965, str. 286; podaci za 1970. i 1973. godinu u Statističkom godišnjaku 1975, str. 170; Stručni popis 1973, prvi deo, i Stručni popis 1977, str. 51.

Tabela 2

Zaposleni u narodnoj privredi, među kojima i radnici, po polu i obrazovanju u 1977. godini

Vrsta obrazovanja	Zaposleni						
	Ukupno	Žena u tome	Radnici zaposleni u proizvodnji		Žena u tome		
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	
Ukupno	11.768.009	43,2	7.892.830	67,5	2.830.343	35,8	
Visoko	778.145	42,1	1.579	0,02	259	18,6	(!) p.p.
Postlicejsko i srednje stručno	2.095.385	55,7	321.510	15,3	91.216	28,3	
Opšte srednje	699.843	72,6	93.519	13,3	52.419	56,0	
Opšte nepotpuno srednje	139.728	66,0	52.304	37,4	31.373	59,9	
Osnovno i nepotpuno srednje stručno	2.440.136	31,1	2.247.151	92,1	698.858	28,8	
Završeno nepotpuno srednje	4.707.377	39,2	4.369.340	92,7	1.664.237	38,0	
Nezavršeno nepotpuno srednje	817.395	42,0	812.063	99,3	342.056	42,1	

Izvor: Stručni popis 1977, Varšava, 1978, str. 120.

Digitized by Google

Tabela 3

Industrijska preduzeća po broju zaposlenih radnika industrijske grupe

Naziv	Ukupno	U tome preduzeća po broju radnika: Do 500	501 — 1.000	1.001 — 3.000	3.001 — 5.000	5.000 i veća
		1965				
Preduzeća u %	100,0	80,5	9,6	7,2	1,8	0,9
Prosečno brojno stanje zaposlenih radnika u %	100,0	27,9	15,1	27,7	15,5	13,8
		1970				
Preduzeća u %	100,0	73,9	12,3	10,4	2,3	1,1
Prosečno brojno stanje zaposlenih radnika u %	100,0	22,3	15,3	31,3	15,4	15,7
		1975				
Preduzeća u %	100,0	66,7	13,8	13,9	3,5	2,1
Prosečno brojno stanje zaposlenih radnika u %	100,0	17,1	12,4	30,9	17,0	22,6
		1978				
Preduzeća u %	100,0	61,5	18,3	15,2	3,3	1,7
Prosečno brojno stanje zaposlenih radnika u %	100,0	16,9	16,7	32,7	16,5	17,2

Izvor: Podaci Državne statističke uprave (DSU) za 1979. godinu.

Tabela 4

Obrazovna struktura radnika (1958 — 1977)

Godina	Obrazovanje u %: Postlicejsko i srednje stručno	Osnovno i nepotpuno srednje stručno	Nepotpuno srednje	Nezavršeno nepotpuno srednje
1958	1,0	9,7	45,9	43,4
1964	0,9	12,5	54,4	32,2
1968	1,1	18,1	56,3	24,5
1973	3,2	24,2	56,0	16,6
1977	4,0	28,4	55,3	10,3

Izvor: Stručni popis 1968, deo 1, DSU, Varšava, 1969; Stručni popis 1973, deo 1, DSU, Varšava, 1974; Stručni popis 1977, DSU, Varšava, 1978.

Digitized by Google

Radovan Drašković

Institucionalizacija našeg društva i hiperprodukcija (proliferacija) državnih i samoupravnih akata

(Povodom članka profesora dr Nece Jovanova: »Pledoaje za dijalog o državi u socijalizmu«, »Socijalizam«, br. 7—8/1980, str. 79—103)

Koristeći priliku da se odazovem pozivu na javni dijalog o državi u socijalizmu (u samoupravnom društvu) na koji poziva profesor dr Neca Jovanov svojim radom *Pledoaje za dijalog o državi u socijalizmu*, objavljenim u »Socijalizmu«, br. 7—8/1980. godine, pokušaću da se osvrnem samo na neka pitanja razmatrana u ovom radu — pitanje institucionalizacije samoupravnog društva (političkog sistema socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji) i hiperprodukcije (proliferacije) državnih i samoupravnih normi u tom društvu i na neke posledice takvog stanja.[1] Imponuje autorov predlog da *javni* dijalog bude »vođen na intelektualno i ljudski pošten način i

[1] Ipak, sve što iznesem neće biti dovoljno da se najbolje i najpotpunije prikažu suprotni stavovi, odnosno objektivna stvarnost. Za to treba mnogo više prostora, vremena i sposobnosti.

Digitized by Google

bez ikakvog osećanja nelagodnosti dijaloga«. Pridržavaću se ovih pravila koliko to budem umeo. Iako je, nesumnjivo, i ovaj rad profesora Jovanova veliki doprinos teoriji samoupravljanja, ovde neću iznositi pozitivnu karakteristiku njegovih stavova. Nadam se da mi zbog toga neće zameriti.

Mada bih imao primedbi i na neka pitanja i činjenice iznete u prvom delu rada profesora Jovanova (na primer, ako ima viška sredstava u »posredničkim institucijama«, da li postoji obaveza vraćanja tih sredstava, u kolikom iznosu i kako se vraćaju; da li je prihvatljivo stalno i svuda pisati o vlasti radničke klase kad znamo da je osnovna karakteristika našeg društveno-političkog uređenja da u našem društvu vlast vrše radnička klasa i svi radni ljudi, kako je određeno u članu 1. Ustava SFRJ; ili: da li zaista još nije prevaziđen »terminološki« spor oko terminâ: »organizacija udruženog rada« ili »organizacija udruženih radnika« i »oslobađanje rada« ili »oslobađanje radnika« i drugih), o kojima se može posebno raspravljati, — moj osvrt se odnosi samo na pitanja koja su mnogim nitima vezana i sa drugim pitanjima iznetim u radu profesora Nece Jovanova.

1. O hiperprodukciji institucija u našem društvu

Da bismo pisali, govorili ili vodili javni dijalog uopšte o problemu institucionalizacije našeg društva, a, u vezi s tim, kako ističe profesor Jovanov, i o problemu hiperprodukcije državnih i samoupravnih normi i o povećanoj potražnji ljudi koji stvaraju institucije i norme, morali bismo poći od istorijske geneze, od uzrokâ takvog stanja. Međutim, radi celishodnijeg načina razmatranja ovih pitanja citiraću najpre, kao povod i motiv mojih rezonovanja, profesora Jovanova koji u podnaslovu »Institucionalizacija jugoslovenskog društva i njene konzekvence«, na strani 93, piše:

»*Hiperprodukcija institucija produkovala je hiperprodukciju državnih i samoupravnih normi, i jedno i drugo je hipertrofiralo potražnju ljudi koji stvaraju institucije i norme, koji rade u njima i koji stvaraju i primenjuju sredstva da institucije funkcionišu i da se ljudi ponašaju po državnim i samoupravnim normama. To je logično na skali vrednovanja rada postavilo stvari sa nogu na glavu — po materijalnoj i moralnoj vrednosti izbio je na prvo mesto onaj rad koji stvara institucije i norme i koji obezbeđuje funkcionisanje institucija i ponašanje ljudi po državnim i samoupravnim normama. Istovremeno je, kao logična posledica, u maksimalno mogućoj meri materijalno i moralno obezvređen onaj rad koji stvara materijalna, kulturna i duhovna dobra. Posledice su jasne. Proizvodnju materijalnih dobara masovno napuštaju inženjeri i tehničari, a zatim visokokvalifikovani i kvalifikovani radnici. Proizvodnim radom danas se bavi uglavnom onaj ko drugih alternativa za posao nema. Zato se najpre nagomilavaju rukovodeći i administrativno-upravni aparat i režijsko osoblje u samim organizacijama udruženog rada, a zatim u socijalno privilegisanim organizacijama i*

Digitized by Google

institucijama i od radničke klase otuđenim centrima društvene moći...« (*kurziv* — R.D.). Imam više primedbi na ovaj tekst.

1) Na izgled, nema se šta zameriti sadržini teksta: konstatacije su izvedene na osnovu stvarnog stanja u našem društvu — mnogo institucija stvara mnogo normi, a i jedno i drugo uzrokuje povećanu tražnju za radnicima koji rade u institucijama i koji stvaraju institucije i (formalno) norme itd. To je prosta logika. Pokušaću da dokažem da, ipak, nije baš tako.

Što se, pak, tiče posledice takvog stanja — ni na prvi pogled ne može se reći da je logično, to jest da se zbog toga bolje vrednuje rad radnikâ u institucijama (još neidentifikovanim) i onih koji stvaraju norme, jer ovde više nema kvantificiranih odnosa, već imamo kvalitativnu činjenicu, koja ni logički ne mora zavisiti od navedenog kvantitativnog stanja. To bi bio prost formalizam u logici, bez dubljeg ispitivanja uzročno-posledičnih veza između navedenih kvantitativnih i kvalitativnih činjenica (ako su one utvrđene na osnovu verodostojnih podataka). Postoje logički zakoni, ali postoje i logičke greške. Međutim, ne upuštajući se u metodologiju naučnoistraživačkog rada koju, uveren sam, profesor Jovanov dobro poznaje, smatram da se i prilikom navođenja ovakvih konstatacija mora primenjivati, i kod ovako na izgled opštepoznatih pojava, dijalektičko-materijalistička metoda saznanja. Ovde ne važi, a ne može se ni primeniti, dijalektičko pravilo da kvantitet, pod izvesnim uslovima, prelazi u kvalitet.

Uveren sam da se površnom sintezom nekih pojava mogu donositi površni i pogrešni zaključci o našoj društvenoj stvarnosti. To je veoma štetno i za istraživače, a još štetnije za naše samoupravljanje. O ovom pitanju izneću nešto više pri kraju ove rasprave.

2) Pođimo sada od prve rečenice u citiranom tekstu: »*Hiperprodukcija institucija produkovala je hiperprodukciju* (ili proliferaciju, kako se stručno upotrebljava termin — prim. R.D.) *državnih i samoupravnih normi, i jedno i drugo je hipertrofiralo potražnju ljudi koji stvaraju institucije i norme...*« Izgleda da se ovoj rečenici (iako nešto skraćenoj) nema šta zameriti. Sve je, izgleda, logično — povećan broj institucija i povećan broj normi zahteva povećanu tražnju za radnicima koji rade u institucijama i koji stvaraju i institucije i norme. To je, ipak, najjednostavnije i najpovršnije posmatranje stanja, pojava ili činjenica. Po mom dubokom uverenju, treba poći od analize tih pojava, pa tek onda doći do sinteze, konstatacija i zaključaka. U ovom radu to ne vidimo.

Ovde, u ovom delu teksta, kao ni u drugim delovima celog poglavlja, nema dovoljno analiza, već se konstatuje i zaključuje, pita i postavljaju problemi. Znači li to da se autoru mora uvek verovati ili da mu treba povlađivati ako nije dovoljno jasan i potpun u izražavanju? Svakako da ne znači.

3) Autor, kada već razmatramo konstataciju o hiperprodukciji institucija, na strani 91. teksta navodi, pišući o odnosima pokreta i poretka, sledeće: »Takav odnos pokreta prema poretku, njegovim organizacijama, zajednicama i institucijama mora odlučujuće uticati da i sam poredak i njegove organizacije, zajednice i institucije

Digitized by Google

budu dinamični, živi, *u stalnim preobražajima, promenama i sa stalno novim, istorijskoj ulozi radničke klase i njenim interesima adekvatnim institucionalnim rešenjima. Zbog toga nužne promene u poretku, česte reorganizacije organizacija, zajednica i institucija samoupravljanja kao poretka nisu elementarne nepogode... već nužnost u razvoju samoupravljanja kao sistema vlasti radničke klase i bitna pretpostavka sprečavanja birokratizacije i njenog izrođavanja u vlast nad radničkom klasom*« (*kurziv* — R.D.).

Nije li i ova činjenica uzrokovala pojavu hiperprodukcije institucija u nas? Upravo na sličan način moglo se objasniti otkuda povećan broj institucija uopšte i »posredničkih institucija« — kako pojedine od njih naziva profesor Jovanov. Zar zbog nužnih promena u poretku i česte reorganizacije organizacija, zajednica i institucija nije došlo i do povećanog broja institucija u našem društvu? Jeste. Prema tome, ovakva reorganizacija organizacija, zajednica i institucija (mada bih izbegavao termin »institucija«, ali je u teoriji prihvaćen)[2] uslovila je ne samo odnose između pokreta i poretka, kako ih shvata profesor Jovanov, već i samu hiperprodukciju institucija. Ali, ne samo to.

4) Dubljom analizom razvoja našeg političkog sistema socijalističkog samoupravljanja ne bi bilo teško dokazati da nam je ovakva institucionalizacija našeg društva bila potrebna i da će još dugo biti potrebna — radi očuvanja i zaštite samog poretka, ali i pokreta, kako ih svata i interpretira profesor Jovanov. Potreba za ovim i ovakvim institucijama je duboko analizirana i pre donošenja ustavnih amandmana iz 1971. godine, Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu. O tome se može napisati čitava knjiga, a ne samo ovako kratak napis.

Zašto onda kritikovati institucionalizaciju celog našeg društva i govoriti i pisati o hiperprodukciji institucija uopšte, a objašnjavati da su one ipak obrazovane na osnovu Ustava i zakonâ, dakle, da su (samo) formalno-pravno prihvatljive? Znači li to da treba bezuslovno menjati Ustav SFRJ i ustave republika i pokrajina, sve zakone koji su bili osnov za obrazovanje institucija (pa i Zakon o udruženom radu i sve druge zakone kojima je on bio osnov za donošenje)? Verovatno ne znači!? Znači li to, dalje, da pokretu preti opasnost od poretka? Ne znači, jer i pokret i poredak sačinjavaju radnička klasa i radni ljudi, odnosno naša radnička klasa i svi radni ljudi koji imaju vlast i samoupravljanje. Međutim, treba se boriti da oni tu svoju vlast i samoupravljanje ostvaruju istinski u praksi, kako je to uređeno našim ustavno-pravnim sistemom i političkim sistemom socijalističkog samoupravljanja uopšte. Neke metode ove borbe navodi i profesor Jovanov.

Naš ustavno-pravni i politički sistem u sadašnjoj fazi razvoja je stabilan i dosta čvrst i nema potrebe za njegovu bitnu izmenu. Jasno je da će se on menjati samo tako i toliko koliko je potrebno da se potpunije usavršava, jača i primenjuje u praksi na sve subjekte

[2] Smisao termina »institucija« koji je definisan u *Enciklopediji samoupravljanja* (»Savremena administracija«, Beograd, 1979, str. 313) najprihvatljiviji je.

Digitized by Google

koji su učestvovali u njegovom stvaranju (pasivno ili aktivno, svesno ili nesvesno — to je poseban problem i o njemu će biti reči kasnije).

Može se voditi šira rasprava o tome da li je naša država po broju institucija i po broju normi — državnih i samoupravnih — i po broju zakona (i drugih propisa i samoupravnih opštih akata), na prvom mestu u svetu, ali znamo da nigde u svetu nema samoupravljanja na nivou globalnog društva niti ovakvog samoupravljanja uopšte, kao i to da nigde u svetu nema ni državnog ni samoupravnog prava (ili, bolje reći: državnih i samoupravnih normi) kao što ih mi imamo. Zato se, ali ne samo zato, ne mogu upoređivati, u kvantitativnom smislu, naše institucije i norme sa institucijama i normama u drugim sistemima i drugim državama (o upoređivanju po broju normi kasnije ću izneti nešto više).

Dakle, sama činjenica da imamo dosta ili mnogo institucija ne znači istovremeno da su nam one nepotrebne, već treba da se stalno analizira kako te institucije ostvaruju svoje samoupravne, društveno-ekonomske, političke, državne i druge funkcije (zavisno od njihove nadležnosti i delokruga).

Kad bismo imali zaista mnogo institucija, odnosno više nego što je potrebno našem društvu, uveren sam da drug Kardelj ne bi ovo i ovako napisao:

»Jedan od gorućih problema savremenog čovečanstva i razvoja savremenog političkog sistema mogao bi se sažeto izraziti i postaviti na sledeći način: kako u doba koje traži veliku koncentraciju sredstava za proizvodnju, veliku unutrašnju društvenu centralizaciju, transnacionalnu integraciju rada i veliku međusobnu zavisnost naroda, kada je stepen integrisanosti društva i čovečanstva viši nego ikad ranije, *kako, dakle, u takvim uslovima obezbediti slobodu čoveka u njegovom radu i stvaranju, a samim tim i u upravljanju društvom. Ideja i praksa samoupravljanja*, i to — ne bih se plašio, nasuprot savremene kritike institucionalizacija... — *institucionalizovanog samoupravljanja u smislu kompleksnog društvenog sistema, daju, po mom mišljenju, odgovor na to pitanje*, jer stvaralačku slobodu čoveka i naroda pretvaraju u podsticaj integraciji proizvodnih snaga i čovečanstva, a samim tim i taj proces integracije uslovljavaju tom slobodom. U tom smislu ideja i praksa samoupravljanja, nesumnjivo, mogu da izvrše značajan uticaj na dalji razvoj društvenog i demokratskog političkog sistema u svetu«[3] (*kurziv* — R.D.).

Iz ovog Kardeljevog citata proizlazi da je manje zlo zbog institucionalizacije našeg društva nego što će naše društvo ili društvo uopšte imati od toga koristi. To ipak ne znači da bismo daljom institucionalizacijom postigli više. Naprotv. Postigli bismo mnogo manje, a naročito zbog toga što bi postojala još veća opasnost od birokratizacije društva.

---

[3] E. Kardelj, *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950—1976*, »Privredni pregled«, Beograd, 1977, str. 10.

Digitized by Google

Institucionalizaciju samoupravljanja akademik i profesor Jovan Đorđević, međutim, objašnjava ovako:

»*U početku samoupravljanje se stvaralo »odozgo« — zakonima i intervencijom* osnovnih političkih centara odlučivanja. *Usled toga i pod uticajem nerazvijenosti društva i novine samog »eksperimenta«, ono je pretežno institucionalizovano i time i formalizovano. To je, uglavnom, ostalo i danas, utoliko pre što se protiv samoupravljanja, i u samom njemu, javljaju protivteže, reakcije, pa i aktivni uticaj nosilaca državne ideologije, konzervativizma, birokratske samoupravnosti i privilegije, etatističkih ali i primitivno-demagoških težnji i pogleda..*«[4]

Isti autor u svom drugom delu[5], o samoupravljanju i institucijama, piše:

»*Spoj samoupravljanja i institucije proizlazi iz nerazvijenosti i nedovršenosti samih samoupravnih struktura i struktura makro društva u kome se ono danas uspostavlja. Samoupravljanje nije a priori antiinstitucionalistička doktrina i ideologija.* Ono je ideja i praksa društvenog preobražaja i realnosti društva, obuhvatajući korišćenje njegove racionalnosti i uvažavanje njegove iracionalnosti. Ali, institucija u samoupravljanju ne sme značiti zatvaranje samoupravnih odnosa u hijerarhijsko-birokratsku strukturu i u staru formu institucija, kao što se događa skoro u svim zemljama koje razvijaju samoupravljanje.« I dalje:

»*Institucionalizovanje samoupravljanja mora biti na osnovi samoupravljanja,* tako da sociološki i ljudski supstrat samoupravne institucije bude dovoljno jak i sposoban kako da spreči hijerarhije i dominacije, tako i da otklanja protivrečnosti između razvitka proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Model samoupravnih institucija nije još do danas pronađen, ni u oblasti teorije . . .« I sledeće:

»*Relativno jedinstvo između samoupravljanja i institucija je »jedinstvo protivrečnosti«; privremeno i društveno-politički uslovljeno* . . . S druge strane, pravi odnos između samoupravljanja i institucije nije ni u ideji antiinstitucije . . . Teorija antiinstitucije meša funkcije i forme, i ne otkriva one odnose koji čine instituciju birokratskom. Ona time svaki institucionalizam unapred izjednačava sa birokratizmom . . .« (*kurziv* — R.D.).

Sličnih teorijsko-praktičnih stavova o institucionalizaciji našeg društva ima više. Međutim, navođenje ovih citata nije imalo za cilj da diskvalifikuje stavove profesora Jovanova, već samo da se navedu i suprotna gledišta kako bi čitaoci mogli da ocene da li u njima ili u stavovima profesora Jovanova ima više objektivne stvarnosti.

Hiperprodukcija institucija ili hiperinstitucionalizacija našeg društva, kako to shvata i za šta pledira profesor Jovanov, zahtevala bi radikalne izmene u strukturi samog društva, samim tim i radi-

[4] J. Đorđević, *Samoupravljanje i politički sistem*, Rijeka, 1978, str. 50.

[5] J. Đorđević, *Ideje i institucije*, »Radnička štampa«, Beograd, 1972, str. 314—315.

Digitized by Google

kalne izmene u ustavno-pravnom i političkom sistemu društva (izmena ili ukidanje, na primer, mnogih zakona o obrazovanju i radu samoupravnih interesnih zajednica i drugih samoupravnih organizacija i zajednica).

Međutim, mogli bismo se složiti da je potrebno izvršiti neke izmene propisâ o organizaciji i radu, na primer, banaka i još nekih »institucija« i o obrazovanju i radu stručnih službi SIZ, organa državne uprave i, možda, nekih drugih (o kojima se, naročito o bankama, već pišu čitave studije, održavaju brojna savetovanja i vodi javni dijalog na najširem nivou), ali o izmenama odnosa čitavog pravnog i političkog sistema ne može biti ni reči.

5) Na početku, kao i uopšte u celom poglavlju II, autor ne identifikuje dovoljno institucije, ali odmah na početku, pored navedenog, veoma određeno konstatuje i zaključuje sledeće:

»*Potpuno je izvesno da je jugoslovensko društvo preinstitucionalizovano i da je hiperprodukcija institucija postala ograničavajući faktor ostvarivanja socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa i samoupravljanja uopšte. Ukazujem na uvećanje, i to sa progresijom, skupština samoupravnih interesnih zajednica, njihovih jedinica, u izvesnoj meri poslovnih banaka i njihovih filijala. Hiperprodukcija institucija nužno je povukla za sobom hiperprodukciju državnih i samoupravnih normi, a ova je morala za sobom da povuče nagli porast administrativno-upravnog aparata na svim nivoima organizacije jugoslovenskog društva — od Federacije do osnovne organizacije udruženog rada . .*«[6] (*kurziv* — R.D.).

Radi ilustracije konstatacija i zaključivanja o institucionalizaciji našeg društva kao ograničavajućem faktoru u ostvarivanju socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa i samoupravljanja uopšte, u citiranom tekstu se navode kao institucije samo banke i skupštine samoupravnih interesnih zajednica (koje se uvećavaju, navodno, progresivno). Takođe se može pročitati da su poslovne banke, u izvesnoj meri i njihove filijale, i jedinice (?) skupština samoupravnih interesnih zajednica osnovni subjekti koji predstavljaju hiperprodukciju institucija u našem društvu; ove institucije su osnovni razlog ili činilac što je naše društvo preinstitucionalizovano; one su i uzrok što je došlo do naglog porasta administrativno-upravnog aparata na svim nivoima našeg društva. Na sličan način se identifikuju institucije i u sledećem podnaslovu poglavlja II, na str. 94.

Da bi se uverio u to šta je za autora institucionalizacija našeg društva uopšte, čitalac mora pročitati sve što je autor napisao u ovom radu o »posredničkim institucijama« i o institucijama uopšte, ali ni tada neće biti uveren u doslednost definisanja ovih pojmova ili termina. Da li se pod ove i ovakve institucije, kako ih opisuje autor, mogu podvesti i skupštine samoupravnih interesnih zajednica? Mislim da ne mogu. Ove skupštine predstavljaju konstitutivni

[6] Ovaj citat zaslužuje posebnu pažnju, ali nisam ga u početku ovog mog »pledoajea« napisao, jer je ovde reč o identifikaciji institucija. Smatram, takođe, da redosled u izlaganju mojih primedbi nije bitan.

Digitized by Google

deo delegatskog sistema i nisu samo »teorijski i formalno-pravno samoupravne institucije«. One nisu niti mogu biti »najjače posredničke institucije i od radničke klase najviše otuđena i osamostaljena sila i faktički pogon države« niti »njeno pomoćno sredstvo u ostvarivanju dominacije nad radničkom klasom i njenim interesima«. To nije samo teorijsko pitanje.

Da je to tako, morali bismo zahtevati, to jest naša radnička klasa i svi naši radni ljudi koji imaju i faktičku, a ne samo normativno-pravnu vlast u ovom društvu, i koji samoupravljaju — da se po hitnom postupku ukinu pojedine odredbe Zakona o udruženom radu, svi zakoni o samoupravnim interesnim zajednicama, a naročito zakoni o izboru i opozivu delegatâ ovih skupština i odredbe o konstituisanju i radu skupština ovih zajednica i mnogi drugi.

To sada, ni u skorijoj budućnosti, nije potrebno ni neophodno.

Međutim, i kad bi se takva »reforma« pravnog sistema ostvarila, problem institucionalizacije društva ne bi bio rešen, a podruštvljavanje i odumiranje države ne bi uznapredovali.

Očigledno, problem institucionalizacije našeg društva, a ponajmanje opasnost za ostvarivanje samoupravljanja, nije u bankama i skupštinama samoupravnih interesnih zajednica niti u spoljnotrgovinskim organizacijama, a ponajmanje u većima udruženog rada skupština društveno-političkih zajednica (i drugim institucijama koje se navode u ovom radu), već u doslednoj primeni u praksi ustavno-pravnih i političkih principa, u ostvarivanju nadležnosti i delokruga i celog sistema odgovornosti svih samoupravnih organizacija i zajednica u našem društvu, dakle, svih »institucija« uopšte i svih radnika koji rade u njima. Ostvarivanje prava, obaveza i odgovornosti je osnovni i, rekao bih, presudan faktor za otklanjanje opasnosti od birokratizacije našeg društva, faktor ostvarivanja samoupravljanja kako je ono određeno i uređeno Ustavom i zakonima i samoupravnim opštim aktima i prihvaćenim političkim stavovima i opredeljenjima, i u teoriji i nauci uopšte. Međutim, ovako konstituisano samoupravljanje mora se razvijati i unapređivati, a tome će najviše doprineti teorijske i naučne pretpostavke koje uzimaju u obzir revolucionarnu praksu i njoj služe.

Verovatno da autor ima neke značajne i pouzdanije rezultate istraživanja institucionalizacije našeg društva, ali, kako je taj problem ovde interpretiran (i hiperbolisan) i kako je izneo neke konstatacije i zaključke bez dovoljno činjenica i analiza, može se pretpostaviti da je njegov rad više lično misaono izražavanje, koje nema podlogu u objektivnoj stvarnosti (činjenicama). To pokazuju i neke autorove dileme i zato on nije dovoljno uverljiv kad pokušava da identifikuje subjekte hiperinstitucionalizacije našeg društva i kad pokušava da obrazlaže posledice, konstatacije i zaključke u vezi s tim problemom. Bez analize uzrokâ nastanka i potrebe institucija i suštine institucionalizacije našeg društva svaki zaključak i svaka konstatacija su samo obične hipoteze.

6) Mada se o institucijama i o hiperprodukciji institucija može, u vezi s ovim radom, više napisati, napomenuo bih još samo ovo:

Digitized by Google

Kad se kaže progresivno uvećavanje institucija (banaka i drugih samoupravnih organizacija i zajednica), to znači da se njihov broj stalno povećava. Dakle, proces preinstitucionalizacije ili hiperprodukcije institucija našeg društva je još u toku, u progresiji. Nema osnova, nema činjenica koje u sadašnjem trenutku to mogu potvrditi ili se one ne objavljuju za širu javnost. Poznato je da je proces institucionalizacije našeg društva uglavnom završen krajem 1978. i u toku 1979. godine. Sada je u toku samo reorganizacija institucija kao trajan, ali ne tako intenzivan proces. Nema potrebe za stvaranjem drugih oblika niti za povećavanjem broja institucija (organizacija i institucija uopšte). Prema tome, ne može se govoriti o progresivnom uvećavanju broja institucija, već samo raspravljati o tome da li su institucije ovakve kakve jesu i brojem koji je pretežno konstantan (skupštine SIZ, skupštine DPZ, banke, zavodi za osiguranje lica i imovine i druge) adekvatne, odnosno da li postoji tendencija dezintegracije, umesto integracije, institucija na manje nezavisne delove.

Ako je tako — da se progresivno više ne povećava broj institucija uopšte (što se lako može dokazati i na osnovu statističkih podataka) — onda je logično da ne postoji opasnost od hiperprodukcije institucija kao trajnog procesa, već postoji, mada uslovno, opasnost od porasta broja radnika koji bi želeli da rade u »posredničkim institucijama«, odnosno u vanprivredi i u neproizvodnim delatnostima i od usitnjavanja, to jest dezintegracije institucija (i to pojedinih, a ne svih). To je problem koji je u neposrednoj vezi s dosadašnjim izlaganjem, pa ću ga posebno razmotriti.

7) Na kraju, iako se o institucijama može mnogo više raspravljati, osnovne institucije, osnovne društveno-ekonomske i političke ćelije našeg društva su, pored ostalih, osnovne organizacije udruženog rada, mesne zajednice i osnovne organizacije Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija itd.

Zakonom o udruženom radu je određeno (radi »spuštanja« dohotka što bliže radnicima koji ga stvaraju i stiču) da se proces sticanja i raspoređivanja dohotka i raspoređivanja čistog dohotka (i raspodele sredstava za lične dohotke radnika) odvija u osnovnim organizacijama udruženog rada.

Statutom Saveza komunista Jugoslavije određeno je da je osnovna organizaciona forma Saveza komunista osnovna organizacija, u kojoj se najneposrednije odvija aktivnost svih komunista. Isto ili slično je i u organizovanju drugih društveno-političkih organizacija.

Prema tome, ima mnogo ovih osnovnih ekonomskih i političkih institucija. Ranije ih nismo imali, ali je iskustvo prakse ovih »institucija« pokazalo da radni ljudi i komunisti aktivnije i neposrednije učestvuju u radu i odlučivanju (i upravljanju) uopšte otkad one postoje nego ranije (u »glomaznim«, većim, društveno-ekonomskim i društveno-političkim organizacionim oblicima).

Zato ove i ovakve institucionalne oblike, koji su najbrojniji u našem društvu, ne treba menjati.

Digitized by Google

Nešto slično se može reći i za »institucije« delegatskog sistema — delegacije radnika i građana i delegacije skupština društveno-političkih zajednica i samoupravnih interesnih zajednica. Ni ovaj sistem institucija na sadašnjem stepenu našeg društva ne treba menjati. Slično je i sa drugim organizacionim oblicima našeg društva.

Šta onda treba menjati (kada su ove institucije najbrojnije) u našem »preinstitucionalizovanom« društvu? Da li su ove institucije osnovni činilac »hiperprodukcije institucija« — kad su »posredničke« i druge institucije, koje navodi profesor Jovanov, u manjini?

Ostaje takođe otvoreno pitanje: da li je izvesno da je »hiperprodukcija institucija postala ograničavajući faktor ostvarivanja socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa i samoupravljanja uopšte«? — kako je napisao profesor Jovanov u prvoj rečenici u podnaslovu o ovom problemu, na strani 92. U njegovom radu nema dokaza (činjenica) koji bi to potvrđivali.

2. Nešto o realnoj i nominalnoj hiperprodukciji ili proliferaciji akata (državnih i samoupravnih)

Nije osporavana i uopšte nije sporna činjenica da imamo dosta (i mnogo) državnih opštih akata (zakonâ, drugih propisa i opštih akata organa društveno-političkih zajednica) i samoupravnih opštih akata organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica. Zato se ne može zameriti profesoru Jovanovu što napominje da u nas postoji hiperprodukcija državnih i samoupravnih normi. Međutim, za takvo stanje nisu uzrok samo subjektivni činioci.

Istorijski posmatrano, jačanjem države (panetatizacije) krajem XIX i početkom XX veka, zatim usled toga povećanim učešćem, odnosno ulogom države u regulisanju svih društvenih odnosa, u prvoj i u drugoj polovini XX veka, što traje sve do današnjih dana, manje ili više izražena je faza proliferacije ili hiperprodukcije državnih akata koji sačinjavaju državno pravo. Ovaj proces, ma koliko izgledao negativan, objektivno je zahvatio i našu socijalističku i samoupravnu državu, i to sve više kako su se razvijali sistem samoupravnih odnosa, zatim ustavno-pravni sistem koji je regulisao i samoupravljanje, i društveno-ekonomske i političke odnose u globalnom društvu, ali i odnose sa drugim državama. Posledica takvih procesa je postojanje velikog (čak i suviše velikog) broja zakona, drugih podzakonskih propisa i opštih akata društveno-političkih zajednica.

Svakako da je profesor Jovanov u pravu kad navodi da je hiperprodukcija državnih i samoupravnih normi posledica i povećanog broja institucija u našem društvu. Međutim, postavlja se pitanje — ili se može diskutovati o tome — da li se povećanjem broja institucija srazmerno, progresivno ili nesrazmerno, neprogresivno ili

Digitized by Google

nezavisno od toga povećava broj državnih (pa i samoupravnih) akata? To nije samo teorijsko, već i faktičko pitanje. Teorijski, može se odgovoriti: ne mora se povećavati broj akata srazmerno povećanju broja institucija u jednom društvu. Dakle, može se desiti da se, u relativnom smislu, smanjuje broj akata, iako je znatnije povećan broj institucija. Kako? Kodifikacijom zakona i drugih propisa. Na žalost, takvih zakona i drugih propisa je sve manje, a treba da ih je sve više u nas. To je problem koji naše društvo treba brže da rešava.

Zato profesor Jovičić s pravom upozorava da je za čitav evropski, kontinentalni koncept pisanog prava karakteristična svojevrsna fetišizacija pisane pravne norme, koja se u nas posebno uočava.[7] Svakako da se postavlja i pitanje ponašanja ili primene velikog broja državnih opštih akata, na primer zakonâ. Profesor Jovanov navodi[8] da je jedna republička skupština u toku četvorogodišnjeg mandata donela 512 zakona, a predsednik Ustavnog suda Hrvatske, Čedo Grbić[9], da je Skupština SFRJ (ili Savezna skupština) od 1973. do 1977. godine donela 453 zakona, a SR Hrvatska, njen Sabor, 365 zakona (svakog dana po jedan). Može se, na osnovu ovih podataka, pretpostaviti da je u tom pogledu slično stanje i u ostalim republikama i pokrajinama.

Kako se na drugi način može doprineti donošenju relativno manjeg broja zakona i drugih propisa i opštih državnih akata u odnosu na broj institucija? To je veoma značajno i suštinsko pitanje u našem socijalističkom i samoupravnom društvu. Jedan od osnovnih ciljeva ostvarivanja našeg samoupravnog socijalističkog sistema jeste da se uticaj ili uloga države u normiranju društvenih odnosa sve više smanjuje, a da se povećava slobodno ili slobodnije normiranje putem donošenja samoupravnih opštih akata — društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma na nivou republika i pokrajina i na nivou Federacije. To se sporo i nedovoljno ostvaruje u praksi, odnosno doslednije se ostvaruje zakonsko nego autonomno ili samoupravno normiranje. Kao da se zaboravlja da se smanjivanjem broja zakona i drugih državnih propisa, a jačanjem samoupravne regulative razvija autonomno pravo uopšte i povećava »carstvo slobode« čoveka i radnika, to jest da se sve više ostvaruje autentično oslobađanje radnika u udruženom radu i van njega.

Postojeći broj akata (državnih i samoupravnih) mogao bi se smanjiti i tako što se neki društveni odnosi ne bi regulisali ni državnim ni samoupravnim normama, već običajnim pravom, pisanim moralnim kodeksima, kodeksom samoupravljačâ, pisanim kodeksima stručnih udruženja, arbitražom i na drugi način. Dakle, procesom (svakako, postepeno i sistematski) reduciranja pravne i

---

[7] M. Jovičić, *Zakon i zakonitost*, »Radnička štampa«, Beograd, 1977, str. 211.

[8] U »Marksističkoj misli«, br. 6/78. u diskusiji o proizvodno-poslovnom ponašanju samoupravnih robnih proizvođača, str. 65.

[9] U raspravi o problemima samoupravnih prava (»Radničko samoupravljanje«, br. 7/78, str. 119).

Digitized by Google

samoupravne regulative uopšte znatno bismo doprineli otklanjanju hiperprodukcije državnih i samoupravnih normi.

Parcijalnim analizama zakonitosti samoupravnih opštih akata i parcijalnim analizama samoupravnog normiranja uopšte utvrđeno je da zaista imamo nepotrebno veliki broj ovih akata.[10] Kad bismo broj samoupravnih akata sveli na jedan zadovoljavajući optimum, na primer, umesto 30 i više akata u organizaciji udruženog rada, na svega 10—15, ukupan broj ovih akata smanjio bi se za 50% i više. To je moguće i putem kodifikacije većine akata, odnosno tako da se jednim aktom normira nekoliko društvenih odnosa u samoupravnim organizacijama i zajednicama. Na primer, samo pitanje društvene samozaštite može da se normira donošenjem 10—15 akata, ali i donošenjem samo jednog ili svega 2—3 akta. I finansijsko-ekonomski efekti takvog normiranja bili bi znatno povoljniji.

Nominalni broj postojećih samoupravnih opštih akata nije, u stvari, realan broj ovih akata. To je utvrđeno na osnovu mnogih istraživanja*, ali koji bi bio realan broj ovih akata, to još uvek ne znamo. Teorijska i naučna istraživanja nisu u tom smislu mnogo doprinela praksi. Zato, ako budemo i ubuduće stalno konstatovali da imamo hiperprodukciju samoupravnih opštih akata, a ništa ne preduzimamo da ustanovimo realan broj koji je neophodan za svaku oblast (privredne, društvene i državne delatnosti) i za osnovne jedinice (osnovne organizacije udruženog rada i radne zajednice) ovih delatnosti — imaćemo i dalje ovakvo stanje. Više se bavimo izdavanjem priručnika o stvaranju (donošenju) i primeni akata nego pitanjem koliko nam je akata neophodno i kako izvršiti redukciju nepotrebnih ili suvišnih akata.

U vezi s pitanjem odnosa institucija i državnih i samoupravnih akata postavlja se jedno principijelno pitanje: da li se norme donose samo zbog institucija i za institucije ili se donose za radne ljude, odnosno radnike u institucijama uopšte? Ovo pitanje zahteva potpuniji odgovor.

U pravnoj teoriji je usvojeno opšte pravilo — zakoni i drugi državni opšti akti donose se radi regulisanja društvenih odnosa u okviru datog društvenog uređenja (to važi naročito za zakone). Zato, analogno tome, može se konstatovati da se u nas državne i samoupravne norme (propisi) donose radi uređivanja ili regulisanja bitnih društvenih i samoupravnih odnosa. Sada se, logično, postavlja pitanje: šta su to društveni odnosi? Najkraće, društveni odnosi su odnosi među ljudima u društvu, a sadržina društvenih odnosa je

[10] Naročito se vrši ispitivanje sprovođenja Zakona o udruženom radu, ali i zakonitosti samoupravnih opštih akata uopšte. Međutim, kako se dosledno i sistematsko praćenje zakonitosti, odnosno nadzor nad zakonitošću ovih akata ne ostvaruje, to nemamo potpun uvid u ukupan broj akata samoupravnih organizacija i zajednica niti pravo stanje zakonitosti ovih akata.

* Misli se na istraživanja razne vrste: radnih odnosa, raspodele, samoupravljanja itd., ali i na analize organa pravosuđa. U raznim analizama i materijalima ističe se da postoji veliki broj smoupravnih opštih akata OUR (30—40 i više).

Digitized by Google

određena delatnošću ljudi u proizvodnji materijalnih ili duhovnih dobara ili u drugim oblicima delatnosti (upravljanjem stvarima, sredstvima za proizvodnju i institucijama u najširem smislu, ali ovde, razume se, ne mislimo na odnose među ljudima radi »proizvodnje« samih ljudi). Čini se da ovde nema ničeg nejasnog, da nije sporno da državni zakoni i drugi propisi i samoupravni opšti akti postoje (da li u optimalnom ili u većem broju, to sada nije važno) i donose se radi ljudi (u institucijama), a ne radi i zbog institucija, odnosno radi regulisanja društvenih i samoupravnih odnosa u koje stupaju radni ljudi (i građani).

Sad se, opet logički, uzimajući u obzir cilj donošenja državnih i samoupravnih normi, postavlja pitanje: da li hiperprodukcija institucija (ako uopšte postoji u našem društvu) u nas zaista produkuje hiperprodukciju državnih i samoupravnih normi? Ni na ovo pitanje ne bismo mogli odgovoriti najkraćim odgovorom — da, odnosno ne.

Blizu je logici da se na postavljeno pitanje može odgovoriti potvrdno, jer u »hiperprodukovanim institucijama« rade ljudi, a kako se državni i samoupravni akti donose radi njih — to, izgleda logično, za regulisanje njihovih međusobnih, društvenih odnosa treba doneti veći (hiperprodukujući) broj ovih normi. To bi bio suviše uprošćen odgovor. Naime, društveni odnosi u koje radni ljudi stupaju jesu odnosi ljudi u »hiperprodukovanim institucijama«, a kako se državni i samoupravni akti donose radi radnih ljudi u ovim institucijama, to opet izgleda logično da za regulisanje njihovih međusobnih, društvenih odnosa treba doneti veći (hiperprodukujući) broj ovih normi. To bi takođe bio suviše uprošćen odgovor. Naime, društveni odnosi u koje radni ljudi stupaju u »hiperprodukovanim« institucijama mogu biti regulisani: Ustavom, kodifikovanim zakonima, drugim zakonima, drugim propisima i opštim aktima društveno-političkih zajednica i raznim samoupravnim opštim aktima, ali i na drugi način, kako smo to ukratko naveli pri razmatranju pitanja reduciranja državnih i samoupravnih normi. Prema tome, zavisno od vrste državnih i samoupravnih normi, zavisno i od toga da li je određen broj realnih državnih i samoupravnih normi, zatim zavisno od delatnosti (društvenih odnosa) u institucijama i da li ima institucija srodnih delatnosti, od potrebnog broja radnika u njima itd., — može se doneti manji ili veći broj i državnih i samoupravnih normi koje uređuju ili regulišu društvene odnose u takozvanim hiperprodukovanim institucijama. Kao što se vidi, sad je logičan ovaj odgovor: nije broj institucija jedini činilac koji određuje broj državnih i samoupravnih normi, već taj broj zavisi od mnogih činilaca (navedenih i drugih). Ni ovakvim odgovorom nismo iscrpli sve mogućnosti za davanje još potpunijeg odgovora na postavljeno pitanje odnosa između broja institucija i broja državnih i samoupravnih normi. Ipak, nema sumnje da se ovde ne radi samo o prostoj »formuli« i zavisnosti kvantitativnih odnosa, već se pri razmatranju takvih odnosa moraju uzeti u obzir i navedeni (i drugi) kvalitativni činioci.

Digitized by Google

O samom broju državnih i samoupravnih normi može se i ovde znatno više napisati, ali je o tome i do sada dosta napisano na drugom mestu. Međutim, kao što važi i za povećan broj (hiperprodukciju) institucija, i povećan broj ovih akata je posledica i objektivne okolnosti — da je samoupravljanje zahvatilo (u određenom, svakako, još uvek nedovoljnom stepenu razvoja) sve oblasti života i rada radnih ljudi i građana. Samoupravljanje zahteva normiranje i prava, i obaveza i odgovornosti. Ono ne može i neće dugo moći bez normiranja. Pored toga, ovakvo samoupravljanje i u ovakvom stepenu i u ovakvoj sveobuhvatnosti društvenih odnosa ne postoji nigde u svetu. Ono nije eksperiment, ali mi nemamo izvorâ, uzorâ i uopšte primerâ ovakvog samoupravljanja i normiranja samoupravljanja (mada uzore i šablone ne tražimo), osim sopstvene prakse koju koristimo. To svakako otežava, ali i još više komplikuje, i otvara mogućnosti kreativnog i uopšte inventivnog delovanja u stvaranju i donošenju samoupravnih opštih akata. Samoupravljanje je revolucija koja teče i koja će dugo trajati. Ono nadahnjuje, podstiče na akciju, ali zahteva i izuzetnu hrabrost, samoodlučnost, samoinicijative i sposobnosti ne samo u odlučivanju, već i u stvaranju normi. U traganju za najboljim desi se da odemo u drugu krajnost — sve hoćemo da samoupravno normiramo. Tako »objektivno« imamo veliki broj samoupravnih opštih akata koji u drugim okolnostima i uslovima ne bi trebalo da postoje. Istorijski posmatrano, tri decenije su kratak period za stvaranje bogate riznice iskustava teorije i, pogotovo, prakse ostvarivanja samoupravljanja, naročito u odnosu na predstojeću epohu njegovog razvoja.

Naše samoupravljanje je najoriginalniji evoluciono-revolucionarni proces i društveni odnos koji nema premca u svetu i zato se naše samoupravne norme brojčano i po kvalitetu ne mogu upoređivati sa normama koje postoje u zemljama sa drugačijim političkim sistemom niti sa normama drugih socijalističkih država. Zbog toga se ne mogu složiti sa konstatacijom profesora Jovanova da »Jugoslavija danas po broju posredničkih institucija i po broju pravnih normi (državnih, paradržavnih ili kvazisamoupravnih i stvarno samoupravnih) u odnosu na broj stanovnika zauzima prvo mesto u svetu«, kako je napisano na str. 100. u podnaslovu »Odumiranje države ne mora u svakom slučaju da znači istovremeno i ostvarivanje samoupravljanja«. Ne znam koje je podatke koristio za ovakvu konstataciju, ali ima podataka koji to mogu da osporavaju. Na primer, profesor Jovičić[11] navodi da se svake godine u Svedskoj objavi 600—1.000 propisa (zakonâ i podzakonskih akata); samo jedno ministarstvo u Sovjetskom Savezu (Ministarstvo automobilske industrije) u toku jedne i po godine (1972/73) donelo je više od 1.200 naredbi i uputstava; U Francuskoj se od 1946. do 1958. godine donosilo prosečno po 250 zakona godišnje; u SAD se svake godine donosi oko 300 zakona itd.

Mora se, međutim, imati u vidu da je naša država federativna, s velikim pravima i ovlašćenjima republika i pokrajina da samostal-

[11] Isto, str. 219—221.

Digitized by Google

no donose zakone i druge propise i da se u te propise ugrađuju posebna prava republika i pokrajina i radnih ljudi i građana i narodâ i narodnosti koji žive u njima. Zato se ukupan broj propisa mora posmatrati i sa tog stanovišta.

Pre konstatacije da postoji hiperprodukcija državnih i samoupravnih normi treba, kao i pri razmatranju hiperprodukcije institucija, utvrditi da li je naš normativni sistem već postao stabilniji nego što je bio do 1974. ili 1978. Čini se da se o stabilnijem i čvršćem normativnom sistemu već može govoriti, jer posle usaglašavanja zakonâ i drugih propisa i samoupravnih opštih akata sa Zakonom o udruženom radu i posle donošenja novih zakona i drugih propisa i samoupravnih opštih akata na osnovu ovog zakona objektivno nema potrebe za daljim povećanjem broja državnih i samoupravnih normi. Prema tome, izgleda da je celishodnije raspravljati o tome kako da se otklone suvišne državne i samoupravne norme (kodifikacijom i na drugi način) i kako da se ostvaruje proces neophodnog i delimičnog inoviranja ovih normi nego o njihovom apsolutnom broju u odnosu na broj institucija u našem društvu. Ovi procesi su već u toku, ali ih, verovatno, treba ubrzati.

Na osnovu sadržaja celog teksta profesora Jovanova može se samo pretpostaviti koje su to »paradržavne«, a koje »kvazisamoupravne« norme; autor ih je ipak trebao bliže definisati (navodi ih samo na str. 100). Bliže poimanje i objašnjenje uzrokâ i posledica postojanja ovih normi u našem društvu bilo bi od posebnog značaja za potpuniju raspravu o problemu hiperprodukcije državnih i samoupravnih normi.

3. Potražnja radnika »koji stvaraju institucije i norme«

Profesor Jovanov je postavio tezu da su »hiperprodukcija institucija« i »hiperprodukcija državnih i samoupravnih normi« »hipertrofirale potražnju ljudi koji stvaraju institucije i norme, koji rade u njima i koji stvaraju i primenjuju sredstva da institucije funkcionišu i da se ljudi ponašaju po državnim i samoupravnim normama«. Na osnovu ove teze ili konstatacije autor iznosi zaključke o posledicama takvog stanja. To pitanje zaslužuje mnogo šire i mnogo dublje analiziranje nego što se to može uraditi na ovom mestu. Pošto smatra da je ovaj problem, sa svim konsekvencama, najsloženiji problem države u savremenom jugoslovenskom društvu, sve što iznesem u prilog opovrgavanja ove teze neće biti dovoljno stručno, naučno i argumentovano da je u potpunosti osporim. Uostalom, to važi i za sve što sam ovde naveo dokazujući da se problemi koji su povod ovoj raspravi mogu i drukčije, svestranije i komplementarnije posmatrati. No, i pored nekih objektivnih i subjektivnih nemogućnosti da o ovom složenom problemu iznesem sve najpotrebnije kako bih dokazao suprotne ili drugačije stavove, pokušaću da osporim to da samo povećanje broja institucija i broja državnih i samoupravnih normi ne može automatski, niti u nekoj srazmeri,

Digitized by Google

da uslovi povećanu potražnju za radnicima koji stvaraju institucije i norme itd. To nije samo teorijsko, već i praktično pitanje.

I ovde se, kao i u odnosu između hiperprodukcije institucija i hiperprodukcije (proliferacije) normi, radi o kvantitativnim odnosima. Međutim, i u takvim odnosima postoje i brojni kvalitativni činioci i činjenice koje moramo uzeti u obzir pri razmatranju ovog pitanja.

Izgleda logično da je hiperprodukcija institucija i normi izazvala povećanu potražnju radnika koji rade u institucijama i koji stvaraju institucije i norme. Međutim, moramo uzeti u obzir i sve odnose i veze između prvog i drugog kvantitativnog činioca, koje sam naveo u objašnjenju odnosa između povećanja institucija i povećanja normi, ali i druge.

Po mom dubokom uverenju, zasnovanom na posmatranju i uočavanju pojava, odnosâ i procesâ u našem društvu uopšte i u kadrovskoj politici i kadrovskoj funkciji uopšte, kao i na osnovu nekih ispitivanja i statističkih podataka, postoje međuzavisne činjenice i dijalektički odnosi i manje ili više značajni objektivni i subjektivni činioci koji uslovljavaju povećanje broja radnika u institucijama i onih koji stvaraju državne i samoupravne norme. Ja ne vidim jednostavnu logiku povećanja broja ovih radnika u tome što se povećava ili se povećavao, na primer, broj institucija uopšte ili broj »posredničkih institucija« — kako ih shvata profesor Jovanov — i što se povećavao ili se povećava broj državnih i samoupravnih normi.

To bi bila uprošćena šema ili formalizam u posmatranju ovakvih pojava. Da nešto konkretnije razmotrimo ovo pitanje. Na osnovu statističkih podataka[12] može se konstatovati da imamo oko 1/6 zaposlenih u vanprivredi u odnosu na broj zaposlenih u privredi ili oko 17% od ukupnog broja zaposlenih radnika.

Od ukupnog broja radnika u vanprivredi u društveno-političkim zajednicama i organizacijama radi oko 27% radnika, od ukupnog broja zaposlenih radnika svega oko 4%. Preko 70% radnika vanprivrede radi u obrazovanju i kulturi i zdravstvu i socijalnoj zaštiti.[13]

Zašto sam izneo ove brojčane odnose? Pre svega zato da se vidi da radnici u nekim vanprivrednim institucijama ne predstavljaju tako velik broj u odnosu na ukupan broj zaposlenih u privredi i uopšte. Takođe, ovi podaci pokazuju odnos zaposlenih u društveno-političkim zajednicama i organizacijama (i u samoupravnim interesnim zajednicama) prema ukupnom broju zaposlenih u privredi i vanprivredi. Mada je trebalo pratiti kretanje trenda zaposlenih u vanprivredi od 1974. godine, što nije naročito teško, treba navesti, po mom uverenju, još neke značajne statističke podatke.

Od ukupnog broja zaposlenih u osnovnim neprivrednim delatnostima imali smo krajem 1976. godine[14] oko 826 hiljada radnika. Od toga: na administrativno-računovodstvenim poslovima 515.762;

[12] Izvor: SGJ-1979, str. 124—125. i Statistički kalendar Jugoslavije 1980, str. 42.

[13] Isto.

[14] Isto, str. 132.

Digitized by Google

manipulativnim poslovima 79.863; zatim, u skupštinama društveno-političkih zajednica i funkcionera 12.486; rukovodećih radnika u organizacijama udruženog rada i rukovodećih radnika u komorama 110.938; u samoupravnim interesnim zajednicama, društveno-političkim organizacijama i društvenim organizacijama 6.846.

U finansijskim i drugim delatnostima, koje spadaju u privredne delatnosti (banke, osiguravajuće i druge organizacije) 1978. godine bilo je ukupno 163.000 radnika, a 1979. godine (procena) 208.000 radnika.[15]

Čitaocu nije teško da ustanovi da je i u gornjoj strukturi radnika »neproizvodnih« delatnosti najveći broj administrativno-računovodstvenih radnika (i blagajnika) uopšte i rukovodećih radnika u organizacijama udruženog rada.

Najverovatnije je da se u navedenim delovima strukture neproizvodnih radnika nalaze radnici koji rade »u institucijama i koji stvaraju institucije i državne i samoupravne norme«. Ovde su, najverovatnije, radnici i u »posredničkim institucijama« koje »objektivno ostvaruju svoju dominaciju (vlast) nad svim nosiocima interesa između kojih posreduju«, kako ističe profesor Jovanov.

Radnici u navedenim strukturama (ali, verovatno, ne svi, već njihov manji broj), dakle, imaju dominaciju (vlast) nad radničkom klasom (to jest »nad svim nosiocima interesa između kojih posreduju«).

Ukažimo na neke činjenice u vezi s pomenutim podacima.

Prvo. Radnici koji rade u navedenim institucijama, organizacijama i zajednicama, odnosno u vanproizvodnim delatnostima, malobrojniji su od radnika koji rade u proizvodnim delatnostima, dakle od najužeg jezgra radničke klase. Međutim, mora se uzeti u obzir to da i u navedenoj strukturi radnika imamo izvestan broj radnika koji pripadaju najužem delu radničke klase, koja nije samo formalno na vlasti.[16]

Drugo. Navedeni podaci dosta ilustrativno pokazuju da je broj radnika u »institucijama« nesrazmeran broju samih institucija, odnosno hiperprodukciji institucija i državnih i samoupravnih normi. Čini se da to ovde ne treba posebno dokazivati.

Treće. Dalja analiza pojma povećane potražnje radnika koji rade u institucijama i koji ih stvaraju i učestvuju ili stvaraju državne i samoupravne norme morala bi da otkrije sledeću činjenicu:

---

[15] Statistički kalendar Jugoslavije 1980, str. 42.

[16] Izvinjavam se čitaocima što na ovaj način pokušavam da identifikujem našu radničku klasu, koju ne možemo niti smemo da odvajamo (formalno i suštinski) od svih drugih radnih ljudi koji formalno, po prirodi svojih delatnosti, ne spadaju u radničku klasu, ali su njen nerazdvojni deo. Zašto? Zato što radnička klasa ne vrši sama vlast, već zajedno sa svim radnim ljudima. Prema tome, i formalno (mada nepotpuno) identifikovanje radnika koji rade u vanproizvodnim, u vanmaterijalnim delatnostima, priznajem, nije bilo neophodno, za sada, u ovoj raspravi.

Inače, ima preko 30 definicija radničke klase, kako i sam profesor Jovanov navodi u svojoj knjizi *Samoupravljanje i njegova bitna obeležja* (Viša škola za organizaciju rada, Novi Sad, 1979, str. 32).

Digitized by Google

Sam pojam *»hipertrofiranje potražnje ljudi koji stvaraju institucije i norme«* objašnjava da nije reč o ljudima koji rade u institucijama, koji ih stvaraju i koji učestvuju i stvaraju norme, već samo o *potražnji* (zahtevu društva ili slično) da se poveća broj ovih radnika. Međutim, na str. 93. profesor Jovanov pledira da se pod »tražnjom« podrazumeva i povećanje broja ovih radnika jer u obrazloženju ove teze piše: »Zato se najpre nagomilava rukovodeći i administrativno-upravni aparat i režijsko osoblje u samim organizacijama udruženog rada, a zatim u socijalno privilegisanim organizacijama i institucijama i od radničke klase otuđenim centrima društvene moći« (str. 93). Kad bi bila u pitanju samo potražnja radnika u institucijama, ne bi postojao ovaj proces migracije, to jest povećan broj radnika koji rade u njima. Očigledno je da sama teza nije dobro postavljena ili nije dobro objašnjena (i argumentovana).

Možda je trebalo navesti visinu dohotka organizacija, zajednica i institucija u odnosu na ukupan dohodak u privredi da bi se videla finansijska moć »institucija« uopšte i po jednom radniku. Na primer, u Vojvodini je 1979. godine u 761 radnoj zajednici u vanprivredi (bez banaka i zavodâ za osiguranje lica i imovine) dohodak iznosio 5,2% od ostvarenog dohotka u privredi Vojvodine, a čist dohodak po jednom radniku u vanprivredi iznosio je u istoj godini 82.970 dinara, a u privredi oko 70.500 dinara.[17]

Nismo naveli brojčane pokazatelje, i nema ih, svih radnika koji rade u »administrativno-upravnom aparatu i režijskog osoblja« u samim organizacijama udruženog rada, ali i taj broj ne bi pokazivao da je, makar i kvantitativno, zabrinjavajući po naše društvo, a najmanje za ostvarivanje vlasti radničke klase i svih radnih ljudi.

Najverovatnije je — tako proističe iz sadržaja teksta profesora Jovanova — da se povećan broj radnika u »institucijama« nalazi i u materijalnoj proizvodnji — koji su angažovani u delegatskim skupštinama (kao članovi delegacija samoupravnih interesnih zajednica i veća udruženog rada skupština društveno-političkih zajednica i na drugim delatnostima u vršenju samoupravljanja i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi). To je impozantan broj, ali se sa njima (delegatima, na primer) ipak ne može tako lako manipulisati, kao što naglašava ili navodi profesor Jovanov u svom radu (str. 100). To zahteva posebnu raspravu.

Pored navedenih podataka, mogli bismo navesti i analizirati i sledeće podatke: Od ukupno zaposlenih po granama delatnosti u Jugoslaviji 1966. godine u privredi je bilo 3,040.200 radnika, a u vanprivredi 393.600 radnika ili oko 20%; 1975. godine 4,856.500 radnika, a od toga u vanprivredi 831.900 ili 17%, i 1978. godine od ukupno 5,280.400 radnika po granama delatnosti u vanprivredi je radilo 916.700 radnika ili oko 20%.

---

[17] Izvori: *Aktuelna idejno-politička pitanja sticanja, raspoređivanja i raspodele dohotka i sredstava za lične dohotke*, 3, Gradska konferencija SKV, Novi Sad, jun 1980. i »Informacija o rezultatima poslovanja radnih zajednica društveno-političkih organizacija, organa SIZ, banaka i zajednica ZOIL«, Veće saveza sindikata Vojvodine, Novi Sad, jun 1980.

Digitized by Google

I bez dublje analize ovi podaci pokazuju da se srazmera povećanja broja radnika u vanprivredi u odnosu na privredu nije povećavala progresivno, a 1975. u odnosu na 1966. godinu taj je odnos niži, a 1978. godine u odnosu na 1966. godinu isti.

Trend zaposlenih radnika u vanprivredi od 1975. godine do 1978. godine, kao i od 1966. do 1978. godine, prema istim izvorima[18], ne pokazuje karakteristike progresivnog rasta broja radnika u vanprivrednim delatnostima u odnosu na privredne delatnosti. Svakako da u pogledu zaposlenosti ima razlika u pojedinim oblastima društvenih delatnosti i u državnim organima.

Međutim, struktura radnikâ prema stručnom obrazovanju (ako je to za ovu raspravu uopšte važno) mnogo je nepovoljnija u privrednim nego u neprivrednim delatnostima.[19] O tome postoji dosta podataka.

Prema tome, i na osnovu ovih nepotpunih podataka može se konstatovati da, iako ne raspolažem najnovijim podacima, ne postoji bitna razlika u globalnoj strukturi radnikâ u privredi i onih u vanprivredi, ali da najverovatnije postoji migracija radnika u smislu odlaska najstručnijih radnika iz privrede u neprivredu.

Treba postaviti konkretno pitanje: gde su ljudi, to jest radni ljudi koji stvaraju »institucije« ili takozvane »posredničke institucije« i koji rade u njima? I drugo pitanje: gde su radnici koji stvaraju norme, odnosno gde su ljudi koji primenjuju sredstva da institucije funkcionišu i da se ljudi ponašaju po državnim i samoupravnim normama?

Odgovor zavisi od samog smisla postavljenog pitanja. Najpre, moramo identifikovati »institucije uopšte« i »posredničke institucije«. Međutim, to još uvek ne možemo, jer ih ni profesor Jovanov nije dovoljno jasno i potpuno identifikovao. Drugo pitanje je u vezi s prvim, jer radni ljudi koji stvaraju norme (državne i samoupravne), logično, rade u svim našim institucijama: u svim samoupravnim organizacijama i zajednicama i u svim državnim organima i društveno-političkim organizacijama itd. Dakle, i u udruženom radu, i u privrednim i u društvenim i državnim delatnostima — u vanprivrednim delatnostma, i u proizvodnim i neproizvodnim delatnostima.

Prema tome, ako pod institucijama podrazumevamo sve samoupravne organizacije i zajednice, u svim oblicima udruživanja rada i sredstava i svim drugim organizacionim oblicima gde ljudi rade,

---

[18] SGJ — 1966—1979. Ovde sam naveo tri »prelomne« godine za zapošljavanje u nas: 1966. godinu — posle privredne i društvene reforme, 1975. godinu — posle donošenja Ustava i 1979. godine — posle prvog mandata delegatâ skupština (kada je zaokružena reforma ustavno-pravnog i samoupravnog sistema normiranja društvenih odnosa u nas).

[19] Na primer, akademik prof. Pusić u svom radu: *Čovek u državi prelaznog razdoblja*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 3/1979, str. 317—325, navodi da je u Jugoslaviji procenat radnika sa visokom školskom spremom, koji rade u državnoj upravi i samoupravnim društvenim službama 1977. godine bio 14,22%, a za sve ostale zaposlene iznosio je svega 5,23%.

Digitized by Google

to jest gde se nalaze u radnom odnosu, onda se može odgovoriti, možda više teorijski, ali i s praktičnog gledišta, da pod »potražnjom ljudi (radnih) koji stvaraju institucije i norme, koji rade u njima i koji stvaraju i primenjuju sredstva da institucija funkcioniše i da se ljudi ponašaju po državnim i samoupravnim normama« — podrazumevamo sve radne ljude u našoj zemlji. To je odgovor na ranije postavljena pitanja ovde, ali i na tezu koju je postavio profesor Jovanov na str. 93. od 6-og do 11-og reda odozgo. Drukčije ne bih mogao niti bih umeo da odgovorim niti, pak, da shvatim suštinu pitanja i ove teze. Međutim, ako se pod institucijama podrazumevaju samo skupštine samoupravnih interesnih zajednica i njihove jedinice (valjda: stručne službe) i, u izvesnoj meri (?), poslovne banke i njihove filijale i Narodna banka, ili još: i zavodi za osiguranje imovine i lica, zatim skupštine poslovnih banaka, delegacije i institucije osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica i opština, pa i radnički saveti (u izvesnoj meri?), kako se, direktno ili indirektno, identifikuju posredničke institucije (str. 90. i 92. i dalje) — ni tada se ne bi mnogo suzio krug (radnih) ljudi za kojima, navodno, postoji posebna potražnja (u vezi sa hiperprodukcijom institucija i državnih i samoupravnih normi, kako je tezu postavio profesor Jovanov).

Da li svi radni ljudi u »posredničkim institucijama« ili samo pojedinci (i koji) imaju dominaciju (vlast) nad radničkom klasom? To je suštinsko pitanje, ali ne vidimo odgovor.

Mada nije sasvim jasan pojam »posredničkih institucija«, to pitanje, više iz praktičkog nego teorijskog poimanja, ne želim da raspravljam. Verovatno da će u raspravi učestvovati neko ko bolje poznaje suštinu ovog problema, ali samo načelno imam primedbu: trebalo je navesti više argumenata, činjenica da se ovo objasni čitaocima »Socijalizma«.

Međutim, mada sam čvrsto uveren (a pokušao sam da to objasnim) da ne postoji posebna tražnja niti progresivno zapošljavanje ljudi u svim »institucijama« ili u svim »posredničkim institucijama« i koji ih stvaraju i koji stvaraju državne i samoupravne norme itd..., da je, na osnovu iznetog, nejasno ono što dalje piše na str. 93: »To je logično na skali vrednovanja rada postavilo stvari sa noge na glavu — po materijalnoj i moralnoj vrednosti izbio je na prvo mesto onaj rad koji stvara institucije i norme i koji obezbeđuje funkcionisanje institucija i ponašanje ljudi po državnim i samoupravnim normama. Istovremeno je, kao logična posledica, u maksimalno mogućoj meri materijalno i moralno obezvređen rad koji stvara materijalna, kulturna i duhovna dobra, a posledice su jasne. Proizvodnju materijalnih dobara masovno napuštaju inženjeri i tehničari, a zatim visokokvalifikovani i kvalifikovani radnici.«

Pošto se o hiperprodukciji institucija ili o preinstitucionalizaciji našeg društva, u sadašnjoj fazi razvoja, za sada ne može sa sigurnošću govoriti (sve dok se ne izmene ne samo formalno-pravni, već i opštedruštveni uslovi), to ni jedan od navedenih problema nije u uzročno-posledičnoj vezi sa ovim pitanjem. U to sam uveren ne

Digitized by Google

samo zato što sam svoju tezu do sada branio, nego što nisam ubeđen da bismo rapidnim smanjivanjem broja postojećih institucija (za to je potrebno izvršiti čitavu reformu pravnog i društveno-političkog sistema) doprineli rešavanju navedenih problema. Pogotovo ne ako institucije shvatimo u najširem smislu ili pak onako kako su one u radu profesora Jovanova identifikovane.

Već sam napomenuo da se zbog samog kvantitativnog faktora — povećanja broja institucija i normi — ne može desiti (u ovom slučaju je to očigledno) obezvređivanje rada koji stvara materijalna, kulturna i duhovna dobra[20] niti pak da se zbog toga vanredno visoko vrednuje rad radnikâ u institucijama i onih koji stvaraju institucije i norme i koji obezbeđuju funkcionisanje normi i ponašanje ljudi po normama.

Zbog čega bi se visoko vrednovao ovaj rad? Samo zato što je velika potražnja tih radnika? Ili zato što je to lakši rad? Ili zato što ga je društvo (a ne sami radnici koji obavljaju ove poslove i zadatke) zbog nečega ili na neki način verifikovalo kao takav? Možda zato što je to izuzetno težak posao koji zahteva vanredne umne napore? Ili je to rad koji je najbliži i najlakši za dobijanje posebnih privilegija u društvu, ili se ovim radom ulazi u krug radnih ljudi koji imaju neposrednu moć nad drugima? Možda se tu, »u centrima otuđene moći«, stvara neka posebna hijerarhijska kasta ili sloj ljudi daleko od društvene (i državne) kontrole? Sve su to pitanja (a ima ih još) na koja treba dati i zadovoljavajući odgovor pre nego što se konstatuje da je potražnja ovih radnika povećana i da najbolji stručnjaci iz materijalne proizvodnje formalno beže u ovakva zanimanja. Međutim, pre toga trebalo je identifikovati koji su to radnici koji stvaraju institucije i koji obezbeđuju da one funkcionišu i da se ljudi ponašaju po državnim i pravnim normama. To je bitno pitanje za shvatanje suštine problema. Znali bismo ko su, gde su i šta sve rade ti ljudi, pa i pod kakvim uslovima žive i rade. Tako bismo mogli odgovoriti i na pitanje zašto je njihov rad vanredno cenjen i nagrađen, ali i zašto je moralno i materijalno stimulisan.

U nas ima dosta analiza o radu i organizaciji, na primer, organâ državne uprave. U mnogim materijalima, analizama, informacijama i izveštajima piše, a o tome se često raspravlja i na najvišem stručnom i naučnom nivou i u odgovarajućim državnim i najstručnijim društvenim organima, da postoji znatno izražena fluktuacija radnika, to jest odlazak najsposobnijih radnika iz uprave, koji u ovim organima rade na veoma složenim zadacima i poslovima, a naročito radnika sa posebnim ovlašćenjima i odgovornostima. Nisam uveren da se u broju od oko 100.000 radnika (bez funkcionera i rukovodećih radnika) koji rade u ovim organima, mnogi od njih

[20] U duhovna dobra spada i delatnost stvaranja akata, jer je poznato da pripremanje i pisanje zakonâ zahteva dobro poznavanje jezika, opšte kulture, prava i pravne tehnike, društvenih odnosa, posebno materiju koja se normira itd.

Digitized by Google

pod teškim i nezadovoljavajućim uslovima i sa relativno i apsolutno niskim prosekom ličnih dohodaka, može naći veliki broj onih koji su privilegovani u našem društvu, koji imaju posebne privilegije, počasti, titule i slično. Nešto ipak, na žalost, imaju — nerazvijeno samoupravljanje i često neusklađene interese i neravnopravan položaj u odnosu na manji broj radnika u upravi itd.[21]

Ovi radnici, kao i drugi koji rade u vanprivrednim delatnostima, ipak su objektivno u boljem položaju od radnika koji rade u privrednim, a naročito u proizvodnim delatnostima (u rudnicima, tekstilnoj industriji, nekim granama i grupacijama metalne industrije i drugim). Taj objektivno povoljniji položaj može se objasniti, ali se ne može opravdati.

Često se pitam, i mnogi radnici se pitaju, zašto je zaista obezvređen, na primer — ali ne samo kao primer — rad u rudnicima, ili: zašto je naše društvo dozvolilo da se jedino u rudarstvu trajno i rapidno smanjuje broj radnika? Veoma indikativno, ali i veoma sadržajno, napisao je nedavno u »Komunistu« dugogodišnji radnik u rudarstvu Živojin Vučićević, visokokvalifikovani rudar, napis pod naslovom: *Pitam se, pitam, u stvari, znam*[22] da još uvek ne može da shvati kako su rudari bili najbolje nagrađeni radnici u prvih deset posleratnih godina, a naročito u prvih pet godina kada je dobar kvalifikovani rudar zarađivao više od direktora, a visokokvalifikovani više i od ministra, a sada su među najslabije plaćenim radnicima. To ni ja ne mogu da shvatim, i pored shvatanja osnovnih principa — osnova i merila — za nagrađivanje radnikâ u našem društvu. Čini se da je to jedan od najvažnijih problema rudarskih i drugih profesija. Nije reč samo o prostom neposrednom međuzavisnom odnosu nagrađivanja i vrednovanja rada, već o bitnim društvenim odnosima ljudi u proizvodnji i vanproizvodnom radu.

Čini se da odgovor na pitanje o tome kako rešiti navedene probleme treba tražiti pre u adekvatnom, znatno boljem društvenom vrednovanju rada u ovim i drugim profesijama nego što ga treba tražiti u radu u »institucijama« (i ovde postoje institucije i državne i samoupravne norme itd.) i na izradi normi. Ne potcenjujem problem institucija i normi koji se ovde postavlja, ali, mada u našem socijalističkom samoupravnom društvu ne može biti ravnopravnog nagrađivanja prema rezultatima i uslovima rada (jer, razumljivo,

[21] Više o usklađivanju samoupravnih interesa radnika u organima uprave može se videti u radu *Demokratski pluralizam samoupravnih interesa u organima državne uprave*, koji će biti objavljen u sledećem broju »Opredjeljenja«.

[22] »Komunist«, br. 1224 od 22. avgusta 1980. godine, izdanje za SR Srbiju i Vojvodinu, str. 16. Smatram da je drug Vučićević dobro postavio jedan opšti problem, iako je on baziran i na ličnom iskustvu. Međutim, u »Komunistu« br. 1228 od 19. septembra ove godine drug Stanko Ponoćko, VKV radnik, iznosi veoma veliki broj (oko 20) problema u napisu: *Jedni odlučuju — drugi snose posledice*. I u ovom pismu ima dosta objektivnih ocena, ali i subjektivnih zapažanja. Ali, samo veliki broj ovakvih napisa i analiza uopšte mogao bi dati verniju sliku objektivnog stanja u globalnom društvu.

Digitized by Google

postoje razlike u sposobnostima, kvalifikacijama i druge), izgleda neshvatljivo da u pojedinim privrednim granama i zanimanjima radni ljudi ne mogu biti bolje nagrađeni zbog niske akumulacije i zbog drugih objektivno datih neravnopravnih odnosa i položaja u odnosu na druge koji imaju povoljnije uslove privređivanja i slično.

O ovom problemu se svakodnevno raspravlja, ali se on sporo rešava. Međutim, često se za ocenjivanje vrednovanja rada radnikâ uzimaju globalni proseci ličnih dohodaka u privredi i neprivredi, u određenoj grani ili grupaciji privrede ili vanprivrede, u proizvodnim ili neproizvodnim zanimanjima itd. Šta predstavljaju statistički globalnih proseci ličnih dohodaka ako se tako iznose i ocenjuju? Ima o tome dosta dobrih viceva, ali je činjenica da ne iznosimo sve podatke o tome kolike lične dohotke imaju radnici, a kolike rukovodeći radnici i funkcioneri. U prosek ličnih dohodaka, na primer, ulazi i deset ili više procenata ličnih dohodaka rukovodećih radnika i funkcionera i ostalih radnika sa znatno nižim i najnižim primanjima. To svakako utiče na opšti prosek ličnih dohodaka koji se uzima za ocenjivanje vrednovanja rada u svim oblastima delatnosti. Međutim, činjenica je i to da i u delatnostima koje su daleko od poslednjih mesta na lestvici ličnih dohodaka radnikâ ima dosta radnika koji primaju manje od radnika koji su po uobičajenom izračunavanju proseka znatno ispod njih na ovoj lestvici. To zavisi od strukture zaposlenih, ali i od njihovog položaja u društvu i od funkcija koje obavljaju, a ne samo od rezultata i uslova njihovog rada.

Možda ovi i drugi činioci utiču i na migraciju radnikâ iz proizvodne u neproizvodnu sferu i na društveno vrednovanje rada uopšte. Što se tiče moralnog vrednovanja rada, ono je na znatno nižem stupnju od materijalnog, ali za razmatranje tog pitanja nema mesta u ovoj raspravi.

*

Zbog komplementarnosti navedenih i drugih pitanja koja je razmatrao profesor Jovanov imao bih primedbi, na primer, na njegov stav o ulozi i moći »posredničkih institucija«; na ponašanje samoupravljačâ po svim normama i drugo, ali, za sada, dodajem još sledeće:

Profesor Jovanov navodi, na str. 97, da su posredničke organizacije, zajednice i institucije nametnule (putem države) radnicima i građanima samo njihovo osnivanje i »zbog toga su se radnici i građani u procesu osnivanja ovih institucija i usvajanja samoupravnih opštih akata osećali i ponašali kao izvršioci nametnute obaveze, a ne ostvarivanja vlastitih osmišljenih potreba«. Takođe navodi da je to, po njegovom mišljenju, najsloženiji problem države u savremenom jugoslovenskom društvu.

Zbog drugačijih shvatanja institucija uopšte u našem društvu, ali i zbog drugačijeg shvatanja položaja i uloge i, pre svega, praktičkog ostvarivanja delegatskog sistema (ne samo, dakle, iz teorij-

Digitized by Google

skih pobuda ili mišljenja) i zbog ograničenog vremena i prostora ovo ne mogu posebno da komentarišem. Međutim, bez obzira na to kakvim podacima i izvorima raspolaže profesor Jovanov, uveren sam u suprotno shvatanje teorije i prakse delegatskog sistema u nas, a posebno ostvarivanja vlasti radničke klase i radnih ljudi u delegacijama. Imam nekih ličnih iskustava u ostvarivanju funkcija delegata i delegacija od kada postoji naš delegatski sistem inaugurisan Ustavom SFRJ i ustavima republika i pokrajina. Ali, za slične konstatacije treba više analiza i činjenica, više teorije i prakse.

Na kraju, još samo dve napomene:

Na str. 95, u 7-om redu odozdo, stoji: »...*društveno-političke organizacije manje ili više svoju energiju iscrpljuju najpre u stvaranju institucija i normi, a zatim u obaveznosti ponašanja ljudi po tim normama*«. Nije jasno kako i za koga društveno-političke organizacije stvaraju institucije i norme i kako stvaraju obaveznost ponašanja ljudi po tim normama. Sve što je o tome napisano na str. 88—89. nije ubedljivo ni dovoljno jasno. To je trebalo bolje objasniti, a možda je ovde posredi i štamparska greška.

U odeljku IV. »Decentralizacija, demokratizacija, dezintegracija« nisu dovoljno objašnjeni pojmovi »demokratizacija« i »dezintegracija« i njihov odnos prema decentralizaciji. Možda je ovo pitanje, kao i druga pitanja u radu N. Jovanova, namerno otvoreno za javni dijalog.

Digitized by Google

Aleksandar Sekulović

Odnos partija—klasa kao ključno pitanje države u socijalizmu

Pokrećući javni dijalog o državi, Neca Jovanov je, kao što je i sam rekao, daleko više govorio o sadašnjem trenutku političkog razvoja Jugoslavije nego o državi u socijalizmu. Mislim da je tako i bolje i potrebnije imajući u vidu i to da su praktično već počele pripreme za naredni kongres SKJ, pa je rasprava o ovim pitanjima dobrodošla. Međutim, da bi ta rasprava bila i plodonosna, čini mi se da bi bilo potrebno izvršiti prethodno dva tematska i metodološka preciziranja: jedno se tiče odumiranja države, a drugo takozvane „vlastite birokratije" radničke klase. To su dve teme stare koliko i radnički pokret i o njima postoji bogata literatura, pa se postavlja sledeći problem: da li sada o njima otvarati diskusiju iznova i od početka ili prethodno izvršiti izvesnu rekapitulaciju dosadašnjih iskustava i dogovoriti se o pravcima daljih i konkretnih istraživanja.

Što se tiče pitanja države u socijalizmu uopšte, problemi nastaju otuda što se do sada vodila borba uglavnom između zastupnika koncepcije ukidanja i koncepcije odumiranja države. Iako smo se mi kao društvo vrlo davno opredelili za ovu drugu koncepciju, ipak i danas ulažemo vrlo mnogo truda da bismo dokazali da

Digitized by Google

se država ne ukida, već da odumire. Tako je ostalo relativno skriveno to da unutar koncepcije o odumiranju države postoje dve (a možda i više) različite koncepcije. Rezultat toga jeste da još uvek nemamo jasan odgovor na pitanje: šta znači samo odumiranje države i kako ona odumire? Može izgledati kao banalizovanje jednog vanredno složenog pitanja, ali se ono u suštini svodi na sledeće: da li odumiranje znači potpuno nestajanje državnih institucija, kao što su nestali neki srednjovekovni zanati ili pak znači ostajanje, pa čak i institucionalno širenje i jačanje države, uz njeno unutrašnje preobražavanje i pretvaranje od sile otuđene od društva u instituciju potčinjenu društvu, dakle, pretvaranje države od „gospodara" u „slugu" društva. Tako preobražena država može se i kasnije zvati država, a može joj se pronaći i neki drugi termin da bi se izrazio njen novi karakter (može se zvati „politika", kako predlaže V. Vasović u istom broju „Socijalizma"). Ali onaj ko se opredeljuje za prvu varijantu mora da zna da se odumiranje države sastoji u konstantnom prenošenju državnih funkcija na druge strukture i institucije (koje, sa svoje strane, mogu postati otuđene od društva isto kao i država, ali to za sam pojam odumiranja *države* nije bitno). U drugom slučaju u centru pažnje naći će se mehanizmi i sredstva kontrole društva nad državom bez obzira na to da li broj njenih institucija i ovlašćenja raste ili opada.

To su dva, u praktičnom pogledu, bitno različita puta odumiranja države. Prvim se ide ako se sledi ova Lenjinova misao: „U tom smislu država *počinje da odumire*. Mesto posebnih ustanova povlašćene manjine (povlašćeno činovništvo, komandni sastav stajaće vojske) sama većina može to neposredno da vrši, a ukoliko sámo izvršavanje funkcija državne vlasti postaje svenarodnije, utoliko potreba za tom vlašću postaje manja." Drugi put trasira sledeće Adlerovo tumačenje Marksa: „Uklanjanjem države uklanja se samo klasno suprotna prinudna organizacija društvenog života, što znači nesolidaran oblik podruštvljavanja, a ne svaka prinudna organizacija uopšte. Time se uklanja samo ono regulisanje koje vrši jedan deo društva *protiv* onog drugog dela, a ne *zajedničko regulisanje* socijalnog životnog procesa uopšte."

Moja namera nije bila da se izjašnjavam o pojmu odumiranja države, već da kažem da, ukoliko postoji potreba za diskusijom o državi u socijalizmu uopšte, i danas kod nas posebno, onda ona treba da se koncentriše na pojam odumiranja države.

Što se tiče „vlastite birokratije" radničke klase, čini mi se da je vanredno složena stvarnost današnje Jugoslavije jednostavno nesvodljiva na dihotomiju „radnička klasa — vlastita birokratija". Pre svega, iz naših starih diskusija od pre dvadeset i više godina ostalo je otvoreno, a danas je još otvorenije, pitanje ko sačinjava tu vlastitu birokratiju. Logično bi bilo da tu ulaze samo državni i partijski aparat. Ali pošto sada uviđamo da je, na primer, položaj ba-

Digitized by Google

naka i spoljne trgovine veoma krupno pitanje za interese radničke klase, možemo taj pojam proširiti i na njih. No, tu se odmah postavlja principijelno pitanje: dokle širiti ovaj pojam a da se on od naučne kategorije ne pretvori u političku parolu? Pa i kad ga proširimo preko svake mere, ipak u njega ne možemo smestiti sve potencijalne oblike otuđivanja od interesa radničke klase niti sve one društvene slojeve i grupe koje ostvarivanjem svojih posebnih interesa mogu da nanesu radničkoj klasi veće štete nego njena sopstvena birokratija. Jer, uza sve teorijske napore, u pojam „vlastite birokratije" ipak ne možemo smestiti radnički savet nekog preduzeća koji je možda potpuno monopolisao odlučivanje i otuđio se od sopstvenih radnika. Ne možemo u taj pojam smestiti, čini nam se, čak ni poslovna udruženja koja već godinama vode život poput spahija u carskoj Rusiji i koja svoja preduzeća-članice poznaju samo po tome ko koliki doprinos plaća. Gde ćemo, zatim, smestiti jednu sasvim novu, rastuću i sve bogatiju društvenu grupu (ili sloj) — profesionalne sportiste, pošto je, valjda, jasno da ne spadaju u radničku klasu.

Eto, to su neka pitanja koja se postavljaju kada se danas revitalizira pojam „vlastite birokratije". Time ne osporavam sâm pojam, već ukazujem na činjenicu da, i posle dugih diskusija koje su o njemu vođene i kod nas i u svetu, posle dugih rasprava o socijalnoj strukturi socijalističkog društva — opšte saglasnosti nema ni na vidiku. Obnavljanje tih rasprava može biti korisno, ali bi nas to u ovom trenutku udaljilo od najurgentnije teme koju predstavlja funkcionisanje političkog sistema u Jugoslaviji danas.

Dakle, za razgovor o problemima koje pokreće Jovanov, a koji su, ponavljam, realni i urgentni, opredeljujem se za sledeći teorijsko-metodološki pristup jugoslovenskom društvu: to je artikulisano, konfliktno i pluralističko društvo čiji politički sistem omogućava da svi postojeći interesi dođu do izražaja i da se, u slobodnom i demokratskom nadmetanju, realizuju onako kako umeju i mogu u datom trenutku. To je, znači, sistem koji pruža (velike) *mogućnosti* za autentično ispoljavanje interesâ radničke klase, ali koji *ne obezbeđuje* njihovo apriorno i automatsko ostvarivanje i dominaciju, iako ih blago favorizuje (na primer, član 145. Ustava SFRJ).

Polazeći od toga, smatram da je za Savez komunista, *kao partiju radničke klase*, a isto tako i za sindikat, bitno da znaju pretežno, ako ne i isključivo, samo jedno: kako u tom pluralitetu interesa obezbediti (naravno, demokratskim putem) maksimalno moguće ostvarivanje interesâ radničke klase, kako sprečiti da ne postanu dominantni (trajno ili privremeno) parcijalni interesi drugih društvenih grupa, slojeva, profesija itd.

Valjani odgovor na ovo pitanje ne može se dati ako se ne izvrši temeljita analiza perioda od donošenja novog Ustava februara 1974. godine do danas, ako se ne utvrdi kako su se ostvarivali interesi

Digitized by Google

radničke klase u novom političkom sistemu zasnovanom na delegatskom principu.

Za sada se, i bez detaljnijih analiza, može reći da su interesi radničke klase, i pored mogućnosti koje je pružao politički sistem, bili potisnuti i nisu bili dominantni. To potvrđuje i veoma značajan podatak kojim se koristi Jovanov: da već odavno konstatujemo višak sredstava u bankama i drugim vanprivrednim delatnostima, a da se reproduktivna sposobnost privrede nalazi na nivou proste reprodukcije. Još ubedljiviju i kompleksniju potvrdu predstavlja ekonomska kriza u kojoj se nalazimo. Međutim, smatram da su detaljne analize pređenog perioda svakako neophodne, ne zato da bi se ova očigledna konstatacija pobijala, već da bi se sagledale sve konkretne i praktične manifestacije potiskivanja radničko-klasnih interesa i da bi se izvukle pouke za ubuduće. U protivnom, sve se može završiti na načelnim konstatacijama. Da bi se to izbeglo, neophodna je analiza svih oblasti društvenog života i stvarne prisutnosti radničko-klasnih interesa u njima, počev od ekonomskog sistema i ekonomske politike pa do zaštite čovekove sredine, obrazovanja, kulture itd. Ilustracije radi, uzmimo samo jedan, reklo bi se, nevažan i neinteresantan, primer: razvoj gradova i njihovo urbanističko uređenje. Nije potrebno mnogo argumenata da bi se dokazalo da je politika urbanizacije bila duboko antiklasna i da je permanentno vršila opresiju nad interesima radničke klase, što baca ozbiljne senke na celokupan razvoj komunalnog sistema. Zar je zaista moguće da veliki broj gradova nije uspeo za trideset pet godina i više da donese urbanističke planove i da odredi područja za legalnu gradnju porodičnih kuća? Kako se moglo dogoditi da pojedini gradovi i opštine tolerišu bespravnu gradnju, pa čak i naplaćuju sve propisane dažbine, a da zatim ruše tako podignute kuće? Lako je zamisliti kakve se sve zloupotrebe i lične drame kriju iza ravnodušnih izjava pojedinih opštinskih rukovodilaca da „još nije usvojen urbanistički plan".

Polazeći, dakle, od prve i ključne konstatacije o potisnutosti radničko-klasnih interesa u političkom sistemu, dolazimo na neizbežno pitanje kako se i zašto to dogodilo. Zbog čega radnička klasa *nije iskoristila* šanse koje joj pruža delegatski politički sistem čiji bi model, normativno, morao da obezbedi izražavanje, pa i prevalentnost, radničko-klasnih interesa i u čijem bi okviru državna vlast, onakve kakva jeste, odumirala ili ne, morala da služi tim interesima?

Stavio sam naglasak na reči „nije iskoristila" da bih ukazao na praktične, a ne na teorijske teškoće političkog sistema i zato što mi se čini — ako sam dobro shvatio — da Jovanov upravo ove druge smatra dominantnim. Naravno, ovde bi se sa mnogo razloga mogli navesti svi klasici marksizma koji su tvrdili da ono što u praksi ne funkcioniše ne može biti ni teorijski ispravno jer ne odražava realne društvene potrebe, ali se takođe treba zapitati da li je uopšte teorijski model samoupravljanja i delegatskog sistema do

Digitized by Google

kraja konzekventno sproveden i da li je dobio pravu praktičnu šansu.

Pre svega, smatram da moramo poći od onih Titovih reči, ponavljanih više puta u toku rada na donošenju Ustava i nakon njegovog usvajanja, da je novi politički sistem samo okvir koji tek treba ispuniti pravim sadržajem. Taj sadržaj je za Tita uvek bio „svjesna organizovana akcija revolucionarnih snaga", u prvom redu Saveza komunista.

Ovde dolazimo na zanimljiva zapažanja N. Jovanova o odnosu pokreta i poretka i na, u osnovi, tačnu konstataciju da politički pokret radničke klase mora držati na distanci poredak i prema njemu se odnositi kritički.

Drugim rečima, uveren sam da srž pokrenutih problema nije u državi i političkom sistemu i njihovim konkretnim manifestacijama i deformacijama, već u delovanju Saveza komunista i u njegovom odnosu prema interesima radničke klase. Jer, ostaje neoboriva činjenica da radnička klasa ne može sama i spontano ni u kakvom radničko-klasnom modelu političkog sistema (čak i kada bi u njemu bila samo ona zastupljena) ostvarivati svoje interese bez sopstvene *političke* organizacije, bez partije i sindikata. Druge društvene grupe i slojevi mogu to uspešno činiti organizujući se u saveze, udruženja, društva i slične interesne skupine i organizacije, ali radničkoj klasi je potrebna politička organizacija. Zato nije čudno što je prvi čin u svakom političkom kretanju radničke klase uvek bilo njeno političko organizovanje. Mislim da nam je o svemu tome Kardelj ostavio sasvim dovoljno upozorenja.

Šta znači prepustiti radničku klasu samoj sebi i faktički (što znači u svakodnevnoj političkoj borbi, a ne u generalnim opredeljenjima) lišiti je njene političke organizacije, najbolje pokazuje dosadašnje iskustvo sa samoupravnim intresnim zajednicama (zato ne mislim, kao Jovanov, da je ovo „zagonetan" vid opasnosti po radničku klasu niti da se radi o opasnostima od njene „vlastite birokratije"). U sudaru sa drugim društvenim slojevima i grupama, dobro organizovanim, agresivnim, svesnim svojih interesa i prožetim snažnim cehovskim mentalitetom, koji su uz to pod svojom kontrolom držali sredstva javnog komuniciranja, to jest formiranje javnog mnenja, a lišena pomoći sindikata i Saveza komunista — koji su se čak češće stavljali na stranu ovih drugih društvenih grupa i slojeva — radnička klasa je u samoupravnim interesnim zajednicama bila *unapred* osuđena na poraz koji se za ovih pet ili šest godina potpuno verifikovao.

Smatram da za taj poraz nije kriv sâm model samoupravnih interesnih zajednica, iako se u hipertrofiji ovih institucija negde prešlo i u vulgarizaciju. Najviše što se može reći za ovaj model jeste to da je „vrednosno neutralan" da pruža podjednake šanse svakom od zastupljenih interesa da preovlada, u određenoj situaciji ili za određeno vreme, što zavisi od same organizovanosti tih interesa. Sve to važi i za skupštine društveno-političkih zajednica. Ako su u

Digitized by Google

tim skupštinama, kao što kaže Jovanov, donošene odluke koje su po svojim posledicama „u direktnom sukobu ili/i sa interesima radničke klase kao celine ili/i sa interesima onih radnika ili delova radničke klase čiji su delegati glasali za te odluke", onda to za mene ne samo da nije iznenađenje, već, rekao bih, gotovo normalna stvar. To je rizik sa kojim se računalo, rizik koji je ukalkulisan u teorijski model (svakog) političkog sistema zasnovanog na pluralitetu interesa, u kojem svaki od postojećih interesa, a ne samo interesi radničke klase, može da se afirmiše i dominira. Međutim, rizik sa kojim se u teorijskom modelu nije računalo i koji predstavlja stvarno iznenađenje jeste da su političke organizacije radničke klase (Savez komunista i sindikat), iako ugrađene u skupštinski sistem, bile pasivne i gubile političke bitke skoro bez ikakve političke borbe. Štaviše, nisu, po pravilu, čak ni *post festum* ukazivale na odluke koje su suprotne interesima radničke klase, kako bi se iz svega izvukla makar neka pouka za ubuduće.

Kako se i zašto to dogodilo? Šta je sprečavalo Savez komunista i druge društveno-političke organizacije da u toku jednog ne tako kratkog perioda, u kojem su raspolagale svim institucionalnim i političkim pretpostavkama, postanu takozvana unutrašnja snaga političkog sistema?

Mislim da su to prava pitanja i da nas odgovor na njih, koji može da proizađe samo iz jedne široke debate, može dovesti do srži problema u vezi s ostvarivanjem interesâ radničke klase u našem političkom sistemu.

Sa svoje strane, ograničiću se samo na nekoliko napomena više metodološkog karaktera.

Ranijih godina vođene su kod nas opsežne diskusije o Savezu komunista i radničkoj klasi, o radničkoj klasi i radnim ljudima itd. Te diskusije su jednim delom imale čisto sholastički karakter. Ali, ako u tom pogledu ima još dilema, opredeljujem se za shvatanje po kome je Savez komunista partija radničke klase, a ne partija čitavog društva. Smatram da Savez komunista najbolje štiti interese čitavog društva pre svega borbom za interese radničke klase. Ovo stoga što radnička klasa nije osnovna društvena snaga po volji božjoj ili po tome koliko je ona od klase „po sebi" postala klasa „za sebe" (mada je i to veoma važno), već zato što u situaciji opresije radničko-klasnih interesa ne mogu, dugoročno, da prosperiraju ni interesi drugih društvenih slojeva. To najbolje pokazuje geneza ekonomske krize u kojoj se nalazimo. Godinama su društvene delatnosti nezajažljivo isisavale dohodak iz privrede, tako da su enormni društveni troškovi proizvodnje, kao i rasipnički mentalitet koji se iz društvenih delatnosti kancerozno širio u privredu, ugrozili i samu prostu reprodukciju. Tako je došlo do ekonomske krize koja sada ugrožava i interese svih drugih društvenih slojeva. Zato mi se čini da se, pored pitanja koliko je radnička klasa svesna svojih interesa, može postaviti i pitanje koliko su drugi slojevi društva svesni da su njihovi suštinski interesi vezani za ostvarivanje interesâ radničke klase. Politika cehovskog i korporativnog insistiranja

Digitized by Google

na parcijalnim interesima, bez obzira na to kako dobro teorijski i literarno bila obrazložena, ostaje u suštini kratkovida politika koja na duži rok nanosi štete i samim njenim zastupnicima.

Sve to istovremeno znači da Savez komunista mora prekinuti već poodmaklu praksu koja ga vodi ka pretvaranju u opšteg reprezentanta svih društvenih interesa. Ta praksa, na širem političkom planu, vodi mentalitetu udovoljavanja svačijem zahtevu i svačijim potrebama, iako je jasno da smo društvo sa ograničenim mogućnostima i da se ne može tražiti sve, i to odjednom. Savez komunista mora imati svoja konkretna opredeljenja, svoju »rang-listu« zadovoljavanja društvenih potreba sačinjenu na bazi jasne orijentacije u pogledu centralne uloge radničko-klasnih interesa. Komunisti se ne mogu sa istim žarom zalagati za izgradnju, na primer, likovne galerije i radničkih stanova, pogotovo ne u situaciji kada se ne može imati i jedno i drugo, jer će, inače, završiti tako što se više ni za šta neće zalagati sa žarom. U odsustvu jasnih kriterijuma nastaje konfuzija u kojoj se svi postojeći interesi i potrebe, svi dvostruki ili trostruki kapaciteti, svako povećanje cena, svaka neprivredna investicija, pa čak i masovno hodočašće na Olimpijadu, prikazuju kao pitanja od vitalnog interesa za ostvarivanje istorijskih ciljeva radničke klase.

Pitanje kriterijuma, jasnih opredeljenja i rang-liste društvenih prioriteta, koje treba za sebe da utvrdi Savez komunista, važno je i zbog uspostavljanja organskog i dijalektičkog odnosa između pluraliteta i jedinstva. Pluralitet interesa može biti pokretačka snaga samo u prisustvu određenog stepena opšte saglasnosti o rešavanju konkretnog problema. Bez tog stepena opšte saglasnoti prekida se socijalna komunikacija i pluralitet stavova i pogleda; umesto da budu izraz društvene inventivnosti i bogatstva ideja, oni postaju faktor socijalne dekompozicije. To su objektivni limiti pluraliteta sadržani u samom njegovom pojmu i oni su upravo pretpostavka za autentično i slobodno ispoljavanje svih društvenih interesa. Zato, kada posmatramo dva preduzeća u međusobnom sukobu, preduzeća koja godinama ne mogu da pronađu rešenje zajedničkog problema, to onda nije znak nepomirljivosti njihovih interesa i slabosti pluraliteta kao političke kategorije, već nedostatka saglasnosti o osnovnom fondu zajedničkih vrednosti i opredeljenja.

Naposletku, borba Saveza komunista za ostvarivanje interesâ radničke klase, kao suština rešavanja problema vlasti, države i samoupravljanja, ima još jedan veoma značajan aspekt: odnos između načelnog i konkretnog, između političkih opredeljenja i akcione sposobnosti. O ovom aspektu takođe smo mnogo diskutovali i možda nije preterano reći da se već formiralo jedno kolektivno uverenje: da radničkoj klasi nije dovoljna politička organizacija koja će se *isključivo* načelno opredeljivati za njene interese. Ostajanje *samo* na načelnom opredeljenju dovodi do raskoraka između tih opredeljenja i praktičnog života, do gubljenja uticaja na realne tokove društvenog razvoja. U takvoj situaciji partiji ne preostaje

Digitized by Google

drugo nego da uvek iznova ponavlja svoja načelna opredeljenja i da se zatim samokritikuje zbog takvog ponašanja.

Za stvarnu analizu odnosa partija — klasa jedno od najizazovnijih pitanja jeste: zbog čega je Savez komunista skoro sasvim izgubio *sposobnost operacionalizacije* svojih načelnih opredeljenja? Zbog čega, na primer, čak ni Savez komunista jedne republike (bilo koje), načelno i apsolutno protiv dupliranja kapaciteta, u konkretnoj situaciji ne digne svoj glas, ne ukaže radničkoj klasi gde su njeni stvarni, a gde prividni interesi, nego, umesto toga, prepušta da stvari idu svojim tokom, to jest da se kroz pet ili deset godina sve ipak svali na leđa radničke klase? Odgovor na to pitanje mislim da bi iz osnova preobrazio akcionu sposobnost Saveza komunista.

Digitized by Google

Digitized by Google

3

CENA 30.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08146 7345

Digitized by Google